

॥ श्रीः ॥
अनुभूतिस्वरूपाचार्यप्रणीतं
सारस्वतव्याकरणम् ।

चन्द्रकीर्तिव्याख्यासहितम् ।

(वृत्तित्रयात्मकम् ।)

(इयं च नागपुरस्थतपागच्छाधिराजभट्टारकविद्वरथीचन्द्रकीर्तिस्ररिप्रणीता
सुयोधिका चन्द्रकीर्तिनाम्नी व्याख्या ।)

लवपुरप्राच्यमहाविद्यालयमुख्यसंस्कृताध्यापकमहामहोपाध्याय-

जयपुरीय-

पण्डितशिवदत्तशर्मभिः

संस्कृतम् ।

चतुर्थमुद्रणावर्तेनम् ।

पणशीकरोपाह्वलक्ष्मणशर्मतनुजनुपा वासुदेवशर्मणा संशोधितम् ।

इदं च

मुम्बय्याम्

पाण्डुरङ्ग जावजी

इत्यनेन निर्णयसागराख्यमुद्रणयन्त्रालयाधिपतिना स्वीयेऽङ्कनालये

मुद्रयित्वा प्राकाश्यं नीतम् ।

शाकः १८४८, सन १९२६.

मूल्यं ३ रूप्यकत्रयम् ।

अस्य सर्वेऽधिकाराः १८६७ स्य २५ तमराजनियमानुसारेण
खायत्तीकृताः सन्ति.

विज्ञापनम् ।

—*—*—

स्वरूपान्तोऽनुभूत्यादिः शब्दोऽभूद्यत्र सार्थकः ।

स मस्करी शुभां चक्रे प्रक्रियां चतुरोचिताम् ॥

स्वल्पस्य सिद्धस्य सुबोधकस्य सारस्वतव्याकरणस्य टीकाम् ।

सुबोधिकाख्यां रचयांचकार सूरिश्वरः श्रीप्रभुचन्द्रकीर्तिः ॥

संप्रति बहुत्र व्याकरणशास्त्रज्ञानामातीव सुगमप्रक्रियाकं बालोपकारकमिति सारस्वतव्याकरणं विद्वांसो बालानध्यापयन्ति । एतद्व्यकरणस्य प्रतिशैवेत्यं ग्रन्थारम्भे वरीवरीति—
“—बालधीवृद्धिसिद्धये । सारस्वतीमृजं कुर्वे प्रक्रियां नातिविस्तराम्” इति ॥ अपिच ग्रन्थारम्भहेतुरित्थं श्रूयते—“पुरा किल कस्मिंश्चित्समये विद्वत्पुरोगा अनुभूतिस्वरूपाचार्याः पण्डितवृन्दालंकृतपरिपदि ‘पुंक्षु’ इत्यवदन् । तच्छ्रुत्वानवहितोत्तरक्षण एव छिद्रान्वेषिभिः सदस्यैः पण्डितैः ‘अशुद्धोऽयं प्रयोगो भवद्भिः कृतः’ इति मानमहायोपहासः कृतः । शृष्टं च ‘यदि भवदुक्तः पुंक्ष्विति प्रयोगः शुद्धश्चेत्तर्हि कथं तत्सिद्धिः?’ इति । आचार्यैस्तदा सादरं ‘श्वो दर्शयिताहे’ इत्युक्तम् । अनन्तरं दूयमानत्वान्तैस्तैः स्वभवनमागत्य समाराधिता श्रीमद्भगवती सरस्वती देवी । सा चैतस्य शुद्धभावनया सुप्रसन्नीभूयार्थरात्रेऽनुभूतिस्वरूपाचार्याभिमुखी बभूव । जगाद च—‘ईप्सितं वरं वृणीष्व’ इति । तदा देवीदर्शनात्कृतार्थमन्यैरेभिरर्प्यमिदं व्याकरणकरणमेव वृत्तम् । प्रसन्नया तया दत्तं स्वीयहारात्सूत्रसङ्गं व्याकरणनिर्माणसामर्थ्योर्जितं वरं च । समाकलय्य तत्तन्नामैवेमं ग्रन्थमाचार्या अरीरचन् । सोऽयं प्रसादलब्धो ग्रन्थः शिष्यप्रशिष्य-शाखापरम्परया विचकास । आक्षेपकाणां समाधानं चानेन यथावदम्” इति किंवदन्ती ।

वृत्तित्रयात्मकेऽसिन्ध्याकरणेऽनुभूतिस्वरूपाचार्यैस्तत्रतत्र बालानां सुखबोधाय सूत्रवृत्तिः तत्त-
दुदाहरणानि च यथावद्याख्यातानि सन्ति । तथा पाणिनीयव्याकरणवदाक्षेपसमाधानाद्यपि विशेषतो दुर्बोधमिया नोपकृतम् । किंतु यथाऽनायासेनैव मन्दमतीनामपि सुगन्त-तिष्ठन्त-
कृदन्त-समास-तद्धिताद्युदाहरणानां सुखबोधः स्यात्तथास्य रचना कृतान्ति ।

सुखबोधस्याप्यस्याध्येतृवर्गस्य सम्यक् व्युत्पत्तिविवित्तया परमकारुणिकैः श्रीनागपुरस्-
तपागच्छाधिराजमहद्वारक-श्रीचन्द्रकीर्तिसूरिभिः सुबोधिका चन्द्रकीर्तिनाम्नो व्याख्या व्यरचि ।
तत्संवलितमेवेदं पुस्तकमस्माभिरद्वितमस्ति ।

ग्रन्थारम्भे च बालानां सौलभ्याय प्रत्याहार-वर्ण-प्रयत्नादि-ग्रन्थबहिर्भूता अपि विषयाः
पृथकोऽष्टकैर्निर्दिष्टाः सन्ति । सर्वं मूलं च जयपुरमिज्जलपुर(लाहोर)नगरीयप्राच्यविद्या-

लयस्यसंस्कृतश्रेणिप्रधानाध्यापक—दाधिमय (दाहिमह)—महेश्वरीयवैश्यान्तर्गतसोमानीगुरु-
पुरोहितकुदाल—महामहोपाध्याय—पण्डितवर—शिवदत्तशास्त्रिभिः प्राचीनहस्तलिखिता-
दर्शपुस्तकमेलनेन यथोपयोगटिप्पणीयोजनेन च शोधितं भूषितं चास्ति । कृतेप्येतादृशि प्रयत्ने
'गच्छतः स्वलन—' मिति न्यायेन मनुजाल्पधिपणानिसर्गसुलभं स्वलितं क्षमध्वमिति
सदयार्द्रहृदो ग्रन्थशोधनायासविदः कोविदानसकृदभ्यर्थयते ॥

पणशीकरोपाह्वो

वासुदेवशर्मा ।

अनुक्रमणिका ।

प्रथमा वृत्तिः १

प्र०	प्रक्रियानाम	पृष्ठम्.	प्र०	प्रक्रियानाम	पृष्ठम्.
१	संज्ञाप्रकरणम्	१	१०	हसान्ताः स्त्रीलिङ्गाः	१०३
२	स्वरसन्धिः	१५	११	हसान्ता नपुंसकलिङ्गाः	१०९
३	प्रकृतिभावसन्धिः	२३	१२	युष्मदस्मत्प्रक्रिया	११४
४	व्यञ्जनसन्धिः	२६	१३	आदेशविशेषाः	११८
५	विसर्गसन्धिः	३३	१४	स्त्रीप्रत्ययप्रकरणम्	१२५
६	स्वरान्ताः पुंलिङ्गाः	३९	१५	कारकप्रकरणम्	१३४
७	स्वरान्ताः स्त्रीलिङ्गाः	६५	१६	समासप्रकरणम्	१५१
८	स्वरान्ता नपुंसकलिङ्गाः	७२	१७	तद्धितप्रकरणम्	१७८
९	हसान्ताः पुंलिङ्गाः	७९			

द्वितीया वृत्तिः २

प्र०	प्रक्रियानाम	गणः	पृष्ठम्.	प्र०	प्रक्रियानाम	गणः	पृष्ठम्.
१	भ्वादिषु परस्मैपदिनः	१	२०३	१४	स्वादिषु परस्मैपदिनः	५	३१७
२	भ्वादिष्वात्मनेपदिनः	१	२५३	१५	स्वादिष्वात्मनेपदिनः	५	३१८
३	भ्वादिपृथग्यपदिनः	१	२६३	१६	रुधादिपृथग्यपदिनः	६	३१९
४	अदादिषु परस्मैपदिनः	२	२७०	१७	रुधादिषु परस्मैपदिनः	६	३२१
५	अदादिष्वात्मनेपदिनः	२	२८५	१८	रुधादिष्वात्मनेपदिनः	६	३२३
६	अदादिपृथग्यपदिनः	२	२८९	१९	तनादिपृथग्यपदिनः	७	३२४
७	जुहोत्यादिषु परस्मैपदिनः	३	२९४	२०	तुदादिपृथग्यपदिनः	८	३२६
८	जुहोत्यादिष्वात्मनेपदिनः	३	२९९	२१	तुदादिषु परस्मैपदिनः	८	३३०
९	जुहोत्यादिपृथग्यपदिनः	३	३००	२२	तुदादिष्वात्मनेपदिनः	८	३३४
१०	दिवादिषु परस्मैपदिनः	४	३०४	२३	क्यादिपृथग्यपदिनः	९	३३६
११	दिवादिष्वात्मनेपदिनः	४	३१२	२४	क्यादिषु परस्मैपदिनः	९	३३९
१२	दिवादिपृथग्यपदिनः	४	३१४	२५	क्यादिष्वात्मनेपदिनः	९	३४१
१३	स्वादिपृथग्यपदिनः	५	३१४	२६	सुरादिगणः	१०	३४२

प्र०	प्रक्रियानाम	गणः	पृष्ठम्.	प्र०	प्रक्रियानाम	गणः	पृष्ठम्.
२७	व्यन्तप्रक्रिया	३४६	३१	नामधातुप्रक्रिया	३७९
२८	सप्रक्रिया	३५८	३२	आत्मनेपदव्यवस्था	३८४
२९	यङ्प्रक्रिया	३६६	३३	भावकर्मप्रक्रिया	३८८
३०	यङ्लुक्प्रक्रिया	३७४	३४	लकारार्थाः	३९७

तृतीया वृत्तिः ३

प्र०	प्रक्रियानाम	पृष्ठम्.	प्र०	प्रक्रियानाम	पृष्ठम्.
१	कर्त्रर्थप्रक्रिया ३९९	६	भावाधिकारप्रक्रिया ४४५
२	निष्ठाधिकारप्रक्रिया ४२०	७	कृत्यप्रक्रिया ४५०
३	कत्वादिप्रक्रिया ४२८	८	रूपधिकारप्रक्रिया ४५७
४	शीलार्थप्रक्रिया ४३४	९	क्त्वाधिकारप्रक्रिया ४६१
५	उणादिप्रक्रिया ४४०			

समाप्ता चेयं विषयानुक्रमणी सारस्वतव्याकरणस्य ।

॥ श्रीः ॥

सारस्वतव्याकरणम् ।

चन्द्रकीर्तिसमाख्यया व्याख्यया समलंकृतम् ।

प्रथमा वृत्तिः ।

संज्ञाप्रक्रिया ?

प्रणम्य परमात्मानं बालघीवृद्धिसिद्धये ।

सारस्वतीमृजुं कुर्वे प्रक्रियां नातिविस्तराम् ॥ १ ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

नमोऽस्तु सर्वकल्याणप्रदाकाननभास्वते ।

जगन्नितयनाथाय पराय परमात्मने ॥ १ ॥

नमः श्रीगुरवे चारुद्वये दत्तसिद्धये ।

मतिप्रदानशील्यै सरस्वतौ नमो नमः ॥ २ ॥

अथ श्रीमत्परमहंसपरिब्राजकाचार्यः श्रीअनुभूतिस्वरूपो निःशेषविघ्नसंघातशान्त्यर्थं सत्स्यपि देवेष्वपरेष्वैहिकामुष्मिकफललिप्सुस्ताञ्च फलद्वयदानक्षमानपास्य भगवन्नमस्तुतिपूर्वकं सारस्वतीं प्रक्रियां चिकीर्षुः सरस्वतीदत्तवर आदायेन प्रस्तावनाश्लोकमाह—प्रणम्येत्यादि ॥ अथैतस्य साधनापूर्वं व्याख्यालेशः प्रारभ्यते—‘णम् प्रहोभाये’ । ‘आदेः णः सः’ नम् प्रपूर्वं । ‘समासे क्यप्’ इति क्यप् प्रत्ययः । य । ‘स्वरहीनं परेण सयोज्यम्’ । ‘प्रादेश्च तथा तौ मुनमाम्’ इति नकारस्य णकारः । प्रथमैकवचनं सि । ‘अव्यपाद्विमर्शे’ इति सिलोपः । प्रणम्येति सिद्धम् ॥ (अग्रे) परमात्मानम् । परा प्रकृष्टा मा तद्वर्गीः कान्तिरां यस्य स परमः । यद्वा परैर्योगिभिर्भायते शायते इति परमः । यद्वा परान् शत्रून् रागद्वेषा-

प्रकारान्तरेण ध्याक्यान्तरम्—अनुभूतिस्वरूपाचार्यं प्रारिप्सितम् अन्धम् निर्विघ्नारिडनाये विष्णु-चारपरिपाठनाय च सेष्टदैवतनमस्कारलक्षणं मङ्गलमन्त्रं सारस्वतीमृजुप्रक्रियायां श्रुतुं प्रवृत्तः प्रवृत्तः प्रवृत्तः—अहं सारस्वती प्रक्रियां श्रुतुं कुर्वे इत्यन्वयः । कुर्वे इत्यनेनाहमिति कर्तृवद् लभ्यते । ‘अकमुत्तम’ इत्युक्ते । अहं कुर्वे इति वामनेन कर्मोपेक्षने करोते सकर्षकत्वात् । प्रक्रियामिति कर्म । प्रक्रियन्ते प्रकृतिप्रत्ययादिविभागेन व्युत्पाद्यन्ते शब्दा अन्येति प्रक्रिया ताम् । प्रकृतिप्रत्ययविभागकर्मण्यर्थः । अहं प्रक्रिया कुर्वे इत्येवमुक्तावस्थामप्राप्तावस्थामावाप्तं श्रुतवत्त्वात् । तद्विद्वत्त्वात् प्रक्रियां विद्विषति । कथंभूता प्रक्रियाम् । सारस्वतीम् । सरस्वतीं नमः पूरं तद्विद्वन् यन्मा सा नमस्कृत्य शनन्तिनि

दीन् मिनाति हिनस्तीति परमः । यद्वा मान माः ज्ञानं, पर प्रकृष्ट मा ज्ञानं यस्य स परमः ॥ अत सातत्यगमने । अतति सातत्येन गच्छति तांस्तान् भावानित्यात्मा । मनिण् प्रत्ययः । मनिणो णित्वात् 'अत उपधायाः' इति वृद्धिः ॥ परमश्चासावात्मा च परमात्मा त परमात्मानम् । द्वितीयैकवचनम् अम् 'नोपधायाः' इति दीर्घः त्म इत्यस्य त्मा । 'स्वरहीनं परेण सयोज्यम्' । 'मोऽनुस्वारः' परमात्मानमिति सिद्धम् ॥ (अमे) बालधीवृद्धि-सिद्धिः कल् बल् कामधेनू । बल् बलन्ति दीव्यन्ति गृहेष्विति बालाः । यद्वा बलन्ति चलन्ति दुर्बोधार्थादिति बालाः । 'ब्रालोर्ध्वः' इति णप्रत्ययः । 'अत उपधायाः' इति वृद्धिः व इत्यस्य वा । 'स्वरहीनं परेण सयोज्यम्' ॥ (अमे) ध्वै चिन्तायाम् । ध्वै ध्यायते इति धीः । 'किप्' इति किप् प्रत्ययः । 'ध्यायतेः किपि सप्रसारणं दीर्घता च' इति संप्रसारणं यकारस्येकारः, तस्य दीर्घता च । ध्वै इत्यस्य धी । 'किपः सर्वापहारी लोपः' इति किञ्चलोपः । धी इति सिद्धम् ॥ अमे-यृधु वर्धने । वर्धनं वृद्धिः । 'क्तिः' इति क्तिप्रत्ययः । ति । 'तथोर्ध्वः' इति तिस्थाने धिः । 'ज्ञेयं जयाः' इति धस्य द । 'स्वरहीनं परेण सयोज्यम्' ॥ अमे-पिध् शास्त्रे माङ्गल्ये च । पिध् । 'आदेः णः छः' सिध् । सैधन सिद्धिः । क्तिप्रत्ययादिकं प्राग्वत् । अत्र शब्दाशब्दानभिज्ञा बाला न तु स्तनंधयाः । यदि वा अधीतान्यशास्त्रा अप्यन्यस्वशब्दशास्त्रा बालाः । सर्वशास्त्रेषु शब्दशास्त्र प्रधानम् । यतः 'अनधीत्य शब्दशास्त्रं योऽन्यच्छास्त्रं समीहते मूढः । सोऽदेः पदानि गणयति निशि तमसि

प्रसिद्धा । सरस्वत्या प्रणीतानि सारस्वतानि सूत्राणि एव सारस्वतानि विपन्ते यस्मा सा सारस्वती ता सारस्वतीम् । सरस्वतीप्रणीतसूत्रसन्निधनीमित्यर्थः । अथवा सरस्वत्या प्रणीता सारस्वती ताम् । सरस्वतीकृतमित्यर्थः । 'गौरवलाघवयोर्भष्ये लाघवमिष्टम्' इत्युक्तेः सुगम व्याख्यानं प्रशस्तं यपर्याप्तं न समवति । अर्थात्तरेऽस्तु । ननु सरस्वतीकृता प्रक्रियास्ति, तवान् करणे क प्रत्यय इति चेत्तत्राह— ऋजुमिति यत्रतत्र स्थितानां सूत्राणां प्रयोगार्थमेकत्र लेखनं ऋजुकरणम् । प्रयोगानुकूलसुप्रबन्नाम् । एवञ्च सरस्वतीमित्यर्थः । अनेन सरस्वतीकृतप्रक्रियायां दुर्बोधत्वं सूचितम् । निर्विघ्नपरिणामात्तये मङ्गल-माचरति—ग्रन्थादौ ग्रन्थमध्ये ग्रन्थान्ते मङ्गलमाचरणीयमिति शिक्षाचारात् । तत्र विनाम मङ्गलं तदाह—'वन्दनं शुरुदेयानां महेशान्तिर्द्विजार्चनम् । शुभद्रव्यावलोकश्च मङ्गलं परिचक्षते ॥' इति । विमर्थं मङ्गलं क्रियते वणिना । विप्रनिवारणाय । 'शिष्टैर्विप्रनिवारणाय मङ्गलं क्रियते' इति महाभा-रात् । तथोक्तम्—'नित्यं पद्याशिनां पुतां हितस्थाननिवासिनाम् । मङ्गलं चरतां निमैर्विनिधानो न विघते ॥' इति । पादम्बर्यादौ मङ्गले कृतेऽपि न । सारस्वतीमासि, बौद्धेन न ह्यन सारस्वतीसमं वि-रुण, अतो मङ्गलं न सदिनि भेष । प्राचनसम्कारं विना हिमपि न समवति । अतो बौद्धेन पूर्वगम्य नि मङ्गलमाचरितं तेषामाहुतेऽपि मङ्गले विचारणममयत् । प्राचीनपरमपराभावात्परिभ्रयेनाचरितत्वा-त्कादम्बर्यादीनां न सिद्धिर्यता । अतो मङ्गलं सदैव । तदेवाह—परमात्मानं प्राग्येति । निरतीति पर । माया इक्ष्म्या आत्मा जीवन् रुमा । लक्ष्मीपतिरित्यर्थः । परमाभी मग्ना च परमात्मा तम् । अथवा परं पूर्णं निरेष्य एवभूतं तात्मा लक्ष्मीपतिम् ॥ अयं भावः । करिभिर्विप्रनिवारणं मस्या-च्छादनमुत्तमो(१) नित्यमित्येत । ततोयन्ति परमार्थेन परमार्थमन्वेषन्तीति । मातमा परमात्मा स तथाभूतम् । अथवा परं शुभं मा मेवा ते परमा ये विराट्पदेऽप्यमातामो यस्मिन्

जले धिरगतस्य ॥' तथा च । 'अद्वीकृतं कोटिमितं च श्राव्यं नाद्वीकृतं व्याकरणं च येन । न भोभते तस्य मुत्सारयिन्द्ं सिन्दूरविन्दुर्विधवाललाटे ॥' इति वचनान् । धियो वृद्धिर्धी-
वृद्धिः । तेषां बालानां या धीवृद्धिर्बुद्धिवृद्धिर्युत्पत्तिस्तस्याः सिद्धिः बालधीवृद्धिसिद्धिः ।
तस्यै बालधीवृद्धिसिद्धये चतुर्थ्येकवचनं वे । ए । 'द्विति' द्वि इत्यस्य द्वे । 'स्वरहीनं परेण
संयोज्यम्' । बालधीवृद्धिसिद्धये ॥ अग्रे सरस्वती । सृ गतौ । सृ 'वचादेरस्' गुणः । 'स्वर-
हीनं' सरः प्रसारणं मुखे मुखे अत्यस्या इति 'मान्तोपपाद्वन्विनो' इति अन्यर्थे वतुः ।
'द्वितः' इतीप् । 'स्वरहीनं' । ततः सरस्वत्या प्रणीतानि सूत्राणि सारस्वतानि । ततः
सारस्वतेभ्यः सूत्रेभ्यो जाता सारस्वती । 'कारकारिकायायुक्ते' अणप्रत्ययः । अ । 'आदिस्व-
रस्य ङिति वृद्धिः' स इत्यस्य सा । 'यस्य लोपः' ईकारलोपः 'स्वरहीनं' । 'अण ईप्'
इतीप् प्रत्ययः । 'स्वरहीनं' । द्वितीयेकवचनम् अम् । 'अमृशसोरस्' अलोपः ॥ सरस्यन्या
प्रणीतानि यानि सूत्राणि इति युक्त्या । 'वृद्धाच्छः * * ' यस्य लोपः * * ' इति पाणि-
नीयस्य छप्रत्ययस्य संभवः । छस्य इयादेशः । तदा सारस्वतीया इति भवति । तेन सर-
स्वत्या प्रणीता या सा सारस्वती तां सारस्वतीम् । इत्येके ॥ अग्रे-ऋजु । द्वितीयेकवचनम्
अम् । 'अमृशसोरस्' इत्यकारस्य लोपः । 'मोऽनुसारः' । ऋजुम् ॥ 'वोऽंगुणान्' इति विक-
ल्पेन ईप् । तेन म्लीलिङ्गेऽपि ऋज्वी, ऋजुरिति रूपद्वयं स्यात् । अग्रे-कुर्वे । डुरुच् करणे ।
क आत्मनेपदे वर्तमानोत्तमपुरुषैकवचनम् । ए । 'तनादेरप्' इति उप्रत्ययः । उ । गुणः ।

परमात्मा तम् । परमेषु आत्मा यत्वेति वा बहुवीहिणा परमुरुपाधेनं मूर्धितम् । मत्तमीषु-
भीहिणा कुपालुत्वं च । अयमा परैरुत्कृष्टैः सर्वतो निरक्षैर्योगिभिर्भाष्यते प्राप्यत इति परमः । 'नाग्नि च'
इति ऋः । अततीत्यात्मा । सर्वग इत्यर्थः । परमभावात्मा च परमात्मा तं, परम् आत्मानमिति वा
छेदः । आत्मानं प्रगम्य प्रकर्षेण नत्वा । कायवाच्यनोभिर्नभनम् । प्रकर्षो मङ्गलशक्तकः । 'आत्मा जीवे
सुते देहे स्वभावे परमात्मनि' इति कोशात् । एषु कनममात्मानं प्रगम्यमिति चेत्तदाह—वरनिनि । परं
पूर्वं तमाभूतमात्मानम् । व्यापकमित्यर्थः । तथाच वेदान्तमोरे—'अन्वष्ट मविशानन्दमशान्नसगो-
चरम् । आत्मानमखिलाधारमाध्वेऽभीष्टसिद्धये ॥' इति । तमाभूतं प्रत्येयं । ननु गुरुमेगादीन्निद्राय
कथं परमात्मानं प्रगम्येत्सुक्तम् । सत्यम् । परमात्मनि नमस्तुते सर्वेषु नमस्तुताः स्तुः तस्य सर्वान्नर्था-
मिवात् । तमाचोक्त मागमते चतुर्थ्येकवचने—'यथा तरोर्मूलनिषेचनेन' इति । मनु-(१)—'अधिकारी च
समन्थो विषयश्च प्रयोजनम् । अवश्यमेव वक्तव्यं शास्त्राद् तु चतुर्थ्यम् ॥' इति मन्त्रमार्गाया
चतुर्थ्यमपेक्षणीयम् । आचार्यसत्करणे किं प्रयोजनम् । 'प्रयोजनमनुदिरथ न मन्त्रोऽगि प्रवर्तने' इति
न्यायात् । तत्र चतुर्थ्यं वदन्तप्रयोजनमाह—'बालधीवृद्धिर्निद्रय इति । बाला अनधीन-वाङ्मरगाः
तेषामेव शब्दापशब्दज्ञानाभावात् । ननु सत्यताः । धियो वृद्धिर्धीवृद्धिः बुद्धिवृद्धिः बाङ्मर्यो धीवृद्धिर्बो-
लधीवृद्धिरिति तादर्थ्यं चतुर्थीतत्पुरुषः । बाङ्मर्यां धीवृद्धिरिति न पञ्चीनपुरुषः कार्यः । बाङ्मर्यामशानिनां
धीवृद्धिः अज्ञानधीः तस्या बुद्धिरिति दृष्ट्यात् । बालधीवृद्धिश्चातो सिद्धिर्बालधीवृद्धिसिद्धिर्नाम् ॥ बाल-
धीवृद्धेः सिद्धिरिति तत्पुरुषो न कार्यः । कुतः । तस्य क्रियाभिर्नवन्धादुभयप्रधानो वञ्चनानि निगमोन् ।
अत्र वृद्धिसिद्दिशन्दो महलवाचकौ । अत एवायं मन्त्रः सिद्धिकारः । अत्र बाल्य अधिधारिणः । गन्धो
विषयः । तस्य ज्ञानं प्रयोजनम् । सरस्वतीपतीतत्वात् एव संन्यः । अनेनापामग्न्यशङ्कनात् ॥ १ ॥

कर । 'स्वरहीनं०' करु । 'डित्यदुः' क इत्यस्य कुः । 'उ वम्' 'राद्यपो द्विः' । जलमुम्बि-
कान्यायेन रेफस्योर्ध्वगमनम् । 'स्वरहीनं०' कुर्वे इति सिद्धम् ॥ अप्प्रे-प्रक्रियाम् । पुनः डुकृन्
करणे । कृ प्रपूर्वः । प्रक्रियन्ते व्युत्पाद्यन्ते साध्यन्ते शब्दा अनयेति प्रक्रिया । 'संदोणादयः'
इत्यप्रत्ययः । 'अयकि' कृ इत्यस्य कि । 'नुधातोः' इतीय् क्रिय् । 'स्वरहीनं०' क्रिय् ।
'आवतः स्त्रियाम्' 'सवर्णे दीर्घः सह' तां प्रक्रियाम् । 'अमशसोरस्य' 'मोऽनुस्वारः' । अथवा
डुकृन् करणे । कृ । 'स्त्रियां यज्ञां भावे कृन्वो यवाक्' इति यक् । रिङ् । क्रिया कृत्या ॥
अथवा क्रियादयः शान्ता निपात्याः । कृ । ततः 'कृन्वः श च * * * कृन्वो भावादौ श
स्यात् । 'क्यप् च * * * स्त्रियां शित्त्वात् भावे यक् रिडादेशः । प्रपूर्वः । प्रक्रिया तां
प्रक्रियाम् । द्वितीयैकवचनम् अम् । 'अमशसोरस्य' 'मोऽनुस्वारः' ॥ ततोऽप्रे सृ वित्तारे ।
सृ विपूर्वः विस्तरतीति विस्तरः । 'पचिनन्दिमहादेर्युणिनिः' इत्यप्रत्ययः । मतान्तरे
'मदामः' इत्यप्रत्ययः । गुणः । विस्तरः । 'स्वरहीनं०' । अतिपूर्वः अतिविस्तरः । निषेधार्थं
नञ्पूर्वः । न विद्यते अतिविस्तरः शब्दवाहुल्यं यस्यां सा नातिविस्तरा तां नातिविस्तरा-
मित्यत्र नाकादिवत् 'अन्सूरे' इत्यनेन नवोऽनादेशप्रतिषेधः । यद्य केचित्तु बहुव्रीहौ नवो
अनादेशमेव नेच्छन्ति । अथ वा न इति वृथगेव पदम् । ततः 'सवर्णे दीर्घः सह' । 'आवतः
स्त्रियाम्' इति आप्रत्यय । 'सवर्णे०' द्वितीयैकवचनम् अम् । 'अमशसोरस्य' 'मोऽनुस्वारः'
इति प्रथमश्लोकस्य साधना ॥

अथ व्याख्या । प्रणम्य, परमात्मानम्, बालधीवृद्धिसिद्धये, सारस्वतीम्, ऋजुम्, कुर्वे,
प्रक्रियाम्, नातिविस्तराम्, एवमस्मिन् श्लोके अष्टौ पदानि सन्ति ॥

अथान्वयः । अहमनुभूतिस्वरूपाचार्यः सारस्वती प्रक्रियायुजु सरलां कुर्वे विद्धे ।
लोकप्रसिद्धशब्दव्युत्पादनार्थमीपद्रचयामीत्यर्थः । कुर्वे इत्यस्य पठनपाठनादुत्पन्नस्य पुण्यरू-
पफलस्य कर्तृगामित्वादात्मनेपदप्रयोगो युक्त एव । किनामधेयां प्रक्रियाम् ? । सारस्वती सर-
स्वतीप्रणीतसूत्रसंयन्धिनीमित्यर्थः । ननु शास्त्रादौ मङ्गलाचरणं विना शास्त्रसमाप्तिर्न स्यादव
आह—किं कृत्वा ? । परमात्मानं परमेश्वरं प्रणम्य प्रकर्षेण मनोवाक्यैर्नन्द्या । परमात्मनि
नमस्कृते सर्वेऽपि देवा नगरकृताः स्युः । यथोक्तं भागवते—'यथा तरोर्मूलनियेषेचनेन कृष्य-
न्ति तत्कन्धमुजोपशालाः । प्राणोपहाराद्यथेन्द्रियाणां तथैव सर्वाह्निमच्युतेज्या' । इति ।
तथा च प्रशब्दस्य गाङ्गलिकत्वादौ प्रयोगः । तथा च—'प्रशब्दश्चायशब्दश्च द्वावेतौ
शब्दणः पुरा । कण्ठं भिन्ना विनिर्यानी ततो गाङ्गलिकायुभौ' । ननु 'प्रयोजनमनुद्दिश्य
न मन्दोऽपि प्रवर्तते' अतोऽत्र प्रक्रियाया ऋजुकरणे किं प्रयोजनमित्यत आह—कलै । बाल-
धीवृद्धिसिद्धये । सत्यपि महामाप्यादिपु तेषां गहनत्वेन बालानां सम्यगप्रयोषात् । स्वल्प-
बुद्धीन् जनास्तेषु चानादरान् संभाव्येमां प्रक्रियामवैयाकरणजनबुद्धिपथेन निष्पत्त्यर्थं कुर्वे
इत्यर्थः । चिकीर्षितायामपि प्रक्रियायां यत्नरूपेण भूयांसो जना निरादरां योभूयन्ते तस्मि-
न्नासार्थमाह—ऋजुमिति । सरलामित्यर्थः । सरस्वतीदत्तसूत्राणां क्रममुत्सृज्य प्रयोगसाधनार्थं
यत्रतत्र स्थितानां सूत्राणामनुक्रममेतन्नेन ऋजुं सरलां कुर्ये इत्यर्थः । ननु भो, ऋजुमित्येव

कथं कृतम् ऋज्वीमिति कथं न स्यात् । तत्रोच्यते—‘वौर्गुणान्’ इत्यनेन सूत्रेण वा ईप्रत्ययः । द्वे रूपे ऋजुम् ऋज्वीमिति भवतः । परं छन्दोभङ्गमिषा नोच्यते । ऋजुरपि प्रक्रिया विस्तरबाहुल्यादध्येतुमशक्या अत आह—नातिविस्तराम् । विस्तरः शब्दबाहुल्यं तेन रहितां स्वल्पमन्यां प्रचुरार्थमित्यर्थः । एतावता सर्वाण्यपि सूत्राण्यादायोदाहरणमाघनार्थं बालव्युत्पत्त्यर्थं च दीपिकाकल्पाग्निमां प्रक्रियां कुर्वे इति भावः ॥ अत्र बालवीद्युद्धिः प्रयोजनम् । शब्दा विपद्याः । अधिकारिणो बालाः । प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावः संबन्धः । इति प्रथमश्लोकस्य व्याख्या ॥ १ ॥

इन्द्रादयोऽपि यस्यान्तं न ययुः शब्दवारिधेः ।

प्रक्रियां तस्य कृत्स्नस्य क्षमो चक्रुः नरः कथम् ॥ २ ॥

ननु विस्तरः कथं निरस्तः इत्याशङ्कानिवारकं स्वगर्वापहारसूचकं च द्वितीयश्लोकमाह—
इन्द्रादयोऽपीति । अथैतस्य साधना । ‘इदि परमेश्वर्ये’ । इन्द्रति ईष्टे इतीन्द्रः । ‘नमादेरः * *’ इद् अमे रप्रत्ययः । ‘इदितोऽनुम्’ इति नुमागमः इ अमे न् इ । ‘नश्चापदान्ते ऋसे’ नपारस्यानुस्वारः । ‘स्वरहीनं०’ ॥ अमे ‘हुदाब् दाने’ वा आङ्पूर्वः । आदीयत इत्यादि । ‘नङ्की’ इति किप्रत्ययः । इ । ‘आतोऽनपि’ इत्याकारलोपः । ‘स्वरहीनं०’ ‘सवर्णे दीर्घः सह’ इन्द्र आदिर्येषां ते इन्द्रादयः । प्रथमावहुवचनम्—जस्—अस् । ‘ए ओ जसि’ दि इत्यस्य वे । ‘ए अय्’ ‘स्वरहीनं०’ ‘सोर्विसर्गः’ इन्द्रादयः ॥ अमे अपि प्रथमैकवचनम् सि । ‘अव्ययाद्विभक्तेः’ सिलोपः । मध्ये ‘अतोऽन्युः’ ‘इओ’ ‘एतोऽन्युः’ अलोपः ॥ ‘अमे षद् पष्ठयेकवचनम्—इस् ‘त्यदादेष्टेरः स्यादौ’ इति यदित्यस्य य । ‘इस्स्य’ अमे—अन्तम् । द्वितीयैकवचनम् अम्—‘अमृशसोरस्य’ ‘मोऽनुस्वारः’ ॥ अमे—नेति प्रथमैकवचनं सि । ‘अव्ययाद्विभक्तेर्लुक्’ ॥ अमे ‘या प्रापणे’ । या । परोक्षप्रथमपुरुषवहुवचनम्—उस् । ‘द्विभ्य’ इति द्वित्वम् । या या उस् इति स्थिते ‘द्वस्यः’ पूर्वयास्थाने यः । ‘आतोऽनपि’ इत्याकारलोपः । ‘स्वरहीनं०’ ‘सोर्विसर्गः’ ॥ अमे ‘शप् आक्रोशे’ । शप् शपति आक्रोशति जिह्वा-मिति शब्दः । उणादिषु दप्रत्ययः ‘चपा अवे जथाः’ पस्य षः । ‘स्वरहीनं०’ ॥ अमे ‘हुदाब् धारणप्रोपणयोः’ । धा वारिपूर्वः । वारि धीयते यत्र स वारिधिः । ‘नङ्की’ इति किप्रत्ययः । इ । ‘आतोऽनपि’ इत्याकारलोपः । ‘स्वरहीनं०’ शब्दानां वारिधिः शब्दवारिधिः । यद्वा शब्दा एव वारीणि धीयन्ते जलिमिति शब्दवारिधिः । पष्ठयेकवचनम् इस् । ‘द्विति’ धिस्याने धे । ‘इस्य’ इत्याकारलोपः । ‘सोर्विसर्गः’ अमे प्रक्रियामिति द्वितीयैकवचनम् अम् । ‘अमृशसोरस्य’ ॥ अमे तद् पष्ठयेकवचनं इस् । ‘त्यदादेष्टेरः स्यादौ’ ‘इस्स्य’ ॥ अमे कृत्स्नस्येति पष्ठयेकवचनम् इस् ‘इस्स्य’ ॥ अमे ‘क्षम् सामर्थ्ये’ क्षम् । क्षमते इति क्षमः ‘पचि-नन्दि०’ इत्यप्रत्ययः । ‘स्वरहीनं०’ प्रथमैकवचनान्तम् । ‘सोर्विसर्गः’ ॥ ‘वच परिमापणे’ वच् । ‘तुम् तदर्थोयां भविष्यति’ इति तुमप्रत्ययः । ‘चोः कुः’ ‘स्वरहीनं०’ । प्रथमैकवचनान्तम् । ‘अव्ययाद्विभक्तेर्लुक्’ ॥ अमे ‘नृ विक्षेपे’ नृ । जियते विजिष्यते कामादिगिरिति नरः । ‘स्वराद्’ इत्यप्रत्ययः । गुणः । नरः । ‘स्वरहीनं०’ प्रथमैकवचनान्तम् । ‘सोर्विसर्गः’ ॥

अग्रे किंशब्दस्य वृत्तीयैकवचनं टा । 'टा ना स्त्रियाम्' । 'तत्रादिर्गणो विभक्त्यर्थे निपात्यते * * ' इति विभक्तिसहितस्य किमित्यस्य कथं निपातः इति द्वितीयश्लोकसाधनिका ॥

अथ व्याख्या । इन्द्रादयोऽपीति । अस्मिन् श्लोके चतुर्दश पदानि सन्ति तान्याह—
इन्द्रादयः, अपि, यस्य, अन्तम्, न, ययुः, शब्दवारिधेः, प्रक्रियाम्, तस्य, कृत्स्नस्य, क्षमः, वक्तुम्, नरः, कथम् ॥

अथान्वयः । इन्द्रादयो देवाः अपिशब्दाद्व्यासवाल्मीक्यादय ऋपयोऽपि । अथवा । इन्द्रादयोऽष्टौ महाव्याकरणकर्तारोऽपि यस्य शब्दवारिधेः शब्दसमुद्रस्य व्याकरणस्यान्तं पारं न ययुर्न प्रापुः । तस्य कृत्स्नस्य समग्रस्य शब्दवारिधेः प्रक्रियां शब्दव्युत्पादनविधां वक्तुं नरः महर्षणो मनुष्यः कथं क्षमः कथं समर्थो भवति । अतः कारणात् संक्षेपतः कथयामीत्यर्थः । इन्द्र आदिर्धेयां ते इन्द्रादयः । 'इन्द्रश्चन्द्रः काशकृत्स्नाऽपिशली शाकटायनः । पाणिन्यमर-जैनेन्द्रा जयन्त्यष्टौ हि शाब्दिकाः' इति ॥ २ ॥

तत्र तावत्संज्ञा संन्यवहाराय संगृह्यते ॥

अथ प्रथमं संज्ञाप्रक्रियायां विवक्षितायां संज्ञाव्याख्यानसूचिकां फक्किकामाह—तत्र तावत्संज्ञेति । तत्र तस्यां सारस्वतीप्रक्रियायां तावदादौ प्रथममेव समानस्वरादीनां संज्ञा नाम मया संगृह्यते । कस्मै प्रयोजनाय ? संन्यवहाराय सन्यक्शास्त्रव्यवहाराय । शास्त्रे हि संज्ञां विना न सन्यगवबुध्यते । यथा किल लोकेऽपि भूयते—अयं राजा अयममात्यः अयं यज्ञ-दत्तः अयं वेषदत्त इत्यादि । तथाऽग्रापि समानादिसंज्ञा शास्त्रव्यवहाराय संगृह्यते इति भावः ॥

अइउऋलृ समानाः ॥ अनेन प्रत्याहारग्रहणाय वर्णाः परिगण्यन्ते ।

तेषां समानसंज्ञा च विधीयते ॥ नैतेषु सुवेषु संधिरनुसंधेयोऽविवक्षितत्वात् ।

विवक्षितस्तु संधिर्भवतीति नियमात् । लौकिकप्रयोगनिष्पत्तये समयमात्रत्वाच्च ॥

तत्र मातृकायां प्रथमं पठितत्वात् प्रथमं स्वराणामेव संज्ञामाह—सूत्रम् । 'अ इ उ ऋ लृ समानाः ।' अथ, इथ, उथ, ऋथ, लृथ, अइउऋलृ । प्रथमावहुवचनान्तम् । साङ्केतिक-त्वाजसूलोपः । यतः 'सूत्रे विभक्तिर्नैवास्ति धृष्टौ यत्रोपलभ्यते । एकद्वित्वयहुत्वावि तत्साङ्के-तिकमुच्यते' । समानाः । समानं तुल्यं भानं परिमाणं येषां ते समानाः प्रथमावहुवचनान्तम् । 'सवर्णे' 'सोर्विसर्गः' ॥ यद्वा । अ इ उ ऋ लृ इति प्रत्येकं प्रथमैकवचनान्तानि साङ्केति-कानि पञ्चैव भिन्नानि पदानि । समाना इति प्रथमावहुवचनान्तम् । एवं पदपदमिदं सूत्रम् । पदपदत्वमेव युक्तम् । यतः 'संहितैकपदे नित्या नित्या धातूपसर्गयोः । नित्या समासे चाक्ये तु सा विवक्षामपेक्षते' इति । यद्यपि 'अद्वौ च मत्वर्थे' इत्यादौ समासेऽपि संधिर्न तथाऽप्यसार्वात्रिकोऽयं विधिरिति ॥ केचिन्तु—एकाविति संधिरेव दृश्यते ॥ एत-त्सूत्रं कार्यद्वयविधायकं वर्णपरिगणनानिरूपकं समानसंज्ञानिरूपकं चेत्यर्थः । तदेवाह—
अनेनेति । अनेनोपपन्नद्वयमात्रसूत्रसमुच्चयेन प्रत्याहारग्रहणाय वर्णा अक्षराणि परि साम-स्येन गण्यन्ते सख्याक्रियन्ते परिपाट्या प्रकाशयन्ते । च पुनस्तेषां पूर्वोक्तानाम् अइउऋलृअ-क्षराणां समानसंज्ञा समान इति नाम विधीयते क्रियते । अथवा अभिधीयते कथ्यते ॥

ननु पञ्चानामकारादीनां न्यासवैसदृश्ये कथं समानसंज्ञा संजापदीति ? अत्रोच्यते । एकमात्रत्वेन समानत्वमेतेषाम् ॥ ननु अइउअल इत्यादिषु सूत्रेषु संधिः कथं न कृतमात्राद-नैते-
ष्विति । एतेषु उक्तवक्ष्यमाणेषु सूत्रेषु संधिर्नानुसंधेयः न कर्तव्यः । कस्मान् ? अविश्रित-
त्वात् । यक्षुमिष्टो विवक्षितः । यद्वा यक्षुमिच्छा विवक्षा विवक्षा जाता अस्तेति विवक्षितः
न विवक्षितोऽविवक्षितः तस्य भावोऽविवक्षितत्वं तस्मादविवक्षितत्वात् । यक्षुमयाञ्छि-
तत्वात् ॥ हेत्वन्तरमाह—विश्रितस्तिति । तु पुनर्विवक्षित एव संधिर्भेषति नावि-
श्रित इति नियमात् शुर्वाभ्रायनिश्चयान् । यत्र संधौ कृते कार्यध्वजो भवति सोऽविवक्षितः
संधिर्यथा—अ इ उ अ ल इत्यस्य अल इति स्यात् । यत्र च संधौ कृते कार्यमिच्छिर्भ-
वति स विवक्षितः संधिः । यथा—ई च ऊ च ए च ये इत्यादिषु न निषेधः । हेतुमाह—
लौकिकेति । लोक्यन्ते विलोक्यन्ते शब्दापशब्दा अनेनेति लोको व्याकरणं लोके भवा
लौकिका अनादिसिद्धास्ते च ते प्रयोगाश्च लौकिकप्रयोगास्तेषां निष्पत्तिः सिद्धिः लौकिक-
प्रयोगनिष्पत्तिसिद्धे लौकिकप्रयोगनिष्पत्तये । समयमात्रत्वात्सूचनामात्ररूपत्वात् । विभक्त्या-
विसंकेतरूपत्वाच्छास्त्रस्येति संधिर्न कृतः । अस्य व्याकरणस्य संकेतरूपत्वात् विभक्त्यनुपल-
म्भेऽपि अर्थानुसारेण सांकेतिकं पदं व्यवहर्तव्यम् ॥ यद्यन्तो हेत्वन्तरतृचकः । अत्र केऽ-
प्याहुः । लोके भवा लौकिका चालास्तेषां प्रयोगनिष्पत्तिसिद्धे सूचनमेवोपमप्राप्तीति भावः ।
अस्य व्याकरणस्य संकेतरूपत्वात् । विभक्त्यनुपलम्भेऽप्यर्थानुसारेण सांकेतिकं पदं
व्यवहर्तव्यम् । कृते हि संधिकार्ये अशक्यं इति पदं भवति तत्पाठे मन्दबुद्धयो जनाः
सायासाः संजायन्ते यकारादीनां च स्वरसंज्ञाप्रसक्तिर्भवति अतोऽत्र संधिर्न कृतः ॥

इत्यदीर्घप्लुतभेदाः सवर्णाः ॥ एतेषां इत्यदीर्घप्लुतभेदाः परस्परं सवर्णा
भण्यन्ते । 'लोकाच्छेषस्य सिद्धि'रिति वक्ष्यति । ततो लोकेत एव ह्रस्वादिसंज्ञा
ज्ञातव्याः । एकमात्रो ह्रस्वः । द्विमात्रो दीर्घः । त्रिमात्रः प्लुतः । व्यञ्जनं
चार्धमात्रकम् ॥

[एकमात्रो भवेद्भ्रूवो द्विमात्रो दीर्घ उच्यते ।

त्रिमात्रस्तु प्लुतो ज्ञेयो व्यञ्जनं चार्धमात्रकम् ॥

चापस्तु वदते मात्रां द्विमात्रं त्वेव चापसः ।

शिखी रौति त्रिमात्रं तु नकुलस्त्यर्धमात्रकम् ॥]

अथेतानेव भिन्नतया विवृण्वन्माह—'इत्यदीर्घः' । इत्यति दीयते दीर्घापेक्षया इति
ह्रस्वः । एणाति विदारयत्युच्चार्यमाणो मुखमिति दीर्घः । इवते लङ्गते इत्यदीर्घोऽपि प्लुतः ।
ततो ह्रस्वाश्च दीर्घाश्च प्लुताश्च इत्यदीर्घप्लुतास्ते च ते भेदाश्च इत्यदीर्घप्लुतभेदाः । प्रथमात्र-
वचनान्तम् । सदृशा वर्णाः सवर्णाः । 'सवर्णे दीर्घः सदृ' 'स्रोर्विसर्गः' ॥ एतेषां समानानां
इत्यदीर्घप्लुतभेदाः परस्परमन्योन्यं संजातीयेन सवर्णा भण्यन्ते कथ्यन्ते । यथा अ, इत्यः ।
आ, दीर्घः । आ इ, प्लुतः ॥ इ, इत्यः । ई, दीर्घः । ई इ, प्लुतः ॥ उ, इत्यः । ऊ,

दीर्घः, । ऊ ३, हुतः ॥ ऋ, ह्रस्वः । ऋ, दीर्घः । ऋ ३, हुतः ॥ लृ, ह्रस्वः । लृ, दीर्घः । लृ ३, हुतः ॥ एतेषां समानानामेव सवर्णत्वं न तु संध्यक्षराणाम् । तेन हरे अग्रे ए इत्यत्र 'सवर्णे दीर्घः सह' इति न भवति ॥ ननु सरस्वतीसूत्रेष्वनुक्तं ह्रस्वादीनां लक्षणं कुतो ज्ञायते इत्यत आह—लोकादित्यादि । शेषस्येह व्याकरणेऽनुक्तस्य सिद्धिर्निष्पत्तिर्लोकादन्यव्याकरणात् ज्ञेया । लोकात् गुरुपारम्पर्याद्वा अवगन्तव्येति शेषः । अस्य प्रत्यस्यान्ते ['लोकात्—'] इति पदं वक्ष्यति कथयिष्यति ॥ ततो लोकत इत्यादि ॥ ततस्तस्मात्कारणालोकतोऽन्यव्याकरणादेव ह्रस्वादिसंज्ञा ज्ञातव्याः । तथा हि तदेव लोकोक्तमेव ह्रस्वादीनां लक्षणमाह—एक० । एका मात्रा उच्चारणकाले यस्य स एकमात्रो ह्रस्व उच्यते । मात्रा कालविशेषः स्यात् । अक्षिस्पन्दनप्रमाणः कालो मात्रा । द्विमात्रो० । द्वे मात्रे उच्चारणकालो यस्य स द्विमात्रो दीर्घः । त्रिमात्रः० । तिस्रो मात्रा उच्चारणकालो यस्य स त्रिमात्रः हुतः । अर्धमात्रायां भवमार्धमात्रिकं व्यञ्जनमुच्यते ॥ केचित्तु व्यञ्जनं चार्धमात्रकमिति नोचरन्ति । व्यञ्जनस्यात्रानपिकारित्वात् ॥ यतः 'घापो वदलोकमात्रां द्विमात्रं वायसो वदेत् । त्रिमात्रं च शिखी ब्रूयान्नकुलश्चार्धमात्रिकम्' इति ॥

एषामन्येऽप्युदात्तादिभेदाः सन्ति । उच्चैरुपलभ्यमान उदात्तः । नीचैरनुदात्तः ।

समवृत्त्या स्वरितः । सानुनासिको निरनुनासिकश्च ॥

किमेतावन्त एव भेदा इत्याशङ्क्याह—एषामित्यादि । एषां समानानां ह्रस्वादिभेदभिन्नानामप्यन्येऽपि लोकगम्या उदात्तादिभेदा उदात्तः १, अनुदात्तः २, स्वरितः ३, इति त्रयो भेदाः सन्ति ॥ उदात्तादीनां लक्षणमाह—उच्चैरित्यादि । वेदपाठकरणन्यासे उच्चैःस्थाने उपलभ्यमानः प्राप्यमाणः उच्चार्यमाणो वा उदात्तः प्रोच्यते । नीचैःस्थाने उच्चार्यमाणोऽनुदात्तः । नीचैर्न नीचेरिति समवृत्त्या स्वरणोच्चार्यमाणो वर्णः स्वरितः । उदात्तादीनां तु त्रयोऽनं वेदे एव ॥ अत्र तु प्रसङ्गवशादुक्तम् ॥ मुखनासिकाभ्यां कृत्वोच्चार्यमाणो वर्णः सानुनासिकः । तद्विपरीतो निरनुनासिकः । निर्गता नासिका उच्चार्यमाणकाले यस्मात्स निरनुनासिकः । किंतु कैयलं मुखेनोच्चार्यमाणो वर्ण इत्यर्थः ॥ सानुनासिकः निरनुनासिकश्चेति पदं कश्चिन्न दृश्यतेऽपि । अनयोरेव लक्षणस्यानुक्तत्वात् । अथ समाहृत्याह—यथा पथ्य समानाः ह्रस्वदीर्घहुतभेदात्पञ्चदश । तेऽप्युदात्तानुदात्तस्वरितभेदात्पञ्चत्वारिंशत् भवन्ति । ते च सानुनासिकनिरनुनासिकभेदान्नवतिभेदाः समानानाम् ॥

एऐओऔ संध्यक्षराणि ॥ एषां ह्रस्वा न सन्ति ॥ उभये स्वराः ॥

अकारादयः पञ्च, एकारादयश्चत्वारश्चोभये स्वरा उच्यन्ते । [अहंउक्लृएऐ-ओऔ] ॥

सूत्रम्—ए ऐ ओ औ संध्यक्षराणि । द्विपदमिदं सूत्रम् । ए ऐ ओ औ प्रथमा-यद्वयचनान्तम् । सांकेतिकत्याजस्रलोपः ॥ यद्वा—ए, प्रथमेकवचनान्तम् । ऐ, प्रथमैकवचनान्तम् । ओ, प्रथमैकवचनान्तम् । औ, प्रथमैकवचनान्तम् । सांकेतिकानि

चत्वारि पदानि । एवं पञ्चपदम् ॥ संध्यश्रवणि यथा समानानामेव संधिना कृत्वा तेषां निष्पत्तिः । यथा—अकारद्वययोगे एकारः । अकारद्वययोगे ऐकारः । अकार-उकारयोगे ओकारः । अकारओकारयोगे औकारः । यद्वा समानानां व्यञ्जनानां च मध्ये मध्ये वर्तन्ते इति संध्यश्रवणि इति संध्यश्रवणसिद्धिः । संध्यश्रवणस्य प्रथमावहुवचनान्तम् । 'जस्तृप्तोः द्विः' इ । 'नुमयमः' इत्यत्रात्पूर्व नुमागमः । 'नोपधायाः' रस्थाने श । 'घृणोणो' 'स्वरहीनो' ॥ ए ऐ, ओ, औ, एतानि चत्वार्यश्रवणि संध्यश्रवणसंज्ञानि भवन्ति । तत्तन्नेषां संध्यश्रवणाणां द्वयभेदा न भवन्ति । एकमात्रजालाभावान् दीर्घपुना भवन्ति । पर सवर्णत्वं न । एतेषां संध्यश्रवणामष्टपद्यादिशङ्केषु भवन्ति । यथा चतुर्णां संध्यश्रवणा दीर्घपुनभेदादष्ट । तेषां चाष्टानां प्रत्येकमुदात्तानुदात्तपरितमेदाद्यनुपदिशतिः । तेषां च सातुनासिकनिरनुनासिकभेदादष्टैष्वर्थादिशदिति ॥ अथ समानसंध्यश्रवणामिति मिलितानां संज्ञामाह—सूत्रम्—'उभये स्वराः' द्विपदमिदं सूत्रम् । उभौ प्रहारापययो येषां ते उभये । उभयशब्दस्य प्रथमावहुवचनान्तम् । 'जसी' 'अइ ए' ॥ स्वराः स्वयम-नाभितत्वेन राजन्ते शोभन्ते इति स्वराः । प्रथमावहुवचनान्तम् । 'सवर्णो' 'स्रोर्निमगः' ॥ अकारादयः पञ्च अ इ उ ऋ ऌ । चत्वार एकारादयश्च—ए ऐ ओ औ । एते उभये मिलिताः नवसंख्याः स्वरा उच्यन्ते कथ्यन्ते । चत्वारस्तमानानां द्वयदीर्घभेदभेदेन चतुर्दश स्वरा भवन्ति । यथा—अ आ इ ई उ ऊ ऋ ऌ ए ऐ ओ औ ॥ केचित् अकारादयः पञ्च उभये उभयप्रकाराः द्वयदीर्घा इति, चत्वार एकारादयश्च स्वरा उच्यन्ते इति व्याकुर्वन्ति ॥ पर न तत्सूत्रानुसादरि । यदा 'उभये' इत्यनेन अकारादय एव उभय-प्रकारा गृह्यन्ते तदा चत्वार एकारादयः इति सूत्रे कुतः प्राप्यते ॥

अवर्जो नामिनः ॥ अवर्णवर्जः स्वरा नामिन उच्यन्ते ॥

अथैतेष्वेव विशेषमाह—सूत्रम् 'अवर्जो नामिनः' द्विपद सूत्रम् । अम् अवर्णं वर्जयन्ती-त्यवर्णवर्जः । प्रथमावहुवचनान्तम् । 'सवर्णो' 'स्रोर्निमगः' ॥ नामिनश्च स्वरा प्रथमावहुवचनान्तम् । 'स्वरहीनो' 'स्रोर्निमगः' ॥ अवर्णवर्जो अकारादयः स्वराः इ ई उ ऊ ऋ ऌ

* पाणिनीयमतेन स्वराणामष्टादशभेदकोष्टकम् ।

अ इ उ ऋ ऌ	अ इ उ ऋ ए ओ ऐ औ	अ इ उ ऋ ऌ ए ओ ऐ औ
एकमात्रा ह्रस्वभेदाः ।	द्विमात्रा दीर्घभेदाः ।	द्विमात्रा ह्रस्वभेदाः ।
१ उदात्तानुनासिक	७ उदात्तानुनासिक	१३ उदात्तानुनासिक
२ उदात्ताननुनासिक	८ उदात्ताननुनासिक	१४ उदात्ताननुनासिक
३ अनुदात्तानुनासिक	९ अनुदात्तानुनासिक	१५ अनुदात्तानुनासिक
४ अनुदात्ताननुनासिक	१० अनुदात्ताननुनासिक	१६ अनुदात्ताननुनासिक
५ स्वरितानुनासिक	११ स्वरितानुनासिक	१७ स्वरिताननुनासिक
६ स्वरिताननुनासिक	१२ स्वरिताननुनासिक	१८ स्वरिताननुनासिक

लृ लृ ए ऐ ओ औ एते नामिन उच्यन्ते । नमनं नामः सोऽस्त्येष्विति नामिनः । अवर्णो नामी नोच्यते । लिपिन्यासे तस्य संरलत्वात् ॥

अनुक्रान्तास्तावत्स्वराः ॥

अथ स्यरोपसंहारमाह—अनुक्रान्ता इत्यादि । तावदादौ स्वरा अनुक्रान्ता अनुक्रमेण कथिताः ।

अथ प्रत्याहारजिग्राहयिषया व्यञ्जनान्यनुक्रामति ॥

अथ व्यञ्जनान्याह—व्यञ्ज्यन्ते प्रकटीक्रियन्तेऽर्थाः प्रत्याहारा वा एभिरिति व्यञ्जनानि ॥ कया ? ग्राहयितुमिच्छा जिग्राहयिषा प्रति कार्यं कार्यमाह्वियन्ते आनीयन्ते इति प्रत्याहारा अथाव्यस्तेषां प्रत्याहाराणां जिग्राहयिषा प्रत्याहारजिग्राहयिषा तया प्रत्याहारजिग्राहयिषया कृत्वा व्यञ्जनानमनुक्रामति अनुक्रमेण कथयति ॥

ह्यवरल ॥ जणनडम ॥ झढघघभ ॥ जडदगय ॥

छठधखफ ॥ चटतकप ॥ शपस ॥ आद्यन्ताभ्याम् ॥

प्रत्याहारं जिघृक्षता आद्यन्ताभ्यामेते वर्णा ग्राह्याः । आदिवर्णोऽन्त्येन गृह्यमाणस्तन्नामा प्रत्याहारः । तथाहि—अकारो वकारेण गृह्यमाणोऽवप्रत्याहारः ।

कानि तानि व्यञ्जनानि । सूत्रम् हश्च यश्च वश्च वावत्सश्च इति द्वन्द्वः । प्रथमावहुवचनान्तम् । सांकेतिकम् । ह्य वावदाद्यन्ताभ्यां द्विपदम् । आदिश्च अन्तश्च आद्यन्तौ ताभ्याम् । तृतीयाद्विवचनान्त्वम् ‘अङ्गि’ ॥ अथवा पञ्चमीद्विवचनान्तम् ॥ यद्वा ह्यवरलेति त्रयस्त्रिंशदपि प्रथमैकवचनान्तानि सांकेतिकानि पदानि । ‘आद्यन्ताभ्यां’ तृतीयाद्विवचनान्तम् । एवं चतुस्त्रिंशत्पदं सूत्रम् ॥ केचित्तु आद्यन्ताभ्यामित्येकपदं सूत्रं पृथक् मन्यन्ते ॥ क स ग प ड इति क्रमं विहाय ह्यवरलेति क्रमः प्रत्याहारग्रहणार्थं कृतः । प्रतिकार्यमाह्वियते इति प्रत्याहारः तं प्रत्याहारं जिघृक्षता प्रहीतुमिच्छता छात्रेण पुरुषेण वा आद्यन्ताभ्यां कृत्वा आद्यन्तवर्णाभ्यां सह एते हकारादयः सकारपर्यन्ता वर्णास्त्रयस्त्रिंशदसा ग्राह्याः । प्रत्याहारं व्यञ्जयन्माह—आदिवर्णः आदौ वर्णः आदिवर्णः सोऽयमन्तस्थेन वर्णेन अक्षरेण सह गृह्यमाणः उच्चायेमाणो वा अत्रप्रत्याहारार्थस्तन्नामा प्रत्याहार उच्यते । तदेवायन्तकं वर्णात्मकमेव नाम यस्य स तन्नामा ॥ अकार इत्यादि सुगमम् । न यरम् ॥

स च अइउअलृएऐओऔह्यवरलजणनडमझढघघभजडदगय इति अवप्रत्याहारः । चटतकप इति चपप्रत्याहारः । झढघघभ इति झमप्रत्याहारः । जडदगय इति जवप्रत्याहारः ॥ एवं यत्र यत्र येन येन प्रत्याहारेण कृत्यं भवति स स तत्र तत्र ग्राह्यः । प्रत्याहाराणां संख्या-र्दनीयमन्तु नास्ति ॥

स च अवप्रत्याहारः इत्येतावत्संख्याक इत्यमुना प्रकारेणैतावता एकोनत्रिंशद्वर्णप्रमाणा संख्या चावत्संपद्यते भवति । अकारादिसवर्णग्रहणानु चतुस्त्रिंशद्वर्णप्रमाणसंख्या यस्य सः । एवं चटतकप इति पञ्चमिरक्षरैः चपप्रत्याहारो भवति । आद्यन्तयोस्त्रयस्यकार-

ग्रहणेन चपः । एवं ह्रस्वध्वज इत्याद्यन्तयोर्लकारभकारयोर्महणेन झभः । ग्रंजडदगव इत्यत्र जकारवकारयोर्महणेन जघः । एवममुना प्रकारेण यत्र यत्रोदाहरणे येन येन प्रत्याहारेण सह कृत्यं कार्यं भवति स स प्रत्याहारस्तत्र तत्रोदाहरणे प्रायः ॥ प्रत्याहाराणां संख्यानियमस्तु नास्ति यत् इत्यन्त एव प्रत्याहाराः सन्तीति ॥ केऽद्याहुः अनियमं व्यावर्तयितुमाह—संख्येति । अयमर्थः न नियमः अनियमः संख्याया अनियमः संख्यानियमः । प्रत्याहाराणां संख्याया अनियमो नास्ति । किं तर्हि नियम एव ॥ कथमाह—यतः । 'हसो हसो जघश्च यपो जघ इलश्चपः । जमो झभः रसः प्रोक्तो झसश्च छत ईरितः । यमो हवः यपश्चोक्तो डवश्च डभ इत्यते । रसो वसः शसः ख्यातो जपो अव उदाहृतः ॥ ऊ उच्यते ततः प्राप्तेः प्रत्याहारा उदाहृताः । सौत्रा एते स्फुटं ज्ञेयास्तस्या चान्ये ययामति ॥' यदिवा—'भवलत एकैकस्मात् द्वाभ्यां भः स्वात्पचौ चतुर्भ्यः सः । सः षड्व्यः स्यादित्थं प्रत्याहारास्तु विभक्तिर्ज्ञेयाः ॥' झभ, अव, झल, छत, यम, जम, यप, झप, रप, चप, अन, हव, जव, प्रव, हस, वस, रस, झस, सस, शस, एतन्मेते विभक्तिः प्रत्याहाराः ॥

हसा व्यञ्जनानि ॥ हकारादयः सकारान्ता वर्णा हसा व्यञ्जनानि भवन्ति । खरहीनं व्यञ्जनम् ॥ तेष्वकारः मुखोच्चारणार्थत्वादिस्संज्ञकः ॥

अथ हसानां संज्ञामाह—सूत्रम् 'हसा व्यञ्जनानि' हसशब्दस्य प्रथमायद्वयचनान्तम् 'सप्तर्णे'० 'लोर्विसर्गे' ॥ व्यञ्ज्यन्ते प्रकटीक्रियन्ते अर्था येस्तानि व्यञ्जनानि ॥ अयना, धिगतमञ्जनं खरलक्षणं येभ्यस्तानि । प्रथमायद्वयचनान्तम् । जस् । 'जस्यसोः शिः' 'नुमयमः' 'नोपधायाः' 'खरहीनं'० हकारमारभ्य सकारं यावत्प्रपञ्चशब्दधराणि हसाः हससंज्ञानि प्रोच्यन्ते । द्वितीयानि व्यञ्जनानि प्रोच्यन्ते । व्यञ्जनलक्षणमाह—'खरहीनं व्यञ्जनम्' यत्खरहीनं तद्व्यञ्जनं यत्खरेभ्यो हीनं रहितम् । यद्वा खरेभ्यो हीनं व्यतिरिक्तम् अन्यत् । यद्वा खरत्वहीनमपरं यद्वक्षरं तद्व्यञ्जनसंज्ञं कथ्यते ॥ ननु हकारादयः सस्वरा वर्णाः कथं व्यञ्जनसंज्ञाः? इत्याह—तेषु व्यञ्जनेषु अस्वराः मुखोच्चारणार्थत्वात् । मुखेनोच्चारणमेव अर्थः प्रयोजनं यस्य स मुखोच्चारणार्थस्तस्य भावः मुखोच्चारणार्थत्वं तस्मात् । इत्थंशकः ॥

कार्यायेत् ॥ प्रत्ययाद्यतिरिक्तः कर्षचित्कार्ययोच्चार्यमाणो वर्ण इत्संज्ञो भवति ॥ यस्येत्संज्ञा तस्य लोपः ॥ वर्णादर्शनं लोपः ॥ वर्णविरोधो लोपश्च ॥ मित्रवदागमः ॥ शत्रुवदादेशः ॥ खरानन्तरिता हसाः संयोगः ॥ कुञ्जदुत्तुपु वर्गाः ॥ उकारः पञ्चवर्णपरिग्रहणार्थः ॥

१ बालनोपाय प्रत्याहारसंग्रहोऽयं क्रियते ।

१ हस	२ शव	३ जघ	४ यप	५ अव	६ हल
७ चप	८ यम	९ झम	१० खग	११ हव	१२ छत
१३ यम	१४ हव	१५ रप	१६ डव	१७ डभ	१८ रस
१९ वस	२० शस	२१ छव	२२ भव	२३ ओ	२४ भव

इतो लक्षणमाह—‘कार्यायेत्’ द्विपदं सूत्रम् । कार्यशब्दस्य चतुर्थ्यैकवचनान्तम् । ‘डेरक्’ ‘एअय्’ ‘सवर्णे०’ ‘स्वरहीनं०’ ॥ इत् एति गच्छति इत् । प्रथमैकवचनान्तम् ‘हसेपः सेः’ पदद्वये न संधिः ‘अइ ए’ ॥ प्रत्ययादीति । आदिशब्दात् प्रत्यागमादेशोपदेशेभ्योऽतिरिक्तोधिः । प्रत्ययादतिरिक्तः । अप्रत्ययादिः आगमातिरिक्तः । नुहागमादिः उपदेशः शिष्याख्यारूपः ह्यवरलेत्यादिः आदेशः ‘पुंसोऽमुड्’ इत्यादिरूपः एषु कस्मैचित्कार्यायोच्चार्यमाणो वर्ण इत्संज्ञकोऽनुबन्धसंज्ञको भवतीति ॥ श्रुत्यामाह—यस्येतसंज्ञा तस्य लोपः क्रियते । उच्चरितप्रभ्रंसिनो ह्यनुबन्धा इति ॥ लोपलक्षणमाह—वर्णाद० ॥ वर्णानामक्षराणामदर्शनमविलोकनं प्रध्वंसाभावो लोप उच्यते ॥ वर्णानां विरोधः संधिकार्यवर्जनं यस्मिन् स लोप एव लोपश्च कथ्यते । एकं वर्णं विनाशयत्यन्यस्योत्पत्तिं प्रतिबध्नातीति लोपश्च । तत्कार्य—‘लोपशि पुनर्न संधिः’ । यथा—त आगता इत्यादि ॥ (आगच्छतीत्यागमः) ॥ आगमो मिश्रवत् । यथा मिश्रं मिश्रस्य समीपे आगत्योपविशति तथागमोऽप्यायाति । यथा ‘नः सक् छते’ इति सगादिः ॥ आदेशः शशुवत् । यथा शशुः शशुं विनाश्य तत्स्थाने तिष्ठति तथा आदेशोऽप्यादेशिनं विनाश्य तस्य स्थाने भवति । शसः सकारस्य नकारादेशवत् ॥ अथ संयोगसंज्ञामाह—‘स्वरानन्तरिता०’ इति । अन्तरं जातं येषां तेऽन्तरिताः न अन्तरिता अनन्तरिताः स्वरैरनन्तरिताः स्वरानन्तरिताः स्वरान्तररहिता ईदृशा ह्रसा व्यञ्जनवर्णाः संयोगसंज्ञा उच्यन्ते । अत्र बहुवचनं जात्यभिप्रायेण । तेन द्वयोरपि ह्रसयोः संयोगसंज्ञा स्यात् । यद्वा ह्रसौ च ह्रसाश्च ह्रसाः एकशेषः समासः । संयोगकार्यं तु ‘संयोगान्तस्य लोपः’ इत्यादि ॥ वर्गसंज्ञामाह—कुचुडुतुपु इति । कुश्च चुश्च दुश्च तुश्च पुश्च कुचुडुतुपु प्रथमाबहुवचनान्तम् । सांकेतिकम् । वर्गाः प्रथमाबहुवचनान्तम् । ‘सवर्णे दीर्घः०’ ‘स्रोर्विसर्गः’ ॥ एते पञ्च वर्गसंज्ञका भवन्ति । तत्कार्यं ‘स्तोः शुभिः क्षुः’ ‘दुभिः घुः’ ‘कुज्जोःःकःपौ वा’ इत्यादि । उकारे हेतुमाह—उकारः स्वरेषु पञ्चमी मात्रा उकारस्तेन कुइत्युक्ते कस्यगघड । चु इत्युक्ते चछजझन । दुइत्युक्ते ढढवण । तुइत्युक्ते तथदधन, पुइत्युक्ते पफवभम इत्येतानि [लौकिकरूपाठे] पञ्चाक्षराणि गृह्यन्ते ।

अरेदोन्नामिनो गुणः ॥ नामिस्थानिकाः अर् ए ओ एते गुणसंज्ञका भवन्ति ॥ आरैऔ वृद्धिः ॥ आ आर् ऐ औ एते वृद्धिसंज्ञा भवन्ति ॥

अथ गुणसंज्ञामाह—‘अरेदो०’ अर् ए ओत् अरेदोत् प्रथमाबहुवचनान्तम् सांकेतिकम् । अत्र तपरकरणभसंदेहार्थम् । नामिनः पष्ठयेकवचनान्तम् । ‘स्वरहीनं०’ ‘स्रोर्विसर्गः’ ॥ गुणः प्रथमैकवचनम् । ‘स्रोर्विसर्गः’ ॥ मध्ये—‘द्वे’ ‘उओ’ ॥ यद्वा अर् प्रथमैकवचनान्तम् । एत् प्रथमैकवचनान्तम् । ओत् प्रथमैकवचनान्तम् । नामिनः पष्ठयेकवचनान्तम् । गुणः प्रथमैकवचनान्तम् । इति पञ्चपदं वा सूत्रम् । नामिस्थानिका नामिनां स्थाने जाता ककारस्य, झकारस्य, च अर्, इकारस्य ईकारस्य च ए, उकारस्य ऊकारस्य ओ, एते च त्रयो गुणसंज्ञका भवन्ति । लकारस्तु सावर्ण्यात् ग्राह्यः । तेन लकारस्य अल् गुणः । तत्कार्याणि ‘गुणः’ ‘उपधाया लपोः’ इत्यादीनि ॥ अथ वृद्धिसंज्ञामाह—‘आरैऔ०’ इति । आ च आर् च ऐ च औ च आरैऔ प्रथमाबहुवचनान्तम् । सांकेतिकत्वाद्विभक्तिशेषः । ‘वृद्धिः’ प्रथमैकवचनान्तम् । अथवा आ प्रथमैकवचनान्तम् । आर् प्रथमैकवचनान्तम् । ऐ प्रथमैक-

वचनम् । औ प्रथमैकवचनान्तम् । वृद्धिः प्रथमैकवचनान्तम् । एवं पञ्चपदं सूत्रम् । अकारस्य
आ वृद्धिः । ऋकारस्य आर् वृद्धिः । इवर्णस्य एकारस्य ऐ वृद्धिः । उवर्णस्य ओकारस्य च
औ वृद्धिः । एते चत्वारो वृद्धिसंज्ञका उच्यन्ते । ऋकारलृकारयोः सावर्ण्यदेव लृकारस्यालृ
वृद्धिः । तत्कार्याणि आदिस्वरस्य ङिति वृद्धिः 'धातोर्नामिनः' 'अत उपधाया.' इत्यादीनि ॥

अन्त्यस्वरादिष्टिः ॥ अन्त्यो यः स्वरस्तदादिवर्णष्टिसंज्ञो भवति ॥
अन्त्यात्पूर्व उपधा ॥ अन्त्याद्वर्णमात्रात्पूर्वो यो वर्णः स उपधासंज्ञो
भवति ॥

अथ टिसंज्ञामाह—अन्त्यस्वरादिः प्रथमैकवचनान्तम् । टिः प्रथमैकवचनान्तम् । द्विप-
दम् । अन्ते भवोऽन्त्यः अन्त्यो योऽसौ स्वरः अन्त्यस्वरः स आदौ यस्य सोऽन्त्यस्वरादिः प्रथ-
मैकवचनान्तम् । 'स्रोर्विसर्गः' । टिः प्रथमैकवचनान्तम् । 'स्रोर्विसर्गः' मध्ये 'विसर्जनीयस्य
सः' । 'दुभिः दुः' 'स्वरहीनं' ॥ अन्त्यो यः स्वरस्तदादिवर्णः सोऽन्त्यस्वर एवादौ यस्य
सोऽन्त्यस्वरादित्तेन सदैव अन्त्यस्वरादारभ्य वर्णष्टिसंज्ञो भवति । अथवा अन्त्यः स्वरस्तदादि-
वर्णश्च सोऽन्त्यस्वर एवादौ यस्य सोऽपि वर्णष्टिसंज्ञको भवति । स्वरास्तदशब्दस्यान्तिमः स्वर
एव टिसंज्ञः । हसान्तशब्दस्यान्त्यो हसस्तत्पश्चात्त्यः स्वरश्च द्वावपि टिसंज्ञकावित्यर्थः ।
तत्कार्यं तु 'डिति टेः' इत्यादि । यथा अचिन्त्यमहिमा । इरौ सखा ॥ अधोपधासंज्ञा-
माह—सूत्रम् । अन्त्यादिति पञ्चम्यैकवचनान्तम् । 'हसिरत्' । 'सवर्णे' । पूर्वः प्रथमैकव-
चनान्तम् । 'स्रोर्विसर्गः' ॥ उपधा प्रथमैकवचनान्तम् । 'आपः' त्रिपदम् । अन्त्याद्वर्णमात्रात्केव-
लावक्षरात्पूर्वो वर्णः स उपधासंज्ञको भवति । तत्कार्याणि 'नोपधायाः' 'अत उपधायाः'
इत्यादीनि राजन्शब्दवत् ॥

असंयोगादिपरो ह्रस्वो लघुः ॥ विसर्गानुस्वारसंयोगपरो दीर्घश्च
शुरुः ॥ मुखनासिकाभ्यामुच्चार्यमाणो वर्णोऽनुनासिकः ॥ मुखेनो-
च्चार्यमाणो निरनुनासिकः ॥ अः इति विसर्जनीयः ॥ वर्णशि-
रोबिन्दुरनुस्वारः ॥ [कस्य पुनः किं स्थानमित्यपेक्षायां] अकुंइवि-
सर्जनीयानां कण्ठः । इयुयशानां तालु । ऋदुरपाणां मूर्धा । लतुल-
सानां दन्ताः । उपपृष्मानीयानामोष्ठौ । जमढणनानां नासिका च ।
एदैतोः कण्ठतालु । ओदौतोः कण्ठोष्ठम् । वकारस्य दन्तोष्ठम् ।
जिह्वामूलीयस्य जिह्वमूलम् । नासिकाऽनुस्वारस्य ॥ [×कं×र इति कस्याभ्यां
प्रागर्धविसर्गसदृशो जिह्वामूलीयः । ×प×फ इति पफाभ्यां प्रागर्धविसर्गसदृश
उपध्मानीयः । उपसहा ऊष्माणः । कादयो भावसानाः स्पर्शाः । यरलचा
अन्तस्याः ॥]

॥ इति संज्ञाप्रक्रिया ॥

१ अयं स्थानबोधकपाठः प्राचीनपुस्तकेऽपि टीकास्य एव केनचिद् वर्धितो भवेत् ॥

२ अयं केनचित् कविद् वर्धितः प्राचीनपुस्तकेऽनुपलभ्यते ॥

अथ लघुसंज्ञामाह—असंयोगादीति । असंयोगादयः संयोगविसर्गानुस्वाराः परे अग्रस्था यस्मात्स संयोगादिपरः न संयोगादिपरः असंयोगादिपरः एवंभूतो ह्रस्वो वर्णो लघुरुच्यते । तथा चोक्तं प्राकृतच्छन्दोमन्थे ‘पिङ्गुही लघुं कुंडल केवल वज्रज जोय । ए तीनउ लघु जाणिये अवर सवे गुरु होय’ । यथा । ककि कु तथा अइउअल एतेपाममे विसर्गानुस्वार-संयोगा न भवन्ति तदैतेषां लघुसंज्ञा । अथ गुरुसंज्ञामाह—विसर्गानुस्वार इति विसर्गानुस्वारसंयोगाः परे अग्रे वर्तमाना यस्मात्स विसर्गानुस्वारसंयोगपरः । विसर्गपरो यथा अः । अनुस्वारपरः अम् । संयोगपरो यथा अल्य । एवंभूतो ह्रस्वोऽपि गुरुः । पुनर्दीर्घश्च । आ ई ऊ का की कू रूपः स्वभावादेव गुरुरुच्यते ॥ मुखनासिकाभ्यामिति रुदिपदम् । अन्यथा द्विवचनं न संभवति । यथोक्तं प्रक्रियाकौमुद्याम् ‘द्वन्द्वश्च प्राणितूर्यसेनाङ्गानाम्’ । एषां द्वन्द्व एकवत्साध्यः । एकवचनान्तो भवतीत्यर्थः । प्राण्यङ्गे दन्तौष्ठं मुखासिकम्, तूर्याङ्गे मार्दङ्गिकापाणविकम् । सेनाङ्गे रथिकाधारोहमिति वचनात् ॥ मुखनासिकाभ्यां द्वाभ्यामुच्चार्यमाणो वर्णोऽनुनासिकसंज्ञ उच्यते । ‘वणनडम अनुनासिका’ इति । मुखादनु पञ्चात्रासिकां स्पृशन्तीत्यनुनासिकाः ॥ चतुर्विंश स्तराः, त्रयस्त्रिंशद्व्यञ्जनानि, अनुस्वारः, विसर्गः, जिह्वामूलीयः, उपभ्रानीयः, हुतश्च एवं द्विपञ्चाशदक्षराणि । एतेपामष्टौ स्थानानि सन्ति । तान्याह—अकुहविसर्नीयानां कण्ठः । इचुयशानां तालु । ऋदुराणां मूर्धा । लतुलसानां दन्ताः । उपपभ्रानीयानामोष्ठौ । जिह्वामूलीयस्य जिह्वामूलम् । अनुस्वारस्य नासिका । एदैतोः कण्ठतालु । ओदैतोः कण्ठौष्ठम् । वकारस्य दन्तौष्ठम् । आ ई ऊ ऋ लृ हुताश्च । एते एतेषां, सवर्णग्रहणेनैव गृह्यन्ते । यवरलैर्जननडमैश्च संयुक्तस्य ह्रस्वोरः स्थानम् । यतः—

“हकारं पञ्चमैर्युक्तमन्तःस्थाभिश्च संयुतम् ।

औरस्यं तद्विविजानीयात्कण्ठ्यमाहुरसंयुतम् ॥

अष्टौ स्थानानि वर्णानामुरः कण्ठः शिरसाया ।

जिह्वामूलं च दन्ताश्च नासिकोष्ठौ च तालु च ॥

गजकुम्भाकृतिर्येण ऋवर्णः स प्रकीर्तितः ।

एवं वर्णा द्विपञ्चाशन्मातृकायामुदाहृताः ॥”

* घालवोधार्थं वर्णोद्भवस्थानकोष्टकम् ।

अ	इ	उ	ए	ओ	य	ए	ओ	य	५६	७
क	ख	ग	घ	ङ	च	छ	ज	झ	ञ	७७
ट	ठ	ड	ढ	ण	त	थ	द	ध	न	७८
प	फ	ब	भ	म	य	र	ल	व	श	७९
ह	ळ	व	श	स	ह	ळ	व	श	स	८०
८१	८२	८३	८४	८५	८६	८७	८८	८९	९०	९१
८२	८३	८४	८५	८६	८७	८८	८९	९०	९१	९२
८३	८४	८५	८६	८७	८८	८९	९०	९१	९२	९३
८४	८५	८६	८७	८८	८९	९०	९१	९२	९३	९४
८५	८६	८७	८८	८९	९०	९१	९२	९३	९४	९५
८६	८७	८८	८९	९०	९१	९२	९३	९४	९५	९६
८७	८८	८९	९०	९१	९२	९३	९४	९५	९६	९७
८८	८९	९०	९१	९२	९३	९४	९५	९६	९७	९८
८९	९०	९१	९२	९३	९४	९५	९६	९७	९८	९९
९०	९१	९२	९३	९४	९५	९६	९७	९८	९९	१००

घर्णग्रहणे सवर्णग्रहणम् । कारग्रहणे केवलग्रहणम् । तपरकरणं तावन्मात्रार्थम् ॥ ॥ इति संज्ञाप्रक्रिया ॥ १ ॥

वर्णग्रहणे सवर्णग्रहणं, कारग्रहणे केवलग्रहणं, तपरग्रहणे तावन्मात्रग्रहणमिति शिष्टसंकेतः ॥

इति संज्ञाप्रक्रिया संज्ञाधिकारः ॥ 'प्रक्रियात्प्रधिकारोऽथ' इति हेमचरिः ।

अथवा—'प्रक्रिया तूत्पादने स्वाधिकारप्रकारयोः' ॥

अथ स्वरसंधिः २

अथाधुना स्वरसंधिरभिधीयते ॥ दधि आनय इति स्थिते ॥

अधुनेति । संज्ञाकथनानन्तरं स्वरसंधिरभिधीयते कथ्यते । अक्षराणामन्योन्यं संधानं मेलनं संधिः । तत्राप्यादौ स्वरसंधिः स्वराणां संधिः स्वरसंधिः ॥ ननु सति अकारे इकार-संधिरात्रावेव कथं प्रतिपादितः ? तत्रोच्यते—इकारः सावित्रीरूपः शक्तिरूपः । सा च सर्वजगत्सृष्टिकर्त्री । तस्मात्पूर्वं प्रतिपादितः ॥

इ यं खरे ॥ इवर्णो यत्वमापद्यते खरे परे ॥ दध् य आनय इति तावद्भवति ॥

* आभ्यन्तरवाह्यप्रपञ्चज्ञानार्थकं कोष्टकम् ।

आभ्यन्तर प्रयत्नाः	वृद्धाः			रैषत्सृष्टाः	रैषद्विष्टाः	विष्टाः	संरुताः
सहाः	स्पर्शाः			अन्तःस्था	ऊष्माणः	सरा. उदात्ता/नुदात्त- स्वरिताः	
अप्रयत्नादि स्वराद्य	क ख प फ ब छ ट ठ ड ढ	ग ङ ज म ञ ण द न	य भ मा ड ध	य व र ल	श ष स	अ इ ए उ ओ ऋ ॠ ऌ ॡ	अ इ उ ऋ ॠ ऌ ॡ
वाह्यप्रयत्नाः	अ.प्रा.म.प्रा विहार भारा अघोष	अ. प्रा. सवार नाद घोष	म. प्रा. सवार नाद घोष	अल्पप्रा. सवार नाद घोष	म. वेवार भारा अघोष	प्रा. सं. ना. घो.	अल्पप्राण विहार नाद घोष
							अल्पप्रा. सवार नाद घोष

१ इतः परम् "तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य" । सप्तमीनिर्देशेन विधीयमानं कार्यं वर्णान्तरेयावद्वहितस्य पूर्वस्य बोध्यम् । अतो वृत्तौ 'परे' इति व्याचष्टे । एवमन्यत्रापि ज्ञेयम् ॥ इत्यधिकः पाठः क्वचित् केनचित् प्रक्षिप्तः ।

सूत्रम्—‘इ यं स्वरे’ इ प्रथमैकवचनान्तम् । सांकेतिकम् । यम् द्वितीयैकवचनान्तम् । ‘अम्सो’ ‘मोऽनुस्वारः’ । स्वरे सप्तम्यैकवचनान्तम् । ‘अ इ ए’ सिद्धम् ॥ यद्वा इश्च ईश्च इ प्रथमैकवचनान्तम् । ‘नपुंसकस्य’ इति द्वयः । ‘नपुंसकात्स्वमोर्लुक्’ ‘वर्णमहणे सवर्णमहणम्’ इति वचनात् इवर्ण इकार ईकाररूपो यत्वं यकारमापद्यते प्राप्नोति स्वरे परे । ‘ह्रस्व-दीर्घप्लुतभेदा’ इति अकारस्य स्वरत्वे आकारस्यापि स्वरत्वं सिद्धमेव । इधि अमे आनय । ‘इ यं स्वरे’ अनेन सूत्रेण इकारस्य यकारः । दध्य् आनय इति जातम् । ननु दधि आनयेत्यत्र ‘नामिनः स्वरे’ इति नुमागमः कथं न क्रियते ? तत्राह—‘नामिनः स्वरे’ इति तु स्यादिविभक्तिसप्तकस्वरे परे भवति न त्वन्यत्र । तर्हि ‘यस्य लोपः’ कथं न क्रियते ? तत्राह—‘यस्य लोपः’ इति तु ईपि, तद्धिते (कृते) स्वरे यकारे च परे सति भवति न त्वन्यत्र । दध्य् आनयेत्यत्र ‘संयोगान्तस्य लोपः’ इत्यस्य प्राप्तिः । ‘असिद्धं यहिरङ्गमन्तरङ्गे’ इति यलोपनिषेधः । यद्वा । ‘संयोगान्तस्य लोपः’ इति स्वाभाविकसंयोगान्तविषयः ॥ प्रक्रियायां तु ‘संयोगान्तस्य०’ इति लोपे प्राप्ते ‘यणः प्रतिषेधो वाच्यः’ ॥

‘हसेऽर्हहसः ॥ स्वरात्परो रेफहकारवर्जितो हसो हसे परे द्विर्भवति ।’

इति धकारस्य द्वित्वम् ॥

‘कृत्यान्तरमाह—सूत्रम्—‘हसेऽर्हहसः’ ॥ हसे सप्तम्यैकवचनान्तम् । ‘अ इ ए’ इ च ह च ह न ह यत्र स अर्ह प्रथमैकवचनान्तम् ‘हसेपः सेर्लोपः’ । हसः प्रथमैकवचनान्तम् । स । ‘सोर्विसर्गः’ । हसे अह । ‘एदोतोतः’ अकारलोपः । ‘स्वरहीनं०’ सिद्धम् । स्वरात् ह्रस्वस्वरात्परोऽमे वर्तमानो रेफहकारवर्जितोऽन्यो हसो हसप्रत्याहारसंबन्धी वर्णो हसे परे सति द्विर्भवति । द्वयोर्भावो द्वित्वम् । एकस्य द्वौ भवत इत्यर्थः । इति धकारस्य द्वित्वम् । द्वित्वे कृते पुनर्द्वित्वं न भवति । अनयस्यादोपप्रसङ्गात् । द्वित्वविधानात् द्वावेव शिष्येते इति दध्य् आनयेति जातम् ॥

ज्ञवे जवाः ॥ ज्ञसानां ज्ञवे परे जवा भवन्ति । इति पूर्वधकारस्य दकारः सवर्णत्वात्, ‘वर्ग्यो वर्ग्येण सवर्णः’ इति वचनात् । यथासंख्यं वा वक्तव्यम् ॥ स्वरहीनं परेण संयोज्यम् ॥ दध्यानय इति सिद्धम् ॥

[तक्रं न रोचतेऽस्माकं दुग्धं च मधुरायते ।

अन्नप्ररोचनार्थाय दध्यानय वरानने ॥ ८ ॥

दधि न श्रूयते कर्णे घृतं स्वप्ने न दृश्यते ।

मुग्धे दुग्धस्य का वार्ता तक्रं शक्रस्य दुर्लभम् ॥ ९ ॥

कृतस्य कारणं नास्ति मृतस्य मरणं न हि ।

पिष्टस्य पेपणं नास्ति द्वितीये चित्तयं न हि ॥ १० ॥

सूत्रम् । ‘ज्ञवे जवाः’ ज्ञाने सप्तम्यैकवचनान्तम् । ‘अ इ ए’ । जवाः प्रथमा बहुवचनान्तम् ।

१ ‘ज्ञाने’ इत्युचितम् ‘ज्ञानि’ इति पाणिनीयसंवादात् ‘सञ्जते’ इत्याद्यर्थं सप्तम्यैकवचनम् ॥ २ इति श्लोकद्वयं प्राचीनपुस्तकेषु नोपलभ्यते ॥

‘सवर्णे०’ ‘ओर्विसर्गेः’ । वृत्तिः सुगमा । अत्र सूत्रे ज्ञसानामिति पदं ‘एते चपा ज्ञसानाम्’ इति सूत्रादनुवर्तते । अन्यत्राप्यनुवृत्तिः सरस्वतीदत्तसूत्रपाठक्रमादवगन्तव्या । अत्र तु मया न कथयिष्यते । अनेन सूत्रेण पूर्वधकारस्य दकारः । ननु ज्ञसानामयोर्विदतिः जनाः पञ्चैव न कथयिष्यते । अनेन सूत्रेण पूर्वधकारस्य दकारः एव कथं क्रियते ? तत्राह—सवर्णत्वात् धकारस्य तेन यथासंख्यमिति धकारस्य दकार एव कथं क्रियते ? तत्राह—सवर्णत्वात् धकारस्य दकारो भवति । ननु धकारदकारयोः सावर्ण्यं कथमित्याह—वर्ग्यो वर्ग्येण सवर्ण इति । वर्गे भवो वर्ग्यो वर्णः वर्ग्येण स्ववर्गान्तर्गत्यर्तिना अक्षरेण सह सवर्णो भवतीति । सवर्णत्वात् धस्य दः ॥ यद्वा—यथासंख्यं स्रद्ध, जडदेवनेनापि धस्य दः । अत्र तु सवर्णत्वात् यथासंख्यमित्युभयत्रापि धस्य दकारो भवति । परम् अग्निमथभ्यामित्यत्र सवर्णत्वादेव धकारस्य दकारो भवति । न तु यथासंख्यम् ॥ स्वरेण हीनं रहितं यदक्षरं तत्परेण अप्रस्थितेन स्वरेण वर्णेन सह संयोग्यम् । दधान्येति सिद्धम् । एवम् स्वस्ति अस्तु स्वस्त्यस्तु । हरि अनुगमः । हर्षेणुभवः ॥

गौरी अत्र इति स्थिते । इ यं स्वरे । गौरू य अत्र तावद्भवति । यत्वे कृते अर्ह इति विशेषणान्न रेफस्य द्वित्वं किंतु ? ॥ राघपो द्विः ॥ स्वरपूर्वाद्रेफात्परो यपो द्विर्भवति । इति यकारस्य द्वित्वम् । गौरू य य अत्र । जलतुम्बिकाद्यायेन रेफस्योर्ध्वगमनम् । स्वरहीनं परेण संयोज्यम् । गौर्यत्र ॥

इकारोदाहरणमाख्याय ईकारोदाहरणमाह—गौरी अत्रे अत्र ‘इयं स्वरे’ गौरू य अत्र इति जातम् । ततोऽहं इति सूत्रोक्तविशेषणात् रेफहकारयोर्द्वित्ववर्जनादत्र रेफस्य द्वित्वं न भवति । ततः किं कर्तव्यमित्याह—सूत्रम्—‘राघपो द्विः’ ॥ राघिति पञ्चम्येकवचनान्तम् । ‘इतिरत्’ ‘सवर्णे०’ ॥ यपः प्रथमैकवचनान्तम् । सू—‘ओर्विसर्गेः’ । ‘द्वित्रिभ्यां सुच’ ‘ओर्विसर्गेः’ ॥ द्विम् प्रथमैकवचनान्तम् । ‘अव्ययाद्विभक्त्यर्क’ इति छोपः । ‘चपा अत्रे जयाः’ संधिः । यपः अत्रे द्विः । अत्र ‘हये’ ‘उ ओ०’ सिद्धम् । स्वरः पूर्व आदौ यस्य स स्वरपूर्वः तस्मात् स्वरात्परस्माद्रेफात्परोऽप्रस्यो यपो द्विर्भवति इति यकारस्य द्वित्वम् ॥ ‘जलतुम्बिका’ यथा तुम्बिका जलस्योपरि तिष्ठति तथा रेफोऽपि वर्णस्योपरि गच्छति नत्यधः ॥ ‘स्वरहीनं०’ गौर्यत्रेति सिद्धम् । केचित्तु बीर्षस्वराप्रस्थात् रेफात् परस्य यपस्य द्वित्वं नेच्छन्ति तन्मते गौर्यत्रेति सिध्यति । एवं नदी एषा नद्येषा ।

स्वर इत्यनुवर्तते । एवमन्यत्रापि यत्र न सूत्राक्षरैः कार्यसिद्धिस्तत्र सर्वत्र सूत्रान्तरात्पदान्तरानुवृत्तिर्ज्ञातव्या ॥ ग्रन्थभूयस्त्वभयान्नास्माभिलिख्यते ॥ इतोऽत्र स्वरसंधि यावत् सर्वेष्वपि सूत्रेषु ‘स्वरे’ इति पदमनुवर्तते अन्वागच्छति । अनुक्तमपि ज्ञेयमित्यर्थः । यथा ‘इ यं स्वरे’ इत्यत्र स्वरे इति पदम् । तथा तत्र ‘उ वम्’ इत्यादिष्वपि प्राग्वत् ज्ञेयम् । एवममुना प्रकारेण अन्यत्र योगेष्वपि यत्र केवलसूत्राक्षरैः

कार्यसिद्धिर्न भवति तत्र योगे सूत्रान्तरादन्यसूत्रात्पदान्तरस्य अन्यपदस्थानुवृत्तिर्ज्ञेया ग्रन्थस्य शास्त्रस्य भूयस्त्वभयात् प्राचुर्यभयात् सूत्रे तत्तत्पदमस्माभिर्न लिख्यते ॥ केचित्तु आभिः सरस्वतीभिर्न लिख्यते स इति व्याकुर्वन्ति ॥ शेषं मुगमम् ॥

उ वम् ॥ उवर्णो वत्वमापद्यते स्वरे परे । [हसेऽर्हसः । 'ज्ञवे जवाः']

मधु+अत्र मद्धत्र [मधु अरिः मद्धरिः । वधू आसनं वद्धासनम्] ॥

सूत्रम्—'उ वम्' ॥ उ प्रथमैकवचनान्तम् । सांकेतिकम् । यद्वा—उञ्च ऊञ्च ऊ प्रथमैकवचनम् । 'नपुंसकस्य' इति ऋत्वः । 'नपुंसका०' ॥ वम् इति द्वितीयैकवचनान्तम् । 'अम्-शसोः०' 'मोऽनुस्वारः' ॥ तत्परकरणं विना कारग्रहणं च विना वर्ण एव गृह्यते । तेन उ इत्युक्ते उवर्णः उकार उकाररूपो वत्वं वकारं प्राप्नोति स्वरे परे ॥ 'मधु अमे अत्र' अत्र 'उ वम्' इति उकारस्य वकारः । 'हसेऽर्हसः' इति धकारस्य द्वित्वम् । 'ज्ञवे जवाः' इति पूर्वधकारस्य दकारः । 'स्वरहीनं०' मद्धत्रेति सिद्धम् । मधु क्षौद्रमत्र वर्तते । एवं वधू आसनं वद्धासनम् ॥

क रम् ॥ कवर्णो रत्वमापद्यते स्वरे परे । पित् अर्थः पित्रर्थः । [मात् अर्थः मात्रर्थः] ॥

सूत्रम्—'क रम्' ॥ क प्रथमैकवचनान्तम् । सांकेतिकत्वात् सिलोपः । रं द्वितीयैकवचनान्तम् । 'अम्-शसोः०' 'मोऽनुस्वारः' ॥ कवर्णस्य रकारो भवति स्वरे परे । पित् अमे अर्थः । 'क रम्' 'हसेऽर्हसः' 'स्वरहीनं०' पित्रर्थः ॥

लृ लम् ॥ लवर्णो लत्वमापद्यते स्वरे परे । ल अनुबन्धः लनुबन्धः । [लृ आकृतिः लाकृतिः] ॥

सूत्रम्—'लृ लम्' ॥ प्रथमैकवचनान्तम् । सांकेतिकत्वात् ॥ लं द्वितीयैकवचनान्तम् । 'अम्-शसोः०' 'मोऽनुस्वारः' ॥ लवर्णस्य लकारो भवति स्वरे परे ॥ लृ अमे अनुबन्धः । 'लृ लम्' 'स्वरहीनं०' लनुबन्धः ॥ लृ लकार अनुबन्धः इत्संज्ञो यस्य धातोः स लनुबन्ध उच्यते । एवं लृ अमे आकृतिः लाकृतिः । लृ इत् लिट् ।

ए अय् ॥ एकारो अय् भवति स्वरे परे । ने अनं नयनम् ॥

सूत्रम्—'ए अय्' ॥ ए प्रथमैकवचनान्तम् । सांकेतिकम् । अय् प्रथमैकवचनान्तम् । 'हसे पः०' एकारस्य अय् भवति स्वरे परे । णीञ् प्रापणे णी । 'आदेः ण्नः स्तः' नी 'मादे युद्' 'गुबोरनावौ' इति युस्थाने अनः । गुणः । ने अनम् 'ए अय्' अनेन एकारस्य अय् भवति । 'स्वरहीनं०' 'अतोऽय्' 'अम्-शसोः०' 'मोऽनुस्वारः' नयनमिति सिद्धम् ।

ओ अच् ॥ ओकारो अच् भवति स्वरे परे । भो अति भवति ।

सूत्रम्—'ओ अच्' ॥ ओ प्रथमैकवचनान्तम् । सांकेतिकम् । अच् प्रथमैकवचनान्तम् । 'हसे पः०' ॥ व्याख्या मुगमा । भो अमे अति । 'ओ अच्' 'स्वर०' भवति इति सिद्धम् ॥ फचित्स्वरवचकारः । यथाध्यपरिमाणे गो युतिः गज्युतिः ॥ अन्यत्र गवां मिथ्रीभावो गोपुतिः ॥

कचित्प्रयोगान्तरे यकारः स्वरवद्वसेयः । स्वरेण तुल्यः स्वरवत् । स्वरे परे सति यरेकार्यं भवति तत् यकारे परेऽपि भवतीत्यर्थः । यथा अष्पपरिमाणे मार्गपरिमाणे वाच्ये सति गो अग्रे यूतिः अत्र यकारस्य स्वरत्वात् 'ओ अव्' 'स्वरहीनं०' गन्यूतिः । कोशद्वयम् । अन्यत्र तु मार्गप्रमाणाभावे गवां मिथ्रीभावः एकीभावे समूहीभवने गोयूतिरित्येव तिष्ठति सिद्धम् । एवं पितृ अग्रे यं पित्र्यमित्यपि हेयम् ॥

ऐ आय् ॥ ऐकार आय् भवति स्वरे परे । नै अकः नायकः ॥

सूत्रम्—'ऐ आय्' ॥ ऐ प्रथमैकवचनान्तम् । सांकेतिकम् । आय् प्रथमैकवचनान्तम् । 'हसे पः०' ॥ ऐकारः आय् भवति स्वरे परे । नै अग्रे अकः । 'ऐ आय्' 'स्वरहीनं०' नायकः ॥

औ आव् ॥ औकार आव् भवति स्वरे परे । तौ इह ताविह ॥ .

सूत्रम्—'औ आव्' ॥ औ प्रथमैकवचनान्तम् । सांकेतिकम् । आव् प्रथमैकवचनान्तम् । 'हसे पः०' ॥ औकारः आव् भवति स्वरे परे । तौ अग्रे इह । 'औ आव्' 'स्वरहीनं०' तावि-
हेति सिद्धम् ॥

व्योर्लोपश्च वा पदान्ते ॥ पदान्ते स्थितानामयादीनां यकारवकारयोर्लो-
पश्च वा भवति । ते आगताः त आगताः तयागताः । तस्मै एतत् तस्मा
एतत् तस्मायेतत् । पटो इह पट इह पटविह । तौ इमौ ता इमौ ताविमौ ।
तस्मै आसनं तस्मा आसनम् तस्मायासनम् । असौ इन्दुः असा इन्दुः
असाविन्दुः ॥ लोपशि पुनर्न संधिः ॥ छन्दसि तु भवति । हे सखे इति हे
सखेति हे सखयिति ॥

सूत्रम्—'व्योर्लोपश्च वा पदान्ते' ॥ य् च व् च व्यौ तयोः पट्टीद्विवचनान्तम् ।
'स्वरहीनं०' 'स्रोर्विसर्गः' । लोपश्च प्रथमैकवचनान्तम् । 'हसे पः०' । वा वृत्तीयैकवचना-
न्तम् । 'अन्यथा०' ॥ पदान्ते सप्तम्यैकवचनान्तम् । 'अ इ ए' सिद्धम्—पदान्ते ॥ आदिश-
ब्दात् 'ऐ अय्' 'ऐ आय्' 'ओ अ' 'औ आव्' एभिः सूत्रैर्जातानामयादीनां संधिनिधनोर्य-
कारवकारयोर्वा लोपश्च भवति । ते अग्रे आगताः । वभयत्रापि 'ए अय्' एकत्र यकारलोपः ।
अन्यत्र 'स्वरहीनं०' । ते आगताः तयागताः त आगताः ॥ वटो इह वटविह वट इह । 'ओ
अव्' शेषं प्राग्वत् ॥ एवं तस्मै आसनं तस्मायासनं तस्मा आसनं । तस्मै इदं तस्मायिदं
तस्मा इदम् ॥ असौ इन्दुः असाविन्दुः असा इन्दुः । तौ इमौ ताविमौ ता इमौ ॥ ननु
'त आगताः' अत्र 'सवर्णे०' तथा पट इहेत्यत्र 'अ इ ए' इति संधिः कथं न क्रियते ?
तत्राह—लोपशीति । लोपशि कृते पुनः पूर्वापरवर्णयोर्मिथो घटनस्वरूपः संधिः कार्यान्तर-
साधनं च न भवति । यथा त आगताः । राजभ्यामत्र 'अङ्गि' इति आ न भवति । नञ्युक्त-
मनित्यमिति कापि लोपशि कृतेऽपि संधिर्भवति । यद्वा 'छन्दसि तु भवती'ति तुशब्ददर्शनात्
कुत्रचिल्लौकिकोदाहरणेऽपि लोपशि कृते संधिर्भवति । यथा दामोदरः, राजाश्वः, पञ्चाग्निः,
दण्डिपु, इत्यादिपु कार्यान्तरसंघातरूपश्च संधिर्भवति ॥ पुनर्विशेषमाह—छन्दसि वेदे

लोपशि कृतेऽपि संधिर्भवति । यथा हे सखे अग्रे इति । 'ए अय्' 'ध्वोर्लोपश् वा०' इति सकारलोपः । छान्दसिकत्वान्न संधिनिषेधः । तेन 'अ इ ए' ॥

१ एदोतोऽतः ॥ पदान्ते स्थितादेकारादोकाराच्च परस्याकारस्य लोपो भवति ।
ते अत्र तेऽत्र । पटो अत्र पटोऽत्र ॥

सूत्रम्—'एदोतोऽतः' ॥ एष ओञ् एदोत् पञ्चम्येकवचनान्तम् । 'स्वरहीनं०' 'स्रोर्वि०' । एदोतः अग्रे अतः । मध्ये—'अतोऽस्युः' 'उओ' 'एदोतोऽतः' इत्यकारलोपः । अतः पञ्चमेकवचनान्तम् । 'स्वरहीनं०' 'स्रोर्वि०' 'एदोतोऽतः' ॥ तपरकरणमसंदेहोच्चारणार्थम् । अत इत्यत्र तपरकरणं तावन्मात्रग्रहणार्थम् । पदान्ते स्थितादेकारात् ओकारात् परस्याकारस्य लोपो भवति । ते अग्रे अत्र । पदान्ते स्थितौ यावेकारौकारौ साभ्यां परस्याकारस्य लोपो भवति । चम्पकपटवासन्यायादखण्डाकारस्तिष्ठति । तेऽत्र । एवं पटो अत्र पटोऽत्र [वर्तते] इति सिद्धम् । 'ए अय्' 'ओ अय्' इति तु पदमध्ये भवति । अत्र 'सामान्यशास्त्रतो नून विशेषो यलवान् भवेत्' इति न्यायोऽङ्गीकर्तव्यस्तेन 'ए अय्' 'ओ अय्' इति न भवति ॥

सवर्णे दीर्घः सह ॥ सवर्णस्य सवर्णे परे सह दीर्घो भवति । श्रद्धा अत्र श्रद्धात्र । दधि इह दधीह । मधु उदकं मधूदकम् । भानु उदयः भानूदयः । पितृ ऋणं पितृणम् ।

सूत्रम्—'सवर्णे दीर्घः०' ॥ सवर्णे इति सप्तम्यन्तम् । 'अ इ ए' सहशो वर्णः सवर्णः । दीर्घः प्रथमैकवचनान्तम् । 'स्रोर्वि०' । सह प्रथमैकवचनान्तम् । स् । 'अव्यया०' ॥ पूर्वापरयोः सहस्रस्वरयोर्मिलनेनाद्यो दीर्घो भवति । श्रद्धा अत्र श्रद्धात्र ॥ यदुक्तम्—

१ 'ऋणेन वैपरीत्येन गुरुणां गुरुभिः सह । लघूनां लघुभिः सार्धं गुरुणां लघुभिः सह ॥
लघूनां गुरुभिः सार्धं चतुर्थेति सवर्णता' ॥ १ ॥ इति ॥

अदीर्घो दीर्घता याति नास्ति दीर्घस्य दीर्घता । पूर्वदीर्घस्वर इह परलोपो विधीयते ॥२॥
दधि अग्रे इह दधीह । भानु अग्रे उदयः भानूदयः । पितृ अग्रे ऋणं पितृणम् । दण्ड अग्रे अमं दण्डाग्रम् ।

सामान्यशास्त्रतो नूनं विशेषो यलवान् भवेत् ।

परेण पूर्ववाधो वा प्रायशो दृश्यतामिह ॥ १ ॥

ननु दधि इह अत्र कथम् 'इ यं स्वरे' इति यत् न भवतीत्याह—सामान्येति । नूनं निश्चितं सामान्यशास्त्रतः सामान्यसूत्रान् विशेषो विशेषज्ञानं विशेषसूत्रं यलयान् भवेत् । तत्र यदुक्त्यापक सामान्यम् । अल्पव्यापको विशेषः । दधि इह इत्यत्र 'इ यं स्वरे' इति सामान्यसूत्रं स्वराणां यदुक्त्या । 'सवर्णे दीर्घः' इति विशेषसूत्रं तस्य सवर्णसौकर्यात् । पश्चान्तरमाह—परेणत्यादि । वा अथवा इह व्याकरणे प्रायशो बाहुल्येन यदुक्त्या शानेषु परेण अमेतनसूत्रेण पूर्वसूत्रस्य वाधो निषेधो दृश्यताम् । यथा 'इ यं स्वरे' इति सूत्रं प्राक् प्रतिपादितं तस्य हि 'सवर्णे दीर्घः०' इति सूत्रेण वाधः । शदेत्याह—प्रायशो बाहुल्येनेह व्याकरणे एवं दृश्यताम् इति । अनेनोत्तमार्गपथादायुष्मि । ततः उत्तमार्गपथादयोरपवादविधिर्ध-

लघा' निति न्यायो दर्शितः । एकसिन्नेबोदाहरणे सूत्रद्वयसंभवे सामान्यविशेषयोर्यद्विशेषसूत्रं तद्वगति । पूर्वोक्तपरोक्तयोः सूत्रयोर्यत्परोक्तं सूत्रं तत्प्राप्नोति न तु पूर्वोक्तमिति भावः । एतं भानु उदयः अत्र 'उ वम्' इति सामान्यम्, 'सवर्णे दीर्घः०' इति विशेषः । एतन्मन्त्र-
प्रापि ॥ श्लोकार्थोऽयम् ॥

अ इ ए ॥ अवर्ण इवर्णे परे सह ए भवति । तव इदं तवेदम् । मम इदं ममेदम् ॥

सूत्रम्—'अ इ ए' ॥ अ प्रथमैकवचनान्तम् । सांकेतिकम् । इ सप्तम्येकवचनान्तम् । सांके-
तिकम् । ए प्रथमैकवचनान्तम् । सांकेतिकम् । तव अग्रे इदम् 'अ इ ए' अवर्ण इवर्णे परे
सह उभयोर्योगेन ए भवति । तव इदं तवेदम् इत्युदाहरणम् । गङ्गा इयं गङ्गेयम् ॥

[सर्वविधिभ्यो लोपविधिर्वलवान् ॥]

हलादेरीपादौ टेलोपो वक्तव्यः ॥ हल ईपा हलीपा । लाङ्गल ईपा ला-
ङ्गलीपा । मनीष ईपा मनीपा । शक अन्धुः शकन्धुः । कर्क अन्धुः कर्कन्धुः ।
कुल अटा कुलटा । सीमन् अन्तः सीमन्तः । केशवशे । अन्यत्र सीमान्तः ।
पतत् अञ्जलिः पतञ्जलिः । सार अङ्गः सारङ्गः पशुपक्षिणोः । अन्यत्र
साराङ्गः ॥ अय ओम् अघोम् । शिव आ इहि शिवेहि ॥

'हलीपा लाङ्गलीपा च मनीपाद्यौ तथैव च ।

शकन्धुरथ कर्कन्धुः सीमन्तः कुलटा तथा ॥ १ ॥

पतञ्जलिश्च सारङ्ग एते प्रोक्ता हलादयः ॥'

अत्रापि विशेषमाह [हलादे०] अत्र हल आदिर्यस्य स हलादिः तस्य हलादेः पञ्चपदेक-
वचनान्तम् । इति 'डिसिङ्सोरस्य' इत्यकारलोपः 'ओर्विसर्गः' । ईपा आदिर्यस्य स ईपादिः
तस्मिन् ईपादौ । सप्तम्येकवचनान्तम् । डि 'डे रौ डि' औ डित्वाट्टिलोपः । 'स्वरहीनं०' ।
टेः पञ्चपदेकवचनान्तम् । अस् । 'डिति' 'डसिङ्सोः०' 'ओर्विसर्गः' 'नामिनो रः' 'राघपो
द्विः' । लोपः प्रथमैकवचनान्तम् । 'ओर्विसर्गः' । वक्तव्यः प्रथमैकवचनान्तम् । 'ओर्विसर्गः' ॥
हलादेः शब्दगणस्य ईपादौ गणे परे टेः 'अन्त्यस्वरादिष्टिः' इति टेलोपो वक्तव्यः । हल अग्रे
ईपा अनेन टेलोपः । 'स्वरहीनं०' हलीपा । आदिशब्दान्मनस् ईपा । मनीपा । लाङ्गल
ईपा लाङ्गलीपा । अय अग्रे ओम् अघोम् । शक अन्धुः शकन्धुः । कुल अटा कुलटा ।
सीमन् अन्तः सीमन्तः । पतत् अञ्जलिः पतञ्जलिः । सार अङ्गः सारङ्गः । इत्यादयोऽपि
तथैव हेयाः ॥

उ ओ ॥ अवर्णे उवर्णे परे सह ओ भवति ॥ तव उदकम् तवोदकम् । गङ्गा

उदकं गङ्गोदकम् ॥

सूत्रम्—'उ ओ' ॥ ऊ सप्तम्येकवचनान्तम् । साङ्केतिकम् । ओ प्रथमैकवचनान्तम्
वृत्तिः कण्ठ्या । तव उदकं तवोदकम् । गङ्गा उदकं गङ्गोदकम् ॥

ऋ अर् ॥ अवर्ण ऋवर्णे परे सह अर् भवति । तव ऋदिः । तवर्द्धिः । 'रा-
घपो द्विः' ॥

सूत्रम्—‘क अर्’ ॥ क सप्तम्येकवचनान्तम् । सांकेतिकम् । अर् प्रथमैकवचनान्तम् । ‘हसे पः०’ ॥ अर्थो वृत्तितो ज्ञेयः । तव अमे ऋद्धिः । ‘क अर्’ ‘जलतुम्बिकान्यायेन रेफस्यो-
र्ध्वगमनम्’ । तवर्द्धिः इति सिद्धम् ॥

कचिदार् ॥ अवर्ण ऋवर्णे परे सह कचिदार् भवति । ऋण ऋणं ऋणार्णम् ॥

ऋते च तृतीयासमासे एवाऽऽर् ॥ शीतेन ऋतः शीत ऋतः शीतार्तः ॥

‘अन्यत्र परम ऋतः परमर्तः ॥

सूत्रम्—‘कचिदार्’ ॥ कचित् सप्तम्येकवचनान्तम् । ‘अव्यया०’ । आर् प्रथमैकवचनान्तम् । ‘हसे पः०’ ‘चपा अवे०’ ॥ वृत्तेरर्थो ज्ञेयः । तृतीयासमासान्ते पदे इत्यर्थः ॥ कचित्प्रयोगान्तरे अवर्ण ऋवर्णे परे सति सह उभययोर्योगेन आर् भवति । ऋण ऋणम् । ‘कचिदार्’ ‘राद्यपो द्विः’ ‘स्वरहीनं०’ ‘जलतुम्बिका०’ ऋणार्णम् । एवं शीतार्तः । दुःस्वार्तः । वसनार्णम् । कम्बलार्णम् । दशार्णम् । वत्सतरार्णम् । प्रार्णम् ॥

लृ अलृ ॥ अवर्ण लृवर्णे परे सह अलृ भवति । तव लृकारः तवलृकारः ॥

रलयोः सावर्ण्यं चा वक्तव्यम् ॥ परि अङ्कः । पर्यङ्कः । पल्यङ्कः ॥

सूत्रम्—‘लृ अलृ’ ॥ लृ सप्तम्येकवचनान्तम् । सांकेतिकम् । अलृ प्रथमैकवचनान्तम् । ‘हसे पः०’ ॥ वृत्तेरर्थो ज्ञेयः । तव अमे लृकारः ‘लृ अलृ’ ‘राद्यपो द्विः’ ‘स्वरहीनं०’ तवलृकारः ॥ नन्वत्र लृकारोऽस्ति रकारो नास्ति ‘राद्यपो०’ इति कथं लगति तत्राह—रलयोरिति । रकारलृ-
कारयोः सावर्ण्यं सदृशत्वं वक्तव्यम् । तेन ‘राद्यपो द्विः’ इति रकारस्य द्वित्वे तवलृकार इति सिद्धम् । रकारलृकारयोः उपचाराद्वा ग्रहणाद्वा वेदे ऋकारलृकारयोरपि सावर्ण्यं वक्तव्यम् । होलृकारः । सवर्णे होलृकारः । अत्र ऋलृवर्णयोरसवर्णत्वेपि ‘रलयोर्’ इत्यनेन सावर्ण्यम् । ‘ऋलृवर्णस्थानिनोः प्रायः सावर्ण्यं रलयोर्भवेत् । तथा वेदे सवर्णत्वं स्थाट्कारलृकारयोः’ । परि अमे अङ्कः पर्यङ्कः । एवं पलि अमे अङ्कः पल्यङ्कः । उभयत्रापि ‘इ यं स्वरे’ ‘राद्यपो द्विः’ ‘स्वरहीनं०’ सिद्धम् ॥

ए ऐ ऐ ॥ अवर्ण एकारे ऐकारे च परे सह ऐकारो भवति । तव एपा तवैपा ।

तव ऐश्वर्यं तवैश्वर्यम् ॥

सूत्रम्—‘ए ऐ ऐ’ ॥ ए सप्तम्येकवचनान्तम् । सांकेतिकम् । ऐ सप्तम्येकवचनान्तम्—सांकेति-
कम् । ऐ प्रथमैकवचनान्तम् । सांकेतिकम् ॥ वृत्तिः कण्ठ्या । उदाहरणे तव अमे एपा ‘ए ऐ ऐ’ तवैपा । तव अमे ऐश्वर्यम् ‘ए ऐ ऐ’ तवैश्वर्यम् । इति सिद्धम् ॥

ओ औ औ ॥ अवर्ण ओकारे औकारे च परे सह औकारो भवति । तव

ओदनः तवौदनः । तव औन्नत्यं तवौन्नत्यम् ॥

सूत्रम्—‘ओ औ औ’ ॥ ओ सप्तम्येकवचनान्तम् । सांकेतिकम् । औ सप्तम्येकवचना-
न्तम् । औ प्रथमैकवचनान्तम् । सांकेतिकम् ॥ वृत्तिः कण्ठ्या । उदाहरणम् । तव ओदनम् । ‘ओ औ औ’ तवौदनम् । तव अमे औन्नत्यम् । तवौन्नत्यम् । गद्गा अमे ओपः गद्गौपः ॥

ओष्टोत्थोर्वा ॥ अवर्णस्य ओष्टोत्थोः परयोः समासे सति सह वा ओ

भवति । निम्ब ओष्ठः विम्बोष्ठः निम्बोष्ठः । स्थूल ओष्ठः स्थूलोष्ठः स्थू-
लौष्ठः ॥ समासे किम्? तत्र ओष्ठः तत्रोष्ठः ॥

सूत्रम्—‘ओष्ठोत्तोर्वा’ ॥ ओष्ठश्च ओष्ठश्च ओष्ठोत्तोर्वा तयोः ओष्ठोत्तोः सममीद्विवचनान्तम् ।
‘उ वम्’ ‘स्वरहीनं’ । वा तृतीयैकवचनान्तम् । ‘अव्यया०’ । ओ प्रथमैकवचनान्तम् ।
सापेक्षिकम् । ‘ओ औ औ’ ॥ अवर्णस्य ओष्ठोत्तोः शत्रयोः परयोः ओष्ठोत्तोः ओष्ठारेण
सह वा अकारस्य ओकारो भवति समासे सति ॥ पञ्चे ‘ओ औ औ’ ॥ यद्वा—‘ओष्ठोत्तोर्वा’
इति सूत्रम् । तदा ओष्ठोत्तोः परयोः अवर्णस्य वा लोपो भवतीति व्याख्या ॥ निम्ब अमे
ओष्ठः । निम्बाकारावोष्ठो यस्य स विम्बोष्ठः निम्बोष्ठः । ग्रीयेत् विम्बोष्ठो विम्बोष्ठो वा ।
अनेन एकत्र अकारलोपः । ‘स्वरहीनं’ । द्वितीये ‘ओ औ औ’ तथैव स्थूलभासान्तोष्ठश्च
स्थूलोष्ठः स्थूलोष्ठोर्वा । स्थूलमार्जोर इत्यर्थः । समास इति विम् । हे छात्र ओष्ठ पश्य छात्रोष्ठं
पश्येत्येकमेव रूपम् । एव तत्रोष्ठः ॥

[गवादेरवर्णागमोऽक्षादौ वक्तव्यः] गो अक्षः गवाक्षः । गो इन्द्रः
गवेन्द्रः । गो अग्रं गवाग्रम् । गो अजिनं गवाजिनम् । स्व ईरम् स्वैरम् ।
स्व ईरिणी स्वैरिणी । अक्ष ऊहिनी अक्षौहिणी सेना । प्र ऊढः प्रौढः ॥
[इति गवादयः ॥ अविहितलक्षणप्रयोगो गवादौ द्रष्टव्यः ॥

गवाक्षश्च गवेन्द्रश्च गवाग्रं च गवाजिनम् ।

स्वैरमक्षौहिणी प्रौढ एते प्रोक्ता गवादयः ॥ १ ॥

॥ इति स्वरसंधिप्रक्रिया ॥ २ ॥

गो आदिर्व्यस्य स गवादिस्तस्य गवादेः पष्ठधेकवचनान्तम् । ‘इति’ ‘इतिहसोरस्य’
‘ओर्विसर्गः’ गवादेः ॥ अवर्णस्य आगमः अवर्णागमः प्रथमैकवचनान्तम् । ‘ओर्विसर्गः’ ॥
अक्ष आदिर्व्यस्य सः अक्षादिस्तस्मिन् अक्षादौ सप्तम्येकवचनान्तम् । ‘हेतो इत्’ इतिपाटि-
लोपः । ‘स्वरहीनं’ । वक्तव्यः प्रथमैकवचनान्तम् । ‘ओर्विसर्गः’ सिद्धम् । अत्र अकारा-
गमे एव रूपसिद्धिः । वर्णग्रहणं तु चिन्त्यम् । यद्वा । अक्षासी वर्णश्च अवर्णः । अकारवर्ण-
एव इत्यर्थः । गो अक्षः । अवर्णागमः । ‘ओ अव्’ ‘स्वरहीनं’ ‘सवर्णे दीर्घं’ ॥ गवाजिनं
गोचर्म । प्र अमे ऊढः । अवर्णागमस्य वैयर्थ्यात् ‘सवर्णे दीर्घः सह’ क्ति तु ‘उ ओ’ ‘ओ औ
औ’ प्रौढः । एवं प्र ऊढिः प्रौढिः । स्व अमे ईरम् । अवर्णागमः । ‘अ इ ए’ ‘ए ऐ ह’
स्वैरम् । एव स्व ईरिणी स्वैरिणी । अक्ष अमे ऊहिनी । अवर्णागमः । ‘उ ओ’ ‘ओ औ औ’
अक्षौहिणी सेनाविशेषः । [‘सा सेनाऽक्षौहिणी नाम रागाष्टैकद्विके (२१८७०) भोजैः ।
रथैश्चेभि (२१८७०) ह्यैस्त्रिभि (६५६१०) पञ्चमैश्च पदातिभिः (३२८०५०) इति] ॥

॥ इति स्वरसंधि ॥

प्रकृतिभावः ३

अथ प्रकृतिभाव उच्यते—नामी ॥ अदतोऽमी संधिं न प्राप्नोति । अमी

आदित्याः ॥ अमी अन्धाः ॥ अदस इति किम्? अमी रोगस्तद्धान् । अमी असौ अम्यसौ ।

अथ स्वरसधिव्ययनानन्तरं प्रकृतिभाव उच्यते । प्रकृतेर्भावः भवन सत्ता प्रकृतिभावः । प्रकृतेर्यथावस्थितस्वरूपस्य भावोऽवस्थितिर्वा प्रकृतिभावः । सधियोग्या अपि स्वराः केचित्प्रकृतिस्था एव तिष्ठन्ति । तस्यात्प्रकृतिरुच्यते । [सधिसभवेऽपि प्रकृतिस्था ये तिष्ठन्ति ते प्रगृह्या उच्यन्ते ।] तत्रादिम सूत्रम्—‘नामी’ ॥ न प्रथमैकवचनान्तम् । ‘अव्यया०’ ॥ अमी प्रथमावहुवचनान्तम् । ‘त्यदादेः०’ सकारलोपः जसौ ‘दस् मः’ ‘अ इ ए’ ‘एरी बहुत्वे’ एकारस्य ईकारः । अमी प्रथमैकवचनान्तम् । साकेतिकम् । ‘सवर्णे०’ नामीति सिद्धम् । अदम् शब्दस्य जसि यः अमीशब्दो निष्पन्नः स सधिं न प्राप्नोति । अमीशब्देन रोगवानव्युच्यते तन्निरासार्थम् ‘अदसः’ इति पदं प्रयुक्तम् । तत्र सधिः । अमी आदित्याः । ‘इ यं स्वरे’ इति सूत्रप्राप्तावपि सधिप्रतिषेधः । एवम् अमी उष्ट्राः सधिप्रतिषेधः । एवम्—अमी एडकाः । अमी अन्धाः ॥ अदस इति किम् । अमी असौ अम्यसौ ॥

य्वे द्वित्वे ॥ ई च ऊ च ए च य्वे । ईकारान्त ऊकारान्त एकारान्तश्च शब्दो द्वित्वे वर्तमानः संधिं न प्राप्नोति ॥ मणीवादिवर्जम् । अग्री अत्र । पट्ट अत्र । माले आनय ॥ मणीवादी तु संधिर्भवति—मणी इव मणीयं ॥ दंपती इव दंपतीव । जंपती इव जंपतीव । जायापती इव जायापतीव । रोदसी इव रोदसीव ॥

सूत्रम्—‘य्वे द्वित्वे’ ॥ ईच ऊच एच य्वे प्रथमैकवचनान्तम् । साङ्केतिकम् । द्वित्वे सप्त-म्येकवचनान्तम् । ‘अ इ ए’ इति । य्वे द्वित्वे सिद्धम् । ईकार ऊकार एकारान्तयः सिद्धा एव गृह्यन्ते । परं द्विवचने द्विवचनान्तः सन् ईकार ऊकार एकारान्तश्च शब्दः सधिं न प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ मण्यादयो न निषिद्धाः । मणी इव इत्यादीन् शब्दान् वर्जयित्वा । मण्यादीनां तु द्विवचने ईकारान्तत्वेऽपि सधिर्भवति ॥ अग्री अत्र प्रथमाद्विवचनान्तम् । ‘औ यू’ ‘सवर्णे०’ ‘अग्री अत्र’ द्वित्वात् ‘इ यं स्वरे’ इति यत्वनिषेधः ॥ एव ‘पट्ट अत्र’ यत्वनिषेधः । माले इति द्वितीयाद्विवचनान्तम् । ‘औरी’ इति ईकारः । ‘अ इ ए’ माले अग्रे आनय । ‘ए अय्’ निषेधः ॥ एव हरी यतौ, विष्णू इमौ, गङ्गे अमू, कुले अमू इत्यादि ॥ मणीवादि-वर्जमिति किम् । मणी इव, दम्पती इव, रोदसी इव, सर्वत्र ‘सवर्णे०’ द्वित्वेऽपि मणीवादि-निषिद्धत्वात् सधिः कार्यः ॥

औ निपातः ॥ आकार ओकारनिपातः एकस्वरश्च संधिं न प्राप्नोति । आ एवं किल मन्यसे । नो अत्र स्थातव्यम् । उ उचिष्ठ । इ इन्द्रं पश्य । अ अपेहि ॥

सूत्रम्—‘औ निपातः’ ॥ आ प्रथमैकवचनान्तम् । साकेतिकम् । ‘अव्यया०’ । ओ प्रथमैक-वचनम् । साकेतिकम् । ‘अव्यया०’ । निपात्यते सिद्ध एव इति निपातः प्रथमैकवचना-

न्तम् 'स्योर्धिसर्गः' । ननु एकस्वरश्चेति पदं सूत्रे नास्ति गृह्यते ? तदर्थमाका-
रादारभ्य ओकारं यावत् औ इति प्रत्याहारमङ्गीकुर्वन्ति इति केचिन् । औ प्रथमैकवचना-
न्तम् । सांकेतिकम् । आकार ओकारं एकस्वरं अत्र निपाता एव गृह्यन्ते आहूतसर्ग-
वर्जिताः । यावये स्मरणे च यो निपातरूपः आ इत्यक्षरं स संधि न प्राप्नोति ॥

आग्रहणादाहो न निषेधः । तथा चोक्तम्—

‘इपदर्थं क्रियायोगे मर्यादाऽभिविधौ च यः ।

एतमातं दितं विद्याद्वाक्यस्मरणयोरङित् ॥ १ ॥

आकारस्तु निपातो यो डिदटिद्देदतो द्विधा ।

तत्रापि च डिदाकारः संधिं प्राप्नोति न त्वङित् ॥ २ ॥

ओत्तमैरेक्षसे न त्वमामृतादेन्द्रतोऽग्निलैः ।

आ एवं सर्ववेदार्थ आ एवं सद्रथो हरेः ॥ ३ ॥

अहो आहो उताहो च नो हो हंहो अथो इमे ।

मिथोयुक्ताश्च ओदन्ता निपाता अंष्टया मताः ॥ ४ ॥

तथा ओकारः । ‘आहो अहो उताहो च नो हो हंहो अथो अमी । भो भो(ऽ)युक्ताश्च
ओदन्ता निपाताश्चाष्टया स्मृताः’ । भो भो इत्यादिषु निपातरूप ओकारः सोऽपि संधिं न
प्राप्नोति । नो अत्र अहो ईशाः । अथो एवम् हे हे इत्येतयोरपि प्रगृह्यत्वमिति केचिन् ।
हे अन्य । हे ईश ॥ तथा एकस्वरः एक एव स्वरः एकस्वरः । यद्वा केवलः स्वरमात्र एव
न तु हस्युक्तो यथा प्रादान् इत्यादिवत् । यद्वा एकस्वरः सदृशस्वरः अकार इकार उका-
राणां निपातरूपाणां यः कश्चिदादौ भवति तादृश एव स्वरः अत्रेऽपि भवति तदा संधिं न
प्राप्नोति । यथा अ अपेदि । इ इन्द्रं पदय । उ उत्तिष्ठ ॥ अ इति निर्भरसने । अनेदि दूरी-
कुरु ॥ इ इति संयोधने विस्मये वा । इ इन्द्रं पदय ॥ उ इति संबोधने रोपोक्तौ वा । उ
उत्तिष्ठ ॥ आग्रहणादाहू उपसर्गेण सह संधिर्भवति । उदाहरणं कण्ठयम् । ‘अत्राकारनिपा-
तस्तु डिदडिद्देदतो द्विधा । तत्र यः स्वात् डिस् एर संधिं प्राप्नोति न त्वङित् ।’ ‘इपदर्थं
क्रियायोगे मर्यादामिविधौ च यः । एतमातं दितं विद्याद्वाक्यस्मरणयोरङित् ।’ ‘ओत्तमै-
रेक्षसे न त्वमामृतादेन्द्रतोऽग्निलैः । आ एवं सर्ववेदार्थः आ एवं सद्रथो हरेः ॥’ आ
इपदुत्तमः ओत्तमः ३-३ इति इपदर्थे आडासह संधिः ॥ आ ईक्षसे एक्षसे । आ इदि एहि
इत्यादौ क्रियायोगे आडा सह संधिः ॥ आ अमृतान् आमृतान् । अमृतं मोक्षं मर्यादीकृत्य
इति मर्यादायाम् । आ इन्द्रतः एन्द्रतः । इन्द्रमभिव्याख्येत्वमिविधौ च आडासह संधिः ॥
मर्यादा सीमा अमिविधिः अमिव्याधिः । मर्यादा अमिविधिश्च मर्यादामिविधिः तस्मिन्
सर्वोऽपि द्वन्द्वो विभाषयैकवचनान्तः स्यात् । ‘एकत्वे त्रिगुद्वन्द्वौ’ इति नपुंसकत्वम् ।
अनियममागमानुशासनमिति ‘नामिनः स्वरे’ इति नुमागमो न, किं तु ‘देवो डिन्’ ॥ तथा

१ एवं सङ्घोक्तचतुष्टयपाठः प्राचीनैकतमपुस्तकोपलब्धोऽपि न मूलस्थः । दोषादान्मार्गस्य व्यक्ती-
करणसंदर्भात् ॥

आ इति आक्षेपे । आ एवं किल मन्यसे । आ इति वाक्ये । आ एवमीश्वरवचनमिति स्मरणे । स्मरणीयमित्यर्थः । अनाद् आकारः संधिं न प्राप्नोति ॥

प्लुतः ॥ प्लुतः संधिं न प्राप्नोति । देवदत्त ३ एहि । देवदत्त ३ अत्र गौश्वरति ॥

दूरादाह्वाने च टेः प्लुतः ॥

सूत्रम्—‘प्लुतः’ ॥ प्रथमैकवचनान्तम् । ‘स्रोर्विसर्गः’ ॥ यत्र प्लुतस्तत्र संधिर्न भवति । भो देववत्स एहि । ‘का एषा प्रस्तुताङ्गी प्रचलितनयना हंसलीला भ्रजन्ती द्वौ पादौ कुङ्कुमाङ्गौ कनकविरचितौ नूपुरं शब्दयन्ती । इत्थं मार्गे गता सा बहुकुसुमलताध्रुवेणी स्वनन्ती ताम्बूलं वामहस्ते मदननिवसिता गुह्यशालां विवेश ॥’ अत्र विचारे टेः प्लुतत्वं तेन संधिर्न । कचित्तु संधिः । कचित्तु ‘प्लुतोऽनितौ’ इति सूत्रं पठन्ति । तेन प्लुतोऽपि इतिशब्दे परे संधिं प्राप्नोति । यथा हा तात इति हा तातेति ॥ देवदत्तेत्यादौ न संधिर्भवति ॥ प्लुतलक्षणमाह—

दूरादाह्वाने गाने रोदने विचारे गम्यमाने च टेः प्लुतो भवति । इति प्रकृतिभावप्रक्रिया ॥

सूत्रम्—‘दूरादाह्वाने०’ ॥ दूरात् पञ्चम्येकवचनम् । ‘इतिरत्’ ‘सयर्णे दीर्घः०’ आह्वाने सप्तम्येकवचनम् । ‘अ इ ए’ । दिशब्दस्य पञ्चमेकवचनान्तम् । ‘डिति’ ‘इतिइतिरत्स्य’ इत्यकारलोपः । ‘स्रोर्विसर्गः’ । प्लुतः प्रथमैकवचनान्तम् । ‘स्रोर्विसर्गः’ ॥ वृत्तिः कण्ठ्या । प्लुतस्तु उच्चारणमात्र एव न, किंतु ३ लिखनरूपः । इति प्लुतलक्षणम् ॥

॥ इति प्रकृतिभावः ॥

व्यञ्जनसंधिः ४

अथ व्यञ्जनकार्यमुच्यते ॥ चपा अये जयाः ॥ पदान्ते वर्तमानाश्चपा जया भवन्ति अये परे । पद् अत्र पठत्र । वाक् यथा वाग्यथा । ककुप् ऐन्द्री ककु-
वैन्द्री ।

अथ प्रकृतिभावकथनानन्तरं व्यञ्जनकार्यमुच्यते व्यञ्जनानां संधिः कथ्यत इत्यर्थः ॥ सूत्रम्—‘चपा अये जयाः’ ॥ चकारपकाराभ्यां गृह्यमाणा वर्णाश्चपाः । चपशब्दस्य प्रथमा-
यद्वयचनम् । ‘सयर्णे’ ‘स्रोर्विसर्गः’ ॥ अकारवकाराभ्यां गृह्यमाणः प्रत्याहारः अवसामिन् अवशब्दस्य सप्तम्येकवचनम् । ‘अ इ ए’ ॥ जकारवकाराभ्यां गृह्यमाणा वर्णा जयाः जप-
शब्दस्य प्रथमायद्वयचनम् । ‘स्रोर्वि०’ ‘सयर्णे दीर्घः’ सिद्धम् ॥ ‘चपा जया अये’ इति वक्तव्ये ‘चपा अये जयाः’ इत्युक्तं तेन कचित्पदान्तं विनापि जया भवति । यथा—सद्गुरु-
र्भवदीयः इत्यादि । तथा कथिन्न भवति । यथा—वैवस्वतः । सरस्वान् । मरुत्तवान् । तडि-
त्तान् । वाचालः । पाचाटः इत्यादौ न ॥ अथवा असमासे साभ्यदेव पदान्ते । समासादौ
त्यन्तवैतिनी विभक्तिमाभिलष पदान्ते इति याच्यम् । पदान्ते स्थिताश्चपा जया भवन्ति ।

१ ‘दादिलत्र पदारमहणाद् हा तातेत्यादौ संधिः स्यात् ॥ हेद्वयोः स्वरे संधिर्न पठ्यतः ॥ हे
यानद्गु ॥ ऋतौ समानो पा ॥ ऋतौ परे समानः संधिं न प्राप्नोति वा । हिम+अनुः हिमर्तुः हिम-
अनुः ॥’ इति पाठोऽपि ह-कथिन् ॥

चटतकपानां क्रमेण जटदगवा भवन्ति अवे परे । पद् अमे अत्र । वाक् अमे यथा । उभय-
त्रापि 'चपा अवे जवाः' इत्यनेन डकारगकारौ भवतः यथा टस्य डः, कस्य गः, 'स्वरहीनं'
पडत्र । वाग्गया । एवम् अच् अन्ताः अजन्ताः । हरित् अन्धः हरिदधः । ककुप् एषा ककु-
पेपा । इति सिद्धम् । दिश् अम्बरः । दिश् अन्तः । अत्र पदान्तताश्चयणात् 'दिशाम्' इति
फः । पश्चात् 'चपा अवे जवाः' दिगम्बरः । दिगन्तः । वाक् ईशः । अत्रापि पदान्तताश्र-
यणात् 'चोः कुः' पश्चात् 'चपा अवे जवाः' । वागीशः । अवे परे किम् । वाक् पूतः । पद्
कुर्वन्ति ॥

अमे अमा वा ॥ पदान्ते वर्तमानाश्चपा अमे परे अमा वा भवन्ति । वाक्
मात्रं वाङ्मात्रम् वाग्मात्रम् । पद् सम षण्मम पड्मम ॥ मयटि नित्यम् ।
चिन्मयेम् ॥

सूत्रम्—'अमे अमा वा' ॥ अकारमकाराभ्यां गृह्यमाणः प्रत्याहारो अमस्तस्मिन् अमे ।
सप्तम्येकवचनम् । 'अ इ ए' अकारमकाराभ्यां गृह्यमाणा यर्णा अमाः । अमस्तदस्य प्रथ-
माधुवचनम् । 'सवर्णे' 'स्रोर्विसर्गः' । वा तृतीयैकवचनान्तम् । 'अव्यया' ॥ 'आदवे
माधुवचनम् । 'सवर्णे' 'स्रोर्विसर्गः' । वा तृतीयैकवचनान्तम् । 'अव्यया' ॥ 'आदवे
लोपश्' ॥ चपानां अमप्रत्याहारे परे वा विकल्पेन अमा भवन्ति । चटतकपानां क्रमेण अण-
नडमा भवन्ति । वाम्रहणात्पक्षे जवा अपि भवन्ति । वाङ्मात्रं वाग्मात्रम् । एकत्र डः
अन्यत्र गः । 'स्वरहीनं' ॥ पद् अमे मम । एकत्र णः अन्यत्र डः । षण्मम । पड्मम ।
'स्वरहीनं' ॥ तत् नयनं तन्नयनं तद्वनयनम् । मयटि प्रत्यये परे तु नित्यमेव अमाः
स्युः । यथा चिन्मयम् वाङ्मयम् । अप्मयः अम्मयः । अत्र न विकल्पः । तथा वाम्रहणादेय
कचिज्जघस्यापि अमाः स्युः । यथा मृदमयः मृन्मयः ॥

चपाच्छः शः ॥ चपादुत्तरस्य शकारस्य छो वा भवति । वाक् शूरः

वाक्छूरः वाक्शूरः ॥

सूत्रम्—'चपाच्छः शः' ॥ चपात् पञ्चम्येकवचनान्तम् । 'डसित्' 'सवर्णे' ॥ चपात्
अमे छः 'स्रोः शुभिः शुः' 'स्वरहीनं' ॥ श इति षष्ठ्येकवचनान्तम् । 'स्वरहीनं' 'स्रोर्वि-
सर्गः' सिद्धम् । चपादुत्तरस्य शकारस्य छः छकारो भवति । वा विकल्पेन । वाक् अमे
शूरः । अनेन शकारस्य छकारः । 'स्वरहीनं' ॥ वाक्छूरः पक्षे वाक्शूरः । इति सिद्धम् ।
छः शः इति विपरीतग्रहणात् वाक्छोततीत्यादौ छत्वं न स्यात् ॥

हो शमाः ॥ चपादुत्तरस्य हकारस्य झमा वा भवन्ति । यद्वर्गगश्चपस्तद्वर्ग-
गश्चतुर्थो भवति । तत् हविः तद्वविः तद्वहविः । वाक् हरिः वाग्हरिः वाग्-
हरिः । ककुप्हासः ककुब्मासः ककुब्हासः ॥

सूत्रम्—'हो शमाः' ॥ हः इति षष्ठ्येकवचनान्तम् । 'स्वरहीनं' 'स्रोर्विसर्गः' ॥ शमाः
प्रथमाधुवचनान्तम् । 'सवर्णे' 'स्रोर्विसर्गः' ॥ यस्य वर्गस्य संबन्धी चपो हकारात्पूर्व

१ 'प्रत्यये अमे नित्यमिति केचित् ॥ तेन वाङ्मात्रमित्येकमेव भवति ॥' इत्यपि कचिदधिकः
पाठो वर्तते । २ इतः प्राप् 'नन्येकस्य हकारस्य यद्य शमाः प्राप्ताः केन क्रमेण भवन्ति । अत्रोच्यते ।'
इत्यप्यधिकं कचिद ॥

भवति तस्य वर्गस्य चतुर्थाक्षरं हकारस्थाने भवति । यथा ककारात्परस्य हस्य घः । चकारात्परस्य हस्य झः । टकारात्परस्य हस्य ढः । तकारात्परस्य हस्य धः । पकारात्परस्य हस्य भः । 'यद्वर्गस्य चपः पूर्वं हकारात्किल दृश्यते । हस्य स्थाने भवेद्वर्गस्तद्वर्गस्य चतुर्थकः' वर्गचतुर्थो हस्य सवर्ण इति । बाग्रहणात्कचिन्पादनुत्तरस्यापि हस्य शभा भवन्ति । समिध् होमः समिद्धोमः । हकारस्य घः । 'अवे जवाः' इति सिद्धम् । यद्वा कचिदनवसानेऽप्यवसानता ग्राह्या । तेन 'वायसाने' इति धकारस्य तकारः । पश्चात् 'हो शभाः ॥' इत्यादि । एयं तत् हितः तद्धितः ॥ तत् अमे हविः । 'हो शभाः' इति हकारस्य धकारः पश्चात् 'चपा अवे जवाः' तस्य दः । 'स्वरहीनं०' तद्धविः । तत् पृतमित्यर्थः ॥ धाक् अमे हरिः । हस्य घः पूर्वपत् । 'चपा अवे जवाः' इति कस्य गः वाग्घरिः । याचा कृत्वा हरिः सिंहः इति सिद्धम् ॥ अच् अमे हलौ अज्जलौ । पद् अमे हलानि पड्डलानि । ककुप् अमे हासः ककुब्भासः ॥

स्तोः श्रुभिः श्रुः ॥ स्तोः सकारस्य तवर्गस्य च शकारेण चवर्गेण च योगे शकारचवर्गौ यथासंख्येन भवतः ॥

कस् चरति कश्चरति । कस् शूरः कश्शूरः । तत् चित्रं तच्चित्रम् । तत् शास्त्रं तच्छास्त्रम् ॥

सूत्रम्—'स्तोः श्रुभिः श्रुः' ॥ स् च तुश्च स्तुः तस्य स्तोः पष्ठयेकवचनान्तम् । 'द्विति' 'दसिदसोरस्य' इत्यकारलोपः । 'स्तोर्विसर्गः' ॥ श् च चवध ध्वक्षैः श्रुभिः तृतीयावहुवचनान्तम् । 'स्तोर्विसर्गः' ॥ श् च चुध श्रुः प्रथमैकवचनान्तम् । 'स्तोर्विसर्गः' ॥ अत्र 'एकत्वे द्विगुद्वन्तौ' इति नपुंसकलिङ्गं युज्यते । परं 'छन्दोवत्सूत्राणी'ति छान्वस्त्वत्पुंलिङ्गत्वम् । श्रुभिरित्यत्र बहुवचनमयथासंख्येन योगज्ञापकम् । तेन सकारस्य शकारचवर्गयोगे पूर्वतः परतः उभयत्रापि संवन्धे सति शकारः स्यात् । तवर्गस्य शकारचवर्गयोगे चवर्गः स्यात् । कस् चरति, कस् अमे शूरः उभयत्रापि शकारः । 'स्वरहीनं०' कश्चरति । कश्शूरः ॥ तत् चित्रम् । तस्य चः । 'स्वरहीनं' तच्चित्रम् ॥ तत् श्रवणं तत् शास्त्रम् । उभयत्रापि तस्य चः । 'चपाच्छ शः' ॥ कस् छादयति कश्छादयति । अत्र सकारस्य शकारः । 'स्वरहीनं०' ॥ सत् अमे शंशा । 'स्तोः श्रुभिः श्रुः' इति तस्य चः । 'चपा अवे जवाः' चस्य जः 'स्वरहीनं०' सज्जंज्ञा ॥

न शात् ॥ शकारादुत्तरस्य तवर्गस्य चुत्वं न भवति । विश्रः । प्रभः ॥

सूत्रम्—'न शात्' ॥ न प्रथमैकवचनम् । 'अव्यया०' ॥ शादिति पञ्चम्येकवचनान्तम् । 'दसिरत्' 'सवर्णे दीर्घः०' ॥ शकारादुत्तरस्य तवर्गस्य चुत्वं चवर्गो न भवति । प्रश् अमे नः, विश् अमे नः, रूपद्वयेऽपि चवर्गस्य निषेधः । किंतु 'स्वरहीनं०' । प्रभः प्रच्छनं प्रभः । विश्रः विशतीति विश्रः । 'विच्छ गतौ' विच्छनं विश्रः ॥

१ इतः परं 'ए च चुध स्तुलस्य स्तोः । समाहारद्वन्द्वे एकत्वम् । 'छन्दोवत्सूत्राणि' इतिवचनात्तपुंसस्य पुंसत्वम् । श् च चवध ध्वक्षैः श्रुभिः । चुशब्दे चवर्गस्त्ववर्णपेक्षया बहुवचनम् ॥ अश्रुत्वा रात्रमीमेतां तृतीयामकरोदित्वा । ततः श्रुभिः श्रुः पूर्वेषु संनिपातः परेण या ॥१॥' इत्यधिकं वचित् ।

दृभिः पुः ॥ स्तोः सकारस्य त्वर्गस्य च पकारेण ट्वर्गेण च योगे पकार-
ट्वर्गौ यथासंख्येन भवतः । कस् पष्ठः कप्पष्ठः । कस् टीकते कटीकते । तत्
टीकते तटीकते । तत् टीका तटीका ॥

सूत्रम्—‘दृभिः पुः’ ॥ पृ च दुश्च ट्वस्तेः दृभिः कृतीयाद्वहुवचनान्तम् । पृ च दुश्च पुः
प्रथमैकवचनान्तम् । ‘ओ’ दृभिरित्यत्रापि बहुवचनमयथासंख्ययोगसूचकम् । नोः सका-
रत्वर्गयोः पकारट्वर्गयोगे पकारट्वर्गौ यथासंख्यं भवतः इत्यर्थः । सकारस्य पकारः ।
त्वर्गस्य ट्वर्गः । कस् अमे पष्ठः । कस् अमे टीकते उभयत्रापि सत्य पः । ‘स्वरहीनं’
कप्पष्ठः । कटीकते । कः समर्थो भवतीत्यर्थः । टीक गतौ सामर्थ्यं च । तन् अमे टीकते
अनेन तस्य ट्. ‘स्वरहीनं’ तटीकते । विद् अमे ठलः पूरं ‘रसे चपाः’ नतः ‘दृभिः पुः’
विट्टलः ॥

न पि ॥ पकारे परे त्वर्गस्य घृत्वं न भवति । भवान् पष्ठः भवान्पष्ठः ॥

सूत्रम्—‘न पि’ ॥ न प्रथमैकवचनान्तम् । ‘अन्यथा’ ॥ पि सप्तम्येकवचनान्तम् ।
‘स्वरहीनं’ ॥ पकारे परे त्वर्गस्य ट्वर्गो न भवति । भवान् पष्ठः । अत्रानेन ‘दृभिः पुः’
इति प्राप्तस्य ट्वर्गस्य निषेधः किन्तु ‘स्वरहीनं’ इति प्रवृत्तिभाव एव ॥

टोरन्त्यात् ॥ पदान्ते वर्तमानाट्वर्गात्परस्य स्तोः घृत्वं न भवति । पद् नरः
पणनरः । पद् सीदन्ति पद् सीदन्ति ॥

सूत्रम्—‘टोरन्त्यात्’ ॥ दुशब्दस्य पञ्चम्येकवचनान्तम् । ‘डिति’ दु इत्यस्य टो । ‘डसि-
डसोरस्य’ इत्यकारलोपः । ‘ओर्विसर्गः’ ॥ टोः अमे अन्त्यः । ‘नामिनोरः’ ‘स्वरहीनं’ अन्य-
शब्दस्य पञ्चम्येकवचनान्तम् । ‘डसित्’ ‘सवर्णे’ ॥ पदान्ते वर्तमानो यष्टर्गस्तस्मादु-
त्तरयोः परयोः सकारतकारयोः पकारट्वर्गौ न भवतः पर नाम्नरतिनगरीवर्जम् । उदाहर-
णम् । पद् अमे नरः । अत्र दुत्वनिषेधः । ततो ‘अमे वगा वा’ षट् वण । ‘स्वरहीनं’
पणनरः । पक्षे पडनरः । ना नरौ नरः इति बहुवचनम् । पद् अमे सीदन्ति । अत्र पत्व-
पणनरः । पक्षे पडनरः । ना नरौ नरः इति बहुवचनम् । पण्णाम् । पण्णनतिः । पण्णगव्यः । अत्र ‘टोरन्त्यात्’
निषेधः । नाम्नवतिनगरीवर्जनात् । पण्णाम् । पण्णनतिः । पण्णगव्यः । अत्र ‘टोरन्त्यात्’
इदं सूत्रं न लगति, किन्तु ‘दृभिः पुः’ इति भवति । ‘स्वरहीनं’ ॥

तोर्लि लः ॥ त्वर्गस्य लकारे परे लकारो भवति । तत् लुनाति लुनाति ।
भवाम् लिखति भर्गोलिखति । अन्तस्था द्विप्रभेदाः ॥ रेफार्जिता यत्ताः
सानुनासिका निरनुनासिकाश्च । तत्र सानुनासिक एव नकारस्य लकारो
भवति ।

सूत्रम्—‘तोर्लि लः’ ॥ तुशब्दस्य पष्ठमेकवचनम् । ‘डिति’ तु इत्यस्य तो ‘डसिडसोरस्य’
‘ओर्विसर्गः’ ॥ तोः अमे लीति सप्तम्येकवचनान्तम् । ‘स्वरहीनं’ ‘नामिनोर’ जन्तु-
स्विका० लि । लः । प्रथमैकवचनान्तम् । ‘ओर्विसर्गः’ ॥ त्वर्गस्योदाहरणम् । तन् अमे
१ ‘दृभिरिति बहुवचनात् पितृकारट्वर्गयोग विनापि पठ्यम् । अतिदोष ।’ इत्येवमपि पाठ इति-
धिक ॥ २ अनेन गथासर्थं प्रदर्शितम् ॥

छुनाति । अनेन तस्य लकारः । 'स्वरहीनं०' तछुनाति । भवान् अग्रे लिखति 'तोर्लि छः' इति नस्य लत्वे छृते । अन्तस्था द्विभेदाः । उच्चारणकाले जिह्वाया अन्ते तिष्ठन्तीति अन्तस्थाः । अथवा वर्णानामन्ते तिष्ठन्तीत्यन्तस्थाः । ते के ? यरलत्राः ते च द्विप्रकाराः । कथं भूताः ? रेफेण रकारेण वर्जिताः शेषा यवला इत्यर्थः । कथं द्विभेदा इत्याह—सानुनासिका निरनुनासिकाश्च तत्र तद्यद्धानां स्थाने लकारो निरनुनासिको भवति । नकारस्य सानुनासिकत्वात्प्रकारस्थाने लकारोऽपि सानुनासिक एव भवति । तेन पूर्वलकारस्योपरि अर्धांतुस्वारो भवति । 'स्वरहीनं०' भवोल्लिखतीति सिद्धम् ॥

नः सक् छते ॥ नान्तस्य पदस्य छते परे सगागमो भवति ॥ टित्किता-
चायन्तयोर्विषयौ ॥ टित्चादादौ किच्चादन्ते । राजन् चित्रं राजंश्चि-
त्रम् । भवान् तनोति भवांस्तनोति ॥

सूत्रम्—'नः सक् छते' ॥ नः पष्ठयेकवचनान्तम् । 'स्वरहीनं०' । सक् प्रथमैकवचनान्तम् । 'हसे पः०' । छते इति सप्तम्येकवचनान्तम् । 'अ इ ए' ॥ त्रिपदम् । नान्तस्य नकारान्तस्य पदस्य छते छठथचटतलक्षणे प्रत्याहारे परे सक् इत्यागमो भवति । ककारः स्थाननिय-
मार्थः । तमेवाह—'टित्किता०' ट इत् यस्यासौ टित्, क इत् यस्यासौ कित् । टिष किष टित्किता० टित्कितावगमौ क्रमेण आद्यन्तयोर्विषये भवतः । टित् आदौ कित् अन्ते इत्यर्थः । अत्र किच्चादन्ते । राजन् चित्रं भवान् अग्रे तनोति उभयत्रापि सगागमः । अकार उच्चार-
णार्थः । एकत्र 'स्तोः श्रुभिः श्रुः' इति सस्य क्षः । उभयत्रापि 'स्वरहीनं०' 'यदागमास्तद्गु-
णीभूतास्तद्गुणेनैव गृह्यन्ते' इत्यागमान्तं पदमित्यपदान्तत्वात्प्रकारस्य 'नश्चापदान्ते क्षसे' इत्यनुस्वारः ।

शे चग्वा ॥ नान्तस्य पदस्य शे परे वा चगागमो भवति । भवान् शूरः
भवाच्छूरः भवाश्छूरः भवाश्छूरः ॥

सूत्रम्—'शे चग्वा' ॥ शे इति सप्तम्येकवचनान्तम् । 'अ इ ए' । चक् प्रथमैकवचना-
न्तम् । 'हसे पः०' । या प्रथमैकवचनान्तम् । 'अव्यया०' ॥ नान्तस्येति । नकारान्तस्य पदस्य शे शकारे परे वा विकल्पेन चगागमः स्यात् । भवान् अग्रे शूरः । अत्र 'चपाच्छः
क्षः' इति सूत्रस्य विकल्पेन प्राप्त्यर्थं रूपद्वये चगागमः । च । पदत्रयेऽपि 'स्तोः श्रुभिः श्रुः'
नस्य वः । प्रथमरूपे 'चपाच्छः क्षः' इति शस्य छः । सर्वत्र 'स्वरहीनं०' भवाच्छूरः ।
भवाच्छूरः । भवाश्छूरः । तृतीयरूपे चगागमामाने भवाच्छूरः ॥

ङ्णनो ह्रस्वादिः स्वरे ॥ ङकारणकारनकारा ह्रस्वादुत्तरा द्विर्भवन्ति स्वरे
परे पदान्ते । प्रत्यङ् इदं प्रत्यङ्गिदम् । सुगण् इह सुगणिह । राजन् इह
राजनिह । राजन् इदम् राजनिदम् ॥

सूत्रम्—'ङ्णनो ह्रस्वा०' ॥ ङ् च ण् च न् च ङ्णन् प्रथमावहुवचनान्तम् । 'स्वरहीनं०'
'स्तोर्विसर्गः' । अग्रे ह्रस्वान् पञ्चम्येकवचनान्तम् । पूर्व 'हवे' 'उ ओ' । द्विः प्रथमैकवच-
नान्तम् 'अव्यया०' । 'चपा अव्ये जवाः' ॥ स्वरे इति सप्तम्येकवचनान्तम् । 'अ इ ए'

सिद्धम् । इत्यादुत्तराः परा ये ङकारणकारनकाराक्षे द्विर्भावमापन्नान्ते द्वौ भवत इत्यर्थः ।
स्वरे परे पदान्ते विषये । अत्र पुनः स्वरग्रहणं विभक्तिस्वरनिषेधार्थम् । प्रत्यङ् अमे इदम् ॥
गण संख्याने सुपूर्वः । सुप् गणयतीति सुगण् कियन्तः । अमे इह । राजन् अमे
इह । सर्वत्रापि द्वित्वम् । 'स्वरहीनं०' प्रत्यङ्ङिदम् । सुगणिह । राजनिह ॥

छः ॥ इत्यादुत्तरश्छकारो द्विर्भवति ॥

सूत्रम्—'छः' ॥ प्रथमैकवचनान्तम् । एकपदम् । वृत्तिः कण्ठ्य । उदाहरणम् । तव अमे
छत्रम् । अनेन छस्य द्वित्वम् । तवद् छत्रमिति स्थितम् ॥

खसे चपा क्षसानाम् ॥ क्षसानां खसे परे चपा भवन्ति । तव छत्रं
तवच्छत्रम् ॥

सूत्रम्—'खसे चपा क्षसानाम्' ॥ खसे इति सप्तम्येकवचनान्तम् । 'अ इ ए' चपा इति
प्रथमाद्वचनान्तम् । 'स्वर्णे०' 'स्रो०' ॥ क्षसानामिति पष्ठीबहुवचनान्तम् । 'तुहामः'
'नामि' इति दीर्घः । 'स्वरहीनं०' 'मोऽनुस्वारः' सिद्धम् । क्षसानां चपा भवन्ति खसे परे ।
अत्र यथासंख्यगणनान्ते छस्य तकारः संभवति । परं 'वर्ग्यो वर्ग्येण स्वर्णः' इति वचनात्
चकार एव कियते । 'स्वरहीनं०' तव च्छत्रमिति सिद्धम् ॥

दीर्घादपि च वक्तव्यः ॥ दीर्घादुत्तरश्छकारो द्विर्भवति । म्लेछः म्लेच्छः ।

हीछः हीच्छः ॥

पक्षान्तरमाह—दीर्घादित्यादि । कचित्कस्मिंश्चित्स्थाने दीर्घादुत्तरोऽपि छकारो द्विर्भवति ।
यथा म्ले अमे छः, ही अमे छः, रूपद्वयेऽप्यनेन द्वित्वे विहिते वाग्वत् । 'खसे चपा
क्षसानाम्' 'स्वरहीनं०' म्लेच्छः । 'म्लेच्छ अव्यक्ते शब्दे' । 'म्लेच्छयतीति म्लेच्छः । अथवा
'म्लै गात्रविनामे' । म्लायते इति म्लेच्छः । हीच्छः । 'ही लज्जायां' हीच्छतीति हीच्छः ।
एवमाच्छादयति । हीच्छति । ऐच्छत् । माऽच्छिदत् । स्त्रीच्छाया इत्यादौ दीर्घात्परस्य
छस्य द्वित्वम् ॥

मोऽनुस्वारः ॥ पदान्ते वर्तमानस्य मकारस्यानुस्वारो भवति हसे परे पदान्ते
च । तम् हसति तं हसति । पठम् वृथा पठं वृथा ॥

सूत्रम्—'मोऽनुस्वारः' ॥ मः पष्ठयेकवचनान्तम् । 'स्वरहीनं०' 'स्रो०' । मः अमे अनुस्वारः
प्रथमैकवचनम् । 'स्रो०' । मध्ये । 'अतोऽप्युः' 'उ ओ' 'एदोतोऽतः' मकारस्य हसे परे, अथवा
पदान्ते सत्यनुस्वारो भवति । उदाहरणम्—तम् अमे हसति । पठम् अमे वृथा उभयत्रा-
प्यनुस्वारः । तं हसति । पठं वृथा ॥ पदान्ते इति किम् । गम्यते इत्यादावनुस्वारो न ॥

नश्चापदान्ते क्षसे ॥ नकारस्य मकारस्य चापदान्ते वर्तमानस्यानुस्वारो
भवति क्षसे परे । यशान्ति यशंसि । पुम्भ्यां पुंभ्याम् ।

१ इतः परम् अपिशब्दादीर्घादुत्तरादिति वक्तव्यम् ॥ लक्ष्मीछाया लक्ष्मीच्छाया ॥ सार्वभौमः च न च
वक्तव्यम् ॥ आच्छादयति । माच्छिदत् ॥ इत्यधिकं क्वचित् ॥ २ 'क्रीयात्स्ववसानेऽप्यनुस्वारो भवति' ॥
अवसाने वा । अवसाने मकारस्यानुस्वारो वा भवति । देवं देवम् ॥ इत्यधिकः पाठः ॥ ३ 'पदान्ते
पर्याप्ति । कमसः कंसः ।' इत्यधिकः पाठः ॥ ४ [आक्रमस्वते आक्रमस्वते ॥] इत्यधिकः पाठः ॥

सूत्रम्—‘नश्चापदान्ते झसे’ नः पष्ठयेकवचनान्तम् । ‘स्वरहीनं०’ ‘स्रोर्विसर्गः’ । अमे च प्रथमैकवचनान्तम् । ‘अव्यया०’ ‘विसर्जनीयस्य०’ ‘स्तोः शुभिः शुः’ सस्य शः । ‘स्वरहीनं०’ । अमे अपदान्ते । सप्तम्येकवचनान्तम् । ‘अ इ ए’ ‘सवर्णे०’ । झसे सप्तम्येकवचनान्तम् । ‘अ इ ए’ सिद्धम् । चकारः पूर्वोक्तस्य । ‘मोऽनुस्वारः’ इत्यतो म इत्यस्यानुकर्षणार्थः । तेनोभयोरप्यपदान्ते पदमध्ये वर्तमानयोर्नकारसकारयोर्झसे परे अनुस्वारो भवति । यशस् प्रथमावहुवचनम् । ‘जश्शसोः शिः’ ‘नुमयमः’ ‘सिदन्त्यास्वरात्परो०’ ‘न्सम्भूतो०’ ततो यशान् अमे सि । पुम् अमे भ्याम् । उभयत्राप्यनुस्वारः । यशांसि पुं भ्याम् । एवं पयान् अमे सि पयांसि ॥

अमा यपेस्य वा ॥ अनुस्वारस्य अमा (वा) भवन्ति यपे परे ।

[नन्वेकस्यानुस्वारस्य पञ्च अमाः प्राप्ताः केन क्रमेण भवन्ति ?]

अस्य यपस्य सवर्णाः । शान्तः शान्तः ॥

तं करोति तङ्करोति । तं तनोति तन्तनोति । तं जानाति तज्जानाति ॥

संयन्ता सव्यन्ता । संवत्सरः सव्वत्सरः । यंलोकं यँलोकम् ॥

[ङणोः ककट्ठघा शरि ॥ डकारणकारयोः शपसे परे ककटकायागमौ वा

स्तः । प्राङ् पष्ठः प्राङ्क्षपः प्राङ्पष्ठः । सुगण् पष्ठः सुगण्ट्पष्ठः सुगणपष्ठः ॥

मः स्वरे ॥ अनुस्वारस्य मकारो भवति स्वरे परे । किं अस्ति किमस्ति ॥]

सूत्रम्—‘अमा यपे०’ अमाः प्रथमावहुवचनान्तम् ‘सवर्णे०’ ‘स्रोर्विसर्गः’ यमाः । अमे यपे । सप्तम्येकवचनान्तम् । ‘अ इ ए’ प्राक् ‘आदये०’ विसर्गलोपः । अमे अस्तेति पष्ठयेकवचनान्तम् । ‘त्यदादेष्टेरः स्यादौ’ ‘दस्य मः’ ‘स्थ्य’ इदमः स्थाने अ । ‘एदोतोऽतः’ ॥ या वृत्तीयैकवचनान्तम् । ‘अव्यया०’ ॥ अनुस्वारस्य अमा वा भवन्ति । पक्षे अनुस्वार एव तिष्ठति यपप्रत्याहारे परे । कथमित्याह—अस्मापे वर्तमानस्य यपस्य सवर्णा एव अमा भवन्ति । अनुस्वारस्य सातुनासिक्यात् ये सातुनासिका अमास्ते एव भवन्ति । ‘वर्ग्यो वर्ग्येण सवर्णः’ इति वचनात् वर्ग्ये अक्षरे परे तद्वर्गस्य पञ्चमाक्षरं भवति । अन्यत्र यादृशो यपोऽमे भवति तादृश एव क्रियते । यथा कवर्गे परे डकारः । चवर्गे परे चः । दवर्गे परे णः । तवर्गे परे नः । पवर्गे परे मः । यवलेपु परेषु यवला एव स्युः । उदाहरणम् । तम् अमे करोति । तम् अमे तनोति । ककारे परे अनुस्वारस्य ङः । तकारे परे अनुस्वारस्य नः । ‘स्वरहीनं०’ तङ्करोति । तन्तनोति । सं अमे यन्ता । अत्रानुस्वारस्य यः । अमे च ‘अन्तःस्था द्विप्रभेदाः’ इति सातुनासिकत्वात् यम्योपरि अर्धचन्द्राकारो विन्दुः । सव्यन्ता । एवं संवत्सरः सव्वत्सरः पुंलिङ्गः पुँलिङ्गः ॥ अत्र केचित् । ‘स्वरे मः’ अनुस्वारस्य मकारो भवति स्वरे परे । इति सूत्रं पठन्ति परं स्वरे परे पूर्व ‘मोऽनुस्वारः’ एव

१ ‘वा पदान्ते ॥ पदान्ते वर्तमानस्यानुस्वारस्य अमा वा भवन्ति यपे परे ।’ इत्यधिकः पाठः ।

२ ‘वर्ग्ये वर्गान्तः । वर्ग्ये परे वर्गान्तो भवति । वर्गाभावे परस्मै स्यात् ।’ इत्यधिकः पाठः ।

३ ‘मनयवलेपरे हकारेऽनुस्वारस्य ते यथावत् भवन्ति ॥ किं कलपति किमुत्पलपति । किं हते किन् हते ।

किं लप- निमेष- । किं हलपति किं हलपति । किं हलपति किं हलपति ।’ इत्यधिकः पाठः ।

४ तद्वत्पुलकेषु नोऽस्त्वयते ।

विसर्गसंधिः ५]

न भवति । किंतु स्वरहीनमेव म्यान् । [कृष्णो मां अवतु कृष्णो मामवतु । जिनं ईदे जितमीडे । शं अस्ति शमसि । अस्माकं इह अस्माकमिह । 'ङ्णोः कट्ठक् वा' स्कार-
णकारयोः शपसेषु परेषु क्रमेण कट्ठक् आगमौ सः । प्राङ्पष्ठः प्राङ्भष्टः । लिङ्गु
लिङ्गु । सुगण् पष्ठः । सुगण्पष्ठः ॥

५ छन्दसि ॥ अनुस्वारः ५ कारमापद्यते शपसहरेफेषु परतः । चतु-
स्त्रिंशद्वाजिनः । सामयजूंषि । वयं ५ स्याम । सिंश्वासि । देवानां ५ राजा ॥]

इति व्यञ्जनसंधिप्रक्रिया ॥ ४ ॥

सूत्रम्—'५ छन्दसि' ॥ अनुस्वारः ५ कारमापद्यते शपसहरेफेषु परतः छन्दसि वेदे ।
इंसः हस्तः । शुचीं पन् । शुचींश्चत् । वयं स्याम वयं ५ स्याम । संहिता संहिता ।
तं रविः तं ५ रविः ।] इति चतुर्थसंध्यनुसारेण व्यञ्जनसंधेरवगूरिलेखतो लिखिता ॥

॥ इति व्यञ्जनसंधिः ॥

विसर्गसंधिः ५

अथ विसर्गसंधिर्निगद्यते ॥ विसर्जनीयस्य सः ॥ विसर्जनीयस्य सकारो
भवति रासे परे । कः तनोति कस्तनोति ॥

अथेति । व्यञ्जनकार्यकथनानन्तरं विसर्गणां संधिर्निगद्यते कथ्यते । द्वौ विन्दु विसर्गः ।
सूत्रम्—'विसर्जनीयस्य सः' ॥ विसर्जनीयस्य पष्ठयेकवचनान्तम् । 'इत्स्य' । अमे सः प्रथ-
मैकवचनान्तम् । 'लोर्विसर्गः' सिद्धम् । विसर्जनीयस्य सकाररकारोत्पन्नस्य कृष्णसर्पचक्षु-
राकारविन्दुद्वयरूपस्य रासे परे सकारो भवति । [श्रेयोको यथा 'शृङ्गचट्टालयत्सस्य कुमा-
रीस्तनयुग्मपत् । नेत्रवत्कृष्णसर्पस्य स विसर्ग इति स्मृतः' ।] उदाहरणम् । कः अमे
तनोति अनेन विसर्गस्य सकारः । 'स्वर०' कस्तनोति ॥

शपसे वा ॥ विसर्जनीयस्य वा सकारो भवति शपसे परे । कः शेते क-
श्शेते । कः पण्डः कप्पण्डः । कः साधुः कस्ताधुः ।

सूत्रम्—'शपसे वा' ॥ द्विपदं । विसर्जनीयस्य शपसेषु परेषु शपसा एव वा भवन्ति । पष्ठे
विसर्जनीय एव तिष्ठति । कः शेते कश्शेते । कः पण्डः कप्पण्डः । कः साधुः कम्माधुः ।
क्षेपकसूत्रमिदम् ॥

कुप्चोः ५ कः ५ पौ वा ॥ विसर्जनीयस्य कवर्गपवर्गसंचन्धिनि रासे परे ५ क-
५ पौ वा भवतः । कपाधुचारणार्थं । कः करोति कः ५ करोति । कः सनति
कः ५ सनति । कः पचति कः ५ पचति । कः पठति कः ५ पठति ॥ कः फलति
कः ५ फलति ॥

पुनर्विशेषमाह—सूत्रम्—'कुप्चोः ५ कः ५ पौ वा' ॥ कुप्च पुत्र कुप् तयोः कुप्चोः पट्टीदि-

वचनान्तम् । 'उवम्' 'स्वरहीनं०' 'स्रोर्विसर्गः' । अग्रे ऋकश्च ऋपश्च ऋकऋपौ । प्रथमाद्वि-
वचनान्तम् । 'ओ औ औ' । वा वृत्तीचैकवचनान्तम् । 'अव्यया०' ॥ विसर्जनीयस्य क्व-
र्गपवर्गसवन्धिनि कस्यपफरूपे ससे परे ऋकऋपौ जिह्वामूलीयोपध्मानीयसङ्गौ यथासख्यं
वा भवतः । पक्षे विसर्जनीय एव तिष्ठति । अयमर्थः—करयोः परयोः ऋकः । पफयोः
परयोः ऋपः । कपौ ककारपकाराबुच्चारणार्थं अन्ययोश्चरितुमशक्यत्वात् । अतो वज्राकार-
गजकुम्भाकारौ तिष्ठतः । कः अग्रे करोति । अत्र विसर्गस्य ऋकः । कऋ करोति । कः अग्रे
पचति । कऋ पचति । एष कऋ खनति । कऋ फलति ॥

वाचस्पत्यादयः संज्ञाशब्दा निपातात्साधवः ॥ वाचस्पतिः बृहस्पतिः

तस्करः कारस्करः पारस्करः भास्करः हरिश्चन्द्रः । इत्यादि ॥

वाचस्पत्यादयः संज्ञाशब्दाः संज्ञावाचकाः 'व्यापि नामप्रतिपादकाः शब्दास्तेऽपि निपा-
तात्साधवः' निपातसिद्धा एव ज्ञेयाः । यथा वाचस्पतिः । अत्र 'कुञ्चोः ऋकऋपौ वा' इत्यस्य
प्राप्तावपि विसर्जनीयस्य सकार एव निपात्यते । एवं भास्करः । भेयस्करः । भेयस्कामः ।
अयस्कान्तः । अयस्कृन्मः । अयस्पात्रम् । तमस्काण्डः । दिवस्पतिः । नमस्कारः । अह-
स्कारः । बृहस्पतिः । तस्करः ॥ शास्त्रान्तरे त्वित्थं दृश्यते प्रक्रियाकौमुद्याम्—'तद्बृहत्तोः
करपत्योश्चैरदेवतयोः सुडागमस्तलोपश्च' । तत् अग्रे करः । अनेन सुडागमः । तलोपः ।
तस्करः । बृहत् अग्रे पतिः । सकारागमः । तलोपः । बृहस्पतिः ॥ चकारात् हरिश्चन्द्रः ।
मस्करः मस्करि, [पैरिप्राजकवेण्वोः] । कास्कान् । कस्कः । कस्कादयः । एवमश्वत्थ-
वृषित्थदधित्थादिषु स्यादातोः सस्य तः इत्यादयः साधवः सिद्धा एव ज्ञेयाः । यद्वक्ष्येनै-
पपत्रं तत्सर्वं निपातात्सिद्धमेवेति लक्षणसूत्रमन्तरेण लोकप्रसिद्धरूपोच्चारणं निपातनम् ॥

अहो रोऽरात्रिषु ॥ अहो विसर्जनीयस्य पदान्ते रो भवति रात्र्यादिवर्जि-
तेषु परतः । अहः पतिः अहर्पतिः । अहः गणः अहर्गणः । अहः अत्र अह-
रत्र । अरात्रिप्रिति विशेषणादहोरात्रम् । अहः रूपं अहोरूपम् । अहः रथ-
न्तरं अहोरथन्तरम् ।

सूत्रम्—'अहो रोऽरात्रिषु' ॥ अहः पञ्चमेकवचनान्तम् । 'अहोपः सरे' 'स्रोर्विसर्गः' ।
अहः अग्रे रः प्रथमैकवचनान्तम् । 'स्रोर्विसर्गः' मध्ये 'हवे' 'उ ओ' । रः अग्रे अरात्रिः
'अतोऽत्युः' 'उ ओ' 'एदेतोऽवः' न रात्रयः अरात्रयसेषु अरात्रिषु सप्तमीवद्वचनान्तम् ।
'क्लितात्पः सः' ॥ अहन्त्राज्जस्यन्धिनी विसर्जनीयस्य पदान्ते रो भवति रात्र्यादिवर्जितेषु
रात्र्यादिभिन्नेषु शब्देषु परेषु सत्सु । रकारादिरात्रिरूपरथन्तरादिवर्जितेचित्यर्थः । उदाहर-
णम् । अहन् पतिः । अहन् अग्रे गणः । 'अहः' इति सूत्रेण उभयत्रापि नस्य सः । 'स्रो-
र्विसर्गः' अनेन सूत्रेण विसर्गस्य रः । 'रात्रपो दिः' जलुग्विवा० । अहो रिवसस्य पतिः
अहर्पतिः । अहो गणः । अहर्गणः । अत्रान्तर्वर्तिनी विभक्तिमाश्रित्य पदान्तत्वं माहम् ।
अरात्रिप्रिति विशेषणान् रात्र्यादिवर्जनात्तिम् । अहन् अग्रे रात्रम् । 'अहः' इति नस्य
सः । अरात्रिप्रिति वचनान् रनिषेधः । ततो 'हरे' 'उ ओ' अहोरात्रम् । एतमहोरूपम् ।

१ 'पुनरिवाजकयो' इति पाठो योग्यः 'मरुतराजकयो' विपुनरिवाजकयो' इति पठित्वापरादात् ॥
२ 'रथरात्रिरपन्तरेषु अहो रात्र्यादि' अत्रिषु पाठः ॥

प्रशस्तमहः अहोरूपम् । 'अहोरथन्तरं साग श्रेष्ठं साम रथन्तरम्' । अहोरथन्तरम् । पदान्त इति किम् । अहोभ्याम् ॥

अतोऽत्युः ॥ अकारात्परस्य विसर्जनीयस्य उकारो भवति अति परतः ।

एदोतोऽतः । कः अर्थः कोऽर्थः ॥

सूत्रम्—'अतोऽत्युः' ॥ अतः पञ्चम्येकवचनान्तम् । 'स्वरहीनं' 'स्रोर्विसर्गः' । अतः अमे अति सप्तम्येकवचनम् । 'स्वरहीनं' । मध्ये । 'अतोऽत्युः' 'उ ओ' 'एदोतोतः' । अमे उः प्रथमैकवचनान्तम् । 'स्रोर्वि' पश्चात् 'इयं स्वरे' 'स्वरहीनं' सिद्धिः । वृत्तिः कण्ठ्या । अति परतः अकार एव परे इत्यर्थः । तत्परकरणं तावन्मात्रप्रहणार्थमुभयत्रापि सवर्णनिषेधार्थम् । उदाहरणम्—कः अमे अर्थः । अनेन उकारः । 'उ ओ' 'एदोतोतः' कोऽर्थः ।

हवे ॥ अकारात्परस्य विसर्जनीयस्य उकारो भवति हवे परे । कः गतः को गतः । देवः याति देवो याति । मनः रथः मनोरथः ॥

सूत्रम्—'हवे' ॥ सप्तम्येकवचनम् । 'अ इ ए' ॥ वृत्तिः सुगमा । उदाहरणम् । कः गतः । अत्र अकारात्परस्य विसर्जनीयस्य हवे परे उकारः । ततः 'उ ओ' को गतः । देवः याति । 'हवे' 'उ ओ' देवो याति ॥ मनः रथः । 'हवे' 'उ ओ' मनोरथः ॥

आदवे लोपश् ॥ अवर्णात्परस्य विसर्जनीयस्य लोपश् भवत्यत्र परे । देवाः अत्र देवा अत्र ॥ वाताः वाताः घाता वाताः ॥

सूत्रम्—'आदवे लोपश्' ॥ आन् पञ्चम्येकवचनान्तम् । 'इसिरत्' 'सवर्णे दीर्घः' आन् अत्रे सप्तम्येकवचनम् । 'अ इ ए' मध्ये । 'घया अवे जवाः' ॥ लोपश् प्रथमैकवचनम् । 'हसे पः से' ॥ यदि वा अश्च वा च आ । पञ्चम्येकवचनान्तम् । इत् । 'नपुंसकस्य' इति इत्सः । 'इसिरत्' अवर्णादकाराकाररूपादुत्तरस्य विसर्जनीयस्य लोपश् भवति अथे परे ॥ उदाहरणम्—देवाः अमे अत्र । वाताः अमे वाताः । उभयत्रापि विसर्गलोपः । देवा अत्र । वाता वाताः ॥ एवं कः इह क इह ॥

स्वरे यत्त्वं वा ॥ अवर्णात्परस्य विसर्जनीयस्य यत्त्वं वा भवति स्वरे प्रे । देवाः अत्र देवायत्र देवा अत्र ॥

पुनर्विशेषमाह—सूत्रम्—'स्वरे यत्त्वं वा' ॥ स्वरे सप्तम्येकवचनान्तम् । 'अ इ ए' । यत्त्वं प्रथमैकवचनम् । 'अतोऽम्' 'अम्शसो' 'मोऽनु' ॥ वा वृत्तीयैकवचनम् । 'अन्यया' ॥ वृत्तिः कण्ठ्या । वाग्रहणात्पक्षे 'आदवे लोपश्' देवाः अमे अत्र । एकत्र यत्त्वम्—'स्वरहीनं' देवायत्र । अन्यत्र लोपश्—देवा अत्र ॥

भोसः ॥ भोस् भगोस् अघोस् इत्येतस्यात्परस्य विसर्जनीयस्य लोपश् भवत्यत्र परे । भोः एहि यो एहि । भगोः नमस्ते भगो नमस्ते । अघोः याहि अघो याहि ॥

सूत्रम्—‘भोसः’ ॥ भोस् शब्दस्य पञ्चम्येकवचनम् । ‘स्वरहीनं०’ ‘स्रोर्विसर्गः’ । जातीय-
ग्रहणेन सञ्जातीयग्रहणम् । यद्वा भोस् इत्यत्र आद्यन्तग्रहणेन प्रत्याहारः सूचितत्वेन भोस्,
भगोस्, अधोस्, इत्येतस्मात्पञ्चयात्परस्य विसर्जनीयस्याने परे लोपश्च भवति । उदाहर-
णम्—भोः अग्रे एहि आगच्छ । भगोः अग्रे नमस्ते । हे भगो हे भगवन् ते तुभ्यं नमः ।
अधोः अग्रे याहि । हे अधो हे पाप याहि गच्छ । सर्वत्र ‘भोसः’ इति सूत्रेण विसर्गलोपश्च ॥

नामिनो रः ॥ नामिनः परस्य विसर्जनीयस्य रेफो भवति अवे परे । अग्निः

अत्र अग्निरत्र । यदुः यजते यदुर्यजते ॥

सूत्रम्—‘नामिनो रः’ ॥ नामिनः पञ्चम्येकवचनान्तम् । ‘स्वरहीनं०’ ‘स्रोर्विसर्गः’ । अग्रे
रः । ‘स्रोर्विसर्गः’ ‘उ ओ’ ‘नामिनो रः’ । अवर्णवर्जस्वरत्परस्य विसर्जनीयस्य अवे परे
रेफो भवति । उदाहरणम्—अग्निः अग्रे अत्र । अनेन सूत्रेण रेफः । ‘स्वरहीनं०’ अग्निरत्र ।
यदुः अग्रे यजति । ‘नामिनो रः’ इति रेफः । ‘राद्यपो द्विः’ जलतुम्बिका० यदुर्यजति ।
यदुर्नाम्नो यजति यद्वा करोति । एवं यदुरत्र वर्तते ।

रेफप्रकृतिकस्य स्वप्ने वा ॥ नामिनः परस्य रेफप्रकृतिकस्य विसर्जनीयस्य
स्वप्ने परे वा रेफो भवति । गीः पतिः गीर्पतिः गीःपतिः । धूः पतिः धूर्पतिः
धूःपतिः ॥

सूत्रम्—‘रेफप्रकृतिकस्य०’ रेफप्रकृत्या उत्पन्नो वा रेफ एव प्रकृतिमूलकारणं यस्य स
रेफप्रकृतिकस्तस्य । पष्ठयेकवचनम् । ‘डरस्य’ । स्वप्ने सप्तम्येकवचनम् । ‘अ इ ए’ । वा
पृतीयैकवचनम् । ‘अव्यया०’ ॥ रेफप्रकृतिकस्य विसर्जनीयस्य वा रेफो भवति स्वप्ने परे ।
उदाहरणम्—गिरू अग्रे पतिः । ‘स्रोर्वि हस्ते’ गि इत्यस्य गीः ‘स्रोर्विसर्गः’ गीः । ‘रेफ-
प्रकृति०’ अनेन एकत्र रेफः । ‘राद्यपो द्विः’ ‘जलतुम्बिका०’ । अन्यत्र—‘कुचोः ऋःपतिः
वा’ गीर्पतिः । गीःपतिः । गीःपतिः । एवं रूपत्रयम् । एवं धूर्पतिः । धूःपतिः
धूःपतिः
इत्यादि ॥

रः ॥ रेफसंबन्धिनो विसर्जनीयस्य रेफो भवति अवे परे । प्रातः अत्र प्रात-
रत्र । अन्तः गतः अन्तर्गतः ॥

सूत्रम्—‘रः’ ॥ पष्ठयेकवचनान्तम् । ‘स्वरहीनं’ ‘स्रोर्विसर्गः’ ॥ रेफसंबन्धिनो रेफाज्जातस्य
विसर्जनीयस्य रेफो भवति अद्यप्रत्याहारे परे । उदाहरणम्—प्रातर अग्रे अत्र । अन्तर
अग्रे गतः । उभयत्रापि ‘स्रोर्विसर्गः’ । ततः ‘रः’ इत्यनेन पुनरपि रेफः । ‘स्वरहीनं०’ प्रात-
रत्रागन्तव्यम् । अन्तर्गतः । एवं स्वः गतः—स्वर्गतः । पुनः आगतः—पुनरागतः ॥

रि लोपो दीर्घश्च ॥ रेफस्य रेफे परे लोपो भवति पूर्वस्य च दीर्घः । पुनः

रमते पुना रमते । शुक्तिः रूप्यात्मना भाति शुक्ती रूप्यात्मना भाति ॥

सूत्रम्—‘रि लोपो०’ ॥ रि सप्तम्येकवचनान्तम् । ‘स्वरहीनं०’ । लोपः प्रथमैकवचना-

न्तम् । 'स्रोर्विसर्गः' । अग्रे दीर्घः । पूर्वम् । 'हवे' 'उ ओ' । दीर्घः प्रथमैकवचनान्तम् । 'स्रोर्विसर्गः' । दीर्घः अग्रे च प्रथमैकवचनान्तम् । 'अव्यया०' प्राक् 'विसर्जनीयस्य सः' 'स्तोः झुभिः झुः' सिद्धम् । सूत्रं चतुःपदम् । रेफेति वृत्तिः सुगमा । पुनः अग्रे रमते । 'रः' इति रेकः । 'रि लोपो०' इति रलोपः पूर्वस्य च दीर्घः । न इत्यस्य ना । शुक्तिः अग्रे रूप्यात्मना भाति 'नामिनो रः' 'रि लोपो०' इति रलोपः, पूर्वस्य च दीर्घः । शुष्की रूप्यात्मना भाति । शुक्तिः रजसाकारेण भासते इत्यर्थः । एवं हरी राजते । शंभू रमते ॥

सैपाद्धसे ॥ सशब्दादेशशब्दाच्च परस्य विसर्जनीयस्य लोपश्च भवति हस्ते परे । सः चरति स चरति । एषः हसति एष हसति ॥

सूत्रम्—'सैपाद्धसे' ॥ स च एष च सैपं तस्मात् । पञ्चम्येकवचनान्तम् । 'इतिरा' 'सवर्ण०' । हस्ते सप्तम्येकवचनान्तम् । 'अ इ ए' मध्ये । 'हो ब्रभाः' 'चपा अये०' । अत्र समासे कृते 'तदेतदोर्द्विसे' इति संगवेऽपि 'सैपाद्धसे' इति यत्सूत्रं कृतं तत्तत्सैरेतैः सकः एषकः । न सः असः इत्यादौ हस्ते परे विसर्गलोपश्चातिनिवारणार्थमित्यर्थः । केचित्पुनराहुः—स इति वृथक्पदं पञ्चम्येकवचनान्तं साङ्केतिकम् । एषत्पञ्चम्येकवचनम् । हस्ते सप्तम्यन्तम् । स एषात् इत्यत्र 'आदवे लोपश्' इति विसर्गलोपशं विधाय पश्चात् 'ए ऐ ऐ' ॥

सैपादिति संहिता—

'सैप दाशरथी रामः सैप राजा युधिष्ठिरः ।

सैप कर्णा महात्पागी सैप भीमो महाबलः ॥'

इत्यादौ पादपूरणे संध्यर्था द्वेयां ॥

नन्यत्र लोपशि कृते संधिः कथं कृतः इत्यग्रे यद्व्यति—सैपादिति संहितेत्यादिना । तद् एतद् उभयत्रापि प्रथमैकवचनान्तम् । 'सदादेशेरः स्यादौ' इति दलोपः (?) । 'सः' इत्युभयत्रापि तस्य सः । एष इत्यत्र 'किलात्पः सः०' 'स्रोर्विसर्गः' तदेतदोर्निष्पन्नाभ्यां सप्तशब्दाभ्यामित्यर्थः । शेषं कण्ठ्यम् । उदाहरणम् । सः अग्रे चरति । एषः अग्रे हसति । उभयत्रापि 'सैपाद्धसे' इति विसर्गलोपश् । 'सदेपाद्धसे' इति सूत्रे फलुतया कर्तव्ये सैपादिति सूत्रमध्ये या अघटमाना अकारकारयोः 'ए ऐ ऐ' इति संहिता संधिर्दर्शिता ना सप्तशब्दयोः 'सैप दाशरथीरामः' इत्यादि अष्टाक्षरात्मकपादपूरणार्थम् लोपशि कृतेऽपि यः 'ए ऐ ऐ' इति संधिर्भवति तद्व्यापनार्थमित्यर्थः । श्लोकः—सैपः सः अग्रे एषः 'आदवे लोपश्' 'ए ऐ ऐ' इति संधिर्भवति । एषमपरपादत्रयेऽपि । स एषः दाशरथिः । दाशरथस्यापत्यं दाशरथिः । दाशरथपुत्रो रामो वर्तते । स एषः युधिष्ठिरो राजा युधि संप्राने स्थिरः युधिष्ठिरः । 'किलात्पः सः कृतस्य' इति पत्वम् । 'हुभिः हुः' स एष कर्णः राजा महात्पागी महादानी वर्तते । स एष भीमो भीमः पाण्डवः महाबलः अतिबलिष्ठो वर्तते इत्यादि । अर्थः सुगमः । इत्यादौ पादपूरणे संध्यर्था । पादपूरणे यः संधिः स एव अर्थः प्रयोजनं यस्याः सा ॥

यदुक्तं लौकिकायेह तद्वेदे बहुलं भवेत् ।

सेमां भूम्याददे सोपामित्यादीनामदुष्टता ॥ १ ॥

पुनर्वैदिकप्रयोगविश्लेषमाह—यदुक्तम् । यत्सूत्रमिहास्मिन् शास्त्रे लौकिकाय प्रयोगाय व्याकरणप्रसिद्धोदाहरणायोक्तं सूत्रादि तद्वेदे लुप्तं वृद्धमन्यथा भवति अनिश्चितं विभजनतया भवेत् । कचिद्भवति कचिन्न भवतीत्यर्थः । उदाहरणम्—सः अमे इमाम् । 'आदवे लोपश्' 'अ इ ए' भूमिः अमे आददे छान्दसत्वात्कचिन्नामिनोऽप्यवे विसर्गलोपश् । ततः 'इयं स्वरे' भूम्याददे ॥ सः अमे उपाम् । 'आदवे लोपश्' 'उ ओ' ॥ इत्यादीनामार्थ-प्रयोगाणां वैदिकप्रयोगाणामदुष्टता न दोष इत्यर्थः । 'स इमां भूमिमपुनात् भूमेश्च रस-माददे' । ततः स उपां गामानयामास ॥

कचित्प्रवृत्तिः कचिदप्रवृत्तिः कचिद्विभाषा कचिदन्यदेव ।

विधेर्विधानं बहुधा समीक्ष्य चतुर्विधं बाहुल्यं वदन्ति ॥ २ ॥

बाहुल्यं कतिविधमित्याह—कचिदिति । कचित्प्रयोगे अनुक्तस्यापि प्रवृत्तिः अप्राप्तस्या-संभवतः सूत्रस्य प्रापणं प्रवृत्तिः प्राप्तिः । यथा 'लोपनि पुनर्न संधिः' इति निषिद्धत्वेऽपि 'अ इ ए' इति संधेः प्राप्तिः । कचित्प्रयोगान्तरे उक्तस्याप्यप्रवृत्तिः । कथितस्यापि सूत्रस्य निषेधः । यथा भूमिः अमे आददे इत्यत्र 'नामिनो रः' इत्यस्याप्राप्तिः । कचिद्विभाषा विकल्पः यथा वेदे देवैः देवेभिः । गवेशः गवीशः । कचिदन्यदेवोक्तमन्यदेव भवति यथा—भूमिः आददे अत्र विसर्गलोपरूपं कार्यम् अन्यदेव भवति । एवममुना प्रकारेण विधेर्व्या-करणसूत्रस्य विधानं करणं बहुधा बहुप्रकारं समीक्ष्य दृष्ट्वा बाहुल्यं वैदिकप्रयोगं चतुर्विधं वदन्ति कथयन्ति । युधा इत्याद्याहारः । वैदिकं चतुर्थोक्तम् ॥

वर्णागमो वर्णविपर्ययश्च द्वौ चापरौ वर्णविकारनाशौ ।

धातोस्तदर्थान्तिशयेन योगस्तदुच्यते पञ्चविधं निरुक्तम् ॥ ३ ॥

अथ लौकिकप्रयोगः कतिधा भवतीत्याह—वर्णागम इत्यादि । एको वर्णागमः । च पुन-र्वर्णविपर्ययः । पूर्वोद्यतस्य स्थाने परवर्णोच्चारणं परवर्णस्य स्थाने पूर्ववर्णोच्चारणं वर्णविपर्ययः । पुनर्द्वौ चापरौ भेदौ । कौ तौ ? वर्णविकारनाशौ । पूर्ववर्णोच्चारणस्य स्थाने अन्त्यवर्णोच्चारणं विकारः । सर्वथा लोपो नाशः । वर्णानामुच्चारणं विकारनाशौ वर्णविकारनाशौ । पञ्चमश्च भेदः धातोस्ताभ्यां वर्णविकारवर्णनाशाभ्यां कृत्वा पुनर्धातोर्धातिशयेन च कृत्वा धातोर्व्योऽर्थातिशयः अधिकता कश्चिद्विशेषो यः अर्थातिशयत्वेन च यो भवति स योग इति नाम्ना पञ्चमो भेदः । उत्तमाभिरुक्तं निश्चयेन उच्यते यच्च तन्निरुक्तं व्याकरणो-दाहरणम् ॥

वर्णागमो गवेन्द्रादौ सिद्धे वर्णविपर्ययः ।

पोऽदशादौ विकारः स्याद्वर्णनाशः शपोदरे ॥ ४ ॥

पञ्चविधमुच्यते तानेव पञ्च व्युत्पद्यति । अथ लौकिकः प्रयोगः कतिधा भवतीत्याह—वर्णागम इत्यादि । गवेन्द्रादौ वर्णागमः 'गपादेवर्णागमोऽशादौ' इति ॥ एवं हम् दिता-गत्तोः । हम् अप्रत्ययः । सकारागमः हंस इति ॥ सिद्धे वर्णविपर्ययो भवति । यथा 'दित

हिंसायाम् । 'मूर्त्तौ घनः' इति अप्रत्ययः । हिंस इति स्थिते । हिंनस्तीति विभक्ते सतः हिंस इति शब्दे हस्य स्थाने सः सस्य स्थाने हः एवं वर्णविपर्ययः सिद्ध इति सिद्धम् ॥ षोडशादौ यथा । पट् च दश च इति विभक्ते षप् दश अत्र । 'षप उर्दो ङः' पस्य ङः दस्य ङः इति वर्णविकारः । ततः 'उ ओ' षोडश इति विकारोदाहरणम् ॥ गूढः अमे आत्मा । घन्धुज्जनः अमे आजुहाव । कुरवः अमे आत्महितम् । इत्यादिषु वर्णविकारमाकारस्य अकारं विधाप्य 'अतोऽप्युः' 'उ ओ' 'एदोतोऽतः' 'गूढोत्मा' 'घन्धुज्जमो जुहाव' । कुरवोत्महितम् ॥ घृपोदरे वर्णनाशः । यथा घृपत् अमे उदरः तकारस्य नाशो लोपः 'उ ओ' घृपोदरः । घृपन्ति विन्द्वाः उदरे यस्य स घृपोदरः भृगः अथवा घृपन्मृगस्तस्योदरमिवोदरं यस्य स घृपोदरः ॥

वर्णनाशविकाराभ्यां धातोरतिशयेन यः ।

योगः स उच्यते प्राज्ञैर्मयूरभ्रमरादिषु ॥ ५ ॥

॥ इति विसर्गसंधिप्रक्रिया ॥ ५ ॥

वर्णनाशेति । वर्णस्याक्षरस्य नाशविकाराभ्यां कृत्वा धातोरतिशयेन अर्धविशेषेण कृत्वा य उपपद्यते सः प्राज्ञैः पण्डितैः योग इत्युच्यते । फ । मयूरभ्रमरादिषु मयूरः भ्रमरः इत्याद्युदाहरणेप्यित्यर्थः । यथा ऋ शब्दे । ऋ ऋ । एकत्र महीपूर्वः । अन्यत्र भ्रमन्पूर्वः । महा-मतिशयेन रौति जल्पतीति मयूरः । भ्रगन् सन् अतिशयेन रौतीति भ्रमरः । 'नाम्नि च' इति ङः प्रत्ययः ङित्वाङ्लोपः । 'स्वरहीनं' एकत्र विकारः हीस्थाने यू, अन्यत्र वर्णनाशः नकारस्य नाशः लोपः । मयूरः भ्रमरः इति सिद्धम् । अन्येषां मते तु एते पञ्चापि घृपोदरादिभेदा एव ॥

॥ इति विसर्गसंधिः ॥

स्वरान्ताः पुंलिङ्गाः ६

अथ विभक्तिर्विभाव्यते । सा द्विधा । स्यादिस्त्यादिश्च ॥

अथेति पञ्चसंधिकथनानन्तरं विभक्तिर्विभाव्यते कथ्यते । विभज्यन्ते पृथक् कियन्ते कर्तृकर्मादयो यथा सा विभक्तिः ॥ सा विभक्तिर्द्विधा द्विप्रकारा । पक्षा स्यादिः ति औ जस् इत्यादिका । अपरा स्यादिः तिप् तस् अन्ति इत्यादिका ॥

विभक्त्यन्तं पदम् ॥ तत्र स्यादिविभक्तिर्नाज्ञो योज्यते ॥

विभक्तेः प्रयोजनमाह—सूत्रम्—'विभक्त्यन्तं पदम्' ॥ विभक्तिरन्ते यस्य तद्विभक्त्यन्तं यस्यान्ते विभक्तिस्तत्पदमुच्यते ॥ तत्र विभक्तिद्वयमप्ये स्यादिविभक्तिर्नाज्ञोऽप्ये योज्यते स्थाप्यते दीयते । स्यादिविभक्तिर्धातोऽप्ये योज्यते स्थाप्यते ॥

अविभक्ति नाम ॥ विभक्तिरहितं धातुवर्जितं चार्थवच्छब्दरूपं नामोच्यते ॥ कृत्तद्धितसमासाश्च प्रातिपदिकसंज्ञा इति केचित् ॥

नामलक्षणमाह—सूत्रम्—'अविभक्ति नाम' ॥ नालि विभक्तिर्यस्य तदविभक्तिः प्रथमैक-

१ वितङ्मन्नेन वितङ्मन्नेन । शुनः शेषं चित् शुनविच्छेदम् । घृपत् उदरं घृपोदरम् ॥ आत्मास्योदः ॥ आकारे खसे च परे विसर्जनीयस्य सह उः कथिहवति । गूढः आत्मा गूढोत्मा ॥ इत्यधिकः पाठः ।

वचनान्तम् । 'नपुंसका०' सेलोपः । नामेति नामन् शब्दस्य प्रथमैकवचनान्तम् 'नपुंसका०', 'नाम्नो नो०' नस्य लोपः । सिद्धम् । द्विपदम् । विभक्त्या रहितं धातोर्भावेः पृथक्भूतमर्थयुक्तं शब्यरूपमकारादिवर्णरूपं तन्नाम उच्यते । शब्दरूपं नामेल्युक्ते पदस्यापि नामसंज्ञा स्यात्तन्निवारणार्थमविभक्तीति । यथा सति धातावतिव्याप्तिस्तन्निवारणार्थं धातुवर्जितमिति । तथा सति निरर्थकस्य टस् इत्यादि ध्वनेर्नामत्वं तन्निवारणार्थमर्थवदिति । ईदृग्लक्षणं नामोच्यते ॥ च पुनः कृतद्वितसमासाः सविभक्तिका अपि नामसंज्ञाः स्युः केचिदित्याहुः । कृतस्तृतीयवृत्तिप्रत्ययाः । तदन्ताः शब्दाः धातवस्तद्वितान्ताः समासाश्च नामसंज्ञका भवन्ति इति । केचिदिति पाणिन्याचार्यो वदन्ति । एते सर्वेऽपि प्रातिपदिकसंज्ञका नामसंज्ञका उच्यन्ते । तन्मते प्रातिपदिकमिति नामपर्यायः ॥ कृदन्ता धातवः समासतद्वितयोः पदान्यपि नामसंज्ञकानीत्यर्थः ॥

तस्मात् सि औ जस् अम् औ शस् टा भ्यां भिस् डे भ्यां भ्यस् ङसि भ्यां भ्यस् ङस् ओस् आम् ङि ओस् सुप् ॥ तस्मान्नाम्नः पराः स्यादयः सप्त विभक्तयो भवन्ति । तत्राप्यर्थमात्रैकत्वविक्षायां प्रथमैकवचनं सि ॥ अकारान्तः पुलङ्गो देवशब्दः । देव सि इति स्थिते । इकारः उच्चारणार्थः सेरिति विशेषणार्थश्च ॥

सूत्रम्—'तस्माद्यावत्सुप्' ॥ तद् पञ्चम्येकवचनम् । 'त्यदादेष्टेः०' दलोपः (?) । 'ङसि रत्' 'अतः' इति स्मडागमः । 'सवर्णे०' ॥ सिश्च, औश्च, जस् च, यावत्सुप् च प्रथमावहुवचनान्तम् । सांकेतिकम् । यद्वा तस्मादिति पञ्चम्येकवचनान्तम् । अमे सि औ जस् इत्येकविंशतिरपि सांकेतिकप्रथमैकवचनान्तानि पदानि । एवं द्वाविंशतिपदं सूत्रम् । अष्टपदमित्यपि केचित् । सुप् इत्यत्र पकारः पाणिनीयानां सु औ जस् इति प्रथमैकवचनस्यापि सु इति संज्ञा तस्माद्देवज्ञापनार्थः सुप्प्रत्याहारार्थश्च । अत्र तु सुप्तसुरोच्चारणार्थ एव । तस्मान्नाम्नः परा एताः पूर्वोक्ताः स्यादयः सप्त विभक्तयो भवन्ति । तत्र सि औ जस् प्रथमा । अम् औ शस् द्वितीया । टा भ्यां भिस् तृतीया । डे भ्यां भ्यस् चतुर्थी । ङसि भ्यां भ्यस् पञ्चमी । ङस् ओस् आम् षष्ठी । ङि ओस् सुप् सप्तमी । एकैकस्या विभक्तेः स्त्रीणि त्रीणि वचनानि एकवचनद्विवचनबहुवचनसंज्ञानि भवन्ति । तत्रापि नाम्नि सप्तसु विभक्तिषु वा अर्थमात्रस्यैकत्वविवक्षायां अर्थमात्रस्य घटपटादेरेकस्य वहुमिच्छा क्रियते यत्र, यत्र प्रथमैकवचनं सि दीयते । तत्र प्रथमं देवशब्दः । दिवु त्रीडायाम् । दीन्यतीति देवः । 'पचिनन्दिमहादेः०' इति अप्रत्ययः । गुणः । देव इति जातम् । ततः 'देव सि' इति स्थिते सति इकार उच्चारणार्थः 'सेढोघेः' 'सेरा' इति सूत्रे विशेषणार्थश्च । इत्संज्ञत्वात् इकारलोपः । देवस् इति स्थिरम् ॥

स्योर्विसर्गः ॥ सकाररेफयोर्विसर्जनीयादेशो भवत्यधातो रसे पदान्ते च ।

चकरात्पदान्ते उभयोर्धातुनाम्नोः । देवः ॥

सूत्रम् 'स्योर्विसर्गः' ॥ स च र च त्री तयोः योः षष्ठीद्विवचनान्तम् । 'स्वरहीनं०'

‘स्रोर्विसर्गः ।’ प्रथमैकवचनान्तम् । ‘स्रोर्वि०’ इति द्विपदम् । मध्ये—‘नामिनो०’ । सकारस्य रेफस्य च विसर्गो भवति अधातोः नाम्नः भृञ्दस्य रसे परे । चकारात्पदान्ते तु धातुनाम्नोरुभयोरपि ॥ नाम्नः सकाररेफयो रसे परे पदान्ते च विसर्गदेशः । चकारात्पदान्ते धातोरपि सकाररेफयोर्विसर्गदेशः—यथा अचकाः । अविभः ॥ रसे परे धातोर्न—यथा आस्ते विभर्वात्यादौ । अनेन विसर्गः । देवः इति सिद्धम् ॥

द्वित्वविचक्षायां औ । ‘ओ औ औ’ देवौ ॥

द्वित्वविचक्षायाम् औ । द्वयोर्वक्तुमिच्छा यत्र क्रियते तत्र द्विवचनम् । यथा देवश्च देवश्चेत्येकशेषे ‘सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ’ इति । देव औ इति स्थिते । ‘ओ औ औ’ देवौ ॥

बहुत्वविचक्षायां देव जस् इति स्थिते । जकारो जसीति विशेषणार्थः । जकारस्येत्तंज्ञायां तस्य लोपः । देव अस् इति स्थिते । दीर्घविसर्गः । देवाः ॥

एवं देवश्च देवश्च देवश्चेति बहूनामुक्तौ प्रथमाबहुवचनम्—जस् । जकारो जसीति सूत्रविशेषणार्थः । अन्यथा जसीत्युच्यमाने शस्वत्सुयन्धिनोऽप्यस ईकारः स्यात् । जकार इत्तंज्ञकः । देव अस् । ‘सवर्णे०’ ‘स्रोर्विसर्गः’ देवाः ॥

अकाराजसोऽसुक् कचिद्वक्तव्यश्छन्दसि ॥ कित्वादन्ते । देवासः । ब्राह्मणासः ॥

विशेषमाह—‘अकाराजसोऽसुक् कचिद्वक्तव्यः’ ॥ कचित्प्रयोगान्तरे अकारात्परस्य जसः असुक् आगमो भयति छन्दसि वेदविषये । देव जस् । अनेन असुगागतः । कित्वादन्ते । ‘स्वरहीनं०’ ‘स्रोर्विसर्गः’ ‘सवर्णे दीर्घः’ देवासः ॥

द्वितीयैकवचने देव अम् इति स्थिते ॥ अम्शसोरस्य ॥ समानादुत्तरयो-
रम्शसोरकारस्य लोपो भवति अधातोः । देवम् ॥ पूर्ववत् देवौ ॥

कर्मैकवचनविचक्षायां द्वितीयैकवचने देव अम् । सूत्रम्—‘अम्शसोरस्य’ ॥ अम् च शस् च अम्शसौ तयोः अम्शसोः । अम्शसुशब्दस्य पष्ठीद्विवचनान्तम् । ‘स्वरहीनं०’ ‘स्रोर्विसर्गः’

१

वचननामानि

विभक्तिनामानि

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	सि	औ	जस्
द्वितीया	अम्	औ	शस्
तृतीया	डा	भ्याम्	जिम्
चतुर्थी	डे	भ्याम्	भ्यस्
पञ्चमी	दक्षि	भ्याम्	भ्यग्
षष्ठी	दृष्ट	ओम्	आम्
सप्तमी	दि	ओस्	उप्

अस्येति पष्ठयेकवचनान्तम् । 'अस्स' 'नामिनोरः' सिद्धं द्विपदम् । समागात्परस्य अमशस्-
संवन्धिनोऽकारस्य लोपो भवत्यधातोः । अकिञ्चन्तात् शब्दादित्यर्थः । अनेन अकारलोपः ।
'मोऽनुस्वारः' देवम् ॥ देवौ पूर्ववत् ॥

बहुवचने देव शस् इति स्थिते । शकारोऽनुबन्धः 'शसि' इति विशेषणार्थः ॥
द्वितीयाबहुवचने शस् । शकारः शसीति विशेषणार्थः । इत्सङ्गकः उच्चारणमात्रः । अस्
लिख्यते । 'अमशसोः' इत्यकारलोपः ॥

सो नः पुंसः ॥ पुंलिङ्गात्समानादुत्तरस्य शसः सकारस्य नकारादेशो भ-
वति ॥ शसि ॥ शसि परे पूर्वस्य दीर्घो भवति ॥ यदादेशस्तद्वद्भवति ॥
देवान् ॥

सूत्रम्—'सो नः पुंसः' ॥ सः पष्ठयेकवचनान्तम् । 'स्वरहीनं' 'स्रोर्विं' । नः प्रथमैक-
वचनान्तम् 'स्रोर्विं' पुंस इति पुंस्शब्दस्य पञ्चम्येकवचनान्तम् 'स्वरहीनं' 'स्रोर्विं' ॥
पुंलिङ्गे वर्तमानात्समानादुत्तरस्याप्रतः शसः सकारस्य नकारादेशो भवति ॥ सूत्रम्—
'शसि' सप्तम्येकवचनम् । 'स्वरं' सिद्धमेकपदम् ॥ पूर्वद्वयस्य दीर्घो भवति शसि परे ।
'यदादेशस्तद्वद्भवति न तु वर्णान्नविधौ' इति न्यायात् पूर्वस्य दीर्घः । देवान् ॥

तृतीयैकवचने देव टा इति स्थिते । टकारोऽनुबन्धः 'टेन' इति विशे-
षणार्थः ॥

कर्तृकरणयोरेकत्वविषयायां तृतीयैकवचने देव टा इति स्थिते सति टकारोऽनुबन्धः ।
'उच्चरितप्रथ्वसिनो हानुबन्धाः' इति टकारस्य लोपः 'टेन' इति सूत्रार्थश्च । आ इति स्थिते ॥

टेन ॥ अकागात्परस्य इन भवति । 'अ इ ए' देवेन ॥

सूत्रम्—'टेन' ॥ टा प्रथमैकवचनान्तम् । सांकेतिकम् । इन प्रथमैकवचनान्तं सांकेति-
कम् । अकारान्तशब्दात्परतः टाविभक्तेः इनादेशो भवति सस्वर एव भवतीति । 'अ इ
ए' देवेन ॥

अङ्गि ॥ अकार आ भवति भकारे परे । देवाभ्याम् ।

देव-भ्याम् ॥ सूत्रम्—'अङ्गि' ॥ अत् प्रथमैकवचनान्तम् । 'हसे पः' । मि सप्तम्येक-
वचनान्तम् 'स्वरहीनं' 'चपा अवे जवाः' ॥ 'वासु' इति सूत्रादाकारस्यानुवृत्तिः ॥ केचित्तु
'आङ्गि' इति पठन्ति । तन्मते आ अत् मि इति त्रीणि पदानि । अकारस्य स्यादिभिभक्ति-
संवन्धिभकारे परे आकारो भवति । देवाभ्यामिति सिद्धम् ॥

देव भिस् इति स्थिते ॥ भ्यः ॥ अकारात्परस्य भिसो भकारस्याकारो भ-
वति । 'अ इ ए' वृद्धिविसर्जनीयौ । देवैः ॥

अकारस्य भिसि छन्दस्येकारो चक्षुष्यः ॥ देवेभिः । कर्णेभिः ॥

तृतीयाबहुवचने देव भिस् इति स्थिते ॥ सूत्रम्—'भ्यः' ॥ अथवा । 'भ्यः' भू भि अः

त्रिपदम् । भू पष्ठयेकवचनान्तं सांकेतिकम् । भि पष्ठयेकवचनान्तं सांकेतिकम् । अः प्रथ-
मैकवचनान्तम् । 'स्रोर्वि०' 'श्वे जवाः' इति भस्य यः । 'इ यं स्वरे' 'स्वर०' इति सूत्र-
साधना । वृत्तिः कण्ठ्या । देशैकग्रहणेन देशिग्रहणं तेन भि इत्युक्ते भिसो ग्रहणम् । पूर्व
भकारेकारौ विश्लेष्य वियोग्य इकारात्पूर्व भकारं विधाय पञ्चात् भग्न्य अः 'अ इ ए' 'ए
ऐ दे' 'स्रोर्वि०' देवैरिति सिद्धम् । अत्र तु 'भिस् एस्' इति सूत्रकरणं युक्तम् ॥

अकारस्य भिसि परे छन्दसि वैदिकोदाहरणविषये एकारो वक्तव्यः । देवेभिः कर्णे-
भिरिति वैदिकप्रयोगः ॥

चतुर्थ्येकवचने देव डे इति स्थिते । ङकारो ङित्कार्यार्थः सर्वत्र ॥ ङेरक् ॥

अकारात्परस्य डे इत्येतस्यागागमो भवति । किच्चादन्ते । 'ए अय्'

'सवर्णे दीर्घः' ॥ देवाय ॥ देवाभ्याम् ॥

संप्रदानैकत्वविवक्षायां चतुर्थ्येकवचने देव डे इति स्थिते ङकारो ङित्कार्यार्थं इत्संज्ञ-
कश्च । सर्वत्र डेङसिङ्सृङिषु इत्यर्थः ॥ सूत्रम्—'ङेरक्' ॥ डेः पष्ठयेकवचनान्तम् । 'ङसि-
ङ्सोरस्य' इत्यकारलोपः । 'स्रोर्विसर्गः' ॥ अक् प्रथमैकवचनान्तम् 'हसे पः से०' 'नामि-
नोरः' 'स्वरहीन०' सिद्धम् । अकारात्परस्य डेइत्यस्य अगागमो भवति । किच्चादन्ते । 'ए
अय्' 'सवर्णे०' 'स्वरहीन०' देवाय ॥ चतुर्थीद्विवचने देव भ्याम् । 'अङ्गि' देवाभ्याम् ।

ए स्मि बहुत्वे ॥ अकारस्य एत्वं भवति सकारे भकारे च परे बहुत्वे
सति । देवेभ्यः ॥

चतुर्थीबहुवचने देव भ्यस् इति स्थिते । सूत्रम्—'ए स्मि बहुत्वे' ॥ ए प्रथमैकवचना-
न्तम् । सांकेतिकम् । स् च भू च स्म तस्मिन् स्मि सप्तम्येकवचनान्तम् । 'स्वरहीन०' ॥
बहुत्वे सप्तम्येकवचनम् । 'अ इ ए' ॥ अकारस्यत्वमेकारो भवति बहुवचने सति सकारभका-
रादौ विभक्तावित्यर्थः । देवेभ्यः ॥

पञ्चम्येकवचने देव ङसि इति स्थिते । इकारः प्रत्ययभेदज्ञापनार्थः ॥ ङसि-
रत् ॥ अकारात्परो ङसिरत् भवति ॥ देवात् । देवाभ्याम् । देवेभ्यः ॥

अपादानैकत्वविवक्षायां पञ्चम्येकवचने देव अस् इति स्थिते । सूत्रम् 'ङसिरत्' ॥ ङसिः
प्रथमैकवचनान्तम् 'स्रोर्वि०' अत् प्रथमैकवचनान्तम् । 'हसे पः०' 'नामिनो०' सिद्धम् ।
अकारादुत्तरो यो ङसि सः अन् भवति । 'सवर्णे०' देवात् । पञ्चमीद्विवचने देव भ्याम्
इति स्थिते । 'अङ्गि' देवाभ्याम् । बहुवचने देवेभ्यः । 'ए स्मि बहुत्वे' 'स्रोर्विसर्गः' ॥

पष्ठयेकवचने देव ङस् इति स्थिते ॥ ङस्स्य ॥ अकारात्परो ङस् सो भवति ।
देवस्य ॥

संवन्यैकत्वविवक्षायां पष्ठयेकवचने देव अस् । सूत्रम्—'ङस्स्य' ङस् प्रथमैकवच-
नान्तम् । 'हसे पः०' स्यः प्रथमैकवचनान्तम् । 'स्रोर्वि०' अकारादित्यादिदृष्टिः कण्ठ्या ।
देवस्य ।

ओसि ॥ अकारस्य ओसि परे एत्वं भवति । 'ए अय्' देवयोः ॥

पष्ठीद्विवचने देव ओस् इति स्थिते सति ॥ सूत्रम्—‘ओसि’ ओस् शब्दस्य सप्तम्येक-
वचनान्तम् । ‘स्वरहीनं०’ ॥ अकारस्य ओसि परे एत्वमेकारो भवति । ‘ए अय्’ ‘स्वर-
हीनं०’ ‘स्रोर्वि०’ देवयोः ॥

नुडामः ॥ समानात्परस्यामो नुडागमो भवति । टित्त्वादादौ । उकार उच्चा-
रणार्थः ॥ नामि ॥ नामि परे पूर्वस्य दीर्घो भवति । देवानाम् ॥

पष्ठीबहुवचने । देव आम् । सूत्रम्—‘नुडामः’ ॥ नुद प्रथमैकवचनान्तम् । ‘हसे पः’ ॥
आमः पष्ठयेकवचनान्तम् । ‘स्वरहीनं०’ ‘स्रोर्वि०’ ‘चपा अवे०’ सिद्धम् । पुंसि समानात्
इत्वात् समानात्, दीर्घान्तु आबन्वेष्वीकारान्तेषु नित्यस्त्रीलिङ्गे वर्तमानेष्विति व्याख्ये-
यम् । समानात्परस्य आमः पष्ठीबहुवचनस्येति व्याख्येयम् । अन्यथा ‘आम् डेः’ इत्याम् ।
‘स्त्रियां ष्योः’ इत्याम् । ‘आमौ’ इत्याम् । ‘किमोऽव्ययात्’ इत्याम् । ‘कासाविप्रत्यया-
न्तात्’ इत्याम् वर्तते तत्रास्तिव्याप्तिः स्यात् । तेन पष्ठीबहुवचनस्यामो नुडागमो भवति ।
अधातोरेवेत्यनुवर्तितव्यम् । तेन अधातोरेकवन्ताच्छब्दात् । टित्त्वादादौ । उकार उच्चा-
रणार्थः । इति न इत्यागमः । आमो नुडिति कर्तव्ये नुडाम इति विपरीतकरणं नुदो नित्य-
त्वसूचकम् । तेन स्त्रीणां वारीणामित्यत्र ‘नुडामः’ इत्येव स्यात् । ‘नामिनः स्वरः’ इति न
भवति ॥ सूत्रम्—‘नामि’ ॥ नुदसहितः आम् नाम् तस्मिन् नामि सप्तम्येकवचनान्तम् ‘स्वर-
हीनं०’ सिद्धम् । नुडागमसहिते आमि परे पूर्वस्य दीर्घो भवति ॥ इति दीर्घः । ‘स्वरहीनं०’
‘मोऽनुस्वारः’ देशानाम् ॥

सप्तम्येकवचने देव डि इति स्थिते । ‘अ इ ए’ देवे । देवयोः । बहुत्वविष-
क्षायां देव सुप् इति स्थिते पकारः पित्कार्यार्थः । (पकारस्येत्संज्ञायां
लोपः) । ‘ए स्मि बहुत्वे’ इत्येत्वे कृते ॥ किलात्पः सः कृतस्य ॥
कवर्गादिलाच्च प्रत्याहारादुत्तरस्य केनचित्सूत्रेण कृतस्य सकारस्य पकारा-
देशो भवति । अन्ते स्थितस्य न न भवति । देवेषु ॥

आधारैकत्वविषक्षायां सप्तम्येकवचने देव डि इति स्थिते । ‘अ इ ए’ ॥ सप्तमीद्विवचने
पष्ठीद्विवचनवत् ॥ देव देव देवेलोकदोषे सप्तमीबहुवचने देव सु इति स्थिते । ‘ए स्मि बहुत्वे’
ततः सूत्रम्—‘किलात्पः सः कृतस्य’ ॥ कुश्च इलश्च किलं तस्मात् । पञ्चम्येकवचनम् ।
‘इसिरत्’ ‘सवर्णे०’ ॥ पः प्रथमैकवचनान्तम् । ‘स्रोर्वि०’ ॥ सः पष्ठयेकवचनान्तम् ।
‘स्वरहीनं०’ ‘स्रोर्वि०’ ॥ कृतस्य पष्ठयेकवचनान्तम् । ‘इत्स्य’ ॥ चतुःपदं सूत्रम् । सिद्धम् ।
वृत्तिः कण्ठ्या । न वरम् । केनचित्सूत्रेण कृतस्यैव सकारस्य पकारो भवति न त्वकृतस्य
स्वाभाविकस्य । अन्ते स्थितस्यापि सस्य पत्वं न भवति । यथा हरिस्तत्रेत्यादौ न पत्वम् ।
तथा शुम्भिसर्गान्तरेऽपि पत्वं यथा हवींषि हविःपु इत्यादि । पूर्वं हविस् शब्दोऽस्ति इत्यर्थः ।
अत्र ‘सः पः’ इति कर्तव्ये यत् ‘पः सः’ इति विपरीतत्वेन कृतं, तत् कचिन् किलं विनापि
सस्य पत्वज्ञापनार्थं यथा अवष्टम्भः । अम्बष्ठः । अभ्यपुणोत् इत्यादि । देवेभ्योऽपि सिद्धम् ॥

आमन्त्रणे सिर्धिः ॥ आमन्त्रणमामिमुसीकरणं तसिन्नर्थे विहितः सिर्धि-
संज्ञो भवति ॥

संयोधनमाह—सूत्रम्—‘आमन्त्रणे सिर्धिः’ ॥ आमन्त्र्यते आहूयते पुरुरोऽनेनेत्यामन्त्रं तस्मिन् सप्रत्येकवचनम् ‘अ इ ए’ । मिः प्रथमैकवचनान्तम् । ‘ओर्वि०’ । धिः प्रथमैकवचनान्तम् । ‘ओर्विसर्गः’ ‘राघपो द्विः’ पूर्वं ‘नामिनो रः’ जलतुम्बिकान्यायेन० । निषदं सूत्रमिदं सिद्धम् । आमन्त्रणमिति कोऽर्थः । अभिमुलीकरणम् । अन्तर्भिमुखः आसमन्तान् प्रकारेण अभिमुखः क्रियतेऽनेनेति अभिमुलीकरणम् । तस्मिन्नेवं विहितः कृतो यः मिः प्रथमैकवचनरूपः स धिसंज्ञो भवति । उदाहरणम् । देव प्रथमैकवचने म् ॥

समानाद्धेलोपोऽधातोः ॥ समानादुत्तरस्य धेलोपो भवत्यधातोः ॥

धिसंज्ञायां किं कार्यं तदाह—सूत्रम्—‘समानाद्धेलोपोऽधातोः’ ॥ समानात् पञ्चम्यन्तम् ‘इसिरम्’ ‘सवर्णे दीर्घः’ । धेः पष्ठ्येकवचनम् ‘इति’ ‘इसिरसोरस्य’ इत्यकारलोपः ‘सदे जयाः’ तस्य एः । ‘ह्यरहीनं०’ लोपः प्रथमैकवचनान्तम् ‘ओर्वि०’ ‘नामिनो रः’ जल-तुम्बिकान्यायेन० । अधातोः न धातुरधातुस्तस्मान् । अधातुजस्य पञ्चम्येकवचनम् ‘इति’ ‘इसिर-सोरस्य’ इत्यकारलोपः । ‘अतोऽस्त्युः’ ‘उ ओ’ ‘एदोऽतोऽतः’ चतुःपदं सिद्धम् । समाना-दुत्तरस्य धेलोपो भवति । अत्र समानादिति ह्रस्वममानात्परस्मैति ध्यात्वेयम् । अन्यथा हे हाहाः, हे हूहूः, हे वातप्रभोः, इत्यादी विरुध्यन्ति । अधातोः अकिञ्चिन्तान्छब्दान् । अकिञ्चिन्तोऽधातुरुच्यते किञ्चिन्तश्च शब्दो धातुरित्यभिप्रायः । अनेन धिलोपः ॥

आभिमुखपाभिव्यक्तये देशब्दस्य प्राक् प्रयोगः ॥ हे देव हे देवी
हे देवाः ॥ एवं घटपटादयोऽप्यकारान्ताः पुंलिङ्गाः ॥

पूर्वं हे शब्दः । एतद्वेतुः । अभिमुखस्य भावः आभिमुख्यं संमुखत्वं वा तस्याभिव्यक्तये प्रकटीकरणाय हे शब्दः प्राक् आदी प्रयुज्यते इत्यर्थः । हे देव । द्विवचने ‘ओ औ औ’ देवौ । बहुवचने देव अत्र जम् इति स्थिते जकारस्येतत्समायां लोपः । देव अस् ‘मवर्णे०’ ‘ओर्वि०’ हे देवाः ॥ अन्यानपि शब्दानाह—एवं घटपटादयः । अत्र काव्येन विभक्त्यर्थं दर्शयति । ‘वृक्षस्तिष्ठति कानने कुमुमिषे, वृक्षं लताः संश्रिता, वृक्षेणाभिहता गजा निप-तिता, वृक्षाय देवं जलम् । वृक्षादानय मन्त्री कुमुमितां, वृक्षस्य मातोन्नता, वृक्षे नीड-मिदं कृतं शकुनिना, हे वृक्ष किं पश्यसि ॥’ [‘वीरः सर्वसुरामुरेन्द्रमहितो, वीरं बुधाः संश्रिता, वीरेणाभिहताः स्वकर्मनिचयो, वीराय नित्यं नमः । वीरात्तीर्थमिदं प्रवृत्तमतुलं, वीरस्य घोरं तपो, वीरे श्रीवृत्तिकीर्विकान्तिनिचयः, वीरीर मद्रं दिश ॥’ ‘शिष्यः कुर्वते वृक्षां वदुना विनयेन सत्त्वयोषाय । आगत्य निजस्नानाद्धर्माचार्यस्य पादान्ते ॥’ इत्यादि ।]

अकारान्तानामपि सर्वादीनां तु विशेषः । सर्वं विश्वं उभय उभय अन्य अन्य-तर इतर इतर इतम कतर कतम सम सिम नेम एक पूर्वं पर अरर दक्षिण उत्तर अपर अधर स्व अन्तर त्यद् तद् यद् एतद् इदम् अदस् दि किम् युष्मत् अस्मद् भवत् । एते सर्वादयस्त्रिलिङ्गाः ।

पुनर्विशेषमाह—अकारान्तानामिति । यद्यपि सर्वादयोऽकारान्तास्तथापि सर्वादीनां विशेषो देवशब्दात्कश्चिद्भेदोऽस्ति ॥ के ते सर्वादय इत्याह—सर्वं विश्वं यावद्भवत् । विश्व-

शब्दस्य सकलार्थवाचकत्वे सर्वादित्वं, न तु जगद्वाचकत्वे । जगद्वाचकत्वे तु कुलशब्दवत् ।
 समः अतुल्यार्थः, किंतु सर्वार्थवाचकः । तुल्यार्थत्वे तु राज्ञा समाय इत्यत्र न सर्वादित्वम् ।
 सिमः समप्रार्थवाचकः । नेमः खण्डवाचकः । पूर्वादीनां तु व्यवस्थायामेव सर्वादित्वम् । स्वा-
 मिधेयापेक्षावधिनियमो व्यवस्थेति विकल्पः । स्वस्यामिधेयो दिग्देशकालस्वभावस्तमपेक्षते
 तेनैवापेक्ष्यते इति स्वाभिधेयापेक्षः ईदृशो योऽवधेर्मर्यादाया नियमोऽवश्यंभावोऽवधिभावा-
 दध्रंशो व्यवस्थोच्यते । दक्षिणशब्दस्य प्रावीण्ये शुद्धारनायकवाचकत्वे न सर्वादिकार्यम् ।
 अन्यत्र दक्षिणदेशवाच्यत्वे सर्वादित्वम् । उत्तरशब्दस्य उत्तरदिग्देशवाच्यत्वे सर्वादित्वं,
 प्रतिवाक्ये तु न सर्वादि कार्यम् । अधरस्य हीनार्थत्वे सर्वादित्वं, न त्वोष्ठवाचकत्वे । स्वग्र-
 हस्य ज्ञातिधनान्यवाचित्वे ज्ञातिधनार्थवर्जं (किंतु आत्मात्मनीयार्थे वाच्ये) सर्वादित्वम् ।
 'ज्ञातावात्मनि चात्मीये धने स्वाख्या प्रवर्तते' इति । स्वा ज्ञातयः स्वानि द्रव्याणि । इत्यत्र
 सर्वादित्वं न अन्यत्र तु स्वस्य रोचते स्वे पुत्राः स्वस्य पुत्राय वेदि । अत्र सर्वशब्दवत् ।
 अन्तरशब्दस्य बहिर्योगे उपसंख्यानं च सर्वादित्वं नान्यत्र । 'मध्ये छिद्रे विशेषे च व्यव-
 धाने बहिर्युजि । उपसंख्यानने प्राज्ञाः पदर्थमन्तरं विदुः ॥' अन्तरस्यै गृहाय । नगरपा-
 ष्ठाय चाण्डालादिगृहायेत्यर्थः । पुरि तु न भवति—अन्तरायै पुरे कुप्यति । चाण्डालादि-
 बाह्यपुर्यै इत्यर्थः । ब्रह्मान्तरेणापिहितं धनमुपसंख्यानम् । 'अन्तरीयं निवसनमुपसंख्यान-
 मित्यपि' । तत्रार्थे अन्तरे अन्तरा वा शाटकाः । अन्तरस्यै शाटकाय यन्मान्तरेण घृताय
 शाटकायेत्यर्थः । यतः—

‘सर्वादिः सर्वनामाख्यो न चेद्रीणोऽथवाऽभिधा ।

पूर्वादिश्च व्यवस्थायां समोऽस्तुत्वेऽन्तरोऽपुरि ।

परिधाने बहिर्योगे स्तोऽर्थशालन्यवाच्यपि’ ।

उभशब्दस्य त्यच्छब्दस्य भवच्छब्दस्य द्विशब्दस्य च तृतीयासमासे तथा हेत्वर्थं सर्वादेः
 सर्वा विभक्तयो भवन्ति तदर्थम् । ‘अव्ययात्सर्वनामप्रेः प्रागकृत्’ इत्यकृत्प्रत्ययार्थं च
 सर्वादिमध्ये ग्रहणम् । यथा उमी हेतु । उभाभ्यां हेतुभ्याम् । उभयोः हेतवोः । रग्न हेतुः ।
 रत्वं हेतुम् । त्वता हेतुना । रत्ते हेतवे । द्वौ हेतु । द्वाभ्यां हेतुभ्याम् । द्वयोर्हेतवोः । भवान्
 हेतुः भवन्तं हेतुम् । भवता हेतुनेत्यादि । तथा अज्ञातो उमी उमसी । एवं दृशी । भव-
 फान् । भवफन्तो । भवफन्तः । त्वकृन् इत्यादि । त्यच्छब्दः प्रायश्छन्दस्येव । एते सर्वादय
 उच्यन्ते कथ्यन्ते । त्रिलिङ्गाः लिङ्गत्रयपारिणः पुंलिङ्गस्त्रीलिङ्गनपुंमकलिङ्गाः ।

तत्र पुंलिङ्गे रूपनयः । अकारान्तः सर्वशब्दः । सर्वः । सर्वा ॥ जमी ॥

सर्वादेरकारान्तात्परो जम् ई भवति । [गुरुः शिष्य सर्वस्य प्रकृत्यः] ।

‘अ इ ए’ सर्वे । सर्वम् । सर्वा । सर्वान् । पूर्वप्रक्रिया ॥ एनो

णोऽनन्ते ॥ एकाररेफक्त्वरणेष्वः परस्य नकारस्य नकारादेनो भवति अन्ते

स्थितम् न भवति सर्वानित्यादा ॥ अवशुच्यन्तरेऽपि ॥ अवप्रत्याहारण

कारणेण परगुणं च मध्ये व्यपधानेऽपि भवति नान्येन । सर्वस्य । सर्वो-

भ्याम् । सर्वैः ।

तत्र पुंलिङ्गे रूपमाह—सर्वे । सृ गतौ । वप्रत्ययः । सरति प्रसरतीति सः । प्रथमैक-
वचनान्तम् । ‘स्रोर्वि०’ ॥ सर्वशब्दात् प्रथमाद्विवचनविवक्षायामौ । सर्वे औ । ‘ओ औ
औ’ सर्वौ ॥ बहुवचने विशेषणवृत्त्यामाह—सूत्रम्—‘जसी’ ॥ जम् प्रथमैकवचनम् । सांकेतिकम् ।
ई प्रथमैकवचनान्तम् । सांकेतिकम् । वृत्तिः सुनोषा । ‘गुरुः शिष्य सर्वस्य’ इति गुरुत्वात्स-
र्वस्य जस ई भवति ॥ प्रक्रियायां तु—‘जसः शी’ शिष्वात्सर्वस्य । न वरम् । अकारान्त-
ग्रहणं भवच्छब्दनिषेधसूचकम् । अनेन ई । ‘अ इ ए’ सर्वे ॥ द्वितीयायां देववत् ॥ तृती-
यैकवचने सर्वे आ । ‘देन’ इति इनादेशे कृते ‘अ इ ए’ ततः सूत्रम्—‘पुनोणोऽनन्ते’ ॥
पू च रू ऋ पृः तस्मात् पः पञ्चम्येकवचनम् । ‘ऋतो इ उः’ सच डित् डित्वाट्टिलोपः ।
‘स्वर०’ । नः प्रथमैकवचनान्तम् । ‘स्रोर्वि०’ ‘नामिनो रः’ जलतुम्बि० । णः प्रथमैकवच-
नम् । ‘स्रोर्वि०’ ‘हवे’ ‘उ ओ’ । अतन्तः न अन्तः अतन्तस्तस्मिन् अतन्ते सप्तम्येकवच-
नम् । ‘अ इ ए’ ‘अतोऽप्युः’ ‘उ ओ’ ‘एदोऽतोऽतः’ सिद्धम् । षाठसिद्धा वृत्तिः । अन्ते
पदान्ते स्थितस्य व्यञ्जनस्य नकारस्य णकारो न भवतीत्यर्थः ॥ तन्त्र रेफस्याग्रे नकारो
नास्ति किंतु मध्ये वकारेकारौ लः तत्कथं नकारस्य णकारः स्यादित्याह—सूत्रम्—‘अत्र-
कुप्यन्तरेऽपि’ ॥ अवग्रह कुग्र पुग्र अवकुपवः तैरन्तरमवकुप्यन्तरं तस्मिन् सप्तम्येकवचना-
न्तम् । ‘अ इ ए’ ॥ अपि प्रथमैकवचनान्तम् । ‘अव्यया०’ ‘एदोतोतः’ सिद्धम् । अत्रप्रत्या-
हारस्यान्तरे फवर्गस्यान्तरे पवर्गस्यान्तरे अपिशब्दात् जिह्वामूलीयोपभ्रानीयानुस्वारानु-
विसर्गानामपि व्यवधाने अन्तरे णत्वं यत्तद्व्यम् । सर्वेण ॥ सर्वाभ्याम्—‘अङ्गि’ ॥ सर्वैः—
‘वभ्यः’ ‘अ इ ए’ ‘एपे’ ‘स्रोर्वि०’ ॥

चतुर्थ्येकवचने सर्वे ए इति स्थिते ॥ सर्वादेः स्मद् ॥ सर्वादेरकारान्तात्प-
रस्य चतुर्थ्येकवचनस्य सडागमो भवति । [टकारः स्थाननियमार्थः] ‘ए
ए ऐ’ । सर्वस्य । सर्वाभ्याम् । सर्वेभ्यः ॥

चतुर्थ्येकवचने सर्वे अग्रे ए सूत्रम्—‘सर्वादेः स्मद्’ ॥ सर्वैः आदिर्यस्य सः सर्वादिस-
त्मात् सर्वादेः पञ्चम्येकवचनम् । ‘डिति’ ‘डसिडसोरस्य’ ॥ अग्रे स्मद् । प्रथमैकवचनान्तम् ।
‘हस्ते पः से०’ सिद्धम् । अनेन सडागमः सस्वर एव । टित्वादानौ । ‘ए ऐ ऐ’ सर्वेष्टौ ॥
सर्वाभ्याम् । सर्वेभ्यः ॥

पञ्चम्येकवचने—सर्वे अत् इति स्थिते ॥ अतः ॥ सर्वादेरकारान्तात्परस्यात्तः
शडागमो भवति दीर्घः । सर्वस्मात् । सर्वाभ्याम् । सर्वेभ्यः । सर्वस्य ।
सर्वयोः ॥

सर्वशब्दात्पञ्चम्येकवचने सर्वे अत् । ‘इसिरत्’ ततः सर्वे अत् इति स्थिते । सूत्रम्—
‘अतः’ ॥ पष्ठ्येकवचनान्तम् । ‘भ्यरहीनं०’ ‘स्रोर्वि०’ ॥ ‘अकारान्तात्सर्वादेः शब्दात्परस्य
इतिस्थाने जातस्य अत् इत्यस्य सडागमो भवति । इत्यनेन सडागमः । ‘सर्वेण०’ सर्व-
स्मात् ॥ द्वित्वे बहुवचने च देववत् ॥ पष्ठ्येकवचने ‘इत्स्य’ मर्षस्य ॥ पक्षीद्विवचने सर्वे
ओत् । ‘ओसि’ ‘ए अय्’ ‘स्वरहीनं०’ ‘स्रोर्वि०’ । सर्वयोः ।

सुडागमः ॥ सर्वादेरवर्णान्तात्परस्यामः सुडागमो भवति । सर्वेषाम् ।

पृष्ठीवहुवचने सर्वे आम् इति स्थिते । सूत्रम्—‘सुडामः’ सुट् ॥ प्रथमैकवचनान्तम् । ‘हसे पः०’ ॥ आमः पप्रथेकवचनान्तम् । ‘स्वर०’ ‘स्रोर्वि०’ ‘चपा अवे०’ ॥ सर्वोदेः परस्यामः सुडागमो भवति । इति सुट् टित्त्वादादौ । उकार उच्चारणार्थः । ततः—‘ए स्मि बहुत्वे’ ‘किलात्पः सः’ कृतस्य ‘स्वरहीनं०’ ‘मोऽनुस्वारः’ । सर्वेषाम् ।

सप्तम्येकवचने सर्वं डि इति स्थिते ॥ डि स्मिन् ॥ सर्वोदेरकारान्तात्परो डि स्मिन् भवति । सर्वस्मिन् । सर्वयोः । सर्वेषु । हे सर्व । हे सर्वा । हे सर्वे । इत्यादि ॥

सप्तम्येकवचने सर्वं डि इति स्थिते । सूत्रम्—‘डि स्मिन्’ ॥ डि प्रथमैकवचनान्तम् । सांकेतिकम् । स्मिन् प्रथमैकवचनान्तम् । ‘हसे पः’ सर्वोदेरिति । अनेन डिस्मिन्नादेशः । सर्वस्मिन्निति सिद्धम् ॥ सप्तमीद्विवचने । ‘ओसि’ ‘ए अय्’ ‘स्वरहीनं०’ ‘स्रोर्वि०’ सर्वयोः । सप्तमीवहुवचने—‘ए स्मि बहुत्वे’ ‘किलात्पः०’ सर्वेषु ॥ पदद्वयप्रक्रिया देवयत् ॥ संयोजने । ‘समानाद्वेल्लोपोऽधातोः’ हे सर्व । हे सर्वा । हे सर्वे । प्रथमावत् ।

एवं विश्वादीनामेकशब्दपर्यन्तानां रूपं ज्ञेयं उतरद्वयमौ विहाय । तौ प्रत्ययौ ततस्तदन्ताः शब्दा ग्राह्याः । विश्वः । विश्वा । विश्वे । इत्यादि ॥

अन्यः अन्या अन्ये । इत्यादि ॥ इतरः इतरौ इतरे । इत्यादि ॥ कतरः कतरौ कतरे । इत्यादि ॥ एवमेकशब्दपर्यन्तानां रूपं ज्ञेयम् ॥ पूर्वादीनां तु विशेषः । पूर्वः । पूर्वा । पूर्वादीनां तु नवानां जस ईकारो वा चक्षन्व्यः ॥ पूर्वे-पूर्वाः । पूर्वम् । पूर्वा । पूर्वान् । पूर्वेण । पूर्वाभ्याम् । पूर्वैः । पूर्वस्य । पूर्वाभ्याम् । पूर्वैभ्यः ॥ पूर्वादिभ्यो नवभ्यो ङसिङ्योः म्यात्स्मिनी वा चक्षन्व्यौ ॥ पूर्वस्मात्-पूर्वात् । पूर्वाभ्याम् । पूर्वैभ्यः । पूर्वस्य । पूर्वयोः । पूर्वेषाम् । पूर्वस्मिन्-पूर्वे । पूर्वयोः । पूर्वेषु । हे पूर्व । हे पूर्वा । हे पूर्व हे पूर्वाः । एवं परशब्दः । परः । परा । परे-पराः । इत्यादि ॥ एव-मन्तरशब्दपर्यन्तानां रूपं ज्ञेयम् ॥

एवं सर्वशब्दरीत्या उतरद्वयमौ विहाय तद्वर्जानां विश्वादीनामेकशब्दपर्यन्तानां शब्दानां रूपमपेक्ष्यं । परं उतरद्वयमौ विहाय वर्जयित्वा । यत्पूर्वा प्रत्ययौ तद्विज्ञोऽनौ आम्नादन्ताः एतत्कतमादिशब्दा ग्राह्याः । अन्यतरस्य पृथग्गदणेन अन्यतमस्य प्रतिषेधः । अन्यतमपर्यन्तम् ॥ विश्वेणमाह—तु पुनः पूर्वादीनां नवानां शब्दानां जस ईकारो वा चक्षन्व्यः । वा सर्वेष्वत्र-गीत्यर्थः । अन्यत्र भेदं देवयत् । पूर्वे पूर्वाः परे पराः । इत्यादि ॥ पुनः पूर्वादीनां नवानां ङसिङ्ग रिङ्गा इतिर्था तयोः ङसिङ्गोर्विषये म्यात्स्मिन्नादादीनां वा चक्षन्व्यौ । पञ्चम्या एकवचने एवत्र सर्वेषा एवत्र देवयत् । पूर्वस्मात् पूर्वात् । पूर्वैभ्यः पूर्वैः । अन्यत्र सर्वेषा । पूर्वेः पूर्वा पूर्वे पूर्वाः । पूर्वम् पूर्वा पूर्वा । पूर्वैः पूर्वाभ्याम् पूर्वैः । पूर्वैः पूर्वाभ्याम् पूर्वैभ्यः । पूर्वस्मात् पूर्वात् पूर्वाभ्याम् पूर्वैभ्यः । पूर्वस्य पूर्वयोः पूर्वेषाम् । पूर्वैः पूर्वयोः पूर्वेषु । हे पूर्व हे पूर्वा हे पूर्व हे पूर्वाः । एवं पठद्वयो बोध्याः ।

प्रथमः । प्रथमौ ॥ प्रथमचरमतयायङ्लप्पार्धकतिपयनेमानां जसी
चा ॥ प्रथमे-प्रथमाः । चरमः । चरमौ । चरमे-चरमाः । शेषं देववत् ॥
नेमे-नेमाः । शेषं सर्ववत् ॥ तयायटौ प्रत्ययौ, तदन्ताः शब्दा ग्राह्याः ।
तयप्रत्ययान्तो द्वितयशब्दः । द्वितयः । द्वितयौ । द्वितये-द्वितयाः । एवं
त्रितयशब्दः, । अयट्प्रत्ययान्तो द्वयः त्रयश्च । शेषं देववत् ॥ एवं नेमपर्य-
न्तानां रूपं ज्ञेयम् ॥

प्रथमचरमेति सुकरम् ॥ प्रथमचरमात्पार्धकतिपयानां केवलं जसि विकल्पः । शेषं देव-
वत् ॥ तदङ् अयट् प्रत्ययान्तानां द्वयद्वितयादीनां जसि रूपद्वयम् । शेषं देववत् ॥ नेम-
शब्दस्य जसि विकल्पः । शेषं सर्ववत् ॥ नेमानामिति रूपं यत् दृश्यते तत् 'द्वन्द्वे सर्वा-
वित्त्वं वा' इति न्यायात् सिध्यति ॥ जसि प्रथमे प्रथमाः । चरमे-चरमाः । शेषं देववत् ॥
तयायटौ प्रत्ययौ ततस्तदन्ताः शब्दा ग्राह्याः । द्वितये द्वितयाः । द्वये द्वयाः । शेषं देवशब्द-
वत् । उभयशब्दस्य अयट्प्रत्ययान्तत्वेऽपि सर्वादिपाठाज्जसि न विकल्पः किंतु सर्ववत् ॥

तीयस्य सर्ववद्रूपं द्वित्सु वा वक्तव्यम् । द्वितीयः । द्वितीयौ । द्वितीयाः ।
द्वितीयम् । द्वितीयौ । द्वितीयान् । द्वितीयेन । द्वितीयाभ्याम् । द्वितीयैः ।
द्वितीयसं-द्वितीयाय । द्वितीयाभ्याम् । द्वितीयेभ्यः । द्वितीयस्मात्-द्वितीयात् ।
द्वितीयाभ्याम् । द्वितीयेभ्यः । द्वितीयस्य । द्वितीययोः । द्वितीयानाम् । द्विती-
यस्मिन्-द्वितीये । द्वितीययोः । द्वितीयेषु । हे द्वितीय । हे द्वितीयौ । हे द्वि-
तीयाः ॥ एवं तृतीयः ॥

तीयस्वेति ॥ तीयप्रत्ययान्तस्य द्वितीयतृतीयशब्दयुग्मस्य असर्वादित्वेऽपि द्वित्सु वचनेषु
विकल्पेन सर्ववद्रूपम् । द्वित्सु डेढसिद्धिषु वा सर्ववत्त्वमित्यर्थः । द्वितीयस्मै । द्वितीयाय ।
द्वितीयस्मात् द्वितीयात् । द्वितीयस्मिन् द्वितीये । शेषं देववत् ॥ एवं तृतीयः ॥

उभशब्दो नित्यं द्विवचनान्तः । उमौ । उमौ । उमाभ्याम् । उमाभ्याम् ।
उमाभ्याम् । उमयोः । उमयोः । हे उमौ ॥

उभशब्दो द्विसंख्यावाचकत्वाजित्यं द्विवचनान्तः । प्रथमाद्वितीयाद्विवचने 'ओ औ औ' ।
तृतीयाचतुर्थीपञ्चमीद्विवचने 'अङ्गि', षष्ठीसप्तमीद्विवचने 'ओसि' 'ए अय्' 'स्वरहीनं' ।
'ओर्विसर्गः' सिद्धम् ॥

उभयशब्दस्य द्विवचनाभावादेकवचनबहुवचने भवतः । उभयः । उभये ।
उभयम् । उभयान् । उभयेन । उभयैः । उभयसं । उभयेभ्यः । इत्यादि ॥

उभयशब्दस्य द्विवचनाभावः द्विवचनान्तप्रयोगदर्शनाभावादिति केचित् । 'सर्वादिः सर्व-
नामाख्यो न चैतौणोऽथ वाऽभिधा । पूर्वोद्विश्र न्यवस्थायां समो तुल्योऽन्तरोऽपुलि । परि-
धाने धदियोगे स्वोऽप्येष्टात्यन्यवाच्यपि' यथा । उभयः उभये । इत्यादि । इति सर्वोदयः ॥

अकारान्तः पुंलिङ्गो मासशब्दः ॥ मासस्याहोपो वा ॥ मासशब्दसा-

कारस्य लोपो वा भवति सर्वासु विभक्तिषु परतः ॥ हेसेपः सेर्लोपः ॥
 हसान्तादीवन्ताच्च परस्य सेर्लोपो भवति ॥ माः-मासः । मासौ-मासौ । मासः
 मासाः । मासं मासम् । मासौ मासौ । मासः मासान् । मासा मासेन ।
 'स्रोर्विसर्गः' 'आदये लोपश्' माभ्यां मासाभ्याम् । माभिः मासैः । मासे मासाय ।
 माभ्यां मासाभ्याम् । माभ्यः मासेभ्यः । मासः मासस्य । मासोः मासयोः ।
 मासां मासानाम् । मासि मासे । मासोः मासयोः । मास्तु मासेषु । हे माः
 हे मास । हे मासौ हे मासौ । हे मासः हे मासाः ॥

मासशब्दे विशेषमाह—सूत्रम्—'मासस्याहोपो वा' ॥ मासस्य षष्ठ्येकवचनान्तम् । 'ड-
 सृज्य' ॥ अतः अकारस्य लोपः अहोपः प्रथमैकवचनान्तम् 'स्रोर्वि०' 'सवर्णे कीर्घः' ॥ वा
 वृत्तीयैकवचनम् । 'अव्यया०' ह्ये 'उ ओ' त्रिपदम् । मासशब्दस्याकारस्य लोपो भवति
 वा विकल्पेन शसादौ स्वरे परे । सर्वविभक्तिषु परत इत्येके । एतदेव संमतम् । यतः अद्व-
 पितं परमतं स्वमतमेवेति । अनेन सप्तस्यपि विभक्तिष्वकारलोपः ॥ सौ त्रहोपे कृते—
 'हसेपः०' 'स्रोर्वि०' । स्वरादौ तु 'स्वरहीनं०' । अकारादौ 'स्रोर्वि०' 'आदये लोपश्' ।
 सप्तमीबहुवचने सुपि 'स्रोर्वि०' 'विसर्ज०' 'स्वरहीनं' एवं हसान्तसाधनम् ॥ स्वरान्तप्र-
 क्रिया देवशब्दवत् । माः मासौ मासः । मासं मासौ मासः । मासा माभ्यां माभिः ।
 मासे माभ्यां माभ्यः । मासः माभ्यां माभ्यः । मासः मासोः मासाम् । मासि मासोः
 मास्तु । हे माः हे मासौ हे मासः ॥ 'लुतुलसानां दन्ताः' इति स्थानसवर्णत्वान् 'ह्यने जयाः'
 इति सकारस्य दकारः स्यात् । माद्वाम् माद्विः माद्वसु । इत्यपि केषिन् ॥ एवमकार-
 लोपपक्षे साधनम् ॥ पक्षे देवशब्दवत् । मासः मासौ मासाः । इत्यादि ॥ एवमकारान्त-
 प्रक्रिया ॥

आकारान्तः पुंलिङ्गः सोमपाशब्दः । सोमपाः । सोमर्षा । सोमपाः । सोम-
 पाम् । सोमर्षा ॥ आतो धातोर्लोपः ॥ धातुसंयन्धिन आकारस्य
 लोपो भवति शमादौ स्वरे परे । सोमपः । क्विन्ता धातवो यद्यपि शब्दत्वं
 प्राप्तास्तथापि धातुर्यं न जहति । सोमपा । सोमपाभ्याम् । सोमपामिः ।
 सोमपे । सोमपाभ्याम् । सोमपाभ्यः । सोमपः । सोमपाभ्याम् । सोमपाभ्यः ।
 सोमपः । सोमपोः । सोमपाम् । सोमपि । सोमपोः । सोमपायु । अधातो-
 रिति विशेषणाद्धर्लोपो नास्ति । हेमोमपाः । हेमोमर्षा । हेमोमपाः ॥ एवं
 कीर्लालपा, राहप्मा, [मधुपा] विधपा [धनदा, यन्त्रोदा] प्रभृतयः ॥

अथ आकारान्तप्रक्रियामाह—तत्राकारान्तः पुंलिङ्गः पुनेव पुमानेव लिङ्गं विवक्षितं यस्य सः पुंलिङ्गः सोमपाशब्दः । पा पाने । पा सोमपूर्वः । 'किप्' इति किप्प्रत्ययः किपः सर्वापहारी लोपः । नामत्वात्स्यादयः । कियन्वत्त्वाद्वातुल्यं न जहति शब्दत्वं च प्रतिपद्यते । प्रथमैकवचने 'स्रोर्विसर्गः' प्रथमाद्विवचने 'ओ औ औ' प्रथमावहुवचने 'सवर्णे०' 'स्रोर्विसर्गः' थौ धातुत्वाद्धेलोपो न किंतु 'स्रोर्विसर्गः' हे सोमपाः । हे सोमपी । हे सोमपाः । द्वितीयैकवचने 'सवर्णे०' 'मोऽनुस्वारः' द्वितीयाद्विवचने 'ओ औ औ' सोमपाः सोमपी सोमपाः । सोमपां सोमपी । द्वितीयावहुवचने सोमपा अस् इति स्थिते । सूत्रम्—'आतो धातोर्लोपः' ॥ आतः पष्ठ्यैकवचनान्तम् । 'स्वर्हीनं०' 'स्रोर्वि०' । धातोः पष्ठ्यैकवचनान्तम् । 'ङिति' 'ङसिङसोरस्य' 'स्रोर्वि०' 'हवे०' 'उओ०' । लोपः प्रथमैकवचनान्तम् । 'स्रोर्वि०' 'नामितो रः' जलतुन्विका० । सूत्र सिद्धम् । दृत्तिः झुकार । अनेन शसादौ स्वरदावाकारलोपः । 'स्वर्हीनं०' सकारस्य विसर्गः । आमि 'स्वर्हीनं०' 'मोऽनुस्वारः' ॥ हस्तादावविशेषः । सोमपासु । अत्र फिलाभावान् 'किलात्पः सः कृतस्य' इति न भवति । एवं फीला-लपाशङ्गभ्माविशेषाप्रभृतयः श्लेषाः । कीलालं हरिंरं विवतीति कीलालपा राक्षसः ॥

आकारान्तो हाहाशब्दः । हाहाः हाहौ हाहाः । हाहाम् हाहौ हाहान् । आदन्ताच्छसो नत्याभाव इत्येके । तेन हाहाः । 'सवर्णे दीर्घः सह' । हाहा हाहाभ्याम् हाहाभिः । 'ए ऐ ऐ' हाहै हाहाम्याम् हाहाभ्यः । हाहाः हाहाभ्याम् हाहाभ्यः । हाहाः हाहौ । 'आकारान्तेषु आवन्तानामेव जुडागमो नान्येषाम्' इति नियमात् । 'सवर्णे दीर्घः सह' । हाहाम् । हाहे हाहौः हाहासु । हे हाहाः हे हाहौ हे हाहाः ॥

आकारान्तो हाहाशब्दस्य च अक्रियन्तत्वात् धातुसंज्ञा । अतस्तस्य साधना भिन्नैव । हाहाः । प्रथमैकवचने 'स्रोर्वि०' । हाहौ 'ओ औ औ' । हाहाः । हाहौ हाहौ हाहान् । आकारान्तत्वाच्छसो नत्याभावः इत्येके हाहाः ॥ हाहा 'सवर्णे०' । हाहाभ्यां हाहाभिः । हाहै 'ए ऐ ऐ' । हाहाभ्यां हाहाभ्यः । हाहाः 'सवर्णे०' 'स्रोर्वि०' । हाहाभ्यां हाहाभ्यः । हाहा हाहौ । 'ओ औ औ' 'स्रोर्वि०' । हाहाम् । पुंलिङ्गस्य दीर्घसमानत्वान्नुडागमो न किंतु 'सवर्णे०' 'मोऽनुस्वारः' । हाहे 'अ इ ए' । हाहौ 'ओ औ औ' 'स्रोर्वि०' हाहासु । संबोधनं प्रथमावत् ॥

इकारान्तः पुलिङ्गो हरिशब्दः । तत्र प्रथमैकवचने हरि सि इति स्थिते 'स्रोर्विसर्गः हरिः ॥

इकारान्तसाधनमाह—इकारान्तो हरिशब्दः दशार्थवाचकः । यतः—'अर्कमर्कटमण्डूक-विष्णुवासववायवः । तुरङ्गसिंहश्रीतांडुयमाश्च हरयो दस' । हन् हरणे ह । 'इत्सत्वि' इति इप्रत्ययः । 'गुणः' 'स्वर्हीनं०' हरि स् प्रथमैकवचने 'स्रोर्वि०' ॥

औ यू ॥ इकारान्तादुकारान्ताच्च पर औकारो यू आपद्यते ई ऊ भवतः । हरी ।

सूत्रम्—‘औ यू’ ॥ औ प्रथमैकवचनान्तं सांकेतिकम् । यू इश्च ऊश्च यू द्वितीयाद्विवचना-
न्तम् । सांकेतिकम् । इकारान्तात्परस्य औ इत्यस्य ई । उकारान्तात्परस्य च ऊ इत्यर्थः ।
अनेन औस्थाने ई । ‘सवर्णे०’ ॥

हरि जस् इति स्थिते ॥ ए ओ जसि ॥ इकारान्तस्य उकारान्तस्य च जसि
परे एकार ओकारश्च भवति । ‘ए अय्’ हरयः ॥

सूत्रम्—‘ए ओ जसि’ ॥ ए प्रथमैकवचनान्तं सांकेतिकम् । ओ प्रथमैकवचनान्तम् ।
सांकेतिकम् । जसि सप्तम्येकवचनान्तम् । ‘स्वरहीनं०’ सिद्धम् । इकारस्य जसि परे एकारः
उकारस्य च ओकारः । अनेन ए ‘ए अय्’ ‘स्वरहीनं०’ ‘स्रोर्वि०’ ॥

धौ ॥ इकारान्तस्य उकारान्तस्य च धिविपये एकार ओकारश्च भवति ।
हेहरे । हेहरी । हेहरयः ॥ हरिस् ॥ हरी । हरीन् ॥

संयोजने । सूत्रम्—‘धौ’ ॥ धिशब्दस्य सप्तम्येकवचनम् । ‘डेरौ डिन्’ द्वित्वाद्द्विलोपः ।
एकपदम् । धौ धिविपये इकारस्य एकारः । उकारस्य ओकारः । ‘समानाद्धेलोपो०’ इति
धेलोपे कृते धौ इत्येकारः । ‘सर्पे नष्टे सर्पघट्टिर्न याति’ इति म्यायाद्द्विलोपेऽपि धिविपयो
न याति । हे हरे । हे हरी ‘औ यू’ हे हरयः । ‘ए ओ जसि’ ‘ए अय्’ ‘स्वरहीनं०’ ‘स्रोर्वि०’ ॥

द्वितीयैकवचने । ‘अमृशसो०’ अकारस्य लोपः । ‘मोऽनुस्वारः’ द्वितीयाद्विवचने ‘औ यू’
‘सवर्णे०’ द्वितीयावहुवचने । ‘अमृशसो०’ ‘सो नः पुंसः’ ‘शसि’ इति दीर्घः । हरीन् ॥

टा नाऽस्त्रियाम् ॥ इकारान्तादुकारान्ताच्च पर टा ना भवति अस्त्रियाम् ।

हरिणा हरिभ्याम् हरिभिः ॥

एतौयैकवचने सूत्रम्—‘टा नाऽस्त्रियाम्’ ॥ टा प्रथमैकवचनान्तम् । सांकेतिकम् । ना
प्रथमैकवचनान्तं सांकेतिकम् । न स्त्री अस्त्री तस्याम् । सप्तम्येकवचनम् । ‘स्त्रियां यवोः’
इति डेराम् । ‘स्त्रीभ्रुवोः’ ‘स्वरहीनं०’ ‘सवर्णे०’ ‘मोऽनुस्वारः’ सिद्धम् । इकारान्तादुकारा-
न्ताच्च शब्दात्परो यः टा इति विभक्तिवचनरूपस्तस्य स्थाने ना इति भवति । पुंलिङ्गे
नपुंसकलिङ्गे च । स्त्रीलिङ्गे न भवति ॥ अनेन टा इत्यस्य ना ‘पुनर्नो णो०’ हसादाव-
विशेषः ॥

डिति ॥ इकारान्तस्य उकारान्तस्य च डिति परे एकार ओकारश्च भवति ।

‘ए अय्’ । हरये । हरिभ्याम् हरिभ्यः ॥

सूत्रम्—‘डिति’ ड् इत् अनुबन्धो यस्य स डित् तस्मिन् डिति । सप्तम्येकवचनान्तम् ।
‘स्वरहीनं०’ एकपदम् । इकारान्तस्य डेडसिद्धसुद्धिवेकारः उकारस्य ओकारः । अनेन
पतुर्ध्येकवचने रि इत्यस्य रे । ‘ए अय्’ ‘स्वरहीनं०’ हरये ॥

डस्य ॥ एदुभ्यां परस्य ढसिटसोरकारस्य लोपो भवति । हरेः । हरिभ्याम् ।

हरिभ्यः ॥ हरेः । हयोः । हरीणाम् ॥

पञ्चम्येकवचने षष्ठ्येकवचने च । 'ङिति' इत्यनेन एकारे कृते ॥ सूत्रम्—'इस्य' ॥ इकार-
रेणोपलक्षितः अः इः तस्य । केचित्तु 'इसिहसोरस्य' एवं सूत्रं पठन्ति । एकारोकाराभ्यां
परस्य पञ्चमीषष्ठ्येकवचनसंवन्धिनाऽकारस्य लोपो भवति । अनेन अकारलोपः । 'श्रोत्रि-
सर्गेः' षष्ठीद्विवचने । 'इ यं स्वरे' 'राशयो द्विः' जलतुम्बिका० । 'स्वरहीनं०' । षष्ठीयद्विवचने
'हुडामः' 'नामि' 'पुनर्नो णो०' 'स्वरहीनं' मोऽनुम्यारः ॥

डेरौ डित् ॥ इदुश्यामुत्तरस्य डेरौ भवति स च डित् ॥ डिति डेः ॥
डिति परे डेलोपो भवति । हरौ । हयौः । हरिषु ॥ एवं अग्निगिरिरविकविप्र-
भृतयः पुंलिङ्गाः ॥

सूत्रम्—'डेरौ डित्' ॥ डेः षष्ठ्येकवचनान्तम् । 'ङिति' 'इसिहसोरस्य' 'श्रोत्रि०' औ
प्रथमैकवचनान्तं सांकेतिकम् 'नामिनो रः' । डित् प्रथमैकवचनान्तम् । 'हमेपः से०' सिद्धम् ।
इकारोकाराभ्यां परस्य सप्तम्येकवचनस्य डि इत्यस्य औ भवति । सच डित्संज्ञकः । द्वित्य-
योजनमाह—सूत्रम्—'डिति डेः' । ड इत् यस्य स डित् तस्मिन् सप्तम्येकवचनान्तम् ।
'स्वरहीनं०' । डेः षष्ठ्येकवचनान्तम् । 'ङिति' 'इस्य' 'श्रोत्रि०' वृत्तिः कण्ड्या । इकार इत्
यस्य तस्मिन्नावेशे तस्यां विभक्ती प्रत्यये च परे डेलोपो भवति । इति डिच्वाट्टिलोपः । 'स्वर-
हीनं०' केचित् । 'ङिति' इत्येकारे कृते 'यशदेशस्तद्वद्वती'ति न्यायान् डेरौकारमिच्छन्ति ।
हरौ इति सिद्धम् ॥ द्विवचने पूर्ववत् ॥ सप्तमीनहुवचने । 'किलात्पः सः' ॥ एवं हरिशब्द-
यत् अस्यादयोऽपि शब्दाः शेषाः ॥ अग्निरविकपिगिरिमुनिकलिआधिनिधिसंधिविधिप्र-
भृतयः ॥

उकारान्ताश्च विष्णुवायुमानुप्रभृतयोऽप्येतैरेव सूत्रैः सिद्ध्यन्ति । भानुः ।
भानू । भानवः । भानुम् । भान् । भानून् । भानुना । भानुभ्याम् ।
भानुभिः । भानवे । भानुभ्याम् । भानुभ्यः । भानोः । भानुभ्याम् । भानुभ्यः ।
भानोः । भान्वोः । भानूनाम् । भानौ । भान्वोः । भानुषु । हेभानो हेभान्
हेभानवः । इत्यादि ॥ एवं विष्णुवायुप्रभृतयः ॥

उकारान्ताश्च वेणुविष्णुभान्वादयोऽप्येतैरेव सूत्रैः सिद्ध्यन्ति । भानुशब्दस्य 'औ यू'
इत्यनेन औ इत्यस्य ऊ 'सवर्णे०' भानू । जसि 'ए ओ जसि' 'ओ अर्' भानवः । धौ च
'समानाद्धेलोपः०' इति उकारस्य ओकारः । एतीथैकवचने 'टा ना स्त्रियाम्' द्वित्सु षतु-
र्थ्येकवचने 'ङिति' इति उकारस्यौकारः 'ओ अर्' ॥ पञ्चमीषष्ठ्योरेकवचने 'इस्य' इत्य-
कारलोपः । सप्तम्येकवचने 'डेरौ डित्' ॥ ओसि 'उवम्' । मुषि 'किलात्पः सः०' ॥ [उक्ता-
शान्तः पुंलिङ्गक्षितउशब्दः । तितउः तितऊ तिताथः । 'ए ओ जसि' 'ओ अर्' 'सवर्णे०' ।
तितउं तितऊ तितऊन् । तितउना तितउभ्यां तितउभिः । तिताथे तितउभ्यां तितउभ्यः ।
तितओः तितउभ्यां तितउभ्यः । तितओः तितवोः तितऊनाम् तितऔ तितवोः तितउषु ।
हे तितओ हे तितऊ हे तिताथः ॥]

इकारान्तस्यापि सखिशब्दस्य भेदः । सखि सि इति स्थिते ॥ सेर्द्धाऽप्येः ॥

ससिश्चब्दस्य सैरधेर्डा भवति । ङित्त्वाङ्लोपः । सखा । अधेरिति विशेषणा-
देकारो धिविषये । हेसखे ॥

इकारान्तस्यापि ससिश्चब्दस्य हरिश्चब्दापेक्षया भेदो विशेषोऽस्ति तमाह—पण्डाने ।
स नोति ददातीति सखा । सनेर्ढसिप्रत्ययः । ङित्त्वाङ्लोपः ससि इति जातम् । अग्रे सि ।
सूत्रम्—‘सैर्धाऽधेः’ ॥ से पष्ठयेकवचनम् । इस् ‘ङिति’ ‘ङस्य’ ‘स्रोर्वि०’ । डा प्रथमैकवच-
नान्तम् सांकेतिकम् । ‘नामिनो रः’ जलबुध्दि० । न धिः अधिलस्य अधेः पष्ठयेकवचनम् ।
‘ङिति’ ‘ङस्य’ ‘स्रोर्विसर्गः’ ‘सवर्णे दीर्घः०’ ॥ ससिश्चब्दसंयन्धिनो धिवर्जितस्य सेर्धा
भवति ॥ अनेन सेर्धा । ङित्त्वाङ्लोपः—‘ङिति टेः’ ‘स्रोर्वि०’ सेर्धाऽधेरिति सूत्रमध्ये अधे-
रिति पञ्चमहणान् धिविषये डा आदेशो न भवति । ऐकारादेशश्च न भवति । किंतु ‘समा-
नाद्वेर्लोपो०’ इति धिलोपं विधाय पञ्चान् ‘धौ’ इति सूत्रेण एकार एव भवति । हे सखे इति
सिद्धम् ।

ऐ सख्युः ॥ ससिश्चब्दस्यैकारादेशो भवति धिवर्जितेषु पञ्चसु परेषु ॥

पट्टीनिर्दिष्टादेशस्तदन्तस्य ज्ञेयः ॥ आयादेशः । सखायौ ॥

प्रथमाद्विषयने सूत्रम्—‘ऐ सख्युः’ ॥ ऐ प्रथमैकवचनान्तं सांकेतिकम् । सख्युः इति
पष्ठयेकवचनम् । ‘अङ्ङे’ ‘इ यं स्वरे’ ‘स्वरहीनं०’ ‘अतो ङ ङः’ ङिलोपः । ‘स्वरहीनं०’
‘स्रोर्वि०’ द्विपदम् । ‘सैर्धाधेः’ इति सूत्रादधरिति पदम् ‘ऐ सख्युः’ इत्यत्राकर्षणीयम् । तेन
ससिश्चब्दस्य धिवर्जितेषु पञ्चसु स्यादपि वचनेषु परेषु ऐकारादेशो भवति । ‘शत्रुवदादेशः’
इति वचनात्सर्वस्यापि न कथमैकारः । तत्रोच्यते—‘पट्टीनिर्दि०’ पष्ठया विभक्त्या निर्दिष्टः
कथितः उचरितः सूत्रमध्ये यः शब्दस्तस्य प्राप्त आदेशस्तस्यान्तास्य भवति न तु सर्वस्य ।
यथा ‘ऐ सख्युः’ इत्यत्र ससिश्चब्दस्य पष्ठया निर्दिष्टत्वात् ससिश्चब्दस्य प्राप्त ऐकारादेशः
ससिश्चब्दस्यान्तो य इकारस्तस्य भवति । ननु पञ्चस्थितिं प्रहणान् सौ परे ऐकारादेशः कथं
न क्रियते तत्राह—सौ परं तु ऐकारादेशे कृतेऽप्यकृतेऽपि डादेशस्य गत्यात्वात् डादेश एव
स्यात् नत्यैकारः ॥ अथवा ‘ऐ सख्युः’ इति सूत्रे विपरीतकरणात्सौ परे ऐकारो न कश्चिन्
‘औकारादिपठुर्पु परेषु’ इत्येवास्ति । अनेन इकारमैकारः ‘ऐ आय्’ ‘स्वरहीनं०’ ॥ एवं
प्रथमाद्विषयने, द्वितीयैकवचने । द्वितीयाद्विषयने । एतेष्वपि शेषम् ॥

द्विचचनस्यावा या छन्दसि ॥ द्विचचनस्यौकारादङ्ङित्वाङ्लोपः ।

सखाया । सखायः ॥ सखायम् ॥ सखायौ ॥ सखीन् ॥

द्विषयनस्य औ आ वा छन्दसि । द्विचचनस्य प्रथमाद्विषयनस्य औ इत्यत्र छन्दसि येदे
या आ भवति । मखाया ॥ संशोधने अधेरिति विशेषणादेकवचने ऐकारो न । तत्र ङित्-
श्चब्दस्य । ‘समानाद्वेर्लोपो०’ ‘धौ०’ दोषं प्राप्य । द्वितीयाद्विषयने ङित्त्वाङ्लोपः ॥

मखि या इति स्थिते ॥ मखिपत्न्योरीक ॥ मखिपत्निञ्चयोरीकापत्नो भवति

राट्ठेऽपि पत्नः । दीर्घस्याप्राप्ता न भवति । मख्या ॥ आगमनमनिग्रम् ॥

आगमजं कार्यं अनित्यं स्यात् वा छन्दसि । गणिना सखिभ्याम् गणिमिः ।
सख्ये सखिभ्याम् सखिभ्यः ॥

कृतीयादीं विशेषमाह—सूत्रम्—‘सखिपत्योरीहू’ ॥ सखिञ्च पतिञ्च सखिञ्चौ तयोः
सखिपत्योः पञ्चीद्विचनान्तम् । ‘इ यं स्यरे’ ‘स्वरहीने’ ‘मोर्विभगे’ । ईक् प्रथमैकचनान्तम् ।
‘ह्रस्वपः०’ सखिपतिञ्चद्वयोः टादेहिणु परतः ईगागमो भवति । द्वित्यादौ ।
दीर्घत्वात् न भवति । तयोः दीर्घः । ईगागमन्तान् ‘टा ना मियाम्’ इति सूत्रेण टागाने
ना न भवति । किन्तु ‘मयर्णे०’ ‘इ यं स्यरे’ मयर्ण पत्या इति सिद्धम् ॥ पुनर्गममन्तमनि-
त्यम् । आगमाज्जातमागमजं कार्यमनित्यं कचिन्न भवति । इति न्यायाकनिर्दिष्टारागमो
न भवति । तेन छन्दसि सखिना पतिना इति रूपं भवति । तत्र ‘टानाड्विपाम्’ । पत्यु-
र्भ्येकचने ईगागमः । ‘सयर्णे०’ ‘इ यं स्यरे’ ‘स्वरहीने०’ मरुभे ॥

क्रद्दे ॥ सखिपतिञ्चद्वयोर्ऋगागमो भवति ङसिङसोर्दकारे परे । सख्यु अम्
इति स्थिते ॥ क्रतो उ उः ॥ क्रतारन्तात्परस ङसिङसोर्दकारस्य उकारो
भवति स ङि । द्वित्यादिलोपः । सख्युः । सखिभ्याम् । सखिभ्यः । मय्युः ।
सख्योः । सखीनाम् । सप्तम्येकचने ‘ङेरी ङि’ इत्याकारे कृते ‘सखिपत्यो-
रीहू’ इतीगागमः । सख्याः । सख्योः । सखिषु ॥

पञ्चमीपद्योरेकचने विशेषमाह—सूत्रम्—‘क्रद्दे’ ॥ क्रद् प्रथमैकचनान्तम् ।
‘ह्रस्वपः०’ । ङकारेणोपलक्षितः अः ङः तमिन् दे । सप्तम्येकचनान्तम् । ‘अ इ ए’
अथवा—‘अमे अमा वा’ ‘क्रद्दे’ सखिपतिञ्चद्वयोर्ऋगागमो भवति ङसिङसोर्दकारे परे ।
‘इ यं स्यरे’ सख्यु अम् इति स्थिते सखि सूत्रम्—‘क्रतो उ उः’ ॥ क्रतः पञ्चम्येकचनान्तम् ।
‘स्वरहीने०’ ‘मोर्वि०’ ङकारेणोपलक्षितः अः ङः तस्य पद्योरेकचनान्तम् । मांकिनम् ।
उः प्रथमैकचनान्तम् । ‘मोर्वि०’ सूत्रनिर्दिष्टम् । क्रतार० पृथिः कण्टा । अनेनोभ-
यप्राप्त्यकारस्वोकारः सचोकारः द्वित्संज्ञकः कल्पः । द्वित्यादिलोपः । ‘द्विति ङे’ ‘स्वर-
हीने०’ ‘मोर्विसंगः’ ‘इ यं स्यरे’ ‘स्वरहीने०’ ‘मोर्वि०’ ॥ पञ्चीद्विचने ‘मुडामः’ ‘मानि०’
‘स्वरहीने०’ ‘मोडुम्वारः’ ॥ सप्तम्येकचने ‘ङेरी ङि’ इत्याकारे कृते द्वित्यादिलोपे च
कृते ‘यदादेशसङ्गच्छति’ इति न्यायान् ‘सखिपत्योरीहू’ इति ईगागमः । ‘इ यं स्यरे’ ॥
शेषं हरिवन् । एवं सखिञ्चद्विसाधनम् ॥

पतिञ्चद्वयस्य प्रथमाद्वितीययोर्द्विरिञ्चद्वयप्रक्रिया । पतिः । पती । पतयः ।
पतिम् । पती । पतीन् । तृतीयादां तु सखिञ्चद्वयप्रक्रिया । पत्या । पति-
म्याम् । पतिमिः । पत्ये । पतिभ्याम् । पतिभ्यः । पत्युः । पतिभ्याम् ।
पतिभ्यः । पत्युः । पत्योः । पतीनाम् । पत्या । पत्योः । पतिषु । हे पते । हे
पती । हे पतयः ॥ पतिरसमास एव सखिञ्चद्वयप्रक्रिया, शर्दा स्यरे
परे ॥ ततः समासान्तस्य नादयो भवन्ति । प्रजापतिना प्रजापत्ये इत्यादि ॥

पतिशब्दसाधनमाह—पतिशब्दस्य प्रथमाद्वितीययोः साधना हरिशब्दवत् । तृतीयादौ तु सामान्येन सखिशब्दवत् । पत्ता, पत्ये, पत्युः, पत्युः, पत्यौ ॥ तत्रापि विशेषमाह—अ-समास एव समासरहित एव पतिशब्दः सखिशब्दवत्साध्यः । समासान्तस्य च पतिशब्दस्य नादयो भवन्ति । 'टा नाऽस्त्रियाम्' 'ङिति' 'ङेरी ङित्' 'ङस्थ' इत्यादि सूत्राणि भवन्ति । यथा प्रजानां पतिः प्रजापतिरिति तत्पुरुषसमासे कृते द्वितीयां यावद्विशेषः । तृतीयादौ तु 'टानाऽस्त्रियाम्' इत्यादि सूत्रसमुच्चयेन हरिशब्दवत्साधनेत्यर्थः । प्रजापतिना । प्रजापति-भ्याम् । प्रजापतिभिः । प्रजापतये प्रजापतेः प्रजापतेः प्रजापतौ इति । औ हे प्रजापते । 'समानाद्वेल्लो' हे प्रजापती 'औ यू' हे प्रजापतयः 'ए ओ जसि' । सिद्धम् ॥

द्विशब्दो नित्यं द्विवचनान्तः । औ इति स्थिते ॥ त्वदादेष्टेरः स्यादौ ॥ त्वदादेष्टेरकारो भवति स्यादौ परे । दौ । दौ । द्वाभ्याम् । द्वाभ्याम् । द्वाभ्याम् । द्वयोः । द्वयोः ॥ त्वदादीनां धेरभावः ॥

द्विशब्दः संख्यावाचकत्वात् नित्यं द्विवचनान्त एव । द्विवचनमन्ते यस्य स द्विवचनान्तः द्वि० सप्तविभक्तिद्विवचनेष्वपि सूत्रम्—'त्वदादेष्टेरः स्यादौ' ॥ त्वत् आदिर्यस्य स त्वदादिस्य । त्वदादेः पष्ठपेकवचनान्तम् । 'ङिति' 'ङस्थ' 'स्रोर्वि०' टेः पष्ठपेकवचनम् । प्राग्वत् । 'विसर्जनी०' 'पुभिः पुः' 'स्वरहीनं०' । अः प्रथमैकवचनान्तम् । 'स्रोर्वि०' 'नामिनो रः' 'स्वरहीनं०' । स्यादौ सप्तम्येकवचनम् 'हेरी ङित्' ङित्वाट्टिलोपः । 'स्वरहीनं०' ॥ त्वद् तद् यद् एतद् इदम् द्वि किम् युष्मद् अस्मद् एते त्वदादयः । त्वदादेः शब्दस्य टेः 'अन्त्यस्य-रादिष्टिः' इति संज्ञा प्रक्रियोक्तलक्षणायाः स्यादौ विभक्तौ परतोऽशरो भवति । अनेन द्वि इत्यस्य द्व सर्वत्र । रूपद्वये 'ओ औ औ' । रूपत्रये 'अङ्कि' । पठोसप्तम्योर्द्विवचने 'जोसि' 'ए अय्' 'स्वरहीनं०' ॥ त्वदादीनां संवोधनाभावः । सिद्धोऽयं द्विशब्दः ॥

त्रिशब्दो नित्यं बहुवचनान्तः । त्रि अस् इति स्थिते 'ए ओ जसि' त्रयः । त्रीन् । त्रिभिः । त्रिभ्यः । त्रिभ्यः ॥ त्रि आम् इति स्थिते त्रैरप्यङ् ॥ त्रिशब्दस्यायडादेशो भवति नामि परे ॥ छिदन्त्यस्य चत्तल्यः ॥ प्रपाणाम् । त्रिष्टु ॥

इकारान्तत्रिशब्दविभक्त्यावाचकशब्दत्रित्वं बहुवचनान्तः बहुवचनमन्ते यस्मात् नः । प्रथ-माप्यष्टवचने त्रि अम् इति स्थिते । 'ए ओ जसि' 'ए अय्' 'रर०' । सति 'अमृतामोरस्य' 'तो नः पुंसः' श्रौत् । त्रिभिः त्रिभ्यः त्रिभ्यः । आभि विशेषः । पूर्व नुदागमः । तप्तः सूत्रम्—'प्रत्यङ्' ॥ त्रिशब्दस्य पष्ठपेकवचनम् । 'ङिति' 'ङस्थ' 'स्रोर्वि०' । अपरं प्रथमैक-वचनान्तम् । 'हमे पः०' 'नामिनो रः' मिद्धम् । त्रिशब्दस्य अपरं इयादेशो भवति नुदादित आभि परे ॥ ङित् हकारेण आदेशः अन्त्यस्य भवतीति वचनादिवाक्येनार्थः । मन्त्र्य 'पृथ्वीनिर्दिष्टस्य' इत्यनेनान्यस्यादिशप्तमी पुनर् 'दिदन्त्यस्य' इति द्वितीयं नुदागम । तत्राह—'गुरुः तिष्ठ मर्कट' इत्यनेन 'पृथ्वीनिर्दिष्टस्य' इत्यस्य वाचः । अपरं त्रि बहुवच-नेन गुणरक्षणार्थेन मर्कटैव भवति । तत्तिथारण्यार्थं दिदन्त्येति । ङित् हकारेण वा आदेशः स गुरुस्य अन्त्यस्यैव भवति । इकारस्य अन् इयादेशः । 'नामि०' इति द्वितीयः ।

‘पुनर्नो’ ‘स्वरहीनं’ ‘मोऽनुस्वारः’ त्रिशब्दस्य बहुवचनान्तत्वेऽपि ‘त्रेः’ इत्येकवचनं शब्दनिर्देशात् । अथवा त्रेरित्येकवचननिर्देशान् असमासान्तत्वे एव अयदादेशः ॥ समासान्तत्वे तु न । यथा प्रियाम्रयो येषां ते प्रियत्रयः तेषां प्रियत्रीणाम् ॥ एवमतिक्रान्तास्त्रीनिति अतिक्रान्तास्त्रयो येस्ते इति वा अतित्रयस्तेषामतित्रीणामित्यादौ न अयदादेशः ॥ सप्तमीबहुवचने ‘किलात्पः सः’ । हे त्रयः ॥

कतिशब्दो नित्यं बहुवचनान्तस्त्रिषु लिङ्गेषु सरूपः । कति जप् इति स्थिते ॥ कतिशब्दात्परयोर्जङ्गसोर्लुक् चक्ष्यः ॥ लुकि न तन्निमित्तम् ॥ लुकि जाते सति तन्निमित्तं कार्यं न स्यात् । कति । कति । कतिभिः । कतिभ्यः । कतिभ्यः । कतीनाम् । कतिषु । त्रिषु सरूपः ॥

का संख्या येषां ते कति । किशब्दात् ङतिप्रत्ययः । ‘त्रेपा निपात्याः कलादयः—’ इति सिद्धस्य कतिशब्दस्य बहुवचनान्तस्यापि जङ्गसोर्विशेषमाह—‘कतिशब्दात्परयोर्जङ्गसोर्लुक्चक्ष्यः’ ङतिप्रत्ययान्तादिति या ॥ अनेन जङ्गसोर्लोपः कर्तव्यः । ‘लुकि न तन्निमित्तम्’ इति लुकि कृते सति यस्य लुक् क्रियते स एव निमित्तं कारणं यस्य ईदृशं परत्वाय तत्र भवति । तेन ‘ए ओ जसि’ इति ए, ‘शसि’ इति दीर्घत्वं च न भवति । शेषं सुगमम् । कतिशब्दस्य संबोधनाभावः ॥ एवं कतिसाहचर्यात् यतिततिशब्दाभ्यां परयोर्जङ्गसोर्लुक्चक्ष्यः । ‘यति ते नाग शीर्षाणि तति ते नाग वेदनाः’ इत्युदाहरणम् । कतिशब्दस्य त्रिष्वपि लिङ्गेषु सदृशरूपाणि ॥

ईकारान्तः पुंलिङ्गः सुश्रीशब्दः ॥ सुश्रीः ॥ व्योर्धातोरेरियुवौ स्वरः ॥ धातो-
रिकारोरियोरियुवौ भवतः स्वरः परे । सुश्रियौ सुश्रियः । सुश्रियम् सुश्रिया
सुश्रियः । सुश्रिया सुश्रीभ्याम् सुश्रीभिः । सुश्रिये सुश्रीभ्याम् सुश्रीभ्यः ।
सुश्रियः सुश्रीभ्याम् सुश्रीभ्यः । सुश्रियः सुश्रियोः सुश्रियाम् । सुश्रियि
सुश्रियोः सुश्रीषु । हे सुश्रीः हे सुश्रियौ हे सुश्रियः ॥

इकारान्तानुक्त्वा ईकारान्तानाह—ईकारान्तः पुंलिङ्गः सुश्रीशब्दः । भिज् सेवायाम् । सुपूर्वः । किप्रत्ययः । ‘प्रच्छादेर्धर्षता’ इति दीर्घः । किपः सर्वोपहारी लोपः । सुप्तु त्रय-
न्येनमिति सुश्रीः । ‘कियन्ता धातुत्वं न जहति शब्दत्वं च प्रतिपद्यन्ते’ इति स्वादयः । प्रथ-
मैकवचने ‘सो’ ॥ द्विवचने सूत्रम्—‘व्योर्धातोरेरियुवौ स्वरः’ ॥ ईच ऊच व्यौ तयोः व्योः
पष्ठीद्विवचनान्तम् । ‘इ यं स्वरः’ ‘उ वम्’ ‘स्वरहीनं’ ‘सोर्वि’ । धातोः पट्पथेकवचना-
न्तम् । ‘ङिति’ ‘इस्य’ ‘सोर्वि’ । श्युवौ प्रथमाद्विवचनान्तम् । ‘स्वरहीनं’ ‘नामिनो रः’ ।
स्वरः सप्तम्येकवचनम् । ‘अ इ ए’ ॥ धातोरीकारस्य स्वरः परे इय् ऊकारस्य च उय् । ‘इ यं
स्वरः’ इति सूत्रात्स्वरः इत्यनुवृत्तौ सत्यां पुनः स्वरग्रहणं स्वरकार्यान्तरव्यावृत्त्यर्थम् । अमृ-
सोरस्य ‘नुडामः’ इति निषेधार्थं विभक्तिवर्जस्वरनिषेधार्थं च ॥ ततोऽत्र विभक्तिस्वर एव
ग्राह्यः । तेन श्रीअर्थं श्रव्यमित्यादावियं न, किं तु ‘इ यं स्वरः’ इति यत्तम् । अनेन स्वरा-

दाविय् । 'खरहीनं०' ह्रसादावविशेषः । सुपि । 'किला०' ॥ संवोधने धातुत्वान्न धिलोपः ।
किं तु 'सोर्वि०' हे सुश्रीः हे सुश्रियौ हे सुश्रियः ॥

तथैव सुधीशब्दः सुष्ठु ध्यायतीति सुधीः । सुधियौ । सुधियः । सुधियम् ।
इत्यादि ॥ एवमूकारान्तः स्वयम्भूशब्दः । स्वयं भवतीति स्वयम्भूः । स्वय-
म्भुवौ । स्वयम्भुवः । स्वयम्भुवम् । स्वयम्भुवौ । स्वयम्भुवः । स्वयम्भुवा । स्वय-
म्भूम्याम् । स्वयम्भूमिः । स्वयम्भुवे । स्वयम्भूम्याम् । स्वयम्भूम्यः । स्वय-
म्भुवः । स्वयम्भूम्या । स्वयम्भूम्यः । स्वयम्भुवः । स्वयम्भुवोः । स्वयम्भुवाम् ।
स्वयम्भुवि । स्वयम्भुवोः । स्वयम्भूपु । हेस्वयम्भूः । हेस्वयम्भुवौ । हेस्वयम्भुवः ।
इत्यादि ॥

एवं सुधीशब्दः । ऊकारान्तः स्वयम्भूशब्दोऽप्येवमेव । एवमूकारान्तो लृशब्दः । लृन्
छेदने इत्यस्माद्धातोः । लृः । लृवौ । लृवः इत्यादि ॥

सेनानीशब्दस्याविशेषो ह्रसादौ । खरादौ तु विशेषः । खौ वा ॥ धातोरव-
यवसंयोगः पूर्वं यस्मादीकारादूकाराच्च नास्ति तदन्तस्थानेकस्वरस्य ईकारस्य
ऊकारस्य च यकारवकारौ भवतः स्वरे परे वर्णाभूपुनर्भूव्यतिरिक्तभूशब्द-
सुधीशब्दौ वर्जयित्वा । चाग्रहणादियं विवक्षा । सेनानीः सेनान्यौ सेनान्यः ।
सेनान्यम् सेनान्यौ सेनान्यः । सेनान्या सेनानीभ्याम् सेनानीभिः । सेनान्ये
सेनानीभ्याम् सेनानीभ्यः । सेनान्यः सेनानीभ्याम् सेनानीभ्यः । सेनान्यः
सेनान्योः ॥ सेनान्यादीनां वामो नुङ्ङक्तव्यः ॥ सेनानीनाम्-सेनान्याम् ।
सेनानी ङि इति स्थिते ॥ आम् छेर्नियश्च ॥ आपन्तादीपन्ताच्चीशब्दाद्यो-
त्तरस्य छेराभादेशो भवति सेनान्याम् सेनान्योः सेनानीषु । हेसेनानीः हेसे-
नान्यौ हेसेनान्यः ॥ एवं ग्रामणीप्रभृतयः ॥

णीच् प्रापणे । 'आदेः ण्यः स्रः' नीः सेनापूर्वः । सेनां नयतीति सेनानीः । किप्रत्य-
यान्तः । सेनानीशब्दस्येकारान्तधातोरपि ह्रसादावविशेषः । खरादौ तु विशेषस्तमेव सृज-
द्वारा व्याख्याति । 'द्योर्धातोरियुवौ स्वरे०' अनेन । 'इ यं स्वरे' 'उ यम्' इत्येतयोर्धातो
जातः । 'द्योर्धातो०' इत्यस्य वाधनार्थं पूर्वं 'खौ वा' इति सूरं पठ्यते । य् च व् च द्यौ
प्रथमाद्विवचनान्तम् । वा तृतीयैकवचनान्तम् । 'अव्यया०' ॥ यस्मादीकारादूकाराच्च पूर्व-
मादौ वर्तमानो धातोरवयवसंयोगः सुश्री यवप्रीवत् आहारादिसंयोगो नास्ति तदन्तस्य
स एव धात्ववयवसंयोगपूर्वकत्वरहितः ईकारः ऊकारो वा अन्ते यस्य स तदन्तस्य पुन-
रनेकस्वरस्य आदिद्वित्रिस्वरपूर्वस्य शब्दस्य संवन्धिनः ईकारस्य यकारः । उकारस्य च
यकारः ॥ ननु 'णीच् प्रापणे' अयं धातुरेकस्वरः कयमनेकस्वरत्वम् । उच्यते—यारफपूर्व-
स्यापि किप्रत्यग्रहणेन प्रहणादनेकस्वरत्वम् । अत्र याञ्छ्यो व्यवस्थापचको न तु विप्रत्या-
र्थस्तेन यर्णाभूपुनर्भूदन्भूकारभूकरम् एभ्योऽतिरिक्तोऽन्यो यो भूभृन्दः स्वयंभू-दन्भू-यम-
लभू-नाभिभू-अद्भू-आत्मभू-मनोभू-काराभू-प्रभृतिस्तस्य संग्रहे सत्यपि 'प्यो वा' इति न

ईकारान्तो वातप्रमीशब्दः । वातप्रमीशब्दस्य प्रथमैकवचने 'स्रोर्वि०' वातप्रम्यौ । धातु-
त्वाभावात् 'य्वौ वा' इति न, किं तु 'इ यं स्वरे' वातप्रम्यः । वातप्रमी वातप्रम्यौ वातप्र-
मीन् । वातप्रम्या वातप्रमीभ्यां वातप्रमीभिः । वातप्रम्ये वातप्रम्यः वातप्रम्यः वातप्र-
म्याम् । सप्तम्येकवचने 'सवर्णे दीर्घः' वातप्रमी वातप्रम्योः वातप्रमीषु । हे वातप्रमीः ।
'अमि वातप्रमीं रूपम् । शसि वातप्रमीनिति । डौ तु वातप्रमी शेषं ग्रामणीसदृशं विदुः ॥'

तथैङोकारान्तो हृहृशब्दः । हृहृः हृहौ हृढः । हृहृम् हृहौ हृहृन् । हृहा हृह-
भ्याम् हृहृभिः । इत्यादि ॥

एवम् ऊकारान्तो हूहृशब्दः । हूहृः हूहौ 'उवम्' हूहृः । स्वरे परे सप्तमं 'उवम्' । शसि
हूहृन् । आमि हूहाम्-हूहि ॥

ऋकारान्तः पितृशब्दः । पितृ सि इति स्थिते ॥ सेरा ॥ ऋकारान्तात्परस्य
सेरा भवति सच ङित् । ङित्वाङ्लोपः । पिता ॥ अद् पञ्चसु ॥ ऋकार-
स्याद् भवति पञ्चसु स्यादिषु परेषु । पितरौ । पितरः । पितृ धि इति स्थिते ॥
धेरद् ॥ ऋकारान्तात्परस्य धेरद् भवति स च ङित् । ङित्वाङ्लोपः ॥
हेपितः । हेपितरौ । हेपितरः ॥ पितरम् । पितरौ पितृन् ॥ ऋम् ॥ पित्रा ।
पितृभ्याम् । पितृभिः । पित्रे । पितृभ्याम् । पितृभ्यः ॥ ऋतो ङ उः ॥ पितुः ।
पितृभ्याम् । पितृभ्यः । पितुः । पित्रोः । पितृणाम् ॥ डौ ॥ ऋकारस्याद्
भवति ङौ परे । पितरि । पित्रोः । पितृषु । एवं जामातृभ्रात्रादयः ॥

पद्मीबहुवचने 'नुडामः' 'नामि०' 'ऋतोणो०' ॥ सप्तम्येकवचने । सूत्रम्—'डौ' । सप्तम्ये-
कवचनम् ॥ 'डेरौ डित्' टिलोपः । 'खरहीनं०' एकपदम् ॥ अनेन अर् 'खरहीनं०' ॥
सप्तमीबहुवचने 'कित्वात्पः सः०' ॥ एवं जामातृभ्रात्रादयः शब्दाः साध्याः ॥ जामाता
जामातरौ जामातरः ॥ भ्राता भ्रातरौ भ्रातरः ॥ देवा देवरौ देवरः ॥ सव्येष्टा सव्येष्टरौ
सव्येष्टरः इत्यादि ॥

एवं नृशब्दः ॥ सेरा । ना । नरौ । नरः । नरम् । नरौ । नृत् । न्रा नृभ्याम् ।
नृभिः । न्रे । नृभ्याम् । नृभ्यः । ऋतो ङ उः । नुः । नृभ्याम् । नृभ्यः । नुः ।
त्रोः ॥ नुर्वा नामि दीर्घः ॥ नृशब्दस्य नामि परे पूर्वस्य दीर्घो वा भवति ।
नृणां नृणाम् । न्रौ नरि । त्रोः । नृपु । हेनः । हेनरौ । हेनरः ॥
नृशब्दोऽपि पितृशब्दपत् । ना नरौ नरः । नरं नरौ नृन् । न्रा नृभ्याम् नृभिः । न्रे
नृभ्यां नृभ्यः । नुः नृभ्यां नृभ्यः । नुः त्रोः । आमि विशेषमाह—सूत्रम्—'नुर्वा०' ॥ इति ।
नुरिति नृशब्दस्य पञ्चमेकवचनम् । 'ऋतो ङ उः' । वा नृतीयैकवचनम् । 'अव्यया०' मध्ये
'नामिनो रः' । नामि सप्तम्येकवचनान्तम् । 'खरहीनं०' । दीर्घः प्रथमैकवचनान्तम् ।
'स्रोर्वि०' सिद्धम् ॥ नृशब्दस्य नामि परे दीर्घो वा वक्तव्यः । नृणां नृणाम् । नरि त्रोः
नृपु । हेनः हेनरौ हेनरः । इति सिद्धम् ॥

‘पिता माता ननन्दा वा सव्येष्ट-भ्रातृ-यातरः ।

जामाता दुहिता देवा न तृनन्ता इमे नय ॥’

कर्तृशब्दस्य पञ्चसु विशेषः ॥ स्तुरार् ॥ सकारतृप्रत्ययसंघन्धिन ऋका-
रस्याऽङ् भवति पञ्चसु परेषु । कर्तार् सि इति स्थिते । यदादेशस्तद्व्रज्यति ।
सेरा । डित्वाटिलोपः । कर्ता । कर्तारौ । कर्तारः । धेर् । हेकर्तः । हेकर्तारौ
हेकर्तारः । कर्तारम् । कर्तारौ । कर्तृन् । कर्त्रा । कर्तृभ्याम् । कर्तृभिः । कर्त्रे ।
कर्तृभ्याम् । कर्तृभ्यः । ऋतो ङ उः । कर्तुः कर्तृभ्याम् कर्तृभ्यः । कर्तुः कर्त्रोः
कर्तृणाम् । कर्तरि कर्त्रोः कर्तृषु । इत्यादि पूर्ववत्प्रक्रिया ॥ एवं नमृहोत्सृष्ट-
धातुगोमृप्रशास्तृपोत्तृद्रावृप्रभृतयः ।

[स्वस्ता नसा च नेष्टा च त्वष्टा कर्ता तथैव च ।

होता पोता प्रशास्ता च छष्टौ स्वसादयः स्मृताः ॥]

डुकृन् करणे । कृ । 'तृणौ' तृप्रत्ययः । 'गुणः' 'राद्यपो०' 'खरही०' कर्तृ । करोतीति
कर्ता । कर्तृशब्दस्य पञ्चसु विशेषस्तमेवाह—सूत्रम्—'खुरार्' ॥ सूच कृच सृ तस्य स्तुः ।
पञ्चमेकवचनम् । 'ऋतो ङ उः' टिलोपः 'स्रोर्वि०' । आर् 'हसेपः' । 'नामिनो०' सिद्धम् ।
सकारसंघन्धिनः ससहितस्य सकारस्य सकारोपलक्षितस्येत्यर्थः । तृप्रत्ययान्तसंघन्धिन इति

१ प्राचीनपुस्तकेऽनुपलभ्यमानोऽयं श्लोकः केनचित्पद्याद्वर्धितः टीकायामव्याख्यातत्वात् ॥ अथा इति
संख्याया अनुपयोगात् आर् योग्यानां तृप्रत्ययान्तानामसंख्यत्वात् ॥

‘तृणो’ इत्यादि कृत्प्रत्ययोत्पन्नतृत्प्रत्ययस्य च ऋकारस्य स्यादपि पञ्चसु पोरु आर् भवति । सकारसंयन्धी ऋकारः स्वसृशब्द एव । तेन प्रियतिसृशब्दादावात् न स्यात् । प्रियतिसा, प्रियतिसौ । प्रियतिस्रः इत्यादि । अनेन द्वितीयाद्विवचनान्तं यावत् आर् । तत्र प्रथमैकवचने कर्ता स् इति स्थिते । ऋकारासंभवे कथं सेराकारस्तग्राह—यदादेशस्तद्वद्भवति यो यस्यादेशः स तद्वदेव भवतीत्यर्थः । ऋकारस्यार् आदेशः स ऋकारवज्ज्योः । ततः । ‘सेरा’ टिलोपः । सर्वत्र ‘स्वरहीनं०’ ॥ संबोधने । ‘स्तुरार्’ तवः । ‘धेरर्’ टिलोपः ‘स्वरहीनं०’ ‘क्रोर्वि०’ हे कर्तुः । शेषं सुकरम् ॥ शसि—‘अमृशसोरस्य’ ‘सो नः पुंसः’ ‘शसि’ ॥ वृतीयादौ पितृशब्दपत् । यथा वृतीयैकवचने । ‘ऋरम्’ कर्त्रा कर्तृभ्यां कर्तृभिः । चतुर्थ्यैकवचने ‘ऋरम्’ ‘स्वरहीनं०’ कर्त्रे कर्तृभ्यां कर्तृभ्यः । पञ्चमीपष्ठपोरेकवचने । ‘ऋतो ङ उः’ सच डित् डित्वाट्टिलोपः । ‘स्वरहीनं०’ कर्तुः ॥ कर्त्रोः । ‘ऋरम्’ ‘स्वरहीनं०’ ॥ ‘तुष्टामः’ ‘नामि०’ कर्तुणाम् ॥ सप्तम्यैकवचने । ‘डौ’ ‘स्वरहीनं०’ कर्तरि । कर्त्रोः ‘ऋरम्’ । कर्तृषु ‘किलात्यः०’ । एवं नमृत्वष्टृक्षत्तृहोत्वपोत्प्रशास्त्प्रभृतयोऽपि । तथा अन्येऽपि तृप्रत्ययान्ता अवसेयाः । तृप्रत्ययस्यार्थवतो ग्रहणेन नष्ठादीनामव्युत्पन्नानां संज्ञाशब्दानां ग्रहणं न भवत्यतस्तेषां पृथगुपादानम् । अर्थवतो ग्रहणे नानर्थक्येति ज्ञापकात् ॥ व्युत्पत्तिपक्षे तु एम-हणेनैव सिद्धे नष्ठादिग्रहणं नियमार्थम् । सिद्धे सत्यारम्भो नियमायेति ॥

उकारान्तस्यापि क्रोष्टृशब्दस्य पञ्चस्वधिषु तृप्रत्ययान्तता वा चक्ष्म्या ॥ क्रोष्टृ सि इति स्थिते । स्तुरार् । सेरा । क्रोष्टा क्रोष्टारं क्रोष्टारः । क्रोष्टारम् क्रोष्टारं । शसि तृप्रत्ययवद्भावाभावात् क्रोष्टृन् । अमि शसि तृप्रत्ययवद्भावावो वेति केचित् । क्रोष्टुम् क्रोष्टृन् ॥ तृतीयादौ स्वरादौ तृप्रत्ययान्तता वा चक्ष्म्या ॥ क्रोष्ट्रा-क्रोष्टुना । क्रोष्टृभ्याम् । क्रोष्टृभिः । क्रोष्ट्रे क्रोष्टवे । क्रोष्टृभ्याम् । क्रोष्टृभ्यः । क्रोष्टुः क्रोष्टोः । क्रोष्टृभ्याम् । क्रोष्टृभ्यः । क्रोष्टुः क्रोष्टोः । क्रोष्ट्रोः क्रोष्ट्रोः । कृताकृतप्रसङ्गी यो विधिः स नित्यः । नित्यानित्ययोर्मध्ये नित्यविधिर्विर्लभान् । इति प्रथमं लुटागमे कृते स्वरादि-त्पाभावात् तृप्रत्ययवद्भावावो न भवति । क्रोष्टृनाम् । क्रोष्टरि क्रोष्टी । क्रोष्ट्रोः क्रोष्ट्रोः । क्रोष्टृषु । अधिप्यति विशेषणादेक्रोष्टो हेक्रोष्टारं हेक्रोष्टारः ।

स्वरान्ताः पुंलिङ्गाः ६]

चन्द्रवीर्तिव्याख्यासहितम् ।

‘नुडामः’ इति नुडागमप्राप्तौ, ‘वृत्तीयादौ खरादौ०’ इति वृप्रत्ययान्तवद्भावस्य च प्राप्ते नुडाम एव स्यादित्याह—आमि नुडागमे कृते ह्रस्वावित्वात्तत्प्रत्ययभावस्तृप्रत्ययान्तत्वं नास्ति न भवति । अत्राह परः—ननु पूर्वं वृप्रत्ययभावं विधाय पश्चान्नुडागमः क्रियतां तत्रोच्यते—कृताकृतप्रसङ्गी० कृते अकृतेऽपि प्रसङ्गः प्रयोगप्राप्तिरस्यास्तीति कृताकृतप्रसङ्गी एवंभूतो यो विधिः स नित्यः । नित्यानित्ययोर्नित्यो विधिर्वैलघ्नानिति । एवमभिप्रायः—वृप्रत्ययभावे कृतेऽपि अकृतेऽपि नुडागमो नित्यः तदागमे च ह्रस्वादित्वं सिद्धमेव । अतः स्वरान्तत्वाभावाद्वा वृप्रत्ययान्तत्वं न किंतु क्रोष्टृनामित्येकमेव रूपम् । ‘नुडामः’ ‘नामि०’ ॥ सप्तम्येकवचने ‘वृत्तीयादौ या०’ इत्येकत्र वृप्रत्यये कृते ‘डौ’ इत्यर् । ‘खरहीनं०’ क्रोष्टरि । द्वितीये लकारान्तत्वात् ‘हेरौ डित्’ टिलोपः । ‘खरहीनं०’ क्रोष्टी । शेषं सुकरम् । संयोजने अधिध्विति विशेषणात् ‘समानाद्वेल्लोपो०’ ‘घौ’ हे क्रोष्टो हे क्रोष्टारो हे क्रोष्टारः ॥

ऋकारान्ता लृकारान्ता एकारान्ताश्चाप्रसिद्धाः ॥

ऋकारान्तानुक्त्वा अन्यानाह—ऋकारान्ता लृवर्णान्ता एकारान्ताश्चाप्रसिद्धा अप्रतीताः । क्वचित् प्रयोगे दृश्यते—‘डेरक्’ इत्यादौ ॥

ऐकारान्तः पुंलिङ्गः सूरैशब्दः ॥ रै स्मि ॥ रैशब्दस्याकारादेशो भवति सकारमकारादौ विभक्तौ परतः । सुराः । खरादौ सर्वत्रायादेशः । सुरायौ सुरायः । सुरायम् सुरायौ सुरायः । सुराया सुराभ्याम् सुराभिः । सुराये सुराभ्याम् सुराभ्यः । सुरायः सुराभ्याम् सुराभ्यः । सुरायः सुरायोः सुरायाम् । सुरायि सुरायोः सुरासु । हेसुराः हेसुरायौ हे सुरायः ॥ एवं रैशब्दः ॥

ऐकारान्तः सूरैशब्दः । सूत्रम्—‘रैस्मि’ ॥ रै पष्ठवेकवचनान्तम् । सूच भूच स्मू तस्मिन् सप्तम्येकवचनम् । ‘खरहीनं०’ ॥ रैशब्दस्य विभक्तिसंबन्धिनि सकारे मकारे च परे अकारो भवति । पष्ठीनिर्विष्टस्थेयन्तस्य ॥ त्रयमैकवचने ‘ओर्विसर्गः’ शोभनो राः सुराः ।

१ ‘खरादित्वाभावात्’ इत्युचितपाठस्य स्थाने प्रमादेन ‘खरान्तत्वाभावात्’ इति जातम् ॥

२ इतः परम् ‘कौमारास्तृप्रत्ययान्तस्य कुशोर्धातोः प्रथमप्रमाहः । अप्रसिद्धा इति वृद्धव्यवहारे न लभिषाणादौ । तेन ‘पूर्विष्णुरविमाहते’ इत्येकधरमाहात्म्यम्, तथा अनेकार्थमर्थार्थम् ऋदलमातरी स्याद्वैयामल्लुक्तान्तरे । वाय्वादित्ये महीध्रे च विष्णवे ऐ प्रकीर्तितौ ॥ अत्र ऋक्षरस्य खरादौ । ऋत्तम् ऋः रौ रः । ऋं रौ ऋत् । रा ऋभ्याम् ऋभिः । हेऋः हेरौ हेऋः । इत्यादि ॥ लृवर्णस्य खावर्ण्यात्पितृशब्दवत्प्रक्रिया । आ अलो अलः । अलम् अलौ अलू । आ लृभ्याम् लृभिः । ऐ लृभ्याम् लृभ्यः । उः लृभ्या लृभ्यः । उः लोः लृणाम् । लि लोः । लपु । हे अल् हेअलो हे अलः ॥ इति लृशब्दरूपाणि ॥ एकारान्तस्य ॥ उयंघासी एः रथिधेति विभदे कृते विभक्तिलोपे कृते उयदेः इति समसं नाम । उयदेः उयदयो उयदयः । हेउयदेः हेउयदयौ हेउयदयः । समानत्वाभावात्त थिलोपः । उयदयम् उयदयौ उयदयः । उयदया । उयदेभ्याम् उयदेभिः । उयदये उयदेभ्याम् उयदेभ्यः । उयदेः उयदेभ्याम् उयदेभ्यः । उयदेः डस इत्यकारलोपः । उयदयोः उयदयाम् । उयदयि उयदयोः उयदेषु’ इत्ययं पाठोऽधिकः क्वचित् ॥

सुप्तु रा द्रव्यं यस्येति च सुराः । स्वरादौ तु 'ऐ आय्' 'स्वरहीनं०' ॥ समानाभावात्
'अम्शसोरस्य' 'सो नः पुंसः' तुडागमश्च न भवति ॥

ओकारान्तः पुंलिङ्गो गोशब्दः । गो सि इति स्थिते ॥ ओरी ॥ ओकारस्यौ-
कारादेशो भवति पञ्चसु परेषु । गौः । 'औ आव्' गावौ गावः ॥ आम्-
शसि ॥ ओकारस्यात्वं भवति अमि शसि च परे गाम् 'औ आव्' गावौ
गाः । गवा गोभ्याम् गोभिः । गवे गोभ्याम् गोभ्यः । 'ङस्य' ॥ इत्यकार-
लोपः । गोः गोभ्याम् गोभ्यः । गोः गवोः गवाम् ॥ गवि गवोः
गोषु । हेगौः हेगावौ हेगावः ॥

ओकारान्तः पुंलिङ्गो गोशब्दः । दशार्थवाचकः । यतः—'दिग्दृष्टिदीधितिसर्वगजवा-
ग्यानवारिपु । भूमौ पशौ च गोशब्दो विद्वद्भिर्दशधा मतः' । वृक्षस्वप्न्यर्थेषु गोशब्दः पुंली-
लिङ्गे ज्ञेयः इति हेमाचार्या आहुः ॥ व्याहिरप्येवमाह ॥ गौडस्तु—'स्वर्गे रश्मौ च वज्रे
च बलीषर्वे च गौः पुमान् । स्त्री सौरभेयीदिग्वाणदृग्वाग्भूज्वसु भूमि च' ॥ इति विशेष-
माह । गन्तु गतौ । गम् । गच्छतीति गौः । गमेर्दोषप्रत्ययः । डिस्वाट्टिलोपः । 'स्वरहीनं०'
गो इति जातम् । गोशब्दस्य पञ्चसु विशेषः । सूत्रम्—'ओरी' ॥ ओः पष्ठयेकवचनान्तम् ।
'ङस्य' इत्यकारलोपः 'सोर्विसर्गः' । औ प्रथमैकवचनान्तम् । सांकेतिकम् । 'नामिनो रः' ॥
ओकारान्तशब्दसंयन्धिन् औकारस्य ओकारादेशो भवति पञ्चसु परेषु । अम्विपये
तु—'आम् शसि' आ प्रथमैकवचनान्तं सांकेतिकम् । अम् च शस् च अम्शस् तस्मिन्
सप्तम्येकवचनान्तम् । 'स्वरहीनं०' ॥ 'सवर्णे०' ॥ ओकारस्यामि शसि च परे आकारो
भवति । 'सवर्णे०' 'मोऽनुस्वारः' ॥ द्वित्वे 'औ आव्' ॥ बहुत्वे आकारे कृते 'सवर्णे०'
'ओ०' । यदादेशस्तद्वद्भवतीति ओकारस्यासमानत्वान्न 'सो नः पुंसः' इति सस्य नः । दादौ
स्वरादौ 'ओ अय्' ॥ हसादावविशेषः । पञ्चमीपष्ठयेकवचने 'ङस्य' इति सूत्रेण अकार-
लोपः । 'सोर्वि०' ॥ केचित्तु आमि 'ऋगन्ते गोराम्' इति सूत्रान्तरेण तुडागममप्याहुः
छन्दसि । गोनां गवाम् ॥ शेषं सुगमम् ॥ एवं गोशब्दः खीलिङ्गे । पुंलिङ्गे तु गौणत्वे सुधो-
शब्दः । सुधु शोमना यौः स्वर्गो यस्य स सुयोः इन्द्रः । 'ओरी' सुधोः सुधानो सुधावः
इत्यादि ॥

औकारान्तः पुंलिङ्गो ग्लौशब्दः । तस्य हसादावविशेषः । स्वरादौ आवा-
देशः । ग्लौः ग्लावौ ग्लावः । हेग्लौः हेग्लावौ हेग्लावः । ग्लावम्
ग्लावौ ग्लावः । ग्लावा ग्लौभ्याम् ग्लौभिः । ग्लावे ग्लौभ्याम् ग्लौभ्यः ।
ग्लावः ग्लौभ्याम् ग्लौभ्यः । ग्लावः ग्लावोः ग्लावाम् । ग्लावि ग्लावोः
ग्लौषु इत्यादि ॥ इति खरान्ताः पुंलिङ्गाः ॥ ६ ॥

ओकारान्तः पुंलिङ्गो ग्लौशब्दश्चन्द्रार्थः । ग्लै हर्षश्चये । ग्लायति क्षुण्णपत्रे इति ग्लौः ।
मोणादिषो ङीप्रत्ययः । 'टिडिटे' । 'स्वरहीनं०' ग्लौः इति जातम् । तस्य हसादावविशेषः ।
स्वरादौ तु सर्वत्र । 'औ आव्' ग्लौः ग्लावौ ग्लावः । इति खरान्तपुंलिङ्गसाधनम् ॥

स्वरान्ताः स्त्रीलिङ्गाः ७

अथ स्वरान्ताः स्त्रीलिङ्गाः कथ्यन्ते ॥ तत्र आवन्तस्त्रीलिङ्गो गङ्गाशब्दः । गङ्गा
सि इति स्थिते ॥ आपः ॥ आवन्तात्परस्य सेलोपो भवति । गङ्गा ॥
औरी ॥ आवन्तात्पर औरीकारमापद्यते ॥ 'अ इ ए' । गङ्गे गङ्गाः ॥

अथ स्वरान्तस्त्रीलिङ्गसाधनमुच्यते । अकारान्तः शब्दः स्त्रीलिङ्गे नास्ति । तत्रायन्तो
गङ्गाशब्दः । प्रथमैकवचने सूत्रम्—'आपः' ॥ आप्शब्दस्य पञ्चम्येकवचनम् । 'स्वरहीनं'
'स्रोर्विसर्गः' । 'आयतः स्त्रियाम्' इति सूत्रेण य आप्प्रत्ययः कृतः तदन्ताच्छब्दात्परस्य
सेलोपो भवति । अनेन सेलोपः ॥ द्वित्वे सूत्रम्—'औरी' ॥ औः प्रथमैकवचनान्तम् । सांके-
तिकम् । ई प्रथमैकवचनान्तं सांकेतिकम् ॥ आयन्तादिति वृत्तिः कण्ट्या । न वरम् ।
औकार ईत्वमापद्यते प्राप्नोति । अनेन औस्थाने ई 'अ इ ए' ॥ बहुत्वे 'सज्जे' 'स्रोर्वि' ॥

धिरिः ॥ आवन्तात्परो धिरिर्भवति । हेगङ्गे हेगङ्गे हेगङ्गाः ॥

धौ तु सूत्रम्—'धिरिः' ॥ धिः प्रथमैकवचनान्तम् । 'स्रोर्वि' ॥ इः प्रथमैकवचनान्तम् ।
'स्रोर्वि' 'नामिनो रः' ॥ केषितु—'धिरि' इति दीर्घमीकारं पठन्ति । ततः 'औ' इत्यस्मिन्
सूत्रे दीर्घईकारानुवृत्तिं गृह्णन्ति 'ततो जरसी' इति रूपं साधयन्ति ॥ 'आयन्ता' ॥ अनेन
धिस्थाने इः । 'अ इ ए' ॥

अम्यादीनां धौ ह्रस्वः ॥ अम्यादीनां धौ परे ह्रस्वो भवति ॥ हेअम्व ।
हेअम्वे । हेअम्याः ॥ यथाअम्याशब्दो द्विस्रो मात्रर्थः । एवं ये द्विस्रो मात्र-
र्थास्तेषां धौ परे ह्रस्वता स्यात् । हेअक । हेअके । हेअकाः ॥ हेअल । हेअले
हेअल्लाः ॥

अम्यादीनां धिविषये विशेषमाह 'अम्या' अम्यादीनां धौ ह्रस्वो भवति । ततः 'समा-
नादे' हे अम्व हे अम्वे हे अम्याः । एवं हे अक हे अल हे अत्त । एते त्रयः एकार्याः
गृह्यमध्यस्यगृह्यस्त्रीवाचकाः । अम्यादीनां द्विस्रराणामेव धौ ह्रस्वता । तेन हे अम्याले हे
अम्विके इत्यादौ न ह्रस्वः ॥

गङ्गाम् । गङ्गे । गङ्गाः ॥ टौसोरे ॥ आवन्तस्य टौसोः परयोरेत्वं भवति ॥
'ए अय्' गङ्गया । गङ्गाम्याम् । गङ्गामिः ॥ डित्तां यद् ॥ आवन्तात्परेषां
डेडसिडसुडि इत्येतेषां डित्तां वचनानां यडागमो भवति । टकारः स्थाननि-
यमार्थः ॥ गङ्गार्य । गङ्गाभ्याम् । गङ्गाभ्यः । गङ्गायाः । गङ्गाभ्याम् । ग-
ङ्गाभ्यः । गङ्गायाः । गङ्गयोः । गङ्गानाम् । 'आम्डेर्नियश्च' गङ्गायाम् । ग-
ङ्गयोः । गङ्गासु ॥ एवं श्रद्धामेधाविद्याशालामालाहेलादौलाप्रभृतयः ॥

द्वितीयैकवचने 'अमृशसोरस्य' 'मोनुस्वारः' ॥ द्वित्वे प्रथमावन् ॥ शसि 'अमृशसोरस्य'
'स्रोर्वि' । पुंलिङ्गामावान् 'स्रो नः पुंसः' इति न भवति ॥ तृतीयैकवचने सूत्रम्—'टौसोरे' ॥

टा च ओस् च टौसौ तयोः टौसोः सप्तमीद्विवचनान्तम् । 'स्वरहीनं०' 'स्रोर्वि०' । ए प्रथ-
मैकवचनान्तम् । सांकेतिकम् । 'नामिनो रा' सिद्धमिदम् । आप्रत्ययान्तस्य टा इति तृतीयै-
कवचने ओस् इति पष्ठीसप्तमीद्विवचने परे ए भवति । पष्ठीनिर्दिष्टस्येत्यन्तस्य । अनेन ए
'ए अय्' 'स्वरहीनं०' ॥ ह्रस्वादौ त्वविशेषः ॥ चतुर्थ्येकवचने सूत्रम्—'डितां यद्' इत्
येषां ते डितस्तेषां डितां पष्ठीबहुवचनान्तम् । 'स्वरहीनं०' 'मोऽनुस्वारः' ॥ यद् प्रथमैकवच-
नान्तम् । 'ह्रस्वः०' । 'आवन्ता०' । आप्रत्ययान्ताच्छब्दात्परेषाममे वर्तमानानां डितां
डिङ्सिङ्सुङि इत्येतेषां वचनानां यडागमो भवति । टित्त्वादादौ । अनेन यडागमः सस्वर
एव । टित्त्वाद्यडादौ । 'ए ऐ ऐ' ॥ पष्ठयेकवचने यडागमे कृते 'सवर्णे०' 'स्रोर्वि०' ॥ पष्ठीद्वि-
वचने 'टौसोरे' 'ए अय्' 'स्वरहीनं०' ॥ बहुत्वे सुडागमः । 'स्वरहीनं०' 'मोऽनुस्वारः' ॥
सप्तम्येकवचने । 'आम्भेः' ततो यदादेशस्तद्वद्वतीति न्यायात् यडागमः । 'स्वरहीनं०'
'मोऽनुस्वारः' शेषं सुकरम् । एवं भट्टादयो ज्ञेयाः ॥

सर्वादीनां तु डित्सु विशेषः ॥ [आवन्तः स्त्रियाम् ॥ अकारान्तानाम्नः
स्त्रियां वर्तमानादाप् प्रत्ययो भवति । पकारः सिलोपार्थः । 'सवर्णे दीर्घः
सह' ।] सर्वा सर्वे सर्वाः । सर्वाम् सर्वे सर्वाः । सर्वया सर्वाभ्याम् सर्वाभिः ।
सर्वा डे इति स्थिते ॥ यटोच्च ॥ आवन्तात्सर्वादः परस्य यटः सुडागमो
भवति, पूर्वस्य चापोऽकारो भवति ॥ सर्वस्य सर्वाभ्याम् सर्वाभ्यः । सर्वस्याः
सर्वाभ्याम् सर्वाभ्यः ॥ सर्वस्याः सर्वयोः सर्वासाम् । 'आम्भेर्नियध' सर्वस्याम् सर्व-
योः सर्वासु । हेसर्वे हेसर्वे हेसर्वाः ॥ एवं विश्वादीनां सर्वाशब्दवद्रूपं ज्ञेयम् ॥

आवन्तः सर्वाशब्दः । तस्य तृतीयां यावत् गङ्गाशब्दवत् । सर्वां सर्वे सर्वाः । सर्वां सर्वे
सर्वाः । सर्वया सर्वाभ्यां सर्वाभिः । डित्सु द्विवचनेषु विशेषः । 'डितां यद्' इति यडागमे
कृते सूत्रम्—'यटोच्च' यटः पष्ठयेकवचनान्तम् 'स्वरहीनं०' 'स्रोर्विसर्गः' । अत् प्रथमैकव-
चनान्तम् 'ह्रस्वः०' 'अतोऽयुः' 'उ ओ' 'एदोतोऽतः' च प्रथमैकवचनान्तम् 'अव्यया०'
'स्तोः श्रुता श्रुः' ॥ 'आवन्ता०' । अनेन यटः सुडागमः । टित्त्वादादौ पूर्वस्य च आपः
आप्रत्ययाकारस्य अकारो भवति । चतुर्थ्येकवचने—'स्वरहीनं०' 'ए ऐ ऐ' सर्वस्य । पष्ठ-
मीपष्ठगोरेकवचने—'डितां यद्' 'यटोच्च' आकारस्य अकारः । 'स्वरहीनं०' 'सवर्णे०'
'स्रोर्वि०' ॥ सप्तम्येकवचने—'आम्भेः' आमि कृते । 'डितां यद्' 'यटोच्च' 'स्वरहीनं०'
'सवर्णेदी०' 'मोऽनुस्वारः' । पष्ठीसप्तम्योर्द्विवचने 'ओसि' 'ए अय्' 'स्वरहीनं०' 'स्रोर्वि-
सर्गः' । पष्ठीबहुवचने 'सुडागमः' 'स्वरहीनं०' 'मोऽनुस्वारः' । संयोजने तु गङ्गावत् । एवमा-
वन्ताः सर्वादयोऽन्येऽपि विश्वा, उमा, अन्या, अन्यतरा, इतरा, कतरा, कतमा, सभा, सिमा,
नेमा, एका, पूर्वा, परा, दक्षिणा, उत्तरा, ज्वरा, अधरा, स्वा, अन्तरा ॥ उभयशब्दस्य तु,
ईप्रत्ययः उभयी उभय्यौ उभय्यः ॥ नदीवत् ॥ द्वितीयातृतीयाशब्दयोर्दित्सु या सर्वा-
दित्त्वात् । द्वितीयस्य द्वितीयये द्वितीयस्याः द्वितीयायाः द्वितीयसां द्वितीयायाम् । तृतीयस्य

तृतीयायै तृतीयस्याः तृतीयायाः तृतीयस्यां तृतीयायाम् ॥ द्विशब्दस्य 'त्यदावेष्टे०' इत्यकारे कृते 'आवतः स्त्रियाम्' ततो गङ्गाशब्दद्विवचनवत्साध्यः । द्वे द्वे द्वाभ्यां द्वाभ्यां द्वाभ्यां द्वयोः द्वयोः । एवम् उभे उभे ॥

आकारान्तो जराशब्दः ॥ जरायाः स्वरादौ जरस् वा घक्तव्यः ॥ जरसौ-जरे । जरसः-जराः । जरसं-जराम् जरसौ-जरे जरसः-जराः । जरसा-जरया जराभ्याम् जराभिः । जरसे-जरायै जराभ्याम् जराभ्यः । जरसः-जरायाः जराभ्याम् जराभ्यः । जरसः-जरायाः जरसोः-जरयोः जरसां-जराणाम् । जरसि-जरायाम् जरसोः-जरयोः जरासु । हेजरे हेजरसौ-हेजरे हेजरसः-हेजराः ॥

आयन्तस्यापि जराशब्दस्य विशेषः । 'जरायाः०' जराशब्दस्य स्वरादौ जरस् वा घक्तव्यः । 'गुरुः शिष्य सर्वस्य घक्तव्यः' साधनं स्वरादावेकस्मिन् पक्षे गङ्गावत् । द्वितीय-पक्षे जरस् आवेशे कृते 'स्वरहीनं०' शेषं सुकरम् । जरा जरसौ जरे जरसः जराः इत्यादि ॥ सोमपाक्षीरपादयस्त्वाप्प्रत्ययान्ता न, किं तु आकारान्ताः क्तिन्तास्तेषां साधनारूपाणि च पुंलिङ्गवत् ॥

इकारान्तः स्त्रीलिङ्गो बुद्धिशब्दः । तस्य प्रथमाद्वितीययोः हरिशब्दवत्प्रक्रिया । बुद्धिः । 'औ यू' बुद्धी । बुद्धयः । हेबुद्धे (हेबुद्धी) हेबुद्धयः । बुद्धिम् । बुद्धी । बुद्धीः । स्त्रीलिङ्गत्वान्नत्वनात्वामावो विशेषः । बुद्ध्या बुद्धिभ्याम् बुद्धिमिः ॥ 'इदुभ्याम्' ॥ स्त्रियां वर्तमानाभ्यामिकारोकाराभ्यां परेषां क्तितां वचनानां वा अडागमो भवति ॥ इ यं स्वरे । 'ए ऐ ऐ' बुद्ध्यै । 'ङिति' 'ए अय्' । बुद्धये बुद्धिभ्याम् बुद्धिभ्यः । बुद्ध्याः । 'ङस्' बुद्धेः । बुद्धिभ्याम् । बुद्धिभ्यः । बुद्ध्याः-बुद्धेः । बुद्ध्योः । बुद्धीनाम् ॥ स्त्रियां योः ॥ इथ उथ युः तस्मात् । इवर्णान्तादुवर्णान्ताच्च स्त्रियां वर्तमानात्परस्य डेरामादेशो भवति ॥ बुद्ध्याम् । अडागमामावे आमोऽप्यभावः । 'डेरौ डित्' बुद्धौ बुद्ध्योः बुद्धिषु ॥ एवं मतिभूतिधृतिकान्तिगतिरुचिप्रभृतयः ॥

इकारान्तो बुद्धिशब्दस्तस्य द्वितीयाद्विवचनं यावत् हरिशब्दवत्प्रक्रिया । 'औ यू' 'ए ओ जसि' इत्यादि ॥ शसि—'अमृशसोरस्य' 'शसि' इति दीर्घः । 'स्यो०' ॥ स्त्रीलिङ्गत्वान्नत्वस्य

१ अयम् तदन्तविधिरपेक्ष्यते । एकदेशविकृतमन्यवद्भवतीति न्यायात् । केचिदादाविने अत आनेती-च्छन्ति । जरसः स्वरादौ निर्जस्यापि भवति । निर्जरः निर्जरसौ-निर्जरे निर्जरसः-निर्जराः । निर्जरसम्-निर्जरम् निर्जरसौ-निर्जरी निर्जरसः-निर्जरान् । निर्जरसिन् निर्जरसा निर्जरेण निर्जराभ्याम् ॥ मिस् ऐस् घक्तव्यः ॥ निर्जरसैः-निर्जरेः । निर्जरसे निर्जराय निर्जराभ्याम् निर्जरेभ्यः । निर्जरसः-निर्जरात्-निर्जरात् निर्जराभ्याम् निर्जरेभ्यः । निर्जरसः-निर्जरस्य निर्जरसोः-निर्जरयोः निर्जरसाम् निर्जराणाम् । निर्जरसि-निर्जरे निर्जरसो-निर्जरयोः निर्जरेषु । हेनिर्जर हेनिर्जरसौ-हेनिर्जरी हेनिर्जरसः-हेनिर्जराः । इत्यधिकः पाठः कश्चिद् ॥

नात्वस्य चाभावः । 'सो नः पुंसः' इति सूत्रेण नकारो न । तृतीयैकवचने अस्त्रियामिति वचनात् 'टा नाऽस्त्रियाम्' इत्यस्य न प्रवृत्तिः किं तु 'इ यं स्वरे' 'स्वरहीनं' द्विसु रूपद्वयम् । एकत्र हरिवत् । 'ङिति' 'ङस्य' 'ङैरो द्वि' 'ङिति टेः' इत्यादि सूत्राणि । अन्यत्र सूत्रम्—'इदुङ्याम्' इच्छ उच्च इदुतौ ताभ्याम् इदुङ्याम् । पञ्चमीद्विवचनान्तम् । सिद्धम् एकपदम् । स्त्रियां वर्त० वृत्तिः कण्ठ्या ॥ अत्र 'नित्यं स्त्रियां वर्तमानाभ्यामिकारोकाराभ्याम्' इति व्याख्येयम् । तेन शुचिशब्दोऽनियतलिङ्गो हरिवज् ज्ञेयः । ननु विकल्पः ॥ अनेन चतुर्थीपञ्चमीपष्ठयेकवचने वा अडागमः । टित्त्वादादौ । 'इ यं स्वरे' 'ए ऐ ऐ' पञ्चमीपष्ठयोरैकवचने—'इ यं स्वरे' 'स्वर०' 'सवर्णे०' 'स्रो०' ॥ सप्तम्येकवचने सूत्रम्—'स्त्रियां योः' स्त्री सप्तम्येकवचनम् 'आम्हेर्नित्यश्च' 'ङितामट्' 'स्त्रीभुवोः' 'स्वरहीनं०' 'मोऽनुस्वारः' इश्च उश्च युस्तस्मात् योः पञ्चम्येकवचनम् । 'ङिति' 'ङस्य' 'जोर्विसर्गः' इश्च उश्च० सुकरम् । स्त्रीलिङ्गे वर्तमानात् इवर्णान्ताद् उवर्णान्ताच्च शब्दात्परस्य ङेरात् आवेशो भवति । वर्णमहणान्नदीवधूजम्बादीनामपि ङेरात् । अट्साहचर्यात् यस्मिन् पक्षे अडागमस्तत्रैव ङेरात् भवति । अत एवामे वक्ष्यति 'अडागमाभावे आमोऽप्यभावः' इति । अनेन ङेरात् न । 'इदुङ्याम्' इति अडागमः । 'इ यं स्वरे' 'स्वरहीनं०' 'सवर्णे०' 'मोऽनुस्वारः' ॥ सप्तमीबहुवचने—'किलात्पः सः०' ॥ शेषं सुकरम् । संशोधने हरिवत् । 'समानाद्धेलोपोऽपातोः' 'धौ' एवं मतिभूतिधृतिरुचिप्रभृतयोऽपि इकारान्ता एतेरेव सूत्रैः सिद्ध्यन्ति ॥

एवं धेनुरञ्जुतनुप्रभृतयोऽप्युकारान्ताः स्त्रीलिङ्गा एतैरेव सूत्रैः सिद्ध्यन्ति ॥
एवम् ङकारान्ता धेनुरञ्जुतनुप्रभृतयोऽपि ज्ञेयाः ॥

इयन्तः स्त्रीलिङ्गो नदीशब्दः ॥ ह्रस्वः सेर्लोपः ॥ ह्रस्वान्ताद् इयन्ताच्च परस्य सेर्लोपो भवति ॥ नदी ॥ धौ ह्रस्वः ॥ इवर्णोवर्णपोरधातोः स्त्रीशब्दस्य च स्त्रिया धौ परे ह्रस्वो भवति ॥ हैनेदि ॥ नदी । नद्यौ । नद्यः । नदीम् नद्यौ नदीः । नद्यां नदीभ्याम् नदीभिः ॥ ङितामद् ॥ स्त्रियां वर्तमानादीकारान्ता-
दकारान्ताच्च परेषां ङित्वा वचनानामङागमो भवति ॥ नद्यै । नदीभ्याम् । नदीभ्यः । नद्याः । नद्योः । नदीनाम् । नद्याम् । नद्योः । नदीषु ॥

ईकारान्तेषु ईयन्तो] नदीशब्दः ॥ सूत्रम्—‘हसेपः सेर्लोपः’ इसश्च ईप् च हसेप् तस्मात् हसेपः पञ्चम्यैकवचनम् ‘स्रो०’ ‘खरहीनं०’ । सेः षष्ठ्यैकवचनान्तम् । ‘ङिति’ ‘ङ्स्य’ ‘स्रो०’ । लोपः प्रथमैकवचनान्तम् । ‘घोर्वि०’ ‘नामिनो एः’ जलधुम्वि० ॥ हसान्ताद्यञ्जनान्ताच्छब्दात्परस्य ईप्पलायान्ताश्च शब्दात्परस्य सेर्लोपो भवति । हसान्ताश्च अप्रे हसान्तपुंलिङ्गे भविष्यति । अत्र तु ईयन्तात् । नदीशब्दात्प्रथमैकवचने सि । अनेन सि-

१ पेनुः । पेनू । पेनवः । पेनुम् । पेनू । पेनूः । श्रीलिङ्गवामस्तवामावः । पेन्वा । पेनुम्याम् । पेनुमि । पेन्वे पेनवे । पेनुम्याम् । पेनुम्या । पेन्वाः पेनोः । पेनुम्याम् । पेनुम्यः । पेन्वा-पेनोः । पेन्वोः । पेन्नाम् । पेन्वाम्-पेनो । पेन्वोः । पेनुषु । हेपेनो । हेपेनू । हेपेनवः ॥ २ हस्तमिषिषामर्ष्यास गुणः ॥ एवं गौरीसरस्वतीसद्भाणीकुसारीप्रपद्यतः ॥

लोपः । द्वित्वबहुत्वयोः—‘इ यं स्वरे’ ‘स्वरहीनं०’ ॥ धौ तु सूत्रम्—‘धौ ह्रस्वः’ ॥ धौ सप्त-
म्येकवचनान्तम् । ‘हेरौ ङित्’ टेलोपः । ‘स्वरहीनं०’ । ह्रस्वः प्रथमैकवचनान्तम् ।
‘स्रोर्वि०’ ॥ इवर्णोवर्णयोः । अघातो रिति घातुवर्जशब्दस्य अकिबन्तस्यैवार्थः ॥ अत्र अनि-
युवन्ता ईकारोकारान्ता नित्यस्त्रीलिङ्गाः शब्दाः स्त्रीशब्दश्च एतत्संवन्धिनोरेव इवर्णोवर्णयो-
रिति व्याख्येयम् । अनियुवन्ता इति किम् । हे भूः । हे श्रीः । हे भूः । शेषं कण्ठ्यम् । अत्र
वर्णप्रहणं ह्रस्वे कृते ‘धौ’ इति सूत्रस्य प्रतिषेधार्थम् । अनेन ह्रस्वः । ‘समानादेलोपः०’
हे नदि हेतयौ हे नद्यः । अमि—‘अमृशसोरस्य’ ‘मोऽनुस्वारः’ । द्वितीयाद्विचने ‘इ यं
स्वरे’ ‘स्वरहीनं०’ । शसि—‘अमृशसोरस्य’ ‘स्रो०’ ॥ नदीशब्दात् तृतीयैकवचने ङा । ‘इ-
यं स्वरे’ ‘स्वरहीनं०’ ॥ चतुर्थ्येकवचने सूत्रम्—‘ङितामद्’ ङ् इत् येषां ते ङितलोपां ङिताम् ।
पष्ठीयबहुवचनान्तम् । ‘स्वरहीनं०’ । अट् प्रथमैकवचनान्तम् । ‘ह्रसेपः०’ ॥ स्त्रियामिति ।
स्त्रीलिङ्गे वर्तमानाभ्यामीकाराभ्यां परेषां ङितां ङे ङसि ङस् ङि इत्येतेषामङागमो भवति ।
अनेन अङागमः । ‘इ यं स्वरे’ ‘ए ऐ ऐ’ पञ्चमीपष्ठयोरेकवचने अङागमः । ‘इ यं स्वरे’
‘स्वरहीनं०’ ‘सवर्णे०’ ‘स्रोर्वि०’ ॥ पष्ठीसप्तम्योर्द्विवचने । ‘इ यं स्वरे’ ॥ पष्ठीबहुवचने नुङागमः
‘स्वरहीनं०’ ‘मोऽनुस्वारः’ ॥ सप्तम्येकवचने । ‘स्त्रियां ण्योः’ ‘ङितामद्’ ‘इ यं स्वरे’ ॥ सप्तमी-
बहुवचने । ‘किलात्पः सः०’ एवं नदीशब्दवत् गौरीसरस्वतीप्राद्वणीकुमारीनारीसारङ्गी-
प्रभृतयः एतैरेव सूत्रैः साध्याः ॥

लक्ष्मीशब्दसेवन्तत्वाभावात्सेलोपो नास्ति । लक्ष्मीः लक्ष्म्यौ लक्ष्म्यः ।

हेलक्ष्मि हेलक्ष्म्यौ हेलक्ष्म्यः । शेषं नदीवत् ॥

अवीलक्ष्मीतरीतत्रीधीहीश्रीणामुदाहृतः ।

संसानामेव शब्दानां सेलोपो न कदाचन ॥ २ ॥

ईकारान्तो लक्ष्मीशब्दस्तस्य ईयन्तत्वाभावादीप्प्रत्ययान्तत्वाभावात् ‘ह्रसेपः०’ इति
सेलोपो न भवति । यतः—‘लक्ष्मेरी मुद् च’ इति सूत्रेण ईकारान्तत्वात् ॥ यतः प्रथमैकव-
चने—‘स्रोर्विसर्गः’ । लक्ष्मीः लक्ष्म्यौ लक्ष्म्यः । ‘इ यं स्वरे’ ‘स्वरहीनं०’ ‘स्रोर्वि०’ ॥ संयो-
धने—हे लक्ष्मि । ‘धौ ह्रस्वः’ ‘समानादेलोपः०’ ॥ शेषं नदीवत्सुत्रम् ॥ यतः—‘अवी लक्ष्मी
तरी तत्री तन्द्री धी ङी श्रियां पुरः । भीशब्दाश्च न सेलोपः स्त्रीलिङ्गे स्यात्कदाचन ॥’

स्त्रीशब्दसेवन्तत्वात्सेलोपोऽस्ति । स्त्री ॥ स्त्रीभ्रुवोः ॥ स्त्रीशब्दस्य भ्रूशब्दस्य
च इयुवौ भग्नतः स्वरे परे । स्त्रियौ स्त्रियः । हेस्त्रि हेस्त्रियौ हेस्त्रियः ॥ वाम्-
शसि ॥ स्त्रीशब्दस्य अमि शसि च परे वा इय् भवति ॥ स्त्रियं-स्त्रीम् ।
स्त्रियौ । स्त्रियः स्त्रीः । स्त्रिया । स्त्रीभ्याम् । स्त्रीभिः । स्त्रियै । स्त्रीभ्याम् ।
स्त्रीभ्यः । स्त्रियाः । स्त्रीभ्याम् । स्त्रीभ्यः । स्त्रियाः स्त्रियोः स्त्रीणाम् । स्त्रियाम्
स्त्रियोः स्त्रीषु । इत्यादि ॥

स्त्रीशब्दस्येवन्तत्वात् ईप्रत्ययान्तत्वात् सेर्लोपोऽस्ति । ध्रुवै धातुः स्त्र्यै धातुश्च शब्दसं-
घातयोः । 'स्यायतेः स्त्रीत्वे ङृट्' इति रप्रत्ययः । द्वित्वाट्टिलोपः । 'संयोगान्तस्य०' इति
यकारलोपः 'स्वरहीनं०' ततः 'ध्रुवितः' इतीप् । प्रथमैकवचने—'हृत्सेपः०' । द्वित्वे
सूत्रम्—'स्त्रीभ्रुवोः' ॥ स्त्री च भ्रूश्च स्त्रीभ्रुवौ तयोः स्त्रीभ्रुवोः पष्ठीद्विवचनान्तम् । 'स्त्रीभ्रुवोः'
'स्वरहीनं०' ॥ स्त्रीशब्दस्य भ्रूशब्दस्य च स्वरे परे इयुवौ भवतः । स्त्रीशब्दस्य इय् । भ्रूशब्दस्य
वच् । अनेन इय् । 'स्वरहीनं०' । बहुत्वेष्वेवम् । द्वितीयैकवचने सूत्रम्—'वाऽम्शसि' ॥ वा
एतीयैकवचनान्तम् । 'अव्यया०' । अम् च शस् च अम्शस् तस्मिन् अम्शसि सप्तम्येक-
वचनान्तम् । 'सर्वणं दीर्घः०' ॥ अमि शसि च परे वा विकल्पेन इयुवौ भवतः । अत्र
स्त्रीशब्द एव संभाव्यते । भ्रूशब्दस्य 'भ्रूम्' इति रूपस्याट्टइयमानत्वात् । उष्महृणं तु
संबन्धैक्यात् । अनेन एकत्र इय् 'स्वरहीनं०' 'मोऽनुस्वारः' । अन्यत्र 'अम्शसोरस्य'
'मोऽनुस्वारः' ॥ द्वित्वे प्रथमाद्विवचत् । शसि—'स्त्रीभ्रुवोः' 'स्वरहीनं०' 'स्रोर्विं०' ।
अन्यत्र 'अम्शसो०' 'स्रोर्विं०' ॥ एतीयैकवचने 'स्त्रीभ्रुवोः' 'स्वरहीनं०' स्त्रिया स्त्रीभ्यां
स्त्रीभिः । शेषं चतुर्ध्यादौ नदीवत् । अस्यायमर्थः—हेऽसिङ्गसृष्टिषु 'डितामद्' कृत्वा इय्
कर्तव्य इत्यर्थः । स्त्रीशब्दाच्चतुर्थ्यैकवचने हे 'डितामद्' 'स्त्रीभ्रुवोः' 'स्वरहीनं०' 'ए पे पे'
त्रियै स्त्रीभ्यां स्त्रीभ्यः । षष्ठ्यैकवचने स्त्री अस् 'डितामद्' 'स्त्रीभ्रुवोः' 'स्वर०' 'सर्वणं
दीर्घः०' 'स्रोर्विं०' । स्त्रियाः स्त्रीभ्यां स्त्रीभ्यः । षष्ठ्यैकवचने स्त्री अस् 'डितामद्' 'स्त्रीभ्रुवोः'
'स्वरहीनं०' 'सर्वणं दीर्घः०' 'स्रोर्विं०' स्त्रियाः । पष्ठीद्विवचने स्त्री ओस् । 'स्त्रीभ्रुवोः' 'स्वर-
हीनं०' 'स्रोर्विं०' । पष्ठीबहुवचने स्त्री आम् । 'नुडामः' 'ऋनोणो०' 'स्वरहीनं०' 'मोऽनु-
स्वारः' स्त्रीणाम् । अत्र 'स्त्रीभ्रुवोः' 'नुडामः' इत्युभयोः प्राप्तौ विशेषत्वात् नुडगम एव
भवति । सप्तम्यैकवचने स्त्री ङि । 'डितामद्' 'स्त्रियां योः' इत्याम् । 'स्त्रीभ्रुवोः' 'स्वरहीनं०'
'सर्वणं०' 'मोऽनुस्वारः' स्त्रियाम् । सप्तमीद्विवचने ओस् । 'स्त्रीभ्रुवोः' 'स्वरहीनं०' स्त्रियोः ।
सप्तमीबहुवचने स्त्री सु । 'फिलात्पः सः०' स्त्रीषु । हे स्त्रि । 'धौ ऋस्वः०' 'समानाद्धे०'
हे स्त्रियौ हे स्त्रियः ॥

श्रीशब्दस्य भेदः । ईकारान्तः श्रीशब्दः ॥ श्रीः । श्रियौ । श्रियः । श्रियम् ।
श्रियौ । श्रियः । श्रिया । श्रीम्याम् । श्रीभिः ॥ वेयुचः ॥ इषुवन्तात्स्त्रियां
वर्तमानात्परेषां ङितां वचनानां वा अडागमो भवति, न तु स्त्रीशब्दस्य विक-
ल्पेन । श्रियै-श्रिये । श्रीभ्याम् ॥ श्रीभ्यः । श्रियाः-श्रियः । श्रीभ्यां श्रीभ्यः ॥
श्रियाः-श्रियः । श्रियोः श्रियाम् । श्र्यादीनां वामो नुङ् वक्तव्यः । श्रीणाम् ।
श्रियाम् । अडागमामावे आमोप्यभावः । श्रियि श्रियोः श्रीषु । हे श्रीः हे-
श्रियौ हेश्रियः ॥ एवं धीहीप्रसृतयोऽप्यनीवन्ताः ॥

१ 'यवयोर्विसे इकारे ष लोपः' इति तृप्तिम् । षपदान्ते 'संयोगान्तस्य लोपः' इत्यस्यानिट्त्वात् ॥
२ 'वाम्शसि' इति सूत्रस्यैवोपन्यासो योग्यः ॥ ३ 'स्त्रीशब्दस्यापीवन्तत्वाभावात्सेर्लोपो नास्ति' इति
प्राचीनपाठः ॥ ४ धीः । श्रियौ । श्रियः । हेऽपीः । हेधियौ । हेधियः ॥ हीः । हियौ । हियः । हेहीः ॥
इत्यधिकः पाठः ॥

अथ श्रीशब्दः । प्रथमैकवचने श्री स् । 'स्रोर्वि०' श्रीः ॥ प्रथमाद्वित्रचने श्री औ—'व्यो-
र्धातो०' 'स्वरहीनं०' श्रियौ । जसि—'व्योर्धातो०' 'स्वरहीनं' श्रियः । द्वितीयैत्रचने श्री
अम् 'व्योर्धातो०' 'स्वरहीनं०' श्रियं श्रियौ श्रियः । श्रिया श्रीभ्यां श्रीभिः । चतुर्थ्यां श्री
श्रीशब्दस्य विशेषमाह—सूत्रम्—'वेयुवः' ॥ वा एतीवैकत्रचनान्तम् । 'अव्यया०' । इय् च
उच् च इयुच् तस्मात् इयुवः पञ्चम्येकवचनान्तम् । 'स्वरहीनं०' मध्ये 'अ इ ए' ॥ नित्यं
स्त्रियां वर्तमानात् इयन्तादुच्यन्ताश्च शब्दात्परेषां क्तितां पचनानां विकल्पेन अडागमः स्यात्,
न तु स्त्रीशब्दस्य । यतः कालापरे 'स्त्री नदीवत्' । तथा हेमे 'वेयुनोऽस्त्रियाः' इति ॥ पूर्वम्—
'व्योर्धातोः०' 'वेयुवः' इति । अनेन एकत्र अडागमः । 'स्वरहीनं०' 'ए ऐ ऐ' । अन्यत्र
'योर्धातो०' 'स्वरहीनं०' ॥ पष्ठीपञ्चम्योरेकत्रचने । एकत्र 'वेयुनः' इति अडागमः ।
'व्योर्धातो०' 'स्वरहीनं०' 'सयणे दीर्घः०' 'स्रोर्वि०' ॥ षष्ठे पञ्चमीपष्ठयोरेकत्रचने 'व्यो-
र्धातोः०' 'स्वरहीनं०' 'स्रोर्वि०' ॥ पष्ठीसप्तम्योर्द्वित्रचने । 'व्योर्धातो०' इत्यनेन इय् । 'स्वर-
हीनं०' 'स्रोर्वि०' ॥ पष्ठीयद्वित्रचने श्यादीनां श्रीधीभीभूप्रभृतीनामामः पष्ठीयद्वित्रचनस्य या
नुद् ष फण्यः । अनेन न् । 'प्धर्नोषो०' अन्यत्र इय् । 'स्वरहीनं०' 'मोऽनुस्वारः' ॥ सप्तम्ये-
कवचने रूपद्वयम् । एकत्र 'स्त्रिया योः' इति डेराम् । 'योर्धातो०' इति इय् 'यदादेशस्त-
द्वद्वतीति 'वेयुवः' इत्यडागमः 'स्वरहीनं०' 'सयणे०' । अन्यत्र 'व्योर्धातो०' 'स्वरहीनं०' ।
तनु अडागमाभावेऽपि डेराम् कथं न भवतीत्याह—अडागमाभावे आमोऽप्यभासः । यत्र
प्रयोगे अडागमो न तत्र आमोऽप्यभासः । डेराम् न भवतीत्यर्थः । शेषं वण्टयम् ॥ घातु-
त्वादेशलोपो न किंतु 'स्रोर्वि०' हे श्रीः । द्वित्ये षड्वये 'व्योर्धातो०' इति इय् । एवं श्रीदीप्ती-
प्रभृतयोऽपि स्त्रीलिङ्गा अनीयन्ताः ईप्प्रत्ययरहिताः शब्दाः साध्याः ॥ मुथीमुथीसेनानीपा-
मण्यादयः पुंलिङ्गवत् । 'वेयुवः' इत्यत्र 'नित्यं स्त्रियाम्' इत्युक्तत्वात् स्त्रीवाचकत्वेऽपि सुश्रिये
सुश्रिये इत्यादौ न विकल्पः ॥

एवं भूशब्दो भूशब्दश्च ॥ वधूजम्ब्यादीनां तु नदीवद्रूपं ज्ञेयम् । वधूः ।
वध्वौ । वध्वः । हेवधु । हेवध्वौ । हेवध्वः । शेषं नदीवत् ॥ एवं जम्बूः ज-
म्ब्वौ जम्ब्वः । हेजम्बु इत्यादि ॥

एवम् ऊकारान्तो भूशब्दः । भूः 'स्रोर्वि०' भुवौ भुवः । 'व्योर्धातो०' ॥ भूशब्दस्य तु
'भ्रम् चलने' । औणादिको द्विप्रत्ययः । ङकारटिलोपार्थः । भ्रमति चलतीति भूः इति अकि-
यन्तत्वात् अघातुत्वाच्च 'व्योर्धातो०' इति न भवति, किंतु 'स्त्रीभुवोः' इति सूत्रेण उदादेशः ।
भूः भुवौ भुवः भुवं भुवौ भुवः । भुवा भूभ्यां भूमिः । 'वेयुवः' 'स्त्रीभुवौः' भुवे भुवे
भूभ्या भूभ्यः । भुवाः भुवः भूभ्यां भूभ्यः । भुवाः भुवः भुवोः भुवा भूणां । भुवा भुवि
भुवोः भूप् । इयुपन्ताद्धौ न ह्रस्वता । हे भूः । यद्यपि घौ परे तु सुभ्रूजः स्त्रीवदिति
केचित् । तेन ह्रस्वः—हे सुभ्रु ॥ भूशब्दस्य घौ वा ह्रस्वता । तेन सुभ्रूः ॥ वधूजम्बूध्वभू-
शब्दादीनां नदीशब्दवत्प्रक्रिया । परं सिविषये 'स्रोर्विसर्गः' वधूः । वध्वौ वध्वः 'उवम्' ॥
वधू 'अमृशसोरस' 'मोऽनुस्वारः' ॥ वध्वौ वधूः । वध्वा वधूभ्यां वधूमिः । 'ङितामद्'
मध्ये । वध्वाः । 'स्त्रियां योः' 'ङितामद्' 'उवम्' वध्वाम् । हे वधु ॥ एवं चमू-तनू-जम्बू-

कण्डू-कच्छू-यवागू-दिधीपू-कट्टू-चञ्चू-कर्कन्धू-करभोरू-प्रभृतयः ॥ स्वयंभूप्रमुखाः
पुंवत् ॥

ऋकारान्तो मातृशब्दस्तस्य पितृवत्प्रक्रिया । 'सैरा' । माता मातरौ मातरः ।
'धेरर्' हेमातः हेमातरौ हेमातरः । मातरम् मातरौ । स्त्रीलिङ्गत्वाच्छसि नत्वा-
भावो विशेषः । शसीति दीर्घत्वम् । मावः । इत्यादि ॥ स्वसृशब्दस्य कर्तृश-
ब्दवत्प्रक्रिया, स्त्रीलिङ्गत्वान्नत्वाभावो विशेषः । [स्वसा स्वसारौ स्वसारः । स्व-
सारम् स्वसारौ । शसि स्वसृः । हेखसः हेखसारौ हेखसारः ॥]

अकारान्तो मातृशब्दस्तस्य पितृशब्दवत्प्रक्रिया । 'अर् पञ्चसु' इत्यर् न भरम् । शसि
दीर्घ एव भवति । पर स्त्रीलिङ्गत्वात् 'सो नः पुंसः' इति नत्वं न भवति । धौ 'धेरर्' ॥ एवं
दुहितृयाचनानान्दशब्दाः । स्वसृशब्दस्तु कर्तृशब्दवत् । 'स्तुरार्' 'सैरा' । शसि स्त्रीलिङ्ग-
त्वान्नत्वाभावः 'सो नः पुंसः' इति न भवति इति विशेषः । स्वसृः । वृत्तीयादौ 'ऋरम्'
'स्वरहीनं' ॥ एवं पितृशब्दस्तु मातृप्यस्तृशब्दौ ॥

रैशब्दस्य सुरैशब्दवत्प्रक्रिया । राः रायौ रायः । हेराः ॥ गोशब्दस्तु पूर्ववत् ॥

नौशब्दस्य ग्लौशब्दवत्प्रक्रिया । नौः नावौ नावः । हेनौः हेनावौ हेनावः ।

इति स्वरान्तस्त्रीलिङ्गप्रक्रिया ॥ ७ ॥

रैशब्दः सुरैशब्दवत् । राः । 'रै स्मि' रायौ रायः इत्यादि । रैशब्दः पुंस्त्रीलिङ्गे वर्तते ।
तथा अमरकोषे 'अर्थरैविमवा अंभि' इति पुलिङ्गे एव उक्तः । अत्र तु स्त्रीलिङ्गे एव उक्त-
स्तच्चिन्त्यम् ॥

गोशब्दः पुंवत् । 'ओरौ' गौः गावौ गावः । 'आम्शसि' गाम् गावौ गाः । गन्ना गोभ्यां
गोमिः इत्यादि । अत्रापि गोशब्दो दशार्थवाची । एवं घोशब्दोऽपि ॥ नौशब्दो ग्लौशब्दवत् ।
नौः नावौ नावः । इति स्वरान्तस्त्रीलिङ्गसाधनम् ॥

स्वरान्ता नपुंसकलिङ्गाः ८

अथ स्वरान्ता नपुंसकलिङ्गाः प्रदर्श्यन्ते ॥ तत्राकारान्तः कुलशब्दः । तस्य
प्रथमाद्वितीयैकवचने ॥ अतोऽम् ॥ अतः अम् । अकारान्ताच्चपुंसकलिङ्गा-
त्परयोः समोरम् भवत्यधौ । अधो ग्रहणं लुग्न्यावृत्त्यर्थम् । 'अम्शसोरस्य'
कुलम् ॥

अथ स्वरान्तनपुंसकलिङ्गसाधनम् ॥ तत्र अकारान्तः कुलशब्दः । तस्य प्रथमाद्वितीयै-
कवचने सूत्रम्—'अतोऽम्' ॥ अतः पञ्चम्येकवचनान्तम् । 'स्वरहीनं' । अम् प्रथमैकवच-
नान्तम् । 'हसेपः से०' मध्ये 'अतोऽस्युः' 'उ ओ' 'एदोतोतः' ॥ अथान्ताच्चपुंसकलि-
ङ्गात्परयोः समोः सि अम् इत्येतयोरम् भवति । अधौ धेरम् न भवतीत्यर्थः । ननु समोर्म्

क्रियतां, किम् अम् इत्यकारग्रहणेन । सत्ताम् । अजरसमित्यादिसाधनार्थम् ॥ अमोऽम्करणे हेतुमाह—अमो ग्रहणं लुब्ध्यावृत्त्यर्थं अम्स्थाने पुनर्यद् अम्करणं तन् 'नपुंसकात्स्यमो-
र्लुक्' इति सूत्रनिषेधार्थम् । अयमर्थः—अकारात्परयोः स्यमोर्लुग् न भवतीति भावः ।
अनेन स्यमोरम् 'अम्शसोरस्य' 'मोऽनुस्वारः' ॥

ईमौ ॥ नपुंसकलिङ्गात्पर औ ईकारमापद्यते । अ इ ए । कुले ॥

प्रथमाद्वितीययोर्द्विवचने सूत्रम्—'ईमौ' ई द्वितीयेकवचनान्तम् । 'अम्शसोरस्य' औ
प्रथमैकवचनान्तम् । सांकेतिकम् । 'स्वरहीनं' । नपुंसकलिङ्गात्पर औ ईकारमापद्यते ।
दीर्घ ईकारस्तु वारिणी दधिनी इत्यादिरूपसिद्धयर्थम् । अनेन औस्थाने ईकारादेशः ।
'अ इ ए' ॥

जइशसोः शिः ॥ नपुंसकलिङ्गात्परयोर्जइशसोः शिर्भवति । शकारः सर्वा-
देशार्थः ॥ गुरुः शिष्य सर्वस्य वक्तव्यः ॥ पट्टीनिर्दिष्टस्यैवसापवादः ॥

सूत्रम्—'जइशसोः शिः' ॥ जस् च शस् च जइशसौ तयोर्जइशसोः पट्टीद्विवचनम् ।
'स्वरहीनं' 'स्रोर्विं' । शिः प्रथमैकवचनान्तम् । 'स्रोर्विं' । नपुंसकलिङ्गात्परयोर्जइशसोः
शिर्भवति । शिरिति शकारः सर्वादेशार्थः । तेन सर्वस्य जसः शसश्च ईर्भवति न त्वन्तस्य ।
तमेवाह—गुरुः शिष्येति शकार इत्यस्य स शिदादेशः । गुरुः शिष्य सर्वस्य वक्तव्यः । गुरु-
रनेकाक्षरः 'त्रैयम्' इत्यादिकः । तथा शकारेण य आदेशः स सर्वस्यादेशिनः स्थाने भवति
न त्वन्तस्य । अनेन जइशसोः शिः । इ० ॥

नुमयमः ॥ नुम् अयमः । नपुंसकस्य नुमागमो भवति शी परे । यमप्रत्या-
हारान्तस्य न भवति ॥ मिदन्त्यात्स्वरात्परो वक्तव्यः ॥ उकार उच्चार-
णार्थः । मकारः स्थाननियमार्थः ॥ नोपधायाः ॥ नः उपधायाः । नान्त-
स्योपधाया दीर्घो भवति शी परे, धिवर्जितेषु पञ्चसु परेषु, नामि च । कु-
लानि । पुनरपि । कुलम् । कुले । कुलानि । शेषं देववत् । कुलेन । कुला-
भ्याम् । कुलैः । कुलाय । कुलाभ्याम् । कुलेभ्यः । कुलात् । कुलाभ्याम् ।
कुलेभ्यः । कुलस्य । कुलयोः । कुलानाम् । कुले । कुलयोः । कुलेषु । हेकुल ।
हेकुले । हेकुलानि ॥ एवं मूलफलपत्रपुष्पकुण्डकुड्मनादयः ॥

सूत्रम्—'नुमयमः' नुम् प्रथमैकवचनान्तम् । 'हनेपः०' न यम् अयम् तस्य अयमः
पष्ठमेकवचनान्तम् । 'स्वरहीनं' 'स्रोर्विसर्गः' ॥ नपुंसकस्य नुमागमो भवति शी परे । यम-
प्रत्याहारोऽन्ते यस्य शब्दस्य तस्य नुमागमो न भवति । यथा अहानि चत्वारि इत्यादौ ॥
मिन् मकारेण प्रत्ययः आगमश्च अन्त्यात्स्वरात्परो वक्तव्यः । उकार उच्चारणार्थः । अनेन
नुमागमः । सूत्रम् । 'नोपधायाः' नस्योपधा नोपधा तस्या नोपधायाः पष्ठमेकवचनान्तम् ।

१ नोपधाया इत्यत्र 'छन्दसि न भवती'ति नियमादपि- । 'छन्दोवत्सुजाति भवन्ती'ति वचनात् । क्वचि-
उपलभ्यमानोऽपवादः टीकाविस्तृतात् ॥

‘ङित्तां यट्’ ‘सवर्णे दी०’ ‘स्रोर्वि०’ । नान्तस्य शब्दस्य उपधाया ‘अन्यात्पूर्वं उपधा’ इति संज्ञासंधिकथितलक्षणया दीर्घो भवति नपुंसके शौ परे, पुंलिङ्गे धिवर्जितेषु पञ्चसु वचनेषु, नामि च नुद्सहिते आमि परे च । यथा पञ्चानाम् । अनेन उपधाया दीर्घः ॥ धौ ‘समानाद्धेलोपः०’ । हे कुल । द्विवचने ‘ईमौ’ ‘अ इ ए’ हे कुले । बहुवचने । ‘जइशसोः शिः’ ‘नुमयमः’ ‘नोपधायाः’ हे कुलानि । शेषं देवशब्दवत् । एवं मूलफलपत्रपुष्पकुण्डकुटुम्बज्ञानधनवनरत्नादयः शब्दाः साध्याः ॥

इत्वन्यादेः ॥ इतु अन्यादेः । अन्यादेर्गणात्परयोः स्यमोः इतुर्भवति । शकारः सर्वादेशार्थः । उकार उच्चारणार्थः । वावसाने इति पक्षे दत्वमपि भवति । अन्यत् अन्यद् । अन्ये । अन्यानि । पुनरप्येवम् । शेषं सर्ववत् ॥ अन्यतरत्-अन्यतरद् । अन्यतरे । अन्यतराणि । इतरत्-इतरद् । इतरे । इतराणि ॥ कतरत्-कतरद् । कतरे । कतराणि ॥ कतमत-कतमद् । कतमे । कतमानि । शेषं सर्ववद्गुप्तम् ॥ [प्रथमादयः कुलवत् ॥ प्रथमं प्रथमे प्रथमानि]

सर्वादयोऽपि नपुंसकलिङ्गे प्रथमायां द्वितीयायां च कुलशब्दवत् । सर्वं सर्वे सर्वाणि । तृतीयादौ पुंलिङ्गवत् ॥ परमन्यादीनां प्रथमाद्वितीयैकत्वे विशेषः ॥ सूत्रम्—‘इत्वन्यादेः’ ॥ इतु प्रथमैकवचनान्तम् । साङ्केतिकम् । अन्य आदिर्यस्यासौ अन्यादिस्तस्मान् पञ्चम्येकवचनम् । ‘ङिति’ ‘ङस्य’ इत्यकारलोपः । ‘स्रोर्वि०’ ‘उ वम्’ ‘स्वरहीनं०’ ॥ अन्यादेः—अन्य अन्यतर इतर कतर कतम इत्याद्यन्यादेर्गणान्नपुंसकलिङ्गे वर्तमानात्परयोः स्यमोः इतु इत्यादेशः भवति । शकारः सर्वादेशार्थः । ‘गुरुः शिष्य सर्वस्य वक्तव्यः’ इति न्यायात् । उकार उच्चारणार्थः । अनेन सेः स्थाने अम्स्थाने च त् इत्यादेशः । द्वित्वयहुत्वयोः कुलशब्दवत् । तृतीयादौ सर्वादिवत् । एवमन्यतरत् इतरत् कतरत् कतमत एतेऽपि शब्दाः साध्याः ॥ ‘जराया जरस् वा’ इति वा जरस् । नास्ति जरा यस्य तत् अजरम् अजरसम् अजरे अजरसी अजराणि अजरांसि । शेषं पुंवत् ॥ अत्र यद्यपि क्रमेण पूर्वमाकारान्तः सोमपाशब्दस्तदमे इकारान्ता अस्थिदधिसक्थिवारिश्चब्दाः, तद्वदेव उकारान्ता मध्वाद्याः, तदमे ईकारान्ता ग्रामण्यादयः तद्वदेव उकारान्ता यवस्वादयः, तदमे ऋकारान्ताः फट्टमसुराः तदमे ऐकारान्तो रैशब्दः इति क्रमो युज्यते, परन्तु केपुचित्पुस्तकेषु क्रमवैपरीत्येन लिखितानि सन्ति ॥

इकारान्तोऽस्थिशब्दः ॥ नपुंसकात्स्यमोल्लेख ॥ नपुंसकलिङ्गात्परयोः स्यमोर्लुगभवति । अस्ति ॥

इकारान्तो नपुंसकलिङ्गोस्थिशब्दः । स्यमोर्विषये सूत्रम्—‘नपुंसकात्स्यमोल्लेख’ ॥ नपुंसकात् पञ्चम्येकवचनम् । ‘इसिरत्’ ‘सवर्णे दी०’ । सिद्ध अम् च म्यमौ तयोः म्यमोः पट्टीद्विवच-

१ तयोदीनामकारान्तानामन्यादिष्वशब्दव्यतिरेकानां प्रथमाद्वितीययोः कुलशब्दप्रश्रिया । सर्वं सर्वे सर्वाणि । पुनरप्येवम् । शेषं पूर्ववत् । सर्वेण सर्वान्भ्याम् सर्वैः । सर्वेभ्यः सर्वान्भ्याम् सर्वेभ्यः । सर्वेभ्याम् सर्वेभ्यः । सर्वस्य सर्वयोः सर्वेषाम् । सर्वस्मिन् सर्वयोः सर्वेषु । देसर्वं देसर्वं देगर्वाणि ॥ सन्यादीनां पञ्चानां विशेषोऽसि भव्य नि इति स्थिते इति पुष्टकान्तरे पाठः ॥

नान्तम् । 'खरहीनं०' । छुद् प्रथमैकवचनान्तम् । 'हसेपः से०' 'नामिनो रः' अवर्णान्त-
वर्जात्रपुंसकलिङ्गात्परयोः स्यमोर्लुग् भवति । अनेन स्यमोर्लुक् ॥

नामिनः खरे ॥ नाम्यन्तस्य नपुंसकस्य शुभागमो भवति विभक्तिसखरे परे ।
ईमौ । अस्थिनी । अस्थिनि । पुनरप्येवम् ॥ च्यूणां नपुंसके धौ वा गुणो
वक्तव्यः ॥ इध उध ऋध तेषां च्यूणाम् । उक्तं हि ।

संयोधने नृशनसस्त्रिरूपं सान्तं तथा नान्तमथाप्यदन्तम् ।

माध्यन्दिनिर्वष्टि गुणं त्विगन्ते नपुंसके व्याघ्रपदां वरिष्ठः ॥ १ ॥

हे अस्मे-हेअस्थि ॥

धौ विशेषमाह—'च्यूणां धौ गुणो वा' इध उध ऋध तेषां च्यूणाम् । इकारउका-
रप्रकाराणां स्थाने नपुंसकलिङ्गविषये धौ वा गुणो वक्तव्यः । 'नपुंसकात्स्यमोर्लुक्' इति
धिलोपे विहिते इकारस्य एकारो गुणः । इदंशब्दस्य प्राक्प्रयोगः । अत्र शिष्टसंमतिमाह—
उक्तं च वृद्धैः । संयोधने० इति । तु इत्यवधारणे । माध्यन्दिनिराचार्यः उशनसः उशनस-
शब्दस्य संयोधने आमन्त्रणे त्रिरूपं रूपत्रयं वष्टि अभिलपति बाध्यति वा कथयति । किं तत्
त्रिरूपं सान्तं सकारान्तं यथा उशनस् । 'हसेपः०' 'स्रोर्विसर्गः' हे उशनसः । तथा नान्तं
नकारान्तम् हे उशनन् । तथा अदन्तगकारान्तं हे उग्रन् इति । तु पुनः इगन्ते इकारोका-
रप्रकारान्ते नपुंसके धिविषये विकल्पेन गुणं कथयति । यतः प्रक्रियाकौमुद्याम्—इ ण
अलक् एते इकसंज्ञकाः । यथा हे अस्थि हे अस्मे । हे वारि हे वारे । हे मधो हे मधु । हे कर्तु
हे कर्तः । कथंभूतो माध्यन्दिनिः । व्याघ्रपदां व्याघ्रपदगोत्रीयविप्राणां मध्ये वरिष्ठो गरिष्ठः
श्रेष्ठः ॥ प्रथमाद्वितीययोर्द्विवचने । 'ईमौ' इति औस्थाने ई ॥ सूत्रम्—'नामिनः खरे' ॥
नामिनः पष्ठ्यैकवचनान्तम् । 'खरहीनं०' 'स्रोर्विसर्गः' । खरे सप्तम्यैकवचनान्तम् । 'अ इ
ए' ॥ नाम्यन्तस्य नपुंसकस्य शुभागमो भवति खरे परे । अत्र विभक्तिसंयन्धेव खरो
प्राप्तः । तेन दधि आनयेत्यत्र न नुम् । अनेन शुभागमः । 'खरहीनं०' ॥ बहुत्वे छलपत् ।
दीर्घत्वे इकारस्य ईकारः । चृतीयादौ दसादावविशेषः ॥

अच्चास्त्रां शसादौ ॥ अत् चेत्यव्ययम् । अस्त्रां अस्थ्यादीनां टादौ शुभागमो
भवति, पूर्वस्य इकारस्य चाकारादेशो भवति शसादौ खरे परे ॥ शस् आदि-
र्यस्य सः शसादिः टादिः । शसादावित्यतद्वृणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः । यथा
चित्रगुर्वहुधनः ॥

खरादौ सूत्रम्—'अच्चास्त्रां टादौ' ॥ अत् प्रथमैकवचनान्तम् । 'हसेपः०' । च प्रथमैकव-
चनान्तम् । 'अवप्या०' 'स्रोः शुभिः शुः' 'खरहीनं०' । अस्त्रां पष्ठीबहुवचनान्तम् । 'अ-
च्चास्त्रां०' इति शुभागमः । इकारस्य अकारः । 'अहोपः खरे' 'खरहीनं०' मध्ये 'सवर्गे
दी०' ॥ टा आदिर्यस्यासौ टादिसंज्ञिन् सप्तम्यैकवचनान्तम् । 'हेरो द्वित्' टिलोपः । 'खर-
हीनं०' ॥ कश्चित् शसादाविति पाठः । तत्र शस् आदिर्यस्य स शसादिः अर्थात् टादिः । यद्वा
गौणत्वेऽपि प्रियास्त्रः शुनकान् प्रियदन्त्रश्च पुरुषान् श्लादिप्रयोगसिद्धार्थं नसोऽपि ग्रहणं
युक्तम् । अस्थ्यादीनाम् अस्थिदधिसन्धिअस्थिशब्दादीनां टादौ खरे परे शुभागमो भवति ।

इकारस्य च अकारः । अनेन स्वरादौ सर्वत्र तुम् इकारस्य च अकारः । 'नामिनः स्वरे' इत्यनेनैव चेत्तुम् क्रियते तदा इकारभावे जाते 'निमित्ताभावे नैमित्तिकस्याप्यभावः' इति तुमलोपः स्यात् । अतः 'अबास्त्राम्' इति तुम्करणं पुनरुक्त्ये न ॥

अह्लोपः स्वरेऽम्बयुक्ताच्छसादौ ॥ नान्तस्योपधाया अकारस्य लोपो भवति शसादौ स्वरे परे तद्धिते ईपि ईकारे च । मकारवकारान्तसंयोगादुत्तरस्य न भवति । अस्त्रा अस्त्रिभ्याम् अस्त्रिभिः । अस्त्रे अस्त्रिभ्याम् अस्त्रिभ्यः । अस्त्रः अस्त्रिभ्याम् अस्त्रिभ्यः । अस्त्रः अस्त्रोः अस्त्राम् ॥

सूत्रम्—'अह्लोपः स्वरे' ॥ अतः अकारस्य लोपः अह्लोपः प्रथमैकवचनान्तम् । 'सोर्वि०' । स्वरे सप्तम्येकवचनम् । 'अ इ ए' । अम्बयुक्तात् । म्ब वक्ष् म्बौ ताभ्यां युक्तः संयोगः म्बयुक्तः न म्बयुक्तः अम्बयुक्तः तस्मात् । 'इसिरत्' पश्चात् 'एदोऽतोऽतः' शम् आदिष्यस्य स शसादिसस्मिन् शसादौ सप्तम्येकवचनान्तम् । 'डेरौ हित्' 'चपाच्छसः' सूत्रं सिद्धम् ॥ अत्र तु टादौ स्वरे परे एव अकारस्य लोपो भवति । शस्मृहणं तु प्रियास्त्रः शुनकान् पश्य तथा राज्ञः इत्यादिप्रयोगसिद्ध्यर्थम् । नान्तस्य नकारान्तस्योपधाया उपधाभूतस्य अकारस्य लोपो भवति शसादौ स्वरे परे मकारस्य वकारस्य संयोगादुत्तरस्य लोपो न भवति । यथा आत्मनः आत्मना । यज्वनः यज्वना । अनेन स्वरादौ अकारलोपः । 'स्वरहीनं०' । तथा अस्त्रा अस्त्रिभ्याम् अस्त्रिभिः । अस्त्रे ॥

वेडयोः ॥ वेत्यव्ययम् । नान्तस्योपधाया ईडयोः परयोर्वा अकारस्य लोपो भवति ॥ अस्त्रि अस्त्रिणि अस्त्रोः अस्त्रिषु ॥ एवं दधिसक्थिक्षिप्रभृतयः शब्दाः ॥

हौ अह्लोपे विशेषमाह—'वेडयोः' वा प्रथमैकवचनान्तम् । 'अव्यया०' । ईच डिअ ईडी तयोः सप्तमीद्विवचनान्तम् । 'इ यं स्वरे' 'स्वरहीनं०' पश्चात् । 'अ इ ए' ॥ नान्तस्य नकारान्तशब्दस्य ई इति औसाने जाते ईकारे परे डौ च सप्तम्येकवचने परे वा अकारस्य लोपो भवति । ईकारे परे तु अहि अहनि इत्यादौ ज्ञेयम् । डौ परे अनेन वा अह्लोपः । अस्त्रि अस्त्रिणि एवं दधिसक्थिक्षिशब्दाः । दधि दधीनी दधीनि । दध्ना दधिभ्यां दधिभिः । दध्नि दधनि ॥ एवं सक्थिशब्दः ऊरुवाची । सक्थि सक्थिनी सक्थिनी ॥ अक्षिशब्दो नेत्रवाची । अक्षि अक्षिणी अक्षिणि । अक्ष्णा अक्षिभ्याम् इत्यादि ।

नपुंसकस्य ॥ नपुंसकस्य ह्रस्वो भवति स्वरादौ ॥ 'नामिनः स्वरे' इति तुमागमः । ग्रामणि ग्रामिणी ग्रामणीनि । शुनरप्येवम् ॥

एक एव हि यः शब्दस्त्रिषु लिङ्गेषु वर्तते ।

एकमेवार्थमाख्याति उक्तपुंस्कं तदुच्यते ॥ १ ॥

१ अम्बयुक्ताच्छसादावित्यत्र तद्वृणसविज्ञाने बहुव्रीहिः । लम्बकणं इतिवत् । अतः शसोऽपि दरगम् ॥

२ यक्षिमित्तमुपादाय पुंस्ति शब्दः प्रवर्तते । नपुंसके तदेव स्यादुक्तपुंस्कं तदुच्यते । पीलार्क्षः फलं पील पीलने न तु पीलये ॥ वृक्षे निक्षिप्तं पीलत्वं तद्वत् तत्फले पुनः ॥

स्वरान्ताः नपुंसकलिङ्गाः ८] चन्द्रकीर्तिव्याख्यासहितम् ।

टादायुक्तपुंस्कं पुंवद्वा ॥ उक्तपुंस्कं नाम्यन्तं नपुंसकलिङ्गं टादौ स्वरे परे पुंवद्वा भवति ॥ ग्रामण्या-ग्रामणिना ग्रामणिभ्याम् ग्रामणिभिः । ग्रामण्ये-ग्रामणिने ग्रामणिभ्याम् ग्रामणिभ्यः । ग्रामण्यः-ग्रामणिनः ग्रामणिभ्याम् ग्रामणिभ्यः । ग्रामण्यः-ग्रामणिनः ग्रामण्योः-ग्रामणिनोः ग्रामण्याम् । नुमन्तस्यामि दीर्घः । ग्रामणीनाम् । ग्रामण्याम्-ग्रामणिनि ग्रामण्योः-ग्रामणिनोः ग्रामणिषु । हेग्रामणे हेग्रामणि हेग्रामणिनी हेग्रामणीनि ॥

ईकारान्तो ग्रामणीशब्दः । सूत्रम्—‘नपुंसकस्य’ ॥ नपुंसकशब्दस्य पष्ठपेकवचनान्तम् । ‘इस्य’ ॥ नपुंसकलिङ्गे वर्तमानस्य दीर्घस्वरान्तस्य शब्दस्य सर्वविभक्तिषु ह्रस्वो भवति । प्रथमाद्वितीयैकवचने अनेन सर्वत्र ह्रस्वः । ई इत्यस्य इ । ‘नपुंसकात् स्यमोर्लुङ्’ ॥ प्रथमाद्वितीयाद्विवचने ह्रस्वः । ‘ईसौ’ ‘नामिनः स्वरे’ ‘स्वरहीनं’ ॥ प्रथमाद्वितीयाद्विवचने ह्रस्वः । ‘नुमयमः’ ‘नोपधायाः’ ॥ वृतीयादौ ह्रस्वत्वे कृते ह्रसादावविशेषः । स्वरादौ तु विशेषः ॥ श्लोकः—एक० । यः कश्चित् एक एव शब्दः आप् प्रत्ययादिरहितः सन् त्रिषु लिङ्गेषु पुंस्त्रीनपुंसकेषु वर्तते एकमेव अर्थमाख्याति यस्मिन् तद्भाषितपुंस्कमुच्यते । ततः किं कर्तव्यमित्याह—‘टादायुक्तपुंस्कं पुंवद्वा’ उक्तः पुमान् पुंलिङ्गे येन तदुक्तपुंस्कम् । अर्ध-रूपाभ्यां तुल्याकारो यः शब्दः पुंसि नपुंसके वर्तमानः उक्तपुंस्कः सभावस्थितमपि निर्दिष्टपुंलिङ्गमेवभूतं नाम्यन्तं नपुंसकं टादौ स्वरादौ विभक्तौ परतः पुंवद्वा भवति नपुंसकलिङ्गे वा पुंलिङ्गवत्स्यात् । अनेन वृतीयादौ वा ह्रस्वः । ह्रस्वाभावे सेनानीशब्दघट्—‘व्यो या’ इति यकारः । ह्रस्वत्वे—‘नामिनः स्वरे’ इति नुमागमः । ग्रामण्या ग्रामणिना ग्रामणिभ्यां ग्रामणिभिः । ग्रामण्ये ग्रामणिने ग्रामण्याम् । आमि पुंवद्वाथे नुडागमस्य नित्यत्वाद्भुटि कृते ‘नामि’ इति दीर्घः । नपुंसकपक्षे ‘नामिनः स्वरे’ इति नुमि कृते ‘नुडामः’ इति सूत्रेण नुटोऽभावे ‘नामि०’ इति दीर्घत्वं न । तेन नुमन्तस्यापि दीर्घः । पञ्चद्वयेऽपि ग्रामणीनामित्येव रूपसिद्धिः । परं ‘नुडामः’ इति नुटो नित्यत्वात् ‘नामिनः स्वरे’ इति न भवति । ततो ‘नुमन्तस्यामि दीर्घः’ इति व्यर्थमेव पुनश्चिन्त्यम् । उक्तं च हेमव्याकरणे—‘अनाम् स्वरे नोऽन्तः’ । ग्रामण्यां ग्रामणिनि ग्रामण्योः ग्रामणिनोः ग्रामणिषु । एवं सुत्रि कुलम् । तेन सुत्रिणा सुत्रिया सुत्रिणे सुत्रिये । एवं षट्पदे षट्पदे इत्यादि । सेनानिसुत्रि-यवल्लुप्रमुखाः ॥

सोमपं कुलं । सोमपे सोमपानि । पुनरप्येवम् । सोमपेन सोमपाभ्याम् सोमपैः इत्यादि । हे सोमप ॥

आकारान्तः सोमपाशब्दस्तस्य ‘नपुंसकस्य’ इति सूत्रेण ह्रस्वे कृते ‘टेन’ ‘अ इ ए’ सोमपेन सोमपाभ्यां सोमपैः । ‘अङ्गि’ ‘ह्यः’ सोमपाय सोमपाभ्यां सोमपेभ्यः । सोमपस्य सोमपयोः सोमपानाम् । सोमपे सोमपयोः सोमपेषु । ‘संयोजने नपुंसकस्य’ इति ह्रस्वे कृते कुलशब्दघट् । ‘समानाद्विर्लोपो’ सोमपाशब्दस्य उक्तपुंस्कत्वेऽपि नाम्यन्तत्वाभावात् वृतीयादौ स्वरादौ वा पुंवद्वाणि न भवन्ति ॥

इकारान्तो नपुंसकलिङ्गो वारिशब्दः । वारि वारिणी वारीणि । पुनरप्येवम् । वारिणा वारिभ्याम् वारिभिः । वारिणे वारिभ्याम् वारिभ्यः । वारिणः वारिभ्यां वारिभ्यः । वारिणः वारिणोः वारीणाम् । वारिणि वारिणोः वारिपु । हेवारे-हेवारि हेवारिणी हेवारीणि ॥

इकारान्तो वारिशब्दः । प्रथमाद्वितीययोः अस्थिशब्दवत् । वारि वारिणी वारीणि । तृतीयादौ 'नामिनः स्वरे' इति नुमागमः । 'प्लुर्लोको' 'स्वरहीनं' वारिणा वारिभ्यां वारिभिः । वारिणे वारिभ्यां वारिभ्यः । वारिणः वारिभ्यां वारिभ्यः । वारिणः वारिणोः । आदि नुडागमः 'नामि' इति दीर्घः । वारीणां । वारिणि वारिणोः वारिपु । संबोधने । 'प्लुणां नपुंसके धौ' हे वारि हे वारे इत्यादि शेषं सुगमम् ॥

उकारान्तो मधुशब्दः । तस्यापि खरादौ 'नामिनः स्वरे' इत्यादि नुमागमः ॥ मधु मधुनी मधूनि । पुनरप्येवम् । हेमधो हेमधु इत्यादि ॥

उकारान्तो मधुशब्दः । स च चैत्रमासवाची वसन्तवाची मधुदैत्यवाची च पुंलिङ्गे भवति । क्षौद्रमघमकरन्दवाची तु नपुंसकलिङ्गे भवति । अत एवार्थभेदादुक्तपुंस्त्वत् न, किंतु तस्य वारिशब्दवत्साधना ॥ एवम् उकारान्तो वस्तुशब्दः । वस्तु वस्तुनी वस्तूनि । एवं वास्तु वास्तुनी वास्तूनि । अम्बु अम्बुनी अम्बूनि । सानु सानुनी सानूनि । इत्यादि ॥

अकारान्तः कर्तृशब्दः । कर्तृ कर्तृणी कर्तृणि । पुनरप्येवम् । हेकर्तः-हेकर्तृ-हेकर्तृणी हेकर्तृणि । कर्त्रा-कर्तृणा इत्यादि ॥

कर्तृशब्दस्य प्रथमाद्वितीययोः अस्थिशब्दवत् । कर्तृ कर्तृणी कर्तृणि । तृतीयादौ खरादौ उक्तपुंस्त्वत्वात् रूपद्वयम् तत्रैकत्र पुंवत् । तत्र 'अ रम्' अन्यत्र 'नामिनः स्वरे' इति नुमागमः । कर्तृणा कर्त्रा । कर्तृणे कर्त्रे । कर्तृणः कर्तुः । कर्तृणि कर्तरि । धौ वा गुणः अर् । हेकर्तः हेकर्तृ । शेषं कण्ठ्यम् ॥

ह्रस्वादेशे संध्यक्षराणामिकारोकारौ च वक्तव्यौ ॥ सुष्ठु रायो यस्य तत् । सुरि सुरिणी सुरीणि । पुनरप्येवम् । सुरिणा-सुराया । हेसुरे-हेसुरि हेसुरिणी हेसुरीणि ॥ ऐकारान्तो नपुंसकलिङ्गः अतिरिशब्दः । रायमतिक्रान्तमतिरि कुलम् इति विग्रहे । ह्रस्वादेशे संध्यक्षराणामिदृशो इति ह्रस्वत्वम् । वारिवत्प्रक्रिया । अतिरि अतिरिणी अतिरीणि । पुनरप्येवम् । अतिराया-अतिरिणा अतिराम्याम् अतिरामिः इत्यादि ॥ उकारान्तो नपुंसकलिङ्ग उपगुशब्दः । उपगता गावो यस्येति उपगु उपगुनी उपगूनि । पुनस्तद्वत् । तृतीयादौ स्वरे विकल्पः । उपगवा-उपगुना इत्यादि अतिरिवत् ॥ ओकारान्तो अतिनीशब्दः । अतिनु अतिनुनी अतिनूनि इत्यादि ॥

ऐकारान्तः सुरैशब्दः । 'नपुंसकस्य' इति ह्रस्वे कृते वारिशब्दवत् । ह्रस्वादेशे संध्यक्षराणामिकारोकारौ वक्तव्यौ । सुष्ठु राः धनं यस्य तत् । सुरि सुरिणी सुरीणि । सुरिणा

सुराया सुराभ्यां सुराभिः इत्यादि । एवं सुष्ठु नौर्यस्य तत् सुगु सुनुनी सुन्नि । सुगुना-
सुनावा सुनुने सुनावे इत्यादि ॥

शोभना दौर्यस्य तत् सुद्यु सुद्युनी सुद्युनि । हेसुद्यो-हेसुद्यु हेसुद्युनी हेसुद्युनि ।
सुद्युना-सुद्यवा । इत्यादि सर्वमुन्नेयम् ॥ इति खरान्तनपुंसकलिङ्गप्रक्रिया ॥
ओकारान्त उपगोशब्दः । ओकारान्त उपनौशब्दः । इति खरान्तनपुंसकलिङ्गसाधनम् ॥

हसान्ताः पुंलिङ्गाः ९

अथ हसान्ताः पुंलिङ्गाः प्रदर्श्यन्ते । तत्र हकारान्तः अनडुहशब्दः । अनुडुह
सि इति स्थिते ॥ पञ्चस्वनडुह आमागमो वक्तव्यः शौ च ॥ सावन-
डुहः ॥ अनडुहशब्दस्य सौ परे नुमागमो भवति ॥ संयोगान्तस्य
लोपः ॥ संयोगान्तस्य लोपो भवति रसे पदान्ते च । हसेपः सेर्लोपः । तुम्बि-
धिसामर्थ्यादित्वाभावः । अनड्वान् अनड्वाहौ अनड्वाहः ॥ घाबम् ॥ अनडुह-
शब्दस्य धौ परे अमागमो भवति । हेअनड्वन् हेअनड्वाहौ हेअनड्वाहः ॥
अनड्वाहम् अनड्वाहौ अनडुहः । अनडुहा ॥ वसां रसे ॥ वस् संस् ध्वस्
अस् अनडुह इत्येतेषां रसे पदान्ते च दत्वं भवति । अनडुह्याम् । अन-
डुद्भिः । अनडुहे । अनडुह्याम् । अनडुह्यः । अनडुहः । अनडुह्याम् । अन-
डुह्यः । अनडुहः । अनडुहोः । अनडुहाम् । अनडुहि । अनडुहोः । खसे
चपा झसानाम् । अनडुत्सु ॥

अथ हसान्तपुंलिङ्गसाधनं किञ्चिदुच्यते । तत्र प्रथमं हान्ताम् दर्शयति—हकारान्तो-
ऽनडुहशब्दः । तस्य नामसंज्ञायां सत्यां स्यादयो विभक्तयो दीयन्ते । ततः । पञ्चस्वनडुह
आमागमो वक्तव्यः शौ च ॥ अनडुहशब्दस्य स्यादिषु पञ्चसु वचनेषु आमागमो भवति ॥
केचित्तु ‘अनडुहश्च’ इति सूत्रेण ‘चतुरनडुहोराम् शौ च’ इति सूत्रेण वा आमागममि-
च्छन्ति । खील्लिङ्गे च विकल्पेनामागममिच्छन्ति—अनड्वाहौ अनडुहौ इति ॥ अनेन
पञ्चसु आम । ‘मिदन्त्यास्वरात्पर्यो वक्तव्यः’ इति डु अये आ । ‘ड वम्’ ‘स्वरहीनं’ ॥
सूत्रम् । ‘सावनडुहः’ सौ सप्तम्येकवचनान्तम् । ‘डेरौ हित्’ टिलोपः ‘स्वरहीनं’ ।
अनडुहः पष्ठयेकवचनान्तम् । ‘सोर्विं’ ‘औ आव्’ सिद्धम् । वृत्तिः कण्ड्या । अनेन सौ
परे नुमागमः । हस्य पूर्व न् । ‘हसेपः सेर्लोपः’ ॥ सूत्रम्—‘संयोगान्तस्य लोपः’ ॥ संयोगस्य
अन्तः संयोगान्तस्यस्य पष्ठयेकवचनम् ‘डस्य’ । लोपः प्रथमैकवचनान्तम् । ‘सोर्विं’ ॥
संयोगाधरस्य योऽन्तः संयुक्तानामक्षराणां योऽन्त्यो वर्णस्य लोपो भवति रसे पदान्ते
च । चकारात् रकारादये संयोगान्तस्य लोपो न भवति ‘शात्स्य लोपः’ इति सलोपस्यैव
नियमात् कटचिकीर्ण इत्यादौ ‘अतः’ इति अलोपे रेफादये सकारस्य लोपो भवति परम्
ऊर्ज् इत्यत्र जकारलोपो न सस्यैव नियमान् । यथा ऊर्क् ऊर्ग ऊर्ज ऊर्जः । अनेन सौ परे
हकारस्य लोपः । अनड्वान् इति सिद्धम् । अत्र नुम्विधानसार्थ्यादेव ‘वसां रसे’ इति

दत्वं न भवति । यद्वा कृतेऽपि दकारे संयोगान्तस्य लोपात् रूपभेदः । अनः शकटं वह-
तीति अनडान् वृषभः । 'अनसि वहेः किवनसो डश्च' इति किप् 'यजाम्' इति संप्रसा-
रणम् वक्ष्य उः ॥ स्वरदौ 'स्वरहीनं०' ॥ धौ सु । सूत्रम्—'धावम्' ॥ धौ सप्तम्येकवचनान्तम् । 'डेरौ हित्' टिलोपः । 'स्वरहीनं०' । अम् प्रथमैकवचनम् 'हसेपः सेः' पश्चात्
'औ आव्' 'स्वरहीनम्' ॥ अनडुहृशब्दस्य धौ परे अमागमो भवति । आमोपवादः ॥
अनेन अम् 'निवन्त्या०' 'सावनडुहः' इति जुप् । 'हसेपः' 'संयोगान्तस्य लोपः' ॥ द्वित्व-
बहुत्वयोः—आमागमः । 'ड यम्' 'स्वरहीनं' ॥ द्वितीयादौ 'स्वरहीनं०' ॥ हसादौ
सूत्रम्—'वसां रसे' वसां पष्ठीयहुवचनान्तम् । 'स्वरहीनं' 'मोऽनुस्वारः' । रसे सप्तम्येक-
वचनान्तम् । 'अ ॥ ए' सिद्धम् ॥ वसामिति बहुवचननिर्देशात् वसादयः । वस् इति
क्त्प्रत्ययस्य वस् 'विदेर्वा वस्' इत्यपि वस् । सस् थ्वस् अधःपतने । अनडुहृशब्दो वृष-
भवाची । एतेषां रसे परे पदान्ते वा दत्वं भवति । 'पष्ठीनिर्दिष्टसादेशोन्यस्य भवति'
अनेन हस्य दः । भकारादौ 'स्वरहीनं' ॥ सुपि—'हसे चपा क्षसानाम्' वक्ष्य तः 'स्वर-
हीनं०' ॥ सिद्धोऽनडुहृशब्दः ॥ संस्र्ध्वसोस्तु सकारान्तावसरे । वसास्तत् वसास्तौ
वसास्तद्ध्याम् । एवं पर्णेष्वत् ॥

गोदुहृशब्दस्य भेदः ॥ दादेर्धः ॥ दादेर्धातोर्हकारस्य घत्वं भवति धातोर्ज्ञेसे
परे नाम्नश्च रसे पदान्ते च ॥ गोदुच् स इति स्थिते ॥

हकारान्तत्वेऽपि अनडुहृशब्दापेक्षया गोदुहृशब्दस्य भेदः कश्चिद्विशेषोऽस्ति । गां दो-
ग्भीति गोघुक् । 'दुह प्रपूर्णे' गोपूर्वः क्त्प्रत्ययान्तः । सूत्रम्—'दादेर्धः' ॥ दः दकार आ-
दिर्धस्य स दादिस्तस्य दादेः पष्ठयेकवचनान्तम् । 'डिति' 'डस्य' 'स्रोर्वि०' 'नामिनो रः'
जलजुम्बिका० । घः प्रथमैकवचनान्तम् । 'स्रोर्वि०' सिद्धम् । दादेरिति । दकारादेर्धा-
तोर्हकारस्य घत्वं भवति हसे परे नाम्नस्तद्विकारस्य रसे परे अथवा पदान्तविषये । अनेन
भकारादौ सुपि च हस्य घः ॥

आदिजवानां ज्ञभान्तस्य ज्ञभाः रूधोः ॥ धातोर्ज्ञभान्तस्यादौ वर्तमा-
नानां जवानां ज्ञभा भवन्ति सकारे ध्वशब्दे च परे नाम्नश्च रसे पदान्ते च ॥

। सूत्रम्—'आदिजवानां ज्ञवान्तस्य ज्ञभाः रूधोः' ॥ आदिजवानामादौ वर्तमाना जवा
आदिजवास्तोपाम् । पष्ठीयहुवचनान्तम् । 'जुडामः' 'नामि' 'स्वरहीनं०' 'मोऽनुस्वारः' ।
ज्ञभा अन्ते यस्य स ज्ञभान्तस्यस्य पष्ठयेकवचनान्तम् । 'डस्य' ज्ञभा प्रथमाबहुवचनान्तम् ।
'सवर्णे दीर्घः' 'स्रोर्वि०' । स्र् च ध्व् च रूधौ तयोः रूधोः सप्तमीद्विवचनान्तम् ।
'स्वरहीनं०' 'स्रोर्वि०' ॥ सिद्धं ण्तुःपदमिदम् ज्ञभान्तस्य धातोरादौ वर्तमानानां जवानां
ज्ञभा भवन्ति । जड्गवानां क्रमेण जडधपमा भवन्ति सकारे ध्वे च परे आद्यावे
आत्मनेपदे से ध्वे ध्वे संबन्धिनि परे, नाम्नश्च रसे पदान्ते च ॥ केचित्तु जभतीति जप्
जभो जभः इत्यादौ प्रयोगे जकारस्य जकारसंभवात् । 'आदिजवानां' 'ज्ञभान्तस्य' 'ज्ञभाः-
रूधोः' इत्येवं सूत्रं पठन्ति ॥ अनेन यत्र रसप्रत्याहारस्तत्र दस्य घः ॥

वाचसाने ॥ अर्जमाने वर्तमानानां ज्ञमानां जया भवन्ति चपा वा ॥ गोधुङ्
गोधुम् । गोदुहौ । गोदुहः । हेगोधुङ्-हेगोधुम् । हेगोदुहौ । हेगोदुहः ।
गोदुहम् । गोदुहौ । गोदुहः ॥ गोदुहा । भकारादौ-‘दादेर्घः’ इति पत्व
कृते-‘आदिजनानाम्’ इत्यनेन दकारस्य घकारे कृते-‘क्षणे जयाः’ गोधु-
ग्म्याम् । गोधुग्मिः । गोदुहे । गोधुग्म्याम् । गोधुग्म्यः । गोदुहः । गोधु-
ग्म्याम् । गोधुग्म्यः । गोदुहः । गोदुहोः । गोदुहाम् । गोदुहि । गोदुहोः ।
गोधुङ् सु इति स्थिते । ‘एसे चपाज्ञसानाम्’ इति ककारः । पश्चाद्-‘वि-
लापः सः कृतस्य’ इति पत्वम् ॥ कपसंयोगे क्षः ॥ ककारपकारसंयोगे क्ष
इत्यक्षरं भवति । गोधुङ् ॥

सूत्रम्-‘वाचसाने’ ॥ वा प्रथमैकवचनान्तम् । ‘अव्यया०’ । अवसाने सप्तम्येकवचना-
न्तम् । ‘अ इ ए’ ‘सवर्णे दी०’ सिद्धं द्विपदम् । अमे वर्णानामभावोऽवसानं तस्मिन् अव-
साने अन्ते वर्तमानानां ज्ञसानां जया भवन्ति पक्षे निरुत्पेन चपा भवन्ति । अनेन सौ
धी च रूपद्वयं विधाय ‘वसेपः से०’ इति सिलोपे कृते एकत्र पस्य कः अन्यत्र गः ।
स्वरादौ ‘स्वरहीनं०’ ॥ भकारादौ विभक्तौ तु-‘दादेर्घः’ इति पत्रे कृते ‘आदिजनानां’
इति ह्रस्व यः । ‘क्षणे जयाः’ पस्य ग । ‘स्वरहीनं०’ ॥ सुप्ति-‘दादेर्घः’ ‘आदिजनानां०’
‘एसे चपा ज्ञसानाम्’ ‘किलापः’ इति पत्वम् । ‘कपसंयोगे क्षः’ ककारपकारसंयोगे क्षो
भवति । गोधुङ् इति सिद्धम् ॥

मधुलिङ्गशब्दस्य भेदः ॥ हो ङः ॥ हकारस्य ङत्वं भवति धातोर्गते परे, ना-
म्रश्च रसे पदान्ते च । वाचसाने मधुलिङ् मधुलिङ् मधुलिङ् मधुलिङ् । हेम-
धुलिङ् हेमधुलिङ् हेमधुलिङ् हेमधुलिङ् । मधुलिङ् मधुलिङ् मधुलिङ् ।
मधुलिङ् मधुलिङ् मधुलिङ् मधुलिङ् मधुलिङ् । एसे चपा ज्ञसानाम् । मधु-
लिङ् ॥ इत्यादि ॥

मधु मकरन्दं पुष्परस लेटीति मधुलिङ् भ्रमरः । मधुलिङ्गशब्दस्य रसे पदान्ते च
विशेषः । सूत्रम्-‘हो ङः’ ॥ हः पञ्चमैकवचनान्तम् । ‘स्वरहीनं०’ । ङः प्रथमैकवचनम् ।
‘हवे’ ‘उ ओ’ सिद्धम् ॥ धातुसवन्धिनो हकारस्य क्षणे परे ङत्वं भवति नाम्रश्च नाम्रत्वं
प्राप्तस्य रसे परे पदान्ते च । [उभयोः] प्रथमैकवचने रूपद्वयम् । उभयत्रापि ह्रस्व ङः ।
‘हसेपः०’ ‘वाचसाने०’ एकत्र ङः । अन्यत्र ङः । स्वरादौ ‘स्वरहीनं०’ भकारादौ ‘हो ङः’
इति ङत्वे ‘क्षणे जयाः’ ङस्य ङः । ‘स्वरहीनं०’ । सुप्ति ‘हो ङः’ ‘एसे चपा०’ ङस्य ङः
‘स्वरहीनं०’ मधुलिङ् सु । इत्यत्र ‘कचिदपदान्तेऽपि पदान्तता आश्रयणीया’ इति न्यायात्
‘दोरन्त्यात्’ इति सूत्रेण सस्य पत्ताभावः ॥

१ विरामोऽवसानम् ॥ वर्णानामभावोऽवसानस्य सात् । इति पाणिनीयं सूत्रं न योग्यम् टीकावि-
रोधात् ॥

मित्रद्वह्शब्दस्य भेदः ॥ दृहादीनां घत्वढत्वे वा ॥ दृह् सुह् लुह् लिह्
इत्येतेषां हकारस्य घत्वढत्वे वा भवतः धातोर्ज्ञेसे नाम्नश्च परे रसे पदान्ते
च । वावसाने । मित्रधुग्-मित्रधुक्-मित्रधुह्-मित्रधुद् मित्रद्वहौ मित्रद्वहः ।
हेमित्रधुग्-हेमित्रधुक्-हेमित्रधुह्-हेमित्रधुद् । मित्रद्वहम् मित्रद्वहौ मित्रद्वहः ।
मित्रद्वहा मित्रधुग्भ्याम्-मित्रधुह्भ्याम् मित्रधुग्भिः-मित्रधुह्भिः । मित्रधुद्वसु-
मित्रधुद् इत्यादि ॥ एवं तत्त्वमुद्देशब्दः । तत्त्वे मुह्यतीति तत्त्वमुक्-तत्त्वमुग्-
तत्त्वमुद्-तत्त्वमुह् तत्त्वमुहौ तत्त्वमुहः । हेतत्त्वमुक्-हेतत्त्वमुग्-हेतत्त्वमुद्-
हेतत्त्वमुह् । तत्त्वमुहम् तत्त्वमुहौ तत्त्वमुहः । इत्यादि ॥

हकारान्तानामपि दृहादीनां वाक्यान्तरेण विशेषमाह—दृहादीनां घत्वढत्वे वा ।
दृहादीनामिति दृह्मुह्लिह्लुह् रसे पदान्ते च घत्वं वा भवति विकल्पेन । घत्वे कृते
द्वितीयपक्षे ढत्वं भवति । दृह् जिघांसायाम्, सुह् वैचित्र्ये, लुह् उद्गिरणे, लिह् प्रीतौ, णश्
अवर्शने एते दृहावयवः । अथ द्वहो वकारादित्वात्प्राप्तस्य घत्वस्य विकल्पः । अन्येषां तु अप्रा-
प्तस्य विकल्प इत्यर्थः । मित्राय दृह्यतीति मित्रद्वह सर्वत्रापि प्रथमैकवचने रूपद्वये 'दावेर्धा-
तोर्धः' । रूपद्वये च 'हो ढः' इति ढः । 'आदि श्रवानाम्' इति सर्वत्र दृस्थाने घ् । 'हसेपः
सेर्लोपः' 'वावसाने' । घस्य यथासंख्यं कगौ । ढस्य च ढहौ । मित्रधुक् मित्रधुग् मित्रधुद्
मित्रधुह् । एवं सिविपये रूपचतुष्टयम् । मित्रद्वहौ मित्रद्वहः । भकारादौ सुपि च रूपद्वयम् ।

१ भारवाहशब्दस्य भेदः । हो ढः वावसाने, भारवाद् भारवाह् भारवाहौ भारवाहः । भारवाहम् भार-
वाहौ ॥ वाहो वी घासादौ खरे ॥ वाहः कः औ घासादौ खरे । वाहो वकारस्योकारादेशो भवति घासादौ
खरे परे । भारीहः । भारीहा भारवाह्भ्याम् भारवाहभिः ॥ श्वेतवाह उक्थशास्य पुरोडाश अवयवाजो ढस्
रते पदान्ते चेति भक्त्यम् ॥ श्वेत्वाहिछोपः । अवयवोः सौ । श्वेतवाः श्वेतवाहौ श्वेतवाहः । श्वेतवाहम्
श्वेतवाहौ श्वेतवाहः । अत्र वाहो वी घासादौ । खरे चेति केचित् । श्वेतीहः श्वेतीहा श्वेतवाहा श्वेतवोभ्याम्
श्वेतवोभिः । श्वेतीहे-श्वेतवाहे श्वेतवोभ्याम् श्वेतवोभ्यः । श्वेतीहः-श्वेतवाहः-श्वेतवोभ्याम् श्वेतवोभ्यः । श्वेतीहा-
श्वेतवाहः श्वेतीहोः-श्वेतवाहोः श्वेतीहां-श्वेतवाहाम् । श्वेतीहि-श्वेतवाहि श्वेतीहोः-श्वेतवाहोः-श्वेतवः-श्वेतवस्सु ॥
अवयवाः श्वेतवाः पुरोडाशेते कृतादीर्णाः संयुक्तां निपात्यन्ते । चकारापुष्पका इति केचित् । हेक्षेतवः केति
केचित् । हेक्षेतवः हेक्षेतवाहो हेक्षेतवाहः । श्वेतवासर्न बहतीति श्वेतवा इति व्युत्पत्तिः ॥ उक्थशाः उक्थ-
शासौ उक्थशासः । उक्थशासाम् उक्थशासौ उक्थशासः । उक्थशासा उक्थशोभ्याम् उक्थशोभिः । उक्थ-
शाते उक्थशोभ्याम् उक्थशोभ्यः । उक्थशसु उक्थशसु । हेउक्थशाः हेउक्थशाः हेउक्थशासौ हेउक्थ-
शासः । इत्यादि ॥ पुरोडाः पुरोडासौ पुरोडासः । पुरोडासम् पुरोडासौ पुरोडासः । पुरोडासा पुरोडोभ्याम्
पुरोडोभिः । पुरोडासे पुरोडोभ्याम् पुरोडोभ्यः । पुरोड-घ् पुरोडस्सु । हेपुरोडाः-हेपुरोडाः हेपुरोडासौ हेपु-
रोडासः ॥ अवयवाः अवयवौ अवयवः । अवयवौ अवयवौ अवयवः । अवयवा अवयोभ्याम् अव-
योभिः । अवयवाजे अवयोभ्याम् अवयोभ्यः । अवयवसु-अवयवसु । हेअवयवा-हेअवयवः हेअवयवौ हेअव-
यवानः ॥ तुरापाद-शब्दस्य भेदः । हो ढः ॥ सहैः पः सादि ॥ सहैः सकारस्य पकारादेशो भवति सादि एति ।
यावसाने तुरापाद-तुरापाद् तुरासाहो तुरासाहः । तुरासाहम् तुरासाहौ तुरासाहः । तुरासाहा तुरापाह्भ्याम्
तुरापाहभिः । तुरासाहे तुरापाह्भ्याम् तुरापाहभ्यः । इत्यादि । हेतुरापाह-हेतुरापाह हेतुरासाहो हेतुरासाहः ॥
अपिचः पाठः केचित् ॥

तत्रैतन्न पत्ये अन्यत्र दत्ते कृते 'आदिजगतां०' इति दृश्यत्र भू । मकारादौ 'तये जताः' पत्य गः, दस्य डः । मित्रधुग्ग्यां मित्रधुद्ग्यां मित्रधुग्मिः मित्रधुद्मिः । सुनि—'गमे पपा०' इति यस्य कः । दस्य च टः । पत्य—'विप्रात्यः सः' 'कषमयोगे द्यः' मित्रधुनु । दत्ते—'स्वरहीनं०' मित्रधुदसु । धी सित् । ॥ एतत्तत्तमुद्गुप्रमिश्रित्वाभिस्तुतेऽपि साध्याः । तत्तत् प्रति मुगतीति तत्तमुद् । हस्तान्ता माधनमेग । यकारपरासन्ता भ्रममिहाः ॥

रेफान्तश्चतुर्गच्छो नित्यं बहुवचनान्तः ॥ चतुराम् शी च ॥ चतुर्गच्छ-
स्यामागमो भवति धिरर्जिनेषु पञ्चसु परेषु, शी च परे । चत्वारः । चतुरः ।
चतुर्मिः । चतुर्भ्यः ॥ रः संख्यायाः ॥ रेफान्तसंख्यायाः परसामो नुदा-
गमो भवति ॥ णत्तद्वित्ते । चतुर्णाम् ॥

रान्तमाह—रेफान्तश्चतुर्गच्छो नित्यं बहुवचनान्तः । प्रथमापठवचने सूत्रम्—'चतुराम्
शी च' ॥ चतुर इति षष्ठ्येवचनान्तं सावेतिवम् । आम् प्रथमैवचनान्तम् । 'एमेवः
सेलोपः०' । शी सप्तम्येवचनान्तम् । 'देरी द्वि' द्विलोपः । च प्रथमैवचनान्तम् ।
'अन्यया०' ॥ चतुर० । 'पञ्चसु' षष्ठ्य ममामान्तस्यचरम् । यया प्रियाप्रसारे
यस्यासौ प्रियचत्वाः । इत्यादि ज्ञेयम् ॥ अन्यथा षष्ठ्ये पञ्चमिति पदं न सम्भवति । शी
चेति षष्ठ्यनेन नपुंसकेऽपि दास्याप्यागागतो भवति इत्यर्थः । 'मिदन्ताम्बरात्सरो
वचन्यः' । जसि पूर्वम् आ । 'दस्य' 'स्वरहीनम्' 'शोर्वि०' ॥ दसि—'स्वरहीनं०'
'शोर्वि०' ॥ एतीया चतुर्था पञ्चमी बहुवचने । जलपुम्बिहा० । पञ्चीबहुवचने सूत्रम्—'रः
सख्यायाः' रः षष्ठ्येवचनम् । 'स्वरहीनं०' । सख्यायाः षष्ठ्येवचनम् । 'दित्तां यद्'
'सवर्णे द्वी०' ॥ 'रेफान्तसंख्यायाः०' अनेन नुद् । 'कनोणो०' 'रागपो द्विः' जलपुम्बि० ।
चतुर्णामिति सिद्धम् ॥ सप्तमीबहुवचने—'किलात्यः सः०' जलपुम्बि० । चतुर्णु । 'दोषां
रः' इति सूत्रेण कृतसीध रेफस्य सप्तमीबहुवचने परे विमर्गो नान्यम्येति वक्तव्यम् ।
अतोऽत्र चतुर्वित्त्वं न विसर्गः । 'चतुरवद्दोहस्य समुदौ' । हे प्रियचत्वाः ॥ दमनान्ता
अप्रसिद्धाः ॥

नकारान्तो राजन्शब्दः । राजन् सि इति स्थिते । नोपधायाः इति दीर्घः ।
ह्रस्वः सेलोपः । नाम्नो नो लोपशर्धौ ॥ नाम्नः नः लोपश् अर्धा ॥ नाम्नो
नकारस्थानागमजस्य लोपश् भवति रसे पदान्ते चार्धा । राजा राजानो रा-
जानः । राजानम् राजानां ॥ अञ्जोपः खरेभ्यश्चाच्छमादी इत्युपधाया
लोपः । स्तोः शुभिः शुः इति नकारस्य अकारः ॥ जम्भोजः ॥ जकारजकार-
संयोगे ह्रस्वक्षरं भवति ॥ राजः । राजा । राजम्याम् । 'लोपधि पुनर्न
संधिः' इति नियमाद् 'अद्रि' इत्यात्वं न ॥ राजभिः । राजे राजम्याम् रा-

१ 'शास्त्रिराह मूरस्य' ॥ २ तदन्तमिधिरनेभ्यते । प्रियाप्रसारे यया च प्रियचत्वा प्रियचत्वारौ
प्रियचत्वारः । प्रियचत्वारम् प्रियचत्वारौ प्रियचतुर । प्रियचतुष प्रियचतुर्भ्याम् प्रियचतुर्भिः । गान्धे
नुद् नेभ्यते । प्रियचतुराम् । प्राधान्ये तु सारव । परमचतुर्भ्यम् ॥ यावम् ॥ चतुर्गच्छस्य धी परे आमागनो
भवति ॥ हेप्रियचत्वा हेप्रियचत्वारौ हेप्रियचत्वारः ॥ इत्यधिक पाठः ।

जम्यः । राज्ञः राजम्याम् राजम्यः । राज्ञः राज्ञोः राज्ञाम् । राज्ञि । वेङ्योः ।

राजनि राज्ञोः राजसु । अधाविति विशेषणद्वेराजन् हेराजानौ हेराजानः ॥

नान्तानाह—नकारान्तो राजन्शब्दः तस्य पञ्चसु वचनेषु 'नोपधायाः' इति दीर्घः । प्रथमैकवचने सूत्रम्—'नाम्नो नो लोपशधौ' ॥ नाम्न इति नामन्शब्दस्य पष्ठयेकवचनान्तम् । 'अहोपः स्वरे' 'स्वरहीनं०' ॥ नः पष्ठयेकवचनान्तम् । 'स्वरहीनं०' 'सोर्वि०' पश्चात् । 'हवे०' 'डओ' ॥ लोपश्च प्रथमैकवचनान्तम् । 'हसेपः०' पश्चात् 'हवे' 'डओ' ॥ न धिः अधिस्त-
सिन् अधौ सप्तम्येकवचनम् । 'डेरौ डित्' ढिलोपः । पश्चात् 'स्वरहीनं०' ॥ नाम्न इति शब्दस्य संवन्धिना नकारस्य लोपश्च वर्णविरोधरूपो भवति परमनागमजस्य शब्दान्तभूतस्यैव । परं केनापि सूत्रेणागतस्य तस्य लोपश्च न भवति तस्ये पदान्ते च । चकारात् सुहिन् सुहिंसौ सुहिंसः । प्रशान् इत्यादौ नकारस्य लोपो न । अधौ धौ च लोपश्च न भवति । अनेन सौ तस्य लोपः । अधाविति विशेषणात् धौ न नकारलोपश्च । शसि—'अहोपः स्वरे०' इत्य-
कारलोपः । 'स्तोः श्रुभिः श्रुः' इति चुत्ये चवर्गे क्रियमाणे नकारस्य ककारः । ततो 'जवोर्ज्ञः' । जश्च वश्च जवौ तयोर्जकारवकारयोर्योगे शो भवतीत्यर्थः । अनेन जन्त्योर्ज्ञो ज्ञः । 'स्वरहीनं०' 'सोर्वि०' ॥ टाविपठयेत्येवम् ॥ भकारादौ—'नाम्नो नो लोपशधौ' ततः 'लोपशि पुनर्न संधि'रिति करणात् 'अङ्गि' इति सूत्रेण आकारो न भवति ॥ डौ—
'वेङ्योः' ॥ सुपि—नाम्नो नो लोपशधौ ॥

एवं यज्वन्नात्मन्सुधर्मन्प्रभृतयः ॥ यज्वा यज्वानौ यज्वानः । हेयज्वन् हेय-
ज्वानौ हेयज्वानः ॥ यज्जानम् यज्जानौ । अम्बयुक्तादिति विशेषणादलोपो
नास्ति । यज्वनः । यज्वना यज्वम्याम् । यज्वभिः । यज्वने यज्वम्याम् य-
ज्वम्यः । यज्वनः । इत्यादि ॥

एवं यज्वन् आत्मान् सुधर्मन् सुधर्मन् प्रभृतयोऽपि साध्याः । परं शसादौ 'अम्बयुक्तात्'
इति विशेषणात् मकारवकारयुक्तत्वात् अहोपो नास्ति । तेन यज्वनः यज्वना इत्यादि ॥
पञ्चन् मूर्धन् शब्दौ तु राजन्शब्दः ॥

श्वन्पुवन्मघवन्शब्दानां पञ्चसु राजन् शब्दवत्प्रक्रिया । श्वा श्वानौ श्वानः ।
श्वानम् श्वानौ ॥

श्वानौ ॥ श्वा हृष्टरवाची । युवा तरुणाची । मघवा इन्द्रवाची । इत्येतेषां शब्दानां
पञ्चसु सादिवचनेषु राजन् शब्दवत्साधना ।

श्वादेर्व उः ॥ श्वादेर्वकार उत्वं प्राप्नोति श्वादां स्वरे परे ईपि ईकारे च ।

१ आत्मा आत्मानो आत्मानः । आत्मानम् आत्मानो आत्मनः । आत्मना आत्मन्यान् आत्मनिः
इत्यादि ॥ दे आत्मन् देआत्मानो देआत्मानः ॥ सुपमो सुपमां चो सुपमानः । सुपमानम् सुपमां चो सुप-
मनः । सुपमेना सुपर्मम्याम् सुपर्ममिः इत्यादि ॥ देसुधर्मन् देसुधर्मन् चो देसुधर्मनः । अधिष्टः पाठः ॥
२ 'तद्धिते स्वरं तु न भवति' ॥ अत्र निषामर्कं पानिनीयसुपम् । श्वपुवमयोनामतद्धिते । तेन मापनं
भवति । इत्यधिष्टः पाठः ॥

शुनः । शुना श्रभ्याम् श्रभिः । शुने श्रभ्याम् श्रभ्यः । शुनः श्रभ्याम् इत्यादि ॥ युवा युवानौ युवानः । युवानम् युवानौ । युवन्शब्दस्य तु वकारस्योत्वे कृते । सघर्णे दीर्घः सह । यूनः । यूना युवभ्याम् युवभिः । यूने युवभ्याम् युवभ्यः । इत्यादि ॥ मघवा मघवानौ मघवानः । मघवानम् मघवानौ । मघवन्शब्दस्य चकारस्योत्वे कृते । उ ओ । मघोनः । मघोना मघवभ्याम् मघवभिः । मघोने मघवभ्याम् मघवभ्यः । इत्यादि ॥

शसादौ तु विशेषस्तमाह सूत्रम्—‘आदेर्व उः’ ॥ आ आदिर्यस्य स आदिसाम्य पप्रयेक्यचनान्तम् । ‘ङिति’ ‘ङत्स्य’ ‘लोर्वि०’ ॥ आदेरिति श्रम युवन् मघवन शब्दसंघर्षी वकारः उत्त्वमुकारत्वं प्राप्नोति शसादौ स्वरे परे ईपि च । ईपि प्रत्यये परे तु शुनी यूनी मघोनी इति भवति । वकारेण सहितोऽकारः वकारः इति सस्वरस्यापि वकारस्य स्थाने वकारः । ‘स्वरहीनं०’ शसादौ स्वरादौ सर्वत्र वकारः ॥ मकारादौ सुपि च ‘नाम्नो नो लोपशर्धा’ इति ॥ संघोघने राजन्शब्दवत् ॥ आ आनौ आनः । आनं आनी शुनः । शुना श्रभ्यां श्रभिः । शुने श्रभ्यां श्रभ्यः । शुनः श्रभ्यां श्रभ्यः । शुनः शुनोः शुनां । शुनि शुनोः श्रसु । युवा युवानौ युवानः । युवानं युवानौ । युवन्शब्दस्य शसादौ ‘आदेर्वः’ इति उत्वे कृते ‘सघर्णे दीर्घः०’ यूनः यूना ॥ मघवन् शब्दे तु वकारे कृते । ‘उ ओ’ ॥ मघोनः मघोना मघवभ्यां मघवभिः । इत्यादि शेषम् । तकारान्तमघवत् शब्दस्य तु मघवान् मघवन्तौ मघवन्तः । मघवन्तं मघवन्तौ मघवतः । मघवता मघवद्भ्यां मघवद्भिरिति रूपाणि ॥

नकारान्तस्यापि पयिन्शब्दस्य भेदः ॥ इतोऽपञ्चसु ॥ इतः अत् पञ्चसु । पञ्चसु स्यादिषु पथ्यादीनामिकारस्याकारो भवति ॥ थो नुट् ॥ पथ्यादीनां थकारस्य नुडागमो भवति पञ्चसु स्यादिषु परेषु । पन्थन् सि इति स्थिते ॥ आ सौ ॥ आ सौ ॥ पथ्यादीनां टेरात्वं भवति सौ परे । पन्थाः । नोपधायाः पन्थानौ पन्थानः । हेपन्थाः हेपन्थानौ हेपन्थानः । पन्थानम् पन्थानी ॥ पथां टेः ॥ पथ्यादीनां टेलोपो भवति शसादौ स्वरे परे तद्धिते ईपि ईकारे च । पथः । पथा पथिभ्याम् पथिभिः । पथे पथिभ्याम् प-

१ हेभन् हेभानौ हेभानः ॥ २ हेयुवन् हेयुवानौ हेयुवानः ॥ ३ हेमघवन् हेमघवानौ हेमघवानः ॥ मघवा बहुलम् ॥ मघवन्शब्दस्य वा तु इत्यन्तादेशः स्यात् ॥ श्रवरो निःकार्यः । बहुलप्रदान्तर्वे विधयो व्यभिचरन्ति । प्रितो नुम् मघवान् । नथापदान्ते क्षप्ते । मघवन्तौ मघवन्तः । मघवन्तम् मघवन्तौ मघवतः । मघवता मघवद्भ्याम् मघवद्भिः । मघवते मघवद्भ्याम् मघवद्भ्यः इत्यादि ॥ हेमघवन् हेमघवन्तौ हेमघवन्तः ॥ ‘स किल सयुगमूर्ध्नि सहायता मघवतः प्रतिपद्य महारथः ॥’ इति प्रयोगदर्शनात् ॥ अवेणञ्सापनवः । नञ्वर्जसावर्णसृ इत्यन्तादेशः स्यादसौ निमकी परतः । अर्वा अर्वन्तौ अर्वन्तः । अर्वन्तम् अर्वन्तौ अर्वतः । अर्वता अर्वद्भ्याम् अर्वद्भिः । अर्वते अर्वद्भ्याम् अर्वद्भ्यः । इत्यादि ॥ हेअर्वन् हेअर्वन्तौ हेअर्वन्तः ॥ नञ्वर्जसेति निम् । नोपधाया अनर्वा अनर्वाणि अनर्वाणः । अनर्वाणम् अनर्वाणि अनर्वाणः । अनर्वाणा अनर्वाभ्याम् अनर्वाभिः । अनर्वन्तु । इत्यादि ॥ इत्यधिकः पाठः कचित्सुखे ॥

थिभ्यः । पथः पथिभ्याम् पथिभ्यः । पथः पथोः पथाम् । पथि पथोः ।
नलोपः । किलात्पः सः । पथिषु ॥ एवं मथिन्क्रमुक्षिन्शब्दौ । मन्थाः । म-
न्थानौ मन्थानः ॥ ऋमुक्षाः ऋमुक्षानौ ऋमुक्षानः । इत्यादि ॥

पथिन्शब्दस्य भेदः ॥ सूत्रम्—‘इतोऽपञ्चसु’ ॥ इतः पञ्चमेकवचनान्तम् । ‘स्वरहीनं’
‘स्रोर्विं’ । अत् प्रथमैकवचनान्तम् । ‘हसेपः’ ‘अतोऽयुः’ ‘उ ओ’ ‘एवोऽतोऽतः’ ।
पञ्चसु इति पञ्चन् शब्दस्य सप्तमीबहुवचनान्तम् । ‘नास्रो नो’ सिद्धम् । स्यादिषु पञ्चव-
चनेषु परतः पठ्यादीनां पथिन्मथिन्क्रमुक्षिन्शब्दानामिकारस्य अकारो भवति । अनेन
सि औ जस् अम् औ वचनेषु थि इत्यस्य थ ॥ सूत्रम्—‘थो नुद्’ ॥ थ पञ्चमेकवचनान्तम् ।
‘स्वरहीनं’ ‘स्रोर्विं’ ॥ नुद् प्रथमैकवचनान्तम् । ‘हसेपः से’ ‘हवे’ ‘उ ओ’ ॥ पठ्या-
दीनां थकारस्य पञ्चसु वचनेषु नुडागमो भवति । टित्त्वादादौ । थस्य पूर्वं न् । पन् थन्
सु इति स्थिते सति । सूत्रम्—‘आ सौ’ ॥ आ प्रथमैकवचनान्तं सांकेतिकम् । सौ सिशब्दस्य
सप्तम्येकवचनान्तम् । ‘डे रौ डित्’ टिलोपः । ‘स्वरहीनं’ सिद्धम् । पठ्यादीनां टेः सौ
परे आत्वं भवति । अनेन सौ नसहितस्य थ इत्यस्य था । टेरात्वकरणादेव सेर्लोपो न,
किंतु ‘स्रोर्विं’ ‘नश्चापदान्ते’ पन्था मार्गः । संबोधनेऽप्येवमेव । अग्रे द्वितीयाद्विर-
थावत् ‘नोपधाया’ दीर्घः । ‘स्वरहीनं’ ॥ शसादौ विशेषः । सूत्रम्—‘पथां टेः’ ॥ पथा-
मिति पथिन्शब्दस्य पष्ठोबहुवचनान्तम् । ‘पथां टेः’ ‘स्वरहीनं’ ‘मोऽनुस्वारः’ । टेः
पष्ठमेकवचनान्तम् । ‘डिति’ ‘डस्य’ ‘स्रोर्विं’ ॥ पथिन् मथिन् क्रमुक्षिन्शब्दानां टेर्लोपो
भवति शसादौ स्वरे परे । अनेन शसादौ स्वरे टेः इन् इत्यस्य लोपः । भकारादौ—‘नास्रो
नो लोपशघौ’ ॥ सुपि—‘नास्रो नो’ इति नकारलोपसि कृते । ‘किलात्पः सः’ ॥ एवं
मथिन्क्रमुक्षिन्शब्दौ द्वेयौ । मन्थाः मन्थनदण्डः ॥ ऋमुक्षाः इन्द्रः । ऋमुक्षानौ ऋ-
मुक्षानः । ऋमुक्षणम् ऋमुक्षानौ ऋमुक्षः । ऋमुक्षा ‘पथां टेः’ ॥ क्रमुक्षिभ्याम् क्रमुक्षिभिः ।
क्रमुक्षे इत्यादि ॥

दण्डिन्शब्दस्य भेदः ॥ इनां शौ सौ ॥ इन् हन् पूप् अर्पमन् इत्येतेषां
शौ सौ चाघौ परे उपधाया दीर्घो भवति । सिलोपनलोपो । दण्डी दण्डिना
दण्डिनः । हेदण्डिन् हेदण्डिनां हेदण्डिनः ॥ दण्डिनम् दण्डिनां दण्डिनः ।
दण्डिना दण्डिभ्याम् दण्डिभिः । दण्डिने दण्डिभ्याम् दण्डिभ्यः । दण्डिषु ।
इत्यादि ॥ ब्रह्महा ब्रह्महणौ ब्रह्महणः । हेमलहन् हेमलहणौ हेमलहणः ।
ब्रह्महणम् ब्रह्महणौ । शसादात् ‘अलोपः स्वरे’ ॥ ह्नो मे ॥ हनः प् ने । हन्ते-
र्घातोर्हकारस्य घत्वं भवति अव्यवधाने नकारे परे, व्यवधाने निति निति च
परे घसंयोगी णत्वनिषेधार्थः ॥ ब्रह्ममः । ब्रह्मन्ना ब्रह्महम्याम् ब्रह्महभिः ।
ब्रह्ममे ब्रह्महम्याम् ब्रह्महभ्यः । ब्रह्ममः ब्रह्महम्याम् ब्रह्महभ्यः । ब्रह्ममः ब्र-
ह्ममोः ब्रह्ममाम् । ब्रह्ममि-ब्रह्महणि ब्रह्ममोः ब्रह्मह्यु ॥ एवं पूषा पूषां पूषणः

हेपूयन् हेपूयणां हेपूयणः । पूयणम् पूयणां पूयणः । पूय्या पूय्याम् पूययिः ।
 पूय्णो पूय्याम् पूयय्यः । पूयः पूय्याम् पूयय्यः । पूयः पूय्याः पूय्याम् ।
 पूयिण-पूयणि । टी० टिलोपो वेति केचिन् । पूयि पूय्याः पूययु ॥ एवम्-अयमा
 अयमणां अयमणः । हेअयमन् हेअयमणां हे अयमणः । अयमणम् अयमणां
 अयम्यः । अयम्या अयम्याम् अयमयिः । इत्यादि ॥

दण्डिन्शब्दस्य भेदः । सूत्रम्—‘इनां शी मौ’ ॥ इनां पञ्चीकृतचनान्तम् । ‘स्वर्हीनं०’
 ‘नोऽनुम्यारः’ । शी इति शिष्यस्त्व मन्त्र्येकचनान्तम् । ‘देरी टिन्’ मौ इनां मिश-
 ष्वस्य समस्येकचनान्तम् । ‘देरी टिन्’ सिद्धम् । इन् इन्प्रत्ययान्तः, हन् धातुः मन्त्रमुन-
 वृत्राणुपपदपूर्वः क्तिप्प्रत्ययान्तः । पूयन् सूर्यवाची । अयमन् भूयवाची । इनेषां शी जेपु-
 स्ये जसृक्षसोः स्थाने जाते, सी च प्रथमैकचनने धिप्रतिष्ठे परं दीर्घो भवति । ‘नोपघायाः’
 इत्यनेन सिद्धौ सत्याम् ‘इनां०’ इति सी परे एव दीर्घः स्यात् तु पञ्चमिति नियमाधेनु-
 क्तम् । अनेन सी दीर्घः । ‘हसेपः०’ ‘नाम्रो नो०’ ॥ मगदी सत्रम् ‘स्वर्हीनं०’ ॥ रसे
 प—‘नाम्रो नो०’ ॥ सुवि—‘किञ्चालः सः०’ ॥ धी अथायिनि रिशेदनात् लोपददीर्घः ।
 हे दण्डिन् ॥ शेषं सुकरम् । मगदहन्शब्दो दण्डिन्शब्दश्च । मगदा मगदहन् । ‘अर्ह-
 ष्वन्तरेऽपि’ इति णत्वम् । मगदहणः । मगदहणं मगदहणी । मगदी तु—‘अनोरः स्तरे०’
 इत्यलोपे कृते सूत्रम्—‘हनो त्रे’ हनः पञ्चमेकचनान्तम् । ‘स्वर्हीनं०’ ‘नोर्विसर्गं०’ । धी
 प्रथमैकचनान्तम् । ‘हसे पः०’ ‘हये०’ ‘उ ओ’ । ने सत्रस्येकचनान्तम् । ‘अ इ ए’
 सिद्धम् । हन्तेरिति । हन् इत्यस्य धातोः सन्निधौ हकारस्य घटनं भवति नकारं परे ।
 तथा चिति णिति च परे । अनेन हस्य पः ‘स्वर्हीनं०’ । हस्य परे कृते पतंपोने ‘क्नो-
 णो०’ इति सूत्रनिषेधार्थः । ‘हन्तेरकारपूर्वत्वे सति णत्वं निमित्ते णत्वं ननु व्यञ्जनपूर्वस्य’
 इति वचनात् पकारनकारयोः संयोगे जाते सति ‘क्नोर्णो०’ इति नस्य नमन्निषेधः ।
 ‘स्वर्हीनं०’ ॥ रसे परे—‘नाम्रो नो०’ ॥ टी तु—‘पेदयोः’ मन्त्रि मगदहणि । धी
 दण्डिन्वत् ॥ एवम् पूयन् अयमन् शब्दौ । तत्र मगदी—‘अनोरः स्तरे’ इत्यलोपे कृते ।
 ‘क्नोर्णो०’ ॥ हसादी—‘नाम्रो नो०’ ॥ शेषं कण्ठ्यम् ॥ पूय पूयणां पूयणः । पूयन्
 पूयणी पूय्याः । पूय्या पूय्यां पूयभिरित्यादि । टी तु ‘वेदयोः’ पूयि पूयणि ॥ एवम् ।
 अयमा अयमणां अयमणः । अयमणम् अयमणां अयम्यः । अयम्या अयम्याम्
 अयमयिः । अयमयु इत्यादि ॥

संख्याशब्दाः पञ्चप्रभृतयो बहुवचनान्तास्त्रिषु सत्तुपाः । पञ्चन् जम् इति
 स्थिते ॥ जडशसोल्लुक् ॥ पकारनकारान्तसंख्यायाः परयोर्विशेषोल्लुक्-
 यति ॥ लुकि न तन्निमित्तम् ॥ लुकि सति तन्निमित्तं कार्यं न स्यात् ॥
 तेन ‘नोपघायाः’ इति दीर्घत्वं न । पञ्च । पञ्च । पञ्चमिः । पञ्चम्यः । प-

नोपधायाः । नाम्नो नो लोपशधौ । पञ्चानाम् । पञ्चसु ॥ एवं सप्तन्वर्बन्द्श-
न्रभृतयः ॥

संख्यावाचकाः शब्दाः पञ्चन्रभृतयो बहुवचनान्ताः त्रिषु लिङ्गेषु सदृशरूपाः । जसि
शसि च सूत्रम्—‘जस्ससोर्लुक्’ ॥ जस् च शस् च जस्ससौ तयोर्जस्ससोः पष्ठीद्विवचना-
न्तम् । ‘स्वरहीनं०’ ‘सोर्वि०’ । लुक् प्रथमैकवचनान्तम् ‘ह्रसेपः०’ ‘नामिनोरः’ ॥ वृत्तिः
कण्ठ्या । अनेन जस् शस् इत्येतयोर्लुक् ‘प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणं न याति’ इति न्यायान्
‘नोपधायाः’ इति दीर्घत्वप्राप्तौ निषेधहेतुमाह—‘लुकि न तन्निमित्तम्’ इति । लुकि कृते
सति तन्निमित्तं कार्यं न भवति स एव निमित्तं कारणं यस्य तत्तन्निमित्तं यथा जसि ‘नोप-
धायाः’ इति सूत्रेण दीर्घत्वप्राप्तावपि न दीर्घता । तर्हि दीर्घं विधाय लुक् कार्यः । इत्यत्रो-
च्यते—कृताकृतप्रसङ्गी यो विधिः स नित्यः इति भावरूपं कार्यं न भवति, अभावरूपं
तु भवत्येव । तेन ‘नाम्नो नो लोपशधौ’ इति भवत्येव ॥ वृत्तीयाचतुर्थीपञ्चमीबहुवचने
‘नाम्नो नो लो०’ । आभि सूत्रम् ‘णः’ ॥ ए च न् ण् तस्मात् णः पञ्चम्येकवचनान्तम् ।
‘स्वरहीनं०’ । पकारान्तनकारान्तसंख्यायाः परो य आम् तस्य तुडागमो भवति । अनेन
न । ‘नोपधायाः’ इति दीर्घः । ‘नाम्नो नो०’ ॥ सुपि—‘नाम्नो नो०’ एवं सप्तन् नवन्
दशन् एकादशन् प्रभृतयोऽपि साध्याः ॥

अष्टन्शब्दस्य भेदः ॥ अष्टनो डौ वा ॥ अष्टन्शब्दात्परयोर्जस्ससोर्वा डौ
भवति । डित्वाट्टिलोपः । अष्टौ अष्टौ अष्ट अष्ट ॥ वासु ॥ वा आ आसु ।
अष्टन्शब्दस्य आसु विभक्तिषु परासु वा टेरात्वं भवति । अष्टभिः—अष्टाभिः ।
अष्टभ्यः—अष्टाभ्यः । अष्टभ्यः—अष्टाभ्यः । अष्टानाम् । अष्टसु—अष्टासु ॥

अष्टन्शब्दस्य भेदः । सूत्रम्—‘अष्टनो डौ वा’ ॥ अष्टन इति अष्टन्शब्दस्य पष्ठवेकवच-
नान्तम् । ‘स्वरहीनं०’ ‘सोर्वि०’ । डौ प्रथमैकवचनान्तम् । सांकेतिकम् । ‘ह्रसे’ ‘ड ओ’ ॥
वा प्रथमैकवचनान्तम् । ‘अव्यया०’ ॥ सिद्धमिदं सूत्रम् । अष्टन्शब्दात्परयोर्जस्ससोर्वा
विकल्पेन डौ भवति । गुरुत्वात्सर्वस्य जसो डौ । जसि शसि च रूपद्वयम् । अनेन एकत्र
डौ । औ । डित्वाट्टिलोपः । ‘स्वरहीनं०’ अन्यत्र ‘जस्ससोर्लुक्’ ‘नाम्नो नो०’ ॥ वृत्तीया-
दिवहुत्वेऽपि रूपद्वयम् । सूत्रम्—‘वासु’ ॥ वा प्रथमैकवचनान्तम् । ‘अव्यया०’ । आ प्रथमैक-
वचनम् । सांकेतिकम् । आसु इति इदंशब्दस्य सप्तमीबहुवचनान्तम् । ‘सदादेरेरः स्वादौ’
‘भ्यः’ ‘आवतः स्त्रियाम्’ ‘सवर्णे दीर्घः०’ । अष्टन इति अष्टन्शब्दस्य आसु वृत्तीयादिषु

१ गौणत्वेऽपि भातवं जस्तालोर्डीत्वं चेत्वेके । त्रियाष्ट त्रियाष्टाः त्रियाष्टानां-त्रियाष्टौ त्रियाष्टानः त्रियाष्टौ-
त्रियाष्टाः । त्रियाष्टानं त्रियाष्टाम् त्रियाष्टानो-त्रियाष्टौ त्रियाष्टान्-त्रियाष्टौ त्रियाष्टान् । त्रियाष्टान-त्रियाष्टा त्रिया-
ष्टान्यां त्रियाष्टान्याम् त्रियाष्टानि-त्रियाष्टनिः । त्रियाष्टे-त्रियाष्टे त्रियाष्टान्यां त्रियाष्टभ्याम् त्रियाष्टभ्यः त्रिया-
ष्टभ्यः । त्रियाष्टान्-त्रियाष्टाः त्रियाष्टान्यां-त्रियाष्टान्याम् त्रियाष्टान्य-त्रियाष्टभ्यः । त्रियाष्टान्-त्रियाष्टाः त्रियाष्टौ-
त्रियाष्टौ त्रियाष्टान्-त्रियाष्टान् । त्रियाष्टि त्रियाष्टनि-त्रियाष्टे त्रियाष्टौ-त्रियाष्टौ त्रियाष्टान्-त्रियाष्टान् । त्रियाष्टान्-
त्रियाष्टाः त्रियाष्टानो-त्रियाष्टाः त्रियाष्टानि-त्रियाष्टानि त्रियाष्टौ त्रियाष्टाः ॥ जसि श्रीभ्येव रूपानि शसि श्रीभ्येव भे-
पुनः । दावपि श्रीणि रूपानि शेषे द्वे द्वे त्रियाष्टानः ॥ इत्यधिकं कथितम् ॥

परासु सतीषु वा आस्वयाकारो भवति । अनेन तृतीया चतुर्थी पञ्चमी बहुवचने वा आकारः । अन्यत्रापि 'नाम्नो नो०' । आसि । एकत्र आकारः । उभयत्रापि 'एगः' इति सुट् । द्वितीयरूपे । 'नोपभायाः' इति दीर्घः । 'नाम्नो नो०' पञ्चद्वये सदृशं रूपम् ॥ सुप्ति—एकत्र आकारे कृते अन्यत्रापि 'नाम्नो नो०' ॥

मकारान्त इदमृशब्दः ॥ इदमोऽयं पुंसि ॥ इदमः अयम् पुंसि । इदमृशब्दस्य पुंसि विषये अयमादेशो भवति सिसहितस्य ॥ अयम् । द्विवचनादौ 'त्यदादेरेः' इति सर्वत्राकारः । इद औ इति स्थिते ॥ दस्य मः ॥ त्यदादीनां दकारस्य मत्वं भवति त्यादौ परे ॥ 'ओ औ औ' इमी । सर्वादित्वात् 'जमी' इमे । त्यदादीनां घेरभावः ॥ इमम् इमौ इमान् ॥ अन टौसोः ॥ इदमोऽजादेशो भवति टौसोः परयोः कृत्स्नस्य ॥ 'टेन' अनेन ॥ रभ्यः ॥ स्मि अः । इदमः सकारे भकारे च परे अकारादेशो भवति कृत्स्नस्य ॥ 'अङ्गि' इत्यात्वम् आभ्याम् ॥

मकारान्तानाह—मकारान्त इदमृशब्दः । सौ सूत्रम्—'इदमोऽयं पुंसि' ॥ इदमः पष्ठपे-
कवचनम् । 'स्वरहीनं०' । अयं प्रथमैकवचनान्तम् । 'इसेपः०' 'मोऽनुस्वारः' 'अतोऽस्तुः'
'उओ' 'एतोऽस्तुः' । पुंसि इति पुंसृशब्दस्य सप्तम्येकवचनान्तम् । 'स्वरहीनं०' सिद्धम् ।
इदमृशब्दस्य पुंसि पुंलिङ्गे एव सौ प्रथमैकवचने परे, अयमित्यादेशो भवति । अनेन सौ परे
अयम् । मान्तकरणसामर्थ्यादेव 'त्यदादेरेः' त्यादौ इति न भवति । अन्यथा अयमित्येवा-
वक्ष्यम् । 'इसे पः से०' 'मोऽनुस्वारः' ॥ केचित्तु सिसहितस्यैव अयम् इत्यादेशमिच्छन्ति ।
द्विवचनादौ तु 'त्यदादेरेः' त्यादौ इत्यकारे कृते सूत्रम्—'दस्य मः' पष्ठपेकवचनान्तम् ।
'इदस्य' । मः प्रथमैकवचनान्तम् । 'स्रोर्वि०' ॥ त्यदादीनां दकारस्य अयुक्तस्य त्यादौ सर्व-
विभक्तौ परे मत्वं भवति । अनेन सर्वविभक्तिषु मकारः । प्रथमाद्विवचने 'मो औ औ' ॥
प्रथमात्रबहुवचने—'जसी' 'अङ्ग' ॥ द्वितीयैकवचने—'अमृशसोरस्य' 'मोऽनुस्वारः' ॥
द्वितीयाद्विवचने—'ओ औ औ' ॥ द्वितीयाबहुवचने—'अमृशसोरस्य' 'सो नः पुंसः'
'शस्ति' ॥ तृतीयैकवचने सूत्रम्—'अन टौसोः' अन प्रथमैकवचनान्तं सांकेतिकम् । टा च
ओस् च टौसो तयोः सममीद्विवचनान्तम् । 'स्वरहीनं०' 'स्रोर्वि०' ॥ इदमृशब्दस्य टा
तृतीयैकवचने ओसि पष्ठीसप्तमीद्विवचने परे अन इत्यादेशो भवति । अनेन टावचने अन
आदेशः । 'टेन' 'अ इ ए' अनेन ॥ द्वित्वे । सूत्रम्—'रभ्यः' स् पु भ च र्प् वस्मिन् स्मि
सप्तम्येकवचनान्तम् । 'स्वरहीनं०' ॥ अः प्रथमैकवचनान्तम् । 'स्रोर्वि०' पश्चात् 'इ यं
स्वरे' 'स्वरहीनं०' ॥ इदमृशब्दस्य सकारे भकारे च परे अकारो भवति कृत्स्नस्य सम-
स्येत्यर्थः ॥ अनेन तृतीयाचतुर्थीपञ्चमीद्वित्वे इदमोऽकारः । 'अङ्गि' इत्यात्वम् ॥ तृतीया-
चतुर्थीपञ्चमीबहुवचने—'रभ्यः' इत्यकारः ॥

भिस्रभिस्र ॥ इदमदसोर्गिष् भिसेव भवति ॥ तेन न मकारस्वाकारः ।

‘ए स्मि बहुत्वे’ एभिः । इदम् डे इति स्थिते ‘त्यदादेष्टेरः स्यादौ’, ‘सर्वादेः स्मद्’ ‘स्म्यः’ असौ । आभ्याम् । एभ्यः । ‘डसिरत्’ ‘अतः’ अस्मात् । आभ्याम् । एभ्यः । ‘डस्स्य’ अस्स । ‘अन टौसोः’ ‘ओसि’ ‘ए अय्’ अनयोः । ‘सुडामः’ ‘स्म्यः’ ‘एस्मि बहुत्वे’ ‘किलात्’ एषाम् । ‘डि सिन्’ असिन् अनयोः एषु ॥ त्यदादीनां संवोधनाभावः ॥

तसौ भिसि सूत्रम्—‘भिस्भिस्’ । भिस् प्रथमैकवचनान्तम् । ‘हसेपः०’ । भिस् प्रथमैकवचनम् । ‘हसेपः०’ ॥ इदम्-अदस्शब्दसंबन्धी यो भिस् स भिस् एव भवति । तत्र भिसौ भिस्करण ‘स्म्यः’ इति सूत्रेण अकारनिषेधार्थम् । तदेवाह—न भकारस्वाकार इति ॥ ‘ए स्मि बहुत्वे’ ॥ पर कप्रत्ययसहितयोर्न । तेन इमकैः अमुकैः । एव चतुर्थी-पञ्चमीबहुत्वेऽपि । चतुर्थ्येकवचने ‘सर्वादेः स्मद्’ ‘स्म्यः’ ‘ए ऐ ऐ’ । पञ्चम्येकवचने । ‘डसिरत्’ ‘अतः’ ‘स्म्यः’ ‘सर्वणे दीर्घः०’ ॥ पष्ठ्येकवचने—‘डस्स्य’ ‘स्म्यः’ । पष्ठीसप्तम्योर्द्विवचने । ‘अन टौसोः’ ‘ओसि’ ‘ए अय्’ ‘स्वरहीनं०’ ॥ आसि ‘सुडामः’ ‘स्म्यः’ ‘ए स्मि बहुत्वे’ ‘किलात्पः सः०’ ॥ ‘स्वरहीनं०’ ॥ सप्तम्येकवचने । ‘डि सिन्’ ‘स्म्यः’ ‘एस्मि बहुत्वे’ ‘किलात्पः सः०’ । त्यदादित्वात्संवोधनाभावः ॥ ‘इदमः’ प्रत्यक्षगतं समीपतरवर्ति चैतद्वोरूपम् । अदसस्तु विप्रकृष्ट तदिति परोक्ष विजानीयात् ॥

किंशब्दस्य भेदः । किंशब्दस्य ‘त्यदादेष्टेरः स्यादौ’ इति सर्वत्राकारे कृते सर्वशब्दवद्रूपं ज्ञेयम् ॥ कः कौ के । कम् कौ कान् । केन काभ्याम् कैः । कसौ काभ्याम् केभ्यः । कस्मात् काभ्याम् केभ्यः । कस्य कयोः केषाम् । कसिन् कयोः केषु ॥

किंशब्दस्य ‘त्यदादेष्टेरः स्यादौ’ इत्यादिना अकारे कृते सर्वशब्दवत्प्रक्रिया ॥ त्यदादिस्वाक्षरभावः संबोधनाभावः ॥ इत्यादयो मान्ताः शब्दा ज्ञेयाः ॥ शब्दप्रभान्ता भ्रमसिद्धाः ॥

धकारान्तस्तत्त्वबुध् शब्दः । तस्य रसे पदान्ते च । ‘आदिजवानां क्षभान्तस्य क्षमाः स्म्योः’, ‘हसेपः सेलोपः’ ‘वावसाने’ तत्त्वभुद् तत्त्वभुद् तत्त्वबुधौ तत्त्वबुधः । हेतत्त्वभुद् हेतत्त्वभुद् हेतत्त्वबुधौ हेतत्त्वबुधः । तत्त्वबुधम् तत्त्वबुधौ तत्त्वबुधः । तत्त्वबुधा तत्त्वभुज्याम् तत्त्वभुजिः । इत्यादि ॥

धकारान्तस्तत्त्वबुध् शब्दः । तस्य रसे पदान्ते च ‘आदिजवानां०’ इत्यनेन धकारस्य भकारः । सौ धौ च सिलोपे कृते ‘वावसाने’ इति धकारस्य दकारतकारौ । स्वरदौ । ‘स्वरहीनं०’ । भकारादौ ‘ज्ञे ज्ञाः’ । ‘स्वरहीनं०’ । सुषि—‘रसे चपा क्षसानाम्’ धस्य सः ‘स्वरहीनं०’ । एव समेविध् ॥

१ इदमोऽप्यन्वादेशे द्वितीयदौस्त्वेनान्देशो वक्तव्यः ॥ उक्तस्य पुनर्मोपणमन्यादेशः ॥ एने एनौ एनान् । एनेन एनयोः ॥ प्रशाम्शब्दस्य भेदः ॥ यो नो पातो । धागोर्भकारस्य वकारादेशो भवति रसे पदादे च । प्रशान् प्रशामी प्रशाम । हेमशान् हेमशामी हेमशाम । प्रशामम् प्रशामी प्रशामः । प्रशामा प्रशाम्याम् प्रशाग्भिः । इत्यादीत्ययमपि पाठः ।

जकारान्तः सम्राज्शब्दः ॥ छशपराजादेः पः ॥ छकारान्तस्य शकारान्तस्य पकारान्तस्य च राज्यजसृज्मृज्म्राजादेश्च पकारो भवति धातोर्ज्ञसे परे, नाम्नश्च रसे पदान्ते च ॥ पस्य पत्वं डत्वनिषेधार्थम् । तेन आख्यातादौ तु डत्वं नास्ति—द्वेष्टीत्यादौ ॥ षो डः ॥ पः डः । पकारस्य डत्वं भवति धातोर्ज्ञसे परे नाम्नश्च रसे पदान्ते च । वावसाने ॥ भो राजि समः षौ ॥ क्विचन्ते राजतौ परे समो मस्य म एव स्यात् ॥ तेनानुस्वाराभायः । सम्राड्-सम्राड् । सम्राजौ । सम्राजः । हेसम्राड्-हेसम्राड्-हेसम्राजौ हेसम्राजः । सम्राजम् । सम्राजौ । सम्राजः । सम्राजा । सम्राड्भ्याम् । सम्राड्भिः एवं विराजादर्थः ॥

अथ जान्ताः । तत्र अकारान्तः सम्भ्राज्जन्तः । तस्य स्वरदौ 'स्वरहीनं०' रसे पदान्ते च विशेषः । सूत्रम्—'छशपराजादेः षः' छश्च शश्च षश्च राजादिश्च छशपराजादित्स्य । पष्ठप्रेकवचनान्तम् । 'डिति' 'डस्य' 'स्रोर्वि०' । षः ॥ प्रथमैकवचनान्तम् । 'स्रोर्वि०' सिद्धम् । छकारान्तस्य सत्त्वप्राच्छादेः, शकारान्तस्य विशादेः, पकारान्तस्य द्विप् पप् इत्यादेः तथा राज्पज्स्ज्ज्भ्राजदेश्च पकारो भवति ॥ 'पष्टीनिर्दिष्टस्य' इत्यन्त्यस्य । धातोर्हसे परे नाम्नश्च रसे पदान्ते च । उभयोरादिशब्दात् प्रश्नभ्रज्जपरिभ्राजानां ग्रहणम् पकारस्य पत्वकरणं डत्वनिषेधार्थं पस्य पत्वे कृते । 'पो डः' इति डकारो न भवति । यत्तु पस्य पत्वं डत्वनिषेधार्थं तदपि द्वेष्टि इत्यादावेव, न तु सर्वत्र । यथा द्विपधातोस्त्यादौ द्वेष्टीत्यादि रूपम् ॥ यद्वा छशपेति ग्रहणं व्यर्थमिति केचित् । प्रयोगदर्शनाभावात् । यत्तु पस्य पत्वं डत्वनिषेधार्थमिति तदपि व्यर्थम् । द्विद् द्विपो द्विपः अद्वेद् इत्यादौ पस्य पत्वेऽपि डत्वस्य दर्शनात् । तथा द्वेष्टीत्यादावपि पस्य पत्वं न, किं तु केवलं 'पुभिः पुः' । अनेन रसे पदान्ते च जस्य षः । अतः सूत्रम्—'पो डः' षः पष्ठप्रेकवचनान्तम् । 'स्वरहीनं०' 'स्रोर्वि०' । डः प्रथमैकवचनान्तम् । 'स्रोर्वि०' सिद्धम् । पकारस्य डकारो भवति धातोर्हसे परे नाम्नश्च रसे पदान्ते च ॥ केचित्तु 'वावमाने' इत्यनेनैव पकारस्य 'ऋदुरया मूर्धन्याः' इति स्थान-सचर्णीं मूर्धन्यां टकारडकारौ स्यातामिति । तथा ध्यां भिस् इत्यादावपि 'भवे जवाः' अनेन डत्वं स्यात् । अतः 'पो डः' इति सूत्रं व्यर्थमिति वदन्ति । तच्चिन्त्यम् । अनेन

१ युजेरसमासे ॥ युजेः सृष्टिं शुम् स्यादसमासे । किन्प्रत्ययस्य कुः ॥ किन्नन्तस्य घातोः कर्णान्तदिशः
स्यादसमासे क्लृप्ति पदान्ते च । प्रत्ययशब्दे प्रत्ययान्तस्य महङ्गम् । युद् । अंतुलारपरस्रवर्णा । युञी युञः ।
युञ्म युञी युजः । युञा शुग्भ्याम् युमिमः । युजे युग्भ्याम् युग्भ्यः । “योः कुः” “खरे नपा” “किलात्” “कपस-
योगे णः” युधु । हेयुद् हेयुञी हेयुजः । इत्यादि ॥ असमासे किम् । अश्वयुक्-अश्वयुग् अश्वयुञी अश्वयुजः ।
अश्वयुजम् अश्वयुञी अश्वयुजः । अश्वयुजा अश्वयुग्याम् अश्वयुमिमः इत्यादि ॥ सप्ताध्वयस्य युजेर्न शुम् ।
युक् समाधिमानित्यर्थः ॥ दकारान्तो द्विपादशब्दः । द्विपात् द्विपाद् द्विपादी द्विपादः । द्विपादम् द्विपादी ॥
पादः पत् ॥ पादशब्दस्य पदादेशः स्वाच्छसादी खरे परे तद्धिते ईपि ईकारे ॥ ॥ द्विपदः । द्विपदा द्विपा-
भ्याम् द्विपाद्भिः । द्विपदे द्विपाज्याम् द्विपाज्यः । इत्यादि ॥ हेद्विपात् हेद्विपाद् हेद्विपादी हेद्विपादः ॥ अयं
पाठः पाणिनीयासूतरी केनचिद्विधितः ॥

द्वयान्ताः पुंलिङ्गाः ९] चन्द्रकीर्तिव्याख्यासहितम् ।

छकारान्तस्तत्त्वप्रादृशशब्दः 'छशपराजादेः पः' 'वाचसाने' तत्त्वप्राद-तत्त्वप्राद
तत्त्वप्रादो तत्त्वप्रादः । तत्त्वप्रादम् तत्त्वप्रादो तत्त्वप्रादः । तत्त्वप्रादो ।
'छशपराजादेः पः' 'पो ङः' तत्त्वप्रादभ्याम् । तत्त्वप्रादभिः । तत्त्वप्रादे
तत्त्वप्रादभ्याम् तत्त्वप्रादभ्यः । तत्त्वप्रादः तत्त्वप्रादभ्याम् तत्त्वप्रादभ्यः ।
तत्त्वप्रादः तत्त्वप्रादोः तत्त्वप्रादाम् । तत्त्वप्रादि तत्त्वप्रादोः तत्त्वप्रादसु ॥

छकारान्तस्तत्त्वप्रादृशशब्दः ॥ व्याकरणान्तरेषु 'च्छ्रोः शङ्गुनासिके च' इति छस्य शब्दं
विधाय छकारान्तस्तत्त्वप्रादृशशब्द इत्युक्तमस्ति । तस्य रसे पदान्ते च संयोगान्तस्य लोपः
इत्येकस्य छकारस्य लोपं विधाय ततः 'छशपराजादेः पः' इति एत्वे कृते । 'पो ङः' 'वाच-
साने' सप्ताज्यन् ॥ भेषं सुकरम् । छान्तोऽयम् ॥ छान्ता अप्रसिद्धाः ॥

धकारान्तोऽग्निमधृशब्दः । 'वाचसाने' अग्निमत्-अग्निमद् अग्निमयी अग्नि-
मधः । हेअग्निमत्-हेअग्निमद् हेअग्निमयी हेअग्निमधः ॥ अग्निमधम् अग्नि-
मयी अग्निमधः । अग्निमथा अग्निमथ्याम् अग्निमद्भिः । इत्यादि ॥

धकारान्तोऽग्निमधृशब्दस्तस्य सौ धौ च सिलोपे कृते 'वाचसाने' इति 'वर्ग्यो वर्ग्येण
स्वर्णः' इति वचनात् धकारस्य या तकारद्वयौ । भकारादौ 'क्षणे जशाः' यस्य दः ।
'स्वरहीनं' । सुपि—'रसे चपा ज्ञसानाम्' यस्य तः 'स्वरहीनं' । खरादौ 'स्वरहीनं' ॥
एवं धान्ताः ॥

चकारान्तः प्रत्यच्शब्दः ॥ अच्चेः पञ्चसु नुमागमो वक्तव्यः ॥ चोः
कुः ॥ चवर्गस्य कवर्गादेशो भवति धातोर्ज्ञेसे परे नाम्नश्च रसे पदान्ते च
यथासंख्येन ॥ 'स्तोः श्रुमिः श्रुः' 'संयोगान्तस्य लोपः' प्रत्यङ् प्रत्यञ्चौ
प्रत्यञ्चः । हेप्रत्यङ् हेप्रत्यञ्चौ हेप्रत्यञ्चः । प्रत्यञ्चम् प्रत्यञ्चौ ॥ अच्चेरलोपो
दीर्घश्च ॥ अच्चेतेरकारस्य लोपो भवति पूर्वस्य च दीर्घः शसादौ स्वरे परे
तद्धिते प्रत्यये ईपि ईकारे च ॥ प्रतीचः । निमित्ताभावे नैमित्तिकस्याप्य-
भावः । प्रतीचा । 'चोः कुः' प्रत्यङ्भ्याम् प्रत्यङ्भिः । प्रतीचे प्रत्यङ्भ्याम्
प्रत्यङ्भ्यः । प्रत्यङ् ॥ एवं तिर्यच्शब्दः । तिर्यङ् तिर्यञ्चौ तिर्यञ्चः ।
तिर्यञ्चम् तिर्यञ्चौ ॥

चकारान्तः प्रत्यच्शब्दः । 'अञ्चु गतिपूजनयोः' । अञ्चु प्रतिपूर्वः क्तिप्रत्ययः ['प्रतिपू-
र्वस्यापूजार्थस्याञ्चतेर्नलोपो वक्तव्यः' । यद्वा] 'नो लोपः' । 'इ यं स्वरे' क्तिपः सर्वापहारी
लोपः । प्रत्यच् इति सिद्धम् । तस्य पञ्चसु विशेषः । 'अच्चेः पञ्चसु नुमागमो वक्तव्यः' ।

१ माधेः पूजयाम् ॥ पूजार्थस्याञ्चतेरपधाभूतस्य नस्य लोपो न स्यात् । अल्लस्यनकारलान् नुम् । 'किन्प्र-
त्ययस्य कुः' 'संयोगान्तस्य लोपः' । प्रत्यङ् प्रत्यञ्चौ प्रत्यञ्चः । प्रत्यञ्चम् प्रत्यञ्चौ । नलोपाभावादकारस्यालोपः ।
प्रत्यञ्चः । प्रत्यञ्चा प्रत्यङ्भ्याम् प्रत्यङ्भिः । इत्यादि ॥ 'ङोः कृङ् ङ् वा चरि' प्रत्यङ्-प्रत्यङ् ॥ अधिकः पाठः ॥
२ अस्य प्रामाणिकत्वे त्रिविधं उदच् प्रथमिषु नकारस्य लोपो न प्राप्नोति ।

हेसाध्यश्च हेसाध्यश्चो हेसाध्यश्चः ॥ सध्यश्चस् सध्यश्चो सधीनः । सधीचा सध्य-
गम्यामित्यादि ॥

दासादौ तु विशेषः । सूत्रम्—‘तिरश्चादयः’ तिरश्च आरिषेपां ते तिरश्चादयः । प्रथमाप-
ह्रुवचनान्तम् । ‘ए ओ जसि’ ‘ए अय्’ ‘स्वरहीनं’ ‘सोर्विं’ ॥ तिरश्चादय इति । तिर्य-
ण्द्वयस्यसध्यचसम्यच् शब्दानां यथाक्रमं तिरश्च् उदीच् सधीच् समीन् इत्यादेशा निपा-
त्यन्ते दासादौ स्वरं परे तद्धिते प्रत्यये ईवि ईकारे च । तद्धिते यथा तिरश्चीनः । ईवि
तिरश्ची । ईकारे तिरश्ची तिर्येभिः । अत्र अनेन दासादौ स्वरं परे तिर्यच् शब्दस्य तिरश्च्,
उदीच् शब्दस्य उदीच् । ‘स्वरहीनं’ भकारादौ । ‘चोः कुः’ ‘हवे जषा’ । सुवि च ‘चोः
कुः’ ‘फिलात्पः सः’ इति मलयवत् । इत्यादयश्चान्ताः ॥ टकारान्ता अप्रसिद्धाः ॥

तकारान्तो मरुच्छब्दः । ‘हते पः सेलोपः’ ‘वावसाने’ मरुत्-मरुत् मरुतो
मरुतः । हेमरुत्-हेमरुत् हेमरुतो हेमरुतः ॥ मरुतम् मरुतो मरुतः । मरुता
मरुद्याम् मरुद्भिः । इत्यादि । एवं अग्निचित्प्रभृतयः । अग्निचिन्-अग्निचिद्
अग्निचितो अग्निचितः । हेअग्निचित्-हेअग्निचिद् हेअग्निचितो हेअग्निचितः ॥
तकारान्तो मरुत् शब्दस्य सौ धौ च सिलोपे कृते ‘वावसाने’ तकारस्य वा टकारः ।
भकारादौ ‘हवे जषा’ तस्य वः ‘स्वरहीनं’ । स्वरदौ सुवि च ‘स्वरहीनं’ ॥ यत्रमग्नि-
चित्प्रभृतयोऽपि साध्याः । अग्निं विनोति इन्धनैर्नर्धयतीति अग्निचिन् ॥

तकारान्त उ(क्र)कारानुबन्धो महच्छब्दः ॥ त्रितो नुम् ॥ उश्च ऋश्च वृ ।
वृ इत् यस्य सः त्रित् तस्य त्रितः नुम् । उकारानुबन्धस्य ऋकारानुबन्धस्य
च नुमागमो भवति पुंसि पञ्चसु परेषु [शौ च] ॥

तकारान्त उ(क्र)कारानुबन्धो महच्छब्दस्य पञ्चसु विशेषः । ‘मह पूजायाम्’ ।
‘हुहिमहिषिपिभ्यः कए’ । एभ्यः किन् अतुप्रत्ययो भवति । ऋकार इन् । उकारानुबन्धित्वं
॥ चिन्त्यम् । महत् इति महत् । कार्यार्थमुचरितस्य वर्णम्यानुबन्ध इति संज्ञा । यद्वा
उचरितप्रध्वंसिनो हानुबन्धाः । सूत्रम्—‘त्रितो नुम्’ ॥ उश्च ऋश्च वृ वृ इन् यस्य स त्रिन्
तस्य त्रितः पष्ठपेकवचनान्तम् । ‘स्वरहीनं’ ‘सोर्विं’ । नुम् प्रथमैकवचनान्तम् । ‘हमेपः’
‘हवे’ ‘उ ओ’ सिद्धम् । उकारानुबन्धस्य यतुप्रत्ययादेः, ऋकारानुबन्धस्य च शतृप्रत्ययादेः
नुमागमो भवति पुंसि पुंलिङ्गे पञ्चसु वचनेषु परेषु । शौ चेति नपुंसके जस्-शसोः स्थाने
जावे शौ च परे । अनेन पञ्चसु स्वादिषु तकारात्पूर्वं न् ॥

न्सम्महतोऽधौ दीर्घः शौ च ॥ न्सन्तस्याप्शब्दस्य महच्छब्दस्य च दीर्घो
भवति पञ्चसु परेषु धिवर्जितेषु शौ च परे ॥ ‘संयोगान्तस्य लोपः’ महान् ।

१ टीका दृष्ट्वा यथितं परं व्यर्थमेव ‘नुमयमः’ इत्यनेन सिद्धत्वात् ॥ २ न्सन्तस्येसागमजनकार-
शुक्रसान्तस्य शेषम् । तेन कंसशब्दस्य त्रिवन्तस्य न दीर्घः । संयोगान्तस्य लोपः । कन् कंशो कंसः ।
कंसम् कंशो कंसः । कंसा कन्-भ्याम् कन्नि. कन्सु । हेरन् ॥ शोमना आपो यस्मिन्सौ साप् स्वाप्
सापी सापः । साम्पि तदगानि । इत्यधिकम् ॥

‘नश्चापदान्ते ह्रस्वे’ महान्तौ महान्तः । हेमहन् हेमहान्तौ हेमहान्तः । महान्तम् महान्तौ महतः । महता महज्याम् महद्भिः । महते महज्याम् महज्यः । इत्यादि ॥

सूत्रम्—‘न्सम्महतोऽधौ दीर्घः शौ च’ न्स च ‘अय् च महश्च न्सम्महत् तस्य षष्ठ्येकवचनान्तम् । ‘स्वरहीनं०’ ‘श्लोर्वि०’ न्सम् अग्रे महत् । ‘अमे जमा जा’ पस्य मः । ‘स्वरहीनं०’ । न धिः अधिससिन् अवौ सप्तम्येकवचनान्तम् । ‘डेरौ हित्’ टिलोपः । स्वरहीनं०’ ‘अतोऽयुः’ ‘उ ओ’ ‘एदोऽतोऽतः’ । दीर्घः प्रथमैकवचनान्तम् । ‘श्लोर्वि०’ । ‘शौ’ इति शिशब्दस्य सप्तम्येकवचनान्तम् । ‘डेरौ हित्’ टिलोपः । च प्रथमैकवचनान्तम् । ‘अव्यया०’ ॥ न्संतस्येति । सुहिनस्शब्दं विहाय नुमागमसहितसकारान्तस्य, तथा अप्शब्दस्य जलवाचिनो नित्यं बहुवचनान्तस्य, तथा महच्छब्दस्य उकारानुबन्धस्य पुंसि पञ्चसु वचनेषु धिवर्जितेषु, नपुंसके शौ च दीर्घो भवति ह्रस्वदीर्घभुता विधीयमानाः स्वरस्थाने भवन्तीति सादीनां षष्मजनसंनिष्ठस्य स्वरस्य दीर्घो भवतीत्यर्थः ॥ अप्शब्दो बहुत्व एव । तत्र असमासान्तस्य जसि दीर्घो नान्यत्र । समासान्तस्य पञ्चस्त्वेव इयं विवक्षा । यथा शोभना आपो यत्र स स्वाप् देशः स्वाप् स्वापौ स्वापः । स्वापं स्वापौ इति । नपुंसके शौ स्वापि सरांसि इति ॥ अनेन धिवर्जितेषु पञ्चसु दीर्घः । धौ तु नुमागम एव न दीर्घः । ‘ह्रस्वेपः०’ ‘संयोगान्तस्य०’ इति सौ धौ च तकारस्य लोपः । शेषेषु—‘नश्चापदान्ते ह्रस्वे’ ‘स्वरहीनं०’ । भकरादौ—‘क्षवे जवाः’ ‘स्वरहीनं’ ॥ शेषं सुगमम् ॥

तकारान्त उकारानुबन्धो भवच्छब्दः ॥ अत्वसोः सौ ॥ अत्वसोः सौ इति धातोर्न्यसे । अत्वन्तस्यासन्तस्य च दीर्घो भवति धिवर्जिते सौ परे । ‘संयोगान्तस्य’ ‘ह्रस्वेपः’ । भवान् भवन्तौ भवन्तः । हेभवन् हेभवन्तौ हेभवन्तः । भवन्तम् भवन्तौ भवतः । भवता भवज्याम् भवद्भिः । भवते भवज्याम् भवज्यः । भवतः भवज्याम् भवज्यः । भवतः भवतोः भवताम् । भवति भवतोः भवत्सु ॥ ऋकारानुबन्धस्य भवत्शब्दस्य नुमागम एव । अत्वन्तत्वाभावात् दीर्घः । भवन् भवन्तौ भवन्तः । हेभरन् हेभवन्तौ हेभवन्तः । भवन्तम् भवन्तौ भवतः । भवता भवज्याम् भवद्भिः । भवत्सु । इत्यादि ॥ एवं पचन्शब्दः । पचन् पचन्तौ पचन्तः । हेपचन् हेपचन्तौ हेपचन्तः । पचन्तम् पचन्तौ पचतः । पचत्सु । इत्यादि ॥

भा, दीप्तौ । ‘भातेर्हवतुः’ । यतः—‘भातेस्तु हवतुः परः । भवान् पूज्ये युष्मदर्थे’ इति

१ असन्तस्येयुप्रत्ययान्तस्येति विवक्षितम् । तेन पिण्डे शब्दतीति पिण्डमः पिण्डमयी पिण्डमय । पिण्डमयम् पिण्डमयी पिण्डमयम् । इत्यादि ॥ २ द्विरुक्तानां जसादीनां च षष्ठ्युपपत्तिरिष्यते । पुंलिङ्गे निरयं षष्ठ्यो नपुंसके वा शौ च ॥ दधत्-दधत् दधती दधतः । दधन् दधती दधतः । दधता दधज्याम् दधद्भिः । इत्यादि ॥ नपुंसके दधत् दधत् दधती दधति दधन्ति । जश् जाश् दधिता यात् दीपो येनी चद्याम् एते जसादयः इत्यधिकम् ॥

प्रकारानुबन्धो भवच्छब्दः । तस्य पञ्चसु—‘प्रितो नुम्’ इति नुमागमः । ततः सूत्रम्—
 ‘अत्वसोः सौ’ अनुत् न अस् न अत्वसौ तयोः अत्वसोः पृष्ठीद्विवचनान्तम् । ‘स्वरहीनं’
 ‘सोर्वि०’ । सौ इति सिञ्चस्य राप्प्रत्ययवचनम् । ‘हे रौ द्वित्’ ॥ अत्वत्त्वेति । उक्त-
 रानुबन्धस्य असन्तत्वेति । नुमागमरहितस्यासन्तस्य शब्दस्य धिक्प्रतिज्ञे सौ परे दीर्घो
 भवति । अनेन सौ दीर्घो भवति, धौ न, ‘धिक्प्रतिज्ञे’ इति विशेषणात् ॥ धौ ‘द्विसेपः
 से०’ ‘संयोगान्तस्य छोपः’ हे भवन् । अन्यत्र—‘नञ्धापदान्ते०’ ॥ स्वरादौ सुपि च
 ‘स्वरहीनं०’ । मकारादौ ‘श्वे जयाः’ । शेषं मुकर्मम् ॥ एवम् अष्टीवन्-पञ्जीवन्-
 फक्षीपत्-शब्दाः ॥ भू ‘श्वशानौ तिप्त्वेवत् क्रियायाम्’ ‘अप् कर्तरि’ शुणः ‘ओ अव्’
 ‘स्वरहीनं’ ‘अदे’ ‘स्वरहीनं०’ प्रकारानुबन्धो भवत्शब्दः । भवत् इत्यस्य प्रकारा-
 नुबन्धत्वात् ‘प्रितो नुम्’ इति नुमागम एव स्यात् । परम् अत्यन्तत्वामावात् ‘अत्वसोः
 सौ’ इति दीर्घत्वं न । शेषं मुगमम् । एवं पचत् शब्दः । पचत् शब्दोऽपि रित् प्रकारानु-
 बन्ध इत्यर्थः । एवम् अन्येऽपि शब्दप्रत्ययान्ता प्रकारानुबन्धा ज्ञेयाः ॥ इति तान्ताः ॥
 कपान्ता अप्रसिद्धाः ॥

शकारान्तो विश्वशब्दः । ‘छशपराजादेः यः’ इति पत्वम् । ‘पो डः’ इति
 डत्वम् । ‘वावसाने’ चपा जयाश्च । चिट्-चिह्न विशौ विशः । हेचिट् हेचिह्न
 हेचिशौ हेचिशः ॥ विशम् विशौ विशः । विशा विहभ्याम् विहमिः ।
 विहसु इत्यादि ॥

शकारान्तो विश्व शब्दः । तस्य ‘छशपराजादेः यः’ इति पत्वे कृते । ‘पो डः’ ‘वाव-
 साने’ । स्वरादौ ‘स्वरहीनं०’ ॥ सुपि ‘खसे चपा शप्ता (पा) नाम्’ सम्राज्शब्दवत् । विह्
 विह् इत्यादीनि रूपाणि ॥ विह् मनुष्यो वैश्यश्च ॥ इत्यादयः शान्ताः ॥

प्रकारान्तः पृष्ठशब्दो नित्यं बहुवचनान्तस्त्रिषु सरूपः । पृष्ठ जम् इति स्थिते ।
 ‘जस्रशसोर्लुक्’ ‘पो डः’ ‘वावसाने’ । पट् पट् पटमिः पट्म्यः पट्म्यः ।
 ‘प्याः’ इति नुद् । ‘पो डः’ पट् नाम् इति स्थिते ॥ ‘इ णः’ ॥ इ णः । संख्या-
 संपन्विनो उक्तारस्य णत्वं भवति नामि परे ॥ ‘दुमिः दुः’ यणाम् । पट्सु
 कचिदपदान्तेऽपि पदान्तताश्रयणीया ॥

प्रकारान्तः पृष्ठ शब्दो नित्यं बहुवचनान्तस्त्रिषु लिङ्गेषु सदृशरूपः । ‘जस्रशसोर्लुक्’ ‘पो
 डः’ ‘वावसाने’ । पट् पट् । पुनरपि पट् पट् । मकारादौ ‘पो डः’ इति उत्त्वे कृते ‘स्वर-
 हीनं०’ ॥ आमि—‘प्याः’ इति नुमागमः । ‘पो डः’ पट् नाम् इति स्थिते सति सूत्रम्—
 ‘इ णः’ इ पृष्ठपेकवचनान्तम् । सांकेतिकम् । णः इति प्रथमैकवचनान्तम् । ‘सोर्वि०’ ॥
 संख्या० । वृत्तिः कण्ठ्या । अनेन नामि परे उकारस्य णकारः । ‘दुमिः दुः’ ‘स्वरहीनं०’ ॥
 सुपि ‘पो डः’ ‘खसे चपा शप्ता (पा) नाम्’ ततः टकारस्य सकारसंयोगे ‘दुमिः दुः’ इति प्रातौ
 ‘टोरन्त्यात्’ इति सूत्रेण ‘दुमिः दुः’ इति सूत्रेण सस्य पत्वनिषेधः ॥ ननु अत्र पदान्तत्वा-
 भावात् ‘टोरन्त्यात्’ इति सूत्रं कथं संभवति अत्राह—कचिदिति । कचित्प्रयोगान्तरे भप-
 दान्तेऽपि पदान्तता आश्रयणीया वक्तव्या इति भावः ॥

दोषशब्दस्य भेदः ॥ दोषां रः ॥ दोषसञ्जुप्आशिप् हविष्प्रभृतीनां पकारस्य रेफो भवति रसे पदान्ते च ॥ 'हसेपः' 'सौर्विसर्गः' दोः दोषौ दोषः । हेदोः हेदोषौ हेदोषः ॥ दोषम् दोषौ । [शसादावन्नन्तता वा वक्तव्या ।] दोषः-दोष्णः । दोषा-दोष्णा दोर्भ्यां-दोषभ्याम् दोर्मिः-दोषमिः । दोषे-दोष्णे दोर्भ्यां-दोषभ्याम् दोर्भ्यः-दोषभ्यः । दोषः-दोष्णः दोर्भ्यां-दोषभ्याम् दोर्भ्यः-दोषभ्यः । दोषः-दोष्णः दोषोः-दोष्णोः दोषां दोष्णाम् । वेदयोः दोष्णि-दोषणि दोपि दोषोः-दोष्णोः । दोर्षु-दोः-पु-दोषसु । सप्तमीबहुवचने कृत्रिमत्वादिसर्गः ॥ एवं सञ्जुप्शब्दः ॥ सञ्जुप्आशिपो रसे पदान्ते च दीर्घो वक्तव्यः ॥ दोषाम् । सजूः सजुषौ सजुषः । हेसजूः हेसजुषौ हेसजुषः । सजुषम् सजुषौ सजुषः । सजुषा सजूर्भ्याम् सजूर्मिः । सजूर्षु-सजूः-पु । इत्यादि ॥

दोषशब्दो भुजार्थवाचकस्य भेदः ॥ सूत्रम्—'दोषां' दोषां यद्विबहुवचनान्तम् । 'स्वरहीनं' 'नोऽनुस्वारः' एकमिदं सूत्रम् ॥ अथवा 'दोषां रः' इति द्विपदं सूत्रम् । दोष् सञ्जुप् आशिप् हविष् घनुप् सर्षिप् शब्दानां पकारस्य रसे पदान्ते च रेफो भवति । सकारस्य स्थाने जातस्य पकारस्येति व्याख्येयम् । अनेन रसे पदान्ते च रेफः । सौ धौ च—'हसेपः से०' 'सौर्वि०' ॥ द्विवचनादौ 'स्वरहीनं' ॥ दोः दोषौ दोषः । दोषं दोषौ । शसादौ तु विशेषः । 'शसादौ स्वरं परे नान्तता वा वक्तव्या' । अस्वार्थः । दोषशब्दस्य शसादौ स्वरं परे नान्तत्वं भवति वा विकल्पेन अन्ते नकारागमो भवतीत्यर्थः । दोष् न् इति स्थिते । 'ऋर्नो णो०' पक्षे 'स्वरहीनं' । दोष्णः दोषः दोष्णा दोषा । भकारादौ 'दोषां रः' जलनुम्बिका० । दोर्भ्यां दोर्मिः । यद्वा 'दोषां रः' 'रादापो द्विः' 'क्षये जवाः' 'स्वरहीनं' दोर्भ्यां दोर्मिः इत्यादि । केचित्तु—'शसादावनन्तता वा वक्तव्या' इत्येवं पठन्ति, स्वर इति पदं न पठन्ति तन्मते स्वरादौ हसादौ च सर्वत्र विकल्पेन अन् आगमे कृते स्वरादौ 'अहोपः स्वरे' 'ऋर्नो णो०' 'स्वरहीनं' । द्वितीयपक्षे फेयलं 'स्वरहीनं' दोष्णः दोषः । दोष्णा दोषा ॥ भकारादौ एरुञ्ज अन् आगमे कृते 'स्वरहीनं' 'नोमो नो०' दोषभ्यां । द्वितीयपक्षे 'दोषा रः' जलनुम्बिका० । दोर्भ्याम् ॥ एवं दोषमिः दोर्मिः । दोषे 'स्वरहीनं' दोष्णे शसादावनन्तता । ततो 'अहोपः स्वरे०' 'ऋर्नो णो०' 'स्वरहीनं' ॥ दोषभ्यां दोर्भ्यां दोषभ्यः दोर्भ्यः दोषः दोष्णः दोषभ्यां दोर्भ्यां दोषभ्यः दोर्भ्यः दोषः दोष्णः दोषोः दोष्णोः दोषा दोष्णां । 'वेदयोः' दोपि दोष्णि दोपि । दोषोः दोष्णोः सुपि अनन्तत्वे कृते 'नामो नो लोप०' दोषसु पक्षे 'दोषां रः' इति रत्ने । 'विलास्यः सः०' दोर्षु । केचित्तु 'दोषां रः' 'सौर्विसर्गः' 'विसर्जनीयम्' दोषसु इत्यपि साधयन्ति । केचित्तु दोः-पु इति पठन्ति ततो ययासम्भवं साध्यम् ॥ दोष् शब्दः प्रहोपलिङ्गः । ङीप्ते तु

दोषी दोषि ॥ जुपी प्रोतिसेवनयोः । जोपणं जुद् मिलनं सह तेन वर्तते इति सजुर्मित्रम् ।
'सजुपाशियो रसे पदान्ते च दीर्घो वक्तव्यः' इति केचिन्नेच्छन्ति । 'दोषां रः' इति रत्नं
विधाय 'ध्वोर्विहसे' इत्यनेनैव सिद्धत्वात् । इति पान्ताः ॥

सकारान्तः पुंशब्दः ॥ पुंसोऽसुहः ॥ पुंशब्दस्य असुहादेशो भवति
पुंसि पञ्चसु परेषु शौ च ॥ ङकारोऽन्त्यादेशार्थः । उकारो नुम्बिधानार्थः ॥
'मः स्वरः' पुमस् सि इति स्थिते । 'त्रितो नुम्' 'न्सम्महतः' इति दीर्घः ।
'संयोगान्तस्य लोपः' 'ह्रसेपः सेलोपः' पुमान् पुमांसौ पुमांसः । हे पुमन्
हे पुमांसौ हे पुमांसः । पुमांसम् पुमांसौ पुंसः । पुंसा । पुंसि पुंसोः । पुंस् सु
इति स्थिते ॥

'सकारान्तः पुंशब्दः । पुनातीति पुमान् । 'पुनातेः सुक् नुम् च' इति सुप्रत्ययो नुमा-
गमश्च 'ज्वादेहस्' । अथवा—पाति त्रिवर्गं पुमान् 'पातेर्ङ्मसुः' इति ङमस् प्रत्ययः ॥
पुंस् शब्दस्तस्य पञ्चसु विशेषः । सूत्रम्—'पुंसोऽसुहः' पुंसः पष्ठयेकवचनान्तम् । 'स्वर-
हीनं' 'स्त्रोर्वि' असुहः प्रथमैकवचनान्तम् । 'ह्रसेपः' 'अतोऽसुहः' 'उ ओ' 'एदोऽ-
तोऽसुहः' ॥ पुंशब्दस्य पञ्चसु स्यादिषु परेषु असुहः इत्ययमादेशो भवति । ङकारोऽन्त्या-
देशार्थः । उकारः उच्चारणार्थः । अनेनान्तस्य सकारस्य अस् इत्यादेशः । पुमस् इति
स्थिते । 'त्रितो नुम्' इति नुमागमः । पञ्चसु । 'न्सम्महतः' इति धिवर्जम् अन्यत्र दीर्घः ।
'सौ धौ च' 'ह्रसेपः' इति सिलोपः 'संयोगान्तस्य' इति सलोपः । अग्रे द्वितीयादित्वं
यावत् 'नञ्चापदान्ते' 'स्वरहीनं' पुमान् पुमांसौ पुमांसः । हे पुमन् हे पुमांसौ हे
पुमांसः । पुमांसम् पुमांसौ । शसादौ 'नञ्चापदान्ते' 'स्वरहीनं' पुंसः पुंसा । भकारादौ
'संयोगान्तस्य' 'नञ्चापदान्ते ह्रसे' ॥ एवं सुपि 'संयोगान्तस्य' 'नञ्चापदान्ते' पुंसु ॥

असंभवे पुंसः ककसौ ॥ असंभवेर्धे पुंशब्दस्य कगागमो भवति सुपि
परे ॥ ककारः कित्कार्यार्थः । अकार उच्चारणार्थः ॥ स्कोराद्योश्च संयो-
गाद्योः सकारककारयोर्लोपो भवति धातोर्ह्रसे परे नाञ्च रसे पदान्ते च ॥
'किलात् इति सस्य पतम् । 'कपसंयोगे क्षः' पुंक्षे ॥

अथ रूपान्तरं साधयति—असंभव इति । असंभवे वैदिकप्रयोगे । असंभवो नाम
वेदान्तैकवेद्यस्य आत्मनो बहुत्वासंभवः । न विद्यते आत्मनो ब्रह्मणो बहुत्वसंभवो यत्र
सोऽसंभवः । कुतः 'एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म' 'नेह नानास्ति किञ्चन' इति वेदान्तवेद्यस्य वेदा-
न्तशास्त्रेण वेद्यस्य ज्ञेयस्यात्मनो बहुत्वासंभवः ॥ अथवा—नास्ति संभवो बुद्धेः सूत्रादेश

१ रेफः स्वरपरं वर्णं दृष्ट्वाऽऽरोहति तच्छिखरः । पुरः स्थितं यदा पश्येदधः सरुमये स्वरम् ॥ अनुस्वारो
नमसैव यावत्तद्देशयोगतः । मूर्ध्नि सङ्गं लभेत्तानत्रेक्षते पुरतः स्वरम् ॥ इत्यधिकं दृश्यते क्वचित् ॥

२ ननु पुंक्षिप्यत्र मकार एव संयोगादिर्न सकारस्त्विह कथं लोपः । पुंक्षु अत्र 'स्कोराद्योश्च' इत्यनेन संयो-
गाद्यस्य लोपे प्राप्ते मकारस्य लोपो भवेत्तु सकारस्य । आदित्वाभावात् । संयोगाद्यस्तु पुंस् इत्यत्र शिरसि
मकार एव । तस्मादादिर्न द्विषिषम् । मुख्यमापेक्षिकं च । अत्र सस्यादित्वमापेक्षिकम् । पुंस् क इत्यत्र
ङकारापेक्षया सकार आदिः सकारापेक्षया मकार आदिरिति सकारस्यैव लोपः । इत्यधिकम् ॥

यत्र सोऽसंभवस्तस्मिन् वाच्ये सति सादिति सुषि परे कगागमो भवति ॥ अनेन पुंस् अमे क् कित्वादन्ते । 'स्कोराद्योश्च' इति सलोपः । 'किञ्चात्त्वः सः०' 'कषसंयोगे ह्रः' पुंस्तु इति सिद्धम् । परमपुरुषे पुङ्क्षु, लौकिकेषु पुरुषेषु पुंसु ॥

एवं विद्वत्शब्दः । विद्वान् विद्वांसौ विद्वांसः । हेविद्वन् । विद्वांसम् विद्वांसौ ॥ वसोर्व उः ॥ वसोः संबन्धी वकार उत्वं प्राप्नोति शसादौ खरे परे तद्धिते ईपि ईकारे च ॥ विदुषः । विदुषा । 'वसां रसे' इति दत्वम् । विद्वज्ज्याम् विद्वज्जिः । विदुषे विद्वज्ज्याम् विद्वज्जः । विद्वत्सु । इत्यादि ॥

विद्वत्शब्दस्य पञ्चसु पूर्ववत् 'प्रितो जुम्' 'न्तम्महवो०' दीर्घः । 'संयोगान्तस्य लोपः' 'ह्रस्वः' विद्वान् विद्वांसौ विद्वांसः । हे विद्वन् । विद्वांसम् विद्वांसौ । शसादौ तु विशेषः— 'वसोर्व उः०' वसोः पप्रयेकवचनान्तम् । 'किति' 'ह्रस्व' 'सोर्वि०' 'नामिनोरः' जलतु-न्विका० । वः प्रथमैकवचनान्तम् । 'सो०' उः प्रथमैकवचनं सांकेतिकम् । 'आदे लोपश्च' वसोरिति 'कमुकानौ जवेवत्' 'विदेर्वा वमुः' इत्यादिसूत्रोत्पन्नो यो वमुप्रत्ययस्तस्य संबन्धी वकारः सखर उत्वं प्राप्नोति शसादौ खरे परे तद्धिते ये प्रत्यये ईपि च परे । तद्धिते वैदुष्यम् । ईपि विदुषी ॥ अत्रानेन शसादौ खरे सर्वत्र व इत्यस्य उः 'किञ्चात्त्वः सः०' 'खरहीनं०' । शसादौ 'वसां रसे' इति सस्य दत्वे कृते भकारादौ 'खरहीनं०' सुषि 'खले चपा शसानाम्' दस्य तः । खरहीनं० ॥

एवं तस्थिवत्शब्दः । तस्थौ इति तस्थिवान् । घ्रा गतिनिवृत्तौ । 'आदे ण्यः झः' स्या । कमुप्रत्ययः । वस् । सच जप्पवत् । तेन द्वित्वम् । 'ह्रस्वः' 'शसात्स्वपा०' इति पूर्वस्य लोपः । 'क्षपानां जवचपाः' इति तस्य तः ['स्यामी' इति आकारस्य ईकारः] । तस्थि-वस् इति जाते स्यादिः । तस्थिवान् तस्थिवांसौ । तस्थिवांसः तस्थिवांसम् तस्थिवांसौ ॥ शसादौ 'वसोर्व उः' इति वस्य उत्वे कृते 'निमित्ताभावे नैमित्तिकस्याप्यभावः' इति इकारस्य आकार

१ एवं तस्थिवत्प्रभृतयः । तस्थिवान् तस्थिवासी तस्थिवांसः । तस्थिवांसम् तस्थिवांसौ । निमित्ताभावे नैमित्तिकस्याप्यभावः । इदो वकारमुद्दिश्य प्राप्तत्वाद्वसोत्वे तन्निवृत्तिः । आतोऽनपि इत्यालोपः । तस्थुषः । तस्थुषा तस्थिवज्ज्याम् तस्थिवज्जिः । तस्थिवत्सु । इत्यादि हेतस्थिवन् हेतस्थिवांसौ हेतस्थिवांसः ॥ सकारान्तः श्चुवत्शब्दः । श्चुवन् श्चुवन्सौ श्चुवन्सः । श्चुवन्सम् श्चुवन्सौ । श्चुवन्स श्चुवन्स इति स्थिते । 'वसोर्व उः' लोपोत्तोरित्युक्तौ खरे खरहीन परेण संयोग्यम् । 'किञ्चात्त्वः सः०' इति पत्वम् । श्चुवन्सुषः । श्चुवन्सुषा । वसां रसे खले चपा श्चुवन्सु । हेश्चुवन् हेश्चुवन्सौ हेश्चुवन्सः ॥ एवं पेत्थिवान् पेत्थिवांसौ पेत्थिवांसः । पेत्थिवांसम् पेत्थिवांसौ । दसि वसोत्वे कृते यदागमस्तादिद्व्यलोपः । पेत्थुषः । पेत्थुषा पेत्थिवज्ज्याम् । इत्यादि ॥ सकारान्तो जग्मिवत्शब्दः । जग्मिवान् जग्मिवांसौ जग्मिवांसः । जग्मिवांसम् जग्मिवांसौ । इदः पकारमुद्दिश्य प्राप्तत्वाद्वसोत्वे कृते इदोऽपि निवृत्तिः । 'गमां खरे' इत्यनेन उपचालोपः । जग्मुषः । जग्मुषा जग्मिवज्ज्याम् । जग्मिवज्जिः । जग्मिवत्सु । जग्मिवांसौ जग्मिवांसः । जग्मिवांसम् जग्मिवांसौ । दसि वसोत्वे कृते पकारनिमित्तस्य 'योने धातोः' इति नकारस्यापि नकारः । गमां खरे इति उपचालोपः । जग्मुषः । जग्मुषा जग्मिवज्ज्याम् । इत्यादि ॥ एवं जपन्वान् जपन्वांसौ जपन्वांसः । जपन्वांसम् जपन्वांसौ । जपन्सुषः । जपन्सुषा जपन्वज्ज्याम् । इत्यादि ॥ अधिकम् मूलपुष्पके नास्ति ॥

२ अयं वीट्टकान्तर्गतपाठटीकाकर्तुं प्रमादजः । 'इत्तद्विधानाभेक्यपणामादन्तानां च पथेः कथो-दिदवाप्यः' इत्यनेन श्चोर्विदोर्बेगेद्विधानस्य जागृकत्वात् ॥

एव । ततः 'आतोऽनधि' इत्याकारलोपः । 'स्वरहीनं०' 'किलात्पः सः०' तस्थुपः तस्थुपा तस्थिवज्यामित्यादि ॥ एवं गत इति जग्मिवान् जग्मिवांसौ जग्मिवांसः । जग्मिवांसम् जग्मि-
वांसौ जग्मुपः । जग्मुपा जग्मिवज्यामित्यादि ॥ एवं पेचिवान् पेचिवांसौ पेचिवांसः । पेचिवांसम्
पेचिवांसौ पेचुपः । पेचुपा पेचिवज्यामित्यादि । उपा(खा)स्रत्पर्णध्वसादीनां तु रसे पदान्ते
च 'वसां रसे' इति द्रवम् । खरादौ 'स्वरहीनं०' उपा(खा)स्रत् उपा(खा)स्रसौ उपा(खा)-
स्रसः उपा(खा)स्रज्याम् उपा(खा)स्रङ्गिः उपा(खा)स्रत्सु । एवं पर्णध्वत् पर्णध्वसौ पर्ण-
ध्वसः इत्यादि ॥

सकारान्तः सुवचसशब्दः । 'अत्वसोः सौ' सुवचाः सुवचसौ सुवचसः ।
हेसुवचः हेसुवचसौ हेसुवचसः ॥ सुवचसम् सुवचसौ । इत्यादि ॥ एवं चन्द्र-
मस्रभृतयः । 'अत्वसोः सौ' 'हसेपः सेलोपः' चन्द्रमाः चन्द्रमसौ चन्द्रमसः ।
हेचन्द्रमः हेचन्द्रमसौ हेचन्द्रमसः । चन्द्रमसम् चन्द्रमसौ चन्द्रमसः । चन्द्र-
मसा चन्द्रमोभ्याम् चन्द्रमोभिः । चन्द्रमस्तु-चन्द्रमःसु । इत्यादि ॥

सकारान्तः सुवचसशब्दः । वच परिभाषणे सुपूर्वः । 'वचादेरस्' 'स्वरहीनं०' नाम-
त्वात्स्यादयः । ततः सौ परे 'अत्वसोः सौ' इति दीर्घः 'हसेपः से०' 'सोर्वि०' । धौ
'हसेपः से०' 'सोर्वि०' । खरादौ सुपि च सर्वत्र 'स्वरहीनं०' भकारादौ 'सोर्वि०' 'हवे'
'व ओ' शेषं सुकरम् । एवं चन्द्रमस् शब्दः । चन्द्रमाः चन्द्रमसौ चन्द्रमसः । चन्द्रमसा
चन्द्रोभ्यां चन्द्रमस्तु । एवं वेधाः वेधसौ वेधसः । दुर्मेधाः दुर्मेधसौ दुर्मेधसः । इत्यादि ।
एवं प्रचैतस् जातवेदस् उच्चैःश्रवस् सुप्रजस् तेजस्रभृतयः ॥

उशनसशब्दस्य भेदः ॥ उशनसाम् ॥ उशनस् पुरुदंसस् अनहेस् इत्येतेषां
सेरघेर्डा भवति ॥ द्वित्वाट्टिलोपः । उशना उशनसौ उशनसः । उशनसो
धौ सान्तता नान्तताऽदन्तता वा वक्तव्या । हेउशनन्-हेउशन-हेउशनः हे-
उशनसौ हेउशनसः ॥ उभयविकल्पे रूपत्रयम् । संबोधने उशनसस्त्रिरूपमिति
वचनात् ॥ उशनसम् उशनसौ उशनसः । उशनसा उशनोभ्याम् उशनोभिः ।
उशनस्तु-उशनःसु । इत्यादि ॥ [पुरुदंसा पुरुदंससौ पुरुदंससः । इत्यादि ॥
अनेहा अनेहसौ अनेहसः हेअनेहः । अनेहसम् । इत्यादि ॥]

उशनसशब्दादीनां सौ विशेषः । सूत्रम्—'उशनसाम्' उशनसां यष्टीबहुवचनान्तम् ।
'स्वरहीनं०' उशनसपुरुदंसस्रज्जनेहस् इत्येतेषां शब्दानां धिवर्जितस्य सेर्डा भवति । अनेन
सेर्डा । ढकारट्टिलोपार्थः । 'द्विति टेः' इति टेलोपः । 'स्वरहीनं०' । शेषं द्वित्वादौ सुव-
चस्रत् । उशनसो धौ विशेषमाह—'उशनसो धौ सान्तता नान्तता अदन्तता च
वक्तव्या' उशनसशब्दस्य धिविषये नान्तता अन्त्यसकारस्य नकारः अदन्तता अकारान्तता
च सकारस्य लोपो भवतीत्यर्थः । चकारात् एतीये ॥ सान्त एव तिष्ठतीति धौ रूपत्रयम् ॥
यतः 'संबोधने उशनसः' इति । एकत्र 'हसेपः०' 'सो०' । द्वितीयरूपे सस्य नः । 'ह-
सेपः०' । एतीये ॥ अदन्तता वक्तव्येति सलोपः । 'समानाद्धेलोपो०' इति धेलोपः । हे

उशनः हे उशनन् हे उशन इति श्रेयम् । उशनस् भ्यामित्यत्र 'स्रोर्वि०' 'हवे' 'उ ओ' उशनोभ्याम् उशनोभिरित्यादि । उशना शुक्रः । एवं पुरुदंसस् अनेहसप्रभृतयः । पुरुदंसा पुरुदंससौ पुरुदंससः । पुरुदंसा इन्द्रः ॥ अनेहा अनेहसौ अनेहस इत्यादि । अनेहा कालः ॥

अदसशब्दस्य भेदः । 'त्यदादेष्टेः' इति सर्वत्राकारः । अद् सि इति स्थिते ॥

सौ सः ॥ अदसो दकारस्य सौ परे सत्त्वं भवति ॥ सेरौ ॥ अदसः सेरौ-कारादेशो भवति ॥ असौ ॥

अदसशब्दस्य सकारान्तस्यापि विशेषः । तस्य 'त्यदादेष्टे०' इति सर्वत्राकारः । सौ तु अदस् सौ इति स्थिते सूत्रम्—'धौ सः' साविति सिशब्दस्य सप्तम्येकवचनान्तम् । 'डौ' टिलोपः । सः प्रथमैकवचनान्तम् । 'स्रोर्वि०' ॥ अदसो दकारस्य सौ परे सो भवति । अनेन दस्य सः । असस् इति स्थिते । सूत्रम् 'सेरौ' सेः इति सिशब्दस्य पष्ठयेकवचनम् । 'विति' 'हस्य' 'स्रोर्वि०' । औ प्रथमैकवचनान्तम् । सांकेतिकम् । 'नामितो रः' 'स्वरहीनं०' ॥ अदसः संवन्धिनः सेः औकारो भवति । अनेन सिस्थाने औ । 'ओ औ औ' असाविति सिद्धम् ॥

द्विवचने अदस् औ इति स्थिते ॥ 'दस्य मः' ॥ 'ओ औ औ' अमौ इति स्थिते ॥

माद् ॥ उश् ऊश् ऊ । अदसो मकारात्परस्य ह्रस्वस्य ह्रस्व उकारादेशो भवति । दीर्घस्य च दीर्घ उकारादेशो भवति ॥ अम् ॥ बहुवचने सर्वादित्यात् 'जसी' दस्य मः 'अ इ ए' अमे इति स्थिते ॥ एरी बहुत्वे ॥ एः ई बहुत्वे । बहुत्वे सति मकारात्परस्य अदस एकारस्य ईकारादेशो भवति ॥ अमी । अमुम् अम् अमून् ॥ मत्वोत्वे कृते । 'टा नाऽस्त्रियाम्' अमुना अम्-भ्याम् अमीभिः । अमुष्मे । अम्भ्याम् अमीभ्यः । अमुष्मात् अम्भ्याम् अमीभ्यः । अमुष्य अमुयोः अमीपाम् । अमुष्मिन् अमुयोः । अमीषु ॥

द्विवचनादौ 'त्यदादेष्टेः०' इति सर्वत्राकारे कृते 'दस्य मः' अम औ इति स्थिते 'ओ औ औ' इति ॥ सूत्रम्—'माद्' मात् पञ्चम्येकवचनम् । 'हसिरत्' 'सर्वर्णे दीर्घः०' उश् उश् ऊ प्रथमैकवचनान्तं सांकेतिकम् । 'चपा अवे०' सिद्धम् । अदसो मकारात्परस्य ह्रस्वस्वरस्य उकारो भवति दीर्घस्य च दीर्घ उकारो भवति । अनेन अमौ इत्यस्यौकारस्य दीर्घत्वात् उकारः । अत्र पूर्वं विभक्तिकार्यं पश्चात् 'माद्' । टास्थाने तु पूर्वम् 'माद्' पश्चाद्विभक्ति-कार्यमिति विवेकः । अम् । बहुत्वे, बहुवचने सर्वादित्यात् 'जसी' 'अ इ ए' अमे इति स्थिते सूत्रम्—'एरी बहुत्वे' एः 'पष्ठयेकवचनान्तम्' 'स्रोर्वि०' । ई प्रथमैकवचनान्तं सांकेति-कम् । 'नामितो रः' 'स्वरहीनं०' । बहुत्वे सप्तम्येकवचनान्तम् । बहुत्वे बहुवचने सति अदसशब्दस्य मकारात्परस्य एकारस्य ईकारो भवति । अनेन एकारस्य ईकारः । अमी । मकारात्परस्येति चेन्न व्याक्रियते तदा अमुकः अमुकौ अमुके इति न सिध्यति । अमि 'अमृशसोरस्य' 'माद्' इत्यकारस्य उकारः । मोऽनुस्वारः' अमुमिति सिद्धम् । द्विवचनं

प्रथमाद्विवचनयत् । बहुत्वे 'अमृशसोरस्य' 'सो नः पुंसः' 'शसि' 'मादू' अमृन् इति सिद्धम् । टाविषये 'मादू' अस्य उः । अमु ततः 'टानाऽस्त्रियाम्' अमुना । द्विवचने 'अङ्गि' इत्यात्वम् पश्चात् 'मादू' इत्याकारस्य दीर्घत्वाद्दकारः अमृभ्यामिति सिद्धम् । एवं चतुर्थी-पञ्चमीद्वित्वेऽपि । तृतीयाबहुवचने 'मिसृमिस्' इति वचनात् 'ए स्मि बहुत्वे' 'एरी बहुत्वे' अमीभिः । एवं चतुर्थीपञ्चमीबहुवचने । चतुर्थ्येकवचने 'सर्वादेः खट्' 'मादू' 'किलात्पः सः' 'ए ऐ ऐ' अमुष्मै । पञ्चम्येकवचने 'डसिरत्' 'अठः०' इति समागमः । 'सर्वे०' 'मादू' 'स्वरहीनं०' 'किलात्पः सः०' अमुष्मात् । पष्ठयेकवचने 'दस्य' 'मादू' 'किलात्पः सः०' अमुष्य । पट्टीसप्तम्योर्द्विवचने ओसि अकारस्य एकारः । 'ए अय्' 'मादू' 'स्वरहीनं०' । आगि 'मुढानः' 'ए स्मि बहुत्वे' 'एरी बहुत्वे' 'किलात्पः सः' अमीषाम् । सप्तम्येकवचने 'डि सिन्' 'मादू' 'किलात्पः सः०' अमुष्मिन् । सुपि 'ए स्मि बहुत्वे' 'एरी बहुत्वे' 'किलात्पः सः०' अमीषु । त्यदादित्वाद्धेरभावः । संयोधनं न भवतीत्यर्थः ॥

सामान्ये अदसः कः स्यादिवच्च ॥ सामान्येऽर्थे वाच्ये सति अदसः शब्दात्परः कः प्रत्ययो भवति स स्यादिवच्चेयः ॥ 'त्यदादेरेः स्यादौ' 'दस्य सः' 'मादू' अमुकः अमुकौ अमुके । अमुकम् अमुकौ अमुकान् । अमुकेन अमुकाभ्याम् अमुकैः ॥ इत्यादि ॥ इति हसान्तपुंलिङ्गप्रक्रिया ॥ ९ ॥

पुनर्विशेषमाह—सामान्य इति । सामान्यार्थे विशेषाकथने अज्ञानाद्यर्थे अदसश्चदस्य कप्रत्ययो भवति । स च स्यादिवच्चेयः । स्यादौ परे यत्कार्यं भवति तत्कार्यं कप्रत्यये परेऽपि भवतीत्यर्थः । तेन 'दस्य सः' 'मादू' इति भवति । स्यादिवचेति चकारात्प्रथमेकवचने असकौ इति रूपमिति भवति । पुंसि स्त्रियां च अदसः कः प्रत्ययः स्यादिवत्त्वान् । 'त्यदादेष्टे०' 'दस्य सः' 'मादू' अमुक इति सिद्धम् । ततः स्यादयः । प्रक्रिया सर्पशब्दवत् ॥ इति सान्ताः । इति हसान्तपुंलिङ्गसाधनम् ॥

हसान्ताः स्त्रीलिङ्गाः १०

अथ हसान्ताः स्त्रीलिङ्गाः प्रदर्शयन्ते ॥ ॥ तत्र हकारान्त उपानहशब्दः ॥ नहो धः ॥ नहो हकारस्य धकारादेशो भवति धातोर्ज्ञसे परे नाम्नश्च रसे पदान्ते च ॥ 'वावसाने' उपानत्-उपानद् उपानहौ उपानहः । हेउपानत्-हेउपानद् हेउपानहौ हेउपानहः । 'तुसे चपा ज्ञसानाम्' उपानत्सु ॥

अथ हसान्तस्त्रीलिङ्गे किञ्चिच्छब्दसाधनं लिख्यते । हकारान्त उपानहशब्दः पादत्राणा-र्थवाचकस्तस्य स्वरादौ 'स्वरहीनं०' । 'हो डः' इति ढत्वभासौ तदपवादार्थे रसे पदान्ते च विशेषमाह—सूत्रम्—'नहो धः' नहः पष्ठयेकवचनान्तम् । 'स्वरहीनं०' 'स्रोर्वि०' । धः प्रथमैकवचनान्तम् । 'स्रोर्वि०' 'हवे' 'उ ओ' सिद्धम् । वृत्तिः कण्ठ्या । अनेन रसे पदान्ते

१ एकस्योच्चारणेन बहुषो लभ्यते तत्सामान्यम् । २ शेषं सर्वशब्दवत्पुं ज्ञेयम् । चकारात्सात्परस्यो-
त्वम् तेन त्यदादेष्टेः सौ सः मादू अमुकः । इत्यादि ॥ इत्यपि भवति ॥ अधिकम् चन्द्रिकायुगारि ॥

हस्य धः । सौ धौ च धत्वे कृते 'हसेपः०' 'वावसाने' धकारस्य वा तकारदकारादौ भकारादौ 'ज्ञवे जघाः' धस्य दः । 'स्वरहीनं०' । सुपि—'खसे चपा हसानाम्' धस्य तः । 'स्वरहीनं०' शेषं कण्ठ्यम् । गोघुक्प्रभृतयः पुंलिङ्गवत् ज्ञेयाः । इति हान्ताः ॥ यकारान्ता अप्रसिद्धाः ॥

घकारान्तो दिव्शब्दः ॥ दिव औ ॥ दिवः औ । दिवो वकारस्य औकारादेशो भवति सौ परे ॥ 'इ यं खरे' द्यौः दिवौ दिवः । हेद्यौः । हेदिवौ । हेदिवः । दिवम् ॥ चाम्या । दिवो वकारस्य वा आत्वं भवति अमि परे घाम् दिवम् । दिवौ । दिवः । दिवा ॥ उ (ऊ) रसे ॥ दिवो वकारस्य उकारादेशो भवति रसे पदान्ते च ॥ द्युम्याम् । द्युमिः । दिवे । द्युम्याम् । द्युम्यः । दिवः । द्युषु ॥

वकारान्तो दिव्शब्दः स्वर्गाकाशवाचकस्य नामसंज्ञायां स्यादयः । दिव् स् इति स्थिते सूत्रम्—'दिव औ सौ' दिवः पठयेकवचनान्तम् । 'स्वरहीनं०' 'स्रोर्विसर्गः' । औ प्रथमैकवचनान्तं सांकेतिकम् । 'आद्ये लोपश्' । साविति सिञ्चदस्य सप्तम्येकवचनम् । 'केरौ ङित्' टिलोपः । 'स्वरहीनं०' । दिव इति पठया निर्दिष्टत्वादिव्शब्दसंबन्धितो वकारस्य औकारो भवति सौ परे । अनेन सौ धौ च धस्य औकारः । 'इ यं खरे' 'स्वरहीनं०' 'स्रोर्वि०' द्यौः । एवं हे द्यौः । वर्णविधौ नेदमिति 'यदादेशस्तद्वद्भवति' इति सिलोपो न । द्वित्वे बहुत्वे च 'स्वरहीनं०' । अमि विशेषः । सूत्रम्—'चाम्या' वा प्रथमैकवचनान्तम् । 'अन्यया०' । अम् शब्दस्यामि इति सप्तम्येकवचनान्तम् । 'स्वरहीनं०' 'सवर्णे०' । आ प्रथमैकवचनान्तम् । सांकेतिकम् । 'इ यं खरे' त्रिपदम् । दिवो वकारस्य अमि परे दा आत्वं भवति । अनेन अम्विपये वा वकारस्य आकारः । 'इ यं खरे' 'स्वरहीनं०' घाम् । पक्षे दिवम् अमे स्वरदौ सर्वत्र 'स्वरहीनं०' । हसादौ तु विशेषः । सूत्रम्—'उ रसे' उ प्रथमैकवचनान्तं सांकेतिकम् । रसे सप्तम्येकवचनान्तम् । 'अ इ ए' दिवो वकारस्य रसे परे उकारो भवति ॥ यद्वा 'उरसे' उ प्रथमैकवचनान्तम् । उ सप्तम्येकवचनम् । रसे सप्तम्येकवचनान्तम् । त्रिपदं सूत्रं पठन्ति । वेन रसे परे उवर्णेऽपि परे उकारो भवति । द्युपितः दिवि द्युपितः ॥ एवं दिवं ऊर्णोति आच्छादयतीति द्युर्णुत् ॥ अनेन भकारादौ सुपिच वकारस्य उकारः । 'इ यं खरे' 'स्वरहीनं०' सुपि । 'उ रसे' ततः 'किलात्यः सः०' ॥ इति वान्ताः ॥

रेफान्तश्चतुर्थशब्दो बहुवचनान्तः ॥ त्रिचतुरोः स्त्रियां, तिसृचतसृचत् ॥

१ त्रियामिति त्रिचतुरोर्विशेषणसिद्धयौ गौणयोर्नैताकादेशो सः । त्रियास्त्रयस्त्रीणि वा यस्याः सा त्रियस्त्रिः त्रियस्त्री त्रियस्त्रयः । पुद्गिवत् । यदा त्रियां मुख्यो लिङ्गमन्तरे गौणो तदादेशो स एव । त्रियास्त्रियो यस्य सः त्रियस्त्रिः । तेषां त्रियस्त्रियो त्रियस्त्रिः । त्रियस्त्रियम् त्रियस्त्रियो त्रियस्त्रियः । त्रियस्त्रियो त्रियस्त्रिः यस्याम् त्रियस्त्रियसिः । त्रियस्त्रियसु ॥ द्वीये त्रियास्त्रियो यस्य तस्मिन्त्रियस्त्रिः त्रियस्त्रियस्त्री त्रियस्त्रियस्त्री ॥ एवं त्रियाश्चतस्रो यस्य सः त्रियश्चतस्रः त्रियश्चतस्री त्रियश्चतस्रः ॥ द्वीये । त्रियश्चतस्रः त्रियश्चतस्रणी त्रियश्चतस्रसु ॥ अयिकम् वर्धितम् ॥

त्रिचतुरोः स्त्रियां तिसृचतसृ । ऋवदित्यव्ययम् । स्त्रियां वर्तमानयोस्त्रिचतुर-
शब्दयोस्त्रिचृ चतसृ इत्येतावादेशौ भवतः ऋकारश्च ऋवत् ॥ ततः 'स्तु-
रां' इत्यां न भवति । 'ऋ रम्' तिस्रः तिस्रः तिसृभिः तिसृभ्यः ति-
सृभ्यः ॥ न तिसृचतसृ नामि दीर्घः ॥ तिसृ चतसृ इत्येतयोर्नामि
दीर्घो न भवति । छन्दसि वा । तिसृणां-तिसृणाम् । तिसृषु ॥ चतस्रः ।
चतस्रः । चतसृभिः । चतसृभ्यः । चतसृभ्यः । चतसृणाम्-चतसृणाम् ।
चतसृषु ॥

रेफान्तश्चतुरशब्दो नित्यं बहुवचनान्तस्य च स्त्रियां विशेषः । सूत्रम्—'त्रिचतुरोः
स्त्रियां तिसृचतसृयत्' ॥ त्रिश्च चतुर च त्रिचतुरौ तयोः पष्ठीद्विवचनान्तम् । 'स्वरहीनं०'
'स्रो०' । स्त्रियामिति स्त्रीशब्दस्य सप्तम्येकवचनान्तम् । 'स्त्रियां योः' 'स्त्रीषुयोः' 'द्वितामश्'
'स्वरहीनं०' 'सप्तमं दीर्घः०' । तिसृ च चतसृ च तिसृचतसृ प्रथमाद्विवचनान्तम् । सांके-
तिकम् । ऋवत् प्रथमैकवचनम् । 'अव्यया०' 'सप्तमं दीर्घः०' सिद्धमिदं सूत्रम् । स्त्रियां
वर्तमानौ यौ त्रिचतुरशब्दौ तयोस्त्रिमृचतसृ इत्येतावादेशौ क्रमाद्भवतः । त्रिशब्दस्य तिसृ,
चतुरशब्दस्य चतसृ, ऋकारश्च ऋकारश्च । ऋकारेण तुल्यो ज्ञेयः । ततो दीर्घत्वाज्जसि
'स्तुरां' इति सूत्रेण आरू न भवति । सप्तम्यपि वचनेषु त्रिशब्दस्य तिसृ आदेशः चतुर-
शब्दस्य चतसृ आदेशः । जसि शसि च 'ऋरम्' 'स्वरहीनं०' 'स्रोर्वि०' । आसि नुडागमे
कृते विशेषः सूत्रम्—'न तिसृचतसृ नामि दीर्घः' ॥ न प्रथमैकवचनान्तम् । 'अव्यया०' ।
तिसृचतसृ पष्ठीद्विवचनान्तम् । सांकेतिकम् । नामि सप्तम्येकवचनान्तम् । 'स्वरहीनं०' ।
दीर्घः प्रथमैकवचनान्तम् । 'स्रोर्वि०' छन्दसि सप्तम्येकवचनान्तम् । वा प्रथमैकवचनान्तम् ।
तिसृचतसृ इत्येतयोरिति । स्त्रीलिङ्गे वर्तमानयोस्त्रिचतुरशब्दयोर्नामि परे दीर्घो न भवति
छन्दसि तु वा भवति । वेदे तु तिसृणां तिसृणां चतसृणां चतसृणामिति रूपे भवतः ।
अन्यथा तिसृणां चतसृणामित्येव । सुप्ति 'किलात्पः सः०' ॥

रेफान्तो गिरशब्दः ॥ योर्वि ह्रस्वे ॥ घातोरिकारोकारयोर्दीर्घो भवति
रेफकारयोर्ह्रस्वपरयोः ॥ गीः गिरा गिरः । हेगीः हेगिरा हेगिरः । गिरम्
गिरा गिरः । गिरा गीर्म्याम् गीर्भिः ॥ एवं पूरधुरादयः ॥

रेफान्तो गिरशब्दः गिरत्वनयेति गीः । गृ निगरणे किप्प्रत्ययः । किप्प्रलोपः । 'कृत
इ' गिर इति जातम् । तस्य स्वरहीनं सर्वत्र 'स्वरहीनं०' ॥ ह्रस्वाद्वा तु विशेषः सूत्रम्—
'योर्वि ह्रस्वे' ॥ इच्छ उच्च यू तयोः योः पष्ठीद्विवचनान्तम् । 'इ यं स्तरे' 'उ वम्' 'स्वर-
हीनं०' 'स्रोर्वि०' । इ च व् च यं तस्मिन् वि सप्तम्येकवचनान्तम् । 'स्वरहीनं०' 'पश्चाद्
'नामिनो रः' 'रि लोपो दीर्घश्च' । ह्रस्वे सप्तम्येकवचनम् । 'अ इ ए' ॥ घातुसंरन्धिनोरि-
कारोकारयोर्दीर्घो भवति रेफकारयोः परयोः सतोः । किंविशिष्टयोः रेफनकारयोः ? ह्रस्व-
परयोः ह्रस्वपरोऽप्ये वर्तमानो याभ्यां तौ ह्रस्वपरो तयोः । अनेन ह्रस्वाद्वा दीर्घः । गि इत्यस्य
गीः 'ह्रस्वपः से०' 'स्रोर्वि०' हे गीः । गीर्भ्यां गीर्भिः । गीर्भ्यः गीर्भ्यः गीःषु इत्यादि रूपमनु-
सा. १४

सेयम् । शेषं कण्ठ्यम् । एवं पुरधुरादयः । उकारस्य दीर्घत्वे ऊकारः । शेषं गिरशब्दवाच्यः । पुरः पुर्यो पुरः । पुरा पूर्या पूमिरित्यादि । धूः धुर्यो धुरः इत्यादि ॥

धकारान्तः समिध्शब्दः । 'वावसाने' समित्-समिद् समिधौ समिधः । हेस-मित्-हेसमिद् हेसमिधौ हेसमिधः । समिधम् समिधौ समिधः । समिधा समिध्याम् समिद्धिः । 'खसे चपा शसानाम्' समित्सु ॥

धकारान्तः समिध्शब्दः इन्धनार्थवाचकः । तस्य सौ यौ च 'हसेपः०' इति सिलोपे कृते 'वावसाने' धस्य वा तकारदकारौ । समित् समिद् । भकारादौ 'शवे जधाः' धस्य दः । 'खरहीनं०' । सुवि 'यसे चपा शसानाम्' धस्य तः 'खरहीनं०' समित्सु ॥ शेषं सुकरम् ॥ एवं वीरुधुधुशब्दौ ॥

भकारान्तः ककुभ्शब्दः । वावसाने । ककुप्-ककुब् ककुभौ ककुभः । हेककुप्-हेककुब् हेककुभौ हेककुभः । ककुभम् ककुभौ ककुभः । ककुभा ककुब्भ्याम् ककुब्भिः । ककुप्सु ॥

भकारान्तः ककुभ्शब्दः दिग्वाचकः । तस्य समिध्शब्दवत्प्रक्रिया । न वरम् । 'वावसाने' इति जवत्वे वः, चपत्वे ह्य पः । ककुप्-ककुब् । ककुब्भ्यां 'शवे जधाः' । ककुप्सु । 'खसे चपा०' इत्यादि ॥

जकारान्तः सज्शब्दः । 'दिशाम्' इति कत्वम् । सज्-सज् सजौ सजः । सजं सजौ सजः ॥ एवं रुक् रुग् रुजौ रुजः ॥

दकारान्तास्त्यदादयः । 'त्यदादेष्टेः स्यादौ' इति सर्वत्राकारः । 'आवतः स्त्रियाम्' इति आप् । पकारः सिलोपार्थः । सवर्णदीर्घत्वे कृते स्त्रीलिङ्गे सर्वा-शब्दबहुप्लुं ज्ञेयम् ॥ 'स्तः' स्या । 'औरी' 'अ इ ए' त्वे त्याः ॥ सा ते ताः ॥ या ये याः ॥ एषा एते एताः ॥ एता-एनाम् एते-एने एताः-एनाः । एतया-एनया । एतयोः-एनयोः ॥ का के काः ॥

इकारान्ताः शरद् संपद् आपद् परिपद् प्रतिपद् ह्यद् संसद् उपनिपद् प्रभृतयः ॥

त्यदादीनां विशेषः । दकारान्तास्त्यद् तद् यद् एतद्शब्दास्तेषां 'त्यदादेष्टेः' इत्यकारे कृते 'आवतः स्त्रियाम्' इति वक्ष्यमाणसूत्रेण आप्त्यत्ययः । आप् इति पकारः 'आपः' इति सूत्रेण सिलोपार्थः । ततः 'सवर्णे दीर्घेः सह' इति दीर्घे कृते सिविपये 'स्तः' इति तस्य सः । साधना सर्वाशब्दवत् । स्या ते त्याः । एवं तद् । सा 'आपः' । ते 'औरी' । ताः 'सवर्णे०' 'लोर्वि०' । ताम्—'अमृशसोरस्य' 'मोऽनुस्वारः' । ते 'औरी' । ताः 'अमृशसोरस्य' । तया 'दोसोरे' 'ए अय्' । ताभ्यां तामिः । तस्यै 'द्वितां यद्' 'यटोच' इति सुट् । पूर्वस्य अकारः 'खरहीनं' 'ए ऐ ऐ' । ताभ्यां ताभ्यः । तस्याः 'द्वितां यद्' 'यटोच' । तस्याः 'द्वितां यद्' 'यटोच' । तयोः 'दोसोरे' 'ए अय्' 'खरहीनं०' । तस्याम् 'आम्हे' 'द्वितां यद्' 'यटोच' 'खरहीनं०' 'मोऽनुस्वारः' । तयोः तामु । त्यदादित्वात्सबोधनाभावः । एवं या ये याः ॥ एतच्छब्दस्य सादिकं पुंवत् । 'स्तः' 'किलात्पः सः०' एषा एते एताः ।

‘एतदोऽन्वादेशे द्वितीयादौ एनो वा पक्तव्यः’ । एतां-एनां एते-एने एताः-एनाः । एतया-एनया । एतयोः-एनयोः इति विधेयः । इत्यादि श्रेयम् ॥

एवं मकरान्तः किमृशब्दोऽपि सर्वाशब्दवत् । ‘त्यदादेष्टेरः स्यादौ’ ‘आयतः स्त्रियाम्’ का के काः । इवमृशब्दस्य सौ विशेषः । इदम् प्रथमैकवचने ॥

इदमृशब्दस्य भेदः ॥ इयं स्त्रियाम् ॥ इदमृशब्दस्य स्त्रियामियं भवति सित-
हितस्य । इयं इमे इमाः । इमां-एनाम् इमे-एने इमाः-एनाः । अनया
: आभ्याम् आभिः । अस्त्यै आभ्याम् आभ्यः । अस्याः आभ्याम् आभ्यः ।
अस्याः अनयोः-एनयोः आसाम् । अस्याम् अनयोः-एनयोः आसु ॥

सूत्रम् । ‘इयं स्त्रियाम्’ ॥ इयं प्रथमैकवचनान्तम् । ‘ह्रसेपः से०’ ‘मोऽनुस्वारः’ । स्त्रिया-
मिति स्त्रीशब्दस्य सप्तम्यैकवचनान्तम् । ‘स्त्रियां योः’ ‘स्त्रीध्रुवोः’ ‘द्वितामद्’ ‘स्वरहीनं०’
‘सर्वर्णे०’ ॥ इदमृशब्दस्य सौ परे इयम् आदेशो भवति गुरुत्वात्सर्वस्य । अनेन इयम् ।
‘ह्रसेपः से०’ ‘मोऽनुस्वारः’ ॥ अमे द्वितीयावहुत्वं यावत् । ‘त्यदादेष्टे०’ अत्वे कृते । ‘दस्य
मः’ इति मत्वे कृते ‘आयतः स्त्रियाम्’ ‘सर्वर्णे दीर्घः०’ गङ्गाशब्दवत् । वृतीयादौ ‘त्यदा-
देष्टे०’ इति सर्वत्र अकारः । टावचने ‘ओसि च’ ‘अनटीसोः’ अनादेशे कृते । ‘आयतः
स्त्रियाम्’ ‘टौसोरे’ ‘ए अय्’ ‘स्वरहीनं०’ अनया अनयोः । भकारादौ सुपि च ‘इभ्यः’
इत्यकारे कृते । ‘आयतः स्त्रियाम्’ आभ्याम् आभिः आसु इत्यादि । षेढसिद्धसुषिपु
‘आयतः स्त्रियाम्’ ‘द्वितां यद्’ ‘यटोऽच’ ‘इभ्यः’ अस्त्यै अस्याः । सप्तम्यैकवचने ‘आयतः
स्त्रियाम्’ ‘आमूके’ ‘द्वितां यद्’ ‘यटोश्च’ ‘इभ्यः’ ‘स्वरहीनं०’ अस्याम् । आभि ‘मुढामः’
‘आयतः स्त्रियाम्’ ‘स्वरहीनं०’ ‘मोऽनुस्वारः’ आसाम् । शेषं सुगमम् ॥

चकारान्तस्त्वच्शब्दः । ‘चोः कुः’ इति कुत्तम् । ‘वावसाने’ त्वक्-त्वग्
त्वचौ त्वचः । हेत्वक्-हेत्वग् हेत्वचौ हेत्वचः । त्वचम् त्वचौ त्वचः । त्वचा
त्वग्भ्याम् त्वग्भिः । त्वक्षु ॥ एवं ऋच्वाचप्रभृतयः ॥

चकारान्तस्त्वच्शब्दस्तस्य रसे पदान्ते च ‘चोः कुः’ इति चस्य कः । सौ धौ च
‘ह्रसेपः से०’ इति सिलोपे कृते चस्य कत्वे कृते ‘वावसाने’ वा कस्य गकारः । त्वक्-त्वग् ।
हेत्वक्-हेत्वग् । भकारादौ ॥ कत्वे ‘झने जयाः’ कस्य गः ‘स्वरहीनं०’ त्वग्भ्यां त्वग्भि-
रित्यादि । सुपि ‘चोः कुः’ किलात्पः सः ‘कपसंयोगे क्षः’ । त्वक्षु । स्वरहीनं तु सर्वत्र
‘स्वरहीनं०’ त्वचौ त्वचः । एवम् ऋच्वाचश्चुच्प्रभृतयोऽपि चकारान्ता श्रेयाः । ऋक् ऋग्
ऋचौ ऋचः ॥ वाक्-वाग् वाचौ वाचः इत्यादि ॥

तकारान्तायोपित् सरित् तद्धित् विशुत् प्रभृतयः ॥

पकारान्तोऽपृशब्दो नित्यं बहुवचनान्तः स्त्रीलिङ्गः । ‘न्सम्महतोऽपौ दीर्घः
शौ च’ । आपः अपः ॥ मि दपाम् ॥ मि द् अपाम् । अचादीनां भकारे
परे दत्वं भवति ॥ अज्जिः अज्यः अज्यः अपाम् अप्सु । हे आपः ॥

पकारान्तः अप्शब्दो नित्यं बहुवचनान्तः । खीलिङ्गे अप् अस् इति स्थिते सति । 'न्त-
स्महतो' इति दीर्घः । 'स्वरहीनं' आपः । शसि पञ्चस्थिति विशेषणान्न दीर्घः । किंतु
'स्वरहीनं' 'स्रोविं' अपः । भकारादौ विशेषः । सूत्रम्—'भि दपाम्' ॥ भि सप्तम्येकवच-
नान्तम् 'स्वरहीनं' । द्व प्रथमैकवचनान्तम् 'हृसेपः' । अपामिति अप्शब्दस्य पृथिव्युव-
चनान्तम् । 'स्वरहीनं' 'मोऽनुस्वारः' ॥ त्रिपदम् ॥ अर्वादीनामित्युक्तः पाठः । किंतु
अप्शब्दस्य अप्शब्दसंबन्धिनः पकारस्य स्यादौ भकारे परे दकारो भवति । सूत्रे अपा-
मिति बहुवचनमप्यशब्दस्य बहुवचनान्तत्वज्ञापकम् । अनेन पस्य दः । अङ्गिः अङ्ग्यः
अङ्ग्यः । आभि सुपि च 'स्वरहीनं' अपाम् अप्सु ॥

शकारान्तो दिशब्दः ॥ दिशां कः ॥ दिश् दृश् स्पृश् इत्यादीनां रसे प
दान्ते च कृत्वं भवति ॥ वावसाने दिक्-दिग् हेदिक्-हेदिग् । दिशौ दिशः ।
दिशम् दिशौ दिशः दिशा दिग्भ्याम् दिग्भिः । दिशे । कत्वम् । 'किलात्'
दिक्षु ॥

शकारान्तो दिशब्दस्तस्य रसे पदान्ते च विशेषः । सूत्रम्—'दिशां कः' ॥ दिशां पष्ठयेक-
वचनान्तम् । 'स्वरहीनं' 'मोऽनुस्वारः' । कः प्रथमैकवचनान्तम् । 'स्रो' ॥ दिश् दृश्
स्पृश् दधृप् ऋत्विज् स्रज् उष्णिह् अञ्च युज् असृज् इत्यादीनां शकारस्य अन्तस्य च
फत्वमित्यर्थः । रसे परे पदान्ते च शेषं कण्ठ्यम् । अनेन रसे पदान्ते च शस्य कः 'वाव-
साने' त्वच्शब्दवत् प्रक्रिया । ततः दिक् दिग् हे दिक् हे दिग् दिशौ दिशः दिग्भ्यां दिग्भिः
दिशाम् । 'क्षवे जवाः' दिक्षु । 'दिशाम्' इति कत्वं 'किलात्पः सः' 'कपसंयोगे क्षः'
इत्यादि ॥ एवं दूक्प्रभृतयः दृक्-दृग् दृशौ दृशः ॥ मर्मस्पृक्-मर्मस्पृग् मर्मस्पृशौ मर्मस्पृशः ।
ऋत्विक्-ऋत्विग् ऋत्विजौ ऋत्विजः ॥ दधृक्-दधृग् दधृशौ दधृप इत्यादयः ॥

पकारान्तस्तिपशब्दः । 'पो डः' 'वावसाने' त्विट्-त्विट् त्विपौ त्विपः ।
हेत्विट्-हेत्विट् हेत्विपौ हेत्विपः । त्विपम् त्विपौ त्विपः । त्विपा त्विप्यम्पाम्
त्विपभिः । त्विट्त्सु त्विट्सु ॥

पकारान्तस्तिपशब्दस्तस्य रसे पदान्ते च 'पोडः' इति डत्वम् । सौ धौ च 'हृसेपः'
'वावसाने' ढकारादौ । त्विट्-त्विट् । हेत्विट्-हेत्विट् । भकारादौ 'पो डः' 'स्वरहीनं'
त्विट्भ्यामित्यादि । सुपि 'पो डः' 'क्षसे चपाक्षसानाम्' डस्य टः 'स्वरहीनं' त्विट्सु ॥
एवं प्राधृप्विभ्रुप्कृप्पृप्शब्दाः ॥

आशिपशब्दः सञ्जपशब्दवन्नेयः ॥ आशीः आशिपौ आशिपः । हे-

१ अर्वादीनामित्यत्र अपः पाठे अप्शब्दस्यैव वक्तव्ये अपामित्यत्र बहुवचनात् अप् स्य षट् एत आशा ।
साभि तदागानि । बह्नाभि तदागानि । शोभना आगो यस्मिन् प्रदेशे साप सापौ सापः दृष्ट्वा दृष्टादि ॥
अधिक पाठः ॥

२ दृक् दृग् दृशौ दृशः ॥ स्पृक्-स्पृग् स्पृशौ स्पृशः ॥ दधृक्-दधृग् दधृशौ दधृप ॥ ऋत्विक् ऋत्विग् ऋत्विजौ
ऋत्विजः ॥ दधृक् दधृग् दधृशौ दधृप ॥ उष्णिह्-उष्णिग् उष्णिहौ उष्णिहः इत्यादयः पाठः ॥

आशीः हेआशिषो हेआशिषः । आशिषम् आशिषो आशिषः । आशिषा
आशीभ्यां आशीभिः । आशीःपु-आशीणु । इत्यादि ॥

आशिषण्वदः सजुपण्वदयत् शेषः । 'दोषाम्' इति पस्य रः ॥ 'सजुपाशिषो रसे पदान्ते
च दीर्घः' । 'स्रोर्विसर्गः' आशीः । स्वरादौ 'स्वरहीनं०' आशिषो आशिषः । आशिषम्
आशिषो आशिषः । 'दोषां रः' सजुपाशिषो रसे पदान्ते च दीर्घः । जलतु० आशीभ्याम्
आशीःपु । इत्यादि शेषम् ॥

स्त्रीलिङ्गस्यादसश्चदस्य सौ न विशेषः । असौ । द्विवचनादां 'त्यदादेष्टेरः
स्यादौ' अत्वे कृतेऽनन्तरम्—'आयतः स्त्रियाम्' इत्याप् । 'सयणं दीर्घः सह'
विभक्तिकार्यं प्राक् पश्चात्—'माद्' अम् अम् । अम् अम् अम् । अमुया
अम्भ्याम् अम्भिः । अमुप्यं अम्भ्याम् अम्भ्यः । अमुप्याः अम्भ्याम्
अम्भ्यः । अमुप्याः अमुयोः अमूपाम् । अमुप्याम् अमुयोः अमूपु ॥ इति
हसान्तस्त्रीलिङ्गमक्रिया ॥

सकारान्तस्य अदसश्चदस्य स्त्रीलिङ्गस्य सौ विशेषो न, सिविषये यथा पुलिङ्गे रूपं तथै-
वात्रापि । 'त्यदादेष्टे०' इत्यकारः । 'आयतः स्त्रियाम्' 'सौ सः' 'सेरौ' 'ओ औ जी' असा-
यिति सिद्धम् । द्विवचनादौ सर्वत्र टेस्त्वे कृते 'दस्य मः' ततः 'आयतः स्त्रियाम्' इत्यादि
कृते स्त्रीलिङ्गे सर्वाशब्दवत् विभक्तिकार्यं कृते 'औरी' 'अइए' पश्चात् 'माद्' इति ऋत्वस्य
ऋत्व उकारः । दीर्घस्य दीर्घ उकारः । असौ अम् अम् । 'सयणं दीर्घः०' 'माद्' 'स्रोर्वि०'
अमूम् अम् अम् । अमुया 'दौसोरे' । अम्भ्याम् 'माद्' । अमुप्यै 'दित्तां यद्' 'यदोष'
पूर्वस्यापोऽकारः । 'किलात्पः सः०' 'स्वरहीनं०' 'ए ऐ ऐ' । अम्भ्याम् 'माद्' । अम्भ्यः ।
'माद्' । अमुप्याः अम्भ्याम् अम्भ्यः । अमुप्याः । अमुयोः 'दौसोरे' 'ए अय्' 'स्वर-
हीनं०' 'माद्' । अमूपाम् 'मुडामः' 'माद्' 'किलात्पः सः०' । अमुप्याम् 'अम्हे'
'दित्तां यद्' 'यदोष' पूर्वस्यापोऽकारः 'माद्' 'किलात्पः सः०' 'स्वरहीनं०' । अमुयोः ।
'दौसोरे' । अमूपु । 'माद्' 'किलात्पः सः०' ॥ अमुका अमुके अमुकाः इत्याद्या शेषाः ॥
सुभनस् अप्तरस् गुवचस् प्रभृतयः [पुंवत्] शेषाः ॥ इति हसान्तस्त्रीलिङ्गसाधनम् ॥

हसान्ता नपुंसकलिङ्गाः ११

अथ हसान्ता नपुंसकलिङ्गाः प्रदर्शयन्ते ॥

अथ हसान्तनपुंसके किञ्चित्साधनमुच्यते । अथ मुख्यश्रुत्या हकारान्तः शब्दो नास्ति ।
गौणत्वे तु सुष्ठु अनङ्गान् यस्य तत् स्वनङ्गह शब्दस्य प्रथमैकवचने । 'नपुंसकात्समोर्लुक्'
'यसां रसे' 'वावसाने' स्वनङ्गत्-स्वनङ्गद् स्वनङ्गही । स्वनङ्गाहि 'चतुरनङ्गदो०' इत्याम् । एवं
गोष्ठुक् गोदुही गोदुंहि ॥ अनुपानत् अनुपानद् अनुपानही अनुपानंहि । इत्यादि ॥

रेफान्तो वारश्चन्दः । 'नपुंसकात्समोर्लुक्' रेफस्य विसर्गः । वाः । 'ईमां'
वारी । अयम इति विशेषणालुप्त भवति । 'जशतोः यिः' वारि । हे वाः हे

वारी हेवारि । पुनरपि वाः वारी वारि । वारा वार्याम् वारिभिः । वार्षु ॥
चतुश्शब्दस्य । 'चतुराम् शौ च' इत्याम् । चत्वारि चत्वारि चतुर्भिः चतुर्भ्यः
चतुर्भ्यः । 'रः संख्यायाः' चतुर्णाम् चतुर्षु ॥

अथ रेफान्तो वारश्शब्दस्तस्य 'नपुसकात्समोर्लुक्' 'सोर्वि०' वाः हे वाः । द्वित्वे तु—
'ईमौ' 'स्वरहीन०' वारी हे वारि । जसि च 'जश्शसो. शिः' इति शौ कृते अथम इति
विशेषणान् यमप्रत्याहारान्तस्य नुमागमनिषेधत्वानुमागमो न भवति । तेन 'स्वरहीन०'
वारि । 'हेवारि । पुनरपि द्वितीयाया वाः वारी वारि । तृतीयादौ 'स्वरहीन०' । हसादौ तु-
जलतुम्बिका० । सुपि 'किलात्पः सः' जलतुम्बि० । वारा वार्या वार्षु इत्यादयः ॥ चतु-
श्शब्दस्य बहुवचनान्तस्य 'जश्शसोः शिः' इतीकारे कृते । 'चतुराम् शौ च' इत्याम् ।
'उवम्' 'स्वरहीन०' चत्वारि चत्वारि चतुर्भिः चतुर्भ्यः । चतुर्भ्यः । आमि—'रः संख्याया'
इति नुमागमः । 'ऋनोणो०' 'राद्यपो द्विः' 'स्वरहीन०' सुपि—'किलात्पः सः०' चतुर्णां
चतुर्षु ॥ शेषे कण्ठ्यम् ॥ गौणत्वेऽपि प्रियाश्चत्वारः पुरुषा यस्य तत् प्रियचतुः प्रियचतुरी
प्रियचत्वारि । प्रियाश्चतस्रः स्त्रियो यस्य तत् प्रियचतस्रः प्रियचतसृणी प्रियचतसृणि
प्रियचतसृणाम् ॥

नकारान्तोऽहन्शब्दः ॥ अहः सः ॥ अहन्शब्दस्य नकारस्य सकारो भवति
रसे पदान्ते च ॥ 'नपुसकात्समोर्लुक्' । 'सोर्विसर्गः' अहः । 'ईमौ' । 'वेङ्गयोः'
अह्नी-अहनी । अहानि ॥ पुनरपि अहः अह्नी-अहनी अहानि । हेअहः हेअह्नी-
हेअहनी हे अहानि ॥ अह्ना । अहोभ्याम् अहोभिः । अह्ने अहोभ्यां अहोभ्यः ।
अह्नी-अहनि । अहस्तु-अहःसु ॥ ब्रह्मन्शब्दस्य रसे पदान्ते च न लोपः ।
ब्रह्म ब्रह्मणी ब्रह्माणि । पुनरपि ब्रह्म ब्रह्मणी ब्रह्माणि । हे ब्रह्मन् । ब्रह्मणा
ब्रह्मभ्याम् ब्रह्मभिः । ब्रह्मणे ब्रह्मभ्याम् ब्रह्मभ्यः । ब्रह्मसु इत्यादि ॥ एवं
चर्मन्वर्मन्कर्मन्शर्मन्प्रभृतयः ॥

नकारान्तोऽहन्शब्दः । सूत्रम्—'अह सः' ॥ अह इति अहन् शब्दस्य पष्ठ्येवचनान-
न्तम् । 'अलोपः सरे०' 'स्वरहीन०' 'सोर्वि०' स प्रथमैकवचनान्तम् 'सोर्वि र्ग' ॥ अहन्-
शब्दस्य सकारो भवति । पष्ठीनिर्दिष्टत्वादन्यस्य रसे पदान्ते च । अनेन सौ धौ च अमि-
ष 'नपुसकात्समोर्लुक्' इति स्यमोर्लोपे कृते । 'अह स०' इति नकारस्य सकारे कृते
'सोर्वि०' अहः । द्विवचने तु 'ईमौ' इति ईकारे कृते । 'वेङ्गयोः' इति या अकारलोपः ।
'स्वरहीन०' अह्नी-अहनी । जश्शस्विपये तु 'जश्शसोः शिः' 'नोपधाया' 'स्वरहीन०'
अहानि । यमप्रत्याहारान्तवाच्यं नुम् । स्वरादौ सधेयः । 'अलोपः' अ० अह्ने इत्यादि ।
भकारादौ—'अह सः' इति नकारस्य सकारः 'सोर्वि०' 'हवे' 'ठ ओ' अहोभ्याम् अहो-
भिरित्यादि । द्विवचने वेङ्गयोः' इति या अलोपः 'स्वरहीन०' अ० अह्नी-अहनि । सुपि—'अहः

१ वायु इत्यत्र न विप्रर्गः । शेषास्मिन् सूत्रेण इत्यस्य रेफस्य कर्तव्यं बहुवचनं । ५ रे । ५ गौणो नाम्न्यस्यपि
वक्तव्यम् ॥

सः' इति सः । 'स्वरहीनं०' अहस्तु ॥ ग्रहन्ग्रन्थस्य 'नपुंसकात्म्यमोर्लुक्' इति सौ अमि च लुप्ते । 'नाम्नो नो०' अभावविविशेषणात् यौ नस्य लोपो न भवति । ग्रह्य हे । ग्रहान् । क्षेमेन्द्राचार्यास्तु संबोधनेऽपि वा नकारस्य लोपमिच्छन्ति । तेन हे ग्रह्य इत्यपि स्यात् ॥ प्रक्रियाकौमुद्यां च 'संबुद्धौ वा नपुंसकानां नलोपो वाच्यः' इति ॥ द्विवचने तु—'ईमी' इति ईकारे कृते । अम्बयुक्तादिति विशेषणादलोपनिषेधः । 'ऋर्नोणो०' 'स्वरहीनं०' प्र-
क्षणी । बहुवचने—'जशसोः शिः' 'ऋर्नोणो०' 'स्वरहीनं०' ग्रह्याणि । अमे म्परादौ सर्वत्र 'ऋर्नोणो०' 'स्वरहीनं०' ग्रह्याणि । रसे परे च—'नाम्नो नो०' ग्रह्यभ्यां ग्रह्यभिः । ग्रह्यस्तु । एवं चर्मन्वर्मन्क्षर्मन्कर्मन्तर्मन्पर्यन्तप्रभृतयः 'अलोपः स्वरे' इत्यकारलोपान्तर्हीः । तथा सामन् दामन् व्योमन् लोमन् भ्रमन् धामन् हेमन् प्रभृतयो [अकारलोपार्हाः] नान्ताः शब्दाः साध्याः । नाम [नाम्नी]—नामनी नामानि ॥ एवं दण्डिन् दण्डि दण्डिनी दण्डीनि ॥

नान्ताददन्ताच्छन्दसि लिङ्योर्वा लोपो वक्तव्यः ॥ छन्दस्याग-
मजानागमजयोर्लोपालोपो च वक्तव्यौ ॥ परमे व्योमन् । सर्वा
भूतानि ॥

पुनर्विशेषमाह—'नान्ताददन्ताच्च छन्दसि लिङ्योर्वा लोपः' 'छन्दसि वेदे' नान्ताप्र-
कारान्तात् अदन्तादकारान्ताच्छब्दात् परयोर्नपुंसकलिङ्गसंयन्धिर्नोर्लिङ्योर्वा लोपः । कि
सप्तम्येकवचने । शिः 'जशसोः शिः' इति एतयोर्वा बहुलं लोपो भवति । यथा । परमे
सप्तम्येकवचनान्तम् । व्योमन् सप्तम्येकवचनान्तम् । उभयत्रापि सप्तम्येकवचने लि । एकत्र
'अ इ ए' अन्यत्र ङिलोपः । छान्दसिकत्वात् 'नाम्नो नो०' इत्यपि न भवति । यद्वा छन्दस्या-
गमजानागमजयोर्नकारयोर्लोपालोपो कचिद्वक्तव्यौ इति ॥ सर्वा इति सर्वशब्दस्य प्रथमाव-
हुवचनम् । भूतानीति भूतशब्दस्य प्रथमावहुवचनम् । उभयत्रापि प्रथमानवुवचने ।
'जशसोः शिः' 'नुमयमः' 'नोपधायाः' 'ऋर्नोणो०' 'स्वरहीनं०' ततः शिलोपः । छान्द-
सिकत्वाच्च नकारस्यापि लोपो भवति । यद्वा निमित्ताभावे नैमित्तिकस्याप्यभावः । छान्द-
सत्वादेव दीर्घत्वं तु न निवर्तते । भूतशब्दात्प्रथमावहुवचने । 'जशसोः शिः' 'नुमयमः'
'नोपधायाः' 'स्वरहीनं०' परमे प्रकृष्टे व्योमन्नाकाशे सर्वा भूतानि सर्वाणि भूतानि वर्तन्त
इत्यर्थः । यथा परमे व्योमन्निव्यत्र ङिलोपः । छान्दसिकत्वात्सर्वाणि भूतानि इत्यत्र नुमस-
हितशिलोपः । 'परमे व्योमन् सर्वा भूतानि' इति छान्दसिकः प्रयोगः ॥ असृक् असृजी
असृजि । दिशाम् इति कत्वम् ॥

दकारान्तास्त्यदादयः । त्यदादीनां समोर्लुकि कृते टेरत्वं न, सादाविति
विशेषणात् । द्विवचनादौ तु टेरत्वे कृते सर्वशब्दवत् प्रक्रिया । 'वाचसाने'
त्यत्-त्वद् । त्ये । त्यानि । पुनरपि । शेषं सर्ववत् ॥ तत्-तद् ते तानि । पुन-
रपि ॥ यत्-यद् ये यानि । पुनरपि ॥ एतत्-एतद् एते एतानि । पुनरपि ॥
इदमेतदोर्द्वितीयैकवचने नपुंसके एनद्वा वाच्यः ॥ एतत् एतद् एनत्-
एनद् एते-एने एतानि एनानि । एतेन-एनेन । इत्यादि । किम् के कानि ।

पुनरपि ॥ इदं इमे इमानि । पुनरपि । इदं-एनत् इमे-एने इमानि एनानि ।
अनेन-एनेन इत्यादि ॥

अथ दकारान्तास्त्यदादयः । तेषां त्यदादीनां स्वमोर्लुकि कृते टेरत्वं न भवति, स्यादौ विभक्तौ परे एव भवति । नलुकि कृते इति विशेषणात् (S) 'लुकि' न तन्निमित्तमिति । अत एव 'स्तः' इति सत्वमपि न भवति । तत् । द्विवचनादौ 'त्यदादेष्टे०' 'ईमौ' 'अ इ ए' ते । तानि तद् 'त्यदादेष्टे०' 'जशसोः' शिः' 'नुमयमः' 'नोपधायाः' 'स्वरहीनं०' ॥ वृतीयादौ सर्वत्र 'त्यदादेष्टे०' 'डेन' । ताभ्याम् 'अङ्कि' । तैः 'रभ्यः' 'अ इ ए' 'ए ऐ ऐ' । तस्मै 'सर्वादेः' स्मद् 'ए ऐ ऐ' । ताभ्याम् 'अङ्कि' । तैः 'एस्मि बहुत्वे' । तस्मात् 'डसिरत्' 'अत' इति स्मडागमः 'सवर्णे०' । ताभ्याम् 'अङ्कि' । तैः 'एस्मि बहुत्वे' । तस्य 'डस्य' । तयोः 'ओसि' 'ए अय्' तेषाम् 'मुडामः' 'एस्मि बहुत्वे' 'किलात्पः सः०' 'स्वरहीनं०' 'मोऽनुस्वारः' । तस्मिन् 'डिसिन्' । तयोः 'ओसि' 'ए अय्' । तेषु 'किलात्पः सः०' त्यदादीनां धेरभावः ॥ एवम्—एतत् पते एतानि । द्वितीयायाम् 'एतदोऽन्वादेशे' इत्यस्य प्राप्ता अमिविषये वक्तव्ये विशेषमाह—'निपुंसके एतदोऽन्वादेशे अस्ति एनदिति वक्तव्यम्' एतत्-एनत् एते एने एतानि-एनानि । शेषं पुंवत् । केचित्तु इदमशब्दस्याप्यन्वादेशे नपुंसके अस्ति एनदिच्छन्ति ॥ मकारान्तः किम् शब्दस्तस्य नपुंसकात्स्वमोर्लुकि कृते 'त्यदादेष्टे०' इति अत्वं न भवति किं तु 'मोऽनुस्वारः' । अन्यत्र तु 'त्यदादेष्टे०' अत्वे कृते नपुंसके सर्वशब्दवत् । किं के कानि । एवम् इदम् इमे इमानि । वृतीयादौ सर्वत्र पुंवत् पुल्लिङ्गवत् ॥

चकारान्तः प्रत्यच्शब्दः । 'चोः कुः' । 'वावसाने' प्रत्यक्-प्रत्यग् । प्रतीची । प्रत्यधि । पुनरपि । शेषं पूर्ववत् ॥

चकारान्तः प्रत्यच्शब्दः । 'नपुंसकात्स्वमोर्लुक्' 'चोः कुः' 'वावसाने' प्रत्यक् प्रत्यग् । द्विवचने 'ईमौ' 'अभेरलुक् दीर्घश्च' 'स्वरहीनं०' प्रतीची । बहुत्वे—'जशसोः शिः' 'नुमयमः' 'नश्चापदान्ते०' प्रत्यधि । अमे वृतीयादौ पुंवत् । स्वरादौ 'अभेरलुक् दीर्घश्च' । भकारादौ—'चोः कुः' 'हवे जनाः' प्रतीचा प्रत्यग्भ्यां प्रत्यग्भिः इत्यादि । सुपि 'चोः कुः' 'किलात्पः सः०' 'कपसंयोगे छः' । प्रत्यक्ष ॥ तिर्यक् तिरश्ची तिर्यग्धि ॥ अन्यक् अनूची अन्यधि । गवाक् गोची गवाधि । गं अश्नतीति गो अच् । 'नो लोपः' 'गपादेरवर्णागमः' 'ओ अय्' गवाक् गवाग् । ओ 'अंचेरलोपे' 'निमित्तापाये नैमित्तिकस्याप्यपायः' इत्यवर्णागमस्यापि लोपः 'ओ अय्' इत्यस्यापि निषेधः । गोची । गवान् अस् 'जशसोः शिः' 'नुमयमः' इत्यादि ॥

तकारान्तो जगच्छब्दः । 'वावसाने' जगत्-जगद् जगती जगन्ति । पुनरपि ॥ महत्-महद् महती महन्ति । पुनरपि ॥ सकारान्ताः पयस्वचक्षु-तेजस्वश्चक्षुश्चतस्रः । पयः पयसी पयांसि । पुनरपि ॥

तकारान्तो जगच्छब्दः । स्वमोर्लुक् जगत् । द्वित्वे 'ईमौ' 'स्वरहीनं०' । पदस्य 'जशसोः शिः' 'नुमयमः' 'नश्चापदान्ते०' जगती जगन्ति ॥ शेषं कण्ठ्यम् । एवं यङ्ग

यकृति यकृन्ति ॥ महच्छब्दोऽप्येवम् । न वरम् । शो विपये 'न्सम्महत०' इति दीर्घत्वम् । महत् महती महान्ति । महता महद्भ्यामित्यादि पुंवत् ॥

सकारान्तः पयस्शब्दः । पानीयं दुग्धं च पयः । स्यमोर्लुकि कृते 'स्योर्वि०' ॥ द्वित्वे 'ईमौ' 'स्वरहीनं०' ॥ बहुत्वे 'जशशसोः शिः' 'नुमयमः' 'न्सम्महतः०' इति दीर्घः । पयः पयसी पयांसि । तृतीयादौ स्वरादौ 'स्वरहीनं०' ॥ भकारादौ 'स्योर्वि०' 'ह्ये' 'इ ओ' पयसा पयोभ्यां पयोभिः ॥ एवं तेजस् महस् वचस् यशस् वयस् शिरस् तपस् ओजस् मनस् तमस् अम्भस् नभस् एनस् सरस् वासस् रजस् छन्दस् अनस् अयस् स्रोतस् रश्मस् श्रेयस् उपस् बर्चस् मेदस् शेफस् श्रयस् अर्गस् तरस् रंहस् ऊधस् यादस् आगस् एषस् ओकस् प्रभृतयः ॥ हविपशब्दे 'दोपां रः' 'नपुंसकात्स्यमोर्लुक्' 'स्योर्वि०' हविः । हविषी ओकस् प्रभृतयः ॥ हविपशब्दे 'दोपां रः' 'नुमयमः' 'न्सम्महतो०' इति दीर्घं कृते नुमि सकार 'ईमौ' हवीपि 'जशशसोः शिः' 'नुमयमः' 'न्सम्महतो०' इति दीर्घं कृते नुमि सकार पवास्तीति न्सन्तत्वम् । ततो नुम्विसर्गव्यवधानेऽपि पत्वम् । हविषा । भ्याभ्यससुप्रविपेय 'दोपां रः' जलतुम्बिका० । हविभ्यां हविभिः हविःपु ॥ एवं सर्पिः सर्पिषी सर्पापि । धनुः धनुषी धनूपि । आयुः आयुषी आयूपि इत्यादि ॥

अदसशब्दस्य स्यमोर्लुकि कृते 'स्योर्विसर्गः' । अदः अमू अमूनि । पुनरपि ॥ अमुना । अमूभ्याम् अमीभिः । इत्यादि शेषं पुंवत् ॥ इति हसान्तनपुंसकलिङ्गप्रक्रिया ॥

अदसशब्दस्य प्रथमाद्वितीययोर्विशेषस्तत्रैकवचने—'नपुंसकात्स्यमोर्लुक्' लुकि कृते 'त्यदादेष्टे०' अत्वं न भवति 'किन्तु 'स्योर्वि०' अदः ॥ द्वित्वे—'त्यदादेष्टे' अकारः 'दस्य मः' 'ईमौ' 'अ इ ए' 'मादू' एकारस्य ऊकारः । अमू ॥ बहुत्वे 'त्यदादेष्टे०' 'दस्य मः' 'जशशसोः शिः' 'नुमयमः' 'नोपधायाः' 'मादू' आकारस्य ऊकारः अमूनि ॥ तृतीयादौ सर्वत्र पुंवत् । तृतीयैकवचने—'त्यदादेष्टे०' 'मादू' 'टा ना स्त्रियाम्' अमुना । तृतीयाद्विवचने—'त्यदादेष्टे०' 'अङ्गि' 'मादू' अमूभ्यां । तृतीयावहुवचने—'भिस् भिस्' 'ए स्मि बहुत्वे' 'एरी बहुत्वे' अमीभिः । चतुर्थ्येकवचने—'त्यदादेष्टे०' 'दस्य मः' 'सर्वादेः स्मद्' 'मादू' 'फिल्लात्पः सः०' 'ए ऐ ऐ' अमुप्ये । चतुर्थीद्विवचने 'अङ्गि' 'मादू' अमूभ्याम् । चतुर्थीवहुवचने—'ए स्मि बहुत्वे' 'एरी बहुत्वे' अमीभ्यः । पञ्चम्येकवचने—'त्यदादेष्टे०' 'दस्य मः' 'अतः' 'मादू' 'फिल्लात्पः' अमुप्मात् । पञ्चमीद्विवचने 'अङ्गि०' 'मादू' अमूभ्याम् । पञ्चमीवहुवचने 'एस्मि बहुत्वे' 'एरी बहुत्वे' अमीभ्यः । षष्ठ्येकवचने 'त्यदादेष्टे०' 'दस्य मः' 'मादू' 'फिल्लात्पः सः०' अमुप्य । षष्ठीद्विवचने—'ओसि' 'ए अय्' 'मादू' अमुयोः । षष्ठीवहुवचने—'त्यदादेष्टे०' 'दस्य मः' 'सुडाम्' 'एस्मि बहुत्वे' 'एरी बहुत्वे' 'फिल्लात्पः सः०' अमीपाम् । सप्तम्येकवचने—'त्यदादेष्टे०' 'दस्य मः' 'ङि सिन्' 'मादू' 'फिल्लात्पः सः०' । सप्तमीद्विवचने 'त्यदादेष्टे०' 'दस्य मः' 'ओसि' 'ए अय्' 'स्वरहीनं०' 'मादू' अमुयोः । सप्तमीवहुवचने 'ए स्मि बहुत्वे' 'एरी बहुत्वे' 'फिल्लात्प सः०' अमुपु । इति हसान्तनपुंसकलिङ्गसाधनम् ॥

युष्मदस्मत्प्रक्रिया १२

अथ युष्मदस्मदोः स्वरूपं निरूप्यते ॥ तयोश्च वाच्यलिङ्गत्वात्त्रिष्वपि लिङ्गेषु
समानं रूपम् ॥ त्वमहं सिना ॥ सिसहितयोर्युष्मदस्मदोस्त्वमहमित्येतावा-
देशौ भवतो यथासंख्येन ॥ त्वम् । अहम् ॥

अथेति । संज्ञासधिस्वरान्तहसान्तलिङ्गत्रयसाधनानन्तरं युष्मदस्मदोः युष्मश्च अस्मश्च
युष्मवस्मवौ तयोः स्वरूपं मुख्यस्वरूपमेव निरूप्यते कथ्यते । न तु गौणत्वविशेषादिक-
मित्यर्थः । अत्राह परः—ननु यथा सर्वादयो लिङ्गत्रये साधितास्तथा एतावपि कथं न सा-
धितौ । तत्रोत्तरमाह—तयोर्युष्मवस्मच्छब्दयोर्वाचि वचने चाभ्यवहारेऽलिङ्गत्वात् स्ववि-
षये लिङ्गोचोताभावात् त्रिष्वपि पुंस्त्रीनपुंसकलिङ्गेषु समानं सदृशमेव रूपम् । यथा त्रिषु
लिङ्गेषु सर्वो जनः, सर्वा जगती, सर्वं जगत् इत्यादिरूपमेवो दृश्यते, न तथैतयोः । यथा
त्वं देवः, त्वं देवी, त्वं ब्रह्म इत्यादौ न कोऽपि रूपभेदः । अतः प्राग् न साधितावित्यर्थः ।
अथ वाच्यमिति नामशब्दरूपम् अभिधेयं विशेष्यपदमित्यर्थः । तस्यैव लिङ्गो विद्यते
ययोस्तौ वाच्यलिङ्गौ ॥ यदि वा वाच्यस्य पुरुषस्त्रीबहुलादेर्लिङ्गमेव लिङ्गं ययोरिति बहु-
प्रीतिः । यदुक्तम्—‘वाच्यमित्युच्यते भेदां तर्हि भजते तु यः । विशेषणत्वमाप्नो-
वाच्यलिङ्गः स उच्यते ॥’ अनयोः साधनमुच्यते । प्रथमैकवचने सूत्रम्—‘त्वमहं सिना’ ॥
त्वं च अहं च त्वमहं प्रथमाद्विवचनान्तं सांकेतिकम् । सिना सिसव्यस्य वृत्तीयैकवचना-
न्तम् ‘ढानां त्रियाम्’ ॥ युष्मद० । वृत्तिः कण्ठ्या । युष्मदः सिना सह त्वम् इत्यादेशः ।
अस्मदश्च सिना सह अहम् इत्यादेशः ॥

युवावौ द्विवचने ॥ युष्मदस्मदोर्द्विवचने परे युव आव इत्येतावादेशौ भ-
वतः ॥ आमौ ॥ युष्मदस्मदोः पर औ आम् भवति । सवर्णे दीर्घः सह ।

युवाम् आवाम् ॥

द्विवचने । युष्मद् औ अस्मद् औ इति स्थिते सति । सूत्रम्—‘युवावौ द्विवचने’ ॥ युवश्च
आवश्च युवावौ प्रथमाद्विवचनान्तम् । ‘ओ औ औ’ द्विवचने सप्तम्यैकवचनान्तम् ‘अ
इ ए’ ॥ युष्मा० । युष्मदः सर्वविभक्तिद्विवचने युव आदेशः । अस्मदश्च आव इत्यर्थः ॥
युव औ आव औ इति स्थिते सूत्रम्—‘आमौ’ ॥ आम् प्रथमैकवचनान्तम् । ‘हस्तेपः०’ ॥
औ प्रथमैकवचनं सांकेतिकम् । ‘स्वरहीनं०’ सिद्धम् । वृत्तिः सुगमा । यदादेशस्तद्व-
दिति । ननु आम् किमिति त्रियते अनेव कथं न त्रियते ‘मात्रालाघवेन पुत्रोत्तमं मन्यन्ते
वैयाकरणाः’ इति । सत्यम् । अस्मि कृते ‘अमृशमोरस्य’ इत्यलोपः स्यादिति आमेन युक्तः ।
अनेन औ इत्यस्य आम ‘सवर्णे०’ युवाम् आवामिति सिद्धम् ॥

यूयं वयं जसा ॥ जसा सहितयोर्युष्मदस्मदोर्गूयं वयमित्येतावादेशौ भ-
वतः ॥ यूयम् वयम् ॥

यद्वत्वे युष्मद् अम् अस्मद् जम् । सूत्रम्—‘यूयं वयं जसा’ ॥ यूयं च वयं च यूयंवयं
प्रथमाद्विवचनान्तं सांकेतिकम् । जसा इति जस्राब्दस्य वृत्तीयैकवचनान्तम् । ‘स्वरहीनं०’

सिद्धम् । जसा० । अनेन जस्सहितस्य युष्मदो यूयमित्यादेशः अस्मदश्च वयमित्यादेशः । यूयं वयमिति ॥

त्वन्मदेकत्वे ॥ युष्मदसदोः त्वन्मदित्येतावादेशौ भवत एकत्वे गम्यमाने ॥ अस्मभौ ॥ आ अस्मौ । युष्मदसदोरेतात्वं भवति अमि सकारे भिसि च परे । अम्शसोरस्य । त्वाम् माम् । युवाम् आवाम् ॥

अमि सूत्रम्—‘त्वन्मदेकत्वे’ ॥ त्वद्य मद्य त्वन्मत् प्रथमाद्विवचनान्तम् । सांकेतिकम् । एकस्य भाव एकत्वं तस्मिन्नेकत्वे सप्तम्येकवचनान्तम् । ‘अ इ ए’ ‘चपा अये जयाः’ ‘स्वरहीनं’ सिद्धम् । अमे वृत्तिः कण्ठ्या । एकवचने एकार्यवाचित्वे वा युष्मदस्त्वत् अस्मदश्च मत् आदेशः । त्वत् अम् मत् अम् इति स्थिते सूत्रम्—‘आम् स्मौ’ ॥ आ प्रथमैकवचनान्तं सांकेतिकम् । अम् च स् च भिस् च अन्भिः देशेकमहणे देशीयग्रहणम् । तस्मिन् अस्मौ सप्तम्येकवचनान्तम् । ‘हेरौ डित्’ टिलोपः । ‘स्वरहीनं’ आ अमे अस्मौ ‘सचर्णे०’ ॥ युष्मदः० । अनेन त्वत् इत्यस्य त्वा, मत् इत्यस्य च मा । ‘अम्शसोरस्य’ ‘मोऽनुस्वारः’ त्वां माम् ॥ द्विवचनेषु प्राग्वत् ॥

‘त्यदादेरेः स्यादौ’ इत्यत्वे कृते शसि दीर्घत्वम् ॥ शसो नो वक्तव्यः ॥ युष्मान् । अस्मान् ॥

शसि युष्मद् अस् अस्मद् अस् इति स्थिते । ‘त्यदादेरे०’ अकारे कृते । ‘अम्शसोरस्य’ इत्यकारलोपः । ‘शसि’ इति दीर्घः । वाच्यलिङ्गत्वात्केवलं पुंलिङ्गत्वाभावात् ‘सो नः पुंसः’ इति सूत्रेण सकारस्य नकारो न भवति । तेन विशेषमाह—‘शसो नो वक्तव्यः’ शसः सकारस्य नकारो भवति इत्यर्थः । युष्मदसदोरेवेति शेषः । युष्मान् अस्मान् इति सिद्धम् ॥

त्वन्मदेकत्वे ॥ ए टाडयोः ॥ युष्मदसदोरेरेत्वं भवति टा डि इत्येतयोः प-रयोः ॥ ए अय् । त्वया मया । युवाभ्याम् आवाभ्याम् । युष्माभिः अस्माभिः ॥

वृत्तीयैकवचने त्वन्मदादेशे कृते । ‘त्यदादेरे०’ अकारः ॥ त्व आ म आ इति स्थिते । सूत्रम्—‘ए टाडयोः’ ॥ ए प्रथमैकवचनान्तं सांकेतिकम् । टाडयोः टा च डिश्च टाही तयोः सप्तमीद्विवचनान्तम् । ‘इयं स्तरे’ ‘स्वरहीनं’ सिद्धमिव सूत्रम् । वृत्तिः कण्ठ्या । आत्वे शिवदादेशो भवतीति न्यायात् । अनेन यथाकमं त्वेमे ‘एजय्’ ‘स्वरहीनं’ त्वया मया इति रूपद्वयं सिद्धम् ॥

द्विवचने भ्याम् । ‘युवावौ द्विवचने’ ‘अङ्गि’ युवाभ्याम् आवाभ्याम् । एवं वृद्धौ-

चतुर्थ्यैकवचने सूत्रम्—‘तुभ्यं मह्यं डया’ ॥ तुभ्यं च मह्यं च तुभ्यं मह्यं प्रथमाद्विवचनान्तं सांकेतिकम् । डया इति डेशब्दस्य तृतीयैकवचनान्तम् । ‘ए अय्’ ‘स्वरहीनं०’ ॥ वृत्तिः सुयोधा । अनेन यथाक्रमं डेशहितयोः युष्मदस्मदोस्तुभ्यं मह्यम् आदेशौ भवतः ॥ चतुर्थ्या बहुवचने—सूत्रम्—‘भ्यस् इभ्यम्’ ॥ भ्यस् प्रथमैकवचनान्तं सांकेतिकम् । इभ्यम् प्रथमैकवचनान्तम् । ‘हसेपः०’ ॥ युष्मदस्मच्छब्दाभ्यां परं यच्चतुर्थीबहुवचनं तस्य कृत्स्नस्यापि इभ्यं भवति । भ्यमादेशस्य गुरुत्वात्सर्वस्य प्राप्ता शकारग्रहणं किमर्थमित्याह—शकारो भकारादित्वनियेधकः । उच्चारणमात्रः शकारो भकारादित्वन्यावृत्त्यर्थः भकार एव आदिर्यस्य स भकारादिस्तस्य भावो भकारादित्वं तस्य व्यावृत्त्यर्थो निषेधार्थः । भ्यम् इत्येव चेत् क्रियते, तदा ‘अङ्गि’ ‘एस्मि बहुत्वे’ एतयोः सूत्रयोः प्राप्तिर्भवति भकारपरत्वात् । अतस्तन्निवारणार्थं इभ्यमिति क्रियते । तेन ‘अङ्गि’ इत्यात्वम् ‘एस्मि बहुत्वे’ इति एत्वं च न भवति । अनेन चतुर्थीबहुवचनस्य इभ्यम् । ‘त्यदादेष्टे०’ ‘मोऽनुस्वारः’ । युष्म-भ्यम् अस्मभ्यम् ॥

इतिभ्यसोः इतुः ॥ पञ्चम्या इतिभ्यसोः इतुर्भवति । शकारः सर्वादेशार्थः । उकार उच्चारणार्थः । त्वत् मत् । युवाभ्याम् आवाभ्याम् । युष्मत् अस्मत् ॥

पञ्चम्यैकवचने—त्वन्मदादेशे कृते त्वत् अस् मत् अस् इति स्थिते ॥ सूत्रम्—‘इतिभ्यसोः इतुः’ ॥ इतिश्च भ्यस् च इतिभ्यसौ तयोः पृष्ठीद्विवचनान्तम् । ‘स्वरहीनं०’ ‘लोर्वि०’ । इतुः प्रथमैकवचनान्तम् । ‘लोर्वि०’ ॥ पञ्चम्या एकवचनस्य बहुवचनस्य च इतुः इत्या ‘देशो भवति । अनेन इतिस्थाने इतुर्भवति । शकारः सर्वादेशार्थः । उकार उच्चारणार्थः । त् इति स्थितम् । ‘त्यदादेष्टे०’ । त्वन् मत् ॥ युवाभ्याम् आवाभ्याम् । बहुवचने भ्यस्स्थाने त् । ‘त्यदादेष्टे०’ युष्मत् अस्मन् ॥

तवमम डसा ॥ डसा सहितयोर्युष्मदस्मदोस्तव मम इत्येतावादेशौ भवतः ॥ तव मम । युवयोः आवयोः ॥

षष्ठ्यैकवचने । सूत्रम्—‘तव मम डसा’ ॥ तव च मम च तवमम प्रथमाद्विवचनान्तं सांकेतिकम् । डसेति डस्शब्दस्य तृतीयैकवचनान्तम् । ‘स्वरहीनं०’ डसा० । अनेन डस्सहितस्य युष्मदस्त्व अस्मदो मम इत्यादेशः । तव मम ॥ ओम्विषये युव आपादेशे कृते ‘ओसि’ ‘ए अय्’ ‘स्वरहीनं०’ युवयोः आवयोः । एवं सप्तमीद्विवचनेऽपि ॥

सामाकम् ॥ युष्मदस्मदोः परः सामाकं भवति ॥ युष्माकम् अस्माकम् ॥

आमि ‘त्यदादेष्टे०’ ‘मुष्टामः’ ‘स्वरहीनं०’ युष्मासाम् अस्मासाम् इति स्थिते ॥ सूत्रम् । ‘सामाकम्’ ॥ साम् प्रथमैकवचनान्तम् । ‘हसेपः०’ आकम् प्रथमैकवचनान्तम् । ‘हसेपः०’ ‘स्वरहीनं०’ युष्मदग्गन्थां परस्य मुट्सहितस्य आमः आकम् इत्यादेशो भवति । अनेन आकम् । ‘सवर्णे०’ युष्माकम् अस्माकम् । मुट्सहितस्यामः आकमादेशनिषेधानम् ‘ए स्मि बहुत्वे’ इत्येकारनिवृत्त्यर्थं, न तु ‘आमम्भौ’ इत्याकारस्य निवृत्त्यर्थे कृते तस्मिन् रूपविषयः स्यादिति ॥

त्वयि मयि । युवयोः आययोः । युष्मासु अस्मासु ॥

सप्तम्येकवचने 'स्मन्मदेकत्वे' 'त्यदित्ते' 'ए टाङ्गोः' 'ए अय्' 'स्मरहीनं' 'त्यपि मयि । युवयोः आययोः । सुपि । 'आम्भौ' युष्मासु अस्मासु ॥

त्यदारित्वात्सबोधनाभावः ॥

तथा समासान्तरे प्राधान्ये च शुभदग्मदोः सिजस्ङिङ्सु एत एव पूर्वोक्ताः तम् अहम् यूयम् वयम् तुभ्यम् गहम् तत्र मम आदेशाः स्युर्नान्यत्र । अन्यत्र तु मित्राजम्हे-
इम्यर्जितेषु सप्तदशसु वचनेषु एकत्वे स्मौ, द्विवचने युवायौ, बहुत्वे युष्मामौ ॥ [यथा—
स्वामतिश्रान्तोऽतित्वम् अतिस्वाम् अतियूयम् । अतिस्वाम् अनिस्वाम् अनिस्वाम् । अतिस्वया
अतिस्वाभ्याम् अतिस्वाभिः । अतितुभ्यं अतिस्वाभ्याम् अनिस्वाभ्यम् । अनिस्वा अनिस्वा-
भ्याम् अतिस्वत् । अतितव अतिस्वयोः अतिस्वाकम् । अनिस्वयि अनिस्वयोः अतिस्वासु ॥
एवं युवानतिश्रान्तः अतित्वम् अतियुवाम् अतियूयम् । अतियुवाम् अनियुवाम् अतियुवान् ।
अतियुवया अतियुवाभ्याम् अतियुवाभिः । अतितुभ्यम् अतियुवाभ्याम् अनियुवभ्यम् ।
अतियुवत् अतियुवाभ्याम् अतियुवत् । अतितव अतियुवयोः अतियुवानम् । अनियुवयि
अतियुवयोः अतियुवासु ॥ एवं युष्मानतिश्रान्तः अतित्वम् अनियुष्माम् अनियूयम् ।
अतिस्वाम् अतियुष्माम् अतियुष्मान् । अतियुष्मया अनियुष्माभ्याम् अतियुष्माभिः ।
अतितुभ्यम् अतियुष्माभ्याम् अतियुष्मभ्यम् । अतियुष्मन् अनियुष्माभ्याम् अतियुष्मत् ।
अतितव अतियुष्मयोः अतियुष्माकम् । अतियुष्मयि अतियुष्मयोः अतियुष्मासु ॥]
उक्तं च प्रक्रियाकौमुद्याम्—'सुजस्ङिङ्सु परत आदेशाः स्युः सन्नेव ते ॥ स्वाहौ
यूययौ तुभ्यमहौ तवमगानपि ॥ एते परत्वाद् बाधन्ते युवायौ निषेधे स्वके । स्वमा-
यूययौ तुभ्यमहौ तवमगानपि ॥' यथा—प्रियस्त्वम् प्रियौ युवा प्रिया यूयं वा यस्य
वपि प्रवाधन्ते पूर्वविप्रतिषेधतः ॥' यथा—प्रियस्त्वम् प्रियौ युवा प्रिया यूयं वा यस्य
प्रियत्वम् । एवं प्रियोऽहम् प्रियौ आयां प्रिया वय वा यस्य स प्रियाहम् । एवं जसि
प्रिययूयं प्रियवयम् । द्वेविषये प्रियतुभ्यं प्रियमहं । इति प्रियतव प्रियमम ॥ तथा त्वाम-
तिश्रान्त इत्यतित्वम् अत्यहमित्यत्रापि सिजस्ङिङ्सु प्राग्बेदादेशाः स्युः । तथा द्विवचने
युवावादेशौ च न भवतः । यथा अतित्वम् अत्यहम् अतिस्वाम् अतिमाम् अतियूयम् ।
अतिवयम् । अतिस्वाम् अतिमाम् । द्वित्वेऽपि अतिस्वाम् अतिमाम् अनिस्वान्, अनिमाम् ।
अतिस्वया अतिमया अतिस्वाभ्याम् अतिमाभ्याम् अतिस्वाभिः अतिमाभिः । अतितुभ्यम्
अतिस्वाभ्याम् अतिमाभ्याम् अतिस्वत् अतिमत् । अतितव अतिमम अतित्वयोः
अतिमयोः अतिस्वाकम् अतिमाकम् । केचित्तु अतिस्वाम् अतिमयामिति । अतित्वयि
अतिमयि अतित्वयोः अतिमयोः अतिस्वासु अतिमासु ॥ एवं युष्मानां वा अतिश्रान्त
इत्यत्रापि सिजस्ङिङ्सु प्राग्वत् । अतित्वम् अत्यहम् अतियुवाम् अन्यायाम् अतियूयम्
अतिवयम् । अतियुवाम् अत्यायाम् अतियुवाम् अत्यायाम् अनियुवाम् अन्यावान् । अति-
युवया अत्यावया अतियुवाभ्याम् अत्यावाभ्याम् इत्यपि ॥ एवं युष्मान् अस्मान्वा अति-

क्रान्त इत्यत्रापि सिजसूडेडस्सु प्राग्वत् । अतित्वम् अत्यहम् अतियुष्माम् अत्यस्माम् अति-
युष्मान् अत्यस्मान् । अतियुष्मया अत्यस्मया इत्यादि । एवं परमत्वं परमाहं परमयूयं
परमवयं परमतुभ्यं परममहम् परमतव परममम इत्यादिलोकाज्ज्ञेयम् । इति युष्म-
दसत्साधनम् ॥

आदेशविशेषाः १३

अथानयोरादेशविशेषविधिनिर्णयते ॥ युष्मदस्मदोः पष्ठीचतुर्थीद्विती-
याभिस्तेमे वानौ आदेशाः
स्युः ॥ कीदृशयोः । सह तेमे

भवतः । द्विवचनेन वानौ । बहुवचनेन वसन्तौ च ॥

पुनर्विशेषमाह—अथेति । युष्मदस्मच्छब्दयोः साधनानन्तरं कश्चित् आदेशस्य विशेष
आदेशविशेषस्य विधिः । आदेशाः पूर्व कथिताः । अथ आदेशविशेषविधिः कथ्यते
इत्यध्याहारः ॥ सूत्रम्—‘युष्मदस्मदोः पष्ठीचतुर्थीद्वितीयाभिस्तेमे वानौ वसन्तौ’ ॥ युष्म-
दस्मदोः पष्ठीद्विवचनान्तम् । पष्ठीचतुर्थीद्वितीयाभिः द्वितीयावहुवचनम् । तेमे प्रथमाद्वि-
वचनान्तं साकेतिकम् । वानौ प्रथमाद्विवचनान्तं साकेतिकम् । वसन्तौ प्रथमा-
द्विवचनान्तम् । ‘स्वरहीनं’ पञ्चपदमिदं सूत्रम् ॥ युष्म० । युष्मदस्मदोः पष्ठीचतुर्थी-
द्वितीयानामेकवचनगुहवचनेषु क्रमेण अमी अमे वक्ष्यमाणाः तेमे वानौ वसन्तस् आदेशा
भवन्ति । अयं भावः—पष्ठीचतुर्थ्येकवचनेन सह युष्मदस्ते अस्मदश्च मे आदेशः ।
द्वितीयैकवचनस्य त्वा मा इति विशेषविधानात् ते मे न भवतः । पष्ठीचतुर्थीद्वितीया-
द्विवचने युष्मदो वां अस्मदश्च नौ आदेशः । पष्ठीचतुर्थीद्वितीयावहुवचने युष्मदो वस्
अस्मदश्च नस् आदेशः । द्वितीयाचतुर्थीपष्ठीति वक्तव्ये व्युत्क्रमेण पष्ठीचतुर्थीद्वितीयाभि-
रित्युक्तत्वात् कचिन्वया गयेत्यस्मिन्नर्थे तेमे भवतः इत्यपि सूचितम् । यथा ‘क्षुतं ते नि-
खिलं पार्थ’ इत्यादि प्रयोगेषु । तथा च । ‘कया वृत्त्या वर्तितं वक्षरद्विः क्षितिमण्डलम्’ ।
तथा च रघुकाव्ये—‘क्षेये केन विनीतौ वा’ इत्यादि प्रथमाद्विवचनेऽपि भागित्वादेशार्थम् ।
केचित्तु वामित्यवयवं मन्यन्ते ॥

‘विपर्ययविधानेन नियमो नैष्यते युधैः ॥

‘अतो विभक्तिपन्थासु भवन्ति वसन्तादयः’ ॥

यद्वा पष्ठीचतुर्थ्योरत्र पष्ठया अल्पस्वरत्वात् पूर्व निपातः । द्वितीयापेक्षया चतुर्थ्याश्च
समस्वरत्वात्पूर्वनिपातः (१) ॥ इति द्वेन्द्रः ॥

स्वामी ते स समायातः स्वामी मे सांप्रतं गतः ।

नमस्ते भगवन् भूपो देहि मे मोक्षमव्ययम् ॥ ४९ ॥

१ सहितमदणानुबन्धोः पुनः युष्मात्पुनः । सावयो पुनः अस्मात्पुन इत्यादि विभक्तिलोपे कृते आदेशा
२ ‘द्वितीयावहुवचनेषु क्रमेण अमी अमे वक्ष्यमाणाः इति पाठान्तरम्’ ॥ ३ ‘इति विदम्’ ॥

स्वामी वां स जहासोर्ध्वेष्टा नौ दानयातनाम् ।

राजा वां दास्यते दानं ज्ञानं नौ मधुसूदनः ॥ ५० ॥

देवो घामयताद्विष्णुर्नरकाशौ जनार्दनः ।

स्वामी वो पलवान् राजा स्वामी नोऽसौ जनार्दनः ॥ ५१ ॥

नमो वो ब्रह्माविज्ञेभ्यो ज्ञानं नो दीयतां धनम् ।

सानन्दान्वः प्रपद्यामः पद्यामो नः सुदुःस्विनः ॥ ५२ ॥

तत्रोदाहरणानि श्लोकेभ्य उच्यते—यथा स्वामी० । स ते तत्र स्वामी समायातः । मे मम स्वामी सांप्रतं गतः । अत्र स्वामित्वे पट्टी तस्या एकरूपे ते मे इत्यादेशो दर्शितो । चतुर्थे-
कवचने दर्शयति—नमः भगो ज्ञानमस्यासीति भगवान् तस्यामन्त्रणे हे भगवन् भूयः
पुनरपि वारंवारं ते तुभ्यं नमः । अत्र नमःशब्दयोगे चतुर्थी । तत्र युष्मदन्ते आदेशः ।
मे महाम् अक्षयं मोक्षं देहि प्रवच्छ । अत्र दानार्थं चतुर्थी । अगमो मे आदेशः । एकरवच-
नत्वान् ॥ द्विवचनादेशं दर्शयति—स्वामी० । स वां युवयोः स्वामी उभैरनिवर्त्येन जहाम
अदसत् । किं कृता ? नौ आपयोः दानंयातनां पीडां हृष्टा । अत्र पट्टीद्विवचने युष्मदो याम्
अस्मादो नौ । वां युवाभ्यां राजा भूपतिर्दानं दास्यते मधुसूदनः कृष्णः आराभ्यां ज्ञानं
तत्त्वावबोधं दास्यते । अत्र चतुर्थीद्विवचनम् ॥ वां युवां विष्णुर्देवोऽनन्तात् पातु । जनार्दनः
कृष्णो नौ आयां नरकाद्रक्षतु । अत्र द्वितीयाद्विवचनम् ॥ बहुतरं दर्शयति—स्वामी० । वो
युष्माकं स्वामी राजा पलवान् पलयुक्तः नोऽस्माकम् असी जनार्दनः कृष्णः स्वामी । पट्टी-
बहुत्वे रूपमिदम् । युष्मदो वस् अस्मादो नस् ॥ चतुर्थीबहुवचने वो युष्मभ्यं नमः । किंवि-
शिष्टेभ्यो वः ? ब्रह्म विशेषेण जानन्तीति ब्रह्मविश्रान्तेभ्यः । ज्ञानज्ञातृभ्य इत्यर्थः । नोऽ-
स्मभ्यं ज्ञानं धनं ज्ञानमेव धनं दीयताम् । चतुर्थीबहुवचनम् ॥ वो युष्मान् वयं सानन्दान्
सह आनन्देन वर्तमानान् सुदुःस्विनोऽतीव दुःस्वयुक्तान् पद्यामः । ‘पश्य त्वं नः सुग-
न्धितान्’ इति पाठः । द्वितीयायद्विवचनरूपमिदम् ॥

त्वामाप्ता ॥ अमा सहितयोर्युष्मदस्मादोस्त्वा मा इत्येतावदादेशो भवतः ॥

पद्यामि त्वा मदालीढ पश्य मा मदभेदकम् ।

अभि विशेषमाह—सूत्रम्—‘त्वामाऽमा’ ॥ त्वामा प्रथमाद्विवचनान्तं सांप्रतिकम् । अमा
इति अमृशब्दस्य तृतीयैकवचनान्तम् । ‘स्वरहीने०’ ‘सवर्णे०’ अमा० युष्मदः अमृ-
हितस्य त्वा अमृदः मा आदेशः । अत्रोदाहरणम्—पद्यामि ॥ त्वा त्वाम् अहं मदालीढं
मदव्याप्तं गर्वयुक्तं पद्यामि । मा मां मदभेदकं मदोत्तरकं पश्य ॥

नादौ ॥ पादादौ वर्तमानयोर्युष्मदस्मादोर्नन्ते आदेशा भवन्ति ॥

तव ये शात्रवो राजन्मम तेऽप्यतिशात्रवः ।

तव मित्राणि यानि सुर्मम मित्राणि तान्यपि ।

वितर्के विचारणे च । एतेषु च केचिद्वाचकाः केचित्सूचकाः । तत्र वाचकाः पृथगादयः ते ह्यर्थं वदन्ति । सूचकाश्चादयः ते किल सूचयन्त्यतः सूचका उच्यन्ते ॥ 'केऽप्येषां द्योतकाः' केऽपि वाचकाः, केऽप्यनर्थकाः । आगमा इव केऽपि स्युः संभूयार्थस्य वाचकाः ॥

तत्रादिगणो विभक्त्यर्थे निपात्यते ॥ तस्मिन्निति तत्र । यस्मिन्निति यत्र । कस्मिन्निति कुत्र कुहं क । अस्मिन्निति अत्र । तस्मिन्काले तदा । यस्मिन्काले यदा । कस्मिन्काले कदा । अन्यस्मिन्काले अन्यदा । सर्वस्मिन्काले सर्वदा । तेन प्रकारेण तथा । येन प्रकारेण यथा । केन प्रकारेण कथम् । अनेन प्रकारेण इत्थम् । सर्वथा उभयथा अन्यथा अन्यतरथा इतरथा । तस्मादिति ततः । यस्मादिति यतः । अस्मादिति अतः । कुतः अमुतः युष्मत्तः अस्मत्तः भवत्तः । सार्धविभक्तिकस्तत् इत्येके । पूर्वतः सर्वतः । पूर्वस्मिन्नि पुरस्तात् । अधरस्मिन्नित्यधस्तात् । परस्मिन्निति परेण-परस्तात् ॥ आहिच्च दूरे ॥ दूरेऽर्थे वाच्ये सति आहिच् प्रत्ययो भवति । दक्षिणस्यां दिशि दूरे इति दक्षिणाहि वसन्ति चाण्डालाः । चकारादाच् । दक्षिणा ॥

अथ विभक्त्यर्थसूचकाश्चिपातानाह—तत्रादिगणो विभक्त्यर्थे निपात्यते । तत्र सप्तम्यर्थे यथा सप्तम्येकवचने तस्मिन्नित्यर्थे तत्र निपातः । एवं तयोः तेषु तस्यां तयोः नासु एतेष्वपि तत्रेति, निपातः । एवं सप्तम्यर्थे वर्तमानात्तच्छब्दात् त्रप्रत्ययः दलोपश्च । एवं सप्तम्यर्थे वर्तमानाद्यच्छब्दात् त्रप्रत्ययो दलोपः । यस्मिन्नित्यस्य यत्र । किमृशब्दात् त्रप्रत्ययः किमः कुआदेशश्च । एवं सप्तम्यर्थे किमृशब्दात् अप्रत्ययः कुआदेशः । 'उभम्' स्वरहीनं क । कस्मिन्नित्यस्य कुत्र कुहं क ॥ एवं द्वि भवत् युष्मदस्मदौ च वर्जयित्वा सर्वोदिगणात् सप्तम्या अर्थे त्र इति भवति । सर्वत्र उभयत्र अन्यत्र एकत्र पूर्वत्र परत्र इत्यादि । तस्मिन् काले तदा । यस्मिन्काले यदा । कस्मिन् काले कदा । एकस्मिन् काले एकदा । एवं सदा सर्वदा अन्यदा । येन प्रकारेण यथा । केन प्रकारेण कथं । अनेन प्रकारेण इत्थं । सर्वेण प्रकारेण सर्वथा । एवम् अन्यथा इतरथा अपरथा ॥ तत्प्रत्ययान्तानाह—पञ्चम्यर्थे तस् । तस्मादिति ततः । यस्मादिति यतः । कस्मादित्यर्थे कुतः । अस्मादित्यर्थे इतः अतः । एवं प्रामतः लोकतः सर्वतः ॥ सर्वं । एके आचार्या इत्याहुः । तत्प्रत्ययः सर्वविभक्तिषु भवति । सर्वोसां विभक्तीनामर्थे भवतीत्यर्थः । स्वमते तु पञ्चम्यर्थे एव । कस्मादिति कुतः । पार्थे इति पार्थतः । पूर्वस्यामिति पूर्वतः । एवं सर्वतः इतः इत्यादयोऽऽसेयाः । पूर्वस्मिन्निति पुरस्तात् पूर्वस्मिन् काले देशे च पूर्वस्यां दिशि वेत्यर्थः । तथा च कालापके—'पूर्वशब्दात् दिग्देशकालार्थात्सप्तमीपञ्चमीप्रथमान्तादस्मातिः पूर्वस्य पुरनिपातः अनद्यतने काले' । एवम् अधस्तात् अध इति । एवमुपरिष्ठात् उपरि इति । परस्मिन्निति परस्मिन् देशे काले परस्यां दिशि धेति परेण । दक्षिणस्यां दिशि दूरे इति दक्षिणाहि चाण्डाला वसन्ति । दक्षिणस्यां दिशि दूरे वसन्तीत्यर्थः । एवम् उत्तराहि वसन्ति कौरवाः । उत्तरस्यां दिशि दूरे वसन्तीत्यर्थः ॥

किमः सामान्ये चिदादिः ॥ सर्वविभवत्यन्तार्किञ्छब्दात्सामान्येऽर्थे चित् खन च इत्येते प्रत्यया भवन्ति ॥ कश्चित् कश्चन कश्चित् कचन ॥

‘किमः सामान्ये चिदादिः’ त्रिषु लिङ्गेषु सिद्धादेयं किञ्चिद्वाच्यं सामान्ये अज्ञाताद्यर्थं अनिर्धारणेऽर्थे सप्तसु विभक्तिषु चिदादिरिति । चिन् चन प्रत्ययो भवति इत्यर्थः । अज्ञातः कः कश्चित् कौचित् केचित् काचित् किञ्चित् कुत्रचित् कचिन् कश्चन काचन किञ्चन कचन । एवं सप्तस्यपि विभक्तिषु ॥

तदधीनकार्त्तर्ययोर्वा सात् ॥ तदधीनार्थे कार्त्तर्यार्थे वा सात्प्रत्ययो भवति ॥ राज्ञोऽधीनं राजसात् । सर्वं भस्म इति भस्मसात् । अग्नेः अधीनमित्यग्निसात् ॥ सात्प्रत्ययस्य पत्यं नेच्छन्ति ॥ ऊर्गुर्यर्गङ्गीकरणे ॥ ऊरीकृत्य उररीकृत्य ॥ सद्यादिः काले निपात्यते ॥ सद्य अद्य सपदि अधुना इदानीम् सम्प्रति साम्प्रतम् पूर्वेषुः परेषुः आशु शीघ्रम् इदिति तूर्णम् अपरेषुः यर्हि तर्हि ज्योषम् मानम् अन्येषुः ॥

पुनर्निपातान्तरमाह—‘तदधीनकार्त्तर्ययोर्वा सात्’ । तदधीनेति । यद्यस्याधीनमायाचं तत्तदधीनं । कृतस्य समसस्य भावः कार्त्तर्यं समसस्य तदधीनं च कार्त्तर्यं च तदधीनकार्त्तर्यं तयोः । तत् एतयोरर्थे नाम्नः पुरतः सात् प्रत्ययो निपात्यते । राजन् भस्मन् । राज्ञोऽधीनं राजसात् । सर्वं भस्म भवति इति भस्मसात् । ‘तदधीनकार्त्तर्ययोः’ इति सात्प्रत्ययः । ‘नाम्नो नो०’ राजसान् । भस्मसात् । सात्प्रत्ययस्य पत्यं नेच्छन्ति । सद्या । अग्निसान् । ‘ऊर्गुर्यर्गङ्गीकरणे’ । अङ्गीकरणेऽर्थे ऊरी उररी शब्दौ निपात्येते । ऊरीकृत्य उररीकृत्य अङ्गीकृत्येऽर्थः । ऊरीकृतम् । उररीकृतम् । उररीकरोति । सद्य० । आदिकाले अर्थे कालविशेषे सद्यादिर्निपात्यते । सद्यस्तत्कालम् । अद्य सांप्रतदिने । सपदि शीघ्रम् । अधुना इदानीम् । एतौ वर्तमानक्षणार्थे । अक्षिपकृमावच्छिन्नकालः क्षणः । एवं संप्रति सांप्रतमपि । इदिति शीघ्रम् तूर्णम् एते त्रयः औत्सुक्यार्थाः । पूर्वेषुरिति गतदिवसार्थवाचकम् । परेषुर्दिवसान्तरवाचकम् ॥ यर्हि यदि तर्हि तदा कर्हि कदा । आदिशब्दान् परन् परारिः ययमः अपरेद्यपि अपरेषुः उत्तरेषुः उभयेषुः इत्यादयो ज्ञेयाः ॥

प्रादिरुपसर्गः ॥ प्र परा अप सम् अनु अन् निर् निस् दुर् दुस् वि आश् नि अधि अपि अति सु उद् अभि प्रति परि उप अत् अन्तर् आविर् । अयं गण उपसर्गसंज्ञकः ॥

सूत्रम्—‘प्रादिरुपसर्गः’ ॥ प्र आदिर्यस्य स प्रादिः प्रथमैकवचनान्तम् । ‘स्रोर्वि०’ । उपसृज्यते धातोः समीपे क्रियते इत्युपसर्गः । प्रथमैकवचनान्तम् । ‘स्रोर्वि०’ ॥ प्रादि० । अग्ने उपसर्गः । ‘नामिनोरः’ द्विषदं सूत्रम् । प्र आरभ्य यावत् आविः प्र, परा, अप इत्यादि । ‘प्रपरापसमन्वधनिर्दुरभिव्यधिसूदतिनिःप्रतिपर्यपयः । उप आदिति बिंशतिरेष सस्ये उपसर्गेणः कथितः कविना’ । अयं प्रादिः आविःपर्यवसानो गण उपसर्गसंज्ञकः । तत्र प्रशब्दः प्रकर्षार्थः । यथा प्रणम्य प्रवादः । ‘प्रादिकर्मणि दीर्घे च सामर्थ्ये भृशसंभवे । वियोगशुद्धिशक्तीच्छाशान्तिपूजाप्रदर्शने’ । आदिकर्मणि प्रारब्धं प्रवृत्तम् । आयागे प्रष्टव्यः । सामर्थ्ये प्रभुः । भृशार्थे प्रतपति । संभवे प्रभवति । श्रोत्रेण प्रतुष्यति । गमने प्रयाति । इ-

च्छायां प्रार्थयते । शान्तौ प्रशान्तः । मुख्ये प्रवरः । अवलोकने प्रपश्यति । शुद्धौ प्रसन्ना आपः । प्रसन्नेन्द्रियः । प्रीतौ प्रसीदति राजा । पूजायां प्राञ्जलिः प्रह्नः । तत्परः पितामहात्परः प्रपितामहः । एवं प्रपौत्रः प्रशिष्यः इत्याद्यर्थेषु उपसर्गो ज्ञेयः ॥ परा इति विपरीतार्थे पराजयार्थे विमुखार्थे दूरीकरणे च । यथा पराजितः पराभूतः परारुतः पराद्भुतः । परावृतः पराक्रमः परामर्शः । अप असत्यार्थविकारवर्जनस्तेनकर्पणादौ । यथा अपकर्षति अपचरति । अपकृतः । अपहरति । सम् संभवसम्यक्प्रकारादौ । यथा संभवति । मिलने संगच्छति । समवाये संकरः । एवं संधिः संकेतः संस्कृतः संशयः संरम्भः संवृतम् । अनु अनुज्ञापश्चाद्भावसादृश्याभिमुखहीनसामीप्यादीप्तादौ । अनुजानाति अनुवदति अनुगच्छति अनुकरोति अनुहरति । वत्सो मातरमनुधावति । अम्बजुर्न योद्धारः । अनुनेपम् । अनुगृहम् । अव अवज्ञालम्बज्ञानशुद्धिव्याप्त्यादौ । अवगणयति । अवजानाति । पट्टिमवष्टभ्य तिष्ठति । अवगतोऽर्थः अवदानम् अवकीर्णः । निर् निश्चयनिगमनातिशयनिषेधनिर्णयादौ । निर्णयति निर्गतः निरुपमः निष्पन्नः निश्चयः निर्मक्षिकम् । दुरिति दुष्टे दुःखकष्टाद्यर्थे । दुर्जनः दुष्करम् । वि इति नानार्थवियोगविदीर्णवैषम्यवैमनस्यविशेषणाद्यर्थे । विविधं विद्वारितः विकटः विमनाः विराजते विशेषणादौ यथा । विशिनष्टि विरूपः विलोमः विस्मितः विपद्यन्नः विप्रकृष्टः विमुखः विनयः । आद् इति मर्यादाभिषिधीपत्समन्तादाशंसनोपदेशागमादौ । यथा आसमुद्रक्षितीशानाम् आजन्मशुद्धानाम् आगच्छति आरोहति आशास्ते आलभते आलिङ्गति आरभते आवृत्ते आसन्नः आशयः ॥ नि नितरं निक्षेपणादौ । निपीय निहितं निक्षिपति ॥ अधि इति अध्ययनाधीनाधिपत्याधिकाधिष्ठानादौ । यथा अधीते अधिगुणः अधितिष्ठति ॥ अपि आच्छादनादौ । अपिदधाति । यतः 'अपि संभायना प्रभशङ्कागर्हासमुच्ये' ॥ अति अतिशयादौ 'अतिशब्दः प्रशंसायां प्रयुज्यते' लङ्नेऽप्यति । यथा अतिरथः अतितप्तं अतिक्रामति अतिशेते ॥ अत् इति प्रशंसनाति यमुपशोभनशुभादौ । सुकरः ॥ अत् प्रायत्ये उर्ध्वक्रियोत्कर्षादौ । 'उत् प्रायत्ये वियोः' प्रकाशे चोर्ध्वकर्मणि । उत्कर्षति ॥ अभि अभिवादानेच्छारूपसंमुखपरामवाद्यौ । यथा अभिवदति अभिगच्छति ॥ प्रति प्रतिष्ठा प्रतिज्ञासादृश्यग्रहणाभिमुख्यसमीपदिसाप्रतिषेधाद्यौ । यथा प्रतितिष्ठति ॥ परि सामस्यदोषकथालिङ्गनपरिभवाद्यौ परिभवति ॥ उप इति समीपव्याप्तोपरमप्रतित्रियाध्ययनपुष्ट्यादौ । उपतिष्ठते ॥ अन् यद्वायामास्तिक्यपुद्गौ च । अन्तर्मध्ये । आविः प्राकट्ये । आविःकरोति । अन्ये अर्था वृद्धवृत्तिभ्यो ज्ञेयाः । अयं प्रादिर्गणः उपसर्गसंक्षकः । एतेऽपि यापकानुवर्तकविशेषनिरर्थकभेदाद्युक्त्या । यतः 'धात्वर्थं यापते कश्चित्कश्चित्तमनुवर्तते । तमेव विशिनष्टपन्वोऽनर्थकोऽन्यः प्रयुज्यते' । यापते यथा—पराजयते 'उपसर्गेण धात्वर्थः' इति वचनात् ॥ तं धात्वर्थमनुवर्तते । यथा—विजयते ॥ विशिनष्टि विशेषयति । यथा—प्रभवति ॥ निरर्थकस्तु असोभमानार्थकः । यथा—प्रलोकते ॥

प्राग्धातोः ॥ उपसर्गाः धातोः प्राक् प्रयोक्तव्याः ॥

अपेक्षेयां प्रयोजनमाह—मृगम्—'प्राग्धातोः' ॥ प्राक् प्रथमैकवचनान्तम् । 'अव्यया० ।' धावोरिति धातुशब्दस्य षष्ठ्येकवचनान्तम् । 'किञ्चि' 'ह्रस्व' 'शोर्धि०' सितम् । उपसर्गा धातोः भवादेः क्रियायोगे प्राक् पूर्वमादौ प्रयोक्तव्याः । यथा प्रभवतीत्यादि ।

अधुना वक्ष्यमाणसूत्रैर्लिङ्गविशेषविजिज्ञापयिष्या लिङ्गरूपो विशेषः तस्य विशेषेण ज्ञापयितुमिच्छया स्त्रीलिङ्गज्ञापनाय स्त्रीप्रत्ययाः स्त्रीत्वसूचका ये प्रत्ययास्ते प्रस्तूयन्ते प्रारभ्यन्ते इत्यर्थः । सूत्रम्—‘आवतः स्त्रियाम्’ ॥ आप् प्रथमैकवचनान्तम् । ‘ह्रसेपः०’ । अत इति अतःशब्दस्य पञ्चम्येकवचनान्तम् । ‘स्वरहीनं०’ ‘स्रोर्वि०’ ‘चपा अवे०’ । स्त्रियामिति स्त्रीशब्दस्य सप्तम्येकवचनम् । ‘स्त्रियां योः’ ‘स्त्रीभ्रुवोः’ ‘वियुक्’ ‘स्वरहीनं०’ । सिद्धं त्रिपदम् ॥ आकारान्तं स्त्रियां वर्तमानं स्त्रीलिङ्गत्वेन निर्दिष्टं यन्नाम तस्मात्पुस्त आप् प्रत्ययो भवति । पकारः सिलोपार्थः । उदाहरणम् जाय माय मेघ श्रद्ध धार अनेन आप् प्रत्ययः । ‘सवर्णे०’ ‘आपः’ इति सेलौपः । अग्रे गङ्गावत् ॥ पुनर्विशेषमाह—‘आवतः स्त्रियाम्’ इत्याप्तसिद्धौ पुनः ‘अजादे०’ इति ‘जातेरयोपधाप्’ इतीपो निषेधार्थं पठ्यते । अजादेरिति अजादेः । शब्दगणान्जातिवाचित्वेऽपि आप् प्रत्ययो भवति । अजा एडका कोकिला बाला शूद्रा गणिका । अत्र शूद्रा अभीरजातिः । एवम् अश्वा चटका मूपिका इत्यजादयः । अत्र । ‘अजादे०’ इत्याप् । ‘सवर्णे०’ । प्रथमैकवचनम् । ‘आपः’ ॥

वष्टि भागुरिरल्लोपमवाप्पोरुपसर्गयोः ।

आपं चैव हलन्तानां यथा वाचा निशा दिशा ॥ ६१ ॥

अवगाह वगाह । अपिहितम् पिहितम् । अपिधानम् पिधानम् ॥

अथ आप्प्रत्ययाधिकारे व्यञ्जनेभ्योऽपि तत्करणसूचकं श्लोकमाह—वष्टिभागु० । भागुरिराचार्यः अतोऽकारस्य लोपं वष्टि अभिलपति । कयोः ? अव अपि इत्येतयोर्द्वयोरुपसर्गयोः । यथा पिदधाति मुरम् । अपिधानं पिधानम् । अवगाहः वगाहः विमलनिरिषतंसः सोमनिधी वगाह इत्यादयः । च पुनः । एव अवधारणे । हलन्तानां शब्दानामापम् आप् प्रत्ययं वष्टि । यथेत्युदाहरणोपन्यासे । वाच् निश् दिश् सर्वत्र आप् ‘स्वरहीनं०’ ‘आपः’ इति श्लोकरूप्याया ॥ ‘सीमन्’ शब्दस्य वा आप् टिलोपश्च ॥ सीमा ॥

काप्यतः ॥ कापि इ अतः । स्त्रियां कापि परे पूर्वस्याकारस्य इकारो भवति ॥ कारिका । पायिका । पाठिका ॥

सूत्रम्—‘काप्यतः’ ॥ ककारेण सहित आप् काप् तस्मिन् कापि सप्तम्येकवचनान्तम् । अग्रे इ प्रथमैकवचनान्तं सांकेतिकम् । अग्रे अतः इति पष्ठयेकवचनान्तम् । ‘स्वरहीनं०’ ‘स्रोर्वि०’ ॥ कापि अग्रे इ ‘सवर्णे०’ अतः ‘इ यं स्वरं’ ‘स्वरहीनं०’ सूत्रं सिद्धम् ॥ स्त्रियामिति स्त्रीलिङ्गे कसहिते आपि परे अकारस्य इपायो भवति । उदाहरणं प—‘दुष्कृत्करणे’ । कृ । ‘दुष्पपप् पात्रे’ पच् । करोतीति कारकः । पचतीति पाचकः । पठतीति पाठकः । ‘तृचुणौ’ इति चुण् प्रत्ययः । चु । ‘पातोर्गो०’ इति वृद्धिः । वृ इयम्य वार् । पप इत्यत्र ‘अत उपधायाः’ इति प इत्यस्य पा । ‘युयोरेनाकौ’ इति जु इत्यस्य अकादेशः । ‘स्वरहीनं०’ कारकः पाचकः पाठकः इति सिद्धम् । तत्रः ‘आपतः स्त्रियाम्’ ‘सवर्णे०’

रमणादुदाहरण्यकारादी प्रथमवचनवाचकान् जातिवाचकान् च ईप् प्राप् सोऽकारित्यात् सरतीति एषितम् ॥

ततः । 'काप्यतः' इत्यनेन अकारस्य इकारो भवति प्रथमैकवचने स् 'आपः' इति मेलोपः । कारिका पाचिका पाठिका इति रूपत्रयम् । 'कारिका तु मूलगृहीतो बहुवचस्य सूचिका' । एवमन्यान्यप्यवसेयानि । पाटिका शाटिका ॥ कन्यायाः कापि परे ह्रस्वतेव नदिकारः । कन्यका इत्यादि । कचिन्न भवति यथा बहुपरिजाजका । बहुपाठका ॥

ह्रस्वो वा ॥ स्त्रियां कापि परे तरादा च पूर्वस्य ह्रस्वो वा भवति ॥
वेणिका वेणीका । नदिका । नदीका । श्रेयसितरा श्रेयसीतरा ॥

अज्ञाते कुतस्ते चैव संज्ञायामनुकल्पने । तशुक्लीतावप्यस्ये ह्रस्वे स्वार्थे च कः स्मृतः ॥
अज्ञाते—अश्वरुः, संज्ञायां देवदत्तरुः, तशुक्लीतो गुडेन मिश्रा धाना गुडधानका, अल्पे तैलकम्, ह्रस्वत्वे पृश्नकाः, चकारात् स्वार्थेपि, चौर एव चौररुः ॥ अथ कावधिकारान् तैलकम्, ह्रस्वत्वे पृश्नकाः, चकारात् स्वार्थेपि, चौर एव चौररुः ॥ अथ कावधिकारान् कापि परे अन्यदृष्ट्यमाह—सूत्रम्—'ह्रस्वो वा' ॥ ह्रस्वः प्रथमैकवचनान्तम् । 'स्रोर्वि० ।' वा प्रथमैकवचनान्तम् । 'अव्यया०' 'ह्ये' 'उओ' ॥ स्त्रियामित्यादिवृत्तिः सुगमा । न धरम् । तरादाविति । तरतमौ तद्धितप्रत्ययौ । 'तरतमेयस्त्रिष्ठाः प्रकर्षे' इति सूत्रोत्पत्तौ । उदाहरणम्—वेणी नदी । वेण्येव वेणीका वेणिका वा । नद्येव नदीका । नदिका वा । 'स्वार्थेऽपि' इति कप्रत्ययः । यद्वा ह्रस्वा वेणी वेणीका वेणिका वा । ह्रस्वा नदी नदीका 'स्वार्थेऽपि' इति कप्रत्ययः । 'आप्यतः स्त्रियाम्' इत्याप् । अनेन सूत्रेण एकत्र णी इत्यस्य नदिका वा । ह्रस्वात्कप्रत्ययः । 'आप्यतः स्त्रियाम्' इत्याप् । अनेन सूत्रेण एकत्र णी इत्यस्य णि नदी । सर्वत्र प्रथमैकवचने स् 'आपः' 'सेतो चावरणे वेणी नदीनादे कचोऽप्ये ।' अमे श्रेयसितरा अतिशयेन श्रेयसी श्रेयसितरा श्रेयसीतरा वा । 'तरतमेयस्त्रिष्ठाः' इति तर-प्रत्ययः । 'ह्रस्वो वा' इति सी इत्यस्य वा सि ॥ एवं श्रेयसीतमा श्रेयसितमा ॥

नौकादौ न भवति । नौका ॥ वाग्रहणादेवेयं विवक्षा । निश्चीय पतन्त्यनेकं
अर्थेऽपि निपाताः । निपातानामनेकार्थत्वात् ॥

प्रयोगान्तरे ह्रस्वनिषेधमाह—नौकादाविति । नौकादौ ह्रस्वो न भवति ॥ ह्रस्वा नौः नौका इत्यादौ शब्दे न का इति पदं न भवति । एवं सुरैका सुग्लोका यौः ॥ एवमन्येऽपि यथासंभवमवसेयाः ॥ कुतो ह्रस्वनिषेध इत्याह—वाग्रहणादेवेति । सुगमम् । अत्राह परः—
ननु विकल्पसूचको वाशब्दः कथं निषेधार्थं सूचयति ? तत्राह—निपातानामनेकार्थत्वात् । कथं ? निपतन्त्यनेकेषु बहुष्वर्थेऽपि । यथा चशब्दः पुनरर्थे समुच्चयार्थे च । एवं वाशब्दो विकल्पार्थो निषेधार्थश्चेति कुत्रचिद् विकल्पं कुत्रचिन्निषेधं सूचयतीति न दोषः ॥

नृण ईष ॥ नकारान्ताहकारान्तादणन्ताच्च स्त्रियामीप् प्रत्ययो भवति ॥
दण्डिनी करिणी मालिनी । ईषि राज्ञः अलोपो चक्षुष्यः ॥ राज्ञी ।
शुनी कर्त्री हर्त्री । आपगवी ॥ यस्य लोपः ॥ इय अथ यः तस्य लोपो
भवति खरे यकारे च परे ॥

१ तरतः पूर्वस्य पुंवत् ॥ श्रेयसितरा । विद्वितरा-विद्वितीतरा विद्वततरा । भवतितरा-भवतीतरा-भवततरा । सतितरा सतीतरा-सततरा इत्यधिकम् ॥ २ आबन्तस्यानाबन्तस्यापि कप्रत्यये परे बहुभोदो वा ॥ बहुमाश्रुः बहुमालाश्रुः । गुणोमपाकः-सुखोमपाकः ॥ ३ उक्तं हि । निपाताद्योपसर्गाच्च पाठश्चेति ते त्रयः । अने-
कार्थाः स्मृताः सर्वे पाठस्तेषां निदर्शनम् ॥ ४ विभक्तिस्तर सुप्रत्ययं च वर्जयित्वा न्यसिन्स्तरं यकारे च

स्त्रीप्रत्ययाधिकारादाप्प्रत्ययमुक्त्वा ईप्प्रत्ययमाह—सूत्रम्—‘जण ईप्’ ॥ न क् अण् । न च ऋश्च अण् च जण् तस्यान् जणः पञ्चम्येकवचनान्तम् । ‘स्वरहीनं०’ ‘ऋ रम्’ ‘स्रोर्वि०’ । ईप् प्रथमैकवचनान्तम् । ‘ह्रसेपः०’ । नकारान्ता इन्प्रत्ययादयः, ऋकारान्ता-स्तृप्रत्ययादयः, अणन्ता औपगवादयः, एतेभ्यः शब्देभ्यः स्त्रियां स्त्रीलिङ्गे ईप् प्रत्ययो भवति । उदाहरणम्—दण्ड दन्त कर माला । दण्डोऽस्त्यस्या इति दण्डिनी । दन्तोऽस्त्यस्या इति दन्तिनी । करोऽस्त्यस्या इति करिणी । माला अस्त्यस्या इति मालिनी । ‘मान्तोपधात्’ इति इन्प्रत्ययः । ‘यस्य लोपः’ इति अवर्णलोपः । ‘स्वरहीनं०’ अग्रे ‘जण ईप्’ इति सूत्रेण ईप्प्रत्ययः । ‘स्वरहीनं’ प्रथमैकवचने स् ‘ह्रसेपः०’ ॥ करिणी इत्यत्र ‘कृर्नो णो०’ इति सूत्रेण नस्य णः ॥ एवं राजन् अग्रे ईप् प्रत्ययः । ईप् परे राज्ञो राजन्शब्दसंयन्धिनाऽकारस्य लोपो वक्तव्यः । अनेन उपधाया अकारस्य लोपः । ‘स्रोः क्षुभिः क्षुः’ इति नस्य वः । ‘अजोर्हः’ ‘स्वरहीनं’ राक्षी । अन्येऽपि शुनी मघोनी इत्यादयो नान्ताः । अय ऋका-रान्ताः । हन् हरणे । हृ । हुक्कन् करणे । कृ । हरतीति हर्त्री । करोतीति कर्त्री । शीले कृन्-प्रत्ययो गुणः कर् हर् ‘राधपो द्वि’ जलतुम्बि० । ऋकारान्तत्वात् ‘जण ईप्’ इतीप् । ‘भारम्’ ‘स्वरहीनं०’ ॥ अथ अणन्ताः । उपगु उपगोरपत्यमौपगवी । ‘अपत्येऽण्’ ‘आदि-स्वरस्य ङिति वृद्धिः’ उ इत्यस्य औ, ‘बोव्य स्वरे’ इति उकारस्य अय्, ‘स्वरहीनं०’ अण-न्तत्वादीप् । औपगव ई इति स्थिते । सूत्रम्—‘यस्य लोपः’ ॥ इश्च अश्च यस्तस्य यस्य पष्ठयेकवचनान्तम् । उस् ‘उस्त्य’ ‘इ यं स्वरे’ ‘स्वरहीनं०’ लोपः प्रथमैकवचनान्तम् । ‘स्रोर्वि०’ सिद्धम् । यद्वा इश्च ई च ई ‘सवर्णे०’ अश्च आ च आ ‘सवर्णे०’ ततः ईश्च आश्च या । यस्येति याशब्दस्य पष्ठयेकवचनान्तम् । ‘नपुंसकस्य’ इति इस्त्यः । ‘उस्त्य’ । लोपः प्रथमैकवचनान्तम् । ‘स्रोर्वि०’ इति इकारस्य ईकारस्य च अकारस्य आकारस्य च लोपो भवति । वृत्तिः कण्ठ्या । न वरम् । यस्येति । इवर्णस्य अवर्णस्य च लोपो भवति ईप् प्रत्यये परे तद्धिते स्वरे परे यकारे च परे । अनेन वकारस्य अलोपः । ‘स्वरहीनं०’ औपगवीति सिद्धम् । अणन्ताद्येति ऋकारात् पञ्चादीनां नकारान्तत्वेऽपि स्वस्यादीनाम् ऋकारान्त-त्वेऽपि ईप् न स्यात् । पञ्च सप्त स्वसा दुहिता ननान्दा माता तिस्रः चतस्रः इत्यादि ॥

द्वितः ॥ एकारटकारउकारऋकारानुवन्धाच्च स्त्रियामिप् प्रत्ययो भवति ॥

प् वराकी । ट् कुरुचरी । उ गोमती । ऋ पचन्ती । पठन्ती इत्यादि ॥

सूत्रम्—‘द्वितः’ ॥ ए प ट उ अश्च ऋश्च वृ ते इतो यस्य स द्वित् तस्मात् द्वितः पञ्चम्ये-

परे इति हेयम् । तेन देवे यातायुः कर्णायुः इत्यत्र न भवति ॥ समासतद्धितस्त्रीप्रत्ययेऽयं विधिवदित्यः ॥ स्वस्यादीनामणन्तानां संज्ञायाऽपिनां च जेष वक्तव्यः ॥ स्वसा तिस्रश्चतस्रश्च ननान्दा दुहिता तथा । याता मातेति तस्मै शरादय उदाहृताः ॥ स्वसा दुहिता सीमा पथेत्यादि ॥ यादन्ताश्चियामीप् वा वक्तव्यः ॥ द्विपरी-द्विगम् ॥ कृपि पादन्तादामेव वक्तव्यो न ईप् ॥ पादः पद् द्विपदा ऋरु ॥ अमन्ताद्द्विपदीदेशां वा याव्यः । बहुप्रीमा बहुप्रीमे बहुप्रीमाः । पक्षे बहुप्रीमा बहुप्रीमानो बहुप्रीमानः । बहुयज्वा बहुयजो बहुयज्वाः । पक्षे बहुयज्वा बहुयज्जानी बहुयज्जानः ॥ उपधातोपिनोऽनन्त्याद्बहुप्रीदेशां वा । बहुराज्ञी बहुराज्ञी । पक्षे बाप् । बहुराज्ञा बहुप्राज्ञे । कानोऽप्यभापे बहुराज्ञा बहुप्राज्ञी ॥ संज्ञादेशांश्च ईप् ॥ द्विपरी । इत्यभिक्तम् ॥

कवचनान्तम् । अस् । मध्ये 'उक्त्वं' 'अरम्' 'स्वरहीनं०' 'सोर्वि०' इत् इति पठं यन्त्रादिषु प्रत्येकं योग्यम् । तेन पकारानुबन्धाः पाकप्रत्ययान्तादयः, टकारानुबन्धाः टप्रत्ययान्तादयः, उकारानुबन्धा गत्वन्तादयः, ऋकारानुबन्धाः शृप्रत्ययान्तादयः, सत एतेभ्यः स्त्रियामीप् प्रत्ययो भवति ॥ पानुबन्धमाह—वर निवारणे । 'पाको कणः' इति पांकप्रत्ययः । पकारस्येत्संज्ञत्वाद्दोषः । आकः 'स्वरहीनं०' पकारानुबन्धत्वात् 'प्रितः' अनेन 'ईप्प्रत्ययः । 'यस्य लोपः' 'स्वरहीनं०' स् । 'हसेपः०' । टानुबन्धो यथा—चर गतिमक्षणयोः । चर कुरुपूर्वः । कुरुपु देशेषु चरतीति कुरुचरी । 'अठे' इति टप्रत्ययः । टकारः इत् । अ इति । 'स्वरहीनं०' ईप्प्रत्ययादिकं प्राग्वत् ॥ उकारानुबन्धो यथा—गो गौरस्या अस्तीति गोमती । अस्त्यर्थे मत्तु मत् । उकारानुबन्धत्वादीप् प्रत्ययः ङेपं प्राग्वत् । ऋकारानुबन्धो यथा—'हुपचप् पाके' पच् । 'पठ ऋक्तायां धाचि' पठ् । 'शृशानौ' इति शृ प्रत्ययः । ऋकार इत् अत् । 'अप् कर्तरि' इत्यप् प्रत्ययः । अ 'स्वरहीनं०' 'अदे' इत्यप्रत्ययाकारस्य लोपः । 'स्वरहीनं' ऋकारानुबन्धत्वात् ईप्प्रत्ययः । 'अप्ययोरानिञम्' इति तुमागमः । 'नञ्पादान्ते०' 'स्वरहीनं०' ङेपं प्राग्वत् । 'प्रितः' इति केवलधातोर्न भवति तेन—'शृप् लज्जायाम्' शृपा । 'क्षमूप् सहने' क्षमा ॥

नदादेः ॥ नदादेर्गणास्त्रियामीप्प्रत्ययो भवति । नदी गौरी गौतमी ॥ सूत्रम्—'नदादेः' ॥ नद आदिर्यस्य स नदादिसत्त्वात् पञ्चम्येकवचनान्तम् । 'दिति' इतीकारस्य एकारः । 'इस्य' इत्यकारलोपः । 'सोर्वि०' नदादिर्योऽस्ती गणलसत्त्वात्स्त्रीलिङ्गे ईप् प्रत्ययो भवति । नद गौर गौतम । अनेन ईप्प्रत्ययः । 'यस्य लोपः' 'स्वरहीनं०' नदादिराकृतिगणो द्रष्टव्यः । यथा नर्तकी तैपी पीपी मत्सी अनङ्गुही अनङ्गुही मातामही पितामही महिषी सूरि आगल्ली मिदशी ॥

इन्द्रादेरानीप् च ॥ इन्द्रादेर्गणास्त्रियामानीप्प्रत्ययो भवति ॥ इन्द्राणी भवानी रुद्राणी मृडानी वरुणानी । चकारान्मातुलोपाध्यायक्षत्रियाचार्यसूर्यार्याद्वा ॥ अर्यक्षत्रियाभ्यां वा स्वार्थे ॥ मातुलानी मातुली उपाध्यायानी उपाध्यायी क्षत्रियाणी क्षत्रिया आचार्यानी आचार्या । आचार्यादणत्तम् । सूर्याणी सूर्या अर्याणी अर्या ॥ हिमारण्ययोर्महत्वे ॥ महद्भिर्म हिमानी । महदरण्यमरण्यानी ॥ यचनास्त्रिण्याम् ॥ यवनानां लिपिर्यवनानी ॥ यवाद्दोषे ॥ दुष्टो यवो यवानी ॥

सूत्रम्—'इन्द्रादे०' ॥ पञ्चम्येकवचनान्तम् । 'दिति' 'इस्य' 'सोर्वि०' । आनीप् प्रथमेकवचनान्तम् । 'हसेपः०' पश्चात् 'नामिनोरः' 'स्वरहीनं' ॥ इन्द्रादेर्गणात् स्त्रियामानीप् प्रत्ययो भवति । इन्द्र भव सर्व मृड वरुण अन्न रुद्र । अनेन सूत्रेण आनीप् प्रत्ययो भवति ।

१ नदादिराकृतिगण । तेन चतुर्धा पथमी द्वादशी षोडशी इत्यादि ॥ ईप्पङ्क्तो वापि यत्तव्यः ॥ अनङ्गुही अनङ्गुही ॥ द्वापनाद्भवति च ॥ द्विहायनी चतुर्हायणी ॥ पुण्याद्वा पातमाने ॥ द्विपुत्री-द्विपुत्रा वा परित्सा इत्यधिकम् । २ इन्द्रादेरित्यादिइन्द्रादिन्द्र-महा रुद्र-भव सर्व-मृड-वरुणादयः ॥ सार. १७

यथासंभवं नकारस्य णकारः । 'यस्य लोपः' इन्द्रस्य स्त्री इन्द्राणी । 'स्वरहीनं०' 'हृतेपः०' ॥ मातुलश्च उपाध्यायश्च क्षत्रियश्च आचार्यश्च सूर्यश्च अर्यश्च मातुलोपाध्यायक्षत्रियाचार्य-सूर्यार्य-तत एतस्माच्छब्दपदकाद्वा आनीप् प्रत्ययो भवति । अर्यक्षत्रियाभ्यां च स्वार्थे एव वा आनीप् ॥ मातुल २ एकत्र आनीप् अन्यत्र ईप् । 'यस्य लोपः' शेषं सुकरम् । एवम् उपाध्याय २ एकत्र आनीप् अन्यत्र 'पुंयोगे च' इतीप् । मातुलानी मातुली उपाध्यायानी उपाध्यायी । एवं क्षत्रियसूर्ययोः । 'धूर्नोणो०' भवति ॥ आचार्यादणत्वम् इति । आचा-र्यानी आचार्या । क्षत्रियाणी क्षत्रिया । सूर्याणी सूर्या । अर्याणी अर्या । पुंयोगे तु ईप् एव अर्या क्षत्रिया उपाध्यायी ॥ स्वयं व्याख्यात्री तु उपाध्याया । अत्र आप् ॥ 'हिमार्णवयो-र्महत्त्वे आनीप् प्रत्ययो भवति' महत् हिमं हिमानी । महत् अरण्यमरण्यानी ॥ यवनश-ब्दाद्विध्यामानीप् । यवनानां तुरुष्काणां लिपिर्यवनानी ॥ यवाहोपे आनीप् । दुष्टो यवो यवानी ॥

ईप्समाहारे गुणश्च ॥ त्रयाणां समाहारः त्रयी ॥ पुंयोगे च ॥ पुंयोगे च स्त्रियामीप्प्रत्ययो भवति । शूद्रस्य भार्या शूद्री । गणकी ॥

सूत्रम्—'ईप्समाहारे गुणश्च' ॥ समाहार एकीभावस्त्रयार्थे ईप् प्रत्ययो भवति नामिनो गुणश्च । त्रि त्रयाणां समाहारश्चयी समाहारत्वात् ईप् । इकारस्य एकारो गुणः । 'ए अय्' 'स्वरहीनं०' 'हृतेपः०' ॥ केचित्तु ईप्समाहारे गुणश्च इति न मन्यन्ते । तस्मत्ते 'तथापदो संख्यायाम्' इति त्रिशब्दाद्व्यति कृते 'यस्य०' इतीकारलोपे दिङ्वात् 'द्वितः' इतीप् । पुनः 'यस्य लोपः' 'स्वरहीनं०' त्रयोऽवयवा यस्या इति त्रयी । सूत्रम्—'पुंयोगे च' ॥ पुमान् पुरुषः तस्य योगेऽपि ईप् प्रत्ययो भवति । शूद्र गणक । शूद्रस्य भार्या शूद्री । जाला या काचित् भवतु पर शूद्रस्य पुरुषस्य स्त्रीत्वात् शूद्री । गणकस्य भार्या गणकी । ईप्प्रत्ययः । 'यस्य लोपः' शेषं सुकरम् ॥

जातेरयोपधात् ॥ जातिवाचिनोऽयकारोपधादकारान्तास्त्रियामीप्प्रत्ययो भवति ॥^१ षकरी हंसी कुकुदी ब्राह्मणी इत्यादि ॥ अयकारोपधग्रहणात्क्षत्रिया वैश्या ॥^२

सूत्रम्—'जातेरयोपधात्' ॥ जातेरिति पञ्चम्येकवचनान्तम् । 'ङिति' इकारस्य एकारः । 'ङस्य' इत्यकारलोपः । 'लोधि०' । अयोपध० । यो यकारः उपधा यस्य स योपधः न योपधः अयोपधस्तस्मान् पञ्चम्येकवचनान्तम् । 'ङसिरत्' 'सवर्णे०' पश्चात् 'नामिनो रः' 'स्वर०' । सिद्धम् ॥ जाति मेधादिकां षचीति जातिवाची तस्मान् । जातिवाची शब्दो यकारोपधोऽपि स्यादत आह अयकारोपधादिति । यकारोपधावर्जितादित्यर्थः । यकारोप-धावर्जिता अपरेऽपि स्वराः स्युरत आह—अकारान्तादिति सुगमम् ॥ जातिलक्षणमाह

१ गोपातिवादीनां न ॥ गोपातिष्ठा पशुपातिष्ठा ॥ सूर्यदेवतायां चाप् ॥ सूर्यस्य स्त्री देवता सूर्यो । अन्या सूरि ॥ २ अक्षरीलिपयश्चेति षाच्यम् । तेन मतिश्च बलाद्वा इत्यादौ न ॥ गवयहयमुदयनारस-मनुष्माणां न निषेधः । गवयी । ३ शूद्राश्चाती न । शूद्रस्य आति शूद्रा ॥ महत्पुंसं तु ईप् ॥ महत्पुं-जी आभीरजानि ॥ पुंयोगे च ॥ महाशयस्य भार्या महाशयी इत्यधिक्यम् ॥

‘आकृतिग्रहणा जातिर्लिङ्गानां च न सर्वमाक् । सङ्ख्याकृयातनिर्ग्राह्या गोत्रं च चरणैः सह’ इति । आकृतिः आकारः ग्रहणं व्यवहारं यस्याः सा ॥ च पुनर्लिङ्गानां सर्वमाक् न सर्व-लिङ्गानि न भजतीत्यर्थः । यथा ग्राहणः पुंसि स्त्रियाम् । च पुनः सकृदुपदिष्टा सति निर्ग्राह्या निश्चेतुं शक्या सा जातिः ॥ [अपत्यप्रत्ययान्तस्य चरणसंज्ञा गोत्रमपत्यप्रत्ययान्तः ग्रन्थोऽपि जातिः चरणैः अपत्यैः सह गोत्रं जातिरुच्यते ।] यद्वा नित्या एका अनेकमप्येता सामान्यरूपा जातिः । यदि नित्या न तर्हि विण्डे नष्टे सेव नश्यति । यद्येका न, तर्हि अनेकैष्वप्येका जातिर्न स्यात् । यद्यनेकमप्येता न, तर्हि यस्मिन् विण्डे उक्ता तस्मिन्नेष्टे अन्यतरे विण्डे न प्रतीयत इति । तस्माज्जातिवाचकशब्दादीप् प्रत्ययो भवति । ‘यस्य लोपः’ प्रथमैकवचने ‘ह्रसेपः०’ शेषं सुकरम् ॥ कृत्रिया वैश्या । अत्र जातिवाचिनोऽपि षकारोप-धत्वादीप् प्रतिषेधः । तत आप्प्रत्ययः ॥ मत्स्यमनुष्यहयगवयानां षकारोपधत्वेऽपि ईप्प्र-तिषेधो न । मत्स्य ईप् प्रत्ययः ‘यस्य लोपः’ ‘यलोपश्च’ ‘स्वरहीनं०’ मत्सी ॥ जातेः किम् । मुण्डा ॥ अकारान्तात्किम् । गौः ॥

प्रथमवयोवाचिनोऽत ईप् वक्तव्यः ॥ [कन्याशब्दान्न ।] कुमारी कि-शोरी कलमी ॥ प्रथमवयोग्रहणाद्बुद्धा स्वविरा इत्यत्र न । अद्ग्रहणाच्छिशुः ॥ प्रथम० । कालकृता क्षीरावस्था पथः । प्रथमवयो वाल्यं तद्वर्गीत्यपंशीलादकारान्ता-च्छब्दादीप्प्रत्ययो भवतीत्यर्थः । कुमार किशोर कलम अनेन ईप् प्रत्ययः । ‘यस्य लोपः’ ‘स्वरहीनं०’ प्रथमैकवचने ‘ह्रसेपः०’ ॥ वृद्ध स्वविर । अत्र प्रथमवयोवर्जितत्वादाप्प्रत्ययः नत्वीप् ॥ शिशुः । अत्र प्रथमवयोवाचित्वे सत्यपि अकारान्तत्वाभावाद्दीप्प्रत्ययप्रतिषेधः । प्रथमैकवचने ‘लोर्वि०’ ॥

स्वाङ्गाद्वा ॥ स्वाङ्गवाचिनो वा स्त्रियामीप्प्रत्ययो भवति ॥ सुमुखी-सुमुखा ॥ मृगाक्षी-मृगाक्षा ॥ तन्वङ्गी तन्वङ्गा ॥

सूत्रम्—‘स्वाङ्गाद्वा’ ॥ स्वं स्वकीयमङ्गं स्वाङ्गं तद्वाची शब्दोऽपि स्वाङ्ग इत्युच्यते । पद्मा सुषु शोभनमङ्गं स्वङ्गम् स्वङ्गमेव स्वाङ्गम् । यद्वा सुषु शोभनं आरामन्तात् अङ्गम् स्वाङ्गम् । स्वस्य प्राणिनोऽङ्गं स्वाङ्गम् तस्मात् पञ्चम्यैकवचनान्तम् । ‘कस्तिरत्’ ‘सवर्णे०’ ॥ वा प्रथमै-कवचनान्तम् । ‘अव्यया’ ‘चपा अये०’ ‘स्वरहीनं०’ । सिद्धम् । स्वाङ्गेति ‘प्राणिस्थमद्रयं भूर्त स्वाङ्गं स्यादधिकारजम् । तत्र दृष्टमतस्तं चेत्स्थितं तद्वच्च तादृशि’ ॥ प्राणित्वं चेद्वनशरीरे

१ ‘अपत्यप्रत्ययान्तस्य गोत्रम्’ इति संज्ञा, शाखाभ्येतुवाचिनः ‘चरणसंज्ञा’ अपत्यप्रत्ययान्तः शाखाभ्येतुवाची च जातिरुच्यते इत्येवं पाठो योग्यः ॥ २ सुषु आरामन्तादङ्गं स्वाङ्गम् ॥ स्वस्य प्राणिनो अङ्गं स्वाङ्गमित्युक्त्यातिभावैव ज्ञानादेरपि स्वाङ्गत्वं स्यात् । अतः स्वाङ्गस्यपमाह ॥ स्वाङ्गं स्यादद्वयं भूतं प्राणि-स्यमधिकारजम् । तत्र दृष्टमतरस्तं चेत्स्थितं तद्वच्च तादृशि ॥ पूर्वार्थस्य प्रत्युदाहरणानि ॥ सुमुखा शाखा अप्राणित्यत्वात् ॥ सुस्पेदा द्रवत्वात् ॥ मुशना अमूर्तत्वात् ॥ मुसोडा विकारत्वात् । उत्तरार्थस्यो-दाहरणानि ॥ सुकेपी-सुकेशा वा रम्या । अप्राणित्यस्यापि प्राणिनि दृष्टत्वात् ॥ मुसनी-मुसना वा प्रतिमा । प्राणिवरप्राणिसहस्रे स्थितत्वात् ॥ स्वाङ्गत्वेऽपि नाशब्दस्य व्यवस्थितत्वात् ॥ शोणं दिपु विकृत्यः । पद्मादिषु न वक्तव्यः । विम्बोष्ठी-विम्बोष्ठा ॥ चारुकर्णा-चारुकर्णा । समदन्ती-समदन्ता ॥ पद्मवदना । मृगनयना इत्यादौ वक्तव्यः । विम्बोष्ठी-विम्बोष्ठा ॥ चारुकर्णा-चारुकर्णा । समदन्ती-समदन्ता ॥ पद्मवदना । मृगनयना इत्यादौ ईप् ॥ नक्षत्रसंशोध संज्ञायां नेप् ॥ मूर्धन्यया । गौरमुखा ॥ नायिकाशब्दादकेवलात्नेप् । नायिकेऽधिकम् ॥

वर्तमानम् । पुनः अद्वयं खेदादिरहितम् पुनर्मूर्तम् आकारसहितम् पुनः अविकारजं शोकादिविकाररहितं तत् स्वाङ्गमुच्यते । पुनर्मूर्तं तत्र प्राणिनि दृष्टं पश्चात् यदि अतत्त्वं अप्राणिस्थं भवति तदपि स्वाङ्गम् ॥ च पुनः तद्वत् प्राणिवत् वादृशि प्राणिसदृशे अप्राणिन्यपि स्थितं भवति तदपि वा स्वाङ्गम् । यत्तु अप्राणिस्थं द्रवरूपं अमूर्तम् अरूपम् विकाराज्जातम्, तत् स्वाङ्गं न । यथा सुमुखा शाला अप्राणिस्थत्वात् । बहुस्वेन द्रवत्वात्नेप् । सुज्ञाना अमूर्तत्वात् । बहुशोफा विकारजत्वात्नेप् । सुकेशी सुकेशा वा रथ्या प्राणिस्थस्य अप्राणिनि दृष्टत्वात्, सुस्तनी सुस्तना वा प्रतिमा प्राणिवत् प्राणिसदृशे स्थितत्वात् । इत्यादौ विकल्पेनेप् । स्वाङ्गं सुलकर्णादि तद्वाचिनः शब्दात् स्त्रियामीप्रत्ययो भवति । वाशब्दः प्रयोगान्तरे निषेधार्थो वा विकल्पार्थः । सुमुख मृगाक्ष तन्वङ्ग । सुप्त मुखं यस्याः सा सुमुखी । मृगवत् अक्षिणी यस्याः सा मृगाक्षी । तनु कुशमङ्ग यस्याः सा तन्वङ्गी 'स्वाङ्गा०' इतीप् । 'यस्य लोपः' 'स्वरहीनं' 'ह्रस्वः' ॥ वाशब्दस्य निषेधार्थत्वात् पञ्चवदना कमलनयना इत्यादौ ईप्रत्ययो न भवति ॥

कृदिकारादक्तेरीप् वा वक्तव्यः ॥ अङ्गुली अङ्गुलिः ॥ धूली-धूलिः ॥ आजी-आजिः ॥ अक्तेरिति विशेषणात्कृतिः मतिः भूतिः ॥

'कृदिकारा०' ॥ कृदिति तृतीयावृत्तिः । तत्प्रत्ययोत्पन्नो योऽसौ इकारस्तस्मादीप्रत्ययो भवति । किंविशिष्टात् ? अक्तेः क्तिप्रत्ययवर्जितादिकारादित्यर्थः । उदाहरणम्—धू । 'ध्वा-देरुलिः' इति उणादित्यादुलिप्रत्ययः । 'सवर्णे०' धूलिः धूली ॥ अणि रणि लणि गत्यर्थाः । अंग उलिप्रत्ययः । 'इदित०' इति लुमागमः । 'नञ्पापदा०' 'स्वरहीनं०' अङ्गुलिः अङ्गुली ॥ अज गतौ क्षेपणे च । अज् । लणादौ इण् प्रत्ययः । गित्वात् 'अत उपधायाः' इति वृद्धिः । 'स्वरहीनं०' आजिः आजी । अनेन वा ई प्रत्ययः । 'यस्य लोपः' 'स्वरहीनं०' 'ह्रस्वः' प्रथमैक्यचने । अन्त्येन 'सोर्वि०' ॥ अक्तेरिति किम् । डुकृन् करणे । कृ । यत्तु ज्ञाने । मन् । भू सत्तायाम् । भू । 'त्तिरापा०' इति त्तिप्रत्ययः । ति मन् इत्यन । 'लोपस्तनुदा-घतताम्' इति नलोपः । अक्तेरिति विशेषणादीप्रत्ययप्रतिषेधः ॥

१ ऐ च मन्वादेः ॥ मन्वादेर्गणात्स्त्रियामीप्रत्ययो भवति ऐकारादेशश्च ॥ आ-दिशब्दान्मन्वमिष्टपाकपिपूतकृतुकुसितकुसिदा ग्राह्याः ॥ मनोभार्या मनायी वृषाकपायी । चकारान्मनोष्टेरी वा ॥ मनायी ॥

सूत्रम् । 'ऐच मन्वादेः' ॥ ऐ प्रथमैक्यचनान्तं साकेतिकम् । च प्रथमैक्यचनान्तम् । 'अव्यया०' मनुष्यादिर्यस्य स मन्वादितस्मात् पञ्चम्यैक्यचनान्तम् । 'इति' 'इस्य' 'सोर्वि०' ॥ मन्वादेरिति वृत्तिः मुकरा । अन्त्यस्वरस्य च ऐकारादेशो भवति । उदाहरणम्—मनु । मनोभार्या मनायी । वृषाकपि । वृषस्य घर्मस्य चासमन्तान् फं फलं विद-हीति वृषापपितस्य भार्या वृषाकपायी । उकार-इकारयोश्चकारः । 'ऐ आय्' 'स्वरहीनं०' प्रथमैक्यचनान्तं 'ह्रस्वः' ॥ चकारान्मनुष्यादयमन्विधन उकारस्य औकारो भवति । तत 'औ आय्' 'स्वरहीनं०' मनायी । एवम् अप्रायी म्नादा यद्विधिया । पूतप्रयोः स्त्री पूतप्रपायी ।

‘यथा तु क्रतवः पूताः स्यात् पूतक्रतुरेव सा’ । कुसित क्रपितस्य भार्या कुसितायी ।
कुसितो वृद्धिजीविकः तस्य भार्या कुसितायी ॥

पठ्यादयः ॥ पत्न्यादयः शब्दा निपात्यन्ते ॥ अन्तर्वत्नी । पतिवत्नी ।
सखी । अशिथी । अर्धजरती । युवती ॥ प्राची । प्रतीची ॥ उदीची ।
नारी । दारशब्दो नित्यं बहुवचनान्तः पुंलिङ्गः । दाराः । दारान् । दारैः ।
दारेभ्यः । दारेभ्यः । दाराणाम् । दारेषु ॥

सूत्रम्—‘पठ्यादयः’ ॥ पत्नी आदिर्येषां ते पत्न्यादयः । प्रथमा बहुवचने जस् । ‘ए ओ जसि’
‘ए अय्’ ‘स्वरहीनं’ ‘स्रोर्वि०’ ॥ पठ्यादयः शब्दा ईप्प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । ननरम् ।
पत्नी भार्या । अन्तर्वत्नी गुर्विणी । नारी स्त्री । सखी प्रसिद्धा । पतिवत्नी जीवद्गुरुका ।
अशिथी अप्रवृत्ता । अर्धजरती अर्धपृष्टा युवती स्त्री । प्राची पूर्वादिक् । प्रतीची पश्चिमा
दिक् । एवमन्येऽप्यूहाः । सपत्नी एकपत्नी वीरपत्नी इत्यादि ईप्प्रत्ययान्ता निपातसिद्धा
इत्यर्थः । तथा उदीची मत्सी मानुषी आगस्ती पाणिगृहीती असिक्ती पलिक्ती पितामही
ख्याली कुण्डी गोणी स्थली फररी नागी कलगी कामुकी इत्यादयः पठ्यादिषु स्त्रेयाः ॥
भकारान्तो दारशब्दो नित्यं बहुवचनान्तः पुंलिङ्गे कलत्रवाची । तत् आप्रत्ययः ईप्प्रत्य-
योऽपि न भवति । किंतु दाराः दारान् दारैः दारेभ्यः दारेभ्यः दाराणां दारेषु । देवश-

ब्दस्य बहुवचनान्तवत्साध्यः ॥

वौर्गुणात् ॥ उकारान्ताहुणवाचिनो वा स्त्रियामीप्प्रत्ययो भवति ॥ पट्नी-

पटुः । मृद्वी-मृदुः । तन्वी-तनुः ॥

सूत्रम् । ‘वौर्गुणात्’ ॥ वा प्रथमैकवचनान्तम् । ‘अव्यया०’ । ओरिति उदात्तस्य पञ्च-
म्यैकवचनान्तम् ‘हिति’ ‘इत्य’ इत्यकारलोपः । ‘स्रोर्वि०’ ‘ओ ओ ओ’ । अमे गुणादिति
पञ्चम्यैकवचनान्तम् । ‘इतिरत्’ ‘सर्वर्णे०’ ‘नामिनो०’ जलतुम्बि० ॥ गुणा रूपादयश्च-
तुर्विंशतिः । ‘सत्त्वे निविशतेऽपेति पृथग्जातिषु दृश्यते । आधेयश्चाक्रियाजश्च सोऽसत्त्व-
प्रकृतिर्गुणः ॥ १ ॥ ध्रुवैः स गुण उच्यते । स कः ? यः सत्त्वे द्रव्ये निविशति यत्तत्
इत्यर्थः । पुनः तस्माद् द्रव्यान् अपेति याति । च पुनः पृथग् जातिषु द्रव्यत्वावान्तरजातिषु
दृश्यते । च पुनः आधेयः उत्पाद्यः यथा कस्तूरिकासंयोगाद् वस्त्रे गन्धः । पुनः अक्रियाजः
अनुत्पाद्यः यथा आकाशादौ महत्त्वादि । पुनः असत्त्वप्रकृतिः अद्रव्यस्वभावः स गुण-
स्वभावाच्च उकारान्तो यः शब्दस्तस्मात् स्त्रियां स्त्रीलिङ्गे वा ईप् प्रत्ययो भवति । पटु २ अनेन
वा ईप्प्रत्ययः । ‘उवम्’ ‘स्वरहीनं’ प्रथमैकवचने ‘हसेपः’ । अन्यत्र प्रथमैकवचने ‘स्रो०’ ॥
एवं मृद्वी-मृदुः । तन्वी-तनुः । वही-वहुः । कज्जी-कजुः । वामहणादेव सखः पाण्डुः इत्यादौ
नेप्प्रत्ययः । गुणग्रहणात् घेनुः रज्जुः अणुः इत्यादौ नेप् ॥

उत ऊः ॥ उकारान्ताद्वा उप्रत्ययो भवति ॥ पटुः पटूः ॥ वामोरुः-वा-
मोरुः ॥ यूनस्तिः ॥ युवन्शब्दात्स्त्रियां तिप्रत्ययो भवति । युवतिः ॥

॥ सखत्वेनोपपाद्य ॥ सखः पाण्डुः ॥ २ वासश्चादृज्वाचो न भवति । रज्जुः घेनुः इत्यधिकम् ॥

एभ्यो नामत्वात्स्यादयः ॥ आवन्तात् 'आपः' इति, ईबन्तात् 'हसेपः सेलोपः' इति सिलोपः पूर्ववत्प्रक्रिया । इति स्त्रीप्रत्ययप्रक्रिया ॥

सूत्रम्—'उत ऊः' ॥ उत इति उत्तशब्दस्य पञ्चम्येकवचनान्तम् । 'स्वरहीनं' 'स्रोर्विं' । ऊः प्रथमैकवचनान्तं 'स्रोर्विं' मध्ये । 'आदवे लोपश्' वृत्तिः कण्ठ्या । नवरम् । गुणवाचिनोऽगुणवाचिनोऽपि मनुष्यजातिवाचिन उकारान्तात् ऊ प्रत्ययो वा भवति ॥ उदाहरणम्—पङ्क्तु अनेन ऊप्रत्ययः । 'सवर्णे' 'स्रोर्विं' पङ्क्तु-मङ्गः ॥ एवं वामोहः-वामोहः करभोहः करभोहः ॥ 'यूनस्तिः' युवन्शब्दात् तिप्रत्ययो भवति स्त्रियाम् । ईप्निपेधः ॥ युवन् अत्रे तिप्रत्ययः । 'नाज्ञोने' 'स्रोर्विं' ॥ एवं स्त्रीप्रत्यया ज्ञेयाः ॥ अथैतेषां विभक्तिकार्यमाह—एभ्य इति । एभ्यः पूर्वोक्तस्त्रीप्रत्ययान्तेभ्यः शब्देभ्यो 'अविभक्ति नाम' इति सूत्रोक्तलक्षणनामत्वान् स्यादयो विभक्तयो दीयन्ते । तत्र आवन्तात् 'आपः' इति सूत्रेण सिलोपः । ईबन्तात् 'हसेपः' इति सेलोपः । तत्र आवन्ता गङ्गाशब्दवत्साभ्याः । ईबन्ता नदीशब्दवत् । इकारोकारान्ता बुद्धिरञ्जवत् । ऊकारान्ता वधूवत् । इति स्त्रीप्रत्ययावधूरिः ॥

कारकप्रक्रिया १५

अथ विभक्त्यर्थो निरूप्यते ॥

लिङ्गार्थे प्रथमा ॥ धातुप्रत्ययातिरिक्तमर्थवच्छब्दरूपं लिङ्गं तस्यैवार्थे सन्मात्रे प्रथमा विभक्तिर्भवति ॥ लिङ्गादयोऽपि प्रथमार्था इति केचिद् ॥

एवं ये पुंलिङ्गादयः स्त्रीप्रत्ययान्ता उक्तास्ते विभक्तिमन्तरा न शब्दतां प्राप्नुवन्तीति विभक्तिकार्यसंबन्धमाह—अथेति । संज्ञासंधिकार्यस्वरान्तह्रस्वान्तलिङ्गत्रयप्रक्रियायुष्मदस्मदस्त्रीप्रत्ययकथनानन्तरं विभक्तीनां कर्तृत्वादिसूचकानां प्रथमादीनामर्थोऽभिधेयो निरूप्यते ॥ तत्र प्रथमाविभक्तेः कार्यमाह—सूत्रम्—'लिङ्गार्थे प्रथमा' ॥ लिङ्गार्थे लिङ्गस्यार्थो लिङ्गार्थस्तस्मिन् सप्तम्येकवचनान्तम् । 'अ इ ए' । प्रथमा इति प्रथमैकवचनान्तम् । 'आपः' सिद्धं सूत्रम् । लिङ्ग्यन्ते पिङ्ग्यन्ते ह्रायन्ते पुंस्त्रीनपुंसकतया शब्दा अनेनेति लिङ्गम् । तत्किंविशिष्टं ? धातुप्रत्ययातिरिक्तमिति । धातुर्ध्वदिः, प्रत्ययाः कृदादयस्तेभ्योऽतिरिक्तमधिकमन्यत् पृथक् यत् पुंस्त्रीनपुंसकलिङ्गभेदज्ञापकं तद्विङ्गम् । 'नामेव लिङ्गम्' इति फौ-माराः । 'संस्थानप्रसवौ लिङ्गम्' इति महामाप्यकारः । संस्थानं स्त्रीत्वम् । प्रसव उपचयः । क्रमादुपचयापचयस्थितिरूपो वस्तुधर्मः । उपचये यथा हरिः रविः । अपचये गङ्गा शाला । क्वचिदुपचयापचयाभावः कुलं ज्ञानम् ॥ तस्य लिङ्गस्य पदार्थे अभिधेये । सन्मात्रे सत्तामात्रे त्रित्वमानमात्रे । वाच्यमाने प्रथमा सिञ्जसूरूपा विभक्तिर्भवति ॥ लिङ्गादयोऽपि प्रथमार्थाः इति मतान्तरवाचकं पदम् । लिङ्गं पुंलिङ्गं स्त्रीलिङ्गं नपुंसकलिङ्गम् ॥

१ 'तत्र क्रियाविज्ञापकारकं कारकम् । तत्र यद्विधम् ॥ कर्ता कर्म च वरण सप्रदान तथैव च । अपादानाधिकरणमित्याहुः कारकाणि षट् ॥ उक्तानुक्ततया देया कारकाणि भवन्ति षट् । उक्ते तु प्रपञ्च स्यादनुक्ते तु नष्टाकम् ॥' तानि विभक्तिरैलभिधीयन्ते ॥ २ 'लिङ्गार्थे प्रथमा । एतस्य सूत्रस्येवानुदाहरणानि । त्रयेः द्वित्रैरिहोऽपि ॥ सप्तलकारकभेदज्ञानं वस्तु धत्ता इत्यधिकम् ॥'

आदिशब्दाद्विज्ञवचनपरिमाणमात्रेऽपि प्रथमा ॥'

तत्सद्ब्रह्म ।

रविरिव राजते राजा रोपात्कुमारी रोरूपते ।

योभुज्यते भुवं भूपालः प्रागास्तां रामलक्ष्मणौ ॥

सन्ति सन्तः कियन्तः ॥

कुमाराः शेरते स्वैरं रोरूपन्ते च नारकाः ।

जेगीयन्ते च गीतज्ञा मेघीयन्ते रुजार्दिताः ॥

आदिशब्दात्परिमाणवचनप्रभृतयः । प्रथमैव अर्थो येषां ते प्रथमार्थाः । लिङ्गवचनपरिमाणानां त्रयाणामप्यर्थे प्रथमा विभक्तिर्भवतीत्यर्थः ॥ यथा देवः श्रीः ज्ञानं खारी द्रोणः आढकम् एकं द्वौ बहवः ॥ उदाहरणम्—'तत्सद्ब्रह्म' तदिति ज्ञानदृष्टिगोचरं सदिति वर्तमानम् अविनाशि प्रधानं वा । एवंविधं ब्रह्म परब्रह्म वर्तते । तत्सद्ब्रह्म इति त्रिष्वपि स्थानेषु नपुंसकलिङ्गस्य प्रथमाया उदाहरणम् ॥ रविरिव० राजा राजते । क इव ? रविरिव सूर्य इव । राजा इत्यत्र पुंलिङ्गे प्रथमैकवचनोदाहरणम् ॥ पुनः कुमारी रोरूपते अतिशयेन रोदिति । कस्मात् ? रोपात् ॥ कुमारी । अत्र स्त्रीलिङ्गप्रथमैकवचनोदाहरणम् । भूपालो राजा भुवं पृथ्वीं योभुज्यते अतिशयेन पालयतीत्यर्थः । भूपालः अत्रापि पुंलिङ्गे प्रथमैकवचनोदाहरणम् । रामलक्ष्मणौ प्राक् पूर्वमास्तामभूताम् रामलक्ष्मणाविति पुंलिङ्गे प्रथमाद्विवचनस्योदाहरणम् ॥ सन्तः सज्जनाः कियन्तः सन्ति ॥ कुमाराः बालकाः स्वैरं स्वैच्छया शेरते । तु पुनः नारकाः नरकस्थाः रोरूपन्ते । अतिशयेन फूलकुर्वन्ति । पाठान्तरे ॥ रोरूपन्ते कुमारिकाः इति । गीतज्ञा जेगीयन्ते अत्यर्थं गायन्ति । रुजा रोगेण जिता मृताः पुरुषा मेघीयन्ते । सन्तः कुमाराः नारकाः गीतज्ञाः । अत्र सर्वत्रापि पुंलिङ्गे प्रथमापठवचनस्योदाहरणानि ॥

आमन्त्रणे च ॥ आमन्त्रणे अभिमुखीकरणे प्रथमा विभक्तिर्भवति ॥

मां समुद्धर गोविन्द प्रसीद परमेश्वर ।

कुमारी स्वैरमासाधा क्षमध्वं भो तपस्विनः ॥

सूत्रम्—'आमन्त्रणे च' ॥ आमन्त्रयते आहूयते पुरुषा अनेनेत्यामन्त्रणं तस्मिन्नामन्त्रणे सप्तम्यैकवचनान्तम् । 'अ इ ए' अपि प्रथमैकवचनान्तम् । 'अव्यया०' आमन्त्रणमभिमुखीकरणमित्यादि सुगमम् । उदाहरणम्—श्लोकः—मां समुद्धर ॥ व्याख्या—हे गोविन्द; मां समुद्धर भवसमुद्रादिति गम्यम् । हे परमेश्वर, प्रसीद प्रसन्नो भव । हे कुमारी स्वैरं

१ कृष्णः श्रीः ज्ञानम् ॥ वचने । एकः द्वौ बहवः ॥ परिमाणे । खारी द्रोणः आढकम् ॥ अष्टमुष्टि भवेत्किंचिद्विद्वद्भौ न पुष्कलम् ॥ पुष्कलानि च चत्वारि आढकं परिकीर्तितम् ॥ चतुर्मिरादकैर्द्रोणः खारी योदशमिश्र तैः इत्यधिकम् ॥ २ 'मनसि वचसि क्रमे पुण्यवीशुपपूर्णस्त्रिभुवनमुपकारभेगिभिः प्रीणयन्तः । परमुणपरमाण्वपर्वतीकृत्य निर्यं निजहृदि विकसन्तः' इति श्लोकस्य पूर्वशेषः ॥ ३ 'एवंविधं ब्रह्म ज्ञान-स्वरूपं ब्रह्म वर्तते' इति पाठान्तरम् ॥

स्वेच्छया सुखेन आसाधामुपविशताम् । भो तपस्विनः यूयं क्षेमध्वं क्षमां कुरुध्वम् । अत्र गोविन्द परमेश्वर प्रथमैकवचनान्तम् । कुमारौ प्रथमाद्विवचनान्तम् । तपस्विनः प्रथमाबहुवचनान्तम् । अत्र यथाक्रमं प्रथमाया एकद्विवहुवचनानि ॥

भोसः ॥ भोस् भगोस् अघोस् ॥ एते-शब्दा निपात्यन्ते धिविषये ॥

क्षमस्व भो दुराराध्य भगोस्तुभ्यं नमोऽस्तु ते ।

अधीष्व भो महाप्राज्ञ घातयाघोः स्वघस्मरम् ॥

सूत्रम्—‘भोसः’ ॥ भोसः इति भोसशब्दस्य प्रथमाबहुवचनान्तम् । ‘स्वरहीनं०’ ‘एक-ग्रहणे तज्जातीयान्यशब्दस्य ग्रहणम्’ इति न्यायान् भोस् इत्यनेन भोस् भगोस् अघोस् इति त्रयाणामपि ग्रहणम् । सूत्रपाठे तु ‘भोभगोअघोस्’ इत्येव सूत्रं दृश्यते । तेन भवन्नित्यस्य भो इति निपातः । भगवन्नित्यस्य भगो इति निपातः । अघवन्नित्यस्य अघो इति निपातः । यतः ‘भवद्भगवदघवतां भो भगो अघोः एते शब्दा वा निपात्यन्ते धौ विषये संबोधने इत्यर्थः । भो इत्यामन्त्रणे । भगो इति पूजामन्त्रणे । अघो इति पापजनघाति संबोधनविषये एते शब्दा निपात्यन्ते ॥ उदाहरणम्—क्षमस्व भो० ॥ भो दुराराध्य दुःष्टेन आराध्यते इति दुराराध्यस्तस्यामन्त्रणं भो दुराराध्य । क्षमस्व क्षमां कुरु । न विद्यते स्तुतिर्वचनगोपरा यस्य सः अस्तुतस्तस्यामन्त्रणं हे अस्तुते, वचनागोचर स्ववनातीव इति संबोधनपदम् । यद्वा न स्तौति अन्यं कंचन इति अस्तुत तस्यै अस्तुते तुभ्यम् इति चतुर्थ्यन्तम् । एवंविधं हे भगवन् तुभ्यं नमः । अथवा ‘भगोस्तुभ्यं नमोनमः’ इति पाठे सुगमम् भो महाप्राज्ञ महाश्र्वासी प्राज्ञश्च महाप्राज्ञस्तस्यामन्त्रणं भो महाप्राज्ञ त्वम् आधीष्व पठ । घातया० ॥ हे अघो हे पापिष्ठ स्वघस्मरं स्वभक्षकमर्थास्तस्मात्पापं कालं वा पातय विनाशयेति श्लोकार्थः ॥

शेषाः कार्ये कर्तृसाधनयोर्दानपात्रे विश्लेषावधौ संयन्ध आधारभावयोः ॥ शेषा विभक्तयो द्वितीयाद्या एतरेषु भवन्ति ॥ कार्ये कर्मकारके उत्पाद्ये आप्ये संस्कार्ये च द्वितीया विभक्तिर्भवति ॥

कटं करोति कारुको रूपं पश्यति चाक्षुषः ।

राज्यं प्राप्नोति धर्मिष्ठः सोमं सुनोति सोमपाः ॥

इत्थं प्रथमार्थमुक्त्वा इदानीं द्वितीयादिशेषविभक्तिमूलकं सूत्रमाह—‘शेषाः कार्ये’ ॥ शेषाः प्रथमावहुवचनान्तम् ‘सर्वणं०’ ‘गोर्वि०’ । कार्ये क्रियते इति कार्यं तस्मिन् सप्तम्येकवचनान्तम् ‘अ इ ए’ । कर्तृसाधनयोः । करोतीति कर्ता साध्यते छिदादिक्रिया अनेनेति साधनम्, वर्ता च साधनं च कर्तृसाधने तयोः सप्तमीद्विवचनान्तम् ‘ओसि’ ‘ए अय्’

१ तस्य कर्मकारकं चतुर्विधम् । उत्पादं आप्यं संस्कार्यं विधायं च । उत्पादवर्गमुत्पादं वा यद्भूता भावि तदुत्पादम् ॥ मत्तद्वन्नेव प्राप्यते तदुत्पादम् ॥ संस्कारो नाम प्रचलनकर्मो गुणः कथिदुर्गातिगतो वा गुणपानं मत्तावर्क्यो वा इति चतुर्विधः संस्कारः । संस्कारमर्हतीति संस्कार्यम् ॥ विधाते नाम पूर्वावस्थापितत्वानुवाकस्यान्तर्यामिनिः । कटादिकमुत्पादादि चतुर्विधं कर्म ॥ गुणानिगतः संस्कार्यम् ॥ मीरीन्दवान्वा प्रोहति । प्रोहणेन मीःषु कथिदुर्गातिगतो ज्ञयते ॥ गुणपानमत्तावर्क्ययोर्दुदाहरणम् ॥ कर्म रजयति देवदत्तः । रजको कर्मं क्षातयति ॥

‘स्वरहीनं’ । दानार्थं, पात्रं दानपात्रं तस्मिन् सप्तम्येकवचनान्तम् ‘अ इ ए’ पश्चात्
 ‘नामिनोरः’ जलबु ० । अग्रे विश्लेषावधौ विश्लेषे विश्लेष्यं प्रति वा अग्रधिः विश्लेषावधिस-
 स्मिन् सप्तम्येकवचनान्तम् । ‘डैरौ डित्’ टिलोपः । ‘स्वरहीनं’ । अग्रे संबन्धे संबन्धते
 भृत्यस्वाभ्यादिरनेनेति संबन्धस्तस्मिन् सप्तम्येकवचनान्तम् । ‘अ इ ए’ । आधारभावयोः
 आध्रियते स्थाप्यते वस्तु यत्र स आधारः । भूयते क्रियालक्षणतया अनेनेति भावः । ततश्च
 आधारश्च भाषश्च आधारभावौ तयोः । सप्तमीद्विवचनान्तम् । ‘ओसि’ ‘ए अय्’ ‘स्वरहीनं’
 ‘स्रोर्बि’ पश्चात् । ‘व्योलो’ सिद्धं सूत्रम् ॥ शेषाः ० । प्रथमा उक्ता । अतः शेषाः द्विती-
 याद्याः पट् विभक्तय इत्यादिवृत्तिः तत्र कार्यं द्वितीया । कर्तृसाधनयोस्तृतीया । दानपात्रे
 चतुर्थी । विश्लेषावधौ पञ्चमी । संबन्धे षष्ठी । आधारभावयोः सप्तमी । इति संक्षेपार्थः ॥
 अथ विस्तरार्थः—कार्यं इत्यादि । कार्यं द्वितीया विभक्तिर्भवतीति योगः । कार्यं इति
 कोऽर्थः ? । कर्मकारके । क्रियते यत्तत्कर्म नाम कारकं तस्मिन् कर्तुः कर्मतापक्षे वस्तुनी-
 त्यर्थः । यद्वा कार्यं कर्म तत्कारकसंज्ञत्वात्कारकम् कर्मकारकं षष्ठी विना अन्या विभक्तयः
 कारकसंज्ञाः क्रियाहेतुः कारकम् । पट्पास्तु क्रियाहेतुत्वाभावेन कारकसंज्ञा न । यतः—
 ‘कर्ता कर्म च करणं संप्रदानं तथैव च । अपावनाधिकरणे इत्याहुः कारकाणि पट्’ ।
 इति ॥ तस्मिन् कर्मकारके कथंभूते ? इत्याह—उत्पाद्ये आप्ये संस्कार्ये विकार्ये एवं चतुर्विधे ।
 तत्र उत्पाद्ये यत्रवीनं क्रियते तदुत्पाद्यम् । यदाप्यते सिद्धं प्राप्यते तदाप्यम् । संस्क्रियते
 इति संस्कार्यम् । संस्कारो नाम कश्चिदतिशयस्तदर्थं संस्कार्यम् संस्कारो द्विधा—गुणाधानं
 मलापकर्षो वा । पूर्वजन्मकृतः शुभोऽशुभो वा संस्कारः तस्माद् भवं संस्कार्यं सिद्धमेष ।
 रूपं पश्यतीत्यत्र गुणाधानम् । यद्वा रूपमिति चक्षुर्मात्रादाप्यमिति केचित् । राज्यमिति ।
 राहः संस्कारात् संस्कार्यम् । विकार्यं इति विक्रीयते अवस्थान्तरं भजते इति विकार्यं ।
 ततः एवं चतुर्विधेऽपि कर्मकारके द्वितीयाविभक्तिर्भवति । उदाहरणं—कटमित्यादिश्लोकः ।
 कारुकः पुमान् कटं करोतीत्यत्र घटस्य उत्पादकार्यत्वात् द्वितीयान्तत्वम् । एवं चाक्षुषो
 नेत्रयान् जनो रूपं पश्यतीति रूपम् आप्यं कर्म तत्र द्वितीया ॥ केचित्तु रूपस्य नेत्रेन्द्रियेण
 द्वितीया । केचित्तु राज्यमाप्यं तत्र द्वितीया । सोमममृतवह्नीरत्तं पिबतीति सोमपाः प्राप्ताः
 सोमममृतवह्नीं मुनोति ए(क)ण्डयतीत्यर्थः । अत्र सोमस्यामृतवह्याः ए(क)ण्डनरूपो
 विकारस्तत्र द्वितीया । अवस्थान्तरापादनं विकार इति ॥

अभिसर्वतसोः कार्या धिगुपर्यादिषु त्रिषु ।
 द्वितीयात्रेडितान्तेषु ततोऽन्यत्रापि दृश्यते ॥

अभितोग्रामं सर्वतोग्रामं नदी बहति । धिग्देवदत्तम् ॥ देवदत्तस्य धिरु ॥ उप-
 र्युपरि पुरोहितं याचकाः पतन्ति ॥ अधोऽधो नगरं निधानानि सन्ति ॥
 कालाध्वनोर्नैरन्तर्यं ॥ कालाध्ववाचकशब्दानां नैरन्तर्येऽर्थे वाच्ये सति
 द्वितीया विभक्तिर्भवति ॥ मासमधीते देवदत्तः ॥ क्रोधं पर्वतः ॥

१ उपर्यन्धसः सामीप्ये ॥ एषा द्वे लो देशतः काठव्य सामीप्ये ॥ तस्य परमाभेदितम् ॥ द्विरक्ष
 परं रूपमाभेदितसंज्ञं स्याद् इत्यधिकम् ॥ २ अभिच्छिन्नसंयोगत्वे नैरन्तर्यम् ।

एवं द्वितीयार्थमाख्यायाद्युक्ता तदधिकारात् पुनर्वृत्तिकार उपपदद्वितीयार्थमाह—अभिसर्घतसोः इत्यादि श्लोकः । तस् च तस् च तसौ अभिश्च सर्वश्च अभिसर्वो ताभ्यां सहितौ तसौ अभिसर्वतसौ । अभितसुसर्वतसावित्यर्थः । अथवा द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणः शब्दः प्रत्येकं संवध्यते इति तयोरर्थयोगे पद्यार्थे द्वितीया विभक्तिः कार्येति योगः । पुनर्धिगिति धिगर्थेऽपि धिक्शब्दयोगेऽपि द्वितीया कार्या । ‘धिक् निर्भर्त्सननिन्दयोः’ । पुनस्त्रिपूर्यादिष्विति । उपरि अधः अधि इत्येवं त्रिष्वव्ययेषु प्रयुज्यमानेषु द्वितीया विधेयेति । कथंभूतेषु ? आग्ने-
द्वितान्तेषु आग्नेद्वितमिति द्विस्त्रिभाषणं तदन्तं येषां ते आग्नेद्वितान्ताः द्विर्वारमुच्चरिता इत्यर्थः । यथा उपर्युपरि अधोऽधो अधिअधिरूपास्तेषु । तत इति अभितः सर्वतसादिव्य-
तिरिक्तेऽन्यत्र अन्यस्मिन्नप्यर्थे पद्यार्थे द्वितीया दृश्यते रूढिवशादिति ॥ तत्रोदाहरणम्—
अभि० । अभितो ग्रामं ग्रामस्याभितः अभितोग्रामम् अनेन द्वितीया । अभितोग्राममिति
ग्रामस्य समीपे चतुर्दिक्षु वेत्यर्थः । तत्र नदी वहति । एवं सर्वतोग्रामं वनं ग्रामस्य सर्वतः
चतुर्दिक्षु वनमित्यर्थः । एवं धिग्देवदत्तमित्यत्र धिगर्थे द्वितीया । उपर्युपरि ग्रामं पक्षिणो
गच्छन्ति । ग्रामस्योपरीत्यर्थः । अधोऽधोग्रामं निधानं दृश्यते ग्रामस्याध इत्यर्थः । अध-
धिग्रामं ग्रामे ग्रामे तापसास्तिष्ठन्ति । एवमत्र त्रिष्वध्याग्नेद्वितान्तेषु द्वितीया । ततोऽन्यत्रापि
दृश्यत इति वचनात् उभयतः, परितः, समया, निकषा, हा, प्रति, अनु, एतेषां योगेऽपि
द्वितीया । [उभयतः कृष्णं गोषाः कृष्णस्य पार्श्वद्वयेपीत्यर्थः । परितः कृष्णम् कृष्णस्य
सर्वदिक्षु] समया ग्रामं तीर्थं वर्तते । निकषाग्रामं हतः शत्रुः ग्रामस्य समीप इत्यर्थः ।
एवं ग्रामं ग्रामं प्रति प्रतिग्रामं हा स्वामिनमित्यादि ॥ अनुग्रामं ग्रामस्यानु पश्चात् सीमा
वर्तते ॥ कालाध्वनोरितीयं फक्कि । अन्तरेण रहितं निरन्तरं तस्य भावो नैरन्तर्यं तस्मिन्नै-
रन्तर्ये वाच्यमाने । तथा कालो दिवसादिः, अर्ध्वा मार्गः, क्रोशयोजनादिस्तत एतयोर्द्वि-
योर्विषये द्वितीया कार्या । नैरन्तर्ये कालवाचकशब्दात् अध्वशब्दाच्च द्वितीया भवतीत्यर्थः ।
तत्रोदाहरणम्—काले—मासमधीते मासंयावत् निरन्तरमधीते पठति । अर्धे कर्मवर्षे द्वि-
तीया । अन्यथा मासस्य द्विरधीते मासे वा दश द्विवसानधीते इति भवति । एवं मार्गे
क्रोशं पर्वतः क्रोशं आयन्निरन्तरं पर्वत इत्यर्थः । क्रोशप्रमाणलभ्य इत्यर्थः । अन्यथा क्रोश-
श्लोकग्राये पर्वत इत्यर्थः । अन्यत्रापीति ग्रहणात् अन्तर्ग्राममुपग्राममित्यादयः शब्दा ज्ञेयाः ॥
इति ॥

कर्तरि प्रधाने क्रियाश्रये साधने च ॥ प्रधाने कर्तरि क्रियासिद्ध्युपका-
रके करणेऽर्थे च तृतीया विभक्तिर्भवति ॥

भिन्नः दारेण रामेण रावणो लोकरावणः ।

कराग्रेण विदीर्णोऽपि वानरैर्युध्यते पुनः ॥

अथ तृतीयार्थसूचकं कर्तृसाधनयोरिति पदं व्याचिख्यामुदाह—‘कर्तरि०’ कर्तरि कर्तृ-

१ क्रियायाः परिनिष्पत्तिर्वद्विपापारादनन्तरम् । विवक्ष्यते यदा यत्र करणं तत्तदा स्मृतम् ॥ २ प्रकृत्या-
दिभ्यः ॥ प्रकृत्यादिभ्यः शब्देभ्यस्तृतीया स्यात् ॥ प्रकृत्या चारुः । प्रायेण शलतः । मुखेन याति । गोत्रेण
गार्ग्यः । गार्ग्योऽस्य गोत्रमित्यर्थः । इत्यधिकम् ॥

विषये वृत्तीया विभक्तिर्भवति । कथंभूते कर्तरि ? प्रधाने मुख्ये क्रियाया आश्रये मुख्यवृत्त्या कार्यस्य कारके उत्पादके ईदृशे कर्तरि वृत्तीया भवति ॥ च पुनः साधनेऽपि वृत्तीया भवति । कथंभूते साधने ? क्रियासिद्धाुपकारके क्रियासिद्धेः उपकारके कार्यस्य साहाय्यकारके ॥ पुनः करणनामकारके साधनेऽपि वृत्तीया । यः प्रधानभूतः सन् क्रियाया आश्रयभूतः स्वातन्त्र्येण क्रियां कर्तुं प्रवृत्तः स कर्ता तस्यार्थे वृत्तीया भवति । च पुनः क्रियानिर्देहः उपकारके करणं प्रकृष्टकारणभूते साधनेऽपि वृत्तीया भवति । करोतीति कर्मा । स क ढग्यने ? इत्याह—क्रियाश्रयः क्रियायाः कार्यस्य आश्रयः ॥ क्रियाया आश्रयोऽप्रधानोऽपि भवति । पटोत्पत्तौ तुपीवेमादिवदित्याह—प्रधान इति । सकलकारकप्रयोपृत्रे मनि इतरकारकाप्रयोज्यत्वमत्र प्रधानत्वम् । तस्मिन् किंविशिष्टे साधने ? क्रियासिद्धाुपकारके क्रियायाः सिद्धिमुपकरोतीति क्रियासिद्धाुपकारकं क्रियानिर्देहः साहाय्यकारकं तस्मिन् । पुनः कीदृशे साधने ? करणे । 'साधकमं करणं' क्रियानिर्देहः प्रकृष्टं कारणं । यद्वा करणं करणनाम कारकं तस्मिन् । एवं कर्तृसाधनयोर्द्वयोरर्थे वृत्तीया भवति ॥ उदाहरणम्—भिन्नः शरेणेत्यादिश्लोकः । रामेण रावणो भिन्नः । केन ? शरेण । रामेण इति कर्तरि वृत्तीया । शरेणेति साधने वृत्तीया । कथंभूतो रावणः ? लोहारावणः । लोहान् रावयति प्रन्दयतीति लोकरावणः । उदाहरणान्तरमाह—तथा रावणो यानरैः करामेण नभेन विदीनांति विरारितोपि पुनः पुनरपि शुष्यते । अत्र यानरैरिति कर्तृपदम् । करामेणेति साधनपदम् । वभयत्रापि वृत्तीया । करामेणेत्यत्र आतावेकवचनम् । पुनस्तृतीयार्थं 'यिना सह' इत्यादिना अग्रे बह्वपत्ति । इति वृत्तीयार्थः ॥

दानपात्रे संप्रदानकारके चतुर्था ॥ सम्यक् श्रेयोयुद्धा प्रदीयते यस्मै तत्संप्रदानकारकम् ॥ वेदविदे मां ददाति ॥ अन्यत्र राज्ञो दण्डं ददाति ॥ रजकस्य वस्त्रं ददाति ॥

अथ चतुर्थ्यर्थमाह—दानपात्रे संप्रदानकारके चतुर्थी । दीयते इति दानं दानाय पात्रं दानपात्रम् । दत्तवस्तुनः स्वामी भवतीति यावन् । तस्मिन् दानपात्रे । कीदृशे दानपात्रे ? संप्रदाने नाम कारके । सम्यक् श्रेयोयुद्धा यस्मै प्रदीयते तत्संप्रदानम् । यस्मै दत्ते जासुष्मिकफलप्राप्तिर्भवति तत्संप्रदानमुच्यते । संप्रदानं च तत्कारकं च संप्रदानकारकं तस्मिन् । यदुक्तम्—

‘ददाति दण्डं पुरुषो महीपतेर्न चात्र भर्त्तिर्न च शनकामना ।
यदीयते वासनया सुपात्रे तत्संप्रदानं कथितं मुनीन्द्रैः’ ॥

१ ददाति दण्डं पुरुषो महीपतेर्न चात्र भर्त्तिर्न च शनकामना । यदीयते वासनया सुपात्रे तत्संप्रदानं कथितं कवीन्द्रैः ॥ अनभिहिते इत्येष । दानीनो मित्रः ॥ अविनम्यरूपेणोपमानेऽपि चतुर्थी—आज्ञेन रूपेण करमिति महाकविप्रयोगदर्शनात् ॥ तच्च संप्रदानं त्रिविधम् । प्रेरकनिराकर्षणमन्त्रं चेति ॥ स्वात्मनः कर्मणा व्याप्तं प्रेरकं जानुमन्तु च । अनिराकर्षणं चैवेनसंप्रदानं त्रिविधं स्वरूपम् ॥ देहीति प्रेरकं तद्विरक्तम् ॥ यथा । यद्वे निक्षो ददाति ॥ यत्तु इदमर्थं ददामीत्युक्तं अनुमन्त्रं ओमिच्छाह तद्विरक्तम् ॥ यथा । क्षिप्रं गुरवे मां ददाति ॥ यत्तु जानुमन्त्रं न निराकरोति तद्विराकर्षणं ॥ यथा । शूरोवर्धं ददाति ॥ त्रिविधं नमभिप्रेति शेषेऽपि संप्र

एवं द्वितीयार्थमाख्यायाधुना तदधिकारात् पुनर्धृत्तिकार उपपदद्वितीयार्थमाह—अभि-
सर्वतसोः इत्यादि श्लोकः । तस् च तस् च तसौ अभिश्च सर्वश्च अभिसर्वो ताभ्यां सहितौ
तसौ अभिसर्वतसौ । अभितस्सर्वतसावित्यर्थः । अथवा द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणः शब्दः प्रत्येकं
संबध्यते इति तयोरर्थयोगे पष्ठपर्यं द्वितीया विभक्तिः कार्येति योगः । पुनर्धिंगिति धिगर्थेऽपि
धिकृशब्दयोगेऽपि द्वितीया कार्या । ‘धिक् निर्भर्त्सननिन्दयोः’ । पुनस्त्रिपूर्यादिष्विति ।
उपरि अधः अधि इत्येवं त्रिष्वप्येषु प्रयुज्यमानेषु द्वितीया विधेयेति । कथंभूतेषु ? आग्ने-
दितान्तेषु आग्नेदितमिति द्विस्त्रिर्भाषणं तदन्तं येषां ते आग्नेदितान्ताः द्विर्वोरमुच्चरिता
इत्यर्थः । यथा उपर्युपरि अधोऽधो अधिअधिरूपास्तेषु । तत इति अभितः सर्वतसादिव्य-
तिरिक्तेऽन्यत्र अन्यस्मिन्नप्यर्थे पष्ठपर्यं द्वितीया दृश्यते रूढिवशादिति ॥ तत्रोदाहरणम्—
अभि० । अभितो ग्रामं ग्रामस्याभितः अभितोग्रामम् अनेन द्वितीया । अभितोग्राममिति
ग्रामस्य समीपे चतुर्विंशु वेत्यर्थः । तत्र नदी बहति । एवं सर्वतोग्रामं वनं ग्रामस्य सर्वतः
चतुर्विंशु वनमित्यर्थः । एवं धिग्देवदन्तमित्यत्र धिगर्थे द्वितीया । उपर्युपरि ग्रामं पक्षिणो
गच्छन्ति । ग्रामस्योपरीत्यर्थः । अधोऽधोग्रामं निधानं दृश्यते ग्रामस्याध इत्यर्थः । अध्य-
धिग्रामं ग्रामे ग्रामे तापसास्तिष्ठन्ति । एषमत्र त्रिष्वप्याग्नेदितान्तेषु द्वितीया । ततोऽन्यत्रापि
दृश्यत इति वचनात् उभयतः, परितः, समया, निकषा, हा, प्रति, अनु, एतेषां योगेऽपि
द्वितीया । [उभयतः कृष्णं गोपाः कृष्णस्य पार्श्वद्वयेपीत्यर्थः । परितः कृष्णम् कृष्णस्य
सर्वविंशु] समया ग्रामं तीर्थं वर्तते । निकषाग्रामं हतः शत्रुः ग्रामस्य समीप इत्यर्थः ।
एवं ग्रामं ग्रामं प्रति प्रतिग्रामं हा स्वामिनमित्यादि ॥ अनुग्रामं ग्रामस्यानु पश्चात् सीमा
वर्तते ॥ कालाभनोरितीयं फक्किा । अन्तरेण रहितं निरन्तरं तस्य भायो नैरन्तर्यं तस्मिन्ने-
रन्तर्ये पाठ्यमाने । तथा कालो दिवसादिः, अन्ना-मार्गाः, क्रोशयोजनादिस्तत एतयोर्द्वि-
योर्विषये द्वितीया कार्या । नैरन्तर्यं कालवाचकशब्दात् अन्नाशब्दाच्च द्वितीया भवतीत्यर्थः ।
तत्रोदाहरणम्—काले—मासमधीते मासंयावत् निरन्तरमधीते पठति । अर्धं कर्मवयं द्वि-
तीया । अन्यथा मासस्य द्विरधीते मासे वा दश द्विवस्तानधीते इति भवति एवं मार्गे
क्रोशं पर्वतः क्रोशं यावन्निरन्तरं पर्वत इत्यर्थः । क्रोशप्रमाणलम्ब इत्यर्थः । अन्यथा क्रोश-
स्यैकभागे पर्वत इत्यर्थः । अन्यत्रापि अह्नात् अन्तर्ग्राममुपग्राममित्यादयः शब्दा ज्ञेयाः ॥
इति ॥

कर्तरि प्रधाने क्रियाश्रये साधने च ॥ प्रधाने कर्तरि क्रियासिद्ध्युपका-
रके करणेऽर्थे च तृतीया विभक्तिर्भवति ॥

भिन्नः शरेण रामेण रावणो लोकरावणः ।

कराग्रेण विदीर्णोऽपि वानरैर्युध्यते पुनः ॥

अथ तृतीयार्थसूचकं कर्तृसाधनयोरिति पदं व्याचिख्यामुराह—‘कर्तरि०’ कर्तरि कर्तृ-

१ क्रियायाः परितिष्ठतिर्यद्वापारादनन्तरम् । विवक्ष्यते यदा यत्र कर्णं तत्तदा स्पृष्टम् ॥ २ प्रकृष्टा-
दिभ्यः ॥ प्रकृष्टादिभ्यः शब्देभ्यस्तृतीया स्यात् ॥ प्रकृष्टा चारुः । प्रायेण अलसः । सुखेन याति । गोद्रेण
गामयः । गामयोऽस्य गोत्रमित्यर्थः । इत्यधिकम् ॥

विषये तृतीया विभक्तिर्भवति । कथंभूते कर्तरि ? प्रधाने गुरवे क्रियाया आश्रये गुरव्यवृत्त्या कार्यस्य कारके उत्पादके ईदृशे कर्तरि तृतीया भवति ॥ च पुनः साधनेऽपि तृतीया भवति । कथंभूते साधने ? क्रियासिद्ध्युपकारके क्रियासिद्धेः उपकारके कार्यस्य साहाय्यकारके ॥ पुनः करणनामकारके साधनेऽपि तृतीया । यः प्रधानभूतः सन् क्रियाया आश्रयभूतः स्वातन्त्र्येण क्रियां कर्तुं प्रवृत्तः स कर्ता तस्यार्थे तृतीया भवति । च पुनः क्रियासिद्धेः उपकारके करणे प्रकृष्टकारणभूते साधनेऽपि तृतीया भवति । करोतीति कर्ता । स क उच्यते ? इत्याह—क्रियाश्रयः क्रियायाः कार्यस्य आश्रयः ॥ क्रियाया आश्रयोऽप्रधानोऽपि भवति । पटोत्पत्तौ तुरीयेमादिवदित्याह—प्रधान इति । सकलकारकप्रयोक्तृत्वे सति इतरकारकाप्रयोज्यत्वमत्र प्रधानत्वम् । तस्मिन् किञ्चिदपि साधने ? क्रियासिद्ध्युपकारके क्रियायाः सिद्धिमुपकरोतीति क्रियासिद्ध्युपकारकं क्रियासिद्धेः साहाय्यदायकं तस्मिन् । पुनः कीदृशे साधने ? करणे । ‘साधकतमं करणं’ क्रियासिद्धेः प्रकृष्टं कारणं । यद्वा करणं करणनाम कारकं तस्मिन् । एवं कर्तृसाधनयोर्द्वयोरर्थे तृतीया भवति ॥ उदाहरणम्—भिन्नः शरेणेत्यादिश्लोकः । रामेण रावणो भिन्नः । केन ? शरेण । रामेण इति कर्तरि तृतीया । शरेणेति साधने तृतीया । कथंभूते रावणः ? लोकरावणः । लोकान् राज्यमिति क्रन्दयतीति लोकरावणः । उदाहरणान्तरमाह—तथा रावणो वानरैः करामेण नप्येन विद्वीर्णोऽपि विदारितोऽपि पुनः पुनरपि युध्यते । अत्र वानरैरिति कर्तृपदम् । करामेणेति साधनपदम् । वनमग्रापि तृतीया । करामेणेत्यत्र जातावेकवचनम् । पुनस्तृतीयार्थं ‘विना सह’ इत्यविना अमे नश्यति । इति तृतीयार्थः ॥

दानपात्रे संप्रदानकारके चतुर्था ॥ सम्पक् श्रेयोयुद्ध्या प्रदीयते यस्यै तत्संप्रदानकारकम् ॥ वेदविदे गां ददाति ॥ अन्यत्र राज्ञो दण्डं ददाति ॥ रजकस्य वस्त्रं ददाति ॥

अथ चतुर्थ्यर्थमाह—दानपात्रे संप्रदानकारके चतुर्थी । दीयते इति दानं दानाय पात्रं दानपात्रम् । दत्तवस्तुनः स्वामी भवतीति यावत् । तस्मिन् दानपात्रे । कीदृशे दानपात्रे ? संप्रदाने नाम कारके । सम्पक् श्रेयोयुद्ध्या यस्यै प्रदीयते तत्संप्रदानम् । यस्यै दत्ते आमुष्मिकफलप्राप्तिर्भवति तत्संप्रदानमुच्यते । संप्रदानं च तत्कारकं च संप्रदानकारकं तस्मिन् । यदुक्तम्—

‘ददाति दण्डं पुरुषो महीपतेर्न चात्र भक्तिर्न च दानकामना ।

यदीयते वासनया मुपात्रे तत्संप्रदानं कथितं मुनीन्द्रैः’ ॥

१ ददाति दण्डं पुरुषो महीपतेर्न चातिभक्त्या न च दानकाम्यया । यदीयते वासनया मुपात्रे तत्संप्रदानं कथितं कनीन्द्रैः ॥ अनभिहिते इत्येव । दानीयो विप्रः ॥ कस्मिन्सम्पक्श्रेयोयुद्ध्याभावेऽपि चतुर्थी—व्याजेन रघवे कमिति महाकविप्रयोगदर्शनात् ॥ तच्च संप्रदानं निविष्टम् । प्रेरकमनिरागैर्नुमन्तु चेति ॥ रामेन कमेणा व्याप्तं प्रेरकं चानुमन्तु च । अनिरागैर्नु चेयेतत्संप्रदानं निषा स्यूतम् ॥ देहीति प्रेरयति तथैरकम् ॥ यथा । वटवे भिक्षा ददाति ॥ यत्तु इदमर्थं ददामीत्युक्तेऽनुमन्यते ओमिल्याह तदनुमन्तु ॥ यथा । दिप्यो गुरवे गां ददाति ॥ यत्तु नानुमन्यते न निराशयेति तदनिरागैर्नु ॥ यथा । सूर्योऽर्थं ददाति ॥ क्रियया समभिधेति सोऽपि संप्रदानम् ॥ पत्ये शेते इत्यधिकम् ॥

तत्रोदाहरणम्—‘वेदविदे गां ददाति । वेदं वेत्तीति वेदवित् तस्मै वेदविदे वेदज्ञाय ब्राह्मणाय कश्चित्पुरुषो गां ददाति । इत्यत्र वेदवित्त्वे सति दानपात्रत्वं संगतमेव । एवं साधवे अन्नं प्रतिलाभयति ॥ अन्यथा दानपात्राभावे—राज्ञो दण्डं ददाति । अत्र चतुर्थ्यभावः ॥

विश्लेषावधौ पञ्चमी ॥ विश्लेषो विभागस्तत्र योज्यधिः स चलतया अचलतया वा विवक्षितस्तत्रापादाने पञ्चमी ॥ धावतोऽश्वादपतत् ॥ भूभृतोऽवतरति गङ्गा ॥

अथ पञ्चम्यर्थमाचिर्यासुर्विश्लेषावधाविति पदं व्याकरोति—विश्लेष इत्यादि । विश्लेष इति कोऽर्थः । विश्लेषो विभागो विरहः पृथग्भावः युद्धा स्वरूपेण वा एकाग्रयात्पृथक् भवनमित्यर्थः । तत्र विश्लेषे योऽवधिराधयो यस्माद्विभागो जायते स चलतया अश्वादिभावेन, अचलतया पर्वतशिखरादिभावेन विवक्षितो बह्वुमिष्टः वाञ्छितः । तत्र विश्लेषावधौ अपादाननामकारके अपादीयते पृथक्क्रियते यस्मात्तदपादानम् । अपादानं च तत्कारकं च । तस्मिन् पञ्चमी विभक्तिर्भवति । उदाहरणम्—धावतोऽश्वादपतदित्यत्र अप-तदिति विश्लेषः अश्वादि तस्यावधिः आश्रयः । धावत इत्यश्वस्य चलनक्रियाकारित्वाच्चलतया विवक्षितावधित्वम् । एवं भूभृतः पर्वतात् गङ्गा अवतरतीत्यत्र अवतरणात्मको विश्लेषः । भूभृत इति शिरावधिः । एवमन्येऽप्यवसेयाः ॥

संवन्धे षष्ठी ॥

राज्ञः स पुरुषो ज्ञेयः पित्रोरेतत्प्रपूजनम् ।

गुरूणां वचनं पथ्यं कवीनां रसवद्बचः ॥^१

अथ षष्ठ्यर्थमाह—संवन्ध इति । संवध्यते जनादिरनेनेति संवन्धो जन्यजनकादिः स्वस्वामित्वादिः । यथा लिङ्गार्थकारकव्यतिरिक्तः स्वस्वामित्वादिलक्षणः । स चोभयनिष्ठश्च भवति । तस्मिन्नर्थे षष्ठी विभक्तिर्भवतीति । यतः—

‘भेदभेदकयोः श्लिष्टिः संवन्धोऽन्योन्यमिष्यते ।

द्विष्टो गृह्यपि संवन्धः पश्यतुलिङ्गु भेदकात् ॥

उदाहरणं श्लोकेनाह—राज्ञ इति । स पुरुषः पुमान् राज्ञो राजसंवन्धी ज्ञेयः । इत्येषं स्वामिसेवकसंवन्धः । एतत्समीपतरवर्ति पूजनं पूजनोपकरणम् । पित्रोरिति माता च पिता च पितरौ तयोः पित्रोः पितृमातृसंवन्धि, गुरूणां गुरुसंवन्धि वचनं जाड्यज्वरविमुक्तानां पथ्यवत् पथ्यतुल्यम् । कवीनां वचो वचनं रसवदिति रसयुक्तम् । एवमन्येऽप्यूहाः ॥

१ विश्लेषो नाम सयोगपूर्वको विभागः ॥ आधारभेदयोर्मध्ये आधारत्वेन यो ज्ञायमानः सोऽवधिः ॥ आपीयतेऽनेनासौ आधारः ॥ आधातुं योग्यः आधेयः ॥ २ भेदभेदकयोः श्लिष्टः संवन्धोऽन्योन्यमुच्यते । द्विष्टो वयपि संवन्धः पश्यतुल्यस्तु भेदकात् ॥ भेदं विशेष्यमित्याहुर्मदकं ॥ विशेषणम् । विशेष्यं तु प्रधानं स्यादप्रधानं विशेषणम् ॥ प्रधानाप्रधानयोर्मध्येऽप्रधाने षष्ठी ॥ कियान्वयि प्रधानम् ॥ कियानन्वयप्रधानम् ॥ सेव्यसेवकभावसंवन्धः पूज्यपूजकभावसंवन्धो बोध्यबोध्यकभावसंवन्धो वाच्यवाचकभावसंवन्ध इति संवन्ध-धर्तृनिष्ठः । इत्यधिकम् ॥

आधारे सप्तमी ॥ आधारो नामाधिकरणम् ॥ पट्विधमधिकरणम् ।' औप-
श्लेषिकं सामीप्यकमभिव्यापकं वैपयिकं नैमित्तिकमौपचारिकं चेति ॥

आधारभावयोरिति पदं व्याचिख्यासुः प्रथममाधारं प्रकटयन्नाह—आधारे सप्तमीति ॥
सुगमार्थः । आध्रियते स्थाप्यते पट्प्रकारा क्रिया अस्मिन्नित्याधारः क्रियाश्रयस्य कर्तुः
क्रियाया आश्रयस्तत्र सप्तमी विभक्तिर्भवति । आधाराधिकरणौ एकपर्यायी । आधारशब्दे-
नाधिकरणमेवोच्यते अतोऽधिकरणस्याधारस्य भेदानाह—पट्विधमिति । अधिक्रियते आधा-
रतया तदधिकरणम् । गुणानां गुणिवत् । तत्पट्विधमिति । पट्संख्याका विधाः प्रकारा
यस्य तत्पट्विधम् । पोटैत्यर्थः । तानेव पट्टेदानाह—औपश्लेषिकमित्यादि । उप सामीप्येन
श्लेषणं संपट्टनमुपश्लेषः एकदेशमात्रसंयोगे वा उपश्लेषः । यथा कटे शेते कटस्यैकदेशे
इत्यर्थेन निवृत्तमौपश्लेषिकम् । सामीपिकं समीपेन निवृत्तं सामीपिकम् । यदाधेयसमीप-
गन्त्रेण क्रियाहेतुः । यथा वटे वटसमीपे गावः सुशेरते । गङ्गायां घोषः गङ्गासमीपे इति ।
अभि समन्ताद्याप्रोत्तेत्यभिव्यापकम् आधेयेन समस्तावयवसंयोगोऽभिव्यापकः । बद्धा
अपृथङ्भूतयोरुपाधाराधेयोर्योः सकलावयवसंबन्धः सोऽभिव्यापकः । यथा तिलेषु तैलम् ॥
विषये भवं वैपयिकम् । अनन्यत्र भवो विपयिकः । यथा नभसि तारकाः । आकाशे वायुः ।
हृदि ब्रह्मेत्यादि । हृदिविषये ब्रह्मैवं परं प्रकृष्टममृतमस्ति ॥ निमित्तेन भवं नैमित्तिकं यथा
युद्धे युद्धनिमित्तमित्यादि ॥ अविद्यमानस्यारोपणमुपचारः उपचारेण भवमौपचारिकम् ।
एवं पट्विधेऽप्यधिकरणे सप्तमी विभक्तिर्भवतीति शेषः ॥

कटे शेते कुमारोऽसौ वटे गायः सुशेरते ।

तिलेषु विद्यते तैलं हृदि ब्रह्मामृतं परम् ॥

युद्धे संनह्यते धीरोऽङ्गुल्यग्रे करिणां शतम् ।

भावे सप्तमी ॥ भावः क्रियालक्षणं भावस्तत्रापि सप्तमी ॥ प्रसिद्धक्रियया
अप्रसिद्धक्रियाया लक्षणबोधनं भावः ॥ देवे वर्षति चौर आयातः ॥ पतत्यं-
शुमालिनि पतितोऽराविः । काले शरदि पुष्पान्ति सप्तच्छदाः ॥

अथ सार्धश्लोकेन पट्व्याधारभेदोदाहरणान्नाह—कटे शेते इत्यादि । असौ कुमारः
कटे कटमुपदिश्य शेते । इत्यत्र उपश्लेषिकमधिकरणम् अत्र शयनक्रियाश्रयः कर्ता
कुमारस्तदाधारः कटस्तत्रोपश्लेषः ॥ १ ॥ गावो धेनवः वटे इति वटसमीपे शेरते शयनं
कुर्वते इति सामीपिकानिर्करणम् । नहि वटस्योपरि गावः शेरते किंतु समीपे ॥ एवं गङ्गायां
घोषः गङ्गासमीपे घोषो गोकुलम् ॥ २ ॥ तिलेषु विद्यते तैलं तिलेषु सर्वत्राभिव्याप्य
स्थितमित्यर्थः । इति अभिव्यापकम् ॥ ३ ॥ हृदीति हृदि विषये ब्रह्म परमममृतमित्येत-
द्वैपयिकाधिकरणम् ॥ ४ ॥ युद्धेषु युद्धनिमित्तं धीरः संनह्यते संनह्यं परिदधाति इति नैमि-
त्तिकम् ॥ ५ ॥ अङ्गुल्यग्रे अङ्गुल्यग्रेण प्रदृश्यमानमित्यर्थः । करिणां हस्तिनां शवमित्युप-
चारमात्रत्वादौपचारिकं नतु साक्षाद्भूतमानमिति ॥ ६ ॥ इत्यमाचारमाल्यायेदानीं भाव-

पदस्यार्थमाह—भावः क्रिया लक्षणमिति । क्रिया गमनस्थानोत्थानादिका तस्या लक्षणं चिह्नं च भाव इति कथ्यते । प्रसिद्धक्रियाया कृत्वा अप्रसिद्धक्रियाया लक्षणं बोधनं भाव इति । तत्रापीति तस्मिन्नर्थेऽपि सप्तमीविभक्तिर्भवतीति । उदाहरणम्—देवेति । देवे मेघे वर्षति सति चौरस्तरकरः आयात आगतः । अत्र मेघवर्षणरूपा प्रसिद्धा क्रिया । तया चौरागमनरूपा अप्रसिद्धा क्रिया लक्षिता । देवे मेघे वर्षतीति प्रसिद्धेन वर्षणेनाप्रसिद्धं चौरागमनं लक्ष्यत इति तत्र सप्तमी । एवमंशुमालिनि सूर्ये पतत्यस्त्रं गच्छति सति अरातिः शत्रुः पतित इति । युद्धार्थमागत्य पतित इत्यर्थः । यद्वा पतितो मृत इत्यर्थः । अत्र प्रसिद्धेन सूर्यस्यास्तमनेन अप्रसिद्धं शत्रोः पतनं लक्ष्यते । एवं गुरौ धर्ममुपदिशति सति शिष्यः शृणोतीत्येवमादयोऽवसेयाः । एवं द्वितीयादिविभक्तीनामर्थः ॥

अथोपपदविभक्त्यर्थो निपात्यते ॥ विनासहनमकृते निर्धारणस्त्वाभ्या-
विभिश्च ॥ एतैरपि योगे द्वितीयाद्या विभक्तयो भवन्ति ॥ विना पापं सर्वं
फलति ॥ अन्तरेणाक्षिणी जीवितेन किम् ॥ अन्तरा त्वां मां मध्वित्यादि-
पदाद्वाह्यम् ॥

अथ पुनस्तासामुपपदानामर्थान् प्रकारान्तरेणाह—सूत्रम्—विनासहनमकृते निर्धारणे
स्त्वाभ्यादिभिश्च ॥ ततो विना च सहचेत्यादिपटुद्वन्द्वः । ते आदौ येषां तथा तैः तृतीयाबहु-
वचनान्तम् । ‘श्लोर्वि०’ । च प्रथमैकवचनम् ‘अव्य०’ ॥ सिद्धं सूत्रम् ॥ एतैर्विनादिभिरपि
योगे द्वितीयाद्याः पदं विभक्तयः पदस्वप्न्यर्थेषु यथाक्रमं भवन्ति । ‘द्वन्द्वत्परतः श्रूयमाणं
पदं प्रत्येकमभिसंवध्यते’ इति । आदिशब्दे विनादिषु प्रत्येकं योज्यः । विनादिवाचके शब्दे
प्रयुज्यमाने द्वितीयाविभक्तिर्भवतीति । सहादियोगे तृतीया । तमआदियोगे चतुर्थी । कृते-
आदियोगे पञ्चमी । निर्धारणाद्यर्थे षष्ठी । स्त्वाभ्याद्यर्थे सप्तमी ॥ तत्रोदाहरणेन द्वितीयां
व्यञ्जयति—विनापापमिति । पापं विना पापाभावेन सर्वमपि धर्मकृत्यादि फलति फल-
मायहति । एवमत्र विनार्थे वाच्यमाने विनाशब्दयोगे द्वितीया । चकारात् पापेन विना
पापाद्भिनेति तृतीयापञ्चम्यावपि । ‘वृद्धत्वं जरसा विना’ ॥ अक्षिणी इति । नेत्रे अन्तरेण
विना जीवितेन किं । जीवनेन न किमपीति भावः । अक्षिणी इत्यत्र द्वितीयाद्विवचनं ननु-
सकान्तम् ॥ अन्तरेत्यादि । त्वां मामन्तरा मध्ये विचाले मधु श्रोत्रं मद्यं वा वर्तते । त्वां
मामिति युष्मदसादोद्वितीयैकवचनान्तत्वम् । आदिशब्दादन्तरेण अन्तरा इत्यर्थद्वयेऽपि
द्वितीयाविभक्तिर्भवति । एतदेवाह—इत्यादिपदाद्वाह्यमिति । इत्युदाहरणद्वयम् आदिपदाद्
विनादियोगे द्वितीया इत्यादिशब्दाद्वाह्यम् अवसेयमिति भावः । इति द्वितीयार्थाः ॥

[सहादियोगे तृतीयाऽप्रधाने ॥] सह शिष्येणागतो गुरुः ॥ सदृशश्चेन्नो
मैत्रेण ॥ साकं नयनाभ्यां श्लक्ष्णा दन्ताः ॥ सार्धं धनिना धृतः साधुः ॥

१ अभिधी इत्यासा कर्म ॥ अभिपूर्वाण्येवामाधारः कर्मसहः स्यात् ॥ अभिसेते अभिनिष्ठति शर्पास्ते
या वैकुण्ठं हरिः ॥ अभिनिविशत्य ॥ अभिनीत्येतरघपातपूर्वस्य विरतेर्भातोत्पत्तः कर्मसहः स्यात् । ग्रामं
अभिनिविशते ॥ उपान्वभ्याद्बुद्धः ॥ उपादिपूर्वस्य वसतेराधारः कर्मसहः स्यात् ॥ आवसन्त्यं आवसति उप-
वसति अनुवसति अधिवसति ॥ २ सह सदृशं साकं सार्धं सममिति सहादयः ॥ ३ समं शिष्याभ्याम-

अथ तृतीया [सहादियोगे तृतीया] । तत्र द्रव्यगुणक्रियाभिन्नुच्ययोग्यतायां विना-
नायां महार्थं तृतीयाविभक्तिर्भवतीति गृह्यान्नायः । सह निष्पद्येति । गुरुः शिष्येण सह
आगतः । अत्रागमनक्रियया शिष्यशब्दस्य गुरुणा तुन्ययोग्यतायां मन्त्रां तृतीयान्तत्वम् ।
सह पुत्रेण पिता धनी इत्यत्र धनद्रव्येण तुन्ययोग्यत्वे पुत्रस्य तृतीयान्तत्वम् ॥ सहगम्ये
मैत्रेण । चैत्रनामा कञ्चित्पुरुषः मैत्रेण मैत्रनाम्ना पुरुषेण सहगम्यनुन्यः । नाकं नयनाभ्या-
मिति । नयनाभ्यां नाकं सहिताः शृङ्गा मनोहराः । अत्र गुणेन तुन्यत्वे तृतीया ॥ एत-
न्मादिशब्दास्तासुः पुरुषः धनिमिर्धनरङ्गिः पुरुषैः नार्थं भूतो गृहीतः यद्ध इत्यर्थः । वार-
णार्थालंयोगे तृतीया समर्थार्थालंयोगे चतुर्थीत्यर्थः । एतावता अलं विनादेन । धर्मेण
अर्थः । गुप्तेन मिथः । शस्त्रेण कलहः । कर्मणा विना । पुण्येन हीन इत्यादयोऽपि गन्तव्य-
अवसेयाः ॥ प्रक्रियामते तु तुल्यार्थे तृतीयापक्षयो स्तः । कृष्णेन कृष्णस्य वा पुत्रः । यदुलं-
रघुकान्ये—‘भूतेश्च धीरः सहशीर्ष्यधत्त सः’ ॥ इति तृतीया ॥

[नमआदियोगे चतुर्थी ॥ नमो नारायणाय । स्वस्ति राते । सोमाय
स्वाहा । पितृभ्यः स्वधा । अलं मल्लो मल्लाय । वपद् इन्द्राय ॥

अथ चतुर्थी व्याचष्टे—नमआदियोगे चतुर्थी ॥ नमःस्थित्वाहास्यथायं वपद् एतेषा-
मव्ययानां योगे चतुर्थी वक्तव्या । सुगमम् । तत्र नम इति नमस्कारार्थः । स्वस्ति इति
कल्याणवाचकमव्ययम् । स्वाहा इति होमावसरे मन्त्रायमानेऽभ्युदयोपारणम् हव्यवस्तु-
वाचकम् ॥ स्वधेति पितृकल्प्यं वस्तु । अलमिति सामभ्यार्थः । वपद् होतव्यं वस्तु ॥
नमो नारायणायेति । नमो नमस्कारार्थः । स्वस्ति राते । राते नृपाय वन्द्याय भवतु ।
अत्र स्वस्ति कल्याणार्थं । सोमाय स्वाहा । सोमाय चन्द्राय स्वाहा इत्यत्र ॥ पितृभ्यः
स्वधा संतानकल्पितं वस्तु ॥ अलमिति । मल्लो मल्लाय अलं समर्थः । इन्द्राय वपद् ।
होतव्यं वस्तु । इत्यादिष्वर्थेषु चतुर्थी ॥

कृतआदियोगे पञ्चमी ॥ कृते ज्ञानात् मुक्तिः ॥ अन्यो गृहादिहारः ॥

आराद्विनात् ॥ इतरो ग्रामात् ॥

अथ पञ्चमी—कृते इति । ज्ञानाद्विनात् मुक्तिर्न भवतीति शेषः । अत्र कृतेनश्रुत्योगे
ज्ञानादिति पञ्चमी । आदिशब्दान् गृहादन्यो विहारः विहारणं । विनाश्रुत्योगेऽपि ।
विनाकामात् । पृथक्कामात् । एवं भिन्नो ग्रामादिति । इतरो ग्रामात् । प्राक्कामात् ।
दक्षिणादि ग्रामात् । गृहाद्विदिः । आरात् हुमादित्यादि ॥

निर्धारणम् ॥ क्रियागुणजातिभिः समुदायात्पृथक्करणं यत्तत्र पट्टी । क्रिया-

पीठे ॥ वनं शिष्येण गुरुणा गुन्यते ॥ अदिद्वयवहारे दानस्य प्रयोगे चतुर्थ्यर्थे तृतीया ॥ दान्ता वयन्तते
कर्मणः । धर्मो तु भार्यैश्च वयन्तति ॥ वारणार्थयोगे तृतीया ॥ अलं विनादेन इत्यभिधम् ॥

१ दम्पत्योऽनो प्रीनमाधः ॥ वृत्त्यर्थानां वास्तुनां प्रयोगे प्रीनमानोऽर्थः । स्रष्टवानस्रष्टः स्यात् ॥ हरये रोषते
भक्तिः ॥ २ कृते अन्यः आरात् इतरः अन्यतरपदं दिग्वाचकः शब्दः आदि व्याच् एते शब्द आदयः ॥
अन्यरन्वेनाप्यार्था गृह्यन्ते ॥ ३ कृतेयौ च द्विलोपादि ॥ शनं श्रुते ॥ चक्षराद्विनादियोगे तृतीयापञ्चमी
स्तः । विना ज्ञानात् । ज्ञानेन विना इत्यभिधम् ॥

पराणां भगवदाराधकः श्रेष्ठः । गवां कृष्णा गौः संपन्नक्षीरा ॥ एतेषां क्षत्रियः शूरतमः ॥

अथ पष्ठयर्थसूचकं निर्धारणं व्याचष्टे निर्धारणमिति । निर्धियते पृथक्क्रियतेऽनेनेति निर्धारणं । कामिः ? क्रियागुणजातिभिः । क्रिया करणात्मिका गमनस्थानादिका । गुणो रूपादिः । जातिर्ब्राह्मणादिः । ततः क्रिया च गुणश्च जातिश्चेत्यादिना द्वन्द्वः । ततस्तस्माभिः कृत्वा यत्समुदायात् बहूनां समूहात् पृथक्करणमेकस्य तन्निर्धारणमुच्यते । तत्रार्थे पष्ठीविभक्तिर्भवतीति । तत्रोदाहरणम्—क्रियासु पराः क्रियासु निष्ठास्तत्परा इत्यर्थः । तेषां मध्ये यो भगवत्तद्विदानन्दस्य आराधकः स एव श्रेष्ठः प्रशस्तः । अत्र सामान्यक्रियापरेषु भगवदाराधकत्वरूपक्रियया पृथक्करणे क्रियापरशब्दस्य पष्ठी ॥ गवां धेनूनां मध्ये या कृष्णा गौः सा संपन्नक्षीरा बहुदुग्धा । अत्र गोशब्दस्य कृष्णगुणेन निर्धारणे पष्ठी । एतेषां क्षत्रियः शूरतम इति ॥ एतेषां सर्वजातीयानां पुरुषाणां मध्ये क्षत्रियोऽतिशयेन शूरः इति शूरतमः । अत्र जात्या निर्धारणे पष्ठी ॥ व्याकरणान्तरमते तु निर्धारणे पष्ठीसप्तम्यौ द्वे अपि भवतः ॥

स्वामित्वे पष्ठीसप्तम्यौ ॥ गोषु स्वामी गवां स्वामी ॥ गवामधिपतिः गोष्वधिपतिः ॥

स्वामित्वे पष्ठीसप्तम्यौ ॥ स्वामिनो भावः स्वामित्वं तस्मिन् स्वामित्वे सप्तमी । चकारात् पष्ठपि भवति । गोषु स्वामी गवां स्वामी । एवं गोष्वधिपतिः गवामधिपतिः इत्येतदपि ज्ञेयम् । स्वामीश्वराधिपतिवायादसाक्षिप्रतिभूप्रसूतशब्दयोगे पष्ठीसप्तम्यौ भवतः ॥

कर्तृकार्ययोरक्तादौ कृति पष्ठी ॥ कर्तरि कार्ये च पष्ठीविभक्तिर्भवति क्तादिवर्जितकृदन्ते शब्दे प्रयुज्यमाने ॥ व्यासस्य कृतिः । भारतस्य श्रयणम् । स्मृतौ च कार्ये ॥ स्मृत्यर्थे धातौ प्रयुज्यमाने च कार्ये पष्ठी भवति ॥ मातुः सरति ॥

पुनः पष्ठया अर्धान्तरमाह—सूत्रम्—‘कर्तृकार्ययोः’ ॥ कर्ता च कार्यं च कर्तृकार्ये तयोः । सप्तमीद्विद्वन्तान्तरम्, ‘ओस्ति’ ‘ए. चत्’ ‘स्वरहीनं’ ‘श्लोदि’ । अत्र, अक्षादि, कप्रत्यय, धादिर्यस्य सः क्तादिः न क्तादिरक्तादिसस्मिन् सप्तम्येकवचनान्तम् । ‘डेरौ डित्’ डिलोपः । ‘स्वरहीनं’ पश्चात् ‘नामिनोरः’ ‘स्वरहीनं’ ॥ कृति सप्तम्येकवचनान्तम् । ‘स्वरहीनं’ ॥ अत्रे पष्ठी । पण्णां संख्यापूरणी पष्ठी । प्रथमैकवचनान्तम् । ‘हसेपः’ सिद्धम् ॥ कर्तरीति । प्रागुक्तलक्षणे प्रधाने क्रियाश्रये अर्थे तथा कार्ये कर्मणि पष्ठीविभक्तिर्भवति । क सति ? कृदन्ते सति । कृन् वृतीयावृत्तिप्रोक्तः प्रत्ययसमूहः सोऽन्ते यस्य स कृदन्तस्मिन् कृदन्ते शब्दे प्रयुज्यमाने वाच्यमाने सतीति भावः ॥ कथंभूते कृदन्ते शब्दे ? क्तादिवर्जिते कप्रत्ययादिरहिते । क्तादीत्यादिशब्दात् फक्तत्वात् ईषदुःसुपु सत् प्रवृत्तानां फसुक्तानां पूर्वकाले क्त्वा समासे क्यप् तुम् इण्यु ऋ हु इत्यादि कृत्प्रत्ययान् विहाय अन्येषु कृत्प्र-

त्ययान्तेषु परेषु सत्सु इत्यर्थः ॥ तत्रोदाहरणम्—व्यासस्य कृतिः, व्यासेन क्रियते स्म इति । अत्र व्यासः कृतेः कर्ता । ततः कृतिरिति कृतप्रत्ययान्ते शब्दे प्रयुज्यमाने व्यासस्येति कर्तरि पठ्यते । एवं भारतस्य श्रवणं, भारतं शृणोतीति । श्रवणमिति युज्यन्ते कृदन्ते प्रयुक्ते भारतस्येति कर्मणि पठ्यते । अत्रोभयत्रापि कृत्योगलक्षणा पठ्यते ॥ अक्तादाविति किम् । त्वया कृतम् । ग्रामं प्राप्तः । अत्र यथाक्रमं कर्तरि कर्मणि च तृतीयाद्वितीये कृतप्रत्ययान्तस्यात् । आदिशब्दात् शतृशानच्फसुकानङ्ण्युक्तुक्त्वातुप्पृथ्व्यप्आद्यन्तेष्वपि शब्देषु परेषु पठ्यते न भवति किंतु द्वितीयेव । ग्रामं गच्छन् । अन्नं पचमानः । अन्नं पेचिवान् । द्युभं चक्राणः । देवं दिदृक्षुः । आत्मानमलंकरिष्णुः । दैत्यान् घातुकः । दानवान् जिष्णुः । देवं नत्वा । गुरुं प्रणम्य । ग्रामं गन्तुमुत्कण्ठित इत्यादीन्युदाहरणान्यवसेयानि ॥ ‘द्विपेः शतुर्वा पठ्यते’ मुरस्य मुरं वा द्विपन् ॥ ‘स्मृतौ च वार्थे’ स्मृतावर्थे ‘स्मृन् स्मरणे’ इति धातुयोगे कार्ये कर्मणि विपये पठ्यते विभक्तिर्भवति । उदाहरणम्—मातुः स्मरति मातुः सर्वत्र पठ्यते । चकारात् द्वितीयापि कर्मापि भवति—मातरं स्मरति ॥ ‘वृत्पर्थानां करणे वा पठ्यते’ कलैः फलानां वा वृत्तः । अङ्गिः अपां वा वृत्तः ॥

हेतौ तृतीया पञ्चमी च चक्षुष्या ॥ अनित्यः शब्दः कृतकत्वेन कृत-
कत्वात् ॥

‘हेतौ’ हेतौ साधने तृतीयापञ्चम्यौ भवतः । इह किल प्रतिज्ञा—हेतु-दृष्टान्त-उपनय-निगमन-भेदावनुमानस्य पञ्चावयवाः । तत्र पक्षवचनं प्रतिज्ञा । प्रतिज्ञास्थापको हेतुः । यथा पर्वतोऽयं बहिमान् । कस्मात् ? धूमवत्त्वात् । अयं पर्वतो बहिमानिति प्रतिज्ञा । सा च धूमवत्त्वेन हेतुना स्थाप्यत इति । तत्र हेताविति द्वितीयानुमानावयवे तृतीया पञ्चमी च भवति । तत्रोदाहरणम्—अनित्यः शब्दः इति प्रतिज्ञा । कृतकत्वेन कृतकत्वादिति हेतुः । तत्र तृतीया विकल्पेन पञ्चमी । हेतुत्वादिति प्रस्तावाच्छेषा अपि त्रयोऽवयवा इत्युच्यन्ते । ते चामी— यो यः कृतकः स सोऽनित्यः यथा घट इति दृष्टान्तः । कृतकोऽयमित्युपनयः । तस्मादनित्यश्चायमिति निगमनम् ॥

भयहेतौ पञ्चमी च चक्षुष्या ॥ चौराद्विभेति ॥ व्याघ्रात्रस्यति ॥ विशु-
त्पाताचक्रितः ॥

भयहेतौ भयस्य कारणे पञ्चमी । भयस्य हेतुर्यः पशुपुरुषादिजनितः कारणवर्गस्तस्मिन्-
त्रये पञ्चमी विभक्तिर्भवति । चौराद्विभेति । व्याघ्रात्रस्यति । विशुत्पाताचक्रितः । अत्र भयहेता भयार्थे पञ्चमी ॥

पठ्यते च हेतुप्रयोगे ॥ हेतुप्रयोगे हेतौ द्योत्ये पठ्यते सात् ॥ कस्य हेतो-
रियं कन्या ॥

‘पठ्यते हेतुप्रयोगे च’ ॥ हेतुशब्दस्य प्रयोगे हेतुशब्दे प्रयुज्यमाने पठ्यते भवति । कस्य हेतो-
रियं कन्या । कस्य निमित्तमित्यर्थः । चकारात्सर्वविहेतुप्रयोगे । तृतीयापञ्चम्यौ स्तः । केन हेतुना । कस्य हेतोः । निमित्तकारणहेत्वर्थप्रयोगे सर्वादेः सर्वा विभक्त्यो भवन्ति । को

हेतुः । कं हेतुं यसति । केन हेतुना । कस्यै हेतवे । कस्माद्धेतोः । कस्य हेतोः । कस्मिन् हेतौ इत्यादि ॥

इत्थंभावे तृतीया ॥ शिष्यं पुत्रेण पश्यति ॥ संसारमसारेण पश्यति ॥

‘इत्थंभावे तृतीया’ इति । असावयमिवेति इत्थंभावस्त्वस्मिन्नर्थे तृतीयाविभक्तिर्भवति । उदाहरणम्—शिष्यं पुत्रेण पश्यति पुत्रसदृशं पश्यति । पुत्रमिवेति भावः । यद्वा अयं प्रकारः इत्थम् तस्य भावः इत्थंभावः । सामान्यस्य भेदको विशेषः प्रकारः किञ्चित्प्रकारं प्राप्तः इत्थंभावः । यथा मनुष्यत्वसामान्यभेदको विशेषः शिष्यत्वं, लक्षणं पुत्र इति न भवति किंतु तद्वत्स्नेहः पुत्रशब्देनोच्यते इति । आचार्यः शिष्यं पुत्रेण पश्यति पुत्रमिव पश्यतीत्यर्थः । एवं संसारमसारेणेत्यपि ज्ञेयम् । साधुः संसारमसारमिव पश्यति असारतया पश्यतीत्यर्थः ॥

येनाङ्गविकारः ॥ येन विकृतेनाङ्गेनाङ्गिनोऽङ्गविकारो लक्ष्यते तस्मादङ्गात्तृतीया विभक्तिर्भवति ॥ अङ्गा काणः ॥ पादेन राज्ञः । शिरसा खल्वाढः ॥

सूत्रम्—‘येनाङ्गविकारः’ ॥ येनेति यच्छब्दस्य तृतीयैकवचनान्तम् । ‘यदादेष्टे०’ ‘टेन’ ‘अ इ ए’ । अङ्गविकारः अङ्गं विक्रियतेऽनेनेत्यङ्गविकारः । प्रथमैकवचनान्तम् । ‘स्रोर्वि०’ ‘सवर्णे०’ ॥ सिद्धं सूत्रम् । येन विकृतेनाङ्गेन अङ्गादिना अङ्गिनः शरीरिणोऽङ्गविकारः शरीरविकृतिर्लक्ष्यते ज्ञायते तस्माद्विकृतादङ्गात्तृतीया विभक्तिर्भवति । तत्र विकृतत्वं द्विविधं न्यूनत्वेन आधिक्येन चेति ॥ न्यूनत्वं व्याचष्टे । अङ्गा नेत्रेण काणः । पादेन राज्ञः । शिरसा गस्तकेन खल्वाढः केशरहितः । करेण कुणिः । न्यूनत्वविकृतादिदमुदाहरणचतुष्टयम् । एवं मुखेन भिलोचनः । भ्रुव्या भ्रुवुर्भुजः । इत्येतदुदाहरणद्वयमाधिक्यविकृतौ ज्ञेयम् ॥

जनिकर्तुः प्रकृतिः ॥ जायमानस्य कार्यस्योपादानमपादानसंज्ञं भवति ॥

[तत्रापादाने पञ्चमी ।] यस्मात्प्रजाः प्रजायन्ते तद्वद्वेति ॥

अथ पञ्चम्या अर्थान्तरमाह—सूत्रम्—‘जनिकर्तुः प्रकृतिः’ ॥ जनिकर्तुः जनेर्जन्मनः यद्वा जनेर्धातोः क्रियापदस्य कर्ता उत्पद्यमानं वस्तु जनिकर्ता तस्य पष्ठेकवचनान्तम् । ‘कर्तो ङ उः’ अस्य उः डित्वाट्टिलोपः । ‘स्वरहीनं०’ ‘स्रोर्वि०’ । प्रकृतिः प्रथमैकवचनान्तम् । ‘स्रोर्वि०’ ॥ सिद्धं सूत्रम् । ‘जनिकर्तुः प्रकृतिरपादानम्’ इत्थं वा सूत्रम् । अथ वृत्तिः—जनिकर्तुरिति । कोऽर्थः ? जायमानस्य जायमानमुत्पद्यमानं यत्कार्यं तस्य प्रकृतिरुपादानं मूलकारणं तदपादानसंज्ञं भवति । तत्र अपादाने पञ्चमी विभक्तिर्भवतीति शेषः । अर्था-जनेर्धातोर्ः कर्ता स जायमानः सन् कार्यं भवति तस्य प्रकृतिः कारणं पञ्चमी । उदाहरणम्—‘यस्मात्प्रजाः प्रजायन्ते तद्वद्वेतिमधीयते ।’ प्रजायन्ते इति जनिधातुपदं प्रजा इति जनिकर्तृपदम् जायमाने कार्यत्वात्, तस्य प्रकृतिर्यच्छब्दनिर्दिष्टं ब्रह्म । सतो यस्मादिति मूलकारणत्वात् प्रकृतिपदस्य पञ्चमी ।

आडादियोगे च ॥ आडादियोगे पञ्चमीविभक्तिर्भवति ॥ आपाटलिपुत्रा-
दुष्टो देवः ॥

‘आद्यादियोगे च’ ॥ आद्यउपसर्गादियोगे पञ्चमी । आदिशब्दान् आप् अपपरियोगे । आद्य उपसर्गो मर्यादायाम् अभिविधौ च वर्तते । तेन विनेति मर्यादा । तेन सहेत्यभिविधिरिति भेदः । तत्रोदाहरणम्—आपाटलिपुत्रादिति पाटलिपुत्रं नगरं मर्यादीकृत्य तस्मादर्यागत्याम्, अभिव्याप्य वा देवो मेघो वृष्ट इत्यर्थः ॥ पर्यपयोर्वर्जने पञ्चमी । पर्यपी वर्जनायै । परि त्रिगर्तेभ्यो देवो वृष्टः । अप त्रिगर्तेभ्यो वृष्टो देवः । त्रिगर्तदेशान् पञ्जयित्वा वृष्ट इत्यर्थः । ‘रामि मेघे सुरे देवः’ इत्यनेकार्थः ॥ विद्यास्वीकारे आरयातुः पञ्चमी स्यात् । उपाध्यायादधीते ॥

तादर्थ्ये चतुर्थी वक्तव्या ॥

संयमाय श्रुतं घत्ते नरो धर्माय संयमम् ।

धर्मं मोक्षाय मेधावी धनं दानाय भुक्तये ॥

अथ पुनश्चतुर्थीमाह—‘तादर्थ्ये इति’ ॥ सोऽयं पक्षः तदर्थं तस्य भावस्तादर्थ्यम् । यथा स एवार्थस्तदर्थस्तस्य भावस्तादर्थ्यम् । यथा तस्यी कार्याय इदं कारणं तदर्थं तस्य भावस्तादर्थ्यं तस्मिस्तादर्थ्ये अर्थे वाच्यमाने चतुर्थी विभक्तिर्भवति । तत्रोदाहरणं श्लोकेन—संयमायेति । नरो मनुष्यः श्रुतं शास्त्रं घत्ते । कस्मै? संयमाय संयमार्थमित्यर्थः । धर्माय धर्मार्थं संयमं घत्ते । मेधावी बुद्धिमान् मोक्षाय मोक्षार्थं धर्मं घत्ते । धनं दानाय दाना भुक्तये भोगाय घत्ते । अत्र संयमादीनां तादर्थ्ये चतुर्थी ॥

कुषादियोगे च ॥ कुराय कुप्यति ॥

कुषादिभानुयोगेऽपि चतुर्थी । कुषिद्विर्द्वाभिसूत्राभाषदुःखाक्षपादिरस्पृह एते कुषादयः । कुराय कुप्यति क्रूरं प्रति क्रोध इत्यस्मिन्नर्थे कुर्यात्तुयोगे कुरायेत्यत्र चतुर्थी । आदिशब्दान्मित्राय वृद्धति । गुणवत्ते असूयतीत्यादि । रोषवाचकधातुयोगे चतुर्थी । पुत्राय कुप्यति । दुष्टायेष्वतीत्यादयः । गुणेषु दोषारोपोऽस्या । परसंपत्त्यसहनमीर्ष्या । इति भेदः । ‘सोपसर्गयोश्च कुषद्वयोर्गो चतुर्थीवृत्तिर्येषो वक्तव्यः’ । क्रूरमभिकुप्यति । मित्रमभिवृद्धति । चकारात् श्लाघ्यपस्याभृशस्पृहादीनां रुच्यर्थानां रुच्यमाणात् चतुर्थीति सूचितम् । भर्गवत्ते श्लाघते । मदनाय शपते । मित्राय सिद्धति । पश्ये चारयति भूपणानि पतिः । कृष्णाय स्पृहयति गोपी । क्षुधिताय रोचतेऽन्नमित्यादि शेषम् ॥

लोकानां शुभाशुभसूचको भूतादिविकार उत्पातस्तत्रापि चतुर्थी । वाताय कषिष्टा विधुत् वातोत्पातज्ञापिकेत्यर्थः ॥

तुमन्तलोपे चतुर्थी । फलेभ्यो याति फलान्याहर्तुं यातीत्यर्थः ॥

तुमर्याञ्च भाववचनात् । यागाय याति । यष्टुं यातीत्यर्थः ॥ मन्यतेः कर्मण्यनादरे वा चतुर्थी । न त्वां तुणाय मन्ये इत्यर्थः ॥ गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थी । व्रजाय व्रजति प्रजं वा ॥

क्यब्लोपे कर्मण्यधिकरणे च पञ्चमी वक्तव्या ॥ हर्म्यात्प्रेक्षते । हर्म्य-

मारुह्य प्रेक्षत इत्यर्थः ॥ [आसनात्प्रेक्षते । आसने उपविश्य प्रेक्षत इत्यर्थः] ॥

‘क्यब्लोपे इति’ ॥ क्यवर्यो वाच्यमानः क्यपञ्चाप्रयोगः क्यब्लोपस्तस्मिन्नर्थे पञ्चमी

वक्तव्या । यतः—‘क्यवर्यो दृश्यते यत्र क्यवन्तं न प्रयुज्यते । स एव क्यवलोपः स्यादिति प्रोक्तं मनीषिभिः ।’ क्यवलोपे कर्मण्यधिकरणे पञ्चमी वक्तव्या । उदाहरणम्—हर्म्य-
त्प्रेक्षत इति ॥ कोऽर्थः ? । हर्म्यं गृहमारुह्य प्रेक्षते पश्यतीत्यर्थः । एवमासनाद्वदति आसने
उपविश्य वदतीत्यर्थः ॥

निमित्तात्कर्मयोगे च सप्तमी वक्तव्या ॥

चर्मणि द्वीपिनं हन्ति दन्तयोर्हन्ति कुञ्जरम् ।

केशेषु चमरीं हन्ति सीम्नि पुष्कलको हतः ॥

विषये च ॥ तर्कं चतुरः ॥ पट्टीसप्तम्यौ चानादरे ॥ यद्गुनां क्रोशतां
गतश्चौरः ॥ बहुष्यसाधुषु वदत्स्वपि स्वयमार्यो याति साधुमार्गेण ॥ बहुषु
साधुषु वदत्स्वपि स्वयमनार्यो यात्यसाधुमार्गेण ॥ मातापित्रो रुदतोः प्रव-
जति पुत्रः ॥

सप्तमीमाह—निमित्तादिति । निमित्तं नाम पञ्चमोऽधिकरणभेदस्तस्मान्निमित्तात् प्रयो-
जनवाचिनः शब्दात् कर्मयोगे सप्तमी वक्तव्या । तत्रोदाहरणम्—चर्म० । चर्मणीति
चर्मनिमित्तं द्वीपिनं चित्रकं हन्ति विनाशयति । दन्तयोर्दन्तनिमित्तं कुञ्जरं हस्तिनं
हन्ति । केशेषु केशनिमित्तं चमरीं गां हन्ति । सीम्नि सीमायां सीमानिमित्तं पुष्कलको
नाम ग्रामाधिपतिः हतो मारितः ॥ विषये चेति । विषये विषयार्थं वाच्यमाने सप्तमी
विभक्तिर्भवति ॥ उदाहरणम्—तर्कं तर्कविषये चतुरो निपुणः । अत्र, तर्कः क्रिया-
थयत्वाभावात्ताधिकरणं ततो विषये सप्तमी ॥ पट्टी० । अनादरे क्रियमाणे सति पट्टी
सप्तमी च भवति । तत्रोदाहरणम्—यद्गुनां जनानां क्रोशतां सतां च चौरो गतः । यद्गुन्
जनान् आक्रोशतोऽवहाय अनादृत्येत्यर्थः । बहुषु साधुषु निवारयत्स्वपि निषेधयत्स्वपि
आर्यः साधुः स्वयमात्मना साधुमार्गेण यातीत्यत्रानादरे सप्तमी । बहुषु साधुजनेषु वद-
त्स्वपि कथयत्स्वप्यनार्योऽसाधुः स्वयमात्मना असाधुमार्गेण असप्तमीचीनमार्गेण याति ।
बहुषु साधुजनेषु अनादरं कृत्वा व्रजतीत्यर्थः । एवं मातापित्रो रुदतो व्रजति पुत्र इत्यपि
ज्ञेयम् ॥ इन्नन्ते कर्मण्यपि सप्तमी अधीती व्याकरणे ॥

अन्योक्ते प्रथमा ॥ यदेदं कार्याद्यन्येनाख्यातेन कृता चोक्तं भवति तदा

प्रथमा प्रयोक्तव्या ॥ घटः क्रियते । घटः कार्यः ॥

सूत्रम्—‘अन्योक्ते प्रथमा’ ॥ अन्योक्तमन्येनोक्तमन्योक्तं तस्मिन् । सप्तम्येकवचनान्तम् ।
‘अ इ ए’ । प्रथमैकवचनान्तम् । ‘आपः’ इति सेर्लोपः । सिद्धं सूत्रम् । अन्योक्त
इति पदं व्याचष्टे—यदिति । यदा इदं कार्यादि कर्मादिकारकम् ॥ अन्येनेति कोऽर्थः ।
आख्यातेन द्वितीयवृत्त्युक्तसूत्रनिष्पन्नेन यक्षप्रत्ययान्तपाठरूपेण, कृता च तृतीयवृत्तिसा-
धितशब्देन, चशब्दात् समासेन तद्विज्ञेन च सह यदुक्तं भवति तद् उच्यते तदा तस्मिन्
कर्मणि प्रथमा, विभक्तिर्भवति । अर्थात् यत्र तृतीयान्तः कर्ता तत्र कर्मणि प्रथमा विभ-

क्तिर्भवति । उदाहरणम्—कुम्भकारेण घटः क्रियते इत्यत्र घटस्य कार्यत्वात् क्रियते इत्याख्यातोक्तत्वेन कर्मणि प्रथमा । एवं कारुकेण कटः कार्यः इत्यत्र कृतोक्तकारकर्मणि प्रथमा । एवं राजा राजते । अत्र आख्यातेनोक्ते राजा इत्यत्र कर्तरि प्रथमा ॥

छन्दसि स्यादिः सर्वत्र ॥ दधि जुहोतीत्यस्मिन्नर्थे दध्ना जुहोति ॥ पुनन्तु ब्रह्मणस्पतिः ॥ ब्रजतीर्विरेजुः ॥

छन्दसि कारकानियममाह—छन्द० । छन्दसि चेद्विषये स्यादिविभक्तिः सर्वत्र सर्वस्मिन्नर्थे व्यत्ययेन च भवति । तत्रार्पत्यान्न विभक्तिनियम इत्यर्थः । उदाहरणम्—दध्ना जुहोतीति । द्वितीयासंभवे छान्दसत्वात् द्वितीयास्थाने वृतीया । भो लोकाः ब्रह्मणस्पतिं पुनन्तु ब्रह्माणं प्रक्षालयन्तु इति द्वितीयार्थे ‘ब्रह्मणस्पतिः’ इति प्रथमा । यद्वा ब्रह्मणस्पतिर्ब्रह्मा ‘पुनन्तु’ । अत्रैकवचनसंभवे बहुवचनम् ॥ अत्र ‘ब्रजन्त्यो गोप्यो विरेजुः’ इति प्रथमाबहुवचनसंभवे द्वितीयायबहुवचनम् ॥ उक्तं च ब्रजतीर्विरेजुरिति । मागवते दशमस्कन्धे पञ्चमाध्याये कृष्णजन्माधिकारे ‘नन्दालयं सवलयं ब्रजतीर्विरेजुः’ । एवमन्यान्यपि छान्दसोदाहरणानि अवसेयानि ग्रन्थगौरवभयात् लिख्यन्ते ॥ अथ विभक्तीनां फोडिद्वयान् समाहृत्याह—सामान्यलिङ्गवचनपरिमाणकर्तृसंबोधनान्योक्तेषु प्रथमा । कर्मण्यभिः सर्वतः उभयतः परितः प्रतिसमयानिकपाद्वा अनुधिगूडपर्युपरिअधोऽधः अध्यधिविना अन्तरेणान्तरा स्मरति कालाध्वनोर्नैरन्तर्ये शब्दशानकमुक्तानङ्गुलुत्वात्तुम्बक्यपूयोगे क्रियाविशेषणे च द्वितीया । कर्तृसाधनयोः सहसदृशसाकंसर्मसार्धविनेत्यतद्भावयेनाङ्गविकारवारणार्थालंयोगे निषेधार्थे कृतादिगोहहेतुतुल्यार्थादिषु वृतीया । दानपात्रे नमःस्वस्तिस्वाहास्वधावपदतादर्थ्यकृधादिरुच्यर्थादिषुयोगे समर्थार्थालंयोगपरिलिखितहितशब्दयोगेषु च चतुर्थी । विरेकेपावयौकृतेअन्यादिविनाष्टयकभिन्नेतरप्रभृत्यारभ्य यहिः-शब्दयोगहेत्यर्थजनिकर्तृमर्यादादिवियोगक्यबलोपभयहेतुविचारयानुप्रभृत्यर्थेषु पञ्चमी । संबन्धनिर्धारणस्यामित्वकर्तृकार्यस्मरणार्थहेतुशब्दप्रयोगतुत्पार्थानादरादिषु षष्ठी । आधारभावस्यामित्वनिमित्तविषयानादराधीनादिषु सप्तमी । छन्दसि सर्वा विभक्तयः सर्वेष्वर्थेषु व्यत्ययेन भवन्ति । जातावेकवचने बहुवचनवद्भवति । एको द्वौ वा अस्मदो विशेषणे बहुवद्भवतः । गुरौ च एको द्वौ बहुवद्भवतः । इत्यादि ज्ञेयम् ॥ यथा वेदो प्रचुरो यवो निष्पद्यते । तथा अहं आवां एतयोरर्थयोः ‘ययम्’ इति भवति । तथा एकस्मिन्नपि गुरौ ‘एते गुरवः’ इति बहुवचनं भवति ॥ इति कारकाधिकारप्रक्रियाविवरणं संक्षेपतः समाप्तमिति ॥

(कर्ता कर्म च करणं संप्रदानं तथैव च ।
अपादानाधिकरणमित्याहुः कारकाणि षट् ॥
द्वितीया कर्मणि ज्ञेया कर्तरि प्रथमा यदा ।
उक्तकर्तृप्रयोगोऽर्थं न तदा यकप्रयुज्यते ॥

१ चन्द्रकीर्तिमतेनानेव प्रकरणसमाप्तावप्रिमो () यदुपविहान्तपंतो मागः केवलपुस्तकक्रमादत्र स्थापित इति स्मरिमिज्ञेयम् ।

तृतीया कर्तरि यदा कर्मणि प्रथमा तदा ।

उक्तकर्मप्रयोगोऽयं न तदा परस्मैपदम् ॥

स्वतन्त्रः कर्ता ॥ क्रियायां स्वातन्त्र्येण विवक्षितोऽर्थः कर्ता स्यात् प्रधानी-
भूतधात्वर्थाश्रयः कर्ता ॥ साधकतमं करणम् ॥ क्रियासिद्धौ प्रकृष्टोपका-
रकं करणसंज्ञं स्यात् ॥ कर्तृकरणयोस्तृतीया ॥ अनभिहिते कर्तरि करणे
च तृतीया स्यात् ॥ अकथितं च ॥ अपादानादिविशेषैरविवक्षितं कारकं
कर्मसंज्ञं स्यात् ॥

बुद्ध्याच्पचदण्डरुधिप्रच्छिच्चिब्रूशासुजिमन्थमुषाम् ।

कर्मयुक्तस्यादकथितं तथा स्यात्तीहृकृष्वहाम् ॥

बुद्धादीनां द्वादशानां तथा नीप्रभृतीनां चतुर्णां कर्मणा यद्युज्यते तदेवाक-
थितं कर्मेति परिगणनं कर्तव्यमित्यर्थः ॥ गां दोग्धि पयः ॥ बलिं याचते
वसुधाम् ॥ अविनीतं विनयं याचते ॥ तण्डुलानोदनं पचति ॥ गर्गान् शतं
दण्डयति ॥ व्रजमवरुणद्वि गाम् ॥ माणवकं पन्थानं पृच्छति ॥ वृक्षमर-
चिनोति फलानि ॥ माणवकं धर्मं ब्रूते शास्ति वा ॥ शतं जयति देवदत्तम् ॥
सुधां क्षीरनिधिं मग्न्याति ॥ देवदत्तं शतं मुष्णाति ॥ ग्राममजां नयति हरति
कर्षति वहति वा ॥ अर्थनिनन्धनेर्यं संज्ञा । बलिं भिक्षते वसुधाम् ॥ माणवकं
धर्मं भाषते अभिषत्ते वक्तीत्यादि ॥ अकर्मकधातुभिर्योगे देशः कालो
भावो गन्तव्योऽध्वा च कर्मसंज्ञा स्यादिति धाच्यम् ॥ कुलन्ध-
पिति ॥ मासमास्ते ॥ गोदोहमास्ते ॥ क्रोशमास्ते ॥ गतिबुद्धिप्रत्ययवसा-
नार्थशब्दकर्मकर्मकाणामणि कर्ता स णौ ॥ गत्याद्यर्थानां शब्दकर्म-
काणामकर्मकाणां चाणौ यः कर्ता स णौ कर्म स्यात् ॥

शत्रूनगमयत्स्वर्गं वेदार्थं स्वानबोधयत् ।

आशयचामृतं देवान्वेदमध्यापयद्विधिम् ॥

आसयत्सलिले पृथ्वी यः स मे श्रीहरिर्गतिः ।

गौणे कर्मणि बुद्ध्यादेः प्रधाने नीहृकृष्वहाम् ॥

बुद्धिभक्षार्थयोः शब्दकर्मकाणां निजेच्छया ।

प्रयोज्यकर्मण्यन्येषां ण्यन्तानां लादयो मताः ॥

गौर्दुष्यते पयः ॥ अजा ग्रामं नीयते ॥ घोष्यते माणवकं धर्मः माणवको
धर्ममिति वा ॥ देवदत्तो ग्रामे गम्यते ॥ अकर्मकाणां कालादिकर्मणां च क-
र्मणि भावे च लकार इष्यते ॥ मासो मासं वा आसते देवदत्तेन ॥ णिज-

न्तात् प्रयोज्ये प्रत्ययः ॥ मासमास्यते माणकः ॥ तत्प्रयोजको हेतुश्च ॥
कर्तुः प्रयोजकः कर्तृसंज्ञो हेतुसंज्ञश्च स्यात् ॥ स्वार्थं परित्यज्य अन्यार्थमि-
धायित्वमुपसर्जनत्वम् ॥ क्रियाजन्यफलशालित्वं कर्मत्वम् ॥ साक्षात्सम्बन्धेन
क्रियान्वयित्वं मुख्यत्वम् ॥ परम्परासम्बन्धेन क्रियान्वयित्वं गौणत्वम् ॥)
इति कारकप्रक्रिया संपूर्णा ॥

समासप्रकरणम् १६

अथार्थवद्विभक्तिविशिष्टानां पदानां समासो निरूप्यते ॥ समासश्चान्वये
नाम्नाम् ॥ नाम्नामन्वययोग्यत्वे सत्येव समासो भवति ॥ चकारात्तद्धि-
तोऽपि । ततो भार्या पुरुषस्येत्यादौ समासो न भवति ॥

अथ समासारम्भः ।

तत्र प्रथमं परिभाषामाह—अथार्थेत्यादि ॥ अथ व्याख्या —अथेति कारककथनानन्तरं
समासो निरूप्यते इति संबन्धः । तत्र समसत्वं अनेकेषां पदानामेकं पदमित्यादि यत्संश्लेषणं
स समासो निरूप्यते कथ्यते । केषां पदानां स्यादिविभक्त्यन्तानामेवंविधानां समासो
निरूप्यते कथ्यते इति योगः । कथंभूतानां पदानाम् अर्थवदित्यादि । अर्थः प्रथमादीनां
लिङ्गादिः सोऽस्यास्ति अर्थवत्त्वात्वाच्च वा विभक्त्यञ्च अर्थवद्विभक्त्यस्तामिर्विशिष्टानि
शुक्तानि अर्थवद्विभक्तिविशिष्टानि तथा तेषाम् । यद्वा अर्थवन्ति च तानि विभक्तिविशिष्टानि
च अर्थवद्विभक्तिविशिष्टानि तेषाम् ॥ अथ समासस्य याथातथ्यमाह—सूत्रम्—‘समास-
श्चान्वये नाम्नाम्’ ॥ समासः प्रथमैकवचनान्तम् । ‘स्तोर्वि०’ ॥ च प्रथमैकवचनान्तम् ।
‘अव्यया०’ पश्चात् । ‘विसर्जनीयस्य सः’ ‘स्तोः श्रुभिः श्रुः’ ‘स्वरहीनं०’ ॥ अन्वये अन्वेति
पदानामयमित्यन्वयस्तस्मिन् सप्तम्येकवचनान्तम् । ‘अ इ ए’ पश्चात् । ‘सर्वो०’ । नाम्ना-
मिति नामन्शब्दस्य पृथिव्यवचनान्तम् । ‘अद्वोपः स्वरे०’ ‘स्वरहीनं०’ ‘मोऽनुस्वारः’ ॥
सिद्धं सूत्रम् ॥ नाम्नामन्वयेत्यादिवृत्तिः कण्ठ्या । परमत्र नामशब्देन पदमेव विवक्षितम् ।
अन्यथा ‘अविभक्ति नाम’ इत्युक्ते ‘समासप्रत्यययोः’ इति सूत्रं व्यर्थं स्यादिति द्विवचनस्य
बह्वचनान्तःपातित्वात् द्वयोरपि नाम्नोः समासः स्यात् । यद्वा नाम्नी च नामानि च नामानि
तेषां नाम्नामेकशेषः समासः । तेन द्वयोरपि नाम्नोर्बहूनां च नाम्नां समासो भवति । न
वरम् । सत्येवेति । परस्परमर्थीगमनमन्वयः वाचकप्रमाणाभावो योग्यता । यत्र नाम्नां
पदानां शब्दानामन्वययोग्यत्वं संभवति तत्रैव समासो भवति नान्यत्रेति भावः । चशब्दा-
त्तद्धितोत्पन्नव्ययोग्यत्वे सत्येव भवति । तत् इति तस्मात्कारणात् भार्या पुरुषस्येत्यादौ विप-
रीतान्वये समासो न भवति । यद्वा देवदत्तस्य भार्यो पुरुषस्य यस्मिन्नत्र चतुर्णां शब्दानां
मध्यात् आदिममन्तिमं च शब्दं विहाय मध्यस्यशब्दद्वयग्रहणान् अन्वययोग्यत्वं नास्ति ।
ततः समासो न भवति अन्वयायोग्यत्वादिति पुरुषस्य भार्येत्यादौ तु भवति ॥

स च पङ्क्तिः । अव्ययीमावस्तत्पुरुषो द्वन्द्वो बहुव्रीहिः कर्मधारयो द्विगु-
थेति ॥^१ तत्र पूर्वपदप्रधानोऽव्ययीभावः ॥ द्विगुतत्पुरुषौ परपदप्रधानौ ॥
द्वन्द्वकर्मधारयौ चोभयपदप्रधानौ बहुव्रीहिरन्यपदप्रधानः तस्य क्रियाभिसं-
बन्धात् ॥ यत्रानेकसमासप्राप्तिस्तत्र उभयपदप्रधानो बलवान् ॥

अयं समासः कतिविध इति नामभिस्तद्भेदानाह—स चेति ॥ स समासः पङ्क्तिः पदप्र-
कारः पदसंख्य इत्यर्थः । तत्राद्योऽव्ययीभावो द्वितीयस्तत्पुरुषः तृतीयो द्वन्द्वश्चतुर्थो बहु-
व्रीहिः पञ्चमः कर्मधारयः षष्ठो द्विगुरिति । एवं समासः पङ्क्तिश्चेत्यर्थः ॥ सांप्रतं समासेषु
पदानां प्राधान्यमाह—पूर्वपदप्रधानोऽव्ययीभावः । पूर्वपदमव्ययं परपदमनव्ययं, तद्वशेन
अनव्ययस्य अव्ययभवनमव्ययीभावः । द्विगुतत्पुरुषौ समासौ परपदप्रधानौ पूर्वोत्तरयोः
पदयोर्मध्ये यत्परममेतत्तं पदं तस्यार्थः प्रधानो ययोस्तौ ॥ द्वन्द्वकर्मधारयौ, चोभयपदप्रधानौ
च पुनः द्वन्द्वश्च कर्मधारयश्च द्वन्द्वकर्मधारयौ उभे पूर्वापरे पदे प्रधाने ययोस्तौ ॥ बहुव्री-
हिरन्यपदप्रधानः पूर्वोत्तराभ्यां पदाभ्यामन्यत्किंचिद्बहिःस्थितं पदं प्रधानं यस्मिन् सः । स
कस्मात् ? तस्य क्रियाभिसंबन्धात् । अस्य व्याख्या यथा—तस्य क्रियाभिसंबन्धादिति पदं
सर्वत्रापि योज्यम् । तत्र तत्र तस्य तस्य पदस्य क्रियाभिः सह अभिसंबन्धात् क्रियायां
मुख्याधिकारित्वात् क्रियायोगित्वेन प्राधान्यादित्यर्थः ॥^२ अव्ययीभावः पूर्वपदप्रधानो
यथा—अधिक्षि स्त्रियमधिकृत्य भवतीत्यत्र पूर्वपदस्य अधिशब्दस्य क्रियायां मुख्यत्वाद-
व्ययीभावः पूर्वपदार्थप्रधानः । उत्तरस्य पदस्य अमेतत्तत्पदस्य क्रियाभिसंबन्धाभावात् ॥
द्विगुस्तत्पुरुषश्च एतौ परपदप्रधानौ । यथा पञ्चानां गवां समाहारः पञ्चगु इत्यत्र संख्या-
भूतस्य विशेषणत्वं गोशब्दस्य विशेष्यत्वं विशेष्यविशेषणयोर्विशेष्यस्य मुख्यत्वमिति गोश-
ब्दस्य परपदस्य प्रधानत्वम् । तथा तत्पुरुषसमासे प्राप्तं प्राप्त इत्यादीनां परपदार्थे प्रधा-
नत्वं यथा प्राप्तं प्राप्तस्तथा पुरं गृधं धनं सुखं प्राप्त इत्यादिषु पूर्वपदस्य परावृत्तिसह-
त्वात्परपदस्य च परावृत्त्यसहत्वात्तत्पुरुषे परपदस्य प्राधान्यम् । एवं द्विगुतत्पुरुषयोः
परपदस्य क्रियाभिसंबन्धात् द्विगुतत्पुरुषौ परपदप्रधानौ ॥ तथा द्वन्द्वे कर्मधारये च उभय-
पदयोः क्रियाभिसंबन्धात् द्वन्द्वकर्मधारयावुभयपदप्रधानौ । यथा अग्निश्च सोमश्च अभी-
षोमौ वर्तते इत्यादिषु पदद्वयस्यापि क्रियायामधिकारित्वात् द्वन्द्वे उभयपदयोः प्राधान्यम् ।
तथा कर्मधारये नीलं च तदुत्पलं चैत्यत्र विशेषणविशेष्ययोरेकार्थनिष्ठत्वादन्योन्याभयभू-
तत्वाच्च पदद्वयस्य प्राधान्यम् ॥ बहुव्रीहौ चान्यपदस्य प्राधान्यम् । यथा बहु धनं यस्ये-
त्यत्र बहुधनस्य वस्तुभूतत्वं यच्छब्दस्य तु स्वामित्वमिति अन्यपदस्य प्राधान्यम् । तस्या-

१ अव्ययस्य अव्ययेन वा भवनं सोऽव्ययीभावः । १ । स एवाग्निः पुरुषः प्रधानं यस्यात्तौ तत्पुरुषः ।
२ । द्वन्द्वस्य उभयपदयोर्बेदात्तौ द्वन्द्वः । ३ । बहु समानाधिकरणं ब्रूहिः प्रधानं यस्मिन् तौ बहुव्रीहिः ।
४ । कर्म मेदकं धारयतीति कर्मधारयः । ५ । द्वाभ्यां गच्छतीति द्विगुः । ६ । इत्यधिकम् ॥ २ इत्ये-
कस्मिन्समसिते पदेऽनेकसमासप्राप्तिस्तद्विषयम् ॥ निपादस्यपि मात्रयेदित्यत्र तत्पुरुषबहुव्रीहिकर्मधारय-
प्राप्ती सत्यां निर्णयमाह ॥ समानाधिकरणव्यधिकरणयोर्मध्ये समानाधिकरणो बलवान् ॥ एकविभक्त्य-
न्तस्तेनैकार्थनिष्ठत्वं सामानाधिकरण्यम् ॥ नीलं च तदुत्पलं च नीलोत्पलम् ॥ मिश्रविभक्त्यन्तत्वं मिश्रार्थः ।
निष्ठत्वं वैयधिकरण्यम् इत्यधिकः पाठः क्वाचित्कः ॥

न्यपदस्य क्रियाभिसंबन्धादिति ॥ अथ बलबलत्वमाह—उभयपदप्रधानो बलवानिति ॥ समासद्वयसंभवे य उभयपदप्रधानः सः बलवान् भवति । यथा निपादस्थपतिरित्यत्र निपादानां स्थपतिरिति तत्पुरुषे क्रियमाणे परपदप्रधानत्वम् । तथा निपादश्चासौ स्थपतिश्चेति कर्मधारये क्रियमाणे उभयपदप्रधानत्वम् । ततोऽत्र कर्मधारय एवोभयपदप्रधानत्वेन बलवान् । अतोऽत्र बलवत्त्वात् कर्मधारय एव स्यात् न तु तत्पुरुषः ॥

ऐकपदमैकस्वर्थमेकविभक्तिकत्वं च समासप्रयोजनम् ॥ अधि स्त्री इति स्थिते । स्त्रीशब्दाद्वितीयकवचनम् । स्त्रियमधिकृत्य भवतीति विग्रहेऽन्वययोग्यार्थसमर्पकः पदसमुदायो विग्रहो वाक्यमिति यावत् ॥ कृते समासे अव्ययानां पूर्वनिपातो वक्तव्यः ॥

ननु विभक्तान्वेय पदानि प्रयोक्तव्यानि किं समासेनेति समासस्य प्रयोजनमाह—ऐकपदमैकस्वर्थमेकविभक्तिकत्वं च समासप्रयोजनमिति ॥ अनेकेषां पदानामेकपदमिति तस्य भाव ऐकपदं बहूनि पदानि द्वे वा पदे उच्चार्य विभक्तिलोपं कृत्वा समासत्वात् या विभक्तिः क्रियते तस्यां कृतायामेकपदभावो भवति तदैकपदम् ॥ यद्वा—एकशेषे द्वे त्रीणि वा पदान्युच्चार्य एकं पदमवशिष्यते तदैकपदम् । यथा देवश्च देवश्च देवश्च देवाः ॥ तथा अनेकेषां स्वरानामेकस्वरस्य भावः ऐकस्वर्थम् । यथा स्त्रियमधिकृत्य भवतीति विभागोच्चारणे प्रयत्नगौरवं स्यात् । समासे उच्चारणप्रयत्नलाघवं स्यात् इदमेकं प्रयोजनम् ॥ ऐकपद्याच्छरवणादौ णत्वमपि प्रयोजनम् ॥ तथा वैदिकप्रक्रियासिद्धोदात्तादिस्वरानामैकस्वर्थं च प्रयोजनम् ॥ अनेकासां विभक्तीनामेका विभक्तिस्तस्या भावः एकविभक्तिकत्वं समासप्रयोजनमिति ॥ यथा शशाश्च कुशाश्च पलाशाश्च इत्यत्रासमासकरणे पदत्रयम् । [ततः समासे कृते] विभक्तिलोपानन्तरं त्रयाणामपि पदानामेकं पदम् । तथाऽसमासे किंचित्पदमुदात्तस्वरेण किंचित्पदं स्वरितस्वरेणोच्चार्यते, ततः समासे कृते एकस्वरेणोच्चारणम् ॥ तथा विभक्तित्रयस्याप्येकपदत्वे एकैव विभक्तिरित्येकविभक्तिकत्वमिति समासेनैतन्नयं साध्यत इत्यर्थः । यतः ।

‘विभक्तिर्लुप्यते यत्र तदर्थस्तु प्रतीयते ।

ऐकपदं पदानां च स समासोऽभिधीयते’ ॥

अथ पूर्वमुद्दिष्टत्वादव्ययीभावोदाहरणमाह—अधि स्त्री इति ॥ तावद्विरच्यते । अत्राधिरूपसंगोऽधिकृत्येतस्य वाचकः । स्वपदेरन्यपदैर्वा विविच्य कथनं विग्रहः । तेनाव्ययीभावस्यास्वपदविग्रहत्वात् । अधिशब्दो नोच्चार्यते, किंतु तदर्थंवाचकोऽधिकृत्येति शब्दोऽल्लिखित एवाग्रे उच्चार्यते । अतः केवलं स्त्रीशब्दस्याग्रे द्वितीयाया एकवचनम् अम् दीयते । ‘स्त्रीभ्रुवोः’ इति । ‘वान्शसि’ इति वा इय् ‘स्वरहीनं’ स्त्रियमिति सिद्धम् । ततः स्त्रियमधिकृत्येति विग्रहो भवति । अथ विग्रहपदसार्थमाह—अन्वयेति । परस्परसापेक्षपदैर्कार्याभावोऽन्वयस्तत्त्वान्वयस्य योग्यो योऽसावर्थस्तस्य समर्पकः प्रापकः । समर्थको वा दृढं करो यः पदसमुदायः पदसमूहः स विग्रहः तस्यापरं नाम वाक्यमित्यर्थः । समासार्थयोधकं वाक्यं विग्रहः इति वा । ततोऽधि स्त्रियमिति पदं स्त्रियमधिकृत्य भवतीति विग्रहे कृते, यद्वा स्त्रियमधीत्युच्चार्य कृते विग्रहे ‘अन्वयस्य पूर्वनिपातः कार्यः’ । अन्यच्च (त्र) यत्प्रति यद्यत्पदसंप्रधानं तस्य सर्वत्र समासे पूर्वनिपातो वक्तव्य इति ॥

स च पड्विधः । अन्ययीभावस्तत्पुरुषो द्वन्द्वो बहुव्रीहिः कर्मधारयो द्विगु-
थेति ॥^१ तत्र पूर्वपदप्रधानोऽन्ययीभावः ॥ द्विगुतत्पुरुषौ परपदप्रधानौ ॥
द्वन्द्वकर्मधारयौ चोभयपदप्रधानौ बहुव्रीहिरन्यपदप्रधानः तस्य क्रियाभिसं-
वन्धात् ॥ यत्रानेकसमासप्राप्तिस्तत्र उभयपदप्रधानो बलवान् ॥

अथ समासः कतिविध इति नामभिस्तद्भेदानाह—स चेति ॥ स समासः पड्विधः पदप्र-
कारः पदसंख्य इत्यर्थः । तत्राद्योऽन्ययीभावो द्वितीयस्तत्पुरुषः तृतीयो द्वन्द्वश्चतुर्थो बहु-
व्रीहिः पञ्चमः कर्मधारयः षष्ठो द्विगुरिति । एवं समासः पड्विधो ज्ञेयः ॥ सांप्रतं समासेषु
पदानां प्राधान्यमाह—पूर्वपदप्रधानोऽन्ययीभावः । पूर्वपदमव्ययं परपदमव्ययं तद्वशेन
अनव्ययस्य अव्ययमव्ययमव्ययीभावः । द्विगुतत्पुरुषौ समासौ परपदप्रधानौ पूर्वोत्तरयोः
पदयोर्मध्ये यत्परमप्रेतनं पदं तस्यार्थः प्रधानो ययोस्तौ ॥ द्वन्द्वकर्मधारयौ, चोभयपदप्रधानौ
च पुनः द्वन्द्वश्च कर्मधारयश्च द्वन्द्वकर्मधारयौ उभे पूर्वापरे पदे प्रधाने ययोस्तौ ॥ बहुव्री-
हिरन्यपदप्रधानः पूर्वोत्तराभ्यां पदाभ्यामन्यत्किंचिद्व्रीहिः स्थितं पदं प्रधानं यस्मिन् सः । स
कस्मात् ? तस्य क्रियाभिसंवन्धात् । अस्य व्याख्या यथा—तस्य क्रियाभिसंवन्धादिति पदं
सर्वत्रापि शोध्यम् । तत्र तत्र तस्य तस्य पदस्य क्रियाभिः सह अभिसंवन्धात् क्रियायां
मुख्याधिकारित्वात् क्रियायोगित्वेन प्राधान्यादित्यर्थः ॥ अन्ययीभावः पूर्वपदप्रधानो
यथा—अधिक्षि ब्रियमधिकृत्य भवतीत्यत्र पूर्वपदस्य अधिशब्दस्य क्रियायां मुख्यत्वाद्-
न्ययीभावः पूर्वपदार्थप्रधानः । उत्तरस्य पदस्य अमेतनपदस्य क्रियाभिसंवन्धाभावात् ॥
द्विगुस्तत्पुरुषश्च एतौ परपदप्रधानौ । यथा पञ्चानां गवां समाहारः पञ्चगु इत्यत्र संख्या-
भूतस्य विशेषणत्वं गोशब्दस्य विशेष्यत्वं विशेष्यविशेषणयोर्विशेष्यस्य मुख्यत्वमिति गोश-
ब्दस्य परपदस्य प्रधानत्वम् । तथा तत्पुरुषसमासे ग्रामं प्राप्त इत्यादीनां परपदार्थे प्रधा-
नत्वं यथा ग्रामं प्राप्तस्तथा पुरं गृहं धनं सुखं प्राप्त इत्यादिषु पूर्वपदस्य परावृत्तिसह-
त्वात्परपदस्य च परावृत्त्यसहत्वात्तत्पुरुषे परपदस्य प्राधान्यम् । एवं द्विगुतत्पुरुषयोः
परपदस्य क्रियाभिसंवन्धात् द्विगुतत्पुरुषौ परपदप्रधानौ ॥ तथा द्वन्द्वे कर्मधारये च उभय-
पदयोः क्रियाभिसंवन्धात् द्वन्द्वकर्मधारयावुभयपदप्रधानौ । यथा अग्निश्च सोमश्च अग्नी-
षोमौ वर्तेते इत्यादिषु पदद्वयस्यापि क्रियायामधिकारित्वात् द्वन्द्वे उभयपदयोः प्राधान्यम् ।
तथा कर्मधारये नीलं च तदुत्पलं चेत्यत्र विशेषणविशेष्ययोरेकार्यनिष्ठत्वादन्योन्याश्रयभू-
तत्वाच्च पदद्वयस्य प्राधान्यम् ॥ बहुव्रीहिं चान्यपदस्य प्राधान्यम् । यथा बहु धनं यत्ये-
त्यत्र बहुधनस्य वस्तुभूतत्वं यच्छब्दस्य तु स्वामित्वमिति अन्यपदस्य प्राधान्यम् । तस्या-

१ अव्ययस्य अव्ययेन वा सवने सोऽन्ययीभावः । १ । स एवाग्निः पुरुषः प्रधानं यस्यासौ तत्पुरुषः ।
२ । द्वन्द्वायते उभयपदयोर्मेवास्मै द्वन्द्वः । ३ । बहु समाप्तिरिक्कं व्रीहिः प्रचारं यस्मिन्सौ बहुव्रीहिः
। ४ । कर्म भेदकं धारयतीति कर्मधारयः । ५ । द्वान्यां गच्छतीति द्विगुः । ६ । इत्यधिकम् ॥ २ इदमे-
कस्मिन्समसिते पदेऽनेकसमासप्राप्तिस्तद्विषयम् ॥ निपादस्यपि चान्येदिह तत्र तत्पुरुषबहुव्रीहिकर्मधारय-
प्राप्ती सत्या निर्णयमाह ॥ समानाधिकरणन्यधिकरणयोर्मध्ये समानाधिकरणो बलवान् ॥ एकविभक्त-
स्तत्त्वमेतन्मितिष्टत्वं समानाधिकरणम् ॥ नीलं च तदुत्पलं च नीलोत्पलम् ॥ मित्रमिषमन्यन्तारं मित्रार्थ-
मितिष्टत्वं वैयधिकरणम् इत्यधिकः पाठः काचित् ॥

न्यपदस्य क्रियाभिसंबन्धादिति ॥ अथ बलावत्त्वमाह—उभयपदप्रधानो बलवानिति ॥ समासद्वयसंभवे य उभयपदप्रधानः सः बलवान् भवति । यथा निपादस्वपतिरित्यत्र निपादानां स्वपतिरिति तत्पुरुषे क्रियमाणे परपदप्रधानत्वम् । तथा निपादधाम्नी स्वपतिश्चेति कर्मधारये क्रियमाणे उभयपदप्रधानत्वम् । ततोऽत्र कर्मधारय एवोभयपदप्रधानत्वेन बलवान् । अतोऽत्र बलवत्त्वान् कर्मधारय एव स्यात् न तु तत्पुरुषः ॥

ऐकपदमैकस्वर्यमेकविभक्तिकत्वं च समासप्रयोजनम् ॥ अधि स्त्री इति स्थिते । स्त्रीशब्दाद्वितीयकवचनम् । स्त्रियमधिकृत्य भवतीति विग्रहेऽन्ययोग्यार्थसमर्पकः पदसमुदायो विग्रहो वाक्यमिति यावत् ॥ कृते समासे अव्ययानां पूर्वनिपातो वक्तव्यः ॥

ननु विभक्तान्येव पदानि प्रयोक्तव्यानि किं समासेनेति समासस्य प्रयोजनमाह—ऐकपदमैकस्वर्यमेकविभक्तिकत्वं च समासप्रयोजनमिति ॥ अनेकेषां पदानामेकपदमिति तस्य भाव ऐकपदं बहूनि पदानि द्वे वा पदे उच्चार्य विभक्तिलोपं कृत्वा समामत्वात् या विभक्तिः क्रियते तस्यां कृत्यामैकपदभावो भवति तदैकपदम् ॥ यद्वा—एकशेषे द्वे त्रीणि वा पदान्युच्चार्य एकं पदमवशिष्यते तदैकपदम् । यथा देवश्च देवश्च देवश्च देवाः ॥ तथा अनेकेषां स्वराणामेकस्वरस्य भावः ऐकस्वर्यम् । यथा त्रियमधिकृत्य भवतीति विभागोच्चारणे प्रयत्नगौरवं स्यात् । समासे उच्चारणप्रयत्नलाघवं स्यात् इदमेकं प्रयोजनम् ॥ ऐकपद्याच्छरणार्थाः शतबन्धमपि प्रयोजनम् ॥ तथा वैदिकप्रक्रियास्तिद्धोदात्तादिस्वराणामेकस्वर्यं च प्रयोजनम् ॥ अनेकासां विभक्तीनामेका विभक्तिसत्त्वा भावः एकविभक्तिकत्वं समासप्रयोजनमिति ॥ यथा दशशब्दं कुशशब्दं पलाशशब्दं इत्यत्रासमासकरणे पदत्रयम् । [ततः समासे कृते] विभक्तिलोपानन्तरं त्रयाणामपि पदानामेकं पदम् । तथाऽसमासे किञ्चित्पदमुदात्तस्वरेण किञ्चित्पदं स्वरितस्वरेणोच्चार्यते, ततः समासे कृते एकस्वरेणैशोच्चारणम् ॥ तथा विभक्तित्रयस्याप्येकपदत्वे एकैव विभक्तिरित्येकविभक्तिकत्वमिति समासेनेतन्नयं साध्यत इत्यर्थः । यतः ।

‘विभक्तिर्लुप्यते यत्र तदर्थस्तु प्रतीयते ।

ऐकपदं पदानां च स समासोऽभिधीयते’ ॥

अथ पूर्वमुद्रित्वाद्यव्ययीभावोदाहरणमाह—अधि स्त्री इति ॥ तावद्विज्ञेयते । अत्राधिकपसर्गोऽधिकृत्येतस्य वाचकः । स्वपदैरन्यपदैर्वा विविच्य कथनं विग्रहः । तेनाप्ययीभावस्यास्वपदविग्रहत्वात् । अधिशब्दो नोच्चार्यते, किंतु तदर्थंवाचकोऽधिकृत्येति शब्दोऽल्लिखित एवाग्रे उच्चार्यते । अतः केवलं स्त्रीशब्दस्याग्रे द्वितीयाया एकवचनम् अम् दीयते । ‘स्त्रीध्रुवोः’ इति । ‘वाग्दशसि’ इति वा इय् ‘स्वरहीनं’ स्त्रियमिति सिद्धम् । ततः स्त्रियमधिकृत्येति विग्रहो भवति । अथ विग्रहपदस्यार्थमाह—अन्वयेति । परस्परसापेक्षपदैकार्थभावोऽन्वयस्तस्मान्वयस्य योग्यो योऽसावर्थस्तस्य समर्पकः प्रापकः । समर्थको वा ददं करो यः पदसमुदायः पदसमूहः स विग्रहः तस्यापरं नाम वाक्यमित्यर्थः । समासार्थबोधकं वाक्यं विग्रहः इति वा । ततोऽधि स्त्रियमिति पदं त्रियमधिकृत्य भवतीति विग्रहे कृते, यद्वा त्रियमधीत्युच्चार्य कृते विग्रहे ‘अव्ययस्य पूर्वनिपातः कार्यः’ । अन्यच्च (त्र) यत्पति यद्यत्पदमप्रधानं तस्य सर्वत्र समासे पूर्वनिपातो वक्तव्य इति ॥

पूर्वेऽन्वयेऽन्वयीभावः ॥ अव्यये पूर्वपदे सति योऽन्वयः सोऽन्वयीभाव-
संज्ञकः समासो भवति ॥ इति समाससंज्ञायाम् ॥

अथाव्ययीभावस्य लक्षणमाह—सूत्रम्—‘पूर्वेऽन्वयेऽन्वयीभावः’ ॥ पूर्वे इति पूर्वशब्दस्य सप्तम्येकवचनान्तम् । ‘अ इ ए’ । अव्यये इति सप्तम्येकवचनान्तम् । ‘अ इ ए’ । अव्य-
यीभावः प्रथमैकवचनान्तम् । ‘स्रोर्वि०’ । अकारद्वयस्यापि ‘एदोतोऽतः’ इत्यनेन लोपः ।
त्रिपदमिदं सूत्रम् । अव्यये पूर्वपदे सति प्राधान्येन पूर्ववर्तिनि सति योऽन्वयः सोऽन्वयी-
भावसंज्ञकः समासो भवति । अत्र अध्युपसर्गस्य ‘तद्व्ययम्’ इति सूत्रेणान्वयसंज्ञा ।
ततो अव्यये पूर्वपदेऽस्यान्वयस्य अव्ययीभाव इति समाससंज्ञा ॥

समासप्रत्यययोः ॥ समासे वर्तमानाया विभक्तेः प्रत्यये परे च विभक्तेर्लु-
ग्भवति ॥ नामसंज्ञायां स्यादिविभक्तिर्भवति ॥

ततः समाससंज्ञायां सिद्धायां किं कृत्यमिति सूत्रेणाह—‘समासप्रत्यययोः’ ॥ समासश्च
प्रत्ययश्च समासप्रत्ययौ तयोः सप्तमीद्विवचनान्तम् । ओस् । ‘ओसि’ इत्यकारस्य एकारः ।
‘ए अय्’ ‘स्वरहीनं०’ ॥ समासेऽन्वयीभावादौ वर्तमानाया विभक्तेस्तथा प्रत्यये कृतद्वि-
तलक्षणे परे च विभक्तेर्लुक् भवति । समासे वर्तमानत्वं प्रस्तुतमेव । तद्विप्रत्यये परे
यथा उपगोरपत्यमित्यत्र पष्ठीलोपः । कृत्यप्रत्यये यथा—कुम्भं करोतीत्यत्र द्वितीयावर्तमा-
नार्थयोर्लोपः ॥ इति सूत्रेण जमो लुक् । ततो ‘निमित्ताभावे नैमित्तिकत्वाप्यभावः’ इति
वचनात् इयोऽपि निषेधः । स्त्रीशब्दः प्रकृत एव तिष्ठति । अधि स्त्री इति जातम् । ततः
‘कृतद्वितसमासाश्च’ इति समासस्य नामसंज्ञा । अतो नामत्वात्स्यादय इति सामान्येन
प्रथमैकवचने स् । अधि स्त्री स् इति स्थिते ॥

स नपुंसकम् ॥ सोऽन्वयीभावः समासो नपुंसकलिङ्गो भवति । नपुंसक-
त्वाद्भ्रूयत्वम् ॥

लिङ्गव्यवस्थां सूत्रेणाह—‘स नपुंसकम्’ ॥ स इति तच्छब्दस्य प्रथमैकवचनान्तम् । ‘सदा-
द्वेष्टे०’ ‘स्तः’ इति तस्य सः । ‘स्रोर्वि०’ ॥ नपुंसकं प्रथमैकवचनान्तम् । स् ‘अतोऽम्’
‘अम्शसोरस्य’ ‘भोऽनुस्वारः’ ‘सैपाद्वसे’ इति विसर्गलोपः । द्विपदमिदं सूत्रम् । सोऽन्वयी-
भावो नपुंसकलिङ्गो भवति । इति नपुंसकलिङ्गता । ततो नपुंसकत्वात् ‘नपुंसकस्य’ इति
सूत्रेण ऋस्यत्वमेवेति नान्यत् सेरमादिकार्यम् ॥

अव्ययीभावात् ॥ अव्ययीभावात्परस्या विभक्तेर्लुग्भवति ॥ अधिसि रृह-
कार्यम् ॥ रापमतिक्रान्तमतिरि कुलम् । नावमतिक्रान्तमतिरि जलम् ॥
अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया ॥ क्रान्ताद्यर्थे वर्तमाना अत्यादयो
द्वितीयया सह समस्यन्ते स तत्पुरुषसंज्ञकः समासो भवति ॥ ह्रस्वादेशो
संध्यक्षराणांभिकारोकारौ च चक्षुष्यौ ॥

‘नपुंसकत्वात्०’ इति सूत्रेण न्यमोर्तुकि प्राप्ते सर्वविभक्तिरुपगर्थसुप्रान्तरमाह—‘अव्य-

यीभावात् ॥ अन्ययीभावाद्गन्धस्य पञ्चम्येऽन्यचनेन । 'इसित्' 'मरणे' ० ॥ 'अन्ययीमा-
वसमासात्परम्याः सर्वस्या अपि विभक्तेर्भूतं भवति, न गन्धनिर्देशे' इति सर्वविभक्तेर्भूतेन
भवति । न तु 'अतोऽम्' 'ओरी' 'जङ्गसोः शिः' इत्यादिसूत्रप्राप्तिः । इति सेल्लोऽपि अधिस्त्रि
इति सिद्धम् । त्रियमधिष्टत्याधिलेख्यः । इदं गृह्यार्थं श्रीस्वामिक रूपाधारमित्यर्थः ।
सप्तस्यपि विभक्तिषु सर्ववचनेषु अधिस्त्रि अधिस्त्री ईदृशमेव रूपम् । एवम् हरी अधिकृत्य
प्रयुक्ता कथा अधिहरि ॥ एवम् अतिरि अतिनो इत्यत्र द्वितीयैकत्रयनेऽम् । ततो रायमति-
प्रान्तं नायमतिप्रान्तमिति विग्रहे कृते अन्ययीभावनमासः । ततः 'समासप्रत्यययोः'
इति विभक्तिलोपः । 'निमित्ताभावे नैमित्तिकस्याप्यभावाः' इति अतोऽभावे 'ऐ आय्' इत्य-
स्याप्यभावाः । ततो नपुंसकत्वात् ह्रस्वत्वं त्रियते इति ह्रस्वरणविधिमाह—ह्रस्वादेश इति ।
सध्यक्षराणामेकारादीना ए ओ ऐ औ एषा ह्रस्वादेशे त्रियमाणे सति एकारैकारयो-
रिः । ओकारौकारयोस्तु उकारादेशः इति अतिरि इत्यत्र ऐकारस्य इकारः । अतिनो इत्यत्र
औकारस्य उकारः । ततः प्रथमेऽन्यचने । 'अन्ययीभावात्' इति सिलोपः । अतिरि इति
सिद्धम् । एतत्कुलमतिरि द्रव्यपूर्णमित्यर्थः । एवमेतज्जलमतिषु नौभिरपि तरीतुमक्षय-
मित्यर्थः ॥ केचित्त्रयान्ययीभावा नैच्छन्ति । किंतु 'अत्यादयः श्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया तत्पुरुषे'
इति तत्पुरुषसमासमिच्छन्ति ॥ अत्रत्यन्ययीभावाः ॥ तथित्यम् । एवमुपनदि उपनन्धु
उपकर्तु अन्यमि प्रत्यमि सामि ॥ अनुगिरि अनुवनम् अनुज्येष्ठं प्रत्यमं परोक्षं, 'नायं नित्रा-
काल' इत्यतिनिद्रा, मध्येसमुद्र पारेगङ्गमित्यादि लोकाश्चेत्यम् । यत उक्तं प्रक्रियाकौमुद्याम्
'अन्ययं विभक्तिस्मरूपमृद्धिपृष्ट्यर्थभावात्प्राप्तप्रतिग्रहप्रादुर्भावरपञ्चाशत्प्रादुर्भूतपूर्वयोगपद्य-
सादृश्यसप्तसित्तिसाहस्रान्वचनेऽन्ययीभावा' इति ॥

यथाऽसादृश्ये ॥ यथाशब्दोऽसादृश्ये वर्तमानः समस्यते सोऽन्ययीभावाः
समासो भवति ॥ शक्तिमनतिक्रम्य करोतीति यथाशक्ति करोति ॥

पुनरन्ययीभावात् सक्रमाह—यथाऽसादृश्ये ॥ यथाशब्दः सादृश्यार्थेऽसादृश्यार्थे च ।
तत्र सादृश्यार्थे उपमार्थे यथाशब्देन सह समासो न भवतीत्यर्थः । यद्वा योग्यताधीप्ताप-
दार्थानतिवृत्तिसादृश्यानि इति यथाशब्दस्य चत्वारोऽर्थः । तत्र सादृश्यार्थं विहायान्येऽन्येषु
वर्तमानस्य यथाशब्दस्यान्वितेन पदेन सह समासो भवतीत्यर्थः । बाधाभावाद् योग्यता ।
पदार्थानां व्याप्तिरन्ता वीन्ता । उदाहरणम् । यथारूपं चेष्टते रूपस्य योग्यं 'यथारूपम्' इति
योग्यता ॥ १ ॥ परवृद्ध प्रणमति ये ये वृद्धान्मासान् यथाकर्म प्रणमति इति यथावृद्धं
इति योप्ता ॥ २ ॥ शक्तिमनतिक्रम्य करोतीति यथाशक्ति । एवं मूलमनतिक्रम्येति पदा-
र्थानतिवृत्तिः ॥ ३ ॥ सादृश्ये तु न समामः यथा विष्णुः तथा शिवः ॥ ४ ॥ [यथा]
शक्तिं द्वितीयैकवचनम् । 'अमृगसोः' अनतिक्रम्येत्युच्चारणमात्रं तमनुसृत्येत्यर्थः । अन-
तिक्रम्यमनुद्देश्येत्यर्थः ॥ पूर्वं यथाशब्दः असादृश्यार्थत्वात्समामः स चान्ययीभावाः ।
इति समाससंज्ञायां स्यादिविमक्तिः । 'अन्ययीभावात्' इति सेल्लोपः । यथाशक्ति शक्त्यनु-
सारेण करोतीत्यर्थः । [सादृश्ये तु यथा विष्णुमवा गिरः । अत्र न समामः] ॥

कुम्भस्य समीपमिति विग्रहे समानादि पूर्ववत् अन्ययीभावात् इति प्राप्ते ॥

अतोऽमनतः ॥ आकारान्तादव्ययीभावात्परस्या विभक्तेरम् भवति अतं
वर्जयित्वा ॥ उपकुम्भं वर्तते ॥ उपकुम्भं पश्य ॥

‘एतच्च ‘अव्ययीभावात्’ इति सूत्रं सामान्यसूचकम् । अथाकारान्तात्परतो विभक्तीनां
विशेषमाह—सूत्रम्—‘अतोऽमनतः’ । अत इति पञ्चम्येकवचनान्तम् । ‘स्वरहीनं०’ ‘स्रोवि०’ ।
अम् प्रथमैकवचनान्तम् । ‘ह्रसेपः०’ अनत् न अत् अनत् तस्मात् अनतः पञ्चम्येकवचना-
न्तम् । ‘स्वरहीनं०’ ‘स्रो०’ पश्चात् । ‘अतोऽत्युः’ ‘ड ओ’ ‘एदोऽतोऽतः’ मकारस्य अका-
रेण सह । ‘स्वरहीनं०’ ॥ त्रिपदमिदं सूत्रम् । अकारान्तो योऽव्ययीभावस्तस्मात्परस्याः
सर्वस्या अपि विभक्तेरमादेशो भवति । परम् अतमिति पञ्चम्या अदादेशं त्यक्त्वा अत
आदेशग्रहणात् आदेशिनं ङसि वर्जयित्वेत्यर्थः । पञ्चम्या अम् न भवतीति तात्पर्यार्थः ॥
अत्रोवाहरणम्—कुम्भस्य समीपमिति चिप्रहे कुम्भशब्दात् पष्ठयेकवचने ‘ङस्य’ कुम्भस्येति
सिद्धम् । समीपार्थे उप इति पूर्वमुपसर्गरूपमव्ययम् । उपशब्देन समीपार्थस्योक्तत्वादुक्ता-
र्थानामप्रयोग इति समीपशब्दस्याप्रयोजनम् । ततोऽव्ययीभावसमाससंज्ञा । ‘समासप्रत्य-
ययोः’ इति पष्ठीलोपः । उपकुम्भ इति समासस्य नामसंज्ञा । तत्र ‘लिङ्गार्थे प्रथमा’ इति
प्रथमैकवचनम् । ‘अतो०’ इति सेरम् । ‘अम्शसोरस्य’ ‘मोऽनुस्वारः’ प्रथमायाम् उपकुम्भं
वर्तत इति । अमे उपकुम्भशब्दात् द्वितीयाद्याः सप्तमीपर्यन्ता विभक्तयो यथार्थं योज्याः ।
तत्र द्वितीयाद्यामुपकुम्भं पश्य ॥

वा टाडयोः ॥ टा ङि इत्येतयोर्वा अम् भवति ॥ उपकुम्भेन कृतं उपकु-
म्भकृतम् । उपकुम्भं देहि । अनत इति विशेषणादुपकुम्भादानय । उपकुम्भं
देशः । उपकुम्भं निधेहि । उपकुम्भे निधेहि ।

सूत्रम्—‘वा टाडयोः’ ॥ वा प्रथमैकवचनान्तम् । ‘अव्यया०’ । टा च ङिश्च टाङी
तयोः पष्ठीद्विवचनान्तम् । ‘इ यं स्वरे’ ‘स्वरहीनं०’ ॥ द्विपदं सूत्रम् । टा ङि इत्येतयोर्ब-
न्धनयोर्वा अम् भवति । उपकुम्भं द्विस्थाने उभयत्रापि तृतीयैकवचने टा एकत्र अम् अप्यत्र
वाशब्दस्य च बहुलार्थत्वात् लुक् न किं तु ‘टेन’ ‘अ इ ए’ उपकुम्भेन वा कर्त्रा कृतं कुम्भस्य
समीपेन कृतमित्यर्थः । चतुर्थ्या तु उपकुम्भं कुम्भस्य समीपाय देहीत्यर्थः । पञ्चम्याम्
अनत इति विशेषणात् पञ्चम्या अम् न भवति । अत उपकुम्भात् कुम्भस्य समीपादानाय ।
पष्ठ्यां तु उपकुम्भं देशः । कुम्भसंयन्धिनः समीपस्य देशः प्रदेशः इत्यर्थः । सप्तम्यां तु ‘वा
टाडयोः’ इति विकल्पेन अम् । पक्षे ‘अ इ ए’ उपकुम्भमुपकुम्भे इति रूपद्वयम् । कुम्भस्य
समीपे निधेहि स्थापयेत्यर्थः ॥

अवधारणार्थं यावति च ॥ अवधारणार्थं यावच्छब्दे प्रयुज्यमाने अव्य-
यपूर्वपदाभावेऽपि योज्यवयः सोऽव्ययीभावसंज्ञकः समासो भवति ॥ याव-

न्यमत्राणि तावतो ब्राह्मणानामन्यस्वेति यावदमत्रम् ॥ मक्षिकाणामभावो निर्मक्षिकं वर्तते ॥'

पुनरव्ययीभावं वक्तव्यरूपया फक्किकया निरूपयति—न केवलम् अव्यये पूर्वपदे एवाव्ययीभावः किंत्ववधारणे यावच्छब्देऽपि पूर्वपदे सति अव्ययीभावः । अवधारणार्थे परिमाणे यावच्छब्दे । ततोऽवधारणेऽर्थे यावच्छब्दे प्रयुज्यमाने योऽन्वयः सोऽव्ययीभावसंज्ञकः समासो भवति । चशब्दावभावार्थेऽपि अव्ययपूर्वकत्वे अव्ययीभावः समासः । इति समाससंज्ञायां यावत् प्रथमावहुवचने 'अशसोः शिः' 'नुमयमः' 'नश्चापदान्ते०' 'स्वरहीनं०' अग्रे अमत्र प्रथमावहुवचने 'जशसोः शिः' 'नुमयमः' 'नोपधायाः' 'कूर्तोणो०' 'स्वरहीनं०' यावन्त्यमत्राणि पात्राणि भाजनानि संभवन्तीति विग्रहं कृत्वा पदद्वयेऽपि 'समासप्रत्यययोः' इति विभक्तिलोपः । यावत्-अमत्र इति स्थिते ब्राह्मणानित्यत्र विदोष्यस्य द्वितीयावहुवनान्तत्वात् द्वितीयावहुवचनं शस् । 'अतोऽमनसः' इति शसोऽम् । 'अमशसो०' 'अपा अवे०' तस्य वः । यावदमत्रमिति पात्रसंख्यया ब्राह्मणानामन्यस्वेत्यर्थः ॥ तथा मक्षिकाशब्दात् पद्मोवहुवचने । 'नुडामः' 'कूर्तोणो०' 'स्वरहीनं०' मक्षिकाणामभाव इति विग्रहे अभावेऽर्थे पूर्वं निरूपयोगः । अत्राभावेऽव्ययीभावसमासः । 'समासप्रत्यययोः' इति पद्मोलोपः । नामसंज्ञायां स्वाविः । प्रथमैकवचने नपुंसकत्वाव्ययीभावस्य 'नपुंसकस्य०' इति ह्रस्वत्वम् । 'अतोऽमनसः' इति सेरम् । 'अमशसो०' 'मोनुस्वारः' निर्मक्षिकं वर्तते । अग्रे निर्मक्षिकं पश्य निर्मक्षिकं कृतमित्रादीनि द्वितीयादिपूदाहरणानि ज्ञेयानि । इत्यव्ययीभावः समासः ॥

अमादौ तत्पुरुषः ॥ द्वितीयाद्यन्ते पूर्वपदे सति योऽन्वयः स तत्पुरुषसंज्ञकः समासो भवति ॥ ग्रामं प्राप्तो ग्रामप्राप्तः ॥ दात्रेण छिन्नं दात्रच्छिन्नम् ॥ यूपाय दारु यूपदारु ॥ वृकेभ्यो भयं वृकभयम् ॥ राज्ञः पुरुषो राजपुरुषः ॥ अक्षेणु शौण्डः अक्षशौण्डः ॥

अथ तत्पुरुषसमासमाह—सूत्रम्—'अमादौ०' ॥ अम् आदिर्यस्याः सा अमादिस्तस्यामागादौ सप्तम्येकवचनान्तम् । डेरौ डित् । डित्वाट्टिलोपः । अमे तत्पुरुषः प्रथमैकवचनान्तम् । 'सोर्वि०' ॥ अमादावित्यत्र आतावेकवचनम् । तेन अमाद्या द्वितीयाद्याः सप्तमीपर्यन्ताः पङ्क्तिभक्तयो ब्राह्मा इति यस्य पदस्यान्ते द्वितीयाद्या विभक्तयो भवन्ति तस्मिन् पदे सति योऽन्वयो विग्रहः स तत्पुरुषसंज्ञकः समासो भवति अत्रान्वयशब्देन अन्वयप्रतिपादको विग्रहो ज्ञेयः । तत्र प्रथमं द्वितीयान्तस्य पूर्वपदस्योदाहरणम् । ग्रामशब्दात् द्वितीयैकवचने अम् । 'अमशसो' 'मोनुस्वारः' । प्राप्तशब्दात् प्रथमैकवचने 'सोर्वि०' ।

१ आदमर्यादाऽभिधिभ्योः ॥ मर्यादायामभिधि च आद् वा समस्यते । पाटलिपुत्रं मर्यादीकृत्येत्यापाटलिपुत्रम् ॥ बालानभिध्याप्येत्याबालम् ॥ तेन विनेति मर्यादा ॥ तेन सदैवमिविधिः ॥ पारे मध्ये पट्टा वा ॥ पारमध्यशब्दो पट्टा वा समस्यते ॥ एदन्तो निपातो सूत्रात् ॥ प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम् ॥ समासशब्दे प्रथमानिर्दिष्टमुपसर्जनसंज्ञं स्यात् ॥ उपसर्जनं पूर्वम् ॥ समासे उपसर्जनं प्राक् प्रयोज्यम् ॥ गङ्गायाः पारे इति पारेगङ्ग-गङ्गापारे ॥ गङ्गाया मध्ये इति मध्येगङ्ग-गङ्गामध्ये इत्यधिकम् ।

ग्रामं प्राप्तः इति द्वितीयान्ते पूर्वपदे तत्पुरुषः । 'समासप्रत्यययोः' इति अमृत्योलोपः । नामसंज्ञायां प्रथमैकवचने । 'स्रोर्वि०' ग्रामप्राप्त इति सिद्धम् ॥ दानशब्दात् साधने वृत्तिया । वृत्तियैकवचने । 'टेन' 'अ इ ए' 'ध्रुनो०' । छिन्नशब्दात् प्रथमैकवचने । 'अतोऽम्' 'अमृशसो०' 'मोऽनुस्वारः' । दात्रेण छिन्नमिति वृत्तियान्ते पूर्वपदे तत्पुरुषः । पूर्ववद्विभक्तिलोपः । पुनरपि नामसंज्ञाया स्यादिः प्रथमैकवचने । 'अतोऽम्' 'अमृशसोरस्य' दात्रछिन्नमिति ॥ एव यूपशब्दात् चतुर्थ्यैकवचने डे । 'डेरक्' 'ए अय्' 'सवर्णे दीर्घः०' 'स्वरहीनं०' तादर्थ्ये चतुर्थी यूपाय दारु प्रथमैकवचने 'नपुसकात्समोर्लुक्' यूपाय यज्ञ-स्तम्भाय दारु काष्ठम् । 'समासप्रत्यययोः' इति विभक्तिलोपादि पूर्ववत् । पुनः प्रथमैकवचनं 'सि' 'नपुसकात्समोर्लुक्' अत्र चतुर्थीपूर्वपदतत्पुरुषः ॥ वृक्षशब्दात् पञ्चमीबहुवचने भ्यस् । 'ए स्मि बहुत्वे' । भयशब्दात् प्रथमैकवचने सि 'अतोऽम्' । 'भयहेतौ पञ्चमी' इति पञ्चमीनट्ठनचनम् । वृक्षेभ्यो भयमिति विप्रहे विभक्तिलोपादि पूर्ववत् । ततस्तत्पुरुषस्य परपदप्रधानत्वात् भयशब्दः ङीपलिङ्गे प्रथमैकवचने । 'अतोऽम्' 'अमृशसोरस्य' 'मोऽनुस्वारः' अत्र पञ्चमीतत्पुरुषः ॥ तथा राज्ञः पुरुषः इत्यत्र राजनशब्दात्समन्धे पठ्ठी । राजनशब्दात् पष्ठ्यैकवचने । 'अलोपः०' 'स्तोः श्रुभिः श्रुः' 'जन्मोर्ज्ञः' 'स्वरहीनं०' अमे पुरपशब्दात् प्रथमैकवचने 'स्रोर्वि०' राज्ञः पुरप इति विप्रहे 'समासप्रत्यययोः' इति विभक्तिलोपः । 'नाम्नो नो०' इति राजन्नित्यत्र नकारलोपः । ततो नामसंज्ञाया स्यादिः । प्रथमैकवचने 'स्रोर्वि०' अत्र पठ्ठीतत्पुरुषः ॥ अक्षशब्दात् सप्तमीबहुवचने सुप् 'एस्मि बहुत्वे' 'धिलात्पः०' अमे शौण्डशब्दात् प्रथमैकवचने 'स्रोर्वि०' अक्षेषु पाशेषु शौण्डध्य-तुरः । अत्र विपर्याये सप्तमी सप्तमीनट्ठनचने सुप् 'समासप्रत्यययोः' प्रथमैकवचने सि 'स्रोर्वि०' अक्षशौण्ड इति सिद्धम् ॥

कचिदभाचन्तस्य परत्वम् ॥ अग्नौ आहित इत्यादिताम्रिः ॥ पूर्वं भूत इति भूतपूर्वः ॥

साप्रतं विशेषमाह—'कचिदभाचन्तस्य०' ॥ तत्पुरुषसमासे वर्तमानस्य द्वितीयाविभक्त्यन्तस्य प्रथमान्तस्य च पूर्वपदस्य परत्वमित्युत्तरपदस्यममे वर्तमानस्य भवति । कचिदप्रयोगान्तरे, न सर्वत्रेत्यर्थः । उदाहरणमाह—अग्निशब्दात् सप्तम्येकवचने 'डेरो डित्' द्वितीयादिलोपः । 'स्वरहीनं०' । आहितशब्दात् प्रथमैकवचने 'स्रोर्वि०' । अग्नौ आहित इति विप्रहे तत्पुरुषमगासः । विभक्तिलोपे कृते अग्निपदमाहितपदस्यामे प्रयुज्यते । 'सवर्णे दीर्घः०' 'स्रोर्वि०' अग्निविपर्यये तत्पर इत्यर्थः ॥ एव पूर्वस्मिन् फाले भूत इति विप्रहे सप्तमीप्रथम-बोलोपे 'कचिदभाचन्तस्य परत्वम्' इति भूत इति पदस्यामे पूर्वं इति पद लिख्यते । प्रथमैकवचने 'स्रोर्वि०' भूतपूर्व इति सिध्यति । एव दन्ताना राजा राजदन्तः ॥ कचिदित्युक्तत्वात् अग्नौ आहित इत्यपि भवति ॥

समाप्ते कचिदैकपदं णत्वहेतुः ॥ शराणां वनं शरणम् ॥ आग्राणां वनमाश्रयणम् ॥

अथ समासे पुनरेकपक्षस्य श्रयोजनमाह—समासे कचिदैकपक्षं गत्वहेतुः ॥ समासत्रि-
पक्षे कचित्प्रयोगे पूर्वपदस्थान् पकाररेकवर्णरूपाभिन्नादुत्तरपदस्य नकारस्य गन्वकरणे
ऐकपक्षं हेतुः कारणं भवति । यथा आघ्राणां वनं आघ्रणम् । शराणां वनं शरवणम् ।
इत्युभयत्रापि तत्पुरुषसमासः । विभक्तैर्लोपः । ऐकपक्षत्वे 'ऊर्नोणो' इति पूर्वपदस्याश्र-
यहितरेफात् उत्तरपदवनसंबन्धिनो नस्य गत्वम् । प्रथमैकवचने । 'अतोऽम्' 'अम्नासो' ।
अत्र गत्वसंभवः । एवं शरवणम् । गृश्ववणम् । रादिरवणम् ॥ तथा ग्रीणि नयनानि यस्य
स त्रिनयन इत्यत्र कचिदिति कथनादैकपक्षेऽपि न गत्वम् ॥ केचित्तु त्रिनयनः त्रिनयनः ॥
अत्रापि विकल्पेन गत्वमिच्छन्ति ॥

पानस्य वा ॥ सुरायाः पानं सुरापानम् सुरापानम् ॥

'पानस्य वा' ॥ पानसंबन्धिनो नस्य वा गत्वं भवति । सुरायाः पानं सुरापानं सुरापानं
वेति विकल्पेन गत्वम् । एवं क्षीरपाणं क्षीरपानं ॥ कचिदिति त्रिशिष्टप्रयोगानुसारेण गत्वे
नित्यत्वं विकल्पोऽपवादश्च ज्ञेयः । प्रवणम् अन्तर्वणम् पूर्वाह्नः पराह्नः सुरणाः सुरणमः
शूर्पणखा इत्यादि नित्यं पत्वम् । दूर्वावनं दूर्वावणं गिरिनदी गिरिणदी चक्रनितम्बा चक्र-
णितम्बा इत्यादौ विकल्पेन गत्वम् । इन्द्रवाहना हरिभामिनी प्रिययूना परिपकानि इत्या-
दायैकपक्षात् प्राप्तस्यापि गत्वस्यावादः । एवं लौकिकप्रयोगवशाज्जेषम् ॥

नञि ॥ नञि पूर्वपदे सति योऽन्वयः स तत्पुरुषसंज्ञकः समामो भवति ॥

न ब्राह्मणः ॥ ना ॥ समासे सति नञोकारादेशो भवति । नाकादिवर्जम् ॥

अत्राक्षणः ॥

अथ पुनस्तत्पुरुषं सूत्रेणाह—'नञि' ॥ नञ्शब्दस्य सप्रत्ययेकवचनम् । 'स्वरहीनं' एकपद-
मिदं सूत्रम् । यत्र नञ् इति निषेधवाचकमव्ययं पूर्वपदं भवति स नाभानन्वयो त्रिप्रह-
स्तपुरुषः समासो भवति । न प्रथमैकवचनान्तम्—'अन्यथा' । ब्राह्मणशब्दान् प्रथमै-
कवचने 'लोर्वि' । न ब्राह्मण इति स्थिते । सूत्रम्—'ना' ॥ न प्रथमैकवचनान्तम् ।
'अव्यया' । अत्रे अ प्रथमैकवचनान्तं सांकेतिकम् । यस्मात् संधिः 'सयने दीर्घः' ना इति
द्विपदं सूत्रम् । समासे सति नञोऽकारादेशो भवति तथापि नाकादीन् वर्जयित्वा । ना-
स्त्यकं दुःखं यस्मिन् स नाकः, नागः, नमुचिः, नक्षत्रं, नरं, नपुंसकं, नकुलः, नगः,
नातिविस्तार इत्यादयः शब्दाः नाकादौ द्रष्टव्याः । इत्यत्र नञोऽकारादेशो न भवति ।
अनेन नकारस्य अकारः । अत्राक्षणशब्दात् प्रथमैकवचने 'लोर्वि' अत्राक्षणः ब्राह्मणादन्य
इत्यर्थः ॥

अन् खरे ॥ समासे सति नञोऽनादेशो भवति खरे परे ॥ अनादेशोऽप-

दान्तवद्वाच्यः ॥ तेन दूष्णः इति न द्वित्वम् । अथादन्योऽन्यः ॥ धर्म-

विरुद्धोऽधर्मः ॥ ग्रहणामावोऽग्रहणम् ॥ तदन्यतद्विरुद्धतदभाषेषु नञ् वर्तते ॥

पुनः सूत्रम्—'अन् खरे' ॥ अन् प्रथमैकवचनान्तम् । 'हमेपः' 'स्वरहीनं' 'अ इ ए'

१ नञ् उभयार्थत्वं प्रसिद्धम् । तथा चोफे वार्तिककारेण ॥ उभो नञी समादधाती पशुदासप्रसज्यदौ ।
पशुदासः सत्यग्राही प्रसज्यस्तु निषेधकृत् ॥ अत्रान्यं तु निषेधेन प्रतिषेधेऽप्रधानता । पशुदासः स निषेधो यत्रो-
त्तरपदेन नञ् ॥ अत्रात्रान्यं निषेधेन प्रतिषेधे प्रधानता । प्रसज्यप्रतिषेधोऽयं कियदा सद्य यत्र नञ् इत्याधिकम् ।

. अथ द्वन्द्वे एव विशेषमाह—‘देवताद्वन्द्वे०’ ॥ देवतावाचकशब्दभावे द्वन्द्वसमासे पूर्वपद-
संबन्धिनोऽन्यस्वरस्य वा दीर्घो वक्तव्यः इति । वाग्रहणात्प्रयोगान्तरे न भवत्यपि । अत्रो-
दाहरणमाह—अग्निश्च सोमश्चेति विग्रहे विभक्तिलोपः । उक्तार्थानामप्रयोगे च अग्निसोम
इति स्थिते ‘देवताद्वन्द्वे’ इति अग्निशब्दस्य स्वरस्य दीर्घ ईकारः, द्वयोरपि देवतात्वात् ॥
अग्नीसोम इति स्थिते ॥ ‘अग्न्यादेः सोमादीनां पत्वं वक्तव्यम्’ अग्न्यादेर्दीर्घानाम्यन्तात्परिणां
सोमादीनामाद्यसकारस्य पकारो भवति । ‘किलात्पः सः कृतस्य’ इत्यस्य न प्राप्तिः । सका-
रस्याकृतत्वात् । तेनेदं वक्तव्यं कृतम् । अग्नीषोमशब्दात् प्रथमाद्विवचने ‘ओ औ औ’
जग्नीषोमौ । इति सिद्धम् । अत्र इकारान्तस्य पूर्वत्वम् । अग्न्यादेरित्यादिशब्दात् अग्निष्टोमः ।
अग्निपुत्रः । ज्योतिष्टोमः । आयुष्टोमः । अङ्गुलिपङ्कः । भीरुष्ठानम् । मातृष्वसा । पितृ-
ष्वसा । इत्यादौ पत्वम् ॥ एवमिन्द्रश्च बृहस्पतिश्चेत्यत्र इन्द्रशब्दस्यात्पस्वरत्वात् पूर्वनिपातः ।
विभक्तिलोपे उक्तार्थानामप्रयोगे च ‘देवताद्वन्द्वे०’ इति इन्द्रस्य दीर्घः । प्रथमाद्विवचने
‘औ यू’ ईकारः । ‘सवर्णे०’ इन्द्राबृहस्पती । एवं सूर्याचन्द्रमसौ ॥ उदाहरणान्युक्त्वा
अग्न्यादेरिति वक्तव्यं दृश्यते तथ प्रागेव व्याख्यातम् ॥ सांप्रतमितरेतरयोगद्वन्द्वस्य वचन-
नियममाह—इतरेतरयोगे द्विवचनमिति । इतरेतरयोगे द्वन्द्वे द्विवचनं भवति । पदद्वयान-
कत्वात् । लिङ्गनियमस्तु उभयपदप्रधानत्वेऽपि उत्तरपदलिङ्गप्रयोगो भवति ॥

एकवद्भावो वा समाहारे वक्तव्यः ॥ शशाश्च कुशाश्च पलाशाश्च शशकु-
शपलाशाः—शशकुशपलाशम् ॥

सांप्रतं समाहारद्वन्द्ववचनविशेषमाह—‘एकवद्भावो वा समाहारे वक्तव्यः’ ॥ समाहारे
द्वन्द्वे पदानां समासे कृते एकवद्भावे एकवचनं वा भवति । एकमिव एकवत् । एकवच-
नम् । तस्य भावः ॥ पक्षे पदानां समाहारत्वाद् बहुत्वाद् बहुवचनं भवत्येव । ‘एकवद्भावो
वा समाहारे वक्तव्यः’ इति । अत्र समुदायार्थप्रधान्यविवक्षायामेकवचनम् । अवयवार्थ-
प्राधान्यविवक्षायां बहुवचनमिति निपातानामनेकार्थत्वात् । वाग्रहणात् फचिदितरेतरयो-
गेऽप्येकवद्भावो भवतीति शेषः । द्वित्वमतस्त्वमिति वचनाद्वा ॥ समाहारोदाहरणमाह—
यथा—शशशब्दात्प्रथमावहुवचने ‘सवर्णे०’ ‘सोर्वि०’ । च प्रथमैकवचनान्तम् ‘अव्यया०’ ।
एवं कुशशब्दात् प्रथमावहुवचने ‘सवर्णे०’ ‘सो०’ । च प्रथमैकवचनम् । ‘अव्यया०’ ।
पलाशशब्दात् प्रथमावहुवचने ‘सवर्णे०’ ‘सो०’ । च प्रथमैकवचनान्तम् । ‘अव्यया०’ ।
शशाश्च कुशाश्च पलाशाश्च इति विग्रहे । अत्र पदद्वयाधिकपदात्मकत्वात्समाहारद्वन्द्वः ।
‘समासप्रत्यययोः’ इति विभक्तिलोपे उक्तार्थानां वाग्रयोगे शशकुशपलाशम् । द्विस्थाने
एकत्र समाहारवहुवचनम् । प्रथमावहुवचने पलाशशब्दस्य वृक्षवाचित्वात्पुंलिङ्गत्वम् । प्रथ-
मावहुवचने ‘सवर्णे०’ ‘सोर्वि०’ ॥ द्वितीयरूपे ‘एकवद्भावो वा समाहारे’ इति एकवच-
नम् । प्रथमैकवचनम् । सत्यपि पुंस्त्वे एकत्वे ‘द्विशुद्वन्द्वौ’ इति वक्ष्यमाणमुपेगं द्वीपलिङ्गः ।
‘अतोऽम्’ ‘अमृत्सो०’ ‘मोऽनुस्वारः’ ॥

१ ‘दीपेनान्यन्तात्’ इति नियते अग्निष्टोमादौ परं कथं भवति ॥ २ समाहारसंस्कारवाग्रहारे
‘एकवद्भावः’ इति एव । तर्हि वाग्रहणं निमित्तम् ॥ वाग्रहणात्तद्विशोरोतरेतरयोगे एकवचनं द्विवद्भावा-
मितरेतरयोगे एकवचनम् । इत्यधिकः पाठः ॥

अन्यादीनां विभक्तिलोपे कृते पूर्वपदस्य सगागमो वक्तव्यः ॥
अन्योन्यम् । परस्परम् ॥

सांप्रतमितरेतरयोगेऽपि एकवद्भावोदाहरणमाह—‘अन्यश्च अन्यश्च इति विग्रहे तथा परश्च परश्चेति विग्रहे ‘समासप्रत्ययोः’ इति उभयत्रापि विभक्तिलोपे उक्तयोनां चाप्रयोगे । अन्य अन्य इति पर पर इति स्थिते । अन्यादीनां शब्दानां समासे वर्तमानानां पूर्वपदवर्तिनां सगागम इति सकारस्यागमो वा वक्तव्यः । इत्यादिभूतयोरन्यपरशब्दयोः सगागमः । शिखादन्ते । अन्यस् अन्य इति स्थिते । ‘सोर्वि०’ ‘अतोऽन्युः’ ‘उ ओ’ ‘एदोऽतोऽतः’ अन्योन्यशब्दात् प्रथमैकवचने ‘अतोऽम्’ अत्र पदान्तात्प्रायणात् ‘सोर्वि०’ ‘एदोऽतोऽतः’ एतयोः सूत्रयोः प्राप्तिः ॥ अप्रधानभूतत्वात् ‘इत्यन्यादेः’ इत्यपि न भवति । अन्योन्यमिति सिद्धम् ॥ पर अमे पर मध्ये सकारागमः । ‘स्वरहीनं०’ । अत्र वाचस्पत्यादित्यात्र विसर्गोपध्मानीयादि कार्यम् । ‘स्वरहीनं’ परस्पर उभयत्रापि पूर्वोक्तवाशब्देन एकवद्भाव इति । प्रथमैकवचने ‘एकत्वे द्विगुद्वन्द्वौ’ लोपत्वात् ‘अतोऽम्’ ‘अमुशसो०’ ‘मोऽनुस्वारः’ अन्योन्य परस्परमिति सिद्धम् । एवमादिशब्देन हरिश्चन्द्रादीन्युदाहरणानि ॥ अन्योन्यादयः सहाविमध्ये पठिता इत्यन्ये ॥ केचित्तु अन्योन्यमित्यत्र अन्यश्च अन्यश्चेत्येकशेषात्समासं न पृच्छन्ति । किंतु ‘कर्मव्यतिहारे अन्यादीनां द्वित्वं वक्तव्यं समासवच्च बहुलम्’ तत्र पूर्वपदे प्रथमैकवचम् । उत्तरपदे द्वितीयैकवचनम् इत्यन्योन्यं परस्परं नमन्ति साधवः ॥ श्लेष्मन्त्राचार्यस्तु ‘अन्यादीनां विभक्तिलोपे सक् कर्मव्यतिहारे वक्तव्यः’ कर्मव्यतिहारभावे ॥ अन्यश्च अन्यश्च अन्यौ इत्येकशेषः समास इति व्याख्याति ॥ प्रक्रियाकौमुद्यां तु ‘कर्मव्यतिहारे सर्वान्नो द्वे लः समासवच्च बहुलम्’ यदा समासवत्त्वा प्रथमैकवचनं पूर्वपदस्य, द्वितीयाद्येकवचनान्तत्वं परपदस्य । अन्योन्यं विप्रा नमन्ति अन्योन्येन अन्योन्यस्मै ददाति अन्योन्यस्माद्गृह्णन्ति अन्योन्यस्य अन्योन्यस्मिन् साधवः । एवं परस्परम् ॥

एकत्वे द्विगुद्वन्द्वौ ॥ एकत्वे वर्तमानौ द्विगुद्वन्द्वौ नपुंसकलिङ्गौ भवतः ॥

सांप्रतं लिङ्गविशेषमाह—‘एकत्वे द्विगुद्वन्द्वौ’ ॥ एकस्य भावः एकत्वं तस्मिन् सप्तम्येकवचनम् । ‘अ इ ए’ । द्विगुश्च द्वन्द्वश्च द्विगुद्वन्द्वौ प्रथमाद्विवचनम् । ‘ओ औ ओ’ द्विपदं सूत्रम् । एकत्वे इति । एकवचने वर्तमानौ द्विगुद्वन्द्वसमासौ नपुंसकलिङ्गौ भवतः । तत्र द्विगुसमासे नित्यमेकत्वमेव । तत्र अकारान्तात्रिलयीप्रत्ययस्तत्र लीलिङ्गत्वमेव । अकारान्तवर्जितानां तु नपुंसकलिङ्गत्वमेव । द्वन्द्वे तु इतरेतरयोगे द्विवचनमेव । पक्षे कुत्रचिदेकवचनमपि । तत्र यत्रैकवचनं तत्र नपुंसकमेव । द्विवचनं बहुवचनं तु यथासंभवं त्रिवचपि लिङ्गेषु भवतीति भावः ॥ द्वन्द्वस्येकत्वे नपुंसकत्वं पूर्वं दर्शितम् ॥

संख्यापूर्वो द्विगुः ॥ संख्यापूर्वं समासो द्विगुर्निगद्यते ॥ समाहारेऽत ईप् द्विगुः ॥ समाहारेऽर्थे द्विगुः समासो भवति ततोऽकारान्तादीप् प्रत्ययो । भवति पात्रादिवर्जम् ॥ दशानां ग्रामाणां समाहारो दशग्रामी ॥ पञ्चाशयः समाहृता इति पञ्चाभिः ॥ पञ्चानां गवां समाहारः पञ्चगु ॥ त्रिकला रुदितः ॥

अथ क्रमाभावेऽपि प्रस्तुतत्वात् द्विगुलक्षणमाह सूत्रम्—‘संख्यापूर्वो द्विगुः’ ॥ संख्या द्वि-
त्रिचतुरादिका पूर्वा पूर्वपदवर्तिनी यस्य सः संख्यापूर्वः प्रथमैकवचनम् । ‘सोर्वि०’ । द्विगुः
प्रथमैकवचनान्तम् । ‘सोर्वि०’ संख्यावाची शब्दः यत्र पूर्वपदे भवति स द्विगुरिति समासो
भवति । तदेव सूत्रेणाह सूत्रम्—‘समाहारेऽत ईप् द्विगुः’ ॥ समाहारे सप्तम्येकवचनान्तम् ।
‘अ इ ए’ । अतः पञ्चम्येकवचनान्तम् ‘स्वरहीनं०’ ‘सोर्वि०’ ‘एदोऽतोऽतः’ । अतः अग्रे ईप्
प्रथमैकवचनान्तम् । ‘ह्रसेपः०’ पश्चात् ‘आद्ये लोपश्’ । अग्रे द्विगुः प्रथमैकवचनान्तम् ।
‘सोर्वि०’ ॥ चतुःपदमिदं सूत्रम् । समाहारार्थे द्विगुः समासो भवति । यत्र पूर्वपदे संख्या-
वाचि पदं भवति तच्च समाहारार्थवाचकमेकीकरणार्थसूचकम् । स द्विगुः समास इत्यर्थः ।
तत इति तस्मात् द्विगुसमासात् अकारान्तादीपप्रत्ययो भवति । पात्रादिवर्जम् । यद्यपि
द्विगुसमासस्य प्राक् स्त्रीलिङ्गत्वं प्रतिपादितं तथापि अकारान्तात्परत्वं ईप्प्रत्यये कृते स्त्री-
वमेव तत्र ह्यदन्तवर्जितानां स्त्रीलिङ्गता ॥ उदाहरणम् । दशन्शब्दात् पष्ठीबहुवचने ।
‘ष्णः’ इति जुडागमः । दशन् नाम् । ‘नोपभायाः’ इति शकारस्याकारस्य दीर्घः । ‘ना-
न्नो नो०’ ‘स्वरहीनं०’ ‘मोऽनुस्वारः’ । ग्रामशब्दात् पष्ठीबहुवचने । ‘जुडामः’ ‘नामि’ इति
दीर्घः । ‘कूर्तो०’ ‘स्वरहीनं०’ ‘मोऽनुस्वारः’ ॥ दशानां ग्रामाणां समाहार इति विग्रहे अत्र
दश इति संख्या पूर्वपदं समाहारमयं च अतो द्विगुसमासः । समाससंज्ञायामुभयत्रापि
‘समासप्रत्यययोः’ इति आमो लोपः । दशन् ग्राम इति स्थिते । ततोऽकारान्तत्वादीप् । ‘यस्य
लोपः’ ‘स्वरहीनं०’ दशग्रामीशब्दात् प्रथमैकवचने ‘ह्रसेपः०’ ॥ एवं त्रिलोकी पञ्चमूली ।
पञ्चन्शब्दात् प्रथमाबहुवचने ‘जश्शसोर्लुक्’ ‘नाम्नो नो०’ । अग्निशब्दात् प्रथमाबहुवचने
‘ए ओ जसि’ ‘ए अय्’ ‘स्वरहीनं०’ ‘सोर्वि०’ । पञ्चास्यः समाहृता एकत्रीकृता इति विग्रहे
विभक्तिलोपे ‘नाम्नो नो०’ ‘सवर्णे०’ पश्चान्नि अत्रादन्तत्वाभावात् ईप् । ततः समाहारसै-
कत्वात् ‘एकत्वे द्विगुद्वन्द्वौ’ इति स्त्रीवे प्रथमैकवचनम् ‘नपुंसकात्स्यमोर्लुक्’ पश्चान्नि इति
सिद्धम् ॥ तथा पञ्चानां गवां समाहार इति विग्रहे ‘समासप्रत्यययोः’ इत्यामो लोपे पञ्चन्
गोशब्दात् प्रथमैकवचने ‘नाम्नो नो०’ ‘नपुंसकस्य’ इति ह्रस्वः ओकारस्य उकारः । ‘इत्या-
देशे संध्यक्षराणामिकारोकारौ’ ‘नपुंसकात्स्यमोर्लुक्’ अत्राप्यकारान्तवर्जितत्वान्नेप् [‘दा-
डकाः’ इति अप्रत्ययः ‘वोऽव्यस्यरे’ उकारस्य अव् ‘रर०’ पञ्चगव्य अग्रे प्रथमैकवचनम्
सि ‘अतोम्’ ‘अमृशसो०’ ‘मोऽनुस्वारः’ अत्र अकारान्तवर्जितत्वान्नेप् । ‘पञ्चगव्यम्’] इति
सिद्धम् ॥ त्रिशब्दात् पष्ठीबहुवचने ‘जुडामः’ ‘त्रैत्यङ्’ ‘स्वरहीनं०’ ‘मोऽनुस्वारः’ । फल-
शब्दात् पष्ठीबहुवचने ‘जुडामः’ ‘नामि’ ‘स्वरहीनं०’ ‘मोऽनुस्वारः’ । अग्रे समाहार इति
पदम् । त्रयाणां फलानां समाहार इति विग्रहे ‘समासप्रत्यययोः’ उक्तार्थोनामप्रयोगः ।
‘आयतः स्त्रियाम्’ प्रथमैकवचने ‘आपः’ त्रिफला इति सिद्धम् । ननु त्रिफला इत्यत्र संख्या-
पूर्वकत्वेऽपि द्विगुसमासे फलशब्दस्य अकारान्तत्वादीपप्रत्ययः किं न कियते इत्याशङ्क्या-
माह—त्रिफलेति पदं रुढिवो लोकप्रसिद्धितः सिद्धम् ॥ ‘लक्षणापुपपन्नस्य प्रयोगस्य कथं-
चन । बहुशिष्टादतत्वं हि रुढिरित्यभिधीयते ॥’ ननु नियतलक्षणेपपन्नमिति द्विगुसमासः ।
पात्रादिवर्जितत्वात् पञ्चानां पात्राणां समाहारः पञ्चपात्रम् । त्रयाणां भुवनानां समाहार-

स्त्रिभुवनम् एवं चतुर्युगं चतुःपथमित्यादानकारान्तत्वेऽपि ईप् न भवति [त्रिलोकं त्रिलोकी इत्यादौ विकल्पेन ईप्] ॥ इति द्विगुसमासः ॥

बहुव्रीहिरन्यार्थे ॥ अन्यपदार्थप्रधानो यः समासः स बहुव्रीहिसंज्ञको भवति ॥ बहु धनं यस्य स बहुधनः ॥ तस्य प्रधानस्यैकदेशो विशेषण-
तया यत्र ज्ञाप्यते स तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः । लम्बा कर्णा यस्य स लम्बकर्णः ॥

सांप्रतं बहुव्रीहिसमासं निरूपयति । सूत्रम्—‘बहुव्रीहिरन्यार्थे’ ॥ बहुव्रीहिः प्रथमैकवचनान्तम् । ‘श्लोधि०’ । अन्यार्थे अन्यस्यार्थोऽन्यार्थान्त्वमिन् सप्रत्येकवचनान्तम् ‘अ इ ए’ पश्चात् ‘नामिनोरः’ ॥ द्विपदमिदं सूत्रम् । समासमध्यवर्तिपदापेक्षया अन्यपदन्यत्र याम्यपदस्यैवार्थः प्रधानो यस्य सः अर्थात् अन्यदेव पदं प्रधानं यत्र स बहुव्रीहिसंज्ञकः समामो भवति ॥ बहुशब्दात् प्रथमैकवचने ‘नपुंसकात्समोर्लुङ्’ । धनशब्दात् प्रथमैकवचने ‘अतोऽम्’ ‘अम्शतो०’ ‘मोनुस्वारः’ । बहु धनं प्रचुरं धनं यस्येति विग्रहे अत्र समासस्यैव बहुधनशब्दो ताभ्यां यस्येत्यन्यपदं प्रधानं ततो बहुव्रीहिसमासः । इति समाससंज्ञायामुभयत्रापि विभक्तिलोपः । यस्येत्यस्योक्तार्थानामप्रयोगः । बहुधन इति स्थिते बहुव्रीहेश्चाचप-
लिङ्गता इति बहुव्रीहेश्चन्यपदप्रधानत्वात्परलिङ्गम् । यम्य नरस्येति नरशब्दस्य पुल्लिङ्गत्वात्सुस्त्वे प्रथमैकवचने बहुधन इति लिङ्गम् । यवमस्येत्येव धनं यस्याऽमावस्थिधनः । यद्वि-
वाऽस्तीत्यन्यथं सत्तार्थवाचकं ततोऽस्ति विद्यमानं धनं यस्येत्यसिधनशब्दान् प्रथमैकवचने ‘श्लोधि०’ ॥ एवं तपोधनः । यशोधनः । द्वितीयाद्यन्तान्प्रपदेषु प्रधानेषु बहुव्रीहिर्भवति । यथा प्राप्तो राजा यं स प्राप्तराजा । ऊढा कन्या येन स ऊढन्याः । दत्तं वसु यस्मै स दत्तवसुः । उद्धृतः शल्यो यस्मात्तुद्धृतशल्य भूतम् । भीतो रागो यस्मान् स भीतरागः ॥ बहु धनं यस्य सः बहुधनः । धर्मिणो लोका यस्मिन् स धर्मिलोको ग्रामः इत्यादि । इह बहुव्रीहिर्द्विधा—तद्गुणसंविज्ञानोऽतद्गुणसंविज्ञानश्च बहुव्रीहिसमासः । तस्य लक्षणं प्रत्य-
कार एवाह—तस्येति । तस्य प्रधानभूतस्य पुरुषादेः एकदेश एकोऽन्यतो ह्यन्यपादमुत्तर-
र्णदिरूपो यत्र विशेषणत्वेन ज्ञाप्यते स तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः । तस्योदाहरणम्—शम्भो
कर्णो यस्य सः लम्बकर्णः इत्यत्र नरस्यैकदेशः कर्णः स एव समन्वयमानविशेष्यभूतस्य नरा-
देर्विशेषणत्वेन ज्ञातोऽतस्तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः । दीर्घकायः । अत्र कायस्य नरादेशे-
क्यात् । एवं दीर्घमीवः । महाभुजः इत्यादयस्तद्गुणसंविज्ञाने शब्दाः ॥ अतद्गुणसंविज्ञानो
यथा—चित्रगुः । दृष्टसागरमानयेत्यादिषु द्रष्टव्यः ॥

१ तेन सहेति तुल्ययोगे ॥ सहेत्येतत्तृतीयान्तेन समस्यते स तुल्ययोगबहुव्रीहिः ॥ सहादेः सादि ॥
सहादीनां सादिर्भवति ॥ पुत्रेण सह वर्तमानः सपुत्रः ॥ सो वेति केचिन् ॥ सहपुत्रो वापतः । तुल्ययोग-
वचनं प्रायिकम् । कर्मणा सह चरते ॥ सकर्मकः । सलोमक इत्यधिकः पाठः ॥ २ यद्यपि सर्वेभ्यः पुत्र-
केषु इतः परम् ‘अतद्गुणसंविज्ञानो यथा-दीर्घकायः’ । अत्र कायस्य नरादेशेक्यात् । एवं दीर्घमीवः महाभुजः
चित्रगुर्इत्यादयस्तद्गुणसंविज्ञाने शब्दाः । इत्येव पाठ उपलभ्यते तथापि दीर्घकायशब्देऽन्यद्गुणसंविज्ञानस्य
चित्रगुशब्दे तद्गुणसंविज्ञानत्वस्य कैरप्यनग्रीकृतत्वान्मयाऽत्र पाठव्यत्यासः कृतः इति सन्तर्क्य समाधेयः ॥

बहुव्रीहौ विशेषणसप्तम्यन्तयोः पूर्वनिपातो वक्तव्यः ॥

ननु लम्बकर्ण इत्यान्यपदार्थप्रधानत्वात् पदसाम्ये कर्णलम्ब इति कथं न प्रयुज्यत इत्याह—‘बहुव्रीहौ विशेषणसप्तम्यन्तयोः पूर्वनिपातो वक्तव्यः’ ॥ बहुव्रीहिसमासे यद्विशेषणभूतं पदं भवति यच्च सप्तम्यन्त पदं भवति एतयोः पदयोः पूर्वनिपातः प्रथमं प्रयोगो भवति । बहुव्रीहेरुपलक्षणत्वात् कर्मधारयेऽपि विशेषणस्यैव पूर्वनिपातो भवति रक्तलतेत्यादौ ॥ सचन्धं (द्धं) सव्यावर्तक विशेषणं विशेषणपदम् । ‘परार्थे स्वार्थनिक्षेपादप्रधानं विशेषणम् । विशेष्यं तु प्रधानं स्वात्स्वार्थस्यैव प्रकाशनात्’ ॥ यथा लम्बकर्णः दीर्घमीव इत्यादि । सप्तम्यन्त यथा—ब्रह्मणि योनिर्यस्य स ब्रह्मयोनिः । अप्सु पानीये योनिर्यस्येऽप्युयोनिः । भाले लोचन यस्य सः भाललोचनः इत्यादि ॥ वक्तव्यस्य प्रयोगानुसारित्वात् कचित्सप्तम्यन्तस्यापि पूर्वनिपातो न, यथा—चन्द्रशेखरः पद्मनाभः चन्द्रमौलिः शूलपाणिः चक्रपाणिः कपिध्वजः इत्यादौ सप्तम्यन्तं परपदम् ॥

प्रजामेधयोरसुक ॥ सुप्रजाः दुर्मेधाः ॥

प्रजा सुपूर्वः । तथा दुर अग्रे मेधा । सुष्टु शोभना प्रजा यस्येति विप्रदे । तथा दुर्बुद्धा मेधा यस्येति विभक्तिलोपः । सुप्रजा दुर्मेधा इति स्थिते । ‘प्रजामेधयोरसुक’ बहुव्रीहौ नञ् सु दुर पूर्वयोः प्रजामेधाशब्दयोरन्यार्थे वर्तमानयोरसुगागमो भवति । किन्वादन्ते । उकार उच्चारणार्थः । सुप्रजा असु इति दुर्मेधा असु स्थिते ‘यस्य लोपः’ इत्यलोपः । ‘स्वरहीन०’ सुप्रजस् दुर्मेधस् । उभयत्रापि प्रथमैकवचने । ‘अत्वसोः सौ’ ‘हसेपः’ ‘स्रोर्वि०’ सुप्रजाः सुप्रजसौ सुप्रजसः । दुर्मेधाः दुर्मेधसौ । दुर्मेधसः एवमप्रजाः अमेधाः ॥ कचिदन्यत्रापि मन्दमेधाः अल्पमेधाः ॥

धैर्मादन् ॥ सुधर्मा ॥

१ धनं करे यस्य स करधनम् । मतिं कृष्णे यस्य स कृष्णमतिः । सुदिर्घं यस्य स धर्मवुद्धिः । कण्ठे हारो यस्य स कण्ठहारः । करे कङ्कणं यस्यासौ करकङ्कणम् । भुवने कीर्तिर्यस्यासौ भुवनकीर्तिः ॥ प्रहरणा भैभ्य परे निष्ठासप्तमी नक्त्यौ ॥ चक्रवत् निष्ठा ॥ चक्रवत् प्रत्ययौ निष्ठावहौ स्तः । चक्र पाणौ यस्य स चक्रपाणिः हरिः । दण्ड पाणौ यस्य स दण्डपाणिः पुरुषः । उद्यतोऽस्तिर्येनासावस्युद्यतः । उद्यतातिरित्यपि भवति ॥ त्रियादीनां वा ॥ त्रियशुद्धं शुद्धप्रियं इत्यधिकं पाठः ॥ २ नेन्द्रादिभ्यः ॥ इन्द्रादिभ्यः शब्देभ्यः सप्तम्यन्तस्य पूर्वनिपातो न ॥ इन्द्रु शेखरे यस्यासाविन्दुशेखरः । पद्म नाभौ यस्य स पद्मनाभः । कपिध्वजः ॥ इत्यधिकं पाठः प्राचीनपुस्तकेषूपलभ्यमानोपि न टीकासमत टीकाकर्त्राऽस्यायस्य साधनाय हेतुान्तरस्य घृतत्वात् ॥ ३ जायाया निदादेशौ बहुव्रीहौ वक्तव्यो यलोपश्च ॥ भूशानिः । लक्ष्मीशानि ॥ उत्पत्तिमुत्पत्तिभ्यो गन्धशब्दस्येकारान्तादेशो बहुव्रीहौ वक्तव्यः ॥ उद्गन्धिः । पूतिगन्धिः । मुगन्धिः । मुरगन्धिः ॥ आगन्तुकस्यैकवचनान्तस्य वा मुगन्धि आगन्तु गन्धो वा ॥ अल्लाहवायां च ॥ अल्लपयो गन्धशब्दः ॥ सूपोऽस्यो यस्मिन् तत्पूषगन्धिः भोजनम् । धनगन्धिः देवैः केचित् । सपगन्धम् । घृतगन्धम् ॥ उपमानाश्च ॥ पद्मस्येव गन्धो यत्येति पद्मगन्धिः ॥ मन्त्रान्तरे विकृताः ॥ ऊपसोऽनर् ॥ ऊपो-तादृहमीदृ-नदादेशः स्याद्विग्रहम् ॥ कुण्डोमी यौ ॥ पुति तु कुण्डोपा गौयणः इत्यधिकं पाठः ॥ ४ नञ्दु गुभ्यः प्रजामेधयोरित्यमगुरुः साहदुमीहो ॥ अग्रजाः । सुप्रजाः । दुग्धजाः । अमेधाः । दुर्मेधाः । सुमेधा इति पाठान्तरम् ॥ ५ धर्मादनिष् केवलाः ॥ केवलापूर्वपदत्वरो यो धर्मशब्दस्य दन्ताद्बहुव्रीहेरनिष् प्रत्ययः स्यात् ॥ कल्याणधर्मो सुधर्मा ॥ केवलाद्विष्णुः परमं स्रो धर्मा यस्य स परमश्रद्धेय इति पाठान्तरम् ॥

तथा धर्मादन् ॥ अन्यार्थे वर्तमानाद्धर्मशब्दात् अन् आगमो भवति बहुव्रीहौ । उदाहरणम्—सुष्ठु शोभनो धर्मो यस्येति विग्रहे सुधर्म इति स्थिते अनेन अन् 'यस्य लोपः' 'स्वरहीनं०' प्रथमैकवचने 'नोपधायाः' 'ह्रसेपः' 'नाम्रो नो' सुधर्मा इति सिद्धम् । राजन्-शब्दवत् ॥ नयरम् । शसादौ मकारान्तसंयुक्तत्वात् 'अलोपः स्वरै' इति न भवति ॥

धनुपञ्च ॥ शार्ङ्गं धनुर्यस्य स शार्ङ्गधन्वा ॥ [संज्ञायां वा ॥ शतधन्वा-शतधनुः ॥]

'धनुपञ्च' ॥ धनुपञ्चस्य अन् आवेशो भवति बहुव्रीहौ । शार्ङ्गं धनुर्यस्य स शार्ङ्गधन्वा । एवं पुष्पधन्वा इत्यादि ॥

रूपवती भार्या यस्य स रूपवद्भार्यः ॥

रूपवतीशब्दात् प्रथमैकवचने 'ह्रसेपः०' भार्याशब्दात् प्रथमैकवचने 'अपः' । रूपवती भार्या यस्य इति विग्रहे विभक्तिलोपेऽवशिष्टं रूपवती भार्या इति ॥

अन्यार्थे ॥ स्त्रीलिङ्गस्यान्यार्थे वर्तमानस्य ह्रस्वो भवति ॥

पुंवद्वा ॥ समासे सति समानाधिकरणे पूर्वस्य स्त्रीलिङ्गस्य पुंवद्वा भवति ॥

पुंवद्वायादीपो निवृत्तिः । वाग्रहणात्कल्याणीप्रिय इत्यादौ न भवति ॥

सूत्रम्—'अन्यार्थे' ॥ अन्यार्थशब्दस्य सप्तम्येकवचनान्तम् । 'अ इ ए' एकपदं । स्त्रीलिङ्गस्य स्त्रीप्रत्ययान्तस्य शब्दस्य अन्यार्थे वर्तमानस्य ह्रस्वो भवति । उत्तरपदस्येति शेषः । अन्यथा पूर्वपदे रूपवती इत्यादौ प्रसङ्गः । अतो भार्याशब्दस्य ह्रस्वः । रूपवतीभार्य इति स्थिते सूत्रम्—'पुंवद्वा' ॥ पुंवत् प्रथमैकवचनान्तम् । 'अव्यया०' । वा प्रथमैकवचनान्तम् । 'अव्यया०' पञ्चात् 'चपा अये जवाः' तस्य दः । 'स्वरहीनं०' द्विपदम् । समासे सति समानाधिकरणे एकविभक्त्यन्तानां पदानामेकार्थनिष्ठत्वं समानाधिकरणं तस्मिन् वर्तमानस्य पूर्वपदस्य पूर्वपदभूतस्य उक्तपुंस्कस्य स्त्रीलिङ्गस्य पुंवत्पुंलिङ्गवद्भ्रं भवति । अनेन पुंवद्वा-वाग्रपपतीत्यत्र वर्तमानस्य द्विपो निवृत्तिः । अतो रूपवत्भार्य इति स्थिते 'चपा अये जवाः' तस्य दः । 'स्वरहीनं' 'लोर्वि०' रूपवद्भार्य इति सिद्धम् ॥ नदि पुंवद्वावे केवलमीपो निवृत्तिः । किंतु कचिदापोऽपि निवृत्तिः शोभनभार्यः दीर्घजह्नः रक्तलतेत्यादौ । अन्यं वाशब्दो

१ यद्भामिनिनृपशसततरादौ चारुष्ये ॥ एनीव आचरतीति एनायते । पत्यादित्यात्तो न । पण्डितमा-
निनी । पट्टा भावः पट्टस्यम् । अल्पं वेदीति अल्पशः । पट्टतरा । पट्टमा । पट्टकल्या । पट्टदेस्या । पट्टदे-
शोया । अरुष्ये इति किम् । शुभ्राकल्या ॥ प्रियादौ न ॥ (प्रिया भक्तिः मनोहा सुभगा दुर्भगा क्षान्ता
नृत्याणी चरन्ता दानता सविधा समा दामा कान्ता बाजा तनया इहिता खता ।) इति प्रियादयः ॥ एषु
परेषु भाषितपुंस्कस्य स्त्रीप्रत्ययान्तस्य न पुंवत् ॥ ऊप्रत्ययान्तस्य च न पुंवत् ॥ धामोरुभार्यः ॥ अभाषित-
पुंस्कस्य च न पुंवत् ॥ गङ्गाभार्यः ॥ कोपधपूरणीसज्ञाना च न पुंवत् ॥ पाचकी(चिका)भार्यः पशमीभार्यः ।
दत्ताभार्यः ॥ जातिवाचकास्त्राहवाचकाय ईप्, तदन्तस्य न पुंवदमानिनि ॥ ब्राह्मणीभार्यः । शुकेशीभार्यः ॥
अभामिनीति किम् । ब्राह्मणमानिनी शुद्धजितरक्विकाराधर्षजित्तदितान्तस्य न पुंवत् ॥ मैथिलीभार्यः । शुद्ध-
जितरक्विकाराधर्षजितेति किम् । वैयाकरणभार्यः । कापायकन्यः । हेममुद्रिकः । वाग्रहणादियं विवक्षा ॥
हस्यभिकम् ॥

बहुव्रीहौ विशेषणसप्तम्यन्तयोः पूर्वनिपातो वक्तव्यः ॥

ननु लम्बकर्ण इत्यत्रान्यपदार्थप्रधानत्वात् पदसाम्ये कर्णलम्ब इति कथं न प्रयुज्यत इत्याह—‘बहुव्रीहौ विशेषणसप्तम्यन्तयोः पूर्वनिपातो वक्तव्यः’ ॥ बहुव्रीहिसमासे यद्विशेषणभूतं पदं भवति यच्च सप्तम्यन्तं पदं भवति एतयोः पदयोः पूर्वनिपातः प्रथमं प्रयोगो भवति । बहुव्रीहेरुपलक्षणत्वात् कर्मधारयेऽपि विशेषणस्यैव पूर्वनिपातो भवति रक्तलतेत्यादौ ॥ संबन्धं (ङ्) सम्याचर्तकं विशेषणं विशेषणपदम् । ‘परार्थे स्वार्थनिक्षेपादप्रधानं विशेषणम् । विशेष्यं तु प्रधानं स्यात्स्वार्थस्यैव प्रकाशनात्’ ॥ यथा लम्बकर्णः दीर्घग्रीव इत्यादि । सप्तम्यन्तं यथा—ब्रह्मणि योनिर्यस्य स ब्रह्मयोनिः । अप्सु पानीये योनिर्यस्येत्स्याद्योनिः । भाले लोचनं यस्य सः भाललोचनः इत्यादि ॥ वक्तव्यस्य प्रयोगानुसारित्वात् कचित्सप्तम्यन्तस्यापि पूर्वनिपातो न, यथा—चन्द्रक्षेपः पद्मनाभः चन्द्रमौलिः शूलपाणिः चक्रपाणिः कपिध्वजः इत्यादौ सप्तम्यन्तं परपदम् ॥

प्रजामेधयोरसुक् ॥ सुप्रजाः दुर्मेधाः ॥

प्रजा सुपूर्वः । तथा दुर् अमे मेधा । सुप् शोभना प्रजा यस्येति विप्रहे । तथा दुर्दुष्टा मेधा यस्येति विभक्तिलोपः । सुप्रजा दुर्मेधा इति स्थिते । ‘प्रजामेधयोरसुक्’ बहुव्रीहौ नञ् सु दुर् पूर्वयोः प्रजामेधाशब्दयोरन्यार्थे वर्तमानयोरसुगागमो भवति । कित्वादन्ते । उकार उच्चारणार्थः । सुप्रजा असु इति दुर्मेधा असु स्थिते ‘यस्य लोपः’ इत्यलोपः । ‘स्वरहीनं’ सुप्रजसु दुर्मेधसु । उभयत्रापि प्रथमैकवचने । ‘अत्यसोः सौ’ ‘हसेपः’ ‘क्षोर्विं’ सुप्रजाः सुप्रजसौ सुप्रजसः । दुर्मेधाः दुर्मेधसौ । दुर्मेधसः एवमप्रजाः अमेधाः ॥ कचिदन्यत्रापि मन्दमेधाः अल्पमेधाः ॥

धर्मादन् ॥ सुधर्मा ॥

१ धर्मं करे यस्य स करधनः । मतिः कृष्णे यस्य स कृष्णमतिः । बुद्धिर्धर्मे यस्य स धर्मबुद्धिः । कण्ठे हारो यस्य स कण्ठहारः । करे कट्ठणं यस्यासौ करकट्ठणः । भुवने कीर्तिर्यस्यासौ भुवनकीर्तिः ॥ प्रहरणाभ्यः परे निष्ठासप्तम्यौ वक्तव्यौ ॥ ककवत् निष्ठा ॥ ककवत् प्रलयौ निष्ठासप्तम्यौ स्तः । वक्तव्यौ यस्य च वक्तव्यः हरिः । दण्डः पाणौ यस्य स दण्डपाणिः पुरुषः । उद्यतोऽविर्येनासावस्युद्यतः । उद्यतातिरिक्त्यपि भवति ॥ प्रियादीनां वा ॥ प्रियगुहः शुद्धप्रियः इत्यधिकः पाठः ॥ २ मेन्द्रादिभ्यः ॥ इन्द्रादिभ्यः शब्देभ्यः सप्तम्यन्तस्य पूर्वनिपातो न ॥ इन्दुः शेखरे यस्यातामिन्दुशेखरः । परमं नामो यस्य च परमात्मनः । कपिध्वजः ॥ इत्यधिकः पाठः प्राचीनपुस्तकेषूपलभ्यमानोपि न दीक्षासमतः दीक्षाकर्त्राऽस्वार्थस्य साधनाय लेखान्तरस्य पृथक्तावत् ॥ ३ जात्याया निवदिषो बहुव्रीहौ वक्तव्यो वक्तव्यः ॥ भूजानिः । जग्मीजानिः ॥ उत्पत्तिमुत्पत्तिभ्यो गन्धशब्दस्यैकारान्तादेशो बहुव्रीहौ वक्तव्यः ॥ उद्गन्धिः । पृतिगन्धिः । मुगन्धिः । मुरगन्धिः ॥ आगन्तुकस्यैकवचनान्तस्य वा मुगन्धिः आरणः । मुगन्धो वा ॥ अल्लसहस्रां च ॥ अल्पपर्यायो गन्धशब्दः ॥ सुपोऽस्यो यस्मिन् तस्मृपगन्धि भोजनम् । घृतगन्धि वेति केचित् । स्तूपगन्धम् । पृतगन्धम् ॥ उपमानाद्यः ॥ पद्मस्यैव गन्धो यस्येति पद्मगन्धिः ॥ मतान्तरे विकृतः ॥ ऊषसोऽनन्दः । ऊषोन्ताद्बहुव्रीहेरनन्तादेशः स्याद्विधायम् ॥ कुण्डोप्री गोः ॥ पुंलिङ्गं कुण्डोपाः गोमयः इत्यधिकः पाठः ॥ ४ नञ्दुःसुभ्यः प्रजामेधमोर्लियमसुक् स्याद्बहुव्रीहौ ॥ अप्रजाः । सुप्रजाः । दुर्मेधाः । अमेधाः । दुर्मेधाः । सुमेधाः इति पाठान्तरम् ॥ ५ धर्मादन्ति केवलान् ॥ केवलत्पूर्वपदात्परो यो धर्मशब्दस्तदन्ताद्बहुव्रीहेरनिच् प्रत्ययः स्यात् ॥ कल्याणधर्मो सुधर्मा । केवलान्तिम् । परमः स्वो धर्मो यस्य सः परमस्वधर्मः इति पाठान्तरम् ॥

तथा धर्मादन् ॥ अन्यार्थे वर्तमानादमञ्ज्यान् अन् आगतो भवति बहुव्रीहौ । वदा-
हरणम्—सुष्ठु शोभनो धर्मो यस्येति विग्रहे सुधर्म इति मिते अनेन अन् 'यम् लोपः'
'स्वरहीनं' प्रथमेकवचने 'नोपघायाः' 'ह्रस्वः' 'नाम्नो नो' सुधर्मा इति सिद्धम् । राजन-
शब्दवन् ॥ नञरम् । शमादौ मवारान्तमंयुक्तान् 'अलोपः स्वरः' इति न भवति ॥

धनुपध्व ॥ शार्ङ्ग धनुर्वस्य च शार्ङ्गधन्वा ॥ [संज्ञायां चा ॥ शतधन्वा-

शतधनुः ॥]

'धनुपध्व' ॥ धनुपशब्दस्य अन् आदेशो भवति बहुव्रीहौ । शार्ङ्ग धनुर्वस्य च शार्ङ्गधन्वा ।
एवं पुष्पधन्वा इत्यादि ॥

रूपवती भार्या यस्य स रूपवज्रार्यः ॥

रूपवतीशब्दात् प्रथमेकवचने "ह्रस्वः" भार्याशब्दान् प्रथमेकवचने 'अपः' । रूपवती
भार्या यस्य इति विग्रहे विभक्तिलोपेऽनशितं रूपवती भार्या इति ॥

अन्यार्थे ॥ स्त्रीलिङ्गस्यान्यार्थे वर्तमानस्य ह्रस्वो भवति ॥

पुंवद्वा ॥ समासे सति समानाधिकरणे पूर्वस्य स्त्रीलिङ्गस्य पुंवद्वा भवति ॥

पुंवद्वादीपो निवृत्तिः । वाग्रहणात्कल्पाणीप्रिय इत्यादौ न भवति ॥

सूत्रम्—'अन्यार्थे' ॥ अन्यार्थशब्दस्य सप्तम्येकवचनान्तम् । 'अ इ ए' पदपदं । स्त्रीलि-
ङ्गस्य स्त्रीप्रत्ययान्तस्य शब्दस्य अन्यार्थे वर्तमानस्य ह्रस्वो भवति । उत्तरपदस्येति शेषः ।
अन्यथा पूर्वपदे रूपवती इत्यादौ प्रसङ्गः । अतो भार्याशब्दस्य ह्रस्वः । रूपवतीभार्य इति
स्थिते सूत्रम्—'पुंवद्वा' ॥ पुंवन् प्रथमेकवचनान्तम् । 'अव्यया' ० । वा प्रथमेकवचनान्तम् ।
'अव्यया' ० पश्चान् 'चपा अये जवाः' तस्य दः । 'स्वरहीनं' द्विपदम् । समासे सति
समानाधिकरणे एकविभक्त्यन्तानां पदानामेकार्थनिष्ठत्वं समानाधिकरणं तस्मिन् वर्तमानस्य
पूर्वपदस्य पूर्वपदभूतस्य वक्तुंरक्तस्य स्त्रीलिङ्गस्य पुंवत्पुलिङ्गवद्भावं भवति । अनेन पुंवद्वा-
वाग्रहणीत्यत्र वर्तमानस्य द्विपो निवृत्तिः । अतो रूपवन्भार्य इति स्थिते 'चपा अये जवाः'
तस्य दः । 'स्वरहीनं' 'द्योर्वि' ० रूपवद्भार्य इति सिद्धम् ॥ नहि पुंवद्वाधे केवलमीपो नि-
वृत्तिः । किंतु कविदापोऽपि निवृत्तिः शोभनभार्यः दीर्घजहः रक्तलतेत्यादौ । अयं वाशब्दो

१ यद्वर्तमानस्य शसततदादौ चारुष्ये ॥ एनीव आचरतीति एनापते । पलादित्वात्तो न । पठितमा-
निनी । पट्टा भावः पट्टवम् । अलं देहीति अलसः । पट्टरा । पट्टवमा । पट्टकत्वा । पट्टदेस्या । पट्टदे-
स्या । अहस्ये इति किम् । शुभ्राकृत्या ॥ प्रियादौ न ॥ (प्रिया भक्तिः मनोरं सुधर्मा दुर्भंगा क्षान्ता
कल्पाणी चचला यामना सचिवा सम्रा यामा क्षान्ता काल्य तनया दुहिता स्वसा ।) इति प्रियादयः ॥ एषु
परेषु भाषितपुस्तकस्य स्त्रीप्रत्ययान्तस्य न पुंवत् ॥ ऊप्रत्ययान्तस्य च न पुंवत् ॥ नामोक्तभार्यः ॥ अभाषित-
पुस्तकस्य च न पुंवत् ॥ गङ्गाभार्यः ॥ कोपधरणीसहाना च न पुंवत् ॥ पाचकी(षिका)भार्यः पथमीभार्यः ।
दत्ताभार्यः ॥ जातिवाचकास्त्रावाचकाश्च ईप्, तदन्तस्य न पुंवदभाषिनि ॥ ब्राह्मणीभार्यः । मुकेष्टीभार्यः ॥
अमानिनीति किम् । ब्राह्मणमानिनी युद्धजितरक्तविकाराप्यंजनिततदितान्तस्य न पुंवत् ॥ मैथिलीनायः । युद्ध-
जितरक्तविकाराप्यंजनितेति किम् । नैयाकरणभार्यः । कापायकन्यः । हेममुद्रिकः । वाग्रहणादियं विवक्षा ॥
इलभिकम् ॥

व्यवस्थितविकल्पं द्योतयतीत्याह—वामहणात् कल्याणीप्रिय इत्यादौ पुंवद्भावो न भवति । कल्याणी प्रिया यस्येति विग्रहे समानाधिकरणे उक्तपुंस्कस्य कल्याणीशब्दस्य न पुंवद्भावः । आदिशब्दान् वामोरुभार्यः गौरीभार्यः पञ्चमीप्रिय इत्यादौ न पुंवद्भावः । मनोक्षा सुभगा दुर्भगा क्षान्ता चपला वामा वामना सचिवा इत्यामा वाला वनया ब्राह्मणी दत्ता रसिका मैथिली इत्यादयः शब्दाः कल्याण्यादिषु ज्ञेयाः ॥ तथा श्येनी इवाचरतीति श्येनायते (श्येनी इत्यत्र ईप्सुनिवृत्तिः) इत्यादौ यङि । पण्डितां मन्यते इति पण्डितमानिनी । पट्ट्या भावः पटुता पटुत्वम् । अल्पां देहि अल्पशः अल्पतरा अल्पतमा अनुकूलदेश्या अनुकूल-देशीया पण्डिता पट्टी अल्पा अनुकूला सर्वत्र पुंवद्भावः इत्यादौ प्रयोगानुसारे पुंवद्भावो वर्तनीयः । अन्यार्थे वर्तमानस्येत्युक्तत्वात् न केवलं बहुव्रीहिवेवेति भावः । तेन ताश स्तरतमदेश्यदेशीयेषु प्रत्ययेषु परेष्वपि भवति । शुभ्रा रूप्या इत्यादौ न वामहणादेवेति ज्ञातव्यम् ॥

गोः ॥ गोशब्दस्यान्यार्थे वर्तमानस्य ह्रस्वो भवति ॥ पञ्च गावो यस्यासौ पञ्चगुः ॥

सूत्रम्—‘गोः’ ॥ गोशब्दस्य पञ्चपेकवचनम् । ‘इस्य’ इत्यकारलोपः । ‘स्रोर्वि०’ । एकप-
वम् । अन्यार्थे परार्थे वर्तमानस्य सतः गोशब्दस्य ह्रस्वो भवति । गोशब्दस्य पुंस्त्रीलिङ्गत्वे
विशेषसूचकमिदं सूत्रम् । पञ्चनृशब्दान् प्रथमायदुवचने ‘जइशसोर्लुक्’ । गोशब्दान्
प्रथमायदुवचने ‘ओरौ’ ‘औ आव्’ ‘स्वरहीनं०’ ‘स्रोर्वि०’ ‘नाम्नो नो०’ पञ्च गावो यस्येति
विग्रहे बहुव्रीहिसमासः । ‘समासप्रत्यययोः’ उभयत्रापि जसो लोपः । पञ्चत् गो इति
स्थिते पूर्वं ‘नाम्नो नो०’ । ‘गोः’ इत्यनेन सूत्रेण इक्ष्वा ओकारस्य उकारः । प्रथमैकवचने
‘स्रोर्वि०’ पञ्चगुरिति सिद्धम् ॥

संख्यासु व्याघ्रादिपूर्वस्य पादशब्दस्याकारस्य लोपो वक्तव्यः ॥ स-
हस्रं पादा यस्यासौ सहस्रपात् । व्याघ्रस्य पादाविव पादौ यस्यासौ व्याघ्र-
पात् । शोभनौ पादौ यस्य स सुपात् ॥ शसादौ सरे पादशब्दस्य पदादेश्य
वक्तव्यः ॥ द्विपदः द्विपदा । द्विपदी । त्रिपदी । नदादित्वादीप् ॥

पुनर्निर्देशपमाह—‘संख्यासु व्याघ्रादिपूर्व०’ । संख्या एकव्यादिका सहायकः, शब्दस्य
सु इत्यव्ययं शोभनार्थवाचकं व्याघ्रादयः शब्दा उपमात्वं प्राप्ता एते पूर्वमादौ वर्तमाना
यस्य पादशब्दस्य तत्संयन्धिनाऽऽकारस्य लोपो वक्तव्यः बहुव्रीहौ, सर्वविभक्तिषु परतः ।
सहस्रशब्दान् प्रथमैकवचने ‘अतोऽम्’ ‘अमृशसोरस्य’ ‘मोऽनुस्वारः’ । पादशब्दान् प्रथमा-
यदुवचने ‘सवर्णे०’ । सहस्रं पादा यस्येति विग्रहे । शोभनौ पादौ यस्य तथा व्याघ्रशब्दान्
पञ्चपेकवचने ‘इस्य’ । पादशब्दान् प्रथमाद्विवचने । ‘ओ ओ ओ’ । इरशब्दान् प्रथमैकव-
चने ‘अव्यया०’ । पादशब्दान् प्रथमाद्विवचने । ‘ओ ओ ओ’ व्याघ्रस्य पादाविव पादौ
यस्येति विग्रहणम् । सर्वत्रापि बहुव्रीहिसमासे ‘समासप्रत्यययोः’ इति विभक्तिलोपः ।
सहस्रपाद शोभनपाद व्याघ्रपाद इति स्थिते । द्वितीये ‘सहायेः सादिः’ इति शोभनस्य गु

आदेशः । व्याघ्रेत्यादौ 'वैयधिकरण्ये बहुव्रीहौ०' इत्यादिना मध्यमपादशब्दस्य लोपः । सर्वत्र 'संख्यामुव्याघ्रादि०' इत्यादिना दकारमध्यस्याकारस्य लोपः । प्रथमैकत्रचने 'ह-सेपः०' 'धावसाने' वस्य तः । सहस्रपात् सहस्रपादौ सहस्रपादः सहस्रपादं । मुपात् व्याघ-पात् एवं द्वौ पादौ यस्य स द्विपात् द्विपादौ द्विपादः द्विपादं द्विपादौ । शसादौ विशेष-माह—'शसादौ स्वरे परे पादशब्दस्य पदादेशो वक्तव्यः' । अनेन शमादौ स्वरादौ विभक्तौ परे पद इति आदेशः । चकारादन्यत्रापि नपुंसके स्त्रीलिङ्गे ईपि परे तद्धिते च पदादेशः । शुन्भपदी सहस्रपदी एकपदी द्विपदी स्त्री । नदादित्वादीप् । द्विपदोऽपत्यं द्विपदः इत्यादौ पदादेशः । प्रकृते द्विपदः द्विपदा द्विपात्र्यामित्यादि । सहस्रपदः सहस्रपदा सहस्रपात्र्या सहस्रपाद्भिः । भ्यां भिस् इत्यादौ स्वरादित्राभावात् पदादेशः ॥ 'संख्यामुव्याघ्रादि०' इत्यादिशब्दात्कचिदन्यत्रापि पादशब्दस्याकारलोपः—गृहपात् अपात् ॥

टाडकाः ॥ समासे सति ट अ ड क इत्येते प्रत्यया भवन्ति ॥

नो वा ॥ नान्तस्य पदस्य टेलोपो वा भवति स्वरे यकारे च परे ॥ अचिन्त्यो महिमा यस्य सोऽचिन्त्यमहिमः ॥ चाग्रहणात्कचिन्न भवति किंतुपधालो-पश्च ॥ अहो मध्यं मध्याह्नः ॥

अथ सर्वसमाससाधारणान्प्रत्ययानाह—सूत्रम्—'टाडकाः' ॥ टश्च भश्च डश्च कश्च टाडकाः । प्रथमात्रद्वयचनान्तम् । 'सवर्णे०' सिद्धम् । समासे इति बहुव्रीहौ तत्पुरुषे द्वन्द्वे कर्मधारये च नास्ति ट, अ, ड, क, एते चत्वारः प्रत्यया भवन्ति । यथासंभवं टकार ईवर्थः । टकारटिलोपार्थः । अकारः फकारश्च यथास्थित एव । तत्र प्रथमे टप्रत्ययोदाहरण-माह—अचिन्त्यशब्दान् प्रथमैकत्रचने 'स्रोर्वि०' महिमन्शब्दान् प्रथमैकत्रचने 'नोपधायाः' 'नाम्नो नो०' । पश्चात्—'हवे' 'उओ' । अचिन्त्यो महिमा यस्येति विग्रहे षड्व्रीहिसमासे विभक्तिलोपे अचिन्त्यमहिमम् इति स्थिते । 'टाडकाः' इति टप्रत्ययः । अत्र सूत्रम्—'नो वा' ॥ ना-पष्ठयेकत्रचनान्तम् । 'स्वरहीनं०' । वा-प्रथमैकत्रचनान्तम् । 'अव्यया०' ॥ नका-रान्तस्य पदस्य टेलोपो भवति यकारे स्वरे च परे । यकारे यथा राग्यम् । तथा स्वरे इति श्रुतमेव । ततो महिमन्त्रित्यत्र अकारतकारयोर्लोपः । 'स्वरहीनं०' 'स्रोर्वि०' अचिन्त्यम-हिम इति सिद्धम् ॥ चाग्रहणात् कचिट्टेलोपो न भवति । च पुनः यत्र टेलोपो न तत्रोप-धाया लोपो भवति । तस्योदाहरणम्—यथा अहन्शब्दान् पप्रथेकत्रचने । 'अहोपः स्वरे' 'स्वरहीनं०' 'स्रोर्वि०' । मध्यशब्दान् प्रथमैकत्रचने 'अतोऽम्' 'हवे' 'उओ' अहो मध्यमिति विग्रहे तत्पुरुषसमासः । 'समासप्रत्यययोः' इति विभक्तिलोपे अहन्मध्य इति स्थिते । 'कचिदुमाद्यन्तस्य परत्वम्' इति मध्य अहन् इति स्थिते 'सवर्णे०' चाग्रहणादुपधाया लोपः । 'स्वरहीनं०' 'स्रोर्वि०' । मध्याह्नः । एवं सायाह्नः ॥

कवीनां राजा इति कविराजः । टकार ईवर्थः । 'प्लुतः' कविराजी ॥ अप्रत्ययः राज्ञां पुः इति राजपुरम् । वाक् च मनश्च वादमनसम् । दक्षिणस्यां दिशि

१ टश्च तत्पुरुषे हेतो ह्यकारे द्वन्द्व एव च । टकारस्तु बहुव्रीहौ ककारो नियमो मतः ॥ इत्यधिकम् ॥
२ द्वयोरहो समाहारो द्वयह्नः । राजाहाहा पुष्टिः ॥ एते संत्येव स्युः ॥ सर्वत्र सर्वान् । मध्य इत्यधिकम् ॥
यार. २२

पन्थाः इति दक्षिणापथः ॥ डप्रत्ययः ॥ अहश्च रात्रिश्च अहोरात्रम् । द्वौ च त्रयश्च द्वित्राः । पञ्चपाः ॥

दप्रत्यये तु तत्पुरुषे—कवीनां (पष्ठीशुबुवचनम्) राजा (प्रथमैकवचनान्तम्) इति विग्रहे तत्पुरुषे विभक्तिलोपे कविराजन् टप्रत्ययः । 'नो वा' इति टिलोपः । 'स्वरहीनं०' 'स्रोर्वि०' कविराजः । तथा टकारानुबन्धः ईवर्थस्ततः 'घ्रितः' इति ईप् 'यस्य लोपः' 'स्वरहीनं०' प्रथमैकवचने 'हृसेपः०' कविराजी । एवं महाराजः ॥—राज्ञां (पष्ठीशुबुवचनान्तम्) पूः (प्रथमैकवचनान्तम्) तत्पुरुषे 'समासप्रत्यययोः' इति विभक्तिलोपः । राजन् पुर इति स्थिते । अत्र अप्रत्ययः । 'स्वरहीनं०' प्रथमैकवचने । 'अतोऽम्' 'अमृशसो०' राज-पुरम् । पूःशब्दस्य अदन्तत्वे नपुंसकत्वम् ॥—वाचशब्दात् प्रथमैकवचने 'घोः कुः' 'हृसेपः०' । चशब्दात् प्रथमैकवचने । 'अव्यया०' । मनस् शब्दात् प्रथमैकवचने । 'नपुंसकात्स्वमोर्लुक्' 'स्रोर्वि०' । च प्रथमैकवचनान्तम् । 'अव्यया०' वाक् च मनश्च इति विग्रहे द्वन्द्वसमासे विभक्तिलोपः । 'घोः कुः' चस्य कः । वाक् मनस् । 'अमे अमा वा' कस्य डः । 'टाडकाः' इति अप्रत्ययः । 'स्वरहीनं०' 'अतोऽम्' 'अमृशसो०' वाङ्मनसमिति सिद्धम् ॥—दक्षिणाशब्दात् सप्तम्येकवचने 'आम्डे०' इति ञेरात् 'दित्ता यद्' 'यतोऽञ्' इति सगागमः पूर्वाकारस्य च अकारः 'स्वरहीनं०' 'सवर्णे०' । पथिन्शब्दात् प्रथमैकवचने—'इतोऽप्यञ्चसु' 'थो नुद्' पन्थन् 'आ सौ' 'नश्चापदान्ते झसे' 'स्रोर्वि०' । दक्षिणस्यां पन्था इति विग्रहे तत्पुरुषे विभक्तिलोपे दक्षिणा पथिन् अप्रत्ययः 'नो वा' इति टिलोपः इन्लोपः 'स्वरहीनं०' 'स्रोर्वि०' दक्षिणापथ इति सिद्धम् ॥—अहम्शब्दात् प्रथमैकवचने । 'हृसेपः से०' 'अहः सः' 'स्रोर्वि०' । च प्रथमैकवचनान्तम् 'अव्यया०' विसर्जनीयस्य० 'स्रोः श्रुभिः श्रुः' । रात्रिशब्दात् प्रथमैकवचने 'स्रोर्वि०' च प्रथमैकवचनान्तम् 'अव्यया०' अहश्च रात्रिश्चेति विग्रहे 'समासप्रत्यययोः' अहन् रात्रि इति स्थिते 'अहः सः' 'स्रोर्वि०' रात्र्यादिवर्जितत्वाज्ज रेकः, किंतु 'हवे' 'उओ' । 'टाडकाः' इति डप्रत्ययः । डि-त्वाट्टिलोपः । 'स्वरहीनं०' प्रथमैकवचने । 'अतोऽम्' 'अमृशसो०' अहोरात्रमिति सिद्धम् ॥—द्विशब्दात् प्रथमाद्विवचने 'त्यदावेष्टे०' द्वे 'ओ औ औ' । त्रिशब्दात् प्रथमावहुवचने 'ए ओ जसि' 'ए अय्' 'स्वरहीनं०' 'स्रोर्वि०' द्वौ च त्रयश्चेति विग्रहे द्वन्द्वे विभक्तिलोपः । 'टाडकाः' इति डप्रत्ययः । टिलोपः 'स्वरहीनं०' प्रथमावहुवचने 'सवर्णे०' 'स्रोर्वि०' द्वित्राः—पञ्चन्शब्दात् प्रथमावहुवचने जस् 'जश्शसोर्लुक्' 'नाम्नो नो०' पष्शब्दात् प्रथमावहुवचने 'जश्शसोर्लुक्' 'पो डः' 'वावसाने' डस्य टः । पञ्चन् पट् इति विग्रहे द्वन्द्वे विभक्तिलोपे पञ्चन्पप् । 'टाडकाः' डप्रत्ययः टिलोपः 'स्वरहीनं०' प्रथमावहुवचने 'सवर्णे०' 'स्रोर्वि०' पञ्चपाः ॥ एवम् एकश्च द्वौ च एकद्वयः ॥

बहवो राजानो यस्यां सा बहुराजा नगरी । अत्र टिलोपे कृते । 'आयतः स्त्रियाम्' इत्याप् । कप्रत्ययः—बहवः कर्तारो यस्यासौ बहुकर्तृकः ॥

बहुशब्दात् प्रथमावहुवचने 'ए ओ जसि' 'ओ अय्' 'स्रोर्वि०' राजन्शब्दात् प्रथमा-

विभक्तिलोपश्च । रक्तालता । 'पुंवद्वा' इति पुंवद्भावादीपो निवृत्तिः । पूर्वपदस्य रक्ता इत्यस्य रक्त । ततो रक्तालताशब्दात् प्रथमैकवचने 'आपः' ॥ पुंसशब्दात् प्रथमैकवचने 'पुंसोऽसुङ्' सकारस्य अस् । 'त्रितो नुम्' पुमनस् । 'न्संहतोऽधौ०' इति दीर्घः । 'ह्रसेपः०' 'संयोगान्तस्य०' इति सलोपः । पुमान् । च प्रथमैकवचनान्तम् 'अव्यया०' पश्चात् 'नः सकृच्छते' इति सकारागमः 'सोः श्रुभिः श्रुः' 'नञ्चापदान्ते०' अदसूशब्दात् प्रथमैकवचने 'लदादे०' 'सौ सः' 'सेरा' 'ओ औ औ' पश्चात् 'सवर्णे०' । कोकिलशब्दात् प्रथमैकवचने 'सोर्वि०' । च प्रथमैकवचनान्तम् । 'अव्यया०' पुमाञ्चासौ कोकिलश्चेति विग्रहे पूर्ववत्कर्तृधारयः समासः विभक्तिलोपः ततः उक्तार्थानामप्रयोगः । पुंस्कोकिल इति स्थिते । ननु 'संयोगान्तस्य०' इति सकारस्यात्र लोपः क्रियताम् तत्राह—'पुंसः स्वपे०' पुंसशब्दस्य उपप्रत्याहारे परे संयोगान्तस्य सकारस्य अलोपो भवति । न लोपः अलोपः । तेन न सकारस्य लोपो भवतीत्यर्थः । ततो 'नञ्चापदान्ते०' 'स्वरहीनं०' पुंस्कोकिल इति सिद्धम् । एवं परमञ्चासावीश्वरश्च परमेश्वरः । एवं महेश्वरः महावीरः महादेवः ॥

नाम्नश्च कृता समासः ॥ प्रादेरुपसर्गस्य नाम्नश्च कृदन्तेन समासः ॥

तत्पुरुषसंज्ञको भवति ॥ प्रकृष्टो वादः प्रवादः । कुम्भकारः ॥

पुनः समासविशेषमाह—सूत्रम्—'नाम्नश्च कृता समासः' ॥ नाम्न इति नामन्शब्दस्य पष्ठपेकवचनम् 'अङ्गोपः खरे' 'स्वरहीनं०' । च प्रथमैकवचनान्तम् 'अव्यया०' पश्चात् 'विसर्जनी०' 'सोः श्रुभिः श्रुः' । कृतेति कृच्छ्रशब्दस्य रुतीयैकवचनान्तम् 'स्वरहीनं०' । समास इति प्रथमैकवचनान्तम् 'सोर्वि०' ॥ चतुःपदं सूत्रम् । प्रादेरुपसर्गस्य तथा नाम्नश्च धातौः प्राक् प्रयुक्तस्य कृदन्तेन कृत्प्रत्ययेन सह तत्पुरुषः समासो भवति । तत्रोदाहरणम्—वद् वयक्ताया वाचि । वद्ग्रन्थः । प्रवदन् प्रवादः प्रकृष्टो वादः प्रवादः । 'घञ्भावे' इति घञ्प्रत्ययः । निश्चात् 'अत उपधायाः' वृद्धिः । 'स्वरहीनं०' 'सोर्वि०' प्रवादः प्रथमैकवचनम् । अत्र प्रोपसर्गस्य कृदन्तेन तत्पुरुषः ॥ तथा डुकृञ्करणे कुम्भपूर्वः । कुम्भप्रे द्वितीयैकवचने अम् । 'अमृशसोरस्य' 'मोऽनु०' 'वर्तमाने' 'तत्प्रादेरुप्' गुणः । कर् ल इति स्थिते उकारस्य गुणः ओ । 'स्वरहीनं०' कुम्भं करोतीति विग्रहे पश्चात् 'कार्येऽण्' 'समासप्रत्यययोः' उभयत्रापि विभक्तिलोपः कुम्भकृञ्इति स्थिते । निश्चाद्वृद्धिः । कार 'स्वरहीनं०' प्रथमैकवचने 'सोर्वि०' अत्र कुम्भशब्दस्य कृदन्तेन तत्पुरुषः । कुम्भकारः ॥

'सहादेः सादिः' सपुत्रः ॥^१ (सहसंतिरसां सप्रिसमितिरयः) सह अञ्चतीति सध्यद् । तिरः अञ्चतीति तिर्यद् ॥

सूत्रम्—'सहादेः सादिः' ॥ सह आदिर्धस्य गणस्य स सहादिस्य । पष्ठपेकवचनान्तम् । 'दिति' 'दे इत्य' इत्यकारलोपः । 'सोर्वि०' सादिः स आदौ यस्य स सादिः प्रथमैकवचनान्तम् 'सोर्वि०' द्विपदम् । समासे कृते सति सहादीनां सह सम् तिरस् इत्यादीनां

^१ चराराकुशान्दस्यान्यस्य उरीउरीशब्दयोश्चिप्रत्यायान्तादेव कृदन्तेन समासस्तत्पुरुषो भवति ॥ इत्यधिकम् ॥
^२ प्रविष्ट भवति—सह चरतीति सहचर ॥ इत्यधिकम् ॥

पूर्वपदानां क्रमेण स सप्रि समि तिरि इत्यादय आदेशा भवन्ति इति भावः । तत्रोदाहरणम्—सहस्रब्दात् प्रथमैकवचने 'अव्यया०' पुत्रशब्दात् तृतीयैकवचने 'टेन' 'अ इ ए' 'ऊर्णो' । सह पुत्रेण अत्र 'नाम्नश्च०' इति चशब्दात्तत्पुरुषः । विभक्तिलोपे सहस्र स आदेशः । प्रथमैकवचने 'स्रोर्वि०' ॥ प्रक्रियामते तु बहुव्रीहिः । 'तेन सहेति तुल्ययोगे' ॥ तुल्ययोगे सहेत्येतत् तृतीयान्तेन समस्यते स बहुव्रीहिः । आदिशब्दात् समानस्यापि 'सो' भवतीति सूचितम् । तेन ज्योतिर्जनपदपिण्डयन्धुलोहितनाभिवेणीरात्रिगन्धकुशिमल्लचारितीर्ध्यपत्रीपक्षेपु समानशब्दस्य स आदेशः । समानं ज्योतिर्यस्य स सज्योतिः सजनपदः सपिण्डः सधन्धुः सलोहितः सनाभिः सवेणी सरात्रिः सगन्धः सकुश्रिः सप्रक्षचारी ससीर्ध्यः समाना पत्री सपत्री सपक्षः समानपक्षः । रूपादिषु विकल्पेन समानशब्दस्य स आदेशः । समानं रूपं यस्य स सरूपः समानरूपी इति वा । सवर्णः समानवर्णः सजातीयः समानजातीयः सगोत्रः समानगोत्रः सस्थानं समानस्थानं सधर्मा समानधर्मा सवयाः समानवयाः सनामा समाननामा इति यथाप्रयोगमवसेयम् ॥ अथ गतिपूजनयोः । अथ सहपूर्वः सहस्रब्दात् प्रथमैकवचने । 'अव्यया०' । अथ तिप् । 'अपूकतैरि' 'स्वरहीनं०' सह अश्वतीति विभहे कृदन्तेन किप्प्रत्ययेन तत्पुरुषसमासः । 'किप्' इति किप्प्रत्ययः । किपः सर्वापहारी लोपः । अथ इत्यत्र 'नो लोपः' इति नकारादेशरूपस्य अनुस्वारस्य लोपः 'सहादेः सादिः' सहस्र सप्रिआदेशः । 'इ यं स्वरे' सध्यच् । प्रथमैकवचने । 'अथैः पञ्चसु नुम्' इति नुमागमः । 'स्तोः श्रुभिः श्रुः' नस्यञः । 'हसेपः०' 'संयोगान्तस्य०' इति चलोपः । 'चोः कुः' वस्य इ सध्यङ् ॥ अमे प्रत्यच्शब्दवत् ॥ एवं संपूर्वोऽथ समः समि आदेशः । अमे पूर्ववत् । सन्यच् । एवं तिरस्पूर्वोश्च तिरस्तस्तिरि आदेशः । 'इ यं स्वरे' तिर्यच् द्वितीयाद्विभं यावत् प्रत्यचन्त् । शसादौ स्वरे तु तिरश्चादय आदेशाः निपात्यन्ते । उदश्शब्दस्य उदीच् इति निपातः शसादौ स्वरे इति । तिरश्चः तिरश्चा । पूर्ववत् । एवं पिप्वक् सर्वतः अश्वतीति विप्वद्यङ् । 'सहादेः सादिः' इति विप्ववस्थाने विप्वत्रि आदेशः । देवमश्वतीति देवद्यङ् । 'सहादेः सादिः' इति देवस्य देवत्रि आदेशः । अमुमश्वतीति अदद्यङ् अमुमित्यस्य अदत्रि आदेशः । इत्यादयो यथासंभवं शेषाः ॥

कृत्सितेपदर्धयोः कोः कदादयः ॥ कृत्सितेपदर्धयोर्वैतमानस्य कुशब्दस्य कत् का कव इत्येते आदेशा भवन्ति तत्पुरुषे ॥ कदद्यम् । काकय-कदुष्णे ॥ उष्णशब्दे परे कुशब्दस्य का कव कत् इत्येते आदेशा भवन्ति ॥ कु ईपदुष्णं कोष्णम्-कवोष्णम् कदुष्णम् ॥ कु ईपत् लवणं कालवणम् ॥ पुरुषे वा ॥ पुरुषशब्दे परे कुशब्दस्य वा कादेशो भवति तत्पुरुषे ॥ कुपुरुषः । कापुरुषः ॥

कृत्सितेपदर्धयोः कोः कुशब्दस्य कदादयो वा नक्तव्याः । कुमत्र । कुशब्दात् प्रथमैक-

१ विभाषा पुरुषे का स्यान्नियमेन ह्ये परे । अथि तिरस्वदे कोः कदादौ वा पुरुषे पयि ॥ ईपदर्धं च माच्ये स्युरमाशुणे काककवाः ॥ कृत्सिताज्यः कत्रयः । कदयः कद्वदः । काशः । कापयः । कुपयः । इत्यधिकम् ॥

वचने 'अव्यया०' । अत्रशब्दात्प्रथमैकवचने 'अतोऽम्' कुत्सितमङ्गमिति विग्रहे अत्र व्याकरणांतरमते तु तत्पुरुषः । स्वमते तु कर्मधारयः । कुशब्दस्य कत् । 'चपा अवे जवाः' तस्य दः । 'स्वरहीन' कदन्नशब्दात् प्रथमैकवचने 'अतोऽम्' 'मोऽनुस्वारः' । एवं कदशनम् कद्ध्वा सर्वत्र कपूर्वः ॥ कुशब्दात् प्रथमैकवचने 'अव्यया०' । उष्णशब्दात् प्रथमैकवचने 'अतोऽम्' ॥ [काकवकदुष्णे] ईषदर्थे उष्णशब्दे परे कोः कु इत्यस्य एते त्रय आदेशा भवन्ति । कु ईषदुष्णमिति विग्रहे एकत्र कत्, द्वितीये का, तृतीये कव । कदुष्ण कोष्ण कोष्ण, प्रथमैकवचने सर्वत्र कुलशब्दवत् ॥ उष्णः कपूर्वः । ईषद्वर्णमिति विग्रहे ईषदर्थे कोः का कालवर्णम् ॥ 'पुरुषे वा' पुरुषशब्दे परे कुइत्यस्य वा का आदेशो भवति । कुत्सितः पुरुषः कुपुरुषः कापुरुषः । एवं कत्तृणं कद्रथः कद्वदः कद्ध्वा कापथः काक्षः कामिः कदमिः । इत्यादयः प्रयोगानुसारेण ज्ञेयाः ॥

पोडश् ॥ पोडन् । पोडा ॥

पप् दशन् उभयत्रापि प्रथमावहुवचने 'जइशसो०' 'घो डः' 'वावसाने' 'समासप्रत्यययोः' 'धुभिः धुः' दस्य डः । 'सहादेः०' इत्यनेन पप् इत्यस्य पो (पड) पोडशन् शब्दात् प्रथमावहुवचने । 'जइशसो०' 'नाम्नो०' पञ्भिरधिका दश पोडश् । यद्वा पद् च दश चेति विग्रह विभक्तिलोपे पकारस्योकारो दस्य डः इति वर्णविकारो जातः । यदि पोडशानां संख्यापूरणः पोडशः पोडशन् शब्दात् 'एकादशादेर्दः' द्वित्वाट्टिलोपः । 'स्वरहीनं०' देवशब्दवत् ॥ पप् दन्त पद् दन्ता अस्मेति स पोडन् । विभक्तिलोपे 'वयसि दन्तस्य दृप्' इति पूर्व दन्तस्य दृट् आदेशः । ऋकारो नुमागमार्थः । 'धुभिः धुः' दस्य डः पपः पो । पोडत् शब्दात् प्रथमैकवचने स् । 'त्रितो नुम्' 'हृत्सेपः' 'संयोगान्तस्य०' । पोडन् द्विदन् ॥ तथा पद् द्वातीति पोडः । 'नाभि च' इति डप्रत्ययः । टिलोपः । 'सहादेः' इति पस्य डत्वम् दस्य डः । 'उ ओ' पोडः ॥ तथा पप् 'संख्यायाः प्रकारे घा' प्रत्ययः । पञ्भिः प्रकारैः पोडा ॥ यद्वा पद्धा प्रकारा यस्य स पोडा । 'धुभिः धुः' दस्य डः 'सहादेः सादिः०' इति पोडा इत्यव्ययम् । तथोक्तम् 'पप डत्वं दृदृदशधासूत्ररपदादेः द्रुत्वं च धासुवेति वक्तव्यम्' इति ॥

वृहस्पतिः महेश्वरः महामाया महात्मा ॥ द्यावाभूमी दंपती जंपती ॥ आकृतिगणोऽयम् ॥

वृहतां पतिः वृहस्पतिः वृहस्पतिः । अत्र 'सहादेः' इति तस्य सकारः ॥ केचिदत्र वृहस्पतिरिति न पठन्ति, वाचस्पत्यादिषु साधितत्वात् ॥ महांश्चासावीश्वरश्च अत्र महच्छब्दस्य 'सहादेः सादिः' इत्यनेन महा इत्यादेशः । 'अ ए' महेश्वरः महादेवः महामाया महात्मा ॥ द्यौ भूमि 'ओरौ' द्यौश्च भूमिश्च द्यावाभूमी । अत्र 'सहादेः०' इति द्यौ इत्यस्य द्यावा इत्यादेशः । ततः प्रथमाद्विवचने । 'औ यू ई' 'सवर्णे०' । एवं दयितापतिः । जायापतिः । दयिता च पतिश्च दंपती । जाया च पतिश्च जंपती । दयिताग्राययोः क्रमेण दं जं इत्यादेशो भवतः । उभयत्रापि प्रथमाद्विवचने 'औ यू' 'सवर्णे०' जम्पती दम्पती जम्पतीभ्यां दम्पतीभ्यां जम्पत्योः दम्पत्योः । प्रक्रियामते तु जायाया जंभावदंभावौ वा निपात्यौ ॥ ननु श्चच्छन्दमादेशाः कथं क्रियन्ते इत्याशङ्क्यामाह—आकृतिगणोऽयम् ।

यादृशी आकृतिराकारः प्रयोगस्य दृश्यते तादृश एव प्रयोगो निपात्यते इत्याकृतिगणः कथ्यते । लक्ष्यानुसारेण सूत्रस्य प्रवृत्तिः । सिद्धं शब्दाकारमुपलभ्य तदनुसारेणादेशविधानमित्यर्थः ॥

अलुक् कचित् ॥ समासे तद्धिते कृदन्तेऽपि विभक्तेरलुग्भवति ॥ कृच्छ्रान्मुक्तः । अप्सु योनिर्यस्येत्पुयोनिः । उरसि लोमानि यस्याज्ज्ञौ उरसिलोमः । हृदि स्पृशतीति हृदिस्पृक् । कण्ठेकालः । वाचोयुक्तिः । दिशोदण्डः । पश्यतोहरः । इत्यादि ॥

पुनर्विशेषमाह—सूत्रम्—‘अलुक् कचित्’ ॥ अलुक् प्रथमैकवचनान्तम् । ‘हृत्सेपः०’ । कचित् प्रथमैकवचनान्तम् । ‘अभ्यया०’ ॥ कचिदिति समासे कृते तद्धितप्रत्ययेऽपि परे पूर्वपदविभक्तेरलुक् लोपो न भवतीत्यर्थः । तद्धितप्रत्यये यथा—आमुष्याणः इत्यादौ विभक्तेरलुक् । समासे दर्शयति—कृच्छ्रशब्दात् पञ्चम्येकवचने ‘इतिरप्’ ‘सवर्णे०’ मुक्तशब्दात् प्रथमैकवचने ‘ल्लोर्वि०’ ‘अमे अमा वा’ तस्य नः । कृच्छ्रान्मुक्तः इति विप्रदे अत्र तत्पुरुषः । अत्र पूर्वपदविभक्तेरलुक् उत्तरपदविभक्तेस्तु ‘समासप्रत्यययोः’ इति लुक् । पुनः प्रथमैकवचने कृच्छ्रात् मुक्तः कृच्छ्रान्मुक्त इति वा । एवं श्लोकान्मुक्तः ॥ तथा अप्सुयोनिः । अप्शब्दात् सप्तमीबहुवचने । ‘स्वरहीनं०’ योनिशब्दात् प्रथमैकवचने । ‘ल्लोर्वि०’ अप्सु पानीयेषु योनिर्यस्येति बहुव्रीहिः । अत्र सप्तमीबहुवचनस्य अलुक् । केवलमुत्तरपदस्य सेर्लुक् ॥ उरसशब्दात् सप्तमीबहुवचने ‘स्वरहीनं’ लोमन्शब्दात् प्रथमापुबहुवचने । ‘जज्ञसोः०’ ‘नोपधायाः’ मा ‘स्वरहीनं०’ उरसि लोमानि यस्येति विप्रदे पूर्वपदस्य सप्तम्या अलुक् उत्तरपदस्य जसो लुक् । पुनः प्रथमैकवचने ‘नोपधायाः’ ‘हृत्सेपः०’ उरसिलोमा ॥ एवं ह्रस्वशब्दात् सप्तम्येकवचने ‘स्वरहीनं०’ स्पृश् स्पृशते । हृदिपूर्वः हृदि स्पृशतीति विप्रदे तत्पुरुषः समासः । किप् प्रत्ययः । किपः सर्वापहारी लोपः । प्रथमैकवचने ‘दिशाम्’ इति शस्य कः । ‘हृत्सेपः०’ । अत्र कचिदिति वचनात् कृदन्तेऽपि विभक्तेरलुक् ॥ एवं कण्ठे सप्तम्येकवचनान्तम् । कालः प्रथमैकवचनान्तम् । वाचः पञ्चम्येकवचनान्तम् । युक्तिः प्रथमैकवचनान्तम् । दिशः पञ्चम्येकवचनान्तम् । दण्डः प्रथमैकवचनान्तम् । पश्यतः पञ्चम्येकवचनान्तम् । हरः प्रथमैकवचनान्तम् । दस्योः पञ्चम्येकवचनान्तम् । पुत्रः प्रथमैकवचनान्तम् । एतेषु यथासंभवं विभक्तेरलुक् । कण्ठे इत्यत्र सप्तमी अन्यत्र पष्ठी । एवं सन्धेरमः कर्णेजपः युधिष्ठिरः । ‘अभ्यादे०’ इति पत्वम् ॥ आत्मनेपदं परस्मैपदम् । देवानांप्रियः । दिवस्पतिः वासोष्पतिः इत्यादावलुक् ॥

समासे समानाधिकरणे शाकपार्थिवादीनां मध्यमपदलोपो वक्तव्यः ॥ शाकप्रियश्चासौ पार्थिवश्च शाकपार्थिवः । देवपूजकश्चासौ ब्राह्मणश्च देवब्राह्मणः ॥

एकविभक्त्यन्तानां पदानामेकार्थनिष्ठत्वं सामानाधिकरण्यम् । तत्र वर्तमानानां शाकपार्थिवादीनां मध्यमपदस्य द्वयोर्मध्यवर्तिनः पदस्य लोपो वक्तव्यः ॥ केचित्तु उत्तरपदलोप इति पठन्ति, ते पूर्वपदोत्तरपदस्य लोपमिति व्याचक्षते । अथवा प्रथमसमासापेक्षया उत्तरप-

दस्येति व्याख्यान्ति ॥ परं शाकपार्थिववादीनामित्यशेषस्यापि पदस्य निरूपितत्वात्तत्र सगतं पुनश्चिन्त्यम् । शाकप्रियपार्थिव इति स्थिते । शाकः प्रियो यस्य स शाकप्रियः शाकप्रिय-
आसौ पार्थिवश्चेति विग्रहे अत्र एकविभक्तिकत्वेन समानाधिकरणं ततो मध्यमपदस्य प्रिय-
शब्दस्य लोपः । शाकपार्थिव इति स्थिते प्रथमैकवचने 'स्रोर्वि०' ॥ तथा देवपूजको
ब्राह्मणः देवान् पूजयतीति देवपूजकः देवपूजकआसौ ब्राह्मणश्चेति विग्रहे पूर्ववद्विभक्तिलोपे
मध्यमपदस्य पूजकस्य लोपः । देवब्राह्मणः । प्रथमैकवचने 'स्रोर्वि०' प्राग्वत् ॥

आदेश्च द्वन्द्वे ॥ द्वन्द्वसमासे सति आदिपदस्य लोपो भवति ॥ माता च
पिता च पितरौ । दुहिता च पुत्रश्च पुत्रौ । श्वश्रूश्च श्वशुरश्च श्वशुरौ ॥

पुनराह—'आदेश्च द्वन्द्वे' ॥ आदिशब्दस्याजहल्लिङ्गत्वात्पदविशेषणत्वेऽपि पुंसवम् । द्वन्द्वे
द्वन्द्वसमासे इतरेतरयोगे आदिपदस्य लोपो भवति । चकारात्कुत्रचित्, तत्तु सर्वत्र । मातृ-
शब्दात् प्रथमैकवचने । 'सेरा' द्वित्वाट्टिलोपः क्ललोपः 'स्वरहीन' । च प्रथमैकवचनान्तम्
'अव्यया०' । पितृशब्दात् प्रथमैकवचने पूर्ववत् । च प्रथमैकवचनान्तम् । 'अव्यया०' ।
माता च पिता चेति विग्रहे द्वन्द्वसमासे 'समासप्रत्यययोः' इति विभक्तिलोपः । 'वक्तार्या-
नामप्रयोगः' इति च लोपे मातृ पितृ 'आदेश्च द्वन्द्वे' मातृशब्दस्य लोपः । इतरेतरयोगे
द्विवचनम् । प्रथमाद्विवचने 'अप् पञ्चसु' 'स्वरहीनं०' पितरौ ॥ एवं श्वश्रूश्च श्वशुरश्च इति
विग्रहे विभक्तिलोपे 'आदेश्च द्वन्द्वे' श्वश्रूपदलोपः । श्वशुरशब्दात् प्रथमाद्विवचने 'ओ औ
औ' ॥ एवं दुहितृपुत्रौ दुहिता च पुत्रश्चेति विग्रहे विभक्तिलोपे आदिभूतदुहितृशब्दस्य
लोपः पुत्रशब्दात् प्रथमाद्विवचने । 'ओ औ औ' ॥ चकारो बहुलार्थत्वेन कुत्रचित् सर्वत्र ।
यथा धवत्तदिरो इत्यादौ लोपो न । चकारात्पक्षे मातापितरौ श्वश्रूश्चशुरौ इत्यपि भवति ॥

ऋतां द्वन्द्वे ॥ ऋकारान्तानां द्वन्द्वसमासे सति पूर्वपदस्य वा आकारो
वक्तव्यः ॥ मातापितरौ ॥

पुनर्विशेषमाह 'ऋतां द्वन्द्वे' ॥ ऋतामिति ऋकारान्तशब्दानां द्वन्द्वे पूर्वं यत्पदं तत्संब-
न्धितः ऋकारस्य आकारो वा भवति । माता च पिता च अत्र विभक्तिशेषे मातृशब्दस्य
ऋकारस्य आ । मातापितृशब्दात् प्रथमाद्विवचने 'अप् पञ्चसु' 'स्वरहीनं०' मातापितरौ ॥
एवं पितापुत्रौ होतापोतारौ इत्यादि । पक्षे पूर्वपदलोपे पितरौ । वाग्रहणादेव मातरपि-
तरवित्यापि ॥

द्वन्द्वे सर्वादित्वं वा ॥ वर्णाश्च आश्रमाश्चेतरे च वर्णाश्रमेतरे वर्णाश्रमेतराः ॥

'द्वन्द्वे सर्वादित्वं वा' ॥ द्वन्द्वसमासे सर्वादीनां शब्दानां सर्वादित्वं सर्वादिकार्यं वा भवति ।
भवति न भवति चेत्यर्थः । उदाहरणम्—वर्णाश्रमेतरे वर्णाश्रमेतराः द्विस्थाने वर्णा ब्राह्म-
णादयः । आश्रमा प्रत्यक्षचर्यादयः । इतरे शूद्रवृषलादयः । ततो वर्णाश्च आश्रमाश्च इतरे च
समाहारद्वन्द्वः । ततो विभक्तिलोपे उभयत्रापि प्रथमाद्विवचनम् । एकत्र सर्वादित्वात् ।
'जसी' 'अ इ ए' आदौ 'सवर्णे०' आश्रम अमे इतर 'अ इ ए' यत्र सर्वादित्वं न, तत्र
प्रथमाद्विवचने 'सवर्णे०' 'स्रोर्वि०' ॥

वैयधिकरण्ये बहुव्रीहौ मध्यमपदलोपश्च ॥ कुमुदस्य गन्ध इव गन्धो
 यस्यासौ कुमुदगन्धिः ॥ हंसस्य गमनमिव गमनं यस्याः सा हंसगमना ॥
 वैयधिकरण्ये इति ॥ भिन्नविभक्त्यन्तानां पदानां विभिन्नार्थनिष्ठत्वं वैयधिकरण्यम् । यद्वा
 भिन्नविभक्त्यन्तत्वे सति भिन्नार्थप्रतिपादकद्वारा एकस्मिन्नर्थे वृत्तिर्न्यप्रिकरणं तस्य भारो
 वैयधिकरण्यं तस्मिन् वर्तमाने बहुव्रीहिसमाने मध्यमपदलोपो वक्तव्यः । कुमुदगन्धान्
 पट्टयेकवचने 'इत्स्य०' । गन्धशब्दात् प्रथमैकवचने 'श्रोत्रि०' । इन्द्राद्यान् प्रथमैकवचने
 'अव्यया०' । गन्धशब्दान् प्रथमैकवचने 'श्रोत्रि०' । कुमुदस्य गन्ध इव गन्धो यस्येति
 विप्रदे अत्र कुमुदस्येति पट्टयन्तं, शेषाणि प्रथमान्तानि । 'समासप्रत्यययोः' इति विभक्ति-
 लोपे—'उक्तार्थानामप्रयोगः' इति इवल्लोपे कुमुद गन्ध गन्ध इति स्थिते । अत्र मध्यपदस्य
 गन्धस्य लोपः पश्चान् 'मध्यमपदलोपश्च' इति चकाराद् 'गन्धादेरिः' इत्यन्यः, 'यस्य
 लोपः' 'स्वरहीनं' 'श्रोत्रि०' कुमुदगन्धिः ॥ हंसशब्दान् पट्टयेकवचने 'इत्स्य' । गमनश-
 ब्दान् प्रथमैकवचने 'अतोऽम्' 'अप्शसो०' 'मोऽनु०' । इव प्रथमैकवचनान्तम् 'अव्यया०' ।
 गमनशब्दान् प्रथमैकवचने पूर्ववत् । हंसस्य गमनमिव गमनं यस्या इति विप्रदे बहुव्रीहिः ।
 'समासप्रत्यययोः' 'उक्तार्थानामप्रयोगः' । हंस गमन गमन इति स्थिते । मध्यपदस्य गमनस्य
 लोपः । पश्चात् 'आनतः स्त्रियाम्' 'आपः' हंसगमना ॥ समासश्चतुर्धा । नित्य-अनित्य-
 छद्-अछद्-भेदात् ॥

दिक्संख्ये संज्ञायाम् ॥ दिग्वाचकसंख्यावाचकशब्दां संज्ञायां तुल्या-
 र्थेनोत्तरपदेन अविग्रहं समस्येते स तत्पुरुषः ॥ अविग्रहो नित्यसमासः ॥
 अन्यस्त्वस्वपदविग्रहोऽपि भवति ॥ दक्षिणाग्निः । सप्तग्रामाः । इत्यादयो ज्ञेयाः ॥
 इति समासप्रकरणम् ॥

अथ नित्यसमासमाह—'दिक्संख्ये०' दिक्संख्ये प्रथमाद्विवचनान्तम् । संज्ञायां सप्त-
 म्येकवचनान्तम् । दिग्वाचकं संख्यावाचकं च संज्ञायां वाच्यमानायां तुल्यार्थेन एका-
 र्थेन उत्तरपदेन सह अविग्रहं विग्रहरहितं समस्येते । तत्र समासश्च नित्यो भवति ॥ अथ
 नित्यानित्यसमासस्वरूपमाह—अविग्रहो नित्यसमासः । यो नित्यः समासः स विग्रहरहितः
 असमस्यमानपदविग्रहो भवति । अन्योऽनित्यसमासोऽस्वपदविग्रहोऽपि सैः पदेर्विग्रहो
 यस्य स स्वपदविग्रहः [न स्वपदविग्रहः अस्वपदविग्रहः] परपदविग्रहः ॥ अपिशब्दात्स्व-
 पदविग्रहोऽपि भवति ॥ अस्वपदविग्रहो यथा—स्त्रियमधिकृत्य । अत्र अधिकृत्येति परपदेन
 विग्रहः । बाह्यपदत्वादस्वपदम् । अथवा बहु घनं यस्य सः । अत्र यस्येति परपदेन
 विग्रहः इति अस्वपदविग्रहः । अश्वादित्यः इत्यप्यस्वपदविग्रहः ॥ तथा ग्रामं प्रातः इत्यादौ
 स्वाभ्यां पदाभ्यां विग्रहमध्यवर्तिभ्यां पदाभ्यां विग्रहः । अथ नित्यसमासोदाहरणम् । यथा
 दक्षिणाग्निरित्यभिप्रेदः । 'दक्षिणाग्निर्गार्हपत्याहवनीयो जगोऽग्नयः' इति ॥ दिग्वाची दक्षि-

१ विग्रहो द्विविधः एकः स्वपदविग्रह एकोऽस्वपदविग्रहोऽपि भवति ॥ अत्रपदेन समासव्यतिरिक्तानि
 पदेन विग्रहो वाक्यं यत्र स नित्यः ॥ तेन लम्बी कृषा यस्य स लम्बकृषः ॥ दाशेव जिदमिति स्वपदवि-
 ग्रहः ॥ अस्वपदविग्रहो नित्यः । यस्मिन्समासावशेषकं वाक्यं न विद्यति स नित्यः । इत्यदिग्रहम् ॥

णाशब्दः । एकार्थेन अग्निना परपदेन समसितः । समासश्च तत्पुरुषः । नित्यत्वाद्विग्रहो न क्रियते । तथा सप्तग्रामा इत्यत्र सप्तग्रशब्दः संख्यावाचक एकार्थेन ग्रामपदेन सम-
सितः । अत्र विग्रहं विनापि तत्पुरुषः समासः नित्यः । नित्यं पदद्वयात्मकत्वात्समासरू-
पमेव पदमित्यर्थः । दक्षिणाग्निरिति अग्निभेदनामवाची शब्दः । सप्तग्रामा इति ग्रामभेद-
नामवाची शब्दः ॥

‘पूर्वेऽव्ययेऽव्ययीभावोऽमादौ तत्पुरुषः स्मृतः ।
चकारबहुलो द्वन्द्वः संख्यापूर्वो द्विगुः स्मृतः ॥
यस्य येन बहुव्रीहिः स चासौ कर्मधारयः ।
इति किञ्चित्समासानां पण्णां लक्षणमीरितम् ॥
इति सुबोधिकायां समासदीपिका ।

तद्धितप्रकरणम् १७

अथ तद्धितो निरूप्यते ॥ अपत्येऽण् ॥ नाम्नोऽपत्येऽण्प्रत्ययो भवति ॥
उपगोरपत्यं पुमानिति विग्रहे उपगोः अण् इति स्थिते । समासप्रत्यययोः
इति पृष्टीलोपः । णकारो वृद्धार्थ ईवर्थश्च ॥

अथ तद्धितो निरूप्यते—अथेति ॥ समासकथनानन्तरं तद्धितस्तद्धितसंज्ञकः प्रत्ययो
निरूप्यते । तस्य समासस्य हितः, यद्वा तेषां पूर्वोक्तानां नामादीनामर्थान्तरप्रकाशनेन
हितस्तद्धितः स निरूप्यते कथ्यत इत्यर्थः ॥ यद्यपि तद्धितसंज्ञकाः प्रत्यया बहवः सन्ति
तथापि जाल्यभिप्रायेणैकवचनम् ॥ सूत्रम्—‘अपत्येऽण्’ ॥ न पतति पिता यस्मात् तदपत्यं
तस्मिन् । अपत्यशब्दस्य सप्तम्येकवचनान्तम् ‘अ इ ए’ । अण् प्रथमेकवचनान्तम् ‘ह्रस्वः’
इति नाम्नो० अपत्ये पुत्रपौत्रादिसंताने शिष्यप्रशिष्यादिसंताने वाच्ये सति नाम्नः अण्
प्रत्ययो भवति । अत्रापि नामशब्देन पदमेव विवक्षितम् । अन्यथा ‘अविभक्ति नाम’
इत्युच्यमाने उपगोरिति पष्ठपन्थात् अण्प्रत्ययो न स्यात् । यद्वा उपगुशब्दात् प्रथममण्
प्रत्ययः । ततः पृष्टौ दत्त्वा विग्रहः कार्यः ॥ उदाहरणम्—उपगुशब्दात् अपत्येऽण्प्र-
त्ययः । सक्त उपगुशब्दात् उपत्येकवचनम् । ‘इति’ ‘इत्य’ इत्यकारलोपः । ‘सोर्वि०’
उपगोरपत्यमिति विग्रहे सति । तद्धितेऽपि विग्रहोऽन्वययोग्यत्वे सत्येव भवति । तेन
‘वत्समुपगोरपत्यं पैत्रस्य’ इत्यादौ न । उपगुनाग्नस्त्वापसस्यापत्यं संतानादिः पुत्रादिरिति
विग्रहे कृते ‘समासप्रत्यययोः’ इति विभक्तिलोपे ‘उक्तार्थानाम्’ इति अपत्यशब्दे लुप्ते उपगु
अण् इति स्थिते । णकारो वृद्धार्थः ईवर्थश्च ॥

आदिस्वरस्य ञिगति च वृद्धिः ॥ खराणां मध्ये य आदिस्वरस्तस्य वृद्धि-
र्भवति जिति णिति च तद्धिते परतः । उकारस्योकारो वृद्धिः ॥

वृद्धिकरणसूत्रम्—‘आदिस्वर०’ ॥ आविश्वासौ स्वरश्च आदिस्वरस्तस्य पष्ठपेकवचनान्तम् ।
‘इस्य’ ञिगति भू ष ण् ष ञ्णौ तौ इतौ यस्य ञिगन् तस्मिन् ञिगति सप्तम्येकवच-
नान्तम् ‘स्वरहीनं०’ । वृद्धिः प्रथमेकवचनान्तम् ‘सोर्वि०’ त्रिपदमिदं सूत्रम् । खराणां

तद्धितप्रत्यायान्तपदसंयन्धिनां सर्वस्वराणां मध्ये य आदिस्वरस्य त्रिति गिति च तद्धिते प्रत्यये परे वृद्धिर्भवति । अनेन उकारस्य औकारो वृद्धिः । 'अरे औ वृद्धिः' इत्युक्तवान् । औपगु अ इति स्थिते ॥

बोऽच्यखरे ॥ उकारस्य औकारस्य च अच् भवति खरे यकारे च परे ॥

औपगवः । [वसिष्ठस्यापत्यं] वासिष्ठः । [गौतमस्यापत्यं] गौतमः ॥

सूत्रम्—'बोऽच्यखरे' ॥ उश्च ओश्च वो तस्य वो पष्ठगेकवचनान्तं सांकेतिकम् । अप् प्रथमैकवचनान्तम्—'ह्रसेपः०' । यश्च खरश्च यखरं तस्मिन् मत्तम्येकवचनान्तम् । 'अ इ ए' ॥ त्रिपदमिदं सूत्रम् । अन्यत्सोकारस्य औकारस्य च अच् भवति तद्धितसंयन्धिकारि खरे च परे । अत्र खरे परे उकारस्य अच् भवति गच् 'खरहीनं०' औपगवः । 'कुसद्धित-समासाश्च' इति नामसंज्ञायां प्रथमैकवचने 'ओर्वि०' उपगुर्नाम कश्चिन्मुनिसत्त्वापन्-मौपगवः ॥ एवं वसिष्ठस्यापत्यं वासिष्ठः । अणुप्रत्ययः । अत्र यकारस्थिताकारस्यादिभ्यस्वस्य वृद्धिराकारः । 'यस्य लोपः' 'खरहीनं०' ॥ एवं गौतमस्यापत्यं गौतमः । इत्यग्राण्निमित्ता वृद्धिः—उकारस्य औकारः । 'ओर्वि०' ॥ सर्वत्र तद्धिते विकल्पापुनवृत्तिर्मेया इति स्वयंभुवः इत्यादीं अपादेशो न ॥

ऋ उरणि ॥ ऋकारस्य उर् भवति अणि परे ॥ पण्णां मातृणामपत्यं पाण्मातुरः । तिष्ठणां मातृणामपत्यं त्रैमातुरः । द्वयोर्मात्रोरपत्यं द्वैमातुरः ॥

सूत्रम्—'ऋ उरणि' ॥ ऋ पष्ठगेकवचनान्तं सांकेतिकम् । उर् प्रथमैकवचनान्तम् 'ह्रसेपः०' । अणि सप्तम्येकवचनान्तम् । 'खरहीनं०' अणुप्रत्यये परे मातृशब्दसंयन्धिन ऋकारस्य उर् भवति । पप् मातृ । पप्शब्दात् पष्ठीयद्विवचने 'णः' इति तुद् 'पो डः' 'टुभिः टुः' 'खरहीनं०' 'मोऽनु०' । मातृशब्दान् पष्ठीयद्विवचने 'नुढामः' 'नामि' । पण्णां मातृणामपत्यमिति विप्रदे । 'समासप्रत्यययोः' इति विभक्तिलोपः पप् मातृ अ इति । 'आदिस्वरस्य०' इति वृद्धिः । 'पो डः' 'बाबसाने' डस्य टः । 'जमे अमा वा' टस्य णः ॥ यद्वा 'पयो णो वाच्यो मातरि' इति केचित् । कचिज्जवानामपि जमा एष्टव्याः इति केचित् । 'ऋ उरणि' इति उर् । 'खरहीनं०' 'ओर्वि०' पाण्मातुरः । कार्तिकेय इत्यर्थः ॥ एवं द्वयोर्मात्रोरपत्यमिति विप्रदे उभयत्रापि पष्ठीद्विवचनम् 'त्यदादेष्टे०' 'आचतः' 'त्रियाम्' 'टोसोरे' 'ए अच्' 'खरहीनं०' । मातृशब्दात् पष्ठीद्विवचने 'ऋरम्' ॥ अण् । गित्वा-वृद्धिः । द्वि इत्यस्य द्वे । 'ऋ उरणि' इति उर् । 'खरहीनं०' द्वैमातुरः गणेशः । एवं भाद्र-मातुरः । द्वावपि सतीमुत्वाचकौ । सत्यास्तु तनयः पाण्मानुरवद्भाद्रमातुरः । इत्यादि अणन्ताः । अन्यत्राप्यणुप्रत्ययो भवति । यतः ॥

'रागात्रश्चत्रयोगाश्च समूहात्साम्यदेवता ।

सद्वैत्यधीते तस्येदमेवमादिरणिष्यते ॥'

रागाद्यथा कुङ्कुमेन रक्ते वस्त्रं कौङ्कुमम् । नक्षत्रयोगान् । पुष्येण युक्तः कालः पौषः ।

१ 'शिवादिभ्यश्च' इत्यणुपक्षयः । अन्यथा इनः प्राप्तिः । चित्रस्यापत्यं शिवः । विदेहस्यापत्यं वेदेहः ॥

२ पो डः त्वम्भदेकत्वे इति सूत्रनिर्दिष्टात्कचिदपदान्तेऽपि शसना यमा एष्टव्याः । इत्यभिधी ॥

समूहात् नराणां समूहो नारम् । स्त्रीणां समूहः स्त्रैणम् । सास्य देवतार्थे इन्द्रो देवताऽस्येति ऐन्द्रम् । तद्वेत्सीत्यस्यार्थे व्याकरणमधीते वेद वा वैयाकरणः । तस्येदमित्यस्यार्थे देवदत्तस्यार्थमिदं देवदत्तम् । इत्याद्यर्थेष्वणप्रत्ययः स्यात् । तदग्रे यथास्थाने कथयिष्यति ॥

अत इञ्चनृपेः ॥ अकारान्तानाम्नोऽनृपिश्चन्दादपत्येऽर्थे इञ्प्रत्ययो भवति ॥

यस्य लोपः । देवदत्तस्यापत्यं देवदत्तिः । [श्रीधरस्यापत्यं] श्रेधरिः । [दशरथस्यापत्यं] दाशरथिः । पौरन्दरिः ॥

अथ अपत्येर्धे प्रत्ययान्तरमाह—‘अत इञ्चनृपेः’ ॥ अत इति पञ्चम्येकवचनान्तं ‘स्वरहीनं’ ‘स्रोर्विं’ इञ् प्रथमैकवचनान्तम् ‘इसेपः’ पश्चात् ‘आदवे लोपश्’ ॥ अनुपिः न ऋपिः अनुपिस्तस्मात् पञ्चम्येकवचनान्तम् । ‘डिति’ इकारस्य एकारः । ‘डस्य’ इत्यकारलोपः । पूर्वं ‘स्रोर्विं’ ‘स्वरहीनं’ त्रिपदम् । अपिवाचकशब्दवर्जितादकारान्तानाम्नोऽपत्येऽर्थे इञ् प्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः । अत्र अकारो वृद्ध्यर्थः । उदाहरणम् । देवदत्तस्यापत्यं इञ् प्रत्ययः । अकारो वृद्ध्यर्थः ‘आदिस्वरस्य’ इति वृद्धिः । वै । ‘यस्य लोपः’ ‘स्वरहीनं’ ‘स्रोर्विं’ देवदत्तिः । एवं श्रीधरस्यापत्यं श्रेधरिः । अत्र इञ् प्रत्यये श्रीदित्यस्य श्रे इति वृद्धिः ॥ तथा दशरथस्यापत्यं दाशरथिः । अत्र वृद्धिकार्यं दस्य दा ॥ पुरंदरस्यापत्यं पौरंदरिः । अत्र उकारस्य औकारो वृद्धिः । एवं रावणिः ॥

बाह्वादेश्च ॥ बाह्वादेः पर इञ्प्रत्ययो भवत्यपत्येऽर्थे ॥ बाहोरपत्यं बाहविः ।

उपविन्दोरपत्यमौपविन्दविः । कृष्णस्यापत्यं कार्णिः । उडुलोमोऽपत्यमौ-

डुलोमिः । नो वा । अग्निशर्मणोऽपत्यमाग्निशर्मिः ॥

‘बाह्वादेश्च’ ॥ बाह्वादेस्तु अकारान्तत्वाभावेऽपि इञ् वक्तव्यः । बाहविः औपबाहविः कार्णिः आग्निशर्मिः ॥ सर्वत्र तद्धिते विकल्पानुवृत्तिरस्येव । तेन वासुदेवः शैवः वैदेह इत्यादौ इञ् न स्यात् ॥ ‘व्यासवरुडमुधाटुनिपादविम्बचण्डालादन्तस्य वाऽकः ।’ एभ्योऽपत्य इञ् तद्योगे चैषामन्तस्य अक आदेशः । वैयासकिः । वारुडकिः । सौधातकिः । नैपादकिः । वैम्बकिः । चाण्डालकिः ॥

‘‘ण्यायनणेयणीया गर्गनडात्रिस्त्रीपितृष्वसादेः ॥ गर्गादेर्नडादेर-

न्पादेः स्त्रीलिङ्गात्पितृष्वसादेश्च ण्य आयनण् एयण् णीय इत्येते प्रत्यया

भवन्ति अपत्येऽर्थे यथासंख्येन ॥ चकारात्पितृष्वसादेरेयण् प्रत्ययो भवति ॥

गार्ग्यः । वात्स्यः । जामदग्न्यः । सौम्यः । नाडायनः । चारायणः । चान्द्रा-

यणः । आमुष्यायणः । आत्रेयः । मार्कण्डेयः । कापेयः । गाङ्गेयः । माहेयः ॥

सूत्रम्—‘ण्यायनणेय’ ॥ ण्यश्च आयनण् च एयण् च णीयश्च ण्यायनणेयणीयाः प्रथमा-

वहुवचनान्तम् ‘सवर्णे’ । गर्गश्च नडश्च अत्रिश्च स्त्री च पितृष्वसा च गर्गनडात्रिस्त्रीपितृ-

ष्वसारः ते आदौ यस्य स गर्गनडात्रिस्त्रीपितृष्वसादिः तस्मात् पञ्चम्येकवचनान्तम्

‘डिति’ ‘डस्य’ इत्यकारलोपः । ‘स्रोर्विं’ ॥ द्विपदमिदं सूत्रम् । ‘इन्द्रान्ते’ श्रूयमाणं पदं

प्रलोकं संन्यते' इत्यादिशब्दस्य प्रत्येकयोगः । तेनापलोऽर्थे गर्गादिष्वर्थः । नडादेरायनण ।
अन्यादेः स्त्रीलिङ्गाश्च एषण् । पितृप्प्रज्ञादेः णीयः । सर्वत्र णकारो वृद्धार्थः । ण्यणीययोर्वृ-
द्धवर्धमादौ प्रयुक्तो णकारोऽणन्तत्वनिराससूचकः । अणन्तत्वाभावादीरनिषेधः । गर्गं वत्स ।
गर्गस्यापत्यमिति विग्रहे वत्सस्यापत्यमिति विग्रहे च ण्यण् णित्वावृद्धिः गर्गं वात्स 'यस्य
लोपः' वभयत्रापि 'स्वरहीनं०' गार्ग्यः वात्स्यः । न्ययस्य चेत् गार्ग्या वात्स्या ॥ नडस्यापत्यं
नाडायनः । आयनण् प्रत्ययः । णित्वावृद्धिः 'यस्य लोपः' 'स्वरहीनं०' 'स्रोर्वि०' एवं
चरस्यापत्यं चारायणः । चियां नाडायना । चरस्यापत्यं चारायणा । अदसृशब्दान् पठ्ये-
कवचने । 'तदादेष्टे०' 'दस्य मः' 'इस्य' 'मादू' अमु । 'किलाल्य सः०' अमुप्यापत्यमिति
विग्रहे आयनणप्रत्ययः । णित्वावृद्धिः । आ । 'अलुन् कचित्' इति षष्ठ्या त्रिभक्तेन लोपः ।
'यस्य लोपः' 'स्वरहीनं०' 'स्रोर्वि०' आमुप्यायणः । अस्यार्थः—'स्यादासुप्यायणो मुरय-
पुत्रो प्रत्यातपुत्रकः' इति ॥ अत्रेपत्यमात्रेयः । एषणप्रत्ययः । आदिपृद्धिः 'यस्य०' 'स्वर०'
प्रथमैकवचने 'स्रो०' ॥ एवं कपेरपत्यं कपेयः । अणन्तत्वादीप् । आत्रेयो कपेयी । गङ्गाया
अपत्यं गाङ्गेयः । मह्या अपत्यं माहेयः । एव वैनतेयः । संहिकेयः । काट्टेयः ॥ पितुः
स्वसा पितृवसा । मातुः स्वसा मातृप्प्रसा । 'मातृपितृभ्या म्यसुः सकारस्य पत्वं यत्क-
व्यम्' पितृप्प्रज्ञाशब्दान् पठ्येकवचने । 'ऋतो ष उः' डिच्चावृद्धिः । अमे अपत्यशब्दान्
प्रथमैकवचने । 'अतोऽम्' पितृप्प्रसुरपत्यं पितृप्प्रस्त्रीयः । एते मातृप्प्रसुरपत्यं मातृप्प्रस्त्रीयः
वभयत्रापि णीयः । पितृशब्दे इकारस्य गैकारो वृद्धिः । मातृशब्दे न वृद्धिः वृद्धेरप्य सङ्गा-
यात् । एवं स्यसुरपत्यं स्त्रीयः । अत्र 'णितो वा' इति विकल्पात्र वृद्धिः ॥

लुग्मद्युत्वे कचित् ॥ अपत्येऽर्थे उत्पन्नस्य प्रत्ययस्य बहुत्वे सति कचिदनु-
पिविषये ऋपिविषये च लुग्भवति ॥ गर्गाः । अत्रयः । विदेहाः ॥^१

अथ सादौ विषये तद्धितप्रत्ययान्तानां साधनविधिमाह—'लुग्मद्युत्वे कचिन्' ॥ लुर्
प्रथमैकवचनम् 'हसेप०ः' । बहुत्वे सप्तम्येकवचनान्तम् । कचित् प्रथमैकवचनान्तम्
'अन्यया०' ॥ त्रिषवम् । अपत्येऽर्थे उत्पन्नस्य अणादेः प्रत्ययस्य बहुवचने सति
कचिदिति ऋपिवाचकशब्दविषये अनुपिवाचके विषये वा लुग्भवति न त्रियाम् । तत्र
ष्यप्रत्ययस्य यथा गार्ग्यः गार्ग्यो । बहुवचने गार्ग्यं अस् इति स्थिते । 'लुग्मद्युत्वे०' इति
ष्यप्रत्ययस्य लुर् 'निमित्ताभावे नैमित्तिकम्बाप्यभावः' इति वृद्धेरभावात् । गर्गं अस् इति
स्थिते । 'सर्वणं०' 'स्रोर्वि०' गर्गाः । अमेऽपि गार्ग्यं गार्ग्यो गर्गान् । गार्ग्येण गार्ग्याभ्यां
गर्गाः । एवं सर्वत्र बहुवचने ष्यप्रत्ययस्य लुर् ॥ एवं वासिष्ठः । वासिष्ठी । बहुवचने
वासिष्ठशब्दान् प्रथमानुवचनम् । अत्र अणो लोपः 'निमित्ताभावे' इति वृद्धेरप्यभावः ।
वासिष्ठ अस् । 'सर्वणं०' 'स्रोर्वि०' वासिष्ठः ॥ आत्रेयशब्दान् प्रथमानुवचनम् । एषण्
लोपः अत्रि अस् 'ए ओ जसि' 'ए अय्' 'स्वरहीनं०' 'स्रोर्वि०' आत्रेयः आत्रेयो अत्रयः ।
आत्रेय आत्रेयो अत्रीन् । इत्यादिरूपाणि ॥ वैदेहशब्दान् प्रथमावहुवचने अणो लोपः
वृद्धेरप्यभावः विदेह अस् । 'सर्वणं०' 'स्रोर्वि०' विदेहाः ॥ एवं रघवः ॥

१ पाणिनीयानां तु 'गर्गा वात्सी' इत्येकमेव भवति ॥ २ भृग्वत्रिकृसात्रिरोवसिष्ठगोतमदेशानुत्पाद्यधु-
त्रियेभ्य परस्य प्रत्ययस्य लुग्भवति । मृगव । शूरसा । वसिष्ठा । इत्यथिक्म् ॥

। देवतेदमर्थे ॥ देवतार्थे इदमर्थे चोक्ताः प्रत्यया भवन्ति ॥ इन्द्रो देवता
यस्येत्यैन्द्रं हविः । सौम्यम् ॥ देवदत्तार्थमिदं दैवदत्तं वस्त्रम् ॥

सूत्रम्—‘देवतेदमर्थे’ ॥ देवता च इदं च देवतेदमौ तयोरर्थे देवतेदमर्थे सप्तम्येकवचनान्तम् । ‘अ इ ए’ ॥ एकपदमिदं सूत्रम् । देवता स्वामित्वेनाधिष्ठायकः तस्यार्थे इदमर्थेति अस्येदं वस्तु अस्मिन्नर्थेऽप्युक्ता अणादयः प्रत्यया भवन्ति । इन्द्र । इन्द्रो देवता अस्येति वाक्ये अत्र देवतार्थे अण् णित्त्वावृद्धिः । ऐन्द्र ‘यस्य लोपः’ ‘स्वरहीनं०’ प्रथमैकवचने ‘अतोऽम्’ ‘अमृशसो०’ ऐन्दं हविः । इन्द्रार्थे कल्पितं घृतमित्यर्थः ॥ सोम । सोमो देवता अस्येति वाक्ये अत्र देवतार्थे ण्यप्रत्ययः । ‘आदिस्वरस्य०’ इति वृद्धिः । सौ ‘यस्य लोपः’ ‘स्वरहीनं०’ प्रथमैकवचने कुलशब्दवत् सौम्यम् ॥ देवदत्तार्थमिदम् अत्रेदमर्थे अण् वृद्धिः दै ‘यस्य लोपः’ ‘स्वरहीनं०’ प्रथमैकवचने कुलशब्दवत् । देवदत्तम् ॥ एवनाम्नेयं वायव्यं पित्र्यम् उपस्यमिति देवतार्थे । अभेदमर्थे नया अयं नादेयः । इत्यादि ॥ ‘देवतेदमः’ इत्युक्तेऽपि सिद्धावर्थमहणात् अन्यत्राप्यर्थे । उदुम्बराणि सन्त्यस्मिन्देशे औदुम्बरो देशः । एवं वावर इत्यादि श्रेयम् ॥

कचिद्वयोः ॥ कचित्पूर्वोत्तरपदादेरचो वृद्धिर्भवति निति णिति च तद्धिते परे ॥ अग्निमरुतौ देवते यस्य तदाग्निमारुतं कर्म । सौहार्दम् । अत्र भावेऽण् वक्तव्यः ॥

अथ वृद्धिविशेषमाह—‘कचिद्वयोः’ ॥ कचित् प्रथमैकवचनान्तम् ‘अव्यया०’ द्वयोरिति द्विशब्दस्य पत्नीद्विवचनान्तम् ‘त्यदादेष्टे०’ ‘ओसि’ ‘ए अय्’ ‘स्वरही०’ ‘स्रोर्वि०’ पूर्व ‘चपा अवे०’ ॥ कचिदिति प्रयोगान्तरे पूर्वपदादेः स्वरस्य उत्तरपदादेः स्वरस्य च द्वयोरपि वृद्धिर्भवति । अग्निमरुत् । अग्निश्च मरुश्च अग्निमरुतौ तयोरिदम् । इदमर्थे अण् । यद्वा ‘कर्मण्यप्यण् वक्तव्यः’ ‘कचिद्वयोः’ इति अग्निमरुतोरुभयोरप्याद्यस्वरस्य वृद्धिः । ‘स्वरहीनं०’ प्रथमैकवचने कुलशब्दवत् । आग्निमारुतमेतत्कर्म । सुहृद् शोभनं हन्तु हृदयं यस्य स सुहृत् । सुहृदो भावः । अत्र भावेऽण् वक्तव्यः । पश्चात् ‘कचिद्वयोः’ इति सुहृत् इत्यत्र उकारऋकारयोर्द्वयोरपि वृद्धिः । सौहार्दम् । ‘राद्यपो०’ जलमुन्वि० । ‘स्वरहीनं०’ कुलशब्दवत् सौहार्दम् । अत्र भावेऽण् वक्तव्यः इति वक्तव्यबलादनुक्तेऽपि अण् ॥ एवं सुभगस्य भावः सौभाग्यम् ॥ एवं परस्त्रिया अपत्यं पारस्त्रैण्यः ॥

णितो वा ॥ उक्ता वक्ष्यमाणाश्च प्रत्यया विषयान्तरे णितो वा भवन्ति ॥ अजो गौर्यस्यासावजगुः शिवः । तस्येदं धनुराजगवं अजगवं वा । कुमुदस्येव गन्धो यस्याः सा कुमुदगन्धिः । तस्यापत्यं स्त्री कौमुदगन्ध्या । श्वशुरस्यायं श्वाशुर्यो ग्रामः । विष्णोरिदं वैष्णवम् । गोरिदं गव्यम् । कुले भवं कुल्यम् । तवेदं त्वदीयम् । ममेदं मदीयम् ॥

अथ प्रयोगानुसारेण वृद्धेरभावमाह—सूत्रम्—‘णितो वा’ ॥ णितः प्रथमावहुवचनान्तम् ‘स्वरहीनं०’ ‘स्रोर्वि०’ । वा प्रथमैकवचनान्तम् ‘अव्यया०’ ‘हवे’ ‘उभो’ ॥ उक्ता अणादयः

प्रत्ययाः विषयान्तरे कार्यान्तरे अर्थान्तरे णितो णकारानुबन्धा णिसंज्ञका वा भवन्ति ।
अत्र वाशब्दो व्यवस्थावाचकः बहुलार्थकः । तेनैतेषु परेष्वदिस्वरस्य कचिद्वृद्धिः । कचि-
द्वृद्धेरभावोऽपीत्यर्थः । कचिद्विकल्पः ॥ उदाहरणम्—अजगु अजो गौर्वृषभो यस्य सः
अजगुः शिवः । ‘गोः’ इति गोशब्दस्य इत्यः । अजगु द्विस्थाने अजगोरिव धनुः । अत्र
इदमर्थेऽण् उभयत्र । एकत्र वृद्धिः आ । अन्यत्र न वृद्धिः । ‘वोऽन्यस्यरे’ अच् । ‘स्वरहीनं’
प्रथमैकवचने कुलशब्दवत् । आजगवमजगवं वा धनुः । अत्र वा वृद्धिः ॥ कुमुदगन्ध ।
कुमुदस्य गन्ध इव गन्धो यस्य स कुमुदगन्धिः । ‘वैयधिकरण्ये बहुव्रीहौ मध्यमपदलोपः’
। गन्धादेरिः । ‘यस्य लोपः’ ‘स्वरहीनं’ कुमुदगन्धिस्तस्यापत्यमिति वाक्ये ‘ण्यायनण्य-
णीयाः’ इत्यपत्येऽर्थे ण्यः । अत्राद्यस्य उकारस्य वृद्धिः । कौ । ‘यस्य लोपः’ ‘स्वरहीनं’
स्त्रीत्वात् । ‘आयतः स्त्रियाम्’ इत्याप् । अत्र नित्यं वृद्धिः । कौमुदगन्ध्या ॥ एवं यद्युरस्या-
यमिति वाक्ये इदमर्थे ण्यप्रत्ययः । वृद्धिः । ‘यस्य लोपः’ ‘स्वरहीनं’ प्रथमैकवचने आशुर्व्यो-
मामः ॥ विष्णु । विष्णोरिदमिति वाक्ये अणप्रत्ययः । वृद्धिः वै । ‘वोऽन्यस्यरे’ ‘स्वरहीनं’
प्रथमैकवचने कुलशब्दवत् । केचित् विष्णोः स्वरूपं वैष्णवमिति पठन्ति । इदमर्थस्य पूर्व
प्रणीतत्वात् । विष्णोरिदमिति न पठन्ति ॥ एवं गोरिवं घृतादि गन्धम् । इदमर्थे ण्यप्र-
त्ययः । ‘वोऽन्यस्यरे’ ‘स्वरहीनं’ गन्धम् ॥ कुले भवं कुल्यम् । ‘कारकात्’ इति
ण्यप्रत्ययः । अत्र प्रयोगद्वये वृद्धेरभावः ‘यस्य लोपः’ युष्मद् अस्मद् । ममेदमिति
विग्रहे इदमर्थे णीयः । ‘त्वन्मदेकत्वे’ त्वत् मत् । कचिदपदान्तेऽपि पदान्तताश्रयणात् ‘चपा
अवे जयाः’ ‘स्वरहीनं’ तवेदं त्वदीयम् । ममेदं मदीयम् । अत्रापि न वृद्धिः । एवं तत्सेदं
तदीयम् । अत्येदं यदीयम् । एतत्सेदमेतदीयम् । अत्र णीयप्रत्ययो न णित् ॥

**चतुरश्रलोपो ण्यणीययोः ॥ चतुरश्रशब्दस्य चकारस्य लोपो भवति
ण्यणीययोः प्रत्यययोः परतः । तुर्यः तुरीयः ॥ अन्यस्य दक् ॥ अन्यशब्दस्य
दगागमो भवति णीयप्रत्यये परे ॥ अन्यदीयम् । अर्धजरतीयम् ॥**

‘चतुरश्रलोपो’ ॥ चतुरश्रशब्दसंयन्धिनश्चकारस्य लोपो भवति ण्यणीयप्रत्यययोः परयोः
इत्यनेनोभयत्रापि चलोपः । चतुर्णां संख्यापूरणः अयं तुर्यः तुरीयः । अत्र पूरणार्थस्वेदम-
र्थान्तःपातित्वात् इदमर्थे ण्यणीयप्रत्ययौ । अत्रापि न णित्वम् ॥ ‘अन्यस्य दक्’ अन्यश-
ब्दस्य णीयप्रत्यये परे दगागमो भवति । ककारः स्थाननियमार्थः । अकार उच्चारणार्थः ।
अन्य । अन्यस्वेदमिति विग्रहे इदमर्थे णीयप्रत्ययः । ईय दगागमः । ‘स्वरहीनं’ अन्यदी-
यम् ॥ अन्यत्रापि दगागममिच्छन्ति । अन्यदर्यः । अन्यद्रागः । अन्यदाशीः । अन्यदुत्सु-
कम् । अन्यद्वृत्तिः । अन्यदास्था । इत्यादि ॥ अर्धजरती । अर्धजरत्या अर्धवृद्धायाः स्त्रिया
इदं वस्त्रादि अर्धजरतीयम् । इदमर्थे णीयप्रत्ययः । ‘यस्य लोपः’ ‘स्वरहीनं’ कुलवत् ।
गन्धमित्यारभ्योक्तप्रयोगेषु न वृद्धिः ॥

**कारकात्क्रियायुक्ते ॥ कारकादप्येते अणादयः प्रत्यया भवन्ति क्रिया-
युक्ते कर्तरि कर्मणि चाभिधेये ॥ कुङ्कुमेन रक्तं वस्त्रं कौङ्कुमम् । मथुरायाम्**

आगतो जातो वा माथुरः । ग्रामे भवो ग्राम्यः ग्रामीणः । धुरं वहतीति धुर्यः धौरेयः ॥

सूत्रम्—‘कारकाक्रियायुक्ते’ ॥ कारकादिति कारकशब्दस्य पञ्चम्येकवचनान्तम् ‘इति-रत्’ ‘सवर्णे०’ । क्रियायुक्ते क्रियया युक्तं क्रियायुक्तं तस्मिन् सप्तम्येकवचनान्तम् । द्विपदम् । कारकात् कर्तृकर्मकरणसंप्रदानाधारलक्षणान्तादपि एते अणादयः प्रत्यया भवन्ति । क्रिया-सहिते कर्तरि कर्मणि च वाक्ये सति । पद कारकाणि सन्ति । ततः ‘कारकेभ्यः’ इति वक्तव्ये कारकादित्येकवचनं जात्यभिप्रायेण । कुङ्कुमशब्दात् तृतीयैकवचने ‘टेन’ ‘अ इ ए’ । कुङ्कुमेन रक्तं वस्त्रमिति विग्रहे । अत्र कुङ्कुमेनेत्यत्र कर्णं कारकम् । तथा रञ्जनरूपक्रिया-सहितं वस्त्रं कर्म । तथात्राभिधेयम् । अतोऽण् । ‘समासप्रत्यययोः’ इति तृतीयालोपः । ‘उक्तार्थानामप्रयोगः’ गित्वादृष्टिः । ‘यस्य लोपः’ ॥ एवं कुङ्कुमेन रक्तं वस्त्रं कौमुभम् । माखिपम् ॥ मथुराशब्दात् पञ्चम्येकवचने । ‘जितां यद्’ ‘स्वर्णे’ ‘मथुराया आगत’ इति वाक्ये । अत्र अपादानं कारकम् । ‘विश्लेषावधौ’ इति पञ्चमी । आगमनक्रियायुक्तो नरः कर्ताभिधेयस्ततोऽण् प्रत्ययः । ‘आदिस्वरस्य०’ ‘यस्य लोपः’ ‘रहीनं०’ माथुरः ॥ एवं ग्रामे भवो ग्राम्यः । अत्र भवनक्रियायुक्ते कर्तरि अभिधेये ग्रामे इत्यधिकरणकारकात् ण्यप्रत्ययः । ‘यस्य लोपः’ ‘स्वरहीनं०’ ‘शोर्वि०’ ॥ धुरशब्दात् द्विस्थाने धुरं वहतीति धुर्यः धौरेयो वा । एकत्र ण्यप्रत्ययः । तत्र त्रामहणात् वृद्धिः । अन्यत्र एयण् तत्र वृद्धिः धौ ‘स्वर०’ । ‘शोर्विहृते’ इति सूत्रे ‘तद्धितयकारे न’ इति वक्तव्यम् । तेन धुर्यः इत्यत्र दीर्घ-त्वाभावः । प्रक्रियामते तु ‘न भकुर्द्युगम्’ इति दीर्घत्वनिषेधः । धौरेयः । अत्र बह्वन्क्रि-याश्रये कर्तरि अभिधेये धुरमिति कर्मकारकात् ण्यण्प्रत्यय एयण्प्रत्ययौ ॥ एवमात्मने हितः आत्मनीनः विश्वजनाय हितः विश्वजनीनः । अत्र संप्रदानकारकात् वक्ष्यमाण ईनः प्रत्ययः ॥

केनेयेकाः ॥ क ईन इय इक एते प्रत्यया भवन्ति भवाद्यर्थेषु ॥ गित्त्वं चैपां वैकल्पिकम् । कर्णाटे भवः कार्णाटकः—कर्णाटकः ॥ ग्रामादागतस्तत्र जातो वा ग्राम्यः—ग्रामीणः ॥ सध्रीचि भवो वा सध्रीचा युक्तः सध्रीचीनः । समीचि भवो वा समीचा युक्तः समीचीनः । तिराधि भवो वा तिरश्चा युक्तस्तिर-श्चीनः । उदीचि भवो वा उदीचा युक्त उदीचीनः ॥

सूत्रम्—‘केनेयेकाः’ ॥ कश्च ईनश्च इयश्च इकश्च केनेयेकाः प्रथमाद्येकवचनान्तम् । ‘सवर्णे०’ ‘शोर्वि०’ एकपदम् । नाम्नो भवाद्यर्थेषु इदमर्थे च वाक्ये सति क ईन इय इक एते चत्वारः प्रत्यया भवन्ति । गित्त्वं चैपामिति । एपां कादीनां प्रत्ययानामगित्त्वेऽपि वैक-ल्पिकं गित्त्वं व्यवस्थितं विकल्पेन गित्त्वं भवति ‘गितो वा’ इत्युत्तत्वात् । तेन फचितप्र-योगे विकल्पेन वृद्धिः । फचित्रित्यं वृद्धिः । फचित्सर्वथापि वृद्धिर्न भवतीति भावार्थः ॥ कर्णाट—कर्णाटदेशे भवः कार्णाटकः कर्णाटको वा । उभयत्रापि णप्रत्ययः । एकत्र वृद्धिः । अन्यत्र न । प्रथमैकवचने ‘शोर्वि०’ अत्र भवार्थे णप्रत्ययः । ग्राम—ग्रामादागतस्तत्र जातो वा ग्रामीणः । आदिशब्दादत्र आगतार्थे ईनप्रत्ययः । ‘यस्य लोपः’ ‘रर्णो०’ प्रथमैकव-

सूत्रम्—‘त्यतनौ’ ॥ त्यश्च तनश्च त्यतनौ प्रथमाद्वित्रचनान्तम् । ‘ओ औ औ’ एकपदम् । किमादेरयादेशेति । किमादेर्भवाद्यर्थे त्यप्रत्ययो भवति । तथैव अद्यादेस्तनः । अद्याद्यव्यय-साहचर्यात् किमोऽव्यव्ययं गृह्यते । भवाद्यर्थे इत्यत्रादिशब्दात् आगतसटशा गृह्यन्ते । कुत्र भवः कुत्रत्यः । अत्र किमोऽव्ययान्नावाद्यर्थे त्यप्रत्ययः । एवं तत्र भव इति तदोऽव्ययात् । अत्र भवोऽप्रत्ययः इत्यत्र इदमोऽव्ययम् । तथा कुतो भवः कुत आगतो वा कुतस्त्यः । अमा सह भवः अमात्यः । इहभय इहत्यः इत्यादिशब्दाज्ज्ञेयम् ॥ अद्यभवोऽद्यतनः । अत्र अद्या-देर्भवार्ये तनप्रत्ययः । ह्यो गतदिने गतकल्पे भवो ह्यस्तनः । अत्र आगामिदिने भवतीति अस्तनः । सदाभवः सदातनः । सना निरन्तरं भवतीति सनातनः । एवं दोषातनं सार्यतनं चिरंतनं पुरातनं प्रगतनं प्राक्तनम् इत्यादि ॥ ‘दक्षिणापश्चात्पुरस्त्यण् वक्तव्यः’ । दाक्षि-णाल्यः । पाश्चात्यः । पौरस्त्यः ॥

स्वार्थेऽपि ॥ उक्ताः प्रत्ययाः स्वार्थेऽपि भवन्ति ॥ देवदत्त एव दैवदत्तकः ।

चत्वारो वर्णा एव चातुर्वर्ण्यम् । चोर एव चौरः ॥’

सूत्रम्—‘स्वार्थेपि’ ॥ स्वस्वार्थः स्वार्थः तस्मिन् सप्तम्येकवचनम् । ‘अ इ ए’ अपि प्रथमैक-वचनम् । ‘अव्यया०’ ॥ पूर्वोक्ता अणादयः केनेयेकाश्चत्वारः प्रत्ययाः स्वार्थेऽपत्यार्थवर्जि-तेऽपि मूलार्थे भवन्ति । देवदत्त एव देवदत्तकः अत्र स्वार्थे कः ॥ चतुर्वर्ण चत्वार एव वर्णा इति वर्णाण्यप्रत्ययः जलतुम्बि० ‘यस्य लोपः’ ‘स्वरहीनं०’ प्रथमैकवचनम् कुलशब्दवत् । चातुर्वर्ण्यम् ॥ चोर एव चौरः स्वार्थेऽण् । ‘यस्य लोपः’ वृद्धिः ॥ एवं द्वितीय एव द्वैतीयकः । तृतीय एव तार्तीयकः । त्रयोः लोका एव त्रैलोक्यम् ॥

अणीनयोर्युष्मदस्मदोस्तवकादिः ॥ तावकम् । मामकम् । तावकीनः ।

मामकीनः । यौष्माकः । आस्माकः । यौष्माकीणः । आस्माकीनः ॥

‘अणीनयोर्युष्मद०’ ॥ इत्यादि वक्तव्यरूपम् ॥ युष्मद् अस्मद् इत्येतयोः अण् प्रत्यये ईन-प्रत्यये च परे तवकादिदेशो भवति ॥ आदिशब्दात् द्विवचनबहुवचनयोर्विषये युष्मद्-द्वौष्माकास्माकौ अदेशौ भवतः ॥ अत्र युष्मद् एकत्वे अणीनयोः परयोस्तवकादेशः । द्वित्वे बहुत्वे च युष्माकः ॥ अस्मदश्च एकत्वे ममकः । द्वित्वे बहुत्वे च अस्माकः ॥ युष्मद् अस्मद् । तवायं तावकः । ममायं मामकः । उभयत्रापि अण् । एकस्य तवकः द्वितीयस्य ममकः । णित्वात् ‘आदिस्वरस्य०’ वृद्धिः । ‘यस्य लोपः’ प्रथमैकवचने ‘स्रोर्वि०’ ॥ पुनः युष्मद् अस्मद् । तवायं तावकीनः । ममायं मामकीनः । उभयत्रापि ईनप्रत्ययः । वृद्धिश्च ‘यस्य लोपः’ ‘स्वरहीनं०’ सिद्धम् । युष्मद् अस्मद् । युवयोः युष्माकं वा अयं यौष्माकः । आवयोः अस्माकं वा अयं आस्माकः । एवं युवयोः युष्माकं वा अयं यौष्माकीणः । आवयोरस्माकं वा अयमास्माकीनः । द्वाभ्यामण् द्वाभ्यामीनः । युष्मदो युष्माकः, अस्मदश्च अस्माकः । वृद्धिः । यौष्माकः आस्माकः सर्वत्र ‘यस्य लोपः’ यौष्माकीण इत्यत्र अवप्रत्याहारकवर्ग-पपर्गान्तरत्वात् ‘प्ठर्नोणो०’ ॥ एवं आस्माकीनः ॥

१ अव्ययसर्वनामरूपं प्राप्ते ॥ अव्ययस्य सर्वोद्देशान्तरात्पूर्वोऽन्यत्रान्वयो भवति ॥ उपरेवोक्तेः । भविरेव नीचकः । तय एव तयकः । मित्र एव मित्रकः । मया एव मयका । तया एव तयका । तदेव तयक । मदेव मकम् । एतदेव एतकम् ॥ इत्यधिष्ठम् ॥

भावः) सौभाग्यम् । (विदुषो भावो) वैदुष्यम् । कर्मण्यपि यण् वक्तव्यः ॥
ब्राह्मणस्येदं कर्म ब्राह्मण्यम् । राज्ञ इदं कर्म राजन्यम्-राज्यम् । नो वा इति
टिलोपः ॥

श्रीलिङ्गाधिकारात् पुनर्विशेषं वक्तव्येनाह—‘समाहारे ता च त्रेर्गुणश्च’ ॥ समाहारेऽर्थेपि
ताप्रत्ययो भवति चशब्दात् तस्मिन् परे त्रेर्गुणः । ताप्रत्ययान्तश्च आवन्तवदित्यर्थः ॥
कचित्तु—‘समाहारे तश्च’ इति पश्चाद् ‘आवतः स्त्रियाम्’ । त्रि त्रयाणां समाहारश्चेता । अत्र
ताप्रत्यये कृते त्रेर्गुणः प्रथमैकवचनम् । ‘आपः’ सेर्लोपः । जनानां समूहो जनता ॥ एवं
त्वप्रत्यये ब्राह्मणस्य भावो ब्राह्मणत्वम् । यण्प्रत्यये ब्राह्मण्यम् । प्रथमैकवचनम् । ‘अतोऽम्’ ॥
सुमनस । सुमनसो भावः सौमनस्यम् । अत्र द्रव्यम् । यण् वृद्धिः सौ । ‘स्वरहीनं’
‘अतोऽम्’ ॥ विद्वस् । विदुषो भावः वैदुष्यम् । अत्र क्रिया । अत्र यण् वृद्धिः । वै । ‘यतोर्ष
उः’ दुः । ‘किलात्पः सः’ ‘स्वरहीनं’ कुलवत् ॥ सर्वत्र तद्धिते विकल्पानुवृत्तिः । तेन
यूतो भावो यौवनम् ॥ रमणीयस्य भावो रामणीयकम् । वृद्धस्य भावो वार्धक्यम् । चपलस्य
भावश्चापल्यम् इत्यादावण्प्रत्ययोऽपि भवति ॥ कर्मण्यपि यण् वक्तव्यः । कर्मण्यपि कर्मार्थेऽपि
यण् वक्तव्यः । ब्राह्मणस्य कर्म ब्राह्मण्यम् ॥ सुगमम् । राजन् राज्ञ इदं कर्म राज्यम् ।
राजन्यं च । उभयत्रापि कर्मणि यण् प्रत्ययः । एकत्र ‘नो वा’ इति टिलोपः राज् ‘स्वर-
हीनं’ । अन्यत्र न टिलोपः । ‘स्वरहीनं’ उभयत्रापि प्रथमैकवचनम् । कुलशब्दवत् ।
जातावपि यण् । राज्ञो जातीयः राजन्यः । अपिशब्दात् मुनेः कर्म मौनम् । कर्मणि साधुः
कर्मण्यः । सभायां साधुः सभ्यः । यशसे हितं यशस्यम् ॥

लोहितादेर्दिमन् ॥ लोहितादेर्गणान्द्रावेऽर्थे इमन् प्रत्ययो भवति स इमन्
डित्संज्ञो भवति ॥ डित्वाट्टिलोपः ॥ लोहितस्य भावो लोहितिमा । (कालस्य
भावः) कालिमा । (लघोर्भावो) लघिमा । (अणोर्भावः) अणिमा ॥

सूत्रम्—‘लोहितदेर्दिमन्’ ॥ लोहित आदिर्यस्य स लोहितादितस्मान् । पञ्चम्येकवच-
नान्तम् ‘डिति’ ‘ङस्य’ इत्यलोपः ‘लोर्वि’ । डिमन् प्रथमैकवचनान्तम् । ‘हृतेपः’ ॥
लोहितादेर्नान्नो भावेऽर्थे इमन्प्रत्ययो भवति स च डित्संज्ञकः । परम् अनेकक्षराद्विदिति
वक्तव्यम् । तेन भूमा इत्यत्र एकस्यरे टिलोपो न । उदाहरणम्—लोहित । लोहितस्य
रक्तस्य भावः इति विग्रहे । इमन्प्रत्ययः । डित्वाट्टिलोपः । ‘डिति टेः’ ‘स्वरहीनं’ प्रथमे-
कवचने ‘नोपधायाः’ ‘हृतेपः’ ‘नान्नो नो’ लोहितिमा । अणोर्भावः अणिमा । तथा
लघोर्भावः लघिमा । एवं महतो भावो महिमा । राजन्शब्दवत् ॥

अ २ इमनि ॥ पृथोर्भावः प्रथिमा । (दृढस्य भावो) द्रढिमा । यदोर्भावः
इति विग्रहे ॥

१ कर्मण्यपीत्यपि चान्द्राव्याख्ये यण् तस्य लिखं न । सामनि साधु सामन्यः । कर्मणि साधुः कर्मण्यः ।
सभायां साधुः सभ्यः ॥ इत्यधिकम् ॥ २ अन्यत्रापि यण् प्रत्ययः समानस्य वा स इत्यादेशः समाने उदरे
स्थितः समानोदर्यः । सोदर्यः । घटेन जीवः घटलः ॥ इत्यधिकम् ॥ ३ यदोर्भावः इति गुरोर्गौरादेशः ।
गुरोर्भावो गरिमा । गरस्य भावो गरिमा ॥ इमनि लोपः इमनि प्रत्यये परे वकारस्य लोपो भवति । स्पृहस्य
भावः स्प्रेमा । स्पृहस्य स्वयदादेशः ॥ इत्यधिकम् ॥

‘ऋ र इमनि’ ॥ ऋ पष्ठ्यैकवचनान्तम् । रः प्रथमैकवचनान्तम् । इमनि सप्तम्यैकवचनान्तम् । पृथुपृथुदृढकृश इत्यादीनां नाम्नामादेः ऋकारस्य इमनि प्रत्यये परे र आवेशो भवति ॥ पृथु । पृथोर्भावः इति विग्रहे अनेन ऋस्थाने रः । टिलोपः पूर्ववत् प्रथिमा । एवं मृदोर्भावो अदिमा । दृढस्य भावो दृढिमा । कृशस्य भावः ऋशिमा । ह्रस्वादेर्लोपोश्च ऋकारस्येति व्याख्येयं । तेन कृष्णिमा ऋजिमा इत्यादौ रकारो न भवति । सर्वत्र तद्धिते विकल्पानुवृत्तिरिति लोहितता लोहितत्वम् । लौहित्यम् । अणुता अणुत्वम् । लघुता लघुत्वं । पृथुता पृथुत्वं । मृदुता मृदुत्वं । कृशता कृशत्वं । दृढता दृढत्वम् । इत्याद्यपि भवति ॥

यहोर्लोपो भू च यहोः ॥ यहोरुत्तरेपामिमनादीनामिकारस्य लोपो भवति यहोः स्थाने भू चादेशः ॥ भूमा ॥

सूत्रम्—‘यहोर्लोपो भू च यहोः’ । यहोरिति बहुशब्दस्य पञ्चम्यैकवचनान्तम् । ‘ङिति’ ‘ङस्य’ इत्यलोपः । ‘सोर्वि०’ । लोपः प्रथमैकवचनान्तम् । ‘सोर्वि०’ पश्चात् ‘नामिनो०’ । भू प्रथमैकवचनान्तं सांकेतिकम् । पश्चात् ‘ह्ये’ ‘उओ’ । च प्रथमैकवचनान्तम् । ‘अव्यया०’ । यहोः पष्ठ्यैकवचनान्तम् । ‘ङिति’ ‘ङस्य’ इत्यलोपः । पञ्चम्यैकवचनान्तम् । बहुशब्दात्तरेपामिमन्प्रत्ययादीनां संवन्धिन इकारस्य लोपो भवति,—यहुशब्दस्य च भूइत्ययमावेशो भवति । अत्र इमनादीनामित्यादिशब्दात् इमन् इष्ट ईयस् इत्येते गृह्यन्ते । यद्यपि ईयस् ईकारोऽस्ति ‘कारग्रहणे केवलग्रहणम्’ इति न्यायस्तथापि भू चादेश इत्यत्र चकाराशोक्तदोषः ॥ केचित्तु इमनादीनामादेर्लोपो भवत्येवं व्याख्यान्ति । अन्येतु इमनादीनामिवर्णस्य लोपमिति व्याख्यान्ति । बहु यहोर्भाव इति विग्रहे लोहितादित्वादिमन् । एकस्वरत्वाद्देर्लोपः । ‘यहोर्लो०’ इति इकारलोपः यहोर्भूमादेशः पूर्ववत् । प्रथमैकवचने ति ‘नोपधायाः’ ‘ह्रस्वः’ ‘नाम्नो नो०’ भूमा ॥

अस्यर्थे मतुः ॥ नाम्नो मतुः प्रत्ययो भवति अस्यासिन्धास्तीत्येतसिन्नर्थे ॥

उकारो नुन्विधानार्थः । गौरस्यास्तीति गोमान् गोमती ॥

सूत्रम्—‘अस्यर्थे मतुः’ ॥ अस्तेर्धातोर्ध्याऽस्यर्थेस्तस्मिन् सप्तम्यैकवचनान्तम् ‘अ इ ए’ । मतुः प्रथमैकवचनान्तम् ‘सोर्वि०’ अस्यासि स्वेन अस्ति अस्मिन् विषये वा इदमस्ति इत्ये-

१ ‘भाष्येकस्वरत्वादिशयः । अन्यथा भूमादेशात्प्राक् कथमेकस्वरत्वं भवतीति बोधम् ॥ १ फलवर्ध-
रशेभ्य इनेनौ चा यक्तव्यौ फलमस्यास्तीति फलिनः फली । वर्धमस्यास्तीति वर्हिणः वर्ही । रपोऽस्या-
स्तीति रयिनः—रपी ॥ चलवाताभ्यामूलः ॥ चललः । वातलः ॥ वातातिसाराभ्यां किन् ॥ वातकी
अतिसारकी ॥ ऊर्णाहंशुभंभ्यो युः अस्यर्थे ॥ कर्णाशुः । अर्दशुः । शुभंशुः । अर्णः केशयोर्व्यः अर्णसः
सलोपश्च । अर्णवः केशवः ॥ शंकाभ्यां यमयुसतितुतयसः । आभ्यानेते प्रजयाः स्युरस्यर्थे ॥
शं विद्यते यस्यासौ शंवः । शंमः । शंयुः । शंतिः । शंलुः । शंतः । शंयः । कं विद्यते यस्यासौ कंवः ।
कंमः । कंयुः । कंतिः । कंतुः । कंतः । कंयः । इत्यादि ॥ लामादिभ्यः शः लोमशः । प्रामादेर्नः
पामनः । अन्नना । पिच्छादेरिलच् पिच्छिलः ॥ केनादिभ्य इलच् केनिलः ॥ तुन्विचलिव-
टिभ्यो भः तुन्दिमः । वलिमः । वटिमः ॥ कृष्यादिभ्यां वलच् दीर्घश्च कृषीवलः ॥ प्रशाचांभ्रदा-
वृत्तिभ्योऽण् प्रशाऽस्यास्तीति प्राशः । आचः । आदः । वातः । शृङ्गवृन्दाभ्यामारकच् प्रशक्तं शृङ्गमस्या-
स्तीति शृङ्गारकः । प्रशक्तं वृन्दमस्यास्तीति वृन्दारकः । मध्वादे रः मधुरः । मुखरः । शुषिरः रन्ध्रवातिलयः ।
कुशरः । कुशो दक्षिणः ॥ सिन्धमादेर्लः सिन्धमास्तीति सिन्धलः । चूडास्यास्तीति चूडालः ॥ इत्यधिकम् ॥

तस्मिन्नर्थे तद्वितान्नाम्नो मनुप्रत्ययो भवति । अत्र मनुप्रत्यये उकारो 'त्रितो नुम्' इति नुम्-विधानार्थस्तथा 'द्रुतः' इति ईप्-विधानार्थश्च । गो द्विस्थाने । गौरस्यास्तीति, द्वितीये स्त्रीविशेषणे गौरस्या अस्तीति । उभयत्रापि मनुः । मत् । आद्ये प्रथमैकवचने 'त्रितो नुम्' मनत् 'अत्वसोः सौ' दीर्घः सा 'ह्रस्वः०' 'संयोगान्तस्व०' गोमान् ॥ द्वितीये 'द्रुतः' इति ईप् । 'स्वरहीनं०' 'ह्रस्वः०' गोमती । नपुंसकलिङ्गे तु गोमत् । एवं श्रीमान् श्रीमती ॥ नित्ययोगातिशयप्रशस्तादिविशिष्टे अस्त्यर्थे मत्तुरिति केचित् । तन्मते नित्यं श्रीरस्त्यस्येति श्रीमान् । अतिशयिता प्रीतिरस्यास्तीति प्रीतिमान् । प्रशस्ता धीरस्येति धीमान् ॥

अइकौ च मत्वर्थे ॥ मत्वर्थे अइकौ प्रत्ययौ भवतः ॥ वैजयन्ती पताका यस्यासौ वैजयन्तः । माया विद्यते यस्यासौ मायिकः ॥

सूत्रम् । 'अइकौ च मत्वर्थे' ॥ अथ इकश्च अइकौ प्रथमाद्विवचनान्तम् । मतोः अर्थः मत्वर्थस्तस्मिन् सप्तम्येकवचनम् । यद्यपि समासे संधिनिश्चयेन स्वासथाप्यत्र स्पष्टार्थत्वात् 'अइकौ०' इत्यत्र संधिर्न कृतः । कश्चित् 'एकौ च मत्वर्थे' इत्येव दृश्यते । मत्वर्थे इति मनुप्रत्ययार्थे अर्थादस्त्यर्थे एव नान्नः अइकौ इत्येतां प्रत्ययौ भवतः । वैजयन्ती वैजयन्ती नाम पताका ध्वजो विद्यतेऽस्मिन्निति विमहे अमृत्ययः । 'यस्येति' ईलोपः । 'स्वरहीनं०' 'ह्रस्वः०' वैजयन्तः प्रासादः ॥ तथा मायास्त्यस्येति मायिकः । पूर्ववत् इफप्रत्ययः । 'यस्य छोपः' 'स्वरहीनं०' मायिकः ॥ कचिदप्रत्ययो निवृप्ति । प्रज्ञास्यास्तीति प्राज्ञः । अज्ञा अस्यास्तीति श्राद्धः ॥

मान्तोपधाद्वत्विनौ ॥ मकारान्तान्मकारोपधादकारान्तादकारोपधाश्च वत्विनौ प्रत्ययौ भवतः अस्त्यर्थे ॥ किं विद्यते यस्यासौ किंवान् । लक्ष्मीवान् शमी ॥ भवान् । धनवान् धनी दण्डी छत्री दण्डती । कामो विद्यते यस्यासौ कामी । कृमयो विद्यन्ते यस्यासौ कृमिवान् । शमोऽस्यास्तीति शमी । दमोऽस्यास्तीति दमी ॥

सूत्रम्—'मान्तोपधाद्वत्विनौ' ॥ मश्च अश्च मौ अत्र 'सवर्णे०' 'ओ औ औ' अन्तश्च उपधा च अन्तोपधे मौ अन्तोपधे यस्य स मान्तोपधस्तस्मात् पञ्चम्येकवचनान्तम् । पुनः पूर्व 'सवर्णे०' अमे वत्विनौ वतुश्च इन् च वत्विनौ प्रथमाद्विवचनान्तम् । 'स्वरहीनं०' पूर्व 'पपा अये जभाः' ॥ द्विपदमिदम् । मकारान्तान्मकारोपधाश्च तथा अकारान्तादकारोपधाश्च यद्वा अवर्णान्तादवर्णोपधाश्च नान्नोऽस्त्यर्थे वतु इन् एतौ प्रत्ययौ भवतः । इन्प्रत्ययस्तु अकारान्तादेव भवत्यस्त्यर्थे ॥ प्रथमं मान्तोदाहरणम् । किम् । किमस्यास्तीति मायिके अत्र वतु । वत् । कचित्पदान्तताद्वयणात् 'मोऽनु०' प्रथमैकवचने । 'त्रितो नुम्' 'अत्वसोः सौ'

१ मयोऽस्यास्तीति मयवान् ॥ यिथां यद्यपि सीमायुगे श्रीनो कान्तो महिनि च । एवं गङ्गाविशेषे च गङ्गादेऽपि भगः स्युतः ॥ भगं मागवं विद्यते यस्यासौ भगवान् । लक्ष्मीरस्यास्तीति लक्ष्मीवान् । पुत्रोऽस्यास्तीति पुत्रवान् । धनमस्यास्तीति धनवान्-धनी । छत्रमस्यास्तीति छत्रवान्-छत्री । इनां सौ गौ । दण्डो विद्यते यस्यासौ दण्डवान्-दण्डी । क्षेत्रं विद्यते यस्यासौ क्षेत्रवान्-क्षेत्री । पिशाच्यास्तीति पिशाचवान् । दण्डो विद्यते यस्यासौ दण्डवान्-दण्डती भूमिः । श्रितः ॥ मयोऽस्यास्तीति मयस्याः ॥ इन्प्रत्ययम् ॥

‘ह्रसेपः०’ ‘संयोगान्तस्य०’ किवान् ॥ लक्ष्मी । लक्ष्मीः अस्यास्तीति लक्ष्मीवान् । अत्र मकारोपधत्वात् वतुः ॥ नोर्म्योदिभ्यः इति ऊर्मिमान् भूमिमान् इत्यादौ मान्तोपधत्वेऽपि न वतुप्रत्ययः, किंतु मतुप्रत्ययः ॥ शम् । शमोऽस्यास्तीति शमी । अत्र मकारोपधत्वादकारान्तस्याश्च इन् । एवं भानि नक्षत्राणि सन्त्यस्येति भवान् चन्द्रः । यद्वा भानि नक्षत्राणि सन्त्यस्मिन् इति भवान् आकाशः ॥ अत्र अकारान्ताद् वतुः ॥ एवं मालावान् दयावान् । अत्र आकारान्ताद् वतुः ॥ धन छत्र दण्ड । धनमस्यास्तीति धनी । छत्रमस्यास्तीति छत्री । दण्डोऽस्यास्तीति दण्डी । एषु सर्वत्र इन् अकारान्तेभ्यः । ‘यस्य लोपः’ ‘स्वरहीनं०’ । त्रिष्वपि प्रथमैकवचने ‘इनां शौ सौ दीर्घः’ ‘ह्रसेपः०’ ‘नान्नो नो०’ ॥ दृपदः सन्त्यस्यामिति दृपद्वती । अकारोपधत्वाद्वतुः । लकारानुबन्धत्वात् ‘प्लुतः’ इति ईप् ॥ कचिद्वतुप्रत्यये परे दीर्घत्वमपि भवति यथा—अमरावती पद्मावती मृगावती पुष्करावती कुशावती भोगावती अहीवती पुष्पावती शरावती ॥ कचिन्मतुप्रत्ययेपि दीर्घत्वम् । यथा—हनूमान् ॥

तडिवादिभ्यश्च ॥ तडिदादिभ्यः शब्देभ्यो वतुप्रत्ययो भवति ॥ तडिद्विद्यते यस्यासौ तडित्वान् । [भानि नक्षत्राणि विद्यते यस्यासौ भवान् ।]

यशस्वान् । मरुद्विद्यते यस्यासौ मरुत्वान् ॥

सांप्रतं मान्तोपधत्वं विनाऽपि वतुप्रत्ययं धक्तव्येनाह—‘तडिदादिभ्यश्च’ ॥ तडिदादिभ्यो मान्तोपधत्वरहितेभ्योऽपि वतुप्रत्ययो भवति ॥ चकारात्तडिदित्यत्र चपस्य जषत्वं न भवति । तडित् । तडिद्वस्यास्तीति तडित्वान् । एवं विद्युदस्यास्तीति विद्युत्वान् उभयत्रापि वतुप्रत्ययो भवति । पूर्ववत् । एवं सरस्वान् मरुत्वान् । समिध्वान् ॥ चकारात् राजन्वान् राजन्वती सौराण्ये । उदधौ उदन्वान् एतौ निपालौ ॥ तथा चूडासिम्भावेश्च छत्रप्रत्ययः । चूडाऽस्त्यस्येति चूडालः । सिंभलः । मांसलः । इत्यादि ॥ ऐश्वर्यं स्वशब्दादामिन् । स्वमैश्वर्यमस्त्यस्येति स्वामी ॥

एतत्किञ्चत्तद्व्यः परिमाणे वतुः ॥ एतत्किञ्चत्तद्व्यः शब्देभ्यः परिमाणेऽर्थे

वतुप्रत्ययो भवति ॥

‘एतत्किञ्चत्तद्व्यः०’ इत्यादि । एतद् किम् यद् तद् एतेभ्यः शब्देभ्यः परिमाणेऽर्थे वतुप्रत्ययो भवति । लकार उच्चारणार्थः । यद् तद् । यत्परिमाणमस्य यावान् । तत्परिमाणमस्य तावान् । परिमाणे वतुः ॥

यत्तदोरा ॥ यत्तदोरेरात्वं भवति वतौ परे । यत्परिमाणमस्येति यावान् । तावान् ॥

‘यत्तदोरा’ ॥ यत्तद् एतयोरेराकारो भवति परिमाणेऽर्थे वतौ परे इत्यर्थः । यावत् तावत् । उभयत्रापि प्रथमैकवचने । ‘त्रितो नुम्’ ‘अत्वसोः सौ’ ‘ह्रसेपः०’ ‘संयोगान्तस्य०’ इति तलोपः । सिद्धम् । स्त्रीलिङ्गे यावती । नपुंसके यावत् ॥ किम् । किं परिमाणमस्येति कियान् । ‘एतत्किञ्चत्तद्व्यः०’ वतुप्रत्ययः ॥

१ तकारान्तस्य सकारान्तस्य इत्यादावस्त्यर्थे प्रत्यये परे अपदान्तता वक्तव्या यस्मिन् प्रत्ययमात्रे परे सर्वेषामपदान्तता भवति । इये परे पदान्तता । तेन भवदीयम् ॥ इत्यधिकम् ॥

किमः किर्यश्च ॥ किमृशब्दस्य किरादेशो भवति वतोर्वकारस्य यकारादेशो भवति ॥ किं परिमाणमस्येति कियान् ॥ आ इश्चैतदो वा ॥ एतदष्टेर्वा आ इश् च वा भवति वतौ परे ॥^१ एतत्परिमाणमस्येति एतावान् इयान् ॥^२

‘किमः किर्यश्च’ वतुप्रत्यये परे किमृशब्दस्य कि इत्यादेशः कृत्स्नस्य भवति । वतोर्वकारस्य च यकारो भवति । अनेन किमः किः कस्य यः । चकारान्छित्वं विनापि सर्वस्य किरादेशः । प्रथमैकवचने पूर्ववत् । एतद् उभयत्रापि वतुप्रत्ययः । ‘आ इश्च एतदो वा’ ॥ वतुप्रत्यये परे एतच्छब्दस्य आ इश् इत्येतावादेशौ भवतः । ‘गुरुः शिष्य सर्वस्य’ इति न्यायात्कृत्स्नस्य आ इति गुरुस्तथापि चकारप्रहणादन्यस्यैव डेराकारादेशो न कृत्स्नस्य । इश् इति शित् । ‘गुरुः शिष्य’ इति शिष्यात्सर्वस्य एतद् इत्यस्य इ आदेशः । नामप्रहणाद्यत्र इशादेशस्तत्र वकारस्य यकारः । अन्यत्र न । एतावत् इयत् प्रथमैकवचने पूर्ववत् । ‘प्रितो नुम्’ ‘हसेपः०’ ‘संयोगान्तस्य०’ ॥

तुन्दादेरिलः ॥ तुन्दादेर्गणात् इलप्रत्ययो भवति (प्रशस्तं तुन्दं यस्यासौ) तुन्दिलः ॥ औन्नत्ये दन्तादुरः ॥ औन्नत्येऽयं वाच्ये सति दन्तशब्दादुरः प्रत्ययो भवति (उन्नता दन्ता यस्यासौ) दन्तुरः ॥

‘तुन्दादेरिलः’ ॥ तुन्दादेः शब्दात् अस्त्यर्थे इलप्रत्ययो भवति । तुन्व । तुन्वमस्यास्तीति तुन्दिलः । इलप्रत्ययः । ‘यस्य लोपः’ ‘स्वरहीनं०’ प्रथमैकवचनम् ॥ एवम्—उदरिलः फेनिलः ॥ ‘औन्नत्ये दन्तादुरः’ दन्तशब्दादौन्नत्ये उन्नत्येऽयं वरप्रत्ययो भवति । उन्नता उच्चा दन्ता अस्मेति दन्तुरः ॥

अद्वादेर्लुः ॥ अद्वा विद्यते यस्यासौ अद्वालुः । कृपा विद्यते यस्यासौ कृपालुः । मायालुः । दयालुः ॥

‘अद्वादेर्लुः’ ॥ अद्वादेर्नाम्नोऽस्त्यर्थे लुप्रत्ययो भवति । अद्वा दया कृपा । अद्वा अस्यास्तीति अद्वालुः । दयाऽस्यास्तीति दयालुः । कृपाऽस्यास्तीति कृपालुः । सर्वत्र लुप्रत्ययः । प्रथमैकवचने ‘सोर्वि०’ ॥

अस्मायामेधास्रग्भ्योऽस्त्यर्थे विनिर्वक्तव्यः ॥ तपो विद्यते यस्यासौ तपस्वी । यशस्वी । मायावी । मेधावी । स्रक् विद्यते यस्यासौ स्रग्वी ॥

अस्मायामेधा० ॥ अस् इति । ‘वचादेरस्’ इत्युणादिसूत्रोक्तोऽस्प्रत्ययः तदन्तान्नाम्नः पुनः मेधामायास्रजशब्देभ्यश्च अस्त्यर्थे विनिः प्रत्ययो वक्तव्यः । इकार उच्चारणार्थः । तपस् । ‘तप संतापे’ इत्यस्यासन्तस्य रूपम् । विन् । तपोऽस्यास्तीति तपस्वी । दण्डिनशब्दवत् । प्रथमैकवचने । ‘इनां शौ सौ’ ‘हसेपः०’ ‘नाम्नो नो०’ ॥ एवं यशस्वी । एवं मायाऽस्यास्तीति मायावी । मेधा बुद्धिरस्यास्तीति मेधावी । स्रक् माला अस्यास्तीति स्रग्वी । ‘दिशाम्’ इति कुत्वम्

१ यस्मिन्पक्षे आत्वं न तस्मिन्पक्षे इत्यादेशः स्यात् यकारः सर्वादेशार्थं चकाराद्वतोर्वकारस्य यकारः ॥ इत्यधिकम् ॥ २ पाशब्दोऽनुक्तमनुष्याय ॥ तेन इदमो वतुप्रत्ययः । इदम् इश् चकाराद्वतोर्वकारस्य भवेति वाच्यम् । इदं परिमाणं यस्य स इयान् । यकारः सर्वादेशार्थः ॥ इत्यधिकम् ॥

स्रज् इत्यत्र अन्तर्वर्तिनी विभक्तिमाश्रित्य पदान्तताश्रयणात् ['चोः कुः'] जम् गः ।
प्रथमैकवचने सिः पूर्ववत् ॥

वाचो ग्मिनिः ॥ वाचशब्दात् ग्मिनिः प्रत्ययो भवति अस्त्यर्थे ॥ प्रशस्ता
वाक् विद्यते यस्यासौ वाग्मी ॥'

'वाचो ग्मिनिः' ॥ वाचशब्दात् ग्मिन्प्रत्ययो भवति । गकारोऽनुबन्धः मकारादित्वनिये-
धार्थः । तेन 'वमे वमा वा' इति न भवति । वाच् वाग् । प्रशस्ता वागस्यास्तीति वाग्मी
ग्मिन्प्रत्ययः । 'चोः कुः' पदान्तताश्रयणात् 'चपा अवे जयाः' कस्य गः । 'स्वरहीनं'
दण्डिबन्धवत् ॥ गोरपि अस्त्यर्थे मिनिः । गावो विद्यन्तेऽस्येति गोमी ॥

आलाटौ कुत्सितभाषिणि ॥ कुत्सितभाषिण्यर्थे वाच्ये सति आलाटौ
प्रत्ययौ भवतः । कुत्सिता वाक् विद्यते यस्यासौ वाचालः । वाचाटः ॥'

'आलाटौ कुत्सितभाषिणि' ॥ आलश्च आटश्च आलाटौ प्रथमाद्विवचनम् । बहुभाषिणी-
त्येके । कुत्सितं भाषते इत्येवंशीलः कुत्सितभाषी तस्मिन् अभिधेये वाचशब्दात् आल आट
इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः ॥ वाच् २ । कुत्सिता वागस्येति वाचालः । वाचाटः । एकत्र आलः
अन्यत्र आटः । 'स्वर०' 'लोर्वि०' ॥

ईपदपरिसमाप्तौ कल्पदेश्यदेशीयाः ॥ ईपदपरिसमाप्तः सर्वज्ञ इति
सर्वज्ञकल्पः । (ईपदपरिसमाप्तः पटुरिति) पटुदेश्यः । पटुदेशीयः । (ईप-
दूनः कविरिति) कविदेश्यः । कविदेशीयः ॥

'ईपदपरिसमाप्तौ कल्पदेश्यदेशीयाः' ॥ अपरिसमाप्तौ अपरिपूर्णत्वे किञ्चिन्न्यूनत्वे वाच्ये
नाम्नः कल्प देश्य देशीय इत्येते त्रयः प्रत्यया भवन्ति । सर्वज्ञ पटु कवि । ईपदपरिपूर्ण-
सर्वज्ञः सर्वज्ञकल्पः । ईपदसमाप्तः पटुः पटुदेश्यः । ईपदसमाप्तः पटुः पटुदेशीयः । पटुश्चः
सुरः । ईपदसमाप्तः कविः कविदेशीयः । त्रिषु क्रमेण कल्पदेश्यदेशीयप्रत्ययाः ॥

प्रशंसायां रूपः ॥ प्रशंसायां रूपः प्रत्ययो भवति ॥ प्रशस्तो वैयाकरणो
वैयाकरणरूपः ॥

पाशः कुत्सायाम् ॥ कुत्सायां वाच्यायां सत्यां पाशः प्रत्ययो भवति ॥
कुत्सितो वैयाकरणो वैयाकरणपाशः ॥

भूतपूर्वे चरट् ॥ भूतपूर्वेष्वर्थे वाच्ये सति चरट् प्रत्ययो भवति ॥ पूर्वं दृष्ट
इति दृष्टचरः । स्त्री चेदृष्टचरी ॥

'प्रशंसायां रूपः' ॥ प्रशंसायां स्तुत्यायां वाच्यमानायां रूपप्रत्ययो भवति । वैयाकरणः ।
प्रशस्तो वैयाकरणो व्याकरणस्य पाशो वैयाकरणरूपः ॥ केचिदत्र कुत्सायां पाश इत्यपि

१ एकाद्विक्रियाद्यहाये । न विद्यते एकः सहायो यस्य सः एकाकी । स्त्री चेत् एकाकिनी ॥ इत्यधिकम् ॥

२ लः समाहारप्रकृतयोः नाम्नः समाहारप्रकृतयोर्विषये लः प्रत्ययो भवति । क्लेशस्य समूहः प्रकृतः क्लेशो
वा क्लेशलः ॥ इत्यधिकम् ॥

पठन्ति । तन्मते कुत्सितः पापण्डः पापण्डपाशः । एवं भिषक्पाशः । इत्युदाहरणम् ॥
 'भूतपूर्वे चरद्' पूर्व भूत इति निदर्शनादिक्रियया तत्समयात्प्राक् विषयीभूतो भूतपूर्वः ।
 तस्मिन्नर्थे चरद् प्रत्ययो भवति । दृष्ट । द्विस्थाने पूर्वं दृष्ट इति विग्रहे अत्र दर्शनक्रियायां
 वर्तमानकालात्प्रागपि दृष्टत्वात्समृतिज्ञानेन विषयीभूतत्वाद्भूतपूर्वोऽतश्चरद् । उभयत्रापि
 टकार ईवर्थः । एकत्र पुंस्त्वे वेवन्त् । अन्यत्र टित्त्वादीर् । 'घृताः' 'यस्य लोपः
 'स्वरहीनं' नदीवत् ॥

प्राचुर्यविकारप्राधान्यादिषु मयद् प्रत्ययो भवति ॥ अन्नमयो यज्ञः ।
 मृन्मयो घटः । स्त्रीमयो जालमः । अमृतमयश्चन्द्रः । गोमयम् ॥

तदधीते वेद वेत्यत्राण्वत्तव्यः ॥ व्याकरणमधीते वेद वा वैयाकरणः ॥
 शोभनोऽश्वः स्वश्वः । तं वेदेति सौवश्वः । न्याये कुशलो नैयायिकः ॥

'प्राचुर्यविकारप्राधान्यादिषु मयद्' ॥ प्रचुरस्य भावः प्राचुर्यं, विकारोऽवस्थान्तरापादनं,
 प्राधान्यं मुख्यत्वं तथा आदिशब्दाभिर्वर्तनस्वरूपपुरीषावयवेषु च । एव्यर्थेषु नाम्नो मयद्-
 प्रत्ययो भवति । उदाहरणानि—अन्न । अन्नं प्रचुरं यत्र सोऽन्नमयो यज्ञः । अत्र प्राचुर्यार्थे
 मयद् । टित्त्वादीर् । अन्नमयी त्याली ॥ मृद् । मृदो विकारो मृन्मयः । अत्र विकारे मयद् ।
 'बावसाने' दस्य तः ॥ 'बमे वमा वा' तस्य नः । 'स्वरहीनं' । यद्यो 'कचिज्जवानां वमा
 पृष्टव्याः' इति दस्य नः 'स्वरहीनं' मृन्मयो घटः ॥ स्त्री प्रधानाऽस्येति स्त्रीमयो जालमः ।
 जालमो मूलः । अविचार्यकारीत्यर्थः । अमृतेन निर्वृत्तो अमृतमेव रूपं वा यस्य सोऽमृतम-
 यश्चन्द्रः । अत्र निर्वर्तनार्थे मयद् ॥ गोः पुरीषं गोमयम् ॥ शरस्यावयवाः शरमयाः ॥

'तदधीते' ॥ तच्छास्त्रादि' अधीते पठति वेद जानाति वा इत्येतस्मिन्नर्थे अण् प्रत्ययो
 भवति । उदाहरणम् । व्याकरणमधीते अथवा वेद जानातीति वैयाकरणः । सुष्ठु शोभनो-
 ऽश्वः स्वश्वः तं वेदेति सौवश्वः पुरुषः । व्याकरण, स्वश्व, एकत्राभ्ययनज्ञानार्थेऽण् ।
 अन्यत्र वेदेत्यर्थेऽण् । णकारो वृद्ध्यर्थः ॥

न संधिचोर्युद्धं च ॥ सन्धिजौ य्वौ सन्धिच्यौ तयोः । सन्धिजयोर्यकारवका-
 रयोः संवन्धिनः स्वरस्य वृद्धिर्न भवति किंतु तयोर्बुडागमो भवति । तेन इद्
 उद् इत्येतावागमौ भवतः वर्णविशेषं कृत्वा यकारात्पूर्वं इकारः । यकारात्पूर्वं
 उकारः । पश्चात् 'आदिस्वरस्य ञिति च वृद्धिः' ॥

तन्वत्र स्वपदे वृद्धिराकारः क्रियतां तत्राशङ्क्यामाह—सूत्रम्—'न संधिचोर्युद्धं च' ॥
 न प्रथमैकवचनान्तम् । 'अव्यया' । संधिच्योः इत्यस्य समासो वृत्तावेव विहितः । यथा
 संधिजौ य्वौ संधिच्यौ तयोः संधिच्योः पृष्ठीद्विवचनान्तम् । 'स्वरहीनं' 'क्षोर्वि' इ च
 उद् च युद् प्रथमैकवचनान्तम् । 'हृसेपः' । च प्रथमैकवचनान्तम् । 'अव्यया' पूर्व
 'नामिनोरः' पशुः पश्वम् ॥ संधिजातयोर्यकारवकारयोः संवन्धिनः स्वरस्य वृद्धिर्न भवति ।
 अत्र व्या इत्यत्र वि आह उपसर्गयोर्योगे संधिजो यकारस्तत्संवन्धी स्वर आकारः स च

वृद्धिरूप एव । अतो न तस्य वृद्धिकार्यं किन्तु व्योर्णकारवकारयोर्युदागमः । तत्संयन्धी स्वर आकारः स च वृद्धिरूपः । एतस्य णित्वावृद्धिसंभवे प्रस्तुतसूत्रेण वृद्धिनिषेधः ततः किन्तु तयोर्णकारवकारयोर्युदागमो भवति । युदागमः इति कोऽर्थः । तथेतदेव विवृणोति । इद् उद् इत्येतावागमौ ॥ ननु कथं संनिष्ठस्य यकारस्य वकारस्य च इद् उद् आगमौ भवत इत्याह—वर्णविश्लेषमिति । यूय् आ, सूय् अ इति वर्णविश्लेषं वियोजनमसंयोगेनोपकारणं कृत्वा यकारात्पूर्वमिकारः कर्तव्यः,—यकारात्पूर्वमुकारः कर्तव्यः । 'स्वरहीनं०' विया सुव इति जातम् । पश्चात् 'आदिस्वरस्य०' इति वृद्धिः । यैया सौव । 'यस्य लोपः' 'स्वरहीनं०' । प्रथमैकवचने 'सोर्वि०' वैयाकरणः । सौयश्च । इति सिद्ध्यति ॥ अन्यत्राप्यर्थे खलि आह इति सौबलिकः । द्वारे नियुक्त इति दौवारिकः । एवमेतिहासिकः पौराणिकः । खल्येदं सौयम् । त्रिपक्षस्येदं त्रैपक्षम् । व्यर्थस्य भागो वैयर्थ्यम् । इत्यादि ॥

इतो जातार्थे ॥ जातार्थे इतः प्रत्ययो भवति ॥ (लज्जा संजाता यस्यासौ) लजितः' ॥

'इतो जातार्थे' ॥ इतः प्रथमैकवचनान्तम् । जातार्थे सप्तम्येकवचनान्तम् । जातार्थे वत्पञ्चार्थे इतप्रत्ययो भवति । उदाहरणम् । लज्जा । लज्जा । जाता अत्येति लजितः । जातार्थे इतप्रत्ययः । 'यस्य लोपः' 'स्वरहीनं०' 'सोर्वि०' । एवं पुलितः कलितो वृक्षः । सारकितं नभः । पुलकितः । फन्दलितः । कण्टकितः । क्षुधितः ॥

तरतमेयस्त्रिष्ठाः प्रकर्षे ॥ अतिशयेऽर्थे तरः तमः इयसुः इष्टः इत्येते प्रत्यया भवन्ति ॥ अतिशयेन कृष्णः कृष्णतरः । (अतिशयेन कृष्णः) कृष्ण-तमः । (अतिशयेन शुक्लः) शुक्लतरः शुक्लतमः ॥ ईयस्त्रिष्ठौ द्विताविति वक्तव्यौ ॥ अतिशयेन लघुर्लघीयान् । लघीयसी । लघिष्ठः । अतिश० पापः इति पापीयान् । अतिश० पापिनी इति पापीयसी । पापिष्ठः ॥

'तरतमेयस्त्रिष्ठाः प्रकर्षे' ॥ तरश्च तमश्च ईयसुश्च इष्टश्च तरतमेयस्त्रिष्ठाः प्रथमावहुवचनान्तम् । 'सक्वर्णे०' 'सोर्वि०' । प्रकर्षे सप्तम्येकवचनान्तम् । 'अ ऋ ए' प्रकर्षेऽतिशयार्थे नास्त्रस्तर तम ईयसु इष्ट एते चत्वारः प्रत्यया भवन्ति । इष्ट प्रत्ययः छान्तः । कृष्ण । अतिशयेन कृष्णः श्यामः इति कृष्णतरः कृष्णतमः । एकत्र तरप्रत्ययः । अन्यत्र तमप्रत्ययः । प्रथमैकवचने 'सोर्वि०' एवं शुक्लतरः शुक्लतमः ॥ ईयस्त्रिष्ठाविति । ईयसु इष्टः इत्येती द्विस्त्रौ वक्तव्यौ । अतिशयेन लघुर्लघीयान् । अतिशयेन लघुः स्त्री लघीयसी । अतिशयेन लघुर्लघिष्ठः । रूपद्वये ईयसु, वृत्तये इष्टः । 'ईयस्त्रिष्ठौ द्वितौ०' द्वित्वादुकारलोपः । 'स्वरहीनं०' । आद्ये प्रथमैकवचने उकारानुबन्धत्वात् 'वितो जुम्' इति जुमागमः । 'न्सम्म-हतो०' 'हसेपः०' 'संयोगान्तस्य०' द्वितीये । 'द्वितः' 'स्वरहीनं०' प्रथमैकवचने । 'हसेपः से०' । वृत्तये इष्टप्रत्ययः । द्वित्वाद्विलोपः । 'स्वरहीनं०' 'सोर्वि०' लघिष्ठः ॥ पाप । अत्र

१ विन्मद्वबुदुप्रत्ययानां लोपश्च इशादौ ॥ मतिर्निश्चये यस्यासौ मतिमान् । अतिश० मतिमान् इति मतिष्ठः । अतिश० मायावी इति मायिष्ठः । अतिश० धनवान् इति धनिष्ठः । अतिश० कर्मा इति करिष्ठः इत्यधिकम् ॥ ॥ ॥

पापशब्दः पापयुक्तस्य नरस्य वाचको न पापस्य । यतः पापशब्दस्य व्याकरणान्तरेषु इन्-
प्रतिषेधोऽस्तीति । (नो पापदरिद्राभ्यामिन् छन्दसि तु भवति) । अतः अतिशयेन पापः
पापवान् पुरुषः इति पापीयान् । स्त्री चेत् पापीयसी । उभयत्रापि ईयस् । ङित्वाट्टिलोपः ।
'स्वरहीनं' आद्ये प्रथमैकवचने लघीयसूवत् । द्वितीये 'प्लुतः' इति ईप् । पुनः अतिशयेन
पापः इति पापिष्ठः । पापवान् पुरुषः । इष्टप्रत्ययः । ङित्वाट्टिलोपः । 'स्वरही' प्रथमै-
कवचने 'स्रोर्वि' पापिष्ठः ॥

गुर्वादेरिष्टेमेयस्तु गरादिष्वलोपश्च ॥ इष्टेमेयस्तु परतो गुर्वादेर्गरादि-
रादेशो भवति ढेरलोपः ॥ गुरोर्गरादेशः—अतिशयेन गुरुः गरीयान् गरीयसी
गरिष्ठः ॥ गुरोर्भावो गरिमा ॥ प्रियस्य आदेशः । प्रेयान् प्रेयसी प्रेष्ठः । लोहि-
तादेर्ढिमन् । प्रेमा ॥ स्थिरस्य स्थादेशः । स्थेयान् स्थेयसी स्थेष्ठः ॥ स्थूलस्य
स्थव् आदेशः । स्थवीयान् स्थवीयसी स्थविष्ठः ॥ प्रशस्यस्य आदेशः । श्रेयान्
श्रेयसी श्रेष्ठः ॥ वृद्धस्य ज्यादेशः ॥

'गुर्वादेरिष्टेमेयस्तु गरादिष्वलोपश्च' गुर्वादेः शब्दस्य इष्ट इमन् ईयस् इत्येतेषु परेषु गार्
इत्यादय आवेशा भवन्ति । गुरुः प्रिय स्थिर स्थूल प्रशस्य वृद्ध दीर्घ बहुल दूर निकट
लघूनां क्रमेण गार् प्र स्थ स्थव अ ज्या द्राष् वंह दव् नेद कना एते आवेशा भवन्ति । टेक्ष
अलोप इति लोपो न भवतीत्यर्थः ॥ गुरुः एकत्र ईयस् । अन्यत्र इष्ट एतीये भावेऽर्थे
'लोहितादे' सर्वत्र गुरु इत्यस्य गार् । अत्र 'ईयस्विष्टो' इति ङित्वेऽपि निषेधक्यनादे-
र्नलोपः । प्रक्रिया पूर्ववत् । अतिशयेन गुरुर्गरीयान् । गरिष्ठः । एतीये गुरोर्भावो गरिमा ।
इमन् 'स्वरहीनं' प्रथमैकवचने राजन्शब्दवत् । स्त्री चेद्वरीयसी ॥ प्रिय अतिशयेन प्रियः
प्रेयान् प्रेष्ठः । ईयस् इष्ट उभयत्रापि 'गुर्वादेः' इत्यादिना प्रियस्य प्र इत्यादेशः । 'अ इ
प्' । स्त्री चेत् प्रेयसी ॥ एवं स्थिर इत्यस्य स्थ । अतिशयेन स्थिरः स्थेयान् स्थेयसी
स्थेष्ठः । स्थिरस्य भावः स्थेमा ॥ स्थूलस्य स्थव् । अतिशयेन स्थूलः स्थवीयान् । स्थवीयसी
स्थविष्ठः ॥ प्रशस्यस्य अ आदेशः । अतिशयेन प्रशस्यः श्रेयान् श्रेयसी श्रेष्ठः ॥ वृद्ध । अति-
शयेन वृद्धो ज्यायान् ज्येष्ठः । वृद्धस्य ज्या आवेशः ॥

ईलोपो ज्याशब्दादीयसः ॥ ज्याशब्दादीयस ईकारस्य लोपो भवति ॥ अति-
शयेन वृद्धो ज्यायान् ज्यायसी ज्येष्ठः ॥ दीर्घस्य द्राषादेशः । द्राषीयान्
द्राषीयसी द्राषिष्ठः द्राषिमा ॥ बहुलस्य बंहदेशः । बंहीयान् बंहीयसी
बंधिष्ठः बंहिमा ॥ दूरस्य दवादेशः । दवीयान् दवीयसी दविष्ठः ॥ निकटस्य
नेदादेशः । नेदीयान् नेदीयसी नेदिष्ठः ॥ लघोः कन् आदेशः । कनीयान्
कनीयसी कनिष्ठः ॥ क्षिप्रस्य क्षेपादेशः । क्षेपीयान् क्षेपीयसी क्षेपिष्ठः ।
क्षेपिमा ॥ क्षुद्रस्य क्षोदादेशः । क्षोदीयान् क्षोदीयसी क्षोदिष्ठः क्षोदिमा ॥
बहोरिष्टे यिः ॥ बहुशब्दात्परस्य इष्टे वर्तमानस्येकारस्य यिर्भवति । ईयस्
ईकारस्य लोपश्च ॥ बहोर्भूरादेशः ॥ भूयान् भूयसी भूयिष्ठः ॥ भूमा ॥

एकत्र 'ईलोपो ज्याशब्दादीयसः' ॥ बहोश्च ॥ ज्याशब्दान् परस्य ईयसः प्रत्ययस्य ईलोपो वक्तव्यः । प्रथमैकवचने 'प्रितो नुम्' 'न्सम्भूतो धो०' 'हृतेपः०' 'संयोगान्तस्य०' ॥ अन्यत्र इष्टप्रत्ययः । 'अ इ ए' दीर्घः ॥ अतिशयेन दीर्घो द्राघीयान् । द्राघिष्ठः । दीर्घस्य द्राघादेशः ॥ अतिशयेन बहुलः वंहीयान् वंहिष्ठः ॥ अतिशयेन दूरः दवीयान् दविष्ठः । स्त्री चेत् दवीयसी ॥ अतिशयेन निकटः नेदीयान् नेदिष्ठः ॥ अतिशयेन लघुः कनीयान् कनिष्ठः । स्त्री चेत् कनीयसी ॥ पाणिनीये तु "युवाल्पयोः कन् वा" । अतिशयेन युवा अल्पो वा कनीयान् कनिष्ठः । पक्षे यवीयान् यविष्ठः । स्त्री यवीयसी । पक्षे अल्पीयान् अलिष्ठः । स्त्री चेत् अल्पीयसी ॥ 'अन्तिकवाढयोर्नेदसाधौ' ॥ अतिशयेन अन्तिकः नेदीयान् नेदिष्ठः । अतिशयेन बाढः साधीयान् साधिष्ठः ॥ गुरु, स्फिर, घृद्ध, वृमानां (वृप्राणां), क्रमेण गर, स्फ, वर्ष, जपः स्युः ॥ 'विन्मतोर्लुक्' वित्तो मनुष्यश्च लुक् स्यात् (वृप्राणां), क्रमेण गर, स्फ, वर्ष, जपः स्युः ॥ 'विन्मतोर्लुक्' वित्तो मनुष्यश्च लुक् स्यात् इष्टेयसोः परयोः । अतिशयेन स्रग्वी स्रजिष्ठः स्रजीयान् । अतिशयेन स्वर्गवान् स्वविष्ठः स्ववीयान् । एवमन्येऽपि यथासंभवं ज्ञेयाः । कचित्तु स्थूल, दूर, युवन्, ऋक्ष, क्षिप्र, क्षुद्राणामन्त्या यरलवाः सस्वरा एष लोप्याः । पूर्वस्य च गुणः इष्टेयसोः परयोः । स्वविष्ठः स्ववीयान् । दविष्ठः । यविष्ठः । ऋक्षस्य गुणासंभवः ऋसिष्ठः । क्षेपिष्ठः । बहु । अतिशयेन बहु भूयान् । अत्र ईयस्प्रत्यये 'बहोर्लोपो०' इत्यादिना भूआदेशः । पकारादिमनादीनां मिति बहुत्वादिकारलोपः । अथवा बहोश्चेति कथनादीकारलोपः । पुनः बहु । इष्टप्रत्ययः । 'बहोर्लोप०' इत्युकारलोपः बहोश्च भूआदेशः । ततो "बहोरिष्टेयिः । बहुशब्दान् इष्टप्रत्यये परे यिर्भवति इति इकारस्वरस्य यकारागमो भवति । अत्र बहोर्भूआदेशो 'यदादेशस्तद्भवति' इति बहुवत् । तथा इष्टस्य इकारे लुपेपि 'एकदेशविकृतमनन्यवद्भवति' इति न्यायात् न विरुद्धम् । भूविष्ठः ॥ अत्र केचित् बहुशब्दादिष्ठसंबन्धिन इकारस्य यि इत्यादेश इत्येवं व्याचक्षते ॥ तदसंगतम् । ईकारलोपस्य प्रधानत्वात् । भूइत्यादेशस्तु इकारलोपादृते दुःसाधः । पुनश्चिन्त्यम् ॥

किमोऽव्ययादाख्याताश्च तरतमयोराम्बक्तव्यः ॥ कुत इति कुतस्तरां परमाणवः । अतिश० कुत इति कुतस्तमां तेषामारम्भकत्वम् । उच्चैस्तरां गायति । अतिश० उच्चैरिति उच्चैस्तमाम् । नीचैस्तराम् । नीचैस्तमाम् । किंतराम् । किंतमाम् । अतिश० पठति इति पठतितराम् । पठतितमाम् । अतिश० पचति इति पचतितराम् । पचतितमाम् ॥

'किमोऽव्यया०' ॥ किम् इति अव्ययरूपात्किमः किम्शब्दसंपन्धिनोऽव्ययात् अन्यस्मादव्यव्ययादाख्याताश्च सिद्धत्वादिधातुप्रयोगात् परयोस्तरतमप्रत्यययोराम्प्रत्ययो भवति । अयं भावः । किम्शब्दसंपन्धिनोऽव्ययात् अन्यस्मादपि उच्चैस् इत्यादिकादव्ययात् आख्याताः भवति । पचतीत्यादिरूपास्त्यर्थे अतिशयार्थे वा तरतमप्रत्ययौ भवतः । तस्मात्पुरत आम्प्रत्ययो भवति । उदाहरणम् । कुत इति 'तत्रादिगणः' । किमः पञ्चम्यन्तस्य निपातरूपमव्ययम् । तस्मात्तरप्रत्ययस्तरमप्रत्ययश्च । उभयत्रापि आम् । कुतस्तरां परमाणवः । प्रादुर्भवन्तीत्याद्याहारः । तथा तेषां परमाणूनां कुतस्तमामारम्भकत्वं परमाणुद्वययोगेन व्युत्पाद्यत्वा-

दक्तत्वं कुतः कुतो मूलोत्पत्तिरित्यर्थः । उच्चैस्तरां गायति इत्यव्ययम् । केचित्तु केवलात्मिकम् एवाव्ययात्तरतमयोराम् इति व्याचक्षते । चशब्दात् उच्चैर्नाच्चैरव्यययोरपीति । तथा 'हुपचप् पाके' । पच् तिप् । 'अप् कर्तरि' 'स्वरहीनं०' पचति । अग्रे स्वार्थे तरस्तमश्च । तस्माच्च आम् । एवं 'पठ व्यक्तायां वाचि' । पठ पूर्ववत् । पठतितमाम् ॥ एतदाख्यातिकम् ॥

परिमाणे द्वाद्वादयः ॥ परिमाणेऽर्थे वाच्ये सति द्वादद् द्वयसद् मात्रद् इत्येते प्रत्यया भवन्ति ॥ जानु परिमाणं यस्य तज्जानुदग्रं जलम् । शिरोद्वयसम् । पुरुषमात्रं जलम् ॥ द्वयोर्बहूनां चैकस्य निर्धारणे किमादिभ्यो डतरडतमौ वक्तव्यौ ॥ कतरो भवतोर्मध्ये काण्वः । कतमो भवतां तान्त्रिकः । भवतोर्द्वयतरस्तार्किकस्ततर उट्टृणात् । यतमः । ततमः ॥ संख्येयः । विशेषावधारणे द्वित्रिभ्यां तीयः त्रैः संप्रसारणं सस्वरस्य ॥ द्वयोः संख्यापूरको द्वितीयः ॥ त्रयाणां संख्यापूरकस्तृतीयः ॥

'परिमाणे द्वाद्वादयः' ॥ परिमाणार्थे द्वादद् द्वयसद् मात्रद् इत्येते त्रयः प्रत्यया भवन्ति । वक्तव्यमात्रमेतत् ॥ उदाहरणम् । जानु । जानुपरिमाणस्य जानुदग्रम् । अत्र परिमाणे द्वादद्प्रत्ययः । जानुपरिमिते जलमित्यर्थः । तथा पुरुषः प्रमाणमस्येति पुरुषमात्रम् । तथा शिरस् । शिरः परिमाणस्य शिरोद्वयसम् । टकारानुगन्धत्वात् 'द्रितः' इतीप् । उरुद्वयसी ऊरुद्वी शिरोद्वयसी गजपतिद्वयसी । इत्यादि ॥ 'द्वयोर्बहूनां चैकस्य निर्धारणे किमादिभ्यो डतरडतमौ वक्तव्यौ । व्याख्या-द्वयोर्मध्ये बहूनां चावराणां मध्ये एकस्य निर्धारणे पृथक्करणे जात्यादिपरिप्रभे वा किमादिभ्य इति क्रियत्तज्जो डितौ अतरअतमौ प्रत्ययौ भवत इत्यर्थः । बहूनां द्वयोर्मध्ये कः कतरो कतमः । अत्र निर्धारणं पृथक्करणं तस्यार्थं डतरः । डित्वाट्टिलोपः । 'स्वरहीनं०' कतरो भवतोः काण्वः । क इति कतरोः । भवतोर्द्वयोर्मध्ये काण्वः कण्वगोत्रीयः कण्ववंशीयः कः । तथा किम् । डतमः पूर्ववत् । कतमो भवतां मध्ये तान्त्रिकः शास्त्रविदित्यर्थः । सैद्धान्तिकस्तु तान्त्रिकः । यद् सद् उभयत्रापि डतरः । टिलोपः 'स्वरहीनं०' 'स्रोर्विसर्गः' भवतोर्द्वयोर्मध्ये यतरस्तार्किकस्ततर उट्टृणात् प्रवीतु इति भावः ॥ चकारादेकशब्दाद्वयशब्दादपि डतरडतमौ वक्तव्यौ । एकतरः एकतमः । अन्यतरः अन्यतमः ॥ 'संख्येयविशेषो०' संख्यातुं योग्यः संख्येयः । द्वयोस्त्रयाणां वा मध्ये योऽन्त्यः संख्येयो गणनार्थां प्रस्तुतः संख्यापूरणस्तस्य विशेषेणावधारणे 'अयं कतिथ' इत्यस्मिन्नर्थे अपरिच्छेदे द्वित्रिशब्दाभ्यां तीयप्रत्ययो भवति ॥ 'त्रैः संप्रसारणं च वक्तव्यम्' ॥ द्वि त्रि । द्वयोः संख्यापूरणो द्वितीयः । एकस्यापेक्षयाऽपरः संख्येयः तस्य विशेषेणपरिच्छेदः क्रियते इति द्विशब्दात्तीयः प्रत्ययः । अन्यत्र तु द्वौ । त्रयाणां संख्यापूरणत्वेन विशेषावधारणे तत्रापि तीयः । तस्मिन् परे त्रैः संप्रसारणम् । यकारस्य सस्वरस्य संप्रसारणमिकारः, वकारस्य च उकारः । रेफस्य ऋकारः सस्वरस्यैव । दीर्घस्वरयुक्तस्य दीर्घ ईकारादिः, ह्रस्वस्वरयुक्तस्य ऋस्य इकारादिरिति संप्रसारणं वक्तव्यम् । अत्र त्रिशब्दे रेफस्य ऋकारः । ए तृतीयः ॥

पट्चतुरोऽस्यद् ॥ पण्णां संख्यापूरकः षष्ठः ॥ पञ्चादेर्मः ॥ पञ्चमः । सप्तमः ।

अष्टमः । नवमः । दशमः । इत्यादि ॥ एकादशादेर्द्वैः ॥ द्विश्वष्टैकानां

कात्रयोष्टकाः । प्राद्वतादनशीविचद्वीघोरिति वक्तव्यम् ॥ एतेनापि
दश एकादश । एकादशानां संख्यापूर्कः एकादशः-एकादशी । द्वादशः-
द्वादशी । त्रयोदशः-त्रयोदशी । चतुर्दशः-चतुर्दशी । मन्दशः-मन्दशी । अष्टा-
दशः-अष्टादशी ॥

‘एदचतुरोष्ट’ ॥ एद चतुर इत्येतयोः मन्देष्वरिणोत्तरभागे मन्दशतुनेऽर्थे एद प्रत्ययो
भवति । एद । एतां संख्यापूर्णाः पञ्चः । एद प्रत्ययः । ‘एभिः ७’ धातुः । ‘एरहीनं०’
प्रथमेकचने ‘सोर्वि०’ ॥ चतुर । चतुर्णां संख्यापूर्वमनुर्थः । मन्दशः जनशुभ्रिका० ॥
द्विवादीष्ट । एष्टी चतुर्थी । चतुर्णां संख्यापूर्वमनुर्थः इति ॥ पूर्वमेतन् ॥

‘पञ्चादेर्मः’ ॥ पञ्चादेर्नाम्नो दशवर्गन्तासंज्ञेयविशेषाकारणेऽर्थे मद् प्रत्ययो भवति ।
पञ्चानां संख्यापूर्णाः पञ्चमः । मप्रत्ययः । ‘नाम्नो०’ पञ्चमः ॥ एवं शतमः । अष्टमः
तयमः दशम इति ॥

‘एकादशादेर्वः’ ॥ एकादशानुत्तरमत्रायनुत्तरीयम् । एकादशन इत्यादेः अष्टादशयावत्
संज्ञेयविशेषाकारणे एप्रत्ययो भवति । मद्प्रत्ययनिर्णयः । एकादशन् । एकादशानां
संख्यापूर्णाः एकादशः । एप्रत्ययः । अत्र द्विवाटिभ्योः । ‘एरहीनं०’ ‘सोर्वि०’ ॥
‘सहादेः सारिः’ इति एकस्य एका इत्यादेः । प्रथिपामने ॥ ‘आन्म०’ इति योगविभा-
गादात्त्वम् । देवपत् । एकादशतमयः एकादशनेमेव ॥ एवं द्वादशः त्रयोदशः । ‘द्विवाटिभ्योः’
द्वादशयोष्टाः इति द्विवाटिभ्यो द्वादशादेः । त्रिवाटिभ्यो त्रयोदशादेः । चतुर्दशः । पञ्च-
दशः ॥ षोडशः । ‘सहादेः सारिः’ इति पञ्च षः । दस्य षः । ‘उ ओ’ । सप्तदशः ।
अष्टादशः । एकोनविंशतिः । अत्र एप्रत्यये कृते निवाचनान्तिमद्वित्य षेरकादश लोभः
‘एरहीनं०’ एकोनविंशः ॥

विंशत्यादेर्षा तमद् ॥ विंशतेः संख्यापूर्कः विंशतिमः । पञ्चे ॥ विंश-
तेस्तिलोपः ॥ विंशः ॥

‘विंशत्यादेर्षा तमद्’ विंशत्यादेर्नाम्नः संज्ञेयविशेषाकारणे तमद्प्रत्ययो वा भवति ।
षामहणात् एकत्र तमद्, द्वितीये षः [‘एतीये’ प्रत्ययो न, यमादित एर द्विचि] विंशति
२ । आमे तमद् प्रत्ययः । एकाद इत्यर्थः । विंशतेः संख्यापूर्णाः विंशतिमः । तथा षीते
विंशतितमी इत्यपि भवति । द्वितीये एप्रत्ययः । आनुवन्धेऽन्यत्प्रादेशोऽर्थः । तेन विंशतेरपि
विंशतेन सह द्विलोपः । ‘एरहीनं०’ विंशः ॥ तथा प्रथिपामो ‘वि विंशतेर्द्वि’ विंशते-
र्भस्य विंशत्यस्य लोपः स्यात् द्विचि परे ॥ यद्वा केचित्तु द्विचोरे कृते पुनः ‘द्व्यादेर्षापा०’
इति द्विलोपमिच्छन्ति ॥ केचित्तु द्विलोपे कृते ‘महादेः सारिः’ इति विंशति इत्यस्य विंश
इत्यादेशमिच्छन्ति ॥ [‘एतीये’ विशतिरित्येव रूपं भवति । विंशतिर्मम इत्यर्थः ।] केचित्तु
षामहणादेव ‘पञ्चादेर्मः’ इति मप्रत्ययमपीच्छन्ति । तन्मते विंशत इत्यति स्यात् ॥ एतेनैव
विंशतिमः एकविंशः । द्वाविंशतिमः द्वाविंशः । त्रयोविंशतिमः त्रयोविंशः । चत्वारिंशतमः
चत्वारिंशः । एवं पञ्चाशत्तमः पञ्चाशः । एवं षष्टिमः एकाशष्टिमः एकषष्टः । इत्यादि

ज्ञेयम् । अत्र ग्रन्थान्तरेत्वेतानि वक्तव्यानि सन्ति । 'द्वित्र्यष्टानां द्वात्रयोऽष्टा' भवन्ति । 'प्राक्शतादनशीतेः' शतात्प्राक् शतं यात् अनशीतेः अशीतिशब्दं वर्जयित्वा अन्यत्र यत्र द्वित्रिअष्टशब्दाः सन्ति तत्र क्रमेण द्वा त्रयः अष्टा एते आदेशा भवन्ति । यद्वा द्वादशः त्रयोदशः अष्टादशः ॥

चत्वारिंशदादौ वा ॥ द्विचत्वारिंशत्-द्वाचत्वारिंशत् । त्रिचत्वारिंशत् । त्रयश्चत्वारिंशत् । अष्टचत्वारिंशत् । अष्टाचत्वारिंशत् । अनशीतीति विशेषणाद्ध्यशीतिः । व्यशीतिः । अष्टाशीतिः ॥ शतादेर्नित्यम् ॥ शततमः ॥

'चत्वारिंशदादौ वा' ॥ चत्वारिंशदादिशब्देषु परेषु द्वित्र्यष्टानां द्वात्रयोऽष्टा वा भवन्ति । द्विचत्वारिंशत् । द्वाचत्वारिंशत् । त्रिचत्वारिंशत् । त्रयश्चत्वारिंशत् । अष्टचत्वारिंशत् । अष्टाचत्वारिंशत् । द्विपञ्चाशत् । द्वापञ्चाशत् । त्रिपञ्चाशत् । त्रयःपञ्चाशत् । अष्टपञ्चाशत् । अष्टापञ्चाशत् । एवं द्विपष्टिः । द्वापष्टिः । त्रिपष्टिः । त्रयःपष्टिः । अष्टपष्टिः । अष्टापष्टिः । द्विसप्ततिः । द्वासप्ततिः । त्रिसप्ततिः । त्रयःसप्ततिः । अष्टसप्ततिः । अष्टासप्ततिः ॥ द्विनवतिः । त्रिनवतिः । त्रयोणवतिः । अष्टनवतिः । अष्टानवतिः । अनशीतेरिति विशेषणात् व्यशीतिः व्यशीतितमः । व्यशीतिः । अष्टाशीतिः । अत्र द्वात्रयोऽष्टा न भवन्ति ॥ 'शतादेर्नित्यम्' तमदप्रत्ययः स्यात् । शततमः ॥ * 'एकादशादेरधिकार्थात् सप्तम्यर्थे शते सहस्रे च ऋप्रत्ययः' । एकादश अधिका यस्मिन् तत् एकादशं शतं सहस्रम् । एवं द्वादशं शतं त्रयोदशं शतं एकविंशं त्रिंशं चत्वारिंशं पञ्चाशं शतमित्यादि ज्ञेयम् ॥ शतादेरित्यादिशब्दात् शततमः । एकशततमः । मासतमः । अर्धमासतमः । संबत्सरतमः । इत्यादि ज्ञेयम् । शतादीनि संख्योपयोगानि लोकादवगन्तव्यानि ॥

संख्यायाः प्रकारे धा ॥ संख्यावाचकाच्छब्दात्प्रकारेऽर्थे धाच्ये सति धाम्न्ययो भवति ॥ द्विप्रकारं द्विधा । त्रिप्रकारं त्रिधा । चतुष्प्रकारं चतुर्धा ॥ गुणोऽण् च ॥ धाम्न्ययान्तस्य शब्दस्य गुणो वा भवति अण् च वा भवति ॥ द्विप्रकारं द्वेधा । त्रिप्रकारं त्रेधा । धाम्न्ययान्तात्सार्थेऽण् । द्विधा एव द्वैधम् । त्रैधम् ॥ क्रियाया आवृत्तौ कृत्वस् ॥ पञ्चवारान् भुङ्क्ते इति पञ्चकृत्यो भुङ्क्ते । सप्तकृत्वः ॥

'संख्यायाः प्रकारे धा' ॥ संख्यावाचिनो नाम्नः प्रकारेऽर्थे धाम्न्ययो भवति । द्विप्रकारं इति । द्वौ प्रकारावस्येति वा द्विधा त्रिधा चतुर्धा पञ्चधा षोढा इत्यादि ॥ 'गुणोऽण् च' धाम्न्यये परे द्वित्रिशब्दयोगुणो भवति अण् च वा भवति । इकारस्य च गुणः । द्वेधा त्रेधा । प्रथमैकवचने । 'क्त्वाचन्तं च' इति 'अव्ययादिभक्तेर्लुङ्' । तथा धाम्न्ययात्सार्थेऽण् प्रत्ययो भवति । णकारो वृद्ध्यर्थः । द्विधा त्रिधा । उभयत्रापि अण् वृद्धिः । 'यस्य लोपः' 'गायध्याचण्' इति नपुंसके प्रथमैकवचने । 'अतोऽम्' द्वैधं त्रैधम् ॥ 'क्रियाया आवृत्तौ कृत्वस्' क्रियायाश्चलनगमनकरणादिकाया आवृत्तौ वृत्तं व्यापदिष्टेन पौनःपुन्येन पार-

वारार्थे पञ्चसप्तादिसंख्यायाः कृत्वस् इति प्रत्ययो भवति ॥ पञ्चन् । पञ्च वारान् इति । पञ्चन् कृत्वसप्रत्ययः । 'नाञो नो०' प्रथमैकवचने सि । 'अव्यया०' 'लोर्वि०' पञ्चकृत्वः । सप्तकृत्वः । त्रिसप्तकृत्वः । कतिकृत्वः । इत्यादीन्युदाहरणानि ॥

द्वित्रिचतुर्भ्यः सुः ॥ द्वित्रिचतुःशब्देभ्यः सुप्रत्ययो भवति ॥ द्विवारमिति द्विः । शिवारमिति त्रिः । चतुः । द्विरुक्तम् । त्रिरुक्तम् ॥ बह्वादेः कारकाच्छस् ॥ बह्वादेः शब्दाच्छसप्रत्ययो भवति ॥ बहुवारानिति बहुशः । अल्पशः । शतशः । सहस्रशः । लक्षशः । कोटिशः । इत्यादि । बहुशो धनं ददाति ॥ कारकात्किम् । बहूनां स्वामी ॥

'द्वित्रिभ्यां सुः' ॥ द्वित्रिशब्दाभ्यां क्रियाया आट्टौ सुप्रत्ययो भवति । उकार उचारणार्थः । द्वौ वारी इति द्विः । त्रीन् वारानिति त्रिः । सुप्रत्यये कृते प्रथमैकवचने । 'अव्यया०' 'लोर्वि०' ॥ अमे उक्तमिति 'नामिनोरः' 'स्वरहीनं०' । एवं द्विरुक्ते । द्वौ वारी इत्यर्थः । त्रिरपीते त्रिः । त्रीन् वारान् अधीते पठतीत्यर्थः । चतुः स्वपिति इत्यपि कचित् दृश्यते ॥ एकस्य सुप्रत्ययसहितस्य सकृदादेशो वक्तव्यः । सकृदेकवारम् ॥ 'बह्वादेः शस्' बह्वादेर्नाञो वारं वारार्थे संख्यायां वा शसुप्रत्ययो भवति । बहु । बहून् वारानिति बहुशः । अथवा बहुवः एव बहुशः । कोटि संख्या येषां ते कोटिशः । शसुप्रत्ययः । 'अव्यया०' ॥ एवं शतशः सहस्रशः लक्षशः कोटिशः अनेकशः भूरिशः गणशः कतिशः इत्यादीनि ॥

तयायडौ संख्याया अवयवे ॥ संख्याया अवयवे वाच्ये सति तयायडौ प्रत्ययो भवतः ॥ द्वौ अवयवौ यस्य तद्वितयम् ॥ त्रितयम् । द्वौ अवयवौ यस्य तद्वयम् । त्रयम् । चतुष्टयी ॥ अल्पे कुटीशमीशुण्डाभ्यो रः ॥ अल्पा कुटी इति कुटीरः । अल्पा शमी इति शमीरः । अल्पा शुण्डा इति शुण्डारः ॥

'तयायडौ संख्यायामवयवार्थे' ॥ अवयवार्थे संख्यायां वाच्यमानायां तयद् अयद् इत्येते प्रत्ययौ भवतः । तत्र तयद् संख्यावाचिनः शब्दात्संभवति अयद् द्वित्रिशब्दाभ्यामेव । द्वित्रि । उभयत्र तयद् । द्वौ द्वितयम् । त्रितयम् । चतुष्टयम् । अयदित्यत्र उकारटिलोपार्थः । इति पिन्त्यम् । द्वौ अवयवौ अल्पे समुदायस्य द्वितयम् । यद्वा द्वौवेव द्वयम् । त्रय एव त्रयम् । त्रयोऽवयवा यस्मेति त्रयम् । एवं द्वयम् । द्वित्रि । अयदप्रत्ययः । 'यस्य लोपः' 'स्वर०' प्रथमैकवचने । 'अतोऽम्' ॥ स्त्रीलिङ्गे द्वितयी त्रितयी चतुष्टयी द्वयी त्रयी ॥ उभयशब्दादप्ययद् वक्तव्यः । उभौ अवयवौ यस्मेति उभयः । टित्वादुभयी । 'यस्य लोपः' ॥ 'अल्पे शमीकुटीशुण्डाभ्यो रः' ॥ अल्पार्थे लघ्वर्थे वाच्ये शमीकुटीशुण्डा इति त्रिभ्यः शब्देभ्यः रप्रत्ययो भवति । अल्पा शमी शमीरः । अल्पा कुटी कुटीरः । अल्पा शुण्डा शुण्डारः ॥

स्त्रीपुंसोर्नणस्त्वणौ ॥ स्त्रैणम् । पौंसम् ॥ शेषा निपात्याः कत्यादयः । आदिशब्दात् या संख्या येषां ते यति । सा संख्या येषां ते तति ॥ का संख्या येषां ते कति ॥ लोकाच्छेषस्य सिद्धिः ॥ इति सारस्वतव्याकरणे तद्वितप्रकरणम् ॥ १७ ॥

‘स्त्रीपुसोर्नण्स्त्रणौ’ ॥ स्त्रीपुसोः शब्दयोः क्रमेण नण्स्त्रणौ प्रत्ययौ भवतः अपत्याद्यर्थे ॥
णकारो वृद्धस्यर्थः । स्त्रीपु भवः स्त्रिया अपत्य स्त्रीणां समूहो वा स्त्रैणम् । पुंसि भवः पुंसो-
ऽपत्य पुंसां समूहो वा पौंस्त्रम् । तत्र स्त्रैणमित्यत्र नण् । णित्त्वाद्बुद्धिः । ‘णूर्नोणो’ ॥ तथा
पुसः स्त्रण् प्रत्ययः । णित्त्वाद्बुद्धिः । पौंस्त्रम् । ‘संयोगान्तस्त्र०’ इति सलोपः । प्रथमैकवचने
स्त्रीष्वे । ‘अतोऽम्’ ‘अमृशसो०’ ‘मोऽनु०’ ॥ अथोपसंहारमाह—‘शेषा निपात्याः कस्या-
दयः ।’ शेषा अत्र व्याकरणेऽनुक्ता ग्रन्थान्तरेषु च उदाहृताः शब्दाः कति कतिपय कतिथ
कतिपयथ यति तति अन्येऽपि विंशति त्रिंशत् चत्वारिंशत् पञ्चाशत् षष्टि सप्तति अशीति
नवति शत इत्यादयः शब्दाः निपात्याः निपातसिद्धाः प्रयोगानुसारेण साध्याः ॥ इति
सुषोधिकाया तद्धितदीपिका ॥

सुषोधिकायां ह्युक्ताया सूरिभ्रीचन्द्रकीर्तिभिः । स्वादीना प्रक्रिया पूर्णा गभूवेत्थं मनोहरा ॥ १ ॥
तेषामेव हि सच्छिष्यो हर्षकीर्त्याहपाठकः । लिखनोपक्रम चास्याः प्रपेदे प्रीतमानसः ॥ २ ॥

इति श्रीनागपुरीयतपागच्छाधिपिषायिसदाचारभट्टारकभ्रीचन्द्रकीर्विसूरिकृताया
सारस्वतटीकाया प्रथमावृत्तिः पूर्णा ॥

इति प्रथमा वृत्तिः ।

॥ श्रीः ॥

सारस्वतव्याकरणम् ।

चन्द्रकीर्तिसमाख्यया व्याख्यया समलंकृतम्

द्वितीया वृत्तिः ।

॥ अथोत्तरार्धम् ॥

भ्वादिषु परस्मैपदिनः १ ।

अथाख्यातप्रत्यया निरूप्यन्ते ॥

सरस्वती सदा भक्तवाञ्छितार्थविधायिनीम् ।

सद्वाग्बिलाससंदोहदोहां कामदुषामिव ॥ १ ॥

नत्वा नागपुरीयाहृतपोगणविभूषणम् ।

श्रीराजरत्नसूरिं चाख्यातव्याख्या विधीयते ॥ २ ॥ युग्मम् ।

अथ प्रन्धकार आख्यातप्रत्ययान्विवक्षुः प्रतिज्ञां करोति—अथाख्यातेत्यादि । अथेति संज्ञासंधिविभक्तियुष्मदस्मद्वीप्रत्ययकारकसमासतद्वितलक्षणाधिकाराष्ट्रकयनानन्तरमाख्यातं नाम व्याकरणस्य नवमोऽधिकारः । तस्य प्रत्यया निरूप्यन्ते । आख्यायन्ते कथ्यन्ते अर्थात् निष्पाद्यन्ते भ्वादीनां रूपाणि येन तदाख्यातम् । अथवा आख्यान्ति आचक्षते कर्तुर्भ्यापारमिव्याख्याताः ॥ प्रतीयन्ते ज्ञायन्ते अर्था येभ्यस्ते प्रत्ययाः आख्यातसंज्ञकाः प्रत्ययास्ते निरूप्यन्ते ॥

धातोः ॥ वक्ष्यमाणाः प्रत्यया धातोर्ज्ञेयाः ॥

तत्र प्रथममधिकारसूत्रम्—‘धातोः’ ॥ धातुसङ्घस्य पञ्चम्येकवचनान्तम् । वक्ष्यमाणा इति । वक्ष्यन्ते कथयिष्यन्ते ते वक्ष्यमाणाः । अतः परं ये वक्ष्यन्ते प्रत्ययान्ते धातोरेवापि ज्ञेयाः न नाम्नः । अत्र प्रत्ययशब्देन प्रायो विभक्तयो ज्ञेयाः । तदधिकारादवादयोऽपि प्रत्यया धातोरेवापि ज्ञेयाः । तांश्च यथाधिकारं प्रत्ययकृदेव वक्ष्यति ॥

भ्वादिः ॥ भू सत्तायामित्यादिगणो धातुसंज्ञो भवति ॥ स च त्रिविधः ।

आत्मनेपदी परस्मैपद्युभयपदी चेति ॥

अथ कोऽसौ धातुरित्याह—सूत्रम्—‘भ्वादिः’ ॥ भू आदिर्यस्यासौ भ्वादिः ॥ स् ‘सोर्वि०’ ॥

भूधातुः सत्तायां विद्यमानार्थे वर्तते इत्येवमादिर्यः शब्दो वर्णममुदायात्मको धातुपाठे-

ऽभिहितः स धातुसंज्ञो भवति विभक्तिप्रत्ययरहितः केवलो भ्वादिधातुसंज्ञो भवति । तत्क-
मश्च धातुपाठादवगन्तव्यः । इह ग्रन्थगौरवमयान्न लिख्यते । दधाल्यर्थमिति धातुः ॥ स
चेति । स च धातुस्त्रिविधः । तिस्रो विधाः प्रकारा यस्य स त्रिविधः पदभेदाभिप्रकारः ।
आत्मनेपदमष्टादशसु वक्ष्यमाणेषु विभक्तिवचनेषु अन्तर्गते नववचनात्मकं विद्यते यस्य स
आत्मनेपदी 'एष वृद्धौ' इत्यादिः । तथा परस्मैपदं वक्ष्यमाणवचनेष्वर्गं नववचनात्मकं
विद्यते यस्य स परस्मैपदी 'भू सत्तायाम्' इत्यादिः । तथा उभे परस्मैपदात्मनेपदे विद्येते
यस्मिन् स उभयपदी । पचतिकरोतीत्यादि । यद्यपि 'निविज्ञादेः' इति सूत्रेण केषांचिद्धा-
तूनां पदविपर्ययो भवति । तथाप्यत्र स्वमात्रेण पदत्रयेण त्रिविधत्वमुक्तम् ॥

आदनुदात्तङितः ॥ अनुदात्तेतो ङितश्च धातोरादित्यात्मनेपदं भवति ॥

अथ प्रथममात्मनेपदं येभ्यो धातुभ्यो भवति तान् दर्शयति । सूत्रम्—'आदनुदात्त०'
इति ॥ आत् प्रथमैकवचनान्तम् । 'हसेपः' अनुदात्तश्च इ च अनुदात्तश्चै अनुदात्तश्चै
इतौ यस्य सोऽनुदात्तङित् तस्मात् अनुदात्तङितः पञ्चम्येकवचनान्तम् । द्विपदं सूत्रम् ।
अनुदात्तेति धातुपाठे योऽभिहितः धातुपाठे यो धातुरनुदात्तेत्संज्ञकः कल्पितः 'एष
वृद्धौ' इत्यादिकः । तथा ङित् ङकारानुबन्धः 'शीङ् स्वप्ने' इत्यादिः ततोऽनुदात्तेतो ङितश्च
धातोः आदिति शब्देन आत्मनेपदं भवतीत्यर्थः ॥

नित्स्वरितेत उभे ॥ नितः स्वरितेतश्च धातोरात्मनेपदपरस्मैपदे भवतः ॥

आत्मगामि चेत्फलमात्मनेपदं परगामि चेत्फलं परस्मैपदं प्रयोक्तव्यम् ।

अन्वर्थानुगतार्थसंज्ञाचलत्वात् ॥

अयोभयपदिनां लक्षणमाह—'नित्स्वरितेत०' इत्यादि ॥ अकार इत् यस्य स नित् यश्च
स्वरितेतसंज्ञको धातुपाठे उक्तः । निश्च स्वरितेश्च नित्स्वरितेत् तस्मात् नित्स्वरितेतः पञ्च-
म्येकवचनम् । उभे प्रथमाद्विवचनान्तम् । 'ईमौ' 'अ इ ए' द्विपदमिदं सूत्रम् । नितो
धातोः 'डुदाञ् दाने, डुकृञ् करणे, भूञ्,' इत्यादितः प्रसिद्धात् तथा स्वरितेत इति यस्य
धातुपाठे स्वरितेत् इति संज्ञा कल्पिताऽस्ति तस्मात् 'डुपचप् पाके' इत्यादिधातुपाठोक्ता-
द्धातुगणानुभे इति आत्मनेपदपरस्मैपदे द्वे अपि भवतः ॥ अथ ग्रन्थकार एयोभयपदिनां
धातूनां पदप्रयोजनशिक्षामाह—आत्मगामि चेदित्यादि । चेद्यदि उभयपदिनां धातूनामुपायः
फलं आत्मगामि भवति तदा आत्मनेपदं प्रयोक्तव्यम् । यथा आत्मार्थं पचते । परार्थं
प्रचति । यद्यपि 'सारस्वतीगृज्जुं कुर्वे' इत्यत्र पठनस्य परगामित्वात्परस्मैपदं युज्यते तथापि
तत्पठनानुत्पन्नं पुण्यलक्षणं फलं कर्तृगान्येवेत्यवधार्यात्मनेपदं प्रयुक्तम् ॥ परगामीति ।
चेद्यदि क्रियाफलं परगामि भवति तदोभयपदिनां धातूनां परस्मैपदं भवति ॥ यथा 'प्रक्रि-
याकौमुदी कुर्मः' इत्यत्र करोतेर्धातोः परस्मैपदं ग्रन्थस्य शिष्यानुशिष्यपठनपाठनलक्षणस्य
फलस्य परगामित्वात् युक्तम् । एवमन्यदपि यथासंभवमूहम् । एतत्पदद्वयस्य प्रयोजनं
हुत इत्याह—अन्वर्थोदिति । आत्मने परस्मै इति द्वयोः शब्दयोः नामानुगतार्थत्वात्
यादृशं नाम तादृशं एवार्थः । यथा आत्मनिमित्तमात्मनेपदम् परनिमित्तं परस्मैपदमित्य-
न्वर्थः । तस्मात् इदं चात्मगामीत्यादिना पदप्रयोगकथनं नाम तादृशं एवार्थः । यथा

आत्मनिमित्तमात्मनेपदं परनिमित्तं परस्मैपदमित्यर्थः । तस्मात् इदं चात्मगामीत्यादिपदप्रयोगकथनं तूभयपदिनामेवावगन्तव्यम् । असार्वत्रिकश्चायं विधिः ॥

परतोऽन्यत् ॥ पूर्वोक्तनिमित्तविधुरादन्यस्माद्धातोः परस्मैपदं भवति ॥

अथ परस्मैपदप्रयोगमाह—‘परतो०’ ॥ परतः पञ्चम्येकवचनान्तं तस्यप्रत्ययान्तम् । अन्यद् प्रथमैकवचनान्तम् । अन्यशब्दस्य नपुंसकलिङ्गे पदप्रयोगः । द्विपदमिदं सूत्रम् । पूर्वोक्तेत्यादि । पूर्वोक्तानि याणि सूत्रद्वयोक्तानि निमित्तानि तत्रानुदात्तश्चित्त्वे आत्मनेपदनिमित्ते भित्त्वरितेऽप्येव उभयपदनिमित्ते एभिर्विधुराग्रहिवात् अस्माद्धातोः उदात्तेऽसंज्ञकाद्धातुपाठोक्तात् इकारव्यकारानुबन्धरहिताच्च धातोः परस्मैपदं भवति । स च धातुपाठे ज्ञेयः ॥

नव परस्मैपदानि ॥ तिवादीनामष्टादशसंख्याकानामाद्यानि नव वचनानि परस्मैपदसंज्ञानि भवन्ति ॥ पराण्यात्मनेपदानि ॥

अथ विभक्तिषु परस्मैपदयोर्बचनसंख्यामाह—सूत्रम्—‘नव परस्मैपदानि’ ॥ नव प्रथमा बहुवचनान्तम् । ‘जश्शसोर्लुक्’ ‘परस्मैपदानि’ प्रथमाबहुवचनम् । नपुंसकलिङ्गे । द्विपदमिदं सूत्रम् । तिवादीनामिति । वर्तमाना, विधिसंभाबना, आशीःप्रेरणा, अनद्यतना, परोक्षार्था, अद्यतना, श्रुतार्था, भविष्यति, क्रियातिपत्तीभूतार्था, इति लक्षणाणां दशविभक्तीनां पान्यष्टादश वचनानि तेषां मध्ये आद्यानि नव वचनानि परस्मैपदसंज्ञानि भवन्ति । तत्रापि केपुचित्पुस्तकेषु ‘पराण्यात्’ इति सूत्रं दृश्यते । तत्र पराणि प्रथमाबहुवचनम् । आत् प्रथमैकवचनम् । द्विपदम् । पराणि नव वचनानि आत्मनेपदसंज्ञानि भवन्तीति वृत्तिः सुगमा ॥

वर्तमाने तिप् तस् अन्ति सिप् थस् ध मिप् वस् मस् । ते आत्ते अन्ते ते आथे ध्वे ए चहे महे ॥ प्रारब्धापरिसमाप्तकियोपलक्षितः कालो वर्तमानस्तस्मिन्नभिधेये तिवादयः प्रत्यया भवन्ति ॥ अस्य तिवादेः पाणिनीयानां लुङिति संज्ञा ॥

तत्रैकवचनादीनि व्याक्रियन्ते ॥’

१

	परस्मैपदानि		
	एकवचनानि	द्विवचनानि	बहुवचनानि
प्रथमः	तिप्	तस्	अन्ति
मध्यमः	सिप्	थस्	ध्वे
उत्तमः	मिप्	वस्	मस्
		आत्मनेपदानि	
प्रथमः	ते	आत्ते	अन्ते
मध्यमः	थे	आथे	ध्वे
उत्तमः	ए	चहे	महे

अथाख्यातविभक्तीनां मध्ये सर्ववैयाकरणसमयप्रतिपालनार्थं विभक्तिप्रयोगसूत्रमाह—
 ‘वर्तमाने०’ ॥ सप्तम्येकवचनान्तम् । तिप्, तस्, अन्ति । सिप्, थस्, थ । मिप्, बस्, मस् । ते, आते, अन्ते । से, आथे, ध्वे । ए, वहे, महे । सर्वाण्येतानि प्रथमैकवचनान्तानि सांकेतिकानि । एवमेकोनविंशतिपदं सूत्रम् । अथ वृत्तिकारो वर्तमान इति पदं व्याचष्टे—प्रारब्धेति । कश्चित्कालः क्रियायाः प्रथमक्षणे एव लभः सः प्रारब्धः स यावदपरिसमाप्तः अपरिपूर्णस्तावद्वर्तमान इत्युच्यते । प्रारब्धापरिसमाप्तक्रियोपलक्षितः कालो वर्तमानः तस्मिन्नुक्तलक्षणे वर्तमाने कालेऽभिधेये वाच्यमाने सति धातोस्तिवाद्यो महेपर्यन्ता अष्टादश प्रत्यया विभक्तिलक्षणा भवन्ति प्रयुज्यन्ते इत्यर्थः । तत्र तिवाद्यो मत्पर्यन्ताः परसौपदसंज्ञाः । ते आद्यो महेपर्यन्ता आत्मनेपदसंज्ञाः । अथ ग्रन्थान्तरे एतेषामेवाष्टादशवचनानां संज्ञान्तरमाह—अस्येति । पाणिनीयानामाचार्याणां पाणिन्युक्तग्रन्थपाठिनां वा मते अस्य तिषादेरष्टादशसंख्यस्य प्रत्ययस्य लट् इति संज्ञा ज्ञेया । लट्, लिट्, लोट्, लङ्, लिट्, लुट्, लेट्, लुङ्, इति दश लकाराः । तत्र वर्तमाने लट् ॥

नास्मि च युष्मदि चास्मदि च भागैः ॥ नामादिपुरुषपदेषु प्राप्तेषु सत्सु त्रिभिर्भागैरेते प्रत्यया भवन्ति ॥ (ते च त्रयो भागा यथाक्रमं प्रथममध्यमोत्तमसंज्ञा भवन्ति) ॥ नास्मि प्रयुज्यमाने चशब्दादप्रयुज्यमानेऽपि प्रथमपुरुषः । युष्मदि मध्यमः ॥ तथैवास्तुत्तमः ॥

एतेषामेव प्रत्ययानां त्रिविचनविभागभेदेन पुरुषसंज्ञामाह सूत्रम्—‘नास्मि च युष्मदि चास्मदि च भागैः’ ॥ नास्मि सप्तम्येकवचनान्तम् । च प्रथमैकवचनान्तम् । युष्मदि सप्तम्येकवचनान्तम् । च प्रथमैकवचनान्तम् ॥ अस्मदि सप्तम्येकवचनान्तम् । च प्रथमैकवचनान्तम् । भागैः तृतीयाबहुवचनान्तम् । सप्तपदमिवं सूत्रम् । नामादिष्विति । देवः देवौ देवाः । अथवा सः तौ ते इति नाम । त्वं युवा यूय इति युष्मत् । अहम् आवाम् वयम् इत्यस्मद् । ततः नाम, युष्मद्, अस्मद्, लक्षणेषु त्रिषु पदेषु उभयपदेषु समीपे प्रयुज्यमानेषु परसौपदानात्मानेपदानां च त्रिभिर्भागैः छेदैः कृत्वा एते उक्ता वक्ष्यमाणाश्च प्रत्यया भवन्ति । तिप् तस् अन्ति इति परसौपदानि । ते आते अन्ते इत्यात्मनेपदानि एकवचनद्विवचनबहुवचनभेदेषु प्रथमपुरुषसंज्ञा लभन्ते । सिप् थस् थ । से आथे ध्वे । इति परसौपदानेपदयोर्मध्यमपुरुषसंज्ञा । मिप् वस् मस्, इति परसौपदे ए वहे महे, इत्यात्मनेपदे इत्युत्तमपुरुषसंज्ञा ॥ अथ नामादिषु प्रथमादिषु पुरुषप्रयोगशिक्षामाह—नास्मीति । नास्मि सामान्यलक्षणप्रयुज्यमाने उच्यमाने चशब्दादप्रयुज्यमानेऽप्यनुच्यमानेपि प्रथमेति प्रथमपुरुषो ज्ञेयः । प्रयुज्यमाने यथा चम्पूकथायाम् । ‘जयति गिरिसुतायाः कामसंतापवाहिन्युरसि रसनिपेकश्चानन्दनश्चन्द्रमौलिः’ इति । यदि वा—‘त सन्तः शोतुमर्हन्ति’ । तथा अप्रयुज्यमाने यथा रत्नमालायाम्—‘शिशिरपूर्वद्युतजयसुतारं हयनमाहुरदश्च तदाऽमरम्’ इत्यत्र बुधा इत्यप्रयुज्यमानेऽपि नास्मि आहुरिति प्रथमपुरुषप्रयोगः । तथा—युष्मदि प्रयुज्यमाने अप्रयुज्यमानेऽपि मध्यमः पुरुषः । यथा कुमारसंभवे—‘द्वं पितृणामपि पिता देवानामपि देवता । परतोऽतिपरश्चासि विधाता वेधसामपि’ । अप्रयु-

उद्यमाने यथा—‘अग्निमयमपनय विष्णो दमय मनः दमय विषयमृगशृङ्गाम् । भूज्यां
विस्तारय तारय संसारसागरतः’ ॥ इत्यत्र युष्मद्यप्रयुज्यमानेऽप्यपनयेत्यादिर्मध्यमपुरुषप्र-
योगः । अत्रादि प्रयुज्यमानेऽप्रयुज्यमानेऽयुक्तमः पुरुषः । प्रयुज्यमाने यथा—‘तमहमिह
निमित्तं विश्वजन्मात्ययानामनुमितमभिवन्दे ममदैः काष्ठभीषणम्’ । अप्रयुज्यमाने यथा—
‘गान्धः कण्डिपदाःप्रार्थी गमिष्याम्युपह्रास्यताम्’ इत्यादि ॥

कर्तरि पं च ॥ पं परस्मैपदं कर्तरि भवति ॥ चकारादात्मनेपदमपि ॥ तत्र
भू इत्येतस्मात्परस्मैपदिनोऽग्निकरणात्कर्तरि तिवाद्यो योज्यन्ते ॥ भू मत्ता-
याम् ॥ तत्रैकचविवक्षायां प्रथमपुरुषैकवचनं तिप् । भू तिप् इति स्थिते ।
पकारः पित्कार्यार्थः ॥

अथ परस्मैपदप्रयोगशिक्षामाह—‘कर्तरि पं च’ ॥ कर्तरि सप्तम्यैकवचनान्तम् । पं प्रथमै-
कवचनान्तम् । च प्रथमैकवचनान्तम् । त्रिपदमिदं सूत्रम् । पम् इति परस्मैपदं तिप् तन्
अन्ति इत्यादिनवचनलक्षणं कर्तेरि कर्तुंकावेव भवति । न केवलं परस्मैपदं किन्तु आत्म-
नेपदमपि भवति । उभयपदिनां तु उभे अपि परस्मैपदात्मनेपदलक्षणे भवतः । यथा
‘जयन्ति सन्तः’ इति परस्मैपदम् । ‘तदनु च विजयन्ते’ इत्यात्मनेपदम् । ‘सारस्वतीमृजुं
कुर्वे’ इत्यत्र करोतेर्धातोरात्मनेपदम् । ‘प्रक्रियार्कामुदी कुर्मः’ इति परस्मैपदम् । एवमन्य-
प्राप्त्युत्तम् । कर्मोक्तौ तु आत्मनेपदमेव भवति ॥ अत्र प्रथमं यदुक्तं ‘भ्यादि’ इति सूत्रेण
भू इत्यादीनां धातुसंज्ञा प्रतिपादिता । तेन भूधातोर्दशानामपि लकाराणां प्रयोगं चिकीर्षुः
प्रथमं वर्तमानार्थप्रयोगं दर्शयति—तत्रेति । तेषु परस्मैपदात्मनेपदभेदपरिहारेण
धातुषु । भू सत्तायाम् इत्यादिधातुरुदात्तेरान् परस्मैपदी यत्ते स चाप्यधिकरणे भवति ।
विक्रियन्ते अवस्थान्तरं भजन्ते धातवोऽनेनेति विकरणम् । यद्वा प्रत्ययाधोभिधाने सहायो
विकरणम् । यद्वा प्रकृतिप्रत्ययान्तःपाती गणविभागकारकः प्रत्ययो विकरणः । सच ‘अ
कर्तरि’ इत्याद्याद्यातोक्तः प्रत्ययस्तद्विकरणमुच्यते । अपेन विकरणं यस्यामौ अद्विकरण-
स्तस्मात्परस्मैपदिनोऽद्विकरणाच्च तिगादयः परस्मैपदार्था नत्र प्रत्यया योज्यन्ते । इह हि
धातवो वशधा । तत्राष्टविकरणा भ्यादयः । लुग्निकरणा अदादयः । लुग्निकरणा अपि
द्विरुक्ता ह्यादयः । यविकरणा दिवादयः । लुग्निकरणाः स्यादयः । नन्विकरणा रुपादयः ।
उष्मिकरणास्तनादयः । अविकरणास्तुदादयः । नात्रिकरणाः त्रयादयः । स्याप्ये ष्यन्ताभ्यु-
रादयः ॥ तेषु भूधातुरद्विकरणस्तस्मान् तिगादयः प्रयुज्यन्ते ॥ भू मत्तायां । भू अपं
धातुः सत्तायां विद्यमानार्थं भवनार्थं वर्तते । भूधातोः प्रथमपुरुषैकवचनम् तिप् । अत्र
पकारः पित्कार्यार्थः । ‘अपित्तादिर्दिन्’ इत्यादि तदर्थोऽयं पकारः । भू ति इति स्थिते ॥

अप कर्तरि ॥ धातोरपप्रत्ययो भवति कर्तरि विहितेषु त्यादिषु चतुर्षु
दिप्पर्यन्तेषु परतः ॥ पकारो विकरणभेदज्ञापनार्थो गुणार्थश्च ॥ प्रकृतिप्र-
त्ययान्तः पतति यः प्रत्ययः स विकरणः ॥

सूत्रम्—‘अप कर्तरि’ ॥ अप् प्रथमैकवचनान्तम् । कर्तेरि सप्तम्यैकवचनान्तम् । द्विपदं
सूत्रम् । धातोरिति । भवादेर्धातोः प्रत्ययान्ताच्च धातोः कर्तेरि अपप्रत्ययो भवति । तिगादिषु

दिवाचन्तेषु चतुर्षु विद्यमानार्थविधिसंभावनार्थाशीः प्रेरणार्थानद्यतनार्थलक्षणेषु चतुर्षु प्रत्ययगणेषु परेषु सत्सु अप्रत्ययो भवतीत्यर्थः । अप् इत्यत्र पकारो विकरणाद्भेदज्ञापनार्थः । यतोऽत्र अप्रत्ययेऽप्यकारोऽवशिष्यते । 'तुवादेरः' इत्यत्राप्यकारो विधीयते । इत्थम् अप्रत्ययस्य अप्रत्ययस्यान्तरं न लक्ष्यते । अतः प्रत्ययभेदज्ञापनार्थमयं पकारः पित्कार्यार्थः । 'भू अति' इति स्थिते ॥

गुणः ॥ धातोर्न्त्यभूतस्य नामिनो गुणो भवति ॥ अवादेशश्च भवति ॥ द्व्यर्थविवक्षायां तस् ॥

'गुणः' ॥ गुणः प्रथमैकवचनान्तम् । 'स्रोर्वि०' ॥ धातोः धातुसंवन्धिनोऽन्त्यभूतस्य नामिनः इवर्णोर्वर्णवर्णानां च गुणः स्यात्संज्ञासंध्युक्तो भवति ॥ कश्चित् 'गिति परे' इति दृश्यते तद्वद्वम् । पितं विनापि विभरांचकुरित्यादौ गुणस्य दृश्यमानत्वात् । 'भो अ ति' इति स्थिते । अवादेशश्चेति । 'ओ अप्' 'स्वरहीनं०' । भवति इति सिद्धम् ॥ द्व्यर्थविवक्षायां द्वयोर्वाच्यमानयोः सतोः प्रथमपुरुषद्विवचनं तस् । भू तस् । 'अप् फर्तरे' भू अ तस् इति स्थिते 'गुणः' इति ॥

अपित्तादिङित् ॥ पकारेत् तादिकं च विहायान्यः प्रत्ययो ङित्संज्ञो भवति ॥ अन्य इति किम् । इडाभायवर्जितो दशलकारान्तःपाती ङित् । आदिशब्दात्सीसिग्रहणम् ॥

ननु अप्रत्ययं विनापि गुणः क्रियतां तदर्थं सूत्रमाह—'अपित्तादि०' ॥ प इत् यस्यासौ पित् । ॥ आदिर्यस्यासौ तादिः । पिब तादिश्च पित्तादी ताभ्यामन्योऽपित्तादिः प्रथमैकवचनान्तम् । ङ इत् यस्यासौ ङित् प्रथमैकवचनान्तम् । द्विपदगिदं सूत्रम् । पकारानुबन्धं तिप् अप् ङप् प्रत्ययादिकं तादिकं ता तारौ तारस् इत्यादिभ्यस्तनार्थप्रत्ययं विहाय त्यक्त्वा योऽन्यः प्रत्ययः स ङकारानुबन्धं विनापि आख्याते ङित्संज्ञो भवति । पकारेत् तादिकं चेति आदिशब्दात्सिस्सपोर्ग्रहणं । तेन भूतार्थे सिप्रत्यये परे अवर्तिष्ठ अदर्शात् अदर्शतामित्यादौ भविष्यदाद्यर्थे स्वपि प्रत्यये परे 'भविष्यति' 'अभविष्यत्' इत्यादौ च गुणः ॥

ङित्यद्गुसि ॥ किति ङिति च परे धातोर्गुणो न भवति ङुसं वर्जयित्वा ॥ कृतद्विवचनाद्गुसि परे तु गुणो भवति ॥ ततो ङित्पात्तसि गुणप्रतिषेधेऽप्यप्रत्ययनिमित्तो गुणो भवत्येव ॥ स्रोर्विसर्गः ॥ भवतः ॥ द्व्यर्थविवक्षायां भव अन्ति इति स्थिते ॥

अथ ङिप्रयोजनमाह—सूत्रम्—'ङित्यद्गुसि' ॥ क् च द् च शौ लौ इतौ यस्य स ङिन् तन्मिन् ङिति सप्तम्येकवचनान्तम् । द्विरिति द्विरुक्तो धातुः द्वेः ङस् ङुस् सप्तमादन्योऽङुस् तस्मिन् अङुसि । सप्तम्येकवचनान्तम् । द्विषदं सूत्रम् । विनि पिता व्यतिरिक्ते णयादौ यक्प्रत्ययादौ च, ङिति पित्तादिवर्जिते प्रत्यये यक्प्रत्ययादौ च धातोर्नामिनो गुणो न भवति । तत्रापि विरोधमाह—ङुसमित्यादि । द्वेः द्विरुक्तस्य धातोः ङम् ङुम् तं ङुगं वर्जयित्वा अन्यत्र गुणो न भवतीत्यर्थः । कृतद्विवचनाद् इति अप्रत्यये ङुकि ङने तादे-

धातोर्द्विरुक्ताकृतद्वित्वात्परम्य यो ॥ षसादेशो विहितः तस्मिन् परे सति द्वित्वेऽपि गुणो भवतीत्यर्थः । ततोऽत्र प्रस्तुते भूधातोः द्वित्वात्तसि परे गुणप्रतिषेधेऽपि अप्रत्यये विभ्रिमितो गुणो भवत्येव । गुणे कृते । 'ओ अव्' 'स्वरहीनं०' 'स्रोर्धि०' भवतः इति सिद्धम् ॥ यद्गूर्यानां वहूनां बहुमिच्छा यत्र क्रियते तत्र बहुवचने भू अन्ति इति स्थिते । 'अप् कर्तरि' 'गुणः' 'ओ अव्' 'स्वरहीनं०' भव अन्ति इति जातम् ॥

अदे ॥ अकारस्य लोपो भवति अकारे एकारे च परे ॥ भवन्ति । भवसि भवथः भवथ ॥

सूत्रम्—'अदे' ॥ अथ ए च अदे तस्मिन् सप्तम्येकवचनान्तं सांकेतिकम् ॥ अकारस्येत्वादि । प्रत्ययस्ये अकारे एकारे च परे लोपो भवति । अनेन च मध्यस्थितस्य अप्रत्ययसंयन्धिनोऽकारस्य लोपः । 'स्वरहीनं०' । भवन्ति । इति प्रथमपुरुषस्य वचनप्रत्यसाधना ॥ एवं भवसि भवथः भवथ । इति मध्यमपुरुषे वचनप्रत्यसाधना ॥ उत्तमपुरुषे वचनप्रत्येऽपि अप्रत्ययस्ये नामिनो गुणे च कृते । 'ओ अव्' 'स्वरहीनं०' भव सि भव वस् भव मस् इति स्थिते—

ऋमोरा ॥ अकारस्य आत्वं भवति वकारे मकारे च परे । भवामि भवावः भवामः ॥ स राजा धार्मिको भवति । त्वं साधुर्भवसि । अहमात्मविज्ञायामीत्यादि प्रयोक्तव्यम् ॥

सूत्रम्—'ऋमोरा' ॥ व् च म् च ऋ तयोर्व्योः सप्तमीद्विवचनान्तम् । आ प्रथमेकवचनं सांकेतिकम् । प्रत्ययसंयन्धिनोऽकारस्य तिमादेशकारे मकारे च परे आत्वं भवति । अनेन अयोऽकारस्य आकारः । भवामि 'स्रो०' भवावः भवामः ॥ अथ प्रत्यकारः उक्तिप्रयोगमाह—'स राजा धार्मिको भवति' अत्र राजेति कर्तृपदम् । भवतीति क्रियापदम् । धातोः कर्मनिरपेक्षत्वात् अकर्मकत्वम् । धार्मिक इति विशेषणपदम् । एवं ही राजानो धार्मिको भवतः । ते राजानो धार्मिका भवन्ति । त्वं साधुर्भवसि । त्वं साधू भवथ । त्वं साधवो भवथ । अहमात्मविज्ञायामि । आहमात्मविदो भवावः । वयमात्मविदो भवामः । इत्याहुक्तवाक्यं प्रयोग्यम् ॥

अव्यवधानाच्च पुरुषविशेषः ॥ यस्य क्रियापदेन व्यवधानं नास्ति ततः पुरुषविशेषः । अत्र व्यवधानं सूत्रस्थं ब्राह्मं न तु वाक्यस्थम् । स्वकर्मणः पुरुषप्रयोगो भवति ॥ साधू स च त्वं च भवथः ॥ अहं त्वं स च भवता भवामः ॥

अथ पुरुषभेदमाह—नामगुणसङ्गत्वाद् द्वयोस्त्रयाणां च युगपदयोर्ये इव पुरुषस्य क्रियापदं भवतीत्याह । सूत्रम्—'अव्यवधानाच्च०' ॥ अव्यवधानानुगमिणः । अव्यवधानाच्च पुरुषक्रियाभिः सद्वाव्यवधानादन्तरसाहित्यात् प्रथमप्रत्ययेनानां कर्मणे पुरुषविशेषः । एकाराक्रियाभिर्व्यवधानादन्तरसाहित्यात् उत्तमप्रत्ययेनानां व्युत्क्रमेण

पुरुपविशेषः मध्यमप्रथमयोर्मध्यमः उत्तममध्यमयोरुत्तमः उत्तममध्यमप्रथमेपूतमः । एवं सर्वलकारेषु ज्ञेयम् । स च त्वं च भवथः । इति व्युत्क्रमेण पुरुपविशेषः । अहं स च भवावः । अहं च त्वं च ॥ च भवामः ॥ इति व्युत्क्रमोऽप्येवमेव ज्ञेयः । अव्यवधानात् अन्तररहितात् क्रियायाः सामीप्यात् पुरुपविशेषः प्रयोक्तव्यः । प्रथमपुरुषमध्यमपुरुषोत्तमपुरुषाणां विशेषः स्यात् । अयमर्थः । नामयुष्मदस्मदां पुरुषत्रयाणां मध्ये द्वयोस्त्रयाणां वा युगपत्प्रयोगे सति क्रियायाः समीपस्थं पदं तस्यैव पदस्य पुरुषो भवति । तस्यैव पुरुषस्य क्रियापदं प्रयोज्यम् । यथा साधुः स च त्वं च भवथः इति । अत्र स च त्वं चेत्यत्र युष्मदः क्रियासमीपवर्तित्वात् क्रियाया मध्यमपुरुषः । नामयुष्मदोः प्रयोगात् द्वित्वं च । स च त्वं च साधू भवतः । अत्र नाम्नः क्रियायाः समीपवर्तित्वात्प्रथमपुरुषद्विवचनस्य प्रयोगः । एवं स च त्वं च अहं च साधयो भवामः इत्याद्यपि ज्ञेयम् ॥ व्याकरणान्तरे तु 'युगपद्विवचने परः' पुरुषाणामन्यथ (नामयुष्मदस्मदां मध्ये) द्वययोगे त्रययोगे च पराश्रयमेव । वचनं तु क्रियायाः सामीप्येऽप्यादिमपुरुषवचनम् । इति वर्तमाने साधना ॥

भूङ् प्राप्नो आत्मनेपदी । तस्मात्तेप्रभृतीनि नव वचनानि प्रयोज्यानि ।

अथगुणावः । भवते ॥

भूङ् प्राप्नो । द्विस्वादात्मनेपदी तस्मादातोः तेप्रभृतीनि नव वचनानि प्रयोज्यानि । 'अप् कर्तरि' 'गुणः' 'ओ अच्' भवते । भू आते इति स्थिते । 'अप् कर्तरि' 'गुणः' 'ओ अच्' 'स्वरहीनं' भव आते इति स्थिते ॥

आदाथ ई ॥ अकारात्परस्य आत् आथसंवन्धिन आकारस्य ईकारो भवति ॥ भवेते भवन्ते । भवसे भवेथे भवध्वे । अदे—भवे भवावहे भवा-महे ॥ स श्रियं भवते ॥

सूत्रम्—'आदाथ ई' ॥ आ सांके० । आत् च आथ् च आदाथ् तस्य आदाथः । इ । 'ग्लो०' । आदौ 'सप०' मध्ये 'आदे' लोपः । त्रिपदं सूत्रम् । अकारात्परस्य आते आथे आताम् आथाम् इति वर्तमाना आशीःप्रेरणाऽनद्यतनप्रथमपुरुषमध्यमपुरुषद्विवचनम्यादात्परस्य ईकारो भवति । अनेन आते इत्यास्माकारस्य इवारः 'अ इ ए' भवेते । भू अन्ते इति स्थिते 'अप् कर्तरि' 'गुणः' 'ओ अच्' 'अदे' भवन्ते । भवसे । भू आथे इति स्थिते 'अप् कर्तरि' 'गुणः' 'ओ अच्' 'आदाथ ई' अनेन आवारस्य इवारः 'अ इ ए' भवेथे भवध्वे । भू ए इति स्थिते । 'अप् कर्तरि' 'गुणः' 'ओ अच्' 'अदे' भवे । 'ह्रस्वो' भवामहे भवावहे । न पुरुषः श्रियं लक्ष्मी भवते इत्युदाहरणम् ॥

चिधिसंभाषनयोर्यात् यातां युस् यास् यातं यात याम् याय याम् । ईत ईयाताम् ईरन् ईयास् ईयाथाम् ईध्वम् ईय ईयहि ईमहि ॥

१ उच्यते—'एवम्' चेत् क्रियायास्तद्व्यवस्थप्रतिपदम् । च'लोर्लोमादिभुङ्कु दः परः च पुमात्प्रभेदः ॥ पराव चामिध-यच्चावतिभुङ्कु, न प्रतीमावेत्येवम् ॥ ईयात् चयुगायाथया आदात् तथोक्तम्—'द्वयोर्लोपे' इत्यादि वादे उगुपचः । नामत्रदात्रया सौदा इति च'लो'र्लोपे इत्येवम् ॥

विधिः कर्तव्यार्थोपदेशः । संभावनं कल्पनमूहः तत्र यादादयः प्रत्यया भवन्ति ॥ लिङिति षष्ठां संज्ञा पाणिनीयानाम् ॥

अथ द्वितीयं लकारमाह—‘विधिसंभावनयोः’ ॥ विधिसंभावनं च विधिसंभावे तयोः विधिसंभावनयोः । शेषाण्यष्टादशापि पदानि प्रथमैक्यचनान्तानि । प्रथमेकोनविंशतिपदं सूत्रम् । अथ विधिसंभावनयोरिति पदं व्याचष्टे—विधिरित्यादि । कर्तव्यः कर्तुं योग्योऽर्थः स कर्तव्यार्थस्याप्योपदेशः शिक्षा सा कर्तव्यार्थोपदेशः ॥ अथवा अज्ञानस्य यस्तुनो ज्ञानं विधिः । पदार्थार्थो यथा—‘विप्रो वेदमधीयीत’ अज्ञानज्ञापनं प्रायः दृग्नादि शिक्षास्यम् । सर्वोऽप्यर्थं विधिः ॥ तथा संभावनं कल्पनं निपातणमुच्यते । तस्य पर्यायान्तरमूह इति । यितर्क इत्यर्थः । ततो विधौ संभावे च यादादयोऽष्टादश प्रत्ययाः परस्मैपदानमेव पदमेवेन भवन्ति । एषां यादादीनामष्टादशानां पाणिनीयव्याकरणपाठकानां मते निद् इति संज्ञा ॥ भू इति स्थिते तत्र प्रथमैक्यचने भू यात् । ‘अभू कर्त्तरि’ ‘शुणः’ ‘ओ जट्’ । भव यात् इति स्थिते ॥

या ई ॥ अकारात्परो या ई भवति ॥ अ इ ए । भवेन् भवेताम् ॥ युम् इट् ॥ अकारात्परस्य युस इडागमो भवति ॥ भवेयुः । भवेः भवेतम् भवेत ॥

सूत्रम् । ‘या ई’ ॥ या प्रथमैक्यचनान्तं सांकेतिकम् । ई प्रथमैक्यचनान्तम् । अकारात्परो विधिसंबन्धिप्रत्ययस्य यो या इति घणः स ई इति भरति । इकारः । ‘अ इ ए’ भवेत् भवेताम् । बहुवचने भव युम् इति स्थिते । ‘युम् इट्’ युगः पष्ठपेक्यचनान्तम् । इट् प्रथमैक्यचनान्तम् । द्विपदम् । अकारात्परस्य युम् इत्येतस्य वचनस्य इडागमो भवति । इत्यादादौ । ‘अ इ ए’ भवेयुः । भवेः भवेतं भवेत । सर्वत्र ‘या ई’ इतीकारः । उत्तमपुरुषैक्यचने भव याम् इति स्थिते ॥

यामियम् ॥ अकारात्परो यामियं भवति ॥ भवेयम् भवेय भवेय । शिष्यो गुरुशुश्रूषको भवेदिति विधिः । भवेदसां वेदपारगो ब्राह्मणत्वादिति संभावनम् ॥ भवेत भवेयाताम् भवेरन् । भवेथाः भवेयाथाम् भवेधम् । भवेय भवेवहि भवेमहि । ‘अहं हरिमक्तिं भवेय ॥’

सूत्रम्—‘यामियम्’ ॥ याम् पष्ठपेक्यचनान्तम् । इयम् प्रथमैक्यचनान्तम् । अकारा-

	परस्मैपदानि	
	एक्यचनानि	बहुवचनानि
प्रथमः	यात्	यानाम्
मध्यमः	यात्	यातम्
उत्तमः	याम्	याव
		यान
	आत्मनेपदानि	
प्रथमः	ईत्	ईयाताम्
मध्यमः	ईषात्	ईयायाम्
उत्तमः	ईय	ईवहि

त्परस्य यामिति वचनस्य इयम् भवति । गुरुत्वात्सर्वसादेशः । भवेयम् । द्वित्वबहुत्वयोः । 'या ई' इतीकारः । भवेव भवेम । इति सिद्धम् ॥ अथोदाहरणम् । शिष्यो गुरुशुश्रूपको भवेत् । विधिः । अत्र शिष्यस्य गुरुशुश्रूपारूपः कर्तव्यार्थः, अस्योपदेशविधिः शिष्येण गुरुशुश्रूपा कर्तव्येत्युपदिश्यते । ततोऽत्र विधौ यादादयः । तथा असौ ब्राह्मणत्वाद्दे-
दपारगो भवेत् इति संभावने संभवे यादादयः प्रत्ययाः स्युः । ब्राह्मणत्वेन वेदपारगत्वं संभाव्यते इत्यर्थः । एवमन्यान्यप्युदाहरणानि ज्ञेयानि ॥

आशीःप्रेरणयोस्तुप् ताम् अन्तु हि तम् त आनिप् आवप् आ-
मप् ताम् आताम् स्व आथाम् ध्वम् ऐप् आवहैप् आम-
हैप् ॥ अप्राप्तप्रार्थनमाशीः परस्येष्टार्थाशंसनं वा प्रेरणं प्रवर्तनम् । तत्र
तुषादयः प्रत्यया भवन्ति ॥ एषां संज्ञा लोद ॥

सूत्रम्—'आशीःप्रेरणयोः' ॥ आशीश्च प्रेरणं च आशीःप्रेरणे तयोराशीःप्रेरणयोः । सप्तमी-
द्विवचनान्तम् । शेषाणि तुयादीनि महैर्पर्यन्तानि अष्टादश पदानि प्रथमैकवचनान्तानि
सांकेतिकानि । एयमेकोनविंशतिपदं सूत्रम् । आशिर्पं प्रेरणं व्याचष्टे—अप्राप्तस्य वस्तुनः
स्वयं प्रार्थनं मे इवं वस्तु भवतु इत्याशीः । परस्यान्यजनस्य वा इष्टाशंसनं वाच्छित्तार्थकथनं
वा आशीरुच्यते । तथा हे शिष्य इदं कार्यं कुरु इति यत्प्रवर्तनं तदेव प्रेरणम् । तत्र आ-
शिपि प्रेरणे च तुवादय आमहैर्पर्यन्ता अष्टादश प्रत्ययाः परस्मैपदात्मनेपदभेदेन भवन्ति ।
एषां च तुवादीनां पाणिनीयानां मते लोद इति संज्ञा कथ्यते । भू । तुवादयः । सर्व-
त्रापि । 'अप् कर्तरि' गुणः 'ओ अव्' 'स्वरहीनं' पकारः पित्कार्यार्थः । भव ॥ भू तुप्
इति स्थिते ॥

तुहोस्तातडाशिपि वा चक्तव्यः ॥ भवतु-भवतात् भवताम् भवन्तु ॥

'तुहोस्तातडाशिपि वा चक्तव्यः' ॥ तुश्च हिश्च तुही तयोः तुहोः आशीःप्रेरणे तुप् हि
इत्येतयोर्वचनयोरशिष्यर्थे वाच्यमाने तातडित्यादेशो वा भवति । डकारो द्वित्कार्यार्थः ।
गुणनिषेधार्थस्तनुतादित्यादौ । अत्र तु अप्रत्ययनिमित्तो गुणो भवत्येव । अकार उच्चार-
णार्थः । गुरुत्वात्सर्वस्य तात् इति । तेन प्रथमपुरुषैकवचने रूपद्वयम् । भवतु भवतात् ।
भवताम् । भव अन्तु इति स्थिते 'अदे' इत्यकारलोपः । 'स्वरहीनं' भवन्तु । मध्यमपुरुषै-
कवचने भव हि इति स्थिते ॥

	एकवचनानि	परस्मैपदानि द्विवचनानि	बहुवचनानि
प्रथमः	शुप्	ताम्	अन्तु
मध्यमः	हि	तम्	त
उत्तमः	आनिप्	आवप्	आमप्
		आत्मनेपदानि	
प्रथमः	ताम्	आताम्	अन्ताम्
मध्यमः	स्व	आथाम्	ध्वम्
उत्तमः	ऐप्	आवहैप्	आमहैप्

अतः ॥ अकारात्परस्य हेतुर्भवति न तु तातदः ॥ तातडिति द्वित्करणं
गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थं न त्वन्त्यादेशार्थम् । भव-भवतात् भवतम् भवत ।
भवानि भवाव भवाम् । आयुष्मान् भवतु भवान् । अध्ययनापोद्यतो भव
सौम्य ॥ भवताम् भवेताम् भवन्ताम् । भवस् भवेथाम् भवधम् । भवे भवा-
वहे भवामहे । हरि भवस् तम् ॥

‘अतः’ ॥ पञ्चम्येकवचनान्तम् । अकारादुपरस्य हि इतिवचनस्य लुग्भवति । अनेन हेतु-
र्भवति । भव इति सिद्धम् । द्वितीयरूपे । ‘तुह्योलात०’ इति तातद आदेशः । भवताम्
भवतं भवत । उत्तमपुरुषैकवचनप्रत्ययेऽपि ‘सवर्णे दीर्घः०’ भवानि भवाव भवाम् । अथोदाह-
रणम्—भवानायुष्मान् भवतु । इत्याशीः । एवं भवन्तावायुष्मन्तौ भवताम् । भवन्तः
आयुष्मन्तौ भवन्तु । अत्र यद्यपि भवच्छब्दो युष्मच्छब्दवाची तथापि सामान्येन नामरू-
पत्वात् प्रथमपुरुषप्रयोगः । हे सौम्य त्वमध्ययनाय पठनाय वद्यतः सावधानो भव । अत्र
प्रेरणे मध्यमपुरुषैकवचनप्रयोगः । एवमन्यद्वन्द्वदाहरणं क्षेयम् ॥

अनद्यतनेऽस्तीति द्विप्ताम् अन् सिप् तम् न अमिप् च न तन् आ-
ताम् अन्त थास् आयाम् ध्वम् इ वहि महि ॥ अतीताया रात्रेर्या-
मद्वयादर्वाग्यावदागामिन्याः प्रथमयामद्वयं सोऽद्यतनस्ततोऽन्योन्यद्यतनस्तस्मि-
न्नद्यतनेऽस्तीति काले दिवांदयः प्रत्यया भवन्ति ॥ एषां संज्ञा लट् ॥
दिसिमि इत्येतेषामिकार उच्चारणार्थः । ततो नकार ‘इण्त्वन्यकर्तृदि’ इति
विशेषणार्थः । ‘यायसने’ इति दकारस्य तकारः ॥

सूत्रम्—‘अनद्यतनेऽस्तीति’ ॥ अद्य भवोऽद्यतनस्तदन्योऽनद्यतनस्तस्मिन् अनद्यतने सप्त-
म्येकवचनान्तम् । अतीते सप्तम्येकवचनान्तम् । अग्रे दिवादीन्यष्टादशपदानि प्रथमैकवचना-
न्तानि सांकेतिकानि । एवं विंशतिपदं सूत्रम् । अद्य वृत्तिकारोऽनद्यतनेऽस्तीति इति पदं
व्याचष्टे—अतीताया इति । वर्तमानदिनात्प्राक् अतीताया गताया रात्रेः अन्त्ययामद्वयाद-
र्वाक् वर्तमानदिनं संयोज्यं यावत् आगामिन्या आसन्नवर्तिन्या रात्रेः प्रथमप्रहरद्वयं सोऽद्य-

१ परस्मैपदानि

	एकवचनानि	द्विवचनानि	बहुवचनानि
प्रथमः	दिप्	ताम्	अन्
मध्यमः	सिप्	तम्	त
उत्तमः	अमिप्	व	म
आत्मनेपदानि			
प्रथमः	तन्	आताम्	अन्त
मध्यमः	थास्	आथाम्	ध्वम्
उत्तमः	इ	वहि	महि

प्रहरप्रमाणः कालोऽनयतन इत्युच्यते । ततोऽनयतनः कालोऽन्यः । सच अनयतनो द्विधा । अतीतानागतभेदात् । तत्रातीतेऽनयतने काले वाच्यमाने सति दिवाद्यो महिष्यन्ताः परस्मैपदात्मनेपदभेदेनाष्टादश प्रत्यया भवन्ति । एषां चाष्टादशानां पाणिनीयमते लट् इति संज्ञा—‘अनयतने लट्’ इति ॥ दिसिमीत्यादि । तत्र दिप् सिप् अमिप् इत्येतेषां पकारः पित्कार्यार्थः । इकार उच्चारणार्थः । तेन द् स् अम् इत्यवशिष्यते । आत्मनेपदे तन् इति वचनस्य नकारः ‘इण् तन्यकर्तरि’ इति सूत्रार्थः । भू । दिवादीनि नव परस्मैपदवचनानि । सर्वत्र । ‘अपकर्तरि’ ‘गुणः’ ‘ओ अव्’ प्रथमपुरुषैकवचने । ‘पावसाने’ दस्य तः ॥

दिवादावद् ॥ दिवादौ परे धातोर्डागमो भवति ॥ अभवत् अभवताम् अभवन् । अभवः अभवत् अभवत् । अभवम् अभवाव अभवाम् । ह्योऽभ-
वत्त्वपुत्रः ॥

सूत्रम्—‘दिवादावद्’ ॥ दिप् आदिर्यस्यासौ दिवादिस्तस्मिन् दिवादौ सप्तम्येकवचनान्तम् । अद् प्रथमैकवचनान्तम् । मध्ये । ‘ओ अव्’ द्विपदमिव सूत्रम् । दिवादौ प्रत्यये परे सति धातोः अद् इत्यागमो भवति । टित्वादादौ । अभवत् अभवताम् । बहुवचने—‘अदे’ इत्यकारलोपः । ‘स्वर०’ अभवम् । मध्यमपुरुषैकवचने—‘स्रोर्वि०’ अभवः अभवत् अभवत् । उत्तमपुरुषैकवचने—‘अदे’ इत्यकारलोपः ‘स्वर०’ अभवम् । द्वित्वद्वुत्वयोः—‘ठमोरा’ अभवाव अभवाम् । अयोदाहरणं कल्पे—अतीतदिने पूर्वेषुः तव पुत्रोऽभवत् । एवं ह्यः तव पुत्री अभवताम् । तव पुत्रा अभवन् । हास्त्वमभवः । हो युवामभवत् । हो यूयमभवत् । ह्योऽहमभवम् । हा आशमभवाव । हो वयमभवाम् इत्यामुदाहरणानि योग्यानि । एवं भवतिवत्कर्तरि विभक्तिचतुष्टये परस्मैपदिनां धातूनामुदाहरणानि योग्यानि ॥

अभवत् अभवेताम् अभवन्त । अभवथाः अभवेथाम् अभवध्वम् । अभवे अभवावहि अभवामहि । स राज्यमभवत् ॥

अयात्मनेपदिनो भूषातोस्तनादयो नव प्रत्यया भवन्ति । भू तन् इति क्षिते ‘अप् कर्तरि’ ‘गुणः’ ‘ओ अव्’ ‘दिवादावद्’ वनो नकारः इन् । अभवत् । ‘आदाय ई’ ‘अइए’ अभवेताम् अभवन्त । अभवथाः अभवेथाम् अभवध्वम् । ‘अइए’ अभवे अभवावहि । अभवामहि । स पुरुषो राज्यमभवत् । इत्युदाहरणम् ॥

अथ णयादि कर्तरि प्रणीयते—परोक्षे णप् अतुस् उस् थप् अतुस् अ णप् थ म ए आते इरे से आये ध्वे ए घहे महे ॥ धातोः परो-
क्षेऽस्तीति काले णयादयः प्रत्यया भवन्ति ॥ एषां संज्ञा लिट् ॥

१ परस्मैपदानि

एकवचनानि

द्विपदवचनानि

बहुवचनानि

प्रथमः

अत्

अतुस्

अत्

मध्यमः

अत्

अतुस्

अत्

उत्तमः

अत्

अत्

अत्

अथ णवादि विभक्तिपदं कर्तरि कर्तृकौ प्रणीयते, प्रदर्श्यते इत्यर्थः ॥ सूत्रम् 'परोक्षे' ॥
अक्षेभ्यः परोऽगोचरः परोक्षस्तस्मिन् परोक्षे । 'कचिदमाशान्तस्य परत्वम्' इति परशब्द-
स्यादौ प्रयोगः अक्षशब्दस्य परत्वम् । परःशब्दोऽत्र सान्तो निपातो गृह्यते । परार्थशाचको
न परशब्दः यथा 'अलुक् कचित्' ॥ प्रक्रियामते तु पारस्करादित्वात्सुडागमः । णादीन्य-
ष्टावृक्षापि पदानि सांकेतिकप्रथमैकवचनान्तानि । एवमेकोनविंशतिपदं सूत्रम् । परोक्षे इन्द्रि-
यागोचरे अतीते गते काले णवाद्योऽष्टादक्ष प्रत्ययाः परस्परपञ्चात्मनेपदभेदेन भवन्ति । एषां
प्राणिनीयमते लिट् इति संज्ञा ॥

णादिः कित् ॥ अपित् णादिः किङ्कवति ॥ द्विश्च ॥ णादिसंयोगे धातो-
र्द्विवचनम् ॥ सस्वरादिर्द्विरद्विः ॥ सस्वराद्योऽयवोऽद्विरुक्तो द्विर्भवति ॥
भू भू णप् इति स्थिते । णकारो वृद्ध्यर्थः । पकारः पित्कार्यार्थः ॥

सूत्रम्—'णादिः कित्' ॥ अपित् णादिः किङ्कवति । कित्वाद्गुणाभावः । अथ भूधातोः पर-
औपप्रक्रिया प्रदर्श्यते । भू णप् इति स्थिते णो वृद्ध्यर्थः । पकारः पित्कार्यार्थः । भू अ इति
स्थिते । सूत्रम् 'द्विश्च' ॥ द्वि द्विवारम् इति विग्रहे 'द्वित्रिचतुर्भ्यः सुः' इति तु द्विस् प्रथमैकव-
चनं सि 'अव्यया०' 'स्रोर्वि०' । च अव्ययं ॥ द्विपदं ॥ णादिसंयोगे सति धातोर्द्विवचने
द्वित्वं भवति ॥ सूत्रम्—'सस्वरादिर्द्विरद्विः' ॥ स्वरैण सहितः सस्वरः स्वरसहित इत्यर्थः ।
सस्वरश्चासौ आदिश्च सस्वरादिः प्रथमैकवचनान्तम् । द्विः अव्ययम् । न द्विः अद्विः त्रिपदं
सूत्रम् । सस्वर अद्विरुक्तः आद्याद्ययो द्विर्भवति । भू भू अ इति स्थिते ॥

आभ्वोर्णादौ ॥ [आ, अथ भूश्च अभ्वौ तयोः] पूर्वस्याकारस्य भूशब्दस्य
च आकारो भवति णादौ सति ॥ ह्रस्वः ॥ पूर्वसंबन्धिनो दीर्घस्य ह्रस्वो
भवति ॥

सूत्रम्—'आभ्वोर्णादौ' ॥ अथ भूश्च अभ्वौ तयोः अभ्वोः । ण आदिर्यस्यासौ णादिः
तस्मिन् णादौ । आदौ 'सर्वणं दीर्घः सह' द्वितीये 'नामिनो रः' द्विपदं सूत्रम् ॥ णादौ परे
द्विस्ते फुते सति पूर्वस्य द्विरुक्तरूपस्य अकारस्य तथा भूधातुसंबन्धिन उकारस्य च आका-
रादेशो भवति । यद्यप्यासेत्यादौ आकारकरणं विनेव सिद्धिस्तथापि व्यानशे आनश्च
आनर्थे इत्यादिसिद्धार्थमकारत्वम् । इति पूर्वस्य भूइत्येतस्य भा । भा भू अ इति जाते ॥
सूत्रम्—'ह्रस्वः' ॥ एकपदम् । पूर्वसंबन्धिर्दीर्घस्य ह्रस्वो भवति । अनेन पूर्वस्य ह्रस्वः ॥ अ
भू अ इति स्थिते ॥

ज्ञपानां जचचपाः ॥ पूर्वसंबन्धिनं ज्ञपानां जपाश्चपाश्च भवन्ति ॥ [जडध-
यभानां जडदगवा भवन्ति । खफलठथानां चटतकपा भवन्ति] इति पूर्वम-

आत्मनेपदानि

प्रथमः	ए	भाते	इरे
मध्यमः	से	भाये	ध्वे
उत्तमः	ए	वहे	महे

गृध्रम्—'नामिनोऽयमुणा' नाम अय्यामीति नामी नम्य नामिनः । अयमुणां षः टः । नामी अन्ते यस्य सः नाग्यन्तः सन्नाप्राग्यन्तात् धातोरात्म्यं निरादिषु कृत्वरिषिणा णिबो लुङिङिबोः यस्य ढकारो भवति । अनेन गृध्रेण षकारस्य ढकारो जायते । अत्र अग्नि-
शुभ्रे (सेतो ह्यदेति घञञम्) अस्माप्यः—इडा सद्वर्तमानः मेद् गमनाय मेटः इजाय
षा भवति इति निष्य्वेन षस्य ढो भवति । अतो षभूविप्ते षभूविट् इति स्वद्वयं जायते ।
षभूरे षभूरिपदे षभूरिमहे । रामो राज्यं षभूरे । भूषातोर्निर्द्देशकारः समाविशामा ।
एवं पञ्च लकारा उत्ताः ॥

आजिपि यात् यास्ताम् यासुम् यास् यास्तम् यान् यामम् यान्
यान् । सीष्ट सीयास्ताम् सीरन् मीष्टाम् मीयास्याम् मीष्यम्
सीय मीघहि सीमहि ॥ धातोराशिषि यादादयो भवन्ति ॥ एषां संज्ञा
लिङ् ॥

अथ पञ्चो लकारः प्रारभ्यते । गृध्रम्—'आजिपि' ॥ आजिपि सप्तम्येकचनानाम् । अने
यादादीन्यष्टारशपदानि प्रथमैकचननान्तानि मांकिटिकानि । एकोनविंशतिरुद् गृध्रम् ।
धातोः केवलायामाजिपि अप्राप्तप्रार्थनान्तप्रणायां परस्मैप्राथम्यनन्तप्रणायां वाच्यमानायां
यादादयोऽष्टादशप्रत्यायाः परस्मैपदानेपदभेदेन भवन्ति । पाणिनीयानां मते एषां संज्ञा
लिङ् । भूषातोः परस्मैपरितरात् नव यादादयः प्रत्याया भवन्ति ॥

आशीर्वादादेः पं किटिनि घञञ्यम् ॥ ततो गुणामारः । भूषाद्
भूयास्ताम् भूषासुः । भूषाः भूयास्तम् भूयान् । भूषाम् भूषास्तम् भूषाम् ।
सः श्रीमान् भूषात् ॥

'आशीर्वादादेः' ॥ पं परस्मैपदं किन् भवति इति घञञ्यम् । किराट्गुणामारः । भूषाद्
भूयान्ताम् भूषासुः । भूषाः भूयान् भूयान् । भूषामं भूयान् भूषाम् । न गुणः
भीमान् लक्ष्मीवान् भूषात् । इत्युदाहरणम् । एवं लो भीमन्तो भूयान्ताम् । ते भीमन्तो
भूषासुः ।

मू सीष्ट इति स्थिते ॥ सिम्पतासीस्यपायिट् ॥ धातोः परेषां णि न
तासी सप् इत्येतेषामिडागमो भवति ॥ गुणावादेशो । पत्वम् । मविर्वाट्

१ परस्मैपदानि

	एकचनानि	द्विचनानि	बहुवचनानि
प्रथमः	यात्	यास्याम्	यासुम्
मध्यमः	यात्	यान्	याम्
उत्तमः	यायम्	यान्	याम्
आत्मनेपदानि			
प्रथमः	मेड	दीशायाम्	दीरन्
मध्यमः	दीशाम्	दीशायाम्	दीष्यम्
उत्तमः	दीय	दीरहि	दीमहि

भविपीयास्ताम् भविपीरन् । भविपीष्ठाः भविपीयास्थाम् भविपीध्वम् । सीव्य-
वधानेऽपि ढत्वम् भविपीढ्वम् । भविपीय भविपीवहि भविपीमहि । हरि-
भक्तिं भविपीष्ठाः ॥

भूङ् प्राप्नो इति धातोरात्मनेपदित्वात् सीष्ठादयो नव प्रत्यया भवन्ति । भू सीष्ट इति स्थिते । गुणः । भोसीष्ट इति जाते ॥ सूत्रम्—‘सिसतासी०’ ॥ सिञ्च सञ्च ता च सीञ्च स्वप् च सिसतासीस्वपः तेषां सिसतासीस्वपाम् । इद् द्विपदं सूत्रम् । सि ‘भूते सिः’ । स इति इच्छार्थः सः । ता श्वस्तनार्थेऽष्टादशको गणः । सी सीष्ट सीयास्तामित्यादिः आशीरर्थात्मनेपदे नवको गणः । स्वप् भविष्यत् क्रियातिपत्त्योः । धातोः परेषां इत्येतेषां प्रत्ययान्तमिडागमो भवति । टित्त्वादादौ । अत्र प्रथमं सीष्ठादिकस्याडित्त्वाद् गुणं विधाय तत् इडागमः । अथवा इडागमे कृतेपि टित्त्वे सति डित्त्वाभावात् गुणकरणे न दोषः । ‘ओ अय्’ ‘किळात्’ भविपीष्ट भविपीयास्ताम् भविपीरन् । भविपीष्ठाः भविपीयास्थाम् भविपीध्वम् । सीव्यवधानेपि ढत्वं भवेत् । [तत्र ‘सेटो हलाद्वा’ इति विकल्पेन भविपीध्वम्] भविपीढ्वम् । भविपीय भविपीवहि भविपीमहि । त्वं हरिभक्तिं भविपीष्ठा इत्युदाहरणम् । इत्यात्मनेपदिनो रूपाणि ॥ समाप्तिमगमत्पष्ठो लकारः ॥

श्वस्तने ता तारौ तारस् तासि तास्यः तास्य तासि तास्यस् ता-
स्सस् ता तारौ तारस् तासे तासाथे ताध्ये ताहे तास्यहे तास्सहे ॥
श्वो आगतेऽङ्गि भविष्यदर्थे तादयो भवन्ति ॥ एषां संज्ञा लुट् ॥

इङ्गुणावः । भविता भवितारौ भवितारः । भवितासि भवितास्यः भवितास्य ।
भवितासि भवितास्यः भवितासः । श्वस्ते हरिः प्रत्यक्षो भविता ॥

सूत्रम्—‘श्वस्तने’ ॥ श्वो भवः श्वस्तनस्तस्मिन् श्वस्तने । ता तारौ तारस् । इत्याद्यष्टादश पदानि सांकेतिकानि प्रथमैकवचनान्तानि । इत्येकोनविंशतिपदं सूत्रम् । धातोः श्व आगामिदिने भाविनि कालेऽर्थे तादयोऽष्टादश प्रत्ययाः परस्मैपदात्मनेपदभेदेन भवन्ति । एषां पाणिनीयानां मते लुट् संज्ञा । प्रथमं परस्मैपदिनो धातो रूपाणि । भू ता इति स्थिते । गुणः । ‘सिसतासीस्वपामिद्’ इत्यनेन सूत्रेण इद् । ‘ओ अय्’ भविता भवितारौ भवितारः । भवितासि भवितास्यः भवितास्य । भवितासि भवितास्यः भवितासः । श्वः प्रातःकाले च न हरिः प्रत्यक्षो भविता ॥

१ परस्मैपदानि

	एकवचनानि	द्विवचनानि	बहुवचनानि
प्रथमः	ता	तारौ	तारस्
मध्यमः	तासि	तास्यम्	तास्य
उत्तमः	तासि	तासाम्	तासाम्
आत्मनेपदानि			
प्रथमः	ता	तारौ	तारस्
मध्यमः	ताथे	तासाथे	तास्ये
उत्तमः	ताहे	तासहे	तासहे

भविता भवितारौ भवितारः । भवितासे भवितासाधे भविताध्वे । भविताहे भवितास्वहे भवितास्महे । श्वो हरिं भवितासे ॥

अथात्मनेपदिनो भूङ् धातो रूपाणि पूर्वोक्तैर्नैव सूत्रेण साधितन्यानि । भविता भवितारौ भवितारः । भवितासे भवितासाधे भविताध्वे- [भविताहे ?] । भविताहे भवितास्वहे भवितास्महे । इति रूपाणि । श्वो हरिं भविता इत्युदाहरणम् । एतेषामुदाहरणानि विस्तरभयान्न लिखितानि । लुट्लकारः समाप्तः । समाप्तोऽयं सप्तमो लकारः ॥

त्यादौ भविष्यति स्यप् ॥ धातोर्भविष्यति काले स्यप् प्रत्ययो भवति तिवादिषष्टादशसु परेषु । अस्य संज्ञा लट् ॥ भविष्यति भविष्यतः भविष्यन्ति । भविष्यसि भविष्यथः भविष्यथ । भविष्यामि भविष्यावः भविष्यामः । कश्चिर्धर्मप्रवर्तको भविष्यति ॥

सूत्रम्—‘त्यादौ भविष्यति स्यप्’ ॥ त्यादौ, भविष्यति, स्यप् । त्रिपदं सूत्रम् । भविष्यतीति भविष्यन् तस्मिन् भविष्यति काले धातोः तिवाद्यष्टादशसु परस्मैपदात्मनेपदवचनेषु परेषु स्यप् प्रत्ययो भवति । पकारः पितृकार्यार्थः । पाणिनीयानां मते अस्य लट् इति संज्ञा । भू तिप् इति स्थिते ‘त्यादौ भविष्यति स्यप्’ अनेन सूत्रेण स्यप् प्रत्ययः । ‘सिसतासीत्यपां’ अनेन सूत्रेणेद् । ‘गुण’ इति गुणः । ‘ओ अच्’ इति अच् । ‘किंलात्०’ इति पकारः पूर्वोक्तन्यानेन सूत्रेण भविष्यति इति रूपं सिद्धम् । अत्रान्यानि सूत्राणि पूर्वोक्तानि ज्ञेयानि । भविष्यति भविष्यतः भविष्यन्ति । भविष्यसि भविष्यथः भविष्यथ । भविष्यामि भविष्यावः भविष्यामः । कश्चिर्धर्मप्रवर्तको भविष्यति इत्युदाहरणम् । इति परस्मैपदिनो रूपाणि कथितानि ।

भविष्यते भविष्येते भविष्यन्ते । भविष्यसे भविष्येथे भविष्यध्वे । भविष्ये भविष्यावहे भविष्यामहे ॥ सावर्णी राज्यं भविष्यते ॥
अथात्मनेपदिनो रूपाणि कथ्यन्ते । पूर्वोक्तैर्नैव सूत्रेणात्मनेपदिनोपि रूपाणि सिद्ध्यन्ति । भविष्यते भविष्येते भविष्यन्ते । भविष्यसे भविष्येथे भविष्यध्वे । भविष्ये भविष्यावहे भविष्यामहे । सावर्णिर्मनू राज्यं भविष्यते इत्युदाहरणम् । इत्यात्मनेपदिनो रूपाणि । समाप्तोऽयं लट्लकारः । अष्टमो लकारः समाप्तः ॥

स्यप् क्रियाति क्रमे ॥ धातोः क्रियाया अतिक्रमे कुतश्चिद्वैगुण्यादनिष्पत्तौ सत्यां दिवादिपरः स्यप् प्रत्ययो भवति भविष्येऽर्थे कचिद्भूतेऽपि ॥ अस्य संज्ञा लट् ॥ अडागमः । अभविष्यत् अभविष्यद् अभविष्यताम् अभविष्यन् । अभविष्यः अभविष्यतम् अभविष्यत । अभविष्यम् अभविष्याव अभविष्याम । यदि सुवृष्टिः सुराज्यं चाभविष्यत्तदा सुभिक्षमभविष्यत् ॥

सूत्रम्—‘स्यप् क्रियातिक्रमे’ ॥ स्यप् क्रियातिक्रमे । द्विपदं सूत्रम् । क्रियाया अतिक्रमोऽभवनं क्रियातिक्रमस्तस्मिन् क्रियातिक्रमे । क्रियायाः कर्तृव्यापाररूपाया धात्वर्थलक्षणायाः कार्यस्य वातिक्रमे कुतश्चिद्वैगुण्यादनिष्पत्तौ असिद्धौ सत्यां धातोर्दिवादिषु विभक्तिषु परतः स्यप्-

त्ययो भवति । पाणिनीयानां मते एषां लङ् इति संज्ञा ॥ भू दिप् इति स्थिते अनेन सूत्रेण स्यप् प्रत्ययः । 'सिसतासी०' अनेनेडागमः । 'गुणः' अनेन सूत्रेण गुणः । 'ओ अच्' इति सूत्रेणाच् । 'किलात्' इति पकारः । 'वावसाने' अनेन तकारस्य दकारो भवति । 'दिवादा-
वट्' इति सूत्रेणाडागमो भवति । 'स्वरहीनं' अभविष्यत् अभविष्यताम् । 'अदे' इति सूत्रे-
णाकारस्य लोपः कार्यः । प्रथमपुरुषस्य बहुवचने अभविष्यन् । अभविष्यः अभविष्यतं
अभविष्यत । 'अदे' अभविष्यम् । 'ओरा' अभविष्याव अभविष्याम् । अथोदाहरणम् ।
यदि सुवृष्टिः सुराज्यं च अभविष्यत् तदा सुमिश्रं अभविष्यत् । इति परस्मैपदिनो भूधातो
रूपाणि ।

अभविष्यत अभविष्येताम् अभविष्यन्त । अभविष्यथाः अभविष्येथाम् अभ-
विष्यध्वम् । अभविष्ये अभविष्यावहि अभविष्यामहि । यद्यभविष्यत द्रव्यं
भवांस्तदा रम्यमभविष्यत् ॥

अथात्मनेपदिनो भूधातो रूपाणि कथ्यन्ते तेषामनेनैव सूत्रेण सिद्धिः । अभविष्यत
अभविष्येताम् अभविष्यन्त । अभविष्यथाः अभविष्येथाम् अभविष्यध्वम् । अभविष्ये
अभविष्यावहि अभविष्यामहि । यद्यभविष्यत द्रव्यं भवांस्तदा रम्यमभविष्यत् । समातिं
गतो नवमोयं लङ्लकारः । अस्तेतराण्युदाहरणानि न दर्शितानि विस्तरभयात् ॥

भूते सिः ॥ धातोर्भूतमात्रे काले सिः प्रत्ययो भवति दिवादिपरः ॥ अस्य
संज्ञा लुङ् ॥ इकारः सेरिति विशेषणार्थः । अभूत् इति स्थिते ॥ दादेः
पे ॥ परस्मैपदे परे अपित् दाधास्थेणभूपिवतिभ्यः परस्य सेलौपो भवति ॥

सूत्रम्—'भूते सिः' ॥ धातोर्भूतमात्रे तत्कालोत्पन्नमात्रे अतीते कालेऽर्थे सिप्रत्ययो भवति
दिवादी परे । इकारः 'सः' इति विशेषणार्थः । अस्य पाणिनीयानां मते लुङ् इति संज्ञा ।
भू दिप् इति स्थिते 'भूते सिः' अनेन सूत्रेण सिः प्रत्ययः । इकारः 'सेः' इति विशेषणार्थं
इत्सङ्गत्वाल्लुप्यते 'दिवादावट्' अनेनाडागमः । 'वावसाने' अनेन दकारस्य तकारः ।
पूर्वोक्तसूत्रैः अभूत् इति जातम् ॥ सूत्रम् 'दादेः पे' ॥ अपित् दा धा स्था इण् भू पा
पाने इत्येतेभ्यः परस्य भूतार्थस्य सेलौपो भवति परस्मैपदविषये ॥

शाच्छासाघ्राघेटो वेति चक्तव्यम् ॥ भुवः सिलोपो लुग्वान्यः ॥
लुकि न वन्निमित्तम् । तेन गुणेऽवृद्धयो न । अभूत् अभूताम् ॥ भुवः सि-
लोपे स्वरे लुग्वक्तव्यः ॥ अभूवन् । अभूः अभूतम् अभूत । अभूवम्
अभूव अभूम । अभूद्वृष्टिः ॥

'शाच्छासा०' ॥ शाच्छासाघ्राघेटो एभ्यो धातुभ्यः सिलोपो वा भवतीति वक्तव्यम् ।
'भुवः' [इदं सूत्रमस्ति] भूधातोः सिलोपो लुग्वान्यः । लुकि न वन्निमित्तम् । तेन गुणेऽ-
वृद्धयो न भवन्ति । अभूत् अभूताम् । बहुवचने अभू अच् इति स्थिते 'भुवः' भूधातोः
सिलोपे कृते सति स्वरे परे अस्मि अनि च पुगागमो भवति । फकारो गुणप्रतिषेधार्थः
स्थाननियमार्थश्च । उकार उच्चारणार्थः । इति अनि वकारागमः । 'स्वरहीनं०' अभूवन् ।

अभूः अभूतम् अभूव । अभूवम् अभूव अभूम । इति परस्मैपदिनो भूयातो रूपाणि ।
अभूव वृद्धिरित्युदाहरणम् ।

आत्मनेपदे सिः इद् गुणावौ पत्वं पुल्वं अद् । अमविष्ट अमविषाताम् ॥
अयात्मनेपदिनो भूद्धातो रूपाणि कथ्यन्ते । आत्मनेपदे सिः इद् गुणावौ पत्वं पुल्वं
अद् एते भवन्ति । अमविष्ट अमविषाताम् ॥ अमविप् अन्व इति स्थिते ॥

आतोऽन्तोऽनन्तः ॥ आत आत्मनेपदस्यान्त इत्येतस्याद्भवति अकाराद्-
त्तरस्य तु न ॥ अमविषत । अमविष्टाः अमविषाताम् ॥ ध्वे च सेलौपः ॥
ध्वे परे सेलौपो भवति ॥ सस्य वा द इति केचित् । अमविध्वम्-अमविद्धम् ।
अमविपि अमविष्वहि अमविष्महि देवदत्तो राज्यममविष्ट ॥

सूत्रम्—‘आतोऽन्तोऽनन्तः’ ॥ आतः, अन्तः, अन्, अत अकारः नञ् अमन् तस्मान्
अनन्तः । आये पदद्वये ‘अतोऽसुः’ ‘इजो’ ‘एदो’ कृतीये ‘वपा अवे’ चतुष्पदं सूत्रम् ।
आत्मनेपदसंबन्धिनः प्रथमपुरुषद्वयचनस्य अन्त इत्यस्याद्भवति । अन्ते इजस्य ‘अते’ इति
भवति, अन्तां इत्यस्य ‘अताम्’ अन्त इत्यस्यातो भवतीति भावः । परं अकारादुत्तरस्य न
भवति । अनेनान्त इत्यस्याते कृते ‘स्वरहीनं’ अमविषत । अमविष्टाः अमविषाताम् ॥ अम-
विष् ध्वम् इति स्थिते । सूत्रम्—‘ध्वे च सेलौपः’ ॥ ध्वे च अव्ययम्, सेः, लोपः ॥ ध्वे परे
सति सेलौपो भवति । अमविध्वम् ॥ [इति जाते ‘नामिनोऽचतुर्णाम्’ ‘सेटोदछाद्वा’ इति
द्वत्त्वविकल्पे अमविद्धम् अमविध्वम्] ‘वा सस्य द्कारो भवति’ इति केचित् । केषांचिद्वा-
चार्याणां मतेन सकारस्य द्कारो भवति । ‘स्वरहीनं’ अमविद्ध्वम् । अमविपि अमवि-
ष्वहि अमविष्महि । इत्यात्मनेपदिनो रूपाणि । देवदत्तो राज्यममविष्टेत्युदाहरणम् ॥

माङि लुङेव चक्षव्यः ॥ सर्वलकारापवादः ॥ मेटः ॥ माशब्दे प्रयुज्य-
माने आटो लोपो भवति ॥ मा हर्यभक्तो भवान् भूत् ॥ स्वयोगे भूता-
र्थता चक्षव्या ॥

[सूत्रम्—] ‘माङि’ । माङि प्रयुज्यमाने लुङ्लकार एव चक्षव्यः । सर्वलकारापवादो
भवति ॥ सूत्रम्—‘मेटः’ ॥ [इदं सूत्रमस्ति ।] मे अटः । द्विपदम् । निषेधार्थमाशब्दे प्रयु-
ज्यमाने दिवादिनिमित्तोत्पन्नस्याटोऽङ्गमस्य लोपो भवति । अनेन सूत्रेणाटो लोपो भवति ।
मा हर्यभक्तो भवान् भूत् । इत्यादिप्रयोगसिद्धिः । सूत्रम्—‘स्वयोगे’ । स्पष्टमिदं सूत्रम् ॥

मास्वयोगे लङ् च ॥ मा स भवत् । मा स भूत् ॥

द्वितीयं सूत्रम्—“मास्वयोगे लङ् च ॥ स्पष्टम् । च पुनः मास इत्येतयोः द्वयोर्योगे लङ्
लकारो भवतीत्यर्थः । मा स भवन् इत्युदाहरणम् द्वितीयसूत्रस्य । मा स भूत् इत्युदाहरणं
प्रथमसूत्रस्यास्ति इति । भू सत्तायाम् इत्यस्य भूद् प्राप्ती इत्यस्य च रूपाणि दर्शितानि । तत्र
भूद्धातुः परस्मैपदी ज्ञातव्यः ‘परतोऽन्यन्’ इति सूत्रात् । भूद्धातुरात्मनेपदी ज्ञातव्यः
द्वित्यात् । परस्मैपदिनः परस्मैपदानि भवन्ति आत्मनेपदिन आत्मनेपदानि भवन्तीति ज्ञात-
व्यम् । अत्र बहुस्यले संधिर्न कृतः वालानां मुखेन बोधकरत्वान् । समाप्तेयं दशमो लकारो
लुङ् । इति द्वयोर्धात्वो रूपाणि ॥

चिती संज्ञाने । ईकार इदित्कार्यार्थः । पूर्ववच्चिवादयः । अप् कर्तरि ॥ उपधाया लघोः ॥ धातोरुपधाया लघोर्नामिनो गुणो भवति ॥ चेतति चेततः चेतन्ति १ ॥ चेतत् चेतताम् चेतयुः २ ॥ चेततु चेततात् चेतताम् चेतन्तु ३ ॥ अचेतत् अचेतताम् अचेतन् ४ ॥ द्वित्वम् । चिचेत् । किच्चाद्गुणाभावः । चिचिततुः चिचितुः । चिचेतिथ चिचितथुः चिचित । चिचेत् चिचितिव चिचितिम ॥ किच्चाद्गुणाभावः । चित्यात् चित्यास्तां चित्यासुः ६ ॥ चेतिता चेतितारौ चेतितारः ७ ॥ चेतित्यति चेतित्यतः चेतित्यन्ति ८ ॥ अचेतित्यत् अचेतित्यताम् अचेतित्यन् ९ ॥ चित् सिद् इति स्थिते । सिसत्वा इतीद् ॥

अथ भ्वादिगणः प्रारभ्यते । तन्नादौ परस्मैपदप्रक्रिया निरूप्यते । चिती संज्ञाने ईकार ईदित्कार्यार्थः । पूर्ववत् तिवादयो भवन्ति । 'अप् कर्तरि' अनेनाप् । चित् अप् तिप् इति जाते ॥ सूत्रम्—'उपधाया लघोः' ॥ उपधाया लघोः । द्विपदं सूत्रम् । धातोरुपधाभूतस्य लघोर्नामिनः द्विद्विजिते प्रत्यये परे गुणो भवति । पकारः पित्कार्यार्थः 'स्व०' लट्—चेतति चेततः चेतन्ति । चेतसि चेतथः चेतथ । चेतामि चेतावः चेतामः ॥ लिङ्—चेतेत चेतताम् चेतयुः । चेतोः चेतैतम् चेतैत । चेतैयम् चेतैव चेतैम ॥ लोट्—चेततु चेततात् चेतताम् चेतन्तु । चेत चेततात् चेततम् चेतत । चेतामि चेताव चेताम ॥ लृट्—अचेतत् अचेतताम् अचेतन् । अचेतः अचेततम् अचेतत । अचेतम् अचेताव अचेताम ॥ लिट्—'द्वित्रि' 'सखरादिर्द्विरद्विः' चि चित् णप् इति स्थिते णकारपकारावितौ 'गुणः' 'स्वरहीनं०' चिचेत् । किच्चाद्गुणाभावः । चिचिततुः चिचितुः । चिचेतिथ चिचितथुः चिचित । चिचेत् चिचितिव चिचितिम ॥ लिङ्—चित्यात् चित्यास्तां चित्यासुः । चित्याः चित्यास्ताम् चित्यासुः । चित्यासम् चित्यास्य चित्यास ॥ लृट्—चेतिता चेतितारौ चेतितारः । चेतितासि चेतितास्यः चेतितास्य । चेतितासि चेतितास्यः चेतितास्यः ॥ लृट्—चेतिप्यति चेतित्यतः चेतित्यन्ति । चेतित्यसि चेतित्यथः चेतित्यथ । चेतित्यामि चेतित्यावः चेतित्यामः ॥ लृट्—अचेतिप्यत् अचेतिप्यताम् अचेतिप्यन् । अचेतिप्यः अचेतिप्यतम् अचेतिप्यत । अचेतिप्यम् अचेतिप्याव अचेतिप्याम । लृट्—चित् सि दिप् इति स्थिते 'सिसत्वा' अनेन इट् । चित् सि दिप् इति जाते ॥

सेः ॥ सिशब्दात्परयोर्दिस्योरीडागमो भवति ॥ इट् ईटि ॥ इट् उत्तरस्य सेलोपो भवति ईटि परे ॥ अचेतीत् अचेतिष्टाम् ॥

सूत्रम्—'सेः' सिशब्दात्परयोर्दिस्योरीडागमो भवति । अनेनेट् तदा चित् इट् सिईट् दिप् इति जातम् । तत्र सूत्रं 'इट् ईटि' ॥ इट्ः ईटि । इट् उत्तरस्य सेरीटि परे लोपो भवति । इति दिस्योर्विपथे सिलोपः । अनेन सूत्रेण सिलोपः कार्यः । तदा चित् इट् ईट् दिप् इति जाते टकारः टित्कार्यार्थः । दि सि मि । पकारः पित्कार्यार्थः । तदा चित् इ ईट् इट् इति स्थिते 'गुणः' 'सर्वो' 'स्वरहीनं' 'दिवादावट्' 'वावसाने०' एमिः पूर्वोक्तैः सूत्रैः अचेतीत् इति रूपं सिद्धं भवति । अचेतीत् अचेतिष्टाम् । अचेति सि अन् इति स्थिते ॥

स्याविदः ॥ सेराकारान्ताद्विदश्चोत्तरस्थान उस् भवति ॥ अचेतिषुः । अचेतीः
अचेतिष्टम् अचेतिष्ट । अचेतिषम् अचेतिष्व अचेतिष्म ॥

सूत्रम्—‘स्याविदः’ ॥ एकपदं सूत्रम् । सेः भूतार्थोत्पन्नात् आकारान्तात् दा इत्यादेः
विद ज्ञाने इत्यस्माद्धातोश्च परस्य अन उस् भवति । अनेनान उस् जातः । ‘स्वरहीनं०’
‘स्रोर्वि०’ अचेतिषुः । अचेतीः अचेतिष्टम् अचेतिष्ट । अचेतिषम् अचेतिष्व अचेतिष्म ।
समाप्तोऽयं धातुः ॥

च्युतिर् आसेचने । इर अनुबन्ध इरितो वेति विशेषणार्थः । उच्चारितप्रध्वंसो
ह्यनुबन्धः । च्योतति । च्योतेत् । च्योततु । अच्योतत् । च्युत णप् द्वित्वम् ॥
च्युतिर् आसेचने ॥ इर अनुबन्धोस्ति ‘इरितो वा’ इति सूत्रस्य विशेषणार्थः । उचरित-
प्रध्वंसो ह्यनुबन्धो भवति । पूर्ववत्तिषादयः ‘उपधाया लघोः’ अनेन गुणः । लट्—च्यो-
तति च्योततः च्योतन्ति । लिङ्—च्योतेत् च्योतेताम् च्योतेयुः । लोट् । च्योततु च्योत-
तात् च्योतताम् च्योतन्तु । लङ्—अच्योतत् अच्योतताम् अच्योतम् । सुगमत्वाद्देतेपां
विवरणं न कृतम् । लिङ्—च्युत् णप् इति स्थिते । ‘द्वित्रि’ च्युत् च्युत् णप् इति जाते ॥

पूर्वस्य हसादिः शेषः ॥ पूर्वस्यादिर्हस् शिष्यते अन्यो लुप्यते । चुच्योत
चुच्युततुः चुच्युतुः । चुच्योतिथ चुच्युतथुः चुच्युत । चुच्योत चुच्युतिथ
चुच्युतिम । च्युत्यात् । च्योतिता । च्योतिष्यति । अच्योतिष्यत् । अच्यो-
तीत् अच्योतिष्टाम् अच्योतिषुः । अच्योतीः अच्योतिष्टम् अच्योतिष्ट ।
अच्योतिषम् अच्योतिष्व अच्योतिष्म ॥

सूत्रम्—‘पूर्वस्य हसादिः शेषः’ ॥ पूर्वस्य हस्योर्हसानां वा संयुक्तानामुक्तानां वा संयुक्तानामादिः
हसादिः शेषः । अथवा हस इति पृथक्पदं सांकेतिकं प्रथमैकवचनम् । द्विवचने कृते सति
पूर्वरूपस्य संयोगे सति भाविमो हसः शिष्यतेऽन्यो द्वितीयो लुप्यते । अनेन यकारतत्कार-
योर्लोपः कार्यः । तदा चुच्युत् णप् इति जाते । गुणः । ‘उपधाया लघोः’ ‘स्वरहीनं०’
णकारपकरावितौ । चुच्योत चुच्युततुः चुच्युतुः । चुच्योतिथ चुच्युतथुः चुच्युत ।
चुच्योत चुच्युतिथ चुच्युतिम । लिङ्—च्युत्यात् च्युत्यास्ताम् च्युत्यामुः । लोट्—च्योतिता
च्योतितातौ च्योतितातः । लट्—च्योतिष्यति च्योतिष्यतः च्योतिष्यन्ति । लङ्—अच्यो-
तिष्यत् अच्योतिष्यताम् अच्योतिष्यन् । लुङ्—अच्योतीत् अच्योतिष्टाम् अच्योतिषुः ॥

इरितो वा ॥ इरितो धातोर्वाङः प्रत्ययो भवति दिवादिपरः परस्मैपदे ॥
सेरपवादः । ङकारो गुणप्रतिषेधार्थः । अच्युतत् अच्युतताम् अच्युतन् ।
अच्युतः अच्युततम् अच्युतत । अच्युतम् अच्युताव अच्युताम् ॥

अस्य धातोर्लुङ्लकारे सेरपवादो ङप्रत्ययो विकल्पेन भवति तद्विधायकं सूत्रम्—‘इरितो
वा’ ॥ इर इत् यस्य स इरित् तस्मात् इरितः । द्विपदं सूत्रम् । च्युतिर् रुधिर मिदिर त्रिदिर
दृशिर रुदिर स्कन्दिर इत्यादेरित्यनुबन्धाद्धातोर्भूतेर्धे दिवादौ परे वा ङप्रत्ययो भवति ।
ङकारो गुणप्रतिषेधार्थः । ङप्रत्ययोयं परस्मैपदे भवेन्मूल उक्तत्वात् । यस्मिन्पक्षे ङप्रत्यय-

स्तस्मिन्पक्षे सेरभावः । अनेन द्रष्टव्यः । 'दिवादावद्' 'स्वरहीनं' अच्युतत् अच्युतताम् अच्युतन् । अच्युतः अच्युततम् अच्युतत । अच्युतम् अच्युताव अच्युताम् । समाप्तोयं धातुः ॥

अ्युतिर् क्षरणे । अ्योतति । अ्योतेत् अ्योततु । अअ्योतत् । द्वितम् ॥

अ्युतिर् क्षरणे ॥ पूर्ववत्तिवादयो भवन्ति । लट्—अ्योतति अ्योततः अ्योतन्ति । लिङ्—अ्योतेत् अ्योतेताम् अ्योतेयुः । लोट्—अ्योततु अ्योततात् अ्योतताम् अ्योतन्तु । लङ्—अअ्योतत् अअ्योतताम् । अअ्योतन् । लिट् 'द्विश्च'—अ्युत् अ्युत् णप् इति स्थिते ॥

शसात् खपाः ॥ द्विवचने कृते यत्पूर्वरूपं तस्य शसादुचराः खपाः शिष्यन्ते न शसाः ॥ इति चकारलोपः । चुक्ष्योत चुक्ष्युततुः चुक्ष्युतुः । अयुत्यात् । अ्योतिता । अ्योतिष्यति । अअ्योतिष्यत् । अअ्युतत् अअ्योतीत् ॥

'शसात् खपाः' ॥ शसात् खपाः द्विपदं सूत्रम् । संयोगपूर्वस्य धातोर्द्वित्वे कृते सति यत्पूर्वरूपं द्वित्वसंबन्धि तस्य शसखपसंयोगे सति शसादुचरा अत्र वर्तमानाः खपाः शिष्यन्ते न शसाः । आवौ वर्तमानाः शसा लुभ्यन्त इत्यर्थः । अनेन शकारस्य यकारस्य तकारस्य च लोपः कार्यः । [पुनः पूर्वस्य हसादिः शेषः इति सूत्रेण तकारस्य लोपः कार्यः] 'गुणः' 'स्वरहीनं' चुक्ष्योत चुक्ष्युततुः चुक्ष्युतुः । चुक्ष्योतिथि चुक्ष्युतथुः चुक्ष्युत । चुक्ष्योत चुक्ष्युतिव चुक्ष्युतिम् । मधु चुक्ष्योतेत्युदाहरणम् ॥ लिङ्—अ्युत्यात् अ्युत्यास्ताम् अ्युत्यासुः ॥ लुङ्—अ्योतिता अ्योतितारौ अ्योतितारः ॥ लट्—अअ्योतिष्यति अअ्योतिष्यतः अयोतिष्यन्ति ॥ लङ्—अअ्योतिष्यत् अअ्योतिष्यताम् अअ्योतिष्यन् ॥ लुङ्—अस्मिन्नकारे साधनं तु पूर्ववत् । अअ्युतत् । अअ्योतीत् अअ्योतिष्टाम् अअ्योतिषुः । समाप्तोयं धातुः ॥

मन्थ विलोडने ॥ मन्थति । मन्थेत् । मन्थतु । अमन्थत् । ममन्थ ॥ नो लोपः ॥ धातोरुपधाभूतस्य नकारस्य लोपो भवति किति ङिति च परे ॥ इत्युपधानकारलोपे प्राप्ते ॥ ऋसंयोगात् णादेरकित्त्वं वाच्यम् ॥ तेन नलोपो न । ममन्थतुः ममन्थुः । ममन्थिथ ममन्थथुः ममन्थ । ममन्थ ममन्थिव ममन्थिम् ॥ केचित्संयोगाद्वेति वक्तव्यम् ॥ ममथतुः ममथुः । नो लोपः मथ्यात् । मन्थिता । मन्थिष्यति । अमन्थिष्यत् । अमन्थीत् अमन्थिष्ठाम् अमन्थिषुः ॥

मन्थ विलोडने ॥ लङ्—मन्थति मन्थतः मन्थन्ति । लिङ्—मन्थेत् मन्थेताम् मन्थेयुः । लोट्—मन्थतु मन्थतात् मन्थताम् मन्थन्तु । लट्—अमन्थत् अमन्थताम् अमन्थन् । लिट्—ममन्थ ममन्थ्य अतुस् इति स्थिते ॥ सूत्रम्—'नोलोपः' ॥ नः लोपः । द्विपदं सूत्रम् । धातोरुपधाभूतस्य नकारस्य अर्थात् नकारस्थानीयानुस्वारस्य किति ङिति च परे लोपो भवति । अत्र लोपाधिकारे नकारादेशरूपस्यानुस्वारस्य लोपः । अनेन सूत्रेण नकारस्य लोपे प्राप्ते सति । 'ऋसंयोगात्' इति वार्तिकम् । ऋश्च संयोगश्च ऋसंयोगं तस्मात् ऋसंयोगात् । ण

आदिर्यस्य स णादिः तस्य णादेः । कितो भावः कित्वं न कित्वं अकित्वं वाच्यम् । ऋका-
रान्तात्संयोगात् घातोऽथ णादेरकित्वं वाच्यम् । अस्य घातोः संयोगत्वान् । अनेन सूत्रेण
नकारस्य लोपाभावो भवति । 'स्वरहीनं०' 'ओर्वि०' ममन्यतुः ममन्युः ॥ वार्तिकम्—
केचिदाचार्याः संयोगात् घातोर्णादेः कित्वं वा वक्तव्यमिति वदन्ति । अनेन णादेर्विकल्पेन
कित्वं तदा ममथतुः ममथुः । ईदृशानि रूपाणि भवन्ति ॥ लिट् । नलोपः । मथ्यान् मथ्या-
स्ताम् मथ्यातुः ॥ लृट् । मन्थिता मन्थितारी मन्थितारः ॥ लृट् । मन्थिष्यति मन्थिष्यतः
मन्थिष्यन्ति ॥ लृट् । अमन्थिष्यत् अमन्थिष्यताम् अमन्थिष्यन् ॥ लृट् । अमन्थीत् अम-
न्थिष्टाम् अमन्थिषुः । समाप्तोऽयं धातुः ॥

कुथि पुथि लुथि मथि हिंसासंलेशनयोः ॥ इदितो लुम् ॥ इदितो घातोर्लु-
मागमो भवति ॥ लघूपधत्वाभावान्न गुणः । कुन्थति । कुन्थेत् । कुन्थतु । अकु-
न्थत् । ढितम् ॥ कुहोऽश्रुः ॥ पूर्वसंबन्धिनोः कवर्गहकारयोश्चत्वं भवति ।
वर्गचतुर्थो हस्य सबर्णः । चुकुन्थ चुकुन्थतुः चुकुन्थुः । चुकुन्थिथ चुकुन्थथुः
चुकुन्थ । चुकुन्थ चुकुन्थिथ चुकुन्थिम ॥ इदितो नलोपाभावो वाच्यः ॥
कुन्थ्यात् । कुन्थिता । कुन्थिष्यति । अकुन्थिष्यत् । अकुन्थीत् अकुन्थिष्टाम्
अकुन्थिषुः ॥

कुथि पुथि लुथि मथि एते धातवो हिंसासंलेशनयोः प्रवर्तन्ते ॥ सूत्रम्—'इदितो लुम्' ॥
इत् इत् यस्य स इवित् तस्मात् इदितः लुम् । द्विपदं सूत्रम् । इदितो घातोर्दशस्यपि लकारेषु
लुमागमो भवति । पूर्ववत्सिमादयः । 'इदितो लुम्' । 'मिदन्त्यात्स०' 'नद्यापदान्ते' 'बमा
यपेऽस०' लट् लघूपधत्वाभावान्न गुणाभावो भवति । कुन्थति । लिट्—चुकुन्थ । लोट्—कु-
न्थतु । लृट्—अकुन्थत् । लिट्—कुन्थ । णप् इति स्थिते 'द्विअ' पूर्वस्य 'हसादिः शेषः' । कु-
कुन्थ णप् इति जाते । सूत्रम्—'कुहोऽश्रुः' ॥ कुश्च ह्य कुहो तयोः कुहोः, चुः, द्विपदं सूत्रम् ।
द्वित्वे कृते सति पूर्वसंबन्धिनोर्द्वित्वसंबन्धिनोः कवर्गहकारयोश्चवर्गादेशो भवति ॥ ननु
कवर्गस्य चवर्गो यथासंख्यं भवति परं हकारस्य चवर्गत्वं कथं क्रियते । अत्रोच्यते—माह-
कापाठे शपसह इत्यत्र हकारस्य चतुर्थस्यानवर्तित्वात् हकारस्य चुवे शकारो भवति ।
अथवा 'वर्गचतुर्थो हस्य सबर्ण' इति वचनान् चवर्गमध्ये हस्य सबर्णो शो भवति ॥ अनेन
कवर्गस्य चवर्गो भवति । 'स्वरहीनं०' चुकुन्थ चुकुन्थतुः चुकुन्थुः । लिट्—'नो लोपः'
इति सूत्रेण नकारस्य लोपे प्राप्ते सति । वार्तिकम् 'इदितो घातोः किति दिति च परे
नलोपस्त्वाभावो वाच्यः । कुन्थ्यान् लृट्—कुन्थिता । लृट्—कुन्थिष्यति । लृट्—अकुन्थिष्यन् ।
लृट्—अकुन्थीत् ॥ पुथि लुथि मथि इति तिसृणां (१) धातूनां सुगमत्वाद्रूपाणि न लिखितानि ॥

पिथु गत्याम् । उकार उच्चारणार्थः ॥ आदेः णः स्तः ॥ पोपदेशस्य पोप-
देशस्य च घातोरादौ वर्तमानयोः पकारणकारयोः सकारनकारौ भवतः ॥
नामधातुष्वैष्वक्कृष्टिर्वा पः सो नेति वाच्यम् ॥ गुणः । सेवति ।

प्रयोजनम्, तदभावेपि प्रयोगसिद्धेः । निषिपेध निपूर्वे सति । तदभावे सिपेध । लिङ्-सि-
ध्यात् । लुङ्-सेधिता । लट्-सेधिष्यति । लङ्-असेधिष्यत् । लुङ्-असेधीत् । समाप्तोर्यं
धातुः ॥

पिधू शास्त्रे माङ्गल्ये च । ऊकार इङिकल्पार्थः । सेधति । सेधेत् । सेधतु ।
असेधत् । सिपेध । सिध्यात् ॥ ऊदितो वा ॥ ऊदितो धातोः परस्य वसादे-
रिङ्गा भवति ॥ स्पृसृत्तिस्त्रयतिधूञ्ज्रधादीनामिङ्गा वक्तव्यः ॥ स्त
शब्दे । पूङ् प्राणिगर्भविमोचने । पूङ् प्रसवे । धूञ् कम्पने । रप् हिंसा-
याम् । नश् अदर्शने । तृप् प्रीणने । तृप् हर्षविमोचनयोः । हुह जिघांसा-
याम् । मुह वैचित्र्ये । ण्युह उद्दिरणे । लिह प्रीतौ । एते रधादयः । सेधिता ।

पिधू शास्त्रे माङ्गल्ये च । ऊकार इङिकल्पार्थः । 'आदेः णः कः' । पूर्ववत्तिषादयः ।
सेधति । सेधेत् । सेधतु । असेधत् । लिङ्-सिपेध । सिध्यात् । लुङ्-सिधू वा इति
स्थिते ॥ सूत्रम्—'ऊदितो वा' ॥ ऊञ् इन् यस्य स ऊदित् तस्मात् ऊदितः वा । ऊदितो धातोः
परस्य वसादेः प्रत्ययस्य वा इडागमो भवति । द्वितीयं सूत्रम्—'स्पृसृत्ति०' ॥ स्पृसृत्तिस्त्रयतिधू-
ञ्ज्रधादीनां धातूनां वा इडागमो वक्तव्यः । वसादेः प्रत्ययस्येवेति शेषः । धातवस्तु मूले
दर्शिताः । अनेन सूत्रेण वा इड् । सेधिता ॥

पक्षे—'तथोर्थः' ॥ दधार्तिं विना क्षमान्ताद्वातोः परयोस्तकारथकारयोर्धका-
रादेशो भवति ॥ क्षवे जवाः । सेद्धा । सेधिष्यति-सेत्स्यति । असेधिष्यत्-असे-
त्स्यत् । असेधीत् असेधिष्टाम् असेधिषुः ॥

सिधू ता इति स्थिते ॥ सूत्रम्—'तथोर्थः' ॥ तत्र धू च तथौ तयोः तयोः । द्विपदं सूत्रम् ।
दधार्तिं वर्जयित्वा क्षमान्ताद्वातोः परयोस्तकारथकारयोर्धकारादेशो भवति । सुगममिदं
सूत्रम् । अस्याधिकं व्याख्यानं नास्ति । अनेन तकारस्य धकारः । 'क्षवे जवाः' प्रथमधका-
रस्य दकारः 'स्वरहीनं' 'गुणः' । सेद्धा सेद्धारौ सेद्धारः । सेद्धासि सेद्धास्यः सेद्धास्य ।
सेद्धासि सेद्धास्यः सेद्धास्यः ॥ लट्-सेधिष्यति सेत्स्यति । 'रसे०' ॥ लङ् । असेधिष्यत्
असेत्स्यत् ॥ लुङ् । असेधीत् । असेधिष्टाम् असेधिषुः ॥

इडभावे ॥ अनिटो नामिवतः ॥ नामिवतोऽनिटो धातोः परस्मैपदे परे
सिप्रत्यये वृद्धिर्भवति ॥ चपलम् । सेः ॥ असेत्सीत् ॥

इडभावे अमिधू सि ईद्व दिप् इति स्थिते ॥ सूत्रम्—'अनिटो नामिवतः' । अनिटः नासि-
वतः । नास्ति इड यस्य सः अनिट् तस्यानिटः । नामी अस्यास्ति इति नामिवान् तस्य नामि-
वतः । द्विपदं सूत्रम् । नामिवतो नाम्युपधस्य 'नैकस्वरानुदात्तात्' इति सूत्रेणोक्तात् अ-
निटो धातोः संवन्धिनो नामिनः परस्मैपदविषये सिप्रत्यये परे वृद्धिर्भवति । अनेन वृद्धिः ।
परं पूर्ववत् । 'रसे०' असेत्सीत् । असेधू सि ताम् इति स्थिते ॥

क्षसात् ॥ क्षसादुत्तरस्य सेलौपो भवति क्षसे परे ॥ प्रत्ययलोपे प्रत्ययल-

क्षणं कार्यं भवति ॥ असैद्धाम् असैत्सुः । असैत्सीः असैद्धम् असैद्ध ।
असैत्सम् असैत्स असैत्स ॥

सूत्रम्—‘इसात्’ ॥ एकपदं सूत्रम् । असादुत्तरस्य सेर्लोपो भवति इत्से परे । अनेन सेर्लोपः
कार्यः । ‘प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणं कार्यं भवती’ति न्यायात् वृद्धिर्भवति । ‘तथोर्धः’ ‘इमे
जवाः’ ‘स्वरहीनं’ असैद्धाम् असैत्सुः । असैत्सीः असैद्धम् असैद्ध । असैत्सम् असैत्स
असैत्स ॥

खद् स्यैर्ये हिंसायां च । खदति खदेत् खदतु अखदत् ॥ अत
उपाधायाः ॥ धातोरुपधाया अकारस्य वृद्धिर्भवति मिति णिति च परे ॥
वृत्त्यम् । चखाद चखदतुः चखदुः । चखदिव चखदधुः चखद ॥ णलु-
त्तमो वा णिद्वक्तव्यः ॥ चखाद-चखद चखदिव चखदिम । खघात् ।
खदिता । खदिप्यति । अखदिप्यत् ॥ णित्पे ॥ परस्मैपदे परे सिर्णिङ्भवति ॥
‘अत उपधायाः’ इति वृद्धिः । अखादीत् अखादिष्टाम् अखादिषुः ॥ हसादे-
र्लघ्वकारोपधस्य वा वृद्धिः सेटि सौ वाच्या ॥ अखदीत् ॥

खद् स्यैर्ये हिंसायां च । पूर्ववत्सिवाद्यः । खदति खदेत् खदतु अखदत् । खद् खद् णप्
इति स्थिते पूर्वस्य ‘हसादिः शेषः’ खण्द् णधिति जाते ॥ सूत्रम्—‘अत उपधायाः’ ॥ अतः
उपधायाः । धातोरुपधाया अकारस्य वृद्धिर्भवति मिति णिति च परे । ‘कुहोष्ठुः’ । चखाद
चखदतुः चखदुः । चखदिव चखदधुः चखद । ‘णलुत्तमो वा’ उत्तमो णल् वा णिद्वक्तव्यः ।
तेन वृद्धेर्भिकल्पो भवति । चखाद चखद चखदिव चखदिम । खघात् खदिता खदिप्यति
अखदिप्यत् । अखदीत् इति स्थिते । सूत्रम्—‘णित्पे’ ॥ ण् इत् पस्य स णित् पे द्विपदं सूत्रम् ।
परस्मैपदे परे सिर्णिङ्भवति । अनेन सेर्णिच्वात् ‘अत उपधायाः’ इति वृद्धिः । अखादीत्
अखादिष्टाम् अखादिषुः ॥ वृद्धिविकल्पकं सूत्रम्—‘हसादेः’ ॥ हस आदिर्यस्य स हसादि-
त्स्य हसादेः । लघुश्चासौ अकारश्च लघ्वकारः लघ्वकार उपधायां यस्य स लघ्वकारोपध-
त्स्य लघ्वकारोपधस्य हसादेर्लघ्वकारोपधस्य च धातोर्वा वृद्धिः सेटि सौ वाच्या । अनेन
वृद्धिविकल्पो भवति । अखदीत् अखदिष्टाम् अखदिषुः । सुगमोर्धं धातुः समाप्तः ॥

गद् व्यक्तायां वाचि । गदति ॥ उपसर्गस्थनिमित्तान्नेर्गदादौ णत्वं
वाच्यम् ॥ ‘गद् नद् पत् पद् स्या अपित् दा धा मा सो हन् या वा द्रा प्ता
वप् बद् चि श्म् दिह्’ एते गदादयः । गद् व्यक्तायां वाचि । नद् अव्यक्ते
शब्दे । पल्ल पतने । पद् गतौ । घ्रा गतिनिवृत्तौ । डुदाञ् दाने । डुघाञ् धारण-
पोषणयोः । माद् माने । पोऽन्तकर्मणि । हन् हिंसागत्योः । या प्रापणे । वा
गतिगन्धनयोः । द्रा कृत्सायां गतौ च । प्ता मक्षणे । डुवप् वीजतन्तुस-
न्ताने । वह प्रापणे । चिञ् चयने । श्म् उपश्रमे । दिह् उपचये । प्रणिग-
दति । गदेत् । गदतु । अगदत् । कुहोष्ठुः जगाद जगदतुः जगदुः । जग-

दिथ जगदधुः जगद । गद्यात् । गदिता । गदिष्यति । अगदिष्यत् । अगादीत्-अगदीत् ॥

गद् व्यक्तायां चाधि । गति । 'उपसर्गस्थनिमित्तात्०' उपसर्गस्थनिमित्ताभेर्गदादौ णत्वञ्चयम् । गदादयस्तु मूले उक्ताः सन्ति, त एव ज्ञातव्याः । अतोऽनेन सूत्रेण नकारस्य णकारो भवति । प्रणिगदति । गदेत् । गदतु । अगदत् । 'कुहोक्षुः' । अनेन गकारस्य जकारः । 'अत उपधायाः' । जगाद् जगदतुः जगदुः । गद्यात् गदिता गदिष्यति अगदिष्यत् अगादीत् 'हसादेः' । अगदीत् ॥

रद् विलेखने । रदति । रदेत् । रदतु । अरदत् । रराद ॥ लोपः पचां कित्ये चास्य ॥ पचादीनामनादेशादीनां किति णादौ सति पूर्वस्य लोपः । असंयुक्तहसयोर्मध्यस्थस्याकारस्यैकारः ॥ रेदतुः रेदुः ॥ सेटि थपि एत्व-पूर्वलोपौ चक्तव्यौ ॥ रेदिथ रेदधुः रेद । रराद-ररद रेदिव रेदिम । रद्यात् । रदिता । रदिष्यति । अरदिष्यत् । अरादीत् अरादिष्टाम् अरादिषुः । अरदीत् ॥

रद् विलेखने । रदति । रदेत् । रदतु । अरदत् । रराद । रद् अनुसृ इति स्थिते ॥ सूत्रम्—'लोपः पचां०' ॥ लोपः पचां किति ए च अस्य पट्पदमिव सूत्रम् । येषां धातूनां द्विवचनस्य 'कुहोक्षुः' 'भूपानां जवचपाः' इति जयादिरावेशो न भवति तेषां पचादीनां पचुसदृशानां पत् पट् चल् चर् तन् मन् इत्यादीनां पूर्वस्य द्वित्वस्य किति णादौ सति लोपो भवति । एक एव हसो यस्य सः । यद्वा एकश्च एकश्च एकौ असंयुक्तौ केवलौ संयोगरहितौ पूर्वापरौ हसौ यस्य स एकहसस्तस्य एकहसस्य असंयुक्तहसमध्यस्थस्याकारस्य च एकारो भवति । मूले तु न संयुक्तौ असंयुक्तौ च तौ हसौ च असंयुक्तहसौ तयोरसंयुक्त-हसयोः । पूर्वव्याख्यानं चन्द्रिकानुसारेण इदं तु मूलानुसारेण । चकारादुक्तनिमित्ताभावैपि ■ फल् भज् ऋप् सध् ग्रन्थ् दम्भानामेत्वपूर्वलोपौ भवतः । तथा जृप् भ्रम् ब्रस् फण् राज् भाश् भ्राज् भ्लाश् सन् राध् एतेषां विकल्पेन एत्वपूर्वलोपौ भवतः इति सूत्रम् । अनेन पूर्वस्कारस्य लोपश्च धातोरकारस्यैकारो भवति । 'स्वरहीनं' रेदतुः रेदुः । ररद् षप् इति स्थिते 'सिसता०' अनेनेद् । ररद् थप् इति जाते ॥ 'सेटि थपि०' वार्तिकम् । सेटि थपि परे एत्वपूर्वलोपौ चक्तव्यौ । अनेनेत्वपूर्वलोपौ स्तः । 'स्वर०' । रेदिथ रेदधुः रेद । रराद—ररद रेदिव रेदिम । लिङ् । रद्यात् । रदिता । रदिष्यति । अरदिष्यत् । अरादीत् । 'हसादेः' अरदीत् । समाप्तोऽयम् ॥

णत् अन्यक्ते शब्दे । आदेः णाः स्तः । नदति । नदेत् । नदतु । अनदत् । प्रपूर्वः । प्रादेश्च इति । णत्वम् । प्रणदति । गदादित्वात् प्रणिनदति । ननाद् नेदतुः नेदुः । नेदिथ नेदधुः नेद । ननाद-ननद नेदिव नेदिम । नद्यात् । नदिता । नदिष्यति । अनदिष्यत् । अनादीत् अनादिष्टाम् अनादिषुः । अनदीत् अनादिष्टाम् ।

णद् अव्यक्ते शब्दे । पूर्ववत् तिवादयः । 'आदेः णः सः' नदति । अन्यानि रूपाणि सुगमत्वान्न लिखितानि । लिट् लकारे 'लोपः पचां०' अनेनैतत्पूर्वलोपो कार्यो । ननाद नेदतुः । यदा प्रपूर्वोऽयं धातुस्तदा 'थादेश्च' अनेन सूत्रेण नकारस्य णकारः । प्रणदति इति रूपं भवति प्रपूर्वत्वे सति । यदा निपूर्वः स्यात् तदा गदादित्वात् नेर्णत्वं भवति । प्रणिन- दति इति रूपं सिद्धं भवति । नद्यात् नदिवा नदिप्यति अनदिप्यत् अनादीत् । हसादेः अजदीत् । सोऽनादीत् इत्युदाहरणम् ॥

अर्दं गतौ याचने च । अर्दति । अर्देत् । अर्दतु अर्देत् । द्वित्वे कृते । आभ्यो- णादौ । आ अर्द इति स्थिते ॥ जुगशाम् ॥ अभ्योतेऽकारादिधातूनां संयोगान्ताकारादिधातूनां च पूर्वस्य जुमागमो भवति णादौ सति ॥ आनर्द आनर्दतुः आनर्दुः । आनर्दिथ आनर्दथुः आनर्द । आनर्द आनर्दिथ आन- र्दिम । अर्द्यात् । अर्दिता । अर्दिप्यति । आर्दिप्यत् । आर्दीत् आर्दिषाम् आर्दिषुः ॥

अर्दं गतौ याचने च । अर्दति अर्देत् अर्दतु अर्देत् । लङ्लकारस्य रूपे 'स्वरादेः' अनेन बक्ष्यमाणेन सूत्रेण द्वितीयोऽङागमो भवति । अर्दं णप् इति स्थिते द्वित्वम् । द्वित्वे कृते सति 'आभ्योणादौ' इति सूत्रेण पूर्वस्याकारस्याकारो भवति तदा आ अर्दं णप् इति जाते ॥ सूत्रम्—'जुगशाम्' ॥ जुग् अशाम् । अश्ङ् व्याप्तौ अश्चू अर्च् अर्दं कच्छ इत्यादीनां धातूनां द्विर्भावे कृते सति णादादौ परे पूर्वस्य द्वित्वस्य जुगागमो भवति । ककारः स्थानवृद्धयर्थः किरादन्ते । उकार उच्चारणार्थः । अनेन सूत्रेण द्वयोर्मध्ये जुगागमो भवति । 'स्वरादीनां' आनर्द आनर्दतुः आनर्दुः । सर्वाणि रूपाणि मूले सन्ति । अर्द्यात् अर्दिता अर्दिप्यति 'स्वरादेः' आर्दिप्यत् आर्दीत् ॥

इदि परमैश्वर्ये । इन्दति । इन्देत् । इन्दतु ॥ स्वरादेः ॥ स्वरादेर्धातोर्द्विती- योऽङागमो भवति दिवादौ परे ॥ अ इ ए । ए ऐ ऐ । ऐन्दत् । इन्द् णप् इति स्थिते ॥ कासादिप्रत्ययादाम्प्रसभूपरः ॥ कास्त्रासदय्प्रयनाम्या- दिगुरुमद्वात्वनेकस्वरधातुभ्यः प्रत्ययान्ताच्च णवादादौ परे आम् प्रत्ययो भवति स च कु-अस्-भूपरः प्रयोक्तव्यः ॥ कास् दीप्तौ । आस् उपवेशने । दय् दानगतिर्हिंसादानेषु । अय् गतौ । एते कासादयः ॥

इदि परमैश्वर्ये । पूर्ववन्तिवादयः । 'इदियो नुम्' इत्यनेन नुम् । इन्दति इन्देत् इन्दतु ऐन्दत् इति जाते । 'स्वरादेः' स्वर आदिर्यस्य स स्वरादिस्य स्वरादेः । स्वरादेर्धातोर्द्विती योऽङागमो भवति । अनेन द्वितीयोऽङागमः । 'ए ऐ ऐ' । ऐन्दत् ऐन्दताम् ऐन्दन् । ऐन्दः ऐन्दतं ऐन्दत । ऐन्दं ऐन्दाव ऐन्दाम् । अस्य धातोर्लिङ्लकारे विभोपोऽस्ति । इन्द् णप् इति स्थिते ॥ सूत्रम्—'कासादिप्रत्यया०' ॥ कास् आदिर्यस्यासौ कासादिः प्रत्ययान्तो धातुः प्रत्ययशब्देनोच्यते । कासादिश्च प्रत्ययश्च कासादिप्रत्ययं तस्मात् कासादिप्रत्ययात् आम् । कृ प अस च भूश्च प्रसभुवः प्रसभुवः परे यस्मात्स प्रसभूपरः । निपदिभिर्दं सूत्रम् ।

कास् आस् द्य् अय् नान्यादि शुरुमद्धात्वनेकस्वरधातुभ्यः प्रत्ययान्ताण्णादौ परे आम् प्रत्ययो भवति स च आम् क्रस्भूपरः प्रयोक्तव्यः । सूत्रस्य सुगमत्वाद्याख्यानस्यानावश्यकत्वम्, तथापि सूत्रस्यास्य चन्द्रिकायां व्याख्यानं कृतमस्ति । कासादेर्धातोः कास् आस चकास् जागृ दरिद्रा द्य् अय् उप् एष् ईक्ष् ऊह् इत्यादेर्धातोः, प्रत्ययान्ताच्च सयङ्गायः इत्यादेः प्रत्ययाद्धातोर्णवादौ विषये आम् प्रत्ययो भवति स च आम् क्रस्भूधातुषु परेषु सत्सु प्रयोक्तव्यः । कासादेः प्रत्ययान्ताच्च णयादिस्थाने अम् प्रत्ययः । तस्माच्च परेषां क्रस्भूधातूनां मध्ये अन्यतमस्य धातोः परोक्षप्रयोगो भवतीत्यर्थः । तस्य च धातोर्णवादौ पूर्ववत्प्रक्रिया । आम्प्रत्ययपित्संज्ञकश्च ज्ञेयः ॥

विद्दरिद्राकास्काश्जागृउप एभ्यो वाम् ॥ 'विद् ज्ञाने । दरिद्रा दुर्गता । काश् विकचने । जागृ निद्राक्षये । उप् दाहे' । एते विदादयः । इन्दां कृ-णप् इति स्थिते । कृ इत्येतस्य द्वित्वम् ॥ रः ॥ पूर्वसंबन्धिन ऋका-रस्याकारो भवति ॥ चुत्वम् ॥

सूत्रम्—'विद्दरिद्रा०' ॥ विद् दरिद्रा कास् काश् जागृ उप् एभ्यो वाम् प्रत्ययो भवति । इन्द्र आम् कृ णप् इति जाते 'स्वरहीनं०' इन्दां कृ णप् इति जाते 'विश्व' कृ इत्यस्य द्वित्वम् । इन्दां कृ कृ णप् इति जाते । सूत्रम्—'रः' ॥ ऋ सांकेतिकम् षः द्विपदं सूत्रम् । द्वित्वे कृते सति पूर्वसंबन्धिन ऋकारस्य आकारावेशो भवति । अनेन ऋकारस्याकारः तदा इन्दां कृ कृ णप् इति जाते 'कुहोक्षुः' अनेन सूत्रेण ककारस्य चकारः । इन्दां च कृ णप् इति स्थिते ॥

धातोर्नामिनः ॥ धातोर्नन्त्यभूतस्य नामिनो वृद्धिर्भवति षिति णिति च परे । इन्दांचकार इन्दांचक्रतुः इन्दांचक्रुः । क्रादित्वाच्चेद् । इन्दांचकर्थ इन्दांचक्रथुः इन्दांचक्र । इन्दांचकार-इन्दांचकर इन्दांचकृव इन्दांचकृम । इन्दांमास इन्दांमासतुः इन्दांमासुः । इन्दांमासिथ । इन्दांमभूव । इन्दात् । इन्दिता । इन्दिष्यति ॥ स्वरादेः । ऐन्दिष्यत् । ऐन्दीत् ऐन्दिष्टाम् ऐन्दिषुः । ऐन्दीः ऐन्दिष्टम् ऐन्दिष्ट । ऐन्दिषम् ऐन्दिष्व ऐन्दिष्म ॥

सूत्रम्—'धातोर्नामिनः' ॥ धातोः नामिनः द्विपदं सूत्रम् । धातोः अन्त्यभूतस्य नामिनः षिति णिति च प्रत्यये परे वृद्धिर्भवति । अनेन वृद्धिस्त्वदा इन्दां च कृ आर् णप् इति जाते 'नश्चापदान्ते०' 'स्वरहीनं' इन्दांचकार इति रूपं सिद्धं भवति । एवमन्यान्यपि रूपाणि सिद्ध्यन्ति । किति णादौ गुणवृद्धी न भवतः किंतु 'करम्' इत्यस्य सूत्रस्य प्राप्तिः । इन्दांचकार इन्दांचक्रतुः इन्दांचक्रुः । 'क्रादेर्णोदेः' इति सूत्रे कृधातोर्दिङ्नियेधात् इडागमो न भवति पित्याहुणो भवति । इन्दांचकर्थ इन्दांचक्रथुः इन्दांचक्र । इन्दांचकार 'णवुत्तमः' इति सूत्रेण वा णित् तेन वा वृद्धिर्भवति । इन्दांचकर इत्यत्र गुणो भवत्येव वा । इन्दांचकृव इन्दांचकृम । यदा अस्धातोर्नुप्रयोगस्तदा इन्दां अस् णप् इति स्थिते द्वित्वसूत्रेण जकारस्य द्विर्भाचः 'आभ्योर्णोदौ' 'सवर्णे दीर्घः' 'स्वरहीनं०' इन्दांमास इन्दांमासतुः

इन्द्रामासुः । इन्द्रामासिथ । यदा भूधातोरनुप्रयोगस्तदा इन्द्रां भू णप् इति जाते 'नश्वा-
पदा०' पुनश्च वभूव इति रूपं यथा सिद्धं भवति तथैव रूपं कार्यम् । इन्द्रांवभूव इत्यात्
इन्दिता इन्दिष्यति । स्वरादेः । ऐन्दिष्यत् ऐन्दीत् ॥

णिदि कुत्सायाम् । निन्दति ॥ निस्निक्षनिन्दा मुपसर्गाण्णत्वं वा
'वाच्यम् ॥ प्रणिन्दति प्रनिन्दति । निन्देत् । निन्दतु । अनिन्दत् । निनिन्द ।
निन्द्यात् । निन्दिष्यति । अनिन्दिष्यत् । अनिन्दीत् ॥

णिदि कुत्सायां पूर्ववत् । इदितो नुम् । निन्दति । यदार्थं धातुः प्रपूर्वः स्यात् तदा प्रनि-
न्दति इति स्थिते ॥ सूत्रम्—'निस्निक्षनिन्दा०' ॥ निस्निक्षनिन्दा धातूनामुपसर्गात् उपसर्ग-
स्थनिमित्तात् णत्वं वा वाच्यम् । अनेन णत्वम् । प्रणिन्दति प्रनिन्दति निन्देत् निन्दतु
अनिन्दत् । अत्र 'उपधाया लघोः' इति सूत्रस्य प्राप्तिरेव 'नास्ति उपधायामिकाराभावात् ।
निनिन्द निन्द्यात् निन्दिता निन्दिष्यति अनिन्दिष्यत् अनिन्दीत् । अस्य रूपाणि मूले
सन्ति तथापि लिखितानि ॥

णिक्ष चुम्बने । प्रणिक्षति । निक्षेत् । निक्षतु । अनिक्षत् । निनिक्ष ।
निक्ष्यात् । निक्षिता । निक्षिष्यति । अनिक्षिष्यत् । अनिक्षीत् ।

णिक्ष चुम्बने । निक्षति । 'निस्निक्ष' अनेन सूत्रेण णत्वम् । प्रणिक्षति । अन्यानि
रूपाणि सुगमत्वान्न लिखितानि ।

उख गतौ । ओखति । ओखेत् ओखतु । औखत् । द्वित्वे उपधागुणे च
कृते ॥ असवर्णे स्वरे पूर्वकारोकारयोरिषुबौ वक्तव्यौ ॥ उवोख ।
सवर्णे दीर्घः । ऊखतुः । ऊखुः । उवोसिथ । उख्यात् । ओखिता । ओखि-
ष्यति । औखिष्यत् । औखीत् ॥

उख गतौ 'गुणः' ओखति ओखेत् ओखतु औखत् । अत्र 'स्वरादेः' इत्यनेन सूत्रेण
द्वितीयोऽङ्गागमो भवति । उर्ण् णप् इति स्थिते 'द्विश्च' गुणः । उ ओख णप् इति जाते ।
सूत्रम्—'असवर्णे स्वरे०' ॥ असवर्णे स्वरे परे सति पूर्वयोरिकारेकारयोः इयुबौ यथासंख्येन
वक्तव्यौ । अनेन सूत्रेण उकारस्य उर्ण् जातः । 'स्वरादीनं०' उवोख । असवर्णस्वराभावा-
न्नोर्ण् । 'सवर्णे दीर्घः सह' ऊखतुः ऊखुः । उवोसिथ । उख्यात् । ओखिता । ओखिष्यति ।
'स्वरादेः' ओखिष्यत् । औखीत् ।

अञ्च गतिपूजनयोः । अञ्चति । नुगशाम् । आनञ्च आनञ्चतुः आनञ्चुः ॥
पूजायामञ्चेर्नलोपाभावो वाच्यः ॥ अञ्चयात् । गतौ तु अच्यात् ।
अञ्चिता । अञ्चिष्यति । आञ्चिष्यत् । आञ्चीत् ॥

अञ्च गतिपूजनयोः । अञ्चति अञ्चेत् अञ्चतु । 'स्वरादेः' आञ्चत् । अ अञ्चत् णप् इति
ते 'आभ्योर्णादै' 'नुगशाम्' 'स्वरादीनं०' आनञ्च आनञ्चतुः आनञ्चुः । पूजायाम् ॥

‘पूजायामभ्यधीतोनेकारस्य लोपाभाजो धाव्या’ भव्यान् । गतो तु ‘नो लोपः’ इति सूत्रेण नकारस्य लोपो भवति अन्यान् । अचिता । अन्यानि सुगमानि । अभिष्यति । ‘स्वरादेः’ आभिष्यत् । आचीन् ।

आच्छि आपामे । आच्छति । आनाच्छ । आच्छतेर्नुवेति केचित् ।

आच्छ । आच्छपात् । आच्छिता । आच्छिष्यति । आच्छिष्यत् । आच्छीत् ।

आच्छि आपामे । इदितो गुम् । आच्छति आच्छन् आच्छतु । ‘स्वरादेः’ आच्छन् । आ आच्छ णप् इति जाते ‘गुगशां’ ‘आने गुक् (?)’ ‘स्वरीनं’ आनाच्छ आनाच्छतुः आनाच्छुः । आच्छतेर्धातोर् ‘गुगशाम्’ इति सूत्रेण विहितो गुग्वा भवतीति केचिदाचार्यो पदमिति तदा द्विभ । सवर्णदीर्घः । आच्छ आच्छतुः आच्छुः । आच्छयान् आच्छिष्य आच्छिष्यति । ‘स्वरादेः’ आच्छिष्यन् आच्छीन् ।

हृच्छा कौटिल्ये । ‘व्योर्विहसे’ इति दीर्घः । हृच्छति । ‘कुहोभुः’ वर्गचतुर्थो

हस्य सवर्णः । ‘सपानां जयचपाः’ । जहृच्छ । अहृच्छीत् ।

हृच्छा कौटिल्ये । पूर्वपत् त्रिषादयः । हृच्छं अ तिप् इति स्थिते ‘व्योर्विहसे’ अनेन दीर्घः । ‘स्वरीनं’ हृच्छति हृच्छत् हृच्छतु अहृच्छन् । हृ हृच्छं णप् इति स्थिते ‘कुहोभुः’ वर्गचतुर्थो हस्य सवर्णः । अनेन हकारस्य सकारो भवति । ‘सपानां जयचपाः’ अनेन सकारस्य जकारः ‘व्योर्विहसे’ अनेन दीर्घः । ‘स्वरीनं’ जुहृच्छं जुहृच्छतुः जुहृच्छुः । हृच्छयान् हृच्छिता हृच्छिष्यति अहृच्छिष्यन् अहृच्छीन् ।

यज गतो । यजति । यजेत् । यजतु अवजत् । यवाज ॥ शस्त्रदद्यादिगुण-भूताकाराणां नैत्वपूर्वलोपो यक्तव्यो ॥ शमु हिंसायाम् । दद दाने । शशास शशसतुः । ददाद् दददतुः । यवाज यवजतुः यवजुः । ययजिय । अयाजीत् अवजीत् ॥

यज गतो । पूर्वपत् । यजति यजेन् यजतु अवजत् । यवज् णप् इति जाते [‘जंत वय-धायाः’ अनेन सूत्रेण वृद्धिः । यवाज ॥ ‘यवज अतुम्’ इति स्थिते] ‘लोपः पचां’ अनेन सूत्रेण एत्वपूर्वलोपे प्राप्ते सति ॥ ‘शस्त्रदद’ शस् दद् यादि गुणमूलाकाराणां द्विविधयादौ परे णत्वपूर्वलोपो न पठ्य्यो । अनेनास्त्वपूर्वलोपनिषेधः ययजतुः । ययजुः । ययजिय वज्यान् यजिता यजिष्यति अवजिष्यत् अयाजीन् । ‘हमादेः’ अयजीन् ।

यज गतो । यजति । यजेत् । यजतु । अयजत् । यवाज यवजतुः यवजुः । यज्यात् । यजिता । यजिष्यति । अयजिष्यत् ॥ यदिवज्योः सौ नित्यं वृद्धिः ॥ अयाजीत् ॥

यज गतो । यजति । अन्यानि सुगमानि । लङ्लकारे वृद्धिविक्रमे । सूत्रम्—‘यदित्र-ज्योः’ ॥ यदिमन्योर्धात्वोः सौ परे निरां वृद्धिर्भवति । अनेनास्त्वृद्धिविकृत्याभावात् मयाजीन् ।

अज गतौ क्षेपणे च । अजति । अजेत् । अजतु । आजत् ॥ अजेरार्ध-
धातुके घी वक्तव्यः वसादौ चा ॥ एतच्च विभक्तिचतुष्टयं सार्वधातुकं
परमार्धधातुकसंज्ञं पाणिनीयानाम् । द्वित्वम् । वृद्धिः । विवाय ॥ नुधातोः ॥
विकरणस्य नोर्धातोश्चवर्णोर्वर्णयोरियुवौ भवतः स्वरं परे ॥ अनेकस्वरस्यासं-
योगपूर्वस्य तु 'य्यौ' ॥ विव्यतुः विव्युः ॥

अज गतौ क्षेपणे च । अजति अजेत् अजतु । 'स्वरादेः' आजत् ॥ 'अजेरार्धधातुके'
अजेरार्धधोर्धधातुके विषये वीवक्तव्यो वसादौ परे वा भवति । सार्वधातुकार्धधातुकयो-
र्लक्षणं मूले उक्तम् । अनेन घी आदेशः । घी णप् इति स्थिते । 'द्विश्च' ह्रस्वः । वि घी णप्
इति जाते 'धातोर्नोर्निधः' अनेन सूत्रेण वृद्धिर्भवति । 'स्वरहीनं' विवाय । विवी अतुस्
इति स्थिते ॥ सूत्रम्—'नुधातोः' ॥ नुश्च धातुश्च नुधातुस्त्वस्य नुधातोः । स्वादेर्नुरिति स्वादेक-
त्पन्नस्य नु इति विकरणस्य तथा धातोरिति इयर्णान्तोवर्णान्तधातोः सवन्धिन इवर्णस्य
उवर्णस्य इयुवौ भवतः । इवर्णस्य इय् उवर्णस्य उव् । अत्रापि विशेषमाह—अनेकेत्यादि ।
तु पुनः अनेकस्वरः । संयोगपूर्वरहितश्च यो धातुर्भवति तत्सवन्धिनोर्विर्णोर्वर्णयोर्वकारवका-
रावेव भवतः । एवंभूतस्य नुविकरणसंबन्धिनः उवर्णस्यापि वत्त्वम् । तुशब्दात् कचिदे-
स्वरस्यापि यकारः । यथा वदन्ति (?) कचिदनेकस्वरस्यापि इय् । यथा ईयतुः ॥ 'उनि-
धातोः' 'य्यौ वा' इति सूत्रद्वयेन केवलस्य ईकारस्य उकारस्य च इयादिकार्यम् । अत्रतु
'नुधातोः' इत्यनेन सूत्रेण सर्वत्र इवर्णस्य उवर्णस्य च इयादि कार्यं भवति इति विशेषः ।
अनेन सूत्रेणानेकस्वरस्यासंयोगपूर्वस्यास्येकारस्य यकारो भवति । विव्यतुः विव्युः । गुणः ।
विवयिथ ॥

स्वरान्तात्रित्यानिटस्थपो वेद् ॥ विवयिथ-विवेथ आजिथ विव्य^{भू}इ^{शा}
विव्य । विवाय विवय, विव्यिव-आजिव, विव्यिम-आजिम । घीयात् अन^ण
नैकस्वरादनुदात्तात् ॥ एकस्वराद्धातोर्धातुपाठेऽनुदात्त इत्येवं पठितादि^{भू}
डागमो न भवेति ॥

'स्वरान्तात्' ॥ स्वरान्तात्रित्यानिटो धातोः थपो वा इट् भवति । अनेनास्य वेद् भवति ।
'गुणः' विवेथ विव्यथुः विव्य । विवाय विवय विव्यिव विव्यिम । वीयात् । अज् ता इति
स्थिते 'अजेरार्धधातुके' अनेन वीरादेशः । घी वा इति स्थिते । सूत्रम्—'नैकस्वरादनुदा-
त्तात्' ॥ न एक एव स्वरः यस्य स नैकस्वरस्तस्मात् एकस्वरात् अनुदात्तात् त्रिपदं सूत्रम् ।
यो धातुरेकस्वरात्मकः धातुपाठेऽनुदात्त इति सन्नकः कथितस्तस्मात्परेषा पूर्वोक्तानां सिस-
तासीत्यपा इडागमो न भवति । उदात्ताः सेट एष्टव्याः । तथाऽनुदात्ता अनिट एष्टव्याः ।
अनुदात्ता धातवो धातुपाठश्चेत्याः । अत्रानिटकारिकास्त्रि तस्याः श्लोकाः सन्ति ॥

॥ अथानिटकारिकाः ॥

अनिट्स्वरान्तो भवतीति दृश्यता-
मिमांस्तु सेटः प्रवदन्ति तद्विदः ।

अदन्तमृदन्तमृतां च घृद्घृजौ

भ्रिटील्लिखणेष्वथ शीङ्श्रियावपि ॥ १ ॥

गणस्यमृदन्तमृतां च रसुवौ क्षुवं तथोणोतिमथो गुणक्षुवः ।

इति स्वरान्ता निपुणैः समुचितास्ततो हसान्तानपि सन्निवोधत ॥ २ ॥

शक्तिस्तु कान्तेष्वनिडेक इष्यते घसिश्च सान्तेषु वसिः प्रसारणी ।

रमिश्च भान्तेष्वथ मैथुने यमिस्ततस्तृतीयो लभिरेव नेतरे ॥ ३ ॥

यमिर्जमान्तेष्वनिडेक इष्यते रमिर्दिवादावपि पठयते मनिः ।

नमिश्चतुर्थो हनिरेव पञ्चमो गमिस्तु पष्ठः प्रतिपेधवाचिनाम् ॥ ४ ॥

दिहिर्दुहिर्मेहतिरोहती चहिर्नहिस्तु पष्ठो दहतिस्तथा लिहिः ।

इमेऽनिटोष्टाविह मुक्तसंशया गणेषु धान्ताः प्रविभज्य कीर्तिताः ॥ ५ ॥

दिशि दृशि दंशिमथो मृशि स्पृशि रिशि रुशि क्रोशतिमष्टमं विशिम् ।

लिशि च शान्ताननिटः पुरोगाः पठन्ति पाठेषु दशैव नेतरान् ॥ ६ ॥

रुधिः सराधिर्पुषिचन्धिसाधयः कुधिः क्षुधिः शुध्यतिबुध्यती व्यधिः ।

इमे तु धान्ता दश चानिटो मतास्ततः परं सिद्धयतिरेव नेतरे ॥ ७ ॥

शिपिं पिपिं शुष्यतिपुष्यती त्विपिं श्लिपिं विपिं तुष्यतिदुष्यती द्विपिम् ।

इमान्दशैवोपदिशन्त्यनिट्विधौ गणेषु पान्तान्कृपिकर्पती तथा ॥ ८ ॥

तपिं तिपिं चापिमथो वपिं स्वपिं लुपिं लिपिं तृप्यतिदृप्यती सृपिम् ।

स्वरेण नीचेन शपिं छुपिं क्षिपिं प्रतीहि पान्तान् पठितांस्त्रयोदश ॥ ९ ॥

अदिं हदिं स्कन्दिभिदिच्छिदिक्षुदीन् शदिं सदिं खिद्यतिपद्यतिस्विदीन् ।

तुदिं नुदिं विद्यति विन्द इत्यपि प्रतीहि दान्तान् दश पञ्च चानिटः ॥ १० ॥

पचिं वचिं विचिरिचिरञ्जिपृच्छती-

ञ्जिणिं सिञ्चिं मुचिं भजिभञ्जिभृज्जतीन् ।

व्यजिं यजिं युजिरुजिसञ्जिमज्जतीन्

मुजिं स्वजिं सृजिमृजी विद्वानिदस्वरान् ॥ ११ ॥

इत्यनिट्कारिकाः ॥ वेता-अजिता । वेप्यति-अजिप्यति । आजिप्यत्-अवे-

प्यत् । आजीत् । 'धातोर्नामिनः' 'सेः' अवपीत् । पुत्वम् । अवैषाम् अवपुः ।

तथा चाकारान्ताः सर्वेऽप्यनिटो दरित्रावर्जम् ॥ भूसत्तायाम् । रु शब्दे । स्तु प्रसवणे क्षु तेजने । शीद् स्वप्ने । यु मिश्रणे । णु शब्दे । दुक्षु शब्दे । दु ओधिगतिवृद्धोः । डीद् विहायसा गतौ । शिञ् सेवायाम् । वृङ् समकौ । वृङ् सवरणे । इत्येतद्वर्ज अन्ये इवर्णो-
वर्णान्ता धातवोऽनिटो ज्ञेयाः ॥ दु ओधिद् गतिवृद्धोः । शिञ् सेवायाम् । एतौ द्वौ वर्जयित्वा इकारान्ताः सर्वेऽप्यनिटः ॥ ईकारान्तेषु शीद् स्वप्ने । डीद् विहायसा गतौ ।

एतौ द्वौ वर्जयित्वान्ये सर्वेऽप्यनिटः ॥ उकारान्तेषु यु रु णु क्षु सु ऊणुब् पतान्सत-
धातून्वर्जयित्वाऽन्ये सर्वेऽप्यनिटः । उकारान्ताः सर्वेऽपि सेटः न कोऽप्यनिट् । ऋकारा-
न्तेषु वृष् संभक्तौ । वृज् वरणे । जागृ निद्राक्षये । एतांस्त्रीन्धातून्वर्जयित्वान्ये सर्वेऽप्य-
निटः । एकारान्ताः पठेवानिटः । ऐकारान्ताः सर्वेऽप्यनिटः । ओकारान्ताः पञ्चैवानिटः ।
औकारान्तो धातुः कोपि नास्ति ॥ अथ व्यञ्जनान्ताः कथ्यन्ते । तथात्रानिटत्वाधिकारा-
त्कातञ्सूत्राणि लिख्यन्ते । शक्रेः कात् नेद् । पचि विचि सिचि विचि मुचैश्चात् । प्रच्छेः
छात् । युजि रुजि भुजि मञ्जि त्यजि भ्रञ्जि यजि मञ्जि सृजि मिजि विजिर् पञ्चैर्जात् ।
अदि तुदि नुदि क्षुदि स्विदि स्विद्यति विन्दति छिदि मिदि हदि सदि पदि चिदेर्दात् । राधि
रुधि क्रुधि क्षुधि धन्धि साधि शुष्यति वुष्यति युधि मुधि व्यधेर्धात् । हनिमन्यतेर्नात् ।
आपि तपि तिपि स्वपि वपि क्षिपि लुपि छुपि लिपि सृपेः पात् । यभिरभिलभिभ्यो भेभ्यः ।
यमि रमि नमि गमेर्मात् । रिशि रुशि क्रुशि लिशि विशि दिशि दशि स्पृशि मृशि वंशेः
शात् । त्विपि पुष्यति कृषि श्लिष्यति द्विपि रिपि विवि मिपि सिपि सुपि शुपि तुपि दुपेः
पात् । वसि घसेः सात् । दहि दिहि दुहि मिहि मुहि रुहि लिहि नहि वहेर्हात् । च प्रहि-
गुहेः सने एभ्यो धातुभ्यः 'सिसतासीत्यपामिद्' इति सूत्रेण इडागमो न भवति । अत्र
सर्वस्य कात् अस्य पदस्य ककारात् क इत्यर्थे कार्यः (?) । इति धातवोऽनिटः । एतेषामर्था
धातुपाठादवगन्तव्याः । अनेन सूत्रेण च व्याख्यानेन वीरादेशस्य इदमपेक्षो भवति ।
गुणः । वेता अजिता । वेप्यति अजिष्यति । खरादेः । आजिष्यत् अवेप्यत् । आजीत्
आजिष्टाम् आजिषुः । 'धातोर्नामिनः' अवैषीत् । पृत्वम् । अवैष्टाम् अवैषुः ॥

क्षि क्षये । क्षयति । क्षयेत् । क्षयतु । अक्षयत् । चिक्षाय । 'नुधातोः' चिक्षि-
यतुः ॥ ये ॥ अनपि यकारे पूर्वस्य दीर्घो भवति ॥ क्षीयात् । क्षेता । क्षे-
प्यति । अक्षेप्यत् । 'धातोर्नामिनः' अक्षैषीत् अक्षैष्टाम् अक्षैषुः ॥

क्षि क्षये । पूर्ववत् त्रिषादयः । गुणः । क्षयति । क्षयेत् । क्षयतु । अक्षयत् । क्षि णप्
इति सिते 'द्विश्च' क्षि क्षि णप् इति जाते 'शसात् लपाः' अनेन सूत्रेण ककारः शेषः
'कुहोक्षुः' चिक्षि णपिति जाते 'धातोर्नामिनः' अनेन वृद्धिः । 'स्वरहीनं' चिक्षाय 'नुधातोः'
चिक्षियतुः चिक्षियुः । क्षि धात् इति जाते ॥ सूत्रम्—'ये' ॥ एकपदं सूत्रम् । अनपि यकारे
परे सति पूर्वस्य खरस्य दीर्घो भवति । अनेन दीर्घः । क्षीयात् क्षेता क्षेप्यति अक्षेप्यत् ।
'धातोर्नामिनः' अक्षैषीत् अक्षैष्टाम् अक्षैषुः ।

कटे वर्षावरणयोः । कटति । कटेत् । कटतु । अकटत् । चकाट ॥ ऋयन्त-
क्षणश्चसिजागृहसादिवर्जं सेटि सौ न वृद्धिः ॥ हसादय एकारेतः ।
अकटीत् अकटिष्टाम् अकटिषुः ।

कटे वर्षावरणयोः । कटति । लिटलकारे 'कुहोक्षुः' 'अत उपधायाः' अनेन वृद्धिः ।
चकाट चकटतुः चकटुः । कट्यात् कटिता कटिष्यति अकटिष्यत् । पूर्वोक्तसूत्रैः अकट्
इति ईद् दिप् इति जाते ॥ सूत्रम्—'इयन्तं' ॥ इयन्तक्षणश्चसिजागृहसादिवर्जं सेटि सौ परे

वृद्धिर्भवति । अत्र ह्रस्वादयः एकारेतो ज्ञातव्याः । अनेन वृद्धिनिषेधः 'इट ईटि' 'सवर्णे दीर्घः' अकटीत् ।

गुप् रक्षणे ॥ आयः ॥ गुप्धूपविच्छिपणिपनिभ्यः स्वार्थे आयः प्रत्ययो भवति । अनपि तु वा ॥ उपधाया गुणः ॥ स धातुः ॥ स यडादिप्रत्ययान्तः शब्दो धातुसंज्ञो भवति ॥ धातुत्वाच्चादयः । गोपायति । गोपायेत् गोपायतु । अगोपायत् । 'कासादिप्रत्ययादाम्' गोपायांचकार । गोपायामास । गोपायांबभूव । जुगोप ॥ यत्तः ॥ यकारस्याकारस्य च लोपो भवत्यनपि ॥ गोपाय्यात्-गुप्यात् । गोपायिता-गोपिता । 'ऊदितो वा' गोप्ता । गोपायिष्यति-गोपिष्यति-गोप्स्यति । अगोपायिष्यत्-अगोपिष्यत्-अगोप्स्यत् । अगोपायीत्-अगोपीत् । 'अनिटो नामिबतः' अगौप्सीत् । ज्ञप्तात् । अगौप्ताम् । एवं धूप सन्तापे । धूपायति । धूपायांचकार । धूपायामास । धूपायांबभूव । दुधूप । दीर्घोपधत्वाच्च गुणः ।

गुप् रक्षणे । ऊकारः 'ऊदितो वा' इति कार्यार्थः ॥ सूत्रम्—'आयः' ॥ एकपदं सूत्रम् । गुप्धूपविच्छिपणिपनिभ्यो धातुभ्यः स्वार्थे आयः प्रत्ययो भवति अनपि वा भवति । गुप् आय इति स्थिते 'उपधाया लघोः' 'स्वरहीनं' गोपाय इति जाते ॥ सूत्रम्—'स धातुः' ॥ सः धातुः । यडादिप्रत्ययान्तः शब्दो धातुसंज्ञो भवति । सुगमम् । धातुत्वाच्चादयः । गोपायतिप् इति जाते 'अप् कर्तरि' गोपाय अप् तिप् इति जाते 'अदे' 'स्वर०' गोपायति गोपायेत् गोपायतु अगोपायत् । गोपाय णप् इति स्थिते 'कासादिप्रत्ययादाम्' । अनेन सूत्रेण आम् प्रत्ययो भवति तदा गोपाय आम् कृ णप् इति जाते 'सवर्णे दीर्घः' सह गोपायां कृ णपिति जाते 'द्विभ्य' 'रः' 'कुहोभ्युः' 'धातोर्नामिनः' 'नश्चापदान्ते ज्ञप्ते' 'स्वरहीनं' गोपायांचकार गोपायामास गोपायांबभूव । 'अनपि वा' इत्युक्तत्वात् वा आयप्रत्ययो भवति । आयप्रत्ययभावे आम्प्रत्ययभावो भवति । गुप् णविति स्थिते 'द्विभ्य' 'कुहोभ्युः' अनेन गकारस्य जकारो भवति । 'उपधाया लघोः' अनेन गुणो भवति 'स्वरहीनं' । जुगोप जुगुपतुः जुगुपुः । गोपाय यात् इति स्थिते ॥ सूत्रम्—'यत्तः' ॥ यच्च अत् च यत् तस्य यत्तः । यकारस्य अकारस्य च अनपि विषये लोपो भवति । अनेनाकारस्य लोपः । गोपाय्यात् । आयामावे सति गुप्यात् । अस्य धातोः 'ऊदितो वा' अनेन सूत्रेणेद्विकल्पो भवति । अनपि आयप्रत्ययस्यापि विकल्पोऽस्ति । गोपायिता गोपिता 'ऊदितो वा' गोप्ता । अन्यानि रूपाणि मूले उक्तान्यतो न लिखितानि । अनिटो नामिबतः । अनेन वृद्धिर्भवति । अगौप्सीत् । समाप्तोऽयं धातुः ॥ धूप संतापे । 'आयः' अनेन सूत्रेणास्यापि आयः प्रत्ययः । दीर्घोपधत्वाच्च गुणः । धूपायति धूपायांचकार धूपायामास धूपायांबभूव । आयामावे दुधूप । अन्यानि रूपाणि सुगमानि ।

तप सन्तापे । तपति । तपेत् । तपतु । अतपत् । तताप तेपतुः । तेपुः ।

तेपिथ ॥ अनित्वतो नित्यानिटस्थपो वेट् ॥ ततप्य । तप्यात् । तप्ता ।
तप्स्यति । अतप्स्यत् । अताप्सीत् ।

तप् संतापे । पूर्ववत् तिवाद्यः । तपति तपेत् तपतु अतपत् । 'अत उपधायाः' अनेन
वृद्धिः । तताप । 'लोपः पचां कित्ये चास्य' अनेनैत्वपूर्वलोपौ भवतः । तेपतुः तेपुः ।
तेपिथ ॥ सूत्रम्—'अत्वतो०' ॥ अत्वतो नित्यानिटो धातोः भपो वा इड् भवति । अनेनास्य
वा इड् । ततप्य तप्यात् । तप्ता तप्तायै तप्तारः । तप्स्यति अतप्स्यत् । 'णित्ये' अनेन सूत्रेण
सैणित्यात् 'अत उपधायाः' अनेन सूत्रेण वृद्धिः । अताप्सीत् । झसात् । अताप्ताम्
अताप्सुः ।

क्रम पादविशेषे ॥ क्रमुभ्रमुभ्रसिधुटिलप्राशस्ताशो वा यः प्रत्ययो
वक्तव्यः ॥ चतुर्षु । क्राम्यति ॥ क्रमः पे चतुर्षु दीर्घता वक्तव्या ॥
क्रामति । क्राम्येत् । क्रामेत् । क्राम्यतु । क्रामतु । अक्राम्यत् अक्रामत् ।
चक्राम । क्रम्यात् । क्रमिता । क्रमिष्यति । अक्रमिष्यत् । अक्रमीत् ।

क्रम पादविशेषे । 'क्रमु भ्रमु०' एभ्यो वा यः प्रत्ययश्चतुर्षु लकारेषु परेषु । सुगमोऽस्यार्थः ॥
द्वितीयं सूत्रम्—'क्रमः पे' ॥ क्रमुधातोः परस्यैपवे चतुर्षु परेषु दीर्घता वक्तव्या अनेन दीर्घः
प्रथमसूत्रेण यप्रत्ययः द्वितीयेन दीर्घता भवति । क्राम्यति । यप्रत्ययाभावे क्रामति । एवम-
न्यान्यपि रूपाणि ज्ञेयानि । लिट्लकारे क्रम णप् इति स्थिते 'विश्व' पूर्वस्य 'इसादिः' इति
रेफमकारयोर्लोपे 'चक्रम् अ' इति स्थिते 'अत उपधायाः' अनेन सूत्रेण वृद्धिः । ('रः')
'कुहोश्चुः' चक्राम चक्रमतुः चक्रमुः । क्रम्यात् क्रमिता । अन्यानि रूपाणि मूले वक्तानि
सन्ति । 'णित्ये' इति णित्यात् । 'अत उ०' अनेन वृद्धिप्राप्तौ 'म्यन्तक्षण०' इत्यनेन सूत्रेण
वृद्धेरभावः । अक्रमीत् अक्रमिष्टाम् अक्रमिषुः ॥

यम उपरमे ॥ गमां छः ॥ गम्यम् इपूर्णां छो भवत्यपि ॥ यच्छति । यच्छेत् ।
यच्छतु अयच्छत् ययाम येमतुः येमुः । येमिथ-ययन्थ । यम्यात् । यन्ता ।
यंस्यति अयंस्यत् ॥

यम उपरमे ॥ 'गमां छः' । इदं सूत्रमिति । गमां छः । गम् यम् इपूर्णां धातूनां छकार-
देशो भवति तिवादिषु चतुर्षु लकारेषु परेषु । यम् अप् तिप् इति स्थिते अनेन मकारस्य
छकारः । कुतोऽयमादेशो मकारस्य भवति, तत्राह 'पद्यीर्नि०' अनेन नियमसूत्रेण मकारस्य
छादेशो भवति तदा यच्छ् अप् तिभिपि जाते 'स्वरहीनं०' 'छः' 'खसे चपा०' । यच्छतः
यच्छेत् यच्छतु अयच्छत् । 'अत उपधायाः' ययाम । 'य यम् अतुस्' इति स्थिते 'लोति
पचां०' अनेनैत्वपूर्वलोपौ भवतः । येमतुः । येमुः । येमिथ । 'अत्वतः' अनेन वा इट् ।
इडभावे एत्वपूर्वलोपत्वाभावः 'सेटिथपि' इत्युक्तत्वात् । ययन्थ । यम्यात् । 'नञ्चा०'
यन्ता यंस्यति अयंस्यत् । अयं सि ईट् दिप् इति स्थिते ॥

आदन्तानां यमिरमिनमीनां सेरिट् सक्र च पे वक्तव्यौ ॥ अयंसीत्
अयंसिष्टाम् अयंसिषुः ॥

सूत्रम्—‘आदन्तानाम्’ ॥ आदन्तानां यमिरगिनमीनां सेरिद् चैतेषां धातूनां सगागम एतौ द्वौ परस्मैपदे वक्तव्यौ । अनेनाख्येद्सकौ भवतः । तदा अयं सक् इद् सि ईप् दिपिति स्थिते । ककारः टकारश्चेतौ ‘इटईटि’ ‘सवर्णे०’ दिसिमी । पकारः इत् । ‘खरहीनं०’ ‘वावसाने’ ‘ह्यन्त०’ अनेन वृद्धेरभावो भवति । ‘नश्चापदान्ते’ अनेन मकारस्यानुस्वारो भवति । अयंसीत् अयंसिष्टाम् अयंसिपुः । समाप्तोयम् ।

णमु प्रहत्वे शब्दे च । नमति । नमेत् । नमतु । अनमत् । ननाम नेमतुः । नेमुः । नेमिथ-ननन्थ । नम्यात् । नन्ता । नंस्यति । अनंस्यत् । अनंसीत् अनंसिष्टाम् अनंसिपुः ।

णमु प्रहत्वे शब्दे च । पूर्ववत्तिवाद्यः ‘आदेः णः झः’ अनेन णकारस्य नकारो भवति । नमति । लिट्लकारे ‘अत उपधायाः’ ननाम । लोपः । नेमतुः । नेमुः । नेमिथ । अत्वतः । ननन्थ । अन्येषां लकाराणां रूपाणि मूले उक्तानि । लुङ्लकारे ‘आदन्तानां’ अनेनेद्सकौ भवतः । ‘ह्यन्त०’ अनेन वृद्धेरभावः । अनंसीत् । अनंसिष्टाम् अनंसिपुः । अयं धातुरनिद् ।

गम्ल् गतौ । लकारो लिट्कार्यार्थः । गच्छति । गच्छेत् । गच्छतु । अगच्छत् । जगाम ॥ गमां खरे ॥ गम् हन् जन् खन् घस् एतेषामुपधाया लोपो भवति क्लीत्यङ्गे खरे ॥ जग्मतुः जग्मुः । जगमिथ जगन्थ । गम्यात् । गन्ता ॥ हन्तः स्वपः ॥ हन्तेर्लकारान्तात्स्वप इडागमो भवति गमेश्च ये ॥ गमिष्यति । अगमिष्यत् ॥ लिट्पुषादेर्ङः ॥ लितो धातोः पुषादेर्युतादेश्च ङप्रत्ययो भवति दिवादौ परस्मैपदे ॥ सेरपवादः अङ्गे । इत्युक्तेर्नोपधा-लोपः ॥ अगमत् अगमताम् अगमन् ॥

गम्ल् गतौ । लकारो लिट्कार्यार्थः । गम् अप् तिप् इति स्थिते । ‘गमां छः’ अनेन मकारस्य छकारः । ‘खर’ ‘छः’ ‘खसे०’ गच्छति । गम् णप् इति स्थिते ‘द्विञ्च’ पूर्ववत् ‘हुहोश्चुः’ ‘अत उपधायाः’ जगाम । ज गम् अतुम् इति स्थिते ॥ सूत्रम्—‘गमां खरे’ ॥ गमां खरे । गम् हन् जन् खन् घस् एतेषां धातूनां किति ङिति च खरे परे च उपधाया लोपो भवति अङ्गे खरे । अनेनोपधाया लोपो भवति । ‘खर०’ जग्मतुः जग्मुः । जगमिथ । ‘अत्वतो०’ ‘नश्चा०’ जगन्थ । अन्यानि मूले सन्ति तथापि लिप्तामि । गन्ता । गम् स्वप् तिपिति स्थिते । सूत्रम्—‘हन्तः स्वपः’ ॥ हन् च कर्त्तृ च हन्तृ तस्मात् हन्तः स्वपः । हन्तेर्लकारान्ताद्भातोः स्वप इडागमो भवति गमेश्च परस्मैपदे । अनेनेद् । गमिष्यति अगमिष्यत् ॥ सूत्रम्—‘लिट्पुषादेर्ङः’ ॥ ल लकारः इत् यस्यासौ लिट् । पुष् आदिर्धस्यासौ पुषादिः । लिङ् पुषादिश्च लिट्पुषादिः तस्मात् लिट्पुषादेः ङः द्विपदं सूत्रम् । लितो धातोः पुषादेर्युतादेश्च भूतार्थे ङप्रत्ययो भवति दिवादौ परे सति । सेरपवादो भवति । ज गम् ङ दिपिति जाते ‘गमां खरे’ अनेनोपधाया लोपो प्राप्तेऽङ्ग इत्युक्तत्वाज्जोपधाया लोपः । छकारोः गुणप्रतिपे-धार्थः । ‘खर०’ अगमत् ।

चम् । तेन रा आरः र अरः । मरुदुषरितमनेहोपकारकं तत्रम् । पुन्यम् ।
कष्टा ॥ कृपादीनां रो वा यत्तन्त्रयः ॥ कष्टो । सारो मने दशाम् ॥ पदोः
कः से ॥ घातोः पकाररुकारयोः कन्वं भवति मकारे परे ॥ कितान्यः मः
कृतस्य । कपसंयोगे क्षः । कक्षपनि-कक्ष्येति । अक्षयन्-अक्षयन्-प्रकाशीन् ।
अनिटो नामिवतः । अकारादीन् ॥ कृपादीनां वा सिर्वक्तव्यः ॥ 'कृ
सृष्ट् सृष्ट् सृष्ट् सृष्ट्' एते कृपादयः तत्पद्ये ॥ हृन्नापान्तात्मन् ॥ हकारा-
न्तात् शकारान्तात् पकारान्तात् नाम्युपधादविद्यमानेदो दिवादौ परे मरुद-
त्ययो भवति द्यो वर्जयित्वा । सेरपमादः ॥ अकृष्यन्-अकृष्यताम् अकृष्यन् ।

कृष् विलेगने । पूर्वयन् । उपधायाः । कर्त्तुः । डिङ्प्रसारं 'डिभ' 'रः' 'कुदोभुः' 'उप-
धायाः' 'स्वर' 'चर्का' चकृषतुः चर्कयिष कृत्यान् । कृष् ता इति मिते । 'उपधायाः' । कृ
भरुप्ता इति जातम् ॥ तत्र सूत्रम्—'सारो मने दशाम्' ॥ र अरः मने दशां 'द्वे' 'उजो' ।
दशादीनां दम् सृष्ट् सृष्ट् सृष्ट् कृष् सृष्ट् सृष्ट् सृष्ट् इत्यादीनां धातूनां संयन्त्रिनो र् इत्येतस्या-
पययस्य हसे परे र इत्यादेशो भवति सम्प्र एवादेशो भवति । तत्र उट्प्रत्य इत्यादी रमौत्र
दर्शनात् अरो रो भवति । अर् इति निर्देशान् इत्यादीनां गुणोपि मूचिनमेन पूरं गुणं
विधाय पश्चात् रकारः कार्यः इत्यभिप्रायः । रा र इति तत्रोपात्तम् । तेन रा आरः, र
अरः । स्रुदुषरितमनेहोपकारकं तत्रम् । अनेन अरः रः जातः । तदा कृ र् पृ ता इति
जाते 'स्वरहीनं' 'धुभिः धुः' कष्टा ॥ तथाप्य सूत्रम्—'कृपादीनाम्' ॥ कृष् सृष्ट् सृष्ट् सृष्ट् सृष्ट्
एतेषां धातूनां रः अरो वा भवति । अनेन त्रिवन्वः । कष्टो कृष् सृष्ट् इति मिते । गुणः ।
'सारो मने' 'स्वरहीनं' तदा कृष् सृष्ट् इति जातम् ॥ तत्र सूत्रम्—'पदोः कः से' ॥ पश्च
द्वय पदो तयोः पदोः कः से त्रिपदं सूत्रम् । धातुसंयन्त्रिनोः पकाररुकारयोः कत्वं भवति
सकारे परे । ह्यादानेवायं विधिः । तेन मधुलिट् सु इत्यादी ककारो न भवेत् अनेन पका-
रस्य ककारः । 'फिलात्' 'कपसंयोगे क्षः' 'स्वरहीनं' प्रक्षयति । विकल्पेन अरो रो न भवति ।
कक्ष्येति । लङ् लकारे । अक्षयत् । अक्षयन् । अकृष्य सि ईद् दिप् इति मिते 'अनिटो'
'सारो मने' 'स्वरहीनं' अत्रापि सि ईद् दिप् इति जाते 'पदोः कः से' अनेन पक्ष कः ।
'फिलात्' 'कपसं' 'स्वरहीनं' अत्राशीन् अत्राष्टां अत्राधुः । रकाराभावे अकाराशीन्
अकाराष्टम् अकाराधुः । सूत्रम्—'कृपादीनाम्' ॥ कृपादीनां धातूनां 'भूते सिः' इति सूत्रेण विहितः
सिप्रत्ययो वा भवति । सेरमात्रपक्षे ॥ सूत्रम्—'हृन्नापान्तात्मन्' ॥ हृन्ना पश्च पश्च हृन्नायाः से
अन्ते यस्य स हृन्नापान्तस्तस्मान् हृन्नापान्तात् सङ् हकारान्तात् दुह् मिद् इत्यादेः शकारा-
न्तात् दृशि वर्जयित्वा बिद् आदेः, पकारान्तात् कृपादीनाम्युपधान् अविद्यमानेदो घातो-
भूतेऽर्थे दिपादौ परे रोः स्थाने सङ्प्रत्ययो भवति । ककारो गुणनिपेधार्थः स्थाननियमा-
र्थः । तदा अकृष् स दिप् इति जाते 'पदोः कः से' 'फिलान्' 'कपसं' 'स्वरहीनं'
अकृष्यन् अकृष्यतां अकृष्यन् । सङ्प्रत्ययस्य सकारः सत्वर एव सिप्रति ।

रूपं हिंसायाम् । 'उपधाया लघोः' रोपति । रोपेत् । रोपतु । अरोपत् । लोप ।
पार. २१

रूपतुः । रुरुपुः । रुरोपिथ । रुण्यात् । रोपिता । रोष्टा । रोपिष्यति । अरोपिष्यत् । अरोपीत् ।

रुप् हिंसायाम् पूर्ववत् तिवादयः 'उपधाया लघोः' रोपति । लिट् लकारे रुरोप । रुण्यात् रोपिता 'इषुसद्' अनेनेद् विकल्पः 'पुभिः पुः' रोष्टा । अन्यानि गूढे सन्ति ।

उष् दाहे । ओपति । ओपेत् । ओपतु । औपत् ॥ उपविद् जागृणामाम्वा वक्तव्यः ॥ ओपांचकार । उवोप । उवोपिथ । उव्यात् । ओपिता । ओपिष्यति । औपिष्यत् । औपीत् ।

उप् दाहे । पूर्ववत् । ओपति । 'स्वरदेः' । उप् णप् इति स्थिते ॥ सूत्रम्—'उपविद् जागृणां' ॥ ओपांचकार । आमभावे उवोप ऊपतुः । उवोपिथ । अन्यानि सन्ति ।

मिह सेचने । मेहति । मेहेत् । मेहतु । अमेहत् । मिमेह मिमिहतुः मिमिहुः । मिमेहिथ । मिह्यात् । 'हो ढः' 'तथोर्धः' घृत्वम् ॥ ढि ढो लोपो दीर्घश्च ॥ ढकारस्य ढकारे परे लोपो भवति पूर्वस्य च दीर्घः ॥ मेढा । मेक्ष्यति । अमेक्ष्यत् । 'हृशपान्तात्सक्' 'हो ढः' 'पढोः कः से' । अमिक्षत् । अमिक्षताम् । अमिक्षन् ॥

मिह सेचने । 'उपधायाः' मेहति । लिट् मिमेह । मिह्यात् । मिह ता इति स्थिते । हो ढः तदा मिह ता इति जाते तथोर्धः । मिह ता इति जाते । 'पुभिः पुः' मिह ढा इति जाते ॥ सूत्रम्—'ढि ढो लोपो' ॥ मी ढा इति जाते गुणः । वात्र 'ढि ढो लोपो दीर्घश्च' इति सूत्रप्राप्तेः प्राक् 'उपधाया लघोः' अनेन गुणः कार्यः । मेढा मेढारौ मेढारः । मिह स्यप् तिप् इति स्थिते 'हो ढः' 'पढोः कः से' 'किलात्' 'कपसंयोगे' 'उपधाया लघोः' मेक्ष्यति । अमेक्ष्यत् । 'हृशपान्तात्सक्' । मिह स विप् इति जाते 'हो ढः' 'पढोः कः सेः' 'किलात्' 'कपसं' 'स्वरहीनं' अमिक्षत् ।

दह भस्मीकरणे । दहति । दहेत् । दहतु । अदहत् । ददाह देहतुः देष्टुः । देहिय-ददग्ध । दद्यात् । दग्धा । दादेर्धः । आदिजवानां क्षमान्तस्य क्षमाः सध्वोः । रससे चपा । किलात्पः सः कृतस्य । कपसंयोगे क्षः । धक्ष्यति । अधक्ष्यत् । अघाहीत् । 'क्षसात्' अदाग्धाम् अघाक्षुः ।

दह भस्मीकरणे । दहति 'अत उपधायाः' ददाह । 'लोपः पचा' देहतुः देहिय । 'अत्वतो' अनेनेद् विकल्पः । तदा दह यप् इति स्थिते । 'दादेर्धः' अनेन दस्य घः 'तथोर्धः' अनेन धस्य घः । 'क्षये जवाः' अनेन घस्य गः । ददग्ध । दद्यात् । दग्धा । इदमपि रूपं पूर्वोक्तसूत्रैः सिध्यति । दह स्यप् तिप् इति स्थिते । 'दादेर्धः' अनेन दस्य घः 'आदिजवानां' अनेन दस्य घः । 'रससे चपा' अनेन पस्य कः 'किलात्' 'कपसंयोगे' धक्ष्यति । अधक्ष्यत् । दह सि इट् विप् इति स्थिते विवादो 'दादेर्धः' 'आदिजवानां' 'रससे' 'कपसं' 'स्वरहीनं' 'अत उपधायाः' 'अघाहीत्' । 'क्षसात्' अदाग्धाम् । अघाक्षुः । सपातोऽयम् ।

ग्लै ग्लै हर्षक्षये । आयादेशः । ग्लायति । ग्लायेत् । ग्लायतु । अग्लायत् ॥
सन्ध्यक्षराणाम् ॥ सन्ध्यक्षराणां धातूनामात्वं भवति अनपि विषये ॥
णप् । 'द्वित्र' 'ह्रस्वः' 'पूर्वस्य ह्रसादिः शेषः' 'कुहोश्चः' ॥ आतो णप् डौ ॥
आकारान्ताद्वातोः परो णप् डौ भवति ॥ टिलोपः । जग्ली. ॥ आतोऽ-
नपि ॥ धातोराकारस्य लोपो भवति अनपि किति ङिति खरे सेटि थपि
च ॥ जग्लतुः जग्लुः । जग्लिय-जग्लाय जग्लयुः जग्ल । जग्ली जग्लिय
जग्लिम ॥ संयोगादेरावन्तस्य किति यादादावेकारो वा वक्तव्यः ॥
ग्लायत् ग्लेयात् । ग्लायता । ग्लायति । अग्लायत् । अग्लासीत् अग्लासि-
ष्टाम् अग्लासिषुः ।

ग्लै ग्लै हर्षक्षये । पूर्ववत्तिथादायः । 'ऐ आय्' ग्लायति । लिङ्लकारे—ग्लै णप् इति
स्थिते ॥ सूत्रम्—'संध्यक्षराणाम्' ॥ संध्यक्षराणां आ सांकेतिकं द्विपदं । संध्यक्षराणानां
धातूनां अन्यस्वरस्थानपि विषये कर्तरि सिवादिचतुर्गणधर्जितस्थले आकारो भवति । अनेन
ग्लै इत्यस्य ग्ला जातः । तथा ग्ला णप् इति जाते 'द्वित्र' 'ह्रस्वः' । ग्ल ग्ला णप् इति
स्थिते—'पूर्वस्य ह्रसादिः' अनेन गकारोऽवशिष्टः 'कुहोश्चुः' जग्ला णप् इति जाते ॥ सूत्रम्—
'आतो णप् डौ' ॥ आतः णप् डौ । सांके० त्रिपदम् ॥ आकारान्ताद्वातोः परो यः प्रथमपुरुषे
उत्तमपुरुषे च णप् डौ भवति । इकारट्टिलोपार्थः । टिलकरणं विनापि रूपसिद्धौ यत् डौ इति
हिरकरणं तत् 'आतो युक्' इति युगागमनिषेधार्थम् । कृतेऽपि युगागमे टिलोपः स्यादेव ।
अनेन णप् डौ जातः डिङ्वाट्टिलोपः 'स्वर०' जग्ली जग्ला अतुक् इति जाते ॥ सूत्रम्—'भा-
तोऽनपि' ॥ आतः न अप् अनप् तस्यान् अनपि यत्र 'अप् कर्तरि' इत्यादि विकरणं न भवति
तत्र विभक्तौ परतः तस्या एव किति ङिति थ खरे परे इटि थ धातोराकारस्य लोपो
भवति । यत्र णयादौ अनप् तत्रापि तं विना सर्वोऽपि प्रत्ययः किन् । तत्रानेनाकारस्य
लोपो भवति । जग्लतुः । अन्यानि मूले सन्ति । ग्लायत् इति स्थिते ॥ सूत्रम्—'संयोगादे०' ॥
संयोगादेः आवन्तस्य धातोः किति यादौ परे एकारो वा वक्तव्यः । 'पष्ठोनिर्दिष्ट' अनेन
नियमसूत्रेण अन्तस्यैव भवति । ग्लायत् ग्लेयात् । अग्लासि ईट् दिप् इति स्थिते । 'आव-
न्तानाम्' अग्लात् ईट् सि ईट् दिप् इति जाते 'ईट् ईटि' 'सर्वणै' 'स्वरहीनं' अग्लासीत् ।

गै रै कै शब्दे । गायति । गायेत् । गायतु । अगायत् । जगौ जग्तुः जयुः ॥
दादेरे ॥ अपित्दाधामागैहाक्पिबसोस्थानामाकारस्यैकारो भवति आशीर्या-
दादौ परस्मैपदे परे ॥ गेयात् । गाता । गास्यति । अगास्यत् । अगासीत्
अगासिष्टाम् अगासिषुः ।

गै रै कै शब्दे । गायति । अन्यानि रूपाणि मूले सन्ति । आशिपि लिङ्लकारे विशेषः ।
गायात् इति स्थिते ॥ सूत्रम्—'दादेरे' ॥ दादेः य ॥ अपित् वा घा मा गै हाक् पिबस्ति
सोस्थानां आकारस्य एकारो भवति यादादेः परस्मैपदे परे । गेयान् । अन्यानि रूपाणि
पूर्ववत्साध्यानि वैयाकरणैः ।

एषे शब्दसंघातयोः । सत्त्वनिषेधः । ध्यायति । ध्यायेत् । ध्यायतु । अध्यायत् ।
‘सन्ध्यक्षराणाम्’ ‘शसात्सपाः’ ‘पाट्वर्गस्तवर्गजः’ इति पकारे गते तकार
एव । तथै । ध्यायात् ध्येयात् । ध्याता । ध्यास्यति अध्यास्यत् । अध्यासीत् ।

एषे शब्दसंघातयोः । नामधातुः । अनेनास्य सत्त्वनिषेधः । ‘ऐ आय्’ । ध्यायति । लिट्-
लकारे एषे णप् इति स्थिते ‘सन्ध्यक्ष०’ ध्या णप् इति जाते । ‘द्विश्च’ । ‘शसात्’ । पूर्वस्य
‘पाट्वर्गस्तवर्गजः’ इति पकारे गते तकार एव शेषः । तद्ध्या णप् इति जाते ‘आतो णप्
डौ’ ‘स्वरहीन’ तद्ध्यौ । अन्ततो नित्यानिटश्च धातोः थपो वेद् भवति । तस्मिन् तद्ध्याथ ।
‘सयोगादेः’ । ध्यायात् ध्येयात् । अन्यानि मूले सन्ति तेषां साधनं सुगमं पूर्णधातुवत् ।

दैप् शोधने । दायति । दायेत् । दायतु । अदायत् । ददौ । पिच्चादेकारा-
भावः । दायाम् । दाता । दास्यति । अदास्यत् । अदासीत् । अदासिष्टाम्
अदासिषुः । पिच्चात्सिलोपाभावः इत्यादि ।

दैप् शोधने । पकारो धातुभेदज्ञापनार्थः । पूर्ववत् त्रियादयः । ‘ऐ आय्’ दायति ।
ददौ । पिच्चात् ‘दादेरे’ अनेन एकारो न भवति । दायाम् । ‘आदन्तानाम्’ । अदासीत् ।
पिच्चात् ‘दादेरे’ अनेन सिलोपो न भवति ।

धेद् पाने । ट ईवर्थः । धयति । धयेत् । धयतु । अधयत् । दधौ । धेयात् ।
धाता । धास्यति । अधास्यत् । वा सिलोपः । अधासीत् अधासिष्टाम् अधा-
सिषुः । अधात् अधाताम् । ‘स्वाविदः’ ॥ उस्यालोपः ॥ उसि परे धातोरा-
कारस्य लोपो भवति ॥ अधुः । धेटः सेरद् । धातोर्द्वित्वं वेति केचित् ॥
आतोऽनपि ॥ धातोराकारस्य लोपो भवति अनपि किति ङिति स्वरे सेटि
थपि च ॥ अदधत् अदधताम् अदधन् ।

धेद् पाने । ट ईवर्थः । ‘ए अय्’ धयति । लिट्लकारे । ‘सन्ध्यक्षराणां’ ‘द्विश्च’ ‘ह्रस्वः’ ।
‘क्षपानाम्’ ‘आतो णप् डौ’ दधौ । ‘दादेरे’ धेयात् अधासीत् । ‘शाच्छा’ अनेन वा
सिलोपः । अधात् अधाताम् । अधा अन् इति जाते ‘स्वाविदः’ अधा उल् इति जाते ॥
सूत्रम्—‘उस्यालोपः’ ॥ उसि, आ साके०, लोपः । उसि परे सति धातोराकारस्य लोपो
भवति । अनेनाकारस्य लोपः । अधुः ॥ धेटः सेः स्थाने अह् धातोर्द्वित्वं वा भवति इति
केचिदाचार्या वदन्ति । अनेनाह्द्वित्वे भवतः । अ धा धा अह् दिप् इति जाते । ‘ह्रस्वः’ ।
‘क्षपानां’ ‘आतोऽनपि’ ‘स्वरहीन०’ अदधत् ।

दृशिर् प्रेक्षणे ॥ दृशादेः पश्यादिः ॥ दृशादेर्धातोः पश्यादिरादेशो भवति
चतुर्षु परेषु ॥ ‘दृश् क्र सृ शब्द सद् पा धा ध्या स्या ज्ञा दाण्’ एते दृशा-
दयः । ‘पश्य क्रञ्ठ घौ शीय सीद पिब जिघ्र घम तिष्ठ मन यच्छ’ एते
पश्यादयः । पश्यति । पश्येत् । पश्यतु । अपश्यत् । ददर्श ददृशतुः ददृशुः ।

सृजिदशोऽथपो वेद । ददर्शिय । गुणः 'रारो ह्रस्वे दृशाम्' यत्तम् । घृतम् । दद्रुष्ट ददृशथुः ददृश । ददर्श ददृशिव ददृशिम । दृश्यात् । द्रष्टा । द्रक्ष्यति । अद्रक्ष्यत् । 'अत उपधायाः' अद्राक्षीत् । 'ह्रसात्' घृत्वम् । अद्राष्टाम् अद्राधुः । पक्षे । 'इरितो वा' 'दृशादेर्हं गुणः' । अदर्शत् अदर्शताम् अदर्शन् ।

दृशिर् प्रेक्षणे पूर्ववत्तिवाच्यः । इरू अनुवन्धः 'इरितो वा' इति सूत्रस्य विशेषार्थः । दृश् अप् तिप् इति जाते ॥ सूत्रम्—'दृशादेः पश्यादिः' ॥ दृश् आदिर्यस्यासौ दृशादिस्य दृशादेः पश्य आदिर्यस्यासौ पश्यादिः । दृशादेर्धातोस्तिवादी विभक्तिवस्तुष्टये परे पश्य इत्यादिरा-
धेशो भवति । अनेन पश्यादेशः । पश्य अप् तिप् इति जाते । 'अदे' 'स्वरहीनं' पश्यति । लिट् लकारे—'उपधायाः' अनेन गुणः । ददर्श ददृशथुः ददृशुः । ददर्शिय । 'सृजिदशोः' इति सृजिदशोर्धात्वोः थपो वा इट् भवति । अनेनास्य थपि वा इट् भवति । इडभावे वृदृश् थप् इति जाते गुणः । 'उपधाया लघोः' 'रारो ह्रस्वे' अनेन अरो रः जातः 'दृशप०' घृत्वम् । वृष्ट्र । 'रारो' द्रष्टा । 'अत उपधायाः' अद्राक्षीत् । 'ह्रसात्' अद्राष्टाम् । अस्य 'इरितो वा' अनेन ङ प्रत्ययो भवति । तदा अट् ङ् क् दिप् इति जाते । 'दृशादेः' दृशादे-
र्धातोर्लकारे परे गुणो भवति । अनेन गुणः । ङकारो ङित्कार्यार्थः 'स्वर०' अदर्शत् ।

ऋ गतौ । ऋच्छादेशः । ऋच्छति । ऋच्छेत् । ऋच्छतु । आच्छेत् । रः पश्चात् ऋ अर् वृद्धिः । आर आरतुः आरुः ॥ अत्यर्तिर्व्ययतीनां थपो नित्यमिट् ॥ आरिय आरथुः । आर । आर आरिव आरिम ॥ गुणोर्ति-
संयोगाद्योः ॥ अर्तेः संयोगादेर्ऋदन्तस्य च गुणो भवति यकि यङि किति णादायाशीर्थादादौ च । अर्यात् । अर्ता । 'हनृतः स्यपः' अरिष्यति । आरिष्यत् ॥ सतिशास्त्र्यर्तिभ्यो ङो लुङि ॥ सेरपवादः ॥ लिट्पुपादेर्हः । आरत् आरताम् आरन् ॥ अर्तेर्ह्रादिः सेरपवादो लुङीति केचित् । आपीत् ।

ऋ गतौ । 'दृशादेः' अनेन ऋच्छादेशः । 'अदे' ऋच्छति चतुर्णां लकाराणां रूपाणि सन्ति सुगमत्वाद्वाक्यान् न कृतम् । ऋ णप् इति स्थिते 'द्विश्' 'रः' । अ ऋ णप् इति जाते । 'ऋ अर्' अर् णप् इति जाते 'अत उपधायाः' अनेन वृद्धिः । आर । 'गुणोर्ति' 'सर्वर्णे' आरतुः आरुः ॥ सूत्रम्—'अत्यर्ति०' ॥ अत्यर्तिर्व्ययतीनां धातूनां थपो नित्यमिट् भवति । 'अत्यतो' अस्य विकल्पस्यायमपवादः । आरिय । ऋ यात् इति स्थिते । सूत्रम्—
'गुणोर्तिसंयोगाद्योः' ॥ अर्तिश्च संयोगादिश्च अर्तिसंयोगादी तयोः अर्तिसंयोगाद्योः ऋ गता-
वित्यस्य धातोः संयोगादेर्ऋदन्तस्य च ऋकारस्य गुणो भवति यकि यङि किति णादौ आशीर्थादादौ च । अनेनारतुरिति रूपं सिद्धं भवति । गुणोऽनेन तदा अर्यात् । 'गुणः' अर्ता । 'हनृतः स्यपः' अनेनास्येत् । गुणः अरिष्यति 'स्वरदेः' आरिष्यत् ॥ सूत्रम्—'सर्ति-
शास्त्र्य०' ॥ सतिशास्त्र्यर्ति एभ्यो धातुभ्यो ङप्रत्ययो भवति सेरपवादः । अनेनास्य ङः । 'दृशादेः' 'स्वरदेः' । आरत् ॥ 'अर्तेः' । अर्तेर्ह्रादेर्धातोर्ङप्रत्ययो भवति लुङि । सेरपवादः इति केचिदाचार्या नदन्ति तेषां मते 'सेः' । 'स्वरदेः' । आपीत् इति रूपं सिद्धं भवति ।

सृ गतौ । धावादेशः । धावति । शीघ्रगतावेव धावादेशः । सरति । ससार
सस्रतुः सस्रुः । ऋदित्वात् ससर्थ । सस्रथुः सस्र । ससार-ससरसस्रव सस्रम् ॥
यादादौ ॥ ऋकारस्य रिढादेशो भवति यदादौ परस्यैपदे परे ॥ ङकारो
व्यवधानार्थः तेन 'ये' इति न दीर्घः । स्त्रियात् । सर्ता । सरिष्यति । असरि-
ष्यत् । पुषादित्वात् ङः । असरत् असरताम् असरन् ।

सृ गतौ । धावादेशः धावति । शीघ्रगतावेव धावादेशः । तदभावे सरति । लिट्-
कारे । ससार । धपि ऋदित्वाङ्गेत् । ससर्थ । सृ यात् इति स्थिते ॥ सूत्रम्—'यादादौ' ॥
एकपदं सूत्रम् । आशीरर्थे यादादौ परे घातोर्ऋकारस्य रिङ् इत्यादेशः परस्यैपदे एव ।
अत्रापि ङकारो 'ये' इति सूत्रेण विहितदीर्घनिषेधार्थः । स्त्रियात् । सर्ता । 'हृत्तुतः स्वप्' ।
सरिष्यति । असरिष्यत् । 'पुषादि०' अनेन ङः । 'हृशादेः' । असरत् ।

शङ्ल शतने ॥ शीयादेशे आत्मनेपदं वाच्यम् ॥ शीयते । शीयेत् ।
शीयताम् । अशीयत । शशाद । 'लोपः पचाम्' शेदतुः शेदुः । शेदिथ-श-
शत्थ । शघात् । शचा । शत्स्यति । अशत्स्यत् । लुदिच्चात् ङः । अशदत् ।

शङ्ल शतने । शीयादेशः ॥ सूत्रम्—'शीयादेशे०' ॥ शीयादेशे कृते सति आत्मनेपद वा-
च्यम् । अनेनास्मात्मनेपदत्वम् । शीयते । लिट्कारे । 'अत उपधायाः' शशाद् 'लोपः पचा'
शेदतुः । 'अत्वतः' अनेन वा इट् । शेदिथ । 'स्वसे' 'चपास्रसानाम्' शशत्थ शघात् 'रसे'
शत्ता । अन्यानि मूले सन्ति । 'लित्पुषादेर्ङ' अनेनास्य लुदित्वाद् ङः । अशदत् ।

पद्ल विशरणगत्ववसादनेषु । सत्वम् । सीदादेशः । सीदति । ससाद
सेदतुः सेदुः । सेदिथ-ससत्थ । सघात् । सचा । सत्स्यति । असत्स्यत् ।
असदत् । निपूर्वः । न्यपदत् ।

पद्ल विशरणगत्ववसादनेषु । सत्वम् । सीदादेशः । सीदति । ससाद । 'लोपः' सेदतुः ।
'अत्वतः' सेदिथ । 'स्वसे०' ससत्थ । 'रसे०' सत्ता । अन्यानि मूले सन्ति ॥ लुङ्लकारे
'लित्पुषादेर्ङ' असदत् । अथ धातुर्यदा निपूर्वो भवति तदा 'प्रादेश्च' अनेन पत्वम् ।
न्यपदत् ।

पा पाने ॥ पिवादेशः । पिबति । पिबेत् । पिबतु । अपिबत् । पपी पपतुः
पपुः । पपिथ-पपाथ । 'दादेरे' पेयात् । पाता । पास्यति । अपास्यत् । 'दादेः'
ये' अपात् ।

पा पाने । पिवादेशः । पिबति । लिट्कारे पा णप् इति स्थिते । 'द्विअ' 'एस्वः' 'आतो
णप् डौ' पपी 'आतोऽनपि' पपतु 'अत्वतो' पपिथ पपाथ । 'दादेरे' पेयात् । 'दादेः ये'
अनेन सेल्लोपो भवति । अपात् । अपाताम् । अपु- 'आतोर्नपि' इत्यनेनाकारग्य लोपः ।

घ्रा गन्धोपादाने । जिघ्रादेशः । जिघ्रति । जिघ्रेत् । जिघ्रतु । अजिघ्रत् ।
जघ्रौ जघ्रतुः जघ्नुः । जघ्रिथ-जघ्राथ । घ्रायात्-घ्रेयात् । घ्राता । घ्रास्यति ।
अघ्रास्यत् । अघ्रासीत् अघ्रात् ॥ घ्मा शुब्दाग्निसंयोगधोः । धमादेशः ।
धमति धमेत् । धमतु । अधमतु । दध्मौ । ध्मायात् । धमेयात् । ध्माता ।
ध्मास्यति । अध्मास्यत् । अध्मासीत् ॥

घ्रा गन्धोपादाने जिघ्रादेशः । जिघ्रति । घ्रा णप् इति स्थिते 'द्विष्य' 'ह्रस्वः' 'क्षपानाम्'
'कुहोक्षुः' 'आतो णप् डौ' जघ्रौ । 'अत्त्वतः'—जघ्रिथ जघ्राथ । 'संयोगादेः'—घ्रायात्
घ्रेयात् । 'आदन्तानाम्' अघ्रासीत् । 'शाच्छासा०' अनेन वा सेल्लोपः । अघ्रात् ॥

घ्रा गतिनिवृत्तौ । 'आदेः णः सः' सकारे जाते निमित्ताभावेन ठस्य थः ।
तिघ्रादेशः । तिघ्रति । तिघ्रेत् । तिघ्रतु । अतिघ्रत् । 'शसात्स्वपाः' तस्यौ तस्यतुः
तस्युः । स्थेयात् स्यायात् । स्याता । स्यास्यति । अस्यास्यत् । निपूर्वः ।
पत्वम् । न्यघ्रात् ॥

घ्रा गतिनिवृत्तौ । 'आदेः णः सः' अनेन पस्य सः । 'निमित्ताभावे' अनेन न्यायेन
ठस्य थः । 'दशादेः' तिघ्रादेशः तिघ्रति । स्या णप् इति स्थिते । 'द्विष्य' 'ह्रस्वः' 'क्षसात्'
'क्षपाना' सबर्णत्वात् 'आतो णप्' तस्यौ । 'दादेरे' स्थेयात् स्यायात् । लुङ्लकारे निपूर्वः ।
'दादेः पे' अनेन सेल्लोपो भवति । 'प्रादेश्च'—न्यघ्रात् ।

झा अभ्यासे । मनादेशः । मनति । मनेत् । मनतु । अमनत् । मन्नौ । मन्नतुः
मन्नुः । मन्निथ मन्नाथ । म्नायात् भ्रेयात् । म्नाता । म्नास्यति । अम्नास्यत् ।
अम्नासीत् ।

झा अभ्यासे । मनादेशः । पूर्ववत् तिवादयः । 'अदे' मनति । 'पूर्वस्य' मन्नौ । 'अत्त्वतः'
मन्निथ मन्नाथ । 'संयोगादेः'—म्नायात् भ्रेयात् । अन्यानि मूले सन्ति । लुङ्लकारे 'आद-
न्तानाम्' अम्नासीत् ।

दाण् दाने । यच्छादेशः । यच्छति । यच्छेत् । यच्छतु । अयच्छत् । ददौ
ददतुः ददुः । दादेरे देयात् । दाता । दास्यति । अदास्यत् । अदात् ।

दाण् दाने 'दशादेः'—अनेन यच्छादेशः । यच्छति । दा णप् इति स्थिते । 'द्विष्य' 'ह्रस्वः'
'आतो णप्' ददौ । 'आतोऽनपि' ददतुः 'अत्त्वतः' ददिय ददाथ । 'दादेरे' देयात् । लुङ्ल-
कारे 'दादेः पे' अनेन सेल्लोपो भवति । अदात् ।

हृ फौटिल्ये । हरति । हरेत् । हरतु । अहरत् । जहार । 'गुणोर्तिसंयोगाधोः'
जहरतुः जहरुः ॥ ऋदन्तस्य थपो नेट् ॥ जहर्थ जहरथुः जहर । जहार ।
जहर । जहरिय । जहरिम । हर्थात् । हर्ता । 'हनृतः सपः' हरिष्यति । अहरि-
ष्यत् । वृद्धिः अहर्षात् अहर्षाम् ॥

हृ कौटिल्ये । कुटिलस्य भावः कौटिल्यं । तस्मिन्कौटिल्ये । गुणः । हरति । हृ णप् इति स्थिते 'द्विश्च' 'रः' 'पूर्वस्य' 'कुहोश्चुः' 'धातोर्नामिनः' अनेन वृद्धिः—जहार । 'गुणोऽर्तिसं-योगाद्योः' अनेन किति णवाद्धौ गुणः । जह्वरतुः ॥ सूत्रम्—'ऋदन्तस्य ०' ॥ ऋदन्तस्य धातोः थप् इड् न भवति । जह्वर्थं ह्यर्थात् हर्ता । 'हनृतः' हरिष्यति । अहरिष्यत् । 'णित्पे' अनेन णित्त्वाद्बुद्धिः । अह्वर्षात् ।

स्कन्दिर् गतिशोषणयोः । स्कन्दति । स्कन्देत् । स्कन्दतु । अस्कन्दत् । च-स्कन्द चस्कन्दतुः चस्कन्दुः । चस्कन्दिथ ॥ ह्रसात्परस्य झसस्य सवर्णे झसे लोपो वाच्यः ॥ चस्कन्थ । 'नो लोपः' स्कधात् । स्कन्ता । स्कन्त्यसति । अस्कन्त्यसत् ॥ सावनिटो नित्यं वृद्धिः ॥ णित्वविधानसामर्थ्यादनुपधाभूतस्याप्यतो वृद्धिः । अस्कान्सीत् । 'इरितो वा' अस्कदत् ।

स्कन्दिर् गतिशोषणयोः । इर् अनुबन्धः 'इरितोवा' इति सूत्रस्य विशेषणार्थः । स्कन्दति । लिट्प्रकारः । स्कन्द् णप् इति स्थिते 'द्विश्च' 'ह्रसात्' 'पूर्वस्य' 'कुहोश्चुः' चस्कन्द । 'ऋसंयोगात्'—अनेन कित्त्वात् 'नो लोपः' इति सूत्रेणातुसारस्य लोपो न भवति । चस्कन्दतुः । 'अत्यतः' अनेनास्य वेद् । चस्कन्दिथ । इडभावे चस्कन्द थप् इति स्थिते ॥ सूत्रम्—'ह्रसात्परस्य ०' ॥ ह्रसात्परस्य सवर्णे झसे परे लोपो वाच्यः । अनेन दस्य लोपः चस्कन्थ । 'नोलोपः' स्कन्धात् 'ह्रसात्' स्कन्ता । 'रसे' स्कन्त्यसति । अस्कन्त्यसत् ॥ सूत्रम्—'सावनिटः' ॥ सौ परे सति अनिटो धातोर्नित्यं वृद्धिर्भवति । अस्य धातोर्बुद्धिर्भाषिरेव नास्ति, तत्राह । णित्वविधानसामर्थ्यात् अनुपधाभूतस्यातोकारस्य वृद्धिः । 'रसे' अस्कांसीत् । 'इरितो वा' अनेनास्य वा ड प्रत्ययो भवति—'नो लोपः' अस्कवत् ।

तृ ध्रुवनतरणयोः । तरति । तरेत् । तरतु । अतरत् । कित्त्वाभावाद्गुणः ॥ ऋसंयोगादेर्णादेरकित्त्वं वाच्यम् ॥ तृफलभजत्रयाम् इत्येतत्पूर्वलोपी ॥ ततार तेरतुः तेरुः । तेरिथ ॥ ऋत इड् ॥ ऋकारस्य इड् भवति किति ॥ परे ॥ 'ध्वोर्विहसे' तीर्थात् ॥ ईटो ग्रहाम् ॥ ग्रहादीनामिट ईकारो भवति । तरीता-तरिता । तरीष्यति-तरिष्यति । अतरीष्यत्-अतरिष्यत् । अतारीद्-अतारिष्टाम् अतारिषुः ॥ वृद्धिहेतौ साविटो न दीर्घो वाच्यः ॥

तृ ध्रुवनतरणयोः । गुणः । तरति । अन्यानि मूले सन्ति । लिट्प्रकारे । 'ऋसंयोगात्' अनेनाकित्त्वात् गुणः । 'तृ फलभजत्रयाम्' अनेनास्यैतत्पूर्वलोपी भवतः । तेरतुः । तृ यादिति स्थिते ॥ सूत्रम्—'ऋत इड्' ॥ ऋतः इड् ऋकारस्य किति किति च परे इड् भवति । 'ध्वोर्विहसे' अनेन दीर्घः । तीर्थात् । तर् इड् वा इति स्थिते ॥ सूत्रम्—'ईटो ग्रहाम्' ॥ ई इटः ग्रहाम् । ग्रहादीनां धातूनामिट ईकारो भवति नतु णाद्धौ वृद्ध् वृष्वरुदन्तानां वा भवति । अनेनास्येत् ईकारो भवति । तरीता तरिता । अन्यानि मूले सन्ति । अतारीत् अतारिष्टाम् अतारिषुः । अत्रेत् ईकारे प्राप्ते ॥ सूत्रम्—'वृद्धिहेतौ ०' ॥ वृद्धिहेतौ सौ परे इटो दीर्घो न वाच्यः । अनेन लुङ्लकारे दीर्घाभावः ।

रञ्ज रागे । उभयपदी ॥ अपि रञ्जदंशपञ्चपञ्चाम् ॥ एषामनुस्वारस्य
लोपो भवत्यपि परे ॥ रञ्जति रजते । रजेत् रजेत् । रजतु रजताम् । अरजत्
अरजत । ररञ्ज ररञ्जतुः । ररञ्जिथ ररञ्जथ ररञ्जथुः ररञ्ज । ररञ्जे ।
रञ्ज्यात् । रङ्गीष्ट । रङ्गा । रङ्गयति रङ्गयते । अरङ्गयत् अरङ्गयत । अराङ्गीत् ।
'चोः कुः' 'खसे चपा' पत्वम् । अराङ्गाम् अराङ्गुः । अरङ्क अरङ्गाताम् अरङ्कत ।

रञ्ज रागे । उभयपदी ॥ सूत्रम्—'अपिरञ्ज०' ॥ अपि रञ्जदंशपञ्चपञ्चां एषां धातूना-
मनुस्वारस्य लोपो भवति अपि परे । अनेनास्यानुस्वारस्य लोपो भवति । रजति रजते ।
अन्यानि गूढे लिखितानि सन्ति । लिट्कारे । ररञ्ज । अकिञ्चादनुस्वारस्य लोपो न
भवति । ररञ्जथुः । 'अत्वतः'—ररञ्जिथ । ररञ्ज् थप् इति स्थिते । 'चोः कुः' 'खसे' रर-
ञ्जथ । आत्मनेपदे । ररञ्जे । 'नो लोपः'—रञ्ज्यात् । 'चोः कुः' 'खसे०' रङ्गीष्ट ॥ अराङ्गीत्
'क्षसात्' 'चोः कुः' 'खसे०' अराङ्गाम् अराङ्गुः । आत्मनेपदे—अरङ्क अरङ्गाताम् अरङ्कत ।

दंश दशने । दशति । दशेत् । दशतु । अदशत् । ददंश ददंशतुः ददंशुः ।
ददंशिथ ददंष्ट्र ददंशथुः । ददंश्यात् । दृष्टम् । दंष्ट्रा । ददंशयति । अददंशयत् ।
'गित्पे' गित्त्वाद्बुद्धिः । 'पढोः कः से' अदाङ्गीत् ॥

दंश दशने । 'अपि रञ्जदंश' अनेनास्यापि लोपो भवत्यनुस्वारस्य । दशति । ददंश
ददंशतुः । 'अत्वतः'—ददंशिथ । इडभावे ददंश् थप् इति जाते 'लशप्०' अनेन पकारः ।
'घुमिः घुः' ददंष्ट्र । 'नो लोपः' ददंश्यात् । दष्टा । 'पढोः कः से' ददंशयति । 'गित्पे' अनेन
गित्त्वाद् बुद्धिः । 'पढोः कः से' अदाङ्गीत् ॥

पञ्ज सङ्गे । सजति । सजेत् । सजतु । असजत् । ससञ्ज ससञ्जिथ ससञ्जथ ।
सञ्ज्यात् । सङ्गा सङ्गयति । असङ्गयत् । असाङ्गीत् असाङ्गाम् असाङ्गुः ॥

पञ्ज सङ्गे । 'आदेः णः क्तः' अनेन पस्य सः । पूर्ववत्तिवादयः । सजति । लिट्कारे ।
ससञ्ज । 'अत्वतः' अनेनास्य वेद् । ससञ्जिथ । इडभावे ससञ्ज थप् इति जाते 'चोः कुः'
'खसे०' ससञ्जथ ॥ 'नो लोपः' सञ्ज्यात् । सञ्ज् वा इति स्थिते 'चोः कुः' 'खसे०' 'स्वर०'
सङ्गा । सञ्ज् स्यप् तिप् इति स्थिते 'चोः कुः' 'खसे०' 'पढोः' 'किञात्' 'कप संयोगे'
सङ्गयति । असङ्गयत् । 'सावनिटः' असाङ्गीत् । 'क्षसात्'—असाङ्गाम् असाङ्गुः ।

कित रोगापनये संशये च ॥ गुन्म्यः ॥ गुप् तिज् कित् मान् वप् दान्
शान् एभ्यः स्तार्ये सः प्रत्ययो भवति घातोश्च द्वित्वम् ॥ 'कृहोद्युः' गुप्ति-
ज्किञ्चः क्रमान्निन्दाक्षमारोगापनयनेषु सः । तेन गोपति तेजति केतति ।
'सधातुः' 'गुनादिभ्यः सखेण्ये' ॥ नानिडि से ॥ इडजिते सप्रत्यये
परे घातोर्गुणो न भवति ॥ तिप् । चिकित्सति । चिकित्सेत् । चिकित्सतु ।
अचिकित्सत् । चिकित्सांचकार चिकित्सामास चिकित्सांबभूव । चिकि-

त्स्यात् चिकित्सिता । चिकित्सिष्यति ॥ अचिकित्सिष्यत् । अचिकित्सीत् ।
अचिकित्सिष्टाम् ॥

कित् रोगापनयने संशये च ॥ सूत्रम्—‘गुठभ्यः’ ॥ गुप् तिञ् कित् भान् वध् दान् शान्
इत्येतेभ्यो धातुभ्यः स्वार्थे धात्वर्थे एव । इगर्थे(?) विनैव दशस्वप्ति लकारेषु, कृति च सः
प्रत्ययो भवति तत्सन्नियोगे द्विश्च ॥ ‘अनिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थे एव भवन्ति’ । गुप् तिञ्
किञ्चः क्रमात् निन्दाक्षमारोगापनयनेषु सः प्रत्ययो भवति । तेन गोपति तेजति केतति
इत्यत्र पूर्वोक्तसूत्रेण सः प्रत्ययो धातोः द्वित्वं च भवति । तदा ‘किकित् स’ इति जाते ‘कु-
होक्षुः’ अनेन कस्य चः । चिकित् स इति जाते ‘सिसत्ता’ अनेनेटि प्राप्ते । ‘गुपादिभ्यो
धातुभ्यः सस्य इद् न इष्यते आचार्यैः’ अनेन इङ्निषेधः । ‘उपधाया लपोः’ अनेन गुणे
प्राप्ति ‘नानिटिं से’ न अनिटि से । इङ्बर्जिते सप्रत्यये परे धातोर्गुणो न भवति । अनेन
गुणाभावः । चिकित्स इति जाते ‘स धातुः’ अनेन धातुत्वात्तिषादयः । चिकित्स तिप्
इति स्थिते । ‘अप् कर्तरि’ ‘अदे’ चिकित्सति । अन्यानि मूले सन्ति । लिट् लकारे ‘कासा-
विभ्रत्ययादाम्’—चिकित्साचकार । अन्ये द्वे मूले स्तः । चिकित्स्यात् । लुङ्लकारे अचिकि-
त्सीत् । अचिकित्सिष्टाम् ।

पत्ल पतने । पतति । पतेत् । पततु । अपतत् । पपात पेततुः पेतुः । पत्यात् ।
पतिता । पतिष्यति । अपतिष्यत् । लिप्पुपादेर्ङः ॥ पतेर्ङं, पुगागमो
वाच्यः ॥ अपसत् ॥

पत्ल पतने । पतति । लिट् लकारे ‘अत उपधायाः’ पपात । ‘लोपः पचां’ पेततुः । पतिता ।
लुङ्लकारे ‘लिप्पुपा०’ अनेन ङः प्रत्ययो भवति । अपत् ङ लिप् इति जाते ॥ सूत्रम्—
‘पतेर्ङं०’ पतेर्धातोः ङप्रत्यये परे पुगागमो वाच्यः । कित्त्वादन्ते । ‘स्वर’ अपतत् अपतताम् ।

अमु चलने ॥ शमां दीर्घः ॥ शमादीनां दीर्घो भवति यकारे परे ॥ शम्
दम् थम् भम् क्षम् क्रम् मद् एते शमादयः । आम्पति । अमति । आम्पेद्
अमेत् । आम्पतु-अमतु । अआम्पत् अअमतु । अआम ॥ फणादीनामेत्त्व-
पूर्वलोपो वा वाच्यौ ॥

फणतिर्भाजिराजी च आशिभ्लाशी स्यमिखनी ।

अभिप्रसी जीर्यतिश्च दशैते तु फणादयः ॥

अमेतुः-अअमतुः । अमेथुः-अअमथुः । अमिथ-अअमिथ । अम्पात् । अमिता ।
अमिष्यति । अअमिष्यत् । अअमीत् ॥

अमु चलने ॥ सूत्रम्—‘शमां दीर्घः’ ॥ शमां दीर्घः द्विपदं सूत्रम् । शमादीनां धातूनां
दीर्घो भवति यकारे परे । शमादयो मूले लृताः । भम् तिप् इति स्थिते ‘क्रमु भ्रमु’ अनेन
यः प्रत्ययः । भम् य तिप् इति जाते ‘शमां दीर्घः’ अनेन दीर्घः । आम्पति । यप्रत्ययाभावे
दीर्घाभावः । अमति । अन्यानि मूले सन्ति । लिट् लकारे ‘अत उपधायाः’ अनेन वृद्धिः ।
‘फणानाम्’ अआम ॥ ‘फणादीनाम्’ फणादीनां एत्वपूर्वलोपो वा वच्यौ । अनेनास्य या

एत्वपूर्वलोपौ । भ्रेमतुः वध्रमतुः । भ्रेमिथ वध्रमिथ । फणादयः श्लोकेनोक्ताः । ध्रम्यात् ।
भ्रमिता । छुङ्लकारे अभ्रमीत् ।

• डुवम् उद्गिरणे । डु इत्संज्ञकः । वमति । वमेत् । वमतु । अवमत् । ववाम ॥
• वम एत्वपूर्वलोपौ वा वाच्यौ ॥ वेमतुः ववमतुः वेमुः-ववमुः । वम्यात् ।
वमिता । वमिष्यति । अवमिष्यत् । अवमीत् ॥

डुवम् उद्गिरणे । डु इत्संज्ञकः । वगति । छिट् लकारे 'क्षत्तृदद्यादि' अनेन निषेधे प्राप्ते ॥
सूत्रम्—'वम एत्व०' ॥ वगधातोरेत्वपूर्वलोपौ वा वक्तव्यौ । अनेनास्य वा एत्वपूर्वलोपौ ।
ववाम वेमतुः ववमतुः । वगिता । छुङ्लकारे । अवमीत् ॥

'फण गतौ । फणति । फणेत । फणतु । अफणत् । पफाण फेणतुः फेणुः ।
फण्यात् । फणिता । फणिष्यति । अफणिष्यत् । अफाणीत् अफणीत् ॥

फण गतौ । फणति । छिट् लकारे 'अत उपधायाः' 'क्षपानां' पफाण । 'फणादीनाम्'
अनेन वा एत्वपूर्वलोपौ भवतः । फेणतुः पफणतुः । फेणिथ पफणिथ । फणिता । अफणीत् ।

खन स्वम शब्दे । खनति । खनेत् । खनतु । अखनत् । सस्यान खेनतुः
खेतुः । खन्यात् । खनिता । खनिष्यति । अखनिष्यत् । अखानीत्-
अखनीत् ॥

खन स्वम शब्दे । खनति स्वमति । सस्यान । सस्याम । खनिता । खमिता । अखानीत्
अखनीत् 'ह्रसादेः' अनेन वा वृद्धिः । अख्यामीत् अखमीत् ।

यस निघासे । यसति । यसेत् । यमतु । अवसत् । यस् णप् इति स्थिते
द्वित्वम् ॥ णयादौ पूर्वस्य ॥ णयादौ परे यजादीनां ग्रहादीनां च पूर्वस्य
संप्रसारणं भवति । यकारवकाररेफाणामिकारोकारककारा भवन्ति । सस्-
रस्य संप्रसारणं दीर्घस्य दीर्घो ह्रस्वस्य ह्रस्वः ॥

ग्रहिर्ज्यावयीव्यधिर्वष्टिर्विचतिर्बृश्चतिस्तथा ।

पृच्छतिभृज्जतिश्चैव नचैते तु ग्रहादयः ॥

पूर्वकारस्योत्वे । 'अत उपधायाः' उवास । उवस् अतुस् इति स्थिते ॥
यजां यवराणां चृतः संप्रसारणं किति ॥ यजादीनां संप्रसारणं
भवति किति परे ॥

यजिर्वपिर्वहिश्चैव वेवृज्येजौ ह्वयतिः स्वपिः ।

वद्वसी श्वयतिर्वक्तिरेकादश यजादयः ॥

सर्वे दीर्घः सह ॥ घसादेः यः ॥ यशिसासिवसीनां सस्य पो भवति
पत्वनिमित्ते सति ॥ ऊयतुः ऊयुः । उवसिथ-उवस्य । संप्रसारणम् । पत्वम् ।
उप्यात् । यस्ता ॥ सस्तोऽनपि ॥ सकारस्य तकारो भवति अनपि सकारे

।-परे ॥ वत्स्यति । अवत्स्यत् । वृद्धिः । अवात्सीत् । झसात् 'प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्' इति न्यायात् । अनात्ताम् । अवात्सुः ॥

वस निवसे । वसति । वस् णप् इति स्थिते । 'द्विश्च' ववस् णप् इति जाते ॥ सूत्रम्—'णवादौ पूर्वस्य' यजादीनां यञ् वच् स्वप् वह् वेञ् वप् वद् वसां श्रयतेर्महादीनां ग्रह ज्या व्येञ् वेम् व्यध् वस् व्यच् प्रच्छ धश्च भ्रस्जादीनां च धातूनां पूर्वस्य द्वित्वस्य णवादौ परे संप्रसारणं भवति यकारवकाररेफाणां इकारोकाररूकारा भवन्ति । सस्वरस्याक्षरस्य संप्रसारणं भवति । ह्रस्वस्याक्षरस्य ह्रस्वः । दीर्घस्याक्षरस्य दीर्घः ॥ ग्रहादयः श्लोकोक्ताः सन्ति । अनेन पूर्वस्य वकारस्य संप्रसारणं जातम् । ह्रस्वत्वात् 'ह्रस्वः' अनेन सूत्रेण पूर्वस्य वकारस्य उकारः । तदा उवस् णप् इति जाते । 'अत उपधायाः' 'स्वरहीनं' उवात् । ववस् अनुस् इति स्थिते । 'णवादौ' अनेन पूर्वस्य संप्रसारणम् । उवस् अनुस् इति जाते ॥ सूत्रम्—'यजो यवराणां' ॥ यजो यवराणा इश्च उश्च ऋत् च द्यूतः संप्रसारणं किति पंचपदं सूत्रम् । महादीनां तु किति द्विति च परे संप्रसारणं भवति । यजादीनां तु केवले किति पर एव संप्रसारणं भवति । अत एव पृथक्सूत्रकरणम् । यत्तु 'स्वप्व्येबोर्द्वि संप्रसारणं' तत्र प्रक्रियायां पृथक् सूत्रमस्ति—'स्वप्स्वनिव्येबां यङि' ॥ अथवा 'स्वप्व्येहेत्वा ग्रहादि-मध्ये यद् ग्रहणं सत् यङि' प्रत्यये संप्रसारणार्थं नान्यत्र । यजादीनां धातूनां यकारवकार-रयोः किति परे संप्रसारणं भवति । यवराणामित्यत्र रकारग्रहणं 'ग्रहां किति' इति संप्रसारणसूत्रेनद्वयर्थं ज्ञेयम् । यकारवकाररेफाणां इकारोकारवकारा भवन्ति । सस्वरस्य संप्रसारणं भवति । ह्रस्वस्य ह्रस्वः दीर्घस्य दीर्घः । अनेन द्वितीयस्य वकारस्य संप्रसारणं भवति ॥ यजादयस्तु मूले श्लोकेनोक्ताः । 'उ वस् अनुस्' इति स्थिते ॥ 'सवर्णे' ऊस अनुस् इति जाते सूत्रम्—'घसादेः पः' ॥ घस् आदिर्यस्य सः घसादेः 'तस्य घसादेः पः' । 'किलात्' 'घस्त्य अवने' 'शास् अनुशिष्टौ' 'वस् निवासे' इत्येतेषां धातूनां सकारस्य पकारो भवति । अत्र 'किलात्' इति सूत्रस्य प्राप्तिरेव नास्ति तस्मात्सूत्रं कृतम् । अनेन सस्य पः 'स्वरहीनं' ऊपतुः ऊपुः । 'अवततः' । उवसिथ उवस्य । 'यजाम्' । 'घसादेः' । उप्पात् । घस्ता वस् स्वप् तिप् इति स्थिते ॥ सूत्रम्—'सस्तोऽनपि ॥ सः, सः, अनपि, निपदं सूत्रम् । धातोः सकारस्यानपि विषये णवादिविभक्तिपट्टविषये सकारे परे तकारो भवति । अनेन सकारस्य तकारो भवति । वत्स्यति । अवत्स्यत् । 'सावनिटो नित्यम्' । अनेन वृद्धिः । अवात्सीत् । 'झसात्' । 'सस्तोऽनपि' 'प्रत्ययलोपे' इति न्यायात् वृद्धिः । अवात्ताम् । अवात्सुः ।

वद् व्यक्तायां वाचि । वदति । वदेत् । वदतु । अवदत् । उवाद ऊदतुः ऊदुः । उवदिथ । उधात् । वदिता । वदिष्यति । अवदिष्यत् । अवादीत् ॥

वद् व्यक्तायां वाचि । वदति । लिट्लकारे 'णवादौ' अनेन संप्रसारणम् 'अत उप-धायाः' अनेन वृद्धिः । उवाद् । 'यजाम्' । उदथुः ऊदुः । उवदिथ । संप्रसारणम् । उधात् । वदिता । लुट् लकारे 'यदिप्रज्योः सौ नित्यम्' गवादीन् ॥

हुओश्चिद् गतिवृद्धयोः । हुकारोकारौ कार्यायां । इद् इत्संज्ञकः । श्रयति ।

श्वयेत् । श्वयत् । अश्वयत् ॥ श्वयतेर्णादौ प्रथमं संप्रसारणं वा वक्तव्यम् ॥ ततो द्वित्वम् । शुश्राव शुश्रुवत् । शुश्रुवुः । शुश्रुविथ । संप्रसारणाभापक्षे । शिश्राय शिश्रियत् । शिश्रियुः । शिश्रियिथ । संप्रसारणम् । ये । श्रूयात् । श्रूयिता । श्रूयिष्यति । अश्रूयिष्यत् ॥ श्वयतेः सौ वृद्ध्यभावो वाच्यः ॥ अश्वयीत् अश्रूयिषाम् अश्रूयिषुः । इरितो वा ॥ श्वयतेरिलोपो ङे वक्तव्यः ॥ अश्वत् ॥ श्वयतेर्ङे द्वित्वं वा ॥ अशिश्रियत् इत्यादि ॥ इति भ्वादिषु परस्मैपदिनः ॥

दुभोश्च इह गतिवृद्धयोः । दुकारोकारौ कार्याभ्यां । इह इत्संज्ञकः । पूर्वयन् तिमात्रयः । गुणः । 'एअय्' श्वयति । लिट्प्रकारे ॥ सूत्रम्—'श्वयतेः०' श्वयतेर्घातोर्णादौ परे प्रथमं संप्रसारणं वा वाच्यम् । अनेनास्य पूर्वं संप्रसारणं ततो द्वित्वम् । शु शुणप् इति जाते । 'धातोर्नामिनः' अनेन वृद्धिः । शुश्राव । शुश्रु अतुस् इति जाते 'नु धातोः' अनेन षकारे प्राप्ते । 'नानप्योर्षः' अनेन षष्ठ्यमाणेन सूत्रेण तन्निषेधः किं तु इय् एव भवति । शुश्रुवत् । शुश्रुविथ । संप्रसारणाभापक्षे 'धातोर्नामिनः' शिश्राय । 'नुधातोः' शिश्रियत् । 'गुणः' । शिश्रियिथ । संप्रसारणम् । 'ये' । श्रूयात् । श्रूयिता । श्रूयिष्यति । अश्रूयिष्यत् । अश्रू इति इट् दिप् इति जाते 'गित्से' अनेन सेर्गित्त्वान् वृद्धेः प्राप्ते ॥ सूत्रम्—'श्वयतेः०' श्वयतेर्घातोः सौ परे वृद्ध्यभावो वाच्यः । अनेन तन्निषेधः । गुणः । 'इट ईटि' इत्यादिसूत्रैः अश्वयीत् इत्यादिरूपं सिद्धं भवति । अस्य 'इरितो वा' अनेन वा ङप्रत्ययो भवति । तदा अश्रू ङ दिप् इति जाते ॥ सूत्रम्—'श्वयतेः०' ॥ श्वयतेर्घातोर्ङप्रत्यये परे इकारस्य लोपो वक्तव्यः । अनेनेकारस्य लोपो भवति । अश्वत् अधताम् अधन् ॥ सूत्रम्—'श्वयतेः०' श्वयतेर्घातोः ङप्रत्यये परे द्वित्वं वा भवति पूर्वस्य । 'नुधातोः' अशिश्रियत् । अशिश्रियताम् । अशिश्रियम् । इत्यादीनि रूपाणि ज्ञातव्यानि ॥ इति भ्वादिगणस्य परस्मैपदिनः कथिताः ॥

॥ भ्वादिष्वात्मनेपदिनः ॥ २ ॥

अथ भ्वादिष्वात्मनेपदिप्रक्रिया ॥ एध वृद्धौ । अकार आत्मनेपदार्थः । ततः पराणि तिबादिवचनानि । अय् कर्तरि । एधते । 'आदाय ई' । अकारान्तात्परस्य आत्तायसंबन्धिन आकारस्येकारो भवति । अ इ ए एधेते । घर्मादिघतेऽदो राज्यम् ॥ विधिसंभावनयोरीतेत्यादीनि नव वचनानि । एधेत । एधेताम् । एधत । कासादिप्रत्ययादाम् । एधांचके ॥ आम्प्रत्ययो यस्माद्विहितः स चेद्रात्मनेपदी तर्हि अनुप्रयुक्तकृञ् आत्मनेपदं भवसोर्नात्मनेपदम् ॥ एधामास एधांबभूव । विधानसामर्थ्यादस्तेर्भूमानो न । इद् । एधिपीष्ट । एधिता । एधिष्यते ऐधिष्यत् । ऐधिष्ट ऐधिषाताम् ॥

आत्मनेपदिना प्रयोगमाह—एध वृद्धौ । एय् अयं धातुः वृद्धयर्थे । एध इत्यत्राकारोऽनुदात्तलोपायमनुदात्तेत् तेनात्मनेपदी । तदेव ग्रन्थकार आह—अकार आत्मनेपदार्थः । तव-

स्तस्मात्कारणात् विभक्तिचतुष्टयेऽपि पराणि ते आते अन्ते । तथा ईत्, ईयाताम्, ईरन् । ताम् ; आताम्, अन्ताम् । तन्, आताम्, अन्त, इत्यादीनि नव वचनानि योज्यानि ॥ तत्र वर्तमानात्मनेपदे प्रक्रिया लिख्यते । अवादिप्रयोगः 'अपृकर्तरि' इति कार्यं पूर्ववत् । सर्वत्र 'अप् कर्तरि' 'स्वरहीनं०' एष्यते । द्विवचने एष आते, इति स्थिते सूत्रम्—'आदाय ई' ॥ आपष्टयेकवचनान्तं साकेतिकम् । आच्च आथ च आदाथ तस्य आदाथ पष्टयेकवचनान्तम् । ई मथसैकवचनान्तम् । 'स्रोर्वि०' 'आदौ सवर्णे०' मध्ये । 'आदवे लोपश्' त्रिपदमिदं सूत्रम् । अ अकारात्परस्य आते, आथे, आताम्, आथाम्, इति वर्तमानाशीः प्रेरणानद्य-तनीयप्रथमपुरुषमध्यमपुरुषद्विवचनस्याकारस्य ईकारादेशो भवति । अनेन आते इत्याका-रस्य इकारादेशो भवति । 'अइए' एष्येते । बहुवचने—'अदे' इत्यकारलोपः । 'स्वरहीनं०' एष्यन्ते । एषसे । द्विवचने—'आदाय ई' इतीकारः । 'अ इ ए' एष्येये । एषध्वे । उत्तमपु-रुषैकवचने—'अदे' एषे । द्वित्वे बहुत्वे च—'ओरा' एषावहे एषामहे । अथोदाहरणम्—'धर्मादिति । अदः समीपवर्ति राज्य धर्मात् एष्यते । वर्धते इति वर्तमानप्रक्रिया । विधिसभा-वनयोः ईतेत्यादि नव वचनानि योज्यानि । सर्वत्र । 'अप् कर्तरि' 'स्वरहीनं' 'अइए' एष्यत एषेयाताम् एषेरन् इत्यादि नव रूपाणि । साधुर्जनो मनुष्यो धर्मतः धर्मात् एष्यत वर्धेत इति विधिः । 'आशीः प्रेरणयोः' ताम् आताम् अन्ताम् इत्यादयो नव प्रत्ययाः । 'अपृकर्तरि' आताम् आथाम् इत्यत्र 'आदाय ई' 'अ इ ए' । अन्तामित्यत्र । 'अदे' 'स्वरहीनं०' ॥ मध्यमपुरुषे द्वित्वे । 'आदाय ई' 'अइए' । एकत्रग्रहुत्वयोरविशेषः । उत्तमपुरुषैकवचने । 'एऐये' एषे । द्विबहुत्वयोः 'सवर्णे०' एषताम् एषेतामित्यादीन्पुदाहरणानि ज्ञेयानि । तवा-युरेषताम् ॥ अयानद्यतने—एष । तनादि नव वचनानि योज्यानि । सर्वत्र 'अप् कर्तरि' 'दिवादावद्' इति प्रागडागमः । सूत्रम्—'स्वरादेः' ॥ पष्टयेकवचनान्तम् । स्वर आदिर्यस्यासौ स्वरादित्यस्य धातोः अडागमानन्तरमनेन द्वितीयोऽडागमः । 'सवर्णे०' 'एऐये' । अथवा द्विवारमपि । 'एऐये' साधना प्राग्वत् । केवलमुत्तमपुरुषैकवचने । 'अइए' एष्यत । एषेताम् 'आदाय ई' । एष्यन्त 'अदे' इत्यादिरूपाणि ज्ञेयानि । अत्र यद्यपि द्वितीयमडागमं विनापि रूपसिद्धिर्भवति तथापि ऐक्ष्व इत्यादौ रूपसिद्धयर्थं सूत्रस्यास्य प्रयोगः ॥

ईक्ष दर्शनाङ्कनयोः ईक्षते । ईक्षेत । ईक्षताम् । ऐक्षत । ईक्षाचक्रे । ईक्षि-पीट । ईक्षिता । ईक्षिष्यते । ऐक्षिष्यत । ऐक्षिष्ट ॥

एषम् ईक्ष दर्शनाङ्कनयोः । ईक्षघातुः दर्शनाङ्कनार्थे । अङ्कनं परीक्षणम् । अग्राप्यकार आत्मनेपदार्थः । तेन विभक्तिचतुष्टयेऽप्यात्मनेपदानि योज्यानि । एषचतुप्रक्रिया । ईक्ष ते आते अन्ते । 'अप् कर्तरि' ईक्षते 'आदाय ई' ईक्षेते । 'अदे' ईक्षन्ते । ईक्षते ईक्षेये ईक्षथ्वे । ईक्षे ईक्षावहे ईक्षामहे 'ओरा' ॥ विधिसभावनयोः । ईक्ष । ईत् ईयातामित्यादि । 'अप् कर्तरि' 'स्वरहीनं०' सर्वत्र । 'अइए' ॥ 'आशी प्रेरणयोः' । ईक्ष ताम् आताम् अन्तामित्या-दयः । 'अप् कर्तरि' 'स्वरहीनं०' ईक्षताम् । 'आदाय ई' 'अइए' ईक्षेताम् । ईक्षस्य । 'आदाय ई' ईक्षेताम् ईक्षध्वम् । ईक्षे 'एऐये' । ईक्षावहे ईक्षामहे 'सवर्णे०' ॥ अनद्यतने तनादयः । 'अप् कर्तरि' 'दिवादावद्' 'स्वरादेः' इत्यडागमद्वयं विधाय अमेतनाडागमेन सह 'अइए' द्वितीयेन तु 'एऐये' ऐक्ष्व इत्यादीनि रूपाणि ॥

दद दाने । ददते । ददेत । ददताम् । अददत । 'असददवा०' इति नैतपूर्व-
लोपा । दददे दददाते दददिरे । ददिपीष्ट । ददिता । ददिष्यते । अददि-
ष्यत । अददिष्ट ॥

दद दाने । अत्राप्यकार आत्मनेपदार्थः । ददते । ददेत । ददताम् । अददत । 'लोपः'
अनेनैतपूर्वलोपे प्राप्ते । 'असददवादि०' अनेन तन्निषेधः । दददे । ददिपीष्ट । ददिता ।
ददित् । अददिष्ट अददिषाताम् अददिषत । मुगमोऽर्थं प्रातुः ॥

प्यक्त गतो । 'नामधातु' अनेन सत्ताभावः । प्यक्ते । प्यक्ते । प्यक्ताम् ।
अप्यक्ते । प्यक्ते । प्यक्तीष्ट । प्यक्ता । प्यक्तिष्यते । अप्यक्तिष्यत ।
अप्यक्तिष्ट अप्यक्तिषाताम् ॥

प्यक्त गतो । 'नामधातु०' अनेन सत्ताभावः । प्यक्ते । 'पूर्वस्य दगादिः' ।
प्यक्ते । प्यक्ताते । प्यक्तिरे । प्यक्तीष्ट । प्यक्ता । लुक्कारे । अप्यक्तिष्ट ।
अप्यक्तिषाताम् । अप्यक्तिषत ॥

अज गतो स्पर्शे स्पर्शे च । 'उपधाया लपोः' अर्जते । अर्जत । अर्जताम् ।
आर्जत । 'नुगशाप्' 'आम्बोर्णादा' आनृजे । अर्जिपीष्ट । अर्जिता । अर्जिष्यते ।
आर्जिष्यत । आर्जिष्ट ॥

अज गतो स्पर्शे स्पर्शे च । अकार आत्मनेपदार्थः । पूर्वस्य तिषादयः । 'ठगमायाः'
अनेन गुणः । अर्जते । अर्जत । अर्जताम् । 'स्वरादेः' । अर्जत । अज् णप् इति शिते ।
'द्विध' । 'रः' । 'नुगशाप्' अनेन पूर्वस्य नुगागमो भवति । 'आम्बोर्णादा' । 'स्वर्दीनं०' ।
आनृजे आनृजाते आनृजिरे । अर्जिपीष्ट । अर्जिता । 'स्वरादेः' । आर्जिष्ट आर्जिषाताम्
आर्जिषत ॥

प्यक्त परिप्यजने । सत्वम् । 'अपिरञ्जदंशपञ्चपञ्चाम्' स्वजते । स्वजेत । स्वज-
ताम् । असजत । ससजे ससजाते ससजिरे ॥ स्वजतेर्णादौ वा
किञ्चम् ॥ ससजे ससजाते ससजिरे । 'चोः कुः' 'एसे चपाः' पताम् । 'कप-
संयोगे धः' स्वक्षीष्ट । स्वक्षा । स्वक्षयते । असक्षयत । 'समात्' असक्ष
असक्षाताम् असक्षत । असक्षयाः ॥

प्यक्त परिप्यजने । 'आदेः प्याः सः' । अनेन सत्वम् । 'अपिरञ्ज' अनेनानुस्वारस्य
लोपः । स्वजेत । स्वजेत । स्वजताम् । असजत । 'द्विध' । ससजे ससजाते ससजिरे ॥
सूत्रम्—'स्वजतेः०' ॥ स्वजतेर्षातिर्णादौ वा किञ्च वाच्यम् । क्तिवान् 'नो लोपः' अनेनैवा-
नुस्वारस्य लोपो भवति । ससजे ससजाते ससजिरे । सज् सीष्ट इति शिते । 'चोः कुः' ।
अनेन अकारस्य गकारः । 'एसे०' । अनेन गस्य कः । 'क्षिडान०' अनेन सस्य यः
'कपसं०' स्वक्षीष्ट । 'चोः कुः' 'एसे०' अनेन गस्य कः । 'स्वर्दीनम्' स्वक्षा । सक्षयते ।
असक्षयत । 'समात्' अनेन सेर्लोपः । असक्ष ॥

अणूष् लज्जयाम् । ऊकारपकारौ कार्यार्थौ । अणते । अणेत । अणताम् । अत्र-
पत । 'दृफलभजत्रपाम्' इत्येत्त्वपूर्वलोपो । अणे अणते अणिरे । 'ऊदितो वा'
अपिपीष्ट-अप्सीष्ट । अणिता । अणा । अणिप्यते अण्यते । अत्रापिप्यत अत्रप्यत ।
अत्रपिष्ट अत्रपिपाताम् अत्रपिपत । अत्रप् ॥

अणूष् लज्जयाम् । ऊकारपकारौ कार्यार्थौ । पूर्ववत्समादयः । अणते । लिट् लकारे अ अण्
ए इति स्थिते 'दृफलभजत्रपाम्' अनेनैत्वपूर्वलोपो भवति । अणे अणते अणिरे । अस्य
धातोः 'ऊदितो वा' अनेनेद्विकल्पो भवति । अपिपीष्ट-अप्सीष्ट । लुङ्लकारे अपिपिष्ट ।
इदभावे 'शसात्०' अनेन सेल्लोपो भवति तदा अत्रप् अत्रप्साताम् अत्रप्यत ॥

तिज् निशाने क्षमायां च ॥ "गुब्भ्यः" तितिक्षते । तितिक्षेत् । तितिक्षताम् ।
अतितिक्षत । तितिक्षांचक्रे । तितिक्षांचभूव । तितिक्षामास । तितिक्षिपीष्ट ।
तितिक्षिता । तितिक्षिप्यते । तितिक्षिप्यत । अतितिक्षिष्ट ॥

तिज् निशाने क्षमायां च । निशानं तीक्ष्णीकरणम् इति सिद्धान्तकौमुद्यामुक्तम् ।
'गुब्भ्यः' अनेन स्वायै सप्रत्ययो भवति धातोर्द्वित्वं च । तितिज् स अण् ते इति जाते ।
'चोः कुः' अनेन जस्य गः । 'खसे चपा०' अनेन । गस्य कः । 'किञात्०' । 'कपसं०' ।
'अदे' । अनेनाकारस्य लोपो भवति । 'स्वरहीनं०' । तितिक्षते । तितिक्षेत् । तितिक्षताम् ।
अतितिक्षत । लिट्लकारे 'कासादिप्रत्ययादाम्' अनेनाप्रत्ययो भवति । तितिक्षांचक्रे ।
'आम्प्रत्ययो यस्मात्' अनेन व्याख्यानेन भवसोरनुप्रयोगे सति आत्मनेपदं न भवति । तेन
तितिक्षांचभूव । तितिक्षामास । अन्यानि मूले सन्ति तानि सुगमान्येव । लुङ्लकारे
अतितिक्षिष्ट ॥

गुप् गोपनकृत्सनयोः ॥ जुगुप्सते । जुगुप्सेत् । जुगुप्सताम् । अजुगुप्सत ।
जुगुप्सांचक्रे जुगुप्सांचभूव जुगुप्सामास । जुगुप्सिपीष्ट । जुगुप्सिप्यते ।
अजुगुप्सिप्यत । अजुगुप्सिष्ट ॥

गुप् गोपनकृत्सनयोः । 'गुब्भ्यः' । अनेनास्य धातोरपि सप्रत्ययो भवति धातोर्द्वित्वं च
तदा । गुगुप् स इति जाते 'कुदोक्षुः' । अनेन गस्य जः । जुगुप् स इति जाते । 'स धातुः'
अनेन धातुत्वात् समादयः प्रत्यया भवन्ति । तदा जुगुप्सते इति जाते । 'अप् कर्तरि' ।
अदे जुगुप्सते । लिट्लकारे । जुगुप्सांचक्रे । जुगुप्सामास । जुगुप्सांचभूव । लुङ्लकारे
अजुगुप्सिष्ट अजुगुप्सिपाताम् अजुगुप्सिपत । अन्येषां लकाराणां रूपाणि मूले सन्ति
तस्मात् न लिखितानि ॥

मान विचारणे । द्वित्वम् । इत्थं ॥ यः से ॥ पूर्वस्याकारस्येकारो भवति से
परे ॥ मानादीनां पूर्वस्य दीर्घो वक्तव्यः ॥ मीमांसते । मीमांसेत् ।
मीमांसताम् । अमीमांसत । मीमांसांचक्रे मीमांसामास मीमांसांचभूव ।
मीमांसिपीष्ट । मीमांसिता । मीमांसिप्यते । अमीमांसिप्यत । अमीमांसिष्ट ॥

न्नादिषु आत्मनेपदिनः २] चन्द्रकीर्तिव्याख्यासहितम् ।

मान विचारणे । अकार इत् आत्मनेपदार्थः । 'गुरुभ्यः' अनेन सद्वित्त्वे भवतः । ह्रस्वः । 'म मान् स' इति जाते ॥ सूत्रम्—'यः से' ॥ धातोः पूर्वस्य अकारस्य इकारो भवति सप्रत्यये परे । अनेनाकारस्य इकारः । तदा मिमान् स इति जाते ॥ सूत्रम्—'मानादीनाम्०' ॥ मान् यध् दान् शान् इत्येतेषां धातूनां पूर्वस्य सप्रत्यये परे दीर्घो वक्तव्यः । अनेन पूर्वस्येकारस्य दीर्घः । 'स धातुः' 'अप्कर्तरि' 'नश्चापदान्ते' मीमांसते । लिट् लकारे मीमांसाचक्रे । छद् लकारे । अमीमांसिष्ट इत्यादीनि रूपाणि पूर्वोक्तैरेव सूत्रैः सिध्यन्ति विष्टपेपणैः किं प्रयोजनम् ॥

यध निन्दायाम् । आदिजवानाम् । वीभत्सते । वीभत्सेत । वीभत्सताम् ।
अवीभत्सत । वीभत्सांचक्रे । वीभत्सिपीष्ट । वीभत्सिता । वीभत्सिप्यते ।
अवीभत्सिप्यत । अवीभत्सिष्ट ॥

यध निन्दायाम् । अकार उभयपदार्थः । 'गुरुभ्यः' । 'आदिजवानाम्' । 'यः से' । 'माना-
दीनाम्' । 'स धातुः' । 'अप्कर्तरि' 'अदे' 'यस्ते चपा०' वीभत्सते । लिट् लकारे । वीभत्सां-
चक्रे । अन्यानि मूले सन्ति । छद् लकारे । अवीभत्सिष्ट ॥

पण व्यवहारे स्तुतौ च । पन च । आयः । पणायते । पणायेत । पणाय-
ताम् । अपणायत । पणायंचक्रे । आयामावपक्षे । पेणे पेणाते पेणिरे ।
पणायिपीष्ट पणिपीष्ट । पणायिता पणिता । पणायिप्यते-पणिप्यते । अपणा-
यिप्यत-अपणिप्यत । अपणायिष्ट अपणिष्ट । एवं पन च ॥

पण व्यवहारे स्तुतौ च । 'आयः' अनेनास्य आयः प्रत्ययो भवति । 'स धातुः' 'अप्-
कर्तरि' 'सवर्णे दीर्घः' सह पणायते । पणायेत । पणायताम् । अपणायत । पणायंचक्रे ।
आयमत्ययोऽनपि वा भवति सूत्रोक्तत्वात् । आयामावपक्षे—'लोपः पचाम्' अनेनास्यै-
स्वपूर्वलोपो । पेणे पेणाते पेणिरे । पणाय इत् स्तीष्ट इति जाते । 'यतः' । 'स्वरहीन०'
'फिलात्' पणायिपीष्ट । आयामावपक्षे—पणिपीष्ट । पणायिता । पणिता । छद् लकारे—
अपणायिष्ट । अपणिष्ट । एवं पनधातोर्नपि रूपाणि ज्ञेयानि ॥

कम् कान्तौ ॥ कमेः स्वार्थे जिः प्रत्ययो वक्तव्यः ॥ अनपि तु वा ।
शृद्धिः । सधातुः । अपगुणौ । अयादेशः । कामयते । कामयेत् । कामयताम् ।
अकामयत । कामयंचक्रे-चकमे । कामयिपीष्ट कमिपीष्ट । कामयिता-कमिता ।
कामयिप्यते-कमिप्यते । अकामयिप्यत-अकमिप्यत । अकामि त इति
स्थिते ॥ जेरद्धिश्च ॥ ज्यन्ताद्वातोर्भूतेऽर्थे अद् प्रत्ययो भवति दिवादी
परतः । सेरपवादः । धातोश्च द्वित्वम् ॥ जेः ॥ इडागमवर्जिते अनपि विषये
जेलीपो भवति ॥ ह्रस्वः । कुहोशुः ॥ अडि लघौ ह्रस्व उपधायाः ॥ अडि
सत्युपधाया ह्रस्वो भवति पूर्वसंवन्धिनोऽकारस्येकारो भवति लघुनि धात्वक्षरे
परे ॥ लघोर्दीर्घः ॥ अडि सति ह्रस्वोर्लघोः पूर्वस्य दीर्घो भवति लघुनि

धात्वक्षरे परे । अचीकमत अचीकमेताम् अचीकमन्त ॥ जेरभावपक्षे—॥ कमे-
रङ्गद्वित्वे वाच्ये ॥ व्यन्तत्वाभावात् दीर्घकारौ । अचकमत ॥

कम् कान्तौ । कान्तिरत्र इच्छा । उकार इत् आत्मनेपदार्थः ॥ 'कमेः' कमेर्धातोः स्वार्ये
बिः प्रत्ययो वक्तव्यः । अनपि तु वा वक्तव्यः । कम् नि इति जाते । 'अत उपधायाः'
अनेन वृद्धिः । 'स घातुः' अकारो वित्कार्यार्थः । 'अप्कर्तरि' 'गुणः' 'एभ्य' कामयते ।
कामयेत । कामयताम् । अकामयत । कामयांचक्रे । जेरभावपक्षे—चकमे । कामयिषी-
ष्ट—कमिषीष्ट । कामयिता—कमिषा । अन्यानि मूले सन्ति । लुङ्लकारे—अकामि तम् इति
क्षिते । सूत्रम्—'जेरङ् द्विष्व' ॥ इत् जेः अङ् द्विः च चतुःपदं सूत्रम् । निप्रत्ययान्ताद्धातो-
भूतगात्रेऽतीते काले सिबिपथे विवादौ परे अङ्प्रत्ययो भवति । सेरपवादो धातोः द्वित्वं
भवति । चकारात् श्रिद्धसुभ्यो निप्रत्ययाभावेऽपि अङ् द्वित्वं च ॥ 'जेः' जेः इडागमवर्जिते
अनपि विषये निप्रत्ययस्य लोपो भवति । तदा अ का काम इति क्षिते । 'ह्रस्वः' ।
'कुहोभ्युः' तदा अचकाम् तम् इति जाते सूत्रम्—'अङि लघौ ह्रस्व उपधायाः' ॥ अङि लघौ
ह्रस्वः उपधायाः चतुःपदम् । अङि प्रत्यये सति धातोः लघौ परे पूर्वसंवन्धिनोऽकारस्य
इकारो भवति । दीर्घादीर्घातीरुपधाया ह्रस्वोऽपि भवति । अनेन अकारस्य इकारः । उप-
धायाः ह्रस्वः । तदा अचिकम् अङ् तम् इति जाते सूत्रम्—'लघोर्दीर्घः' ॥ लघोः दीर्घः ।
अङि सति ह्रसादेर्लघोः पूर्वस्य दीर्घो भवति लघुनि धात्वक्षरे परे सति । अनेनेकारस्य
दीर्घः अङ्गतनोर्भकारनकारलोपः । 'स्वरहीनं' अचीकमत अचीकमेताम् अचीकमन्त ।
जेरभावपक्षे । सूत्रम्—'कमेः' ॥ कमेर्धातोरेङ्प्रत्ययद्वित्वे वाच्ये । अनेनाङ्प्रत्ययः द्वित्वं च
भवति । व्यन्तत्वाभावात् न दीर्घकारौ । अचकमत । अचकमेताम् । अचकमन्त । इत्या-
दीनि रूपाणि क्षेयानि ॥

अय गता । अयते । अयेत । अयताम् । आयत ॥ परापूर्वेऽयतायुपसर्ग-
रेफस्य लृत्वं वाच्यम् ॥ पलायते । पलायेत । पलायताम् । अपलायत ।
अयांचक्रे अयामास अयांचभूव । अयिषीष्ट । अयिता । अयिष्यते । आयि-
ष्यत । आयिष्ट आयिषाताम् आयिषत । अयिष्ट-आयिष्यम् ॥

अय गतौ । पूर्ववत् तेआद्यः प्रत्यया भवन्ति । अयते । यदायं धातुः परापूर्वः न्यातदा
पक्ष्यमाणेन सूत्रेण लृत्वं भवति ॥ सूत्रम्—'परापूर्वेऽयतो' ॥ अपसौ धातो परे उपसर्गरेफस्य
लृत्वं वाच्यम् । अनेन रकारस्य लृत्कारः । तदा पलायते इति रूपं सिद्धम् । लिङ्लकारे ।
'यामादिप्रत्ययादाम्' जनेनाम् प्रत्ययो भवति । अयांचक्रे । द्वे मूढे नः । अयिषीष्ट । लुङ्-
लकारे । आयिष्ट ॥

दय दानगतिर्दिसादानेषु । दयते । अयतिवत्प्रक्रिया ॥

एय दानगतिर्दिसादानेषु । अय्यापि धामोरयतिषा रूपाणि क्षेयानि ॥

पट चेष्टायाम् । घटते । घटेत । घटताम् । अपटत । कुहोभ्युः । जपटे । पटि-
षीष्ट । पटिता । पटिष्यते । अपटिष्यत-अपटिष्ट ॥

घट चेष्टायाम् । पूर्ववत् तआदयः । घटते । लिट्लकारे । 'कुहोद्भुः' अनेन घस्य इति । जघटे जघटाते जघटिरे । घटिपीष्ट । लुङ्लकारे । अघटिष्ट ॥

ईह चेष्टायाम् । ईहते । ईहेत । ईहताम् । ऐहत । ईहांचक्रे । ईहिपीष्ट । ईहिता । ईहिप्यते । ऐहिप्यत । ऐहिष्ट ॥

ईह चेष्टायाम् । दीर्घोपधत्वान् न गुणः । ईहते लुङ्लकारे । 'स्वरादेः' ऐहत । लिट्लकारे । 'कासादि०' अनेनास्याम् । ईहांचक्रे । ईहिपीष्ट । लुङ्लकारे ऐहिष्ट ॥

काशुद् दीप्तौ । काश्यते । काशेत । काशताम् । अकाशत ॥

काशुद् दीप्तौ । उकारहकारौ इतौ । काशते । लिट्लकारे । 'चिद्दरिद्रा' अनेनास्य वाम् प्रत्ययो भवति । काशांचक्रे (?) ॥ आगभावे—'कुहोद्भुः' 'इस्यः' चकाशे । काशिपीष्ट । लुङ्लकारे—अकाशिष्ट ॥

चिद्दरिद्रा० । काशांचक्रे (?) । चकाशे । काशिपीष्ट । काशिता । काशिप्यते । अकाशिप्यत । अकाशिष्ट ॥ कास्य शब्दकुत्सायाम् । कासते । कासेत । कासताम् । अकासत । कासांचक्रे । चकासे (?) । कासिपीष्ट । कासिता । कासिप्यते । अकासिप्यत । अकासिष्ट ॥

कास्य शब्दकुत्सायाम् । ऋकार इत् । पूर्ववत् तआदयः । कासते । लिट्लकारे 'कासा-विभक्त्यायाम्' अनेन नित्ये प्राप्ते । 'चिद्दरिद्रा०' अनेन वा भवति । कासांचक्रे । आगभावे—चकासे (?) । कासिपीष्ट । कासिता । लुङ्लकारे अकासिष्ट ॥

पेष्ट सेवने । सत्वम् । सेवते । सेवेत । सेवताम् । असेवत । सिपेवे सिपेवाते । सेविपीष्ट । सेविता । सेविप्यते । असेविप्यत । असेविष्ट ॥

पेष्ट सेवने । 'आदेः ण्यः झः' अनेन सत्वम् । ऋकार इत् । सेवते । लिट्लकारे । सिपेवे सिपेवाते सिपेनिरे । सेविपीष्ट । लुङ्लकारे । असेविष्ट ॥

गाद् गतौ । सवर्णदीर्घे कृते आकारत्वात्—आतोऽन्तोदगतः । गाते गातै गाते । गेत । गाताम् । अगात । जगे जगाते जगिरे । गासीष्ट । गाता । गास्यते । अगास्यत । अगास्त अगासाताम् ॥

गाद् गतौ । ङकार आत्मनेपदार्थः । पूर्ववत् तआदयः । 'सरणे०' गाते । गाते । आकारान्तत्वात् । 'आतोऽन्तोदगतः' । अनेन अन्ते इत्यस्य अवे भवति । 'सरणे०' गाते । गासे । गाथे । गत्यादीनि । 'अ इ ए' गेत । गाताम् । गानाम् । गाताम् । अगात अगाताम् अगात । गा णप् इति स्थिते । 'द्विष्य' 'इस्यः' 'कुहोद्भुः' 'आतोऽनवि' । जगे जगाते जगिरे । गासीष्ट । गाता । गास्यते । लुङ्लकारे । अगास्त अगासाताम् अगामत ॥

रुद् गतौ भाषणे च । गुणः । रवते । रवेत । रवताम् । अरवत अरवेताम् । अनेकस्वरत्वादसंयोगपूर्वत्वाच्चोकारस्य वत्त्वे प्राप्ते ॥ नानप्योर्वचः ॥ अनपि

। विपये धातोस्वर्यस्य चत्वं न भवति ॥ तत उव् । नुधातोः । रुखे रुखाते
रुखिरे । रविपीष्ट । रविता । रविष्यते । अरविष्यत अरविष्ट ॥

रुङ् गतौ आपणे च । पूर्ववन् तत्तादयः । 'गुणः' रवते । लिट् लकारे—'नुधातोः'
अनेनानेकस्वरसंयोगपूर्वत्वात् वकारे प्राप्ते ॥ सूत्रम्—'नानप्योर्वः' ॥ न अनपि ओः वः ।
तिवादिचतुष्टयस्याप्रत्ययो भवति नान्यविभक्तिगणस्य । ततो विभक्तिचतुष्टयवर्जितो विभ-
क्तिगणोऽनप् कथ्यते । ततोऽनप्सबन्धिनि स्वरे परे धातोरुवर्णस्य वत्त्वं न भवति । किंतु
उवेव भवति । अनेनोव् भवति । रुखे । रुखाते । रुखिरे । रविपीष्ट । रविता । लुङ् ल-
कारे—अरविष्ट अरविपाताम् अरविपत ॥

देह् पालने । दयते । दयेत् । दयताम् । अदयत ॥ दयतेर्णादौ दिग्धा-
'देशो द्वित्वाभावश्च वक्तव्यः ॥ दिग्ये । संध्यक्षराणाम् । दासीष्ट । दाता । दास्यते । अदास्यत ॥ अपिदाधास्यामित्यं सेर्द्धित्वं आत्मने-
पदे चाच्यम् ॥ डिच्चाञ्च गुणः ॥ लोपो ह्रस्वाञ्छसे ॥ ह्रस्वादुत्तरस्य
सेर्लोपो भवति श्छसे परे ॥ अदित अदिपाताम् अदिपत ॥

देह् पालने । डकार आत्मनेपदार्थः । दयते । लिट् लकारे ॥ सूत्रम्—'दयतेः ०' ॥ दयते-
र्धातोर्णादौ परे सति दिग्यादेशो भवति । द्वित्वाभावश्च वक्तव्यः । 'आतोऽनपि' दिग्ये
दिग्याते दिग्यिरे । 'संध्यक्षराणाम् ०' दासीष्ट । दाता । दास्यते । अदास्यत । अदासि तन्
इति स्थिते । सूत्रम्—'अपिदाधास्याम् ०' अपिदाधास्या धातूनां इत्वं सेर्द्धित्वं च आत्मनेपदे
चाच्यम् । 'पट्टीनिर्वि ०' डिच्चात् गुणाभावो भवति । तदा अदि सि तन् इति जाते ॥
सूत्रम्—'लोपो ह्रस्वाञ्छसे' ॥ लोपः ह्रस्वात् श्छसे । ह्रस्वादुत्तरस्य सेर्लोपो भवति श्छसे परे ।
अनेन सेर्लोपो भवति । अदित अदिपाताम् अदिपत ॥

डीङ् विहायसा गतौ । डयते । डयेत् । डयताम् । अडयत । नुधातोः ।
डीङ्ये । डयिपीष्ट । डयिता । डयिष्यते । अडयिष्यत । अडयिष्ट ॥

डीङ् विहायसा गतौ । डकारः सर्वत्रात्मनेपदार्थो ज्ञातव्यः । 'गुणः' डयते । डयेत् ।
लिट् लकारे—'नुधातोः' अनेन इ य् भवति । डिङ्ये डिङ्यते डिङ्यिरे । 'गुणः' डयिपीष्ट ।
अन्यानि मूले सन्ति । लुङ् लकारे—अडयिष्ट अडयिपाताम् अडयिपत ॥

देह् त्रैङ् पालने । दायते । दायेत । दायताम् । अदायत ॥ देङो णादौ
'दिग्धादेशो द्वित्वाभावश्च ॥ दिग्ये । दासीष्ट । अपिदाधास्यामि लोपो
ह्रस्वाञ्छसे अदित ॥ त्रायते । तत्रे । अत्रास्त ॥

देह् त्रैङ् पालने । पूर्ववन् तत्तादयः । 'ये भाय्' । दायते । त्रायते । लिट् लकारे सूत्रम्—
'देङः ०' ॥ देङो धातोर्णादौ परे सति दिग्यादेशो द्वित्वाभावश्च भवति । 'आतोऽनपि' । दिग्ये
दिग्याते दिग्यिरे । 'संध्यक्षराणाम् ०' दासीष्ट । लुङ् लकारे—'अपिदाधा ०' 'लोपो ह्रस्वा ०' ।

स्यन्द् प्रसवणे । स्यन्दते । स्यन्देत । स्यन्दताम् । अस्यन्दत । सस्यन्दे ।
ऊदितो वा । स्यन्दिपीष्ट । स्यन्त्सीष्ट । स्यन्दिता-स्यन्ता । स्यन्दिष्यते स्यन्त्यते ।
स्यन्त्यति । अस्यन्दिष्यत-अस्यन्त्यत अस्यन्त्यत् । अस्यन्दिष्ट असन्त । पक्षे
अस्यदत् ॥

स्यन्द् प्रसवणे । ऊकार इड्विकल्पार्थः । स्यन्दते । लिट्लकारे द्वित्रम् । पूर्वस्य ।
सस्यन्दे सस्यन्दाते सस्यन्दिरे । अस्य धातोः 'ऊदितो वा' अनेनेड्विकल्पो भवति । स्यन्दि-
पीष्ट । इडभावपक्षे 'खसे चपा हसानाम्' अनेन वस्य तः । स्यन्त्सीष्ट । स्यन्दिता-स्यन्ता ।
स्यन्दिष्यते । इडभावपक्षे 'खसे०' स्यन्त्यते । अस्यन्दिष्यत-अस्यन्त्यत । अस्यन्दिष्ट ।
इडभावे । अस्यन्त । परस्मैपदपक्षे—'लिप्पुपादेर्हः' 'नो लोपः' अनेन अनुस्वारस्य लोपो
भवति । अस्यदत् ॥

कूपू सामर्थ्ये । गुणः ॥ कूपो रो लः ॥ कूपो रेफस्य लो भवति ऋकारस्य
ऋकारो भवति ॥ कल्पते । कल्पेत । कल्पताम् । अकल्पत । चकूपे । कल्पि-
पीष्ट । इडभावपक्षे ॥ सिस्वोः ॥ उपधाया गुणो न भवति सिस्वोरनिटोः
परतः ॥ कूप्सीष्ट । कल्पिता-कल्प्ता । कल्पिष्यते-कल्प्यते कल्प्यति । अक-
ल्पिष्यत अकल्प्यत । अकल्पिष्ट । अकृप्त अकृप्ताताम् अकृप्सत । अकृपत् ।

कूपू सामर्थ्ये । पूर्ववत् तआद्यः । 'उपधायाः' सूत्रम्—'कूपो रो लः' ॥ कूपः रः लः ।
कूपो धातो रेफस्य लकारो भवति ऋकारस्य लकारो भवति । अनेन रस्य लः । कल्पते ।
लिट्लकारे 'कूपो रो लः' । अनेन ऋकारस्य लकारः । चकूपे । कल्पिपीष्ट । अस्यापि ऊदि-
त्त्वादिड्विकल्पो भवति । तदा कूप्सीष्ट इति जाते । 'उपधाया लघोः' अनेन गुणे प्राप्ते
सति ॥ सूत्रम्—'सिस्वोः' ॥ सिश्च सीश्च सिस्वी तयोः सिस्वोः । सिस्वोरनिटोः परत उप-
धाया गुणो न भवति । अनेन गुणाभावः । 'कूपो रो लः' । कूप्सीष्ट । कल्पिता । कल्प्ता ।
कल्पिष्यते । कल्प्यते । अकल्पिष्यत । अकल्प्यत । परस्मैपदपक्षे । कल्प्यति । अक-
ल्प्यत् । अकल्पिष्ट । 'लिप्पुपादेर्हः' 'कूपो रो लः' अकूपत् । अकूपताम् । अकूपन् ।
समाप्तोऽयं धातुः ॥

व्यथ दुःसमयचलनयोः । व्यथते । व्यथेत । व्यथताम् । अन्यथत ॥
व्यथतेर्णादौ पूर्वस्य संप्रसारणं वक्तव्यम् ॥ विव्यथे । व्यथिशीष्ट ।
व्यथिता । व्यथिष्यते । अन्यथिष्यत । अन्यथिष्ट ॥

व्यथ दुःसमयचलनयोः । अकार आरम्भेपदार्थः । व्यथते ॥ 'व्यथतेर्णातोर्णादौ परे
पूर्वस्य संप्रसारणं वक्तव्यम्' इदं मूले सूत्रमस्ति । अनेनास्य धातोः संप्रसारणं भवति ।
विव्यथे विव्यथाते विव्यथिरे । व्यथिपीष्ट । व्यथिता । लुङ्लकारे । अत्रपिष्ट ।

रमु क्रीडायाम् । रमते । रमेत । रमताम् । अरमत ॥ ञ्पाइपर्युपेभ्यो
रमः पम् ॥ विरमति आरमति परिरमति उपरमति । रेमे । रसीष्ट ।

रन्ता । रंस्थते । अरंस्त अरंसाताम् अरंसत । विपूर्वः । आदन्तानाम् इतीद-
सकौ । व्यरंसीत् व्यरंसिष्टाम् ॥

रमु श्रीडायाम् । रमते । रमेत । रमताम् । अरमत ॥ सूत्रम्—‘व्याहृर्युपेभ्यः ०’ । वि आह्
परि उप एभ्य उपसर्गेभ्यो रमधातोः पं परस्मैपदं भवति । विरमति । आरमति । परिर-
मति । उपरमति । लिट् लकारे । ‘लोपः पचाम्’ अनेनेत्वपूर्वलोपो भवतः । रेमे रेमाते
रेमिरे । ‘नश्चापदान्ते ङासे’ अनेन मकारस्यानुस्वारो भवति । रंसीष्ट । रन्ता । छुङ् लकारे-
अरंस्त अरंसाताम् अरंमत । यदायं धातुर्विपूर्वः स्यात् तदात्मनेपदं भवति । ‘आदन्ता-
नाम्’ अनेन परस्मैपदे सति इट्सकौ भवतः । व्यरम् सू इट् सि ईट् विप् इति स्थिते ।
‘इट् ईटि’ ‘सवर्णे ०’ ‘स्वरहीनम्’ ‘नश्चापदान्ते’ । ‘वायसाने’ व्यरंसीत् । व्यरंसिष्टाम् ।
व्यरंसिपुः ।

वित्वरा संभ्रमे । विआवितौ । त्वरते । त्वरेत । त्वरताम् । अत्वरत । त-
त्वर । त्वरिपीष्ट । त्वरिता । त्वरिप्यते । अत्वरिप्यत । अत्वरिष्ट । अत्वरि-
द्व-अत्वरिध्वम् ॥

वित्वरा संभ्रमे । विआवितौ । पूर्ववत् तआदयः । त्वरते । लिट् लकारे ‘द्विध्व’ ।
पूर्वस्य ह्रसादिः ङोपः । तत्वर । तत्तराते । तत्वरिरे । त्वरिपीष्ट । छुङ् लकारे । अत्वरिष्ट
अत्वरिपाताम् अत्वरिपत ॥

पह मर्पणे । सहते । सहत । सहताम् । असहत । सेहे । सहिपीष्ट । सहिता ।
इपुसह इति वेद् । हो ङः । तयोर्धः । ध्रुत्वम् । ढलोपः ॥ सहिवहोरोदव-
र्णस्य ॥ सहिवहोरवर्णस्योकारादेशो भवति ढलोपनिमित्ते ढकारे परे ॥
सोढा । सहिप्यते । असहिप्यत । असहिष्ट ॥ इति भ्वादिप्यात्मनेपदिनः ॥

पह मर्पणे । ‘आदेः प्याः ङाः’ अनेन सत्वम् । सहते । लिट् लकारे । ‘लोपः पचाम्’
अनेनेत्वपूर्वलोपो । सेहे सेहावे सेहिरे । सहिपीष्ट । सहिता । ‘इपुसह ०’ अनेनास्य या
इट् भवति । इडभावपक्षे सह ता इति स्थिते । ‘हो ङः’ अनेन ह्रस्व ङः । ‘तयोर्धः’ अनेन
तस्य धः ‘धुनिः धुः’ ‘ढि ङो लोपः’ दीर्घश्च तदा सा ङा इति जाते ॥ सूत्रम्—‘सहिवहोरो-
दवर्णस्य’ सहिवह च सहिवहौ तयोः सहिवहोः ओत् अवर्णस्य । सहिवहोर्घात्वोर-
वर्णस्य ओकारो भवति ढलोपनिमित्ते ढकारे परे । अनेन ओकारः । सोढा सोढारो
सोढारः । सहिप्यते । असहिप्यत । असहिष्ट असहिपाताम् असहिपत ॥

इति भ्वादिप्यात्मनेपदिनः ।

भ्वादिपूभयपदिनः ॥ ३ ॥

अधोभयपदिप्रक्रिया ॥ राज् दीप्तौ । ऋकार ऋदित्कार्यार्थः । राजति रा-
जते । राजेत् । राजेत । राजतु राजताम् । अराजत् । अराजत । रराज ।
फणादित्वादेत्वपूर्वलोपो । रेजतुः-रराजतुः रेजुः-रराजुः । रेजे-रराजे । रा-

ष्यात् । राजिपीष्ट । राजिता राजिता । राजिष्यति-राजिष्यते । अराजिष्यत्-
अराजिष्यत । अराजीत् अराजिष्ट ॥

अथ भ्वादिगणस्योभयपदिनः कथ्यन्ते । राजृ दीप्तौ । उभयपदिनो घातोस्तिवाद्यस्त
आद्यस्य प्रत्यया भवन्ति । द्वयोः परयोः सतोः 'अप् कर्तरि' अनेन अप् प्रत्ययो भवति
ऋकार ऋदित्कार्यार्थः । राजति । राजते । लिट् लकारे 'फणादीना' अनेनास्य वा एत्
पूर्वलोपो । रराज । रेजतुः । रराजतुः । रेजिष्य । रराजिष्य । आत्मनेपदे । रेजे । एत्पूर्व-
लोपाभावे । रराजे । राज्यात् । राजिपीष्ट । राजिता । अन्यानि मूले सन्ति तानि सुग-
मानि पूर्वोक्तैः सूत्रैः सिद्ध्यन्ति । लुङ् लकारे । अराजीत् अराजिपाताम् अराजिपत ॥

खन खनने । खनति खनते । खनेत् खनेत् । खनतु खनताम् । अखनत्
अखनत । चखान । गमां खरे । चखनतुः चखनुः । चखने । खन्यात् ॥
जनखनसनां कृति ये आकारो वा वक्तव्यः ॥ खायात् खनिपीष्ट ।
खनिता खनिता । खनिष्यति खनिष्यते । अखनिष्यत् अखनिष्यत । अखा-
नीत्-अखनीत् । अपनिष्ट ॥

एन खनने । अकार उभयपदार्थः । एनति । खनते । लिट् लकारे । 'अत् उपधायाः'
अनेन वृद्धिः । 'कुहोञ्छुः' चखान । चखन् अतुस् इति जाते 'गमा खरे' अनेनोपधाया
लोपो भवति । 'खरहीन०' चखने । एन्यात् ॥ सूत्रम्—'जनखनसनाम्' ॥ जन खन सन
एतेषा धातूना किति यकारे परे आकारो वा वक्तव्यः । 'पष्ठीनिर्दि०' खायात् । एनिपीष्ट ।
एनिता । खनिता । लुङ् लकारे 'हसादेः' अनेनास्य वा वृद्धिः । अखानीत्-अखनीत् ।
अखनिष्ट अपनिपाताम् अपनिपत ॥

हृज् हरणे । हरति । हरते । हरेत् हरेत् । हरतु हरताम् । अहरत् अहरत ।
जहार जहतुः जहुः ॥ ऋदन्तस्य धपो नेट् ॥ जहर्थ । जहे । यादादी ।
ह्रियात् ॥ ठः ॥ ऋकारस्य गुणो न भवति सिस्वोरनिटोः परतः ॥ हृपीष्ट ।
हर्वा । हनृतः स्वपः । हरिष्यति हरिष्यते । अहरिष्यत् अहरिष्यत । अहर्षीत् ।
लोपो ऋसाञ्जसे । अहत अहपाताम् अहपत ॥

हृज् हरणे । अकार उभयपदार्थः । 'गुणः' । हरति । हरते । लिट् लकारे । 'धातोर्ना-
मितः । अनेन वृद्धिः । 'कुहोञ्छुः' । जहार । जहतुः ॥ 'ऋदन्तस्य' ऋदन्तस्य धातोस्त्वप
इट् न भवति । 'गुणः' जहर्थ । जहे 'यादादी' अनेन ऋकारस्य रिङादेशः । ह्रियात् ।
हृपीष्ट इति जाते । 'गुणः' अनेन गुणे प्राप्ते । सूत्रम् 'ठः' अनिटोः सिस्वोः परतः ऋकारस्य
गुणो न भवति । अनेन गुणनिषेधः । हमीष्ट । 'गुणः' हर्वा । 'हनृतः स्वपः' अनेन स्वपि
इट् भवति । 'गुणः' हरिष्यति हरिष्यते । लुङ् लकारे । वृद्धिः । अहर्षीत् । 'लोपो
ऋसाञ्जसे' अनेन सेलोपो भवति । अहत अहपाताम् अहपत ॥

गृह् संवरणे ॥ गृहेरुपधाया ऊटुणहेतौ खरे ॥ गृहति गृहते । जुगृह ।

जुगूहतुः । जुगूहिथ । जुगोढ । जुघुक्षे-जुगुह्रिपे । जुगुहिङ्घ्वे, जुघूढे । गूहि-
पीष्ट-घूक्षीष्ट । गूहिता-गोढा । गूहिष्यति-घोक्ष्यति ॥ दुह्दिह्लिह्गुह्भ्यः
सको लुग्वा वकारतर्तवर्गयोरान्ति ॥ अगूढ-अघुक्षत् ॥ आति सको-
ऽफारलोपः खरे ॥ अघुक्षाताम् अघुक्षन्त । अगूढाः-अघुक्षथाः । अघुक्षाथाम् ।
अघूङ्घ्वे-अघुक्षन्वम् । अघुक्षि । अगुह्रहि अघुक्षावहि अघुक्षामहि ॥

गुहू संवरणे । ऊकार इहविकल्पार्थः । पूर्वपत् त्रियादयस्तआदयश्च प्रत्यया भवन्ति ॥
'गुहेः' इदं सूत्रमस्ति । गुहेर्धातोरुपधाया ऊन् स्याद् गुणहेतौ खरे परे । अनेनास्योपधाया
ऊत् । गूहति । गूहते । अन्यानि मूले सन्ति तानि सुगमान्येवानेनैव क्रमेण साध्यानि ।
लिङ्लकारे-जुगूह जुगुहतुः जुगुहुः । 'गुहेः' जुगूहिथ । 'ऊदितो वा' अनेनास्येहविकल्पः ।
गुहेरिति सूत्रे खरादौ इति वक्तव्यं तेन हलादौ गुणनिमित्ते प्रत्यये परे ऊन् न भवति किंतु
गुणो भवति । जुगुह् थप् इति स्थिते 'गुणः' । जुगोह् थप् इति जाते । 'हो ङः' 'तथोर्धः' 'दिढो
लोपो' जुगोढ । आत्मनेपदे । जुगुहे जुगुहाते जुगुहिरं । 'ऊदितो वा' जुगुह्रिपे । इडभावे
जुगुह् से इति जाते । 'हो ङः' 'आदिजवानाम्' जुघुद् से इति जावे । 'पढोः कः से' अनेन
दस्य कः । 'किलात्' 'कपसंयोगे क्षः' जुघुक्षे । जुगुह्रिपे । जुगुहिङ्घ्वे-ङ्घ्वे, इडभावे 'हो ङः'
'तथोर्धः' 'आदिजवानां' 'दि ङो' जुगूङ्घ्वे । गुह्यात् । 'गुहेः' । 'सिसवा' गूहिपीष्ट । इडभावे
'हो ङः' 'आदिजवानाम्' 'पढोः कः से' 'किलात्' कप' घुक्षीष्ट ॥ गूहिता । इडभावे गुणः
'उपधाया लघोः' अनेन सूत्रेण भवति । 'हो ङः' 'तथोर्धः' 'दिढो' गोढा । आत्मनेपदे ।
गूहिता । गोढा ॥ गूहिष्यति । इडभावे । 'उपधायाः' । 'हो ङः' 'आदिजवानाम्' 'पढोः
कः से' 'किलात्' 'कपसं' घोक्ष्यति ॥ गूहिष्यते घोक्ष्यते ॥ अगूहिष्यत् । अघोक्ष्यत् ।
अगूहिष्यत् । अघोक्ष्यत् ॥ दुह्लकारे । अगूहीत् । इडभावे । 'हृशपान्ता' अनेन सक्रम-
त्ययो भवति । अघुक्षत् । आत्मनेपदे । अगूहिष्ट । इडभावे अगुह् सक्र तन् इति स्थिते ।
'हो ङः' 'आदिजवानाम्' अघुद् स्र क् तन् इति जाते ॥ सूत्रम्—'दुह्दिह्लिह्गुह्भ्यः' ॥
दुह् लिह् गुह् णभ्यो घातुभ्यः सको वा लुग् भवति वकारतर्तवर्गयोरान्ति आत्मनेपदे ॥
[धर्गग्रहणात्] धकारे परेऽपि भवति । अनेन सको वा लुक् । 'तथोर्धः' 'दिढो लोपः'
दीर्घश्च । अगूढ । लुगभावे अगूढ सक्र तन् इति जाते । 'पढोः कः से' 'किलात्' 'कप-
संयोगे क्षः' अघुक्षत् । अघुक्ष आताम् इत्यत्र । 'आदाय इः' अनेन आकारस्य इकारे प्राप्ते
'आति' आति आत्मनेपदे सक्रः अकारस्य लोपो भवति खरे परे । अनेन अकारस्य
लोपः । अघुक्षाताम् अघुक्षत् । अगूढाः अघुक्षथाः अघुक्षाथाम् अघूङ्घ्वम् अघुक्षन्वम् ।
अघुक्षि अगुह्रहि अघुक्षावहि अघुक्षामहि ॥

दान आर्जवे । गुह्यः । यः से । मानादीनां पूर्वस्य दीर्घो वक्तव्यः । दीदांसति
दीदांसते । दीदांसत् दीदांसत । दीदांसतु दीदांसताम् । अदीदांसत् अदी-
दांसत । दीदांसांचक्रे दीदांसांमास दीदांसांचभूव । दीदांसात् दीदांसी-

पीष्ट । दीदांसिता २ । दीदांसिष्यति-दीदांसिष्यते । अदीदांसिष्यत्-अदीदांसिष्यत । अदीदांसीत् अदीदांसिष्ट ॥

दान आर्जवे । 'गुच्यः' 'यः से' । 'मानादीनाम्' । 'स घातुः' 'नश्चापदान्ते' । दीदांसति दीदांसेत । अन्यानि मूले सन्ति । दीदांसांचकार । दीदांसांचक्रे । द्वे मूले स्तः । अस्यायत्तः । दीदांस्यात् । दीदांसिपीष्ट । अन्यानि मूले सन्ति तानि पूर्वोक्तेरेव सूत्रैः सिद्ध्यन्ति ॥

शान तेजने । शीशांसति शीशांसते । दानवत् ॥

शान तेजने । 'गुच्यः' शीशांसति शीशांसते । दानवत् ॥

भज सेवायाम् । भजति भजते । भजेत् भजेत । भजतु भजताम् । अभजत् अभजत । वभाज । तृफलभज इत्येत्वपूर्वलोपौ । भेजतुः भेजुः । भेजिथ वमकथ । भेजे भेजाते भेजिरे । भज्यात् भक्षीष्ट । भक्ता भक्ता । भक्ष्यति भक्ष्यते । अभक्ष्यत्-अभक्ष्यत । अभक्षीत् अभक्ताम् अभक्षुः । अभक्त अभक्षाताम् अभक्षत ॥

भज सेवायाम् । भजति भजते । लिट्लकारे । 'अत उपधायाः' वभाज । 'तृफलभज०' अनेनैत्वपूर्वलोपौ भवतः । भेजतुः । भेजे । भेजाते । 'चोः कुः' । 'यसे०' 'पढोः कः से' 'किलात्०' 'कपसं०' भक्षीष्ट । भक्ता ॥ लुट्लकारे । 'सावनिटः' अभक्षीत् । 'भसात्' अभक्ताम् । अभक्त । अभक्षाताम् ॥

हुपचप् पाके । हुकारपकारौ कार्यार्थौ । पचति पचते । पचेत् । पचेत । पचतु । पचताम् । अपचत् । अपचत । पपाच पेचतुः पेजुः । पेचे । पच्यात् । पक्षीष्ट । पक्ता पक्ता । पक्ष्यति । पक्ष्यते । अपक्ष्यत् अपक्ष्यत । अपाक्षीत् । अपक्त अपक्षाताम् अपक्षत ॥

हुपचप् पाके । हुकारपकारौ कार्यार्थौ । पचति पचते । लिट्लकारे । 'अत उपधायाः' पपाच । 'लोपः पचाम्०' पेचतुः । पेचे । पेचाते । पच्यात् । पच् सीष्ट इति स्थिते । 'चोः कुः' 'किलात्०' 'कपसंयोगे छः' पक्षीष्ट । 'चोः कुः' पक्ता । लुट्लकारे । 'सावनिटः' अपाक्षीत् । 'भसात्' अपाक्षात् । आत्मनेपदे । अपक्त । अपक्षाताम् ॥

अञ्चु गतौ । याचने च । आञ्चीत् ॥

व्यय गतौ । वच्यये । अव्ययीत् ॥

अञ्चु गतौ याचने च । अच्यति । अच्यते । लिट्लकारे । आनञ्च । आजञ्चे । 'नो-लोपः' अच्यत् । अदक्षीष्ट । अदक्षा । लुट्लकारे । आञ्चीत् । आङ्क् ॥

अञ्चु सेवायाम् । गुणः अयति अयते । अिथाय अिथियतुः । अिथिये । श्रीयात् अथिपीष्ट । अथिता-अथिता । अथिष्यति-अथिष्यते । अथिष्यत्-

अश्रयिष्यत् ॥ सुश्रिष्ट्वां सेरद् घातोर्द्वित्वं च ॥ अश्रिष्यत् अश्रिष्य-
यत् ।

श्रिञ् सेवायाम् । पूर्वचत् तिवादयस्तत्तादयश्च । 'अप् कर्तरि' 'गुणः' 'ए अय्'
श्रयति । श्रयते । लिट् लकारे । 'द्विश्च' । पूर्वस्य 'घातोर्नामिनः' अनेन वृद्धिः । शिष्याय ।
'बुधातोः' शिष्रियतुः—शिष्रिये । श्रीयत् । अयिपीष्ट । अयिता । अन्यानि मूले सन्ति ।
लुङ् लकारे ॥ सूत्रम्—'सुश्रिष्ट्वाम्' ॥ सु श्रि ष्ट एतेषां धातूनां सेरद् प्रत्ययो भवति
धातोर्द्वित्वं च भवति । अश्रिष्यत् अश्रिष्यत् ॥

त्विष् दीप्तौ । त्वेपति-त्वेपते । तित्वेप तित्विपे । त्विष्यात् । त्विषीष्ट । त्वेष्टा
२ । त्वेक्ष्यति त्वेक्ष्यते । अत्वेक्ष्यत् अत्वेक्ष्यत । हृशपान्तात्सक् । अत्विक्षत ॥
सस्यात्मनेपदे स्वरे टिलोपो वाच्यः ॥ अकारलोपे कृते । 'आतोऽन्तो-
दनतः' अत्विक्षाताम् अत्विक्षत ।

त्विप् दीप्तौ । 'उपधाया लघोः' अनेन गुणः । त्वेपति । त्वेपते । अन्यानि सुगमानि ।
लिट् लकारे । 'उपधायाः' 'पूर्वस्य' । तित्वेप । तित्विपतुः । आत्मनेपदे । तित्विपे । तित्वि-
पाते । त्विष्यात् । 'पढोः कः से' । त्विषीष्ट । 'उपधायाः' । 'पुमिः पुः' । त्वेष्टा । अन्यानि
मूले सन्ति । लुङ् लकारे । 'हृशपान्तात्सक्' अनेन सक् प्रत्ययो भवति । 'पढोः कः से'
'किलात्' । 'कपसंयोगे क्षः' अत्विक्षत् अत्विक्षताम् अत्विक्षन् । आत्मनेपदे । अत्विक्षत ।
अत्विक्ष भाताम् इति जाते । 'आदाथ इ' अनेन आकारस्य इकारे प्राप्ते ॥ सूत्रम्—
'सस्या' ॥ सस्य आत्मनेपदे स्वरे परे सति टेलोपो वाच्यः । अनेन अकारस्य लोपः ।
'स्वर्हीनं' अत्विक्षाताम् । 'आतोऽन्तोदनतः' अत्विक्षत । समाप्तोऽयं धातुः ॥

यज देवपूजासंगतिकरणदानेषु । यजति यजते । यजेत् यजेत । यजतु यज-
ताम् । अयजत् अयजत । 'णवादौ पूर्वस्य' इपाज । यजां यवराणां य्यूतः संप्र-
सारणम् । ईजतुः ईजुः । इयजिथ-इयष्ट । ईजे । इज्यात् । यक्षीष्ट । यष्टा यष्टा ।
यक्ष्यति-यक्ष्यते । अयक्ष्यत् अयक्ष्यत । अयाक्षीत् अयाष्टाम् अयाक्षुः ।
अयष्ट अयक्षाताम् अयक्षत । अयष्टाः अयक्षायाम् ॥ ध्वे च सेर्लोपः ॥
पत्वम् । श्वे जवाः । पुत्वम् । अयद्धम् । अयक्षि अयक्ष्वहि अयक्ष्महि ।

यज देवपूजासंगतिकरणदानेषु । यजति यजते । अन्यानि मूले सन्ति । लिट् लकारे—
यज् णप् इति शिते । 'द्विश्च' 'णवादौ पूर्वस्य' अनेन संप्रसारणम् । 'अत उपधायाः'
इयाज । य यज् अतुस् इति जाते । 'णवादौ पूर्वस्य' 'यजां यवराणाम्' 'सवर्णे' ईजतुः ।
ईजुः । इयजिथ । 'अत्वतो नित्यानिटः' अनेनास्य वा इङ् भवति । इयज् थप् इति जाते ।
'छशपरजादेः पः' अनेन जस्य पः । 'पुमिः पुः' इयष्ट । आत्मनेपदे द्वाभ्यां सूत्राभ्यां
संप्रसारणं भवति । ईजे ईजते ईजिरे । 'यजाम्' इज्यात् । 'छशपरजादेः पः' । 'पढोः
कः से' । 'किलात्' 'कपसंयोगे' यक्षीष्ट । 'छशपरजादेः पः' 'पुमिः पुः' यष्टा । अन्यानि
लिखितानि सन्ति तस्माज् लिखितानि मया । वाक्नि पूर्वोक्तैरेव सूत्रैः सिध्यन्ति । लुङ् ल-

कारे—‘सावनिटः’ अनेन वृद्धिः । अयाक्षीत् । ‘क्षसात्’ अयाष्टाम् । अयाक्षुः । आत्मनेपदे । ‘क्षसात्’ अनेन सेर्लोपः । ‘दुभिः दुः’ अयष्ट अयक्षाताम् । अयक्षत । अयज् स् ध्वं इति जाते ॥ ‘ध्वे च सेर्लोपः’ अनेन सेर्लोपः । ‘छक्षपराजादेः पः’ ‘पो ढः’ । अनेन यस्य ढः । घुत्वम् । अयद्दुम् ॥

हुवप् बीजतन्तुसन्ताने । हु इत् । वपति । वपेत् । उवाप ऊपतुः ऊपुः । उवपिथ-उवपथ । ऊपे । उप्यात् । वप्सीष्ट । घप्ता २ । वप्स्यति वप्स्यते । अवप्स्यत् अवप्स्यत् । अवाप्सीत् अवप्सत् ।

हु वप् बीजतन्तुसन्ताने । हु इत् । वपति वपते । लिट्लकारे । ‘णवादौ’ अनेन संप्रसारणम् । ‘अत उपधायाः’ उवाप । छे संप्रसारणे भवतः अत्र ‘सवर्णे’ । ऊपतुः । ‘अत्त्वतः’ उवपिथ । इवभावे । उवपथ । ऊपे ऊपाते ऊपिरे । ‘यजाम्’ । उप्यात् । वप्सीष्ट । घप्ता । अन्यानि मूले सन्ति । लुङ्लकारे । ‘सावनिटः’ अवाप्सीत् । ‘क्षसात्’ अवाप्ताम् अवाप्सुः । आत्मनेपदे । अवप्स अवप्साताम् अवप्सत् ॥

वह प्रापणे । वहति वहते । उवाह ऊहतुः ऊहुः । उवहिथ । हो ढः । तथोर्धः । घुत्वम् । ढलोपः । सहिवहोरोदवर्णस्य । उवोढ । उवात् । वक्षीष्ट । वोढा २ । वक्ष्यति-वक्ष्यते । अवक्ष्यत् अवक्ष्यत । अवाक्षीत् अवोढाम् । अवोढ अवक्षताम् अवक्षत ।

वह प्रापणे । वहति वहते । लिट्लकारे । ‘णवादौ पूर्वस्य’ । ‘अत उपधायाः’ उवाह । ‘यजाम्’ ऊहतुः । ऊहुः । उवहिथ । ‘अत्त्वतः’ । उवह् थप् इति जाते । ‘हो ढः’ अनेन हस्य ढः । ‘तथोर्धः’ अनेन यस्य धः । घुत्वम् । ढलोपः । ‘सहिवहोरोदवर्णस्य’ । उवोढ । ऊहे । ऊहाते । ऊहिरे । ‘यजाम्’ । उवात् । ‘हो ढः’ । ‘तथोर्धः’ । घुत्वम् । ढलोपः । ‘सहिवहोरोदवर्णस्य’ वोढा । ‘पढोः फः से’ वक्ष्यति । वक्ष्यते । अन्यानि सन्ति मूले । लुङ्लकारे ‘सावनिटः’ । अयाक्षीत् अवोढाम् अवाक्षुः । अवोढ अवक्षाताम् अवक्षत ॥

वेञ्च तन्तुसन्ताने । वयति वयते ॥ वेञ्चो णादौ संप्रसारणाभावो वाच्यः ॥ सन्ध्यक्षराणाम् । वचौ । वादित्वाच्चेत्वपूर्वलोपौ । वचतुः वचुः । वचे । वेञ्चो वय् णादौ वा वक्तव्यः ॥ उवाय ॥

ग्रहां कृति च ॥ ग्रहादीनां संप्रसारणं स्यात् किति ङिति च परे ॥ इति संप्रसारणम् । यकारस्य संप्रसारणनिषेधः । ऊपतुः ऊपुः । उवपिथ ऊपयुः । ऊपे ऊपाते ऊपिरे ॥

वचो यस्य किति णादौ चो वा वक्तव्यः ॥ ऊवतुः ऊवुः । ऊवे । ऊवात् । वासीष्ट । वाता वाता । वासति वास्यते । अवास्यत् । अवास्यत । अवासीत् । आदन्तानाम् इति इट्सका अवासिष्टाम् अवासत् ।

वेञ्च तन्तुसन्ताने । नकार उभयपदार्थः । वयति वयते । लिट्लकारे ॥ सूत्रम्—‘वेञ्चः ०’ ॥

येषो घातोर्जसादी परे संप्रसारणाभावो वाच्यः । अनेनास्य संप्रसारणाभावो भवति ।
 'संध्यभराणामा' 'द्विभ' 'आतो जर् डौ' यथै । 'लोप. वचाम्' अनेने चर्त्तुत्तौ प्रयोगे ।
 'दास्यव्यारि' अनेन समिपेयः । 'आतोर्जसा' यवतुः । यतुः । आत्मनेपदे । यो वराते
 यतिरे ॥ सूत्रम्—'येषो यर् जाशौ वा वच्छज्यः' ॥ यर् जर् इति भिन्ने । 'द्विभ' 'जसादी
 पूर्वस्य' । 'अत उरपायाः' । उराय । यर् अतुम् इति भिन्ने । 'जसादी-पूर्वस्य' सूत्रम्—
 प्रहो प्रहो द्विभि च त्रिपदे सूत्रम् । प्रह उरादाने । उरा ययोदाने । वेम् तन्नुमंगाने ।
 हेम् आहाने । ह्यम् साहने । वम् ज्ञानायभिमाने । वम् अन्धीकरणे । प्रम् शीमापे
 (पूज्यायाम्) । भम् पाके । भम् हेदने । इमेतोषां संबन्धनां यकारवकारहेतुतां द्विभि
 द्विभि च परे संप्रसारणं भवति । यकारस्य इकारः । वकारस्य उकारः । रेकस्य ककारः ।
 [लकारस्य लकारः] संप्रसारणम् । अनेन द्वितीयं संप्रसारणम् । 'यकारस्य संप्रसारण-
 निषेधो वाच्यः' । अत्र । ऊयतुः ऊतुः । उयदिभ । आत्मनेपदे । ऊये ऊराते ऊतिरे ॥
 सूत्रम्—'ययो०' ॥ ययो यस्य द्विभि जाशौ परे वराते वा वच्छज्यः । तदा । उराय
 ऊयतुः ऊतुः । आत्मनेपदे । ऊये ऊराते ऊतिरे । 'प्रहो द्विभि च' ऊतात् । 'संध्यभरा-
 णामा' यामीष्ट । याता । याता । अन्यानि मूले गन्ति । लुट्प्रकारे । 'आदन्तानाम्' ।
 अवामीन् अवसिष्टाम् अवान्तिषुः । अवाम् । अवामानाम् । अवामाव ॥

व्येम् संवरणे । व्ययति व्ययते ॥ व्येत्तो जाशौ नान्यम् ॥ विव्याप
 विव्यतुः विव्युः ॥ अचर्त्तुर्विचयनीनां थपो नित्यमिष्ट ॥ विव्यति
 विव्ये । वीपात् व्यासीष्ट । व्याता व्याता । व्यासति व्यामने । अन्यान्
 अव्यासत । अव्यासीत् । अन्यान् ।

व्येम् संवरणे । व्ययति व्ययते । निट्प्रकारे ॥ सूत्रम्—'व्येयः०' ॥ व्येयो घातोर्ज-
 सादी परे 'संध्यभराणामा' अनेन सूत्रेण आत्वं न भवति । व्येम् जर् इति भिन्ने । 'द्विभ'
 'जसादी पूर्वस्य' अनेन संप्रसारणं तदा । विव्ये जर् इति जाने । 'घातोर्जसा' । विव्याप
 विव्यतुः विव्युः । 'अचर्त्तुर्वि' विव्यदिभ । विव्ये । वीपात् । 'संध्यभराणामा' व्यासीष्ट ।
 व्याता । व्याता । अन्यानि मूले गन्ति । अव्यासीत् । अवाम् ॥

हेम् स्पर्शायाम् । हयति हयते ॥ अट्ठिक्तस्य हयनेः संप्रसारणं
 चरक्तव्यम् ॥ जुहाय जुहवतुः जुहुतुः । जुहविष जुहोष्य । जुह्वे जुह्वाने
 जुह्विरे । हुषात् । हासीष्ट । हाता हाता । हान्यनि हान्यने । अहासत्
 अहासत ॥ अम्यतिवक्तिस्यानिट्ठिपित्तिहयनीनां मेडो वा
 वाच्यः ॥ अहन् अहेताम् अहन्त । अहाम् अहामानाम् अहामन ।

हेम् स्पर्शायाम् । हयति हयते । निट्प्रकारे ॥ सूत्रम्—'अट्ठिक्तस्य०' ॥ अट्ठिक्तस्य
 हयतेधातोः संप्रसारणं वच्छज्यम् । 'द्विभ' 'घातोर्जसा' जुहाय जुहवतुः जुहुतुः । जुह-
 विष-जुहोष्य । जुह्वे जुह्वाने जुह्विरे । संप्रसारणम् । हुषात् । हासीष्ट । अन्यानि मूले
 सन्ति लुट्प्रकारे । अहासीत् । सूत्रम्—'अम्यतिवक्तिस्याति०' ॥ अम्यति वक्ति क्यति

लिपि सिचि ह्यति एतेषां धातूनां सेहो वा वाच्यः । 'आतोऽनपि' अहत । अहत अहेताम्
अहन्त । अहास्त ॥

ऋत जुगुप्सायां कृपायां च । ऋतेरीयङ् स्वार्येऽनपि तु वा ॥ ऋतीयते ।

ऋतीयांचक्रे । आनर्त । ऋतीयिष्यते । आर्तीत् । आर्तीयिष्ट ॥

॥ इति भ्वादिपूभयपदिप्रक्रिया ॥ ३ ॥ इत्यविकरणा भ्वादयो धातवः ॥

ऋत जुगुप्सायां कृपायां च ॥ सूत्रम्—'ऋतेः०' ॥ 'ऋतेर्धातोरीयङ्प्रत्ययो भवति स्वार्ये ।
अनपि तु वा भवति । ऋतीयते । ऋतीयांचक्रे । ईयङ्भावे । आनर्त । ऋतीयिष्यते ।
आर्तीत् । आर्तीयिष्ट ॥ इति भ्वादिगणस्योभयपदिनः समाप्ताः ॥ इत्यविकरणा भ्वादयो
धातवः ॥

॥

अदादिपु परस्मैपदिनः ४

इदानीं लुग्विकरणाददादेर्गणात्कर्तरि तिषादयो वर्ण्यन्ते ॥ अद् भक्षणे ॥

अप्कर्तरि—अदादेर्लुक् ॥ अदादेर्गणादुत्पन्नस्यापो लुग्भवति । खसे चपा
झसानां । अत्ति अत्तः अदन्ति । अत्ति अत्थः अत्थ । अधि अद्भः अधः ।

अद्यात् । अत्तु अत्ताद्वा अत्ताम् अदन्तु ॥ झसाद्धिर्हेः ॥ झसादुत्तरस्य हेर्धि-

र्भवति । अद्धि-अत्ताद्वा अत्तम् अत्त । अदानि अदाव अदाम ॥ अदो दि-

स्योरङागमो वक्तव्यः ॥ आदत् आदः ॥ जघास । गमां स्यरे । एसे

चपा० । घसादेः पः क्षः । जक्षतुः जक्षुः । जघसिथ । पक्षे-आद आदतुः

आदुः । आदिथ । अद्यात् । अत्ता । अत्सति । अत्स्यत् ॥ सिसयोरदे-

र्घस्तल्ल लिटि तु वा ॥ लटिच्चादङ् । अघसत् अघसताम् अघसन् ॥

इदानीं लुग्विकरणाददादेर्गणात् कर्तरि तिषादयो वर्ण्यन्ते । अद् भक्षणे । पूर्ववत्

तिषादयोः । 'अप्कर्तरि' । सूत्रम्—'अदादेर्लुक्' ॥ अदादेः लुक् द्विपद० । अदादेर्धातुगणादु-

त्पन्नो योऽङ्प्रत्ययः तस्य लुग्भवति । अनेन सर्वत्राऽपि लुक् । तत्र वर्तमाने सिप् तस्

अन्ति सिप् थस् इत्येतेषु । 'एसे चपा०' इति दस्य तकारः । अत्ति अत्तः अदन्ति ।

अद्यात् । अत्तु अत्तात् अत्ताम् अदन्तु । अद् दि इति स्थिते । सूत्रम्—'झसाद्धिर्हेः' ॥ झसात्

धिः हेः । झसादुत्तरस्य हि इति वचनस्य धिरित्यादेशो भवति । सातडादेशे कृते तु न

भवति । 'खर०' अद्धि अत्तात् अत्तम् अत्त । उत्तमपुरुषे सर्वत्र । 'खर०' अदानि अदाव

अदाम । अनघतनेऽप् । प्रत्ययलुकि कृते । 'दिवादावद्' 'खरादेः' इत्यङागमद्वये च कृते

उभयत्रापि 'सर्वणे०' ॥ सूत्रम्—'अदो दिस्यो०' ॥ अदो घातोः परयोर्विप् सिप् इत्येतयोः

अमागमो भवति । अनेनामागमः टित्त्वादादौ । 'खर०' 'वावसाने०' आदत् । तकारादौ ।

'खसे०' आत्ताम् आदन् । आदः आत्तम् आत्त । आदम् आद्वा आच् । अद् णप् इति

स्थिते । सूत्रम्—'सिसयोः' ॥ सिसयोः परतः अदधातोर्घस्तल्ल इत्यादेशो भवति णवादौ वा

भवति । लकारः लटित्कार्योः । घस् णप् इति स्थिते । 'द्विश्च' 'कुहोश्चः' । 'झपानां जघ-

घपाः । 'अत उपधायाः' जघास । जघस् अनुम् इति स्थिते । 'गमां खरे' अनेनोपधाया लोपः । 'रसे०' अनेन घस्य कः । 'घसादेः यः' । अनेन पत्यम् । 'कयसंयोतो०' जक्रतुः । जक्षुः । जघसिथ । पक्षे । आद आदतुः आदुः । अघात् । 'रसे०' अत्ता । अन्यानि सन्ति मूले । छुङ्ङकारे । 'सिसयोः' 'छदिच्चादङ्' । अघसत् अघसताम् अघसन् ॥

प्ता भक्षणे । प्साति प्सातः प्सान्ति । प्सायात् प्सायाताम् प्सायुः । प्सातु-
प्साताद्वा प्साताम् प्सान्तु । अप्सात् अप्साताम् ॥ आदन्तविद्वद्विषामन
उस् वा वक्तव्यः ॥ उस्थालोपः अप्सुः अप्सान् । पप्सौ पप्सतुः पप्सुः ।
पप्सिथ-पप्साथ । प्सेयात् प्सायात् । प्साता । प्सासति । अप्सासत् ।
आदन्तानाम् इतीदसकौ । अप्सासीत् अप्सासिष्टम् ॥

प्सा भक्षणे । प्साति प्सातः प्सान्ति । अन्यानि मूले सन्ति तानि मुगमान्येव । छुङ्-
ङकारे । अप्सात् अप्साताम् । अप्सा अन् इति स्थिते ॥ सूत्रम्—'आदन्तविद्वद्विषाम०' ॥
आदन्तः विद्वद् द्विप् प्लेपां धातूनां अन उस् वा वक्तव्यः । 'उस्थालोपः' । अप्सुः ।
अप्सात् । 'द्विथ' 'पूर्वस्य' 'हसादिः' 'अतो णप् डौ' पप्सौ । पप्सतुः । 'अच्यतः'
पप्सिथ । पप्साथ । 'संयोगादेः०' प्सेयात् प्सायात् । छुङ्ङकारे प्साता । 'आदन्तानाम्'
अप्सासीत् ॥

मा माने । माति । मायात् । मातु । अमात् अमाताम् अयुः । अमान् ।
ममौ । दादेरे । मेयात् । माता । मासति । अमासत् । अमासीत् ॥

मा माने । माति । लिङ्ङकारे । ममौ । 'दादेरे' मेयात् । माता । 'आदन्तानाम्' अमा-
सीत् । अमासिष्ट अमासिष्टम् अमासिषुः । समाप्तोपम् ॥

या प्रापणे । याति । यायात् । यातु । अयात् अयाताम् अयुः । अयान् ।
ययौ । यायात् । याता । यासति । अयासत् अयासीत् ॥

या प्रापणे । याति । ययौ । अयासीत् ॥

वा गतिगन्धनयोः । वाति । वातिवत् ॥

वा गतिगन्धनयोः । वाति । अयं धातुर्यातिनत् शेषः । न कश्चिन् विभेदः ॥

रा दाने । तद्वत् ॥

रा दाने । राति । अयमपि तद्वत् ॥

ला दानग्रहणयोः । लाति । ललौ । तद्वत् ॥

ला दानग्रहणयोः । लाति । ललौ । अलासीत् ॥

द्रा कुत्सायां गतौ च । द्राति । दद्रौ । द्रायात् द्रेयात् । द्राता । द्रासति ।

अद्रासत् । अद्रासीत् ॥

द्रा कुत्सायां गतौ च । द्राति । 'रः' दद्रौ । 'संयोगादेः' द्रायात् । द्रेयात् । अद्रासीत् ॥

ख्या प्रकथने । ख्याति । ख्यायात् । ख्यातु । अख्यात् । चख्यौ । ख्यात्
ख्येयात् । ख्याता । ख्यास्यति । अख्यास्यत् । पुषादित्वात् ङः । आतोऽनपि
अख्यत् ॥

ख्या प्रकथने । ख्याति । 'कुहोश्चुः' 'क्षपानाम्' चरयौ । 'संयोगादेः' रयायात् ।
ख्येयात् । अस्य धातोर्लुङ्लकारे । पुषादित्वात् 'लित्पुषादेर्ङः' । 'आतोऽनपि' अनेनाका-
रस्य लोपः । अख्यात् अख्याताम् अख्यन् ॥

पा रक्षणे । पाति । पायात् । पातु । अपात् । पपौ । पाता । पास्यति ।
अपास्यत् । अपासीत् ॥ भा दीप्तौ । भाति । बभौ । अभासीत् ॥ प्णा
शौचे । स्नाति सन्नौ । स्नायात् स्नेयात् । अस्नासीत् ॥

भा दीप्तौ । भाति । 'क्षपानां०' । बभौ । अभासीत् अभासिष्टाम् अभासिषुः । सुगम-
त्वात् एतेषां धातूनां व्याख्यानं न कृतम् ॥

५ वश कान्तौ । 'छशपराजादेः पः' इति पत्वम् । घृत्वम् । वष्टि । ग्रहां कृति च ।
उष्टः उशन्ति । पत्वम् । पटोः कः से । क्षः । वक्षि उष्टः उष्ट । वक्षि उश्चः
उश्मः । उश्यात् उश्याताम् उश्युः । वष्टु उष्टात् उष्टाम् उशन्तु । क्षसाद्विर्हेः ।
क्षवे जवाः । घृत्वम् । उष्टि उष्टात् उष्टम् उष्ट । वक्षानि वक्षाव वक्षाम ॥ दि-
स्योर्हस्तात् ॥ हसादुत्तरयोर्दिप्सिपोर्लोपो भवति ॥ पत्वम् । पो ङः । वाव-
साने । अवद् अवद् । संप्रसारणम् । अडागमः । उ ओ । ओ औ औ । औष्टाम्
औशन् । अवद्-अवद् औष्टम् औष्ट । अवशम् औश्च औश्म । उवाश ऊश्च
ऊश्मि । उश्यात् उश्याताम् उश्यासुः । वक्षिता । वक्षिष्यति । अवशिष्यत् ।
अवाशीत् ॥

वश कान्तौ । कान्तिरिच्छा । पूर्ववत् तिवादयः । 'अदादेर्लुङ्' अनेन सर्पज अपो लुङ्
भवति । वश् तिप् इति जाते 'छशप०' अनेन शस्य पः । 'घृभिः घृः' । अनेन वस्य ङः ।
वष्टि । वश् वस् इति जाते । 'ग्रहां कृति च' अनेन संप्रसारणम् । 'छशप०' घृत्वम् ।
उष्टः । उशन्ति । वश् सिप् इति स्थिते । 'छशप०' 'पटोः कः से' । 'किलात्०' । 'कपसं-
योगे क्षः' वक्षि । उश्यात् । लोट्लकारे । वष्टु । वश् द्वि इति जाते । संप्रसारणम् । 'क्षसा-
द्विर्हेः' शस्य पत्वम् । 'पो ङः' । उष्टि । उष्टात् । वक्षानि वक्षाव वक्षाम । वश् तिप् इति
स्थिते । पत्वम् । वप् तिप् इति जाते । 'पो ङः' ॥ सूत्रम्—'दिस्योर्हस्ताम्' ॥ दिभ्य सिभ्य दिति
तयोः दिस्रोः हस्तात् । हसादुत्तरो यौ दिप्सिपौ तयोर्लोपो भवति । अनेनास्य वशो प्रातो-
र्दिस्योर्लोपो भवति । 'वावसाने' अनेन ङस्य ङः । अवद् अवद् । वश् ताम् इति स्थिते ।
'ग्रहां कृति च' । अनेन संप्रसारणम् । पत्वम् । घृत्वम् । अडागमः । 'इयं०' । 'उ ओ' ।
'ओ औ औ' । औष्टाम् । औशन् । अन्यानि मूले सन्ति । वश् णप् इति स्थिते । 'दिभ्य'
'णवार्ता पूर्वस्य' 'अत्त उपधायाः' । वशात् 'ग्रहां कृति' अनेन द्वितीयं संप्रसारणम् ।

उशतुः । उशुः । अवशिथ-संगसारणम् । उश्यान् । छुदलकारे-‘हसादेः’ अनेन वा वृद्धिः । अवाशीत्-अवशीत् ॥

हन् हिंसागत्योः । हन्ति ॥ लोपस्त्वनुदात्ततनाम् ॥ अनुदात्तानां तनादीनां च जमस्य लोपो भवति किति ङिति श्से परे ॥ तुशब्दात्कचिदशसेऽपि क्यप्प्रत्ययादौ जमस्य लोपः ॥

रमिर्यमिनमी हन्तिरनुदात्ता गमिर्मनिः ।

तनुः क्षण क्षिण् ऋण् कृणू वनुर्वमुस्तनादयः ॥

हतः । ‘गमां खरे’ ‘हनो मे’ प्रन्ति । हंसि हयः हय । हन्मि हन्वः हन्मः । हन्यात् हन्याताम् हन्युः । हन्तु-हताद्वा हताम् प्रन्तु ॥ जह्येधिशाधि ॥ हन्तेर्जहिशब्दोऽस्तेरेषिशब्दः शास्तेः शाधिशब्दो निपात्यते हिविषये । जहि-हताद्वा हतम् हत । हनानि हनाव हनाम् ॥ अहन् अहतम् अमन् । अहन् अहतम् अहत । अहनम् अहन्य अहनम् ॥ हनो मे । वृद्धिः जघान जघतुः जघुः ॥ मिरुक्तस्य हन्तेस्थपि घट्त्वं चाक्यम् ॥ जघनिय-जघन्य जघ्नपुः जघ्न । जघान-जघन जघ्निव जघ्निम ॥ हन्तेः स्याशीर्षादादौ यधादेशो चक्तव्यः ॥ वध्यात् वध्याताम् वध्यातुः ॥ हन्ता हन्तारौ हन्तारः ॥ हनृतः स्यपः । हनिष्यति हनिष्यतः हनिष्यन्ति । अहनिष्यत् अहनिष्यताम् अहनिष्यन् ॥ जनिवध्योर्न वृद्धिः ॥ वधादेशे कृते इद् । अवधीत् अवधिष्टम् अवधिष्ट ॥

हन् हिंसागत्योः । पूर्वं त्रियादयः । ‘नश्चापदान्ते श्से’ । अनेन नस्यानुस्वारः । ‘बमा यपेस्’ हन्ति । तस् इति स्थिते ॥ सूत्रम्—‘लोपस्त्वनुदात्ततनाम्’ ॥ लोपः अनुदात्तश्च तनश्च अनुदात्ततनः । तेषामनुदात्ततनाम् । अनुदात्तानां धातुपाठोक्तानामनिदो हन्गन्तमन् न्यत्यादीनां तथा तनादीनां तन्मन्वन्पण्क्षिण् क्षण्प्रण्कृण् इत्यादीनां धातूनां जमस्य लोपो भवति किति ङिति च श्से परे । तुशब्दात्कचिदशसेऽपि क्यप्प्रत्ययादौ जमस्य लोपो भवति । अनेन नकारस्य लोपः । हतः । हन् अन्ति इति स्थिते । ‘अप् कर्तरि’ । ‘अदादेर्ङुक्’ । अनेनापो लुग्भवति । हन् अन्ति इति जाते । ‘गमां खरे’ अनेनोपधाया लोपः । हन् अन्ति इति जाते । ‘हनो मे’ अनेन हस्य यः । ‘खरहीनम्’ । प्रन्ति । हंसि हयः हय । हन्मि हन्वः हन्मः ॥ हन्यान् हन्याताम् हन्युः ॥ छोटलकारे । हन्तु । ‘तुस्योः’ । हतान् । हताम् । ‘गमां खरे’ । ‘हनो मे’ । ‘खरहीनम्’ । प्रन्तु । हन् हि इति स्थिते ॥ सूत्रम्—‘जह्येधि-शाधि’ ॥ जहिश्च एहिश्च शाधिश्च जह्येधिशाधि हविषये हन् इत्यस्य जहि, अस् इत्यस्य एधि, शास् इत्यस्य शाधि, एते आदेशा भवन्ति । हिसहितानामेतेषां धातूनां निपाता

भवन्तीति ज्ञातव्यम् । अनेन हिसहितस्य हन्तेर्धातोः रयमादेशः । जहि हतात् हतम् हत ।
 हनानि हनाव हनाम । हन् दिप् इति स्थिते । 'दिस्वोर्हसात्' अनेन दिपो लोपो भवति ।
 'दिधादावट्' । अनेनाद्वागमः । अहन् । 'लोपस्त्वनुदात्तवनाम्' अनेन नस्य लोपः । अह-
 ताम् । 'गमां स्वरे' 'हनो घ्रे' अघ्नन् । अहन् अहतं अहत । अहनं अहन्व अहन्म । हन् णप्
 इति स्थिते । 'द्विश्च' 'पूर्वस्य' 'हसादिः' 'कुहोभ्रुः' । 'हनो घ्रे' । 'अत उपधायाः' । अनेन
 वृद्धिः । जघान । हन् अनुस् इति स्थिते । 'गमा स्वरे' । 'हनो घ्रे' । जघ्नतुः जनुः । हन्
 थस् इति स्थिते । 'द्विश्च' ॥ सूत्रम्—'द्विरुक्तस्य' द्विरुक्तस्य हन्तेर्धातोः स्थपि घट् वाच्यम् ।
 अनेन घत्वम् । 'क्रादेः' । जघनिय । 'अत्त्वतः' । 'नश्चापदान्ते' । जघन्थ । जघ्ने ।
 अन्यानि मूले सन्ति ॥ हन् यात् इति स्थिते । सूत्रम्—'हन्तेः ०' ॥ हन्तेर्धातोः स्याशीर्यादादौ
 परे सति वधादेशो वक्तव्यः । अनेन वधादेशः । 'यतः' । वध्यात् वध्यास्ताम् वध्यासुः ।
 छुद्लकारे । 'नश्चापदान्ते' हन्ता हन्तारौ हन्तारः । 'हन्तः स्वपः' अनेन स्वपि इट्
 भवति । हनिष्यति । अहनिष्यत् । हन् दिप् इति स्थिते । 'भूते सिः' हन् सि दिप् इति
 जाते । 'हन्तेः' अनेन वधादेशः । तश्च वध् सि दिप् इति जाते । 'यतः' । 'सिसवासी-
 स्पाम्' । 'सेः' । 'जित्पे' । अनेन सेर्णिच्वात् वृद्धौ प्राप्तायाम् ॥ सूत्रम्—'जनिकथ्योः ०'
 जनिकथ्योर्धातोर्वृद्धिर्न भवति । अनेन वृद्धिनिषेधः । 'इट ईटि' । अयधीन् अवधिष्टाम्
 अवधिषुः ॥

यु मिश्रणे । ओरौ ॥ उकारस्याद्विरुक्तस्य आकारादेशो भवति पिति त्सि
 अनादौ विपये ॥ याति युतः । यु धातोः । युवन्ति । योपि युथः युथ ।
 यौमि युवः युमः । युमात् । यातु-युताद्वा युताम् युवन्तु । युहि-युताद्वा
 युतम् युत । यवानि यवान यवाम । अयात् अयुताम् अयुचन् । अयौः
 अयुतम् अयुत । अयवम् अयुव अयुम ॥ धातोर्नामिनः । युयाव । नानप्योर्वः ।
 युयुवतुः युयुवुः । युयविथ युयुवधुः । यूयात् । गुणः । यचिता । यचिष्यति ।
 अयविष्यत् । अयात्रीत् अयाविष्टाम् अयाविषुः ॥

यु मिश्रणे । पूर्ववत्तिधादयः । 'अदावेर्लृट्' अनेन लृट् भवति । यु तिप् इति स्थिते ॥
 सूत्रम्—'ओरौ' ॥ ओः औ । अद्विरुक्तस्य उकारस्य औकारादेशो भवति पिति रिण परे
 अयादौ विपये । अनेनोपारस्वोकारः । याति युतः । 'युयातोः' । युयन्ति । युयात् । यौतु-
 युतात् युताम् युवन्तु । युहि युनान् युनम युन । यवानि यवाय यवाम । अयौ अयुताम्
 अयुचन् । अयौः अयुताम् अयुत । अयवम् अयुव अयुम । यु णप् इति स्थिते । 'द्विश्च'
 'धातोर्नामिनः' अनेन वृद्धिः । युयाव । यु अनुस् इति स्थिते । 'द्विश्च' 'युयातोः' 'नान-
 प्योर्वः' युयुवतुः । युयुवुः । युयविथ । 'ये' यूयात् । 'युगः' 'मिसतामीम्यवाम्' 'ओ
 अय्' यविता । छुद्लकारे । 'जित्पे' 'धानोर्नामिनः' । अयात्रीत् अयाविष्टाम् अयाविषुः ॥

॥ गतिवृद्धिर्हिमासु ॥ नुरुत्स्तुभ्योऽद्विरुक्तेभ्यो ण्मादीनां चतुर्णा-
 मीद्वा ॥ गाति-तरीनि तुतः-तुर्वीतः तुवन्ति । गाति-तरीनि तुथः-तुर्वीथः

तुय तुरीय । तामि तुरीयि ॥ तुयात् तुरीयान् । तौतु तुरीतु तुयात् तुरीयान्
तुयाम् तुरीयाम् तुयन्तु । तुदि-तुरीदि ॥ अतौन्-अतुरीन् । तुयात् । तौता ।
तौप्यति । अतौप्यत् । अतौपीत् ॥

तु गतिशुद्धिर्दिगारिषु । पूर्ववत्तिषादयः । 'अक्षरेर्लुङ्' 'ओरी' तौति ॥ सूत्रम्—'तुन्तु-
तुन्त्यः०' ॥ तु गतिशुद्धिर्दिगारिषु । रु षाच्चे । तु तुरी । तुप् तुरी । अक्षिप्तम् षाच्चे
रमादीनां चतुर्णां ईद् वा भवति । 'गुणः' 'ओ अय्' । तुरीति तुः । 'तुषातोः' तुरीयः
तुयन्ति । लिङ्लकारे—तुयात् तुरीयात् । तुयानाम् तुरीयाणाम् । तुयुः तुरीयुः । लिङ्ल-
कारे—तौतु तुरीतु । तुयात् तुरीयान् । तुयाम् तुरीयाम् । तुयन्तु । तुदि तुरीदि ।
तुयात् तुरीयान् । तुयम् तुरीयम् । तुय तुरीय । तयानि तयान् तयान् । लिङ्लकारे—अतौत्
अतुरीत् । अतुताम् अतुरीयाम् । अतुयन् । अतौः अतुरीः । अतुयाम् अतुरीयाम् । अतुय
अतुरीय । अतयम् अतुय-अतुरीय । अतुयम् अतुरीयम् । लिङ्लकारे—'द्विभ' 'धातोर्नामिनः'
अनेन वृद्धिः । तुयात् । तुयु अतुयम् इति जाते । 'तु पातोः' 'गानयोर्षः' आभ्यामुप्
भवति । तुयुयतुः तुयुयु । 'द्वारान्ताभिः' तुतोय तुयिष । 'वे' तुयात् । तौता । तुय-
कारे । 'अनिष्टो नामिवतः' । अनेन वृद्धिः । अतौपीत् अतौष्टाम् अतौषुः । अतौपीः
अतौष्टम् अतौष्ट । अतौषम् अतौष्टम् अतौष्टम् ॥

रु षाच्चे । रीति रीति रतः रतीतः रुयन्ति । रीपि-रीपि । रुयात् रती-
यात् । रीतु-रवीतु रतात्-रतीतात् । अरीन्-अरीत् अर्याम्-अर्यायाम्
अरुयन् । अरीः-अरीः । रुयत् रुयतुः रुयुः । रुयिष । रुयात् । रौता ।
रौप्यति । अरौप्यत् । अरौपीत् ॥

रु षाच्चे । पूर्ववत्तिषादयः । 'अक्षरेर्लुङ्' अनेन तिगारिषु लुङ् लकारे अतो लुङ्
भवति । अख धातोरेषि रूपानि तुभातुरा शेषानि । 'तुन्तु-तुन्त्यः०' अनेन सूत्रेण हमा-
दीनां प्रत्ययानां वा ईद् भवत्यस्य । 'ओरी' अनेन अयादी विषये षिटिप्पि परे ओका-
रस्य ओकारः । रीति रीति । रुयात् रतीयात् । रीतु रवीतु । अरीन्-अररीत् । लिङ्ल-
कारे । 'धातोर्नामिनः' अनेन प्रथमपुरुषस्यैवध्वने वृद्धिः । रुयत् । 'तुषातोः' रुयतुः ।
'गुणः' रुयिष । 'वे' अनेन पूर्वस्य दीर्घः । रुयात् । 'गुणः' रौता । रुय-
'अनिष्टो नामिवतः' अनेन वृद्धिः । अतौपीत् अतौष्टाम् अतौषुः ॥

दु गतो । भावादिकः । दवति । दवेत् । दवतु । अदयत् । दूयत् । द्यात् ।
दौता । दौप्यति । अदौप्यत् । अदौपीत् अदौष्टाम् अदौषुः ॥

दु गतो । अय धातुर्भावादिकः । तेन 'अप् कर्तरि' अनेनाज्ज्ययो भवति । तस्य 'अक्ष-
रेर्लुङ्' अनेन सूत्रेण लुङ् न भवति भ्यादित्वात् । 'गुणः' दवति । अज्ज्यानि भूते सन्ति
यानि सुगमाम्येवातो व्याख्यानस्यानावयवकृत्यम् । लिङ्लकारे । 'धातोर्नामिनः' अनेन

१ 'रु' धातोरेषि प्रत्ययानि प्रथमपुरुषस्यैवध्वने वृद्धिः । 'अनिष्टो नामिवतः' अनेन वृद्धिः । अतौपीत् अतौष्टाम् अतौषुः ॥

वृद्धिर्निष्पद्ये परे । दुदाय । 'नुधातोः' दुदुवतुः । 'गुणः' दुदविथ दुदोध । 'ये' अनेन दीर्घः । दूयात् । 'गुणः' दोता । छुड्लकारे—'अनिटो नामिषतः', अनेन वृद्धिः । अदौपीत् । अदौष्टाम् अदौषुः ॥

णु स्तुतौ । आदेः णः स्तः । नौति-नवीति नुतः—नुवीतः नुवन्ति । नुनाव । नूयात् । नोता । नोप्यति । अनोप्यत् । अनौपीत् ॥

णु स्तुतौ । 'आदेः णः स्तः' अनेन णस्य नः । 'अप् कर्तरि' 'अदादेर्लृक्' अनेन तस्यापो छुग् भवति । 'ओरौ' अनेनोकारस्यौकारः । 'सुगुस्तुभ्यः' अनेनास्य ईङ् भवति वा तदा 'गुणः' अनेन गुण एव । अस्यापि धातो रूपाणि नुधातुवत् ज्ञातव्यानि । नौति नवीति । लिट्लकारे । नुनाव नुनुवतुः नुनुवुः । 'ये' अनेन दीर्घः । नूयात् । 'गुणः' । छुड्लकारे । 'अनिटो नामिषतः' । अनौपीत् ॥

डुक्षु शब्दे । ड इत् । क्षौति क्षुतः क्षुवन्ति । क्षुयात् । क्षौतु । अक्षौत् । चुक्षाय चुक्षुवतुः चुक्षुवुः । क्षूयात् । क्षविता । क्षविष्यति । अक्षविष्यत् । अक्षवीत् ॥

डुक्षु शब्दे । ड इत् । 'अप् कर्तरि' 'अदादेर्लृक्' 'ओरौ' । क्षौति । क्षुतः । लिट्लकारे । 'विश्व' पूर्वस्य । 'कुहोक्षुः' । 'धातोर्नामिनः' । चुक्षाय । 'नु धातो' चुक्षुवतुः । 'ये' अनेन पूर्वस्य दीर्घः । क्षूयात् । 'सिसता०' 'गुणः' 'ओ अच्' क्षविता । अन्यानि मूले सन्ति । छुड्लकारे । 'णित्पे' अनेन सेर्णिच्त्वात् वृद्धिः । अक्षवीत् ॥

क्षु तेजने । क्षौति क्षुतः क्षुवन्ति । क्षुयात् । क्षौतु । अक्षौत् । चुक्षाय । क्षूयात् । क्षविता । क्षविष्यति । अक्षविष्यत् । अक्षणावीत् ॥

क्षु तेजने । अयमपि क्षुधातुवत् ज्ञातव्यः । क्षौति । लिट्लकारे—'द्विष्व' पूर्वस्य 'कुहोक्षुः' 'धातोर्नामिनः' अनेन वृद्धिः । चुक्षाय 'नुधातोः' चुक्षुवतुः । 'गुणः' चुक्षु-विथ । 'ये' क्षूयात् । 'गुणः' 'सिसता०' क्षणावीयात् । छुड्लकारे । 'धातोर्नामिनः' अनेन वृद्धिः । अक्षणावीत् अक्षणाविष्टाम् अक्षणाविषुः ॥

णु प्रस्रवणे । स्त्रौति । स्त्रयात् । स्त्रौतु । अस्त्रौत् । स्त्रुत्ताव । स्त्रूयात् । स्त्रविता स्त्रविष्यति । अस्त्रविष्यत् । अस्त्रावीत् ॥

णु प्रस्रवणे । 'आदेः णः स्तः' अनेन पस्य सः । पूर्ववत् तिवादयः । 'अदादेर्लृक्' 'ओरौ' अनेन उकारस्यौकारः । स्त्रौति । लिट्लकारे । स्त्रुत्ताव । 'नुधातोः' सुक्षुवतुः । 'गुणः' सुक्षुविथ । 'ये' स्त्रूयात् । 'गुणः' 'सिसता०' स्त्रणावीयात् । छुड्लकारे । 'धातोर्नामिनः' अनेन वृद्धिः । अस्त्रावीत् ॥

इण् गतौ । गुणः । एति । इतः ॥ इणः क्तिनि खरे यो चत्तव्यः ॥ यन्ति । एपि इथः इथ । एमि इवः इमः । इयात् इयाताम् इयुः । एत-इ-ताद्वा इताम् यन्तु । इहि-इताद्वा इतम् इत । अयानि अयाव अयाम् । अडा-गमद्वयम् । ऐत् ऐताम् आयन् । ऐः ऐतम् ऐत । आयम् ऐव ऐम । द्वित्वम्

वृद्धिः । पूर्वस्य इयादेशः । इयाय ॥ इणः किति णादौ पूर्वस्य दीर्घो वक्तव्यः ॥ ईयतुः ईयुः । इययिथ-इयेथ ईयथुः ईय । इयाय-इयय ईयिव ईयिम । ये । ईयात् ईयास्ताम् ईयासुः । एता । एप्पति । ऐप्पत् । दादेः पे । इणिकोः सिलोपे गा वक्तव्यः ॥ अगात् अगाताम् अगुः ॥

इण् गतो । णकार इण् इति सूत्रस्य विशेषणार्थः । पूर्ववत् तिवादयः । 'अदादेर्लुक्' 'गुणः' एति इतः । इ अन्ति इति स्थिते ॥ सूत्रम्—'इणः०' ॥ इणो धातोः किति खरे परे सति यकारो वक्तव्यः । अनेनेकारस्य यकारः । 'स्वरहीनम्०' यन्ति । एपि । अस्मिन् रूपे 'किलात्०' अनेन पठ्यं भवति । इयः इय । एमि इवः इमः । इयात् । एतु । इहि । 'गुणः' अयानि । लङ्लकारे—'गुणः' अडागमद्वयं भवति । 'एऐऐ' पुनः । 'एऐऐ' ऐत् । 'अइए' । 'एऐऐ' ऐताम् । अडागमद्वयम् 'सवर्णे०' 'इणः०' । आयन् । ऐः ऐतम् ऐत । आयम् । इत्यत्र गुणो भवति । इ णप् इति स्थिते । 'द्विश्च' धातोर्नामिनः । 'सवर्णे' अनेन पूर्वस्य इय् । 'स्वरहीनं०' इयाय । इ इ अतुस् इति जाते । 'नुधातोः' इय् अतुस् इति जाते ॥ सूत्रम्—'इणः०' ॥ इणो धातोः किति णादौ परे पूर्वस्य दीर्घो वक्तव्यः । अनेन इकारस्य दीर्घः [विधानसामर्थ्याद् 'इस्यः' इति पूर्वस्य हस्रो न भवति । 'सवर्णे०'] ईयतुः ईयुः । 'गुणः' 'सवर्णे' 'ए अय्' 'क्रादेर्णादेः' । इययिथ । 'अन्वतः' । इयेथ ईयथुः ईय । इयाय । 'णयुक्तमः' । 'गुणः' इयय ईयिव ईयिम । 'ये' अनेन पूर्वस्य दीर्घः । ईयात् । 'गुणः' एता । अन्यानि मूले सन्ति । लङ्लकारे—अडागमद्वयम् । ऐप्पत् । लुङ्लकारे—इ सि दिप् इति जाते । 'दादेः पे' । अनेन सेलोपो भवति । इ दिप् इति जाते ॥ सूत्रम्—'इणिकोः०' ॥ इणिकोर्धात्वोः सिलोपे कृते सति गा इत्यादेशो वक्तव्यः । गुरुत्वात्सर्व-स्यादेशः । 'दिवादावद्' अगात् अगाताम् अगुः । अस्मिन् रूपे । 'आतोऽनपि' अनेनाका-रस्य लोपो भवति । अगाः अगातम् अगात । अगाम् अगाव अगाम ॥

इक् स्मरणे । इडिकावधुपसर्गतो न व्यभिचरतः । अध्येति अधीतः । अधियन्ति । अधीयात् । अध्येतु । अध्येत् । अध्येताम् अध्यायन् । अधी-याय । अधीयात् । अध्येता । अध्येष्यति । अध्वैष्यत् । अध्वगात् । इणवत् ॥

इक् स्मरणे । ककार 'इणिकोः' इति सूत्रस्य विशेषणार्थः । अधिपूर्वोयं नित्यम् । इडिकौ धातू अभ्युपसर्गतो न व्यभिचरतः । 'गुणः' 'इयं खरे' अभ्येति । 'सवर्णे दीर्घः' अधीतः अधियन्ति । 'इण्वदिक इति वक्तव्यम्' । अनेन इणो यानि कार्याणि भवन्ति तानि कार्याणि इकोऽपि भवन्ति । लिङ्लकारे—अधीयाय । अधीयतुः । अभ्येता । 'गुणः' अध्येष्यति । लुङ्लकारे 'दादेः पे' 'इणिकोः' अध्वगात् । अध्वगाताम् । 'आतोऽनपि' । अध्वगुः ॥

विद् ज्ञाने । उपधाया लघोः । वेत्ति विचः विदन्ति । वेत्ति वित्थः वित्थ । वेत्ति विद् विद्मः ॥ विदो नवानां त्यादीनां णवादिर्वा ॥ विद उत्तरेषां तिवादीनां नवानां णवादिर्नवको वा भवति । वेद विदतुः विदुः । वेत्थ

विदधुः विद् । वेद विद् विद् । विद्यात् । वेत्तु-विच्चाद्वा विच्चाप् विदन्तु ।
 ज्ञसाद्धिर्हः विद्धि-विच्चाद्वा विच्चाप् विच्चा । वेदानि वेदाव वेदाम् । दिस्सोर्ह-
 सात् । अवेत् अवेद् अविच्चाप् । अन उस् वा । अविदन्-अविदुः ॥ दः सः ॥
 दकारस्य वा सकारो भवति सिविपये ॥ अवेः-अवेत् अविच्चाप् अविच्चा ।
 अवेदम् अविद्ध अविष् । विवेद विविदतुः विविदुः । विवेदिथ । पश्ये ॥
 आमि चिदेर्न गुणः ॥ विदांचकार विदामास विदांश्भूव । विद्यात् विद्या-
 स्ताम् । वेदिता । वेदिष्यति । अवेदिष्यत् । अवेदीत् अवेदिष्टाम् अवेदिषुः ॥

विद् ज्ञाने । पूर्ववत् तिवादयः । ‘अदादेर्लुक्’ ‘उपधाया लघोः’ अनेन गुणः । ‘रस-
 चपा ज्ञसानाम्’ अनेन ह्यस्य तः । चेत्ति । ‘रसे चपाः’ इदं सूत्रं स्वसे परे सर्वत्र प्राप्नोति ।
 विच्चाः विदन्ति । अन्यानि मूले सन्ति ॥ सूत्रम्—‘विदो नवानां त्यादीनां णवादिर्वा’ ॥ विद्ः
 नवानां त्यादीनां णवादि वा अव्ययम् । पञ्चपदं सूत्रं वर्तते । विद् ज्ञाने इत्यस्मात्पर्याप्तं तिवा-
 दीनां नवानां वचनानां णवादिनवकं वा भवति । अनेन तिवादीनां णवाद्यो भवन्ति । णप्
 अनुस् इत्यादीनि नव वचनानि वा भवन्ति तिवाद्यर्थे ण्व । तदा विद् णप् इति जाते ।
 ‘द्विश्च’ अनेन द्वित्वे प्राप्ते ‘यदादेशः’ इति न्यायेन द्वित्वं न भवति । किंतु ‘अप् कर्तरि’
 अनेनाप् प्रत्ययो भवति । तस्य ‘अदादेर्लुक्’ अनेन लुक् भवति । ‘उपधाया लघोः’ अनेन
 गुणः । वेद विदतु विदुः । ‘उपधायाः’ ‘स्वसे०’ वेत्थ । अन्यान्यस्य लकारस्य रूपाणि
 मूले सन्ति । विद्यात् । विद्याताम् । लोट्लकारे—वेत्तु । मध्यमपुरुषस्यैकवचने । ‘ज्ञसा-
 द्धिर्हः’ अनेन ह्यस्य घः । ‘स्वरहीनं०’ विद्धि । अन्यानि सन्ति । लङ्लकारे—विद् विप्
 इति स्थिते । ‘उपधायाः०’ ‘दिस्सोर्हसात्’ अनेन दिस्सिपोर्लोपः । ‘विद्यादावद्’ ‘वावसाने’
 अवेत् । अवेद् । ‘स्वसे०’ अविच्चाप् । ‘आदन्तविद्धिपाम्०’ अनेन वा अन उस् भवति ।
 अविदन् । अविद् सिप् इति जाते । ‘दिस्सोः’ अनेन सिपो लोपः । अविद् इति जाते ।
 ‘उपधायाः’ ॥ सूत्रम्—‘दः सः’ ॥ दः दकारस्य सिविपये वा सकारो भवति । अनेन ह्यस्य
 सः । ‘सोर्विसर्गः’ । अवेः । सस्याभावे । अवेत् । अन्यानि सन्ति । लिट्लकारे । ‘उप-
 धायाः’ विवेद । विविदतुः । विवेदिथ । ‘विद्दरिद्रा’ अनेनास्य वा आम्प्रत्ययः । आमि
 परे सति ‘उपधायाः’ अनेन गुणे प्राप्ते ॥ सूत्रम्—‘आमि०’ ॥ आमि परे सति विदेर्धातोर्गुणो
 न भवति । अनेन गुणनिषेधः । साधनं तु पूर्ववत् । विदांचकार । विदामास । विदांश्-
 भूव । विद्यात् । विद्यास्ताम् । वेदिता । अन्यानि मूले सन्ति । लुङ्लकारे । ‘उपधाया
 लघोः’ । अनेन गुणः । अन्यत्तु पूर्ववत् । अवेदीत् अवेदिष्टाम् अवेदिषुः ॥

अस् युवि । अस्ति ॥ नमसोऽस्य ॥ नम् इत्येतस्य विकरणस्यास्युवीति
 धातोश्चकारस्य लोपो भवति ङिति परे ॥ स्तः सन्ति ॥ सि सः ॥ अस्तेः
 सकारस्य लोपो भवति सकारे परे ॥ सि स इत्यत्र अस्तेः सलोपः सकार-
 मात्रे न तु पिति । तेन व्यतिसे । असि स्थः स्थ । असि स्थः स्थः । स्याद्
 स्याताम् स्युः । अस्तु-स्तात् स्ताम् सन्तु । ज्ञेधेविशाधि । एधि तात् ताम् स्त ।

असानि असाव असाम ॥ अस्तेरीट् ॥ अस्तेः परयोर्दिस्थोरीडागमो भवति ॥
आसीत् ॥ लोपागमयोर्मध्ये आगमविधिर्वलवान् ॥ आस्ताम् आसन् ।
आसीः आस्तम् आस्त । आसम् आस्व आस् ॥ अस्तेरनपि भू वक्तव्यः ॥
बभूव ॥

अस् भुवि । भू सत्तायाम् । अर्यादयं घातुः सत्तायां वर्तते इत्यर्थः । पूर्ववन् तिवादयः ।
'अवावेर्लुक्' अनेन लुक् । अस्ति । अस् तस् इति जाते ॥ सूत्रम्—'नमसोऽस्य' ॥ नम् च अस्
च नमस् तस्य नमसः । अस्य द्विपदं सूत्रम् । नम इत्येतस्य रुधादिगणोत्पन्नविकरणस्य अस्
भुवि इति धातोश्च संघन्धिर्नोऽकारस्य डिति विभक्तौ परतो लोपो भवति । अनेन अका-
रस्य लोपः । तः । 'नमसोऽस्य' सन्ति । अस् सिप् इति स्थिते ॥ सूत्रम्—'सि सः' ॥ अस्ते
सकारस्य लोपो भवति सकारे परे । अनेन सकारस्य लोपे प्राप्ते 'सि सः' इत्यत्र अस्तेः
सलोपः सकारमात्रे न तु पिलेव । तेन व्यतिसे इति रूपं सिद्धं भवति । अनेनात्र
सलोपः । अस्ति । अन्यानि मूले सन्ति । 'नमसोऽस्य' । स्यात् स्याताम् स्युः । स्याः स्यातम्
स्यात् । स्याम् स्याव स्याम । अस्तु स्यात्—स्याम् सन्तु । 'अङ्गोपिशाधि' एषि स्यात् ।
अन्यानि सन्ति । अस् दिप् इति स्थिते ॥ सूत्रम्—'अस्तेरीट्' ॥ अस्तेः ईट् । अलोर्धातोः परयो-
र्द्विस्पोरीडागमो भवति । दिक्वादादौ । 'दिवादावट्' 'स्वरादेः' । आसीत् । अस् ताम्
इति जाते । 'लोपागमयोर्मध्ये' तेन प्रथममडागमद्वयं भवति । पश्चात् 'नमसोऽस्य' अनेन
अकारस्य लोपो भवति । आस्ताम् आसन् । आसीः । अन्यानि सन्ति मूले ॥ सूत्रम्—
'अस्तेः०' ॥ अलोर्धातोर्नपि गुरुत्वान् सर्वस्यादेशः । तेनास्य धातोर्नपि भूधातुवन्
रूपाणि होयानि । बभूव बभूवतुः बभूधुः । इत्यादीनि ॥

मृजूष गृद्धौ ॥ मृजेर्गुणनिमित्ते प्रत्यये परे वृद्धिर्वाच्या किति डिति
स्वरे वा ॥ पत्वम् पुत्वम् ॥ रात्सस्य ॥ रेफादुत्तरस्य सस्यैव लोपः सान्न
तन्यस्य ॥ मार्ष्टि मृष्टः मृजन्ति मार्जन्ति । मार्क्षि मृष्टः मृष्ट । मार्ज्मि मृज्वः
मृज्मः । मृज्यात् । मार्ष्टु-मृष्टात् मृष्टाम् मृजन्तु-मार्जन्तु । मृष्टि-मृष्टात् मृष्टम् ।
मृष्ट । मार्जानि मार्जाव मार्जाम् । अमार्द अमार्द अमृष्टाम् अमृजन्-अमार्जन् ।
अमार्द-अमार्द अमृष्टम् अमृष्ट । अमार्जम् अमृज्व अमृज्म । ममार्ज ममृ-
जतुः-ममार्जतुः ममृजुः-ममार्जुः । ममार्जिथ-ममार्ष्टि ममृजथुः-ममार्जथुः ।
मृज्यात् । मार्जिता मार्ष्टा । मार्जिष्यति-मार्क्ष्यति । अमार्जिष्यत्-अमार्क्ष्यत् ।
अमार्जात् अमार्जिष्टाम् अमार्जिथुः । अमार्क्षीत् अमार्ष्टाम् अमार्क्षुः ॥

मृजूष । उकारपकारौ कार्यायौ । पूर्ववन् तिवादयः । 'अदावेर्लुक्' मृज् तिप् इति
जाते । सूत्रम्—'मृजेः०' ॥ मृजेर्धातोर्गुणनिमित्ते प्रत्यये परे वृद्धिर्भवति किति डिति स्वरे वा
भवति । अनेन वृद्धिः । 'छादपराजादेः पः' अनेन पत्वम् । 'पुभिः पुः' अत्र 'संयोगान्तस्य
लोपः' अनेन पकारस्य लोपे प्राप्ते—सूत्रम्—'रात्सस्य' ॥ रात् सस्य । रेफादुत्तरस्य सकारस्यैव
लोपो भवति नान्यस्य । अनेन पकारस्य लोपो न भवति । मार्ष्टि मृष्टः मृजन्ति । 'मृजेः'

अनेन वा वृद्धिः । मार्जन्ति । मृज् सिप् इति स्थिते । 'मृजेः०' 'छशपराजादेः०' 'पढोः कः से' 'किलात्०' 'कपसंयोगे क्षः' मार्क्षि मृष्टः । अन्यानि मूले सन्ति । मृज्यात् । मार्ष्टु । मृष्टात् । मृष्टाम् मृजन्तु-मार्जन्तु । मृज् हि इति स्थिते । 'क्षसाद्धिर्हेः' । 'छशप०' 'पो ङः' घुत्वम् । मृड्ढि । अन्यानि मूले सन्ति । लिट् लकारे—'मृजेः०' अनेन वृद्धिः । ममार्ज ममृजतुः ममृजुः । ममार्जिथ । 'ऊदितो वा' अनेन इड्विकल्पे सति । 'मृजेः०' 'छशप०' घुत्वम् । ममार्ष्टि ममृजथुः ममृज-ममार्ज । ममार्ज ममृजिथ ममृजिथ । मृज्यात् । मृज्यास्ताम् मृज्यातुः । अस्य घातोऽरुदित्वादिङ् वा भवति । 'मृजेः' मार्जिता । इडभावे । वृद्धिः । 'छशप०' । घुत्वम् । मार्ष्टी । मार्जिष्यति । मृज् स्थप् तिप् इति स्थिते । 'मृजेः' । 'छशप०' 'पढोः कः से' । 'किलात्०' । 'कपसंयोगे क्षः' । मार्क्ष्यति । अमार्जिष्यत् अमार्क्ष्यत् । अमार्जीत् अमार्जिष्टाम् अमार्जिषुः । इडभावे । अमार्क्षीत् । 'क्षसात्०' । 'छशप०' । घुत्वम् । अमार्ष्टीम् अमार्क्षुः । अमार्क्षीः अमार्ष्टम् अमार्ष्ट । अमार्क्षम् अमार्क्ष्व अमार्क्ष्म । समाप्तोऽयं धातुः ॥

वच परिभाषणे । वक्ति वक्तः ॥ नहि वचिरन्तिपरः प्रयोक्तव्यः किन्तु वदन्तीत्युच्चारणीयम् ॥ वदन्ति । वक्षि वक्थः वक्ष्य । वक्षि वक्ष्यः वक्ष्मः । वक्ष्यात् । वक्तु-वक्तात् वक्ताम् वक्तु । वग्धि-वक्तात् वक्ताम् वक्त । अवक् अवग् अवक्ताम् अवचन् । अवक्-अवग् अवक्ताम् अवक्त । अवचम् अवच्य अवचम् । णवादा पूर्वस्य । उवाच । यज्ञां यवराणां द्यूतः संप्रसारणम् । ऊचतुः ऊचुः । उवचिथ-उवक्थ । उच्यात् । वक्ता । वक्ष्यति । अवक्ष्यत् ॥ अस्यतिवक्ति इति ङः ॥ अस्यतिवक्तीति डे वचैरुमागमो वक्तव्यः ॥ उ ओ । अवोचत् अवोचताम् अवोचन् ॥

वच परिभाषणे । पूर्ववत् तिवादयः । 'अदादेर्लुङ्' 'चोः कुः' अनेन चकारस्य ककारो भवति । वक्ति वक्तः ॥ सूत्रम्—'नहिवचिरन्तिपरः' ॥ वदन्ति । वच् सिप् इति स्थिते । 'चोः कुः' 'किलात्०' 'कपसं०' वक्षि । 'चोः कुः' वक्थः वक्ष्य । अन्यानि मूले सन्ति । वक्ष्यात् वक्ष्याताम् वक्ष्युः । वक्तु-वक्तात् । 'नहि वचि०' वदन्तु । वच् हि इति स्थिते । 'क्षसाद्धिर्हेः' 'चोः कुः' । 'क्षये अवाः' वग्धि । छड्लकारे । 'चोः कुः' 'दित्योर्हसात्' अनेन सेर्लोपो भवति । 'वायसाने' अवक्-अवग् । अन्यानि मूले सन्ति । लिट् लकारे—'द्विश्च' पूर्वस्य । 'णवादा पूर्वस्य' अनेन पूर्वस्य संप्रसारणम् । 'अत उपधायाः' उवाच । 'यज्ञां०' अनेन द्वितीयं संप्रसारणम् । 'सवर्णे०' ऊचतुः ऊचुः । उवचिथ । 'अत्त्वतः' । 'चोः कुः' उवक्ष्य । 'चोः कुः' वक्ता । 'चोः कुः' 'किलात्०' 'कपसंयोगे क्षः' वदयति । अवक्ष्यन् । वच् सि दिप् इति स्थिते । 'अस्यति वक्ति' अनेन सेर्लोपो भवति । वच् दिप् इति जाते ॥ सूत्रम्—'अस्यतिवक्तीति डे०' ॥ इप्रत्यये परे सति वचैर्धातोः उमागमो भवति । 'मिदन्सात्०' । 'उओ' । 'दिवादावद्' । अवोचत् अवोचताम् अवोचन् ॥

रुदिर् अश्रुविमोचने ॥ रुद्रादेऽश्रुतुर्णां हसादेः ॥ रुद्रादेः परेषां तिवादि-चतुर्णां मध्ये हकारवसादेः प्रत्ययसोद्भवति ॥

रोदितिः स्वपितिश्चैव श्वसितिः प्राणितिस्तथा ।

जक्षितिश्चैव विज्ञेयो रुदादिपञ्चको गणः ॥

रोदिति रुदितः रुदन्ति । रोदिषि रुदियः रुदिय । रोदिमि रुदिवः रुदिमः ।
रुधात् । रोदितु-रुदिताद्वा रुदिताम् रुदन्तु । रुदिहि-रुदिताद्वा रुदितम्
रुदित । रोदानि रोदाव रोदाम ॥ रुदादेर्दिस्योरीडटौ च वक्तव्यौ ॥ अरो-
दीत् अरोदत् । रुरोद रुदतुः । रुधात् । रोदिता । रोदिष्यति । अरो-
दिष्यत् । अरोदीत् । हरितो वा । अरुदत् ॥

रुदिर् अश्वसिमोचने । इत् अनुबन्धः 'हरितो वा' इत्यस्य सूत्रस्य विशेषणार्थः । तिवा-
दयः 'अदादेर्लृक्' इत्येतस्सर्वं पूर्ववत् । 'उपधाया लघोः' अनेन गुणः—सूत्रम्—'रुदादेर्लृ-
कुणां ह्रसादेः' ॥ रुदादेः चतुर्णां ह् च वस् च ह्रसौ वौ आदी यस्य स ह्रसादिः तस्य ह्रसादेः
त्रिषवं सूत्रम् । रुदादेः परस्य चतुर्णां तिवादीनां संवन्धिनो हकारादेर्वस्रप्रत्याहारादेश्च
प्रत्ययस्य इडागमो भवति । टित्त्वादादौ । अनेन खरादिरहिते प्रत्यये परे इडागमो भवति ।
रुदादयस्तु मूले श्लोकेनोक्ताः । रोदिति रुदितः रुदन्ति । अन्यानि मूले सन्ति । रुधात्
रुधाताम् । रोदितु । रुदिहि । लङ्लकारे—सूत्रम्—'रुदादेः ०' ॥ रुदादेर्भातोः परयोर्दिप्तिपो-
रीडटौ च वक्तव्यौ । इडपवाहोऽयम् । अरोदीत् । अरोदत् । 'उपधायाः' हरोद हरुदतुः ।
हरोदिय । रुधात् रुधाताम् रुधासुः । रोदिता । अन्यानि मूले सन्ति । अरोदीत् ।
'हरितो वा' अनेनास्य वा कप्रत्ययो भवति । अरुदत् । अरुदताम् । अरुदन् । अत्र
क्त्विवात् गुणाभावः ॥

भिष्वप् शय्ये । भिइत् । स्वपिति । स्वप्धात् । स्वपितु-स्वपिताद्वा । अस्वपीत्
अस्वपत् । संप्रसारणम् । सुप्वाप सुपुपतुः सुपुपुः । सुप्वपिथ सुप्वप्यथ ।
सुप्धात् । स्वप्ता । स्वप्सति । अस्वप्सत् ॥ अस्वाप्सीत् अस्वाप्ताम् अस्वाप्सुः ।

भिष्वप् शयने । पूर्ववत् सर्वं भवति । भि इत् । 'आदेः ण्यः सः' अनेन सत्वम् ।
'रुदादेर्लृकुणां' अनेनास्यापि इत् । स्वपिति । लङ्लकारे । 'रुदादेर्दिस्योः ०' अस्वपीत् ।
अस्वपत् । लिट्लकारे । 'त्रिश्च' । 'णवादी पूर्वस्य' । अनेन संप्रसारणम् । 'किलात् ०'
'भक्त उपधायाः' । सुप्वाप । 'यजां ०' । अनेन द्वितीयं संप्रसारणम् । सुपुपतुः । 'अत्त्वतः'
सुप्वपिथ । सुप्वप्यथ । संप्रसारणम् । सुप्धात् सुप्धाताम् । स्वप्ता । लङ्लकारे । 'सात्रनितः'
अनेन त्रित्वं वृद्धिः । अस्वाप्सीत् । 'शसात्' । अनेन सेलौपः । अस्वाप्ताम् । अस्वाप्सुः ॥

अश्व प्राणने । श्वसिति । श्वसात् । श्वसितु । अश्वसीत् । अश्वसत् अश्वसि-
ताम् अश्वसन् । अश्वस अश्वसतुः अश्वसुः । श्वसात् । श्वसिता । श्वसिष्यति ।
अश्वसिष्यत् । अत्यन्तक्षण इति वृत्त्यभावः । अश्वसीत् ॥

इवस् प्राणने । अयमपि पूर्ववत् । श्वसिति । लङ्लकारे दिप्तिपोरीडटौ भवतः । अश्व-
सीत् अश्वसत् । लिट्लकारे । 'त्रिश्च' पूर्वस्य । 'अव उपधायाः' अनेन वृद्धिः । शश्वस ।
सार. ३६

शश्वसतुः । शश्वसिथ । 'अश्वतः' शश्वत्य । शश्वान् । शश्विता । अन्येषां रूपाणि मूले सन्ति । लुङ्लकारे 'ह्यन्तक्षण०' । अनेन वृद्धभावाः । अश्वसीत् अश्वसिष्टाम् अश्वसिपुः ॥

। अन प्राणने ॥ अनिति । प्रपूर्वः । अनिति ॥ [उपसर्गस्यात्रिमिच्छादनितेर्नस्य णत्वं वाच्यम्] ॥ प्राणिनि । अन्यात् । अनितु । आनीत् । आनत् । आन आनतुः आनुः । अन्यात् । अनिप्यति । आनिप्यत् । आनीत् आनिष्टाम् आनिपुः ॥

अन प्राणने । पूर्ववत्सर्वम् । अनिति । यदायं घातुः, प्रपूर्वस्तदा ॥ सूत्रम्—[अनितिः] 'उपसर्गस्यात्रिमिच्छादनितेर्नस्य णत्वं वाच्यम्' ॥ अनेन नकारस्यास्य णकारो भवति । 'सवर्णे०' प्राणिनि । लङ्लकारे । 'रुदादेः' 'स्वरादेः' । आनीत् । आनत् । लिङ्लकारे । 'दिश्व' । 'सवर्णे०' । आन आनतुः आनुः । अन्यात् अन्याष्टाम् अन्यासुः । अनिता । अन्यानि मूले सन्ति । लुङ्लकारे । 'स्वरादेः' परः । अनेन द्वितीयोऽङ्गागमो भवति । आनीत् आनिष्टाम् आनिपुः ॥

जक्ष भक्ष हसनयोः । जक्षिति जक्षितः ॥ जक्षादेरन्तोऽदन उस् ॥ जक्ष-
जागृदरिद्राशासृचकासृभ्यः परस्य अन्त अत् अन उस् भवति ॥ जक्षति ।
जक्षिपि । जक्ष्यात् । जक्षितु । अजक्षीत् अजक्षत् । जजक्ष । जक्ष्यात् । जक्षिता ।
जक्षिप्यति । अजक्षिप्यत् । अजक्षीत् ॥

जक्ष भक्षहसनयोः । पूर्ववत् सर्वं भवति । जक्षिति । जक्षितः । जक्ष अन्ति इति स्थिते ॥ सूत्रम्—'जक्षादेरन्तोऽदन उस्' ॥ जक्षादेः अन्तः अत् अनः उस् पंचपदं सूत्रम् ॥ जक्षजा-
गृदरिद्राशासृचकासृभ्यः परस्य अन्तः अत् भवति । अन उस् भवति । जक्षादयः केनचि-
दाचार्येण गणिताः श्लोकेन 'जक्षि जागृ दरिद्राति चकासिः शास्तिरेव च । दीधीङ् वेवीङ्
च विक्षेयो जक्षादिः सप्तको गणः ॥' अनेन अन्ति इत्यस्य अतिः । जक्षति । 'जक्ष्यात् ।
जक्षितु जक्षितात् । जक्षिताम् । 'जक्षादेः०' जक्षतु । जक्षिहि । 'रुदादेर्दिस्योः०' अजक्षीत् ।
अजक्षत् अजक्षताम् अजक्षुः । लिङ्लकारे—'दिश्व' । 'पूर्वस्य ह्रस्वादिः शेषः' । जजक्ष
जजक्षतुः जजक्षुः । जजक्षिथ । जक्ष्याम् । जक्ष्याष्टाम् । जक्षिता । लुङ्लकारे—अजक्षीत्
अजक्षिष्टाम् अजक्षिपुः ॥

जागृ निद्राक्षये । जागर्ति जागृतः जाग्रति । जागर्षि । जागृयात् । जाग-
र्तु-जागृतात् जागृताम् जाग्रतु । जागृहि-जागृताद्वा जागृतम् जागृत ।
जागराणि जागराव जागराम् । गुणः । दिस्योर्हसात् । सोर्विसर्गः । अजागः
अजागृताम् ॥ उस् जागर्तेर्धातोर्गुणो वक्तव्यः ॥ अजागरुः । अजागः
अजागृतम् अजागृत । अजागरम् अजागृव अजागृव । जजागार । जागर्तेः
किति गुणो वक्तव्यः ॥ जजागरतुः जजागरुः । जजागरिथ जजागरथुः
जजागर । जजागार-जजागर अजागरिव अजागरिम । 'विद्' इति पक्षे

आम् । जागरांचकार जागरामास जागरांवभूव । जागर्यात् । जागरिता ।
जागरिष्यति । अजागरिष्यत् । इयन्तक्षुण इति न वृद्धिः । अजागरीत् ॥

जागृ निद्राक्षये । पूर्ववत् तिवादयः । 'अत्रादेर्लुक्' । 'गुणः' । अनेन गुणो भवति ।
जागर्ति । जागृतः । 'अरम्' । 'जक्षादेः०' । जाग्रति । जागर्षि । अत्र 'किलात्०' अनेन
पत्वम् । जागृथः जागृथ । जागर्मि जागृवः जागृमः । जागृयात् जागृयाताम् जागृयुः ।
जागृवुः । अन्यानि मूले सन्ति । जागृ दिप् इति स्थिते 'गुणः' । 'द्विष्योर्ह्रस्वात्' । अनेन
विपो लोपो भवति । 'घोर्विसर्गः' । 'विवादाबद्' अजागः । अजागृताम् । जागृ अन् इति
स्थिते । 'जक्षादेः०' अनेन अज उस् ॥ सूत्रम्—'उस्ति०' । उस्ति परे सति जागर्तेर्धातोर्गुणो
वक्तव्यः । अनेन गुणः । अजागरुः । अजागः अजागृतम् अजागृत । अन्यानि मूले
सन्ति । लिट्कारे । 'द्विष्य' । 'सखरादिः' । 'ह्रस्वः' 'धातोर्नामिनः' अनेन वृद्धिः ।
जजागार ॥ सूत्रम्—'जागर्तेः०' ॥ जागर्तेर्धातोः किति प्रत्यये परे गुणो वक्तव्यः । अनेन
गुणः । जजागरतुः । अन्यानि मूले सन्ति । 'विद् दरिद्रा' अनेन सूत्रेणास्य वा आम्
प्रत्ययो भवति । 'गुणः' । जागरांचकार । अन्ये द्वे मूले स्तः । 'जागर्तेः' अनेन गुणः ।
जागर्यात् । जागर्ष्याताम् । जागर्ष्यासुः । 'गुणः' । जागरिता । अन्यानि मूले सन्ति ।
लुङ्कारे 'इयन्तक्षुण०' अनेनास्य वृद्धेरभावः । कितु गुणः । अजागरीत् अजागरिष्याम्
अजागरिषुः ॥

दरिद्रा दुर्गती । दरिद्राति ॥ दरिद्रातेरिद्रालोपश्च ङिति ॥ दरिद्रातेरा-
कारस्य लोपो भवति ङिति खरे परे, इकारश्च ङिति ह्रस्वे परे ॥ दरिद्रितः
दरिद्रति । दरिद्रासि दरिद्रिथः दरिद्रिथ । दरिद्रामि दरिद्रिवः दरिद्रिमः ।
दरिद्रियात् । दरिद्रातु-दरिद्रताद्वा दरिद्रिताम् दरिद्रितु । दरिद्राहि-दरिद्रिताद्वा
दरिद्रितम् दरिद्रित । दरिद्राणि दरिद्राव दरिद्राम । अदरिद्रात् अदरिद्रि-
ताम् । अदरिद्रुः । अदरिद्राः अदरिद्रितम् अदरिद्रित । अदरिद्राम् अदरिद्रिथ
अदरिद्रिम ॥ णप् बुण् सयुटो हित्वा अन्त्यस्यादरिद्रातेरनन्त्यालोपो
लुङि वा ॥ ददरिद्रो ददरिद्रतुः ददरिद्रुः । ददरिद्रिथ ददरिद्रिथुः । पक्षे-
ददरिद्राञ्चकार । दरिद्र्यात् । दरिद्रिता । दरिद्रिष्यति । अदरिद्रिष्यत् । अद-
रिद्रात् अदरिद्रिष्याम् अदरिद्रिषुः । पक्षे । अदरिद्रासीत् अदरिद्रासिष्याम्
अदरिद्रासिषुः ॥

दरिद्रा दुर्गती । पूर्ववत् तिवादयः । 'अत्रादेर्लुक्' दरिद्राति । दरिद्रा तस् इति जाते ॥
सूत्रम्—'दरिद्रातेरिद्रालोपश्च ङिति' ॥ दरिद्रातेः इन् आलोपः । च अन्ययम् । ङिति पञ्चपदं
सूत्रम् । दरिद्रातेर्धातोराकारस्य ङिति खरे परे लोपो भवति च ङिति ह्रस्वे परे अकारस्य
लोपो भवति । अनेनात्र आकारस्य इ । दरिद्रितः । अत्र 'दरिद्रातेः' अनेन आकारस्य
लोपः । 'जक्षादेः' । दरिद्रति । अन्यानि मूले सन्ति । अनेनैव प्रकारेण साध्यानि । दरि-
द्रियात् । दरिद्रातु । अदरिद्रात् । लिट्कारे । 'द्विष्य' । 'सखरादिः' । 'आतो णप्डौ' ।

ददरिद्रौ । ददरिद्रा अर्तुस् इति जाते ॥ सूत्रम्—‘णप् वुण् सयुटः०’ ॥ णप् वुण् सयुटः हित्वा अन्यस्मात् दरिद्रतिर्धातोरेण्णि आकारस्य लोपो भवति लुङ्लकारे वा आकारस्य लोपो भवति । अनेनाकारस्य लोपः । ददरिद्रतुः । ददरिद्रिय । ‘विद् दरिद्रा०’ अनेन सूत्रेणास्य धातोर्वा आम् प्रत्ययो भवति । ‘णप्’ अनेनाकारस्य लोपः । अन्यत् साधनं तु पूर्ववत् ज्ञेयम् । दरिद्रांश्चकार । दरिद्रमास । दरिद्रांश्चभूव । ‘णप् वुण्०’ । अनेनाकारस्य लोपः । दरिद्रात् । दरिद्रास्ताम् । दरिद्रासुः । अयं धातुः सेट् । अतः ‘सिसत्ता०’ अनेनेद् भवति ‘णप् वुण्०’ अनेनाकारस्य लोपः । दरिद्रिता । दरिद्रिष्यति । अदरिद्रिष्यत् । लुङ्लकारे । अदरिद्रीत् अदरिद्रिष्टाम् अदरिद्रिषुः । ‘लुङि वा’ इत्युक्तत्वात् वा आकारलोपः । तत्पक्षे ‘आदन्तानां०’ अनेनेट्सकौ भवतः । अदरिद्रासीत् । अदरिद्रासिष्टाम् अदरिद्रासिषुः । समाप्तोऽयं धातुः ॥

शास् अनुशिष्टौ शास्ति ॥ शासेरिः ॥ द्वितीत्यनुवृत्तम् । शास्तेराकारस्येकारादेशो भवति किति डिति हसे डे च परे ॥ घसादेः पः । शिष्टः शासति । शास्ति शिष्टः शिष्ट । शासि शिष्वः शिप्मः । शिप्मात् । शास्तु-शिष्टात् शिष्टाम् शासतु । ज्ञेषिशाधि । शाधि-शिष्टाद्वा शिष्टम् शिष्ट । शासानि शासावशासाम् ॥ दिपि सस्य तः सिपि वा ॥ दिपि परे सस्य तकारो भवति सिपि तु वा भवति ॥ अशात् अशिष्टाम् अशासुः । अशात्-अशाः अशिष्टम् अशिष्ट । अशासम् अशिष्य अशिप्म । शशास शशासतुः शशासुः । शिप्मात् । शासिता । शासिष्यति । अशासिष्यत् । लिट्पुपादेर्डः । शासेरिः । अशिपत् ॥

शास् अनुशिष्टौ । पूर्ववत् तिवादयः । ‘अदादेर्लुङ्’ । अनेनापो लुङ् भवति । शास्ति । शास् तस् इति स्थिते ॥ सूत्रम्—‘शासेरिः’ ॥ शासेः इः । शास्तेर्धातोराकारस्य इकारो भवति किति डिति हसे डे च परे । अनेन आकारस्य इकारः । ‘घसादेः पः’ । अनेन सूत्रेण संस्य पः । शिष्टः । शासति । अशिप् रूपे ‘जक्षादेः’ अनेन अन्तोऽण् अन उस् । अन्यानि मूले सन्ति । लोट्लकारस्य मध्यमपुरुषैक्यधने । ‘ज्ञेषिशाधि’ अनेन हिसिद्धि-स्य शासः शाधिनिपातो भवति । शाधि । अस्यान्यानि सन्ति मूले । लङ्लकारे शास् दिप् इति जाते ॥ सूत्रम्—‘दिपि सस्य तः सिपि वा’ ॥ दिपि सस्य तः सिपि वा अन्ययम् । सकारान्तस्य धातोः सकारस्य दिपि परे तकारो भवति सिपि तु विकल्पेन भवति सस्य तः । अनेन सकारस्य तकारः । ‘दिस्तेर्हसात्’ अनेन दिपो लोपः । ‘दियादावद्’ अशात् । दिपि परे डे रूपे भवतः । चाग्रहणान् । अशात् । अशाः । अन्यानि सन्ति । लिट्लकारे ‘द्विष्य’ । पूर्वस्य हस्यः । शशास । शशासतुः । शशासिष्य । शासिता । शासिष्यति । लुङ्लकारे । ‘लिट्पुपादेर्डः’ । अनेन इप्रत्ययो भवति । ‘शासेरिः’ अनेनाकारस्येकारो भवति । ‘घसादेः पः’ अनेन सम्य पः । ‘दिनादावद्’ । अशिपत् अशिपताम् अशिषुः ॥

चकास् दीप्ता । अ इत् । चकास्ति चकास्तः चकासति । चकास्यात् । चका-

स्तु-चकास्तात् चकास्ताम् चकास्तु । क्षसादिर्हेः ॥ घौ सलोपो वाच्यः ॥
चकाधि-चकास्तात् चकास्तम् चकास्त । अचकात् अचकास्ताम् अचकास्तु ।
अचकात्-अचकाः । कासादिप्रत्ययादाम् । चकासाञ्चकार । चकास्यात् । चका-
सिता । चकासिप्पति । अचकासिप्पत् । अचकासीत् अचकासिष्टाम् अच-
कासिपुः ॥ इत्यदादिषु परस्मैपदिनः ॥ ४ ॥

चकास्तु दीप्तौ । ककार इत् । प्रत्ययलुगादि सर्वं पूर्ववत् । चकास्ति । प्रथमपुरुषस्य
बहुवचने । 'जक्षादेः०' अनेन सूत्रेण अन्तः अत् अन उस् भवति । चकासति । चका-
स्यात् । चकास्तु । अस्य लकारस्य मध्यमपुरुषस्यैकवचने । 'क्षसादिर्हेः' । अनेन हेर्धिः ।
चकास् धि इति जाते ॥ सूत्रम्—'घौ सलोपो वाच्यः' ॥ धिप्रत्यये परे सति सकारस्य लोपो
भवति । अनेन सकारस्य लोपः । चकाधि । लङ्लकारे । चकास् दिप् इति स्थिते । 'दिपि
सस्य तः' अनेन सस्य तः । 'दिस्योर्हसात्' । 'दिवादावट्' । अचकात् । अस्य प्रथमपुरुषस्य
बहुवचने । 'जक्षादेः०' । अनेन अन उस् । अचकास्तु । अन्यानि मूले सन्ति । 'कासादि-
प्रत्ययादाम्' अनेनास्य धातोराग्नप्रत्ययो भवति चकासाञ्चकार । चकासामास । चकासां-
धभूव । चकास्यात् चकास्यास्ताम् चकास्यास्तु । 'सिसता०' अनेनेट् । चकासिता ।
अन्यानि मूले सन्ति । लुङ्लकारे । अचकासीत् ॥ इत्यदादिगणे परस्मैपदिनः कथिताः ॥

अदादिप्वात्मनेपदिनः ॥ ५ ॥

अथात्मनेपदिप्रक्रिया ॥ चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि । इकार उच्चारणार्थः ।
ङकार आत्मनेपदार्थः । स्कोराद्योश्च । पुत्वम् । चष्टे चक्षते । आतोऽन्तोद-
नतः । चक्षते । पढोः कः से । चक्षे चक्षथे चङ्ङे । चक्षे चक्ष्वहे चक्षमहे ।
चक्षीत । चष्टाम् । अचष्ट अचक्षताम् अचक्षत ॥ चक्षिङोऽनपि ख्याञ्-
कक्षाञ्चौ णादौ वा वक्तव्यौ ॥ चख्यौ चख्यतुः चख्युः । चक्षौ चक्-
शतुः चक्षुः चचक्षे ख्यायात् ख्येयात् क्शयात् क्शेयात् । ख्यासीष्ट-क्शा-
सीष्ट । ख्याता २ क्शयाता २ । ख्यास्यति ख्यास्यते क्श्यास्यति-क्श्यास्यते । अ-
ख्यास्यत् अख्यास्यत अक्श्यास्यत्-अक्श्यास्यत । पुपादित्वाद् ङः । अख्यत् ॥
अस्यतिवक्तिख्यातीनामात्मनेपदे सेङ्गो वाच्यः ॥ अख्यत अक्शा-
सीत् अक्शास्ताम् ॥

अथात्मनेपदिनः कथ्यन्ते । चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि । इकार उच्चारणार्थः । ङकार
आत्मनेपदार्थः । तआद्यः प्रत्यया भवन्ति । 'अप् कर्तरि' 'अदादेर्लुङ्' । अनेनापो लुङ्भ-
वति तदा चक्ष ते इति जाते । 'स्कोराद्योश्च' । अनेन ककारस्य लोपः । 'पुमिः पुः' । चष्टे
चक्षते । 'आतोऽन्तोदनतः' । अनेन अन्तः अत् । चक्षते । चक् से इति जाते 'स्कोरा-
द्योश्च' अनेन कस्य लोपः । 'पढोः कः से' । अनेन पस्य कः । 'क्लितात्०' । 'कपसंयोगे
क्षः' । चक्षे । चक् ध्वे इति जाते । 'स्कोराद्योश्च' । 'पो ङः' । चङ्ङे । अन्यानि सुगमन्ति ।

चक्षीत चक्षीयाताम् चक्षीरन् । चष्टाम् चक्षाताम् चक्षताम् । 'स्कोराद्योश्च' । घुत्वम् । चष्टा । अन्यानि तु सुगमान्येव तथापि लिप्ताभिः । चक्षाथाम् चङ्द्वम् । चक्षे चक्षावहै चक्षामहै । अचष्ट अचक्षताम् अचक्षत । अचष्टाः अचक्षायाम् अचङ्द्वम् । अचक्षि अचक्ष्वहि अचक्षमहि । चक्ष णप् इति स्थिते ॥ सूत्रम्—'चक्षिङः०' ॥ चक्षिङ्धातोर्नपि विषये ख्याञ्कृशानौ वा यक्तञ्यौ णादौ वा यक्तञ्यौ । गुरुत्वात्सर्वस्यादेशः । अकार उभयपदार्थः । ख्या०णप् इति जाते । 'द्विश्च' । पूर्वस्य हस्तादिः । 'कुहोश्चुः' । 'ह्रपानाम्' । 'आतो णप् ङौ' । चख्यौ । 'आतोऽनपि' । चख्यतुः । चख्युः । 'अन्वतः' । चखियथ । चख्याथ । चख्ये चख्याते चखियरे । क्शान्नादेशे कृते । 'द्विश्च' । पूर्वस्य ह्रस्वः । 'कुहोश्चुः' । 'आतो णप् ङौ' । चक्षौ । 'आतोऽनपि' । चक्षतुः । 'अन्वतः' । चक्षियथ चक्षायथ । चक्षो चक्ष्वाते चक्षिरे । एतयोः प्रत्यययोर्विकल्पः । तदा चक्ष् णप् इति स्थिते । 'द्विश्च' । पूर्वस्य । चचक्षे चचक्षाते चचक्षिरे । 'संयोगादेरादन्तस्य' ख्यायात् ख्येयात् । क्शयात् क्शेयात् । अन्यानि मूले सन्ति । सर्वत्र विकल्पेन ख्याञ्कृशानौ भवतः । अत एकस्मिन्लकारे द्विधा रूपाणि भवन्ति । लुङ्लकारे । 'लिप्तुपादेर्हः' । 'दिवादावट्' । 'आतोऽनपि' अख्यत् अरयताम् अख्यन् । आत्मनेपदे ॥ सूत्रम्—'अस्यति०' ॥ अस्यतिचक्षिख्यातीनां धातूनामात्मनेपदे सेढौ वाच्यः । अनेन सेढः । 'आतोऽनपि' अख्यत अरयेताम् अख्यन्त । क्शाआदेशे सति । लुङ्लकारे । 'आदन्तानाम्०' । अनेनेट्सकौ भवतः । अक्शासीत् अक्शासिष्टाम् अक्शासिपुः । अक्शास्त अक्शासाताम् अक्शासत । अक्शास्थाः अक्शासाथाम् अक्शाभ्यम् ॥

ईड स्तुतौ । एसे चपा ज्ञसानाम् । ईडे ईडाते ईडते ॥ ईडीशोः सध्व-
योरिङ्गक्तव्यः ॥ ईडिपे ईडाथे ईडिध्वे । ईडे ईड्वहे ईडमहे । ईडीत ।
ईडाम् । ऐट्ट ॥ लङो' ध्वस्य नेट् ॥ ऐड्द्वम् । ईडाचक्रे । ईडिपीष्ट ।
ईडिता । ईडिष्पते । ऐडिष्पत ऐडिष्ट ॥

ईड स्तुतौ । पूर्ववत् त्रियादयः । 'अदादेर्लृक्' । इट् ते इति जाते । 'एसे चपा ज्ञसा-
नाम्' अनेन ङकारस्य ङकारः । 'घुभिः घुः' । ईडे ईडाते । 'आतोऽन्तोदगतः' । ईडते । ईड्
से इति स्थिते ॥ सूत्रम्—'ईडीशोः०' ॥ ईडीशोर्धात्वोः सध्वयोः प्रत्यययोरिङ् वक्तव्यः ।
अनेनेट् । 'किलाम्०' ईडिपे । ईडाथे । ईड् च्वे इति जाते पूर्वोक्तेनैव सूत्रेण इट् ।
ईडिध्वे । अन्यानि मूले सन्ति । लिङ्लकारे । ईडीव ईडीयाताम् ईडीरन् । इत्यादीनि
रूपाणि ज्ञातव्यानि । लोङ्लकारे । ईडाम् ईडाताम् ईडाताम् । 'ईडीशोः०' अनेनेट् ।
'किलाम्०' । ईडिष्व ईडाथाम् ईडिष्वम् । लघूपधत्वाभावाच्च गुणः । ईडे ईडावहै ईडा-
महै । लङ्लकारे ईड् तन् इति जाते । 'एसे चपा०' । 'घुभिः घुः' । 'दिवादावट्' ।
'स्वरादेः पर' । 'अइए' । 'एतेपे' । ऐट्ट । ऐडाताम् । ऐडत । ऐट्टाः । ऐडाथाम् । ऐड्
ध्वमिति जाते । 'ईडीशोः०' । अनेनेटि प्राप्ते सति ॥ सूत्रम्—'लङः०' ॥ लङ्लकारस्य
ध्वप्रत्ययस्य इट् न भवति । अनेन तन्निषेधः । 'घुभिः घुः' । ऐड्धम् । 'कासादिप्रत्यया-
दाम्' अनेन आम् प्रत्ययः । अन्यत् सार्धनं पूर्ववत् । ईडाचक्रे । अन्यानि सुगमानि ।

ईडिपीष्ट । अन्यानि मूले सन्ति । अन्येषाम् लुङ्लकारे । 'भूते सिः' । 'सिसता०' । 'किलात्०' । 'पुभिः घुः' द्वौ अडागमौ । 'अइण' 'एऐण' । ऐडिष्ट ऐडिपाताम् ऐडिषत् । अन्यानि सुगमानि ॥

ईश् ऐश्ये । ईष्टे ईशिपे । ईशीत् । ईष्टाम् । ऐष्ट । ईशाश्चक्रे । ईशिपीष्ट । ईशिता । ईशिप्यते । ऐशिप्यत् । ऐशिष्ट ॥

ईश् ऐश्ये 'छञप०' अनेन शकारस्य पकारः । 'पुभिः घुः' । इष्टे ईशाते ईशते । 'ईडीशोः०' अनेनेद् । 'किलात्०' । ईशिपे । ईशाथे ईशिष्ये । ईशे ईशहे ईशमहे । ईशीत् ईशीयाताम् ईशीरन् । लोट्लकारे । ईष्टाम् ईशाताम् ईशवाम् । 'ईडीशोः०' । अनेनेद् । 'किलात्०' । ईशिष्य ईशाथाम् ईशिष्वम् । दीर्घोपधत्वाञ्च गुणः । ईशे ईशाथे ईशमहे । लुङ्लकारे । अडागमद्वयं भवति । अन्यत् साधनं तु पूर्ववत् । ऐष्ट ऐशाताम् ऐशत् । ऐष्टाः ऐशाथाम् । 'छञो ध्वस्य०' अनेन सूत्रेण इद्विनेपेयः । 'छञप०' । 'पुभिः घुः' । ऐड्वम् । लिट्लकारे । 'कासादिप्रत्ययादाम्' । ईशांचक्रे । ईशामास । ईशांभूष । 'सिसता०' ईशिपीष्ट । अत्र 'किलात्' अनेन पत्वम् । लुङ्लकारे । अडागमद्वयम् । ऐशिष्ट । ऐशिपाताम् । ऐशिषत् । सुगमोऽयं धातुः ॥

आस् उपवेशने । आस्ते । आसीत् । आस्ताम् आस्त । कासादित्वादात् ।

आसाश्चक्रे आसिपीष्ट । आसिता । आसिप्यते । आसिप्यत् । आसिष्ट ॥

आस् उपवेशने । 'अपूर्वर्ति' । 'अदादेर्लुक्' आस्ते मासाते आसते । अत्र 'आतोन्तो-
दनतः' । अनेन अन्तः अत् । आसीत् आसीयाताम् आसीरन् । आस्ताम् आसाताम् । 'आतोन्तोऽदनतः' । आसताम् । आस्त । आसाताम् आसत् । 'कासादिप्रत्ययादाम्' । आसांचक्रे । आसामास । आसांभूष । 'सिसता०' अनेनेद् । आसिपीष्ट । अन्येषां सन्ति मूले रूपाणि तानि सुगमान्येव । अतो व्याख्यानं न कृतम् । लुङ्लकारे द्वौ ऋटौ । 'सथर्गे०' । आसिष्ट आसिपाताम् आसिषत् ॥

वस् आगच्छाने । वस्ते । वसीत् । अवसिष्ट ॥

वस् आगच्छाने । 'अप् कर्त्तरि' । 'अदादेर्लुक्' इत्यादि सर्वं पूर्ववत् । तत्रादयः प्रत्यया भवन्ति । वस्ते वसाते वसते । वसीत् वसीयाताम् वसीरन् । वस्ताम् वसाताम् वसताम् । 'आतोन्तोऽदनतः' । अनेन अन्तः अत् । पूर्वरूपम् । वस्ताम् वसाताम् वसवाम् । अन्यानि सुगमानि । लिट्लकारे । 'द्विष्य' । पूर्वस्य ह्रसादिः । 'लोपः पचां कित्ये वास्य' । अनेन सूत्रेण एत्वपूर्वलोपो प्राप्नोति । वादित्वाञ्च भवतः एत्वपूर्वलोपो । वयसे ववसाते ववसिरे । 'व्रदेर्णादिः' अनेनेद् । 'किलात्०' । ववसिपे । अन्यानि सुगमानि । 'सिसता०' अनेनेद् । 'किलात्०' । वसिपीष्ट । वसिता । वसिष्यति । अवसिष्यत् । लुङ्लकारे । अवसिष्ट । अवसिपाताम् अवसिषत् । अत्र 'आतोन्तो'० अनेन अन्तः अत् भवति । अन्यानि सुगमानि ॥

पृह प्राणिमर्भविमोचने । आदेः प्णः खः । घृते सुवीत् । घृताम् ॥ सूतेः

पिति गुणाभावो वाच्यः ॥ सुवै सुवावहै । सुवामहै । असुत । सुपुवे ।
स्वरति इति वेद् । सविपीष्ट-सोपीष्ट । सविता सोता । सविष्यते-सोप्यते ।
असविष्यत-असोप्यत । असविष्ट-असोष्ट ॥

पृष् प्राणिगर्भविमोचने । पूर्ववत् सर्वम् । ‘आदेः णः स्त्रः’ अनेन पत्य सः । सूते ।
‘नुधातोः’ अनेन ड् । सुवाते । ‘आतोन्तो०’ । सुवते । ‘किलात्०’ । सूप्ते सुवाथे सूध्वे ।
सुप्ते सूवहे सूमहे । ‘नुधातोः’ सुवीत सुवीयाताम् सुवीरन् । सूताम् । ‘नुधातोः’ । सुवा-
ताम् । ‘आतोन्तोद०’ । सुवताम् । ‘किलात्०’ सूष्व सुवायाम् सूष्वम् । सू ऐप् इति
जाते । ‘गुणः’ । अनेन गुणे प्राप्ते ॥ सूत्रम्—‘सूतेः०’ ॥ सूतेर्धातोः पिति प्रत्यये परे गुणस्य
अभावो वाच्यः । किं तु ‘नुधातोः’ अनेन ड् भवति । सुवै सुवावहै सुवामहै । लङ्ल-
कारे । असूत असुवाताम् । ‘आतोन्तो०’ । असुवत । ‘इत्यादीनि रूपाणि ज्ञातव्यानि ।
लिङ्लकारे । ‘द्विश्र’ । ‘सस्वरादिः’ । ‘किलात्०’ । ‘नुधातोः’ । सुपुवे सुपुवाते सुपुविरे ।
इत्यादीनि । ‘स्वरतिसूयति’ अनेनास्य धातोरिङ्विकल्पः । ‘सिसता०’ । ‘गुणः’ ‘ओ अब्’ ।
सविपीष्ट । इडभावे गुणः । सोपीष्ट । अन्येषा लकाराणा द्वे रूपे मूले स्तः । लुङ्लकारे ।
‘सिसता०’ । अनेनेद् । पूर्व । ‘भूते सिः’ अनेन सिप्रत्ययः । ‘किलात्०’ । घृत्वम् । ‘दिवा-
दाबद्’ । असविष्ट असविपाताम् असविपत । इडभावे । असोष्ट असोपाताम् असो-
पत । इत्यादीनि रूपाणि ज्ञातव्यानि ॥

शीङ् स्वप्ने ॥ शीङः सर्वत्र गुणो भवत्यपि विपये ॥ शेरते शयाते ॥
। शीङोऽन्तो रुद् ॥ शीङः परस्यादित्येतस्य रुडागमो भवति ॥ शेरते ।
। शयीत । शेताम् शयाताम् शेरताम् । अशेत अशयाताम् अशेरत । शिष्ये
शिष्याते । शयिपीष्ट । शयिता । शयिष्यते । अशयिष्यत । अशयिष्ट ॥

शीङ् स्वप्ने । ङकार आगमनेपदार्थः ॥ सूत्रम्—‘शीङः०’ ॥ शीङो धातोः सर्वत्र अपि विपये
गुणो भवति । अनेनास्य धातोः सर्वत्र गुणो भवति । शेरते । ‘ए अय्’ शयाते । गुणे कृते ।
शे अन्त इति जाते ‘आतोन्तोदनतः’ । शे अवे इति जाते ॥ सूत्रम्—‘शीङोऽन्तो रुद्’ ॥ शीङः
अतः रुद् । शीङ् धातोः परस्य अन् इत्येतस्य रुडागमो भवति । टित्त्वादादौ । ङकारष्टि-
त्कार्थः । उकार उच्चारणार्थः । शेरते । शेपे शयाथे शेप्ये । इत्यादीनि रूपाणि ज्ञात-
व्यानि तानि सुगमान्येव । शयीत शयीयाताम् शयीरन् । शेताम् शयाताम् । ‘शीङो
रुद्’ । अनेन रुद् । शेरताम् । अशेत अशयाताम् रुडागमः । अशेरत । अन्यानि सुगमानि ।
लिङ्लकारे । ‘द्विश्र’ । ‘सस्वरादिः’ । ‘ह्रस्वः’ । ‘नुधातोः’ अनेन यकारः । शिरये शिरयाते
शिरियरे । अन्यानि सुगमानि । ‘गुणः’ । ‘ए अय्’ शयिपीष्ट । अत्र ‘किलात्-’ । अनेन
सकारस्य पकारो भवति । लुङ्लकारे । अशयिष्ट अशयिताम् अशयिपत । इत्यादीनि
रूपाणि ज्ञातव्यानि ॥

इङ् अप्ययुने । अधिपूर्वः । अधीते अधीयाते अधीयते । अधीयीत अधीया-
ताम् अधीयताम् । अध्यैत । इयादेशे कृते पश्चादङागमद्वयम् । अध्येयाताम्

अध्यैयत ॥ इडो णादौ गा वक्तव्यः ॥ अधिजगे । अध्येपीष्ट । अध्येता ।
अध्येष्यते । अध्यैष्यत ॥ इडो वा गी सौ लृटि च तत्परस्य प्रत्य-
यस्य डित्त्वं वाच्यम् ॥ डित्त्वाद्गुणो न । अध्यगीष्यत अध्यगीष्येताम्
अध्यगीष्यन्त । अध्यैष्यत । अध्यगीष्ट अध्यगीषाताम् अध्यगीषत । अध्यैष्ट
अध्यैषाताम् अध्यैषत ॥ इत्यादिप्रात्मनेपदिनः ॥ ५ ॥

इड् अध्ययने । अयं धातुर्नित्यमधिपूर्वः । इकार आत्मनेपदार्थः 'सर्वणे दीयेः सह' ।
अधीते । अधि इ आते इति जाते 'नुघातोः' अनेन इय् । 'सर्वणे' अधीयाते अधीयते ।
अधीये । 'किलात्' अनेन पकारः । अधीयाथे अधीष्ये । अधीये अधीगद् अधीगद् ।
अधीयीत अधीयीयाताम् । अधीयीरन् । लोट्लकारे । अधीताम् अधीयाताम् । अधीयताम् ।
लुङ्लकारे । अधि इ तन् इति जाते । 'विचादायद्' । 'स्वरादेः' । अनेन द्वितीयोऽङागमः ।
'अइप्' । 'एऐप्' । 'इ यं स्वरे' । अध्यैत । इयादेशो कृते पश्चादङागमद्वयम् । अध्यैयाताम्
अध्यैयत । अध्यैथाः । अन्यानि सुगमानि पूर्वोक्तेरेव सूत्रैः सिध्यन्ति । लिट्लकारे । अधि
इ णप् इति स्थिते ॥ सूत्रम्—'इङो' ॥ इङो धातोर्णादौ परे गा इत्यादेशो वक्तव्यः । गुरु-
त्वात्सर्वदेशः । अधि गा णप् इति जाते । 'द्वित्र' । 'इत्सः' । 'कुडोऽङ्' । 'अतोऽनपि' ।
अनेन आकारस्य लोपो भवति । अधिजगे अधिजगाते अधिजगिरे । इत्यादीनि । अध्ये-
पीष्ट । अध्येता । अध्येष्यते ॥ अङागमद्वयम् । अध्यैष्यत । अध्यैष्येताम् । अध्यैष्यन्त ।
इत्यादीनि ॥ सूत्रम्—'इङो' ॥ इङातोर्णा गी इत्यादेशो भवति सौ परे च लृटि विषये ।
तस्मात्परस्य प्रत्ययस्य डित्त्वं वाच्यम् । अनेन गी इत्यादेशः । डित्त्वाद्गुणाभावो भवति ।
अध्यगीष्यत । अध्यगीष्येताम् । अध्यगीष्यन्त ॥ लुङ्लकारे । 'इडो वा' अनेन गीरादेशः ।
'भूते सिः' । 'किलात्' । छुत्वम् । अध्यगीष्ट अध्यगीषाताम् अध्यगीषत । अन्यानि
सुगमानि । गीरादेशाभावे अङागमद्वयम् । 'गुणः' । 'एऐप्' । 'इ यं स्वरे' । अध्यैष्ट
अध्यैषाताम् अध्यैषत । इत्यादीनि रूपाणि ज्ञातव्यानि । इत्यात्मनेपदिनः समाप्ताः ॥ ५ ॥

अदादिप्रभयपदिनः ६

अथोभयपदिप्रक्रिया प्रदर्श्यते ॥ द्विष अप्रीतौ । अकार उभयपदार्थः । द्वेष्टि
द्विष्टे । द्विष्यात् द्विषीत । द्वेष्टु द्विष्टात् द्विष्टाम् । अद्रेष्ट अद्रेष्ट अदिष्टाम्
अदिष्टुः अदिष्टन् । अदिष्ट । दिद्रेष्ट-दिद्विष्टे । द्विष्यात् । द्विष्टीष्ट । द्वेष्टा २ ।
द्वेक्ष्यति द्वेक्ष्यते । अद्रेक्ष्यत् अद्रेक्ष्यत । दृशपान्तात्सर । अदिक्षत् । अदिक्षत ॥
सत्यात्मनेपदे स्वरे टिलोपो वाच्यः ॥ अदिक्षाताम् अदिक्षन्त ॥

अथोभयपदिनः प्रदर्श्यन्ते । द्विष अप्रीतौ । अकार उभयपदार्थः । तिनादयस्तत्रादयश्च
प्रत्यया भवन्ति । 'अप् कर्तरि' । अनेन चतुर्थे लभ्येण अप्रत्ययो भवति । 'अदादेर्लृक्' ।
अनेन तस्य लृप् भवति । द्विप् सिप् इति जाते । 'गुणः' । 'दुमिः दुः' । द्वेष्टि द्विष्टः द्विषन्ति ।
द्विप् सिप् इति स्थिते । 'गुणः' । 'पढोः कः से' । अनेन पस्य कः । 'किंजत्' । 'कपसं-
सार २०

योगे०' । द्वेक्षि द्विष्टुः द्विष्ट । द्वेप्ति द्विप्त्वं द्विष्ठाः । द्विष्टे द्विष्ठाते द्विष्टे । द्विष्वात् द्विष्वा-
स्ताम् द्विष्वासुः । द्विषीत द्विषीयाताम् द्विषीरन् ॥ द्वेष्टु-द्विष्टात् द्विष्टाम् द्विष्टन्तु । द्विप् हि
इति जाते । 'क्षसाद्धिर्हेः' । 'पो ङः' । घृत्वम् । द्विड् द्वि-द्विष्टात् । द्वेषाणि द्वेषाव द्वेषाम् ।
द्विष्टाम् द्विष्वाताम् द्विष्वाताम् । इत्यादीनि । द्विप् दिप् इति जाते । 'गुणः' । 'पो ङः' ।
'दिस्योर्हसात्' । 'वाचसाने' । 'दिवादावट्' अनेन पूर्वमडागमः । अद्वेद् अद्वेद् अद्विष्टाम् ।
'आदन्तविद् द्विष्वात्०' । अनेन वा अन उस् भवति । अद्विपुः अद्विपम् । अन्यानि सुग-
मानि । आत्मनेपदे । अद्विष्ट अद्विष्वाताम् अद्विषत ॥ द्विप् णप् इति स्थिते । 'द्विष्य'
'पूर्वस्य' । 'उपधाया लघोः' । अनेन गुणः । दिष्टेप दिष्टिपतुः दिष्टिपुः । दिष्टेपिथ । दिष्टिपे
द्विद्विष्ठाते दिष्टिपिरे । द्विष्वात् । 'दिस्योः०' । अनेन गुणनिषेधः । 'पढोः कः से' ।
'किलात्०' । 'कपसंयोगे०' । द्विक्षीष्ट । द्वेष्टा । 'उपधाया लघोः' । अनेन गुणः । द्वेष्टा ।
अन्येषां लकाराणां रूपाणि सुगमानि ॥ लुङ्लकारे । 'हृशपान्तात् सक्' अनेन सक्प्र-
त्ययो भवति । कित्वाद्गुणाभावः । 'पढोः कः से' । 'किलात्०' । 'कपसं०' । अद्विषत्
अद्विष्वाताम् अद्विषन् । आत्मनेपदेऽपि सक्प्रत्ययो भवति । अद्विषत ॥ सूत्रम्—'सस्या०' ॥
'आत्मनेपदे स्वरे टिलोपो वाच्यः' । अनेन टेलोपः । अद्विष्वाताम् अद्विषत । अद्विषयाः
अद्विष्वाताम् । अन्यानि सुगमानि ॥

दुह प्रपूरणे । दादेर्घः । दोग्धि दुग्धः दुहन्ति । धोक्षि दुग्धः दुग्ध । दोक्षि
दुहः । दुग्धः । दुग्धे । दुह्यात् दुहीत । दोग्धु ॥ हकारस्य कचिज्ज्ञस्रभायो
वाच्यः ॥ दुग्धि दुग्धाम् । अधोक्-अधोग् अदुग्धाम् अदुहन् । अदुग्ध ।
दुदोह । दुदुहे । दुह्यात् । धुक्षीष्ट । दोग्धा दोग्धा । धोक्ष्यति धोक्ष्यते ।
अधोक्ष्यत् अधोक्ष्यत । अधुक्षत् अधुक्षत ॥ दुह्दिह्दुह्भ्यः सको लुग्या
घकारतघर्गयोराति ॥ अदुग्ध अधुक्षाताम् अधुक्षन्त । अदुग्धाः-अधुक्षयाः
अधुक्षायाम् अधुग्धम्-अधुक्ष्वम् । अधुक्षि अधुक्षावहि-अदुहहि अधुक्षामहि ।

दुह प्रपूरणे । अकार उभयपदार्थः । दुह् तिप् इति जाते 'दादेर्घः' अनेन ह्रस्व घः ।
'उपधाया लघोः' अनेन सर्वत्र गुणनिमित्ते प्रत्यये परे गुणो भवति । दोह तिप् इति जाते ।
'सयोर्घः' । 'क्षवे जघाः' । दोग्धि दुग्धः दुहन्ति । दुह् सिप् इति जाते । 'दादेर्घः' ।
'आदिजयानाम्०' । 'उपधायाः' । 'रससे चपा०' । 'किलात्०' । 'कपसंयोगे क्षः' धोक्षि ।
अन्यानि मूले सन्ति । दुग्धे दुहते दुहते । अत्र 'आतोन्तोदन्तः' अनेन अन्तः अत् ।
दुह्यान् दुह्याताम् दुह्युः । दुहीत दुहीयाताम् दुहीरन् । दोग्धु दुग्धात् दुग्धाम् दुहन्तु ॥
सूत्रम्—'हकारस्य कचिन्०' ॥ अनेन हकारो ह्रस्वम् शातव्यः । 'दादेर्घः' अनेन पत्वम् ।
'क्षसाद्धिर्हेः' । 'क्षवे जघाः' । दुग्धि दुग्धात् दुग्धम् दुग्ध । 'उपधायाः' । दोहानि दोहान्
दोहाम् । दुग्धाम् दुहताम् दुहताम् । दुह्य इति जाते । 'दादेर्घः' । 'आदिजयानाम्०' ।
'जसे चपा क्षसानाम्' । 'किलात्०' । 'कपसंयोगे०' । धुक्ष् दुह्याताम् धुग्धम् । दोहे
दोहपदे दोहाम्ने ॥ दुह् दिप् इति जाते । 'दादेर्घः' । 'गुणः' । 'दिस्योर्हसात्' । 'आदि-
जयानाम्०' । 'वाचसाने' । 'दिवादावट्' । अधोक् अधोग् अदुग्धाम् अदुहन् । अधोक्

अधोग् अदुग्धम् अदुग्ध । 'गुणः' । अदोहम् अदुह अदुह । अदुग्ध अदुहाताम् अदु-
हत् । अदुग्धाः । इत्यादीनि रूपाणि ज्ञेयानि । लिट्लकारे । 'द्विश्च' 'पूर्वस्व' । 'उपधाया
लपोः' । दुदोह दुदुहत्तुः दुदुहुः । 'उपधाया लपोः' । दुदोहिष । इत्यादीनि । आत्मने-
पदे । दुदुहे दुदुहाते दुदुहिरे । इत्यादीनि रूपाणि ज्ञातव्यानि वैयाकरणैः । दुह्यान् दुह्या-
प्ते । दुह् सीष्ट इति स्थिते । 'सिस्वोः०' अनेन गुणनिषेधः । 'दादेर्घः' ।
'आदिजगानाम्०' । 'रसे चपा०' । 'किलात्०' । 'कपसंयोगे०' । घुशीष्ट । दुह् ता इति
स्थिते घट्टम् । 'गुणः' । 'तयोर्धः' । 'क्षवे जवाः' । दोग्धा । दोग्धा । दुह् स्वप् तिप् इति
जाते । घट्टम् । 'गुणः' । 'आदिजगानाम्' । 'रसे चपा०' । पत्वम् । 'कपसंयोगे क्षः' ।
जाते । पत्वम् । 'गुणः' । 'आदिजगानाम्' । 'रसे चपा०' । पत्वम् । 'कपसंयोगे क्षः' ।
धोक्षयति धोक्षयते । अधोक्षयत् अधोक्षयत । लुङ्लकारे । 'ह्रस्वान्तात् सङ्' । अनेन सङ्
प्रत्ययो भवति । सिविपये कित्वाहुणाभावः । घत्वं घट्टं कत्वं । 'किलात्०' । 'कपसंयोगे
क्षः' । अधुक्षत् अधुक्षताम् अधुक्षन् । आत्मनेपदे । अधुक्षत ॥ सूत्रम्—'दुह्दिह्दिह्गु-
ह्भ्यः०' ॥ अनेन सक्रो लुक् । अदुह् तन् इति जाते घट्टम् । 'तयोर्धः' । 'क्षवे जवाः' ।
अदुग्ध । 'सस्यात्मन०' । अनेन टिलोपः । अधुक्षताम् अधुक्षत । यकारे परेऽपि सक्रो
लुग् भवति । विकल्पेनैव लुकि सति । अदुह् धास् इति जाते । घट्टम् । 'तयोर्धः' ।
'क्षवे जवाः' । अदुग्धाः अधुक्षधाः अधुक्षायाम् । ध्वे परेऽपि सक्रो लुक् । अदुग्धम्
अधुक्षध्वम् । अधुक्षि अधुक्षानि अधुक्षामहि । समाप्तोऽयं धातुः ॥

दिह उपचये । देग्धि । तद्वत् ॥

दिह उपचये । अयं धातुः पूर्ववत् ॥

लिह आस्वादने । हो ढः । लेढि । तद्वत् ॥

लिह आस्वादने । आस्वादनमीपद्रक्षणम् । पूर्ववत् प्रत्यया भवन्ति । 'अदादेर्लुक्' ।
लिह् तिप् इति जाते । 'हो ढः' । 'तयोर्धः' । घृत्वम् । 'उपधायाः' । 'दि ढो लोपः' ।
दीर्घश्च । लेढि लीढः लिहन्ति । आत्मनेपदे । लीढे लिहाते लिहते । लिह्यात् । लिहीत ।
लोट्लकारे । लेढु लीढात् लीढाम् लिहन्तु । लिह् हि इति स्थिते । अत्र सस्परत्वाभावात्
'हो ढः' अनेन ढत्वं न भवति । परम् । 'कचिदपदान्तेऽपि पदान्तताश्चरणीया' । अनेन
पदान्तत्वमाश्रित्य । 'हो ढः' अनेन ढकारो भवति । अथवा हो ढकारोऽपि सस्वत् । इति
सरस्वतीकण्ठाभरणे षक्तत्वात् ढत्वं भवति । 'ससाद्धिर्दे' । घृत्वम् । 'दि ढो लोपः' ।
लीढि । लीढात् लीढाम् लीढ । लेहानि लेहाम् लेहाम् । लीढाम् लिहाताम् । लिहताम् ।
लङ्लकारे । 'हो ढः' । 'निवादावद्' । 'उपधाया लपोः' । 'दिस्वोर्हसात्' । 'वायसाने' ।
अलेट् अलेङ् अलीढाम् अलिहन्त । इत्यादीनि । अलीढ अलिहायाम् । 'आतोन्तोदनतः'
अलिहत् । लिट्लकारे । 'द्विश्च' । पूर्वस्व । 'उपधाया लपोः' । लिहेह लिलिहत्तुः लिलिहः ।
लिलिहे लिलिहाते लिलिहिरे । लिह्यात् लिह्यास्याम् लिह्यामुः । लिह् सीष्ट इति स्थिते ।
'सिस्वोः०' अनेन गुणाभावः । 'हो ढः' । 'पढोः कः से' । 'किलात्०' । 'कप०' । लिशीष्ट
लिशीयास्ताम् लिशीरन् । लिह् ता इति स्थिते । 'हो ढः' । 'उपधाया लपोः' । 'तयोर्धः' ।
घृत्वम् । 'ढिढो लोपः' । लेढा । आत्मनेपदेऽपि । लेढा लेढायै लेटारिः । लट्लकारे ।

लिह् स्यप् तिप् इति स्थिते । घत्वम् । गुणः । कत्वम् । पत्वम् । 'कपसंयोगे०' । लेङ्यति लेङ्यते । अलेङ्यत् अलेङ्यत । लुङ्लकारे । 'दृशपान्तात्सक्' । कित्वाद् गुणाभावः । अन्यत् साधनं पूर्ववत् । अलिङ्यत् अलिङ्यताम् अलिङ्यन् । आत्मनेपदे । अलिङ्यत । 'बुहविहलिह०' अनेन सको लुक् । अन्यत्साधनं पूर्ववत् । अलीढ । 'सस्यात्माने०' । अलिङ्यताम् अलिङ्यत । साध्योऽयं धातुर्दृढधातुवत् ॥

ष्टुब् स्तुतौ । आदेः णः खः । ओरौ । स्तौति-स्तवीति स्तुतः स्तुवीतः स्तुवन्ति । स्तुते स्तुवीते । स्तुयात्-स्तुवीयात् । स्तौतु-स्तवीतु स्तुतात्-स्तुवीतात् स्तुताम्-स्तुवीताम् स्तुवन्तु । स्तुहि-स्तुवीहि स्तुवीतात् । अस्तौत्-अस्तवीत् अस्तुताम्-अस्तुवीताम् अस्तुवन् । अस्तुत-अस्तुवीत । तुष्टाव तुष्टवतुः तुष्टुवुः । क्रादित्वाभेद । तुष्टोथ तुष्टवथुः तुष्टव । तुष्टाव तुष्टव तुष्टम । तुष्टवे । स्तूयात् स्तोपीष्ट । स्तोता स्तोता । स्तोष्यति स्तोष्यते । अस्तोष्यत् अस्तोष्यत ॥ स्तुसुधूमां पे सेरिङ् वक्तव्यः ॥ अस्तावीत् अस्तोष्ट ॥

ष्टुब् स्तुतौ । यकार उभयपदार्थः । 'आदेः णः खः' । 'ओरौ' । स्तौति । 'गुरुवस्तुभ्यः' अनेन ईद् । यत्र ईद् भवति तत्र गुणः । 'ओ अव' । स्तवीति स्तुतः स्तवीतः । 'नुधातोः' । स्तुवन्ति । इत्यादीनि । स्तुते । स्तुवीते स्तुवाते स्तुवते । स्तुयात् स्तुवीयात् स्तुयाताम् स्तुवीयाताम् स्तुयुः स्तुवीयुः । लोट्लकारे स्तौतु स्तवीतु स्तुतात् स्तुवीतात् स्तुवन्तु । इत्यादीनि रूपाणि ज्ञातव्यानि । स्तुताम् स्तुवीताम् स्तुवाताम् स्तुवताम् । लङ्लकारे । अस्तौत् अस्तवीत् । अस्तुताम् अस्तुवीताम् । 'नुधातोः' । अस्तुवन् । अस्तुत अस्तुवीत अस्तुवाताम् । 'आतोन्तो०' । अस्तुवत इत्यादीनि । लिट्लकारे । 'द्विश्च' । 'शसात्खपाः' । अनेन तकारः शेषः । पत्वम् । 'धातोर्नामिनः' । अनेन वृद्धिः । तुष्टाव 'नुधातोः' तुष्टवतुः तुष्टुवुः । क्रादित्वात् अस्य धातोः स्वपि इडागमो न भवति । गुणः । तुष्टोथ । अन्यानि मूले सन्ति । तुष्टवे तुष्टवाते तुष्टविरे । अन्यानि सुगमानि । 'ये' अनेन पूर्वस्य दीर्घः । स्तूयात् । गुणः । पत्वम् । स्तोपीष्ट । स्तोता । लुङ्लकारे । सूत्रम्—'स्तुसुधूनाम्०' ॥ स्तुसुधूनां धातूनां परस्मैपदे सिप्रत्ययस्य इङ् वक्तव्यः । 'धातोर्नामिनः' अनेन वृद्धिः । अस्तावीत् अस्ताविष्टाम् अस्ताविषुः । इत्यादीनि । अस्तोष्ट अस्तोपाताम् अस्तोपत ॥

ब्रूज् व्यक्तायां वाचि ॥ अवादावी पिति त्स्वि ॥ ब्रुव ईकारः प्रत्ययो भवति तकारसकारमकारादौ पिति परे अवादौ विषये ॥ ब्रवीति ब्रूतः ब्रुवन्ति । ब्रवीपि ब्रूयः ॥ आहृश्च पञ्चानाम् ॥ ब्रुव उत्तरेषां तिवादीनां पञ्चनां णवादयः पञ्चादेशा भवन्ति ब्रुव आहृश्चदेशो भवति ॥ आह आहतुः आहुः ॥ तस्थे ॥ आहो हकारस्य तकारादेशो भवति धे परे ॥ आस्थ आहयुः ब्रूय । ब्रवीमि ब्रूवः ब्रूमः । ब्रूयात् ब्रुवीत । ब्रवीतु ब्रूताम् ।

अग्रवीत् अग्रूत् ॥ हुवो वचिः ॥ हुवो वचिरादेशो भवति अनपि विषये ॥
इकार इत् । उवाच ऊचे । अवोचत् अवोचत । शेषस्य पूर्ववत्प्रक्रिया ।

भ्रू व्यक्तायां वाचि । अकारः सर्वत्र उभयपदार्थः । अप्प्रत्ययो भवति । तस्य लुक् भवति ॥ सूत्रम्—‘अवादावीपिति त्स्मि’ ॥ अवादौ ई पिति त् च स् च म् च त्स्मिन् त्स्मि चतुःपदं सूत्रम् । यद्वा द् च त् च स् च म् च । स्म् । त्स्मिन् । त्स्मि । ‘यत्ते चपा०’ । अनेन दस्य तः । तेन दकारे परेऽपि ईप् प्रत्ययः । भ्रूष्घातोस्तकारसकारमकारादौ पिति परे ईप् प्रत्ययो भवति । अनादौ विषये । अत्राप्यविषये इत्येव वक्तव्ये आदि-शब्दश्चिन्त्यः । यद्वा अप् आदिः प्रथमो यस्य सः अवादिः । अञ्जुक् इत्यर्थः । तस्मिन्-पादौ अपो लुकि कृते सति इत्यर्थः । अनेनेकारः प्रत्ययो भवति । ‘गुणः’ । ‘ओ भव्’ । प्रवीति भूतः । ‘नुधातोः’ । हुवन्ति । पस्वम् । प्रवीति भूयः ॥ सूत्रम्—‘आहश्च पञ्चानाम्’ ॥ आहः च अव्ययं पञ्चानाम् । भ्रूष्घातोरुत्तरेषां तियादीनां पञ्चानां णयादयः पञ्चादेशा भवन्ति । हुवो धातोराहश्च आदेशो भवति । ‘यदादेशः०’ अनेन न द्वित्वम् । आह आहतुः आहुः । आह धप् इति जाते ॥ सूत्रम्—‘तस्ये’ ॥ आहादेशस्य हकारस्य वकारादेशो भवति थकारे परे । अनेन हस्य तः । आत्थ । आहथुः भूथ । गुणः । प्रवीति भूथः भूनः । भूते हुवाते ‘आतोऽन्तो०’ । हुवते । इत्यादीनि । भूयात् । ‘नुधातोः’ हुनीत् । प्रवीतु । भूतात् भूताम् । ‘नुधातोः’ । हुवन्तु । भूताम् हुवाताम् हुवताम् । ‘दिवादावद्’ अग्रनीत् अग्रूताम् अग्रुवन् । अग्रूत अग्रुवाताम् अग्रुवत । इत्यादीनि रूपाणि पूर्वसूत्रैरेव सिध्यन्ति ॥ सूत्रम्—‘हुवो वचिः’ ॥ हुवो धातोर्वचिरादेशो भवति अनपि विषये । इकार इत् । अनेन वचदिशः । वच् णप् इति जाते । ‘द्विश्च’ । पूर्वस्य । ‘अनादौ पूर्वस्य’ अनेन संप्रसारणम् । ‘अत उपधायाः’ । अनेन वृद्धिः । उवाच । ‘प्रहं किति च’ अनेन द्वितीयं संप्रसारणम् । ऊचतुः ऊचुः । ‘अरक्तो०’ । उवचिथ उवक्थ । अन्यानि सुगमानि । ऊचे ऊचाते ऊचिरे । इत्यादीनि । अन्यानि ‘वच् परिभाषणे’ इति धातुघत् रूपाणि ज्ञातव्यानि । लुङ्कारे । ‘अस्यति’ अनेन सेहो भवति । ‘डे वचैः’ अनेन उमागमः । अवोचत् अवोचताम् अवोचन् । आत्मनेपदे । अवोचत अवोचेताम् अवोचन्त । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति तानि सुगमानि ज्ञातव्यानि विद्वद्भिः ॥

ऊर्णश्च आच्छादने ॥ ऊर्णोत्तेर्वा वृद्धिः ॥ हसादौ पिति । ऊर्णोति ऊर्णोति ॥ ऊर्णोत्तेर्गुणो दिव्योः ॥ वृद्धेरपवादः । और्णोत् और्णोः ॥ ऊर्णोत्तेराम्न ॥ स्वरादेः परः ॥ खरादेर्घातोद्धितीयोऽव्यवोऽद्विरुक्तः सस्त्रो द्विर्भवति ॥ खरात्पराः संपोगादयो नदरा द्विर्न ॥ ऊर्णनाव ऊर्णनुगः ॥ ऊर्णोत्तेरिच्छादिः प्रत्ययो वा डित् ॥ ऊर्णनुविथ-ऊर्णनविथ । ऊर्ण्यात् ऊर्णु-विपीष्ट-ऊर्णविपीष्ट । ऊर्णुविता ऊर्णविता ॥ ऊर्णोत्तेर्वा वृद्धिः सा परे ॥ पक्षे गुणः । और्णोवीत् और्णवीत् और्णुवीत् और्णुपिष्ट-और्णुविष्ट । इत्यदादि-प्रभयपदिनः ॥ ६ ॥ इति लुक्विकरणा अदादयो धातवः ॥

ऊर्णुन् आच्छादने । पूर्ववत् प्रत्ययो भवति । 'अदादेर्लुक्' । अनेन लुक् भवति ।
 षकार इत् । ऊर्णु तिप् इति जावे ॥ सूत्रम्—'ऊर्णोतिः०' ॥ ऊर्णोतिर्धातोर्वा वृद्धिर्भवति
 ह्रस्वादौ पिति प्रत्यये परे । अनेन वा वृद्धिः । ऊर्णोति ऊर्णोति ऊर्णुतः ऊर्णुवन्ति । अत्र
 'नुधातोः' । अनेनोव् । ऊर्णोपि ऊर्णोपि । अत्र पत्वम् । अन्यानि सुगमानि । ऊर्णुवे ।
 'नुधातोः' । ऊर्णुवाते ऊर्णुवते । ऊर्णुयात् । ऊर्णुवीत् । ऊर्णोतु ऊर्णोतु ऊर्णुतात् ऊर्णुताम् ।
 लङ्लकारे । सूत्रम्—'ऊर्णोतिः०' ॥ ऊर्णोतिर्धातोर्दिस्थोः परतो गुणो भवति वृद्धेरपवादः ।
 अनेन दिस्थोर्गुणो भवति । अडागमद्वयं च । और्णोत् और्णुताम् और्णुवन् । और्णोः ।
 और्णुत और्णुवाताम् और्णुवत इत्यादीनि ज्ञातव्यानि । लिट्लकारे । अनेकस्वरवादाप्रत्यये
 प्राप्ते । सूत्रम्—'ऊर्णोतिः०' ॥ ऊर्णोतिर्धातोराप्रत्ययो न भवति । अनेनास्याम् प्रत्ययो न ।
 'द्विश्च' । अस्य धातोर्द्वित्वविधायकं सूत्रम्—'स्वरादेः परः' ॥ स्वरादेर्धातोर्द्विरुक्तः
 सस्वरो द्वितीयोऽवयवो द्विर्भवति । रकारस्य द्वित्वे प्राप्ते । सूत्रम्—(स्वरात्पराः०) संयोगा-
 दयो नकारदकाररकारा द्विर्न भवन्ति । अनेन रकारस्य न द्वित्वम् किंतु णकारस्यैव भवति ।
 'धातोर्नामिनः' अनेन वृद्धिः । रकारस्तु पूर्वस्य णत्वे निमित्तं नेतरस्य । ऊर्णुनाव । 'नुधातोः' ।
 अनेनोव् । ऊर्णुनुवतुः । ऊर्णुनुवुः । ऊर्णुनु इद् यप् इति जावे ॥ सूत्रम्—'ऊर्णोतिः०' ॥
 ऊर्णोतिर्धातोर्निडादिः प्रत्ययो वा ङिद् भवति । क्तिच्चाद्वा गुणाभावः । ऊर्णुनुविथ ऊर्णुनविथ
 ऊर्णुनुवधुः ऊर्णुनुव । अन्यानि सुगमानि । आत्मनेपदे । ऊर्णुनुवे ऊर्णुनुवाते ऊर्णुनुविरे ।
 'ये' । अनेन पूर्वस्य दीर्घः । ऊर्णुयात् ऊर्णुयास्ताम् ऊर्णुयासुः । क्तिच्चात् । ऊर्णुविपीठ ।
 विकल्पेन गुणः । ऊर्णुविपीठ । अन्येषा रूपाणि ज्ञातव्यानि विस्तरभयात्र लिख्यन्ते । लुङ्-
 लकारे ॥ सूत्रम्—'ऊर्णोतिः०' ॥ ऊर्णोतिर्धातोर्वा वृद्धिर्भवति सिप्रत्यये परे । अनेनास्य वा
 वृद्धिः । द्वौ अडागमौ भवतः स्वरादिस्वात् । और्णोवीत् । पक्षे गुणो भवति । क्तिच्चात्
 वा उप् भवति । और्णुवीत् और्णुविष्टाम् और्णुविपुः । यदा गुणो भवति तदा और्णोवीत्
 और्णुविष्टाम् और्णुविपुः । आत्मनेपदे । और्णुविष्ट और्णुविषाताम् और्णुविपत । और्णुविष्टाः ।
 और्णुविष्ट और्णुविषाताम् और्णुविपत । इत्युभयपदिनः । इति लुग्विकरणा अदादयो
 धातवः कथिताः ॥ इति द्वितीयो गणः ॥

जुहोत्यादिषु परसौपदिनः ७

लुग्विकरणस्यापि जुहोत्यादिगणस्य विशेषः । हु दानादनयोः ॥ हादे-
 र्द्विश्च ॥ हु इत्यादेर्गणादुत्पन्नस्यापो लुग्भवति तसिन् लुकि सति धातो-
 र्द्विर्वचनम् ॥ जुहोतुः । गुणः । जुहोति जुहुतः ॥ छेः ॥ दिरुक्तादुत्तरस्यात्
 इत्येतस्याद्भवति । जुहति ॥ जुहोपि जुहुयः जुहुय । जुहोमि जुहुवः जुहुमः ।
 जुहुयात् जुहुयाताम् ॥ जुहोतु जुहुवात् जुहुताम् जुहत् ॥ हेधिः ॥ जुहोते-
 रत्तरस्य हेधिर्भवति ॥ जुहुधि । अजुहोत् अजुहुताम् । अन उस् ॥ अजु-
 सीत्युक्तेर्गुणः ॥ अजुहवुः । अजुहोः अजुहुतम् अजुहुत । अजुहवम् अजुह्व
 अजुहुम । जुहाव जुहुपतुः जुहुयुः । जुहविथ-जुहोय ॥ भीष्टृभृद्गीणा-

मान्वा वक्तव्यः स लुग्वत् ॥ लुकि सति घातोर्द्वित्वम् ॥ जुह्वाञ्कार ।

हूयात् । होता । होष्यति । अहोष्यत् । अहौषीत् अहौष्टाम् अहौषुः ॥

अधुना लुग्विकरणाद्वादयो घातवः कथ्यन्ते । लुग्विकरणस्यापि जुहोत्यादिगणस्य विशेषः । तियादयः प्रत्यया भवन्ति । हु दानादनयोः । अयं घातुः प्रायोऽमितर्पणेऽर्थे होमार्थे वर्तते । उदात्तेत् । तेन परस्मैपदी । हु अप् तिप् इति जाते सूत्रम्—‘हादेर्द्विश्च’ ॥ हादेः द्विः च । आद्ये ‘नामिनो रः’ । द्वितीये ‘विसर्जनीयस्य सः’ ‘स्तोत्रुमिः शुः’ त्रिपदं सूत्रम् । हु इत्यावेर्गणान् घातुपाठोक्तादुत्तरस्य अप्रत्ययस्य लुग् भवति । तस्मिन् लुकि कृते सति घातोर्द्विवचनं द्वित्वं भवति । अनेन अपो लुग्, घातोर्द्वित्वे । सूत्रम्—‘सत्यरादिर्द्विर्द्विः’ ॥ इत्यादौ अनेकसरे घातौ एकसरे वा संयोगादौ व्यञ्जनान्ते च घातौ सस्वर आविरवयवोऽद्विरुक्तो द्विर्भवति । इदं द्वित्वविधायकं सूत्रम् । हु हु तिप् । ‘कुहोशुः’ । ‘क्षपानां जवचपाः’ जु हु तिप् । इति जाते । गुणः । जुहोति जुहुतः । ‘जुहु अन्ति’ इति जाते ॥ सूत्रम्—‘द्वेः’ ॥ द्विरुक्तात् कृतद्वित्याद्धातोरुत्तरस्य अन्तः अत् भवति । अनेन अन्तः अत् । ‘जुधातोः’ । जुहति । अन्यानि मूले सन्ति । जुहुयात् जुहुयाताम् जुहुयुः । जुहोतु जुहुताम् जुहुतु । जुहुदि इति जाते । सूत्रम्—‘हेर्धिः’ ॥ हेः धिः । जुहोतेरुत्तरस्य द्विप्रत्ययस्य धिर्भवति । अनेन हेर्धिः । जुहुधि । अन्यानि सुगमानि । अजुहोत् अजुहुताम् । अजुहु अन् इति जाते । सूत्रम्—अन उस् ॥ अनः उस् । द्विरुक्ताद्धातोरन उस् भवति । ‘अब्रुसि’ इत्युक्त्वात् गुणो भवति । अजुहुयुः । अन्यानि मूले सन्ति । हु णप् इति स्थिते । ‘द्विश्च’ । ‘सत्यरादिः’ । ‘कुहोशुः’ । ‘क्षपानाम्’ । ‘घातोर्नामिनः’ । जुहाम् । जुहुवतुः । ‘अस्वतो०’ जुहुविष । जुहोथ ॥ सूत्रम्—‘भीहुभृहीणामाम् वा०’ ॥ भीहुभृहीणां घातूनां भाम् वा वक्तव्यः स आस लुग्वत् । लुकि सति घातोर्द्वित्वं भवति । जुह्वाञ्कार । जुह्वामास । जुह्वावभूव । एतानि सुगमानि । ‘ये’ हूयात् । होता । अत्र गुणो भवति । अन्येषां लकाराणां प्रथमपुरुषस्यैकवचनान्तानि मूले सन्ति । लुग्लफारे—‘अनिदो नामिवतः’ अनेन वृद्धिः । अहौषीत् अहौष्टाम् अहौषुः । अहौषीः अहौष्टम् अहौष्ट । इत्यादीनि ॥

विमी भवे । वि इत् । विमेति विमीतः ॥ डिति हसे भिष इकारो वा वक्तव्यः ॥ सार्वधातुके । विमितः विभ्यति । विमीयात्-विमीयात् । विमेतु विमीतात् विमितात् विमीताम् विमिताम् । अविमेत् अविमिताम् अविमीताम् अविमयुः । विभाय । पक्षे आम् । विभयाञ्कार । मीयात् । मेता । मेप्यति । अमेप्यत् । अमैषीत् ॥

विमी भवे । विइत् । पूर्ववत् तिवादयः । ‘अप् कर्तरि’ । ‘हादेर्द्विश्च’ । ‘हस्यः’ । ‘क्षपानाम्’ ‘गुणः’ । विमेति विमीतः ॥ सूत्रम्—(डिति०) ॥ डिति हसे परे भियो घातो-रिकारो वा वक्तव्यः सार्वधातुके । सुगममिदं सूत्रम् । विमितः । ‘जुधातोः’ । विभ्यति ।

अत्र रूपे । 'द्विरुक्तात्' अनेन अन्तः अत् । विभेपि । अत्र पत्वम् । विभीधः विभिधः । विभीध विभिध । इत्यादीनि रूपाणि ज्ञातव्यानि । निभीयात् । विभियात् । विभीयाताम् । विभियाताम् । विभीयुः विभियुः । इत्यादीनि छेदलकारे-विभेतु । विभीतात्-विभितात् । विभीताम्-विभिताम् । विभ्यतु इत्यादीनि । अविभेत् । अविभीताम् अविभिताम् । अविभ्युः । इत्यादीनि । छिदलकारे-'द्विश्च' । 'सस्त्रादिः' । 'ह्रस्वः' । 'क्षपानाम्०' । 'धातोर्नामिनः' । विभाय विभ्यतुः विभ्युः । इत्यादीनि । 'भीहुमुह्रीणां०' । अनेनास्याम्प्रत्ययः । विभयांचकार विभयामास विभयांचभूव । भीयात् । गुणः । भेता । लुङ्लकारे । 'अनिटो नामिवतः' । अनेन वृद्धिः । अभैपीत् अभैष्टाम् अभैपुः । इत्यादीनि ॥

ही लजायाम् । जिहेति जिहीतः जिह्रियति । जिहीयात् । जिहेतु । अजिहेत् । अजिहीताम् अजिह्युः । जिहाय जिह्रियतुः । जिह्रियुः । जिह्रयांचकार । हीयात् । हेता । हेप्यति । अहेप्यत् । अहैपीत् ॥

ही लजायाम् । पूर्ववत् तिवाद्यः । 'अप् कर्तेरि' । 'ह्रादेर्द्विश्च' । 'सस्त्रादिः' । 'कुहोश्चुः' । 'क्षपानां जयचपाः' । 'गुणः' । जिहेति जिहीतः । 'नुधातोः' । द्विरुक्तात् । जिह्रियति । इत्यादीनि । छिदलकारे । 'द्विश्च' । 'सस्त्रादिः' । 'कुहोश्चुः' । 'क्षपानाम्' । 'धातोर्नामिनः' । जिहाय । 'नुधातोः' । जिह्रियतुः जिह्रियुः । इत्यादीनि । 'भीहु०' अनेनाम् । जिह्रयांचकार । जिह्रयामास । जिह्रयांचभूव । हीयात् । 'गुणः' । हेता । अन्यानि लुगमानि । लुङ्लकारे अनिटः । अहैपीत् अहैष्टाम् अहैपुः । इत्यादीनि । लुगमोऽयं धातुः ॥

पृ पालनपूरणयोः ॥ ऋप्रोरिः पूर्वस्य ॥ ऋप्रोः पूर्वस्य ऋकारस्य इकारो भवति लुकि सति ॥ गुणः पिपतिं ॥ पोरुद् ॥ पवर्गादुत्तरस्य ऋकारस्य उरु भवति किति ङिति च परे ॥ य्वोर्विहसे । पिपूर्तः पिपुरति । पिपूर्यात् । पिपतु पिपूर्तात् पिपूर्ताम् पिपुरतु । पिपूर्हिं । अपिपः ॥ ऋप्रोर्विस्पोरब्बागमो वा वक्तव्य इति केचित् ॥ अपिपरत् अपिपूर्ता अपिपरुः । अपिपः-अपिपरः अपिपूर्तम् अपिपूर्तः । अपिपरम् अपिपूर्व अपिपूर्म् । पपार ॥ ऋसंयोगादेर्णादैरकित्वं चाच्यम् ॥ कित्ताभावाद्गुणः । पपरतुः पपरुः । पपरिय । पूर्यात् । ईटो ग्रहाम् । परीता परिता । परीप्यति परिप्यति । अपरीप्यत्-अपरिप्यत् । अपारीत् ॥ वृद्धिहेतौ साविटो न दीर्घः ॥ अपारिष्टाम् अपारिपुः । ह्रस्वोऽपि पिपतिरस्ति । पिपतिं पिपृतः पिप्रति । पिपृयात् । पिपतु । अपिपः । अपिपरत् अपिपृताम् अपिपरुः । अपिपः अपिपरः । पपार पप्रतुः पप्रुः । ऋतोरेद् । म्रियात् । यर्ता । हनृतः स्त्रपः । परिप्यति । अपरिप्यत् । अपार्पीत् ॥

पृ पालनपूरणयोः । पूर्ववत् तिवाद्यः । 'अप् कर्तेरि' । 'ह्रादेर्द्विश्च' । पृ पृ तिप् इति

जाते ॥ सूत्रम्—‘ऋप्रोरिः पूर्वस्य’ ॥ ऋप्रोः इः पूर्वस्य । ऋ गतो पु पाठननुरागयोः इत्ये-
तयोः धातोर्दिवाद्यौ अणो लुङि कृते पूर्वस्य ऋकारस्य इकारो भवति, लुङि मति ।
‘रः’ अस्य सूत्रस्यापवादोऽयम् । पिष्ट तिप् इति जाते ‘गुणः’ । ‘राघवो द्विः’ । विपति ।
पिष्ट तम् इति जाते ॥ सूत्रम्—‘पोदर’ ॥ पोः उट् । पत्राणां उत्तरस्य ऋकारस्य ऋति
ङिति प्रत्यये परे उट् भवति । ‘व्योर्विहसे’ अनेन दीर्घः । विपुनः । ‘पोदर’ । विपुरति ।
विपरि विपुनः विपुनः । विपरि विपुनः विपुनः । विपुनां विपुनां विपुनः । इत्या-
दीनि । एतानि रूपानि पूर्वोत्तरेषु सूत्रैः सिद्धान्ति ॥ लोट्लकारे—विपुनं विपुनां विपु-
नां विपुनम् । विपुर्दि विपुनां विपुनम् विपुनम् । ‘गुणः’ विपराणि विपराणि विपराणि ॥
लङ्लकारे—अपिप् दिप् इति जाते । ‘गुणः’ । अपिपट् रिप् इति जाते । ‘द्विभ्र’ ।
‘घोर्विसर्गः’ अपिपः । ‘ऋप्रोर्द्विसोः’ । ऋप्रोर्धातोः द्विसोः प्रत्ययोः अमागमो वा
पठ्यः इति केचिदाचार्या यदन्ति । तन्मते—अपिपरन् अपिपुतां अपिपकः । अपिपः
‘ऋप्रोः’ । अपिपरः । अन्यानि सूत्रे सन्ति ॥ लिट्लकारे—पु णप् इति शिते । ‘द्विभ्र’ ।
‘सहस्रादिः’ ‘रः’ ‘धातोर्नामिनः’ पपार । ‘ऋसंयोगादेः’ इत्यनेनास्य किरनाभावात्
गुणो भवति । पपरतुः पपकः । पपरि पपरतुः पपर । पपार पपर पपरि पपरि । पु
षात् इति शिते । ‘पोदर’ । ‘व्योर्विहसे’ । पूर्वात् पूर्वास्ताम् पूर्वाभुः । इत्यादीनि ॥ पु वा
इति शिते । ‘गुणः’ । ‘सिस्तवा’ । ‘ईदो प्रहाम्’ । परीता परिता । अन्येषां लङ्काराणां
रूपानि सुगमानि । लङ्लकारे । ‘गित्पे’ । अनेन सेर्गित्त्वान् ‘धातोर्नामिनः’ अनेन
पृद्धिः । अपारीन् अपारिष्टाम् । अस्मिन् रूपे । ‘ईदो प्रहाम्’ । अनेन दीर्घे माने ॥
‘वृद्धिद्वौ सो’ अनेन तन्निषेधः । अपारिपुः । इत्यादीनि ॥ ह्रस्वोऽपि विपरिर्गति । पूर्वेष्वन्
तिवाद्यः । ‘हादेर्द्विभ्र’ । ‘ऋप्रोरिः पूर्वस्य’ । ‘गुणः’ । विपति पिष्टतः विप्रति । विपरि
पिष्टमः पिष्टम । विपरि पिष्टवः पिष्टमः । पिष्टवान् । विपुनं पिष्टवान् पिष्टताम्
विपरात् । पिष्टहि पिष्टवान् पिष्टम् पिष्टत । अपिपः । ‘ऋप्रोः’ । अपिपरन् । अपिपुताम्
अपिपकः । अपिपः अपिपरः । अन्यानि सुगमानि ॥ लिट्लकारे—‘द्विभ्र’ । ‘सहस्रादिः’ ।
‘रः’ । ‘धातोर्नामिनः’ । पपार । ‘ऋरम्’ । पप्रतुः पपुः । पपर्यः । ‘यादादी’ अनेन ऋका-
रस्य रिट् । त्रियात् । ‘गुणः’ । ‘राघवो द्विः’ । पतां पतारो पतारः । ‘हृत्तः स्पन्दः’ ।
अनेन रूप इडागमो भवति । ‘गुणः’ । परिप्यति । इत्यादीनि रूपानि । अपरिप्यम् ।
लुङ्लकारे—‘गित्पे’ । अनेन गित्त्वान् ‘साधनितः’ । अनेन नित्यं वृद्धिर्भवति । पत्यम् ।
‘दियादावट्’ अनेन अडागमः । अपापीन् अपाष्टाम् अपापुः । इत्यादीनि रूपानि
सुगमानि ॥

ओहाक् त्यागे । ओकापितौ । जहाति ॥ द्वेस्तौ ॥ लोपोऽनुवर्तते इकारस्य ॥
द्विरुक्तस्य धातोराकारस्य लोपो भवति ङिति सरे इकारस्य ङिति हसे परे ॥
जहितः ॥ जहातेराकारस्य कृति हसे ईर्वा वाच्यः ॥ जहीतः
जहित ॥ जहातेर्यादादायालोपो वाच्यः ॥ जहात् । जहात्-जहितात्
जहीतात् जहिताम् जहीताम् जहत ॥ ईर्वा हौ ॥ जहातेर्हां परे इकारः

सिद्ध एव । पक्षे आकारेकारौ भवतः ॥ जहीहि-जहिहि-जहाहि । अजहात् ।
अजहिताम्-अजहीताम् अजहुः । जहौ जहतुः जहुः । जहिथ जहाथ ।
दादेरे । हेयात् । हाता । हास्यति । अहास्यत् । अहासीत् ॥

ओहाक् स्यागे । ओकावितौ । पूर्ववत् प्रत्ययः । 'हादेर्द्विष्य' । अनेनापो लुग् धातोर्द्वित्वं
च भवति । तदा हा हा तिप् इति जाते । 'ह्रस्वः' 'कुहोऽयुः' । 'क्षपानाम्' । जहाति ।
इति सिद्धम् । जहा तस् इति जाते ॥ सूत्रम्—'द्वेस्तौ' ॥ द्वेः 'तौ' ॥ लोपः इकारश्च
अनुवर्तते । सूत्रं तु द्विपदमस्ति । कस्मात्सूत्रादनुवर्तते इति शङ्कायां वृत्तिकारो विशेषेण
न्यायपटे । 'नातः' इति सूत्रादाकारस्य लोपोऽनुवर्तते । तथा 'व्योर्धिहसे' इति सूत्रात्
इकारोऽनुवर्तते । द्विरुक्तस्य धातोराकारस्य किति खरे परे लोपो भवति । किति हसे
परे आकारस्य इकारो भवति अनेन आकारस्य इकारः । जहितः ॥ 'जहातेः' ॥ जहा-
तेर्धातोराकारस्य किति हसे परे वा इकारो भवति । अनेन वा आकारस्य ईकारः । जहीतः ।
जहा अन्ति इति जाते । 'द्विरुक्तात्' । 'द्वेस्तौ' । अनेन आकारस्य लोपो भवति । जहति ।
जहासि । जहिथः जहीथः । जहिथ जहीथ । जहामि जहिवः जहीवः । जहिमः
जहीमः । इत्यादीनि रूपाणि श्रेयानि । जहा यात् इति जाते ॥ सूत्रम्—'जहातेः' ॥
जहातेर्धातोर्धादादौ परे आकारस्य लोपो भवति । अनेन आकारस्य लोपः । जहात् ।
क्षेपाणि सुगमानि । 'आशीःश्रेरणयोः' । जहातु जहितात् जहीतात् । जहिताम् जहीताम् ।
'द्वेस्तौ' । 'द्विरुक्तात्' । जहतु । जहा हि इति स्थिते ॥ सूत्रम्—'ईवां हौ' ॥ ईः वा
अव्ययम् हौ । जहातेर्धातोर्हौ परे ईकारः सिद्ध एव । पक्षे आकारेकारौ भवतः । सुग-
मम् । अनेन सूत्रेण त्रीणि रूपाणि भवन्ति । जहीहि जहिहि जहाहि । अज भट्टिः
'जहिहि जहीहि जहाहि रामभार्याम्' इत्युदाजहार । अन्यानि सुगमानि । लङ्लकारे ।
अजहात् अजहिताम् अजहीताम् । 'द्वेस्तौ' अनेनाकारस्य लोपो भवति । अजहुः ।
अन्यानि सुगमानि ॥ परोक्षे । द्वित्वम् । 'ह्रस्वः' । 'कुहोऽयुः' । 'क्षपानाम्' । 'आतो णप्
हौ' जहौ । 'आतोऽनपि' । अनेन आकारस्य लोपो भवति । तदा । जहतुः जहुः ।
'अत्यतो' । जहिथ जहाथ । अन्यानि सुगमानि । लिङ्लकारे हा यात् इति जाते
'दादेरे' । अनेन आकारस्येकारः । हेयास्ताम् हेयासुः । हाता । लुङ्लकारे—'आदन्ता-
नाम्' अनेनेदसकौ भवतः । 'सेः' अनेनेद्—अहासीत् अहासिष्टाम् अहासिपुः ।
अन्यानि सुगमानि ॥

ऋ गतौ ॥ ऋप्रोरिः पूर्वस्य ॥ अस्यवर्णे खरे पूर्व इयादेशो भवति ॥
इयति इयुतः इयति । इयुयात् । इयर्त् इयुतात् इयुताम् इयतु । इयुहि-इयु-
तात् इयुतम् इयुव । इयराणि इयराव इयराम । ऐयः ऐयरत् ऐयुताम्
ऐयरुः । ऐयः ऐयरः ऐयुतम् ऐयुव । ऐयरम् ऐयुव ऐयुम् ॥ रः । वृद्धिः ।
आर आरतुः आरुः ॥ गुणोर्विसंयोगाद्योः । अर्यात् । अर्त्ता । अरिप्यति ।

अरिष्यत् । ऋदृशोः । पुपादित्वात् ऊप्रत्ययः । सेरपवादः । गुणः । आरत् ॥

इति जुहोत्यादिषु परस्मैपदिनः ॥ ७ ॥

अ गतौ । तियादयः । 'अप् कर्तरि' । अनेन चतुर्षु अप् । 'हादेर्द्विश्च' । ऋ ऋ तिप् इति जाते । 'ऋप्रोरिः पूर्वस्य' गुणः ॥ 'असवर्णे' अनेनेय् । इयति इयूतः । अत्र क्त्वाद्गुणो न भवति । 'द्विरुक्तात्' अनेन अन्तः अत् । 'ऋरम्' । इमति । अन्यानि ययासंभयं श्रेयानि । इयूयात् ॥ लोट्लकारे—इयत् । अन्यानि मूले ॥ सन्ति ॥ इयृ रिप् इति जाते । 'गुणः' द्वौ अडागमौ । ऐयः । 'दिस्योः०' । ऐयरत् । अन्यानि मूले सन्ति ॥ लिट्लकारे—'द्विश्च' 'रः' 'घातोर्नामिनः' । अनेन वृद्धिः । 'सवर्णे०' । आर । 'गुणोऽर्ति०' अनेन गुणः । आरत्तुः आरुः । आरिथ । अन्यानि । सुगमानि । ऋ यात् इति जाते । 'गुणोर्ति०' अनेन गुणो भवति । अर्यात् अर्यास्ताम् अर्यासुः । इत्यादीनि । ऋ ता इति स्थिते । 'गुणः' । अर्ता अर्तारी अर्तारः । 'हन्तुतः स्यपः' । गुणः । अरिष्यति । स्वरदित्वाद्वाडागमद्वयम् । आरिष्यत् ऋदृशोर्घात्वोः पुपादित्वात् ऊप्रत्ययो भवति सेरपवादः । 'दृग्भादेः' । अनेन गुणः । अडागमद्वयम् । आरत् आरताम् आरन् । अन्यानि सुगमानि ॥ इति परस्मैपदिनः समाप्ताः ॥ ७ ॥

जुहोत्यादिपञ्चात्मनेपदिनः ८

॥ अथात्मनेपदिनः ॥ ओहाङ् गतौ ॥ भृञां लुकि ॥ इभृञ् धारणपोषण-
णयोः । ओहाङ् गतौ माह् माने इत्येतेषां पूर्वस्वाकारस्य इकारो भवति
लुकि सति ॥ द्वेत्तौ । जिहीते जिहाते जिहते । जिहीत । जिहीताम् । अजि-
हीत । जहे । हासीष्ट । हाता । हासते । अहासत । अहास्त अहासाताम्
अहास्त ॥

अथात्मनेपदिनः कथ्यन्ते । ओहाङ् गतौ । ओकार इत् । ङकार आत्मनेपदार्थः । ते-
आदयः प्रत्यया भवन्ति । 'हादेर्द्विश्च' । हा हा ते इति जाते । 'इत्सः' । 'कुहोश्रुः' । सूत्रम्—
'भृञां लुकि' ॥ शृञां लुकि । इभृञ् धारणपोषणयोः ओहाङ् गतौ माह् माने इत्येतेषां
धातूनां पूर्वस्वाकारस्य इकारो भवति । 'द्वेत्तौ' । जिहीते । अकारलोपः । जिहाते ।
'आतोन्तो' । जिहते । जिहीपे । जिहाथे जिहीष्वे । जिहे जिहीवहे जिहीमहे । 'द्वेत्तौ' ।
अनेनाकारस्य लोपः । जिहीत जिहीयाताम् जिहीरन् । अन्यानि सुगमानि ॥ लोट्लकारे ।
जिहीताम् । आकारलोपः । जिहाताम् जिहाताम् । जिहीष्व । अन्यानि सुगमानि ॥ लट्ल-
कारे । अजिहीत अजिहाताम् अजिहत । अन्यानि सुगमानि ॥ लिट्लकारे । 'द्विश्च' ।
'इत्सः' । 'कुहोश्रुः' । 'झपानाम्०' । 'आतोन्पि' । अनेन आकारस्य लोपः । जहे जहाते
जहरे । हासीष्ट । अन्येषां रूपाणि सुगमानि मूलाच्चावव्यानि ॥ लुट्लकारे । 'भूते सिः'
अनेन सिप्रत्ययो भवति । 'दिवादावट्' । अहास्त अहासाताम् अहासत । 'आतोन्तो०' ।
अनेनान्तः अत् ॥

माङ् माने । मिमीते मिमाते मिमते । मिमीत । मिमीताम् । अमिमीत ।
ममे । मासीष्ट । माता । मासते । अमासत । अमास्त ॥ इति जुहोत्यादि-
प्वात्मनेपदिनः ॥ ८ ॥

माङ् माने । पूर्वसूत्रैरेवायं धातुः सिध्यति । 'द्वादेर्द्विश्च' । अनेन चतुर्षु धातोर्द्वित्वम् ।
मिमीते मिमाते । 'आतो०' । मिमीते । अन्यानि सुगमानि । मिमीत मिमीयाताम् मिमी-
रन् । मिमीताम् अमिमीत । अमिमाताम् 'आतो०' । अमिमत । लिट्‌लकारे । ममे ममाते
मसिरे । अन्यानि सुगमानि । मासीष्ट । माता ॥ लुङ्‌लकारे 'भूते सिः' । अमास्त
अमासाताम् अमासत । अन्यानि सुगमानि तानि ज्ञातव्यानि विद्वद्भिः । इत्यात्मनेपदिनः
समाप्तः ॥ ८ ॥

जुहोत्यादिपूभयपदिनः ९

अथोभयपदिनः ॥ जुभृच् धारणपोषणयोः । जुभावितौ । विभर्ति विभृतः
विभ्रति । विभृते । विभृयात् । विभ्रीत । विभर्तुं विभृताम् । अविभः अवि-
भृताम् अविभरुः । अविभृत । बभार वभ्रतुः वभ्रुः । वभर्थ । वभ्रे विभराञ्च-
कार विभराञ्चके विभरामास विभराञ्चभूव । यादादौ । विभ्रियात् भृषीष्ट ।
भर्ता २ । हनृतः स्वपः । भरिष्यति-भरिष्यते । अभरिष्यत्-अभरिष्यत ।
अभार्षीत् । उः । अभृत ॥

जुभृच् धारणपोषणयोः । जुभावितौ स्तः । तिवाद्यस्तआदयश्च प्रत्यया भवन्त्यस्य
धातोः । 'द्वादेर्द्विश्च' । अनेनापो लोपो धातोर्द्वित्वं च भवति । भृ भृ त्प् इति जाते । 'रः'
'क्षपानाम्०' । 'भृच्चां लुकि' । 'गुणः' । विभर्ति विभृतः । 'द्विरुक्तात्' । 'अरम्' ।
विभ्रति । अन्यानि एतैरेव सूत्रैः सिध्यन्ति । विभृते विभ्राते विभ्रते । विभृयात् विभृया-
ताम् विभृयुः । विभ्रीत विभ्रीयाताम् विभ्रीरन् । विभर्तुं विभृताम् ॥ अविभः अविभृ-
ताम् । 'अन उस्' । 'गुणः' । अविभरुः । अन्यानि सुगमानि । अविभृत अविभ्राताम्
अविभ्रत ॥ लिट्‌लकारे—'द्विश्च' । अनेन द्वित्वम् । 'रः' । 'क्षपानाम्' । 'धातोर्नामिनः' ।
अनेन वृद्धिः । बभार । 'अरम्' वभ्रतुः वभ्रुः । क्वादित्वाच्चेद् । 'गुणः' वभर्थ । अन्यानि
सुगमानि । आत्मनेपदे वभ्रे वभ्राते वभ्रिरे । 'भीद्व०' । अनेनाम्प्रत्ययः स लुङ्‌वत् ।
अन्यत्साधनं तु पूर्ववत् । विभराञ्चकार विभराञ्चके । विभरामास । विभराञ्चभूव ।
एतानि रूपाणि सुगमानि । यादादौ । भ्रियात् । 'उः' । अनेन गुणभावः । पत्वम् ।
भृषीष्ट । 'गुणः' । भर्ता । भर्ता । 'हनृतः स्वपः' । अनेनेद् प्रत्ययो भवति । 'गुणः' ।
पत्वम् । भरिष्यति । भरिष्यते । 'दिवादावद्' । अभरिष्यत् अभरिष्यत । एतानि रूपाणि
सुगमानि । लुङ्‌लकारे णित्वात्सेवृद्धिः । 'दिवादावद्' पत्वम् । अभार्षीत् अमाष्टीम्
अभार्षुः । अन्यानि सुगमानि । आत्मनेपदे 'लोपो ह्रस्वाच्च' । अनेन सेर्लोपो भवति ।
अभृत । पत्वम् । अभृपाताम् । अभृषत । 'आतोन्तो०' ॥

जुहोत्यादिपुमपपदिनः ९] चन्द्रकीर्तिव्याख्यासहितम् ।

जुदाब् दाने । ददाति ॥ दादेः ॥ द्विरुक्तस्य धातोराकारस्य लोपो भवति
 ङिति परे ॥ दत्तः ददति । दत्ते ददाते ददते । दद्यात् ददीत । ददातु
 दद्याद्वा दद्याम् ददत् ॥ दां हौ ॥ दाधोराकारस्यकारो भवति पूर्वस्य च
 लोपो भवति हौ परे ॥ देहि दद्यात् । अददात् अदद्याम् अददुः । अदत्त ॥
 ददौ ददे । देयात् । दासीष्ट । दाता २ । दास्यति दास्यते । अदास्यत् अदा-
 स्यत । दादेः पे । अदात् अदाताम् अदुः ॥ दाधास्यामित्यं सेर्ङित्वम् ॥
 ङित्वाप्त गुणः ॥ लोपो ह्रस्वाज्ज्ञसे । अदित अदिपाताम् अदिपत ॥

जुदाब् दाने । जुनौ इतौ । पूर्ववत् प्रत्यया भवन्ति । 'दादेर्द्विष्य' । 'ह्रस्वः' । ददाति ।
 ददा सस् इति जाते । सूत्रम्—'दादेः' ॥ दाधातुरादिर्यस्य सः दारिः तस्य दादेः एकपदं
 सूत्रम् । द्विरुक्तस्य दाधेर्धातोराकारस्य लोपो भवति ङिति विभक्तौ स्यरे ह्रस्वे च परे । 'द्वेस्त्री'
 ह्रस्वस्यापवादः । अनेन पिब्वर्जं पदस्यपि वचनेषु आकारलोपः । तकारव्यकारेषु 'एते
 षपा०' । अनेन दकारस्य तकारः । दत्तः ददति । ददाति दत्तः दत्तः । ददामि ददः
 दद्याः । दत्ते ददाते ददते । दत्ते वृद्धे दद्धे । ददे वद्धे दद्धे । एतानि सर्वाणि रूपाणि
 एतैरेव सूत्रैः सिध्यन्ति ॥ दद्यात् दद्याताम् दद्युः । अन्यानि सुगमानि । ददीत ददीयाताम्
 ददीरन् ॥ दद्यातु दद्यात् दद्याम् ददतु । ददा हि इति जाते ॥ सूत्रम्—'दां हौ' ॥ दां हौ
 द्विपदं सूत्रम् । दादीनां दा धा इति धातूनां द्विवचनस्य द्वित्वस्य लोपो भवति आकारस्य
 च एकारो भवति । देहि । द्वितीये तु तातडादेशः । आकारलोपः । दद्यात् दत्तम् दत्त ।
 उक्तमपुरुषे । 'सवर्णे०' ददामि ददाव ददाम । दद्याम् दद्याताम् । 'आतोन्तो०' । ददताम् ।
 अन्यानि सुगमानि ॥ अददात् अदद्याम् । 'अत उत्' । अददुः । अददाः अदद्याम् अदत्त ।
 'सवर्णे०' । अददाम् अदद्वे अवद्या । अदत्त अददाताम् अददत्त । अदद्याः । अन्यानि
 सुगमानि ॥ लिट्प्रकारे—'द्विष्य' 'ह्रस्वः' । 'आतो णप् डौ' ददौ । 'आतोऽनपि' ददतुः
 ददुः । 'अत्त्वर्तो०' इदिय ददाय । अन्यानि सुगमानि । आत्मनेपदे । ददे ददाते ददिरे ।
 दा यात् इति जाते । 'दादेरे' अनेनाकारस्यकारः । देयात् देयास्ताम् देयासुः । दासीष्ट ।
 अन्येषां सकाराणां रूपाणि सुगमानि । लुङ्प्रकारे । अदासि दिप् इति जाते । 'दादेः पे'
 अनेन सेर्लोपः । अदात् अदाताम् । अ दा सि अन् इति जाते । 'स्वाविदः' 'दादेः पे ।'
 अदुः । अदाः अदाताम् अदात । अदाम् अदाव अदाम । अदा सि तन् इति जाते ॥
 सूत्रम्—'दाधास्यामि०' ॥ दाधास्याधातूनां इत्वं भवति सेर्ङित्वं च । आत्मनेपदे ङित्वात्
 गुणभावः । 'लोपो ह्रस्वाज्ज्ञसे' अनेन सेर्लोपः । अदित अदिपाताम् । 'आतोन्तो०'
 अदिपत ॥

जुधाब् धारणपोषणयोः । दधाति । दादेः ॥ पूर्वस्य ङिति ज्ञसे घः ॥

ज्ञमान्तस्य दधातेः पूर्वदकारस्य घकारो भवति ङिति ज्ञसे परे ॥ घचः
 दधति । घत्ते । दध्यात् दधीत । दधातु घेहि घद्याम् । अदधात् अदधाः

अदत्त दधौ दधे । धेयात् । धासीष्ट । धाता २ । धास्यति धास्यते । अधा-
स्यत् अधास्यत । दादेः पे । अघात् । अधित ॥

डुधाञ् धारणपोषणयोः । डुन्नावितौ । पूर्ववत् प्रत्यया भवन्ति । 'हादेर्द्विश्च' अनेनापो
लोपः धातोर्द्वित्वम् । 'ह्रस्वः' 'क्षपानां जन्वचपाः' दधाति । दधा तस् इति जाते । 'दादेः'
अनेनाकारस्य लोपः । 'दध् तस् इति जाते ॥ सूत्रम्—'पूर्वस्य छिति झसे धः' ॥ पूर्वस्य
छिति झसे झसे घः । श्रभान्तस्य धातोः पूर्वस्य दकारस्य धकारो भवति छिति झसे प्रत्यये परे ।
अनेन दकारस्य धकारः । ध् ध् तस् इति जाते । अत्र 'तयोर्धः' अनेन दकारस्य धकारे
प्राप्ते 'दधाति विना' इत्युक्तत्वात् न भवति । 'खसे चपा०' धत्तः दधति । दधासि धत्यः
धस्य । दधामि दध्वः दध्मः । धत्ते दधाते । 'आतोन्तो०' दधते । धत्ते दधाधे धध्वे ।
दधे धध्वे दध्महे । 'दादेः०' दध्यात् दध्याताम् दध्युः । दधीत दधीयाताम् दधीरन् ॥
दधातु धत्तात् धत्ताम् । द्विरुक्तात् । दधतु । 'दां हौ' धेहि धत्तात् धत्ताम् धत्त । 'सवर्णे०'
दधानि दधाव दधाम । धत्ताम् दधाताम् दधत्ताम् । धत्स्व दधायाम् धध्वम् । 'एदेरे'
दधे दधाधे दधामहे ॥ अदधात् । अधत्ताम् । 'अन उस्' अदधुः । अधत्त अदधाताम्
अदधत् । अन्यानि सुगमानि । लिट् लकारे । 'द्विश्च' 'सस्वरपदिः' 'क्षपानाम्०' 'आतो णप्
हौ' दधौ । 'आतोऽनपि' अनेनाकारस्य लोपः । दधतुः दधुः । दधिय दधाथ । आत्म-
नेपदे—'आतोऽनपि' दधे दधाते दधिरे । 'दादेरे' धेयात् धेयास्ताम् धेयासुः ।
धासीष्ट । धाता । डुङ् लकारे । 'दादेः पे' अनेन सेर्लोपः । अघात् अघाताम् । 'स्याविद'
अधुः । आत्मनेपदे । 'दाधास्याम्' अनेन इत्वम् । सेर्द्वित्वम् । छित्त्वात् 'लोपो ह्रस्वाज्झसे'
अनेन सेर्लोपः । अधित अधिपाताम् । 'आतोन्तो०' अधिपत् । अधिधाः अधिपायाम्
अधिध्वम् । अधिधि अधिष्वहि अधिष्महि ॥

णिजिर् शौचपोषणयोः । इरित् । आदेः ण्यः क्तः ॥

निजां गुणः ॥ निज्विज्विपां पूर्वस्य गुणो भवति लुकि सति ॥ नेनेक्ति-
नेनिक्तः नेनिजति । नेनेक्षि नेनिकथः नेनिकथ । नेनेज्मि नेनिज्वः नेनिज्मः ।
नेनिके । नेनिज्यात् । नेनिजीत् । नेनेक्तु नेनिकात् नेनिकात् नेनिजतु ।
नेनिग्धि-नेनिकात् नेनिकम् नेनिक ॥ द्वेः स्वरेऽपि नोपघागुणः ॥
द्विरुक्तस्य धातोरपि विषये पिति स्वरे उपघाया गुणो न भवति ॥ नेनिजानि
नेनिजाव नेनिजाम् । नेनिकात् । अनेनेङ् अनेनेण् अनेनिकात् अनेनिजुः ।
अनेनिक । निनेज निनिजे । निज्यात् । सिस्थोः निधिष्ट नेक्ता नेक्ता ।
नेक्ष्यति नेक्ष्यते । अनेक्ष्यत् अनेक्ष्यत । अनिजत् अनिजताम् । अनिटो
नामिषतः । अनेक्षीत् अनेक्ताम् अनेक्षुः ॥

णिजिर् शौचपोषणयोः । इरित् । 'आदेः ण्यः क्तः' अनेन णकारस्य नकारः । पूर्ववत्
प्रत्ययाः । 'हादेर्द्विश्च' निनिज् सिप् इति जाते ॥ सूत्रम्—निजां गुणः ॥ निजां गुणः ।

निज्जिज्जिषां घातूनां पूर्वस्य गुणो भवति छुकि कृते सति । अनेन चतुर्थे लकारेण पूर्वस्य गुणो भवति । ने निज् तिप् इति जाते । 'उपधाया लघोः' अनेन गुणः । नेनेम् तिप् इति जाते 'खसे चपा०' । नेनेकि नेनिकः नेनिजति । नेनेज् सिप् इति जाते । 'खसे चपा०' 'किलात्०' 'कपसंयोगे' । नेनेक्षि नेनिक्यः नेनिक्य । अन्यानि रूपाणि सन्ति मूले । नेनिके नेनिजाते । 'आतोन्तो०' नेनिजते । नेनिज्यात् नेनिज्याताम् नेनिज्युः । नेनिजीत । नेनेक्क नेनिकात् नेनिकाम् । द्विरुक्तात् । नेनिजतु । नेनिज् हि इति जाते । 'झसाद्धिर्हे' अनेन हेर्धिः । 'चोः कुः' 'झवे जवाः' । नेनिगिध नेनिकात् नेनिकम् नेनिक । नेनिज् आ तिप् इति स्थिते । 'उपधाया लघोः' अनेन गुणे प्राप्ते ॥ सूत्रम्—'हेः खरेऽपि नोपधागुणः' ॥ हेः खरे अपि न अन्ययम् । उपधायाः गुणः । द्विरुक्तस्य घातोरपि विषये पिति खरे परे उपधाया गुणो न भवति । अनेन गुणनिषेधोऽत्र । नेनिजानि नेनिजाय नेनिजाम । नेनिकाम् नेनिजाताम् नेनिजताम् । नेनिज् ख इति जाते । 'चोः कुः' । 'खसे चपा०' । पत्वम् 'कपसंयोगे क्षः' । नेनिक्ख । अन्यानि सुगमानि । लङ्लकारे प्रथमपुरुषस्यैकवचने । नेनेज् दिप् इति जाते । 'चोः कुः' । 'दिस्योर्दसात्' अनेन सेर्लोपो भवति । 'धावसाने' । 'दिधादावद' । अनेनेक्क—अनेनेग् । अनेनिकाम् । अनेनिजुः । अनेनेक्क—अनेनेग् अनेनिकम् अनेनिक । अनेनिजम् । अनेनिक अनेनिजाताम् । 'आतोन्तो०' । अनेनिजत् । अनेनिक्याः अनेनिजायाम् अनेनिग्ध्वम् । लिट्लकारे । 'द्विश्च' । अनेन द्वित्वम् । पूर्वस्य 'उपधाया लघोः' अनेन गुणो भवति । निनेज निनिजतुः निनिजुः । 'उपधायाः । निनेजिध । अन्यानि सुगमानि । निनिजे निनिजाते निनिजिरे । पत्वम् । निनिजिरे निनिजाये निनिजिध्वे । निज्यात् निज्यास्ताम् निज्यासुः । 'सिस्योः०' अनेनात्र गुणाभावो भवति । निज् सीष्ट इति जाते । 'चोः कुः' । 'खसे०' । पत्वम् । 'कपसंयोगे क्षः' निक्षीष्ट निक्षीयास्ताम् निक्षीरन् । इत्यादीनि । 'उपधाया लघोः' । 'चोः कुः' । नेका नेकारौ नेकारः । नेज् खप् तिप् इति जाते । 'चुत्वम् । पत्वम् । 'कपसंयोगे०' । नेक्ष्यति नेक्ष्यते । अनेक्ष्यत् अनेक्ष्यत ॥ लङ्लकारे—अनिज् सि ईट् दिप् इति जाते । 'अनिटो ला०' । अनेन वृद्धिः । 'चुत्वम् । पत्वम् । 'कपसंयोगे०' । अनेक्षीत् अनेक्षाम् अनेक्षुः । इत्यादीनि । आत्मनेपदे वृद्धिर्न भवति । अनिक । अत्र 'झसात्' अनेन सेर्लोपो भवति । अनिक्षाताम् । 'आतोन्तो०' । अनिक्षत् । अनिक्ष्याः अनिक्षायाम् अनिग्ध्वम् । अस्य घातोः 'इरितो वा' अनेन ङप्रत्ययो भवति । हित्वाट्टुणाभावः । अनिजत् अनिजताम् अनिजन् । इत्यादीनि ॥

विजिर् पृथग्भावे । वेवेक्ति । नेनेक्तिवत् ॥

विजिर् पृथग्भावे । पूर्ववत् तिवादयस्तेऽआद्यश्च प्रत्यया भवन्ति । 'अप् कर्तरि' । 'हादेर्द्विश्च' । 'चोः कुः' । खसे चपा झसानाम् । 'निजां गुणः' । 'उपधाया लघोः' वेवेक्ति । वेविकः । 'द्विरुक्तात्' वेविजति । अयं घातुर्ननेकिवज्यातव्यो न कश्चिद्विशेषः ॥

विप्ल व्याप्तौ । वेवेष्टि वेविष्टे । वेविष्यात् वेविषीत । वेवेष्टु वेविष्टाम् । अवेवेष्ट अवेवेष्ट । विवेष्ट विविष्टे । विष्यात् विक्षीष्ट । वेष्ट २ । वेक्ष्यति वेक्ष्यते ।

अवेक्ष्यत् अवेक्ष्यत । लिट्पुपादेर्हः । अविपत् । ङो वेति केचित् । इशपान्ता-
त्सक् अविक्षत् अविक्षत ॥ इति जुहोत्यादिभ्यपदिनः ॥ ९ ॥ इति
लुग्विकरणा जुहोत्यादयः ॥

विष्णु न्याप्तौ । लकार इत् । पूर्ववत् प्रत्यया भवन्ति । 'ह्रादेर्द्विञ्च' । 'निजां गुणः' ।
अनेन पूर्वस्य गुणः । 'उपधाया लपोः' । अनेन द्वितीयस्य गुणो भवति । घृत्वम् । वेवेष्टि
वेविष्टः । 'द्विरुक्तात्' वेविपति । 'पढोः कः से' अनेन पत्य कः । वेवेष्टि । इत्यादीनि ।
वेविष्टे । वेविष्यात् वेविपीत । वेवेष्टु वेविष्टात् वेविष्टाम् वेविपतु । वेविप् हि इति जाते ।
'श्रसात्' । 'पो ङः' । वेविष्टि । अन्यानि सुगमानि । वेविष्टा वेविषाताम् वेविपताम् ॥
अवेवेष्ट् विप् इति जाते । 'पो ङः' । 'विष्योर्हसात्' । अनेन दिप्तिपोर्लोपः । 'वावसाने' ।
अवेवेष्ट् अवेवेष्ट् अवेविष्टाम् अवेविपुः । अन्यानि सुगमानि । अवेविष्ट अवेविषाताम् अवे-
विपत । एतानि सर्वाणि रूपाणि एतैरेव सूत्रैः सिध्यन्ति । ततस्तेषा व्याख्यानस्यानावश्य-
कत्वम् । लिट् लकारे 'द्विञ्च' । पूर्वस्य, 'उपधायाः' । विवेप विविपतुः विविपुः । विवे-
पिथ । इत्यादीनि । आत्मनेपदे । विविपे विविपाते विविपिरे । विविपिरे । विष्यात् ।
विप् सीष्ट इति स्थिते । 'पढोः कः से' । पत्वम् । 'कपसं०' । 'सिखोः=०' । अनेन गुणाभावः ।
विक्षीष्ट । घृत्वम् । वेष्टा । वेष्टा । 'पढोः कः से' । 'किलात्०' 'कपसयोगे' । उपधायाः ।
वेक्ष्यति वेक्ष्यते । अवेक्ष्यत् अवेक्ष्यत । एतेषां लकाराणां रूपाणि सुगमानि ॥ लुङ् लकारे ।
'लिट्पुपादेर्हः' । अनेन डप्रत्ययो भवति । क्त्वात् गुणाभावः । 'विवादाबद्' । अविपत्
अविपताम् अविषत् । डप्रत्ययो वा भवति इति केचिदाचार्या वदन्ति । तत्पक्षे 'इशपा-
न्तात्सक्' । क्त्वाद्गुणाभावः । कत्वम् । पत्वम् । 'कपस०' । अविक्षत् अविक्षताम् अवि-
क्षत् । आत्मनेपदेऽपि । 'इशपान्तात्०' अनेन सक्रप्रत्ययो भवति । अविक्षत् । 'आतिस-
कोकारलोपः स्यरे' । अनेनाकारस्य लोपः । अविक्षाताम् । 'आतोन्तो०' । अविक्षत् ।
इत्युभयपदिनः । इति लुग्विकरणा ह्रादयो धातवः कथिताः ॥ समाप्तोऽयं ह्रादिगणः ॥ ९ ॥

दिवादिपु परस्मैपदिनः १०

अथ दिवादयः ॥ ॥ दिवु क्रीडाविजिगीषान्व्यवहारद्युतिस्तुतिमोदमदस-
प्रकान्तिगतिषु ॥ दिवादेर्यः ॥ दिवादेर्गणाद्यः प्रत्ययो भवति चतुर्थे परेषु ॥
अपोऽपवादः ॥ ख्योर्विहसे । दीन्यति । दीन्येत् । दीन्यतु । अदीन्यत् ।
दिदेव दिदिवतुः दिदिवुः । दिदेविथ । दीन्यात् । देविता । देविष्यति ।
अदेविष्यत् । अदेवीत् ॥

अथ दिवादिगणः कथ्यते । तत्रादौ परस्मैपदिनः कथ्यन्ते । दिवु क्रीडाविजिगीषान्व्यव-
हारद्युतिस्तुतिमोदमदसप्रकान्तिगतिषु । दिव्धातुदेव्येषु वर्तते । वत्र क्रीडा खेलनम् ।
विजिगीषा जेतुमिच्छा । कान्तिरभिलाषः । शेषाः प्रतीतार्थाः । प्रसिद्धिस्तु क्रीडार्थस्यैव
शुल्लार्थस्य च । लकार उदित्कार्यार्थः—'उदित को वेद्' इति इङ् विकल्पार्थः । 'परतोऽन्यत्' ।
अनेन परस्मैपदं भवत्यस्य तिवादयः प्रत्यया भवन्ति । तदा दिवु तिप् इति जाते सूत्रम्—

सूत्रम्—‘नृत्तृद्’ ॥ नृत्तृद्दृढनृत्तृकृता धातूना असेः सस्य इद् वा वक्तव्यः । अनेनास्य से परे वा इद् भवति । ‘उपधाया लघोः’ अनेन गुणो भवति । ‘ययपो द्विः’ । नत्स्यति । अतत्स्यत् । रूपाणि, सुगमानि सन्ति । लुङ्लकारे अनृत् सि दिप् इति जाते । ‘सिसता०’ । सेः । ‘इट ईटि’ । ‘गुणः’ । अनर्तीत् अनर्तिष्ठाम् । अनर्तिषुः । अन्यानि सुगमानि ॥

जृह् वयोहानौ । ऋत इद् ‘ज्योर्विहसे’ जीर्यति । जीर्येत् । जीर्यतु । अजी-
र्येत् । जजार । गुणः जजरतुः जजरुः । जीर्यात् । ‘ईटो ग्रहाम्’ । जरीता ज-
रिता । जरिष्यति-जरीष्यति । अजरिष्यत्-अजरीष्यत् । ‘इरितो वा’ अजरत्
अजारीत् ॥

जृ इद् वयोहानौ । इद् इत् ‘इरितो वा’ इति सूत्रस्य विशेषणार्थः । ‘दिवादेर्यः’ । जृ य
तिप् इति जाते । ‘ऋत इद्’ अनेन ऋकारस्य इद् । ‘ज्योर्विहसे’ अनेन वीर्यः । जीर्यति ।
जीर्यतः । ‘अदे’ । जीर्यन्ति । जीर्येत् । जीर्यतु जीर्यतात् जीर्यताम् । ‘अवे’ । जीर्यन्तु ।
जीर्य । अन्यानि सुकराणि । ‘दिवादावद्’ ‘अजीर्यत् अजीर्यताम् अजीर्यन् । लिट्लकारे ।
द्वित्वम् । ‘सस्वरदिः’ । ‘रः’ । ‘धातोर्नामिनः’ । अनेन वृद्धिः । जजार । ‘नसयोगात् ०’ ।
अनेनाकिस्वाद्गुणो भवति । ‘गुणः’ । जजरतुः जजरुः । जजरिथ । जृ यात् इति स्थिते ।
‘ऋत इद्’ । अनेनेद् । ‘ज्योर्विहसे’ । अनेन वीर्यः । जीर्यात् । जृ ता इति जाते ।
‘सिसता०’ । अनेनेद् । गुणो भवति । जरिता । ‘ईटो ग्रहाम्’ । अनेन वा वीर्यः ।
जरीता । एवमन्येषामपि लकाराणां रूपाणि श्रेयानि । अस्य धातोः ‘इरितो वा’ अनेन
ऊप्रत्ययो भवति । ‘दशादेः’ अनेन गुणः । अजरत् अजरताम् अजरन् । ऊप्रत्ययाभावे सि
प्रत्ययो भवति । सेर्णिस्वात् वृद्धिः । अन्यत् साधनं तु पूर्ववत् । ‘दिवादावद्’ । अजारीत्
अजारीष्ठाम् अजारीषुः । अन्यानि सुगमानि ॥

शो तनूकरणे ॥ योः ॥ यप्रत्यये परे धातोरोकारस्य लोपो भवति ॥ श्यति ।
श्येत् । श्यतु । अश्यत् । शशौ । शयात् । शाता । शासति । अशासत् ।
वा सिलोपः । अशात् अशासीत् ॥

शो तनूकरणे । तिवादयो भवन्ति । ‘दिवादेर्यः’ । शो य तिप् इति जाते ॥ सूत्रम्—
‘योः’ ॥ य् योः । यप्रत्यये परे सति धातोरोकारस्य लोपो भवति । अनेन ओकारस्य लोपः ।
‘स्वरहीनं ०’ । श्यति श्यतः । ‘अदे’ । श्यन्ति । श्येत् श्येताम् श्येयुः । श्यतु श्यतात्
श्यताम् श्यन्तु । अश्यत् अश्यताम् अश्यन् । सर्वाणि रूपाणि सुगमानि । लिट्लकारे ।
‘सध्यक्षराणां ०’ । ‘द्विथ’ । ‘आतो णप् डौ’ । शशौ । ‘आतोऽनपि’ अनेनान्यत्राकारस्य
लोपो भवति । शशतुः शशुः । ‘अत्त्यत्’ । शशिथ । शशाथ । ‘सध्यक्षराणां ०’ । शयात् ।
शाता । अन्यानि सुगमानि । लुङ्लकारे । अशासि दिप् इति जाते । ‘शाच्छासा०’ ।
अनेन वा सेर्लोपः । ‘दिवादावद्’ । अशात् अशाताम् अशु । इत्यादीनि । सेर्लोपाभाव-
पक्षे ‘आदन्तानाम्’ अनेनेद्सर्वी । अशासीत् अशासिष्ठाम् अशासिषुः । द्वयो रूपयोः
पत्न भवति ॥

छो छेदने । छ्यति छयेत् । छ्यतु । अछ्यत् । चच्छौ । छायात् । छाता ।
छास्यति । अछास्यत् । अछात् अछासीत् ॥

छो छेदने । प्रत्यादायश्च पूर्ववत् भवन्ति । 'योः' अनेन यकारे परे ओकारस्य लोपः ।
छपति छयेत् । छपतु । 'दिवादावद्' । अछ्यत् । चतुर्णां लकाराणां रूपाणि सुगमानि
सन्ति । लिट्लकारे छो णप् इति स्थिते । 'संध्यक्षराणां' । द्वित्वम् । 'ह्रस्वः' । 'आतो णप्
डौ' । 'क्षपानाम्' । चच्छौ । 'आतोऽनपि' । अनेनान्यत्राकारलोपः । चच्छतुः चच्छुः ।
चच्छिथ चच्छाथ । 'संध्यक्षराणां' । छायात् छायासाम् छायासुः । छावा । अन्यानि
सुगमानि । छुड्लकारे 'शाच्छासां' अनेन वा सेल्लोपो भवति । तदा । अच्छात्
अच्छाता अच्छुः । इत्यादीनि । यदा सेल्लोपो न भवति तदा 'आदन्तानां' अनेनेट्-
सकौ भवतः । 'दिवादावद्' । अछासीत् अछासिष्टाम् । पत्वम् । घुत्तम् । अछासिषुः ॥

पोऽन्तकर्मणि । स्यति । स्येत् । स्यतु । अस्यत् । ससौ । सेयात् । साता ।
सास्यति । असास्यत् असात् असासीत् ॥

पो अन्तकर्मणि । 'आदेः णः क्तः' । 'योः' । स्यति । लिट् । ससौ । छुह । या
सिलोपः । असात् । असासीत् ॥

दो अवखण्डने । घति । घेत् । घतु । अघत् । ददौ । देयात् । दाता ।
दास्यति । अदास्यत् । अदात् ॥

दो अवखण्डने । तिवाद्यः 'दिवादेर्यः' । 'योः' । घति । घवः । 'अदे' घन्ति । घेत् ।
घतु घतात् घताम् । 'अदे' अनेन अकारस्य लोपः घन्तु । घ । अन्यानि सुगमानि ।
अघत् अघताम् अघन् । अघः । लिट्लकारे दो णप् इति जाते । 'संध्यक्षराणां' । द्वि-
त्वम् । ह्रस्वः । 'आतो णप् डौ' । अनेन आकारस्य लोपो भवति । ददौ । 'आतोऽनपि' ।
दधतुः ददुः । ददिय ददाय । इत्यादीनि । 'संध्यक्षराणाम्' । दायात् इति जाते ।
'दादेरे' । अनेन आकारस्य एकारः । देयात् । दाता । छुड्लकारे 'दादेः दे' अनेन
सेल्लोपो भवति । अदात् अदाताम् अदुः । इत्यादीनि ॥

राघ साध संसिद्धौ । राघ्यति । राघ्येत् । राघ्यतु । अराघ्यत् । रराघ ॥
राघतेर्हिसायां किति णादौ सेटि यपि चैत्वपूर्वलोपो वा ॥ रेघतुः-
रराघतुः । राघ्यात् । राद्धा । रात्स्यति । अरात्स्यत् अरात्सीत् अराद्दाम् ॥

राघ् साध् संसिद्धौ । तिवाद्यः । 'दिवादेर्यः' । 'स्वरहीनम्' । राघ्यति राघ्यतः राघ्यन्ति ।
राघ्येत् राघ्येताम् राघ्येयुः । राघ्यतु राघ्यतात् राघ्यताम् । 'अदे' राघ्यन्तु । अराघ्यत्
अराघ्यताम् अराघ्यन् । लिट्लकारे । राघ् णप् इति जाते । 'द्वित्र' । 'ह्रस्वः' । रराघ ॥
सूत्रम्—'राघतेः' ॥ राघतेर्षातोर्हिसायां किति णादौ परे सेटि यपि परे च पत्वपूर्वलोपो
भवतः । अनेनास्य घातोर्वा एत्वपूर्वलोपो भवतः । रेघतुः । रराघतुः । इत्यादीनि रूपाणि
भवन्ति इति ज्ञातव्यम् । यपि रराघिथ रराद्ध रेघिय । राघ्यात् राघ्यासाम् राघ्यासुः ।
राघ् ता इति जाते । 'तयोर्धः' अनेन तकारस्य घकारः 'ह्रये जवाः' । राद्धा राद्धारौ

राद्वारः । राध् स्वप् तिप् इति जाते । 'रसे चपा ह्रसानाम्' । अनेन धस्य तः । रात्स्यति । 'दिवादावट्' । अरात्स्यत् । लुङ्लकारे अराध् सि ईट् दिप् इति जाते 'खसे०' 'स्व-हीनम्०' 'वावसाने' अरात्सीत् । 'ह्रसा' अनेन सेल्लोपो भवति । अराद्धाम् अरात्सुः । इत्यादीनि रूपाणि ज्ञातव्यानि । साध् घातोरपि रूपाणि राध्घातुवत् ज्ञातव्यानि । अस्यैत्त्वपूर्वलोपो न भवतः । यप्रत्ययः । साध्यति । लिट्लकारे द्वित्वादिक् सर्व भवति । ससाध ससाधतुः ससाधुः । ससाधिय । 'तथोर्थः' । अनेन थकारस्य धत्वम् । 'शवे जवाः' । ससाद्ध । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति ॥

इषु सर्पणे । इष्यति । इष्येत् । इष्यतु । ऐष्यत् । इषेप । इष्यात् । एषिता । एषिष्यति । ऐषिष्यत् । ऐषीत् ॥

। इषु सर्पणे । तिवादयो भवन्ति । 'दिवादेर्यः' । अनेन यप्रत्ययो भवति । इष्यति इष्यतः इष्यन्ति । इत्यादीनि । इष्येत् इष्येताम् इष्येयुः । इष्यतु इष्यतात् इष्यताम् । 'अदे' इष्यन्तु । स्वरादित्वात् द्वाबडागमौ । 'अइए' । 'एरेरे' । ऐष्यत् ऐष्यताम् ऐष्यन् । लिट्लकारे । 'द्विश्च०' । 'सस्वरादिः' । 'उपधायाः' । अनेन गुणः । असवर्णे । इषेप । 'सवर्णे०' । ईपतुः ईपुः । 'गुणः' । इषेपिथ । इत्यादीनि । इष्यात् । 'उपधाया लघोः' अनेन गुणो भवति । 'सिसता०' अनेनेद् । एषिता एषितारौ एषितारः । अन्येषा रूपाणि सुगमानि । लुङ्लकारे द्वाविटौ भवतः । 'इट ईटि' । अनेन सेल्लोपो भवति । द्वाबडागमौ भवतः । ऐपीत् ऐपिष्टाम् ऐपिषुः । इत्यादीनि भवन्ति ॥

व्यध् ताडने । ग्रहां कृति च । विध्यति । विध्येत् । विध्यतु । अविध्यत् । विव्याध । व्यद्धा । व्यत्स्यति । अव्यत्स्यत् । अव्यात्सीत् अव्याद्धाम् अव्यात्सुः ॥

व्यध् ताडने । तिवादयः । 'दिवादेर्यः' । अनेन यप्रत्ययो भवति । 'ग्रहां कृति च' । अनेन संप्रसारणं भवति । यकारस्य सस्वरस्य इकारः । विध्यति विध्यतः । 'अदे' विध्यन्ति इत्यादीनि । विध्येत् । विध्यतु । अविध्यत् अविध्यताम् अविध्यन् । व्यध् णप् इति क्षिते । 'द्विश्च' । 'सस्वरादिः' । व्य व्यध् णप् इति जाते । 'णधादौ पूर्वस्य' अनेन संप्रसारणम् । पूर्वस्य । 'अत उपधायाः' । विव्याध । व्य व्यध् अनुस् इति जाते । 'णादौ पूर्वस्य' । 'ग्रहा कृति च' । विविधतुः विविधुः । विव्यधिय । 'अत्त्वतः' । 'तथोर्थः' । 'शवे जवाः' । विव्यद्ध । संप्रसारणम् । विव्यात् विव्यास्ताम् विव्यासुः । 'तथोर्थः' । 'शवे जवाः' । व्यद्धा व्यद्धारौ व्यद्धारः । 'रसे चपा०' । व्यत्स्यति । अव्यत्स्यत् । लुङ्लकारे । अ व्यध सि विप् इति जाते । सेः । अनेन इट् । 'रसे चपा ह्रसानाम्' । सेर्णित्वात् वृद्धिः । अव्यात्सीत् । 'ह्रसात्०' । अनेन सेल्लोपो भवति । 'तथोर्थः' । अव्याद्धाम् अव्यात्सुः । अव्यात्सीः अव्याद्धम् अव्याद्ध । अव्यात्सम् अव्यात्स्य अव्यात्सम् ॥

पुष् पुष्टौ । पुष्यति । पुष्येत् । पुष्यतु । अपुष्यत् । पुषोप । पुष्यात् । पोष्टा । पोष्यति अपोष्यत् । अपुषत् ॥

पुप् पुष्टौ । तिवाद्यः । 'दिवादेर्यः' । पुष्यति । अन्यानि सुगमानि । लिट्लकारे । 'दिश्च' । पूर्वस्य 'उपधाया लघोः' अनेन गुणः । पुपोप पुपुपतुः पुपुपुः । पुपोपिथ । पुष्यात् । 'उपधायाः' । द्रुत्वम् । पोष्टा । पोप् स्यप् तिप् इति जाते । 'पठोः कः से' 'किलात्०' । 'कप०' । पोक्ष्यति । अपोक्ष्यत् । लुङ्लकारे 'लिट्पुपादेर्हः' द्वित्वात् गुणाभावः । 'दिवादावद्' । अपुपत् अपुपताम् अपुपन् ॥

श्लिप् आलिङ्गने । श्लिप्यति । श्लिप्येत् । श्लिप्यतु । अश्लिप्यत् । शिश्लेप । श्लिप्यात् । श्लेष्टा । श्लेप्यति । अश्लेप्यत् । दृशपान्तात्सक् ॥ श्लिपेरालिङ्गने सक् ॥ ङापवादः । अश्लिष्यत्कन्यां चैत्रः । अनालिङ्गने समश्लिपत् जतु काष्ठम् ॥

श्लिप् आलिङ्गने । तिवाद्यः । 'दिवादेर्यः' । श्लिप्यति । चतुर्णां लकाराणां रूपाणि सुगमानि । लिट्लकारे । 'द्विश्च' । पूर्वस्य । 'उपधाया लघोः' । शिश्लेप शिश्लिपतुः शिश्लियुः । शिश्लेपिथ । इत्यादीनि । श्लिप्यात् । श्लिप् वा इति स्थिते । 'गुणः' । 'द्रुत्वम्' । श्लेष्टा । श्लिप् स्यप् तिप् इति जाते 'गुणः' । 'पठोः०' । कत्वम् । 'कप०' । श्लेक्ष्यति । अश्लेक्ष्यत् अश्लेक्ष्यताम् । अश्लेक्ष्यन् । लुङ्लकारे । 'दृशपान्तात्सक्' । अनेन सक्प्रत्ययः । 'दिवादावद्' । 'पठोः कः से' । 'किलात्०' । 'कप०' । अश्लिष्यत् । अश्लिष्यताम् अश्लिष्यन् ॥ सूत्रम्—'श्लिपेः०' ॥ श्लिपेर्घातोरालिङ्गनेऽर्थं सकृप्रत्ययो भवति अनालिङ्गने 'लिट्पुपादेर्हः' अनेन ङप्रत्ययः । द्वित्वात् गुणाभावः । 'दिवादावद्' । अश्लिपत् अश्लिपताम् अश्लिपन् । आलिङ्गने अश्लिष्यत् कन्यां चैत्रः इत्युदाहरणम् । अनालिङ्गने तु अश्लिपत् जतु काष्ठम् इत्युदाहरणम् ॥

तृप् प्रीणने । तृप्यति । तृप्येत् । तृप्यतु । अतृप्यत् । ततर्प । तृप्यात् । रधादित्यादिङ्गिकल्पेन । तर्पिता-त्रप्ता तर्प्ता । रारो शसे दृशाम् । तर्पिष्यति त्रप्स्यति तर्प्स्यति । अतर्पिष्यत्-अत्रप्स्यत्-अतर्प्स्यत् ॥ स्पृशस्पृशकृशतृपां सिर्षा वक्तव्यः ॥ रधादित्वाद्देह् । अतर्पीत् अतर्प्सीत् । पुषादित्वात् ङः । अतृपत् ॥

तृप् प्रीणने । तिवाद्यः । 'दिवादेर्यः' । तृप्यति । चतुर्णां लकाराणां रूपाणि सुगमानि । लिट्लकारे । 'द्विश्च' पूर्वस्य 'इसादिः०' 'रः' 'उपधाया लघोः' ततर्प ततृपतुः ततृपुः । ततर्पिथ । इत्यादीनि । तृप्यात् । अस्य घातो रधादित्वात् इह विकल्पेन भवति । 'गुणः' । तर्पिता तर्पितारौ तर्पितारः । इडभावे । 'गुणः' । त् अर् प् ता । इति जाते । 'रा रो शसे दृशाम्' । अनेन अरो रो वा भवति । त्रप्ता । तर्पिता । तर्पिष्यति । तर्पिष्यतः । तर्पिष्यन्ति । इडभावे गुणः । 'रारो शसे०' । त्रप्स्यति । विकल्पेन तर्प्स्यति । रूपाणि सुगमानि । अतर्पीत् । अत्रप्स्यत् । अतर्प्स्यत् । रूपाणि सुगमानि । लुङ्लकारे ॥ सूत्रम्—'स्पृश०' ॥ अतृप् सि दिप् इति जाते 'सिसता०' । 'सेः' । 'इट ईटि' । 'गुणः' । 'वावसाने' । अतर्पीत् अतर्पिष्ठम् अतर्पिषुः । इडभावपक्षे । 'उपधाया लघोः' । 'सेः' । 'रारो शसे०' । 'अत उपधायाः' । अत्राप्सीत् अत्राप्ताम् अत्राप्सुः । शेषाणि सुगमानि । अतर्प्सीत्

अताम्रोम् अताम्रुः । पुषादित्वात् अस्य घातोर्ध्वप्रत्ययो भवति ॥ क्तिन्वात् गुणाभावः ।
अरुपत् अरुपताम् अरुपन् । अन्यानि सुगमानि ॥

एवं हृप् हर्षविमोहनयोः । हृष्यति ॥

एवं हृप् हर्षविमोहनयोः । तिवादयः । 'दिषादेर्यः' । हृष्यति । अयं घातुः हृष्यतिवत् ॥

मुह वैचित्ये । मुहति । मुमोह । मुह्यात् । मुहादीनां घत्वढत्वे वा । मोढा
मोग्धा मोहिता । रधादित्वाद्देह् । मोक्ष्यति मोहिष्यति । अमोक्ष्यत् अमो
हिष्यत् । पुषादित्वात् ङः । अमुहत् अमोहीत् अमोक्षीत् अमुक्षत् ॥

मुह वैचित्ये । पूर्ववत् तिवादयः । 'दिषादेर्यः' । मुहति मुहयत् मुहन्ति । मुह्येत मुह्ये-
ताम् मुह्ययुः । मुह्यतु मुह्यतात् मुह्यताम् मुह्यन्तु । अमुह्यत् अमुह्यताम् अमुह्यन् । मुह णप्
इति स्थिते । 'द्वित्र्य' । पूर्वस्य । 'उपधाया लघोः' । मुमोह मुमुहतुः मुमुहुः । 'गुणः' ।
मुमोहिय । इत्यादीनि । मुह्यात् । मुह् ता इति स्थिते । मुहादीनां घत्वढत्वे वा । अनेन वा
ह्रस्व ङः । 'उपधाया लघोः' । 'तथोर्धः' । घृत्वम् । 'ति ङो लोपः' । मोढा मोढारौ
मोढारः । घत्वे कृते सति । मुह् ता इति जाते । 'उपधाया लघोः' । 'तथोर्धः' । 'ह्रस्वे
जवाः' । मोग्धा मोग्धारौ मोग्धारः । रधादित्वाद्वा इह भवति । 'गुणः' । मोहिता मुह्,
स्वप् तिप् इति जाते । 'उपधाया लघोः' । 'पढोः कः से' । 'किलात्०' । 'कपसयोगे०' ।
मोक्ष्यति । इटि कृते सति मोहिष्यति । अमोक्ष्यत् अमोहिष्यत् । लुङ्लकारे—अमोहीत्
अमोहिष्टाम् अमोहिषुः । इडभावपक्षे । 'अनिटो नामिवत्' । अनेन वृद्धिः । अमौक्षीत्
अमौष्टाम् अमौष्ठुः । 'ह्रस्वान्तात्०' । क्तिन्वात् गुणाभावः । 'पढोः कः से' । 'किलात्०' ।
'कप०' । अमुक्षत् अमुक्षताम् अमुक्षन् । पुषादित्वात् ङप्रत्ययो भवति । अस्य क्तिन्वात्
गुणाभावः । 'दिषादेर्यः' अमुहत् अमुहताम् अमुहन् ॥

णश्च अदर्शने । नश्यति । ननाश । फणादित्वादेत्वपूर्वलोपौ । नेशतुः नेशुः ।
नश्यात् ॥ मस्तिजनशोर्ध्वसे नुम् वक्तव्यः ॥ छशपराजादेः पः । नंष्टा ॥
नशोः पान्तस्य ॥ नशोः पान्तस्य णत्वं न स्यात् ॥ ग्रनंष्टा-नशिता ।
नक्ष्यति नशिष्यति । अनशिष्यत्-अनक्ष्यत् । पुषादित्वात् ङः ॥ दे नशो-
रत् एत्वं वा वाच्यम् ॥ अनेशत् अनेशत् ॥

णश्च अदर्शने । 'आदेः णः स्रः' । अनेन णकारस्य नकारः । तिवादयः । 'दिषादेर्यः' ।
नश्यति । चतुर्णां लकाराणां रूपाणि सुगमानि । लिङ्लकारे । 'द्वित्र्य' । पूर्वस्य ।
'ह्रस्वादि०' । 'अत उपधायाः' ननाश । 'लोपः कपा०' । अनेनैत्वपूर्वलोपौ भवतः । नेशतुः
नेशुः । नेशिय । 'अस्त्वतः' । 'छशप०' । घृत्वम् । ननंष्ट । इत्यादीनि । नश्यात् । नश् ता
इति स्थिते । 'छशप०' ॥ सूत्रम्—'मस्तिजनशोः०' ॥ मस्तिजनशोर्ध्वलोर्ध्वसे परे नुम्
वक्तव्यः । अनेन नुम् । 'मिदन्त्यात्०' । 'नश्चापदान्ते' । घृत्वम् । नंष्टा नंष्टारौ नंष्टारः ।
ग्रनंष्टा । इति जाते । 'उपसर्ग०' । अनेन णकारे प्राप्ते ॥ सूत्रम्—'नशोः पान्तस्य' ॥ पान्तस्य
नशोर्धानोर्णत्व न भवति । अनेन तन्निषेधः । ग्रनष्टा । रधादित्वाद्देह् । नशिता । नश्

स्यप् तिप् इति जाते । 'लृशप्०' । 'भस्जि०' । कत्वम् । पत्वम् । 'कप्०' । नन्दयति । इटि कृते सति । पत्वम् । नक्षिप्यति । 'दिवादावट्' । अनन्दयत् । अनक्षिप्यत् । छुदलकारे पुषादित्वाद् ऋप्रत्ययो भवति ॥ सूत्रम्—'ङे नशे०' ॥ ऋप्रत्यये परे नशेर्वातोस्त एत्वं या वाच्यम् । अनेन अकारस्य एकारः । अनेशत् ॥ घामहणात्—अनशत् अनशताम् अनशन् । इत्यादीनि ॥

शम् दम् उपशमे ॥ शमां दीर्घः ॥ शमादीनां दीर्घो भवति ये परे अघादौ विषये च । शाम्यति । शाम्येत् । शाम्यतु । अशाम्यत् । शशाम शेमतुः शेषुः । शम्यात् । शमिता । शमिप्यति । अशमिप्यत् । लिट्पुषादेर्ङः । अशमत् । अशमीदिति केचित् । 'दम् भ्रम् तम् भ्रम् क्षम् क्रम् मद्' एते शमादयः । रूपं तद्वत् ॥

शम् दम् उपशमे । तिवादयः । 'दिवादे०' ॥ सूत्रम्—'शमाम्०' ॥ शमां दीर्घः । शमादीनां धातूनां यप्रत्यये परे अघादौ विषये दीर्घो भवति । अनेन दीर्घः । शाम्यति । चतुर्णां रूपाणि सुगमानि । लिट्ङकारे द्वित्वम् । पूर्वस्य । 'अत उपधायाः' । शशाम । 'शशाम वृष्ट्यापि विना दवाग्निः' इत्युदाहरणम् । 'लोपः पचां०' । शेमतुः शेषुः । शेषिथ शशन्ध । इत्यादीनि । शम्यात् । 'सिसता०' । शमिता । पत्वम् । शमिप्यति । 'दिवादावट्' । अशमिप्यत् । 'लिट्पुषादेर्ङः' । अशमत् अशमताम् अशमन् । इत्यादीनि । केचिवाचार्थी अस्य अशमीत् इति रूपमिच्छन्ति । साधनं तु पूर्ववत् ॥

दम् घातोरपि रूपाणि शम्धातुवत् ॥ शम् दम् भ्रम् तम् भ्रम् क्षम् क्रम् मद् एते शमादयो ज्ञातव्याः तेषां रूपाणि पूर्वधातुवत् न कश्चित् विशेषः ॥

मिमिदा ज्ञेहने । आनी इतौ ॥ मिदेर्ये गुणो वक्तव्यः ॥ मेद्यति ।

मेद्येत् । मेद्यतु । अमेद्यत् । मिमेद मिमिदतुः मिमिदुः । मिद्यात् । मेदिता ।

मेदिप्यति । अमेदिप्यत् । अमिदत् ॥

मिमिदा ज्ञेहने । आनी इतौ । तिवादयः । 'वादेर्ये' । मिद् य तिप् इति जाते ॥ सूत्रम्—'मिदेः०' ॥ मिदेर्षातोर्यप्रत्यये परे गुणो भवति । मेद्यति । चतुर्णां रूपाणि सुगमानि । लिट्ङकारे । द्वित्वम् । पूर्वस्य । 'उपधाया लघोः' । मिमेद मिमिदतुः मिमिदुः । मिमेदिथ । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति । मिद्यात् । 'उपधाया लघोः' । मेदिता । अन्यानि सुगमानि । छुदलकारे 'लिट्पुषादेर्ङः' । 'दिवादावट्' । अमिदत् अमिदताम् अमिदन् । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति ॥

असु क्षेपणे । अस्थति । आस । असिता । असिप्यति ॥ अस्थतेर्ङं युग्य-

क्तव्यः ॥ आस्थत् ॥ इति दिवादिषु परस्मैपदिनः ॥

असु क्षेपणे । तिवादयः । 'दिवादेर्ये' । अस्थति । चतुर्णां रूपाणि सुगमानि । लिट्ङकारे द्वित्वम् । 'सस्त्रादिङ्ङि०' 'अत उप०' । 'सवर्ण०' । आस आसतुः आसुः । आसिथ । इत्यादीनि । अस्थात् । 'सिसता०' । असिता । अन्यानि सुगमानि । अन्येषामपि

लुङ्लकारे । 'लित्पुपादेर्ङः' । द्वावहागमौ । आस् इ दिप् इति जाते ॥ सूत्रम्—'अस्यतेः०' ॥
अस्यतेर्धातोर्ङप्रत्यये परे शुग् वक्तव्यः । उकार उच्चारणार्थः । ककारः कित्वादन्यार्थः ।
आस्यत् आस्यताम् आस्थन् । इत्यादीनि । इति परस्मैपदिनः समाप्तिगमन् ॥

दिवादिष्वात्मनेपदिनः ॥ ११ ॥

अथात्मनेपदिनः ॥ जनी प्रादुर्भावे । ईकारेत् ॥ जा जनीक्षोः ॥ जनी
प्रादुर्भावे । ज्ञाऽवबोधने । अनयोर्जादेशो भवति चतुर्षु परेषु ॥ जायते ।
जायेत् । जायताम् । अजायत । गमां स्वरे । श्रुत्वम् । जमोर्ङः । जहे । जनि-
पीष्ट । जनिता । जनिष्यते । अजनिष्यत अजनिष्ट ॥ पदादेस्तानि कर्तर्यपि
सेरिण् वक्तव्यः दीपादिभ्यो वा ॥ 'पद् दीप् जन् बुध् पूरि ताधि
प्याधि एते पदादयः ॥ लोपः ॥ इण् संयोगे तनो लोपो भवति ॥ जनिष-
धोर्न बुद्धिः । अजनि अजनिपाताम् ॥

अथात्मनेपदिनः कथ्यन्ते ॥ जनी प्रादुर्भावे । ईकार इत् । तथादयः प्रत्ययाः सर्वत्र
भवन्ति । 'दिवादेर्यः' जन् य तिप् इति जाते ॥ सूत्रम्—'जा जनीक्षोः' ॥ जा जनीक्षोः । ज्ञा
अवबोधने । जनी प्रादुर्भावे । अनयोर्धात्वोर्जा इत्यादेशो भवति चतुर्षु लकारेषु परेषु ।
अनेन जा इत्यादेशः । जायते । चतुर्णां रूपाणि सुगमानि । लिङ्लकारे । द्वित्वम् । 'सस्-
रादिः' 'ह्रस्वः' । 'गमां स्वरे' अनेनोपधाया लोपो भवति । श्रुत्वम् । जमोर्ङः । जहे जज्ञाते
जज्ञिरे । इत्यादीनि । 'सिसता०' । पत्वम् । जनिपीष्ट । जनिता । लुङ्लकारे । 'भूते सिः' ।
'सिसता०' । पत्वम् । घुत्वम् । अजनिष्ट ॥ सूत्रम्—'पदादेः—' ॥ पदादेर्धातोस्तानि परे सति
कर्तरि अपि सेरिण् वक्तव्यः ॥ दीपादिभ्यो धातुभ्यो वा भवति । पद् दीप् बुध् पूरि ताधि
प्याधि एते पदादयो ज्ञातव्याः ॥ सूत्रम्—'लोपः' ॥ इण् संयोगे सति तन्प्रत्ययस्य लोपो
भवति । गित्वात् वृद्धौ प्राप्तायाम् । 'जनिषधोः' । अनेन बुद्धेरितिषधः । अजनि अजनिप-
ताम् । 'आतोन्तो' । अजनिषत् इत्यादीनि ॥

दीपी दीप्तौ । दीप्यते दीप्येते । दीप्यताम् । अदीप्यत । दिदीपे । दीपि-
पीष्ट । दीपिता । दीपिष्यते । अदीपिष्यत । अदीपिष्ट । अदीपि ॥

दीपी दीप्तौ । ईकार इत् । 'दिवादेर्यः' दीप्यते । चतुर्णां सुगमानि । लिङ्लकारे । द्वित्वम्
पूर्वस्य ह्रस्वः । दिदीपे दिदीपाते दिदीपिरे । इत्यादीनि । 'सिसता०' । दीपिपीष्ट । अन्येषु
रूपाणि सुगमानि । लुङ्लकारे । 'भूते सिः' 'सिसता०' । पत्वम् । घुत्वम् । 'दिवादावद
अदीपिष्ट । 'पदादेः' अनेन सेरिण् वा भवति । यदा सेरिण् तदा लोपः । अदीपि अदीपि
पाताम् । 'आतोन्तो०' । अदीपिषत् । इत्यादीनि ॥

पूरी आप्यायने । पूर्यते । पूर्येत । पूर्यताम् । अपूर्यत । पुपूरे । पूरिपीष्ट ।
पूरिता । पूरिष्यते । अपूरिष्यत । अपूरि । अपूरिष्ट ॥

अप्यायिष्ट । अप्यायि अप्यायिषाताम् अप्यायिपत् । अप्यायिष्ठाः अप्यायिषाथाम्
अप्यायिष्वम् । अप्यायिषि अप्यायिष्वहि अप्यायिष्महि । इमौ द्वौ धात् भ्वादिकौ ।
इत्यात्मनेपदिनः कथिताः ॥

दिवादिभूमयपदिनः १२

अथोभयपदिनः ॥ णह बन्धने । नहति नहते । नह्येत् नह्येत । नह्यतु नह्यताम् ।
अनह्यत् अनह्यत । ननाह नेहतुः नेहुः । नेहिय ननह्य नेहे । नह्यात् ।
नत्सीष्ट । नहो धः । नह्या । नत्स्यति-नत्स्यते । अनत्स्यत्-अनत्स्यत । अना-
त्सीत् अनाह्याम् अनात्सुः । अनह्य अनत्साताम् अनत्सत ॥ इति दिवादि-
भूमयपदिनः ॥ १२ ॥ इति यविकरणा दिवादयो धातवः ॥

अथोभयपदिनः कथ्यन्ते । णह बन्धने । अकार उभयपदार्थः । 'आदेः णः स्रः' ।
अनेन णकारस्य नकारः । तिवादयस्तत्तादयश्च प्रत्यया भवन्ति । 'दिवादेर्यः' । अनेन
यप्रत्ययः । नहति नहते । चतुर्णां लकाराणां रूपाणि सुगमानि । अतः पिष्टपेषणं न
कृतम् । लिट् लकारे । 'द्विष्य' । पूर्वस्य । 'अत उपधायाः' । ननाह । 'लोपः पचाम् ०' ।
अनेनैत्वपूर्वलोपो । नेहतुः । नेहुः । नेहिय । 'अस्वतो ०' । ननह्य थप् इति जाते । 'नहो धः'
'तथोर्धः' । 'क्षप्ते जयाः' । ननह्य । 'नेहे नेहाते नेहिरे । नह्यात् । नह् सीष्ट इति स्थिते ।
'नहो धः' । 'क्षप्ते चपा ०' । नत्सीष्ट ॥ नह ता । 'नहो धः' । 'तथोर्धः' । 'क्षप्ते जयाः' ।
नह्या । 'नहो धः' । 'क्षप्ते ०' । नत्स्यति नत्स्यते । इत्यादीनि । लुङ् लकारे । 'अत उपधायाः' ।
अनात्सीत् । 'क्षप्तात्' अनेन सेलोपो भवति । अनाह्याम् अनात्सुः । इत्यादीनि । आत्मने-
पदे । अनह्य अनत्साताम् । अनत्सत । इत्यादीनि । इत्युभयपदिनः समाप्ताः । इति यवि-
कारणा दिवादयो धातवः कथिताः ॥

स्वादिभूमयपदिनः १३

अथ स्वादयः ॥ तत्रादाभूमयपदिनः । पुष् अभिपवे । अ उभयपदार्थः ।
आदेः णः स्रः ॥ स्वादेर्नुः ॥ स्वादेर्गणालुः प्रत्ययो भवति चतुर्थे परेषु ॥
अपोऽपवादः ॥ नृपः ॥ विकरणस्य नुप्रत्ययस्य उपप्रत्ययस्य च गुणो भवति
पिति परे ॥ सुनोति सुनुतः । सुधातोः । सुन्वन्ति । सुनोपि सुनुयः सुनुय ।
सुनोमि ॥ ओर्वमोर्वा लोपः ॥ असंयोगादुत्तरस्य प्रत्ययसंबन्धिन उका-
रस्य वा लोपो भवति वभोः परयोः । सुनुयः-सुन्वः । सुनुमः-सुन्मः । सुनुते
सुन्वाते सुन्वते । सुनुयात् सुन्वीत् । सुनोतु-सुनुताद्वा सुनुवाम् सुन्वन्तु ॥
ओर्वा हेः ॥ प्रत्ययसंबन्धिन उकारादुत्तरस्य हेर्लुग्भवति ॥ वाग्रहणात्संयो-
गान्न । तेन तृष्णुहि त्वृष्णुहीत्यत्र न । सुनु सुनुवात् सुनुतम् सुनुत ।
असुनोत् असुनुत । सुपाव सुपुवतुः । सुपविय सुपोय । सुपुवे यपात् ।

सोपीष्ट । सोता २ । सोप्यति सोप्यते । असोप्यत् असोप्यत ॥ स्तुसुधृन्नां
पे सेरिद्धा चक्ष्व्यः ॥ असावीत् असोपीत् । दुसस्तुनुधातूनामिद्वेति
केचित् । असविष्ट असोष्ट ॥

अथ स्वादयो धातवः कथ्यन्ते । तत्रादौ प्रभयपदिनः सन्ति । पुञ् अभिपवे । वकार
प्रभयपदार्थः । 'आदेः णः क्तः' । तिवाद्यस्तआदयश्च प्रत्ययाः सर्वत्र भवन्ति इति ज्ञात-
व्यम् ॥ सूत्रम्—'स्वादेर्नुः' ॥ स्वादेः नुः द्विपदं सूत्रम् । स्वादेर्गणात् चतुर्षु तिवादिषु परेषु
नुप्रत्ययो भवति । नु तु तिप् इति जाते ॥ सूत्रम्—'नूपः' ॥ नुश्च उप च नूप तस्य नूपः ।
स्वादेरूपस्य नुप्रत्ययस्य तनादेरुत्पन्नस्य उपप्रत्ययस्य पिति प्रत्यये परे गुणो भवति ।
अनेन गुणः । सुनोति सुनुतः । 'नुधातोः' । सुन्वन्ति । पत्वम् । सुनोपि सुनुयः सुनुय ।
'नूपः' अनेन गुणः । सुनोमि । सुनु वस् इति जाते ॥ सूत्रम्—'ओर्वमोर्वा लोपः' ॥ ओः
यनोः वा अव्ययम् । लोपः । चतुःपदं सूत्रम् । असंयोगादुत्तरस्य प्रत्ययसंवन्धिन उकारस्य
यमोः परयोः सतोल्लेखो भवति । अनेन उकारस्य वा लोपः । सुनुवः सुन्यः । सुनुमः
सुन्मः । सुनुते सुन्वाते । 'आतोन्तो' सुन्वते । पत्वम् । सुनुपे सुन्वाथे सुनुध्वे । सुन्वे ।
'ओर्वमोर्वा लोपः' । सुनुवहे सुन्वहे । सुनुमहे सुन्महे । सुनुयात् सुनुयाताम् सुनुयुः ।
'नु धातोः' । सुन्वीत् सुन्वीयाताम् सुन्वीरन् । अन्यानि सुगमानि । लोट्लकारे । 'नूपः' ।
अनेन पिति प्रत्यये परे गुणः । सुनुतु । 'तुहोः' । सुनुवात् सुनुताम् सुन्वन्तु । सुनु हि
इति स्थिते ॥ सूत्रम्—'ओर्वमोर्वा' ॥ ओः वा अव्ययम् । हेः ॥ प्रत्ययसंवन्धिन उकारादुत्तरस्य
हिप्रत्ययस्य वा छुग् भवति । अस्मिन् सूत्रे वामहणात् संयोगात् न छुग् भवति । तेन वक्ष्युहि
त्वक्ष्युहि इत्यत्र न । सुनु सुनुतात् सुनुतम् सुनुत । 'नूपः' । सुनुवानि सुनुवाव सुनुवाम ।
सुनुताम् सुन्वाताम् सुन्वताम् । सुनुष्व सुन्वाथाम् सुनुष्वम् । सुनुवै सुनुवावहे सुनुवामहे ।
'विवादावद्' । 'नूपः' । असुनोत् असुनुताम् असुन्वन् । असुनोः असुनुतम् असुनुत ।
असुन्वम् असुनुय । 'ओर्वमोः' । असुन्व । असुनुम असुन्म । असुनुत असुन्वाताम् ।
'आतोन्तो' । असुन्वत । असुनुधाः असुन्वाथाम् असुनुष्वम् । असुन्धि असुनुवहि असु-
न्वहि । असुनुमहि असुन्महि । लिट्लकारे । 'द्विश्च' । 'सस्वरादिः' । 'किलात्' ।
'धातोर्नामिनः' । सुणाय । 'नुधातोः' । 'नामधेयः' । सुपुवतुः सुपुवुः । 'अत्वतः' । गुणः ।
सुपविथ सुपोथ । आत्मनेपदे । सुपुवे सुपुवाते सुपुविरे । 'ये' । सूयात् । गुणः । पत्वम् ।
सोपीष्ट । अन्येषां रूपाणि सुगमानि । लुङ्लकारे । असु सि दिप् इति जाते ॥ सूत्रम्—
'स्तुसुधृन्नां' ॥ स्तुसुधृन्नां धातूनां परस्मैपदे सेः इह वा चक्ष्व्यः । सेर्गित्वात् 'धातोर्ना-
मिनः' अनेन वृद्धिः । असावीत् असाविष्टाम् असाविषुः । इडभावे । 'अनिटो' । असौ-
पीत् असौष्टाम् असौषुः । इत्यादीनि । आत्मनेपदे । दुसस्तुनुधातूनां इह वा भवति इति
केचिदाचार्या वदन्ति । अनेनात्मनेपदेऽपि सेरिट् । गुणः । असविष्ट असविषाताम् अस-
विषत । इडभावे । असोष्ट असोषाताम् असोषत ॥

चिञ् चयने । चिनोति चिनुते । चिनुयात् चिन्वीत् । चिनोतु चिनुताम् ।

अचिनोत् अचिनुत ॥ चिनोतेः सणादौ कित्वं वा वाच्यम् ॥ चिकाय

चिक्यतुः चिक्युः । चिचाय चिक्ये-चिच्ये । चीयात् चेपीष्ट । चेता २ ।
चेप्यति चेप्यते । अचेप्यत्-अचेप्यत् । अचैपीत् अचेष्ट ॥

चिञ् चयने । 'स्वादेर्नुः' । 'नूपः' । चिनोति चिनुतः चिन्वन्ति । चिनुते चिन्वाते चिन्वते । चिनुयात् । चिन्वीत । चिनोतु चिनुवात् चिनुताम् चिन्वन्तु । 'ओर्वा हेः' । चिनु । अन्यानि सुगमानि । चिनुताम् । अचिनोत् । अचिनुत । अन्यानि रूपाणि सुगमानि । लिट् लकारे । चि णप् इति स्थिते ॥ सूत्रम्—'चिनोतेः०' ॥ चिनोतेर्धातोः सप्रत्यये णादौ च परे कित्त्वं वा वाच्यम् । अनेन चकारस्य ककारः । द्वित्वम् । 'सस्वरादिः' । 'कुहोद्भुः' । 'धातोर्नामिनः' । चिकाय । 'नुधातोः' । चिक्यतुः चिक्युः । चिकयिष्य चिकेथ । चिचाय चिच्यतुः चिच्युः । आत्मनेपदे कित्त्वे कृते सति । चिक्ये चिष्यते चिष्यिरे । कित्त्वाभावे । चिच्ये । रूपाणि सुगमानि । 'ये' । चीयात् । गुणः पत्वम् । चेपीष्ट । चेता चेता । अन्येषां रूपाणि सुगमानि । लुङ् लकारे 'अनिटो नामिबतः' । अचैपीत् । अचैष्टाम् । अचैषुः । आत्मनेपदे गुणः । अचेष्ट । अचेपाताम् । अचेपत् ॥

। स्तृञ् आच्छादने । स्तृणोति स्तृणुते । तस्तार । गुणोर्तिसंयोगाद्योः । तस्तारतुः । तस्तारुः । तस्तर्थ । तस्तरे ॥ स्तर्यात् ॥ संयोगादि ञ्वावन्तवृद्धवृज्वां स्तिष्ठोरात्मनेपदे इङ्गा वक्तव्यः ॥ स्तरिपीष्ट । उः । स्तृपीष्ट । स्तर्ता २ स्तरिष्यति-स्तरिष्यते । अस्तरिष्यत् । अस्तरिष्यत् । अस्तार्पीत् । अस्तरिष्ट । अस्तृत् ॥

स्तृञ् आच्छादने । 'स्वादेर्नुः' । 'ऋर्नोर्नोऽनन्ते' । 'नूपः' । स्तृणोति स्तृणुते । चतुर्णां लकाराणां रूपाणि सुगमानि । स्तृ णप् इति जाते । 'द्विञ्' । 'सस्वरादि०' । 'धातात् सपाः' । 'धातोर्नामिनः' । तस्तार । 'गुणोर्ति०' । अनेन गुणः । तस्तारतुः । तस्तारुः । ऋदन्तस्य गुणः । तस्तर्थ । आत्मनेपदे । तस्तरे तस्तारते तस्तरिरे । इत्यादीनि । 'गुणोऽर्ति०' । अनेन यादादौ गुणो भवति । स्तर्यात् । अन्यानि सुगमानि । 'उः' । अनेन गुणनिषेधः । 'किलात्०' । अनेन पत्वम् । स्तृपीष्ट । 'संयोगादेः' । अनेन अस्य घेद् सीष्टादौ । गुणः । स्तरिपीष्ट । स्तर्ता । स्तर्ता । 'हन्तः स्यपः' । स्तरिष्यति स्तरिष्यते । अन्यानि सुगमानि । लुङ् लकारे वृद्धिः । अस्तार्पीत् । आत्मनेपदे ॥ 'संयोगादि०' । अनेन घेद् । अस्तरिष्ट । इट्भावे । अस्तृत् । 'लोपो०' । अनेन सेर्लोपः । अस्तृपाताम् । अस्तृपत् । इत्यादीनि ॥

। धृञ् वरणे । धृणोति धृणुते । ववार वव्रतुः वनुः । धृणोतेत्यपो नित्य-
मिट् । ववरिथ वव्रथुः वव्र ववार-ववर वध्व वध्वम् । ववे वध्वे । त्रिपात्
वरिपीष्ट । ईटो ग्रहाम् । वरीपीष्ट । वरिपीष्ट । वरिता वरीता २ । वरिष्यति
वरीष्यति । वरिष्यते वरीष्यते । अवरिष्यत् । अवरीष्यत् । अवरिष्यत् अवरी-
ष्यत् । अवारीत् । अवरीष्ट । अष्टृत् ॥

धृञ् वरणे । अकार उभयपदार्थः । 'स्वादेर्नुः' । 'ऋर्नोर्नोऽनन्ते' । 'नूपः' । धृणोति धृणुते ।
। गुणो लकाराणां रूपाणि सुगमानि । लिट् लकारे द्वित्वारिकम् । 'धातोर्नामिनः' । ववार ।
'करम्' । वव्रतुः वनुः । ववर णप् इति जाते ॥ सूत्रम्—'धृणोतेः०' । धृणोतेर्धातोः धपो नित्यं इट्

भवति । ववरिथ । व्वारित्वाजेत् । ववृव । इत्यादीनि । वव्रे वव्राते वव्रिरे । 'यादादौ' । व्रियात् । संयोगादेः । वृपीष्ट । 'ईटो महाम्' । अनेन इकारस्य ईकारः । वरिपीष्ट । वरी-पीष्ट । इत्यादीनि । वरिता वरीता । इत्यादीनि । अन्येषां रूपाणि सुगमानि । छुङ्लकारे । व्राविटौ । वृद्धिः । अवारीत् अवारिष्टाम् अवारिपुः । आत्मनेपदे गुणः । अवरिष्ट अव-रीष्ट । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति । तेषां साधनमपि सुगमम् ॥

धूञ् कम्पने । धूनोति धूनुते । धूनुयात् धून्वीत् । धूनोतु धूनुताम् । अधू-नोत् अधूनुत् । दुधाव दुधुवे । धूयात् धविपीष्ट-धोपीष्ट ॥ स्वरतिस्रुतिस्रु-यतिधूञ्झरधादीनां चा ॥ धदिता धोता । धविप्यति धोप्यति । अधवि-प्यत् अध्वोप्यत् । अधावीत् । अधविष्ट अधोष्ट ॥ इति स्वादिषुभयपदिनः १३
धूञ् कम्पने । अकार उभयपदार्थः । पूर्ववत्प्रत्यया भवन्ति । 'स्वादेर्नुः' । 'नूपः' । अनेन चतुर्थे पिति गुणो भवति । धूनोति । आत्मनेपदे । धूनुते । चतुर्णां पूर्ववद्रूपाणि । लिङ्लकारे द्वित्वादिकं सर्वं भवति । 'धातोर्नामिनः' । 'क्षपानां०' अनेन हस्य दः । हस्तः । दुधाव दुधुवतुः दुधुवुः । दुधविय । इत्यादीनि । दुधुवे दुधुवाते दुधुविरे । धूयात् ॥ 'स्वरति०' । अनेनास्य वेद् । गुणः । धविपीष्ट । इडभावे धोपीष्ट । अन्यानि रूपाणि सुग-मानि । धविता धोता । अन्येषां रूपाणि सुगमानि । सर्वत्रेड्विकल्पः । छुङ्लकारे । अधावीत् अधाविष्टाम् अधाविपुः । साधनं सुगमम् । इडभावे । 'अनिटो०' । अधोपीत् अधोष्टाम् अधोपुः । आत्मनेपदे । अधविष्ट अधोष्ट । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति । एतादृ-शानि रूपाणि शतशः साचितानि । अतो व्याख्यानं न कृतम् । इत्युभयपदिनः कथिताः ॥

स्वादिषु परस्मैपदिनः १४

अथ परस्मैपदिनः ॥ हि गतौ वृद्धौ च । हिनोति ॥ द्विरुक्तस्य हिनोतेः कृत्वं वाच्यम् ॥ जिघाय । हीयात् । हेता । हेप्यति । अहेप्यत् । अहैपीत् ॥ अथाधुना परस्मैपदिनः कथ्यन्ते । हि गतौ वृद्धौ च । तिवादयो भवन्ति । 'स्वादेर्नुः' 'नूपः' । हिनोति हिनुतः हिन्वन्ति । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति । लिङ्लकारे । द्वित्वादि-कम् । सूत्रम् 'द्विरुक्तस्य०' ॥ द्विरुक्तस्य हिनोतेर्धातोः कृत्वं वाच्यम् । अनेन हस्य घः 'धातो-र्नामिनः' । 'क्षपानाम्०' । जिघाय जिघयतुः जिघ्युः । जिघयिष्य जिघेय । इत्यादीनि । 'वे' हीयात् । गुणः । हेता । हेप्यति । अहेप्यत् । शेषाणि रूपाणि सुगमानि । छुङ्लकारे । 'अनिटो नामिवनः' । अनेन वृद्धिः । अहैपीत् अहैष्टाम् अहैपुः । इत्यादीनि ॥ शक् शक्तौ । शक्नोति । शशाक । लोपः यचां किले चास्य । श्रेकतुः शेकुः । शक्यात् । शक्ता । शस्यति । अशस्यत् । अशकन् ॥ शक् शक्तौ लकारो लुटित्कार्यार्थः । तिवादयः । 'स्वादेर्नुः' । 'नूपः' । शक्नोति शकुतः । 'नुधातोः' । शकुबन्ति । लोटलकारे मध्यमपुरुषस्यैकवचने । शकुहि । अन्यानि सुगमानि ।

लिट्लकारे द्वित्वादिकं सर्वं भवति । 'अत उपधायाः' शशाक । 'लोपः पचाम्०' । शोकतुः शोकः । अन्यानि सुगमानि । शक्यात् । शक्ता । 'किलात्०' । 'कपसंयोगे' । शक्ष्यति । अशक्ष्यत् रूपाणि । सुगमानि । लुङ्लकारे । 'लित्युपादेः०' । अनेन ङप्रत्ययो भवति । अशकत् अशकताम् अशकन् । इत्यादीनि भवन्ति ॥

धिवि प्रीतौ । 'इदित' इति जुम् ॥ धिन्विक्कृण्व्योर्नां लोपो वाच्यः ॥ चतुर्षु ॥ यचयोर्वसे हकारे च लोपः ॥ धिनोति । धितुयात् । धिनोतु । अधिनोत् । दिधिन्व । धिन्व्यात् । धिन्विता । धिन्विष्यति । धिन्विष्यत् । अधिन्वीत् ॥

धिवि प्रीतौ । इकार इत् । 'इदितो जुम्०' । तिवादयः । 'स्वादेर्नुः' । 'धिन् घृत्तु तिप्' इति जाते ॥ सूत्रम्—'धिन्विक्कृण्व्योः०' ॥ अनयोर्नकारस्य लोपो वाच्यः चतुर्षु परेषु । अनेन नकारस्य लोपः । सूत्रम् 'यचयोः०' । यकारवकारयोर्वसे हकारे च लोपो भवति । 'नूपः' । धिनोति धितुतः धिन्वन्ति । इत्यादीनि । लिट्लकारे । द्वित्वम् । 'पूर्वस्य' 'सपानाम्०' । दिधिन्व दिधिन्वतुः दिधिन्वुः । दिधिन्विष्य । इत्यादीनि भवन्ति । 'सिसता०' अनेनेद् । धिन्विता । अन्येषा रूपाणि सुगमानि । लुङ्लकारे द्वाविटौ । अन्यत्साधनं तु पूर्ववत् । अधिन्वीत् अधिन्विष्याम् अधिन्विषुः । इत्यादीनि ।

कृवि हिंसायाम् । कृणोति । चकृण्व । धिनोतिवत् ॥

कृवि हिंसायाम् । सर्वसाधनं तु पूर्ववत् । गत्वम् । कृणोति । अयं धातुर्धिनोतिवत् स्नातन्यः ॥

श्रु श्रवणे ॥ श्रुचः श्रु ॥ श्रुवः श्रु भवति चतुर्षु परेषु ॥ शृणोति । श्रुश्राव श्रुश्रोथ । श्रूयात् । श्रोता । श्रोष्यति । अश्रोष्यत् । अश्रोषीत् ॥ इति स्वादिषु परस्मैपदिनः ॥ १४ ॥

ध्रु श्रवणे । तिवादयः । 'स्वादेर्नुः' ॥ सूत्रम्—'ध्रुवः श्रु ॥ सांकेतिकम् । द्विपदं सूत्रम् । ध्रुवो धातोः श्रु इत्यादेशो भवति । चतुर्णां रूपाणि सुगमानि । लिट्लकारे द्वित्वादिकं पूर्वस्य । 'धातोर्नामिनः' । अनेन वृद्धिः । श्रुश्राव श्रुश्रुवतुः श्रुश्रुवुः । इत्यादीनि भवन्ति । 'ये' श्रूयात् । 'गुणः' । श्रोता श्रोष्यति । अत्र पठं भवति । अश्रोष्यत् । रूपाणि सुगमानि । लुङ्लकारे । 'अनिटो नामिवतः' । अनेन वृद्धिः । अन्यत्साधनं तु सुगमम् । अश्रोषीत् अश्रोष्टाम् । अश्रोषुः । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति । इति परस्मैपदिनः समाप्ताः ॥

स्वादिषु आत्मनेपदिनः १५

॥ अथात्मनेपदिनः ॥ अश्रूद् व्याप्ता । ऊडावितौ । अश्रुते अश्रुतीत । अश्रुताम् । आश्रुत । नुगश्याम् । आम्बोर्णादौ । आनये । ऊदितो वा । अशिपीष्ट । अशीष्ट । अशिता अष्टा । अशिष्यते अक्ष्यते । आशिष्यत-आक्ष्यत । आशिष्ट-

आष्ट आक्षाताम् आक्षत ॥ इति स्वादिप्तात्मनेपदिनः ॥ १५ ॥ इति लुवि-
करणाः स्वादयः ॥

अथात्मनेपदिनः कथ्यन्ते ॥ अशृङ् व्याप्तौ । ऊञावितौ स्तः । तिवादयः । 'स्वादेर्नुः' ।
अश्रुते अश्रुवाते । 'आतोन्तो०' । अश्रुवते । इत्यादीनि । अश्रुवीत अश्रुवीयाताम् अश्रुवी-
रन् । अश्रुताम् अश्रुवाताम् अश्रुवताम् । खरादित्वाद द्वावडागमौ भवतः । आश्रुत ।
अन्यानि सुगमानि । लिट्लकारे द्वित्वादिकं सर्वम् । 'नुगज्ञां०' । 'आभोर्णादौ' । आनशे
आनशाते आनशिरे । इत्यादीनि । 'ऊदितो वा' । अनेनास्य घातोरिड्विकल्पो भवति ।
अशिपीष्ट । इडभावे । 'छशप०' । अनेन पत्वम् । 'पढोः कः से' । पत्वम् । 'कपसंयोगे०' ।
अक्षीष्ट । रूपाणि सुगमानि । अन्यानि मूलात् द्वेयानि । लुङ्लकारे । द्वावडागमौ ।
खरादित्वात् । आशिष्ट आशिषाताम् आशिषत । इडभावे । 'ज्ञसात्०' । 'छशप०' ।
ध्रुत्वम् । आष्ट आक्षाताम् आक्षत । इत्यादीनि । इत्यात्मनेपदिनः समाप्तिमगमम् । इति
लुविकरणाः स्वादयो घातवः कथिताः ॥

रुधादिभूभयपदिनः १६

अथ रुधादयः ॥ तत्रादाभुभयपदिनः । रुधिरावरणे । इरित् ॥ रुधादेर्नम् ॥
रुधादेर्गणान्नम् प्रत्ययो भवति चतुर्षु परेषु ॥ अपोऽपवादः । मकारः स्थान-
नियमार्थः । णत्वम् । तयोर्धः । रुणद्धि । नमसोऽस्य ॥ ह्रसात् झसस्य
सवर्णे झसे लोपो धाच्यः ॥ रुन्धः । रुन्धन्ति । रुणत्ति रुन्धः रुन्ध ।
रुणधिम रुन्धयः रुन्धमः । रुन्धे रुन्धाते रुन्धते । रुन्ध्यात् । रुन्धीत ।
रुणद्धु । रुन्धाम् । अरुणत् अरुणद् । अरुन्ध । रुरोध रुधन्तुः रुधुः । रुरो-
धिय । रुधे रुधाते । रुध्यात् रुत्सीष्ट । रोद्धा २ । रोत्स्यति रोत्स्यते ।
अरोत्स्यत् अरोत्स्यत । अनिटो नामिषतः । अरोत्सीत् । तिस्रोः । अरुद्ध अरु-
त्सातां अरुत्सत । इरितो वा । अरुधत् ॥

अथ रुधादयो घातवः कथ्यन्ते ॥ तत्रादाभुभयपदिनो घातवः सन्ति । रुधिर् आवरणे ।
इरित् । उभयपदित्वात् तिवादयस्तत्वादयश्च प्रत्यया भवन्ति । सूत्रम्—'रुधादेर्नम्' ॥ रुध्
आदिर्यस्मात् स रुधादिः तस्य रुधादेः नम् । रुधादेर्गणान्नम् प्रत्ययो भवति चतुर्षु लकारेषु
परेषु । अपोऽपवादः । प्रत्यये मकारः स्थाननियमार्थः । 'पूनों णो नन्ते' । अनेन णत्वं
घ । 'तयोर्धः' । अनेन तकारस्य धकारः । 'झवे जवाः' । रुणद्धि । रुध् तस् इति जाते ।
'नमसोऽस्य' । अनेन अकारस्य लोपः । 'तयोर्धः' ॥ 'ह्रसात्०' अनेन धकारस्य लोपो
भवति । 'नञ्चा०' । रुन्धः रुन्धन्ति । 'झसे०' । रुणत्ति रुन्धः रुन्ध । अन्यानि मूले
सन्ति । रुन्धे रुन्धाते रुन्धते । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति । रुन्ध्यात् रुन्ध्याताम् रुन्ध्युः ।
सुगमानि । रुन्धीत रुन्धीयाताम् रुन्धीरन् । रुणद्धु—रुन्धात् रुन्धाम् रुन्धन्तु । 'ज्ञसा-
द्धिर्धः' । 'ह्रसात्' । रुन्धि रुन्धात् रुन्धम् रुन्ध । रुणधानि रुणधाव रुणधाम । रुन्धाम्

रुन्धाताम् रुन्धताम् । इत्यादीनि । अरुणत् अरुन्धाम् अरुन्धम् । अरुणः अरुन्ध अरुन्धाताम् अरुन्धत । अरुन्धाः अरुन्धाथाम् अरुन्ध्वम् । अरुणधम् अरुन्ध्व अरुन्धम् । इत्यादीनि रूपाणि पूर्वोक्तैरेव सूत्रैः सिध्यन्ति तानि यथासंभवं साध्यानि । लिट् लकारे द्वित्वादिकं सर्वं भवति । ‘उपधाया लघोः’ । रुरोध रुरुधतुः रुरुधुः । रुरोधिय । इत्यादीनि । आत्मनेपदे रुरुधे रुरुधाते रुरुधिरे । अन्यानि सुगमानि । रुष्यात् । रुत्सीष्ट । ‘तयोर्धः’ । गुणः । रोद्धा रोद्धा । ‘उसे०’ । रोत्स्यति रोत्स्यते । छुड्लकारे । ‘अनिटः०’ । अनेन वृद्धिः । ‘खसे०’ । अरोत्सीत् अरोद्धाम् अरोत्सुः । इत्यादीनि । आत्मनेपदे । ‘ज्ञप्तात्०’ अनेन सेलोपौ भवति । अरुद्ध अरुत्साताम् अरुत्सव । इत्यादीनि रूपाणि सुगमानि । अस्य धातोरिरितो वा । अनेन इप्रत्ययो भवति । इरित्वात् । ङित्वात् गुणभावः । अरुधत् अरुधताम् अरुधन् । सुगमानि ॥

उच्छृदिर् दीप्तिदेवनयोः । उहरावितौ । छृणत्ति छृन्तः छृन्दन्ति । छृन्ते । छृन्धात् । छृन्दीत् । छृणत्तु छृन्ताम् । अछृणत् अछृणद् ॥ दः सः ॥ दकारस्य वा सकारो भवति सिपि विषये ॥ अछृणः अछृदत् अछृन्तम् अछृन्त । चच्छर्द चच्छर्दे । छृधात् । छृत्सीष्ट छर्दिपि । छर्दिता २ । छर्दिप्यति छर्त्स्यति । छर्दिप्यते छर्त्स्यते । अछर्दिप्यत् अछर्त्स्यत् । अछर्दिप्यत्-अछर्त्स्यत् । इरितो वा । अछृदत् अछर्दीत् अछर्दिष्ट ॥

उच्छृदिर् दीप्तिदेवनयोः । उहरावितौ । पूर्ववत् प्रत्ययाः । ‘रुधादेर्नम्’ । अनेन चतुर्षु नन्प्रत्ययो भवति । छृणत्ति । अत्र ‘उसे चपा ज्ञप्तात्ताम्’ । अनेन दस्य तः । ‘तश्चापदान्ते ह्रस्वे’ । अनेन नस्यानुस्वारो भवति । छृन्तः छृन्दन्ति । इत्यादीनि रूपाणि पूर्वसदृशानि पूर्वोक्तैरेव सूत्रैः सिध्यन्ति । छृन्ते छृन्धाते छृन्दते । चतुर्णां लकाराणां रूपाणि पूर्वसदृशानि । लिट् लकारे द्वित्वादिकं सर्वं भवति । पूर्वस्य रः । ‘उपधायाः’ । अनेन गुणः । ‘ज्ञप्तात्ताम्०’ । चच्छर्द चच्छर्दतुः चच्छर्दुः । चच्छर्दिथ । आत्मनेपदे । चच्छर्दे चच्छर्दाते चच्छर्दिरे । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति । छृधात् । ‘सिखीः०’ । अनेन गुणनिषेधः ‘खसे०’ छर्त्सीष्ट । नृत् नृद् छृद् अनेन वक्ष्यमाणेन वेद् । ‘उपधाया लघोः’ । अनेन गुणः । छर्दिता । अन्येषां रूपाणि सुगमानि । छर्दिप्यति । ‘नृत्तृद्०’ । अनेन वा इट् । ‘उसे०’ । छर्त्स्यति । इत्यादीनि । छृद् । द्वाविटौ सेलोपः । गुणः । अडागमः । अछर्दीत् अछर्दिष्टाम् अछर्दिषुः । अन्यानि सुगमानि । आत्मनेपदे साधन पूर्ववत् । अछर्दिष्ट अछर्दिषाताम् अछर्दिषत् । इत्यादीनि । अस्य धातोरिरितो वा । अनेन इप्रत्ययो भवति । ङित्वाद्गुणभावः । अछृदत् अछृदताम् अछृदन् । अछृदः अछृदतम् अछृदत् । अछृदम् अछृदाव अछृदाम् । साधनमेतादृशं शवशः कृतम् ॥

उच्छृदिर् हिंसानादरयोः । छृणत्ति छृन्तः छृन्दन्ति । छृन्ते । छृन्धात् । छृन्दीत् । छृणत्तु छृन्ताम् । अछृणत् अछृन्त । ततर्द । ततृदे । तृधात् । तृत्सीष्ट तर्दिपीष्ट । तर्दिप्यति-तर्त्स्यति । तर्दिप्यते तर्त्स्यते । अतर्दिप्यत्-अतर्त्स्यत् ।

हिसि हिंसायाम् । इदित् इति नुम् ॥ नमः ॥ नमः प्रत्ययात्परस्य नस्य लोपो भवति ॥ हिनस्ति हिंस्तः हिंसन्ति । हिंसात् । हिनस्तु । धौ सलोपो वा । सस्य द इति केचित् । हिन्धि हिन्धि । अहिनत् अहिनद् ॥ दिपि सस्य दः सिपि वा ॥ अहिनत् अहिनः । जिहिंस । हिंसात् । हिंसिता । हिंसिष्यति । अहिंसिष्यत् । अहिंसीत् ॥

‘हिसि हिंसायाम् । तिबादयः । ‘इदितो नुम्’ । पश्चात् । ‘रुधादेर्नम्’ । अनेन नम्प्रत्ययो भवति । हिनस् तिप् इति जाते ॥ सूत्रम्—‘नमः’ ॥ नमः एकपद सूत्रम् । नमः प्रत्ययात्परस्य नकारस्य लोपो भवति । अनेन नकारस्य लोपः । ‘स्वरहीनो’ । हिनस्ति । ‘नमसोऽस्य’ । ‘नञ्चापदान्ते’ अनेन नमो नकारस्यानुस्वारः । हिंस्तः हिंसन्ति । अनेनैव प्रकारेणान्यानि रूपाणि साध्यानि । हिंसात् । हिनस्तु हिंसात् हिंसात् हिंसन्तु । ‘क्षसाद्धिर्हे’ । तदा हिंस् धि इति जाते । सूत्रम् । धौ ॥ धौ परे सति सकारस्य लोपो भवति । वा सकारस्य दकारो भवति । यदा सकारस्य लोपः तदा हिंघि । यदा सकारस्य दकारस्तदा हिंघि । अन्यानि सुगमानि । लङ्लकारे । ‘दिवादावद्’ । अहिंस् दिप् इति जाते ॥ सूत्रम्—‘दिपि सस्य दः ०’ ॥ अनेन सकारस्य दकारः । ‘विस्लोर्हसात्’ । ‘वावसाने’ । अहिनत् अहिनद् अहिंस्ताम् अहिंसन् । अहिनत् अहिनः अहिंस्ताम् अहिंस । अहिनसम् अहिंस अहिंस । लिङ्लकारे द्वित्वादिकम् । ‘कुदोष्पु’ । जिहिंस जिहिसतुः जिहिंसुः । हिंसात् । हिंसिता । ‘सिसता ०’ अनेन इडागमो भवति । हिंसिष्यति । ‘दिवादावद्’ । अहिंसिष्यत् । लुङ्लकारे । द्वाविटौ । सेलोपः । ‘दिवादावद्’ । अहिंसीत् अहिंसिष्टाम् अहिंसिषुः । इत्यादीनि ॥

भञ्जो आमर्दने । ओ इत् । भनक्ति भङ्कः । बभञ्ज । भज्यात् । भङ्का । भङ्क्ष्यति । अभङ्क्ष्यत् ॥

‘भञ्जो आमर्दने । ओकार इत् । तिबादयः । ‘रुधादेर्नम्’ । भनज् तिप् इति जाते । ‘नमः’ । ‘चोः कुः’ । ‘स्वसे चपा ०’ । भनक्ति । ‘नमसोऽस्य’ अनेन नित्यकारस्य लोपः । ‘नञ्चापदान्ते ०’ । भङ्कः भञ्जति । ‘किलात्’ । ‘कपः’ । भनक्षि । भञ्ज्यात् भञ्ज्याताम् भञ्ज्युः । भनक्तु भङ्कात् भङ्काम् भञ्जन्तु । भङ्गि भङ्गात् भङ्गम् भङ्क । भनजानि भनजाय भनजाम् । ‘चोः कुः’ । ‘विस्लोर्हसात्’ । ‘दिवादावद्’ । ‘वावसाने’ । अभनक् अभनम् अभङ्काम् अभञ्जन् । अभनक् अभनत् अभङ्गम् अभङ्क । अभनजम् अभञ्च अभञ्चम् । लिङ्लकारे द्वित्वादिकं । ‘झपानाम्’ । वमञ्च वमञ्चतु वमञ्चुः । वमञ्चिय । ‘अत्त्वतः’ । ‘चोः कुः’ । ‘स्वसे चपा ०’ । वमङ्कय । इत्यादीनि । भज्यात् । अत्र ‘नोलोपः’ अनेन नकारस्य लोपः । भञ् ता इति जाते । ‘चोः कुः’ । ‘स्वसेचपा ०’ । भङ्का भङ्करी भङ्कारः । भञ् स्वप् तिप् इति जाते । ‘चोः कुः’ । ‘स्वसे ०’ । ‘किलात् ०’ । ‘कप ०’ । भङ्क्ष्यति । ‘दिवादावद्’ । अभङ्क्ष्यत् । लुङ्लकारे । ‘भूते सिः’ सेः । ‘दिवादावद्’ । अभञ्च सि ईद् दिप् इति जाते ॥

साचनितो नित्यं वृद्धिः ॥ अनितो धातोर्नित्यं वृद्धिर्भवति परस्यपदे सौ परे । अभादक्षीत् अभाङ्काम् अभादलुः ॥

सूत्रम् 'सावनिटो नित्यं वृद्धिः' ॥ सौ अनिटः नित्यं वृद्धिः । अनिटो धातोर्निर्गमं वृद्धिर्भवति परस्मैपदे सौ परे । सुगममिदं सूत्रम् । 'घोः कुः' । 'रसे०' । 'किलान्०' । 'कप०' अमाह्वीत् । 'हसान्०' । अमाह्वीत् अमाह्वीत् । अन्यानि सुगमानि ।

अञ्जु व्यक्तिप्रक्षणकान्तिगतिषु । अनक्ति । अञ्जात् अनुक्त । आनरु-आनग् । आनञ्ज । अज्यात् । अञ्जिता । अञ्ज्वा । अञ्जिष्यति । अञ्जिष्यत् । आञ्जिष्यत् । आञ्जिष्यत् ॥ अञ्जेः सौ नित्यमिदञ्चाच्यः ॥ आञ्जीत् । इति रुद्रादिषु परस्मैपदिनः ॥ १७ ॥

अञ्जु व्यक्तिप्रक्षणकान्तिगतिषु । ऊकार इङ्विकल्पार्थः । तियादयः । 'हधादेर्नम्' । 'घोः कुः' । 'रसे०' । अनक्ति । 'नमसोऽस्य' । अङ्कः । अञ्जन्ति । अज्यात् अज्याताम् अज्युः । अनुक्त अञ्जात् अञ्जाम् अञ्जन्तु । अङ्गि । 'दियादावट्' । 'सरादेः परः' । 'सवर्णे दीर्घः' । 'घोः कुः' । 'दिस्वोर्हसान्' । 'वायसाने' । आनरु आनग् । 'नमः' । आह्वीत् । 'नश्चापदान्ते' आह्वीत् । अन्यानि सुगमानि । लिट्कारे । द्वित्वादिकम् । 'नुगशां०' । 'आभ्योर्णादौ' । आनञ्ज आनञ्जतुः आनञ्जुः । आनञ्जिष्य । अज्यात् । 'ऊदितो वा' । अनेन सूत्रेण इङ्विकल्पो भवति । अञ्जिता । इहभावे । 'घोः कुः' । 'रसे०' । अञ्ज्वा । अञ्जिष्यति । इहभावे । कृत्यम् । 'रसे०' पठ्यम् । 'कप०' । अङ्क्यति । 'दियादावट्' । आञ्जिष्यत् । इहभावे । आङ्क्यत् । छुट्कारे । इङ्विकल्पे प्राप्ते । सूत्रम् 'अञ्जेः०' ॥ अञ्जेर्पातोः सौ नित्यं इङ् वाच्यः । अन्यत् साधनं तु पूर्ववत् । आञ्जीत् आञ्जिष्यात् आञ्जिषुः । इत्यादीनि । इति परस्मैपदिनः कथिताः ॥ १७ ॥

रुद्रादिष्वात्मनेपदिनः १८

अधात्मनेपदिनः ॥ त्रिइन्धी दीप्तौ । त्रिई इतौ । इन्धे । इन्धीत् । इन्धाम् । ऐन्ध इन्धाश्चक्रे । इन्धिपीष्ट । इन्धिता । इन्धिष्यते । ऐन्धिष्यत । ऐन्धिष्ट ॥ इति रुद्रादिष्वात्मनेपदिनः ॥ १८ ॥ इति नन्विकरणा रुद्रादयः ॥

अधात्मनेपदिनः कथ्यन्ते । त्रिइन्धी दीप्तौ । त्रिई इतौ । तत्रादयः । 'रुद्रादेर्नम्' । 'नमः' । 'तथोर्धः' । 'नमसोऽस्य' । 'नश्चापदान्ते' । 'हसान्' । इन्धे इन्धाते इन्धते । इन्धीत् इन्धीयाताम् इन्धीरन् । इन्धाम् इन्धाताम् इन्धताम् । 'दियादावट्' । 'सरादेः परः' । 'अइए' । 'एऐऐ' । अन्यत् साधनं तु पूर्ववत् । ऐन्ध ऐन्धाताम् ऐन्धत । ऐन्धाः ऐन्धाताम् ऐन्धाम् । 'कासादिप्रत्ययादाम्' अनेनाम् । अन्यत्साधनं तु पूर्ववत् । इन्धांचक्रे । इन्धामास । इन्धांचभूव । रूपाणि सुगमानि । 'सिसवा०' अनेनेट् । इन्धिपीष्ट । इन्धिता । इन्धिष्यते । द्वावडागमौ । 'अइए' । 'एऐऐ' । ऐन्धिष्यत । छुट्कारे । ऐन्धिष्याताम् ऐन्धिष्यत । इत्यात्मनेपदिनः समाप्तिमगमन् । इति नन्विकरणा रुद्राद्यौ धातवः कथिताः ॥ १८ ॥

तनादिभूमयपदिनः १९

अथ तनादयः ॥ सर्वे उभयपदिनः । तनु विस्तारे ॥ तनादेरूप ॥ तनादे-
र्गणादुप् प्रत्ययो भवति चतुर्थे परेषु ॥ अपोऽपवादः । नूपः । तनोति तनुते ।
तनुयात् तन्वीत । तनोतु तनुताम् । अतनोत् अतनुत । तवान तेनतुः तेनुः ।
तेने । तन्यात् तनिपीष्ट । तनिता २ । तनिप्यति तनिप्यते । अतनिप्यत्
अतनिप्यत । अतानीत् अतनीत् । अतनिष्ट ॥ तनादेरकरोतेस्तन्धासोर्वा
सिलोपो वाच्यः ॥ लोपस्त्वनुदात्तताम् । अतत । अतथाः अतनिष्ठाः ॥

अथ तनादयो घातवः कथ्यते । तनादयः सर्वे उभयपदिनः सन्ति । तनु विस्तारे ति-
यादयः तनादयश्च प्रत्यया भवन्ति । सूत्रम् 'तनादेरूप' ॥ तनादेः णप् । तनादेर्गणाश्चतुर्थं
लकारेषु परेषु णप्प्रत्ययो भवति । अपोऽपवादः । अनेन णप् । तेनु तिप् इति जाते ।
'नूपः' अनेन शुणः । तनोति तनुतः । 'नुधातोः' तन्वन्ति । तनोपि तनुथः तनुथ ।
तनोमि । ओर्ध्वमोर्धा लोपः । तनुवः तन्वः । तनुमः तन्मः । तनुते तन्वाते । 'आतोन्तो-
दनतः' । तन्वते । इत्यादीनि । तनुयात् । 'नुधातोः' । तन्वीत । तनोतु । द्वौ परे 'ओर्वादेः'
तनु । तनुताम् तन्वाताम् तन्वाताम् । तनुष्व । अन्यानि मुगमानि । 'दिवादावट्' । अत-
नोत् अतनुताम् अतन्वन् । आत्मनेपदे । अतनुत । इत्यादीनि रूपाणि ज्ञातव्यानि । लिट्-
लकारे । 'द्विश्च' । 'पूर्वस्य' । 'अत उपधायाः' । तवान । 'लोपः पचाम्' । तेनतुः तेनुः ।
'अस्त्वतः' । तेनिथ ततन्ध । इत्यादीनि । आत्मनेपदे । तेने तेनाते तेनिरे । अन्यानि मुग-
मानि । तन्यात् । 'सिसता०' । पत्वम् । तनिपीष्ट । तनिता । छुङ्लकारे । 'गित्पे' । अनेन
गित्त्वात् वृद्धिः । अन्यस्ताधनं मुगमम् । अतानीत् अतानिष्टाम् अतानिपुः । आत्मनेपदे ।
अतनिष्ट ॥ सूत्रम्—'तनादेः०' ॥ अकरोतेस्तनादेस्तन्धासोः परयोः सेर्लोपो वाच्यः । अनेन
वा सेर्लोपः । लोपस्त्वनुदात्त० । अनेन नकारस्य लोपः । अतत अतनिषाताम् अतनिषत ।
सेर्लोपः । नकारस्य लोपः । अतथाः अतनिष्ठाः । अन्यानि मुगमानि ॥

क्षण क्षिणु हिंसायाम् । क्षणोति क्षणुते । क्षणुयात् क्षणीत । क्षणोतु क्षण-
ताम् । अक्षणोत् । अक्षणुत । चक्षाय चक्षणे । क्षण्यात् । क्षणिपीष्ट ।
क्षणिता २ । क्षणिप्यति क्षणिप्यते । अक्षणिप्यत् अक्षणिप्यत । ह्यन्तक्षण
इति न वृद्धिः । अक्षणीत् अक्षणिष्ट-अक्षत अक्षथाः-अक्षणिष्ठाः ॥

क्षण क्षिणु हिंसायाम् । पूर्वयत् प्रत्यया भवन्ति । 'तनोरूप' । 'नूपः' णत्वम् । क्षणोति
क्षणुतः क्षणन्ति । क्षणुते । क्षणुयान् । क्षणीत । क्षणोतु । क्षणुताम् अक्षणोत् । अक्षणुत ।
लिट्-लकारे । 'द्विश्च' । 'पूर्वस्य' । 'कुक्षुः' । 'अत उपधायाः' । चक्षाय चक्षणुतः चक्षणुः ।
चक्षणे चक्षणाते चक्षणिरे । क्षण्यात् । 'सिसता०' । पत्वम् । क्षणिपीष्ट । क्षणिता ।
क्षणिता । अन्येषां मूलान् शेषानि । छुङ्लकारे द्वाविटौ । सेर्जित्त्वान् । 'अत उपधायाः' ।
अनेन वृद्धौ प्राप्तायाम् । 'ह्यन्तक्षण' । अनेन तन्निषेधः । अक्षणीत् । अन्यानि मुगमानि ।

आत्मनेपदे । अक्षणिष्ट । 'तनादेः' अनेन वा सेर्लोपः । 'लोपस्त्वनुदात्त०' । अक्षत अक्ष-
णिपाताम् अक्षणिपत । अक्षणिष्ठाः । वा सेर्लोपः । अक्षथाः । इत्यादीनि ॥

तनादेरुपधाया गुणो वा पिति ॥ क्षिणोति क्षेणोति । अक्षेणीत् अक्षित-
अक्षेणिष्ट ॥

क्षिणुयातो रूपाणि कथ्यन्ते । प्रत्ययादयः पूर्व्वन् । 'तनादेरुप्' ॥ सूत्रम्—'तनादेः०' ॥
तनादेर्धातोरुपधाया गुणो वा भवति पिति प्रत्यये परे । क्षिणोति । क्षेणोति । क्षिणुते ।
क्षिणुयात् । क्षिण्वीत् । क्षिणोतु । क्षेणोतु । क्षिणुताम् । अक्षिणोत् । अक्षेणोत् । अक्षिणुत् ।
अन्यानि रूपाणि सुगमानि । लिट्ङ्कारे । 'उपधाया लपोः' । चिक्षेण चिक्षिणुतः
चिक्षिणुः । चिक्षिणे चिक्षिणाते चिक्षिणिरे । इत्यादीनि । क्षिण्वान् । 'सितता०' । क्षेणि-
पीष्ट । क्षेणिता क्षेणिता । छुङ्ङ्कारे अक्षेणीत् । आत्मनेपदे । अक्षेणिष्ट । अक्षेत् ।
इत्यादीनि ॥

पशु दाने । सेने । सायात् सन्यात् । असात्-असनिष्ट । असाथाः-असनिष्ठाः ॥

पशु दाने । पूर्व्वयात् प्रत्ययाः । 'तनादेरुप्' । 'आदेः णः सः' । 'नूपः' । सनोति ।
सनुतः । सनुते । सनुयात् । सन्वीत् । सनोतु । हौ परे । सनु । सनुताम् । असनोत् ।
असनुत । रूपाणि सुगमानि । लिट्ङ्कारे । द्वित्वाविकम् । वृद्धिः । समान । 'लोपः
पचा०' । सेनतुः सेनुः । सेने सेनाते सेनिरे । सन् यान् इति स्थिते । 'जनग्रनमना०' ।
अनेन वा आकारो भवति । सायात् सन्यात् । 'सितता०' । सनिपीष्ट । सनिवा । सनिता ।
छुङ्ङ्कारे । असानीन् । असनिष्ट । असत । असनिष्ठाः । असथाः । इत्यादीनि ॥

इकृञ् करणे । हुवावितौ । गुणः । नूपः । करोति ॥ द्वित्यद्भुः ॥ करोतेरका-
रस्य उकारो भवति इति विभक्ता परतः ॥ कुरुतः कुर्वन्ति । करोपि कुरुयः
कुरुय । करोमि ॥ कुरुकुरोर्न दीर्घः ॥ कृजो नित्यं घनोऽनलोपो
वाच्यः ॥ कुर्वः कुर्मः । कुरुते ॥ कृजो ये ॥ कृञ् उचरस्य उपप्रत्ययस्य
लोपो भवति ये परे ॥ कुर्यात् कुर्वीत् । करोत् करवाणि कुरुताम् कर्ये ।
अकरोत् अकुरुत् । चकार चकृतः चक्रुः । चकर्षे चक्रे । क्रियात् कृपीष्ट ।
कर्ता । करिष्यति । अकरिष्यत् । अकार्षीत् । अकृत अकृपाताम् अकृतत् ॥
संपर्युपेभ्यः करोतेर्भूपणेश्च सुट् । संस्करोति ॥ अद्वित्वव्यवधा-
नेऽपि सुट् स्यात् ॥ समस्करोत् सञ्चस्कार ॥ ससुट् कृजो णादौ
नित्यमिद्वाच्यः ॥ सञ्चस्कारिय । एवमुपस्कुरुते ॥

इकृञ् करणे । हुवावितौ । 'तनादेरुप्' । 'गुणः' । 'नूपः' । करोति । कृ ऽप् तस् इति
जाते । गुणः ॥ सूत्रम्—'द्वित्यद्भुः' ॥ इति अन् वः । करोतेर्धातोर्कारस्य ङकारो भवति
इति विभक्तौ परतः । कुरुतः कुर्वन्ति । करोपि कुरुयः कुरुय । करोति । कुरुवस् इति
जाते । 'ओर्वमोर्वा' अनेन लोपविकल्पे प्राप्ते सूत्रम्—'कृञः०' ॥ वृधो धातोर्निर्घञ्कारम-

कारयोःकारस्य लोपो वाच्यः । अनेन नित्यं लोपः । ‘व्योर्विहसे’ अनेन दीर्घे प्राप्ते । सूत्रम् कुर्तुरोः० ॥ कुरुकुरोः दीर्घो न भवति । अनेन करोतेः दीर्घाभावः । कुर्वः कुर्मः । कुरु पात् । इति जाते ॥ सूत्रम्—‘कृषो ये’ ॥ कृषः । कृष उत्तरस्य उपप्रत्ययस्य लोपो भवति । अनेन उकारस्य लोपः । कुर्यात् कुर्वीत् । करोतु कुरुतात् कुरुताम् कुर्वन्तु । ‘ओर्वाहेः०’ । कुरु । णत्वम् । करवाणि । कुरुताम् कुर्याताम् कुर्याताम् ॥ करवै । अकरोत् । अकुरुत् । रूपाणि सुगमानि । लिट्लकारे द्वित्वादिकम् । ‘रः’ ‘कुहोश्चुः’ । ‘धातोर्नामिनः’ । चकार । चक्रुः । चक्रुः । क्रादित्वाभेदः । चकर्थः । चक्रे चक्राते चक्रिरे । ‘भ्रतोर्दिह’ । क्रियात् पत्वम् । कृपीष्ट । गुणः । कर्ता । कर्ता । ‘इच्छतः स्वपः’ । गुणः । करिष्यति । करिष्यते । ‘दिवादावद्’ अकरिष्यत् अकरिष्यत । लुङ्लकारे । ‘धातोर्नामिनः’ अनेन वृद्धिः । अकार्षीत् अकार्षीम् अकार्षुः । ‘तनादेः०’ । अकृत अकृपाताम् अकृपत ॥ सूत्रम्—‘संपर्युपेभ्यः’ ॥ संपर्युपेभ्यः उपसर्गेभ्यः करोतेर्धातोर्भूषणेऽर्थे सुद्ध भवति । संस्करोति । इत्यादीनि । सूत्रम् ‘अङ्द्वित्व०’ ॥ अङ्द्वित्वव्यवधाने सत्यपि सुद् स्यात् । समस्करोत् । संचस्कार टित्वादादौ भवति सुद् ॥ सूत्रम्—‘समुदकृञः०’ ॥ सुटा सह वर्तमानः समुद् चालौ कृञ् च समुदकृञ् तस्य समुदकृञः । समुदकरोतेर्धातोर्णादौ परे सति नित्यमिड् वाच्यः । संचस्करिथ । एवमुपस्कुरुते ॥

मनु अवबोधने । मनुते मेने । मन्ता ॥

मनु अवबोधने । पूर्ववत् प्रत्यया भवन्ति । ‘तनादेरुप्’ । अयं धातुरात्मनेपदी । मनुते मन्वाते मन्वते । मन्वीत् । मनुताम् । ‘दिवादावद्’ । अमनुत् । रूपाणि सुगमानि । लिट्लकारे द्वित्वादिकम् । ‘लोपः पचाम्०’ । मेने मेनाते मेनिरे । इत्यादीनि । ‘नश्चापदान्ते०’ । मंसीष्ट । मन्ता । मंस्यते । ‘दिवादावद्’ । अमंस्यत् । लुङ्लकारे । अमंस्त अमंसाताम् अमंसत इत्यादीनि ॥

वनु याचने । परस्मैपद्यमित्येके । वनुते ॥ इति तनाद्युभयपदिनः ॥ १९ ॥

इत्युब्विकारणास्तनादयः ॥

वनु याचने । अवमप्यात्मनेपदी । तनादयः प्रत्यया भवन्ति । ‘तनादेरुप्’ । वनुते वन्वीत् । वनुताम् । अवनुत् लिट्लकारे । वादित्वाभेदपूर्वलोपो भवतः । ववने ववनारे ववनिरे । मंसीष्ट । वन्ता । वंस्यते । अवंस्यत् । लुङ्लकारे । अवंस्त अवंसानाम् अवंसत । सर्वत्र ‘नश्चापदान्ते ऋते’ अनेन अनुस्वारः । अयं धातुः परस्मैपदी इति एके आचार्या वदन्ति । तन्मते वनोति । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति । इत्युब्विकारणास्तनादयो धातवः कथिताः ॥ १९ ॥

तुदादिपूभयपदिनः २०

अथ तुदादयः ॥ तत्रादाद्युभयपदिनः ॥ तुद व्यथने । अकार उभयपदार्थः ॥

तुदादेरः ॥ तुदादेर्गणादप्रत्ययो भवति चतुर्थे परेषु ॥ अपोऽपवादः ॥

ङित्वाच्च गुणः । तुदति तुदते । तुदेत् । तुदेत् । तुदतु तुदताम् । अतुदत्

अतुदत् । तुतोद तुतुदे । तुयात् । तुत्सीष्ट । तोना तोत्स्यति तोत्स्यते ।
अतोत्स्यत् अतोत्स्यत् । अतोत्सीत् अतोत्स्यत् अतोत्सुः । अतुत् अतुत्सागम्
अतुत्सत् ॥

अथ तुदादयो धातवः कथ्यन्ते । तत्रादाभुभगपरिणो धातवः भवन्ति । तुद कथ्यते । अ-
कार उभयपदार्थः । तिनादयोऽप्यत्र प्रत्यया भवन्ति । सूत्रम्—‘तुदादेरः’ ॥ तुदादेः अः ।
तुदादेर्गणान् अः प्रत्ययो भवति चतुर्षु परेषु । अपोऽपवादः । निन्वाप्त गुणः । तुदन्ति ।
आत्मनेपदे । तुदते । रूपाणि सुगमनि । तुदेत् तुदेत् । तुदयु तुदताम् । अनुदय अनुदत् ।
रूपाणि भूधातुयन् । किंतु गुणाभावात् । लिट् लकारे द्वित्वादिकम् । ‘उभयाया लपोः’ अनेन
गुणो भवति । तुतोद तुतुदनुः तुतुदुः । तुतोदिय । इत्यादीनि । आत्मनेपदे । तुतुदे ।
तुयात् । ‘यसे०’ । तुत्सीष्ट । अन्येषां मूलतो ज्ञेयानि । लुट् लकारे । ‘अतिथो नानिबन्धः’ ।
अनेन वृद्धिः । अतोत्सीत् । ‘शसान्०’ । अनेन सेलौषः । अतोत्स्यत् अतोत्सुः । इत्यादीनि ।
आत्मनेपदे । ‘शसान्०’ अनेन श्से परे सेलौषः । ‘सिस्वोः०’ । अनेन गुणनिषेधः । अनुग
अतुत्साताम् अतुत्सत् । इत्यादीनि भवन्ति ॥

भ्रस्जो पाके ॥ ओ इत् ॥ अन्यत्र सो जः ॥ शस्परत्याभावे सस्य जो
भवति ॥ ग्रहां कृति च ॥ अप्रत्ययो डिङ्गत् ॥ भृजति भृजते । यभ्रज ।
‘असंयोगात् इति किन्वाभावान्न संप्रसारणम् । यभ्रजतुः यभ्रजुः । यभ्रजिथ-
यभ्रष्ट यभ्रजे ॥ भृजतेः सकाररेफौ लुट्वा रमागमोऽनपि वा
चाच्यः ॥ यमर्ज यमर्जे । भृज्यात् भृज्यात् । भ्रष्टीष्ट-भर्षीष्ट । अष्ट-भर्ष ।
भ्रस्यति-भर्ष्यति । अभ्रस्यत्-अभर्ष्यत् । अभ्राशीत्-अभर्षीत् । अभ्रष्ट-
अभर्ष ॥

भ्रस्जो पाके । ओकार इत् । तिनादयो भवन्ति । ‘तुदादेरः’ । अनेन अप्रत्ययो भवति ॥
सूत्रम्—‘अन्यत्र सो जः’ ॥ अन्यत्र सः जः । शस्परत्याभावे सति सकारस्य जकारो भवति ।
अनेन सस्य जकारः । सूत्रम्—‘अप्र०’ ॥ अप्रत्ययो डिङ्गत् शातव्यः । निन्वात्संप्रसारणम् ।
‘ग्रहां कृति च’ । अनेन भवति । भृजति भृजते । चतुर्णां लकारणं रूपानि सुगमनि ।
लिट् लकारे । ‘द्विष्ट’ । किन्वाभावान्न संप्रसारणं न भवति । यभ्रजतुः यभ्रजुः । यभ्रजिथ
यभ्रष्ट । आत्मनेपदे । यभ्रजे यभ्रजाते यभ्रजिरे । इत्यादीनि ॥ ‘भृजतेः०’ । भृजतेर्धानोः
सकाररेफौ लुट्वा रमागमोऽनपि वा वाच्यः । सुगमनिर्दं सूत्रम् । निन्वात्संप्रसारणो
भवति । तत्पश्चे । यमर्ज यमर्जतुः यमर्जुः । आत्मनेपदे । यमर्जे । इत्यादीनि । ‘अन्यत्र
सो जः’ संप्रसारणम् । भृज्यात् । ‘भृजतेः’ । भर्षीत् । भ्रम्ज् सीष्ट इति स्थिते । ‘रसोय-
चोश्च’ । अनेन सस्य लोपः । ‘चोः कुः’ । ‘यसे०’ । पत्वम् । ‘असंयोगो०’ । भ्रष्टीष्ट ।
‘भृजतेः०’ । तदा । भर्षीष्ट । अन्येषां मूलाद् शातव्यानि सर्वाणि रूपाणि अनेनैव प्रकारेण
सिध्यन्ति । लुट् लकारे । ‘अतिथो नानिबन्धः’ अनेन वृद्धिः । अन्यन्मावत्तं तु पूर्वम् ।
अभ्राशीत् । ‘शसान्’ । अनेन सेलौषो भवति । अभ्राष्टम् अभ्राष्टुः । रमागमे कृते ।

अभार्क्षीत् । आत्मनेपदे 'स्कोराद्योश्च' । 'छक्षप०' । अनेन पकारः । अभ्रष्ट अभ्रक्षाताम् अभ्रक्षत । रमागमे कृते । अभर्ष्ट । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति ॥

दिश अतिसर्जने । दिक्षीष्ट । अदिक्षत् अदिक्षत ॥

दिश अतिसर्जने । अकार उभयपदार्थः । पूर्ववत्प्रत्यया भवन्ति । 'तुदादेरः' । दिशति दिशते । चतुर्णां लकाराणां रूपाणि सुगमानि । लिट्लकारे । 'उपधाया लघोः' अनेन गुणः । विदेश विदिशे । अन्यानि रूपाणि सुगमानि । दिश्यात् । दिश् सीष्ट इति स्थिते । 'छक्षप०' । 'पढोः०' । पत्वम् । 'कपसंयोगे क्षः' दिक्षीष्ट । पत्वम् । घृत्वम् । देष्टा । अत्र गुणो भवति । देष्टा । देख्यति देख्यते । अदेक्ष्यत् अदेक्ष्यत । 'हृशपान्तात्०' अनेन छुङ् मि सक् । अन्यत्साधनं तु पूर्ववत् । अदिक्षत् । आत्मनेपदे । अदिक्षत अदिक्षाताम् अदिक्षत । इत्यादीनि भवन्ति ॥

क्षिप प्रेरणे ॥ क्षिप्सीष्ट । अक्षिप्त ॥

क्षिप प्रेरणे । प्रत्ययावयः पूर्ववत् । क्षिपति क्षिपते । लिट्लकारे द्वित्वादिकम् । 'गुणः' । विक्षेप विक्षिपे । क्षिप्यात् । क्षिप्सीष्ट । क्षेप्ता क्षेप्ता । अन्येषां रूपाणि सुगमानि । छुङ् लकारे 'अनिटः' । अनेन वृद्धिः । अक्षेप्सीत् । 'ह्रसात्०' । अक्षेप्ताम् । आत्मनेपदे । अक्षिप्त । इत्यादीनि रूपाणि ॥

कृष् विलेखने । कृक्षीष्ट कष्टा-कर्ष्टा । अकार्षीत् अकार्षीत् । अकृक्षत-अकृष्ट अकृक्षाताम् अकृक्षत ॥

कृष् विलेखने । 'तुदादेरः' । कृपति कृपते । चतुर्णां रूपाणि सुगमानि । लिट्लकारे । 'द्विश्च' । 'रः' । 'कृहोश्चुः' । 'उपधाया लघोः' चकर्म चकृपतुः चकृपुः । 'अस्वतः' । चकर्पिथ चकर्ष्ट । चकृपे चकृपाते चकृषिरे । इत्यादीनि । कृप्यात् । कृप् सीष्ट इति स्थिते । 'सिष्योः०' अनेन गुणनिषेधः । 'पढोः०' । पत्वम् । 'कपसंयोगे क्षः' । कृक्षीष्ट । गुणः । घृत्वम् । कर्ष्टा । 'रारो ह्रसे' । अनेन अरो रकारो वा भवति । कष्टा कर्ष्टा । कर्ष्यति कर्ष्यति । अन्येषां रूपाणां सिद्धिरनेनैव प्रकारेण । छुङ् लकारे । 'अनिटः०' । अनेन वृद्धिः । अन्यत्साधनं तु पूर्वसदृशमस्ति । अकार्षीत् अकार्षीत् । अत्र 'ह्रसात्' । अनेन सेल्लोपो भवति । अकार्षीः 'रारो ह्रसे०' । अकार्षीत् । आत्मनेपदे । 'सिष्योः०' । अनेन गुणनिषेधः । 'ह्रसात्०' । अनेन ह्रसे परे सेल्लोपः । अकृष्ट अकृक्षाताम् 'आतोन्तो०' । अकृक्षत । 'हृशपान्तात्०' । अकृभत् । आत्मनेपदे । अकृक्षत । अकृक्षाताम् । 'आतोन्तो०' । अकृक्षत । इत्यादीनि रूपाणि शास्त्रव्यानि ॥

मिल संगमने । मिमिले । अमेलिष्ट ॥

मिल संगमने । अकारः । 'तुदादेरः' । मिलति मिलते । चतुर्णां रूपाणि सुगमानि । लिट्लकारे द्वित्वादिकम् । 'उपधाया लघोः' । मिमेल मिमिलतुः मिमिलुः । मिमेलिय । इत्यादीनि । मिमिले । मित्यान् । 'उपधाया लघोः' । मेलिषीष्ट । अत्र पत्यं च भवति । मेलिता मेलिता । मेलिष्यते मेलिष्यति । अमेलिष्यन् । अमेलिष्यत । छुङ् लकारे ।

ह्राविटो । 'इट ईटि' अनेन सेलौपो भवति । 'दिवादायद्' । अमेलीत् अमेलिष्टाम् अने-
लिपुः । आत्मनेपदे । अमेलिष्ट अमेलिषाताम् अमेलिषत् । इत्यादीनि ॥

मुच्य मोक्षणे ॥ मुचादेर्मुम् ॥ मुचादीनां मुमागमो भवति अप्रत्यये परे ॥
मुञ्चति मुञ्चते । मुमोच मुमुचे । मुच्यात् । सिस्वोः । अनेन गुणाभावः । चोः
कुः । मुक्षीष्ट । मोक्ता २ । मोक्षयति मोक्षयते । अमोक्षयत् अमोक्षयत् । अमु-
चत् अमुक्त ॥

मुच्य मोक्षणे । लृकारो लिट्कार्यार्थः । 'तुदादेरः' ॥ सूत्रम्—'मुचादेर्मुम्' ॥ मुचादेः
मुम् । मुचादीनां धातूनां मुमागमो भवत्यप्रत्यये परे । मुच् लृप् विद् लिप् सिच् कृत् पिच्
खिद् एते मुचादयो धातवो ह्रासव्याः । 'मिदन्त्या०' मुञ्चति मुञ्चते । चतुर्णां लकाराणां
रूपाणि सुगमानि । लिट् लृकारे । 'द्विश्च०' । पूर्वस्य । 'व्यघाया लृपोः' । मुमोच मुमुचतुः
मुमुचुः । 'अत्त्वतः' (?) । मुमोचिथ । 'चोः कुः' मुमोम्य (?) ॥ मुमुचे । मुच्यात् । 'चोः
कुः' पत्वम् । 'कपसं०' । 'सिस्वोः' अनेन गुणनिषेधः । मुक्षीष्ट । 'गुणः' । 'चोः कुः' ।
मोक्ता मोक्ता । मोक्षयति मोक्षयते । अमोक्षयत् अमोक्षयत् । 'लित्पुपादेर्हः' अनेन लुङि
अप्रत्ययो भवति । 'डित्वाद्गुणाभावः' । अमुचत् । आत्मनेपदे । 'ह्रसात्' अनेन सेलौपो
भवति ह्रासे परे । अमुक्त अमुक्ताताम् अमुक्षत् ॥

लुप् छेदने । लुम्पति । लुप्सीष्ट अलुपत् ॥

विद् लामे । विन्दति । अपेदिष्ट । अनिङ्यमित्येके । वेत्ता ॥

लुप् छेदने 'तुदादेरः' । 'मुचादेर्मुम्' । लुम्पति लुम्पते । चतुर्णां रूपाणि सुगमानि ।
लिट् लृकारे । लुलोप लुलुपे । लुप्यात् । 'सिस्वोः' अनेन गुणनिषेधः । लुप्सीष्ट । लोप्ता
लोप्ता । लोप्स्यति लोप्स्यते । अलोप्स्यत् अलोप्स्यत् । 'लित्पुपादेर्हः' । अलुपत् । आत्मने-
पदे । 'ह्रसात्' । अलुप्त अलुप्ताताम् अलुप्सत् । इत्यादीनि ॥

लिप् उपदेहे । 'मुच् लृप् विद् लिप् सिच् कृत् पिच् खिद्' एते मुचादयः ॥

लिम्पति । लिलेप । अलिपत् अलिपत् ॥

लिपिसिचिह्वयतीनामात्मनेपदे सेडौ वा वाच्यः ॥ अलिप्त ॥

सूत्रम्—'लिपिसिचिह्वयतीनामात्मनेपदे सेडौ वा वाच्यः' । अनेना-
त्मनेपदेऽपि सेडौः । अलिपत् अलिपेताम् अलिपन्त । इत्यादीनि ॥

पिच्य क्षरणे । सिञ्चति । सिपेच । सिच्यात् । सिक्षीष्ट । सेक्ता सेक्ता ।

सेक्षयति । असिचत् असिचत् असिक्त ॥ इति तुदादिपूयपदिनः ॥ २० ॥

पिच्य क्षरणे । 'तुदादेरः' । 'मुचादेर्मुम्' । 'आदेः ण्यः क्यः' । सिञ्चति सिञ्चते ।
'अन्येषां सुगमानि । लिट् लृकारे द्वित्वादिकम् । पत्वम् । 'गुणः' । सिपेच सिपिचतुः
सिपिचुः । सिपेचिथ । 'अत्त्वतः' । 'चोः कुः' । सिपेम्य (?) । सिपिचे । सिच्यात् । 'चोः
कुः' । पत्वम् । 'कप०' 'सिस्वोः' अनेन गुणनिषेधः । सिञ्चिष्ट । 'गुणः' । 'चोः कुः' ।

सेक्ता सेक्ता । सेक्ष्यति सेक्ष्यते । असेक्ष्यत् असेक्ष्यत । 'लिट्पुषादेर्ङः' । असिचत् ।
 'लिपिसिचि०' । असिचत् असिचेताम् असिचन्त । डेरभावपञ्चे । 'झसात्०' । 'चोः कुः' ।
 असिक्त असिक्षाताम् असिक्षत । इत्यादीनि । इत्युभयपदिनो घातवः कथिताः ॥ २० ॥

तुदादिपु परस्मैपदिनः २१

अथ परस्मैपदिनः । कृती छेदने । कृन्तति । चकर्त । कृत्यात् । कर्तिता ।
 कर्तिष्यति । अकर्तिष्यत् अकर्तीत् ॥

अथ परस्मैपदिनो घातवः कथ्यन्ते । तिवाद्यः सर्वत्र भवन्ति । 'तुदादेरः' । अयमपि
 चतुर्षु भवति । कृती छेदने । ईकार इत् । 'मुचादेर्मुम्' । कृन्तति कृन्तते । चतुर्णां
 सुगमानि रूपाणि । लिट्लकारे । 'द्विश्च' । 'रः' । 'उपधाया लघोः' । 'कुहोश्चुः' । चकर्त
 चकृततुः चकृतुः । चकृत । कृत्यात् । 'सिसता०' । 'गुणः' । कर्तिता । कर्तिष्यति । अकर्तिष्यत् ।
 लुङ्लकारे । द्वाविटौ । सेलौपः । 'उपधाया लघोः' । अकर्तीत् अकर्तिष्ठाम् अकर्तिषुः ॥

लुभ विमोहने । लोभिता लोब्धा । अलोमीत् ॥

लुभः विमोहने । 'तुदादेरः' । लुभति । लुभेत् । लुभतु । अलुभत् । लिट्लकारे ।
 द्वित्वादिकम् । 'उपधाया लघोः' । लुलोभ । लुलुभतुः लुलुभुः । लुभ्यात् । 'इपुसद्०' ।
 लोभिता । इडभावे गुणः । 'तयोर्धः' । 'झवे जवाः' । लोब्धा लोब्धारी लोब्धारः । लोभि-
 ष्यति । अलोभिष्यत् । लुङ्लकारे । द्वाविटौ । 'उपधाया लघोः' । अलोमीत् अलोमिष्ठाम्
 अलोमिषुः ॥

चृती हिंसाग्रन्थनयोः । चर्तिष्यति चर्त्स्यति । अचर्तीत् ॥

चृती हिंसाग्रन्थनयोः । ईकार इत् । 'तुदादेरः' । चृतति । चृतेत् । चृततु । अचृतत् ।
 लिट्लकारे । 'द्विश्च०' । पूर्वस्य रः । 'उपधाया लघोः' । चर्तत् अचृततुः चचृतुः । चृत्तात् ।
 'सिसता०' । 'गुणः' । चर्तिता । 'चृतृदृ०' । अनेन स्यपि वा इत् । चर्तिष्यति चर्त्स्यति ।
 अचर्तिष्यत् । लुङ्लकारे द्वाविटौ । अचर्तीत् अचर्तिष्ठाम् अचर्तिषुः ॥

विध विधाने । वेधिता ॥

विध विधाने । 'तुदादेरः' । विधति । चतुर्णां सुगमानि । लिट्लकारे । द्वित्वादिकम् ।
 गुणः । विवेध विविधतुः विविधुः । विध्यात् । 'सिसता०' । 'गुणः' । वेधिता । वेधिष्यति ।
 अवेधिष्यत् । लुङ्लकारे द्वाविटौ । गुणः । सेलौपः । अवेधीत् अवेधिष्ठाम् अवेधिषुः ।
 इत्यादीनि ॥

कुट कौटिल्ये ॥ कुटादेर्णिङ्गद्वर्जः प्रत्ययो ङिङ्गत् ॥ कुकोट कुकुटिय ।

कुटिता । अकुटीत् ॥

कुट कौटिल्ये । अकार इत् । 'तुदादेरः' । कुटति । चतुर्णां रूपाणि सुगमानि । लिट्-
 लकारे । 'द्विश्च' । पूर्वस्य । 'कुहोश्चुः' । 'उपधाया लघोः' । कुकोट कुकुटतुः कुकुटुः ।
 कुकुट इत् यप् इति जाते । 'उपधाया लघोः' । अनेन गुणे प्राप्ते ॥ सूत्रम्—'कुटादेः०' ॥

कुटादेर्घोतोर्विजृम्भजः प्रत्ययो द्विद्वत् । द्वित्वाद्गुणाभावः । चुकुटिथ । कुट्यात् । 'कुटादेः' अनेन द्वित्वाद्गुणो न भवति । कुटिता कुटिप्यति । अकुटिप्यत् । शेषाणि रूपाणि सुगमानि । लुङ्लकारे । द्वाविटौ । गुणाभावः । अकुटीत् अकुटिष्टाम् अकुटिषुः । इत्यादीनि ॥

श्रुट छेदने । श्रुयति श्रुति ॥

श्रुट छेदने । 'क्रमुभ्रमु०' । अनेनास्य धातोर्वा यः प्रत्ययो भवति । 'तुदादेरः' श्रुयति । अप्रत्यये कृते सति । श्रुति । एवं चतुर्णां रूपाणि । लिट्लकारे । तुग्रोट तुग्रुटवुः तुग्रुडुः । तुग्रुटिथ । श्रुट्यात् । श्रुटिता । कुटादित्वाद्गुणो न भवति । श्रुटिप्यति । अश्रुटिप्यत् । लुङ्लकारे । द्वाविटौ । सेलौषः । 'दिवादावद्' । अश्रुटीत् । अश्रुटिष्टाम् अश्रुटिषुः । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति ॥

ओग्रधू छेदने । ओऊ इतौ । ग्रहां कृति च । वृश्चति । वग्रश्च ववृश्चतुः ववृश्चुः । वग्रश्चिथ वग्रष्ट । वृश्चात् । ऊदितो वा । ग्रथिता वष्टा । स्कोराद्योश्च । ग्रथिप्यति व्रक्ष्यति । अव्रक्षीत् अव्राक्षीत् अव्राष्टाम् ॥

ओग्रधू छेदने । ओकारोकारावितौ । 'तुदादेरः' । 'ग्रहां कृति च' । अनेन संप्रसारणं भवति । वृश्चति । चतुर्णां रूपाणि सुगमानि । लिट्लकारे । 'द्विश्च' । 'पूर्वस्य' । वग्रश्च । संप्रसारणम् । वग्रश्चतुः वग्रश्चुः । वग्रश्चिथ । 'ऊदितो वा' । संप्रयोगान्तस्य लोपः । अनेन चकारस्य लोपः 'छशप्०' । घुत्वम् । वग्रष्ट । इत्यादीनि । संप्रसारणम् । वृश्चात् । 'सिस्तवा०' । ग्रथिता । 'ऊदितो वा०' अनेन वा इट् । 'संप्रयोगान्तस्य लोपः' । पत्वम् । घुत्वम् । वष्टा । ग्रथिप्यति । इडभावे । 'स्कोराद्योश्च' । 'चोः कुः' । पत्वम् । 'कपसंप्रयोगे०' । व्रक्ष्यति । अव्रक्षिप्यत् । अव्रक्ष्यत् । लुङ्लकारे । द्वाविटौ । सेलौषः । 'दिवादावद्' । अव्रक्षीत् अव्रक्षिष्टाम् अव्रक्षिषुः । इडभावे । 'स्कोरा०' । 'चोः कुः' । 'अविटो नामिवतः' अनेन वृद्धिः । अव्राक्षीत् । 'स्रसात्' । अनेन सेलौषः । अन्यत्साधनं पूर्ववत् । अव्राष्टाम् अव्राष्टुः ॥

कृ विक्षेपे ॥ कृत इ । किरति । चकार चकरतुः । कीर्यात् । करिता । ईटो ग्रहाम् । करीता । करीप्यति-करिप्यति । अकरिप्यत्-अकरिप्यत् । अकारीत् ॥ उपात्तिकरतेऽछेदेऽर्थे सुङ् वाच्यः ॥ हिंसायां प्रतेश्च ॥ उपस्किरति । उपचस्कार । प्रतिस्किरति ॥

कृ विक्षेपे । 'तुदादेः' । कृत इ । अनेन चकारस्य इत् भवति । किरति । किरित् । किरितु । अकिरित् । लिट्लकारे । 'द्विश्च' । 'रः' । 'कुहोभ्युः' । 'धातोर्नामिनः' । चकार । 'क्रसंप्रयोगात्' अनेन कित्वाद्गुणाभावः । चकरतुः चकरुः । चकरिथ । 'कृत इत्' । 'चोर्विहसे' । कीर्यात् । 'सिस्तवा०' । 'गुणः' । करिता । 'ईटो ग्रहाम्' अनेन वा दीर्घः । करीता । अन्येषां रूपाणि भूलाज्ञेयानि । लुङ्लकारे । 'गित्ते' अनेन सेगित्त्वात् वृद्धिः । 'धातोर्नामिनः' । अकारीत् । 'वृद्धिहेतौ' अनेन दीर्घाभावः । अकारीष्टाम् अकारीषुः । इत्यादीनि ॥ सूत्रम्—'उपात्०' ॥ उपोपसर्गपूर्वात् किरतेर्धातोः छेदनेऽर्थे सुङ्

वाच्यः ॥ सूत्रम्—‘हिंसायाम्०’ ॥ किरतेर्घातोहिंसायामर्थे प्रतिपूर्वाच्च सुङ् वाच्यः ।
 उपस्फिरति । उपचस्कार । हिंसायाम् । प्रतिस्फिरति ॥

‘गृ निगरणे । गिरति ॥ गिरते रस्य वा लः खरे वाच्यः ॥ गिलति ।

जगार-जगाल जगरतुः जगलतुः जगरुः-जगलुः । अगारीत्-अगालीत् ॥

गृ निगरणे । ‘रुत इर्’ अनेनेर् । ‘बुदादेरः’ गिरति ॥ सूत्रम्—‘गिरतेः०’ ॥ गिरतेर्घा-
 तोरकारस्य लकारः खरे परे वाच्यः । अनेन रकारस्य लकारः । गिलति । चतुर्णां
 कृपाणि सुगमानि । लिट्लकारे ‘द्वित्र्य’ ‘रः’ ‘कुहोक्षुः’ ‘धातोर्नामिनः’ अनेन वृद्धिः ।
 जगार । जगाल । ‘रुसंयोगात्’ अनेनाकिस्त्वाद्गुणो भवति । जगरतुः । जगलतुः
 इत्यादीनि । ‘रुत इर्’ । ‘चोर्विहसे’ । गीर्यात् । गरिता गलिता । अन्यानि सुगमानि ।
 लुङ्लकारे । द्वाविटौ । ‘धातोर्नामिनः’ अनेन वृद्धिः । अगारीत् अगारिष्टाम् अगारिषुः ।
 लखे कृते सति । अगालीत् अगालिष्टाम् अगालिषुः । इत्यादीनि ॥

स्पृश स्पर्शने । स्पृशति । पस्पृश । स्पृश्यात् । स्पृष्टा स्पर्ष्टा । स्पृक्ष्यति ।

स्पृक्ष्यति । अस्पृक्ष्यत्-अस्पृक्ष्यत् अस्पाक्षीत् । ‘रो वा’ अस्पाक्षीत् ॥ कृपा-

दीनां वा सिर्ष्यक्तव्यः ॥ तत्पक्षे । ह्यपान्तात्सक् । अस्पृक्षत् ॥

स्पृश स्पर्शने । तिवाढायः । ‘बुदादेरः’ । स्पृशति । लिट्लकारे । ‘द्वित्र्य’ । ‘रः’ । ‘पूर्वस्य
 ह्रसादिः’ । ‘उपधाया लघोः’ । पस्पृश पस्पृशतुः पस्पृशुः । इत्यादीनि । स्पृश्यात् । स्पृश
 ता इति स्थिते । ‘छशाप०’ । अनेन पकारः । ‘उपधाया लघोः’ अनेन गुणः । ‘रायो
 ह्रसे०’ अनेन अरो रकारः । ‘कृपादीना०’ । अनेन विकल्पः । पृत्वम् । स्पृष्टा स्पर्ष्टा ।
 ‘पढोः कः से’ । स्पृक्ष्यति स्पृक्ष्यति । अस्पृक्ष्यत् । अस्पृक्ष्यत् । लुङ्लकारे । ‘अनिटो
 नामिवत्’ अनेन वृद्धिः । अन्यस्ताधन सुगमम् । अस्पाक्षीत् । ‘ह्रसात्०’ । अनेन
 सेलोपः । अस्पाष्टाम् अस्पाष्टुः । अरो रकारे कृते । अस्पाक्षीत् अस्पाष्टाम् अस्पाष्टुः ।
 इत्यादीनि । ‘कृपादीना०’ अनेन ‘भूते सिः’ । अनेन बिहितः सिः प्रत्ययो वा भवति ॥
 सूत्रम्—‘कृपादीना०’ ॥ अनेन कृपादीना धात्ता सर्वत्र सेर्विकल्पः । तदा ‘ह्रपापान्तात्’ ।
 अनेन सक् । अन्यस्ताधनं सुगमम् । अस्पृक्षत् अस्पृक्षताम् अस्पृक्षत् । इत्यादीनि ॥

प्रच्छ शीप्सायाम् । संप्रसारणम् । पृच्छति । प्रप्रच्छ प्रप्रच्छतुः । प्रप्रच्छिष-

प्रप्रष्ट । पृच्छ्यात् । प्रष्टा । प्रक्ष्यति । अप्राक्षीत् ॥

प्रच्छ शीप्सायाम् । ‘बुदादेरः’ । ‘प्रह्ना इति च’ अनेन संप्रसारणम् । पृच्छति । चतुर्णां
 कृपाणि सुगमानि । लिट्लकारे । ‘द्वित्र्य’ । पूर्वस्य । प्रप्रच्छ । संप्रसारणम् । प्रप्रच्छतुः
 प्रप्रच्छुः । प्रप्रच्छिष्य । ‘अत्त्वतः’ । पत्वम् । पृत्वम् । प्रप्रष्ट । इत्यादीनि । संप्रसारणम् ।
 पृच्छ्यात् । पत्वम् । पृत्वम् । प्रष्टा । ‘पढोः कः से’ । ‘विला०’ । ‘कप०’ । प्रक्ष्यति ।
 अप्रक्ष्यत् । लुङ्लकारे । ‘अत उपधायाः’ । अनेन वृद्धिः । अन्यस्ताधनं सुगमम् । अप्रा-
 क्षीत् । ‘छशाप०’ । पृत्वम् । अप्राष्टाम् अप्राष्टुः । इत्यादीनि ॥

सृज विमर्गे । सृजति । ससर्ज ससृजतुः ससृजुः । ससर्जिथ ससृष्ट । सृज्यात् ।

गरो शसे दृशाम् । मष्टा । सक्ष्यति । असाक्षीत् ॥

सृज विसर्गे । 'तुदादेरः' । सृजति । चतुर्णां सुगमानि । लिट्लकारे । 'द्विश्च' । रः । 'उपधाया लघोः' । ससर्ज ससृजतुः ससृजुः । 'अत्त्वतः' । ससर्जिथ । ससृज् धप् इति जाते । 'उपधाया लघोः' । 'रारो ह्रसे०' । घृत्वम् । सम्रष्ट । सृज्यात् । 'रारो ह्रसे०' । पत्वम् । घृत्वम् । स्रष्टा । 'पढोः कः से' । पत्वम् । 'कपसंयोगे०' । अक्षयति । अमक्षयत् । 'अनिटो नामिपतः' । अस्त्राक्षीत् अस्त्राष्टाम् अस्त्राक्षुः ॥

हुमसृजो शुद्धौ । हुजो इतौ । अन्यत्र सो जः । मज्जति । ममज्ज । मङ्गा ।

मस्तिजनशोर्ह्रसे नुम् । मङ्क्षयति । अमाङ्क्षीत् अमाङ्क्षाम् अमाङ्क्षुः ॥

हुमसृजो शुद्धौ । हुकारौकरो इतौ । 'तुदादेरः' । 'अन्यत्र सोजः' । अनेन सकारस्य जकारः । मज्जति । चतुर्णां लकाराणां रूपाणि सुगमानि । लिट्लकारे । 'द्विश्च' । पूर्वस्य । 'अन्यत्र सोजः' । ममज्ज ममज्जतुः ममज्जुः । इत्यादीनि । मसृन् वा इति स्थिते । 'स्कोरा-शोश्च' । अनेन सकारस्य लोपः । 'घोः कृः' । 'रारो ह्रसे चपा०' । 'मस्तिजनशोः०' अनेन नुम् । 'नञ्पादन्ते' । मङ्गा मङ्गारौ मङ्गारः । मङ्क्षयति । अमङ्क्षयत् । 'अत उपधायाः' । अमाङ्क्षीत् । 'ह्रसात्' अनेन सेर्लोपः । अमाङ्क्षम् अमाङ्क्षुः । इत्यादीनि ॥

विश्व प्रवेशने । वेष्टा । अविक्षत् ॥

विश्व प्रवेशने । 'तुदादेरः' । विश्वति । लिट्लकारे । 'द्विश्च' । पूर्वस्य । 'ह्रसा०' । गुणः । विवेश विविशतुः विविशुः । विवेशिथ । 'अत्त्वतः' (?) । पत्वम् । घृत्वम् । गुणः । वि-वेष्ट (?) । विश्यात् । 'गुणः' । पत्वम् घृत्वम् । वेष्टा । पत्वम् । 'पढोः कः से' । 'क्लिता०' । 'कप०' । 'गुणः' । वेक्षयति । अवेक्षयत् । 'ह्रशान्तात्' अनेन सन् । अन्यस्ताथनं सुग-मम् । अविक्षत् अविक्षताम् अविक्षन् ॥

मृष्ट आमर्शने । अम्राक्षीत् अमर्क्षीत् अमृक्षत् ॥

मृष्ट आमर्शने । 'तुदादेरः' । मृक्षति । लिट् द्वित्वादिकम् । 'रः' । 'गुणः' । ममर्श मसृशतुः अमृशुः । ममर्शिथ । 'अत्त्वतः' । ममर्षे (?) । मृश्यात् । गुणः । घृत्वम् । 'रारो' । स्रष्टा । 'पढोः कः से' । अक्षयति । अम्रक्षयत् । 'अनिटो नामिपतः' । अम्राक्षीत् अम्राष्टाम् । अम्राक्षुः । 'कृपादीनां०' । अनेन सेर्विकल्पः । तत्पक्षे । 'ह्रशान्तात्' । अमृक्षत् अमृक्ष-ताम् अमृक्षन् ॥

विच्छ गतौ । आयः । विच्छायति । विच्छायाञ्चकार-विविच्छ । विच्छा-प्यात्-विच्छ्यात् । विच्छायिता-विच्छिता । अविच्छायीत् ॥

विच्छ गतौ । 'आयः' अनेन आयः प्रत्ययः । 'तुदादेरः' । 'अदे' । विच्छायति । लिट् । विच्छायाञ्चकार । अत्र । 'कासादि०' अनेनाम् । 'अनपि वा' इति लृप्तत्वात् अनपि वा भवति । तत्पक्षे विविच्छ विविच्छतुः विविच्छुः । विच्छाप्यात् । अत्र 'यतः' अनेन अकारस्य लोपः । आयाभावे । विच्छयात् । 'सिसता०' । विच्छायिता विच्छिता । विच्छायिष्यति विच्छिष्यति । अविच्छायिष्यत् अविच्छिष्यत् । लुङ्लकारे । द्वाविटौ । अविच्छायीत् अविच्छीत् ॥

इषु इच्छायाम् । गमां छः । इच्छति । इच्छेत् । इयेप । एपिता । एष्टा ॥

इषु इच्छायाम् । 'तुदादेरः' । 'गमेश्छः' । इच्छति । लिट् । 'द्विश्च' । 'गुणः' । अस-
वर्णे । इयेप । 'सवर्णे' । ईपतुः ईपुः । इत्यादीनि । इष्यात् । 'इषु सह०' । गुणः । एपिता ।
हुत्वम् । एष्टा । एपिष्यति । 'स्वरादेः' । एपिष्यत् । छुह् । ऐषीत् ॥

छुप स्पर्शे । छोप्ता अच्छौप्सीत् ॥

छुप स्पर्शे । 'तुदादेरः' । छुपति । चतुर्णां रूपाणि सुगमानि । लिट् । 'द्विश्च' । 'गुणः' ।
'क्षपानाम्०' । चुच्छोप । छुप्यात् । गुणः । छोप्ता । छोप्यति । अच्छोप्यत् । 'अनिटो
नामिवतः' । अच्छौप्सीत् । 'क्षप्तात्०' । अच्छौप्ताम् अच्छौत्सुः ॥

लिश् गतौ । लेष्टा । अलिक्षत् ॥

लिश् गतौ । 'तुदादेरः' । लिशति । लिट् । लिलेश लिलिशतुः लिलिशुः । लिलेशिथ ।
'अत्वत०' । लिलेष्ट । लिश्यात् । 'गुणः' । पत्वम् लेष्टा । 'पढोः कः से' । लेक्ष्यति । अले-
क्ष्यत् 'हृशपान्तात्' । 'छशप०' । 'पढोः कः से' । पत्वम् । 'कप०' । अलिक्षत् अलिक्षताम्
अलिक्षन् ॥

खिद परिधाते । खिन्दति । खेत्ता । अपैत्सीत् ॥

खिद परिधाते । 'तुदादेरः' अनेनाप्रत्ययो भवति । 'मुच्चादेर्मुम्' अनेन मुमागमो
भवति । 'नश्चापदान्ते ह्रस्वे' अनेनानुस्वारः । खिन्दति । खिन्देत् । खिन्दतु । 'दिधा-
दावट्' अखिन्दत् । रूपाणि सुगमानि । लिट् लकारे । 'द्विश्च' । पूर्वस्य । 'उपधाया
लघोः' अनेन गुणः । चिखेद चिखिदतुः चिखिदुः । इत्यादीनि । खिद्यात् 'सत्से०' ।
'गुणः' । खेत्ता । खेत्यति । अखेत्यत् । 'अनिटो नामिवतः' अनेन वृद्धिः । अपैत्सीत् ।
'क्षप्तात्०' अनेन सेर्लोपः । 'तथोर्धः' । अखैदाम् अखैत्सुः । इत्यादीनि ॥

पिश अवयवे । पिशति पेशिता ॥ इति तुदादिषु परस्मैपदिनः ॥ २१ ॥

पिश अवयवे । 'तुदादेरः' । 'मुच्चादेर्मुम्' । पिशति । चतुर्णां लकाराणां रूपाणि सुग-
मानि । लिट् लकारे । 'द्विश्च' । पूर्वस्य । 'उपधाया लघोः' । पिपेश पिपिशतुः पिपिशुः ।
पिपेशिथ । पिश्यात् । 'सिसत्ता०' । 'उपधाया लघोः' । पेशिता । पत्वम् । पेशिष्यति ।
'दिधादावट्' । अपेशिष्यत् । छुह् लकारे द्वाविटौ । अन्यत्साधनं तु पूर्वसदृशम् । अपेशीत्
अपेशिष्टाम् अपेशिषुः । इत्यादीनि । इति परस्मैपदिनो धातवः कथिताः ॥ २१ ॥

तुदादिष्वात्मनेपदिनः २२

अथात्मनेपदिनः ॥ मृह् प्राणत्यागे ॥ अयकि ॥ ऋकारस्य रिडादेशो
भवति अकारे प्रत्यये यकि च परे ॥ नुधातोः । त्रियते ॥ सपरोक्षयोस्तादौ
त्रियतेः परस्मैपदं वाच्यम् ॥ ममार मम्रतुः । मृपीट । मर्ता । मरि-
ष्यति । ममरिष्यत् । लोपो रस्वाज्जसे । अमृपाताम् अमृपत ॥

तुदादिप्यात्मनेपदिनः २२] चन्द्रकीर्तिव्याख्यासहितम् ।

अथात्मनेपदिनः कथ्यन्ते । मृड् प्राणत्यागे । ङकारः आत्मनेपदार्थः 'तुदादेरः' । सूत्रम्—
'अयकि' ॥ अश्च यक् च अयक् तस्मिन् अयकि । ङकारस्य । 'तुदादेरः' अनेन सूत्रेण
विहिते अकारे परे च यक् प्रत्यये परे रिडादेशो भवति । अत्र ङकारव्यवधानात् 'ये'
अनेन दीर्घो न भवति । अनुबन्धः प्रत्यक्षवत् इति न्यायात् 'नुधातोः' अनेनेय् भवति ।
त्रियते । 'आदाथई' । 'अइए' त्रियेते त्रियन्ते । त्रियेत । त्रियताम् । अत्रियत ॥ सूत्रम्—'स-
परोक्षयोः ०' ॥ सपरोक्षयोस्तादौ स्वपि परतो त्रियतेर्धातोः परस्मैपदं वाच्यम् । तदा गद्यादयः
प्रत्यया भवन्ति । 'द्विश्च' । 'रः' । 'धातोर्नामिनः' ममार । 'ऋरम्' । मघ्रतुः मघ्रुः ।
ममर्थ । इत्यादीनि । 'उः' अनेन गुणनिषेधः । पत्वम् । मृपीष्ट । गुणः । मर्ता । 'हन्तः'
स्वपः' । मरिष्यति । अमरिष्यत् । लुङ्लकारे । 'लोपो ह्रस्वाग्नसे' अनेन सेर्लोपः ।
अमृत अमृपाताम् अमृपत ॥

हङ् आदरे । त्रियते । दद्रे । दपीष्ट दर्ता । हन्तः स्वपः । दरिष्यते । अदरि-
ष्यत । अदत्त ॥

हङ् आदरे । ङकार आत्मनेपदार्थः । 'तुदादेरः' । अयकि । 'नु धातोः' । त्रियते त्रियेत ।
त्रियताम् । अत्रियत । लिङ्लकारे । 'द्विश्च' । 'रः' । 'ऋरम्' । दद्रे दद्राते दद्रेरे । दपीष्ट ।
'गुणः' । दर्ता । 'हन्तः ०' । दरिष्यति । अदरिष्यत् । लुङ्लकारे 'लोपो ह्रस्वाग्नसे' अनेन
सेर्लोपः । अदत्त अदृपाताम् अदृपत । इत्यादीनि ॥

पृड् अवस्थाने । त्रियते तद्वत् ॥

पृड् अवस्थाने । ङकार आत्मनेपदार्थः । 'तुदादेरः' । अयकि । 'नुधातोः' । अनेन इय्
भवति । त्रियते । त्रियेत । त्रियताम् । अत्रियत । लिङ्लकारे । 'द्विश्च' । 'रः' । 'क्षपा-
नाम् ०' । 'ऋरम्' । दध्रे दध्राते दध्रेरे । डः । मृपीष्ट । अत्र पत्वं भवति । 'गुणः' धर्ता ।
'हन्तः' अनेनेद् । धरिष्यते । अधरिष्यत । लुङ्लकारे । सेर्लोपः । अधृत अधृपाताम्
अधृपत ॥

पृड् व्यापारे । व्याप्रियते । व्यापरिष्यते । व्यापृत व्यापृपाताम् ॥

पृड् व्यापारे । ङकारः अन्यत्साधनं तु पूर्वसदृशम् । व्यापूर्वोऽयं धातुः । व्याप्रियते ।
चतुर्णां रूपाणि भुगमानि । लिङ्लकारे । द्वित्वादिकम् । व्याप्रे । अन्येषां रूपाणि पूर्वस-
दृशानि । लुङ्लकारे । सेर्लोपः । व्यापृत व्यापृपाताम् व्यापृपत । इत्यादीनि ॥

ओविजी भयचलनयोः । विजते । विजेत । विजताम् । अविजत । विविजे ।
विजिता ॥ विजेः पर इद् किङ्कत्तव्यः ॥ ततो नोपधागुणः । विजिष्यते ।
अविजिष्यत । अविजिष्ट ॥

ओविजी भयचलनयोः । ईकारौकारावितौ स्वाः । 'तुदादेरः' । विजते । लिङ्लकारे ।
द्वित्वादिकम् । विविजे विविजाते विविजिरे । विज् इद् वा इति जाते । तत्र गुणे प्राप्ते ॥
सूत्रम्—'विजेः ०' ॥ विजेः धातोः पर इद् किङ्कत्तव्यः । अनेन गुणनिषेधः । विजिता ।
पत्वम् । विजिष्यते । अविजिष्यत् । लुङ्लकारे घृत्वम् । अविजिष्ट अविजिपाताम्
अविजिपत ॥

ओलस्जी-ग्रीडायाम् । अन्यत्र सो जः । लज्जते । ललजे । अलज्जिष्ट ॥ इति
तुदादिप्वात्मनेपदिनः ॥ २२ ॥ इति अविकरणास्तुदादयः ॥

ओलस्जी ग्रीडायाम् । द्वावितौ । 'तुदादेरः' । 'अन्यत्र 'सोजः' अनेन सकारस्य
जकारः । लज्जते । चतुर्णां लकाराणां सुगमानि । लिट्लकारे । द्वित्वादिकम् । ललजे
इत्यादीनि । लज्जिपीष्ट । लज्जिता । लज्जिप्यते । अलज्जिपत । अलज्जिष्ट अलज्जिपाताम्
अलज्जिपत । इत्यादीनि । इत्यात्मनेपदिनः कथिताः ॥ २२ ॥ इति अविकरणास्तुदादयो
धातवः कथिताः ॥

क्रयादिपूभयपदिनः २३

अथ क्रयादयः ॥ तत्रादायुभयपदिनः ॥ डुकीन् द्रव्यविनिमये ॥ ना क्रयादेः ॥
क्रयादेर्गणान्नाप्रत्ययो भवति चतुर्षु परेषु ॥ अपोऽपवादः ॥ णत्वम् ।
क्रीणाति ॥ ईहसे ॥ ना इत्यस्याकारस्य ईकारो भवति ङिति हसे परे ॥
क्रीणीतः ॥ नातः ॥ ना इत्यस्याकारस्य लोपो भवति ङितिस्वरे परे ॥
क्रीणन्ति । क्रीणासि 'क्रीणीथः क्रीणीथ । क्रीणामि' क्रीणीवः क्रीणीमः ।
क्रीणीते । क्रीणीयात् । क्रीणीत' । क्रीणातु क्रीणीताम् । अक्रीणात् अक्री-
णीत । चिक्राय चिक्रियतुः चिक्रियुः । चिक्रयिथ चिक्रेथ । चिक्रिये ।
क्रीयात् । क्रीपीष्ट । क्रेता २ । क्रेष्यति । क्रेष्यते । अक्रेष्यत् अक्रेष्यत । अक्रे-
पीत् । अक्रेष्ट ॥

अथ क्रयादयो धातवः कथ्यन्ते । तत्रादायुभयपदिनो धातवः सन्ति । डुकीन् द्रव्यवि-
निमये द्रव्यपरावर्तने वस्तुना मौल्येन ग्रहणे इत्यर्थः । डुकारवकारावनुबन्धौ । डुकारो
'ङितस्त्रिमक्' इति कार्यार्थः । वकारानुबन्धत्वादुभयपदी । तिधादयः प्रत्ययाः । क्री तिप्
इति स्थिते । सूत्रम्—'ना क्रयादेः' ॥ ना साके० क्रयादे । क्रयादेर्गणात् ना प्रत्ययो भवति
चतुर्षु तिवादिषु परेषु । अनेन नाप्रत्ययः । णत्वम् । क्रीणाति । क्री ना तस् इति जाते ॥
सूत्रम्—'ईहसे' ई साकेतिकम् । हसे । ना इति प्रत्ययसवन्धिना आकारस्य ङिति हसे
प्रत्यये परे ईकारो भवति । अनेन सर्वत्र ङिति हसे आकारस्य ईकारः कार्यः । 'पुनर्ना-
णोऽनन्ते' । अनेन णत्वम् । क्रीणीवः । क्री ना अन्ति इति स्थिते ॥ सूत्रम्—'नातः' ॥
ना साके० । नातः द्विपद सूत्रम् । क्रयादेरुत्पन्नस्य ना इति प्रत्ययसवन्धिना आकारस्य
ङिति स्वरे लोपो भवति । अनेन ङिति स्वरे सर्वत्र आकारस्य लोपः कार्यः । क्रीणन्ति ।
क्रीणासि । पिच्चादीकारो न । अन्यानि भूले सन्ति । आत्मनेपदे क्रीणीते क्रीणाते क्रीणते ।
'आतोऽन्तो०' । अनेन अन्तः अत् । अन्यानि सुगमानि यथासमय साध्यानि । यादादा-
वीकारः सर्वत्र । क्रीणीयात् क्रीणीयाताम् क्रीणीयुः । इत्यादीनि । 'नातः' अनेन आकारस्य
लोप ई तादौ भवति । क्रीणीत क्रीणीयाताम् क्रीणीरन् । इत्यादीनि । छोट्लकारेऽपि
साधन सदृशम् । क्रीणातु । तातङि द्वित्वादीकारः । क्रीणीतात् क्रीणीताम् । 'नातः' ।

पूर्व पवने । तिवाद्यः । 'ना त्रयादेः' ॥ सूत्रम्—'प्रादेर्ह्रस्वः' ॥ प्रादेः ह्रस्वः । प्रादीनां धातूनां ह्रस्वो भवति चतुर्थे परेषु । अनेन ह्रस्वः । पुनाति पुनीते । अन्यानि पूर्वसदृशानि । लिट्लकारे । 'द्विश्च' । 'स्वररादिः' । 'ह्रस्वः' । 'धातोर्नामिनः' । पुपाव । 'तु धातोः' । पुपुवतुः पुपुवुः । पुपविथ । आत्मनेपदे । पुपुवे पुपुवाते पुपुविरे । श्यात् । 'सिसता' अनेन इद् । गुणः । पत्वम् । पविपीष्ट । अन्येषां मूलतो ज्ञावन्त्यानि । लुट्लकारे । 'धातोर्नामिनः' अनेन वृद्धिः । अन्यत्साधनं सुगमम् । अपावीत् अपाविष्टाम् अपाविपुः । आत्मनेपदे तु गुणः । पत्वम् । पुत्वम् । अपविष्ट अपविपाताम् अपविपत । इत्यादीनि भवन्ति ॥

कृब् हिंसायाम् । कृणाति कृणीते । चकार चकरे । कीर्यात् करिपीष्ट । अकारीत् ॥

कृब् हिंसायाम् । अकार उभयपदार्थः । तिवाद्यः प्रत्यया भवन्ति । 'ना त्रयादेः' अनेन नाप्रत्ययो भवति । 'प्रादेर्ह्रस्वः' । णत्वम् । कृणाति । 'ईदृसे' । कृणीतः । 'नाता' अनेन अकारस्य किति स्वरं लोपः । कृणन्ति । आत्मनेपदे । कृणीते कृणाते कृणते । कृणीयात् । कृणीत । कृणातु । कृणीताम् । अकृणात् । अकृणीत । लिट्लकारे द्वित्वादिकम् । 'रः' ॥ 'कृहोक्षुः' । 'धातोर्ना०' । चकार चकतुः चक्रुः । चकरिथ । चक्रे चक्राते चक्रिरे । 'धादादौ' । 'प्रादेर्ह्रस्वः' । कीर्यात् । 'सिसता०' । गुणः । पत्वम् । करिपीष्ट । करिवा । करीता । पत्वम् । 'गुणः' । इद् करिष्यति करिष्यते । अकरिष्यत् । रूपाणि सुगमानि सन्ति अतो न लिखितानि । लुट्लकारे । सेर्णिच्वात् । 'धातोर्नामिनः' अनेन वृद्धिः । अकारीत अकारिष्टाम् अकारिपुः । आत्मनेपदे । 'गुणः' । पत्वम् । पुत्वम् । अकरिष्ट अकरिपाताम् अकरिपत । इत्यादीनि भवन्ति ॥

धृब् कम्पने । धुनाति धुनीते दुधाव अधविष्ट अधोष्ट ।

धृब् कम्पने । अकारः । तिवाद्यः । 'प्रादेर्ह्रस्वः' । 'ना त्रयादेः' । धुनाति धुनीते । चतुर्णां लकाराणां रूपाणि सुगमानि । तेषां साधनमपि पूर्वसदृशमस्ति । लिट्लकारे द्वित्वादिकम् । 'ह्रस्वः' । 'क्षपानाम्०' । 'धातोर्ना०' । दुधाव । 'तु धातोः' । 'नानप्योर्वः' । अनेनो भवति । दुधुवतुः दुधुवुः । दुधविथ । दुधुवे दुधुवाते दुधुविरे । इत्यादीनि । श्यात् । 'स्वरति०' अनेनास्य धातोरिदं विकल्पः । गुणः पत्वम् । धविपीष्ट । इहभावे । गुणः । पत्वम् । धोपीष्ट । धविता २ । धोता २ । धविष्यति । इहभावे धोष्यति । धविष्यते धोष्यते । अधविष्यत् । अधोष्यत् । अधविष्यत् । अधोष्यत् । लुट्लकारे । 'स्तुसु-धूनां' अनेन सेरिद् । वृद्धिः । अपावीत् अपाविष्टाम् अपाविपुः । आत्मनेपदे । अधविष्ट अधविपाताम् अधविपत । इहभावे । 'गुणः' । पत्वम् । पुत्वम् । अधोष्ट अधोपाताम् अधोपत ॥

ग्रह उपादाने । ग्रहां कृति च । गृह्णाति गृहीतः । गृहीते । गृहीयात् गृहीयाताम् । गृह्णातु गृहीतान् गृहीताम् गृह्णन्तु ॥ हमादाने हौ ॥ हमान्ता-

त्रयादेर्गणादानप्रत्ययो भवति द्वौ परे ॥ नाप्रत्ययामावः । गृहाण । अगृहात् ।
जग्राह । जगृहे । गृहात् । ईदो ग्रहाम् इति ईः । ग्रहीपीष्ट ग्रहीता ग्रहीष्यति ।
अग्रहीष्यत् अग्रहीष्यत । अग्रहीत् अग्रहीष्ट । इति त्रयादिषुभयपदिनः ॥ २३ ॥

ग्रह उपादाने । उपादानं ग्रहणम् । तिवादयः । 'ना त्रयादेः' । 'ग्रहा' ऋति च' अनेन
संप्रसारणम् । णत्वम् । गृहाति गृहीतः गृहन्ति । गृहीते । गृहीयात् । गृहीत । गृहातु
गृहीतात् गृहीताम् गृहन्तु । गृह हि इति स्थिते ॥ सूत्रम्—'हसादान द्वौ' ॥ हसात् आनः
हौ । हसान्तात् त्रयादेर्गणात् आनः प्रत्ययो भवति हिप्रत्यये परे । नाप्रत्ययामावो भवति ।
'अतः' अनेन हेर्लुक् । संप्रसारणम् । गृहाण । अन्यानि सुगमानि । गृहीताम् । अगृ-
हात् । अगृहीत । लिट्‌लकारे । 'द्विश्च' । संप्रसारणम् । 'रः' । 'बृहोद्भुः' । 'अत उप-
धायाः' । जग्राह जगृहसुः जगृहः । जगृहे जगृहाते जगृहिरे । संप्रसारणम् । गृहात् । ग्रह
सीष्ट इति स्थिते । 'सिसता—' । 'ईदो ग्रहां०' अनेन दीर्घः । ग्रहीपीष्ट । ग्रहीता २ । ग्रही-
ष्यति । ग्रहीष्यते । अग्रहीष्यत् अग्रहीष्यत । एतेषां रूपाणि सुगमानि । लुङ्‌लकारे ।
'अत उपधायाः' अनेन वृद्धिः । अन्यत् साधनं सुगमम् । अग्रहीत् अग्रहीष्टाम् अग्र-
हिषुः । 'वृद्धिहेतौ' अनेन अत्र दीर्घाभावः । आरमतेपदे । अग्रहीष्ट अग्रहीपाताम् अग्रही-
पत । इत्यादीनि । इत्युभयपदिनः ॥

त्रयादिषु परस्मैपदिनः २४

अथ परस्मैपदिनः । पुष् पुष्टौ । पुष्णाति । पुष्णीयात् । पुष्णातु पुष्णीताम्
पुष्णन्तु । पुषाण । अपुष्णात् । पुषोष । पुष्यात् । पोषिता । पोषिष्यति ।
अपोषिष्यत् अपोषीत् ॥

अथ परस्मैपदिनो धातवः कथ्यन्ते । पुष् पुष्टौ तिवादयः । 'ना त्रयादेः' । इति णत्वम् ।
अन्यत्र साधनं तु पूर्वसट्‌शम् । पुष्णाति । चतुर्णां रूपाणि सुगमानि । हौ परे । पुषाण ।
अन्यानि सुगमानि । लिट्‌लकारे । 'द्विश्च' । पूर्वस्य । 'उपधाया लपोः' । पुषोष पुषुषुः
पुषुषुः । 'त्रयादेर्णादेः' । 'गुणः' । पुषोषिथ । पुष्यात् । 'सिसता०' । 'उपधाया लपोः' ।
पोषिता । पत्वम् । पोषिष्यति । 'त्रियादावट्' । अपोषिष्यत् । लुङ्‌लकारे । द्वाविटी ।
सेर्लोपः । 'गुणः' । अपोषीत् अपोषिष्टाम् अपोषिषुः इत्यादीनि ॥

मुष स्तेये । मुष्णाति । मुषोष मुष्यात् । मोषिता मोषिष्यति । अमोषिष्यत् ।
अमोषीत् ॥

मुष स्तेये । तिवादयः । 'ना त्रयादेः' । णत्वम् । मुष्णाति । मुष्णीयात् । मुष्णातु । हौ
परे । मुषाण । अमुष्णात् । रूपाणि सुगमानि । लिट्‌लकारे । 'द्विश्च' । पूर्वस्य । 'उपधाया
लपोः' । मुषोष मुषुषुः मुषुषुः । 'गुणः' । मुषोषिथ । मुष्यात् । 'सिसता०' । गुणः ।
मोषिता । पत्वम् । मोषिष्यति । अमोषिष्यत् । लुङ्‌लकारे । द्वाविटी । गुणः । सेर्लोपः ।
अमोषीत् अमोषिष्टाम् अमोषिषुः ॥

शृ हिंसायाम् । शृणाति । शशार शशरतुः 'शशरुः । शीर्यात् । शरिता । शरिष्यति । अशरिष्यत् अशारीत् ॥

शृ हिंसायाम् । तिवाद्यः 'ना ऋयादेः' । प्वादेर्ह्रस्वः । णत्वम् । शृणाति । शृणीयात् । शृणातु । अशृणात् । लिट्लकारे । 'द्विश्च' । 'रः' । 'घातोर्नामिनः' । शशार । 'ऋसंयोगात्' अनेनाकित्वात् गुणः । शशरतुः शशरुः । शशरिय । शर इद् । 'घोर्विहसे' शीर्यात् । 'सिसता०' । 'गुणः' । शरिता । पत्वम् । शरिष्यति अशरिष्यत् । 'घातोर्नामिनः' । अशारीत् अशारिष्याम् अशारिषुः ॥

ज्या वयोहानौ । ग्रहादित्वात्संप्रसारणम् । जिनाति । जिनीयात् । जिज्यौ । जिज्यतुः जिज्युः । जिज्यिथ जिज्याथ । जीयात् । ज्याता । ज्यास्यति । अज्यास्यत् । अज्यासीत् ॥

ज्या वयोहानौ । तिवाद्यः 'ना ऋयादेः' । 'ग्रहां वृत्तिश्च' अनेन संप्रसारणम् । दीर्घस्वरत्वात् दीर्घः । जीनाति जीनीतः जीनन्ति । जीनीयात् । जीनातु । जीनीहि । अजीनात् अजीनीताम् अजीतम् । लिट्लकारे । 'द्विश्च' णवादी पूर्वस्य ह्रस्वः । 'आतो णप् ङौ' । जिज्यौ जिज्यतुः जिज्युः । जिज्यिथ जिज्याथ । संप्रसारणम् । जीयात् । ज्याता । ज्यास्यति । अज्यास्यत् । 'आदन्तानाम्' अनेनेदंसकौ । अज्यासीत् अज्यासिष्याम् अज्यासिषुः ॥

ज्ञा अवबोधने । जा जनीज्ञोः । जानाति । जज्ञौ । ज्ञायात् ज्ञेयात् । ज्ञाता । अज्ञासीत् ॥

ज्ञा अवबोधने । तिवाद्यः । पूर्ववत् । 'ना ऋयादेः' अनेन चतुर्षु नाप्रत्ययो भवति । 'जाजनीज्ञोः' अनेन सूत्रेण जा इत्यादेशः । जानाति । 'ई ह्रसे' जानीतः । 'नातः' जानन्ति । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति तानि पूर्वसदृशानि । जानीयात् । जानातु । हौ परे सति । 'ई ह्रसे' अनेन ईकारः । जानीहि । अजानात् । लिट्लकारे । 'द्विश्च' । पूर्वस्य ह्रस्वः । 'आतो णप् ङौ' । टित्वात् टिलोपः । जज्ञौ । 'आतोऽनपि' जज्ञतुः जज्जुः । 'अत्त्वतः' । 'आतोऽनपि' अनेन आकारस्य लोपो भवति । जज्ञिथ जज्ञाथ । 'संयोगादेः' । ज्ञायात् ज्ञेयात् । ज्ञाता । ज्ञास्यति । 'दिवादावट्' । अज्ञास्यत् । 'आदन्तानां०' अनेन इट्सकौ भवतः । अन्यरसाधनं सुगमम् । अज्ञासीत् अज्ञासिष्याम् अज्ञासिषुः । इत्यादीनि ॥

ली श्लेषणे । लीनाति ॥ लीलीढोरात्वं वा ॥ ललौ । लिलाय लिट्यतुः । लाता-लेता । अलासीत् । अलैपीत् ॥

ली श्लेषणे । तिवाद्यः । 'ना ऋयादेः' । लीनाति । लीनीयात् । लीनातु । 'दिवादावट्' । अलीनात् । चतुर्णां रूपाणि सुगमानि । लकाराणां सूत्रम् । 'लीलीढोः' लीलीढोर्यात्लो-गुणवृद्धिनिषेधे आत्वं वा भवति । 'पट्टी' अनेनान्तस्य भवति । आत्पपक्षे । ललौ । आत्पमापपक्षे द्वित्वादिकम् । 'घातोर्नामिनः' अनेन वृद्धिः । लिलाय लिट्यतुः । 'नुधातोः' अनेन यत्वम् । लिट्युः । 'अत्त्वतः' । लल्लिथ लल्लाय । लिल्लिथ लिल्लेथ ।

इत्यादीनि । लीयात् आत्वे कृते । छाता । आत्माभावे गुणः । छेता । छास्यनि छेद्यति । अछास्यत् अछेप्यत् 'आदन्तानां' अनेनात्वपक्षे इदमकी । अछासीम् अछासिष्टाम् अछासिपुः । आत्वाभावपक्षे । 'अनिटो नामिवतः' अनेन वृद्धिः । अछेपीन् अछेष्टाम् अछेपुः ॥

यन्ध यन्धने । यन्नाति यवन्ध । मन्त्स्यति । अमान्त्सीत् ॥

यन्ध यन्धने । तिबादयः । 'नात्रयादेः' । 'नो लोपः' अनेन नकारस्य लोपः । यन्नाति । चतुर्णां रूपाणि सुगमानि । लिट्लकारे द्वित्वादिकम् । यवन्ध यवन्धतुः यवन्धुः । यवन्विध । 'अन्वतः' । 'तथोर्धः' 'ह्यवे जवाः' । 'नोलोपः' । यप्यात् । यवन्ध । इत्यादीनि । यद्वा 'आदिजवानाम्' अनेन यस्य भः । 'यसे चपा०' मन्त्स्यति 'दिवादावद्' । अभन्त्स्यत् । लुङ्लकारे । 'अत उपधायाः' अनेन वृद्धिः । अमान्त्सीत् । 'प्रत्ययलोपे०' । अस्यामित्यत्वान्न भकारः । 'ह्यसात्' अनेन सेलेंपो भवति । 'तथोर्धः' अयान्छाम् अभान्मुः इत्यादीनि ॥

मन्थ विलोडने । मन्नाति ॥

मन्थ विलोडने । 'नात्रयादेः' । नोलोपः । मन्नाति । चतुर्णां सुगमानि । लिट्लकारे । ममन्थ ममन्थतुः ममन्थुः । ममन्विध । अन्येषां लकाराणां त्रयादिगणोक्तमन्थधातुयन् रूपाणि ।

कुप् निष्कर्षे । कुष्णाति । कुपाण । चुकोप । कुप्यात् । कोपिता । अकोपीत् ।

कुप् निष्कर्षे । 'नात्रयादेः' । णत्वम् । कुष्णाति कुष्णीतः कुष्णन्ति । इत्यादीनि चतुर्णां रूपाणि सुगमानि । लिट्लकारे द्वित्वादिकम् । 'कुहोभ्रुः' । 'उपधाया लघोः' चुकोप चुकूपतुः चुकूपुः । चुकोपिध । कुप्यात् । 'सिसता०' । गुणः । कोपिता । पत्वम् । कोपिप्यति । 'दिवादावद्' । अकोपिप्यत् । लुङ्लकारे । द्वाविटौ सेलेंपः । 'गुणः' । अकोपीत् अकोपिष्टाम् अकोपिपुः ॥

अश् भोजने । अश्नाति अश्रीयात् । अश्नातु अश्रीतात् अश्रीताम् । अश्नन्तु ।

अशान । आश । अशिता । आशीत् । इति त्रयादिषु परस्मैपदिनः ॥ २४ ॥

अश् भोजने । तिबादयः । 'नात्रयादेः' । अश्नाति । चतुर्णां लकाराणां रूपाणि सुगमानि । हौ परे 'इसादान ही' । 'अतः' । अशान । लुङ्लकारे । 'स्वरादेः' अनेन द्वितीयोऽलभमः । 'सकर्म' अश्नत् । लिट्लकारे । द्वित्वादिकम् । 'अत उपधायाः' । 'सकर्म' । आश आशतुः आशुः । आशिय । अश्यात् । 'सिसता०' । अशिता । पत्वम् । अशिप्यति । 'दिवादावद्' । 'स्वरादेः' आशिप्यत् । आशीत् आशिष्टाम् आशिपुः इत्यादीनि । इति परस्मैपदिनो धातवः कथिताः ॥

त्रयादिष्वात्मनेपदिनः २५.

अधात्मनेपदिनः । वृश् संमत्तौ । वृणीते । वृणीत । वृणीताम् । अवृणीत । वत्रे । वरिपीष्ट-वरीपीष्ट ॥ संयोगादिभ्रदन्तवृश्चृज्वां सिस्पोरात्मनेपदे इह्वा वाच्यः ॥ वृपीष्ट । उः । अवरिष्ट-अवरीष्ट अट्ट । इत्यादि ॥ इति त्रयादिष्वात्मनेपदिनः ॥ २५ ॥ इति नाविकरणाः त्रयादयः ॥

अथात्मनेपदिनः कभ्यन्ते । वृद्ध संभक्तौ । डकार आत्मनेपदार्थः । तआद्यः प्रत्यया भवन्ति 'ना क्र्यादिः' । 'ई हसे' । णत्वम् । वृणीते । 'नातः' वृणाते वृणते । वृणीत । वृणी-
ताम् । अवृणीत । रूपाणि सुगमानि । तेषां कार्यमपि सदृशम् । लिटलकारे । 'द्विश्च' ।
'रः' । 'नरम्' । वज्रे वज्राते वज्रिरे । न्यादित्वाच्चेट् । ववृषे । इत्यादीनि । वृसीष्ट इति
स्थिते । 'सिसता०' । 'गुणः' । वरिपीष्ट । 'ईतो ग्रहां०' । वरीपीष्ट । 'संयोगादि०' अनेन
सीष्टादौ वेद् । 'डः' अनेन गुणनिषेधः । वृपीष्ट । वरिता वरीता । वरिष्यते । वरीष्यते ।
अवरिष्यत अवरीष्यत । लुङलकारे । अवरिष्ट अवरिषाताम् अवरिषत । वीर्ये कृते अव-
रीष्ट अवरीषताम् अवरीषत । इडभावपक्षे । 'लोपो ह्रस्वाग्नसे' अनेन ङसे परे सेर्लोपः ।
अवृत्त अवृषाताम् अवृषत । अवृथाः । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति । इत्यात्मनेपदिनः
फथिताः । इति नाविकरणाः क्र्याद्यो धातवः ॥

चुरादिगणः २६

अथ चुरादयः ॥ चुर स्तेये ॥ चुरादेः ॥ चुरादेर्णात्स्वार्थे निः प्रत्ययो
भवति ॥ उपधाया गुणः ॥ स धातुः । अप्गुणायः । चोरयति । चोरयेत्
चोरयतु । अचोरयत् । चोरयाञ्चकार । चोरयाम्बभूव । चोरयामास । चोर-
याञ्चक्रे । जेः । चोर्यात् । चोरयिता । चोरयिष्यति । अचोरयिष्यत् । अेरङ्
द्विश्च । अङि लघौ ह्रस्व उपधायाः ॥ लघोर्दीर्घः । अचूचुरत् ॥

अथ चुरादयो धातवः कथ्यन्ते । चुर स्तेये । सूनम्—'चुरादेः' ॥ चुरादेर्धातुगणात्
धातुपाठोक्तात् स्वार्थे मूलार्थे एव प्रेरणाद्यर्थं यिनैव निप्रत्ययो भवति । यथा 'भ्वादीनां
अयादिविकरणं तथा चुरादीनां निविकरणमित्यर्थः । अनेन निप्रत्ययो भवति । तत्र दृष्टेः
प्राप्नो सूत्राभावे । 'उपधाया लघोः' अनेन गुणो भवति । चोरि इति स्थिते । 'स धातुः' ।
अनेन धातुसंज्ञा । धातुत्वात् तिपादयः । 'अप्कर्तरि' । अनेन अप्प्रत्ययः । 'गुणः' ।
'ए अय्' 'स्वरहीनम्०' । चोरयति चोरयतः चोरयन्ति । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति तानि
सुगमानि । चोरयेत् । चोरयतु । 'दिवादावट्' । अचोरयत् । लिटलकारे । 'कासादिप्रत्य-
यादाम्' अनेन आम् । गुणः । अन्यत् साधनं सुगमम् । चोरयाञ्चकार । चोरयामास ।
चोरयाम्बभूव । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति । चित्त्वाद्भुमयपदी । चोरयते । चोरयाञ्चक्रे ।
चोरियात् इति जाते 'जेः' अनेन जेर्लोपः । चोर्यात् । 'सिसता' अनेनेट् । चोरयिता ।
चोरयिष्यति । 'दिवादावट्' । अचोरयिष्यत् । चुर नि दिप् इति जाते । 'अेरङ्द्विश्च' ।
अनेन सिविपये अङ्प्रत्ययो भवति च धातोर्द्वित्वम् । पूर्वस्य चुचुर नि अह् दिप् इति
जाते । 'जेः' अनेन जेर्लोपो भवति । चुचुर अह् दिप् इति जाते 'लघोर्दीर्घः' अनेन
पूर्वस्य दीर्घः । 'दिवादावट्' । 'स्वर०' । 'वावसाने' । अचूचुरन् अचूचुरताम् अचूचुरन् ।
इत्यादीनि भवन्ति रूपाणि । अथवा चोरि इति सिद्धस्येव अह् प्रत्यये कृते 'जेः' अनेन
जेर्लोपे कृते निमित्ताभावे इति वचनात् चो इत्यस्य चुः । ततो द्वित्वम् । एवमपि साधना
भवति । 'अचूचुरचन्द्रमसोऽभिरामतां' इति माघः ॥

चिती संज्ञाने । चेतयति । अचीचितत् ॥
 चिती संज्ञाने । ईकार इत् । 'चुरादेः' । 'उपधाया लघोः' । 'सधातुः' तिवादयः ।
 'अप् कर्तरि' । 'गुणः' । णअप् । चेतयति । चेतयेत् । चेतयतु । अचेतयत् । 'कासादि०'
 अनेन सर्वत्र णवादी आमप्रत्ययो भवति । चेतयांचकार । चेतयामास । चेतयांचभूव ।
 'अः' अनेन षेलोपः । चेत्तात् । 'सिसता०' । 'गुणः' । चेतयिवा । चेतयिष्यति । अचेत-
 यिष्यत् । लुङ्लकारे । 'भेरङ् द्विश्च' । 'अङि लघौ ह्रस्वः' । 'लघोर्दीर्घः' । 'दिवादावद्' ।
 अचीचितत् अचीचितताम् अचीचितम् । इत्यादीनि ॥

चिति स्मृत्याम् । इदितो नुम् । चिन्तयति । लघोरभावात् दीर्घः । अचि-
 चिन्तत् । चुरादेर्जिघृक्षेति केचित् । चिन्तन्ति ।

चिति स्मृत्याम् 'चुरादेः' अनेन मिप्रत्ययो भवति । 'इदितो नुम्' । अन्यत्साधनं पूर्वस-
 दृशं वर्तते । चिन्तयति । लिङ्लकारे आमप्रत्ययो भवति । अन्यानि रूपाणि पूर्वधातुवन् ।
 लुङ्लकारे । 'भेरङ् द्विश्च' । अनेनाङ्प्रत्ययो भवति । लघोरभावात् पूर्वस्य दीर्घो न
 भवति । 'दिवादावद्' अचिचिन्तत् अचिचिन्तताम् अचिचिन्तन् । इत्यादीनि ॥ चुरादेर्धातो-
 र्गणात् विः प्रत्ययो वा भवति इति केचिदाचार्या पदन्ति । तन्मते । चिन्तति चिन्ततः
 चिन्तन्ति । इत्यादीनि रूपाणि स्युः ॥

पीड अवगाहने । पीडयति ॥ आजभासभापदीपजीवमीलपीडां
 घोषधाया ह्रस्वो लपरे औ ॥ अपीपिडत् अपिपीडत् । प्रथ प्रख्याने ।
 प्रथयति ॥ स्मृदृत्वप्रथमदस्मृत्पशां पूर्वस्यातोऽङ्परि औ ॥
 इत्वापवादः । अपप्रथत् ॥

पीड अवगाहने । अवगाहनं प्रवेशः । चुरादेः लध्वभावात् 'उपधाया लघोः' अनेन
 गुणो न भवति । अप् । गुणः । पीडयति । लिङ्लकारे । 'कासादि०' अनेनाम् । पीडयां-
 चकार । 'अः' । पीडयात् । 'सिसता०' गुणः । पीडयिता । लुङ्लकारे । 'भेरङ् द्विश्च'
 अनेन अङ्प्रत्ययः धातोर्द्वित्वं च । पूर्वस्य । 'दिवादावद्' । ह्रस्वः । अपिपीड् वि
 अङ् दिप् इति जाते ॥ सूत्रम्—'आज०' ॥ 'आजभासभापदीपजीवमीलपीडाभेतेषां धातू-
 नामुपधाया वा ह्रस्वो भवति अङ् परे । अनेन घोषधाया ह्रस्वः । 'अः' अनेन
 सेलोपः । 'लघोर्दीर्घः' अनेन पूर्वस्य दीर्घः । अपीपिडत् अपिपीडताम् अपीपिडन् । इत्या-
 दीनि । यदोपधाया ह्रस्वो न भवति तदा । अपिपीडत् अपिपीडताम् अपिपीडन् । प्रथ
 प्रख्याने । 'चुरादेः' । प्रथयति । लिङ्लकारे । आमप्रत्ययः । प्रथयांचकार । लुङ्लकारे ।
 'भेरङ् द्विश्च' । पूर्वस्य । अप्र प्रथ नि अङ् दिप् इति जाते 'अङि लघौ' अनेनोपधाया
 ह्रस्वः । अकारस्वोकारे प्राप्ते ॥ सूत्रम्—'स्मृदृत्वर०' ॥ स्मृदृत्वरप्रथमदस्मृत्पशां धातूनां पूर्वस्य
 अकारस्य अकार एव भवति इत्यपवादः । अनेन पूर्वस्य अकारस्य इकारो न भवति । 'अः'
 अनेन सेलोपः । अपप्रथत् अपप्रथताम् अपप्रथन् । इत्यादीनि ॥

पृथ प्रक्षेपे ॥ उपधाया ऋवर्णस्याङि ऋ वा वक्तव्यः ॥ इतरामप-
 वादः । अपीपृथत् अपपृथत् ।

पृथ् प्रक्षेपे । 'चुरादेः' । 'उपधाया लघोः' । अन्यन्तु पूर्ववत् । पर्ययति । लुङ्लकारे । 'बेरङ् द्विश्च' । 'अङि लघौ' । 'लघोर्दीर्घः' । 'बेः' । अपीपृथ् अङ् दिप् इति जाते ॥ 'उपधायाः०' उपधाया ऋवर्णस्य ऋकारो वा वक्तव्यः इतरारामपवादः । अनेन ऋकारस्य ऋकार एव । अपीपृथत् अपीपृथताम् अपीपृथन् । यदा ऋकारो न भवति तदा औ परे गुणः । अपपर्यन् अपपर्यताम् अपपर्यन् ॥

ज्ञप् ज्ञानज्ञापनयोर्मित् ॥ मित्तां ह्रस्वः ॥ मित्तां धातूनां ह्रस्वो भवति औ परे ॥ ज्ञपयति ।

ज्ञप् ज्ञानज्ञापनयोः । 'चुरादेः' । 'अत उपधायाः' । ज्ञाप् बि इति जाते ॥ सूत्रम्—'मित्तां ह्रस्वः' ॥ मित्तां ह्रस्वः मित्तां धातूनां ह्रस्वो भवति औ परे । मितो धातवो धातुपाठादवगन्तव्याः । अनेन ह्रस्वः । अन्यस्तुगमम् । ज्ञपयति । लिट्लकारे । आम्प्रत्ययः । ज्ञपयांचकार । लुङ्लकारे । 'बेरङ् द्विश्च' । पूर्वस्य ह्रस्वः । 'बेः' । अङि अजिज्ञपत् अजिज्ञपताम् अजिज्ञपन् ॥

चिच् चयने । मित् ॥ चिस्फुरोर्जावात्त्वं चा ॥ रातो औ पुक् ॥ ऋ गतावित्यसाकारस्य च पुगागमो भवति औ परे ॥ चपयति-चययति ॥

चिच् चयने । अयं धातुर्भिन् । 'चुरादेः' । अनेन चिः । सूत्रम्—'चिस्फुरोः०' ॥ चिस्फुरोर्धात्वोर्मिप्रत्यये परे जात्वं वा भवति । 'पष्ठी' अनेनायमादेशोऽन्यस्य । चा बि इति जाते ॥ सूत्रम्—'रातो औ पुक्' ॥ रातः औ पुक् । ऋ गतौ इत्यस्य धातोराकारान्तस्य च धातोर्मिप्रत्यये परे पुगागमो भवति । अनेन पुक् । कित्वादन्ते । 'मित्तां ह्रस्वः' अनेन ह्रस्वः । 'स धातुः' तिवाद्यः । 'अष्कर्तरी' । 'गुणः' । चपयति । चपयेत् । चपयतु । अचपयत् । लिट्लकारे । 'कासादिप्रत्ययादाम्' । अनेनास्वाम् । अन्यत्साधनं । सुगमम् । चपयांचकार । चापयामास । चपयाम्बभूव । 'बेः' । चप्यात् । 'सिसता०' । चपयिता । चपयिष्यति । अचपयिष्यत् । लुङ्लकारे । चप् बि दिप् इति जाते । 'बेरङ् द्विश्च' । 'पूर्वस्य' । 'अङि लघौ' । 'लघोर्दीर्घः' । अचीचपत् अचीचपताम् अचीचपन् । आत्वाभावपक्षे । 'धातोर्नामिनः' अनेन वृद्धिः । 'मित्तां ह्रस्वः' 'सधातुः' । अप् । चययति । 'लिट्लकारे । आम्प्रत्ययः । चययांचकार । 'बेः' । चय्यात् । लुङ्लकारे । चप् बि दिप् इति जाते । 'बेरङ् द्विश्च' 'बेः' । 'अङि लघौ' । 'लघोर्दीर्घः' । अचीचयत् अचीचयताम् । अचीचयन् ॥

अर्च पूजयाम् ॥ अर्चयति ॥ खरादेः परः ॥ खरादेर्धातोः परोऽवयवोऽद्विरुक्तः स खरो द्विर्भवति ॥ नदराः संयोगादयो न द्विः । इति रेफस्य न द्वित्वम् । आर्चिचत् ।

अर्च पूजयाम् । 'चुरादेः' । अन्यत्साधनं तु पूर्ववत् । अर्चयति । लिट्लकारे । अर्चयांचकार । आशीर्यादादी । 'बेः' । अर्च्यात् । लुङ्लकारे । अर्चि दिप् इति जाते । 'बेरङ्

द्विअ' ॥ 'स्वरादेः परः' 'नवराः' अनेन रकारस्य द्वित्वनिषेधः । 'जेः' । 'दिवादावद्' । 'स्वरादेः' । आर्विचत् आर्विचताम् आर्विचन् ॥

कृत संशब्दे ॥ धातोरुपधाया ऋकारस्य ईकारादेशो वाच्यो मिप्र-
त्यये परे ॥ कीर्तयति । अचिकीर्तत् ।

कृत संशब्दे । 'चुरादेः' । सूत्रम्—'धातोः०' धातोरुपधाया ऋकारस्य मिप्रत्यये परे
ईकारादेशो वाच्यः । 'घ्वोर्विहसे' अनेन दीर्घः । कीर्तयति । लिट् । कीर्तयाञ्कार ।
लुङ् 'भेरङ्' 'द्विअ' 'ह्रस्वः' 'कुहोभ्रुः' 'दिवादावद्' अचिकीर्तत् अचिकीर्तताम्
अचिकीर्तन् ॥

गण संख्याने । अकारान्तः । अष्टोपस्य स्थानिवत्त्वान्न वृद्धिः । गणयति ॥

अष्टोपिनो नाङ्कार्यम् ॥ अजगणत् । कथगणयोरङ्कार्यं चेति केचित् ।

अजीगणत् ।

गण संख्याने । अयमकारान्तः । 'चुरादेः' 'यतः' अनेनाकारस्य छोपः । तत्र
'अत उपधायाः' अनेन सूत्रेण वृद्धेः प्राप्तौ सत्यां 'यदादेशस्तद्वद्भवति' इति न्यायेन
वृद्धिर्न भवति उपधायामकारमावत् । गणयति । चतुर्णां सुगमानि । लिट् । गणयाञ्-
कार । लुङ् 'भेरङ्' 'द्विअ' 'पूर्वस्य०' 'कुहोभ्रुः' ॥ सूत्रम् 'अष्टोपिनः०' अष्टोपिनो
धातोरङ्कार्यं न भवति । 'अङ्गि लघौ' 'लघोर्दीर्घः' आभ्यां सूत्राभ्यामुक्तं कार्यं न
भवति इत्यर्थः । अजगणत् अजगणताम् अजगणन् ॥ कथगणयोर्धात्वोरङ्कार्यं वा भव-
तीति केचिदाचार्या वदन्ति तन्मते—अजीगणत् अजीगणताम् अजीगणन् ॥

कथ वाक्यप्रबन्धे । कथयति । अचकथत् अचीकथत् ।

कथ वाक्यप्रबन्धे । अयमप्यकारान्तः । 'चुरादेः' । कथयति । कथयाञ्कार ।
कथ्यात् । 'अष्टोपिनः' अनेनाङ्कार्यं न भवति । 'कुहोभ्रुः' । अचकथत् अचकथताम्
अचकथन् । वा भवतीत्युक्तत्वात् अङ्कार्यं भवति । साधनं तु पूर्ववत् । अचीकथत्
अचीकथताम् अचीकथन् ॥

ऊन परिहाणे । ऊनयति ॥ त्रिनिमित्तस्वरादेशो द्वित्वे कर्तव्ये स्थानि-
वत् ॥ स्वरादेः परः । औननत् ॥

ऊन परिहाणे । 'चुरादेः' । अकारान्तोऽयम् । ऊनयति । ऊनयेत् । ऊनयतु । 'स्वरादेः'
अनेनास्य धातोर्द्वितीयोऽडागमो भवति । औनयत् । लिट्लकारे । 'कासादि०' अने-
नाम् । ऊनयाञ्कार । 'जेः' । ऊन्यात् । 'सिसवा०' । ऊनयिता । ऊनयिष्यति । औन-
यिष्यत् । लुङ्लकारे । ऊनयि दिप् इति स्थिते । 'भेरङ्' 'द्विअ' । अनेन ऋप्रत्ययो धातो-
र्द्वित्वं च भवति । 'स्वरादेः परः' अनेन नकारस्य द्वित्वम् । 'जेः' 'यतः' दिवादा-
वद् 'स्वरादेः परः' औननत् औननताम् औननन् । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति ॥

अर्थङ् याचने । अर्थयते । आर्तयत ॥

। 'अर्थश्च याचने' । ङकार आत्मनेपदार्थः । अकारान्तोऽयं धातुः । 'चुरादेः' । अन्यत्ता-
धनं पूर्ववत् । अर्थयते । अर्थयेत् । अर्थयताम् । 'स्वरादेः' अनेन द्वितीयोऽङागमो
भवति । आर्थयत । लिट्लकारे । 'कासादि०' अनेनाम् । अर्थयाचक्रे । आम्प्रत्ययः
अनेन अर्थयामास । अर्थयाचमूव । इत्यादीनि रूपाणि । 'सिसता०' । अर्थयिषीष्ट ।
लुङ्लकारे अङ्प्रत्ययः । धातोर्द्वित्वम् । 'स्वरादेः परः' अनेन सकारस्य द्वित्वं भवति ।
'ह्रपानां०' अनेन सकारस्य तकारः । 'जेः' 'यतः' 'स्वरादेः०' अनेन द्वितीयोऽङागमः ।
आर्तयत आर्तयेताम् आर्तयन्त । इत्यादीनि ॥

संप्रामड युद्धे । अससंप्रामत ॥

संप्रामड युद्धे । ङकार आत्मनेपदार्थः । अकारान्तोऽयम् । 'चुरादेः' 'यतः' अन्य-
त्ताधनं पूर्ववत् । संप्रामयते । संप्रामयेत् । संप्रामयताम् । अससंप्रामयत । 'कासादि०' ।
संप्रामयाचक्रे । 'सिसता०' । संप्रामयिषीष्ट । संप्रामयिता । लुङ्लकारे 'सस्वरादिः०'
अनेन सकारस्य द्वित्वम् । अन्यत् । अससंप्रामत अससंप्रामेताम् अससंप्रामत । इत्यादीनि
भवन्ति ॥

अन्ध दृष्ट्युपधाते । आन्धधत् ॥

अन्ध दृष्ट्युपधाते । अकारान्तोऽयम् । 'चुरादेः' । 'यतः' । 'स धातुः' । तिवाद्यः ।
अकाद्यः । अन्धयति । अन्धयेत् । अन्धयतु । 'स्वरादेः' । अनेन द्वितीयोऽङागमो भवति ।
आधयत् । लिट्लकारे । आम्प्रत्ययो भवति । अन्धयाचकार । 'जेः' । अन्धयात् ।
'सिसता०' । अन्धयिता । अन्धयिष्यति । आन्धयिष्यत् । लुङ्लकारे । अङ्प्रत्ययः । घका-
रस्य द्वित्वम् । 'ह्रपानाम्०' 'जे' 'यतः' 'स्वरादेः' आन्धधत् आन्धधताम् आन्धधन् ।
इत्यादीनि ॥

अङ्ग अङ्ग पदे लक्षणे च । आश्वकत् ॥ इति चुरादिगणः ॥ २६ ॥

अङ्ग अङ्ग पदे लक्षणे च । अकारान्तौ । 'चुरादेः०' 'यतः' । अङ्गयति । अङ्गयति ।
इत्यादीनि रूपाणि मुगमानि । लिट्लकारे । आम्प्रत्ययो भवति । अङ्गयाचकार । लुङ्ल-
कारे अङ्प्रत्ययः । 'स्वरादेः परः' अनेन ककारस्य द्वित्वम् । 'कुहोभुः' 'जे' ।
'यतः' 'स्वरादेः' आश्वकत् आश्वकताम् आश्वकन् । इत्यादीनि । इति चुरादयो धातवः
कथिताः ॥

ज्यन्तप्रक्रिया २७

**॥ अथ ज्यन्ताः ॥ धातोः प्रेरणे ॥ प्रयोजकन्यापारेऽर्थे धातोर्निः प्रत्ययो
भवति ॥ कुर्वन्तं प्रेरयति यः स प्रयोजकः । कारयति कारयते । अपीकरत् ॥**

अथ ज्यन्ता धातवः कथ्यन्ते । सूत्रम् 'धातोः प्रेरणे' धातोः, प्रेरणे, द्विपद सूत्रम् ।
भ्यादेर्धानोः प्रेरणेऽर्थे कारितेऽर्थे चिः प्रत्ययो भवति । प्रेरणेऽर्थे इति कोऽर्थः । प्रयोजक-
न्यापारे । प्रयोजक इति कोऽर्थः । कुर्वन्तं पुरुष यः कारयति 'एतत्कार्यं न कु' इति

प्रवर्तयति स प्रयोजक इत्युच्यते । तस्य व्यापारः प्रयोऽयद्वारेण रूपेण क्रियासंबन्धनामिन्त्रिः प्रत्ययो भवति । कुर्वन्तं प्रेरयति यः सः प्रयोजकः । एकः करोति तं कुर्वन्तं अन्यः प्रेरयति इत्यस्मिन्नर्थे कृते धातोर्त्रिः प्रत्ययः । कृ त्रि इति जाते अकारो वृद्धार्थः । उभयपदार्थश्च । 'धातोर्नामिनः', अनेन, वृद्धिः । 'म धातुः' अनेनामिन्त्रकरणे, धातुसंगा, सर्वत्र भवति । तिघादयः । 'अप् कर्तरि' गुणः । 'म अय्' कारयति । चित्वाव्यमुभयपदौ । कारयते । चतुर्णां लकाराणां रूपाणि सुगमानि । लिट्लकारे 'कासादिप्रत्ययादयः' । अनेनामप्रत्ययो भवति । अन्यस्ताधनं सुगमम् । कांग्याभ्यकार । करयाचक्र । कारयामास । कारयाम्यभूय । इत्यादीनि । 'जेः' । कार्यान् । 'सिसवा०' परम् कारयिषीष्ट । कारयिता २ । अन्येषां सुगमानि । लुङ्लकारे । कार् त्रि दिप् इति जाते । 'जेरद् द्विश्च' अनेनाद् धातोर्द्वित्वं च ह्रस्वः । 'कुहोभ्रुः' 'अडि लपो' 'लपोर्दोषः' 'दिवादानद्' । अधीकरत् अधीकरताम् अधीकरम् । आत्मनेपदे । अधीकरत अधीकरेताम् अधीकरन्त । इत्यादीनि भवन्ति । व्यन्ता धातवः सर्वे उभयपरिनः । चित्वात् ॥

पाचयति । अपीपचत् ॥

इपचप् पाके । पचन्तं प्रेरयति इति विग्रहे । 'धातोः प्रेरणे' अनेन, त्रिः प्रत्ययः । 'अत्त उपधायाः' । 'स धातुः' । तिघादयः । 'अप् कर्तरि' । गुणः । 'म अय्' पाचयति । चतुर्णां रूपाणि सुगमानि । लिट्लकारे । आम्प्रत्ययः । पाचयाचकार । 'जेः' । पाचयान् । 'सिसवा०' । पाचयिता । पत्यम् । पाचयिष्यति । 'दिवादानद्' । अपाचयिष्यत् । लुङ्लकारे । 'जेरद् द्विश्च' । अन्यस्ताधनं सुगमम् । अपीपचन् अपीपचताम् अपीपचन् । इत्यादीनि ॥

भवन्तं प्रेरयति भावयति । भावयते । भावयावभूय ॥ अह्सयोः ॥ अह्सयोः

पूर्वस्वोकारक्षेत्वं पवर्गयवरलजकारेण्यवर्णपरेषु परतः ॥ द्विर्निमित्तेऽधि ॥

द्वित्वनिमित्तेऽचि अच आदेशो न द्वित्वे कर्तव्ये ॥ अवीभवत् ॥

भू सत्तायाम् । भवन्तं प्रेरयति इति विग्रहे । 'धातोः प्रेरणे' । 'धातोर्नामिनः' । अन्यस्ताधनं सुगमम् । भावयति । भावयते । भावयावभूय । भावयान् । 'सिसवा०' । भावयिता । लुङ्लकारे । भू भू त्रि अह् दिप् इति जाते । 'धातोर्नामिनः' अनेन वृद्धिः । ह्रस्वः । 'क्षपानाम्०' । 'अह्सयोः' अह्सयोः परयोः पूर्वस्व उकारस्य द्वन् भवति । अवर्णपरेषु पवर्गयवरलजकारेषु परतः । अनेन उकारस्य इत्ययम् । 'अडि लपो' । 'लपोर्दोषः' अधीभवन् अधीभवताम् अधीभवन् । इत्यादीनि ॥

मूढः मोहने । मावयति । अमीमवत् ॥

मूढः मोहने । मवन्तं प्रेरयति । धातोः प्रेरणे । अन्यत्पूर्ववत् । मावयति । लिट्लकारे । 'कासादि०' । अनेनाम् । मावयावभूय । 'जेः' मावयान् । 'सिसवा०' । मावयिता । लुङ्लकारे साधनं पूर्वसदृशम् । अमीमवन् । अमीमवताम् । अमीमवन् । इत्यादीनि ॥

शु मिश्रणे । अयीयवत् ॥

शु मिश्रणे । एकः यौति तमन्यः प्रेरयतीति विग्रहे । 'धातोः प्रेरणे' यावति । लिट्-
कारे । 'कासादि०' अनेनाम् । यावयाश्चकार । 'जेः' । आख्यात् । यावयिता । लुङ्-
कारे । अङ्प्रत्ययः । द्वित्वादिकम् । 'अङ्सयोः' अनेन इत्वम् । अयीयवत् अयीयवताम्
अयीयवन् ॥

रु शब्दे । अरीरवत् ॥

रु शब्दे । 'धातोः प्रेरणे' अन्यत्पूर्ववत् क्षेयम् । रावयति । लिट्कारे । रावयाश्चकार ।
'जेः' । आख्यात् । रावयिता । लुङ्कारे । अङ्प्रत्ययः द्वित्वादिकम् । अन्यत्पूर्ववत् कार्यं
भवति । अरीरवत् अरीरवताम् अरीरवन् । इत्यादीनि ॥

लृञ् छेदने । अलीलवत् ॥

लृञ् छेदने । 'धातोः प्रेरणे' एकः लुनाति तमन्यः प्रेरयति । लावयति । लावयेत् ।
लावयतु । अलावयत् । लावयाश्चकार । लाख्यात् । 'सिसता०' । लावयिता । लावयि-
ष्यति । अलावयिष्यत् । लृङ्कारे । अलीलवत् अलीलवताम् अलीलवन् ॥

जु गतौ । अजीजवत् ॥

जु गतौ । 'धातोः प्रेरणे' । जावयति । लिट्कारे जावयाश्चकार । जाख्यात् । [लिट्-
'लकारे साधनं सुगमम् ?] अजीजवत् अजीजवताम् अजीजवन् । इत्यादीनि केषाणि
भवन्ति । एषां धातूनां लृङ्कारे द्वित्वनिमित्ते खरे खरादेशो न भवति । तस्मात्पूर्वं द्वित्वं
भवति । पञ्चाद्विद्धिः ॥

स्रवतिशृणोतिद्रवतिप्रवतिप्लवतिच्यवतीनाम् ॥ अङ्सयोः पूर्वस्येत्वं

वाज्वर्णपरे धात्वक्षरे परे ॥ असिस्रवत्-असुस्रवत् ॥

सु स्रवे । एकः स्रवति तमन्यः प्रेरयति । 'धातोः प्रेरणे' । अन्यत् सुगमम् । स्राव-
यति । लिट्कारे । आम् प्रत्ययः । स्रावयाश्चकार । लृङ्कारे । 'वेरङ् द्विश्च' ।
पूर्वस्य । 'जेः' अनेन वेलोपो भवति । असुस्रव् अङ् विप् इति जाते । 'अङ्कि लघौ' ॥
सुवम्—'स्रवति०' स्रवतिशृणोतिद्रवतिप्रवतिप्लवतिच्यवतीनां धातूनां अङ्सयोः परयोः
पूर्वस्य इत्वं वा भवति अवर्णपरे धात्वक्षरे परे । अनेन पूर्वस्य इकारः । असिस्रवत्
असिस्रवताम् असिस्रवन् । इत्वाभावपक्षे—असुस्रवत् असुस्रवताम् असुस्रवन् ॥

अशिश्रवत्-अशुश्रवत् ॥

शु श्रवणे । शृण्वन्तं प्रेरयति । 'धातोः प्रेरणे' 'धातोर्नेमिनः' । श्रावयिषि । श्रावयेत्
श्रावयतु । अश्रावयत् । लिट् । 'कासादि०' अनेनाम् । श्रावयाश्चकार । 'जेः' आख्यात् ।
'सिसता०' । श्रावयिता । श्रावयिष्यति । अश्रावयिष्यत् । लृङ् । 'वेरङ् द्विश्च' । 'पूर्वस्य
ह्रसादिः' । 'धातोर्नेमिनः' । 'जेः' । 'अङ्कि लघौ' 'स्रवतिशृणोति०' अनेन पूर्वस्येत्वम् ।
अशिश्रवत् अशिश्रवताम् अशिश्रवन् । इत्वाभावपक्षे साधनं पूर्वसदृशम् । अशुश्रवत्
अशुश्रवताम् अशुश्रवन् ॥

अदिद्रवत्-अदुद्रवत् ॥

हृ गतौ । 'धातोः प्रेरणे' । द्रावयति । चतुर्णां सुगमानि । लिट् । द्रावयांचकार । लुङ्-
लकारे । 'स्रवति०' । अनेन पूर्वस्य वा इत्वम् । अदिद्रवत् अदिद्रवताम् अदिद्रवन् । इत्वा-
भावपक्षे अदुद्रवत् अदुद्रवताम् अदुद्रवन् ॥

हनो घत् ॥ हन्तेर्धादेशो भवति ङिति णपूर्वजिते परतः ॥ घातयति ।

अजीघतत् ॥

हन् हिंसागत्योः । प्रन्तं प्रेरयति इति विग्रहे । 'धातोः प्रेरणे' हन् बि इति जाते ।
'हनो घत्' हनः घत् । द्विपदम् । हन्तेर्धातोर्धदादेशो भवति णपूर्वजिते ङिति
प्रत्यये परतः । अनेन घदादेशः । 'अत उपधायाः' । 'स घातुः' । घातयति । घातयेत् ।
घातयतु । अघातयत् । लिट् । 'कासादि०' । 'घातयांचकार । 'जेः' । घात्यात् ।
'सिसता०' । घातयिता । घातयिष्यति । अघातयिष्यत् । लुङ्लकारे । घात् बि दिप् इति
स्थिते । 'जेरु द्विष' । 'कुहोक्षुः' 'क्षपानाम्०' । 'अङि लघौ' । 'लघोर्धर्धिः' । 'दिधादावट्' ।
अजीघतत् अजीघतताम् अजीघतन् । इत्यादीनि ॥

शद्ल शतने ॥ शदेः शत् ॥ शदेः शतादेशो भवति अगतौ औ परे ॥

शातयति । गतौ तु शादयति । अशीशतत् ॥

शद्ल शतने शदन्तं प्रेरयति इति विग्रहे । 'धातोः प्रेरणे' ॥ 'शदेः शत्' । शदे-
र्धातोः शतादेशो भवति अगतौ औ परे । 'अत उपधायाः' । शातयति । लिट् । शात-
यांचकार । लुङि साधनं तु पूर्ववत् । अशीशतत् अशीशतताम् अशीशतन् । गतौ तु ।
शादयति । अशीशदत् ॥

रातो औ पुक् च ॥ इदाञ् दाने । दापयति । अदीदपत् ॥

इदाञ् दाने । ददतं प्रेरयति इति विग्रहे । 'धातोः प्रेरणे' । 'रातो औ पुक् च' अनेन
पुगागमः । दापयति । लिट् । दापयांचकार । लुङ्लकारे । 'जेरु द्विष' । हस्तः । 'अङि
लघौ' । 'लघोर्धर्धिः' । अदीदपत् ॥

धापयति अदीधपत् ॥

इधाञ् धारणपोषणयोः । दधतं प्रेरयति इति विग्रहे । 'धातोः प्रेरणे' । 'रातो औ पुक्
च' । धापयति । धापयांचकार । लुङ् । 'क्षपानाम्-' अनेन दस्य धः । अन्यत्पूर्ववत् ।
अदीधपत् अदीधपताम् अदीधपन् ॥

पुगन्तस्य गुणो वक्तव्यः ॥ अर्पयति । खरादेः परः । आर्पिषत् ।

ऋ गतौ । ऋच्छन्तं प्रेरयति इति विग्रहे । 'धातोः प्रेरणे' 'औ पुक् च' ऋप् बि
इति जाते सूत्रम् । 'पुगन्तस्य०' पुगन्तस्य घातोर्गुणो वक्तव्यः । अनेन गुणः । अर्पयति । लिट्
अर्पयांचकार । 'जेः' । अर्प्यात् । 'सिसता०' । अर्पयिता । लुङ्लकारे । अर्पि दिप् इति

स्थिते । 'नेरद् द्विश्च' । 'स्वरादेः परः' । 'नदराः' अनेन रकारस्य द्वित्वं न भवति । 'त्रेः' 'दिवादावट्' 'स्वरादेः' 'सवर्णे०' आर्पिणत् आर्पिणताम् आर्पिणत् ॥

घा गतिनिवृत्तौ । स्थापयति ॥ तिष्ठतेरुपधाया इकारो वक्तव्योऽङि परे ॥ ततो द्वित्वम् । अतिष्ठिपत् ॥

घा गतिनिवृत्तौ । 'आदेः णः झ' । 'धातोः प्रेरणे' । तिष्ठन्तं प्रेरयति इति विग्रहे जिः प्रत्ययः । 'रातो नौ पुक् च' । स्थापयति । स्थापयाचकार । 'जेः' । 'स्थाप्यात्' । 'सिसता०' । स्थापयिता । स्थापयिष्यति । अस्थापयिष्यत् । छद्दलकारे । स्थाप् जि दिप् इति स्थिते । 'नेरद् द्विश्च' । 'जे' ॥ सूत्रम्—'तिष्ठतेः' तिष्ठतेर्धातोरुपधाया इकारो वक्तव्यः अङि परे । ततः द्वित्वं भवति । 'झप्तात् खपाः' । अतिष्ठिपत् अतिष्ठिपताम् अतिष्ठिपत् । अतिष्ठिपत्-अतिष्ठिपत्तम् अतिष्ठिपत् इत्यादीनि ॥

पादेर्युक् ॥ पाशाछासाहेज्वेनां युगागमो भवति नौ परे ॥ पाययति ॥ पिवतेरङि पूर्वस्येकारोपधालोपौ वक्तव्यौ ॥ अपीप्यत् ॥

पा पाने । पिवन्तं प्रेरयति इति विग्रहे 'धातोः प्रेरणे' अनेन विप्रत्ययः । पा जि इति जाते । सूत्रम्—'पादेर्युक्' पादेः युक् ॥ पाशाछासाहेज्वेनामेतेषां धातूनां युगागमो भवति विप्रत्यये परे । पुकोऽपवादः । पाप् जि इति जाते । 'स धातुः' अन्यत्साधने पूर्ववत् । पाययति । चतुर्णां रूपाणि सुगमानि । लिट् लकारे । 'कासादि०' । पाययाचकार । 'जे' । 'पाप्यात्' । 'सिसता०' । पाययिता । पाययिष्यति । अपाययिष्यत् । अपापाप् जि अङ् दिप् । 'जे' अनेन अलोपो भवति ॥ सूत्रम्—'पिवतेः०' । पिवतेर्धातोरेङि पूर्वस्य ईकारो पधालोपौ वक्तव्यौ । सुगममिदं सूत्रम् । अनेन पूर्वस्य ईकारो भवति उपधालोपश्च । अपीप्यत् अपीप्यताम् अपीप्यत् । इत्यादीनि ॥

शो तनूकरणे । सन्ध्यक्षराणामा । शाययति । अशीशयत् ॥

शो तनूकरणे । 'सन्ध्यक्षराणामा०' । शयन्तं प्रेरयति । 'पादेर्युक्' । अन्यत्साधने सुगमम् । शाययति । लिट् लकारे । शाययाचकार । 'जे' । 'शाय्यात्' । 'सिसता०' । शाययिता । शाययिष्यति । अशाययिष्यत् । शाय् जि दिप् इति जाते । 'नेरद् द्विश्च' । 'अङि लघौ' । 'लघोर्दीर्घः' । 'दिवादावट्' । अशीशयत् अशीशयताम् अशीशयत् ॥

छो छेदने । अचीछयत् ॥

छो छेदने । 'सन्ध्यक्षराणामा०' । एकः छयति तमन्यः प्रेरयति । 'धातोः प्रेरणे' । 'पादेर्युक्' । अनेन युगागमो भवति । छापयति । छापयाचकार । 'जे' । 'छाप्यात्' । 'सिसता०' । छापयिता । छापयिष्यति । अछापयिष्यत् । छद्दलकारे । 'क्षपानाम्०' । अनेन छकारस्य चकारः । अन्यत्साधने सुगमम् । अचीच्छयत् अचीच्छयताम् अचीच्छयत् ॥

पोऽन्तकर्मणि । साययति । असीपयत् ॥

पो अन्तकर्मणि । 'आदेः ण्' 'सन्ध्यक्षराणामा' । एकः सति तमन्यः प्रेरयति । 'धातोः प्रेरणे' । 'पादेयुक्' । साययति । साययांचकार । 'जेः' । साय्यात् । 'सिसता०' । साययिता । साययिष्यति । असाययिष्यत् । छुङ्लकारेऽपि पूर्ववत् साधनम् । असीपयन् असीपयताम् असीपयन् । इत्यादीनि ॥

हेञ् स्पर्धायाम् ॥ ह्यतेरङि संप्रसारणं युगभावश्च यत्कथ्यः । कृत-
संप्रसारणस्य ह्यतेरङि क्रमादुणवृद्धी वाच्ये ॥ अजुहायत् अजूहवत्
अजूहवताम् ॥

हेञ् स्पर्धायाम् । एको ह्यति तमन्यः प्रेरयति । 'सन्ध्यक्ष०' । 'धातोः प्रेरणे' । 'पादे-
युक्' । ह्याययति । ह्याययांचकार । छुङ्लकारे ॥ सूत्रम्—'ह्यतेः०' ह्यतेर्धातोरेरङि
परे सति संप्रसारणं युगभावश्च यत्कथ्यः । कृतसंप्रसारणस्य ह्यतेर्धातोरेरङि क्रमादुणवृद्धी
वाच्ये । 'कुहोश्चुः' । अनेन ह्यस्य जः । अजुहायत् अजुहायताम् अजुहायन् । गुणे कृते
सति । अजुहवत् अजुहवताम् अजुहवन् ॥

व्येञ् संवरणे । व्याययति । अविच्ययत् ॥

व्येञ् संवरणे । 'सन्ध्यक्षराणामा०' । 'पादेयुक्' । एको व्ययति तमन्यः प्रेरयति व्याय-
यति । व्याययांचकार । छुङ्लकारे । व्याय् चि दिप् इति जाते । 'नेरङ् द्विज' । 'जेः' ।
'पूर्वस्य०' । 'अङि लपौ' । अवीच्ययत् अवीच्ययताम् अवीच्ययन् ॥

वेञ् तन्तुसंताने । वाययति । अवीचयत् ॥

वेञ् तन्तुसंताने । एको वयति तमन्यः प्रेरयति । 'धातोः प्रेरणे' । 'सन्ध्यक्ष०' । 'पादे-
युक्' । वाययति । लिङ्लकारे । 'कासादि०' अनेनाम्प्रत्ययो भवति । वाययांचकार ।
'जेः' । वाय्यात् । 'सिसता०' । वाययिता । वाययिष्यति । अवाययिष्यत् । छुङ्लकारे
पूर्वोत्तरेषु सूत्रे रूपाणां सिद्धिः । अवीचयत् अवीचयताम् अवीचयन् ।

पातेर्जां लुम्बन्त्यः ॥ युकोऽपवादः । पालयति । अपीपलत् ॥

पा रक्षणे । 'धातोः प्रेरणे' ॥ सूत्रम्—'पातेः०' । पातेर्धातोर्जिप्रत्यये परे लुगागमो
यत्कथ्यः । युकोऽपवादः । पालयति । लिट् । पालयांचकार । लुङ् । अपीपलत् अपीपल-
ताम् । अपीपलन् ॥

रभ रामसे । रमतो वेगहर्षयोः ॥ रभलभोः खरे गायपो विना

लुम्बान्यः ॥ रम्भयति । अररम्भत् ॥

रभ रामसे वेगहर्षयोः । सूत्रम्—'रभलभोः०' । रभलभोर्णाद्यपौ विना खरे परे
नुम् वाच्यः । 'नञ्चापदान्ते' । 'धातोः प्रेरणे' । रम्भयति । लिङ्लकारे रम्भयांचकार ।
'जेः' । रम्भ्यात् । 'सिसता०' रम्भयिता । लुङ्लकारे । 'नेरङ् द्विज' । अनेनाङ्प्रत्ययः ।
धातोर्द्वित्वम् । अङ्कार्यं न स्यात् । अररम्भत् अररम्भताम् अररम्भन् । इत्यादीनि ॥

डुलभष् प्राप्तौ । लम्भयति । अललम्भत् ॥

। डुलभष् प्राप्तौ । डुकारपकारावितौ । 'धातोः प्रेरणे' । 'रभलभोः' । अनेन नुम् । अन्यत्साधनं पूर्ववत् । लम्भयति । डिङ्लकारे । लम्भयांचकार । 'सिसता' । लम्भयिता । लुङ्लकारे । अललम्भन् । अललम्भताम् अललम्भन् ॥

प्रीञ् तर्पणे ॥ प्रीञ्धूजोर्नुक् ॥ अनयोर्नुगागमो भवति जौ परे ॥ प्रीण-
यति । अपिप्रिणत् ॥

प्रीञ् तर्पणे । 'धातोः प्रेरणे' । एकः प्रीणाति । तमन्यः प्रेरयति ॥ सूत्रम्—'प्रीञ्धू-
जोर्नुक्' प्रीञ् च धूञ् च प्रीञ्धूजौ तयोः प्रीञ्धूजोः नुक् अनयोः प्रीञ्धूजोर्धात्वोर्नुगा-
गमो भवति । डिप्रत्यये परे णत्वं भवति । प्रीणयांचकार । लुङ्लकारे । 'भेरङ् द्विञ्' ।
'पूर्वस्य ह्रस्वः' । 'अडि लघौ' । अनेनोपधाया ह्रस्वः । अपिप्रिणत् अपिप्रिणताम् अपिप्रिणन् ॥

धूञ् कम्पने । धूनयति । अदुधूनत् ॥

धूञ् कम्पने । 'धातोः प्रेरणे' । 'प्रीञ्धूजोर्नुक्' । धूनयति । धूनयांचकार । धून्यात् ।
धूनयिता । लुङ्लकारे । 'भेरङ्' । 'अडि लघौ' । 'लघोर्वाचः' । 'क्षपानाम्' । अदुधूनत्
अदुधूनताम् । अदुधूनन् ॥

सिङ् ईपद्वसने ॥ स्मयतेरात्यात्वं जौ वाच्यम् ॥ विसाययते ।

असिष्मपत् । आति किम् । विसाययति । असिष्मयत् ॥

सिङ् ईपद्वसने । एकः स्मयति तमन्यः प्रेरयति । 'धातोः प्रेरणे' । सूत्रम्—'स्मयतेः' ।
स्मयतेर्धातोरात्यं वा भवति डिप्रत्यये परे । अनेनास्व वा । स्मापयते । अत्र 'रातो औ
पुक्' । अनेन पुक् । स्मापयाचकार । लुङ्लकारे । पूर्वस्येकारः । षत्वम् । असिष्मपत्
असिष्मपेताम् असिष्मपन्त । आत्वाभावपक्षे वृद्धिः । 'ऐआय्' । विसाययति । विसाय-
याचकार । लुङ्लकारे । असिष्मयत् असिष्मयताम् असिष्मयन् । साधनं सुगमम् ॥

रुहैर्जौ पौ वा वाच्यः ॥ रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे च । रोहयति । रोप-
यति । अरुहहत्-अरुहपत् ॥

रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे च । 'धातोः प्रेरणे' । सूत्रम्—'रुहेः' रुहैर्धातोर्दिप्रत्यये
परे पौ वा वाच्यः । 'पट्टी' । अनेनान्त्यस्यैव । 'उपधायाः' अनेन गुणः । रोपयति । रोपया-
चकार । लुङ्लकारे अङ्कार्यं भवति । अरुहपत् अरुहपताम् अरुहपन् । यत्वाभावपक्षे ।
रोहयति । रोहयाचकार । अङ्कार्यं सर्वं भवति । अरुहहत् अरुहहताम् अरुहहन् ॥

कृपू सामर्थ्ये । कृपो रो लः । कल्पयति ॥ उपधाया ऋवर्णस्याडि ऋ वा
वक्तव्यः ॥ इररारामपवादः । अचीकृपत्-अचकल्पत् ॥

कृपू सामर्थ्ये । 'धातोः प्रेरणे' । गुणो भवति । 'कृपो रो लः' अनेन रकारस्य लः । कल्प
यति । कल्पयाचकार । 'जेः' कल्प्यात् । 'सिसता' । कल्पयिता ॥ 'उपधाया ऋवर्णस्य' ।
अचीकृपत् । विकल्पेन । अचकल्पत् । अत्राङ्कार्यं न भवति अचकल्पताम् अचकल्पम् ॥

श्रुत वर्तने । वर्तयति । अवीश्रुतत्-अववर्तत् ॥

श्रुत् वर्तने । 'धातोः प्रेरणे' । 'उपधाया लघोः' । वर्तयति । वर्तयांचकार । 'उपधाया प्रवर्णस्य०' । अनेन या ऋकारस्य ऋकारः । यदा ऋकारमात्रा अङ्कार्य भवति । अवीश्रु-
तत् अवीश्रुतताम् अवीश्रुतन् । ऋकाराभाजपक्षे अङ्कार्य न भवति । सूत्रप्राप्त्यभावात् ।
अववर्तत् अववर्तताम् अववर्तन् ॥

मृजृप् शुद्धौ । मार्जयति । अमीमृजत् अममार्जत् ॥

मृजृप् शुद्धौ । 'धातोः प्रेरणे' । 'मृजेः' अनेन वृद्धिः । मार्जयति । लिट्ङ्कारे ।
'कोसादि०' अनेनाम् । मार्जयांचकार । अन्येषां सुगमानि । लुङ्ङ्कारे । 'उपधायाः' ।
अन्यत्साधनं सुगमम् । अमीमृजत् अमीमृजताम् अमीमृजन् । 'मृजेः' अनेन वृद्धिः ।
अममार्जत् अममार्जताम् अममार्जन् ॥

इङ्गदेर्जी पुक् च ॥ इङ्गीजीनामात्वं भवति जी परे इङ्गीरीकूपीस्मा-
यीनां पुगागमो भवति जी परे ॥ इङ् अध्ययने । अध्यापयति । अध्या-
पिपत् ॥ अङ्गपरे जी इङो गाङ् वा यक्तव्यः ॥ अध्यजीगपत् ॥

इङ् अध्ययने । 'धातोः प्रेरणे' ॥ सूत्रम्—'इङ्गदेर्जी पुक् च' ॥ इङ्गदेः जी पुक् च ।
इङ्गीजीनां धातूनां भिन्नत्यये परे आत्वं भवति पुक् च भवति । इङ्गीरीकूपीस्मायीनां
धातूनां भिन्नत्यये पुगागमो भवति । एकोऽधीते तगन्त्यः प्रेरयति । 'इ यं ह्यरे' । अध्याप-
यति । अध्यापयांचकार । लुङ्ङ्कारे । 'अङि लघौ' अनेन पूर्णस्येकारः । अध्यापिपत्
अध्यापिपताम् अध्यापिपन् ॥ 'अङ्गपरे०' अङ्गपरे भिन्नत्यये परे इङो धातोर्गाङ् वा
वाच्यः । अनेन गा इङ्गादेशः । पुगागमः । ततो द्वित्वम् । 'कुहोशुः' । 'अङि लघौ' ।
'लघोर्दीर्घः' । अध्यजीगपत् अध्यजीगपताम् अध्यजीगपन् ॥

इङ्गीञ् द्रव्यविनिमये । क्रापयति अचिक्रपत् ॥

इङ्गीञ् द्रव्यविनिमये । एकः क्रीणाति तमन्यः प्रेरयति । 'धातोः प्रेरणे' 'इङ्गदेर्जी'
पुक् अनेनात्त्वपुको । क्रापयति । लिट् । आभ्रत्ययः । क्रापयांचकार । 'जेः' । क्राप्यात् ।
'सिसवा०' । क्रापयिता । क्रापयिष्यति । अक्रापयिष्यत् । लुङ्ङ्कारे । 'जेरङ् द्विष्य' ।
'अङि लघौ' । अचिक्रपत् अचिक्रपताम् अचिक्रपन् ॥

जि जये । जापयति । अजीजिपत् ॥

जि जये । एको जयति तमन्यः प्रेरयति । 'धातोः प्रेरणे' । आत्त्वपुको । जापयति ।
लिट्ङ्कारे । जापयांचकार । 'जेः' । जाप्यात् । 'सिसवा०' । जापयिता । जापयिष्यति ।
अजापयिष्यत् । लुङ्ङ्कारे । 'जेरङ् द्विष्य' । 'अङि लघौ' । 'लघोर्दीर्घः' । अजीजपत्
अजीजपताम् अजीजपन् ॥

ही लजायाम् । हेपयति । अजीहिपत् ॥

ही लजायाम् । एको जिह्वेति । तमन्यः प्रेरयति । 'धातोः प्रेरणे' । पुग् भवति । गुणः ।

हेपयति । हेपयांचकार । लुङ्लकारे । 'नेरङ् द्विश्च' । 'अङि लघौ' । 'कुहोश्चुः' । अजिह्वि-
पत् अजिह्विपताम् अजिह्विपन् ॥

व्ली वरणे । व्लेपयति । अवीन्लिपत् ॥

व्ली वरणे । 'धातोः प्रेरणे' । पुक् । गुणः । अन्यत्सर्वं पूर्ववत् । व्लेपयति । व्लेपयां-
चकार । 'वेः' । व्लेप्यात् । 'सिसता०' । व्लेपयिता । व्लेपयिष्यति । अव्लेपयिष्यत् ।
लुङ्लकारे । 'नेरङ् द्विश्च' । 'अङि लघौ' । अविन्लिपत् अविन्लिपताम् अविन्लिपन् ॥

रीङ् क्षरणे । रेपयति । अरीरिपत् ॥

रीङ् क्षरणे । 'धातोः प्रेरणे' । पुक् । गुणः । रेपयति । रेपयांचकार । 'वेः' । रेप्यात् ।
रेपयिता । लुङ्लकारे । पूर्वपत् साधना । अरीरिपत् अरीरिपताम् अरीरिपन् ॥

कूपी दुर्गन्धे ॥ यवयोर्वसे हकारे च लोपो यत्तव्यः ॥ क्लोपयति ।
अचुकुपत् ॥

कूपी दुर्गन्धे । ईकार इत् । 'धातोः प्रेरणे' । 'औ परे' पुगागमः ॥

'यवयोः०' अनेन यकारस्य लोपः । गुणः । क्लोपयति । क्लोपयांचकार । 'वेः' ।
क्लोप्यात् । 'सिसता०' । क्लोपयिता । क्लोपयिष्यत् । क्लोपयिष्यति । लुङ्लकारे । 'नेरङ्
द्विश्च' । 'अङि लघौ' । 'कुहोश्चुः' । अचुकुपत् अचुकुपताम् अचुकुपन् ॥

क्षमायी विधूनने । एकः क्षमायति तमन्यः प्रेरयति क्षमापयति अचिक्षमपत् ॥

क्षमायी विधूनने । 'धातोः प्रेरणे' । पुगागमः । 'यवयोः' । अनेन यकारस्य लोपः ।
क्षमापयति । क्षमापयांचकार । क्षमाप्यात् । 'सिसता०' । क्षमापयिता । क्षमापयिष्यति ।
अक्षमापयिष्यत् लुङ्लकारे । 'नेरङ् द्विश्च' पूर्वस्य । 'अङि लघौ' । 'कुहोश्चुः' । अचि-
क्षमपत् अचिक्षमपताम् अचिक्षमपन् ॥

लीङ् श्लेषणे ॥ लीयतेर्भावात्वं वा ॥ विलापयति व्यलीलपत् ॥

[लीलोः पुग् यत्तव्यः ॥ विलेपयति व्यलीलिपत् ॥] लीलोर्भा क्रमाद्यु-
ग्लुको वा ॥ विलीनयति । व्यलीलिनत् ॥

लीङ् श्लेषणे । एको लीनाति तमन्यः प्रेरयति । 'धातोः प्रेरणे' ॥ सूत्रम्—'लीयतेः०' ॥
लीयतेर्भावात्वं परे भावं वा भवति । 'रातो नौ पुश् च' । विपूर्वोऽयम् । विलापयति ।
विलापयांचकार । विलाप्यात् । 'सिसता०' । विलापयिता । लुङ्लकारे । व्यलीलपत्
व्यलीलपताम् व्यलीलपन् [सूत्रम्—'लीलोः०' ॥ ली ला एतयोर्धात्वोः पुग् यत्तव्यः ।
तदा विलेपयति । विलेपयांचकार । लुङ्लकारे । 'नेरङ् द्विश्च' । 'अङि लघौ' । 'लघो-
र्धात्वः' । व्यलीलिपत् व्यलीलिपताम् व्यलीलिपन् ॥] सूत्रम्—'लीलोः०' ॥ ली ला एतयो-
र्धात्वोः क्रमात् पुग्लुको वा भवतः । तदा विलीनयति । विलीनयांचकार । विलीन्यात् ।
'सिसता०' । विलीनयिता । विलीनयिष्यति । लुङ्लकारे । पूर्वसूत्रेरेवद्रष्टव्यां सिद्धिः ।
व्यलीलिनत् व्यलीलिनताम् व्यलीलिनन् ॥

ला ग्रहणे । लापयति । अलीलपत् । लालयति । अलीललत् अलीललताम् ॥

ला ग्रहणे । एको लाति तमन्यः प्रेरयति । 'धातोः प्रेरणे' । पुक् । लापयति । लापयां-
चकार । लाप्यात् । लापयिता । लापयिष्यति । अलापयिष्यत् । लुङ्लकारे । अलीलपत्
अलीलपताम् अलीलपन् ॥ लुगागमे कृते सति । लालयति । लालयांचकार । लाल्यात् ।
'सिसता०' । लालयिष्यति । लुङ्लकारे 'नेरङ् द्विश्च' । 'अङि लघौ' 'लघोर्दीर्घः' । अली-
लत् अलीललताम् अलीललन् ॥

न रितः ॥ ऋकारेतोऽनेकस्वरस्य शासथङि उक्तं कार्यं न भवति ॥ ढौकृ
गतौ । ढौक्यति अडुढौकत् ॥

ढौकृ गतौ । ऋकार इत् । एको ढौकति तमन्यः प्रेरयति । 'धातोः प्रेरणे' ढौकयति ।
चडुर्णा लुगमानि । ढौकयांचकार । 'वेः' । ढौक्यात् । 'सिसता०' । ढौकयिता । ढौकयि-
ष्यति । अढौकयिष्यत् । लुङ्लकारे । 'धेरङ् द्विश्च' ॥ सूत्रम्—'न रितः' ॥ न ऋ इत्
यस्यासौ रित् तस्य रितः ऋकारालुबन्धस्य अनेकस्वरस्य च शासो धातोरङि प्रत्यये परे
'अङि लघौ' 'लघोर्दीर्घः' इति द्वाभ्यां सूत्राभ्यामुक्तं कार्यं न भवति । ह्रस्वः । 'क्षपा-
ताम्' अडुढौकत् अडुढौकताम् अडुढौकन् इत्यादीनि ॥

दुयाचृ याञ्जायाम् । याचयति । अययाचत् ॥

दुयाचृ याञ्जायाम् । ऋकार इत् । 'धातोः प्रेरणे' । याचयति । याचयांचकार । 'वेः'
याच्यात् । 'सिसता०' । याचयिता । याचयिष्यति । अयाचयिष्यत् । लुङ्लकारे । 'न
रितः' अन्यस्तुगमम् । साधनं पूर्ववत् । अययाचत् अययाचताम् अययाचन् ॥

शासु अनुशिष्टौ । शासयति । अशशासत् ॥

शासु अनुशिष्टौ । एकः शासति तमन्यः प्रेरयति । 'धातोः प्रेरणे' शासयति । शास-
यांचकार । शासयिता । लुङ् । 'न रितः' । अशशासत् अशशासताम् अशशासन् ॥

दरिद्रा दुर्गतौ । दरिद्रयति । अददरिद्रत् अददरिद्रताम् ॥

दरिद्रा दुर्गतौ । एको दरिद्राति तमन्यः प्रेरयति । 'धातोः प्रेरणे' । 'णप् लुण्'—अनेन
आकारस्य लोपः—दरिद्रयति । लिङ्लकारे । 'कासादि०' दरिद्रयांचकार । 'वेः'—दरि-
द्र्यात् । 'सिसता०—' दरिद्रयिता । दरिद्रयिष्यति । अदरिद्रयिष्यत् । लुङ्लकारे—'न
रितः' 'सस्त्रादिः' । अददरिद्रत् अददरिद्रताम् अददरिद्रन् ॥

दुप वैकुल्ये ॥ दुपेर्जौ वा दीर्घौ चक्तव्यः ॥ दूपयति दोषयति । अदूदुपत् ॥

दुप वैकुल्ये । 'धातोः प्रेरणे' ॥ सूत्रम्—'दुपेः०' ॥ दुपेर्धातोर्भिप्रत्यये परे वा दीर्घः ।
दूपयति । दूपयांचकार । लुङ्लकारे । 'नेरङ् द्विश्च' 'अङि लघौ' 'लघोर्दीर्घः' । अदूदुपत्
अदूदुपताम् अदूदुपन् । दीर्घाभावपक्षे दोषयति । दोषयांचकार । 'वेः' । दोष्यात् ।
'सिसता०—' दोषयिता । दोषयिष्यति । अदोषयिष्यत् । लुङ्लकारे—पूर्वसूत्रेरेव सिद्धिः ।
अदूदुपत् अदूदुपताम् अदूदुपन् ॥

घट चेष्टायाम् ॥ मितां ह्रस्वः ॥ घातुपाठे मित इत्येवं पठितानां घातूनां
ह्रस्वो भवति नौ परे । घटयति । अजीघटत् ॥

घट चेष्टायाम् । 'घातोः प्रेरणे' । 'अत उपधायाः' । 'मितां ह्रस्वः' अनेन ह्रस्वः । घटयति । लिट्लकारे 'कासादि०' । अनेनाम् । घटयांचकार । 'वेः' । घटयात् । 'सिसता०' । घटयिता । घटयिष्यति । अघटयिष्यत् । लुङ्लकारे । 'नेरङ् द्विश्च' । 'अङि लघौ' । 'लघोर्दीर्घः' । 'क्षपानाम्०' । अजीघटत् । अजीघटताम् । अजीघटन् ॥

व्यथ दुःखभयचलनयोः । व्यथयति । अवीव्यथत् ॥ एवं पञ्चपञ्चाशतो रूपम् ॥

व्यथ दुःखभयचलनयोः । एको व्यथयति तमन्यः प्रेरयति 'घातोः प्रेरणे' । 'अत उपधायाः' । 'मितां ह्रस्वः' अनेन ह्रस्वो भवति । अन्यत्सुगमम् । व्यथयति । लिट्लकारे आत्मप्रत्ययो भवति । व्यथयांचकार । 'वेः' व्यथयात् । 'सिसता०'—व्यथयिता । व्यथयिष्यति । अव्यथयिष्यत् । लुङ्लकारे—'नेरङ् द्विश्च' । 'पूर्वस्य'—'अङि लघौ' । अवीव्यथत् अवीव्यथताम् अवीव्यथन् ॥

जनीजृषुक्तसुरज्जोऽमन्ताश्च ॥ एतेऽपि मितः ॥ जनयति । अजीजनत् ॥

जनी प्रादुर्भावे । एको जायते तमन्यः प्रेरयति । 'घातोः प्रेरणे' । वृद्धिः । 'मितां ह्रस्वः' । जनयति । लिट्लकारे—'कासादि०' । जनयांचकार । 'वेः'—जनयात् । 'सिसता०' जनयिता । जनयिष्यति । अजनयिष्यत् । लुङ्लकारे—'नेरङ् द्विश्च' । 'अङि लघौ' । 'लघोर्दीर्घः' । अजीजनत् अजीजनताम् अजीजनन् । इत्यादीनि ॥

जृष् वयोहानौ । ष् इत् । जरयति । अजीजरत् ॥

जृष् वयोहानौ । ष् इत् । 'घातोः प्रेरणे' । एको जृणाति तम्० । 'धातोर्नामिनः' अनेन वृद्धिः । 'मितां ह्रस्वः' । अन्यत्सुगमम् । जरयति । जरयांचकार । 'वेः'—जरयात् । 'सिसता०' जरयिता । जरयिष्यति । अजरयिष्यत् । लुङ्लकारे—'त्रिसूत्रैः कार्यसिद्धिः' । अजीजरत् अजीजरताम् अजीजरन् ॥

क्रसु हरणदीप्तयोः । क्रसयति । अचिक्रसत् ॥

क्रसु हरणदीप्तयोः । 'घातोः प्रेरणे' । वृद्धिः । 'मितां ह्रस्वः' । क्रसयति । क्रसयांचकार । 'वेः' । क्रसयात् । 'सिसता०'—क्रसयिता । क्रसयिष्यति । अक्रसयिष्यत् । लुङ्लकारे—'नेरङ् द्विश्च' । 'अङि लघौ' । अचिक्रसत् अचिक्रसताम् अचिक्रसन् ॥

रज्ज रागे ॥ रज्जेर्जौ मृगरमणेऽर्थे नलोपो वाच्यः ॥ रजयति मृगान् ।

अरीरजत् ॥

रज्ज रागे । एको रजयितवम्० । 'घातोः प्रेरणे' ॥ सूत्रम्—'रज्जेर्जौ' रज्जेर्घातोर्मृगरमणेऽर्थे नकारस्य लोपो वाच्यः । अनेन सूत्रेण नकारस्य लोपो भवति । 'अत उपधायाः' । 'मितां ह्रस्वः' । रजयति । रजयांचकार । 'वेः'—रजयात् । 'सिसता०' । रजयिता । रजयिष्यति । अरजयिष्यत् । लुङ्लकारे—'त्रिसूत्रैः कार्यसिद्धिः' प्रायः । अरीरजत् अरीरजताम् अरीरजन् । मृगरमणामावेऽर्थे नकारस्य लोपो न भवति । रजयति । रजयांचकार । अररजत् अररजताम् अररजन् ॥

शम दम उपशमने । शमयति । अशीशमत् । दमयति अदीदमत् ॥

शम् दम् उपशमे । एकः शम्यति तम्० । 'धातोः प्रेरणे' । 'मितां ह्रस्वः' । शमयति । शमयांचकार । 'भेः' । शम्यात् । 'सिसता०' । शमयिता । छुट्टकारे । 'भेरद् द्विष' । 'अङि लघौ' । 'लघोर्दीर्घः' । अशीशमत् अशीशमताम् अशीशमन् ॥ दमयति । दमयांचकार । अदीदमत् अदीदमताम् अदीदमन् । एतेषां रूपाणां पूर्वोक्तेरेव सूत्रैः सिद्धिः ॥

जानातेर्ज्ञा वा ह्रस्वः ॥ ज्ञाज्यबोधने । एकः जानाति तमन्यः प्रेरयतीति ज्ञपयति । अजिज्ञपत् ॥

ज्ञा अवबोधने । 'धातोः प्रेरणे' । एको जानाति तमन्यः प्रेरयति ॥ 'जानातेः०' । जानातेर्धातोर्भिप्रत्यये परे वा ह्रस्वो भवति । ज्ञपयति । अत्र प्रथमं पुकं कृत्वा पश्चात् ह्रस्वो भवति ॥ ह्रस्वाभावपक्षे । ज्ञापयति । ज्ञपयांचकार । ज्ञापयांचकार । छुट्टकारे । तु । अजिज्ञपत् । त्रिसूत्रैः । अजिज्ञपताम् अजिज्ञपन् ॥

ज्वलग्लास्त्राश्च वा मितः ॥ ज्वल दीप्तौ । ज्वलयति ज्वालयति । अजिज्वलत् ॥

ज्वल दीप्तौ । 'धातोः प्रेरणे' । एको ज्वलति तम्० । 'अत उपधायाः' ॥ सूत्रम्—'ज्वलग्लास्त्राः०' ॥ ज्वलग्लास्त्रा एते धातवो वा मितो भवन्ति । 'मितां ह्रस्वः' । ज्वलयति । मित्राभावे । ज्वालयति । ज्वलयांचकार । ज्वालयांचकार । 'भेः' । ज्वल्यात् । ज्वाल्यात् । 'सिसता०' । ज्वलयिता । ज्वालयिता । छुट्टकारे । 'भेरद् द्विष' । 'अङि लघौ' । अजिज्वलत् अजिज्वलताम् अजिज्वलन् ॥

ग्लै हर्षक्षये । ग्लपयति ग्लापयति । अजिग्लपत् ॥

ग्लै हर्षक्षये । 'धातोः प्रेरणे' । 'संयश्चराणामा०' । 'रातो जौ पुक् च' । 'अल०' । अनेन वा मित्रम् । ग्लापयति । ग्लपयति । ग्लापयांचकार । ग्लपयांचकार । 'भेः' । ग्लप्यात् । ग्लप्यात् । 'सिसता०' । ग्लापयिता । ग्लपयिता । छुट्टकारे । 'भेरद् द्विष' । 'अङि लघौ' । अजिग्लपत् अजिग्लपताम् अजिग्लपन् ॥ इत्यादीनि ॥

ष्णा शौचे । आदेः ष्णः स्त्रः । स्नापयति । स्नपयति । असिस्नपत् ॥

ष्णा शौचे । एकः स्नाति तमन्यः प्रेरयति । 'धातोः प्रेरणे' । वा मित्रम् । 'रातो जौ पुक् च' स्नापयति स्नापयति । लिट्कारे । 'कासादि०' । स्नापयांचकार । स्नापयांचकार । छुट्टकारे । 'पूर्वस्य' । 'अङि लघौ' । असिस्नपत् असिस्नपताम् असिस्नपन् ॥

ओस्फायी वृद्धौ ॥ स्फायो चकारः स्यात् जौ परे । स्फावयति । अपि-

स्फावत् ॥

ओस्फायी वृद्धौ । ओकारेकारावितौ । 'धातोः प्रेरणे' ॥ सूत्रम्—'स्फायः०' ॥ स्फायो धातोर्वकारः स्यात् भिप्रत्यये परे । 'पष्ठी' अनेनान्यस्यैव भवति । स्फावयति । लिट्कारे—'कासादि०'—अनेनान्प्रत्ययो भवति । स्फावयांचकार । 'भेः'—'स्फाव्यात्' । 'सिसता०' ।

स्फावयिता । स्फावयिष्यति । अस्फावयिष्यत् । लुङ्लकारः । 'नेरङ् द्विश्च' 'क्षप्तात्०' 'क्षपानाम्०' । 'अङि लघौ' । अपिस्फवत् अपिस्फवताम् । अपिस्फवन् ॥

भियो औ वा पुगात्वे वाच्ये ॥ भीपयति मापयति भापयति अवीमि-
पत् अवीमपत् अवीमयत् ॥

विभी भये । विकार इत् । एको विभेति तम्० । 'धातोः प्रेरणे' ॥ सूत्रम्—'भियः०' ॥
भियो धातोर्भिप्रत्यये परे पुगात्वे क्रमाद् भवतः । भीपयति । भीपयांचकार । लुङ्ल-
कारे—'नेरङ् द्विश्च' । 'क्षपानाम्०' । 'अङि लघौ' 'लघोर्दीर्घः' । अवीमिपत् अवीमिप-
ताम् अवीमिपम् । आरवे कृते । 'रातो औ पुष् ५' भापयति । भापयांचकार । भाप्यात् ।
भापयिता । भापयिष्यति । लुङ्लकारे निस्त्रैः पूर्वोक्तैरेव रूपसिद्धिः । अवीमपत् अवी-
मपताम् अवीमपत् । सूत्रे वामहणं कृत्वा भापयति इति रूपमिच्छन्ति । भापयांचकार ।
लङ्लकारे पूर्वोक्तैरेव सूत्रैः सिद्धिः । अवीमवत् अवीमयताम् अवीमयन् ॥

व्यापारमात्रे निर्वक्तव्यः स च डित् ॥ हलं गृह्णातीति हलपति ॥

इति व्यन्तप्रक्रिया ॥ २७ ॥

सूत्रम्—'व्यापारमात्रे विप्रत्ययो वक्तव्यः स च डित्' ॥ हलं गृह्णाति इति । अत्रानेन
भिः प्रत्ययो भवति । डित्वाट्टिलोपः । हलपति । लिट्लकारे—हलयांचकार । 'भेः' ।
हल्यात् 'सिसता०' । हलयिता । हलयिष्यति । अहलयिष्यत् । लुङ्लकारे—'नेरङ् द्विश्च' ।
'अलोपिनः०' अनेनास्याङ्कार्यं न भवति । 'कुहोक्षुः' । अजहलत् अजहलताम् अजहलन् ।
इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति । इति व्यन्तप्रक्रिया समाप्ता ॥

सप्रक्रिया २८

अथ सप्रक्रिया निरूप्यते ॥ इच्छायामात्मनः सः ॥ धातोरिच्छायामर्थे
सः प्रत्ययो भवति सा चेतस्वसम्बन्धिनी, द्विश्च ॥ भवितुमिच्छति ॥ वुः से ॥
उश्च आश्च इ तस्मात् वुः । उवर्णान्ताद्ववर्णान्ताच्च ग्रहगुहोश्च से परे इद् न
भवति ॥ नानिटि से ॥ इद्वर्जिते सप्रत्यये परे गुणो न भवति । स धातुः ।
धातुत्वादप्रतिवादि । अदे ॥ वुभूपति ॥

अथ सप्रक्रिया निरूप्यते ॥ सूत्रम्—'इच्छायामात्मनः सः' इच्छायां आत्मनः सः
धातोरर्थसंबन्धिन्यामिच्छायां वाच्यमानायां इच्छारूपेऽर्थे वाच्ये सति सः प्रत्ययो भवति ।
सा चेच्छा स्वसंबन्धिनी चेत्, धातोर्द्वित्वं च भवति । भवितुमिच्छति इति विग्रहे अनेन
सूत्रेण सः प्रत्ययः द्वित्वं च भवति । 'ह्रस्वः' । 'क्षपानाम्' । पत्वम् । नन्वत्र 'सिसता०'
अनेनेद् कथं न क्रियते तत्राह ॥ सूत्रम्—'वुः से' ॥ उश्च ऋ च वृ तस्मात् वुः से अर्थ
समासो बालयोधनार्थं दर्शितः । उवर्णान्तात् ववर्णान्तात् 'ग्रह उपादाने' 'गुह सवरणे'
इत्येताभ्यां परस्व स प्रत्ययस्य इडागमो न भवति । इति इडागमनिषेधः ॥ नन्वत्र गुणः
न क्रियते तत्राह ॥ सूत्रम्—'नानिटि से' ॥ अस्य सूत्रस्य व्याख्यानं कृतमस्ति । अनेन

गुणनिषेधः । बुभूष इति जाते । 'स धातुः' अनेन धातुत्वम् । धातुत्वात्तिचादयो भवन्ति । 'अप् कर्तरि' । 'अदे' बुभूषति । बुभूषेत् । बुभूषतु । अबुभूषत् । लिट्‌लकारे । 'कासादि०' अनेनाम् । बुभूषांचकार । 'यादादौ' । 'यतः' अनेन आकारस्य लोपः । बुभूष्यात् । 'सिसता०' । बुभूषिता । बुभूषिष्यति । अबुभूषिष्यत् । लुङ्‌लकारे । द्वाविटौ । सेर्लोपः । अन्या साधता पूर्ववत् । अबुभूषीत् अबुभूषिष्ठाम् अबुभूषिषुः ॥

तु पुननतरणयोः ॥ नाम्यन्तात्परस्य सस्य कित्त्वं वाच्यम् ॥ ऋत इ३ ।

तरितुमिच्छति तितीर्षति । अतितीर्षात् ॥

तु पुननतरणयोः । तरितुमिच्छतीति विग्रहे । 'इच्छायामात्मनः सः' अनेन सः प्रत्ययः धातोर्द्वित्वं च ॥ सूत्रम्—'नाम्यन्तात्०' ॥ नाम्यन्ताद्धातोः परस्य सस्य कित्त्वं वाच्यम् । 'ऋत इ३' अनेन इ३ । पञ्चाहित्वम् । 'ध्नोर्विहसे' । पत्वम् । 'स धातुः' । तितीर्षति । लिट्‌लकारे । तितीर्षाचकार । 'सिसता०' । तितीर्षिता । लुङ् । अतितीर्षात् अतितीर्षिष्ठाम् अतितीर्षिषुः । इत्यादीनि ॥

इच्छू करणे । कर्तुमिच्छति चिकीर्षति ॥ से दीर्घः ॥ से परे पूर्वस्य दीर्घो भवति ॥

इच्छू करणे । स प्रत्ययः । 'नाम्यन्तात्०' । 'ऋत इ३' ततः द्वित्वम् । 'कुहोभुः' । 'ध्नोर्विहसे' । 'नैकस्वरात्' । अनेन इण्निषेधः । चिकीर्षति । चिकीर्षाचकार । अचिकीर्षात् अचिकीर्षिष्ठाम् अचिकीर्षिषुः । ऋत इति तपरकरणात् ऋकारस्यैव इ३ क्रियते ॥

[स विधिः सार्वत्रिको न । तेन ह्रस्वस्यापि ऋवर्णस्य इ३ भवति ॥]

चिष् चयने ॥ चिनोतेः सणादौ कर्त्तव्यं वा वाच्यम् ॥ चिकीपति चिचीपति ॥

चिष् चयने 'इच्छायाम्०' सूत्रम्—'चिनोतेः०' ॥ चिनोतेर्धातोः सप्रत्यये णादौ कर्त्तव्यं वा वाच्यम्—अनेन चस्य कः । ततो द्वित्वम् । सूत्रम् 'से दीर्घः' सप्रत्यये परे पूर्वस्य दीर्घो भवति । 'नैकस्वरात्' पत्वम् । 'स धातुः' । चिकीपति । चिकीर्षाचकार । अचिकीर्ष्यात् ॥ कत्वाभावे । से दीर्घः । अन्यरसाधनं तु पूर्ववत् । चिचीपति । चिचीर्षाचकार । अचिचीपीत् ॥

जि जये । सपरोक्षयोर्जेर्गिः । जेतुमिच्छति जिगीपति ॥

जि जये । 'इच्छायाम्' । 'सपरोक्षयोर्जेर्गिः' । अनेन जस्य गः ततः द्वित्वम् । 'कुहोभुः' । 'से दीर्घः' । पत्वम् । 'नैकस्वरात्०' अनेन सूत्रेण सर्वेषां एकस्वराणां धातूनां सप्रत्यये परे इ३ न भवति इति ज्ञातव्यम् । जिगीपति । जिगीर्षाचकार । 'सिसता०' । जिगीपिता । अजिगीपीत् ॥

यु मिश्रणे । युयूपति ॥

यु मिश्रणे । 'इच्छायाम्०' । यवितुमिच्छति इति विग्रहे । सप्रत्ययः । धातोर्द्वित्वम् ।

१ पूर्व दीर्घं कृते ॥ लिट् एवेति व्यर्थं एतावत् ग्रन्थः ।

‘से दीर्घः’ । युयूपति । युयूषांचकार । ‘यतः’ । युयूष्यात् । ‘सिसता’ । युयूपिता । युयूपिष्यति । अयुयूपिष्यत् । अयुयूषीत् अयुयूपिष्ठाम् अयुयूपिषुः ॥

हुपचष् पाके । यः से । पक्षुमिच्छति । पिपक्षति ॥

हुपचष् पाके । पक्षुमिच्छति इति विग्रहे । ‘इच्छायाम्’ । द्वित्वं ‘पूर्वस्य’ । ‘यः से’ । ‘योः कुः’ । ‘किलात्’ । ‘कपसंयोगे’ । ‘स धातुः’ । पिपक्षति । पिपक्षांचकार । ‘यतः’ । पिपक्ष्यात् । ‘सिसता’ । पिपक्षिता । पिपक्षिष्यति । ‘दिवादावद्’ । अपिपक्षिष्यत् । छुल्लकारे । द्वाविटौ । सेर्लोपः । अपिपक्षीत् अपिपक्षिष्ठाम् अपिपक्षिषुः । इत्यादीनि भवन्ति ॥

पातुमिच्छति पिपासति ॥

पा पाते । पातुमिच्छति इति विग्रहे । ‘इच्छायाम्’ । अनेन सप्रत्ययः धातोर्द्वित्वं च भवति । ‘ह्रस्वः’ । ‘यः से’ । पिपासति । यत्तुर्णां रूपाणि सुगमानि । लिट्लकारे । ‘कासादि’ । अनेनामप्रत्ययो भवति । पिपासांचकार । ‘यतः’ । पिपास्यात् । ‘सिसता’ । पिपासिता । पिपासिष्यति । अपिपासिष्यत् अपिपासीत् । अपिपासिष्ठाम् अपिपासिषुः । पतेयां साधनं तु पूर्ववत् ॥

गौणः प्रकृत्यर्थोऽन्यत्र सात् ॥ प्रकृतिप्रत्यययोर्मध्ये प्रत्ययार्थः प्रधानी-
भूतः । अत्र सप्रत्यये तु वैपरीत्यं प्रकृत्यर्थः प्रधानीभूतः । तेन काष्ठेन पिप-
क्षतीत्यत्र तृतीयायाः पाकेन संबन्धो न तिष्ठति ॥

ननु वेदवत्तः काष्ठेन पिपक्षति । पक्षुमिच्छति इत्यत्र काष्ठेनेति साधनस्य किं पाकेन संबन्धः किं वा इच्छायाम् इत्याशङ्क्यामाह—‘गौणः प्रकृत्यर्थोऽन्यत्र सात्’ ॥ सप्रत्यया-
दन्यत्र स्थाने अन्येषु प्रत्ययेषु प्रकृत्यर्थो धात्वर्थो गौणोऽमुख्यः । प्रत्ययार्थो मुख्यः । सप्रत्यये तु धात्वर्थो मुख्यः । अतोऽत्र काष्ठेन पिपक्षति इत्यत्र काष्ठेन साधनभूतेन यः पीकलक्षणो धात्वर्थस्तस्मिच्छति इत्यर्थः । अन्यथा पाक काष्ठेन इच्छति इति स्यात् । अत्र इप्धातोर्दिच्छार्थस्य गौणत्वम् अतोऽत्र काष्ठस्य इच्छां प्रति साधनत्वाभावः । किंतु पाक-
लक्षणं प्रकृत्यर्थं प्रति साधनत्वम् ॥

मृष्ट प्राणत्यागे । मर्तुमिच्छति मुमूर्षति । पोरु ॥

मृष्ट प्राणत्यागे । मर्तुमिच्छति । ‘इच्छायाम्’ । ‘पोरु’ । ततो द्वित्वम् । पूर्वस्य । ‘ज्योर्विहसे’ । मुमूर्षति । मुमूर्षांचकार । ‘यतः’ । मुमूर्ष्यात् । ‘सिसता’ । मुमूर्षिता । मुमूर्षिष्यति । अमुमूर्षिष्यत् । छुल्लकारे । द्वाविटौ । सेर्लोपो भवति । अमुमूर्षीत् अमुमूर्षिष्ठाम् अमुमूर्षिषुः इत्यादि ॥

पृ पालनपूरणयोः । पुपूर्यति ॥

पृ पालनपूरणयोः । पृरितुमिच्छति इति विग्रहे । ‘इच्छायाम्’ । ‘पोरु’ । ज्योर्वि-
हसे’ । पृष्वम् । विभक्तिकार्यं प्राग्वत् । पुपूर्यति । पुपूर्यांचकार । अन्येषां छकाराणां
रूपाणि सुगमानि । छुल्लकारे । अपुपूर्यत् अपुपूर्यिष्ठाम् अपुपूर्यिषुः । इत्यादीनि ॥

वृद्ध इत्यस्य उवाच्यः ॥ वृद्ध वरणे । वरितुमिच्छति गुरुर्पति ॥

वृद्ध वरणे । वरितुमिच्छति । 'इच्छायाम् ०' ॥ 'वृद्ध' वृद्धो पातोः । सप्रत्यये परे वर
याच्यः । पथी । अन्यत्साधनं पूर्णसदृशम् । गुरुर्पति । गुरुर्पापहार । लुङ्लकारे ।
अगुरुर्पापत् । अगुरुर्पिष्टाम् । अगुरुर्पिषुः ॥

रुदविदमुपमहिस्यपिप्रच्छः सः किदाच्यः ॥ रुदिर अमुविमोचने ।

रुदरिपति ॥

रुदिर अमुविमोचने । 'इच्छायाम् ०' ॥ सप्रत्यय- 'रुद विद' रुद विद गुप मदि तापि
प्रच्छ एभ्यो धातुभ्यो सः कित् वाच्यः । द्वित्वम् । 'सिसता ०' । पत्वम् । रुदितुमिच्छति ।
रुदरिपति । लिट्लकारे । 'कासादि ०' । रुदरिपापकार । 'यतः' । रुदरिप्याम् ।
'सिसता ०' । रुदरिपिषा । रुदरिपिष्यति । अरुदरिपिष्यात् । लुङ्लकारे । द्वाविटौ ।
सेजौषः । अरुदरिपीत् । अरुदरिपिष्टाम् । अरुदरिपिषुः । इत्यादीनि ॥

विद ज्ञाने । विविदिपति ॥

विद ज्ञाने । वेदितुमिच्छति । इच्छायां सप्रत्ययः । द्वित्वम् । 'सिमता ०' । पत्वम् । विवि-
दिपति । विविदिपापकार । लुङ्लकारे । अविविदिपीत् ॥

मुप लेये मुमुपिपति ॥

मुप लेये । मोषितुमिच्छति । 'इच्छायाम् ०' । साधनं पूर्वं वत् । मुमुपिपति । मुमुपिपा-
पकार । अमुमुपिपीत् । अन्यानि मुगमानि ॥

मह उपादाने । हो हः । आदिजयानाम् । पठोः कः से । पत्वम् । हः ।

महीतुमिच्छति जिघृक्षति ॥

मह उपादाने । महीतुमिच्छति । 'इच्छायाम् ०' । अनेन सप्रत्ययः । ततोः 'महां टिप्ति
च' । ततो द्वित्वम् । 'रः' 'कृहोष्णः' 'क्षपानाम् ०' 'यः से' । 'हो हः' । 'आदिजयानाम् ०' ।
'पठोः कः से' । पत्वम् । 'कपसंयोगे ०' । जिघृक्षति । जिघृक्षपापकार । लुङ्लकारे ।
अजिघृक्षीत् । अजिघृक्षिष्टाम् ॥

मुपुप्सति ॥

अपिष्वप् शये । 'इच्छायाम् ०' । संप्रसारणम् । ततो द्वित्वम् । पत्वम् । मुपुप्सति ।
मुपुप्सति । लिट्लकारे । मुपुप्सापकार । लुङ्लकारे । अमुपुप्सीत् । अमुपुप्सिष्टाम् । अमुपु-
प्सिषुः ॥

प्रच्छ क्षीप्तायाम् ॥ कृगृधृदप्रच्छस्मिहञ्ज्वशङ्कतां सस्येद् य-

क्तञ्यः ॥ पिष्टच्छिपति ॥

प्रच्छ क्षीप्तायाम् । 'इच्छा' 'कृगृधृदप्रच्छस्मिह' संप्रसारणम् । 'यः से' पत्वम् ।
पिष्टच्छिपति । लिट्लकारे । पिष्टच्छिपापकार । लुङ्लकारे । द्वाविटौ । सेजौषः ।
अपिष्टच्छिपीत् । अन्यानि मुगमानि ॥

करितुमिच्छति चिकरिपति ।

कृ विक्षेपे । करितुमिच्छति । 'इच्छायाम्०' । 'रः' 'गुणः' । इद् । पत्वम् । 'कुहोक्षुः' 'यः से' । चिकरिपति । चिकरिपांचकार । अचिकरिपीत् ॥

जिगरिपति । जिगलिपति ।

गृ निगारणे । गिरितुमिच्छति । 'इच्छायाम्०' । द्वित्वम् । 'रः' । 'कुहोक्षुः' । 'यः से' । इद् । गुणः । पत्वम् । जिगरिपति । जिगरिपांचकार । 'यतः' । जिगरिप्यात् । 'सिसता०' । जिगरिपिता । अजिगरिपिष्यत् । लुङ्लकारे द्वाविटौ । सेर्लोपः । अजिगरिपीत् अजिगरिपिटाम् अजिगरिपिपुः । 'गिरतेः' अनेन रस्य लः । जिगलिपति ॥

दिदरिपति ।

दृ विदारणे । दरितुमिच्छति । 'इच्छायाम्०' । सः प्रत्ययः । धातोर्द्वित्वम् । 'रः' । 'यः से' । 'गुणः' । इद् । पत्वम् । दिदरिपति । दिदरिपांचकार । 'यतः' । दिदरिप्यात् । 'सिसता०' विदरिपिता । लुङ्लकारे । साधनं पूर्ववत् । अदिदरिपीत् । अन्यानि सुगमानि ॥

दिधरिपति ।

धृ धारणे । धृतुमिच्छति । 'इच्छायाम्०' । अन्यत्सर्वं पूर्ववत् । 'क्षपानाम्०' । अनेन धस्य दः । दिधरिपति । दिधरिपांचकार । लुङ्लकारे । अदिधरिपीत् ॥

सिस्मपिपति ।

स्मिङ् ईपद्वसने । स्मयितुमिच्छति । 'सः' । द्वित्वम् । पूर्वस्य गुणः । सिस्मपिपति । सिस्मपिपांचकार । लुङ्लकारे । द्वाविटौ । सेर्लोपः । 'दिवादावद्' । असिस्मपिपीत् असिस्मपिपिटाम् असिस्मपिपिपुः । इत्यादीनि ।

स्वरादेः परः । अजिजिपति ।

अञ्जू व्यक्तिस्रक्षणकान्तिगतिपु । अजितुमिच्छति । 'इच्छायाम्०' । 'कृ गृ' अनेनेद् । पश्चात् । 'स्वरादेः परः' । लस्य द्वित्वम् । पत्वम् । अजिजिपति । यतुर्णां सुगमानि । 'कासादि०' अजिजिपांचकार । 'यतः' । अजिजिप्यात् । 'सिसता०' । अजिजिपिता । लुङ्लकारे । द्वाविटौ । सेर्लोपः । अन्यत्सुगमम् । 'स्वरादेः' । अनेन द्वितीयोऽङ्गागमो भवति । 'सवर्णे' । आजिजिपीत् । अन्यानि सुगमानि ॥

अशिशिपते ।

अशृङ् व्याप्तौ । अशितुमिच्छति । 'इच्छायाम्०' । 'स्वरादेः परः' । अशिशिपति । 'कासादि०' अशिशिपांचकार । 'यतः' । अशिशिप्यात् । 'सिसता०' । अशिशिपिता । अशिशिपिष्यति । 'स्वरादेः' । आशिशिपिष्यत् । लुङ्लकारे । द्वाविटौ । सेर्लोपः । आशिशिपीत् ॥

अरिरिपति ।

अर्तुमिच्छति । 'इच्छायाम्' इद् 'स्वरादेः परः' ईरसाब्दस्य द्वित्वम् । पत्वम् अरिरिपति । यतुर्णां सुगमानि । 'कासादि०' अनेनाम् अरिरिपांचकार । 'यतः' । अरिरिप्यात् ।

‘सिसता०’ अरिरिपिवा । अरिरिपिप्यति । ‘स्वरादेः’ अरिरिपियत् । छुड्लकारे द्वाविटौ सेर्लोपः आरिरिपीत् ॥

अद् भक्षणे । ‘सिसयोः०’ इति घसादेशः । ‘सस्तोऽनपि’ । अतुमिच्छति जिघत्सति ॥

अद् भक्षणे । अतुमिच्छति । ‘इच्छायाम्०’ । अनेनास्य सप्रत्ययः । ‘सिसयोः०’ । अनेन घसादेशः । ततो द्वित्वम् । ‘गुहोश्चुः’ । ‘क्षपानाम्०’ । ‘यः से’ । ‘सस्तोऽनपि’ । अनेन सकारस्य सकारः । जिघत्सति । लिट्लकारे । जिघत्सांचकार । ‘यतः’ । जिघत्सात् । ‘सिसता०’ । जिघत्सिवा । जिघत्सिप्यति । अजिघत्सियत् । छुड्लकारे । द्वाविटौ । सेर्लोपः । अजिघत्सीत् अजिघत्सिष्टाम् अजिघत्सिष्टुः ॥

हन्तीहोः सो णित् ॥ हन्तीहोर्घांत्योः सो णिङ्गवति ॥ हन हिंसा-
गत्योः । द्वित्वम् । पूर्वस्य । हसादिः शेषः । गुहोशुः । क्षपानां जघचपाः ।
यः से । हनो मे । अत उपघापाः । नथापदान्ते ससे । स घातुः । अप् ।
अदे । हन्तुमिच्छति जिघांसति ॥

हन हिंसागत्योः ॥ ‘हन्तीहोः सो णित्’ । हन्तीहोः स णित् । हन्तीहोर्घांत्योः स प्रत्ययो णित् भवति । णित्त्वात् वृद्धिः । अन्यत्साधनं मूले लिरितम् । हन्तुमिच्छति जिघांसति । लिट्लकारे । जिघांसांचकार । छुड्लकारे । द्वाविटौ सेर्लोपः । अजिघांसीत् । इत्यादीनि ॥

इङ्गः से गम् वाच्यः ॥ अध्येतुमिच्छति अधिजिगांसते ॥

इङ् अध्ययने । अध्येतुमिच्छति । ‘इच्छायाम्०’ ॥ ‘इङ्गः०’ इङ्गो घातोः सप्रत्यये परे गम् वाच्यः । अन्यत्साधनं तु पूर्ववत् । अधिजिगांसते । चतुर्णां रूपाणि झुगमानि । लिट्लकारे । ‘कासादि०’ । अधिजिगांसांचके । ‘सिसता०’ । अधिजिगांस्तिपीष्ट । अधिजिगांस्तिवा । अधिजिगांस्तिप्यते । ‘दिवादावद्’ अध्यजिगांस्तिप्यत् । छुड्लकारे । अध्यजिगांस्तिष्ट । इत्यादीनि ॥

गमेः से इङ्गाच्यः ॥ गन्तुमिच्छति जिगमिपति ॥

गम् । गन्तुमिच्छति । ‘इच्छायाम्०’ ॥ ‘गमेः०’ गमेर्घातोः सप्रत्यये इङ्ग वाच्यः । अनेनासेद् । द्वित्वादिकं तु पूर्ववत् कार्यम् । पत्वम् । जिगमिपति । लिट्लकारे । ‘कासादि०’ । जिगमिपांचकार । ‘यतः’ । जिगमिप्यात् । ‘सिसता०’ । जिगमिपिवा । जिगमिपिप्यते । अजिगमिपिप्यत् । छुड्लकारे । द्वाविटौ । सेर्लोपः । अजिगमिपीत् । इत्यादीनि भवन्ति ॥

इस्से ॥ अपित्दाधारभूलभृशकूपद्वुपत्मिमिमापाद्मेद्दहिंसार्थराधां स्वरस्य
से परे इसादेशो भवति पूर्वस्य च लोपः ॥ दित्सति ।

दा दाने । दातुमिच्छति । ‘इच्छायाम्०’ । अनेन सप्रत्ययः । धातोर्द्वित्वं च ॥ ‘इस्से’

इस् से । अपित् दा धा रम् लम् शक् पद् पत् मि मी मा माह मेह् हिंसार्थराधां
धातूनां स्वरस्य सप्रत्यये परे इच्छादेशो भवति । पूर्वस्य च लोपो भवति । अनेनेस् । पूर्वस्य
लोपः । 'सस्तोनपि' अनेन सस्य तः । दिस्सति । चतुर्णां रूपाणि सुगमानि । लिट्ङकारे ।
'कासादि०' । दिस्साचकार । 'यत्' । दिस्स्यात् । 'सिसता०' । दिस्सिता । दिस्सिप्यति ।
अदिस्सिप्यात् । अदिस्सीत् । इत्यादीनि ॥

धिस्सति ।

। डुधाम् धारणपोषणयोः । धातुमिच्छति । 'इच्छायाम्०' । 'इस्से' । धिस्सति ।
धिस्साचकार । लुङ्ङकारे । अधिस्सीत् । अधिस्सिष्टाम् । अधिस्सिपुः ॥

स्कोराद्योध । खसे चपा । रिप्सति ।

रम् रामले । रब्धुमिच्छति । 'इच्छायाम्०' । 'इस्से' । 'खसे०' । 'स्कोराद्योध' ।
रिप्सति । रिप्साचकार । लुङ् । अरिप्सीत् ॥

लिप्सति ।

लुलभम् प्राप्तौ । लब्धुमिच्छति । 'इच्छायाम्०' । द्वित्वम् । 'इस्से' । 'स्कोराद्योध' ।
'खसे०' । लिप्सति । लिट्ङकारे ॥ 'कासादि०' । लिप्साचकार । 'यत्' । लिप्स्यात् ।
'सिसता०' । लिप्सिता । लुङ्ङकारे । अलिप्सीत् । अलिप्सिष्टाम् । अलिप्सिपुः ।
इत्यादीनि ।

शिक्षते ।

शह् शक्नौ । शक्तुमिच्छति । 'इच्छायाम्' । 'इस्से' । पत्वम् । 'कयसयोगे क्ष' । शिक्षते ।
लिट्ङकारे । शिक्षाचकार । 'यत्' । शिक्ष्यात् । 'सिसता०' शिक्षिता । लुङ्ङकारे ।
साधनं सुगमम् । अशिक्षीत् । इत्यादीनि ॥

पित्सते ॥

पत्त पतने । पतितुमिच्छति । 'इच्छायाम्०' । 'इस्से' । पित्सति । पित्साचकार ।
लुङ्ङकारे । अपित्सीत् ॥ 'यत्' । पत्त पतने इत्यस्य धातोर्वा इद् भवति । 'यः से' ।
अनेन पूर्वस्माकारस्येकारः । इट्पञ्चे इस्पूर्वलोपो न भवतः । पिपतिपति । लिट्ङकारे ।
पिपतिपाचकार । लुङ्ङकारे । साधनं पूर्ववत् । अपिपतिपीत् ।

पतो वेद् ॥ पित्सति पिपतिपति । इट्पञ्चे इस्पूर्वलोपो न भवतः ॥

पद गतौ । पत्तुमिच्छति । 'इच्छायाम्०' । 'इस्से' । पित्सते । पित्साचकार । लुङ्ङकारे ।
अपित्तिष्ट । इत्यादीनि ।

मीञ् हिंसायाम् । डुमिञ् प्रक्षेपे । मिस्सति ।

मीञ् हिंसायाम् । डुमिञ् प्रक्षेपे । अनयोर्धत्वोः सप्रत्यये वृत्ते । 'इस्से' 'सस्तोनपि'
अनेन सकारस्य सकारः । मिस्सति । लिट्ङकारे । मिस्साचकार । लुङ्ङकारे साधनं
सुगमम् । अमिस्सिष्टाम् ।

माह माने । मेह् क्षोधने । मिस्सते ।

माक् माने । मेह् भोषने । अनतोर्षातो । मन्त्रये दूने । 'इमे' । मिमने । मिम-
षके । 'मिमता०' । अनेनेद् । मिमिषीष्ट । सुहृत्कारे । अमिमिषत् । इत्यादीनि ।

राय संमिद्धी । रिस्तानि ॥

राय संमिद्धी । रायुमिच्छति । 'इच्छायाम्०' । 'इमे' । अनेनेत्पूर्वमेनी भवति ।
'इकोरागोभ' । 'स्ये' । रिमति । ययुनां ऋमि सुगममि । डिङ्ङकारे । 'कामादि०' ।
भगेनाम् । रिमांश्चकार । सुहृत्कारे । 'दिषासावद्' । अरिमिषत् । इत्यादीनि ॥

आमोलेरीः ॥ आमोलेराकारलोकागे भवति से परे पूर्वम् च लोतः ॥

आप्ल व्याप्ता । ईप्सते ॥

आप्ल व्याप्ती आयुमिच्छति । 'इच्छायाम्०' । 'आरादे' ॥ 'आमोलेरी' आमोले-
ई । आमोलेर्षातोराकारम् ईकारो भवति मन्त्रये परे । पूर्वम् च लोतो भवति । ईप्सते ।
डिङ्ङकारे । 'कामादि०' ईमांश्चके । सुहृत्कारे । 'दिषासावद्' । 'पारादे' परा ।
'अप' । 'परंरे' । ऐसिष्ट । ऐसिमाताम् । ऐमिषत् ॥

अशेरनायो या ॥ अशेरिच्छायां संगाने वा अनायप्रत्ययः भवति ॥

अशनायति । अशिशिषति ॥

अश भोजने । अशिशुमिच्छति । 'इच्छायाम्०' ॥ 'अशेरनायो वा' अशेः अनायः
या अशयम् । अशेर्यातोर्दिच्छायां मकारस्य स्थाने वा अनायः प्रत्ययो भवति । अश
भावोर्द्वित्वं न भवति । अशनायति । अशनायांश्चकार । सुहृत् । अशनायीत् । इत्या-
दीनि । यश अनायः प्रत्ययो न भवति यदा इद् । 'त्यरादेः परा' । ययम् । अशिशिषति ।
डिङ्ङकारे । अशिशिषांश्चकार । सुहृत्कारे । 'त्यरादेः' । अशिशिषीत् । इत्यादीनि ॥

पलतनदरिद्राभ्यः से या इद्राभ्यः ॥ निवनिषति ॥ निवमति ॥ तनेः

से या दीर्घः ॥ तिवांसति ॥

ययु विलारे । ययुमिच्छति । 'इच्छायाम्०' । अनेन मन्त्रयो भावोर्द्वित्वं च ।
'सितता०' । 'यः से' पत्वम् । तिवनिषति । तिवनिषांश्चकार । अतिवनेषीत् । मूत्रम्—
'पवयनदरिद्राभ्यः०' ॥ ययु तन द्रिद्रा मूत्रयो आयुभ्यः सन्त्रये वा इद् वाच्यः । यदा ।
'नभापशन्ते' । तिसंसति । डिङ्ङकारे । तिवंमांश्चकार । 'यतः' । तिवंम्यात् । 'मिमता०' ।
तिवंसिता । सुहृत्कारे । अतिवंसीत् ॥ 'तनेः०' । अनेर्षातोः मन्त्रये वा दीर्घो भवति ।
अनेन दीर्घः । तिवांसति । तिवांसांश्चकार । 'यतः' । तिवंम्यात् । सुहृत्कारे । अति-
वंसीत् । इत्यादीनि ।

दिदरिद्रिषति दिदरिद्रामति ॥

दरिद्रा दुर्गते । दरिद्रायुमिच्छति । 'इच्छायाम्०' । डिङ्ङ । 'यः से' । 'मिमता०' ।
पर । अनेनाकारस्य लोचः । पत्वम् । दिदरिद्रिषति । 'यता०' । अनेन'दे' इतिङ्ङः ।
दिदरिद्रामति । डिङ्ङकारे । 'कामादि०' । दिदरिद्रामांश्चकार । 'यतः' । दिदरिद्राम्यात् ।
'सितता०' । दिदरिद्रामिषत् । सुहृत्कारे । अदिदरिद्रामीत् । इत्यादीनि ॥

वेडिस्से दीर्घता च ॥ दम्भिन्नप्योर्धात्वोर्वा इद् भवति सप्रत्यये परे ॥
यदा नेद् तदा किम् । अनयोर्दम्भिन्नप्योर्धात्वोः सानुस्वारस्य स्वरस्य इस्
भवति इकारस्य दीर्घता दम्भेरिकारस्य वा दीर्घता । चकारात्पूर्वस्य लोपः ॥
दम्भ दम्भने । आत्मनः दम्भितुमिच्छति दिदम्भिपति । द्वित्वम् । इस् ।
आदिजवानाम् । खसे चपा क्षसानाम् । स्कोराद्योश्च वा दीर्घता । धीप्सति-
धिप्सति ।

दम्भ दम्भने । आत्मनो दम्भितुमिच्छति ॥ सूत्रम्—‘वेडिस्से०’ ॥ वा इद् इस् से दीर्घता
च अव्ययम् । अस्य सूत्रस्य व्याख्यानं मूल एव कृतम् । साधने यानि सूत्राणि तानि मूले
उक्तानि । दीर्घता वा भवति । धीप्सति । धिप्सति । यदा इद् तदा दिदम्भिभवति । अस्य
साधनं तु सुगमम् । लिट्लकारे । दिदम्भिषांचकार । धीप्सांचकार । धिप्सांचकार । लुङ् ।
अदिदम्भिपीत् । अधीप्सीत् । अधिप्सीत् । इत्यादीनि रूपाणि सुगमानि ।

ज्ञाऽवबोधने । इच्छायामात्मनः सः । द्विश्व । हस्वः । पूर्वस्य हसादिः
शेषः । यः से । वा इद् । गुणः । ए अय् । स्वरहीनम् । पत्वम् । स धातुः ।
तिप् । अप् । अदे । आत्मनः ज्ञापयितुमिच्छतीति जिज्ञापयिपति । पक्षे ।
जिज्ञापि स इति स्थिते । सस्य इस् तस्य दीर्घता । पूर्वस्य लोपः । अेः ।
स्कोराद्योश्च धीप्सति ।

ज्ञा अवबोधने । आत्मनः ज्ञापयितुमिच्छति । अस्य व्यन्तात् सः । सूत्राणि मूले लिटि-
तानि । जिज्ञापयिपति । लिट्लकारे । ‘कासादि०’ । ‘जिज्ञापयिषांचकार । लुङ्लकारे ।
अजिज्ञापयिपीत् । यदा इद् न भवति तदापि अस्य साधनं मूले उक्तम् । धीप्सति । लिट्-
लकारे । धीप्सांचकार । ‘सिसवा०’ । धीप्सिता । लुङ् । अधीप्सीत् ।

ज्ञप ज्ञानज्ञापनयोः । जिज्ञापयिपति । मितां हस्वः । जिज्ञापयिपति धीप्सति ॥
इति सप्रक्रिया ॥ २८ ॥

ज्ञप ज्ञानज्ञापनयोः । ‘इच्छायाम्०’ । ‘व्यन्तानाम्०’ । अन्यत्साधनं तु मूलतो ज्ञेयम् ।
जिज्ञापयिपति । लिट्लकारे । जिज्ञापयिषांचकार । लुङ् । अजिज्ञापयिपीत् । यदा इद् न
भवति तदा धीप्सति । लिट्लकारे । ‘कासादि०’ । धीप्सांचकार । लुङ् । अधीप्सीत् अशी-
प्सिट्ठाम् अशीप्सिपुः । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति । सुगमत्वात्सर्वाणि न लिखितानि । इति
सप्रक्रिया समाप्ता ॥

यद्प्रक्रिया २९

॥ अथ यद्प्रक्रिया निरूप्यते ॥ अतिशये ह्सादेर्गङ्ग छिद्य ॥ ह्सादेरे-
कक्षराद्वातोरतिशयेऽर्थं यद् प्रत्ययो भवति तस्मिन्सति धातोर्द्वित्वम् ॥
यटि ॥ यटि सति लुकि च पूर्वस्य नामिनो गुणो भवति ॥ ग धातुः ।

द्वित्वादात्मनेपदम् । अप् । अतिशयेन भवतीति । बोभूयते । बोभूयेत । बोभूय-
ताम् । अबोभूयत । बोभूयांचके । बोभूयिपीठ । बोभूयिता । बोभूयिष्यते ।
अबोभूयिष्यत । अबोभूयिष्ट ॥

अथ यङ्प्रक्रिया कथ्यते । सूत्रम्—‘अतिशये हसादेर्यङ् द्विश्च’ ॥ अतिशये हसादेः हस्
प्रत्याहार आदिर्यस्य स हसादिः तस्मात् हसादेः । यङ् च अव्ययम् । द्विः हस्प्रत्याहारादे-
र्धातोरातिशयेऽर्थं यङ्प्रत्ययो भवति । कचिदेकस्वरान्धातोरेपि न दृश्यते । तेन जागृ चकास्
इत्यादिभ्यो नैकस्वरेभ्यो यङ्प्रत्ययो न भवति । अतिशयेन भवति इति विमदे अत्र भूया-
तोरेकस्वरत्वात् । हसादित्वात् यङ्प्रत्ययो भवति । चो द्वित्वम् । इकार आत्मनेपदार्थः ।
भू भू य इति जाते ॥ ‘यङि’ । यङि सति लुकि च सति पूर्वस्य द्विरुक्तस्यन्धिनो
नामिनो गुणो भवति । अनेन गुणः । ‘क्षपानाम्०’ । ‘स घातुः’ । अनेनास्मिन् प्रकरणे
सर्वत्र घातुसंज्ञा कार्या । घातुत्वात् तस्माद्यः प्रत्यया भवन्ति । ‘अप् कर्तरि’ । ‘अदे’ ।
बोभूयते बोभूयेते बोभूयन्ते । इत्यादीनि । बोभूयेत बोभूयेताम् बोभूयेरम् । लोट्
बोभूयातम् बोभूयेताम् बोभूयन्ताम् । अबोभूयत अबोभूयेताम् अबोभूयन्त । लिट् ।
‘कासादि०’ । अनेन सूत्रेण सर्वत्राप्रत्ययो भवति । अन्यत्साधनं सुगमम् । बोभूयांचके
बोभूयांचकते बोभूयांचकिरे । ‘सिसता०’ । ‘यतः’ पत्वम् । बोभूयिपीठ । बोभूयिता ।
बोभूयिष्यते । ‘दिवादावट्’ । अबोभूयिष्यत । लुङ्लकारे । ‘भूते सिः’ । ईट् । पत्वम् ।
पुत्वम् । अबोभूयिष्ट अबोभूयिषाताम् अबोभूयिषत । इत्यादीनि ॥

बोभूज्यते ॥ अनपि च हसात् ॥ हसादुत्तरस्य यङो लुङ्भवति अनपि
विषये ॥ घात्वंशलोपनिमित्ते आर्धधातुके परे तन्निमित्ते समान-
नामिनां गुणवृद्धी न वाच्ये ॥ बोभूजांचके ॥

शुज पालनाभ्यवहारयोः । अतिशयेन शुनक्ति इति विमदे यङ् । द्वित्वम् । ‘क्षपानाम्०’ ।
यङि अनेनास्य पूर्वस्य गुणः । बोभूज्यते । बोभूज्येत । बोभूज्यताम् । गुणः । अबोभूज्यत ।
रूपाणि । सुगमानि । लिट्लकारे । ‘कासादि०’ । अनेनाम् प्रत्ययः ॥ सूत्रम्—‘अनपि च
हसात्’ ॥ अनपि च अव्ययम् । हसात् । हसादुत्तरस्य यङ्प्रत्ययस्य लुङ् भवति अनपि
विषये । अनेन यङो लुङ् । अत्र गुणे प्राप्ति ॥ ‘घात्वंश०’ । घात्वंशलोपनिमित्ते
आर्धधातुके परे सति तन्निमित्ते समाननामिनां गुणवृद्धी न वाच्ये । अनेन शुणाभावः ।
बोभूजांचके । ‘सिसता०’ । पत्वम् । बोभूजिपीठ । बोभूजिता । बोभूजिष्यते । ‘दिवा-
दावट्’ । अबोभूजिष्यत । लुङ्लकारे । ‘भूते सिः’ । इट् । पत्वम् । पुत्वम् । अबोभूजिष्ट
अबोभूजिषाताम् अबोभूजिषत । इत्यादीनि ॥

मुह वैचित्र्ये । मोमुह्यते ॥

मुह वैचित्र्ये । ‘अतिशये०’ । द्वित्वम् । ‘गुणः’ । ‘स घातुः’ । मोमुह्यते । चतुर्णां सुग-
मानि । लिट्लकारे । ‘कासादि०’ । अनेनाम् । ‘अनपि च हसात्’ अनेन यङो लोपः ।
मोमुहांचके । ‘सिसता०’ । मोमुहिपीठ । मोमुहिता । मोमुहिष्यते । अमोमुहिष्यत ।
अमोमुहिष्ट । रूपाणि सुगमानि ॥

लिह आसादने । लेलिहते ॥

लिह आसादने । 'अतिशये०' । अनेन यङ् । अतिशयेन लेडि । लेलिहते । लिट् । 'अनपि च हसात्' । लेलिहांचके । 'सिसता०' लेलिहिपीठ । लुङ् । अलेलिहिष्ट । रूपाणि सुगमानि ॥

हु दानादनयोः । जोहूयते ॥

हु दानादनयोः । अतिशयेन जुहोति । यङ् । द्वित्वम् । 'कुहोभुः' । 'गुणः' । जोहू-
यते । लिट् । जोहूयांचके । 'सिसता०' । जोहूयिपीठ । लुङ् । अजोहूयिष्ट । रूपाणि
सुगमानि ॥

विद हाने । वेविद्यते ॥

विद हाने । अतिशयेन वेधीति । 'अतिशये०' । अनेन यङ् । अन्यत्साधनं हु
पूर्ववत् । वेविद्यते । लिट् । वेविद्वांचके । लुङ् । अवेविदिष्ट ॥

आतः ॥ यङि लुकि च सति पूर्वस्य अकारस्य आकारो भवति अकिति ।

पापच्यते ।

पच्य पचते । पठ व्यक्तायां वाचि । अनयोर्यङ् ॥ सूत्रम्—'आतः' ॥ आ अतः । यङि
लुकि च पूर्वस्य अकारस्य अकारो भवति अयकि । पापच्यते । अपापचिष्ट ।

पठ व्यक्तायां वाचि । पापच्यते ॥

पापच्यते । अपापचिष्ट । रूपाणि सुगमानि ॥

सूचिसूत्रिभूष्यत्यर्थशृणोतिभ्यो यङ् घाच्यः ॥ सोसूच्यते ।

सूत्रम्—'सूचिसूत्रि०' ॥ सूचि सूत्रि मूत्रि जटि अति अश् ऊर्णोति एभ्यो घातुभ्यो
यङ्प्रत्ययो घाच्यः । एषाममाप्तत्वात्सूत्रमिदम् । साधनं ॥ सुगमम् । सोसूच्यते । लिट् ।
सोसूचांचके । लुङ् । असोसूचिष्ट ।

सोसूच्यते ।

सोसूच्यते । लिट् । सोसूत्रांचके । लुङ् । असोसूचिष्ट ।

मोमूच्यते ॥

मोमूच्यते । लिट् । 'कासादि०' । 'अनपि च हसात्' । मोमूत्रांचके । लुङ् । अमो-
मूचिष्ट ।

गत्यर्थात्कोटित्व एव यङ् । स्वरादेः परः । अट गतो । यद्गसहितस्य द्वि-
त्तम् । अट्य ट्य इति म्यिते । 'पूर्वस्य' हसादिः शेषः । आतः । इति पूर्वसा-
त्तम् । कुटिलं अटतीति अटाच्यते । अटाटांचके । अटाटिपीठ ॥

अट गतो । गत्यर्थाद्वातोः षीटित्वेऽर्थे यङ् । 'स्वरादेः परः' । यद्गसहितस्य द्वित्वम् ।
अट्य ट्य इति म्यिते । 'पूर्वस्य०' । 'आतः' । कुटिलं अटति । अटाच्यते । लिट् ।
अटाटांचके । लुङ् । अटाटिपीठ ।

व्रज गतौ । कुटिलं व्रजतीति वात्रज्यते ॥

कोपि व्रजति । यद् । 'आतः' साधनं सुगमम् । वात्रज्यते । लिट् । वात्रजांचके ।
लुङ् । अवात्रजिष्ट ।

अश भोजने । अशाश्रयते ॥

अश भोजने । अतिशयेन अभातीति । यद् । द्वित्वम् । 'आतः' । अशाश्रयते । लुङ् ।
अशाशिष्ट ।

ऊर्णुक् आच्छादने । ऊर्णोन्नयते । स्वरात्पराः संयोगादयो नदरा द्विर्न ॥

ऊर्णुक् आच्छादने । अतिशयेन ऊर्णोतीति । यद् । 'स्वरादेः' । 'नदराः' । 'गुणः' ।
'धे' । ऊर्णोन्नयते । लिट् । ऊर्णोन्नयां के । लुङ् । और्णोन्नयिष्ट । अत्र 'स्वरादेः' अनेन
द्वितीयोऽङ्गागमः ॥

गुणोर्तिसंयोगाद्योः ॥ यकारपरस्य रफस्य द्वित्वं वाच्यम् ॥ अरार्यते ॥

न गतौ । 'अतिशये०' । इयति । यद् 'गुणोर्ति०' अनेन गुणः ॥ 'यकारमहितरेफस्य
द्वित्वम्०' । 'पूर्वस्य' । 'आतः' । अरार्यते । लिट् । अरारांचके । लुङ् । 'स्वरादेः' ।
आरारिष्ट ।

लुपसदचरजपजभदहदशगृभ्यो धात्वर्थगर्हायामेव यद् ॥ गर्हिते

लुम्पतीति लोलुप्यते ।

सूत्रम्—'लुप०' ॥ लुप सद चर जप जभ दह दश गृ एभ्यो धात्वर्थगर्हायामेव यद्प्र-
त्ययो भवति । गर्हितं लुम्पति लोलुप्यते । साधनं सुगमम् । लिट् । लोलुपांचके । लुङ् ।
अलोलुपिष्ट ।

सासद्यते ॥

पदल्ल विशरणगत्यवसादनेषु । सत्वम् । 'आतः' । सासद्यते । लिट् । सासदांचके ।
लुङ् । असासदिष्ट ॥

जमजपां नुक् ॥ अमान्तस्य जपादीनां च पूर्वस्य नुगागमो भवति यष्टि-

लुकि च सति ॥ 'जप् जभ दह दंश भञ् पश्' एते जपादयः ॥ जङ्गम्यते ।

सूत्रम्—'जमजपां नुक्' ॥ जमजपाम् नुक् । अमान्तस्य धातोश्च जपादीनां धातूनां पूर्वस्य
नुगागमो भवति यष्टि लुकि च सति । अनेन नुक् । उच्चार उच्चारणार्थः । ककारः नित्का-
रणार्थः । 'कुहोक्षुः' । 'नञ्पापदान्ते०' । जङ्गम्यते अक्षसेपि अनुस्वारो भवति नकारस्य
आदेशिना अनुस्वारादेशवत्ता नुगागमेन नकारेण आदेशो निर्दिश्यते । जङ्गमांचके ।
अजङ्गमिष्ट ।

चञ्जम्यते ॥

भ्रमु चलने । अतिशयेन भ्राम्यति यङ्प्रत्ययः । द्वित्वम् । 'पूर्वस्य०' । 'क्षपानाम्०' ।
'जमजपाम्' । चञ्जम्यते । लिट् । चञ्जमांचके । लुङ् । अचञ्जमिष्ट ।

अक्षसेऽप्यनुस्वारः । आदेशिना आदेशो निर्दिश्यते । यङ्गम्यते ।

यस्य उपरमे । अतिशयेन यच्छतीति । यङ् । द्वित्वम् । 'पूर्वस्य०' । 'अमजपाम्' । अङ्-
सेऽप्यनुस्वारः । आदेशिना आदेशो निर्विध्यते । अस्य व्याख्यानं पूर्वं कृतम् । अनेन अङ्-
सेपि नकारस्य अनुस्वारः । यंयम्यते । यंयमांचक्रे । अयंयमिष्ट ।

कण शब्दे । चङ्कण्यते ।

कण शब्दे । अतिशयेन कण्ठतीति । यङ् । द्वित्वम् । 'पूर्वस्य०' । 'कुहोश्चुः' । 'अमज-
पाम्' । 'नञ्चा०' । चंकण्यते । चंकणांचक्रे । अचंकणिष्ट ।

तन्तन्यते ।

तनु विस्तारे । अतिशयेन तनोति । साधनं तु पूर्ववत् । तन्तन्यते । तन्तनांचक्रे ।
अन्ततनिष्ट ।

जप मानसे च । गर्हितं जपतीति जङ्गप्यते ।

अप मानसे च । गर्हितं जपति । साधनं पूर्ववत् । जङ्गप्यते । जङ्गपांचक्रे । अजङ्गमिष्ट ।

जम गात्रविनामे । गर्हितं जमतीति जङ्गम्यते ।

जम गात्रविनामे । गर्हितं जमति । द्वित्वादिकं पूर्ववत् कार्यम् । जङ्गम्यते । जङ्गमां-
चक्रे । अजङ्गमिष्ट ।

दह भस्मीकरणे । दन्ददहते ।

दह भस्मीकरणे । गर्हितं दहति । यङ् । द्वित्वादिकम् । दन्ददहते । दन्ददांचक्रे । अद-
न्ददिष्ट ।

नो लोपः । दन्ददहते ।

दंश् दहने । गर्हितं दशति । यङ् । नोलोपः । द्वित्वम् । 'अमजपां शुर्' । दन्ददहते ।
दन्ददांचक्रे ।

वम्भज्यते ।

भञ्जो आमर्दने । अतिशयेन भनक्ति । यङ् । नोलोपः । द्वित्वम् । 'अमजपाम्' । 'क्षपा-
माम्०' । वम्भज्यते । वम्भजांचक्रे । अवम्भजिष्ट ।

पश्यतीति पम्पश्यते । पश् बाधनप्रत्यययोः ॥

अतिशयेन पश्यति । यङ् । द्वित्वम् । 'अमजपाम्०' पश् बाधनप्रत्यययोः । पम्पश्यते ।
पम्पशांचक्रे । अपम्पशिष्ट ॥

चरफलोरुचास्य ॥ अनयोर्धोर्धुकि च सति पूर्वस्य जुगागमो भवति

पूर्वात्परस्य अकारस्य उकारः । चञ्चूर्यते ।

चर गतिभक्षणयोः । गर्हितं चरति । यङ् । द्वित्वम् ॥ 'चरफलोरुचास्य' ॥ चर-
फलोः लृक् च अग्ययम् अस्य । अनयोर्धोर्धुकि च सति पूर्वस्य जुगागमो भवति शनेन
नुक् । पूर्वात्परस्य अकारस्य उकारः । 'नञ्चापदान्ते०' । 'चोर्विहते' । चञ्चूर्यते । चञ्चूर-
चक्रे । अचञ्चूरिष्ट ।

पतने । सनीस्रस्यते । दनीध्वस्यते । वनीभ्रस्यते ॥ वञ्च वञ्चने । वनीवच्यते ।
दनीदश्यते । चनीकस्यते । पनीपत्यते । चनीस्कद्यते ॥

सूत्रम्—‘पद०’ ॥ अनेन नीगागमः । अतिशयेन पद्यते । यङ् । द्वित्वम् । नीगागमः ।
कित्वादाकाराभावः । पनीपद्यते । पनीपदाचक्रे । अपनीपदिष्ट ॥ ससु ध्वसु वध.पतने ।
यङ् । नोलोपः । द्वित्वम् । पूर्वस्य नीगागमः । सनीस्रस्यते । सनीस्रसाचक्रे । असनीस्र-
सिष्ट । ‘शपानाम्०’ । अनेन धस्य द० । अन्यत्तु पूर्ववत् । दनीध्वस्यते । दनीध्वसाचक्रे ।
अदनीध्वसिष्ट ॥ भ्रसुपातोर्यद् । द्वित्वम् । ‘पूर्वस्य’ । ‘शपानाम्०’ । ‘पद’ अनेन नीगा-
गमः । ‘नोलोपः’ । वनीभ्रस्यसे । चतुर्णां सुगमानि । लिट् । ‘कासादि०’ । ‘अनपि च
ह्रसात्’ । वनीभ्रसाचक्रे । ‘सिसता०’ । वनीभ्रसिपीष्ट । वनीभ्रसिता । लुङ्लकारे ‘भूते
सिः’ । इद् । पत्वम् । घुत्वम् । अवनीभ्रसिष्ट ॥ वञ्च वञ्चने । अतिशयेन वञ्चति यङ् ।
द्वित्वम् । पूर्वस्य नीगागमः । वनीवच्यते । ‘नो लोपः’ इति सूत्रेण नकारलोपः । लिट्ल-
कारे । ‘कासादि०’ । वनीवचाचक्रे । लुङ्लकारे । साधन तु पूर्ववत् । अवनीवचिष्ट ।
इत्यादीनि भवन्ति ॥ दश दशने । अतिशयेन दशति । यङ् । अन्यत्साधन पूर्ववत् ।
नीगागमः । ‘नोलोपः’ । दनीदश्यते । लिट् । ‘कासादि०’ । दनीदशाचक्रे । लुङ् । अदनी-
दशिष्ट ॥ स्कन्दिद् गतिशोपणयोः । अतिशयेन स्कन्दति । नीगागमः । ‘नोलोपः’ ।
‘कुहोक्षु’ । चनीस्कद्यते । लिट् । चनीस्कदाचक्रे । लुङ् । अचनीस्कदिष्ट ॥ कस गतौ ।
अतिशयेन कसति । यङ् । दित्यादिकम् । नीगागमः । ‘कुहोक्षु’ । चनीकस्यते । लिट्ल-
कारे । ‘कासादि०’ अनेनाम् । ‘अनपि च०’ । चनीकसाचक्रे । लुङ् । अचनीकसिष्ट ॥
मत्त पतने । अतिशयेन पतति । यङ् । अन्यत्सुगमम् । नीगागमः । पनीपत्यते । लिट् ।
‘कासादि०’ पनीपताचक्रे । लुङ्लकारे । अपनीपतिष्ट ॥

‘कतो रिः ॥ नकारस्य रिरादेशो भवति यङि सति ॥ ततो द्वित्वम् । ये ।
चेक्रीयते । चेक्रीयाचक्रे ॥ जेहीयते ॥

लुङ् करणे । अतिशयेन करोति । ‘अतिशये०’ । अनेन यङ् ॥ सूत्रम्—‘कतो रिः’ ॥
कतः रि नकारान्तस्य धातोः रि इत्यादेशो भवति यङि सति । ‘ये’ अनेन दीर्घः । ततो
द्वित्वम् । ह्रस्व । ‘पूर्वस्य०’ । ‘कुहोक्षु’ । यङि । अनेन गुण । चेक्रीयसे । चतुर्णां सुग-
मानि । लिट् । ‘कासादि०’ । चेक्रीयाचक्रे । लुङ्लकारे । अचेक्रीयिष्ट । इत्यादीनि ॥ ह्रस्व
हरणे । अतिशयेन हरति । यङ् । द्वित्यादिकम् । पूर्वम् । ‘कतो रि’ । अन्यत्सुगमम् ।
जेहीयते लिट्लकारे । ‘कासादि०’ । जेहीयाचक्रे । लुङ्लकारे । अजेहीयिष्ट । इत्यादीनि ।

‘दादेरिः ॥ अपिदाधामाढोदाहृषिवसोऽन्यानामिकारो भवति किति ङिति
हसे परे । देदीयते । देदीयाचक्रे ॥ ये । देदीयते । मेर्मीयते । जेगीयते ।
जेहीयते । पेपीयते । सेपीयते । सेष्टीयते ॥

दा दाने । अतिशयेन ददाति । ‘अतिशये०’ अनेन यङ् ॥ सूत्रम्—‘दादेरिः’ ॥ दादेः इ
अपिदा धा मा गा दाक् णिव सोऽन्यानाम् एतेषा धातूनां इकारो भवति ङिति ङिति हसे

परे । पष्ठी० अनेन अन्तस्य भवति । ततो 'थे' अनेन दीर्घः । ततो द्वित्वम् । ह्रस्वः । 'गुणः' । अन्यत्सुगमम् । देदीयते । लिट् । 'कासादि०' । देदीयांचके । लुङ्लकारे । अदेदीयिष्ट । इत्यादीनि भवन्ति ॥ डुधान् धारणपोषणयोः । अतिशयेन दधाति । यङ् । 'दादेरिः' । अन्यत्सुगमम् । देधीयते । लिट्लकारे । 'कासादि०' । देधीयांचके । लुङ्लकारे । अदेधीयिष्ट । इत्यादीनि ॥ मा माने । अतिशयेन माति । यङ् । 'दादेरिः' । भेमीयते । लिट् । भेमीयांचके । लुङ् । अमेमीयिष्ट । इत्यादीनि ॥ गाह् गतौ । अतिशयेन गायति । यङ् । 'दादेरिः' । अन्यत्सुगमम् । जेगीयते । लिट् । जेगीयांचके । लुङ् । अजेगीयिष्ट । इत्यादीनि ॥ पा पाने । अतिशयेन पित्रति । 'अतिशये०' । अनेन यङ् । 'दादेरिः' । अन्यत्सुगमम् । पेपीयते । लिट्लकारे । 'कासादि०' । पेपीयांचके । लुङ् । अपेपीयिष्ट । इत्यादीनि ॥ पो अन्तकर्मणि । 'आदेः णः क्तः' । अतिशयेन स्मति । यङ् । 'दादेरिः' । पत्यम् । सेपीयते । लिट् । 'कासादि०' । सेपीयांचके । लुङ्लकारे । असेपीयिष्ट । इत्यादीनि ॥ प्रा गतिनिवृत्तौ । 'आदेः णः क्तः' । अतिशयेन तिष्ठति । 'अतिशये' । अनेन यङ् । 'दादेरिः' । गुणः । पत्यम् । तेपीयते । चतुर्णां सुगमानि । लिट्लकारे । 'कासादि०' । अनेनाम् । तेपीयांचके । लुङ्लकारे । अतेपीयिष्ट । इत्यादीनि ॥

प्राध्मोरीः ॥ अनयोरीकारो भवति यङि सति ॥ जेघ्रीयते ॥ देध्मीयते ॥

प्रा गन्धोपाशने । अतिशयेन जिघ्रति । यङ् ॥ सूत्रम्—'प्राध्मोरीः' ॥ प्राध्मो ईः प्राः ध्मा अनयोर्धात्वोरीकारो भवति यङि सति । 'पष्ठी०' । अनेनान्यस्य । ततो द्वित्वम् । 'पूर्वस्य' । 'स्रपानाम्०' । अन्यत्सुगमम् । जेघ्रीयते । लिट्लकारे । 'कासादि०' । जेघ्रीयीयांचके । लुङ्लकारे । अजेघ्रीयिष्ट । इत्यादीनि ॥ ध्मा शब्दाग्निसयोगयोः । अतिशयेन धमति । यङ् । 'प्राध्मोरीः' । अनेनेकारः । द्वित्वम् । 'पूर्वस्य०' । अन्यत्सुगमम् । देध्मीयते । देध्मीयांचके । अदेध्मीयिष्ट । इत्यादीनि ॥

हन्तेर्हिंसायां घ्री वा वाच्यः ॥ जेघ्रीयते ॥ जमजपां नुक् ॥ खिरुक्तस्य हन्तेः कृतत्वं वाच्यम् । जह्वन्यते ॥

हन् हिंसागतोः । अतिशयेन हन्ति । यङ् ॥ सूत्रम्—'हन्तेः०' ॥ हन्तेर्धातोर्हिंसायां वा घ्री वाच्यः । ततो द्वित्वादिकम् । अन्यत्सुगमम् । जेघ्रीयते । जेघ्रीयीयांचके । अजेघ्रीयिष्ट । इत्यादीनि भवन्ति । हिंसाभावे तु । 'द्विरुक्तस्य०' । अनेन कृत्वम् । 'जमजपां०' । अनेन नुक् । 'जध्वापदान्ते' जह्वन्यते लिट् । जह्वनांचके । लुङ्लकारे । अजह्वनिष्ट । इत्यादीनि ॥

चायो यङि की वाच्यः ॥ चायु सन्तानपालनयोः । चेकीयते ॥

चायु सन्तानपालनयोः ॥ सूत्रम्—'चायः०' ॥ चायो घातोः की वाच्यः यङि परे । अनेन कीः । 'कुहोश्चुः' । गुणः । चेकीयते । लिट्लकारे । 'कासादि०' । चेकीयांचके । 'सिसता०' । चेकीयिषीष्ट । चेकीयिता । चेकीयिष्यते । अचेकीयिष्यत । लुङ्लकारे । अचेकीयिष्ट । इत्यादीनि ॥

कवतेर्यङि चुत्वाभावो वाच्यः ॥ कृ शब्दे । कोक्यते ॥

कु शब्दे । अतिशयेन कवति । यङ् । द्वित्वम् ॥ सूत्रम्—‘कवतेः०’ ॥ कवतेर्घातोर्द्वि परे चुत्वाभावो वाच्यः । अनेन चुत्वनियमः । ‘ये’ गुणः । कोकूयते । लिट् । ‘कासादि०’ । कोकूयांचके । लुङ्लकारे । अकोकूयिष्ट । इत्यादीनि ॥

शीङो यङ् कृति ये चत्तव्यः ॥ शाशय्यते ॥ ङौकृ गतौ । ङोङौक्यते ॥
त्रौकृ गतौ । तोत्रौक्यते । इति यङ्प्रक्रिया ॥ २९ ॥

शीङ् स्वप्ने । अतिशयेन शेते । ‘अतिशये०’ । अनेन यङ् ॥ सूत्रम्—‘शीङोः०’ ॥ शीङो धातोर्द्वि कृति यप्रत्यये परे यक्तव्यः द्विवन्तस्य । पश्चात् द्वित्वम् । ‘आतः’ । ‘यतः’ । शाशय्यते । लिट्लकारे । शाशयांचके । अशाशयिष्ट । इत्यादीनि भवन्ति ॥ ङौकृ गतौ । अतिशयेन ङौकति । यङ् । द्वित्वम् । ह्रस्वः । ‘गुणः’ । ‘क्षपानाम्’ । ङोङौक्यते । लिट्लकारे । ङोङौकांचके । लुङ्लकारे । अङोङौकिष्ट । इत्यादीनि ॥ त्रौकृ गतौ । अतिशयेन त्रौकति । यङ् । द्वित्वम् । ‘पूर्वस्य’ ह्रस्वः । ‘गुणः’ । तोत्रौक्यते । लिट्लकारे । तोत्रौकांचके । लुङ्लकारे । अतोत्रौकिष्ट अतोत्रौकिषाताम् अतोत्रौकिषत् । इत्यादीनि भवन्ति । इति यङ्प्रक्रिया समाप्ता ॥

यङ्लुक्प्रक्रिया ३०

अथ यङ्लुक्प्रक्रिया निरूप्यते ॥ वान्यत्र ॥ लुगनुवर्तते । अन्यत्रेत्यच्-प्रत्ययसंयोगं विनापि वा यङो लुग्भवति ॥

अथ यङ्लुक्प्रक्रिया कथ्यते । सूत्रम्—‘वान्यत्र’ ॥ द्विपदं सूत्रम् । लुक् एतत् पदं पूर्वसूत्रादनुवर्तते । अनुवृत्तिरुक्तस्तु सूत्रपाठाज्ज्ञातव्यः । अन्यत्र अच्प्रत्ययसंयोगं विनापि चातिशयार्थं विहितस्य यङ्प्रत्ययस्य लुग् भवति ॥ अन्यत्र तु—‘यङ्प्रत्यये परे यङो लुग् भवति । अन्यत्रापि यङ्प्रत्ययाभावेपि यङो लुग् भवतीति’ व्याख्यातम् । वाग्रहणात्, कचित् यङो लोपो न भवति । अनेन यङो लोपः ॥

लुकि सति पिति तिस्र वा ईकारो चत्तव्यः ॥ बोमवीति बोमोति बोभूतः बोभूवति । यङ्लुगन्तं परसैपदं हादिवच्च द्रष्टव्यम् । हादित्वादपो लुक् द्वित्वमपि ज्ञातव्यम् । बोभूयात् । बोमवति बोमोतु-बोभूतात् बोभूताम् बोभूवतु । अबोमवीत् अबोमोत् अमोभूताम् । अबोमवुः । बोमवांचकार । बोभूयात् । बोमविता । बोमविष्यति । अबोमविष्यत् । दादेः पे । गुणं बाधित्वा नित्यत्वाद्गुरु । अबोभूवीत्-अबोमोत् अबोभूताम् अबोभूवुः ॥

मू सप्तायाम् । अस्य धातोर्द्वितीयार्थे विहितस्य यङो लोपः । यङ्लुगन्तं धातुरुत्तरसैपदे प्रयोज्यम् । एव हादिवत्साध्यम् । हादित्वात् ‘हादेर्द्वि’ अनेन द्वित्वम् । ‘अप् कर्तरि’ अनेन सूत्रेण विहितस्यापो लुग् भवति । लुकि कृते सति धातोर्द्वित्वं च भवति । अनेन व्याख्यानेनापो लुक् । धातोर्द्वित्वम् । यङि च अनेन गुणः । ‘क्षपानां०’ अनेन मस्य षः ॥ सूत्रम्—‘लुकि०’ ॥ लुकि कृते पिति यकारे राकारे

मकारे च परे वा ईद् वक्तव्यः । अनेन ईद् । 'गुणः' । अनेन गुणो न भवति । 'ओ अव्' । बोभवीति । यदा ईद् न भवति तदा गुणो भवति । बोभोति । बोभूतः । 'नुधातोः' । अनेनोव् । बोभुवति । बोभवीपि बोभोपि बोभूथः बोभूथ । बोभ-
वीमि बोभोमि बोभूवः बोभूमः । बोभूयात् बोभूयाताम् बोभूयुः । बोभवीतु बोभोतु
बोभूतात् बोभूताम् बोभुवतु । बोभूहि बोभूतात् बोभूतम् बोभूत । बोभवानि बोभन्वा
बोभधाम । 'विधादावट्' । अबोभवीत् अबोभोत् अबोभूताम् । 'अन उम्' । उस्ति परे
गुणः । अयोभयुः । अयोभवीः । अयोभोः अबोभूतम् अबोभूत । अयोभवम् अयोभूव
अयोभूम । 'कासादि०' । अनेनाम् । गुणः । बोभवांचकार । बोभवामास । बोभवांचभूव ।
बोभूयात् । 'सिसता०' । अनेनेद् । गुणः । बोभविता । बोभविष्यति । अयोभविष्यत् ।
लुङ्लकारे । 'दावेः वे' अनेन सेर्लोपः । गुणं धाप्तिवा नित्यत्वादुङ् । अयोभवीत् ।
इडभावे गुणः । अबोभोत् अबोभूताम् । अन उस् । 'गुणः' । अयोभयुः । अयोभवीः
अयोभोः अबोभूतम् अबोभूत । अबोभूयम् अबोभूय अबोभूय ॥

पापचीति-पापक्ति पापक्तः पापचति । पापच्यात् । पापचीतु-पापक्तु । इसा-
द्विर्हेः । पापग्धि । अपापचीत् अपापक् । पापचांचकार । पापच्यात् । पाप-
चिता । पापचिष्यति । अपापचिष्यत् । अपापचीत् ॥

पच धातोर्व्यञ्जो लुकि कृते साधनं तु पूर्ववत् । 'आतः' अनेन सूत्रेण पूर्वत्वाकारस्या-
कारः लुकि सति । अनेन वा ईद् । पापचीति । ईडभावे । 'चोः कुः' । पापक्ति । पापक्तः ।
पापचति । अन्यानि सुगमानि । पापच्यात् । पापचीतु पापक्तु । पापक्तात् पापक्ताम् ।
पापचतु । द्वीपरे । 'इसाद्विर्हेः' । 'चोः कुः' । 'इवे जवाः' । पापग्धि । अन्यानि सुग-
मानि । अपापचीत् । ईडभावे । 'चोः कुः' । 'दिस्वोर्दसात्' । अपापक् अपापक्ताम् अपा-
पचुः । अन्यानि सुगमानि । लिट् । 'कासादि०' । पापचांचकार । पापच्यात् । अनपि
धातुः प्रत्ययान्तः सन् सेद् भवति । पापचिता । पापचिष्यति । अपापचिष्यत् । लुङ् ।
द्वाविट् । सेर्लोपः । अपापचीत् अपापचिष्टाम् अपापचिषुः । इत्यादीनि ॥

द्वेः ॥ द्विरुक्तस्य पिति सार्वधातुके खरेऽपि नोपधाया गुणः । बोभुजीति-
बोभोक्ति । अबोभुजीत्-अबोभोक् ॥

भुज् पालनाभ्यवहारयोः । यञ्जे लुकि कृते सति । अन्यत् साधनं तु पूर्ववत् । 'उप-
धाया लघोः' । अनेन गुणे प्राप्ते ॥ सूत्रम्—'द्वेः' ॥ द्विरुक्तस्य धातोः पिति सार्वधातुके खरे
परेऽपि उपधाया गुणो न भवति । अनेन गुणनिषेधः । बोभुजति । ईडभावे । 'चोः कुः' ।
'खसे०' । 'उपधाया लघोः' । बोभोक्ति बोभुक्तः बोभुजति । द्वेः । अनेनात्र अन्तः अत् ।
अन्यानि सुगमानि । बोभुज्यात् । बोभुजीतु बोभोक्तु । द्वौ परे । 'इसाद्विर्हेः' । 'चोः कुः' ।
'इवे जवाः' । बोभुग्धि । अन्यानि सुगमानि । अबोभुजीत् । ईडभावे । 'चोः कुः' ।
'दिस्वोर्दसात्' । 'वावसाने' । अबोभोक् अबोभुक्ताम् अबोभुजुः । इत्यादीनि । लिट् ।
'कासादि०' । बोभोजांचकार । इत्यादीनि बोभुज्यात् । 'सिसता०' । बोभोजिता ।
बोभोजिष्यति । अबोभोजिष्यत् । लुङ् । अबोभोजीत् ॥

‘वावदीति-वावत्ति ॥ -

। वद व्यक्तायां वाचि । यदो लुक् । ‘आतः’ अनेन पूर्वस्याकारः लुकि सति । अनेन ईट् । वावदीति । ईडभावे । ‘यसे०’ । वावत्ति वावत्तः वावदति । इत्यादीनि । वावद्यात् । वावदीतु वावत्तु । हो परे ‘झसाद्धिर्हेः’ वावद्धि । अवावदीत् । ईडभावे । अवावत् अवावत्ताम् अवावदुः । इत्यादीनि । लिट् । ‘कासादि०’ । वावदांचकार । वावद्यात् । ‘सिसता०’ । वावदिता । वावदिष्यति । अवावदिष्यत् । लुट् । द्वाविटौ सेर्लोपः । अवावदीत् अवावदिष्टाम् । अवावदिषुः ॥

‘जाघटीति । जाघट्टि ॥

। घट चैष्टायाम् । यदो लक् । द्वित्वम् । ‘कुहोश्चुः’ । ‘आतः’ लुकि सति । अनेन ईट् । जाघटीति । ईडभावे । ‘पुभिः पुः’ । जाघट्टि जाघट्टः जाघटति । जाघट्ट्यात् । जाघटीतु जाघट्टु । हो परे । ‘झसाद्धिर्हेः’ । पुत्त्वम् । जाघट्टि । अजाघटीत् । ईडभावे अजाघट् । लिट् । ‘कासादि०’ जाघटांचकार । जाघट्ट्यात् । जाघटिता । जाघटिष्यति । अजाघटीत् ॥

अकारान्तानामृदुपधानां च यद्भुकि सति पूर्वस्य रुक्प्रिक्रीक् आगमा वक्तव्याः ॥ रः ॥ डुकृञ् करणे । चर्करीति-चरिकरीति-चरीकरीति चर्कति चरिकति चरीकति । चर्कतः-चरिकृतः-चरीकृतः । चर्कति-चरिकति चरीकति । अचर्करीत्-अचरिकरीत्-अचरीकरीत् ॥

। डुकृञ् करणे । यद्भुकि सति द्वित्वम् । ‘रः’ । ‘कुहोश्चुः’ सूत्रम्—‘अकारान्ताना०’ ॥ किञ्चादन्ते । रुक् इत्यत्र उकार उच्चारणार्थः । ककारः कित्कार्यार्थः । अतो र इत्यागमः । रिक्रीकौ तु यथास्थितौ । तत्र ककारः कित्कार्यार्थः । लुकि सति अनेन णिलङागमो वा भवति । रगागमे कृते ईडागमे कृते । चर्करीति । अत्र गुणो भवति । रिगागमे कृते । चरिकरीति । रीगागमे कृते । चरीकरीति । ईडभावेपि त एवागमा भवन्ति । चर्कति । चरिकति । चरीकति । द्वित्वयदुत्वयोस्तु रुक्प्रिक्रीगागमेषु कृतेषु सप्त प्रत्येकं त्रीणि रूपाणि भवन्ति । चर्कतः चरिकृतः चरीकृतः । अन्त अत् । ‘अरम्’ पूर्वोक्ता आगमा भवन्ति । चर्कति चरिकति चरीकति । एवं प्रथमपुरुषे द्वादश रूपाणि भवन्ति । मध्यमपुरुषेपि द्वादश रूपाणि भवन्ति । चर्करीपि । अत्र पत्वम् । च भवति । चरिकरीपि । चरीकरीपि । ईडभावे । चर्कति चरिकति चरीकति । चर्कयः चरिकयः चरीकयः । चर्कय चरिकय चरीकय । उत्तमपुरुषेऽपि द्वादश । ईट् वा भवति । चर्करीमि चरिकरीमि चरीकरीमि । चर्कवः चरिकवः चरीकवः । चर्कमः चरिकमः चरीकमः । एष पदत्रिसदृशपणि वर्तमाने स्युः ॥

विधिसमावनयोः । एते आगमा भवन्ति । चर्क्यात् चरिक्यात् चरीक्यात् । चर्क्याताम् चरिक्याताम् चरीक्याताम् । चर्क्युः चरिक्युः चरीक्युः । चर्क्याः चरिक्याः चरीक्याः । चर्क्यातम् चरिक्यातम् चरीक्यातम् । चर्क्यात् चरिक्यात् चरीक्यात् । चर्क्याम् चरिक्याम् चरीक्याम् । चर्क्याव चरिक्याव चरीक्याव । चर्क्याम चरिक्याम चरीक्याम ॥

वर्त । अत्र 'दिस्रोः०' अनेन लोपः । अवरिवर्त्त अवरिवर्त्त । अवर्तुताम् अवरिवृताम् अवरिवृताम् । इत्यादीनि ॥ लिट् । 'कासादि०' । वर्वर्ताश्चकार वरिवर्ताश्चकार वरीवर्ताश्चकार । वर्वर्तामास वरिवर्तामास वरीवर्तामास । वर्वर्तावभूव । वरिवर्तावभूव । वरीवर्तावभूव ॥ आशीर्लिङ् वर्वृत्यात् वरिवृत्त्यात् वरीवृत्त्यात् ॥ 'सिसता०' । वर्वर्तिता वरिवर्तिता वरीवर्तिता ॥ वर्वर्तिष्यति वरिवर्तिष्यति वरीवर्तिष्यति ॥ अवर्वर्तिष्यत् अवरिवर्तिष्यत् अवरिवर्तिष्यत् लुङ् । अवर्वर्तात् अवरिवर्तात् अवरिवर्तात् ॥

वनीवश्चीति वनीवङ्कि । 'नो लोपः' वनीवक्तः वनीवचति ॥

वञ्चु वञ्चने । यङ्लुकि कृते । पूर्ववत् साधनम् । नीगामः । 'लुकि सति' अनेन ईट् । वनीवश्चीति । ईडभावे । 'चोः कुः' । वनीवङ्कि । 'नो लोपः' । वनीवक्तः । 'द्वेः' वनीवचति । इत्यादीनि । वनीवच्यात् । वनीवश्चीतु वनीवङ्कु । अवनीवश्चीत् । अवनीवङ्कु इत्यादीनि ॥ लिट् । वनीवश्चांचकार । वनीवश्चामास । वनीवश्चांवभूव ॥ 'नो लोपः' वनीवच्यात् । 'सिसता०' ॥ वनीवश्चिता ॥ वनीवश्चिष्यति ॥ अवनीवश्चिष्यत् । अवनीवश्चीत् अवनीवश्चिष्टाम् अवनीवश्चिषुः ।

जङ्गमीति जङ्गन्ति । लोपस्त्वनुदात्तनाम् । जङ्गतः । गमां स्वरे । जङ्गमति । धातुग्रहणोक्तं यङ्लुकि वेति केचित् । जङ्गमति ॥ जङ्गमीमि ॥ मो नो धातोः ॥ धातोर्मकारस्य नकारो भवति श्से पदान्ते वमयोश्च ॥ जङ्गन्मि जङ्गन्वः जङ्गन्मः ॥

गन्तु गतौ । यङ्लुकि कृते द्वित्वादिकं कार्यम् । 'कुहोद्युः' अनेन गत्य जः । 'वम-जपा०' अनेन पूर्वस्य नुक् । 'नञ्चा०' । 'लुकि सति' अनेन वेट् । जङ्गमीति । ईडभावे—'नञ्चा०' जङ्गन्ति । 'लोपस्त्वनुदात्तनां' अनेन नकारस्य लोपः । जङ्गतः । 'गमां स्वरे' अनेनोपधालोपः जङ्गमति । इत्यादीनि । धातुग्रहणोक्तं यङ्लुकि वा भवति इति केचिदाचार्या वदन्ति । तेन वा नोपधालोपः । जङ्गमति ॥ अन्यानि मूलतो ज्ञेयानि । जङ्गम्यात् ॥ जङ्गमीतु । जङ्गन्तु ॥ अजङ्गमीत् । ईडभावे । 'दिस्रोः' ॥ सूत्रम्—'मो नो धातोः' ॥ अजङ्गन् । इत्यादीनि रूपाणि सुगमानि अनेनैव प्रकारेण साध्यानि ॥ लिट् लकारे । 'कासादि०' अनेनाम् । जङ्गमांचकार । जङ्गमामास । जङ्गमांवभूव । इत्यादीनि ॥ जङ्गम्यात् ॥ 'सिसता०' जङ्गमिता ॥ जङ्गमिष्यति ॥ अजङ्गमिष्यत् । लुङ् लकारे । अजङ्गमीत् । अजङ्गमिष्टाम् अजङ्गमिषुः ॥

द्विरुक्तस्य हन्तेः कुत्वं वाच्यम् ॥ जङ्गनीति-जङ्गन्ति जङ्गतः जङ्गमति ॥

हन् हिंसागम्योः । यङ्लुकि कृते द्वित्वादिकं सर्वं भवति । 'कुहोद्युः' । 'शपानाम्०' ॥ 'द्विरुक्तस्य' 'वमजपाम्०' । 'नञ्चा०' । 'लुकि सति' जङ्गनीति । ईडभावे—'नञ्चा०' जङ्गन्ति । 'लोपस्त्वनु०' । 'गमां स्वरे' जङ्गमति । जङ्गम्यात् । जङ्गनीतु । जङ्गन्तु । इत्यादीनि ॥ अजङ्गनीत् । ईडभावे । अजङ्गन् अजङ्गताम् अजङ्गुः ॥ जङ्गनांचकार । जङ्गनामास । जङ्गनांवभूव ॥ आशिपि वधादेशः वध्यात् । जङ्गनिता । जङ्गनिष्यति । अजङ्गनिष्यत् ॥ वृद्धि-निषेधः । अवधीत् । इत्यादीनि ॥

जाहेति-जाहति जाहीतः जाहति ॥ एवं दाधेनीत्यादि । दादेति दादाति दाचः दादति । दादेतु दादेयात् अदादात् ॥ एवं धेद् । दाधेति दापाति दाद्रः दाधति । दाधेयात् । अदाधामीन् अदाधान् अदाधन् ॥ पात् । दाधेति दापाति धाचः । पितोम्तु । दादेति । दादीतः । दादीति । दादा-
यात् । अदादासीत् । जहानेः पूर्वस्य दीर्घो चेति केचित् ॥ जहाति ॥ इति
यद्भुतप्रक्रिया ॥ ३० ॥

ओहारु ल्यागे । यद्भुकि कृते द्वित्वादिभ्यम् । 'हुनेधुः' । 'हन्ता' । 'गताना०' ।
'आतः' । 'लुकि गति' अनेन ईद् । 'अश्न' । जाहेति । ईदृमांश्च—जाहाति 'हेनो' ।
अनेनाकारस्य ईकारः । जाहीतः । जाहति । जाहीयात् । जाहेतु । जाहातु । अचादेन ।
अजाहात् । जाहावकार । जाहायात् । 'सिञ्जता' । जाहति । जाहियति । अजाहि'यात् ।
'आदन्तानां०' । अजादासीत् ॥

दा दाने । यद्भुकि कृते द्वित्वादिभ्यम् । 'हन्ता' । 'आतः' । 'लुकि गति' दादेति ।
दादाति । 'दाधेः' । दाचः । दादति । दापात् । दायेतु । अदादात् । अदादात् । दादां-
कार । दादायात् । दादित्वा । दादियति । अदादियात् । अदादामीत् । 'दादेः ये' । अदा-
दात् ॥ एवम् । दाधेति । दापाति । दाद्रः । दाधति । दाद्र । दापांश्चकार । लुद् । अदा-
धामीन् । या सिलोपः । अदाधाम् । हुभाभू धारणयोगयोगैः । अन्त्यानि क्त्वाणि पूर्वान् ॥

दैर् शोधने । दादेति । दादाति । दादीतः । दादति । दादीयात् । दादेतु । दादातु । अदा-
दैत् । अदादात् । दादांश्चकार । दादायात् । लुद्भूटारे । 'आदन्तानाम्' । अदादामीत् ॥

'जहातेर्धातोः पूर्वस्य दीर्घो वा भवति' इति चेन्निदाचार्या यदग्नि तन्मने जहाति ।
इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति । तेषां सुगमत्वात् व्याख्यानं न कृतम् । इति यद्भुतप्रक्रिया
समाप्ता ॥

नामधातुप्रक्रिया ३१

अथ नामधातुप्रक्रिया ॥ नाम्नो य ई चारस्य ॥ नाम इन्द्रायामर्थे यः
प्रत्ययो भवति तत्प्रत्यययोगे चारस्य ईकारः । आत्मनः पुत्रमिच्छतीति
पुत्रीयति । पुत्रीयेत् । पुत्रीयतु । अपुत्रीयत् इत्यादि ॥

अथ नामधातुप्रक्रिया । सूत्रम्—'नाम्नो य ई चारस्य' । नाम्नः यः ईः च अचराम् अन्त्य ।
। गरादन्त इच्छाया चारस्याया यः प्रत्ययो भवति तत्प्रत्यययोगे गति अचराम् ईकारो
भवति । आत्मनः पुत्रमिच्छति इति विभक्ते । अनेन यः प्रत्ययो भवति । 'मनामन्त्रयोगैः'
अनेन विभक्त्योपः । 'स धातुः' अनेन धातुचम् । धातुचत्वात् निपात्यः 'अर् कर्तेति' ।
'यत्' पूर्वस्य अकारस्य ईकारः । पुत्रीयति । चतुर्णां क्त्वाणि सुगम्यानि । चिद्भूटारे ।
'कासादि०' । पुत्रीयावकार । पुत्रीयात् । 'सिञ्जता०' । पुत्रीयति । पुत्रीयि'दति । अनु-
शीयिष्यत् । अपुत्रीयीत् । इत्यादीनि ॥

यादौ प्रत्यये ओकारौकारयोरवावौ वक्तव्यौ ॥ गां इच्छतीति गव्यति ॥ नावं इच्छतीति नाव्यति ॥ त्वद्यति । युष्मद्यति । अस्मद्यति । [काम्यश्च ॥ पुत्रं इच्छति पुत्रकाम्यति ॥] गव्याश्चकार ॥ यकारस्त्वानपि वा लोपो वाच्यः ॥ गवांचकार । गव्यात् । गव्यिता-गविता । अगव्यीत् अगवीत् अगव्यिष्टाम्-अगविष्टाम् अगव्यिषुः-अगविषुः ॥ नाव्यात् नाव्यिता-नाविता । अनाव्यीत्-अनावीत् ॥ धनीयति ॥

गामिच्छति । 'नाम्नो य ई चास्य' । अनेन यः प्रत्ययः । अन्यत्तु पूर्ववत् कार्यम् । सूत्रम्—'यादौ०' ॥ यादौ प्रत्यये परे ओकारौकारयोः अवावौ वक्तव्यौ । अनेन अप् । गव्यति । लिङ्लकारे । 'कासादि०' । गव्यांचकार । सूत्रम्—'यकारस्व०' ॥ यकारस्व अनपि विपये वा लोपो वाच्यः । अनेन यकारलोपः । गवांचकार । एवमन्येषामपि ॥ नावमिच्छति । यः प्रत्ययः आत् च भवति । नाव्यति । नाव्यांचकार । नावांचकार । नाव्यात् । नाव्यिता । नाविता । इत्यादीनि । लुङ्लकारे । अनाव्यीत् । अनावीत् । इत्यादीनि भवन्ति ॥ त्वामिच्छति । यः । 'त्वन्मदे०' ॥ अनेन त्वत् । त्वद्यति । लिङ् । त्वद्यांचकार । त्वदांचकार यकारस्व लोपे सति यामि रूपाणि भवन्ति तानि सुगमानि । लुङ्लकारे—अत्वधीत् अत्वदीत् ॥ मामिच्छति । यः । मत् । मद्यति । मद्यांचकार । मदांचकार । लुङ्लकारे । अमधीत् । अमदीत् ॥ युष्मान् इच्छति युष्मद्यति । युष्मद्यांचकार । युष्मदांचकार । लुङ्लकारे । अयुष्मधीत् । अयुष्मदीत् । इत्यादीनि ॥ अस्मान् इच्छति अस्मद्यति । लिङ् । अस्मद्यांचकार । अस्मदांचकार । 'स्वरादेः' । अनेन द्वितीयोऽङ्गागमः । आस्मधीत् । आस्मदीत् । इत्यादीनि ॥ धनमिच्छति इति विप्रहे यः प्रत्ययः । अकारस्व ईकारः । धनीयति । धनीयांचकार । धनीय्यात् । 'सिसता०' । धनीयिता । लुङ्लकारे । अधनीयीत् अधनीयिष्टाम् अधनीयिषुः । इत्यादीनि ॥

ह्रस्वात्तद्धितस्य लोपो ये ॥ गार्गीयति ॥ वाच्यति ॥ ह्रस्वाद्यस्य लोपो वाऽनपि ॥ समिध्यिता समिधिता ॥

गार्ग्यमिच्छति । यः प्रत्ययः ॥ सूत्रम्—'ह्रसात्०' ॥ ह्रसादुत्तरस्य तद्धितस्य यप्रत्यये लोपो भवति । अनेन यकारस्व लोपः । 'निमित्ताभावे०' अनेन अलोपाभावः । अकारस्व ईकारो भवति । गार्गीयति । चतुर्णां सुगमानि । लिङ्लकारे । 'कासादि०' । गार्गीयांचकार । गार्गीय्यात् । 'सिसता०' । गार्गीयिता । गार्गीयिष्यति । अगार्गीयिष्यत् । लुङ्लकारे । अगार्गीयीत् । याचमिच्छति । यः प्रत्ययः । अन्यत्पूर्ववत् । याच्यति । याच्यांचकार । वा यकारलोपः । वाचांचकार । अन्येषां सुगमानि अनेनैव प्रकारेण साध्यानि । लुङ्लकारे । अवाच्यीत् । अवाचीत् ॥ समिधमिच्छति । समिध्यति । समिध्यांचकार । वा

१ कोष्ठकान्तगतः पाठो न व्याख्यातो व्याख्याता । उच्यतेऽप्ययं "यादौ प्रत्यये—" इत्यतः प्रागेव ॥

२ अयं यलोपविधिः "ह्रस्वाद्यस्य लोपो वाऽनपि" इत्यस्यैवानुवादमूलः पाणिनीयैरपि नातीकियते संनिपात विरोधात् । तस्मादत्र यकारविक्रिष्टान्येव रूपाणि भवन्ति ॥

यलोपः । सतिधांचकार । 'सिसता०' सनिधित्वा । ममिधित्वा । लुङ्लकारे । जननि-
ध्यात् । असनिधीत् । इत्यादीनि ॥

मान्ताव्ययाभ्यां यो न ॥ किमिच्छति । इदमिच्छति । मरिच्छति ॥

सूत्रम्—'मान्ताव्ययाभ्यां०' ॥ मान्तज्ञान् अन्वयान् यः प्रत्ययो न भवति । अतो
यावद्यमेव भवति । किमिच्छति । इदमिच्छति मरिच्छति । इत्यादीनि ॥

करणे च ॥ नाम्नः करणेऽर्थे यः प्रत्ययो भवति ॥ कण्डं करोतीति कण्ड-
यति । नमस्यति । तपस्यति । वरिवस्यति । गुरुन् शुभ्रपत इत्यर्थः ॥

सूत्रम्—'करणे०' ॥ करणे च अन्वयम् ॥ नाम्नः करणेऽर्थे यः प्रत्ययो भवति । कण्डं
करोति । अनेन यः । 'ये' अनेन पूर्वस्य दीर्घः । अन्यत्वात् ॥ पूर्ववत् । कण्डयति ।
लिङ्लकारे । कण्डयांचकार । लुङ्लकारे । अकण्डयीत् ॥ नमः करोति । यः प्रत्ययः ।
नमस्यति । चतुर्णां सुगमानि । नमसांचकार । नमस्यान् । नमस्यति । लुङ्लकारे । अन-
मसीत् । इत्यादीनि ॥ तपः करोति । यः प्रत्ययः । तपस्यति । तपसांचकार । अतपसीत् ।
अतपसीत् । यलोपस्य विरुत्पः । वरिवस्यत्पस्य यः प्रत्ययः । अन्यत्वात् पूर्ववत् ।
वरिवस्यति । वरिवसांचकार । वरिवसीत् । अवरिवसीत् । अवरिवसीत् । इत्यादीनि
भवन्ति । गुरुन् शुभ्रपते इत्यर्थः ॥

क्षीरलवणयोस्तृष्णायां यः सुद् च ॥ क्षीरस्यति । लवणस्यति ॥

सूत्रम्—'क्षीरलवणयोः' ॥ क्षीरलवणयोः शब्दयोस्तृष्णायामिच्छायां यः प्रत्ययो भवति ।
सुद् च भवति प्रत्ययस्य । क्षीरमिच्छति । यः सुद् । अन्यत्वात् पूर्ववत् । क्षीरस्यति । क्षीर-
सांचकार । क्षीरसांचकार । लुङ्लकारे । अक्षीरसीत् । लवणमिच्छति ।
यः सुद् । लवणस्यति । लवणसांचकार । लवणसांचकार । लवणस्यान् 'सिसता०' । लव-
णस्यति । लवणस्यति । लुङ्लकारे । अलवणसीत् । अलवणसीत् । इत्यादीनि ॥

शब्दादिभ्यो यङ् ॥ ये । शब्दायते । वैरायते । कलहायते । अभ्रायते ।
मेघायते । कष्टायते ॥

सूत्रम्—'शब्दादिभ्यः०' ॥ शब्दादिभ्यः शब्देभ्यो यङ्प्रत्ययो भवति । इकार आत्मनेप-
दार्थः । अयमपि प्रत्ययः करोत्यर्थे । शब्दं करोति । यङ्प्रत्ययः । इकारो जिह्वापांशः ।
'ये' अनेन पूर्वस्य दीर्घः । शब्दायते । लिङ्लकारे । शब्दायांचकार । लुङ्लकारे । अश-
ब्दायिष्ट । इत्यादीनि ॥ कलहं करोति । यङ् । 'ये' कलहायते । कलहायांचकारे । लुङ्ल-
कारे—अकलहायिष्ट ॥ येरं करोति । यङ् । 'ये' वैरायते । वैरायांचकारे । 'मिमता०' ।
वैरायिता । वैरायित्यते । अवैरायित्यते । अवैरायिष्ट । इत्यादीनि ॥ अभ्रं करोति । यङ् ।
'ये' अभ्रायते । अभ्रायांचकारे । 'स्वरादेः' । आभ्रायिष्ट ॥ मेघं करोति । यङ् । 'ये' ।
मेघायते । मेघायांचकारे । अमेघायिष्ट ॥ कष्टं करोति । यङ् । 'ये' कष्टायते । कष्टायांचकारे ।
अकष्टायिष्ट । इत्यादीनि ॥

ऊष्मवाष्पाभ्यामुद्धमने यद्वा चाच्यः ॥ ऊष्माणमुद्धमति ऊष्मायते ।
वाष्पायते ॥

सूत्रम्—‘ऊष्मवाष्पाभ्यां०’ ॥ ऊष्मवाष्पाभ्यां शब्दाभ्यामुद्धमनेऽर्थे यद्वा प्रत्ययो भवति ।
ऊष्माणमुद्धमति । यद्वा । नकारलोपः । ‘ये’ । ऊष्मायते । ऊष्मायांचके । ‘स्वरादेः’ ।
औष्मायिष्ट ॥ वाप्समुद्धमति । यद्वा । ‘ये’ । वाष्पायते । वाष्पायांचके । अवाष्पायिष्ट ।
इत्यादीनि भवन्ति । सुगमत्वात्सर्वाणि न लिखितानि ॥

त्रिर्द्वित्करणे ॥ नाज्ञो निः प्रत्ययो भवति करणेऽर्थे स च डित् ॥ अकार
उभयपदार्थः । घटं करोतीति घटयति । अग्लोपिनो नाङ्कार्यम् । अजघ-
टत् । महान्तं करोति महयति । अममहत् ॥

सूत्रम्—‘त्रिर्द्वित्करणे’ ॥ निः डित् करणे । नाज्ञो निः प्रत्ययो भवति करणेऽर्थे स प्रत्ययो
डित् भवति थ । अकार उभयपदार्थः । डित्वाट्टिलोपः । घटं करोति इति विप्रहे—अनेन
निः प्रत्ययः । टिलोपः । अन्यत्पूर्ववत् । घटयति । घटयते । घटयांचकार । लुङ्लकारे ।
‘वेरद् द्विश्च’ । ‘अग्लोपिनो नाङ्कार्य’ इति उक्तत्वात् ‘अडि लघौ’ ‘लघोर्दांपे’ द्वाभ्यां
सूत्राभ्यामुक्तं कार्यं न भवति । ‘नेः’ । ‘शपानाम्०’ । अजघटत् । महान्तं करोति । निः
प्रत्ययः । टिलोपः । महयति । महयांचकार । लुङ्लकारे । अममहत् ॥

आविष्टवत्कार्यम् ॥ पृथ्वादे रः ॥ पृथ्वादेर्ऋकारस्य रो भवति औ परे ॥
पृथुं करोति प्रथयति । प्रदयति । प्रढयति । स्थूलं करोति स्थवयति । अडि
लघौ ह्रस्व उपधायाः । अतिस्रवत् । दवयति । अदीदवत् । प्रियं करोति
प्रापयति । गुरुं करोति गरयति । स्थिरं करोति स्थापयति । ऊर्द्धं करोति
ऊढयति । ऐरद् द्विश्च । जेः । स्वरादेः परः । अडि पूर्वस्य ढस्य वा जः ।
औडिढत् औजिढत् ॥

सूत्रम्—‘आविष्टवत्०’ ॥ निप्रत्यये परे इष्टवत् कार्यं भवति । सूत्रम्—‘पृथ्वादे रः’ ‘पृथ्वादेः
रः ॥ पृथ्वादेर्ऋकारस्य रकारो भवति । पृथुं करोति । निः । टेलोपः । रः । प्रथयति ।
प्रथयांचकार । लुङ् । ‘वेरद् द्विश्च’ । अप्रथयत् ॥ मृदुं करोति । निः । टिलोपः । रः ।
मृदयति । मृदयांचकार । लुङ् । अमम्रदत् ॥ स्थूलं करोति । निः । स्थूलस्य स्रव् । स्थव-
यति । स्थवयांचकार । लुङ् । ‘ऐरद्’ । ‘शसात्’ । ‘अडि लघौ’ । अतिस्रवत् ॥ दूरं
करोति । निः । दूरस्य दव् । दवयति । दवयांचकार । लुङ् सर्वं कार्यं भवति । अदीद-
वत् ॥ प्रियं करोति । निः । प्रियस्य प्रादेशः । ‘रातो नौ पुक् च’ । प्रापयति । प्रापयां-
चकार । लुङ् । अपिप्रपत् अपिप्रपताम् अपिप्रपत् ॥ गुरुं करोति । निः । गुरोर्ग्रादेशः ।
गरयति । गरयांचकार । अजगरत् । अग्लोप्ययं घातुः ॥ स्थिरं करोति । निः । स्थिरस्य
स्थादेशः । पुक् । स्थापयति । स्थापयांचकार । लुङ्लकारे । अतिस्रवत् ॥ ऊर्द्धं करोति ।
निः । टिलोपः । ऊढयति । ऊढयांचकार । लुङ् । ‘ऐरद्’ । ‘स्वरादेः परः’ । ‘जेः’ ।
स्वरादेः । औडिढत् । अडि पूर्वस्य ढस्य वा जः । औजिढत् ॥

ऊढं करोतीति ऊढयति ॥ वहः कृतचौ कृतसंप्रसारे हो दस्तथोर्धः
पुभिना दि दश्च ॥ ऊढिश्च ङिडित्करणे स धातुर्जरइ स्वरादेर्दज
औजदश्च ॥२०॥ औजदत् ॥

ऊढं करोति । विः । टेर्लोपः । ऊढयति । ऊढयांचकार । लुङ्लकारे । श्लोकक्रमेण
साधनं कार्यम् । औजदत् । औजदताम् । औजदम् । इत्यादीनि ॥

कर्तुर्यङ् ॥ कर्तुरूपमानादाचारेऽर्थे यङ् प्रत्ययो भवति ॥ श्येन इव आचर-
तीति श्येनायते काकः ॥ पण्डितायते मूर्खः ॥

सूत्रम्—‘कर्तुर्यङ्’ ॥ कर्तुः—यङ् ॥ कर्तुरूपमानादाचारेऽर्थे यङ् प्रत्ययो भवति । ङकार
आत्मनेपदार्थः । श्येन इव आचरति इति विग्रहे अनेन सूत्रेण यङ् । ‘ये’ अन्यत्पूर्ववत् ।
श्येनायते । श्येनायांचके । लुङ्लकारे । अश्येनायिष्ट । काकः श्येनायते ॥ पण्डित इव
आचरति । यङ् । ‘ये’ । पण्डितायते । पण्डितायांचके । लुङ् । अपण्डितायिष्ट ॥

यङि सलोपो वाच्यः ॥ पयसस्तु विभाषया ॥ अप्सरायते । ओजा-
यते पयायते पयसते ॥ सुमनायते ॥

अप्सरा इव आपरति । यङ् ॥ सूत्रम्—‘यङि०’ ॥ यङि परे सकारस्य लोपो वाच्यः ।
द्वितीयपयसश्चान्वस्य विकल्पेन भवति । ‘ये’ । अप्सरायते । अप्सरायांचके । ‘स्वरादेः’ ।
आप्सरायिष्ट । ओज इव आचरति । यङ् । सकारलोपः । ‘ये’ । पयायते । धामप्रणात्
पयसते । पयायांचके । पयसांचके । यलोपो वा । पयसांचके । अपयायिष्ट । अपय-
सिष्ट । अपयसिष्ट । इत्यादीनि ॥ सुमना इव आचरति । यङ् । सलोपः । ‘ये’ । अन्यत्
पूर्ववत् । सुमनायते । लिट् । ‘कासादि०’ । सुमनायांचके । लुङ् । असुमनायिष्ट ॥

नाम्न आचारे किञ् वाच्यः ॥ कृष्ण इव आचरति कृष्णति । फिपो
लोपः ॥

सूत्रम्—‘नाम्नः०’ ॥ पदान् आचारेऽर्थे किप् प्रत्ययो वाच्यः । कृष्ण इव । आचरतीति
किप् प्रत्ययः ॥ ‘फिपो लोपः’ । किप्प्रत्ययस्य लोपो भवति । ‘स धातुः’ । पश्चान् लोपः
फायः । ‘अकर्तरि’ । कृष्णति । लिट् । ‘कासादि०’ । कृष्णांचकार । कृष्णात् ।
‘सिसता०’ । कृष्णिता । लुङ् । अकृष्णीत् ॥

आचार उपमानात् ॥ कर्माधारयोरुपमानात् यः प्रत्ययो भवति आचा-
रेऽर्थे ॥ अकारस्येकारः । पुत्रीयति शिष्यमुपाध्यायः । प्रासादीयति कुट्टाम् ॥

सूत्रम्—‘आचार उपमानात्’ ॥ आचारे उपमानात् । कर्माधारयोरुपमानात् आचारेऽर्थे
यप्रत्ययो भवति । अकारस्य ईकारः । पुत्र इव आचरति । अनेन यः प्रत्ययः । अकारस्य
ईकारः । अन्यत्साधनं तु पूर्ववत् । पुत्रीयति शिष्यमुपाध्यायः ॥ प्रासाद इव आचरतीति

१ उपसर्गसमानाकारात् पूर्वपदान् परत्रैवाद्यावत् इति ‘समनयिष्ट’ इत्येवं रूपानि पाणिनीयानां मते
भवन्ति ॥

यः प्रत्ययः । अकारस्य ईकारः । प्रासादीयति कुट्यां मिथुः । लिट् । प्रासादीयांचकार ।
लुङ् । अप्रासादीयत् ॥

भृशादिभ्योऽभृततद्भावे यङ् वाच्यः ॥ अभृशो भृशो भवतीति भृशा-
यते । श्यामायते । इत्यादि ॥

सूत्रम्—‘भृशादिभ्यः ०’ ॥ भृशादिभ्यः शब्देभ्योऽभृततद्भावे यङ्प्रत्ययो वाच्यः । अभृशो
भृशो भवतीति । यङ् ‘ये’ भृशायते । लिट् । भृशानांचके । लुङ् अभृशायिट् ॥ अश्यामः
श्यामो भवतीति यङ् । ‘ये’ श्यामायते । लिट् श्यामायांचके । लुङ् । अश्यामायिट् ॥

अश्ववृषयोर्मेथुनेच्छायां यः प्रत्ययः सुगागमश्च ॥ अश्वस्यति वडवा ।
वृषस्यति गौः ॥ सुखादिभ्यो ज्ञापनायां यङ् ॥ सुखं ज्ञापयति सुखा-
यते ॥ इति नामधातुप्रक्रिया ॥ ३१ ॥

सूत्रम्—‘अश्ववृषयोः ०’ ॥ अश्ववृषयोः शब्दयोः मेथुनेच्छायां यः प्रत्ययो भवति । सुगा-
गमश्च भवति । अश्वमात्मन इच्छतीति । यः । सुगागमः । अश्वस्यति । अश्वस्यांचकार ।
आश्वसीत् । वृषमात्मन इच्छतीति । यः सुक् । वृषस्यति गौः । पुरुष इव आचरतीति ।
यः सुक् । पुरुषस्यति कामातुरा ॥ सूत्रम्—‘सुखादिभ्यः ०’ ॥ सुखादिभ्यः शब्देभ्यो ज्ञापनायां
यङ्प्रत्ययो भवति । सुखं ज्ञापयतीति । यङ् । ‘ये’ सुखायते । सुखायांचके । असुखायिट् ।
इत्यादीनि ॥ इति नामधातुप्रक्रिया समाप्ता ॥

आत्मनेपदप्रक्रिया ३२

‘अथात्मनेपदव्यवस्था ॥ निविशादेः ॥ नीत्याद्युपसर्गपूर्वकादिशादेर्धातो-
रात्मनेपदं भवति ॥ निविशते ॥

अथात्मनेपदप्रक्रिया कथ्यते । सूत्रम्—‘निविशादेः’ ॥ निपूर्वो विश् आदिर्यस्य स निवि-
शादिः तस्मात् निविशादेः । निपूर्वस्य विशादेर्धातोः परलोपदिनोऽपि आत्मनेपदं भवति ।
विश् प्रवेशने । निपूर्वः । अनेन सूत्रेण आत्मनेपदं भवति । ते इत्यादयः प्रत्यया भवन्ति ।
निविशते । ‘तुदादेरः’ अनेनात्र अः प्रत्ययो भवति ॥

विपराभ्यां जेः । विजयते । पराजयते ॥

सूत्रम्—‘विपराभ्याम् ०’ ॥ विपराभ्यामुपसर्गाभ्यां परस्य जयतेर्धातोरात्मनेपदं भवति ।
विजयते । पराजयते । इत्युदाहरणम् ॥

समो गमादिभ्यः ॥ संगच्छते ॥

सूत्रम्—‘समः ०’ ॥ समुपसर्गात् गमादिभ्यो धातुभ्य आत्मनेपदं भवति । संगच्छते ॥

गमः परौ सिस्यौ आत्मनेपदे वा कितौ वाच्यौ ॥ लोपस्त्वनुदात्त-
नाम् । संगसीष्ट संगसीष्ट । लोपो ह्रस्वाज्ज्ञसे । समगत समर्गस्त ॥ ऋच्छ गती-

न्द्रियप्रलयमूर्तिमावेष्टु । समृच्छते ॥ संपृच्छते ॥ सृष्ट्यन्तोपतापयोः । संस्मरते ।
संस्मृषीष्ट संस्मरिषीष्ट । समियुते । मंशृणुते ॥ संमित्रे संमित्रदाने ॥ मित्रोदन्तो
या रुद्र आति ॥ संमित्रते संविदते । संपश्यते । 'गम क्रच्छ पृच्छ सृ
क्र शु विद दृश' एते गमादयः ॥

सूत्रम्—'गमः०' ॥ गमघातोः परो सिस्वी वा कितौ वाच्यौ आत्मनेपदे । सम्भारादिभि
नकारस्य छोपो वा भवति । संगसीष्ट । संगंसीष्ट । छुष्ट । 'छोपो ह्रस्वागमो' । अनेन
सकारस्य वा छोपः । समगत । सगगंस्त । इत्यादीनि रूपाणि । आदिप्रशात् । समृच्छते ।
संपृच्छते । संशृणुते । समियुते । इत्यादीनि । सृष्ट्यन्तोपतापयोः । संस्मरते । अन्तेदृशि-
पत्पः । 'उः' अनेन गुणनिर्षेयः । संस्मृषीष्ट । संस्मरिषीष्ट ॥ संमित्रे । 'अन्तो वा रुद्र
आत्मनेपदे' । संविदते । संविदते । गमादयो मूले वृत्ताः ॥

आहो दोऽनास्यविहरणे ॥ आहपूर्वाद्ददातेरात्मनेपदं भवति सुप्रसार-
णव्यतिरिक्तेऽर्थे ॥ आदत्ते ॥ 'मुप्रं व्याददाति' अत्र न ॥

सूत्रम्—'आहो दोऽनास्यविहरणे' ॥ आहः दः अनास्यविहरणे ॥ आत्मन् मुप्रम् विह-
रणं प्रसारणं आस्यविहरणम् । न आस्यविहरणमनास्यविहरणं सम्भिन् अनास्यविहरणे ।
आहपूर्वात् ददातेर्धातोरात्मनेपदं भवति सुप्रसारणव्यतिरिक्तेऽर्थे । आदत्ते ॥ सुप्रसा-
रणे तु 'मुप्रं व्याददाति' अत्रात्मनेपदं न भवति ॥

क्रीडोऽनुसंपरिभ्यश्च ॥ अनुसंपरिभ्यः क्रीडतेरात्मनेपदं सान् ॥ क्रीड
विहारे शब्दे च । अनुक्रीडते । संक्रीडते । परिक्रीडते ॥ शब्दे तु न ॥
संक्रीडति चक्रम् ॥

सूत्रम्—'क्रीडोऽनुसंपरिभ्यश्च' ॥ क्रीडः अनुसंपरिभ्यः । च अन्वयम् । अनुसंपरिभ्य
उपसर्गेभ्यः क्रीड विहारे इत्यस्य घातोरात्मनेपदं भवति । क्रीड विहारे शब्दे च । अनु-
क्रीडते । संक्रीडते । परिक्रीडते । इत्युदाहरणानि । शब्दे तु नात्मनेपदं भवति 'संक्रीडति
चक्रम्' अत्र न भवति ॥

समवप्रोपविभ्यः स्यः ॥ एभ्यस्तिष्ठतेरात्मनेपदं भवति ॥ सन्तिष्ठते । अ-
तिष्ठते । प्रतिष्ठते । उपतिष्ठते । वितिष्ठते ॥

सूत्रम्—'समवप्रोपविभ्यः स्यः' ॥ समवप्रोपविभ्यः स्यः ॥ सन् अन् प्र उा वि एभ्य
उपसर्गेभ्यः एा गतिनिवृत्तौ इत्यस्य घातोरात्मनेपदं भवति । संतिष्ठते । अतिष्ठते ।
प्रतिष्ठते । उपतिष्ठते । वितिष्ठते । इत्युदाहरणानि ॥

आहो यमहनः ॥ आहपरयोर्महनोरात्मनेपदं भवति ॥ आयच्छते ।
आहते ॥ अकर्मकयोरात्माङ्गकर्मकयोर्ना ॥ आयच्छते पालिम् । आहते शिरः ।
अन्यथा परशिर आयच्छति । शत्रुमाहन्ति ॥

सूत्रम्—'आहो यमहनः०' ॥ आहः यमहनः ॥ आहपरयोर्महनोरात्मनेपदं
४८ ५९

भवति । आयच्छते । आहते ॥ 'अकर्मकयोः' अकर्मकयोरात्माङ्गकर्मकयोर्यमहनोर्वा
आत्मनेपदं भवति । आयच्छते पाणिम् । आहते स्वशिरः । अन्यथा परशिर आयच्छति ।
शशुमाहन्ति ॥

हन्तेरात्मनेपदे सिः किद्वा वाच्यः ॥ 'लोपस्त्वनु-' आहत ॥ हन्तेः
स्याशीर्यादाद्योर्वधादेश आति वा ॥ अवधिष्ट ॥

सूत्रम्—'हन्तेः' ॥ हन्तेर्धातोरात्मनेपदे सिः किद्वाच्यः । 'लोपस्त्वनु०' अनेन नकार-
लोपः । आहत । 'हन्तेः स्याशीर्यादाद्योर्वधादेश आत्मनेपदे वा भवति' । अवधिष्ट ।
इत्यादीति ॥

उद्विभ्यां तपः ॥ उद्विभ्यां परस्याकर्मकस्यात्माङ्गकर्मकस्य वा तपतेरात्मने-
पदं भवति ॥ उत्तपते । वितपते पाणिम् । अन्यथा महीं वितपत्यर्कः ॥

सूत्रम्—'उद्विभ्यां तपः' ॥ उद्विभ्यां तपः । उत् वि एवाभ्यामुपसर्गाभ्यां तपतेरकर्मकस्य
च आत्मनेपदं भवति । उत्तपते वितपते स्वपाणिम् । अन्यथा महीं वितपत्यर्कः । अत्र न
भवति ॥

उदध्वरस्त्यागे ॥ उत्पूर्वाचरतेस्त्यागेऽर्थे आत्मनेपदं भवति ॥ धर्ममुचरते
त्यजतीत्यर्थः ॥ त्यागे किम् । मन्त्रमुचरति ॥

सूत्रम्—'उदध्वरस्त्यागे' ॥ उदः चरः त्यागे । उदुपसर्गपूर्वस्य चरतेर्धातोस्त्यागेऽर्थे आत्मा-
नेपदं भवति । धर्ममुचरते त्यजति इत्यर्थः । त्यागाभावे मन्त्रमुचरति ॥

समस्तृतीयायुक्ताच्च ॥ संपूर्वाचरतेस्तृतीयान्तेन पदेन युक्तादात्मनेपदं
भवति ॥ अन्धेन संचरते ॥

सूत्रम्—'समस्तृतीयायुक्ताच्च' ॥ समः तृतीयायुक्तात् । संपूर्वाचरपातोस्तृतीयान्वोप-
दयुक्तात् आत्मनेपदं भवति । चर गतिभक्षणयोः । संपूर्वस्थास्य आत्मनेपदम् । संचरते
अन्धेन । अन्धेन इति तृतीयान्तमुपपदम् । अन्यथा संचरति अन्धः । अत्र न भवति ॥

व्यवपरिभ्यः क्रीञः ॥ एभ्यः क्रीणातेरात्मनेपदं भवति ॥ विक्रीणीते ।
अवक्रीणीते । परिक्रीणीते ॥

सूत्रम्—'व्यवपरिभ्यः०' ॥ व्यवपरिभ्यः क्रीञः । द्विपदम् ॥ वि अव परि एभ्य उपसर्गेभ्यः
क्रीणीष्वातोरात्मनेपदं भवति । उदाहरणानि । विक्रीणीते । अवक्रीणीते परिक्रीणीते ॥

शप उपालम्भे ॥ उपालम्भेऽर्थे शपतेरात्मनेपदं भवति ॥ वाचा शरीर-
स्पर्शनमुपालम्भः । विप्राय शपते । विप्रशरीरं स्पृशति । शपथं करोतीत्यर्थः ॥
उपालम्भे किम् । दुष्टं शपति । शापं ददातीत्यर्थः ॥

शप उपालम्भे आश्रोत्रे च ॥ 'शप उपाल०' वाचा शरीरस्पर्शनमुपालम्भः । विष्णोः
(विप्राय) शपते । शपथं करोति इत्यर्थः । सत्यमेव इति कथयति ॥ उदाहरणम् किम् । दुष्टं
शपति । शापं ददाति । अत्रात्मनेपदं न भवति । शपुं शपति । आश्रोतसि इत्यर्थः ॥

ज्ञाश्रुस्मृदृशां सान्तानामात् ॥ सप्रत्ययान्तानामेवामात्मनेपदं भवति ॥

यः से । जिज्ञासते । शुश्रूषते । सुस्मृपते । दिदृक्षते ॥

सूत्रम्—‘ज्ञाश्रुस्मृदृशां सान्तानामात्’ ॥ सप्रत्ययान्तानामेतेषां धातूनां आत्मनेपदं भवति । तेषां साधनं तु पूर्वं कृतम् । सः प्रत्ययः । ‘यः से’ इत्यादि । जिज्ञासते । शुश्रूषते । सुस्मृपते । दिदृक्षते । इत्यादीन्युदाहरणानि ॥

अनुपसर्गाज्जानातेरात्मगामिनि फले आत्मनेपदं वाच्यम् ॥ गां जानीते ॥

सूत्रम्—‘अनुपसर्गात् ०’ ॥ अनुपसर्गात् जानातेर्घातोरात्मगामिनि क्रियाफले सति आत्मनेपदं वाच्यम् । अनेनात्मनेपदम् । गां जानीत इत्युदाहरणम् ॥

कर्मव्यतिहारेऽन्यत्र हिंसादेरात् ॥ कर्मव्यतिहारार्थे वाच्ये हिंसार्थान् गत्यर्थान्पठजल्पहसान् विहाय इतरेतरान्योन्यपरस्परपदाभावे सर्वेभ्यो धातुभ्य आत्मनेपदं भवति ॥ परस्परमेकक्रियाकरणं कर्मव्यतिहारः । श्रद्धा आस्तिक्यबुद्धिः । श्रद्धा व्यतिभवते । परस्परं भवतीत्यर्थः । व्यतिस्ते । विवदन्ते वादेनः । अन्यत्रेति किम् । व्यतिगच्छन्ति । व्यतिगच्छन्ति । व्यतिपठन्ति । व्यतिजल्पन्ति । व्यतिहसन्ति । इतरेतरं परस्परं अन्योन्यं वा व्यतिलुनन्ति ॥

सूत्रम्—‘कर्मव्यतिहारेऽन्यत्र हिंसादेरात्’ ॥ कर्मव्यतिहारे कर्मणो व्यतिहारः विनिमयः परामर्शो वा कर्मव्यतिहारः तस्मिन् कर्मव्यतिहारे । अन्यत्र हिंसादेः आत् । कर्मव्यतिहारेऽर्थे वाच्यमाने सति हिंसार्थान् गत्यर्थान् धातून् पठजल्पहसान् विहाय इतरेतरान्योन्यपरस्परपदाभावेऽपि सर्वेभ्यो धातुभ्य आत्मनेपदं भवति । परस्परमेकक्रियाकरणं कर्मव्यतिहारः । श्रद्धा आस्तिक्यबुद्धिः । श्रद्धा व्यतिभवते परस्परं भवति इत्यर्थः । अस् भुवि । व्यतिस्ते ॥ विवदन्ते वादेनः । इत्युदाहरणानि ज्ञातव्यानि । अन्यत्रेति किम् । व्यतिगच्छन्ति । व्यतिगच्छन्ति । व्यतिपठन्ति । व्यतिजल्पन्ति । व्यतिहसन्ति । एतेषु आत्मनेपदं न भवति । सूत्रे निषेधात् । इतरेतरं अन्योन्यं परस्परं व्यतिलुनन्ति । इत्यत्रापि आत्मनेपदं न भवति ॥

भुजो भोजने आत्मनेपदं वाच्यम् ॥ भुङ्क्ते ओदनम् । भुनक्ति महीं द्रुपः ॥ इत्यात्मनेपदव्यवस्थाप्रक्रिया ॥ ३२ ॥

सूत्रम्—‘भुजो भोजने ०’ ॥ भुज पालनाभ्यवहारयोः । अस्य भोजनेऽर्थे आत्मनेपदं भवति । उदाहरणम् । देवदत्त ओदनं भुङ्क्ते । भोजनाभावे तु भुनक्ति महीं द्रुपः । अत्रात्मनेपदं न भवति ॥ इत्यात्मनेपदप्रक्रिया समाप्ता ॥

भावकर्मप्रक्रिया ३३

अथ भावकर्मणोर्येकि प्रक्रिया ॥ यक् चतुर्थु ॥ धातोर्भावे कर्मणि च यक् प्रत्ययो भवति चतुर्थु पूर्वोक्तेषु परतः ॥ ककारो गुणप्रतिषेधार्थः ॥ आद् भुवि कर्मणि ॥ अकर्मकेभ्यो भुवि भावे सकर्मकेभ्यश्च कर्मण्यात्मनेपदं भवति ॥ ये कर्मनिरपेक्षां क्रियामाहुस्ते अकर्मकाः भूयधासृशीश्चप्रभृतयः । तदुक्तम्—

लज्जासत्तास्थितिजागरणं वृद्धिक्षयभयजीवितमरणम् ।

शयनश्रीडारुचिदीप्त्यर्थं धातुगणं तमकर्मकमाहुः ॥

अथ भावकर्मणोर्येकि प्रक्रिया कथ्यते । भावश्च कर्म च भावकर्मणी तयोः भावकर्मणोः । बालबोधनार्थमयं समासः । सूत्रम्—‘यक् चतुर्थु’ ॥ यक् चतुर्थु । धातोर्भावे कर्मणि च चतुर्थु पूर्वोक्तेषु विधाविषु परेषु यक्प्रत्ययो भवति । ककारो गुणप्रतिषेधार्थः, अयकि इति सूत्र-विशेषणार्थः । अनेन धातोर्यक् । यकि सति पदनियममाह—‘आद् भुवि कर्मणि’ ॥ आद् भुवि कर्मणि । अकर्मकेभ्यः न विद्यते कर्म येषां ते अकर्मकाः तेभ्यः अकर्मकेभ्यो धातुभ्यो भुवि भावोक्तौ ॥ अकर्मका लज्जासत्ताद्यर्थवाचकाः । तथा सकर्मकेभ्यो धातुभ्य आत्म-नेपदं भवति । अयं भावः । भावोक्तौ तृतीयान्तः कर्ता । अकर्मकधातोः आत्मनेपदं भवति । दशानामपि विभक्तीनां प्रथमपुरुषैकवचनम् । कर्मोक्तौ च तृतीयान्तः कर्ता । प्रथमान्तं कर्म । क्रियायाश्चात्मनेपदं भवति । विभक्तिचतुष्टयेऽपि यक्प्रत्ययान्तमेव । कर्मण एकवचने सति क्रियाया एकवचनम् । कर्मणो द्विवचने सति क्रियाया द्विवचनम् । कर्मणो बहुवचने सति क्रियाया बहुवचनं भवति । इति ज्ञातव्यम् ॥

‘कर्तरि प्रथमा यत्र द्वितीया तत्र कर्मणि । धातोरुभे पदे स्यात्तामेतत् कर्तृकिलक्षणम् ॥ कर्तरि तृतीया यत्र प्रथमा तत्र कर्मणि यक्प्रत्ययान्तं विज्ञेयं धातोश्चात्रात्मनेपदम् ॥ भावे कर्ता तृतीयान्तः कर्म चात्र भवेन्नहि । क्रियायाश्चैकवचनं भवेद्यस्यात्मनेपदम् ॥ अथाकर्मकान् धातूनाह—ये कर्मेति । ये धातवः कर्मगञ्छारहिता क्रियां कथयन्ति ते अकर्मकाः । ते धातवो ‘लज्जासत्ता०’ अनेन श्लोकेन कथिताः । ततोऽन्येषु ज्ञातव्याः ॥ भावस्तु एक एव ॥ भावलक्षणमाह—‘धात्वर्थः केवलः शुद्धो भाव इत्यभिधीयते’ ॥

भावसैकत्वादेकवचनमेव भवति प्रथमपुरुषस्य । भूयते भवता । भूयेत । भूयताम् । अभूयत । वभूवे ॥

ततो भावसैकत्वात्प्रथमपुरुषस्य एकवचनमेव भवति ॥ भू सत्तायाम् । ते आदयः प्रत्यया भवन्ति । ‘यक् चतुर्थु’ । अनेन यक्प्रत्ययो भवति । [भूयते भूयेते भूयन्ते । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति । भूयेव भूयेयाताम् भूयेरन् । भूयताम् भूयेताम् भूयन्ताम् । ‘दियादाजट्’ । अभूयत अभूयेताम् अभूयन्त ।] (१) भवता भूयते । इत्युदाहरणम् । लिट्-उकारे तु पूर्ववत्साधनं कार्यम् । वभूवे इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति ॥

स्वरान्तानां हन्ग्रहदृशां च भावकर्मणोः सिसतासीत्यपामिद् वा
इण्वद्वक्तव्यः ॥ चाशब्दात्सेटां धातूनां नित्यमिद् स विकल्पेन णित् ।
अनिटां धातूनां विकल्पेन इद् स नित्यं णित् ॥ एवं च हन्ग्रहशोरनिटोर्वा
इद् स च नित्यं णित् । ग्रहधातुस्तु सेट् । ततः परो नित्यमिद् स च वा
णित् । णित्त्वाद्बुद्धिः । भाविपीठ । णित्त्वामावे । भविपीठ । भाविता-
भविता । भाविष्यते-भविष्यते । अभाविष्यत अभविष्यत ॥

सूत्रम्—‘स्वरान्तानां’ ० ॥ स्वरान्तानां धातूनां हन्ग्रहदृशां च धातूनां भावकर्मणोः सिस-
तासीत्यपामिद् वा इण्वद्वक्तव्यः ॥ चाग्रहणात्सेटां धातूनां नित्यमिद् स विकल्पेन णित् ।
अनिटां धातूनां विकल्पेन इद् भवति स नित्यं णित् भवति । अन्यद् व्याख्यातं मूले
कृतम् । तत्सुगममेव । लिङ् । अनेन इद् । स णित् वा भवति । णित्त्वाद् बुद्धिः ‘धातो-
र्नामिनः’ अनेन सूत्रेण । भाविपीठ । णित् भावपक्षे । ‘गुणः’ । ‘ओ अय्’ । भविपीठ ।
इत्यादीनि भवन्ति । भाविता भावितारौ भावितारः । णित्त्वाभावपक्षे । गुणः । भविता
भवितारौ भवितारः । भाविष्यते भाविष्येते भाविष्यन्ते इत्यादीनि । ‘दिवादावद्’ ।
अभाविष्यत अभाविष्येताम् अभाविष्यन्त । अभविष्यत अभविष्येताम् अभविष्यन्त ।
छुङ्लकारे ॥

इण् तन्यकर्तरि ॥ धातोस्तानि परे भावे कर्मणि च इण् प्रत्ययो भवति ॥
सेरपवादः । णो घृष्टार्थः ॥ लोपः ॥ इण्संयोगे तनो लोपो भवति ॥
अभावि ॥

सूत्रम्—‘इण् तन्यकर्तरि’ ॥ इण् तानि अकर्तरि ॥ धातोस्तानि परे अकर्तरि भावे लोपः
कर्मणि च इण्प्रत्ययो भवति । ‘भूते सिः’ अस्यापवादोऽयम् । णित्त्वाद् बुद्धिः । ‘धातो-
र्नामिनः’ अनेन सूत्रेण । णकारस्तु घृष्टार्थः ॥ सूत्रम्—‘लोपः’ इणः संयोगे सति तनः
प्रत्ययस्य लोपो भवति । अनेन तनो लोपः । ‘दिवादावद्’ । अभावि । अभाविषाताम्
अभविषाताम् अभाविषत अभविषत । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति तानि सुगमान्येव
अनेनैव प्रकारेण साध्यानि विकल्पेन । णित्त्वाद् बुद्धिविकल्पः ॥

अकर्मकोऽपि कदाचित् सकर्मकतामनुभवति ॥ उक्तं च—
उपसर्गेण धात्वर्थो बलादन्यत्र नीयते ।
विहाराहारसंहारपरिहारप्रहारवत् ॥
धात्वर्थं याधते कश्चित् कश्चित्तमनुवर्तते ।
विशिनष्टि तमेवार्थमुपसर्गगतिस्त्रिधा ॥

सुप्तमनुभूयते स्वामिना । अन्वभावि भवो भवता । अन्वभाविषाताम्—अन्व-
भविषाताम् । अन्वभाविषत—अन्वभविषत ॥
अकर्मकोऽपि धातुः कदाचिदुपसर्गबलान् सकर्मकतामनुभवति । उक्तं च—उपसर्गो-

णेति—उपसर्गेण धातोरर्थोऽन्यत्र नीयते । अन्यस्मिन्नर्थे प्राप्यत इत्यर्थः । उदाहरणानि उत्तरार्धे सन्ति । अन्योऽपि श्लोकोऽस्ति । कश्चिदुपसर्गो धातोरर्थं वाधते । कश्चिदुपसर्गो धातोरर्थमनुवर्तते । कश्चिदुपसर्गस्तमेवार्थं विशिनष्टि । अनया रीत्योपसर्गाणां त्रिधा गतिरस्ति । 'भू सत्तायाम्' अयं धातुर्यद्यपि अकर्मकः तथापि यदातुपूर्वः तदा सकर्मकः । उदाहरणम् । सुखमनुभूयते स्वामिना । अन्वभावि भवो भवता । इदमप्युदाहरणम् ॥

शीङोऽपङ् किति डिति ये चरन्त्यः ॥ शय्यते । शिश्ये । शायिपीठ । शयिपीठ । अशायि । अन्वशायि । अन्वशायिपाताम्-अन्वशयिपाताम् अन्वशायिपत अन्वशयिपत ॥

शीङ् स्वप्ने । 'यक् चतुर्षु' । अनेनास्य यक्प्रत्ययः शीयते । इति स्थिते ॥ सूत्रम्—'शीङोऽपङ्' ॥ शीङः अपङ् ॥ शीङ्धातोः यकि परे सति अयङ्देशो भवति । ङ्कारोऽन्त्यादेशार्थः । तेनेकारस्य भवति । अकार उच्चारणार्थः । शय्यते शृङ्गेण । केचिदाचार्याः इदं सूत्रं न पठन्ति । किंतु शीङः सर्वत्र गुणो भवति । अनेन कित्यपि गुणः—'कचित्स्वरवशाकारः'—अनेन यकारस्य स्वरवत्वात् एअय् । शय्यते क्षय्येते क्षय्यन्ते । शय्येत शय्येधाताम् शय्येरम् । शय्येताम् शय्येताम् शय्यन्ताम् । 'दिवादावट्' । अशय्यत अशय्येताम् अशय्यन्त । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति । लिट्प्रकारे । 'द्विष्य' । 'नुधातोः' 'ह्रस्वः' अनेन पूर्वस्य ह्रस्वो भवति । शिश्ये शिष्याते शिष्यिपरे । इत्यादीनि । 'स्वरान्ता०' अनेनेट् । इटो वा णित्त्वम् । 'धातोर्नामिनः' अनेन वृद्धिः । 'ये आय्' । शायिपीठ । णिस्वामावपक्षे—गुणः । 'ए अय्' । शयिपीठ । एवं सर्वत्र वा णित्त्वं होयमस्य धातोः । शायिता । शयिता । शायिष्यते । शयिष्यते । 'दिवादावट्' । [अशायिष्यत । अशयिष्यत ॥ छट्प्रकारे—'इण्तन्यकर्तारि' । अनेन इण् । वृद्धिः । अशायि अशायिपाताम् अशयिपाताम् अशायिपत अशयिपत ।] (१) यदा अनुपूर्वोऽयं तदा अन्वशायि । इत्यादीनि भवन्ति ॥

ये कर्मसापेक्षां क्रियामाहुस्ते सकर्मकाः । यकि । घटः क्रियते देवदत्तेन । 'त्वं दुःखी क्रियसे रागैः विरागैः सुख्यहं क्रिये ॥' चक्रे । कारिपीठ । कृपीठ । कारिता-कर्ता । कारिष्यते करिष्यते । अकारिष्यत-अकरिष्यत । अकारि अकारिपाताम्-अकृपाताम् । अकारिपत-अकृपत ॥

सकर्मकधातुलक्षणमाह—ये धातवः कर्मसापेक्षां क्रियामाहुस्ते सकर्मका होयाः करोत्यादयः । इङ्ङ् करणे । अस्य धातोः 'यक् चतुर्षु' अनेन यक् । 'अयकि०' अनेन ऋकारस्य रिः । क्रियते । क्रियेत् । क्रियताम् । अक्रियत । लिट्प्रकारे । 'द्विष्य' । 'रि' । 'कुहोशुः' । 'करम्' चक्रे चक्राते चक्रिरे । इत्यादीनि । 'म्वरान्ता०' अनेन इट् । अयं धातुरनिट् । तस्माद् विकल्पेन इट् । नित्यं णित् । इटो णिस्वात् 'धातोर्नामिनः' अनेन वृद्धिः । कारिपीठ । इहभावे—'नुः' गुणनिषेधः । पत्वम् । कृपीठ । कारिता कारितायी कारितारः । इहभावे—'गुणः' । कर्ता कर्तारो कर्तारः । कारिष्यते कारिष्येते कारिष्यन्ते । णित्यामावपक्षे । 'हृत्तः स्वप्' अनेन इट् । गुणः । करिष्यते करिष्येते करिष्यन्ते ।

अकारिष्यत अकारिष्येताम् अकारिष्यन्त । णित्त्वाभावपक्षे—अकारिष्यत अकारिष्येताम् अकारिष्यन्त । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति । लुङ्लकारे—‘इण् तन्यकर्तरि’ । ‘धातोर्गो-
मिनः’ । ‘लोपः’ अनेन तनो लोपः । अकारि अकारिपाताम् अकृपाताम् । अकारिष्यत
अकृष्यत । इत्यादीनि । देवदत्तेन त्वं सुरी क्रियसे । रगीस्त्वं दुःखी क्रियसे । विरागैः
सुख्यहं क्रिये ॥

चिष् चयने । चीयते । चिष्ये । चायिपीष्ट-चेपीष्ट । चायिता-चेता । चायि-
ष्यते-चेप्यते । अचायिष्यत-अचेप्यत । अचायि अचायिपाताम्-अचेपाताम् ॥

चिष् चयने । ‘यक् चतुर्थे’ । अनेन यक्प्रत्ययः । ‘ये’ । अनेन दीर्घः । चीयते चीयेते
चीयन्ते । चीयेत चीयेयाताम् चीयेरन् । चीयताम् चीयेताम् चीयन्ताम् । ‘दियादावट्’ ।
अचीयत अचीयेताम् अचीयन्त । लिट् । ‘द्विश्च’ । ‘नुधातोः’ । चिष्ये चिष्याते चि-
च्यरे । ‘स्वरान्तानां०’ अनेन इट् । णित्त्वात् वृद्धिः ‘धातोर्गोमिनः’ अनेन । ‘ये आय्’ ।
चायिपीष्ट । इडभावपक्षे गुणः । चेपीष्ट । चायिता चेता । चायिष्यते चायिष्येते चायि-
ष्यन्ते । इडभावपक्षे । चेप्यते चेप्येते चेप्यन्ते । ‘दियादावट्’ । अचायिष्यत अचा-
यिष्येताम् अचायिष्यन्त । इडभावपक्षे । अचेप्यन्त । लुङ्लकारे । इण् । वृद्धिः । तनो
लोपः । ‘दियादावट्’ । अचायि अचायिपाताम् । इडभावपक्षे । अचेपाताम् । अचायिष्यत
अचेप्यत । इत्यादीनि ॥

दादेरिः । दीयते । ददे ददाते ददिरे ॥ आतो युक् ॥ आकारान्ताद्वातोर्गु-
गागमो भवति भित्ति भिति च परे ॥ दायिपीष्ट-दासीष्ट । दायिता दाता ।
दायिष्यते-दास्यते । अदायि अदायिपाताम् । ‘दाधास्यामित्यम्’ । अदि-
पाताम् ॥

दा दाने । ‘यक् चतुर्थे’ । अनेन यक् । ‘दादेरिः’ अनेन इकारः । ‘ये’ अनेन दीर्घः ।
दीयते दीयेते दीयन्ते । दीयेत दीयेयाताम् दीयेरन् । दीयताम् दीयेताम् दीयन्ताम् ।
‘दियादावट्’ अदीयत अदीयेताम् अदीयन्त । लिट् । ‘द्विश्च’ । ‘इहः’ । ‘आतोऽनपि’ ।
ददे ददाते ददिरे । दासीष्ट इति क्षिते । ‘स्वरान्तानां०’ अनेन इट् इटो णित्त्वम् ॥
सूनम्—(आतो युक्) आतः युक् ॥ आकारान्ताद्वातोर्गुगागमो भवति भित्ति भिति
च परे । अनेन युक् । उकार उच्चारणार्थः । ककारः क्लृप्तार्थः । दायिपीष्ट ॥ इड-
भावपक्षे । दासीष्ट । दायिता दायितारौ दायितारः । इडभावपक्षे । दाता दातारौ
दातारः । दायिष्यते दास्यते । ‘दियादावट्’ । अदायिष्यत अदायिष्यताम् अदायिष्यन्त ।
इडभावपक्षे । अदास्यत अदास्येताम् अदास्यन्त । लुङ् । इण् । युक् । तनो लोपः ।
अदायि अदायिपाताम् । ‘दाधास्याम्०’ अनेन इडभावपक्षे इकारः । अदिपाताम् ।
अदायिष्यत । अदिष्यत । इत्यादीनि ॥

धीयते । अघायि अघायिपाताम्-अधिपाताम् ॥

डुघाम् धारणपोषणयोः । ‘यक् चतुर्थे’ अनेन यक् । ‘दादेरिः’ अनेनाकारस्य इकारः ।

‘ये’ अनेन पूर्वस्य दीर्घः । धीयते । धीयेत । धीयताम् । अधीयत । इत्यादीनि भवन्ति । लिट्‌लकारे । ‘द्विश्च’ । ‘ह्रस्वः’ । ‘क्षपानाम्०’ । ‘आतोऽनपि’ अनेनाकारलोपः । दधे दधाते दधिरे । ‘स्वरान्तानाम्०’ । इटो णित्त्वम् । ‘आतो युक्’ । षत्वम् । धायिपीष्ट । इडभावे । धासीष्ट । धायिता धाता । धायिष्यते धास्यते । ‘दिवादावद्’ । अधायिष्यत अधास्यत । लुङ्‌लकारे । इण् । युक् । तनो लोपः । अधायि अधायिपाताम् । इडभावपक्षे । ‘दाधास्याम्०’ अधिपाताम् । अधायिषत अधिपत । इत्यादीनि ॥

स्थीयते । अस्थायि ॥

छा गतिनिवृत्तौ । सत्वम् । यक् । ‘दादेरिः’ । ‘ये’ । स्थीयते । स्थीयेत । स्थीयताम् । अस्थीयत । लिट्‌लकारे तु साधनं पूर्ववत् । तस्यौ तस्यतुः तस्थुः । ‘स्वरान्तानाम्’ । ‘आतो युक्’ स्थायिपीष्ट । इडभावे । स्थासीष्ट । स्थायिता स्थाता । स्थायिष्यते स्थास्यते । अस्थायिष्यत अस्थास्यत । लुङ्‌लकारे । इण् । युक् । तनो लोपः । अस्थायि अस्थायिपाताम् । इडभावे । ‘दाधास्याम्०’ अनेनेत्वम् । अस्थिपाताम् । इत्यादीनि ॥

स्तूयते । तुष्टुवे । अस्तावि अस्ताविपाताम्-अस्तोपाताम् हरिहरौ भक्तेन ॥

टुच् स्तुतौ । सत्वम् । यक् । ‘ये’ । स्तूयते । स्तूयेत । स्तूयताम् । अस्तूयत । इत्यादीनि । लिट्‌लकारे । द्वित्वादिकम् । अन्यत्साधनं पूर्ववत् । तुष्टुवे तुष्टुवाते तुष्टुविरे । ‘स्वरान्तानाम्०’ अनेनेट् । इटो णित्त्वम् । वृद्धिः । स्ताविपीष्ट । इडभावपक्षे । गुणः । पत्वम् । स्तोपीष्ट । स्ताविष्यते स्तोष्यते । अस्ताविष्यत अस्तोष्यत । लुङ्‌लकारे । इण् । वृद्धिः । तनो लोपः । अस्तावि अस्ताविपाताम् । इडभावपक्षे । अस्तोपाताम् । इत्यादीनि ॥

हन्त्यते । हनो भे । जप्ते । घानिपीष्ट-हंसीष्ट ॥ हन्तेः स्यांशीर्यादाद्योर्वधादेशो वक्तव्य आति वा ॥ वधिपीष्ट ॥ घानिता-हन्ता । घानिष्यते हनिष्यते । अधानिष्यत-अहनिष्यत । अधानि अधानिपाताम् ॥ हन् आत्मनेपदे सिः किद्वाच्यः ॥ लोपस्त्वनुदात्ततनाम् । अहसातां अधानिषत-अहसत । अवधि अवधिपाताम् ॥

हन् हिंसागलोः । यक् । हन्यते । हन्येत । हन्यताम् । अहन्यत । लिट्‌लकारे । द्वित्वम् । ‘कुहोश्चुः’ । ‘गमा खरे’ ‘हनो भे’ । जप्ते जप्ताते जप्तिरे । इत्यादीनि । ‘स्वरान्तानाम्०’ । ‘हनो भे’ । घानिपीष्ट । इडभावपक्षे । ‘नश्चा०’ । हसीष्ट ॥ सूत्रम्—‘हन्तेः०’ ॥ हन्तेर्धातोः स्याशीर्यादाद्योर्वधादेशो वक्तव्यः । आत्मनेपदे वा भवति । ‘जनिष्योः’ । अनेन वृद्धिनिषेधः । वधिपीष्ट । घानिता । ‘नश्चा०’ । हन्ता । घानिष्यते । ‘हन्तः’ । हनिष्यते । अधानिष्यत । अहनिष्यत । लुङ्‌लकारे । इण् । ‘हनो भे’ । ‘अत उपधायाः’ । अधानि । अत्र-हनो घत् । अनेन घदादेशो न भवति । तत्र सूत्रे इणि निषेधः । अणनिपाताम् ॥ सूत्रम्—‘हन०’ ॥ हनो धातोरात्मनेपदे सिः प्रत्ययः किद्वाच्यः । ‘लोपः’ अनेन वकारलोपः । अहसाताम् । अधानिषत अहसत । इत्यादीनि । ‘हन्तेः’ अनेन वा पधादेशः । वृद्धिनिषेधः । अवधि अवधिपाताम् अवधिपत । अवधिष्ठाः । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति ॥

सूत्रस्य व्याख्यानात् । इट् । वा णित् । तानिता । 'अत उपधायाः' अनेन वृद्धिः । णित्त्वाभावपक्षे । तनिता । तानिष्यते । तनिष्यते । 'दिवादावट्' । अतानिष्यत अतनिष्यत । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति । लुङ्लकारे । इण् वृद्धिः । ततो लोपः । 'दिवादावट्' । अतानि अतानिपाताम् अतनिपाताम् । अतानिपत अतनिपत । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति ॥

भञ्जो आमर्दने । नो लोपः । भज्यते । अकिच्चात् वभञ्जे । भङ्गीष्ट । भङ्गा ।

भङ्क्ष्यते ॥ भञ्जेरिणि वा नलोपो वाच्यः ॥ अभञ्जि अभञ्जि ॥

'भञ्जो आमर्दने । 'यक् चतुर्थु' अनेन यक् । 'नो लोपः' अनेन नकारस्य लोपः । भज्यते । भज्येत । भज्यताम् । 'दिवादावट्' । अभज्यत । लिट्लकारे । अकिच्चात् नकारस्य लोपो न भवति । द्वित्वादिकं कार्यम् । 'क्षपानाम्' । 'पूर्वस्य' । वभञ्जे वभञ्जाते वभञ्जिरे । इत्यादीनि । भञ्जसीष्ट इति स्थिते । 'चोः कुः' । 'खसे' पत्वम् । 'कपसंयोगे क्षः' । भङ्गीष्ट । 'चोः कुः' । 'खसे' । भङ्गा भङ्गयते । 'दिवादावट्' अभङ्गयत । लुङ्लकारे । 'इण्तन्य' अनेन इण् ॥ सूत्रम्—'भञ्जे' ॥ भञ्जेर्धातोरिणि वा नकारस्य लोपो वाच्यः । अनेन वा नकारस्य लोपः । 'अत उपधायाः' । ततो लोपः । अभञ्जि । नकारलोपाभावपक्षे । अभञ्जि अभङ्गाताम् अभङ्गत । इत्यादीनि ॥

शम उपशमे । शम्यते शुनिना । धातोः प्रेरणे । मितं ह्रस्वः । जेः । शम्यते मोहो हरिणा । शमयांचक्रे ॥ ज्यन्तानां मितमिणि णिदिटि च वा वृद्धिर्वाच्या णिदिटि जिलोपश्च ॥ अशमि अशमि अशमिपातां-अशमिपाताम् । णिद्वदिडभावपक्षे अशमयिपाताम् ॥

शम उपशमे । 'धातोः प्रेरणे' अनेन मिः । 'अत उपधायाः' अनेन वृद्धिः । 'मितं ह्रस्वः' अनेन ह्रस्वः । 'यक् चतुर्थु' अनेन यक् । 'भेः' अनेन विलोपः । शम्यते मोहो हरिणा । शम्येत शम्यताम् । 'दिवादावट्' अशम्यत । 'कासादि' । अनेन आम् । अन्यस्साधनं पूर्ववत् । शमयांचक्रे ॥ सूत्रम्—'ज्यन्तानां' ॥ ज्यन्तानां मितं धातूनां इणि णिद्वदिटि च वा वृद्धिर्वाच्या । णिद्वदिटि जेलोपो वाच्यः । अनेन जेलोपः । वा वृद्धिः । शमिपीष्ट । वृद्धभावपक्षे । शमिपीष्ट । शमिता शमिता । शमिष्यते शमिष्यते । अशमिष्यत अशमिष्यत । लुङ्लकारे । 'इण्तन्य' अनेन इण् । जेलोपः । वा वृद्धिः । अशमि अशमि । अशमिपाताम् अशमिपाताम् । अशमिपत अशमिपत । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति तानि अनेनैव क्रमेण साध्यानि ॥

शुणोर्तिसंयोगाद्योः । अर्थते सूर्यते ॥

अ गतौ । 'यक् चतुर्थु' अनेन यक्प्रत्ययः । 'शुणोर्तिसंयोगाद्योः' अनेन शुणः । अर्थते । अर्थेत । अर्थताम् । 'दिवादावट्' । 'स्वरादेः' अनेन द्वितीयोऽङागमः । 'सर्व' । आर्यत । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति । लिट्लकारे साधनं पूर्ववत् । आर आरतुः आरुः । इत्यादीनि । आरिपीष्ट ऋपीष्ट । आरिता अर्ता । आरिष्यते आरिष्यत । लुङ्लकारे । आरि आरिपाताम् । इत्यादीनि । एवं सृष्ट् आरणे । यक् । 'शुणोर्ति' अनेन शुणः ।

सूत्रस्य व्याख्यानात् । इट् । वा णित् । तानिता । ‘अत उपधायाः’ अनेन वृद्धिः । णित्त्वाभावपक्षे । तनिता । तानिष्यते । तनिष्यते । ‘दिवादावट्’ । अतानिष्यत अतनिष्यत । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति । लुङ्लकारे । इण् वृद्धिः । ततो लोपः । ‘दिवादावट्’ । अतानि अतानिपाताम् अतनिपाताम् । अतानिपत अतनिपत । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति ॥

भञ्जो आमर्दने । नो लोपः । भज्यते । अकिच्चात् वभञ्जे । भङ्गीष्ट । भङ्गा । भङ्क्ष्यते ॥ भञ्जेरिणि वा नलोपो वाच्यः ॥ अभञ्जि अभाजि ॥

भञ्जो आमर्दने । ‘यक् चतुर्थे’ अनेन यक् । ‘नो लोपः’ अनेन नकारस्य लोपः । भज्यते । भज्येत । भज्यताम् । ‘दिवादावट्’ । अभज्यत । लिङ्लकारे । अकिच्चात् नकारस्य लोपो न भवति । द्वित्वादिर्कं कार्यम् । ‘झपानाम्’ । ‘पूर्वस्य’ । वभञ्जे वभञ्जाते वभञ्जिरे । इत्यादीनि । भञ्जसीष्ट इति स्थिते । ‘चोः कुः’ । ‘खसे’ पत्वम् । ‘कपसंयोगे क्षः’ । भङ्गीष्ट । ‘चोः कुः’ । ‘खसे’ । भङ्गा भङ्ग्यते । ‘दिवादावट्’ अभङ्ग्यत । लुङ्लकारे । ‘इण्तन्य’ अनेन इण् ॥ सूत्रम्—‘भञ्जेः’ ॥ भञ्जेर्घातोरिणि वा नकारस्य लोपो वाच्यः । अनेन वा नकारस्य लोपः । ‘अत उपधायाः’ । ततो लोपः । अभाजि । नकारलोपाभावपक्षे । अभञ्जि अभङ्गाताम् अभङ्ग्यत । इत्यादीनि ॥

शम उपशमे । शम्यते श्युनिना । धातोः प्रेरणे । मितां ह्रस्वः । जेः । शम्यते मोहो हरिणा । शमयांचके ॥ व्यन्तानां मितामिणि णिदिटि च वा वृद्धिर्वाच्या णिदिटि जिलोपश्च ॥ अशमि अशामि अशामिपातां-अशमिपाताम् । णिद्विदिडभावपक्षे अशमयिपाताम् ॥

शम उपशमे । ‘धातोः प्रेरणे’ अनेन मिः । ‘अत उपधायाः’ अनेन वृद्धिः । ‘मितां ह्रस्वः’ अनेन ह्रस्वः । ‘यक् चतुर्थे’ अनेन यक् । ‘जेः’ अनेन मिलोपः । शम्यते मोहो हरिणा । शम्येत शम्यताम् । ‘दिवादावट्’ अशम्यत । ‘कासादि’ । अनेन आम् । अन्यत्साधनं पूर्ववत् । शमयांचके ॥ सूत्रम्—‘व्यन्तानां’ ॥ व्यन्तानां मितां धातूनां इणि णिद्विदिटि च वा वृद्धिर्वाच्या । णिद्विदिटि जेलोपो वाच्यः । अनेन जेलोपः । वा वृद्धिः । शमिपीष्ट । वृद्धभावपक्षे । शमिपीष्ट । शमिता शमिता । शमिष्यते शमिष्यते । अशमिष्यत अशमिष्यत । लुङ्लकारे । ‘इण्तन्य’ अनेन इण् । जेलोपः । वा वृद्धिः । अशमि अशमि । अशमिपाताम् अशमिपाताम् । अशमिपत अशमिपत । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति तानि अनेनैव क्रमेण साध्यानि ॥

गुणोर्तिसंयोगाद्योः । अर्यते सार्यते ॥

ऋ गतो । ‘यक् चतुर्थे’ अनेन यक्प्रत्ययः । ‘गुणोर्तिसंयोगाद्योः’ अनेन गुणः । अर्यते । अर्येत । अर्यताम् । ‘दिवादावट्’ । ‘स्वरादेः’ अनेन द्वितीयोऽडागमः । ‘सर्वणे’ । आर्येत । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति । लिङ्लकारे साधनं पूर्ववत् । आर आरतुः आरुः । इत्यादीनि । आरिपीष्ट ऋपीष्ट । आरिता अर्ता । आरिष्यते आरिष्यत । लुङ्लकारे । आरि आरिपाताम् । इत्यादीनि । एवं स्मृ आरणे । यक् । ‘गुणोर्ति’ अनेन गुणः ।

‘दुहस्तुनमां कर्मकर्तरि यगिणौ न ॥ दुग्धे स्तुते गौः स्वयमेव । नमते
‘दण्डः स्वयमेव । अदुग्धः । अस्त्रोष्ट्रः । अस्त्राविष्टः । अनस्त ॥

सूत्रम्—‘दुहस्तुनमां०’ ॥ दुह स्तु नम् एतेषां धातूनां कर्मकर्तरि यगिणौ न भवतः । तेषां
धातूनां रूपाणि पूर्ववत् ज्ञेयानि । ‘आत्मनेपदे । दुग्धे दुहाते दुहते । इत्यादीनि रूपाणि
ज्ञेयानि ॥ स्तुधातोः । स्तुते स्तुवाते स्तुवते । इत्यादीनि ॥ नमधातोः । नमते नमेते नमन्ते ।
ज्रयाणां लुङ्लकारे । अदुग्ध अधुक्षाताम् अधुक्षत । अस्त्रोष्ट्र अस्त्राविष्टः । अनस्त अन-
साताम् अनस्ततः ।

॥ अथ द्विकर्मकाः ॥

दुह्याच्पच्दण्डरुधिप्रच्छिचिब्रूशासुजिमथमुपाम् ।

कर्मयुक्तस्यादकथितं तथा स्यात्रीहृकृष्वहाम् ॥ २५ ॥

न्यादयो व्यन्तनिष्कर्मगत्यर्था मुख्यकर्मणि ।

प्रत्ययं यान्ति दुह्यादिगौणेऽन्ये तु यथारुचि ॥ २६ ॥

निन्ये विजनमजागरि रजनीमगमि मदमयाचि संभोगम् ।

गोपी हास्यमकार्यत भावश्चैनामनन्तेन ॥ २७ ॥

अथ द्विकर्मका धातवः कथ्यन्ते । द्वे कर्मणी यस्य स द्विकर्मकः । यस्य धातोः कर्मद्व-
यापेक्षत्वं भवति स द्विकर्मकः ॥ ते धातवः श्लोकेन गणिताः ॥

‘दुह्याच्पच्दण्डरुधिप्रच्छिचिब्रूशासुजिमथमुपाम् ।

कर्मयुक्त्वा दकथितं तथा स्यात्रीहृकृष्वहाम् ॥’

दुह् । याच् । पच् । दण्ड् । रुधि । प्रच्छि । चि । ब्रू । शास् । जि । मथ् । उप् । नी ।
हृ । कृप् । वह् एतेषां धातूनां द्विकर्मकत्वं स्यात् ॥

‘न्यादयो व्यन्तनिष्कर्मगत्यर्था मुख्यकर्मणि ।

प्रत्ययं यान्ति दुह्यादिगौणेऽन्ये तु यथारुचि ॥’

न्यादयः । व्यन्तनिष्कर्मगत्यर्था धातवः मुख्यकर्मणि प्रत्ययं यान्ति । दुह्यादिगौणि कर्मणि
प्रत्ययं यान्ति अन्ये तु यथारुचि प्रत्ययं यान्ति । गौणे वा मुख्ये वा । उभयत्रापि वा । तत्र
द्विकर्मके कर्मद्वयम् । एकं मुख्यं कर्म । अपरं च गौणं कर्म । यदर्थं क्रिया आरभ्यते तत्
मुख्यं कर्म । अन्यद् गौणम् । न्यादीनां मुख्ये कर्मणि प्रथमा । याच्यादीनां गौणे
कर्मणि प्रथमा । प्रच्छादीनां तु मुख्येऽमुख्ये वापि कर्मणि प्रथमा ।

‘निन्ये विजनमजागरि रजनीमगमि मदमयाचि संभोगम् ॥

गोपी हास्यमकार्यत भावश्चैनामनन्तेन ॥’

अस्य व्याख्या—अनन्तेन गोपी विजनं निन्ये । अनन्तेन गोपी रजनीमजागरि । गोपी
मदमगमि । त्रिषु स्थानेषु गोपी मुख्यं कर्म । गोपी संभोगमयाचि । गोपी हास्यमकार्यत ।
एतां भावोऽकार्यतः ॥

कर्तुरिष्टतमं प्रधानं कर्म । अन्यदप्रधानम् । नगरं नीयते नागरिकैर्वनेचरः । भोजनं याच्यते यजमानो याचकेन । पृच्छ्यते पन्थानं पथिकेन पान्थः । शिष्येणाचार्यस्तत्त्वं पृच्छ्यते । कटश्चिकीर्ष्यते देवदत्तेन । यतः बोभूयते । अनपि च हसात् । पापच्यते । तेन पापचिता अपापचि । इत्यादि ॥ इति भावकर्मप्रक्रिया ॥

अथ दुहादीनामुदाहरणानि आह—मूले तु कर्तुरिष्टतमं प्रधानं कर्म । अन्यदप्रधानमिति व्याख्यातम् । तदपि समीचीनम् । नगरं नीयते नागरिकैर्वनेचरः । अत्र वनेचरस्य मुख्यत्वम् । नगरस्य गौणत्वम् । तेन वनेचर इति प्रथमा । यदा मुख्ये कर्मणि प्रथमा तदा गौणे द्वितीया । यदा गौणे प्रथमा तदा मुख्ये द्वितीया भवति इति विवेकः ॥ यदा मुख्यामुल्लेखे द्वे अपि प्रत्यये न अभिधीयेते तदोभयत्रापि प्रथमा । भोजनं याच्यते यजमानो याचकेन । अत्र मुख्ये द्वितीया । गौणे प्रथमा ॥ पृच्छ्यते पन्थानं पथिकेन पान्थः । अत्रापि मुख्ये द्वितीया । गौणे प्रथमा । शिष्येणाचार्यस्तत्त्वं पृच्छ्यते । अन्यान्यपि उदाहरणानि यथासंभवं ज्ञेयानि ॥

सप्रत्ययान्तात् 'ऊ' धातोर्यक् । चिकीर्ष्यते । चिकीर्ष्येत । चिकीर्ष्यताम् । अचिकीर्ष्यत । लिट्लकारे—चिकीर्षीचक्रे । चिकीर्षीषीष्ट । अचिकीर्षि कटः चिकीर्ष्यते देवदत्तेन ॥

यङन्तात् भूधातोर्यक् । 'यक्चतुर्षु' अनेन । 'यतः' अनेनाकारलोपः । बोभूयते । बोभूयेत । बोभूयताम् । 'दिवादावद्' । अबोभूयत । अबोभूयाचक्रे । इत्यादीनि । छङ्-कारे । अबोभूयिष्ट ॥ यङन्तात् पचधातोर्यक् । पापच्यते । पापच्येत । पापच्यताम् । अपापच्यत । 'अनपि च हसात्' अनेन अनपि विषये यङो लोपः । पापचाचक्रे । पापचिषीष्ट । पापचिता । पापचिष्यते । अपापचिष्यत । अपापचि । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति तानि सुगमानि । इति भावकर्मप्रक्रिया समाप्ता ॥

लकारार्थप्रक्रिया ३४

अथ लकारार्थप्रक्रिया ॥ हठपौनःपुन्ययोल्लोणमध्यमपुरुषैकवचनान्तत्वा निपा-

त्यते । सर्वकाले सर्वपुरुषविषये अतीते काले ॥

पुरीमवस्कन्द लुनीहि नन्दनं मुपाण रत्नानि हरामराज्ञनाः ।

विगृह्य चक्रे नमुचिद्विषा यली य इत्यमस्वास्थ्यमहर्निशं दिनः ॥ १८ ॥

अथ लकारार्थप्रक्रिया कथ्यते । सूत्रम् 'हठपौनःपुन्ययोः' हठाच्छब्देन हठः पुन्ये च धातोल्लोणमध्यमपुरुषस्य एकवचनं ततो हिः निपात्यते सर्वसाजे हठपौनःपुन्ययोः अन्ते काले । अस्योदाहरणानि । पुरीमवस्कन्द अस्मिन् श्लोके उक्तानि हेतवः । एवं पठेत् कर्तुः । लोणमध्यमपुरुषस्यैकवचनान्तानि रूपाणि प्रदृश्यन्ते । श्लोकार्थः ॥

वर्तमानार्थाया अपि विभक्तेः समयोगे भूतार्था वन्त्या ॥ १९ ॥
स हारीतः । यजति स शुधिष्ठिरः ॥

सूत्रम्—‘वर्तमानार्थायाः०’ ॥ वर्तमानार्थाया अपि त्यादिविभक्तेः स इत्यस्य योगे भूता-
र्यता वक्तव्या । अस्योदाहरणम्—आह स हारीतः । अत्र वर्तमानेऽपि स्मयोगेन भूतार्थता ।
द्वितीयमुदाहरणम् यजति स युधिष्ठिरः । अत्रापि वर्तमाने स्मयोगेन भूतार्थता भवति ॥

वैचित्त्वापह्नवयोरल्पकालेऽपि जादिवर्त्तव्यः ॥ सुप्तोऽहं किल विल-
लाप । नाहं कलिङ्गं जगाम ॥

सूत्रम्—‘वैचित्त्वापह्नवयोः०’ ॥ वैचित्त्वापह्नवयोरल्पकालेऽपि जादिवर्त्तव्यः । अस्यो-
दाहरणम् । वैचित्त्वे सुप्तोऽहं किल विललाप । अपह्नवे नाहं कलिङ्गं जगाम । इत्युदाहरणम् ॥

यावत्पुरानिपातयोर्योगे भविष्यदर्थे तिथादयः लट् ॥ पुरा करोति ।
यावत्करोति । करिष्यतीत्यर्थः ॥

सूत्रम्—‘यावत्पुरानिपातयोः०’ ॥ यावत् पुरा अनयोर्निपातयोर्योगे भविष्यदर्थे तिथा-
दयः प्रत्यया भवन्ति । लट्लकारश्च । अस्योदाहरणम् पुरा करोति । पुरा करिष्यतीत्यर्थः ।
यावत्करोति । करिष्यतीत्यर्थः ॥

स्मृत्यर्थधातुयोगे भूतेऽर्थे लट् ॥ सरसि मित्रं यदुपकरिष्यसि । उपकु-
रुथा इत्यर्थः ॥ इति लकारार्थप्रक्रिया ॥

सूत्रम्—‘स्मृत्यर्थधातुयोगे०’ ॥ स्मृत्यर्थधातुयोगे सति भूतेऽर्थेऽपि लट्लकारो भवति ।
सरसि मित्रं यदुपकरिष्यसि उपकुरुथाः । इति लकारार्थप्रक्रिया समाप्ता ॥

धातूनामप्यनन्तत्वात्तानार्थत्वाच्च सर्वथा ।

अभिधातुमशक्यत्वादाख्यातख्यापनैरलम् ॥ २९ ॥

इति श्रीअनुभूतिस्वरूपाचार्यविरचितायां सारस्वत-
प्रक्रियायामाख्यातप्रक्रिया समाप्ता ॥

अथ आख्यातोपसंहारमाह—धातूनामिति । यतो धातवोऽनन्ता यद्यपि कविकल्प-
मादौ धातुपञ्चाशदधिकसप्तदशशतानि धातुसंख्या प्रतिपादिता तथापि प्रयोगाणां बहुत्व-
वशीनात् धातवोऽनन्ता एव । तथा एकैकस्य धातोः अनेकेऽर्थोः यथा विक् क्रीडाविजिगी-
पाव्यवहारयुतिस्तुतिमदमोदस्नानकान्तिगतिषु इत्यादि । एवमेकैको धातुरनेकेष्वर्थेषु वर्तते ।
तथा ‘ये गत्यर्थोक्ते ज्ञानार्थाः प्राप्त्यर्थश्च’ इत्यनेकार्थत्वम् । तथा उपसर्गयोगादप्यनेकार्थ-
त्वम् तत उक्तं धातूनामनन्तत्वात् । नास्ति अन्तो येषां तेऽनन्तास्तेषां भावोऽनन्तत्वं
समात् अनन्तत्वात् । तथा प्रत्येकं धातूनां नानार्थत्वात् नाना यदुपकारेण अर्थो येषां ते
नानार्थास्तेषां भावो नानार्थत्वं तस्मात् । चकारात्सर्वथा सर्वप्रकारेण संपूर्णतयाभिधानं कथनं
शब्दशास्त्रं अभिधातुं वक्तुं कथयितुं वा अशक्यम् । यदि वृष्टिपतिः स्वयं वक्ता इन्द्रः स्वयं
श्रोता तथापि वर्षसहस्रेणापि धातूनामन्तं न गच्छति । ‘लोकाच्छेषस्य सिद्धिः’ इति सर्व-
वैयाकरणैरुक्तत्वात्, तेषां प्रक्रिया प्रयोगानुसारेण प्रकारान्तरेण वा ज्ञातव्या भया वक्तुं
न शक्यते इति कारणात् आख्यातस्य व्याकरणनवमाधिकारस्य ख्यापनैः कथनैरलं
पर्याप्त्येतामिति यावत् ॥

इति सारस्वतव्याकरणे द्वितीया वृत्तिः संपूर्णा ॥

॥ श्रीः ॥

सारस्वतव्याकरणम् ।

चन्द्रकीर्तिसमाख्यया व्याख्यया समलंकृतम् ।

तृतीया वृत्तिः ।

कृदन्तप्रकरणम् ॥ १ ॥

निजजनैर्विधिना निखिलापदो ह्यदिति यो विनिवर्तयति स्मृतः ।

जलधिजापरिरम्भणलालसो नरहरिः कुरुतां जगतां शिवम् ॥ १ ॥

अथ कृदन्तप्रक्रिया निरूप्यते ॥ कृत्कर्तरि च ॥ वक्ष्यमाणाः प्रत्ययाः
कृत्संज्ञकास्ते च कर्तरि च भवन्ति ॥ चकाराद्भावकर्मणोरपि ॥ [स्वतन्त्रः
कर्ता ॥ क्रियायां स्वातन्त्र्येण विवक्षितोऽर्थः कर्ता स्यात् ॥ शुद्धो धात्वर्थो
भावः ॥ कर्तुरीप्सिततमं कर्म । तथायुक्तं चानीप्सितम् । विपं भुङ्क्ते देवदत्तः ।
अन्नं भुङ्क्ते देवदत्तः ॥]

अथेसाख्यातकथनानन्तरं कृत्प्रत्यया निरूप्यन्ते । तृतीयवृत्तिस्त्रयप्रत्ययानां 'कृन्' इति
संज्ञास्ति ते निरूप्यन्ते प्रकाशयन्ते । यद्वा कृदन्तप्रक्रिया निरूप्यते । कृत्संज्ञकाः प्रत्यया
अन्ते येषां ते कृदन्ताः शब्दास्तेषां प्रक्रिया निरूप्यते । द्वितीयवृत्तौ धातवः साधितास्ते
भवन्त्याद्यन्ताः अत्र तु भ्वादीनां कृत्प्रत्यययोगेन निष्पन्नाः स्याद्यन्ताः शब्दाः साध्यन्ते ॥
सूत्रम् 'कृन् कर्तरि०' कृन् प्रथमैकवचनान्तम् कर्तरि 'हसे पः' करोतीति कर्ता तस्मिन्
'हो' इति अर् 'स्वर०' ॥ अत्र ये प्रत्यया वक्ष्यन्ते ते कृत्संज्ञकाः कृन्प्रत्ययः प्रायः कर्तरि
अत्र 'जातावेकवचनम्' इति वचनाद्वक्ष्यमाणा इति कथितं च कृन्प्रत्ययः प्रायः कर्तरि
कर्तृकावेव भवति । चकारात् विशेषविधाने भावकर्मणोरपि ॥

तृणुणौ ॥ धातोस्त्वृणौ प्रत्ययौ भवतः ॥ इपचप् पाके । पच् वृ इति
स्थिते । चोः कुः । पक्व इति स्थिते । 'कृच्छ्रितममासाश्च प्रातिपदिकसंज्ञा'
इति केचित् इति नामत्वम् । नामसंज्ञायां स्यादिविभक्तिर्भवति । स्तराद् ।
सेरा । पचतीति पक्ता पक्तायै पक्तायः । पक्तायम् । पुंलिङ्गे पक्ता । स्त्रियां
पक्नी । नपुंसके पक्त् पक्त्नी पक्त्णि इत्यादि ॥ इकृञ् करणे । करोतीति
कर्ता । हृञ् हरणे । हरतीति हर्ता । मृड् प्राणत्यागे । म्रियते इति मर्ता ।
इभृञ् धारणपोषणयोः । विभर्तीति भर्ता ॥

सूत्रम्—‘तृणुणौ’ ॥ तृश्च वुण् च तृणुणौ ‘स्वरं०’ । धातोरग्रे तृणुणौ इत्येतौ द्वौ प्रत्ययौ भवतः कर्तरि । वुण् इत्यत्र णकारो वृद्धार्थः । उदाहरणम् । लुपचप् पाके । पच् प्रत्ययः । ‘चोः कुः’ । ‘स्वरं०’ । पक् इति जातम् । कृत्तद्वितसमासाश्चेति नामसंज्ञायाम् प्रथमैकवचने ‘स्तुरार्’ । यदादेशस्तद्वद्वचति इति न्यायात् ‘सेरा’ । सच डित् डित्त्वाट्टिलोपः । ‘स्वरहीनं०’ । पक्ता । ‘स्तुरार्’ । ‘स्वरं०’ । पकारो पक्कारः । एवं कृ—प्रत्ययः । ‘गुणः’ । ‘राणपो द्विः’ । कर्तृशब्दात्प्रथमैकवचने ‘स्तुरार्’ । ‘सेरा’ । ‘स्वरं०’ । कर्ता कर्तारौ । एवं सप्तसु विभक्तिषु रूपाणि ज्ञेयानि । एवं हृ हर्ता । पचतीति पक्ता । करोतीति कर्ता । हरतीति हर्ता । एवं भर्ता भर्तारौ भर्तारः । भोक्ता, दाता, पाता, स्वाता, माता, गन्ता, वक्ता, मंक्ता इत्यादि ॥ क्रीलिङ्ग—पक्त्री, हर्त्री कर्त्री, ‘अण् ईप्’ इतीप् । ‘न रम्’ ॥ नपुंसकलिङ्गे—पक्त् पक्तृणी पक्त्णि । इत्यादि ॥

कृतः ॥ सेदधातोः परस्य कृत्प्रत्ययस्य वसादेरिडागमो भवति ॥ कृत इदं सूत्रं सेदधातुविषयम् ॥ सत्तायाम् । भवतीति भविता । एध् धृदौ । एधतेऽसौ एधिता ॥

सूत्रम्—‘कृतः’ ॥ कृत् प्रथमैकवचनान्तम् ‘स्वरं०’ ‘स्रोर्विं०’ । एकपदं सूत्रम् । सेदधातोः परस्य वसादेः कृत्प्रत्ययस्य इडागमः स्यात् । वसुप्रत्याहार आदी यस्य तस्यैव कृत्प्रत्ययस्येडागमः नत्वस्यस्य । उदाहरणम् भू ए प्रत्ययः । ‘कृतः’ इति इडागमः । ‘गुणः’ । ‘ओ-अच्’ । ‘स्वरं०’ । भविष्यशब्दात्प्रथमैकवचने कर्तृशब्दवत्साधना । भवतीति भविता । एध् धृदौ । एध नृ । ‘कृतः’ एधिता ॥

गुप् रक्षणे ॥ ऊदितो वा ॥ ऊदितो धातोरिडा भवति ॥ गोपायति गोपिता-गोपायिता-गोप्ता ॥ पिधू शास्त्रे माङ्गल्ये च । सेषिता-सेद्धा ॥ इषुतहलुभरिप-रूपामनपि तस्येद्धा भवति । इषु इच्छायाम् । इच्छतीति एषिता एष्टा ॥ लुभ-विमोहने ॥ लुभ् गाद्धर्थे । लुभ्यतीति लोभिता । इडभावपक्षे-तथोर्धः । श्वे जवाः । लुभ्यतीति लोब्धा ॥ रिप् बन्धने । रेपतीति वा रिष्यतीति रेपिता-रेष्टा ॥ रुप क्रोधे । रोपतीति रोपिता-रोष्टा ॥ पृह मर्षणे । आदेः णः स्तः । हो ङः । तथोर्धः । पुभिः पुः । डि ङो लोपः । सहिवहोरोदवर्णस्य । सहतेऽसौ सोढा । वह प्रापणे । वहति इति वोढा ॥

सूत्रम्—‘ऊदितो वा’ ॥ ऊत् ऊकारः इत् यस्य स ऊदित् तस्यात् ऊदितः पञ्चम्येकवचनम् ‘स्वरं०’ ‘स्रोर्विं०’ वा ‘अव्ययम्’ । ‘हवे’ । ‘उओ’ ऊदितो धातोः । गुप् रक्षणे पिधू माङ्गल्ये इत्यादेर्वा इडागमः वसुप्रत्याहारादेः कृत्प्रत्ययस्यैव । उदाहरणम् । गुप् रक्षणे । गुप् । ‘तृणुणौ’ इति प्रत्ययः ‘उपधाया लघोः’ । ‘ऊदितो वा’ इति इडागमः । ‘स्वरं०’ । उभयत्रापि प्रथमैकवचने ‘स्तुरार्’ । ‘सेरा’ । डित्त्वाट्टिलोपः ‘स्वरं०’ गोपिता-गोप्ता । गोपायतीति-गोपिता । गोप्ता । पिधू शास्त्रे माङ्गल्ये च । पिधू ‘आदे णः स्तः’ सिध् प्रत्ययः ‘उपधायाः लघोः’ । ‘ऊदितो वा’ इत्येकत्र डागमः द्वितीये ‘तथोर्धः’ । वृक्षाने धृ । ‘श्वे

जवाः । 'स्वर०' । उभयत्रापि प्रथमैकवचने 'सेरा' । 'स्तुराह' टिलोपः । 'स्वर०' ।
सेधिता । सेद्धा । वाशब्दादेव इषु इच्छायामित्यस्य-एष्टा एषिता ॥ पद् मर्पणे सहने च ।
'आदेः ण्यः झः' सहते इति सोढा । उप्रत्ययः । 'हो ङः' । 'वयोर्धः' । 'दुभिः दुः' । 'टि
हो लोपो दीर्घश्च' । 'सहिवहोरोद०' सहिवहोः पद् मर्पणे वद् प्रापणे इत्येतयोः धात्वोः
संबन्धिनोऽवर्णस्य ओकारो भवति ढकारलोपे सति । तेन दुःसहं सहं भारवाद् इत्यादौ
ओकारो न भवति । अनेन स इत्यस्य सौ । सोढृ शब्दात्प्रथमैकवचने 'स्तुराह' । 'सेरा' ।
इत्यादि कर्तृशब्दवत् । एवं वद् प्रापणे । वहतीति वोढा ॥

युवो(व्वो)रनाकौ ॥ यु वु इत्येतयोरन अक इत्येतावादेशौ भवतः यथासं-
ख्येन ॥ णिश्चाद्बुद्धिः । अत उपधायाः । पचति वा पाचयतीति पाचकः
पाचकौ पाचकाः । देवशब्दवत् । पठति वा पाठयतीति पाठकः । एवं
याचते वा याचयतीति याचकः । भवति वा भावयतीति भावकः । लुनाति
वा लावयतीति लावकः । पुनाति वा पावयतीति पावकः । शुञ्च श्रवणे ।
शृणोति वा श्रावयतीति श्रावकः । यु मिश्रणे । औ आव । यौति वा यावय-
तीति यावकः । हनो घत् । हन्ति वा घातयतीति घातकः । जायते वा
जनयतीति जनकः । 'जनिवध्योर्न वृद्धिः' । वध हिंसायाम् । वधतीति वधकः ।
'मितां हस्यः' घटते वा घटयतीति घटकः ॥ 'आतो युक्' ॥ आकारान्तस्य
धातोर्युगागमो भवति भिति णिति च परे ॥ इदाब् दाने । ददाति वा
दत्तेऽस्तौ दायकः । दैप् शोधने । 'सन्ध्यक्षराणाम्' । दायतीति दायकः ॥
बुणस्युटौ हिस्वा द्ररिद्रातेरनप्यालोपो लुङि वा चत्तव्यः ॥
दरिद्रा दुर्गतौ । दरिद्राति वा दरिद्रायतीति दरिद्रायकः । दरिद्रिता ।
नृतिखनिरङ्गिभ्यो बुर्वक्तव्यः । नृती गात्रविक्षेपे । उपधाया लघोः । राघपो
द्रिः । नृत्यतीति नर्तकः । नदादेः । नर्तकी । खनकः खनकी ॥ रञ्जेर्नलोपो
वा ॥ रञ्जकः-रजकः रजकी । युवोरनाकौ इति तद्धितयुप्रत्ययस्य नेति
वक्तव्यम् । तेन ऊर्णायुः ॥

सूत्रम्—'युवोरनाकौ' ॥ युश्च बुश्च युवू तयोः पृथीद्विवचनान्तम् 'उवम्' । 'स्वरहीनं०' ।
'स्रोर्विसर्गः' । अनाकौ । अनश्च अकश्च प्रथमाद्विवचनान्तम् 'ओऔऔ' । पश्चात् 'नाभिन्तो
रा' । 'स्वर०' । द्विपदम् । यु वु इत्येतयोः प्रत्यययोः क्रमेण अन अक इत्यादेशौ भवतः यु
इत्यस्य अनः वुइत्यस्य अकः । उदाहरणम् । पच् । 'वृबुणौ' इति वुण् । णकारो वृद्धार्थः ।
'अत उपधायाः' इति 'युवोरनाकौ' इति वु इत्यस्य अकादेशः । 'स्वर०' । पचतीति
पाचकः । प्रथमैकवचने 'स्रोर्वि०' । एवं पद् पठति पाठयति वा पाठकः ॥ इङ्ङ् करणे ।
वुण् प्रत्ययः । 'धातोर्नामिनः' । कार वु इत्यस्य अक । 'स्वर०' । करोति कारयति वा
कारकः । प्रथमैकवचने 'स्रोर्विसर्गः' ॥ एवं भू वुण् । वकारस्य औकारो वृद्धिः । 'औ
आवू' अक । 'स्वरहीनं०' । भवतीति भावकः ॥ एवं लब् छेदने । लुनातीति लावकः ॥

यु मिश्रणे । यौतीति चावकः ॥ ह्रु अवणे । शृणोतीति श्रावकः । एतेषां रूपाणि देवशब्दवत् ।
उद्धितसंबन्धिषुप्रत्ययस्यानादेशो न । तेन ऊर्णायुः । संयुः ॥

नाभ्युपधात्कः ॥ नाभ्युपधाद्वातोः कः प्रत्ययो भवति ॥ ककारो गुणाभा-
धार्यः । क्षिप् प्रेरणे । क्षिपतीति क्षिपः ॥ छिदिर् द्वैधीकरणे । छिनत्तीति
छिदः ॥ मिदिर् विदारणे । मिनत्तीति मिदः ॥ दुह अपूरणे । द्रवद्रव्यमागा-
नुकूलो व्यापारः प्रपूरणम् । कामान् दोग्धि सा कामदुधा ॥ दुहः के वा
घो वाच्यः ॥ तेन कामदुहा । दुहः दुघः ॥ तुद् व्ययने । तुदतीति तुदः ॥
विद् ज्ञाने । वेत्तीति विदः ॥ द्विप् अप्रीतौ । द्वेधीति द्विपः ॥ पुर ऐश्वर्य-
दीप्तयोः । सुरतीति सुरः ॥ शुभ् शोभायाम् । शोभते तत् शुभं कल्याणम् ॥
सूत्रम्—‘नाभ्युपधात्कः’ ॥ नामी उपधा यस्य स नाभ्युपधस्तस्मात् पञ्चम्यैकवचनान्तम् ।
‘इतिरन्’ । ‘सर्वणे०’ । कः प्रथमैकवचनान्तम् । ‘स्रोर्वि०’ । नामी अवर्णवर्जः स्वर
इकारादिः स ऋषया यस्य तस्माद्वातोः कप्रत्ययो भवति । ककारो गुणप्रतिषेधार्थः ॥ क्षिप्
प्रेरणे । क्षिप् अत्र नाभ्युपधात् कप्रत्ययः । ‘स्वरहीनं’ ‘स्रोर्वि०’ क्षिपः । क्षिपति प्रेरयतीति
क्षिपः ॥ एवं मिदिर् विदारणे । मिनत्तीति मिदः ॥ छिदिर् द्वैधीकरणे । छिनत्तीति छिदः ॥

जानातेश्च ॥ जानातेर्धातोरेपि कः प्रत्ययो भवति ॥ जानातेश्चेति चकारा-
त्कृगृहृप्रीवृषामपि कः प्रत्ययो भवति ॥ कृ विश्लेषे ॥ ऋत इर् । किरतीति
किरः ॥ [धृज् धारणे । धरतीति ध्रः ।] ग्रीज् तर्पणे । ग्रीणाति वा ग्रीणी-
वेसौ प्रियः ‘नु धातोः’ गृ निगरणे । गिरतीति गिरः । ‘गिरते रस्य वा लः
स्वरे वाच्यः ॥ गिले परेऽगिलस्य ॥ गिलशब्दं विहाय पूर्वस्य शुम् वक्तव्यः ।
तिमिं गिलतीति तिमिगिलः । अगिलस्येति किम् । गिलगिलः । गृज्
व्यक्तायां वाचि । ‘नु धातोः ॥ प्रवीतीति वृजः । अपिशब्दात्कर्त्तरि ग्रहेरपि
क्रः प्रत्ययो भवति । गृह्णातीति गृहम् । वात्स्यात् गृह्णन्ति ते गृहा दाराः ॥
सूत्रम्—‘जानातेश्च’ इति हा अवगोचने इत्येतस्यापि धातोः कप्रत्ययो भवति । हा ।
अभित्यात् ‘जातोऽनधि’ इत्याकारलोपः । ‘स्वर०’ । ‘स्रोर्वि०’ । जानातीति ज्ञः । पकारा-
त्कृप्रियोरेपि कप्रत्ययः । किरः । प्रियः ॥

सूत्रम्—‘ऋत इर्’ । प्रियः । ग्रीन् कप्रत्ययः । ‘नुधातोः’ इति इय् ॥

पचिनन्दिग्रहादेर्युणिनि ॥ पचादेर्नन्यादेर्ग्रहादेश्च अ, यु, णिनि, इत्येते
प्रत्यया भवन्ति ययासंग्येन ॥ पचतीति पचः । वक्तीति वचः । वेत्तीति
वेदः । वपतीति वपः ॥ चरिचलिपतिहृनिचदीनां या द्वित्वं पूर्वस्या-
ऽगागमश्च ॥ अप्रत्यये परे । हसादिः शेषागावः । चर गतिमक्षणयोः ।
चरतीति चराचरः-चरः । चल चलने । चलतीति चलाचलः-चलः । पदत्

पतने । पततीति पतापतः-पतः । वदतीति वदावदः-वदः ॥ हन्तेर्घनश्च ॥
हन्तीति घनाघनः-हनः । चकाराद् घन शब्दे । घनतीति घनाघनः घनः ।
इत्यादि ॥ णद् अव्यक्ते शब्दे । नदतीति नदः ॥ भृश् गतो । भ्रूयतेऽग्नौ
भ्रूयः । चरतेऽग्नौ चरः ॥ क्षमूष् सहने । क्षमतेऽग्नौ क्षमः । पनादिषु देवद्
नदद् इति । टकारानुबन्धत्वादीष् । दीव्यतीति देवी ॥ पितु तन्तुमन्ताने ।
पेष्टु सेवने । सेवतेऽग्नौ सेवः । सीव्यतीति सेवः ॥ ग्रण धने । ग्रण शनि ।
ग्रण शब्दे । ग्रणतीति ग्रणः ॥ अन प्राणने । प्राणितीति प्राणः ॥ रश्मि
प्रेक्षणे । पश्यतीति दर्शः । सृष्ट् गतो । सर्पतीति सर्पः । भृञ् मरणे । मरते
वा मरतीति भरः । शृभृष् धारणपोषणयोः । विभर्ति वा विभृतेऽग्नौ भरः ।
सहतेर्मा सहः । पचादिराकृतिगणः पचादेरप्रत्ययो निरुपपदस्यैव शातव्यः ॥
इति पचादिः ॥

सूत्रम्—‘पचिनन्दिप्रहादेर्युगिनि’ ॥ पचिञ् नन्दिञ्च प्रहञ्च पचिनन्दिप्रहं तदादिर्घन्म
स पचिनन्दिप्रहादिमन्मात् पञ्चम्येषवचनान्तम् ‘किति’ ‘हस्य’ इत्यलोपः । ‘श्रोर्वि०’ । अयु-
गिनि । अञ्च युञ्च गिनिञ्च अयुगिनि प्रथमैकवचनान्तम् । ‘नपुंसकार्त्तमोर्ङुष्’ । पमाद्
‘नामिनो रः’ । ‘स्वरहीनं’ । वृत्तिः कण्ठ्या । पचादेः अप्रत्ययः । नन्मादेयुः प्रत्ययः ० ।
प्रहादेर्गिनिः प्रत्ययः । णकारो वृद्धार्थः । इकार उच्चारणार्थः । वदाहरणम् । पञ् अग्रप्रत्ययः ।
‘स्वर०’ । ‘श्रोर्वि०’ । पचः । एवं वदतीति वदः ॥ विपु मीढा० । दिव् दीव्यतीति देवः ।
अप्रत्ययः । ‘उपधाया लघोः’ ‘स्वरही०’ ‘स्रो०’ ॥ एव पितृसेवयाम् । ‘भादेः प्णः क्तः’ ।
सिष् सेवते इति सेवः । पच वद देव सेव चप नन्द् भद प्रद चर जर मर क्षर येद सेव
कोप नर्त ग्रण सर्प भर स्वप इत्यादिपचादयः ॥

अथ नन्वादिर्निरूप्यते ॥ हुनदि समृद्धौ । इदितो नुम् । नन्दति वा नन्दय-
तीति नन्दनः । नन्दतीति नन्दकः ॥ रम् क्रीडायाम् । रमतेऽग्नौ रमणः ॥
पाम क्रम संहर्षे । वामतीति वामनः । क्रामतीति क्रमणः ॥ वायु शब्दे । वाम-
यतीति वासनः ॥ मितां हस्यः ॥ मर्दा हर्षे । मायतीति वा मदयतीति मदनः ॥
दुप वैकृत्ये ॥ दुपेर्जो कृति च दीर्घो चकृतव्यः ॥ दूषयतीति दूषणः ।
राष् साष् संसिद्धौ । राध्यतीति वा राधयतीति राधनः साधनः ॥ शृष्ट्
पृद्धौ । वर्धयतीति वर्धनः ॥ रु शब्दे ॥ रोर्युण् ॥ रु शब्द इत्येवमाद्या-
तोर्युण् प्रत्ययो भवति ॥ रौति वा राययतीति रायनः ॥ रुद्राब्दात् पुरपि
चकृतव्यः ॥ तेन रवणः ॥ [अकारान्ताच्च ॥ युण्प्रत्ययो भवति । कगे-
तीति वा कारयतीति कारकः । कारणः ॥ शुभ शोभने रोचने च । शोभय-
तीति शोभनः ॥ रुच दीप्तौ । रोचयतीति रोचनः । विमीषयतीति विमी-

पणः ॥ णश्च अदर्शने । चित्तं विनाशयतीति चित्तविनाशनः । युध्यते इति
 योधनः । एते ऽप्यन्ताः । सहतेऽसौ सहनः तपतीति तपनः ॥ ज्वल ज्वलने ।
 ज्वल दीप्तौ । ज्वलतीति ज्वलनः । शम् दम् उपशमे । शाम्यतीति शमनः ।
 दाम्यतीति दमनः । जल्पतीति जल्पनः ॥ तृप् ग्रीणने । तृप्यतीति तर्पणः ।
 रमणः । हृप् संदर्पे । हृप्यतीति दर्पणः ॥ क्रन्द आक्रन्दने । क्रदि आह्वाने
 रोदने च संपूर्वः । संक्रन्दति वा संक्रन्दयतीति संक्रन्दनः ॥ कृप् निष्कर्षे ।
 कृप आमर्षणे । संकर्षतीति संकर्षणः ॥ अर्द मर्द अर्दने । अर्द गतौ याचने
 च । जनान् अर्दयतीति जनार्दनः । मर्दयतीति मर्दनः ॥ घृप् संघर्षणे ।
 संघर्षतीति संघर्षणः । पुनातीति पवनः । पवतेऽसौ पवनः ॥ घृद क्षरणे ।
 घृद निवर्हणे । स्रदी हिंसायाम् । मधुं सूदयतीति मधुसूदनः । लुनातीति
 लवणः । अत्र णत्वं निपात्यते । शत्रून् दाम्यतीति वा दामयतीति शत्रु-
 दमनः ॥] इति नन्धादिः ॥

• डुनदि समृद्धौ । णट् । 'आदेः णः कः' 'पचिनन्दि०' इति युप्रत्ययः । 'इदितः' इति
 शुमागमः । 'नश्चापदान्ते०' 'युबोरनाकौ' अन । 'स्वरहीनं०' नन्दयति वर्धयति कुलमिति
 नन्दनशब्दात्प्रथमैकवचने 'स्रोर्वि०' नन्दनः । रम् । 'युबोरनाकौ' इति युप्रत्ययस्य अना-
 देशः । 'स्वरहीनं०' 'धुर्नोणोऽनन्ते' रमते इति रमणः । नन्दनः रमणः वासनः मदनः
 दूषणः साधनः शोभनः रोचनः तपनः जल्पनः दर्पणः हर्षणः अर्दनः यवनः लवणः मधु-
 सूदनः विचक्षणः इत्यादिनन्धादयः । 'रोर्युण्' क शब्दे इत्यस्य धातोः युणप्रत्ययो भवति ।
 णकारो वृद्धार्थः । क युप्रत्ययः । गिरवात् 'धातोर्नामिनः' रौ । 'युबोरनाकौ' अन । 'औ
 धाध्' 'स्वरहीनं०' 'धुर्नो' 'स्रोर्वि०' । रौति रावयतीति वा रावणः । युरपि तेन रवणः ॥

अथ ग्रहादिनिरूप्यते ॥ ग्रह उपादाने । इनां शौ सौ । 'हसे पः सेलौपः'
 णिनिप्रत्ययान्ताः सर्वे दण्डिवत् । गृह्णातीति ग्राही । उत्साही ॥ आस् उपवे-
 शने । उदास्तेऽसौ उदासी ॥ दास् दाने । उत्पूर्वः । उदासी ॥ भास् दीप्तौ ।
 उद्भास्तेऽसौ उद्भासी ॥ आतो युक् । छो छेदने । छयतीति छायी । तिष्ठतीति
 स्थायी ॥ मत्रि गुप्तभाषणे । मत्रि अवधारणे । मन्त्रयतीति मन्त्री ॥ मृद मर्दने ।
 मर्द आमर्दने । मृदु आर्जवे । संमर्दति वा संमर्दयतीति संमर्दी । निस्तौतीति
 निस्तावी । निशृणोतीति निश्रावी ॥ रक्ष पालने । निरक्षतीति निरक्षी । वच्
 निवासे । निवसतीति निवासी ॥ डुवप् वीजसंताने । निवपतीति निवापी ॥
 शो तनूकरणे । निश्रयतीति निश्रायी ॥ नञ्पूर्वभ्यः कृह्णणीयाचृवदिभ्यो
 णिनिश्च ॥ न करोति वा कुरुतेऽसौ अकारी । इनां शौ सौ । न हरतीत्यहारी ॥
 णीञ् प्रापणे । न नयतीत्यनायी । न याचतेऽसौ अयाची । न घदतीत्य-
 यादी ॥ रघ हिंसायाम् । णिनिधेति चकारादपावपरिविभ्यो णिनिः ।

चन्द्रकीर्तिज्याख्यासहितम् ।

कृदन्ते कर्त्र्याः १]

अपराध्यतीत्यपराधी । रुचिः आवरणे । अवरुणद्धीत्यवरोधी । परिभवतीति परिभावी । विपूर्वः । विचरतीति विचारी । विशेषेण रौतीति विरागी ॥ इति ग्रहादयः ॥

प्रह उपादाने । गृहातीति माही । प्रहादित्वात् गिनिप्रत्ययः । इन् । 'अत उपधायाः' ना । 'स्वरहीनं' । प्रथमैकवचने 'इनां शौ सौ' इति दीर्घः । 'ह्रस्वः सेर्लोपः' 'नाम्नो' रु शब्दे । रु विपर्ययः । विशेषेण रौतीति विरावी । गिन्प्रत्ययः । गित्वात् 'घातो-नांमिनः' 'औ आव्' 'स्वरहीनं' वृण्दिङ्शब्दयत् । उदासी उद्गासी स्वायी यायी संमर्दी घादी परिभायी निभ्रायी निघासी इत्यादिप्रहादयः ॥

अथ दृशादिर्निरूप्यते ॥ दृशादेः शः ॥ दृश् हन् घेद् ध्मा घ्रा पा दा
घा विद् एभ्यः झप्रत्ययो भवति ॥ शकारः शिति चतुर्वत्कार्यार्थः ॥ शिति
चतुर्वत् ॥ शिति प्रत्यये परे तिभादिषु परेषु यत्कार्यमुक्तं तद्भवति ॥
दृशादेः पश्यादिः । अप् । अदे । पश्यतीति पश्यः । उत्पूर्वः । उत् ऊर्ण
पश्यतीति उत्पश्यः ॥ हन् हिंसागत्योः । अप् । अदादित्वादपो लुक् ।
अपित्तादिर्ङित् । गमां खरे । हनो भे । गां हन्तीति गोभः । पापभः ॥ घेद्
पाने । अप् । अदे घयतीति घयः ॥ ध्मा धमादेशः । घमतीति घमः ।
उद्धमतीति उद्धमः ॥ घ्रा जिघ्रादेशः । जिघ्रतीति जिघ्रः ॥ पा पाने ।
पिबादेशः । पिबतीति पिबः । अप् । अदे ॥ ह्रादेर्दिश्च दादेः इत्याकारलोपः ।
ददाति वा दत्तेऽसौ ददः । दधाति वा धत्तेऽसौ दधः ॥ मुचादेर्मुच् । तुदादेरः ।
विदुल् लामे । गां विन्दतीति गोविन्दः ॥

विबुल्ल लाम । गा विन्दतात गाविन्द ।
सूत्रम्—‘दशादेः शः’ ॥ दृश् आदिर्यस्य स दशादिः तस्मात् दशादेः । पञ्चम्येकवचना-
न्तम् । ‘ङिति’ ‘ङ्य’ इत्यलोपः ‘स्रोर्विसर्गः’ शः प्रथमैकवचनान्तम् । ‘स्रोर्विसर्गः’ । दृश्
षे प्र पा ध्मा हन् इत्यादेर्धोतोः शप्रत्ययो भवति । दृश् आदिर्यस्य स दशादिः । शकारः
शिक्कार्यार्थः ॥ शित्प्रयोजनमाह । ‘शिति चतुर्वत्’ शकार इत् यस्यासौ शित् तस्मिन् शिति
सप्तम्येकवचनान्तम् । ‘स्वरहीनं०’ चतुर्विस्तुत्य इति चतुर्वत् प्रथमैकवचनान्तम् । ‘अव्य-
यादि०’ वृत्तिः सुकरा । न वरम् । शिति प्रत्यये परे तिवादिवर्तमाना विधिसंभावना
आशीः प्रेरणा अनद्यतनाख्यविभक्तिचतुष्टयस्य यत्कार्यं ‘दशादेः’ ‘अप् कर्तरि’ इत्यादि उद्भू-
यति । उदाहरणम् । दृश् । पश्यतीति पश्यः । शप्रत्ययः चतुर्वच्चात् ‘अप् कर्तरि’ ‘दशादेः’
पश्यादिः’ इति पश्यादेशः । ‘स्वरहीनं०’ ‘अदे’ पुनः ‘स्वरहीनं०’ प्रथमैकवचने । ‘सित्योः’ ।
धेठ पाने । धपतीति धेठः शप्रत्ययः । ‘अप् कर्तरि’ ‘ए अव्य’ ‘स्वरहीनं०’ ‘अदे’ ‘स्वर-
हीनं०’ एवं सान्धयः ॥ एवं पियः ॥ ध्मा शब्दाभिन्नसंयोगयोः । घमादेशः । उत्पूर्वः ।
उत्प्रावत्येन घमतीति उद्भमः । शप्रत्ययः । ‘अप् कर्तरि’ ‘अदे’ ‘स्वरहीनं०’ उद्भमः । प्रथमै-
कवचने ‘स्रोर्विसर्गः’ ॥ हन् हिंसागत्योः । हन् गोपूर्वः । गां हन्तीति गोत्रः । शप्रत्ययः ।

‘अप् कर्त्तरि’ ‘अदावेर्लुक्’ पश्चात् ‘हनो भे’ हस्य घः । पूर्वं ‘गमां खरे’ ‘स्वरहीनं०’ ‘स्रोर्वि-
सर्गः’ एवं कृतघ्नः ॥

ज्वलादेर्णः ॥ ज्वलादेर्गणात् णः प्रत्ययो भवति ॥ ज्वलादेर्णो वेति
केचित् ॥ पक्षे पचादित्तादः । ज्वल दीप्तौ । ज्वालः-ज्वलः ॥ तपतीति
तापः-तपः ॥ पथि गतौ । चुरादिः । इदित् । पान्थयतीति वा पन्थयतीति
पान्थः-पथः । अत्र वृद्धनन्तरं नुमागमः । ज्वलादिगणपाठसामर्थ्यात् ॥
पल्ल गल्यैश्वर्ययोः । पततीति पातः-पतः ॥ कथ पचने । कथतीति काथः-
कथः ॥ पथ गत्याम् । पथतीति पाथः-पथः ॥ मथ गाहे । मथतीति
माथः-मथः ॥ सहतेसौ साहः । इति ज्वलादिः ॥

सूत्रम्—‘ज्वलादेर्णः’ ॥ ज्वल आदिर्यस्य तस्य ज्वलादेः । पञ्चम्येकवचनान्तम् ।
‘वृत्ति’ । ‘हस्य’ इत्यकारलोपः । ‘स्रोर्वि०’ ॥ णः प्रथमैकवचनान्तम् । ‘नामिनो रः’ । ‘राघयो
द्विः’ जलतुम्बिका० । ज्वलादेः ज्वल् तप् पथि पद् इत्यादेर्धातोः णप्रत्ययो भवति । णकारो
वृत्त्यर्थः ॥ ज्वल दीप्तौ । ज्वल् णप्रत्ययः । अ । ‘स्वरहीनं०’ ‘अत उपधायाः’ प्रथमैकव-
चने ‘स्रोर्वि०’ ॥ एवं तप संतापे । तापः ॥ पद् गतौ । पादः ॥ पथि गतौ । पथ् । णप्र-
त्ययः । वृद्धिः । ‘स्वरहीनं०’ ॥ पथि गच्छतीति पान्थः । लक्ष्यमुद्दिश्य लक्षणस्य प्रवृत्ति-
रिति प्रथमं वृद्धिस्ततः ‘इदितः’ इति नुमागमः । ‘नश्चापदान्ते०’ ॥

अथाऽण् ॥ कार्येण् ॥ धातोः कर्मणि प्रयुज्यमाने अण् प्रत्ययो भवति ॥
कुम्भकारः । ग्रन्थकारः ॥

सूत्रम्—‘कार्येण्’ ॥ कार्ये सप्तम्येकवचनान्तम् । ‘अइए’ । अण् प्रथमैकवचनान्तम् ।
‘हृत्सेपः०’ यत्क्रियते सत्कर्म तस्मिन् कर्मणि पूर्वं प्रयुज्यमाने धातोरण्प्रत्ययो भवति । क
कुम्भपूर्वः । कुम्भं करोतीति कुम्भकारः । अण्प्रत्ययः । ‘धातोर्नामिनः’ इति वृद्धिः । कार
अ । ‘स्वरहीनं०’ ‘स्रोर्विसर्गः’ । एव ग्रन्थपूर्वः । ग्रन्थं करोतीति ग्रन्थकारः । एवं शास्त्र-
कारः । एवं सन्तुवायादयः ॥

आतोर् डः ॥ आकारान्ताद्धातोः कर्मणि प्रयुज्यमाने डप्रत्ययो भवति ॥

गोदः । धनदः । जलदः ॥

सूत्रम्—‘आतो डः’ । आतः पञ्चम्येकवचनान्तम् । ‘स्वरहीनं०’ ‘स्रोर्वि०’ । डः प्रथमैकव-
चनान्तम् । ‘स्रोर्वि०’ ‘हवे’ ‘व ओ’ सिद्धम् । आकारोऽन्ते येषां तेषां धातूनां डप्रत्ययो
भवति कर्मणि प्रयुज्यमाने । डकारप्रिलोपार्थः ॥ डुदान् दाने । दा गोपूर्वः । गा ददातीति
गोदः । डप्रत्ययः । अ । टिलोपः । ‘स्वरहीनं०’ एव धनं ददातीति धनदः । एवं जलदः ॥

नास्ति च ॥ नाक्युपपदे धातोर् डः ॥ द्वाभ्यां पिबतीति द्विपः । द्वौ वारौ
जायतेऽसौ द्विजः । गृह्णदौरेः सह तिष्ठतीति गृहस्यः ॥ गिरिशः । शीङ्
स्वप्ने ॥ पादः पिबतीति पादपः ॥ द्रु गतौ । शुचं द्रवतीति शुद्रः ॥ शुचः
शूद्रे ॥ श्वचः शूरादेशो भवति द्वे परे ॥

कृदन्ते कर्त्र्याः १]

सूत्रम्—‘नाञ्चि च’ ॥ नाञ्चि इति नामनङ्गव्यस्य सप्तम्येकवचनान्तम् । ‘अलोपः स्वरे’ ‘स्वरहीनं’ । च प्रथमैकवचनान्तम् । ‘अव्यया०’ नाञ्चि नाममात्रे कर्मादिनियमरहिते प्रयुग्यमाने ङप्रत्ययो भवति कर्तरि चकारान्तावेऽपि । यथा । आरुणां मूषकाणामुत्थानमाख्यम् । छा । ‘आदेः णः क्तः’ उत्पूर्वः । ‘उदः स्यादेः’ इति सलोपः । ‘रसे चपा०’ आस्तुपूर्वः । ‘सवर्णे दीर्घः’ ङप्रत्ययः । टिलोपः । ‘स्वरहीनं’ ‘अतोऽम्’ इत्यादौ उदाहरणम् ॥ वा पाने । पा द्विपूर्वः । द्वाभ्यां शुण्डामुखाभ्यां पिवतीति द्विपः । ङप्रत्ययः । अत्र टिलोपः । ‘स्वरहीनं’ ‘ओर्वि०’ ॥ एवं द्विवारं द्वाभ्यां जन्मसंस्काराभ्याम् एकं जन्मतो द्वितीयं वीक्षासंस्काराय जायते उत्पद्यत इति द्विजः । जनी प्रादुर्भावे । [जनेर्जा आदेशः] । ङप्रत्ययः । टिलोपः । ‘स्वरहीनं’ ॥ छा गतिनिवृत्तौ । छा । ‘आदेः णः क्तः’ स्या पस्य सः । निमित्ताभावे० इति ठस्य थः । गृहपूर्वः । गृहे तिष्ठतीति गृहस्थः । ङप्रत्ययः । टिलोपः । ‘स्वरहीनं’ ॥ ह गतौ । शुचपूर्वः । शुचं शोकं द्रवति प्राप्नोति हीनजातित्वादिति शूद्रः । ङप्रत्ययः । अत्र टिलोपः । ‘शुचः शूद्रे’ शुचश्च्यस्य त्रे इति ङप्रत्ययान्तरुपात्तौ परे शूद्रस्यमादेशो भवति । अनेन शुचः शू ॥

उरसः सलोपो मुम्बा ॥ उरसः सकारस्य लोपो भवति ङप्रत्ययान्ते गमौ मुमागमथ वा ॥ उरसा गच्छतीत्युरगः । उरङ्गः सर्पः ॥

‘उरसः सलोपो मुम्बा’ ॥ उरसश्च्यस्य उपपदस्य गमिधातौ परे सकारस्य लोपो भवति वा विकल्पेन मुमागमौ भवति । अनेन गम् उरसपूर्वः । उरसा इदमेव गच्छतीति उरगः उरङ्गो वा । ‘नाञ्चि च’ इति ङप्रत्ययः । अत्र टिलोपः । ‘स्वरहीनं’ ‘उरस०’ इति सलोपः । एकत्र मुमागमः । ‘नश्चापदान्ते’ ॥

विहायसो विहथ ॥ विहायसश्च्यस्य विहादेशो भवति चकारान्मुम्बा ङान्ते गमौ ॥ विहायसि आकाशे गच्छतीति विहगः-विहङ्गः ॥ भुजस्य च मुम्बा ङप्रत्ययान्ते गमौ ॥ भुजो वक्रार्थे ॥ भुजं वक्रं गच्छतीति भुजगः भुजङ्गः । विहायसो विहथेति चकारात् तरसस्तुरादेशः । मुम्बेति अनुवर्तनीयम् । तरसस्तुरादेशः । तुरस्य मुम्बा ङान्ते गमौ ॥ तरसा वेगेन गच्छतीति तुरगः-तुरङ्गः ॥

एवं विहायसा आकाशेन विहायसि आकाशे वा गच्छतीति विहगः विहङ्गः । गम् विहायसपूर्वः ॥ ‘विहायसो विहथ’ विहायसश्च्यस्य विहादेशः मुमागमः । ङप्रत्ययः ॥ चकारात् भुजं कुटिलं गच्छतीति । भुज कौटिल्ये । भुजगः भुजङ्गः । वृषगः वृषङ्गः । तुरगः तुरङ्गः । इत्याद्यपि ॥

अटौ ॥ नाञ्चि कार्ये च उपपदे सति अटौ प्रत्ययौ भवतः ॥ अस्यि हरतीति अस्यिहरः कः? स्या । क्वचं हरतीति कञ्चहरः कुमारः ॥ घृष् घारणे । धनुर्धरतीति धनुर्धरः क्षत्रियो राजा वा ॥ चर गतौ । कुरुषु देशेषु चरतीति

कुरुचरः । ट ईवर्थः । ध्रितः स्त्री चैत् कुरुचरी । महीचरी । सेनाचरी ।
 भिक्षाचरी । दीक्षाचरी ॥ अप्रत्ययः सर्वधातुसाधारणः । टप्रत्ययस्तु चरादेरेव
 भवति ॥ शोकं करोतीति शोककरी कन्धा । यशः करोतीति यशस्करी
 विद्या ॥ सृ गतौ । पुरः सरतीति पुरःसरः । अग्रे सरतीति अग्रेसरः ॥
 पार्श्वे शेतेऽसौ पार्श्वशयः । तथैव षष्ठे शेतेऽसौ षष्ठशयः । उदरशयः ॥
 उत्तानादिषु कर्तृषु । उत्तानः शेतेऽसौ उत्तानशयः । स्तम्बैरमः हस्ती ॥ जप
 जल्प व्यक्तायां वाचि । कर्णेजपः ॥ ग्रह उपादाने । शक्तिं गृह्णातीति शक्ति-
 ग्रहः । लाङ्गलग्रहः । पृष्ठिग्रहः । अङ्कुशग्रहः । तोमरग्रहः । घटीग्रहः ।
 धनुर्ग्रहः । स्रजग्रहः । पुष्पग्रहः । फलग्रहः । कामग्रहः । मधुरग्रहः । शंपूर्वः
 कुब् । शं सुखं वा कल्याणं करोतीति शंकरः । शं वदः । भारंवहः ।
 अत्र कर्मणि अपि वक्तव्यः । भारवाहः । श्वेतवाहः । इत्यादि ॥

सूत्रम्—‘अटौ’ ॥ अथ टश्च अटौ प्रथमाद्विषयचनान्तम् । ‘ओ औ औ’ नाम्नि कार्ये च
 धाच्यमाने अकारटकारप्रत्ययौ यथायोग्यं भवतः टप्रत्यये । टकार ईवर्थः । पचिनन्दीति
 पचादीनां निरुपपदानामप्रत्यय उक्तः । अटावित्त्र तु सोपपदानां अप्रत्यय इति न पीन-
 क्त्यम् । उदाहरणम् । हृन् हरणे । ह्र अस्थिपूर्वः । अप्रत्ययः । ‘गुणः’ ‘स्वरहीनं’
 अस्थीनि हरतीति अस्थिहरः या कुर्कुरः ॥ एवं कवचं संनाहं हरतीति कवचहरः कुमारः
 इन्द्रो वा ॥ घृ धनुपूर्वः । ‘वोपां०’ इति पस रः । ‘रायपो द्विः’ ‘क्षवे जवाः’ जलतुम्बि-
 कान्यायेन० । धनुर्धरतीति धनुर्धरः कुमारः इत्यादयोऽप्रत्ययान्ताः ॥ चर गतिभक्षणयोः ।
 चर कुरुपूर्वः । कुरुपु देशेषु चरतीति कुरुचरः । स्त्रीचैत् कुरुचरी । टप्रत्ययः । अ ‘स्वर-
 हीनं०’ एकत्र प्रथमैकवचने ‘सोर्वि०’ ॥ द्वितीये टित्त्वात् ‘ध्रितः’ इतीप् । ‘यस्य लोपः’
 प्रथमैकवचने ‘हसेपः सेलोपः’ नदीशब्दवत् ॥

इयस्त्रि ॥ धातोर्नाम्नि कार्ये च सति इ ख खि एते प्रत्याया भवन्ति ॥

शकृत्स्तम्बात्कृजः फले रजोमलाद्बहो हृजः ।

दृतिनाथादेवचातादापःकर्तरि वाच्य इः ॥ ३ ॥

‘चत्सग्रीहोरेव । डुकृञ् करणे । शकृत्करोतीति शकृत्करिः को चत्सः । स्तम्बं
 करोतीति स्तम्बकरिः को ग्रीहिः । फलं गृह्णातीति फलेग्रहिः वा फलानि
 गृह्णातीति फलेग्रहिवृक्षः । फलस्यैदन्तत्वं निपातनात् । रजो गृह्णातीति
 रजोग्रहिः । मलग्रहिः । दृतिं हरतीति दृतिहरिः । नायहरिः । आप्ल
 व्याप्तौ । देवान् आप्नोतीति देवापिः । वातं आप्नोतीति वातापिः ।

सूत्रम्—‘इयस्त्रि’ ॥ इय रश्च सिश्च इयस्त्रि प्रथमावट्प्रत्ययचनान्तं सांकेतिकम् । यद्वा प्रथ-
 मैकवचनान्तं नपुंसके ॥ धातोर्नाम्नि कार्ये च सति इ, ख, खि, एते त्रयः प्रत्याया भवन्ति
 यथायोग्यम् । उदाहरणम् । कृ लम्बपूर्वः । स्तम्बं करोतीति विप्रदे इप्रत्ययः । ‘गुणः’

कृदन्ते कर्त्रेर्थाः १]

चन्द्रकीर्तिव्याख्यासहितम् ।

‘स्वरहीनं’ प्रथमैकवचने ‘खोर्वि०’ सम्भवकरिः प्रोहिः शालिः । एवं शकृत्करिर्वत्सः । आप् व्याप्तौ । आप् देवपूर्वः । देवानाप्रोतीति देवापिः । इप्रत्ययः ‘स्वरहीनं’ एवं वातापिः । फलमहिः । नाथहरिः ॥

खकारः ‘खिति पदस्ये’ति सूत्रस्य विशेषणार्थः ॥ खिति पदस्य ॥ खिति प्रत्यये परे पूर्वपदस्याव्ययवर्जितस्य शुभागमो भवति ॥ तेन दोषामन्यमहः । आत्मानं दोषा मन्यते तदोषामन्यम् अहः ॥

करीषकूलसर्वाभ्रात्कपः प्रियवशाद्भदः ।

कतिमेघभयात्कूजः क्षेममद्रप्रियास्तु वा ॥ ३ ॥

कप निष्कर्षे । करीषं कपतीति करीषंकपः । करीषं शुष्कगोमयमित्यमरः । कूलं कपतीति कूलंकपः । सर्वं कपतीति सर्वंकपः । अभ्रं कपतीति अभ्रंकपः । एकारो शुभागमार्थः ॥ वद व्यक्तायां वाचि । प्रियं वदतीति प्रियंवदः । वशंवदः ॥ कृतिं करोतीति कृतिंकरः । मेघंकरः । भयंकरः । विकल्पपक्षे ‘कार्ये अण्’ । क्षेमं करोतीति क्षेमंकरः क्षेमकारः । भद्रं करोतीति भद्रंकरः । प्रियं करोतीति प्रियंकरः प्रियकारः ॥

आशिताश्च भुवो भावे करणे च तुराद्भुजात् ।

विहायसः सुतोरोभ्यां हृदयाच्च जनात् सुवात् ॥ ४ ॥

गच्छतेः प्रत्ययः खः स्याद्भुजोधातोस्तु खिर्भवेत् ।

आत्मन्कुक्ष्युदरेभ्यः स्युस्तथा वाचंयमादयः ॥ ५ ॥

आशितेन भूयते इति आशितंभवम् । (भावे नपुंसकता वाच्या) । आशितो भवत्यनेनेति आशितंभवः ओदनः ॥ तुरं गच्छतीति तुरंगमः । भुजंगमः । विहंगमः । सुतंगमः । उरंगमः । हृदयंगमः । जनंगमः । पुवेन गच्छतीति पुवंगमः ॥ इभृञ् धारणपोषणयोः । आत्मानं विभर्तीति आत्मंभरिः । कुक्षिंभरिः । उदरंभरिः । लुप्तविभक्तेश्च पदान्तत्वं दिज्ञेयम् ॥ अतः परं वाचंयमादीन् कथयति । वाचंयमादयो निपात्याः । वाचं गच्छतीति वाचंयमः । अत्र अकारो निपात्यते ॥ द् विदारणे । पुरं दारयतीति पुरंदरः ॥ तप संतापे । द्विपं तापयतीति द्विपंतपः । परंतपः । सर्वं सहतेऽसौ सर्वसहः । विश्वं विमतीति विश्वंभरः । भगं दारयतीति भगंदरः ॥ द् घुनंतरणयोः । रथं तरतीति रथंतरः ॥ वृज् वरणे । पतिं घृणोतीति वा घृणते सा पतिंवरा ॥ जिज्ये । घनं जयतीति घनंजयः ॥ घृज् धारणे । वसुनि वा वसु धरति वा

१ टीकाकर्तुंमतेन तु ‘गच्छते प्रत्ययः खः स्यात्तथा वाचंयमादयः’ आत्मन्कुक्ष्युदरेभ्यो वै भुजो धातोस्तु खिर्भवेत् ॥ इत्येव पाठः स्यात् ॥ परंतु अत्रेऽपि सप्रत्ययस्यैव दर्शितत्वात् मूलपाठ एव समीचीनः ॥ सारं. ५२

घरतेऽसौ वसुंधरा । शत्रुं सहतेऽसौ शत्रुंसहः । अरिं दाम्यतीति अरिंदमः ।
शत्रुंतपः । एते वार्चयमादयः ॥

सूत्रम् । 'खिति पदस्य' ख इत् यस्य स खित् तस्मिन् खिति । सप्तम्येकवचनान्तम् ।
'स्वरहीनं' पदस्येति षष्ठ्येकवचनान्तम् । 'इत्स्य' खिति सकारेत्प्रत्यये परे पूर्वपदस्य
मुमागमो भवति । हकार उच्चारणार्थः ॥ कृक्षेमपूर्वः । क्षेमं करोतीति क्षेमंकरः । 'इत्स्य' इति सप्रत्ययः । अत्र सकारो मुमागमार्थः । 'खिति पदस्य' इति पूर्वपदस्य मुमागमः ।
'मोऽनुस्वारः' 'गुणः' 'स्वरहीनं' एवं म्रियं वदतीति म्रियंवदः । वशंवदः । कूलंकपः ।
अभ्रंलिहः । वार्चयमः । पुरंदरः । भयंकरः । परंतपः । सर्वसहः । विश्वंभरः । मितंवचः ।
विधुंतुदः । सूर्यपश्यः । ललाटंतपः । असूर्यपश्याः राजदारा इत्यादि ॥ डुभृज् । भृ आत्म-
न्पूर्वः । आत्मानं विभर्षति आत्मंभरिः । त्रिप्रत्ययः । 'नाम्नो नो' 'खिति पदस्य' 'मोऽ-
नुस्वारः' 'स्वरहीनं' प्रथमैकवचने 'लोर्विसर्गः' यवम् उदरंभरिः । कुक्षिंभरिः इत्यादि-
योऽपि द्वेयाः ॥

एजां खड्ग ॥ एज् कम्पने इत्यादीनां खड् प्रत्ययो भवति ॥ सकारो
मुमागमार्थः । शकारः शिति चतुर्वत्कार्यार्थः । धातोः प्रेरणे इति मिः
प्रत्ययः । जनान् एजयतीति जनमेजयः ॥

व्यनैर्जेर्मन्यतेमुञ्जकूलास्यपुष्पतो धयेः ।

नाडीमुष्टीशुनीपाणिकरस्तनात्सनासिकात् ॥ ६ ॥

मनु अवबोधने । दिवादेर्यः । आत्मानं पण्डितं मन्यते स पण्डितंमन्यः । घेद्
पाने । मुञ्जं धयतीति मुञ्जंधयः । कूलंधयः । आसंधयः । पुष्पंधयः ।
ध्माघेटोस्तुल्योपपदत्वं द्वेयम् ॥ ध्मा शब्दाभिसंयोगयोः । नाडीं धयतीति
नाडिंधयः । नाडिंधमः ॥ खड्गान्ते पूर्वपदस्य ह्रस्वो वाक्यः ॥ मुष्टिंधयः ।
मुष्टिंधमः । शुनिंधयः । शुनिंधमः । पाणिंधयः । पाणिंधमः । करंधयः ।
करंधमः । स्तनंधयः । स्तनंधमः । नासिकां धयतीति नासिकंधयः ।
नासिकंधमः ॥

ध्मा गारीवातघटीतो रुजचहौ तु कूलतः ।

अरुधिंधुतिलाजुद् स्यादसूर्योंगादशिस्तपिः ॥ ७ ॥

ललाटतो घटाम्राह्मिह् मितमाननखात्पचिः ।

घातादजिरिराया मदु जहातिः शर्षतिस्तथा ॥ ८ ॥

खारीं धमतीति खारिंधमः । वातंधमः । पटिंधमः ॥ रुजो भङ्गे । यद्
प्रापणे । उत्पूः । कूलमुद्भवीति कूलमुद्भजः । कूलमुद्भवीति कूलमुद्भः ॥
अरुः किम् ? मर्मस्थानम् । अरुस्तुदतीति अरुंतुदः । विधुंतुदः । तिलंतुदः ॥

कृदन्ते कर्त्र्याः १]

दृशिर् प्रेक्षणे । नृ सूर्यं पश्यन्तीति असूर्यपश्याः । के ? राजदाराः । उग्रपश्यः ।
ललाटंतपः ॥ लिह आखादने । वहं लेढीति वहंलिहः । अग्रंलिहः ॥ मितं
पचतीति मितंपचः । प्रस्यंपचः । पानंपचः । नखंपचः ॥ अज गतौ शेषणे
च । वातमजतीति वातमजः ॥ मदी गर्वपुवनयोः । इरया माघतीति इरंमदः ॥
ओहाक् त्यागे । शर्धं जहतीति शर्धंजहा मापाः ॥ इति खशप्रत्ययः ॥
सूत्रम् । 'एजां खश्' एजां पष्ठीबहुवचनान्तम् । 'खरहीनं०' 'मोऽनुस्वा०' रश् प्रथमे-
कवचनान्तम् । 'हसेपः सेल्लोपः' 'एज् कम्पने' इत्यादीनां धातूनां रश् प्रत्ययो भवति
खकारो गुमागमार्थः । शकारश्चतुर्वत्कार्यार्थः । एज् जनपूर्वः । जनं लोकमेजयति कम्प-
यतीति विप्रदे । 'धातोः प्रेरणे' मिप्रत्ययः । 'खरहीनं०' तवः । 'इजां रश्' इति रश् ।
अ । 'खिति पदस्य' इति पूर्वस्य सुम् । 'खरहीनं०' चतुर्वत्स्वात् 'अप् कर्तरि' 'गुणः' 'ए
अय्' 'खरहीनं०' 'अदे' इत्यकारलोपः । 'खरहीनं०' जनमेजयः ॥ मन क्षाने मन् पण्डि-
तपूर्वः । आत्मानं पण्डितं मन्यते इति पण्डितंमन्यः । खश्प्रत्ययः । शिस्वात् 'दिवादेर्यः'
खित्वान्गुमागमः । 'खरहीनं०' 'अदे' 'खरहीनं०' ॥ एवं सुभगंमन्यः इत्यादि ॥

ख्युद् करणे ॥ धातोः करणार्थे ख्युद् प्रत्ययो भवति ॥ अभूततन्नावे ॥
आढ्यसुभगस्थूलपलितनम्रांधप्रियेषु कृजः ख्युद् वाच्यः ॥ अनाढ्यः
आढ्यः क्रियतेऽनेनेति आढ्यंकरणं धृतम् । सुभगंकरणम् ॥ स्थूलंकरणं किम् ? ।
दधि ॥ पलितंकरणं किम् ? । शीतवस्तुसेवनम् । अनम्रः नम्रः क्रियते अनेनेति
नम्रंकरणं धृतम् ॥ अन्धंकरणं किम् ? । दूर्यावलोकनमसकृत् । अप्रियः प्रियः
क्रियते अनेनेति प्रियंकरणं मैत्रम् ॥ [दार्वाहनो अण् वक्तव्यः ॥
तकारस्य च टः ॥ घाटादेशो वक्तव्यः ॥ उवम् । दाह आहन्तीति दार्वा-
घाटः ॥ चारौ वा ॥ चारुं आहन्तीति चार्वाघाटः चार्वाघातः ॥ कर्मणि
संपूर्वाच्च ॥ वर्णान् संहन्तीति वर्णसंघातः ॥ जायापत्योष्टक ॥ जायाप-
त्योरुपपदयोर्हन्तेष्टकप्रत्ययो भवति लक्षणवति कर्तरि ॥ जायां हन्तीति
जायाम् ना । पतिं हन्तीति पतिघ्नी स्त्री ॥ अमनुष्यकर्तृके च ॥ जायाम्
तिलकालकः । कपाले भ्रमरः । पतिघ्नी पादरेखा ॥ पाणिघताडघौ
शिल्पिनि निपात्येते ॥ राजघ उपसंख्यानम् ॥]

सूत्रम् । 'ख्युद् करणे' ख्युद् प्रथमैकवचनान्तम् । 'हसेपः सेल्लोपः' करणे सप्तम्येक-
पचनान्तम् । 'अ इ ए' । अकृतस्य निष्पादनं करणमुच्यते तस्मिन्नर्थे धातोः ख्युद्प्रत्ययो
भवति । रकारो गुमागमार्थः । टकार ईवर्थः । रु नम्रपूर्वः । अनम्रो नम्रः क्रियते अनेन
इति विप्रदे ख्युद्प्रत्ययः । यु । 'खिति पदस्य' इति खित्वान्गुम् । 'धमासप्रत्ययो' इति
विभक्तिलोपे गुमागमः । 'युवोरनाकौ' इति अनादेशः । 'खरहीनं०' 'कृत्तोंणो०' नपुंस-
कान्तम् । नम्रंकरणं धृतम् । एवम् अस्थूलः स्थूलः क्रियते अनेनेति स्थूलंकरणं दधि ।
रु स्थूलपूर्वः ॥

भजां विण् ॥ भजसहवहां कर्तरि विण् प्रत्ययो भवति णकारो वृद्धार्थः ॥
 वेः ॥ वेर्लोपो भवति ॥ भज सेवायाम् । अर्धं भजतीति अर्धभाक् । चोः कुः
 सुखभाक् । दुःखभाक् ॥ वह प्रापणे । भारं वहतीति भारवाद्-भारवाद्
 भारवाहौ भारवाहः । भारवाहम् भारवाहौ ॥ वाहो वौ ॥ वाहो वाकारस्यौकारो
 भवति शसादौ खरे परे । भारौहः भारौहा भारवाद्भ्याम् भारवाद्भिः ।
 इत्यादि ॥ सह मर्पणे । हो ङः । वावसाने । सहादेः सादिः इति सूत्रेण
 त्वरायास्तुरादेशः । त्वरां शत्रूणां वेगं सहतेऽसौ तुरापाह । साहेः पः सोऽङि ।
 तुरासाहौ तुरासाहः ॥ पृच्छतेर्विण् ॥ तत्त्वं पृच्छतीति तत्त्वप्राद् । अम्यूनि
 वहतीति अम्बुवादः । शसादौ तु अम्बूहः ॥ अन ङः ॥ अनकारादुत्तरस्य
 वाहो वाकारस्य उः स्यात् शसादौ खरे परे ॥ शालिवादः शाल्यूहः ॥

सूत्रम्—‘भजां विण्’ ॥ भजां पठ्योषहुवचनान्तम् । ‘स्वर०’ ‘मोऽनुस्वारः’ विण् प्रथमैक-
 वचनान्तम् । ‘ह्रस्वेपः०’ भजामिति । भजादीनां भज, वह, पह, शम्, इत्यादीनां धातूनां
 विण्प्रत्ययो भवति कर्तृकौ विषये । णकारो वृद्धार्थः ॥ भज सेवायाम् । भज् । अर्धपूर्वः ।
 अर्धं भजतीत्यर्धभाक् । विण्प्रत्ययः । वि । गित्वात् ‘अत उपधायाः’ इति वृद्धिः । अर्ध-
 भाज् वि इति स्थिते ॥ सूत्रम्—‘वेः’ ॥ पष्ठ्येकवचनान्तम् । ‘ङिति’ ‘ङस्य’ ‘लोर्वि०’ वेरिति
 विप्रत्ययस्य लोपो भवति । इत्यनेन विलोपः । प्रथमैकवचने ‘चोः कुः’ ‘ह्रस्वेपः सेर्लोपः’
 ‘वावसाने’ अर्धभाक् अर्धभाजौ अर्धभाजः इत्यादि । खीलिङ्गेऽप्येवम् । नपुंसके तु अर्ध-
 भाक् अर्धभाजी अर्धभाजि इत्यादि ॥

वह भारपूर्वः । भारं वहतीति विग्रहे विण् प्रत्ययः । वृद्धिः । विलोपः । प्रथमैकवचने
 ‘हो ङः’ ‘ह्रस्वेपः सेर्लोपः’ ‘वावसाने’ ङस्य ङः । भारपाद् भारवाह । मधुलिहशब्दप्र-
 क्रिया । शसादौ खरे तु विशेषः ॥ ‘वाहो वौ’ शसादौ खरे । वाह इति विण्प्रत्ययान्तस्य
 बहुधातोः शसादौ खरे परे वा इत्यक्षरस्य कृत्स्नस्य औकारो भवति वा इत्यस्य औ ‘औ
 औ औ’ भारौहः । भारौहा भारवाद्भ्यां ‘हो ङः’ ‘ङ्गवे जवाः’ ‘स्वरहीन०’ भारवाङ्गिरि-
 त्यादि । पह मर्पणे । ‘आदेः ण्यः स्रः’ सह विण्प्रत्ययः । वृद्धिः । वेर्लोपः । प्रथमैकवचने
 ‘हो ङः’ ‘साहेः पः सो ङि’ साहः पष्ठ्येकवचनान्तम् । पः प्रथमैकवचनान्तम् । सः पष्ठ्ये-
 कवचनान्तम् । ङि सप्तम्येकवचनान्तम् । सहधातोः सकारस्य पकारो भवति ङकारे परे
 रसे पदान्ते च । अनेन सस्य पः । ‘ह्रस्वेपः से०’ ‘वावसाने’ तुरां शत्रुवेगं सहते इति तुरा-
 पाह् इन्द्रः । तुरापाह् तुरासाहौ तुरासाहः । भकारादौ सुपि च तुरापाह्-त्वं तुरापाङ्गिः
 इत्यादिरूपाणि ज्ञेयानि ॥ अत्र केचित् तत्त्वं पृच्छतीति तत्त्वप्राद् इत्युदाहरणं पठन्ति ।
 तदत्र न युज्यते । अग्रे किञ्चित्साधिकारे साधितत्वात् इह तु भ्रमात् पठन्ति ॥

‘शमेरपि विण् वक्तव्यः ॥ मो नो धातोः । शम् दम् उपशमने । प्रकर्षेण
 शाम्यतीति प्रशान् प्रशामौ ॥’

शम उपशमे । शम् प्रपूर्वः । प्रकर्षेण शाम्यतीति प्रशान् । विणप्रत्ययः । वृद्धिः । वेर्लोपः । प्रथमैकवचने । 'सो नो धातोः' धातोर्मकारस्य नकारो भवति रसे पदान्ते च । इति मस्य नः । 'हसेपः सेर्लोपः' प्रशान् प्रशामौ प्रशामः । प्रशान्भ्यां प्रशान्मिः ॥

अभूततद्भावे कृभ्वस्तियोगे नान्नञ्चिवः ॥ अभूततद्भावेऽर्थे कृ भू अस् इत्येतेषु नान्नञ्चिवप्रत्ययो भवति ॥ संपद्यकर्तरीति चक्तव्यम् ॥ तेन अगृहे गृहे भवतीति गृहेभवति । चकारञ्चौ दीर्घ इति विशेषणार्थः । अथवा चकारः प्रत्ययभेदज्ञापनार्थः । चैः ॥

अभूततद्भावे कृभ्वस्तियोगे नान्नञ्चिवः न प्राक् भूतमभूतं तस्य तेनैव स्वात्मना भवनं तद्भावात् तस्मिन्नर्थे अतथाभावस्य तथाभावे सति कृ भू अस् इत्येतेषां प्रयाणां धातूनां मध्ये एकतरेण योगे नान्नञ्चिवप्रत्ययो भवति । चकारञ्च 'च्वौ दीर्घ ई चास्य' इति सूत्रविशेषणार्थः ॥

च्वौ दीर्घ ई चास्य ॥ च्वौ प्रत्यये परे अकारस्य ईकारादेशो भवति अन्यस्य स्वरस्य दीर्घो भवत्यव्ययवर्जितस्य ॥ अमिधुनं मिधुनं संपद्यमानं तथा करणं इति मिधुनीकरणम् । किम् ? पाणिग्रहणम् । व्यन्तसादव्ययम् अव्ययादिभक्तेर्लुक् । असहायः सहायः संपद्यमानस्तथा स्यात् इति सहायी स्यात् । अकृष्णः कृष्णः यथा संपद्यमानस्तथा करोतीति कृष्णीकरोति । हेतुकृतम् । अव्ययस्य न दीर्घत्वम् । अस्ति स्ति यथा संपद्यमानस्तथा स्यादिति स्ति स्यात् । संपद्यकर्तरि किम् । अगृहे गृहे भवतीति गृहेभवति । अलुक् कचित् इति विभक्तेरलुक् ॥

'च्वौ दीर्घ ई चास्य' च्वौ परे सति अकारव्यतिरिक्तस्वराणां दीर्घः आकारस्य च । यद्वा अस्य अवर्णस्य ईकारो भवति । उदाहरणम् । कृ मिधुनपूर्वः । अमिधुनं मिधुनं क्रियते इति विप्रदे । 'भावे युद्' यु । 'अभूततद्भावे' । अनेन मिधुनस्यामे च्विः । 'च्वौ दीर्घ ई चास्य' इति अकारस्य ईकारः । 'युवोरनाकौ' 'गुणः' 'स्वरहीनं' 'वेर्लोपः' 'क्तेर्नो णो' भावत्वान्नपुंसकलिङ्गत्वम् कुलशब्दवत् । एवं मिधुनीकरोति मिधुनीभवति मिधुनीस्यात् । मृ शुक्रपूर्वः । अशुक्रस्य शुक्रभवनं शुक्रोभावः । घञ् । 'घञ् मावे' अ । झित्वाद्गृद्धिः । 'ओ आय्' 'स्वरहीनं' च्विः । अकारस्य ई । 'वेर्लोपः' अत्र भूयोत्र च्विः । 'स्वार्वि' अस् भुवि । विधिसंभावनयोः यात् । 'अप् कर्तरि' 'अदादेर्लुक्' 'नमसोऽस्य' इत्यलोपः । सहायपूर्वः । असहायः सहायः स्यादिति विप्रदे च्विप्रत्ययः ई चास्य । 'चैः' इति लोपः । सहायी स्यात् क्रियापदम् । अत्र अस्ययोगे च्विः । कृ हेतुपूर्वः । अहेतुर्हेतुतया कृतं हेतुः सहायः स्यात् क्रियापदम् । अत्र अस्ययोगे च्विः । कृ हेतुपूर्वः । अहेतुर्हेतुतया कृतं हेतुः कृतम् । 'कृकवत्' तप्रत्ययः । च्विप्रत्ययः । 'च्वौ दीर्घः' इति दीर्घः । चकारस्य ऊकारः । नपुंसकान्तम् ॥

च्वौ सलोपश्च ॥ अरुस् मनस् महस् चेतस् रजस् इत्यादीनां सकारस्य लोपो भवति च्वौ प्रत्यये परे ॥ द्वौ नर्गौ प्रकृतार्थमनुसरतः । उत्सुकं मनो

क्तव्यः ॥ वक्त्यनया सा वाक् वा उच्यते अनया सा वाक् ॥ प्रच्छ
शीप्सायाम् । तत्त्वपूर्वः । तत्त्वं पृच्छतीति तत्त्वप्राद् । छशपराजादेः षः ॥ द्वोः
शब्दवाच्यो किति डिति ह्रस्वे परेऽनुनासिके कौ च ॥ तेन तत्त्व-
प्राच्छौ(शौ) तत्त्वप्राच्छः(शः) ॥ एज् स्तुतौ । आयतं स्तौतीति आयतस्तुः ॥
मुद् गतौ । कटं प्रवतेऽसौ कटभूः ॥ जु गतौ । ज्वतेसौ जूः । सुप् श्रयतीति
सुथ्रीः । वा सुप् श्रीर्यस्यासौ सुथ्रीः । श्रयन्ते जना यामिति श्रीः ॥

सूत्रम्—‘ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्’ ॥ ह्रस्वस्य पष्ठयेकवचनान्तम् । ‘ह्रस्व’ पिति सप्तम्ये-
कवचनान्तम् । ‘स्वरहीनं’ तुक् प्रथमैकवचनान्तम् । ‘ह्रस्वः सेल्लो’ पिति कृति परे
ह्रस्वस्य स्वरस्य तुगागमो भवति । अनेन धातोः पुरस्तुगागमः । किपः सर्वापहारी लोपः इति
किप्लोपः । प्रथमैकवचने ‘ह्रस्वः सेल्लोपः’ कर्ममित्यत्र ‘नाम्नो नो’ कर्मकृत् । एवमात्रं चिनो-
तीत्यभिचित् । चिन् चयने ॥ देवान् स्तौतीति देवस्तुत् । एज् स्तुतौ । ए । ‘आदेः षः
जः’ ‘निमित्ताभावे’ इति ढस्य तः । देवपूर्वः । किप्रत्ययः । तुगागमः । किपः सर्वापहारी
लोपः ॥ पा पाने । सोमपूर्वः । किप्रत्ययः । सोमं पिबतीति सोमपाः । अत्र दीर्घत्वात्
तुगागमः । प्रथमैकवचने ‘सोर्वि’ ॥ ढशिर् प्रेक्षणे । सर्वपूर्वः । सर्वं पश्यतीति सर्वदृक् ।
किप्रत्ययः । किपः सर्वापहारी लोपः । ‘विशाम्’ इति शस्य कः । प्रथमैकवचने । ‘ह्रस्वः
से’ सर्वदृक् सर्वदृशौ इत्यादि ॥ भिन्धातुः सेवायाम् । भिः सुपूर्वः । सुप् श्रयतीति
विग्रहे किप् ॥ ‘वचिप्रच्छयाय’ इति । प्रच्छ, वच, स्तु, कटप्, जु, श्रीणां दीर्घता भवति
चकारात् प्रच्छः सप्तसारणाभावः । इति स्वरस्य दीर्घः । किप्लोपः । सुथ्रीशब्दात्प्रथमै-
कवचने । ‘सोर्वि’ ॥ प्रच्छ शीप्सायाम् । प्रच्छ तत्त्वपूर्वः । किप्रत्ययः । ‘प्रच्छादे’ ।
इति दीर्घः । ‘संयोगान्तस्य लोपः’ ‘छशपराजादेः षः’ ‘यो ढः’ ‘ह्रस्वः से’ ‘वावसाने’
तत्त्वं पृच्छतीति तत्त्वप्राद्-तत्त्वप्राद् तत्त्वप्राच्छौ(शौ) तत्त्वप्राच्छः(शः) ॥

नहिधृतिव्यधिवृत्तिरुचिसहितनियु कियन्तेषु पूर्वपदस्योपसर्ग-
स्यान्ते दीर्घा वाच्यः ॥ णद् बन्धने । आदेः णः लः । नहो धः । उप
समीपे नहतीति उपानत् ॥ नितरां वर्ततेऽसौ नीधत् ॥ व्यध ताडने । ग्रहां
क्रिति च । मर्माणि विध्यतीति मर्मावित् ॥ धृष धृष्टौ । प्रकर्षेण धर्पतीति
प्राधृद् ॥ रुच दीप्तौ । नितरां रोचतेऽसौ नीरु ॥

णद् बन्धने । नद् उपपूर्वः । उपनहते पादयोरित्युपानत् । किप् प्रत्ययः । किं पि परे
नहर्धातोः पूर्वस्य उपसर्गस्य दीर्घता च वक्तव्या । किप्परे इति पाठे किप् परो यस्मात् स
किप्परः इदं नहिधातो परे उपसर्गस्य दीर्घता वक्तव्या । प्रथमैकवचने ‘नहो धः’ ह्रस्व
धः । ‘वावसाने’ उपानत् उपानद् उपानदौ इत्यादि ह्रस्वान्तस्तीति ॥ चकारात् प्राधृद् ।
प्रधर्पतीति प्राधृद् । मर्मावित् । नीरुक् इत्यादावपि दीर्घता ॥ नहरेत्युपलब्धतात् नदि धृति
धृति व्यधि सहि सनयः गृह्यन्ते ॥

गमयमूनमूहनन्तनादीनां किपि जमस्य लोपो वाच्यः क्यपि वा ॥
 तुक् । परितः तनोतीति परितत् ॥ कटं चिकीर्षतीति कटचिकीः । चिकी-
 र्षतेः किप् । यतः इत्यकारलोपः । दोषाम् इति पस्य रेफः । रिलोपो दीर्घश्च
 इति मध्यमरेफस्य लोपः नतु संयोगान्तस्य लोपः । रसे पदान्ते चेति
 चकाराद् ॥ रात्सस्य । स्रोर्विसर्गः । कटचिकीर्षां कटचिकीर्षः ॥
 बह प्रापणे । यजां यवराणाम् । अनो बहतीति अनङ्गान् ॥ कियन्ते चत्-
 नसो ङान्तादेशो वाच्यः ॥ अनङ्गाहो अनङ्गाहः ॥
 राजृ दीप्ता । मो राजि समः कौ । सम्यक् राजतेऽसां सम्राट् ॥ ध्यं चिन्ता-
 याम् ॥ ध्यायतेः किपि संप्रसारणं दीर्घता च वक्तव्या ॥ सुष्ठु ध्याय-
 तीति सुधीः ॥ द्युतिगमिजुहोमीनां किपि कचित् द्वित्वं वाच्यम् ॥
 हसादिः शेषाभावः ॥ द्योततेः कचित्पूर्वस्य किपि संप्रसारणं
 वाच्यम् ॥ द्योततेऽसां दिद्युत् । गच्छति उत्पत्तिश्चितिलयान् प्राप्नोतीति
 जगत् ॥ जुहोतेर्दीर्घश्च । जुहोत्यनया सा जुहूः ॥

४ कटपूर्वः । कटं चिकीर्षतीति विग्रहे । 'इच्छायां०' इति सप्रत्ययः । 'से दीर्घः' 'भूत
 इ' किर् । द्वित्वम् । 'पूर्वस्य', 'हसादिः शेषः' रलोपः । 'जुहोषुः' चिकिर् । 'ध्वोर्विहते'
 इति दीर्घः । 'किलात्पः सः०' कटं चिकीर्ष भग्रे किप् । 'यतः' इति सप्रत्ययस्य अकारस्य
 लोपः । किपः सर्वापहारी लोपः । 'दोषां रः' 'रिलोपो दीर्घश्च' 'स्रोर्वि०' एवं सापयन्ति ॥
 ध्ये चिन्तायाम् । ध्ये सुपूर्वः । सुष्ठु ध्यायति इति सुधीः कियप्रत्ययः । ध्यायतेः ध्ये
 चिन्तायामित्यस्य धातोः किपि परे संप्रसारणं भवति दीर्घस्य(?) दीर्घ ईकारः । ध्ये इत्यस्य
 ॥ किप्लोपः । प्रथमैक्यवचने 'स्रोर्वि०' सुश्रीशब्दवत् ॥

दशोष्टक्सकौ चोपमाने कार्ये ॥ दशोर्धातोः सर्वादिषु टक्सकौ प्रत्ययौ
 भवत उपमाने कार्ये सति ॥ चकारात् किप् वक्तव्यः ॥ आ सर्वादेः ॥
 एतेषु प्रत्ययेषु परेषु सर्वादेः पूर्वस्य देरात्वं भवति ॥ दशिर् प्रेक्षणे । अन्य
 इव दश्यतेऽसौ अन्यादृशः । छत्रपराजादेः पः । पद्मोः कः से । किलान् ।
 अन्यादृक्षः अन्यादृक् । स इव दश्यतेऽसां तादृशः-तादृक् । य इव दश्यतेऽसौ
 यादृक्षः यादृक् । एष इव दश्यतेऽसां एतादृशः-एतादृक्षः एतादृक् ॥

सूत्रम्—'दशोष्टक्सकौ चोपमाने कार्ये' ॥ दशेरिति दशिशब्दस्य पञ्चन्येक्यवचनान्तम् ।
 'डिति' 'दस्य' 'स्रोर्वि०' टक् च सक् च टक्सकौ प्रथमाद्विवचनान्तम् । 'स्वरहीनं०'
 पश्चात् 'विसर्जनीयस्य सः' 'द्युमिः द्युः' च प्रथमैक्यवचनान्तम् । 'अच्यया०' उपमाने सप्त-
 म्येक्यवचनान्तम् । 'अ इ ए' कार्ये सप्तम्येक्यवचनान्तम् । 'अ इ ए' सिद्धम् । दशोर्धातोः
 टक्सकौ प्रत्ययौ भवतः । चकारात् तृतीयरूपे कियप्रत्ययो भवति कार्ये कर्मोक्तौ उपमाने
 वाच्ये सति । दश् अन्यपूर्वः । अन्य इव दश्यत इति विग्रहे एकत्र टक् प्रत्ययः । टकारा-

नुबन्धः 'प्रितः' इति कार्यार्थः । ककारो गुणनिषेधार्थः ॥ सूत्रम्—'आ सर्वादेः' ॥ आ प्रथ-
मैकवचनान्तम् सांकेतिकम् । सर्वादेः पष्ठ्यैकवचनान्तम् । 'ङिति' 'ङस्य' एतेषु टक् सक्
किप् सप्रत्ययेषु परेषु सर्वादेः सर्वादिगणस्य पूर्वपदस्य ढेरात्वं भवति । 'स्वरही०' प्रथमै-
कवचने 'स्रोर्वि०' अन्यादृशः । द्वितीये सकृप्रत्ययः । ढेरात्वम् । 'दिशाम्' इति शस्य कः ।
'किलात्पः सः०' 'कपसंयोगे क्षः' प्रथमैकवचने । 'स्रोर्विसर्गः' अन्यादृशः । तृतीयरूपे
किप्प्रत्ययः । ढेरात्वम् । किप्लोपः । प्रथमैकवचने 'दिशाम्' 'हसेपः सेर्लोपः' अन्यादृक् ।
दित्त्वादीप् । अन्यादृशी ॥ एवं स इव दृश्यते इति सादृशः तादृशः सादृक् । तद्वपूर्वः ।
'आ सर्वादेः' ॥

किमिदमः कीश् ॥ किमृशब्दस्य इदमृशब्दस्य च कीश् ईश् इत्ये-
तावादेशौ भवतः टगादिषु प्रत्ययेषु परेषु ॥ शकारः सर्वादेशार्थः । क इव
दृश्यतेऽसौ कीदृशः-कीदृक्षः-कीदृक् । अयमिव दृश्यतेऽसौ ईदृशः-ईदृक्षः-
ईदृक् । ईदृशी चार्ता । सर्वादित्वाङ्गैरात्वम् ॥ भवदादिषु दृशेष्टकारादयः
पूर्वस्य टेर्दीर्घता च वक्तव्या ॥ भवानिव दृश्यतेऽसौ भवादृशः-भवादृक्षः-
भवादृक् । चकारात् एतेषु प्रत्ययेषु परेषु समानशब्दस्य सो वाच्यः । समान
इव दृश्यतेऽसौ सदृशः-सदृक्षः-सदृक् ॥ अदसोऽन् आदेशः ॥ अदस्-
शब्दस्य टगादिषु सत्सु अम् आदेशो भवति किति परे ॥ असाविव दृश्य-
तेऽसौ अमादृशः-अमादृक्षः-अमादृक्-ग् ॥ प्रत्ययोत्तरपदयोः परतो युष्म-
दस्मादोरेकत्वे त्वत् मत् इत्येतावादेशौ भवतः ॥ त्वमिव दृश्यतेऽसौ
त्वादृशः-त्वादृक्षः-त्वादृक्-ग् । अहमिव दृश्यतेऽसौ मादृशः-मादृक्षः-
मादृक्-ग् । यूयमिव दृश्यतेऽसौ युष्मादृशः-युष्मादृक्षः-युष्मादृक् । वयमिव
दृश्यतेऽसौ असादृशः-असादृक्षः-असादृक् । टकारानुबन्धत्वादीप् । तादृशी ।
यादृशी । एतादृशी । त्वादृशी । मादृशी । अन्यादृशी । युष्मादृशी ।
असादृशी । भवादृशी इत्यादि ॥

सूत्रम्—'किमिदमः कीश्' ॥ किं च ईद् च किमिदम् तस्य पष्ठ्यैकवचनान्तम् । 'स्रो-
र्वि०' । की च ई च की कीपूर्वः शः शकारोऽनुबन्धः उभयत्रापि युज्यते । कीश् प्रथमैकव-
चनान्तम् । 'हसेपः से०' ॥ केचित्तु 'किमिदमः कीशीश्' एवं सूत्रं पठन्ति । एतेषु प्रत्ययेषु
परेषु धातोः पूर्वयोः किम् इदम् शब्दयोः कीश् ईश् इत्येतावादेशौ भवतः यथासंख्येन ।
किम् शब्दस्य कीश् । इदम् शब्दस्य ईश् । शकारः सर्वादेशार्थः । दृश् किम्पूर्वः । क्रमेण
टक्सक्किप्प्रत्ययाः । क इव दृश्यत इवि विमहे किमः की आदेशः । कीदृशः कीदृक्षः
कीदृक् । शेषं प्राग्वत् ॥ एवम् इदम् पूर्वः । इदमः ई आदेशः । अयमिव दृश्यते ईदृशः
ईदृक्षः ईदृक् ॥

भवदादिषु प्राक्पदैषु सत्सु इषार्थे उपमानार्थे दृशेर्धातोः टक्सक्किप्प्रत्यया भवन्ति ।
पूर्वपदस्य ढेरात्वं भवतीत्यर्थः । भवानिव दृश्यते भवादृशः । भवादृक्षः । भवादृक् ।

कृदन्ते कर्त्र्याः १]

अहमिव दृश्यते इति मादृशः मादृक्षः मादृक् दृश् अस्मत्पूर्वः । 'त्वन्मदेकत्वे' इति भवादेशे सौ कृते पञ्चाद्वेराकारः । एवं त्वमिव दृश्यत इति त्वादृशः त्वादृक्षः त्वादृक् ॥ चकारात् समान इत्यस्य स आदेशः । समान इव दृश्यत इति सदृशः सदृक्षः सदृक् । घयमिव दृश्यत इत्यास्मादृशः अस्मादृक्षः अस्मादृक् । यूयमिव दृश्यत इति युष्मादृशः ॥

गिनिरतीते ॥ धातोरतीते काले शीलेऽर्थे च गिनिप्रत्ययो भवति ॥ करणे उपपदे यजेर्गिनिर्वाच्यः ॥ इनां शौ सौ । अग्निष्टोमेन श्याज इति वा अग्निष्टोमेन अयाक्षीत् इति अग्निष्टोमयाजी । वा अग्निष्टोमं यष्टुं शीलं यस्य सः अग्निष्टोमयाजी । अथाद्वं भुङ्क्ते इत्येवंशीलः अथाद्वभोजी । अर्थं भुङ्क्ते इत्येवंशीलः अर्थभोजी । सुखभोजी । उष्णं भुङ्क्ते इत्येवंशीलः वा भुक्तवान् इति उष्णभोजी ॥ हनो घत् ॥ हन्तेर्निन्दायां गिनिर्वाच्यः ॥ पितरं जघान वा अवधीत् इत्येवंशीलः पिदृघाती । दण्डिन् शब्दवद्रूपं ज्ञेयम् ॥ कर्तुर्युपमाने गिनिर्वाच्यः ॥ अभ्र इव पततीति अभ्रपाती । मत्त इव करोतीति मत्तकारी । हंस इव गच्छतीति हंसगामी । स्त्री चेद् हंसगामिनी । ईप् ॥

सूत्रम्—'गिनिरतीते' ॥ गिनिः प्रथमैकवचनान्तम् । 'लोर्वि०' । अतीते सप्तम्यैकवचना-
न्तम् । 'अ इ ए' पञ्चात् 'नामिनोरः' 'स्वरहीनं०' । धातोरतीते गतकाले गिनिप्रत्ययो भवति ।
शीले स्वभावेऽर्थे । गिनिरित्यत्र णकारो वृत्त्यर्थः । इकारः प्रत्ययभेदज्ञापनार्थः ॥ द्वादश-
णम् । यज् अग्निष्टोमपूर्वः । अग्निष्टोममिष्टवान् यष्टुं शीलमस्येति वा अग्निष्टोमयाजी ।
गिनिरित्यस्यः इन् । गित्वाद्बुद्धिः । 'स्वरहीनं' 'इनां शौ सौ' 'हस्तेपः से०' 'नाप्नो नो०'
दण्डिन् शब्दवत्प्रक्रिया ॥

किप्कनिब्धः ॥ धातोरतीते काले शीलेऽर्थे च किप् कनिप् डा इत्येते प्रत्यया इव भवन्ति ॥ किप् ॥ वृत्रं ब्रह्म भूषण एतत्पूर्वकादेव हन्तेः किप् स्यात् ॥ अतीते काले एव । वृत्रं हतवानिति वृत्रहा । ब्रह्महा । भूषणहा । अन्यत्र शत्रुघातीयत्र गिनिः । शत्रुं हन्तीत्येवंशीलः शत्रुघाती । सुष्टु करोति साऽसौ सुकृत् । कर्मकृत् । पापकृत् । पुण्यकृत् । शास्त्रकृत् । सोमं सुनोति साऽसौ सोमसुत् । अग्निं चिनोति साऽसौ अग्निचित् । इत्येते किपन्ताः ॥ कनिप् । युधि संप्रहारे । राजानं युज्यते साऽसौ राजयुज्वा । राजानं करोतीत्येवंशीलः राजकृत्वा । सह युज्यते साऽसौ सहयुज्वा सहकृत्वा ॥ पुज् प्राणिप्रसवे । कनिप् तुक् । किच्चाद्गुणभावः । सुनोति साऽसौ वा सुत्वान् इति सुत्वा । स्तुता । यजति यज्वा । पारमद्राक्षीत् इति पारदृक्षा । इत्येते कनिपन्ताः ॥

१ सूत्रम्—‘किञ्चनिष्ठाः’ ॥ प्रथमावहुवचनान्तम् । ‘सवर्णे०’ । ‘स्रोर्वि०’ । वृत्तिः सुगमा । हन् हिंसागलोः । हन् वृधपूर्वः । वृधामुरं हत्वानिति विग्रहे किप्प्रत्ययः । किपः सर्वापहारी लोपः । प्रथमैकवचने ‘इनां औ सौ’ ‘ह्रसेपः से०’ ‘नाम्नो नो०’ वृत्रहा वृत्रहणौ । एवं वृत्रहा वृणहा । पूर्वं किप्प्रत्ययो वनिप्प्रत्ययश्च चर्तमानकाले उक्तः । अत्र तु अतीते काले इति न पौनरुक्त्यमित्यादि । यज् वनिप्प्रत्ययः । वन् । ‘स्वर०’ यज्जन् प्रथमैकवचने ‘नोपधायाः’ ‘ह्रसेपः से०’ ‘नाम्नो नो०’ इष्टवानिति यज्वा । यज्वानौ ॥

जनी प्रादुर्भावे ॥ सप्तम्यां जनेर्ङः ॥ सप्तम्यां जनेर्धातोर्ङः प्रत्ययो भवति अतीते काले ॥ सरसि जायते तत् सरसिजं पद्मम् । अलुक् कश्चित् । सरसि जातं सरोजम् । संस्कारजः । अजः । द्विजः ॥ परितः खाता इति परिखा । प्रकर्षेण जायते स्मेति प्रजा । सर्वं गतवान् इति सर्वगः वा सर्वं गच्छति साऽसौ सर्वगः ॥ गै शब्दे । सामं गीतवान् गायति साऽसौ सामगः ॥ इति उप्रत्ययान्ताः ॥ इति कर्त्रर्थप्रक्रिया ॥ १ ॥

जनी प्रादुर्भावे । जन् सरसिपूर्वः । उप्रत्ययः । अ । डित्वाट्टिलोपः । ‘स्वरहीनं०’ सरसि जातं सरसिजम् । ‘अलुक् कश्चित्’ इति सप्तम्या अलुक् । नपुंसके पुलशब्दवत् । हा अवयोधने । हा सर्वपूर्वः । उप्रत्ययः । टिलोपः । ‘स्वरहीनं०’ प्रथमैकवचने ‘स्रोर्वि०’ सर्वं ज्ञातवानिति सर्वज्ञः ॥ गच्छ गतौ गम् सामन्पूर्वः । सामवेवं गतवान् ज्ञातवान् । गीतवानिति विग्रहे ये गत्यर्थास्ते ज्ञानार्था इति उप्रत्ययः टिलोपः ‘स्वरहीनं०’ ‘नाम्नो नो०’ सामगः । एवं सर्वत्र गतवान् सर्वगः ॥

निष्ठाधिकारप्रक्रिया २

अथ निष्ठाधिकारप्रक्रिया ॥ क्तक्तवत् ॥ धातोरतीते काले क्तक्तवत् प्रत्ययो भवतः ॥ भावकार्ययोः क्तः । क्तवतुः कर्तर्येव ॥ कृतो घटः । कृत-यान् घटम् । उकावितौ । उर्जुमर्थः ॥ ण्णा शौचे । स्नायते स तत् स्नातं स्नया । आगम्यते स तत् आगतम् । स्थीयते स तत् स्थितं देवदत्तेन । भावस्यैकत्वादेकवचनं नपुंसकत्वं च । भावे नपुंसकता ॥

अन्तः प्रान्तेऽन्तिके नाशे स्वरूपे च मनोहरे ।

धात्वर्थः केवलः शुद्धो भाव इत्यभिधीयते ॥ ८ ॥

क्रियते साऽसौ कृतः कटस्तेन । स कटं कृतवान् । करोति साऽसौ कृतवान् । कृष्णः सर्वं कृतवान् । त्रितो जुम् इति जुमागमः ॥

अथ निष्ठाप्रक्रिया ॥ सूत्रम्—‘क्तक्तवत्’ ॥ क्तवत् क्तवतुश्च क्तक्तवत् प्रथमाद्विषयनान्तम् । ‘औ यू’ ‘सवर्णे०’ ॥ धातोरतीते क्त क्तवतु इत्येतौ प्रत्ययो भवतः । तत्र क्तप्रत्ययो भावे कर्मणि च भवति, क्तवतुश्च कर्तरि । फकारो गुणप्रतिषेधार्थः । अकारि इति कृतः । क

कप्रत्ययः । त । प्रथमैकवचने 'सोर्वि०' कृतः घटः कारुकेण । अत्र कर्मणि क्तः ॥ कृ ।
कवतुः । उकारो नुन्विधानार्थः तवत् प्रथमैकवचने । 'त्रितो नुम्' अत्रसोः सौ दीर्घः'
'ह्रस्वः सेल्लोपः' 'संयोगान्तस्य लोपः' ॥ चकार इति कृतवान् । 'हितः' । स्त्रीचेत् कृतवती ।
अत्र कर्तरि क्तवतुः ॥

गत्यर्थादकर्मकाच्च कर्तरि क्तः ॥ गत्यर्थादकर्मकाच्च कर्तरि क्तप्रत्ययो
भवति ॥ चाद्भावकर्मणोरपि ॥ [लोपस्तनुदात्ततनाम् । गच्छति स इति
गतः ॥ स्यामी । तिष्ठति स इति स्थितः । कृतः ।] अटति स इति अटितः ॥ ..
शम् दम् उपशमे ॥ अमान्तस्य कृति श्रसे दीर्घः ॥ अमान्तस्य धातो-
दीर्घो भवति कृति श्रसे परे किपि वा ॥ शाम्यति स इति शान्तः । ..
दान्यति स इति दान्तः ॥ डुवम् उद्गिरणे । यमति स इति वान्तः ॥

सूत्रम्—'गत्यर्थादकर्मकाच्च कर्तरि क्तः' ॥ गतिरर्थो यस्य सः गत्यर्थः तस्मात् पञ्चम्येक-
वचनान्तम् । 'डसिरत्' 'सवर्णे दीर्घः०' न विद्यते कर्म यस्येत्यकर्मकत्वात् । पञ्चम्ये-
कवचनान्तम् । 'डसिरत्' मध्ये । 'चपा अवे०' 'स्वरहीनं' च प्रथमैकवचनान्तम् ।
'अव्यया०' पश्चात् 'स्तोः शुभिः शुः' 'स्वरहीनं' कर्तृवैति कर्तृशब्दस्य सप्तम्येकवचना-
न्तम् । 'डौ' इत्यद् । 'स्वरहीनं' क्तः प्रथमैकवचनान्तम् । 'सोर्वि०' ॥ गम् क्तः । त ।
'लोपस्तनुदात्ततनाम्' इति मलोपः । देवदत्तेन आगतमत्र भावे क्तः । नपुंसकलिङ्गे भावे
विहितस्य क्तप्रत्ययस्य नपुंसकलिङ्गता च ॥ घा 'आवेः ण्यः क्तः' स्या क्तप्रत्ययः । 'स्यामी'
इति ह्रस्व इकारः । देवदत्तेन स्थितम् ॥ गत्यर्थो धातुः 'अट गतौ' इत्यादिः । अकर्मकश्च
लज्जासत्तादिः । एवं द्विविधादपि धातोः कर्तरि क्तप्रत्ययो भवति । उदाहरणम् । अट
क्तप्रत्ययः । 'कृतः' इतीडागमः । अटितशब्दान् प्रथमैकवचने 'सोर्वि०' । अत्र गत्यर्थत्वात्
क्तप्रत्ययः ॥ घा स्या क्तः । 'स्यामी' इति इकारः । स्थितः । अत्र अकर्मकत्वात् क्तः ॥
शम् दम् उपशमे । शम् क्तप्रत्ययः । 'शमां दीर्घः' 'तश्चापदान्ते०' शान्तः । एवं दम्धातोः
वान्तः ॥ डुवम् । वान्तः । अकर्मकत्वात्कर्तरि क्तः ॥ मदेन दीर्घता, तेन मत्तः इति रूपम् ॥

यस्य कचिद्विकल्पेनेद् तस्य निष्ठायां नेद् वाच्यः ॥ [गुप्तः गुप्त-
वान्] ॥ श्लिप्शीङ्स्थाआसश्रिवसृजनरुहजीर्यतीनां सोपसर्गत्वेन
सकर्मकाणामपि कर्तरि क्तो वाच्यः ॥ रमामाश्लिप्यति सेति आश्लिष्टः
हरिः । हरी रमामाश्लिष्टः ॥ शेषमधिशिष्ये इति अधिशयितः । को ? विष्णुः ।
शेषमधिशयितो विष्णुः । स्वर्गमधितृष्ठावित्यधिष्ठितः । स्वर्गमधिष्ठितः ॥ अधि-
शीङ्स्थासां कर्म ॥ उपासांचके इति उपासितः भक्तो हरिम् । भक्तो हरि-
मुपासितः ॥ आश्रयति स इति आश्रितः ॥ एकादशीमुपोवास इति उपो-
षितः वा हरिदिनमुपोवास इति उपोषितः ॥ वसिष्ठुघोरिद् ॥ आभ्यां

। नित्यमिद् स्यात् ॥ घसादेः पः ॥ राममनुजज्ञे इति अनुजातोऽच्युतः तमनु-
जातः ॥ वृषमारुरोह इति आरूढः शिवः ॥ जृष्वयोहानौ । 'ऋत इ' ।
'द्योर्वि हसे' जगत् अनुजजार इति अनुजीर्णोऽच्युतः । जगदजीर्णो
वासुदेवः ॥ रः ॥ रेफादुत्तरस्य क्तस्य नो भवति । णत्तम् ॥ पक्षे तेन
रमाश्लिष्टा हरिणा इत्यादि ज्ञेयम् ॥

'वसिष्ठधोरिद्' इति । यद्यपि वसिष्ठधौ एतौ द्वौ धातू अनुदासौ अनिदौ कथितौ
तथापि तयोरिडागमः । वस निवासे । कप्रत्ययः । संप्रसारणम् । 'वसिष्ठधोरिद्' इतीडा-
गमः । 'घसादेः पः' । अवात्सीदिति उपितः ॥ एवं क्षुध् वृषुधायाम् । क्षुधितः । भिष्वप्
क्षये । 'आदेः णः क्तः' स्वप् कप्रत्ययः । संप्रसारणम् । सुप्तम् ॥

क्तो वा सेट् ॥ उकारोपधान्मृपथ परः सेट् क्तः प्रत्ययः किद्वा भवति ॥
दिद्युते तत् द्युतितम् । द्योतते स तत् द्योतितम् । प्रकर्षेण दिद्युते साऽसौ
प्रद्युतितः । प्रकर्षेण द्युतं प्राप्तः वा प्रद्योतते साऽसौ प्रद्योतितः ॥ मृप
धान्तौ संपूर्वः । सम्भक् ममृषे तत् संमृषितं-संमर्षितम् ॥ उदयं प्राप्तः
उद्यते साऽसौ उदितः । रोदनं प्राप्तः रोदितः वा रोदिति साऽसौ रोदितः
रुदितः ॥ मृष्यते साऽसौ मोषितः-मृषितः ॥ ग्रहां कृति च । गृक्षते साऽसौ
गृहीतः ॥ नुद्यते स इति नोदितः-नुदितः । वेदितः-विदितः ॥ शीङ्-
खिदिमिदिक्षिदिधृपुपूढः क्षेमार्थं ॥ एभ्यः परौ सेटौ क्तकवत्
प्रत्ययौ कितौ न भवतः ॥ पूढो वा क्तः सेट् ॥ पूढः परस्य क्तप्रत्यय-
स्वेद्वा भवति ॥ पूङ् शोधने । पुपुवेऽसौ पवितः पूतः ॥ शिश्येऽसौ शयितः ॥

सूत्रम्—'क्तो वा सेट्' ॥ क्तः प्रथमैकवचनान्तम् । 'द्योर्वि०' । वा प्रथमैकवचनान्तम् ।
'अव्यया०' 'ह्ये' 'उ ओ' सेट् । सट् इडा वर्तमानः सेट् प्रथमैकवचनान्तम् । 'हसेवः
सेलोपः' ॥ इदसहितः कप्रत्ययो भवति कित्वे सत्यपि विकल्पेन कित्वं कल्पनीयम् ।
कित्वाद्गुणप्रतिषेधः । यत्र कित्वं न तत्र गुणो भवति । द्युत् दीप्तो । द्युत् प्रपूर्वः । कर्तरि
क्तः । 'कृतः' इतीडागमः । एकत्र कित्वाभावः तत्र गुणः । 'उपधाया लघोः' कित्वपक्षे
गुणाभावः । प्रद्योतितः प्रद्युतितः ॥ रुदिद् अश्रुविमोचने । रुद् रोदितः रुदितः ॥ सुप
स्तेये । मोषितः । मृषितः । एवं नोदितः । नुदितः । वेदितः विदितः ॥ मद् । 'क्तकवत्'
इति कप्रत्ययः । 'ग्रहां कृति च' इति संप्रसारणम् । 'कृतः' इतीडागमः । 'ईदो महाम्'
इति इकारस्य ईकारः । 'स्वरहीनं०' प्रथमैकवचने 'द्योर्वि०' गृहीतः ॥

द्युतः ॥ उपर्णान्तात् ऋपर्णान्तात् धिथ्रियश्च धातोः परस्य कित्प्रत्ययस्य
वसादेः इद् न भवति ॥ वभूवेत्यसौ वा भवति स इति भूतः ॥ शु स्तुती ।

नौति स इति नुतः ॥ घृब् वरणे । ववार इति घृतः ॥ श्रयते स इति
श्रितः ॥ श्रयतेः संप्रसारणस्य दीर्घः ॥ अशिथियदिति श्रूतः ॥

सूत्रम्—‘घृतः’ ॥ पष्ठयेकवचनान्तम् । एकपदम् । ‘घुः से’ इति सूत्रात् घुरित्यनुवर्तते ।
कापि ‘घृश्रिन् कितः’ इति सूत्रं दृश्यते । उवर्णान्तात् ऋवर्णान्तात् श्रिन् सेवायाम् इत्य-
स्माच्च धातोः परस्य कितः ककारेतः प्रत्ययस्य इडागमो न भवति । ‘भू गत्यार्थोदकर्मका०’
इति कप्रत्ययः । प्रथमैकवचने ‘स्रोर्वि०’ ॥ घृब् वरणे । कप्रत्ययः । ‘प्रथमैकवचने
‘स्रोर्वि०’ ॥ श्रिन् सेवायाम् । श्रि कप्रत्ययः ॥ अमायि इति भूतः । अवादि प्रियते स्य
इति घृतः । अमायि इति श्रितः । अत्र रूपप्रत्ययेऽपि उवर्णान्तात् ऋवर्णान्तात् श्रिन्
धातोरिति वचनात् ‘कृतः’ इति सूत्रेण प्राप्तस्य इटो निषेधः । एवं नुतः मृतः ॥

आदीदितः ॥ आदितः ईदितश्च परस्य क्तस्येद् न भवति ॥ जीतां तक्
(क्ते) वर्तमानेऽपि ॥ जीतां धातूनां मतिबुद्धिपूजार्थानां च वर्तमानेऽपि
तक् (क्त) प्रत्ययो भवति ॥ अपिशब्दात् भावकर्मणोरपि ॥ वस्तस्य नो
दश्च ॥ दकारादुत्तरस्य कितस्तस्य नत्वं भवति ॥ चकारादकारस्य नकारो
भवति ॥ जिमिदा स्नेहे ॥ आदितः कर्मणि निष्ठा कर्तरि च वाच्यः ॥
मिघते तत् मित्रं । मित्रमन्त्रं तैलेन वर्तते ॥ भावे कर्तरि चादितः
क्तस्येद् वा वाच्यः ॥ मिदेर्गुणः ॥ मेघतेऽसौ मेदितः । मिघते तत्
मेदितम् । हाद आहादने ॥ निष्ठायां हृस्यो वाच्यः ॥ हादतेऽसौ
हन्नः ॥ जिघ्रिदा गात्रप्रक्षरणे हादने च । आपासेन प्रस्विघतेऽसौ प्रस्विन्नः ।
प्रस्वेदितः । स्वेदितं तेन ॥ जिघ्रिदा संचूर्णने । स्विघतेऽसौ स्विष्णः ।
स्विघते तत् स्वेदितं तेन ॥ जिघृषा प्रागल्भ्ये । स्वादिषु । घृष्णोतीति
धर्षितः-घृष्टः ॥ मन्यतेऽसौ मतः ॥ बुध अवगमने । घुष्यतीति घुद्रः ॥ पूज
अर्चयाम् । पूजतीति पूजितः सः । जीतां तक् वर्तमानेऽपि इत्यपिशब्दात्
ज्ञार्चच्छार्थशीलादेस्तक् । ज्ञा अवबोधने । अर्च पूजयाम् । इषु इच्छायाम् ।
शील स्वभावे । एतेषां तक् भवति ॥ ज्ञातः । अर्चितः । इष्यतेऽसौ एषितः ।
शील्यतेऽसौ शीलितः ॥ [क्तस्य च वर्तमाने ॥ वर्तमानार्थस्य क्तस्य योगे
पठि स्यात् ॥ तेन राज्ञां पूजितः । पूज पूजने । अन्यत्र कार्ये क्तः
सामान्यः ॥] दस्तस्य नो दशेति चकारान्मदेनेति वाच्यम् । तेन माघतीति
मत्तः । मदी हर्षे ॥

सूत्रम्—‘आदीदितः’ ॥ आद्य ईद्य आदीतो तौ इतौ यस्य स आदीदित् तस्मान् पञ्चम्ये-

१ ‘क्षतः’ इत्येवोपयुक्तम् ‘ह्वायोदितः’ इत्यनेन तत्कारस्य नकारनिषाणात् । २ ‘तक्’ इति पाठे ‘मादी-
दितः’ इति विधीयमान इदमिदमेव न स्यात् ॥

कवचनान्तम् । 'स्वरहीनं०' 'स्रोर्वि०' आकारानुबन्धादीकारानुबन्धाच्च धातोः परस्य कितः प्रत्ययस्य इडागमो न भवति ॥ 'वीतां तक्' नि इत् येषां ते वीतस्तेषां धातूनां वर्तमानकालेऽर्थे अपिशब्दादतीतेऽप्यर्थे तक्(क्त)प्रत्ययो भवति । निमिदाधातुः स्नेहने व्रक्षणे । निकार आत्मनेपदार्थः । मिद् अनुबन्धत्वात् तक्(क्त)प्रत्ययः । त । आकारानुबन्धत्वात् इदनिपेधः । मिद् त इति स्थिते ॥ सूत्रम्—'दस्तस्य नो दश्च' ॥ दः पञ्चम्येकवचनान्तम् । 'स्रोर्वि०' । दः पष्ठयेकवचनान्तम् । 'इस्थ' पश्चात् 'विसर्जनीयस्य सः' ॥ नः प्रथमैकवचनान्तम् । 'स्रोर्वि०' ॥ दः पष्ठयेकवचनान्तम् । 'स्वरहीनं०' 'स्रोर्वि०' ॥ च प्रथमैकवचनान्तम् । 'अव्यया०' ॥ दकारान्ताद्धातोः परस्य कितस्तकारस्य नकारो भवति धातुसंयन्धिनो दकारस्यापि नकारः । इति तत्संयन्धिघनस्तस्य नः, दस्य च नः । 'स्वरहीनं०' प्रथमैकवचने । 'अतोऽम्' नपुंसकान्तम् । अन्नं तैलेन मित्रं क्षिगंधं वर्तते इत्युदाहरणम् ॥ एवं निध्विदाधातुः गात्रप्रक्षरणे प्रत्येदने । ध्विद् । 'आदेः णः क्षः' स्विद् अन्यनुबन्धत्वात्तक् । 'आदीदितः' इति आकारानुबन्धत्वादिग्निपेधः । 'दस्तस्य नो०' इति दकारतकारयोर्नकारः ॥ प्रपूर्वः । आयासेन खेदेन प्रस्विन्नः ॥ निध्विवा ॥ निध्विवा ॥ क्षुविद् सचूर्णने । संपूर्णनं पेपणं । क्षुद् तक्प्रत्ययः । दकारतकारयोर्नकारः । 'ऋनोणोऽनन्ते' 'अबकुवन्तरेऽपि' इति धातोर्नस्य णत्वे 'दुभिः द्रुः' इत्युत्तरनकारस्य णकारः । 'स्वरहीनं०' क्षुण्णः । चूर्णित इत्यर्थः ॥ मदी हर्षे । इत्यस्य तु दकारतकारयोर्नकारो न । तेन मत्त इति रूपम् ॥

अदो जघुः ॥ अदो जघुरादेशो भवति निष्ठायां किति तकारे परे क्यपि च ॥ उकार उच्चारणार्थः ॥ क्तक्तवत् निष्ठा ॥ एतौ प्रत्ययौ निष्ठासंज्ञौ स्तः ॥ तथोर्धः । श्वे जवाः । अद् भक्षणे । अयते स तत् जग्धम् । किं ? अन्नम् ॥ रः ॥ दृ विदारणे । कृ हिंसायाम् । कृ विक्षेपे । ऋत इद् । व्योर्विहसे विकीर्यते साऽसौ विकीर्णः । जृप् जृप् वयोहानौ । पकारः पित्त्रिदामह इत्यस्य विशेषणार्थः । जीर्यते स तत् जीर्णम् किं ? शरीरम् । गीर्यते स तत् गीर्णम् । पुरी पूर्तौ । पूर्यते साऽसौ पूर्णः ॥ 'रः' इति सूत्रं न पिपर्तैः ॥ पोरु पिपर्ति स इति पूर्तः ॥

सूत्रम्—'अदो जघुः' ॥ इति । अद् भक्षणे इत्यस्य धातोर्जघुरित्ययमादेशो भवति । तकारादौ किति परे । अद् क्तप्रत्ययः । जघ् आदेशः । 'तथोर्धः' 'श्वे जवाः' यस्य गः । 'स्वरहीनं०' प्रथमैकवचने । 'अतोऽम्' 'अमशसोरस्य' 'मोऽनुस्वारः' जग्धम् । अन्नम् ॥ सूत्रम्—'रः' ॥ पञ्चम्येकवचनान्तम् । 'स्वरहीनं०' 'स्रोर्वि०' रेफात् रकारात्परस्य कितः तकारस्य नकारो भवति । उदाहरणम् । कृन् विक्षेपे विकरणे हिंसाया वा । कृ क्तप्रत्ययः । त । 'ऋत इद्' 'रः' इति सूत्रेण तस्य नः । 'ऋनोर्वि हसे' इति दीर्घः । 'ऋनो णो०' 'राचपो द्विः' जलतुन्धिरा० विकीर्णम् । प्रथमैकवचने । 'अतोऽम्' ॥ जृप्धातुः जृप् धातुश्च वयोहानौ वार्धक्ये । पकारः पित्कार्यार्थः । जृ क्तप्रत्ययः । 'ऋत इद्' रकारान्तत्वात् 'रः' इति सूत्रेण तस्य नः ।

‘स्त्रोर्विन्दसे’ ‘कूर्नो जो०’ ‘राशपो द्विः’ जलतुम्बिका० जीर्णं शरीरम् । एवं वृष् जीर्णं शरीरम् ॥

स्वाधोदितः ॥ स्वादेरोदितश्च धातोः कितस्तो नो भवति ॥ लृच् छेदने । लृयते सासौ लूनः ॥ ज्या ययोहानौ । ग्रहां कृति च । जीनाति सामो जीनः ॥ भृजो कौटिल्ये । चोः कुः । भृज्यते साम्ना भुमः । ओहारु त्यागे । स्वामी । हीयते सासौ हीनः ॥ पूड दूड दीड धीड रीड मीड दीड लीड व्रीड एते नव ओदितः । पूड प्राणिप्रमथे । छयते साम्ना छनः ॥ दूड परित्यागे । दूड दुःखे । द्यते सासौ दूनः ॥ डीड विहायमा गतौ ॥ डीड इड भावः ॥ डीयते साम्ना डीनः ॥ धीड धारणे । धीड सामर्थ्ये । धीयते सासौ धीनः ॥ रीड क्षरणे । रीड स्रणणे । रीयते साम्ना रीणः ॥ मीड प्राणवियोगे । मीड हिंसायाम् । मीयते साम्ना मीनः ॥ दीड ध्वये । दीयते सासौ दीनः ॥ लीड आश्लेषणे । लीड मिलने । लीयते सासौ लीनः । ग्रीड वरणे । ग्रीयते सासौ ग्रीणः । एते ओदितः । ओप्यायी वृद्धौ ॥ प्यायः पी ॥ प्यायः पी आदेशो भवति निष्ठायाम् ॥ प्यायते सासौ पीनः ॥ क्षि क्षये ॥ क्षियो निष्ठायां कर्नरि दीर्घा वाच्यः ॥ दीर्घादिव क्षियो निष्ठातस्य नो वाच्यः ॥ क्षीयते साम्ना क्षीणः । क्षीणवान् । भावकर्माणोस्तु धीयते स तत् क्षितं तेन । क्षितः कामो भया ॥ परलबसंयोगादेरादन्तान्निष्ठातस्य नो वाच्यः ॥ द्रा स्रमे । द्रायते सासौ द्राणः ॥ ग्लै ग्ले हर्षक्षये । ग्लायते साम्ना ग्लानः । ग्लानः ॥ हि गतौ । हीयते सासौ हितः ॥

सूत्रम्—‘स्वाधोदितः’ ॥ लृ आदिर्व्यस्य स स्वादिः ओकार इत् यस्य ॥ ओदित् । स्वादिश्च ओदित् च स्वाधोदित् तस्मात् पञ्चम्येकवचनान्तम् । ‘स्वरहीन०’ ‘स्त्रोर्वि०’ स्वादयो धातुपाठोक्ताः । ओदितश्च । ओदाहृ त्यागे । ओदाहृ गतौ । ओप्यायी वृद्धौ । इत्यादयस्तेभ्यः परस्य कितस्तकारस्य नकारो भवति । उदाहरणम् ॥ लृच् छेदने । लृ । ‘लृत्तनत्’ त । ‘स्वाधोदितः’ इति तस्य नः । प्रथमेकवचने ‘स्त्रोर्वि०’ लूनः ॥ क्षि क्षये । क्षि कप्रत्ययः । ‘शमा दीर्घः’ केचित्तु इत्यादेदीर्घता च । ‘स्वाधोदितः’ इति तस्य नः । ‘कूर्नो जो०’ ‘स्त्रोर्वि०’ क्षीणः ॥ ग्लै हर्षक्षये । ग्लै कप्रत्ययः । ‘सध्यक्षराणामा’ ग्लै इत्यस्य ग्लानः । ‘स्वाधोदितः’ इति तस्य नः । ‘स्त्रोर्वि०’ ग्लानः । एव ग्लै गात्रविनामे । ग्लानः ॥ ओदाहृ त्यागे । हा कप्रत्ययः । ‘स्वामी’ ‘स्वाधोदितः’ इति तस्य नः । हीनः ॥ ओप्यायी धातुः वृद्धौ । ‘प्यायः पी’ ओप्यायी इत्यस्य धातोः पी इत्यादेशो भवति इति प्यायीप्याने पी । ‘स्वाधोदितः’ इति तस्य नः । पीनः । एव दीनः लीनः दूनः ॥

त्रैड पालने ॥ त्राणाद्या वा ॥ त्राणादीनां नत्वं वा निपात्यते । त्रायते

सासौ प्राणः प्रातः ॥ प्रा गन्धोपादाने । जिघ्रति सासौ प्राणः-प्रातः ॥
 ह्री लजायाम् । ह्रीयते सासौ ह्रीतः ह्रीणः ॥ नुद् प्रेरणे । नुद्यते सासौ
 नुन्नः-नुचः ॥ विदिद् विचारणे । विद्यते सासौ-विन्नः-विचः ॥

चेत्ति रूपं विद् ज्ञाने विन्ते विदिद् विचारणे ।

विद्यते विद् सत्तायां विद् लभे च विन्दति ॥ १० ॥

उन्दी ह्रदे । उद्यते सासौ उन्नः-उत्तः ॥ वा गतिगन्धनयोः । निर्वाति
 स वा निर्वायते सासौ निर्वाणः-निर्वातः ॥ विद् सत्तायाम् । विद्यते
 सासौ विन्नः-विचः । एते प्राणाद्या ज्ञेयाः ॥

प्राणाद्याः शब्दाः अतीते कालेऽर्थविशेषे सिद्धा एव वा निपात्यन्ते ॥ त्रै रक्षणे इत्यस्य
 प्राणः प्रातः । इति रूपद्वयम् । त्रै कप्रत्ययः । 'संध्यक्षराणाम्' प्रातः । पक्षे कप्रत्ययेन
 सहैव प्राण इति निपात्यन्ते ॥ एवं ह्री लजायाम् इत्यस्य ह्रीणः ह्रीतः ॥ वाधातुः गतिग-
 न्धनयोः । निरूप्यः । निर्वाणः । एवं प्राणः प्रातः ॥ विच् विन्नम् । उत्तः वन्नः । नुत्तः नुन्नः ॥

संपर्युपेभ्यः करोतेः सुद् ॥ सं परि उप एभ्यः परस्य करोतेर्धातोर्भूपणेऽर्थे
 शोभनेऽर्थे च वाच्ये सति सुद् आगमो भवति ॥ टित्त्वादादौ । संस्क्रियते
 सासौ संस्कृतः । परिष्क्रियते सासौ परिष्कृतः । उपस्क्रियते सासौ
 उपस्कृतः । [यदा संस्कृतिर्न तदा संक्रियते सासौ संकृतः । परिक्रियते
 सासौ परिकृतः । उपकृतः ॥ भावे घञ् । संस्क्रियते सासौ संस्कारः ।
 अलंक्रियते सासौ अलंकारः ॥ विद् ज्ञाने । विद्यते सासौ विदितः । जातः
 खातः ॥]

'संपर्युपेभ्यः ०' ॥ सम् परि उप इत्येतेभ्यः परस्य करोतेर्धातोर्भूपणे अलंकरणार्थे सुडागमो
 भवति टित्त्वादादौ । उकार उच्चारणार्थः । कृ क्रमेण संपरिद्वयपूर्वः । कप्रत्ययः । सर्वत्र
 सुडागमः । 'स्वरहीनं ०' संस्कृतः परिष्कृतः उपस्कृतः अलंकृत इत्यर्थः ॥

दो दत्ति ॥ दा इत्यस्य दङ्गवति किति तकि परे ॥ दीयते सासौ दत्तः ।
 ददाति स इति दत्तवान् । त्रितो नुम् ॥

सुत्रम्—'दो दत्ति' ॥ दः पञ्चमेकवचनान्तम् । 'आतो धतोः' इत्याकारलोपः । 'एर-
 हीनं ०' शोर्विं ०' । दत् । प्रथमैकवचनान्तम् । 'हसेपः ०' । ति सप्तम्येकवचनान्तम्
 'स्वरहीनं ०' सुदान् दाने इत्यस्य धातोस्तकारादौ किति परे दत् आदेशो भवति । दा क
 दत् आदेशः । 'स्वरहीनं ०' 'शोर्विं' दत्तः । कप्रत्यये दत्तवान् भवच्छब्दवत् ॥

स्वरात्तो वा ॥ स्वरादुचरस्य दा इत्यस्य वा तो भवति किति तकि परे ॥
 प्रकर्षेण दीयते सासौ दत्तः प्रदत्तः । अवदीयते सासौ अवदत्तः-अनत्तः ॥
 नाभ्यन्तोपसर्गस्य दीर्घो भवति ॥ ददातेस्तो घाच्यः ॥ नितरां

दीयते स तत् नीतं निदत्तम् । पर्यासमन्ताद्भावेन दीयते स तत् परिदत्तम् ॥
 दधातेर्हिर्निष्ठायां वाच्यः ॥ धीयते सासौ हितः । दधाति सासौ हित-
 वान् ॥ जहातेश्च किति ॥ जहातेर्घातोः किति प्रत्यये परे हिरादेशः
 स्यात् ॥ तेन पूर्वं हित्वा । हीयते सासौ हितः । अहासीदिति हितवान् ॥
 ध्याख्यापृष्ठमूर्च्छिमदां क्तस्य नन्वाभावो वाच्यः ॥ ध्ये चिन्तायाम् ।
 ध्यायते सासौ ध्यातः ॥ ख्या प्रकथने । ख्यायते सासौ ख्यातः ॥ पृ
 पालने । पूर्यते सासौ पूर्तः । पोहृद् । श्वोर्विहसे ॥ मूर्छा मोहसमुच्छ्राययोः ॥
 राह्योपशृङ्गोः ॥ रेफादुत्तरयोश्चोल्लोपो भवति किति तकारे परे ॥ मूर्छयते
 सासौ मूर्तः ॥ मदी हर्षे । मद्यते स इति मत्तः ॥ यज देवपूजासंगतिकरण-
 दानेषु । यजेः क्तः । पत्वम् । पृत्वम् । संप्रसारणम् । इज्यते स तत् इष्टं-
 इष्टवान् ॥

सूत्रम्—‘स्वराक्तो वा’ ॥ स्वरात् पञ्चम्येकवचनान्तम् । ‘इतिरत्’ ‘सयणें०’ । तः प्रथमै-
 कवचनान्तम् । ‘लोर्वि०’ । वा प्रथमैकवचनान्तम् । ‘अव्यया०’ ॥ सस्वरादुपसर्गात्परस्य
 दधातोः न इत्यादेशो वा भवति पक्षे वा दत् इत्यादेशो भवति तकारादौ किति परे । द्वा
 प्रपूर्वः । एकत्र त एकत्र दत् क्तप्रत्ययः । प्रत्तम् प्रदत्तम् । एवम् अवपूर्वः । अवत्तम् अव-
 दत्तं चेति रूपद्वयम् । प्रादायि इति प्रत्तं प्रदत्तम् । उपात्तम् ॥ यज् देवपूजासंगतिकरण-
 दानेषु । यज् क्तप्रत्ययः । ‘यजां यवराणां०’ इति संप्रसारणम् । यकारस्य इकारः । ‘छश-
 पराजादेः पः’ इति पत्वम् । ‘दुभिः पुः’ इष्टम् । क्तवतुप्रत्यये इष्टवान् ॥

दुवप् धीजतन्तुसन्ताने । उप्यते स तत् उत्तम् ॥ वह प्रापणे । हो ढः । तथोर्धः ।
 दि ढो लोपो दीर्घश्च । उद्यते सासौ ऊढः भारः ऊढोऽनडुहा पडुः ॥ वेज्
 तन्तुसन्ताने । ऊयते सासौ उतः ॥ ज्वेज् संवरणे । संवीयते सासौ
 संवीतः ॥ हेज् स्पर्धायां । हेज् आह्वाने । हेज् कौटिल्ये । संप्रसारणं दीर्घः ।
 आह्वयते सासौ आहूतः ॥ वद व्यक्तार्थां वाचि । संप्रसारणम् । उद्यते
 सासौ उदितः ॥ वच परिभाषणे । उच्यते सासौ उक्तः ॥ वसिधुध्योरिद् ।
 वस् निवासे । उप्यते सासौ उपितः । घसादेः पः । धुध धुधक्षायाम् ।
 धुध्यते सासौ धुधितः ॥ जिप्वप् श्रये । मुप्यते सासौ मुप्तः । ओव्रथू
 छेदने ॥ वेटो निष्ठायां इट् न ॥ स्कोराद्योश्च संप्रसारणम् । स्वाद्योदितः
 इति नत्वम् । गत्वम् । चोः कुः । प्रवृथ्प्रत्यये सासौ प्रवृक्कणः ॥ जनेर्जा निष्ठा-
 याम् ॥ जनेर्घातोर्जा आदेशो भवति निष्ठायां परतः ॥ जन जनने । जन्यते
 सासौ जातः ॥ खनेरात्वं निष्ठायाम् ॥ खन खनने । खन्यते सासौ
 खातः ॥

द्वप् वीजसंताने ॥ अज्ञादिवापने इत्यर्थः । टुकारः 'द्वितो शुक्' इति कार्यार्थः । वप् क्तवतुप्रत्ययः । 'यजां यवराणां०' इति वस्य डः । 'स्वरहीनं०' प्रथमैकवचने । 'अतोऽम्' अतं वीजम् । अवापि इत्यर्थः ॥ बह् प्रापणे । बह् क्तप्रत्ययः । 'यजां यवराणां०' इति वस्य डः । 'हो ङः' तथोर्धः । 'पुभिः पुः' 'ङि ङो ङोपः' ङलोपः—ङकारस्य ङकारः । प्रथमैकवचने 'स्त्रोर्वि०' ऊढः । अनुङ्गहा वृषभेण पङ्क्तुः सञ्जः पुमान्ङः ॥ ङ्येष् संवरणे । ङ्ये संपूर्वः । क्तप्रत्ययः । किस्वात् । 'यजां यवराणां०' इति संप्रसारणम् । सस्वरस्य संप्रसारणं दीर्घे च दीर्घः इति ङ्ये इत्यस्य वी । संवीतः ॥ ङ्येष् आह्वाने । आङ्पूर्वः । क्तप्रत्ययः । संप्रसारणम् । ङ्ये इत्यस्य ङ् । प्रथमैकवचने 'स्त्रोर्वि०' आहूतः । आहूतवान् । आहूयते स्म इत्याहूतः । आनुहाय इत्याहूतवान् ॥ बद् व्यक्तायां वाचि । बद् क्तप्रत्ययः । 'कृतः' इतीडागमः । किस्वात्संप्रसारणम् । वस्य डः । प्रथमैकवचने 'अतोऽम्' ङपितम् ॥ वच् क्तप्रत्ययः । संप्रसारणम् । 'चोः कुः' ङक्तः ॥

'जनेर्जा' जनी प्रादुर्भावे इत्यस्य जा इत्यादेशः । क्तप्रत्ययः । जातः ॥ पर्वं खन इत्यस्य खा आदेशः । खातः ॥

पचो वः ॥ पचेः परस्य क्तस्य चो भवति निष्ठायाम् ॥ पच्यते सासौ वा पाकक्रियया निर्धूतः पक्वः । पचति सासौ पक्वान् ॥ क्षायो नः ॥ क्षायः परस्य क्तस्य मो भवति निष्ठायाम् ॥ क्षै क्षये । सन्ध्यक्षराणामा । क्षायते सासौ क्षामः ॥ शुपेः कः ॥ शुपेः परस्य क्तस्य को भवति निष्ठायाम् ॥ शुप् शोपणे । शुप्यते सासौ शुष्कः ॥ स्फायः स्फीः ॥ स्फायः स्फीरादेशो भवति निष्ठायां परतः ॥ ओस्फायी वृद्धौ । स्फायते सासौ स्फीतः । धेद् पाने । धीयते स तत् धीतम् । स्वामी । गै शब्दे । गीयते स तत् गीतम् । पा पाने । पीयते स तत् पीतम् । दो अवलण्डने । दीयते स तत् दितम् । पोऽन्तर्कर्मणि । सीयते स तत् सितम् । माङ् माने । मीयते स तत् मितम् ॥ सेति निष्ठायां जेर्लोपो वाच्यः ॥ चोर्यते सासौ चोरितः । याच्यते साऽसौ याचितः ॥ क्तयतू निष्ठासंज्ञौ ॥ इति निष्ठाधिकारप्रक्रिया ॥ २ ॥

'पचो वः' । पचेर्घातोर्वातीतेऽर्थे नप्रत्ययो भवति क्तप्रत्ययार्थे । यद्वा क्तप्रत्ययस्यैव य इत्यादेशो भवति । 'चोः कुः' ॥ 'शुपेः कः' शुप शोपणे इत्यस्य क्तप्रत्ययः शुष्कः ॥ 'स्फायः स्फी' स्फायेर्घातोः क्तप्रत्ययो भवति क्तप्रत्यये परे स्फीआदेशो भवति । स्फायी वृद्धौ । स्फाय् क्तप्रत्ययः । स्फी आदेशः स्फीतः ॥ क्षै क्षये । 'सन्ध्यक्षराणामा' 'क्षायो नः' क्षाय-वेर्नप्रत्ययः । क्षामः ॥ इति निष्ठाधिकारप्रक्रिया ॥ २ ॥

कस्वादिप्रक्रिया ३

अथ कस्वादिप्रक्रिया ॥ कसुकानौ णवेधत् ॥ धातोः कसुकानौ प्रत्ययौ भवतः अतीते काले वाच्ये सति तौ च णवेधत् परस्मैपदात्मनेपदे भवतः ॥

यथादित्याद्विर्यचनं न तु णपो णित्यादृद्विरित्याशयः ॥ यथा च णप् परस्मै-
पदे तथा कसुः । यथा आत्मनेपदे ए तथा कानः । ककारो गुणप्रतिषे-
धार्थः । उकारो लुप्तिधानार्थः ॥ इकृञ् करणे । चकार इति चक्रान् ।
नितो लुम् । हे चक्रवन् चक्रवांसी चक्रांसः । चक्रांसम् चक्रांसी । वसोर्गे
उः । चक्रुपः । चक्रुपा । वसां रसे । चक्रुञ्चाम् चक्रुवद्भिः । इत्यादि । चक्रे इति
चक्राणः । स्त्रीलिङ्गे चक्रुपी । नपुंसके चक्रुद् चक्रुपी चक्रांसी ॥ मिदिद्
विदारणे । विभेद इति विभिद्वान् विभिद्वांसी विभिद्वांसः । विभिद्वांगम् ।
विभिद्वांसी । वसोर्गे उः । विभिदुपः । विभिदुपा । वसां रसे । विभिद्वञ्चाम् ।
विभिद्वद्भिः । इत्यादि । विभिदे इति विभिदान् ॥ मञ्जो आमर्दने । वमञ्ज
इति वमञ्जान् । वमञ्जे इति वमञ्जानः । जागृ निद्राशये । जजागार इति
जजागृवान्-जजागर्मान् । इत्यपि भवति ॥ जागर्तः किमि शुणो वक्क-
व्यः ॥ तेन जजागरूपः ॥ कृतद्विस्थानामेकस्वराणामावन्तानां च
घसेरेव कसोरिङ्गाव्यः नान्येषाम् ॥ वभूव इति वभूवान् ॥ न्त गर्तो ।
आर इति आरिवान् ॥ पपी इति पपिवान् ॥ अद् मधुणे । आद् इति
आदिवान् ॥ तस्यौ इति तसिवान् ॥ वभौ इति वभिवान् ॥ वयौ इति वयि-
वान् । वा प्रापणे । दरिद्रातेरनपि नित्यालोपित्वेनेद् । ददरिद्रौ इति दद-
रिद्रिवान् ॥ वणस्सपुटौ हित्वा वरिद्रातेरनप्यालोपो वाच्यो लुटि
वा ॥ ददरिद्रुपः ॥ इडाञ् दाने । ददौ इति ददिवान् ददुपः ॥ गस्त
अदने । जघास इति जघिवान् । कुहोभुः । जघानां जरचयाः । गमां खरे । रसे
घपा क्षसानाम् । किलात् वसोत्वे कृते इडभावः । जधुपः ॥ गम्पन्चिद्वि-
दादृशां कसोर्वेद् ॥ गस्त गर्तो । जगाम इति जगिवान् जगन्वान् । यो
नो धातोः ॥ द्विरुक्तस्य हन्तेर्द्धारस्य घत्वं वक्तव्यम् ॥ जघान इति
जघिवान् जघन्वान् ॥ विद् ज्ञाने । विवेद इति विविदिवान् विविद्वान् ॥
विश् प्रवेशने । विवेश इति विविशिवान् विविश्वान् । दशिर् प्रेक्षणे । ददर्श
इति ददशिवान् ददश्वान् ॥ इण् गर्तो ॥ इण्यो दीर्घता कसौ वक्तव्या ॥
ड्याव इति ईयिवान् । उपेयाव इति उपेयिवान् । लोपः पचां कित्से । पपाच
इति पेचिवान् ॥

सूत्रम्—‘कसुकानौ ण्येवत्’ ॥ कसुञ्च कानश्च कसुकानौ प्रथमाद्विर्यचनान्तम् । ‘ओ
औ औ’ । णप् च ए च ण्ये ण्येया तुल्यौ वर्तते इति ण्येवन् प्रथमैकवचनान्तम् ॥
धातोर्गतीते काले कसुकानौ प्रत्ययौ भवतः तौ च ण्येवद् भवतः । यथा आह्वाते परस्मै-
पदिना धातूनां परोक्षे णप् तथा अत्रापि तेषां परस्मैपदिना कसुः । यथा आत्मनेपदिनाम्

ए आते तथात्र कानः । उभयपदिनामुभावपि आख्याते तु णप् ए इत्येतयोः प्रथमपुरुषः । अन्यत्र पुरुषत्रयमपि । ककारो गुणनिपेधार्थः । कसोः उकारो नुस्त्रिधानार्थः । णादि-
त्वाद्विवचनं न तु वृद्धिः । उदाहरणम् ॥ विद धाने । 'कमुकानौ०' इति परस्मैपदित्वात्
कमुप्रत्ययः । यस् । णादित्वात् द्वित्वम् । 'पूर्वस्' 'हसादिः शेषः' । नामसंज्ञायां स्वादि-
र्विमक्तिः । विविद्वस् स् इति स्थिते । उकारानुबन्धत्वात् 'त्रितो नुम्' इति नुमागमः ।
'संसमहतो०' इति दीर्घः । 'हसेपः०' 'संयोगान्तस्य०' इति सलोपः । विविद्वान् विविद्वान्सौ
विविद्वान्तः । विविद्वान्सं विविद्वान्सौ । दासादौ स्वरे तु विशेषः 'वसोर्व उः' 'किलात्यः
सः०' 'स्वरहीनं' पियिदुपः पियिदुपा । अकारादौ 'वसां रसे' विविद्वान्मिसादि ।
विभेद इति पियिद्वान् ॥ एवं भिदिर् विदारणे । भिद् । कमुप्रत्ययः । द्वित्वम् । 'हापानां
जघघपाः' भस्व घः । शेषं पूर्ववत् । विभेद इति विमिद्वान् ॥ कृ कमुप्रत्ययः । यस्
णयादित्वान् द्वित्वम् । 'रः' इति पूर्वऋकारस्य अकारः । 'कुहोभ्रुः' ॥ चकृवत्शब्दात्
प्रथमैकवचने 'त्रितो नुम्' 'संसमहतो०' इति दीर्घः । 'हसेपः०' 'संयोगान्तस्य लोपः'
चकृवान् चकार इत्यर्थः । दासादौ स्वरे तु वस्य उच्चे कृते 'भ्रमम्' 'स्वरहीनं०' 'किलात्यः
राः' चकृपः चकृपा इत्यादि । आत्मनेपदे कानप्रत्ययः । आन । द्वित्वम् । 'रः' 'कुहोभ्रुः'
'स्वरहीनं०' 'धुर्नोणो०' प्रथमैकवचने 'लोर्वि०' चक्राणः चक्रे इत्यर्थः । देयवत् ॥ पटु
विशरणे । 'भादेः ण्यः द्रः' सद् आहूप्यः । कमुप्रत्ययः । द्वित्वम् पूर्वस् 'दमादिः०'
इति दलोपः । 'लोपः पचां किले चास्' इति पूर्वपदस्य लोपः अकारस्य एकारः । 'कृव०'
इतीदागमः । 'स्वरहीनं०' प्रथमैकवचने नुमादिकं प्राप्तवन् । आसेदिघान् आसेदिघांसौ
इत्यादि । दासादौ 'वसोर्व उः' निमिशाभाये नैमित्तिकस्याप्यभावः' इति यपनान् इदो
लोपः । 'स्वरहीनं०' 'किलात्यः सः०' आसेदुपः । आसेदुपा आसेदिवद्भ्यामित्यादि । एग-
न्पेऽयूसाः । कमुप्रत्यये । यस् एकस्वरम् । ऋ इण् अकारान्तानामिद् धक्तव्यः । जक्षि-
वान् पेयिवान् आरिवान् उपेयिवान् ददिवान् विद् हन् गम् दशां वा इद् । इडभावे
गम्भातोर्भकारस्य गफारः । यद्वा 'कचिदपदान्तेऽपि पदान्तता' इति 'गो नो घातोः'
पिदिद्वान् पिपिदिघान् जगिषान् जघन्यान् जगन्वान् जगिषवान् ददतिवान् ददथान् ।
कानन्तो व्यवहृत्तार्थः । विविद्वान् विविदिषान् ॥

शतृदानां तिसेवत् त्रिपायाम् ॥ क्रियापदे गम्यमाने सति घातोः
शतृदानां प्रत्यया भवतः यतमानेऽर्थे तौ च तिप्तेवत् परस्मैपदात्मने-
पदयोर्भवतः ॥ अदे । पचतीति पचन् ॥ आम्ने ॥ ऋकारानुबन्धस्य
नुमागम एव भवति न दीर्घता चत्तरुषा ॥ पठतीति पठन् ।
निष्ठतीति निष्ठन् । गायतीति गायन् । गच्छतीति गच्छन् । पिबतीति
पिबन् ॥ भुजानेनः ॥ अकारस्य आने परे भुमागमो भवति ॥ पचनेऽर्था
पचमानः पिपिदि वा पठति ॥ यज देयपूजासंगनिकरपदानेषु । यजनेऽर्था
यजमानः भ्राति ॥ मन शाने । मन्नेऽर्था मन्वमानः ॥ मनु अरशोधने ।

तनादेरूप । मनुतेऽसौ मन्वानः परागच्छति । करोतीति कुर्वन् सः । हित्यद् ।
 कुस्तेऽसौ कुर्वाणः । क्रियतेऽसौ क्रियमाणः ॥ उपसर्गस्यनिमित्तात्
 नकारस्य णो चाच्यः ॥ प्रपीयतेऽसौ प्रपीयमाणः ॥ आसेरान ई ॥
 आसेर्धातोः परस्य आन आकारस्य ईकारादेशो भवति । आस् उपवेशने ।
 आस्तेऽसौ आसीनः ॥

सूत्रम्—‘शृणुशानौ तिप्तेवत् क्रियायाम्’ ॥ शृणुश्च शानश्च शृणुशानौ प्रथमाद्विचयना-
 न्तम् । ‘ओ औ औ’ तिप्तेवत् ‘अव्ययां’ क्रियायां सप्रत्येकवचनान्तम् । ‘आम् हे
 ‘ङितां यद् ‘सवर्णे’ ॥ क्रियापदे गम्यमाने प्रोच्यमाने धातोः शृणुशानौ प्रत्ययौ भवतः ।
 तौ तिप्तेवत् भवतः । परस्यैपदिनां शृणु । आत्मनेपदिनां च शानन् । उभयपदिनामुभयपि
 इत्यर्थः । शकारः शित्कार्यार्थः । षकारश्च नुम्बिधानार्थः । पच् शृणुप्रत्ययः । अन् ।
 चतुर्थत्वात् ‘अप् कर्तरि’ ‘स्वरहीनं’ ‘अदे’ अलोपः । ‘म्वर’ प्रथमेकवचने ‘प्रितो
 तुम् ‘ह्रसेपः’ ‘संयोगान्तस्य लोपः’ पचन् आत्मे ॥ एवं षठ् व्यंसायां घाधि । षठन्
 तिष्ठति । ‘नः सफूठते’ । ‘नश्चापदान्ते’ षठन्तिष्ठति ॥ नै शब्दे । शृणुप्रत्ययः । अन्
 ‘अप् कर्तरि’ ‘ने आय्’ ‘स्वरहीनं’ ‘अदे’ ‘प्रितो तुम् ‘ह्रसेपः’ ‘संयोगान्तस्य’
 गायम् गच्छति । एवं कुर्वन् कुर्वाणः ॥ सूत्रम्—‘मुगानेतः’ ॥ मुक् प्रथमेकवचनान्तम् ।
 ‘ह्रसेपः’ आत्मे सप्तम्येकवचनान्तम् । ‘अ इ ए’ अतः षष्ठोरुपचनान्तम् । ‘स्वरहीनं’
 ‘स्रोर्विंस’ अकारस्य शानप्रत्ययसंश्लिषिणि आकारे परे मुगागमो भवति । ककारः शान-
 नियमार्थः । उकार उच्चारणार्थः ॥ कुपचप् पाके । पच् उभयपदित्वान् शानप्रत्ययः ।
 आन । ‘शिति चतुर्वन्ति’ इति । ‘अप् कर्तरि’ ‘मुगानेतः’ इति मुगागमः । क्रियान् पच्
 अग्रे म् । ‘स्वरहीनं’ प्रथमेकवचने ‘स्रोर्विंस’ पचमानः पानीयं पिबति ॥ एवं यज देव-
 पूजासंगतिकरणवानेषु । यजगानः सन् पूजां कुर्वन् सन् भूति ॥ मन शाने । शानप्र-
 त्ययः । ‘तनादेरूप’ उपप्रत्ययः । ‘स्वरहीनं’ ‘उम्’ ‘स्वरहीनं’ प्रथमेकवचने ‘स्रोर्विंस’
 मन्वानः मनुत इति मन्वानः ॥ आस उपवेशने । आम् । ‘शृणुशानौ तिप्ते’ इति शान-
 प्रत्ययः ‘अप् कर्तरि’ ‘आदादेर्लुक्’ ॥ ‘आसेरान ई’ आत्मे षष्ठ्येकवचनान्तम् । ‘ङिति’
 ‘ङस्य’ ‘स्रोर्विंस’ । आनः षष्ठ्येकवचनान्तम् । ‘स्वरहीनं’ । ‘स्रोर्विंस’ प्रथमेकवचनान्तम् ।
 सांकेतिकम् । चतुःषट् सूत्रम् । ‘आस उपवेशने’ इत्यस्य धातोः परस्य आनप्रत्ययसंश्लिषिण
 आकारस्य ईकारो भवति । ‘स्वरहीनं’ आसीनः ॥

वादीपोः शतुः ॥ अर्णात्परस्य शतप्रत्ययस्य वा नुपागमो भवति ईकारे
 ईपि च परे ॥ तुद व्यथने । तुदतीति तुदन् तुदन्तो तुदन्तः । श्रीलिङ्ग
 तुदति सा तुदन्ती-तुदती तुदन्त्यां तुदत्यां तुदन्त्यः तुदत्यः । नष्टुमके तुद-
 तीति तुदत् तुदन्ती तुदती तुदन्ति । इत्यादि ॥

सूत्रम्—‘वादीपोः शतुः’ ॥ वा प्रथमेकवचनान्तम् । आन् षष्ठ्येकवचनान्तम् । ‘ङ-
 सिरन्’ ‘सवर्णे’ इअ ईप् च ईपौ तयोः सप्तमीद्विचनान्तम् । ‘स्वरहीनं’ पश्चान् ‘घपा

अवे जवाः' शतुः पष्ठप्रेकवचनान्तम् । 'ऋतो ङ उः' टिलोपः । 'स्वरहीनं०' चतुःपदम् । अवर्णान्तात्परस्य शतुः शतृप्रत्ययस्य वा नुमागमो भवति नपुंसके 'ईमौ' इति सूत्रोत्पन्ने ईपि परे ॥ तुद व्यथने । तुद शतृप्रत्ययः । अत् । 'तुदादेरः' 'स्वरहीनं०' 'अदे' 'स्वरहीनं—' तुदत् । 'नपुंसकात्समोर्लुक्' द्विवचने तुदत् औ इति स्थिते । 'ईमौ' औस्थाने ई । 'घादीपोः शतुः' इति एकत्र नुमागमः । 'सिदम्यात्स्वरात्परो वक्तव्यः' 'नञ्चापदान्ते' 'स्वरहीनं०' तुदन्ती पक्षे तुदती ज्याकुले ॥ तुदन्ति पुनरपि तुदन् तुदन्ती तुदती तुदन्ति । स्त्रीलिङ्गे तुदत् ऋकारानुबन्धत्वात् 'द्रितः' इतीप् । 'वादीपोः शतुः' इति एकत्र नुमागमः । तुदन्ती तुदती वा स्त्री वतंते । तुदन्त्यौ तुदत्यौ तुदन्त्यः तुदत्यः । एवं पक्षद्वयेऽपि नवीशब्दवत् ॥

अप्ययोरान्नित्यम् ॥ अप्रप्रत्ययप्रत्ययसंबन्धिनः अकारात्परस्य शतुर्नित्यं नुमागमो भवति ईपोः परतः ॥ भवति इति भवन् भवन्तौ भवन्तः । भवति सा भवन्ती भवन्त्यौ भवन्त्यः । भवति तत् भवत् भवन्ती भवन्ति । पचतीति पचन् पचन्ती स्त्री । नपुंसके पचति तत् पचत् पचन्ती पचन्ति । दिवु क्रीडादिपु । दीव्यति इति दीव्यन् । दीव्यन्ती स्त्री । नपुंसके ॥ दीव्यति तत् दीव्यत् दीव्यन्ती दीव्यन्ति । पठतीति पठन् । पठन्ती स्त्री । नपुंसके पठन् पठन्ती पठन्ति । हसतीति हसन् । हसन्ती स्त्री । हसत् नपुंसके । श्लिष्यतीति श्लिष्यन् । श्लिष्यन्ती स्त्री । श्लिष्यत् नपुंसके ॥ जयतीति जयन् जयन्ती स्त्री । नपुंसके जयत् ॥ घादीपोः शतुरित्यत्र चाशब्दात् द्विरुक्तानां जक्षादीनां च शतुर्नित्यं नुमप्रतिषेधो वक्तव्यः नपुंसके शौ वा ॥ ददातीति ददत् दधत् ददती दधती । जक्ष भक्षहसनयोः । जक्षतीति जक्षत् जक्षती जक्षति जक्षन्ति कुलानि ॥ जागृ निद्राक्षये । जागृतीति जाग्रत् जाग्रती जाग्रन्ति-जाग्रति ॥

सूत्रम्—'अप्ययोरान्नित्यम्' ॥ अप् च यश्च अप्यौ तयोः पष्ठीद्विवचनान्तम् । 'ओसि' 'ए अय्' 'स्वरहीनं०' 'सोर्वि०' आत् पञ्चम्येकवचनान्तम् । 'ङसिरत्' 'सवर्णे०' पश्चात् 'नामिनोदः' 'स्वर०' नित्यम् प्रथमैकवचनान्तम् । 'अव्यया०' 'जमे अमा वा' 'स्वरहीनं०' ॥ 'अप् कर्तरि' इति अप्रत्ययः । 'दिवादेर्यः' इति चप्रत्ययः । एतयोः संबन्धिनः अकारात्परस्य शतृप्रत्ययस्य नित्यं नुमागमो भवति न तु विकल्पेन ईकारे ईपि च परे । मकारः स्थाननियमार्थः । भू शतृप्रत्ययः अत् । 'अप् कर्तरि' 'गुणः' 'औ अच्' 'स्वरहीनं०' 'अदे' 'स्वरहीनं०' 'द्रितः' इतीप्प्रत्ययः । 'अप्ययोरान्नित्यम्' इति नुमागमः । भवन्ती ॥ एवं पचन्ती ॥ दिव् । 'दिवादेर्यः' शतृप्रत्ययः । 'य्योर्विहसे' इति दीर्घः । 'अदे' 'स्वरहीनं०' 'द्रितः' 'अप्ययोरान्नित्यम्' इति नुमागमः । दीव्यन्ती दृश्यते ॥ एवं श्लिष्य श्लिष्यन्ती ॥ द्विरुक्तानां धातूनां विशेषमाह—'द्विरुक्तानां०' जक्ष भक्ष हसनयोः । जक्ष जागृ निद्राक्षयात् शास् इत्यादीनां च संबन्धिनः शतृप्रत्ययस्य 'त्रितो

नुम् तस्य निषेधो वक्तव्यः । नुमागमो न भवतीत्यर्थः । अदाहरणम्—श शतप्रत्ययः
अत् । 'अप् कर्तरि' 'हादेर्द्विश्च' अप्लुर् द्वित्वं च । 'ह्रस्वः' 'दादेः' इत्यालोपः । 'स्वर०'
द्विरुक्तानुमनिषेधः । प्रथमैकवचने 'ह्रसेपः०' ददत् ददती ददति । इत्यादि ॥ त्रीलिङ्गे—द-
दती ददत्यो ददत्यः ॥ नपुंसके ददत् ददती ददन्ति । द्विरुक्तानां नपुंसके वा नुम् तेन
ददति ददन्ति इति रूपद्वयम् ॥ डुधाम् धारणपोषणयोः । धा शतप्रत्ययः । 'अप् कर्तरि'
'हादेर्द्विश्च' अपो लुक् द्वित्वं 'ह्रस्वः' 'क्षपानां जयचपाः' पूर्वस्य घस्य दः । 'स्वरहीन०'
प्रथमैकवचने 'द्विरुक्तानां०' इति नुमनिषेधः । दधत् दधती दधति ॥ एवं विभ्रत् शुभ्रम्
भृ शतप्रत्ययः । अत् 'अप् कर्तरि' 'हादेर्द्विश्च' 'रः' 'क्षपानां जयचपाः' 'भृषां लुकि'
'ऋरम्' 'स्वरहीन०' ॥ जिभी भये । भी अत् अप् 'हादेर्द्विश्च' 'क्षपानां०' 'ह्रस्वः' 'गुघातोः' ।
अनेकस्वरस्य० इति षकारः । विभ्रत् ॥ एवं जुहत् विदधत् इत्यादयोऽन्येपि हादितुल्या
प्लुगन्ताश्च ज्ञातव्याः ॥ जक्षमक्ष हसनयोः । जक्ष शतप्रत्ययः । 'अप् कर्तरि' 'अदा-
देर्लुक्' 'स्वरहीन०' जक्षादित्वानुमनिषेधः । 'ह्रसेपः०' जक्षन् जक्षती जक्षतः ॥ जागृ
निद्राक्षये । जागृ अत् । 'अप् कर्तरि' 'अदादेर्लुक्' 'ऋरम्' 'स्वरहीन०' प्रथमैकवचने
'ह्रसेपः०' जाग्रत् जाग्रती जाग्रतः ॥

दरिद्रा दुर्गती ॥ दरिद्रानेरालोपो वक्तव्यः ॥ दरिद्रातीति दरिद्रत् दरि-
द्रन्ती-दरिद्रति दरिद्रन्ति । चकास्तीति चकासत् चकासती चकासन्ति-चका-
सति । शास्तीति तत् शासत् । अनुशास्ति तत् अनुशासत् ॥ दादेः । ददत्
ददती ददन्ति-ददति । दधत् । इत्यादि ॥ विदेर्वा वसुः ॥ विदेर्धातोः
शतृविषये वा वसुः प्रत्ययो भवति ॥ वेत्तीति विद्वान्-विदन् ॥ भविष्यदर्थं
तिसेवत् शतृशानौ भवतः ॥ अत्रभवत्तत्रभवच्छब्दौ पूज्यार्थं
निपात्येते ॥ अत्रभवन्तो भट्टमिश्राः । पूज्या इत्यर्थः । तत्रमयस्त्रिभगवत्पा-
दैर्मणितम् ॥

दरिद्रा दुर्गती । दरिद्रा अत् । 'अदादेर्लुक्' 'दरिद्रानेरालोपो वक्तव्यः' इत्याकारलोपः ।
'स्वरहीन०' 'ह्रसेपः०' दरिद्रत् ॥ चकास् दीप्तौ । चकास् शतप्रत्ययः । 'अदादेर्लुक्'
'स्वरहीन०' चकासत् ॥ शास अनुशिष्टौ । शास् अनुपूर्वः । शतृ अनुशासत् । एषु 'द्विरु-
क्तानां जक्षादीनां०' इति नुमनिषेधः । इत्यादि जक्षादयः । आनप्रत्यये जज्ञाणः दरिद्राणः
विभाणः विदधानः ॥ सूत्रम्—'विदेर्वा वसुः' ॥ विदेः पष्ठयेकवचनान्तम् 'द्वि' 'ह्रस्व'
'श्रोर्वि०' । वा प्रथमैकवचनान्तम् । 'अन्यया०' । वसुः प्रथमैकवचनान्तम् । 'श्रोर्वि०'
सिद्धम् । विद ज्ञाने इत्यस्य धातोः शतप्रत्यये शतप्रत्ययार्थे वा विकल्पेन वसुप्रत्ययो
भवति । अदाहरणम्—विद एकत्र वसुप्रत्ययः । विद्वत् हसान्तपुंलिङ्गवत्प्रक्रिया । 'त्रितो
नुम्' 'न्सम्भूतो०' 'संयोगान्त्वस्य०' विद्वान् विद्वान्सौ इत्यादि । द्वितीये तु शतप्रत्यये कृते
भवच्छब्दवत्प्रक्रिया । विदन् विदन्तौ इत्यादि ॥ अर्ह पूजायाम् शतप्रत्ययः । अत् । अप् ।
'दादे' 'स्वरहीन०' प्रथमैकवचने 'त्रितो नुम्' 'संयोगान्त्वस्य लोपः' 'ह्रसेपः०' अर्हतीत्य-
र्हन् । अत्रभवत् तत्रभवत् इत्येतौ द्वौ शब्दौ उक्तानुवचनौ पूजार्थं पूज्यत्ववाचकत्वे

निपाते । शतृप्रत्ययं विनापीत्यर्थः । “पूज्ये तत्रभवानत्रभवांश्च भगवानपि” इत्यभिधान-
वचनात् उकारानुबन्धत्वात् ‘त्रितो नुम्’ ‘अत्वसोः सौ’ इति भवति । अत्रभवान् अत्र-
भवन्तौ अत्रभवन्तः इत्यादि । अत्रभवन्तः पूज्या एते भट्टमिश्राः । एवं तत्रभवान् तत्र-
भवन्तौ तत्र भवन्तः । तत्रभवद्भिः पूज्यैः भगवत्पादैर्युष्माभिः भणितं कथितम् । शतृ-
प्रत्ययरहितावेतौ निपातौ ॥

शीले ण् ॥ धातोस्त्वन् प्रत्ययो भवति शीले स्वभावेऽर्थे ॥ नकारः प्रत्यय-
भेदज्ञापनार्थः । करोतीत्येवंशीलः कर्ता । विचरतीत्येवंशीलः विचारिता ॥
शीञ् प्रापणे । नयतीत्येवंशीलः नेता । पति । म्रियते इत्येवंशीलः मर्ता ।
विमर्तित्येवंशीलः मर्ता । शयिता इत्यादि ॥ इति कस्वादिप्रक्रिया ॥

सूत्रम्—‘शीले ण्’ ॥ शीले सप्तम्येकवचनान्तम् ‘अ ङ ए’ ण् प्रथमैकवचनान्तम् ।
‘ह्रस्वेः ०’ ॥ शीले स्वभावार्थे धातोः ण्प्रत्ययो भवति । नकारः प्रत्यये पदे भेदज्ञाप-
नार्थः । कृ ण्प्रत्ययः । ‘गुणः’ । अलुभिकान्यायेन ० । प्रथमैकवचने ‘स्तुराद्’ ‘सैरा’
डित्वाट्टिलोपः । ‘स्वरहीनं’ करणशीलः कर्ता ॥ अश्वम् । हृन् हरणे । हरणशीलो हर्ता ।
भरणशीलो मर्ता । इति कस्वादिप्रक्रिया ॥

शीलार्थप्रक्रिया ४

अथ शीलार्थप्रक्रिया ॥ इष्णुलुक् ॥ धातोः शीले स्वभावेऽर्थे इष्णु लु क्
इत्येते प्रत्यया भवन्ति ॥ कृञ् अलंपूर्वः ॥ अलंकृञ् निराकृञ् प्रजन्
उत्पच् उत्पत् उत्पद् ग्रस् उन्मत् रुच् अपत्रप् वृत्तु वृधु सह चर
भू भ्राज् व्यन्त एभ्य इष्णुः ॥ अलंकरोतीत्येवंशीलः अलंकरिष्णुः ।
निराकरिष्णुः । प्रजायते इत्येवंशीलः प्रजनिष्णुः । उत्पद्यतीत्येवंशीलः उत्प-
चिष्णुः ॥ पल्ल पतने । उत्पद्यतीत्येवंशीलः उत्पतिष्णुः । पद गतौ । उत्प-
द्यते इत्येवंशीलः उत्पदिष्णुः ॥ ग्रस् अदने । ग्रसतीत्येवंशीलः ग्रसिष्णुः ॥
उन्माद्यतीत्येवंशीलः उन्मदिष्णुः ॥ रुच् दीप्तौ । रोचतीत्येवंशीलः
रोचिष्णुः ॥ वृषू लजायाम् । अपत्रपति वा अपत्रपते इत्येवंशीलः अपत्र-
पिष्णुः ॥ वृत्तु वर्तने । वर्तते इत्येवंशीलः वर्तिष्णुः ॥ वृधुङ् वृद्धौ । वर्धते
इत्येवंशीलः वर्धिष्णुः ॥ सहति सहते वेत्येवंशीलः सहिष्णुः ॥ चरतीत्येवंशीलः
चरिष्णुः । भविष्णुः ॥ भ्राज् दीप्तौ । भ्राजते इति भ्राजिष्णुः ॥ इष्णुप्रत्यये
परे व्यन्तानां जिलोपाभावो वाच्यः ॥ कारयतीत्येवंशीलः कार-
यिष्णुः ॥ एते इष्णुप्रत्ययान्ताः ॥

सूत्रम्—‘इष्णुलुक्’ ॥ इष्णुश्च लुक् च इष्णुलुक् प्रथमैकवचनान्तम् । ‘नपुंसकात्स-
मोर्लुक्’ शीलेऽर्थे इष्णु लु क् एते त्रयः प्रत्यया भवन्ति यथायोग्यम् । व्यन्त, भ्राज्,

भू, सह, वच्, वर, वृध्, वृत्, प्रजन्, अपत्रप्, अलंठ्, निराकृज्, उन्माद्, उत्पच्, उत्पत् एभ्यः इण्युः । उदाहरणानि । कृ अलंपूर्वः । अलंकरणशीलोऽलंकरिण्युः इण्युप्रत्ययः । 'गुणः' 'स्वरहीनं०' निराद्वयपूर्वः । निराकरिण्युः निराकर्तुं शीलमस्येति निराकरिण्युः । भातुशब्दवत् । मस अदने । मसिण्युः उन्मविण्युः इत्यादि ॥

ग्ला जि स्या भू ग्ला क्षि पच् यज् परिमृज् एभ्यः स्त्रुः ॥ ग्ले हर्षक्षये । ग्लायतीत्येवंशीलः ग्लास्त्रुः । जयतीत्येवंशीलः जिण्युः । भवतीत्येवंशीलः भूण्युः ॥ जिभ्वोः स्त्री गुणाभावो न इद् ॥ क्षेक्ष तथा ॥ तिष्ठतीत्येवंशीलः स्थास्त्रुः । क्षि क्षये । क्षयतीत्येवंशीलः क्षिण्युः । पचतीत्येवंशीलः पक्ष्युः । यजतीत्येवंशीलः यक्ष्युः । मृजूए शब्दौ ॥ मृजेर्गुणनिमित्ते प्रत्यये परे वृद्धिर्वाच्या ॥ परिमार्ष्टीत्येवंशीलः परिमार्क्ष्युः ॥

स्त्रा, ग्ला, ग्ला, पच्, परिमृज्, जि, भू, एभ्यः स्त्रुः जिगुवोर्गुणः इडभावश्च । जि जये क्षुप्रत्ययः । 'किलात्पः०' 'दुर्गोणो०' नस्य णः । जिण्युः एवं भूण्युः स्थास्त्रुः ग्ला-स्त्रुः पक्ष्युः माक्ष्युः ॥

विप् अस् गृध् घृप् क्षिप् एभ्यः क्लुः ॥ विप्लु न्याप्ता । वेवेष्टि इत्येवंशीलः विण्युः । व्रसी उद्वेगे । व्रसी भये । व्रसतीत्येवंशीलः व्रस्त्रुः । गृध् अभिकाङ्क्षायाम् । दिवादिः । गृध्यतीत्येवंशीलः गृध्रुः । जिघृषा प्रागल्भ्ये । स्वादिः । घृणोतीत्येवंशीलः घृण्युः । क्षिप् प्रेरणे । क्षिपतीत्येवंशीलः क्षिमुः । ककारो गुणनिषेधार्थः ॥

क्षिप्, व्रस्, गृध्, घृप्, विप्, एभ्यः क्लुः । विप्लु न्याप्ता वेवेष्टि जगदिति एवंशीलो विण्युः । क्लुप्रत्ययः । ककारो गुणनिषेधार्थः । गृध्रपातुः अभिकाङ्क्षायां याच्छायायाम् । गृध्र क्लुप्रत्ययः । गर्धनशीलो गृध्रुः क्षिमुः व्रस्त्रुः ॥

पाकोकणः ॥ धातोः शीलेऽर्थे पाक उ उकण इत्येते प्रत्यया भवन्ति ॥ जल्प भिक्ष कुट्ट लुण्ट वृद्ध एभ्यः पाकः प्रत्ययो भवति ॥ जल्प प्यक्तायां वाचि । जल्पतीत्येवंशीलः जल्पाकः ॥ मिश्र यात्रायायाम् । मिश्र-तीत्येवंशीलः मिश्राकः ॥ कुट्ट ताडने वा छेदने । कुट्टतीत्येवंशीलः कुट्टाकः ॥ लुण्ट चौर्ये । लुण्टतीत्येवंशीलः लुण्टाकः । वृद्ध संमती । वृज् संवरणे । वर निवारणे । वृणुते वा वरतीत्येवंशीलः वा वृणीत इत्येवंशीलः वराकः । प ईवर्थः । वराकी ॥

'पाकोकणः' ॥ पाकश्च उक्थ उकण् च पाकोकणः प्रथमावहुवचनान्वम् । 'स्वरहीनं०' 'स्रोर्वि०' शीले स्वभावार्थे पाकः उः उकण् एते त्रयः प्रत्यया भवन्ति । मिश्र, जल्प, कुट्ट, लुण्ट, वृज्, वर एभ्यः पाकः पकार ईवर्थः । वर निवारणे । वर पाकप्रत्ययः । 'स्वरहीनं०' वराकः । स्त्री चेत् वराकी 'ध्रित' 'यस्य लोपः' 'स्वरहीनं०' वारयसीति

वराकः । भिक्ष याचनायाम् । भिक्ष पाकप्रत्ययः । आकः । 'स्वरहीनं०' 'स्रोर्वि०'
भिक्षाकः ॥ जल्प जल्पने । कुट्ट कुट्टने । लुठि स्तेये । जल्पाकः । कुट्टाकः । लुण्ठाकः ॥

सान्ताशंस भिक्ष एभ्य उः प्रत्ययो भवति ॥ सान्ताशंसयोश्च ॥
सप्रत्ययान्तादाङ्पूर्वात् शंसु स्तुतावित्यस्माद्धातोश्च शीलार्थं विनापि उः
प्रत्ययो भवति ॥ वच् परिभाषणे । विवक्षतीति विवक्षुः । इच्छायामात्मनः
सः । द्वित्वम् । 'पूर्वस्य' हसादिः शेषः । क्रत इह । व्योर्विहसे । कुहोभ्युः । चिकी-
र्षतीत्येवंशीलः चिकीर्षुः । जिघृक्षतीत्येवंशीलः जिघृक्षुः । आङ्पूर्वः शंसु
स्तुतौ । शंस कथने । आशंसतीत्येवंशीलः आशंसुः । भिक्षतीत्येवंशीलः
भिक्षुः । पिपासतीत्येवंशीलः पिपासुः । तितीर्षतीत्येवंशीलः तितीर्षुः ॥

सान्ताशंसभिक्ष् एभ्यः उप्रत्ययो भवति । भिक्ष उप्रत्ययः । 'स्वरहीनं०' भिक्षुः । 'सान्ता-
शंसयोश्च' इच्छार्थे सप्रत्ययो भवति । आङ्पूर्वात् 'शंसु स्तुतौ' इत्यस्माद्धातोः शीलार्थं
विनापि उप्रत्ययो भवति ॥ वच् परिभाषणे । वच् वक्तुमिच्छुर्विवक्षुः । 'इच्छायामात्मनः
सः' 'द्विश्च पूर्वस्य' 'हसादिः शेषः' 'यः से' अकारस्य इकारः । 'चोः कुः' 'किलात्यः
सः०' 'कपसंयोगे क्ष' विवक्षुरिति सिद्धम् । शंस उप्रत्ययः । 'स्वरहीनं०' प्रथमैकवचने
'स्रोर्वि०' आशंसुः ॥ ग्रह उपादाने । ग्रह इच्छार्थे सप्रत्ययः । 'द्विश्च पूर्वस्य' 'हसादिः०'
'कुहोभ्युः' 'यः से' 'ग्रहां द्विति' इति संप्रसारणम् । 'हो ढः' 'आदिजवानां०' इति गस्य
पः । 'पदोः कः से' 'किलात्यः सः' 'कपसंयोगे०' उप्रत्ययः । 'यत्तः' इत्यलोपः । 'स्वर-
हीनं०' प्रथमैकवचने 'स्रोर्वि०' जिघृक्षुः । ग्रहीतुमिच्छुर्जिघृक्षुः ॥ पा पाने । सप्रत्ययः ।
द्वित्वं 'हस्यः' 'यः से' उप्रत्ययः । 'स्रोर्वि०' पिपासुः ॥

लप पत भिक्ष पद स्या भू वृष हन् कम् गम् शृ एभ्यः उकण्
प्रत्ययो भवति ॥ लप कान्तौ । लपतीत्येवंशीलः लापुकः । पततीत्येवंशीलः
पातुकः ॥ भिक्ष यात्रायाम् । भिक्षतीत्येवंशीलः भिक्षुकः ॥ पद गतौ ।
णिच्चाद्भुद्धिः । पयतीत्येवंशीलः । पादुकः ॥ तिष्ठतीत्येवंशीलः स्थापुकः ।
भवतीत्येवंशीलः वा भवितुं शीलमस्यास्तीति भापुकः ॥ वृष वृष्टौ । वृषु
सेचने । वर्षतीत्येवंशीलः वर्षुकः ॥ हन्तीत्येवंशीलः घातुकः ॥ कम् कान्तौ ।
कामयते इत्येवंशीलः वा कामितुं शीलमस्यास्तीति कामुकः ॥ गम्भ्र गतौ ।
गच्छतीत्येवंशीलः गामुकः ॥ शृ हिंसायाम् । शृणातीत्येवंशीलः शारुकः ॥
शृवन्धोरासुः ॥ शृवन्धोर्धात्वोरासुः प्रत्ययो भवति ॥ शरासुः । वन्दासुः ।
सृष्टि सृष्टि पति शीङ् एभ्य आलुर्वाच्यः ॥ सृष्ट इप्तायाम् । इप्ता
इञ् । गृह ग्रहणे । पत ऐश्वर्ये । त्रयश्चुरादयोऽदन्ताः ॥ आलौ मिलो-
पाभावो वाच्यः ॥ सृष्टयतीत्येवंशीलः सृष्टयासुः । गृहयतीत्येवंशीलः

गृह्यालुः । पतयतीत्येवंशीलः पतयालुः । शीङ् स्वप्ने । शेते इत्येवंशीलः शयालुः ॥

कम्, भिक्ष, भू, स्या, हन्, गम्, लप्, शश्, पत्, पद्, एभ्यः उकण् । कम् घातुः कान्तौ अभिलाषे । कामयतीति कामुकः । कम् उकण्प्रत्ययः । यकारो वृद्धार्थः । 'अत उपधायाः' 'स्वरहीनं' 'स्रोर्विं' एवं भैक्षकः ॥ भू सत्तायाम् । भू उकण्प्रत्ययः । 'धातोर्नामित्तः' इति वृद्धिः । 'औ आष्' 'स्वरहीनं' 'स्रोर्विं' भातुकः ॥ स्यायुकः । 'भातो युक्' ॥ 'हनो घत्' घातुकः । अभिलापुकः । वार्युकः । पातुकः । पादुकः । आगामुकः । इत्यादि ॥

नमादे रः ॥ नम्, कपि, सिङ्, नञ्पूर्वो जस्, कम्, हिंस, दीप्, एभ्यो रः प्रत्ययो भवति शीलेऽर्थे ॥ णसु प्रहृत्वे शब्दे च । नमतीत्येवंशीलः नम्रः ॥ कपि चलने । कम्पतीत्येवंशीलः कम्पः ॥ सिङ् ईपद्मसने । सयते इत्येवंशीलः स्मेरः ॥ जसु मोक्षणे । जस् गतिनिवृत्तौ । दिवादिः । न जस्य-तीत्येवंशीलं अजस्रम् ॥ कामयते इत्येवंशीलः कम्पः ॥ हिसि हिंसायाम् । हिनस्तीत्येवंशीलः हिंस्रः ॥ दीपी दीप्तौ । दीप्यते इत्येवंशीलः दीप्रः ॥

'नमादे रः' ॥ नम् आदिर्यस्यासौ नगादिः तस्य पष्ठवेकवचनान्तम् । 'हिति' 'डस्य' 'स्रोर्विं' प्रथमैकवचनान्तम् । 'स्रोर्विं' मध्ये । 'नामिनो रः' 'रिलोपो दीर्घश्च' ॥ नम् कम् सिङ् अजस् कम्प दीप् हिंस् एभ्यो रप्रत्ययः । णम् प्रह्नीभावे । 'आदेः णः कः' नम् रप्रत्ययः । 'स्वरहीनं' 'स्रोर्विं' नमनशीलो नम्रः ॥ एवं कसु कान्तौ कम्पः । स्मेरः अजस्रः कम्पः दीप्रः हिंस्रः ॥

घसादेः कमरः ॥ घस् सृ अद् एभ्यः कमरः प्रत्ययो भवति शीलेऽर्थे ॥ घस्त् अदने । घसतीत्येवंशीलः घसरः ॥ सृ गतौ । सृ सरणे । सृ हिंसा-याम् । सरतीत्येवंशीलः सृमरः ॥ अद् भक्षणे । अक्षतीत्येवंशीलः अक्षरः ॥ भिदि छिदि विदि एभ्यः कुरङ्गान्यः शीलेऽर्थे ॥ भिनस्तीत्येवंशीलः भिदुरः ॥ विद् ज्ञाने । वेक्षतीत्येवंशीलः विदुरः ॥ छिदिर् द्रव्यीकरणे । छिन-क्षतीत्येवंशीलः छिदुरः ॥ भासादेर्धुरः ॥ भास् मञ्ज् मिद् एभ्यो घुरः प्रत्ययो भवति शीलेऽर्थे ॥ षकारो घित्कार्यार्थः ॥ मास् दीप्तौ । भासते इत्येवंशीलः भासुरः ॥

सूत्रम्—'घसादेः कमरः' ॥ घस् आदिर्यस्यासौ घसादिः तस्य पष्ठवेकवचनान्तम् । कमरः प्रथमैकवचनान्तम् । 'स्रोर्विं' घसादेर्धातोः अदेश्च कमरप्रत्ययो भवति शीलार्थे । ककारो गुणनिषेधार्थः । घस्त् अदने घस् कमरप्रत्ययः । 'स्वरहीनं' 'स्रोर्विं' ॥ सृ गतौ । मरप्रत्ययः । प्रथमैकवचने 'स्रोर्विं' सृमरः ॥ अद् भक्षणे अद् मरप्रत्ययः । 'स्वरहीनं' अक्षरः ॥ 'भासादेर्धुरः' भास् दीप्तौ मञ्ज् निमिदा स्नेहने, एभ्यो घातुभ्यो घुरप्रत्ययो

भवति शीलेऽर्थे । घकारो धित्कार्यार्थः । भास् सरप्रत्ययः । 'स्वरहीनं०' प्रथमैकवचने 'स्रोर्वि०' भासनशीलो भासुरः । भञ्जो आमर्दने भञ्ज् 'भासादेः०' इति उरप्रत्ययः ॥

चञोः कर्गो धिति ॥ धातोश्चकारजकारयोः ककारगकारौ भवतः धिति
प्रत्यये परे ॥ भञ्जो आमर्दने । मनक्तीत्येवंशीलः भद्गुरः । निमिदा गात्र-
विक्षेपे । मेघते इत्येवंशीलः मेदुरः ॥

'चञोः कर्गो धिति' इति जस्य गः । 'स्वरहीनं०' प्रथमैकवचने 'स्रोर्वि०' भद्गुरः स्वय-
मेव भज्यत इत्येवंशीलो भद्गुरः । सृदुः सृदुरः । 'छिदिभिदिविदां कुरः' फकारो गुणनि-
पेधार्थः । छिदुरः भिदुरः विदुरः । एते सर्वे प्रत्ययाः शीलार्थाः ॥

यङ् ऊकः ॥ यज् जप् दंश् वद् एभ्यो यङ्प्रत्ययान्तेभ्य ऊकः प्रत्ययो
भवति शीलेऽर्थे ॥ यङो लुक् । तत्सन्नियोगेन धातोर्द्विवचनम् । यज देवपूजा-
संगतिकरणदानेषु । अतिशयेन यजतीति वा इष्यते इत्येवंशीलः यायजूकः ॥
जप व्यक्तायां वाचि । जमजपां नुक् । जञ्जपूकः ॥ दंश् दंशने । दंदशूकः ॥
वावघते इत्येवंशीलः वावदूकः ॥

सूत्रम्—'यङ् ऊकः' ॥ 'यङ्' पञ्चम्येकवचनान्तम् । 'स्वरहीनं०' 'स्रोर्वि०' ऊकः प्रथमै-
कवचनान्तम् । 'स्रोर्वि०' अतिशयार्थे यङ् प्रत्ययाद्धातोः शीलार्थे ऊकः प्रत्ययो भवति ।
यज् जप् जायु वद् दक्षिभ्य इति वक्तव्यम् । वक्तव्यस्य प्रयोगानुसरणार्थत्वात् । अयङ्प्रत्य-
यापि जागतैः ऊकःप्रत्ययो भवति ॥ सूत्रम्—यङो लुक् ॥ यङ् पञ्चम्येकवचनान्तम् । लुक्
प्रथमैकवचनान्तम् । 'ह्रसेपः' तस्य ऊकस्य सन्नियोगे यङ्प्रत्ययस्य लुक् भवति । उदाहर-
णम् । यज देवपूजा० । यज् । अतिशयेन यजतीत्येवंशीलो यायजूकः । अतिशयेन 'ह्रसा-
देर्यङ्' द्वित्वम् । 'पूर्वस्य' 'ह्रसादिः०' 'आतः' इत्यकारस्य आकारः । यायज्य इति स्थिते
ऊकप्रत्ययः । 'यङो लुक्' इति यङो लुक् । 'स्वरहीनं०' 'स्रोर्वि०' ॥ दश दशने । दश्
अतिशयेन दशतीत्येवंशील इति विप्रहे यङ्प्रत्ययः । 'नो लोपः' द्वित्वम् । 'पूर्वस्य'
'ह्रसादिः शेषः' । 'जमजपां नुक्' 'नञ्आपदान्ते०' ऊकप्रत्ययः । 'लुक्' इति यङो लुक् ।
दंदशूकः सर्पः ॥ जप व्यक्ताया वाचि । जञ्जपूकः । वावदूकः ॥

जागतैरूको वाच्यः ॥ जागतीत्येवंशीलः जागरूकः ॥ इण्णनश्जिस्त्रग-
मिभ्यः करप् वाच्यः ॥ इण् गतौ । इत्यस्य पिति । एतीत्येवंशील इतरः ॥
णश्च अदर्शने । नश्यतीत्येवंशीलः नश्वरः । जयतीत्येवंशीलः जित्वरः ॥
सरतीत्येवंशीलः सुत्वरः ॥ गत्वरो निपात्यते शीलेऽर्थे ॥ गच्छतीत्ये-
वंशीलः गत्वरः ॥ भियः कुकुक्कौ वक्तव्यौ ॥ विमेतीत्येवंशीलः भीरुः ।
भीरुकः ॥ इपेरुच्छश्च । इपेरुः प्रत्ययो भवति छान्तादेशश्च । इच्छतीति
इच्छुः ॥ चरः ॥ स्या ईश् भास् पिस् कसादिभ्यो वरः प्रत्ययो भवति
शीलेऽर्थे ॥ तिष्ठतीत्येवंशीलः स्थावरः ॥

अयदन्तस्यापि जागतैः ऊकप्रत्ययो भवति । जागरूकः ॥ यातेर्यदन्ताद्वरप्रत्ययः ।
तत्संनियोगे यङो लुक् । अतिशयेन कुटिलं वा यातीत्येवंशीलो यायावरः इत्यादि ॥

आहतः किर्द्विश्च भूते ॥ आकारान्तादकारान्ताद्वातोर्जनिनमिगमिभ्यश्च
शीलेऽर्थे भूतकाले किः प्रत्ययो भवति णवादिबद्धातोश्च द्विर्वचनं भवति ॥
आतोऽनपि

रामः सोमं पपिर्यज्ञे ददिर्गाश्चक्रिरुद्धुतम् ।
याजकान् वन्निराजहिः पौण्डरीके महाद्विजान् ॥ १ ॥
तदा जज्ञिर्महाश्वर्यं नेमिर्नृपगणोऽपि तम् ।
ब्राह्मणानां श्रुतिविदां गणो जग्मिर्धनं मुदा ॥ २ ॥
इति कृदन्तप्रक्रियायां शीलार्थप्रक्रिया ॥ ४ ॥

सूत्रम्—‘आहतः किर्द्विश्च भूते’ ॥ आह ऋच आहत् तस्मात् पञ्चम्यैकवचनान्तम् ।
‘स्वरहीनं’ ‘स्रोर्विं’ किः प्रथमैकवचनान्तम् । ‘लोर्विं’ ‘द्वित्रिचतुर्भ्यः’ सुः प्रथमैकव-
चनान्तम् । ‘अव्ययां’ ॥ च प्रथमैकवचनान्तम् । ‘अव्ययादि०’ ॥ भूते सप्तम्यैकवचनान्तम् ।
‘अ इ ए’ ॥ आकारान्ता वादयः, ऋकारान्ताः डुकृन्करणे ह्रस्वरणे इत्यादयः तेभ्यो
धातुभ्यः शीले स्वभावार्थे अतीते काले किप्रत्ययो भवति । ककारो गुणनिषेधार्थः ।
तत्संनियोगे धातोर्द्विर्वचनम् ॥ पा पाने । पा किप्रत्ययः । इ द्वित्वम् । ‘पूर्वस्य’ ‘ह्रस्वः’
‘आतोऽनपि’ इत्याकारलोपः । प्रथमैकवचने ‘स्वरहीनं’ ‘स्रोर्विं’ पपिः । एवं बुदाब्
वाने । ददिः ॥ डुकृन् करणे । कृ किप्रत्ययः । इ । ‘द्विश्च’ । ‘रः’ इति पूर्वन्तकारस्य अकारः
‘कुहोश्चुः’ ‘स्वरहीनं’ ‘स्रोर्विं’ चक्रिः ॥ एवं वृज् वरणे वन्निः । ह्रज् हरणे ह्र आह-
पूर्वः । कि प्रत्ययः । इ द्वित्वम् । ‘रः’ ‘कुहोश्चुः’ हस्य ङाः । ‘क्षपानां जवचपाः’ हस्य जः ।
‘शरम्’ ‘स्वरहीनं’ आजहिः । श्लोकश्चात्र—

‘रामः सोमं पपिर्यज्ञे ददिर्गाश्चक्रिरुद्धुतम् ।
याजकान् वन्निराजहिः पौण्डरीके महाद्विजान् ॥ १ ॥
तदा जज्ञिर्महाश्वर्यं नेमिर्नृपगणोऽपि तम् ।
ब्राह्मणानां श्रुतिविदां गणो जग्मिर्धनं मुदा’ ॥ २ ॥

न्याख्या । रामः पौण्डरीके नात्रि यज्ञे सोमममृतं पपिः पीतवान् । पपौ इत्येवंशीलः
पपिः । पुनः गाः घेनूः ददिः दत्तवान् । पुनः जहुतमाश्वर्यं चक्रिः कृतवान् । पुनः याज-
कान् यज्ञकर्तृन् वन्निः ववारेल्येवंशीलः । पुनः महाद्विजान् ब्राह्मणान् आजहिः आहत-
वान् आजहारेल्येवंशील इत्यर्थः । इति श्लोकव्याख्या । चकारादुपचालोपिनामपि किप्र-
त्ययः । गम् जग्मिः । हन् जग्निः । सहिषहिचलिपतिभ्यो यदन्तेभ्यः किः ।
सासहिः चावहिः चाचलिः पापतिरित्यादि ॥ इति शीलार्थप्रक्रिया ॥

तांनान् भावानित्यात्मा । अत मनिणप्रत्ययः । इकार उच्चारणार्थः । णकारो वृद्धार्थः ।
मन् 'अत उपधायाः' 'स्वरहीनं०' आत्मन् प्रथमैकवचने 'नोपधायाः' इति दीर्घः । 'हसे
प.०' 'नाम्नो नो०' ॥

वृद्धि वृद्धौ ॥ मन्पुपधाया ऋ रः ॥ मनिप्रत्यये परे उपधाया ऋकारस्य
रेफो भवति ॥ वृंहतीति व्रद्धा ॥ घृष्टपट्टो मः ॥ घृ धरणे दीर्घा च ।
घरतीति वा ध्रियते इति घर्मः ॥ घृ धारणे । घरतीति वा ध्रियतेऽमी
घर्मः ॥ पद गतौ । पद्यते तत् पद्मम् ॥ ऋ स्तु सू हृ हु मृ क्षि क्षु भा
मा या वा जक्ष रे नी इयैङ् पद् णभ्यो मः प्रत्ययो भवति ॥ ऋ
गतौ । ऋच्छतीति अर्मः नेत्ररोगः ॥ स्तौतीति स्तोमः ॥ वृह प्रसवे । वृते-
ऽसौ सोमः । हर्मः ॥ जुहोतीति होमः ॥ त्रियते इति मर्मः ॥ क्षि निरास-
गत्योः । ध्रियतीति क्षेमः ॥ डुडु ध्वन्द्वे । क्षौतीति क्षोमः ॥ भातीति मामः ॥
मातीति मामः ॥ यातीति यामः ॥ यातीति वामः ॥ जक्ष मय हसनयोः ।
जक्षमः । रायतीति रामः ॥ नेमः ॥ श्यैङ् दीर्घा । श्यायतीति श्यामः ॥
पमः ॥ भीष्मोर्वा मक् ॥ विमेल्यस्मादिति भीषः । धूमतेऽर्मा धूमः ॥
ध्वादेरुलिक ॥ ध्वादेर्धातोर्लिरु प्रत्ययो भवति ॥ धूनोति वा धूपतेऽर्मा
धूलिः । अग्नि लघि रधि गत्यर्थः इदितः । अद्भुते सा अद्भुलिः ॥

वृद्धि वृद्धौ । एह् वृह् । वृहति वेति व्रद्धा । मन्प्रत्ययः । 'मन्पुपधाया ऋरः' मनि
परे उपधासमन्धन ऋकारस्य रो भवति । वृहत्यस्य ॥ व्रद्धानिति सिद्धम् । प्रथमैकवचने
'नपुंसका०' 'नाम्नो नो०' पुलिङ्गे व्रद्धा स्वय व्रद्धत्वात् अन्येषा वृहणत्वाद्भाष्यत्वाद्वा
व्रद्धा । आगमजगनित्यमिति न्यायात् 'इदितो०' इति तुम् न ॥ धृम् धारणे घृ मन्प्रत्ययः ।
'गुणः' 'राघपो द्विः' जलतुम्बिका० । प्रथमैकवचने 'स्रोर्दि०' धारणान् घर्मः ॥ 'ध्वादे-
रुलिः' ध्वादेर्धातोः लिरिप्रत्ययो भवति निञ् । धूम् कम्पने । धू उलिप्रत्ययः । 'सर्वणं०'
धूलिः धूयते वातादिना इति धूलिः । अग्नि रग्नि लघि गत्यर्थः । धग् उन्निप्रत्ययः ।
'इदितो०' इति सुमागमः । 'नश्चापदान्ते०' 'स्वर०' प्रथमैकवचने 'स्रोर्दि०' अद्भुलिः ॥

भविष्यदर्थं णिनिः ॥ आगमिष्यतीति आगामी । भविष्यतीति भारी ॥
शसादेः करणे ऋक् ॥ शसादेर्धातोः करणेऽर्थं ऋक् प्रत्ययो भवति ॥
सर्वधातुभ्यस्त्रमनौ ॥ शस् हितायाम् । शंसति वा शस्यते अनेनेति
शस्त्रम् । शस् अनुशिष्टौ । शिष्यते अनेनेति शस्त्रम् । अमु शेषणे । अमः
अनेनेति अस्त्रम् । पा पाने । पीयते अनेनेति पात्रम् । नीयते अनेनेति नेत्रम् ।
दाप् लपने । दाप्यते अनेनेति दात्रम् ॥ [युंयहागिभ्यो निः ॥ पृथ्वा
धातुभ्यो निःप्रत्ययो भवति ॥ यु मिथणे । यातीति योनिः । वहतीति वहिः ।

अङ्गतेऽसौ अग्निः ॥ इदिचदिशकिरुदिभ्यो रः ॥ एभ्यो रप्रत्ययो भवति ॥
इदि परमैश्वर्ये । चदि आह्लादने दीप्तौ च ॥ इन्दत्यसौ इन्द्रः । चन्दतेऽसौ
चन्द्रः । शक्नोतीति शक्रः । रोदितीति रुद्रः ॥ पुष्पादेरः ॥ पुष्पादेर्धा-
तोरः प्रत्ययो भवति ॥ पुष्प विकसने । पुष्पति तत् पुष्पम् । फल निष्पत्तौ ।
फलति तत् फलम् । मूल व्याप्तौ । मूलति तत् मूलम् ॥ रघ सामर्थ्ये ॥
उप्रत्ययः ॥ रघते शास्त्राणां शत्रूणां च अन्तं गच्छति प्राप्नोतीति रघुः ॥

गम्ल् गतौ । गम् । आह पूर्वः । 'भविष्यदर्धे णिनिः' इति णिनिप्रत्ययः । णित्वा-
वृद्धिः । 'स्वरहीनं' 'इनां शौ सौ' 'हस्ते पः' 'नाम्नो नो' आगमिष्यतीत्यागमी । भू
णिन् वृद्धिः । 'औ आच्' भविष्यतीति भावी ॥

ईश् ऐश्वर्ये । ईष्टे इत्येवंशीलः ईश्वरः । भासु दीप्तौ । भासते इत्येवंशीलः
भास्वरः । पिस्र गतौ । पिस्रतीत्येवंशीलः पेस्वरः । कप् गतौ । कसतीत्येवं-
शीलः कस्वरः ॥

ईश ऐश्वर्ये । ईष्टे ऐश्वर्यं करोतीति ईश्वरः । ईश् वरप्रत्ययः । 'स्वरहीनं' एवं तिष्ठतीति
स्थावरः । घा गतिनिवृत्तौ । 'आदेः णः झः' स्था वरप्रत्ययः । 'स्रोर्विं' भास्वरः ।
'इण्णश्चि' इति कर्प् । पिच्चात्तुक् । जयतीत्येवंशीलो जित्वरः । यतीत्येवंशील इश्वरः ।
नश्यतीत्येवंशीलो नश्वरः ॥

गमेडोः ॥ गमेर्धातोडोः प्रत्ययो भवति ॥ गच्छतीति गौः ॥ ग्लानु-
दिभ्यां डौः ॥ ग्लायतीति ग्लौः । जुदतीति नौः । जुद प्रेरणे ॥ [घृष्टे
स्त्यै शब्दसंघातयोः ॥ स्त्यायतेर्द्धृ । ढिच्चाट्टिलोपः । संयोगान्तस्य लोपः
टिच्चादीप् । स्त्यायति समूहं करोति सा स्त्री ॥ लक्ष दर्शनाङ्कनयोः ॥
लक्षतेरी मुद् च ॥ लक्षतेर्धातोरिः प्रत्ययो भवति तस्य ईप्रत्ययस्य
मुडागमश्च ॥ लक्षते पुमान् अनया सा लक्ष्मीः ॥]

'गमेडोः' । गम् डोप्रत्ययः । टिलोपः । 'स्वरहीनं' 'ओरौ' 'स्रोर्विं' गच्छतीति गौः ॥
'नुदिग्लैभ्यां डौ' जुदति नुयते वा नौः । ग्लायतीति ग्लौः चन्द्रः ॥

राजादेः कन् ॥ राजादेर्धातोः कन् प्रत्ययो भवति ॥ राज् धन्व यु यु
प्रतिदिब् वृप् तक् दंश् पचि पप् अशूड् नु मह एते राजादयः ॥ राज्
दीप्तौ । राजतेऽसौ राजा ॥ धन्व गतौ । धन्वतीति धन्वा ॥ यु मिश्रणे ।
यौतीति युवा ॥ यु गतौ । योतीति युवा ॥ प्रतिदीव्यतीति प्रतिदिवा ॥
युप् वृद्धौ । चर्पतीति चृपा ॥ तक्ष् तनूकरणे । तक्ष्णोतीति तक्षा ॥ दंशन्तीति

दश ॥ पचि विस्तारे ॥ पचि संख्याने । इदित् । जस्यसोर्लृक् । पञ्चन्तीति
 पञ्च ॥ पप् संबन्धे । पप् गणने । अश्रद्धं व्याप्तौ । पपेरशोः किति तुग्
 वक्तव्यः ॥ सपन्ति ते सप्त । अश्रुवते इति अष्ट ॥ ए स्तुतौ ॥ अस्य
 गुणः ॥ नुवन्ति ते नव । मह पूजायाम् ॥ अस्य घान्तादेशो युगाग-
 मश्च निपात्यते कन्प्रत्यये परे ॥ मह्यते इति मघवा । इति राजादयः ॥
 हस्मन्धासुकः सर्वधातुभ्यः ॥ सर्वधातुभ्य इस् मन् न्र अमुरु इत्येते
 प्रत्यया भवन्ति ॥

‘राजादे०’ ॥ राजृ दीप्तौ इत्यादेर्धातोः कन्प्रत्ययो भवति । राजते इति राजा । राज्
 अन्प्रत्ययः । ‘स्वरहीनं०’ ‘नोपधायाः’ ‘ह्रस्वः०’ ‘ताम्रो नो०’ ॥ यु मित्रणे । यु अन्प्र-
 त्ययः । ‘नुधातोः’ इत्युप् । ‘स्वरहीनं०’ यौतीति युवा ॥

वचादेरस् ॥ वचादेर्धातोरस् प्रत्ययो भवति वा सर्वधातुभ्योऽस्प्रत्ययः ॥
 उच्यते इति वचः । मह्यते इति महः । पीड् पाने । पीयते तत् पयः ॥
 पिबतेरस्ति ॥ पिबतेर्धातोरसुन्प्रत्ययो भवति इकारान्तादेशश्च ॥ पीयते
 इति पयः ॥ तिज् निज्ञाने क्षमायां च । तितिक्षतीति तैजः । तप्पते इति
 तपः ॥ रज्ज रागे । असि नलोपो वाच्यः ॥ रजते तत् रजः । रक्ष हिंसा-
 याम् । रक्षतीति रक्षः ॥ अर्थिरुचिश्चुचिहुस्सृपिच्छादिशृदिभ्य इस्
 प्रत्ययो भवति ॥ अर्थिरुची दीप्तौ । अर्चतीति अर्चिः । गुणः । रोचिः ।
 शोचिः । हृष्यते इति हविः । सर्पिः ॥ छादेरिस्मन्प्रत्ययः क्तिप्सु ह्रस्वो
 वाच्यः ॥ छद् संवरणे । चुरादिः । छादयतीति छदिः ॥ उच्छृदिद् दीप्ति-
 देवनयोः । छृण्वतीति छर्दिः ॥ सर्वधातुभ्यस्त्वमगौ ॥ तनु विस्तारे । तनोतीति
 तत् तन्म ॥ मन ज्ञाने । मन्यते इति मन्त्रः ॥ यम उपरमे । यञ्जतीति
 यञ्जः ॥ छदि संवरणे । ज्यन्तः । छादयतीति छत्रम् ॥ क्रियते तत्कर्म ॥
 धृञ् आञ्छादने । धृणोतीति धर्म । धर्म । दाम । धर्म । छादयतीति छत्रम् ॥
 धनार्तिचक्षिङ्घृचपितपिजनिघजिभ्य उस् प्रत्ययो भवति ॥ धन
 शब्दे । धनतीति धनुः ॥ क्र गतौ । गुणः । अरुः ॥ चक्षिङ् घ्यक्तायां
 वाचि । चष्टे इति चक्षुः । पिपतीति परुः । वपतीति वपुः । तपतीति तपुः ।
 जायते इति जनुः । यजतीति यजुः ॥ अवतृस्तृज्जन्त्रिकण्ठिभ्य ईः ॥
 अवतीति अवीः । तरतीति तरीः । स्तृञ् आञ्छादने । स्तृणोतीति स्तरीः ।
 तन्त्रि धारणे । तन्त्रयति वा तन्त्रयते सा तन्त्रीः । कण्ठ अवधारणे । कण्ठ-
 यतीति कण्ठीः ॥

‘वधादेरस्’ ॥ वच् असप्रत्ययः । स्वरहीनं० प्रथमैकवचने ‘नपुंसकात्स्यमोर्लुक्’
 ‘स्रोर्वि०’ वचः वचसी वचांसि ॥ एवं मह दीप्तौ । महः । उच्यते इति वचः । महात् इति
 महः ॥ क्वादीनामिः । कृ शब्दे । इप्रत्ययः । कौतीति कविः । पुनातीति पविः । हरतीति
 हरिः । ‘मनेरुघ’ मन हाने इत्यस्य इप्रत्ययः अकारस्य चोकारः । मनुते तत्त्वमिति मुनिः ॥
 मुहो न्वः मुरादेशश्च । मुह्यतीति मूर्खः ॥ ‘पुरः कृपन्’ पृ पालनपूरणयोः इत्यस्य कृपन्
 प्रत्ययः । पृ उपप्रत्ययः । ‘पोरू’ पिपत्तिं पूर्यते वा पुरुषः ॥ माप्रभृतिभ्यः सः । मीयत
 इति मासः । ददात्यात्मानं दासः ॥ माप्रभृतिभ्यो यः । भातीति माया । जन्यते अपत्य-
 मिति जाया । जनेर्जादेशः । ‘वधातेर्ये नुट्’ वधाति सत्त्वानीति धान्यम् ॥ पतिचण्डि-
 भ्यामालच् । वृद्धिः पतत्यस्मिन्निति पातालम् । चडि कोपेऽतश्चण्डालः ॥ खर्जादिभ्यः
 ऊः । खर्ज व्यधने । खर्जूः ॥ यहेर्धश्च । वहति गृहमारं वधूः । अविद्वृतभिभ्यः ईः ।
 अवीः सरीः सत्रीः ॥ कृतियूतिजूतिसातिहेति कीर्तयश्च निपात्याः । अवनम् ऊतिः । यु मिश्रणे ।
 यूतिः । हन्यते अनयेति हेविः । कीर्तनं कीर्तिः । कृत संशब्दे ॥ शृवन्त्यो रावः । शृ
 हिंसायाम् । हिंसनशीलः शरावः । वन्दनशीलो वन्दारः । वद आरुप्रत्ययः । ‘इदितो०’
 इति नुम् ‘स्वरहीनं०’ ॥ भृषादिभ्यो यण् । हुभृष् यण्प्रत्ययः । वृद्धिः । जलपुम्बिका० ।
 भ्रियते इति भार्या । एवं न गतौ । भार्या स्त्रीत्वादाप् ॥ ‘युवहअग्निभ्यो निः’ योनिः
 वह्निः अग्निः ॥ ‘इविचदिशक्किरुदिभ्यो रः’ । इन्द्रः शक्रः । रुद्रः इत्यादि ॥

सौकर्यं केलिनः ॥ सुखेन भिद्यते तत् भिदेलिमं वा भेतुं सुकरं भिदेलिमं ।
 किं ? काष्ठम् । सुखेन पच्यन्ते इति पचेलिमा आढक्यः वा पक्तुं सुकराः
 पचेलिमाः के ? तण्डुलाः ॥

संज्ञासु धातुरूपाणि प्रत्ययाश्च ततः परे ।

कार्याद्विद्यादन्यन्यमेतच्छास्त्रमुणादिषु ॥ १ ॥

उणादयोऽपरिमिता येषु संख्या न गम्यते ।

प्रयोगमनुसृत्याद्या प्रयोक्तव्यास्ततस्ततः ॥ २ ॥

इति कृदन्ते उणादिप्रक्रिया ॥ ५ ॥

‘सौकर्यं केलिमः’ ॥ सुखेन क्रियते इति सुकरम् तस्य भावः सौकर्यं तस्मिन्नर्थे केलिभ-
 प्रत्ययो भवति । ककारो गुणनिषेधार्थः । एलिम इति । भिदिर् विदारणे । सुखेन भिद्यत
 इति विप्रहे एलिमप्रत्ययः । ‘स्वरहीनं०’ प्रथमैकवचने ‘अतोऽम्’ भिदेलिमं काष्ठम् । पच्
 एलिमप्रत्ययः ‘स्वरहीनं०’ ‘आवतः स्त्रियाम्’ प्रथमानुवचने अस् । ‘सवर्णे०’ ‘स्रोर्वि०’
 सुखेन पच्यन्ते इति पचेलिमाः आढक्यः । आढकी धान्यविशेषः ॥ उपसंहारगाह—उणा-
 दयः प्रत्ययाः अपरिमिताः संख्यारहिता इत्यर्थः । यो यत्र प्रयोगः संभवति यत्र तं प्रयो-
 गमनाश्रित्याभिज्ञं वा प्रयोगानुसारेण प्रयोक्तव्या इत्यर्थः ॥ इत्युणादयः ॥ ५ ॥

भावाधिकारप्रक्रिया २]

चन्द्रकीर्तिव्याख्यासहितम् ।

भावाधिकारप्रक्रिया ६

तुम् तदर्थ्यायां भविष्यति ॥ धातोर्भविष्यति काले तुम् प्रत्ययो भवति
तदर्थ्यायां क्रियायां प्रयुज्यमानायाम् ॥ भुज पालनाभ्यवहारयोः । मोक्ष्य-
तीति भोक्तुं व्रजति । पठिष्यतीति पठितुं ईष्टे । स्तोष्यतीति स्तोतुं ईहते ।
स्यातुं ईहते ॥ [तुमर्थे वृण् वक्तव्यः ॥ द्रक्ष्यतीति द्रष्टुम् । कृष्णं द्रष्टुं
व्रजति । कृष्णदर्शको व्रजति ॥]

‘तुम् तदर्थ्यायां भविष्यति’ ॥ तुम् प्रथमैकवचनान्तम् । स एवार्थो यस्याः सा तदर्थ्या
तस्यां सप्तम्येकवचनान्तम् । ‘आन्डे’ ‘झिवां यद्’ ‘स्वर०’ भविष्यति सप्तम्येकवचनान्तम् ।
‘स्वरहीनं०’ ॥ धातोर्भविष्यति काले तुम्प्रत्ययो भवति यस्यामे तुम्प्रत्ययो भवति स एव
धात्वर्थे एवार्थः प्रयोजनं यस्याः सा तस्यां तत्संबन्धार्थवाचिकायां तत्प्रयोजनायां क्रियायां
वाच्यमानायां सत्याम् ॥ भुज पालनाभ्यवहारयोः । भुज् तुम्प्रत्ययः । ‘चोः कृ।’ ‘वप-
धाया लघोः’ ‘झसे चपा झसानाम्’ ‘स्वरहीनं०’ । तुम्प्रत्ययान्तोऽन्ययम् । भोक्तुं
व्रजति । अत्र भुजधात्वर्थप्रयोजने व्रजतीति क्रिया प्रयुज्यते ॥ पठ् तुम्प्रत्ययः । ‘कृतः’
इतीडागमः । ‘स्वरहीनं०’ पठितुमीष्टे समयो भवति ॥ णा शौचे । ‘आदेः णः कः’
जा तुम्प्रत्ययः ज्ञातुमीहते वाञ्छति ॥

कालसमयवेलास्तु तुम् ॥ भोक्तुं कालः । अध्येष्यतीति अध्येतुं समयः ।
स्तोष्यतीति स्तोतुं वेला ॥ घञ् भावे ॥ धातोर्भावे घञ् प्रत्ययो भवति ॥
चजोः क्रगौ पिति ॥ पच्यते तत् पचनं पाकः ॥ त्यज् वयोहानौ । त्यज्यते तत्
त्यजनं त्यागः ॥ भज्यते तत् भजनं भागः ॥ इज्यते तत् यजनं यागः ॥ विभ-
ज्यते तत् विभजनं विभागः ॥ युजिर् युगे । अनुप्रयुज्यतेऽसौ अनुप्रयोगः ॥
अनूच्यते तत् अनुवचनं अनुवाकः ॥ इण् गतौ [नन्दादित्वाद्युः । ततोऽज्ञा-
देशः । गुणः] वृद्धिः । अयनं आयः ॥ भूयते तत् भवनं भावः ॥ आतो युक् ।
दीयते तत् दानं दायः । पानं पायः ॥ भावे करणेऽर्थे घञि रज्जेर्नलोपो
वाच्यः । रज्यते अनेनेति रज्जनं वा रागः ॥ भावे किम् । रज्यतेऽस्मिन्निति
रङ्गः ॥ रम रामस्ये ॥ रमलभोः स्वरे णाच्यपौ विना नुम् वाच्यः ॥
आरम्भः ॥ अस्तु गतिपूजनयोः । परितः अश्रतीति पर्यङ्कः ॥

‘कालवेलासमयेषु च तुम् वक्तव्यः’ ॥ भोक्तुं कालः भोक्तुं वेला भोक्तुं समयः ॥
‘घञ् भावे’ ॥ घञ् प्रथमैकवचनान्तम् । भावे सप्तम्येकवचनान्तम् । ‘अ इ य’ धातोर्भावे
कर्मरहितेऽर्थे केवलधात्वर्थे एव घञ् प्रत्ययो भवति । नकारो वृद्धयर्थः । नकारो चित्वा-
र्थार्थः । डुपचप् पाके । पञ् प्रत्ययः । ‘अत उपधायाः’ पाच् छ इति स्थिते । ‘चजोः
क्रगौ०’ पञ्च ज् च चजौ वयोः पष्ठीद्विवचनान्तम् । ‘स्वरहीनं०’ ‘शोर्वि०’ कञ् गञ्

कगौ प्रथमाद्विवचनान्तम् । 'ओ औ औ' घ इत् यश्च स धित् तस्मिन् धिति सप्तम्येकवचनान्तम् । 'स्रोर्वि०' धिति परे चकारस्य ककारः । जकारस्य गकारः । अनेन चस्य कः । 'स्वरहीनं०' 'स्रोर्वि०' पचन पाकः ॥ त्यज हानौ त्यज् घञ्प्रत्ययः । आ वृद्धिः । 'चजोः कगौ धिति' इति जस्य गः । 'स्वरहीनं०' त्यजनं त्यागः ॥ भज सेवायाम् । विपूर्वः । घञ् । 'चजोः कगौ०' वृद्धिः । 'स्वरहीनं०' विभजनं० विभागः ॥ इण् गतौ इ घञ् । ऐ वृद्धिः । 'ऐ आय्' 'स्वरहीनं०' प्रथमैकवचने 'स्रोर्वि०' ॥ अयनम् आयः । अय गतौ । अयनमायः । ये गत्यर्थोक्तौ ज्ञानार्थाः । एवं भवनं भावः । इदाब् दाने । दा घञ्प्रत्ययः । 'आतो युक्' 'स्वरहीनं०' प्रथमैकवचने 'स्रोर्वि०' दानं दायः ॥ एवं विस्तरणं विस्तारः ॥

संज्ञायामकर्तरि च ॥ धातोः कर्तृवर्जिते कारके भावे कर्मणि च घञ् प्रत्ययो भवति संज्ञायां विषये ॥ कार्यं कार्यं प्रति आह्रियते इति प्रत्याहारः । दीयते अस्मिन् इति दायः । पीयते अस्मिन् इति पायः । विक्रियते अनेनेति विकारः ॥ मृज्जूष्टुद्वौ । अपामृज्यते अनेनेति अपामार्गः ॥ लिख् आलेखने । लिख्यतेऽस्मिन्निति लेखः ॥ आचर्यतेऽस्मिन्निति आचारः । उपाधीयतेऽस्मादिति उपाध्यायः ॥

सूत्रम्—'संज्ञायामकर्तरि च' ॥ संज्ञायां सप्तम्येकवचनान्तम् । 'आम्हे' 'झितां यद्' 'सर्वणे' दीर्घः०' न कर्ता अकर्ता तस्मिन् अकर्तरि सप्तम्येकवचनान्तम् । 'हौ' इति अर् । 'स्वरहीनं०' च प्रथमैकवचनान्तम् । 'अव्य०' ॥ संज्ञायां विषये कस्यापि नास्ति वाच्ये सति कर्तृवर्जिते कारके भावेऽर्थे कर्मार्थे च घञ्प्रत्ययो भवति । अनुबन्धादिः प्राग्वत् । उदाहरणम्—ह् प्रत्याहपूर्वः प्रतिकार्यमाह्रियत आनयत इति प्रत्याहारः । घञ्प्रत्ययः । वृद्धिः 'स्वरहीनं०' 'स्रोर्वि०' ॥ एवं विक्रियते विकारः । दीयत इति दायः ॥ वस्यते अस्मिन्निति वासः ॥

स्वरादः ॥ इडऋवर्णान्तेभ्यो धातुभ्यः अः प्रत्ययो भवति भावादौ ॥ घञोऽपवादः । संचीयतेऽस्तौ संचयः । चयनं चयः । जीयते इति जयः । नीयते उत् नयनं नयः । उन्नीयते इति उन्नयः । नूयते तत् नयनं नयः । लवनं लयः । स्तूपते उत् स्तवनं स्तवः ॥ कृ विश्लेषे । कीर्यते इति करः । गरः ॥ नृ विश्लेषे । त्रियते विश्लिष्यते कामादिभिरिति नरः ॥ पिब् घन्धने । विश्लेषेण सीयते वद्धयते अनेनेति विषयः ॥

सूत्रम्—'स्वरा०' ॥ स्वर० पञ्चम्येकवचनम् । कसिरत् । 'सर्वणे' अ प्रथमैकवचनान्तम् । 'स्रो०' 'चपा अवे जवाः' 'स्वर' ॥ वृत्तिः सुगमा । चिन् चयने चि अप्रत्ययः । 'गुणः' 'ए अय्' 'स्वरहीनं०' प्रथमैकवचने 'स्रोर्वि०' चयनं चयः । अत्र भावे संपूर्वः । संचीयत इति संचयः अत्र कर्मणि ॥ धुन् स्तुतौ । 'आदेः णः झः' स्तु । 'स्वरादः' इति अप्रत्ययः 'गुणः' 'ओ अव्' 'स्वरहीनं०' प्रथमैकवचने 'स्रोर्वि०' स्तवनं स्तवः ॥ एवं भवनं भवः ।

अनुभवनमनुभवः ॥ ॥ स्तुतौ । नयनं नवः ॥ णीन् प्रापणे 'आदेः णः स्रः' नी उत्पूर्वः ।
उत्प्रावत्येन ऊर्ध्वं वा नयनं प्रापणमुच्यते अप्रत्ययः गुणः 'ए अय्' 'स्वरहीनं' प्रथमैक-
वचने 'स्रो०' ॥ नृ विक्षेपे । त्रियते विक्षिप्यते कर्मादिभिः अथ कामादिभिः इति नरः ।
'स्वरादः' इति अप्रत्ययः । 'गुणः' 'स्वरहीनं' प्रथमैकवचने 'स्रोर्वि०' ॥

मदामः ॥ मदादीनां अः प्रत्ययो भवति भावादौ कर्तवर्जिते ॥ मदी हर्षे ।
मद्यते तत् मदनं मदः । प्रमद्यते अनेनेति प्रमदः । प्रमद्यते पुरुषोऽनया सा
प्रमदा । पण्यते तत् पणनं पणः ॥ शष्ट दष्ट उपशमे । शम्यतेऽसौ शमः ।
दमनं दमः ॥ श्रम खेदे । श्रम्यते इति श्रमः । क्रमः ॥ यष्ट उपरमे । यम्यते
इति यमः । दीन्यति विश्वमनेनेति देवः । जङ्गम्यतेऽसौ जङ्गमः ॥ हिसि
हिंसायाम् ॥ सिंहे वर्णविपर्ययश्च ॥ चकारादः प्रत्ययः । दिनस्तीति
सिंहः ॥

सूत्रम्—'मदामः' ॥ मदां पठौ बहुवचनान्तम् । 'स्वरहीनं' 'स्रोऽनुस्वारः' । अः प्रथमैकव-
चनान्तम् । मदादीनां घातूनामप्रत्ययो भवति भावे कर्मणि च । मदी हर्षे मद् । अप्रत्ययः ।
'स्वरहीनं' 'स्रोर्वि०' मदनं मद् अत्र भावे । एवं प्रमद्यते प्रकर्षेण हृष्टः क्रियते अनयेति
प्रमदा स्त्रीत्वादाप् । अत्र कर्मणि । पणघातुः व्यवहारे स्तुतौ च । पण अप्रत्ययः । 'स्वर-
हीनं' पणः । शम दम उपशमे । शमः दमः । यम उपरमे । यमः विस्तरः । दीन्यते
विश्वमनेनेति देवः । यिष् वन्धने । 'आदेः णः स्रः' सि विपूर्वः । विशेषेण सिनीते
बभ्राति पुरुषमीश्वरोऽनेनेति विषयः । अप्रत्ययः 'गुणः' 'प्रादेश्च तथा तौमुनमाम्' प्रथ-
मैकवचने 'स्रोर्वि०' ॥ हिंसतेर्धातोः अप्रत्ययो भवति वर्णविपर्ययश्च भवति । 'सिंहे वर्णवि-
पर्ययः' इति प्रागुक्तत्वात् । हिंस हिंसायाम् । हिंस दिनस्तीति सिंहः । अप्रत्ययः वर्णवि-
पर्ययः । इत्य स्थाने सः । सत्य स्थाने ह इति । 'स्वरहीनं' 'स्रोर्वि०' ॥

मूर्तौ घनः ॥ मूर्तौ काठिन्ये परिच्छेदेऽर्थे चाभिधेये हन्ते रः प्रत्ययो भवति
भावादौ हन्तेर्धनादेशश्च ॥ दधिकाठिन्यं हन्यते इति दधिघनः । परिच्छिन्नं
सैन्धवं हन्यते इति सैन्धवघनः । हनो वधादेशश्चाप्रत्ययः ॥ हन्यते इति
वधः ॥

सूत्रम्—'मूर्तौ घनः' ॥ मूर्तौ घनः मूर्तिशब्दस्य सप्तम्येकवचनम् । 'हेरौ हित् दिलोपः ।
'स्वरहीनं' । घनः प्रथमैकवचनान्तम् 'स्रोर्वि०' ॥ मूर्तौ कोऽर्थः काठिन्येऽर्थे पुनः परि-
च्छेदे परिमाणेऽर्थे स्तोकार्थे वा ज्ञानविशेषे वा अभिधेये वाच्ये सति हन्तेर्धातोः अप्रत्ययो
भवति हन्तेश्च घनादेशः । हन् एकत्र दधिपूर्वः द्वितीये संबन्धपूर्वः अप्रत्ययः । घनादेशः ।
'अदे' 'स्वरहीनं' प्रथमैकवचने 'स्रोर्वि०' कठिनं दधि दधिघनः । परिच्छिन्नमेतावत्स्तोकं
सैन्धवं सैन्धवघनः ॥

वेप्यते अनेनेति वेपथुः ॥ दुनदि समृद्धौ । नन्द्यते अनेनेति नन्दथुः ॥ दुवप्
वीजतन्तुसन्ताने । उप्पते इति वपथुः ॥ दुक्षेष्ट क्षेपणे । क्षेप्यते अने-
नेति क्षेपथुः । दुओधि गतिवृद्धयोः । श्वयथुः । दुक्षु शब्दे । क्ष्यते इति
क्षयथुः । दुवम् उद्गिरणे । वमथुः ॥

सूत्रम्—‘द्वितोऽथुः’ ॥ दु इद्यस्य स द्विन् तस्मात् पञ्चम्येकवचनान्तम् । ‘स्वरहीनं०’
‘स्रोर्वि०’ अथुः प्रथमैकवचनान्तम् । ‘स्रोर्वि०’ ‘अतोऽस्युः’ ‘उ ओ’ ‘एदोतोऽस्युः’ ॥
दु इद्यस्य स तथा धातोः अथुप्रत्ययो भवति भावे । दुवेष्ट कम्पने । वेप् अथुप्रत्ययः ।
‘स्वरहीनं०’ प्रथमैकवचने ‘स्रोर्वि०’ वेपथुः ॥ एवं क्षिप प्रेरणे । क्षेपथुः ॥ दुनदि समृद्धौ ।
नन्दथुः ववथुः ॥ दुक्षु शब्दे । क्षयथुः ॥ दु ओधि गतिवृद्धयोः । श्वयथुः ॥ दुवम्
उद्गिरणे । वमथुः ॥

द्वितस्त्रिमक् तत्कृते ॥ द्वितो धातोस्त्रिमक् प्रत्ययो भवति तेन धात्वर्थेन
कृतेऽर्थे वाच्ये सति ॥ क्रियया निर्वृत्तः कृत्रिमः घटः । संभारेण संभृतं वा
निर्वृत्तं संभृत्रिमं युद्धम् । पाकेन निर्वृत्तं पक्त्रिमं फलम् । याचनेन निर्वृत्तं या-
चित्रिमं किं ? विप्रधनम् ॥

सूत्रम्—‘द्वितस्त्रिमक्’ ॥ द्वितः पञ्चम्येकवचनान्तम् । ‘स्वरहीनं०’ ‘स्रोर्वि०’ त्रिमक्
प्रथमैकवचनान्तम् । ‘हृत्सेपः’ तत्कृते सप्तम्येकवचनान्तम् । ‘अ इ ए’ ॥ दु इत् अनुबन्धो
यस्य स द्वित् तस्माद्धातोः त्रिमक् प्रत्ययो भवति तेन धात्वर्थेन साधनभूतेन कृते निष्पा-
दितोऽर्थे वस्तुनि वाच्ये सति कृ । क्रियया करणेन निर्वृत्तो निष्पन्न इति कृत्रिमः अस्वा-
भाविको घटः । अत्र कृधातोर्र्थः करणं तेन कृतो निष्पन्नो यो घटरूपोऽर्थः पदार्थस्त-
स्मिन् वाच्ये सति त्रिमक् प्रत्ययः । ककारो गुणनिपेधार्थः प्रथमैकवचने ‘स्रोर्वि०’ ॥
एवं दुभृज् धारणपोषणयोः । संपूर्वः । त्रिमक् प्रत्ययः । प्रथमैकवचने ‘अतोऽस्युः’ संभारेण
जनसमूहेन निर्वृत्तं संभृत्रिमं युद्धम् ॥ दुपक् पाके । पच् त्रिमक् प्रत्ययः । ‘घोः कृः’
‘स्वरहीनं०’ प्रथमैकवचने । ‘अतोऽस्युः’ पाकेन निर्वृत्तं निष्पन्नं पक्त्रिमं फलम् । एवं
पक्त्रिमः जोदनः ॥

नट्की ॥ धातोर्नट्की इत्येतौ भवतः भाषादौ ॥ यज् याच् घट् विच्छ
प्रच्छ स्वप् एभ्यो नट् प्रत्ययो भवति ॥ स्तोः शुभिः शुः । असंप्रसारणम् ।
इज्यते अनेनेति यज्ञः । याच्यते सा याच्ञा । यती प्रयत्ने यत्यते तद् यतनं
यत्नः ॥

सूत्रम्—‘नट्की’ ॥ नट् च किञ्च नट्की प्रथमाद्विवचनान्तम् ‘औ यू’ ‘सरणे०’ धातोर्नट्
कि इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः भाषादौ । स्वप् रक्ष यत् प्रच्छि विच्छ याच् यज् एभ्यो नट् ।
यती धातुः प्रयत्ने । यत् नट् प्रत्ययः ‘स्वर०’ ‘स्रोर्वि०’ यत्नः ॥

छः श्रे ॥ छकारस्य शकारादेशो भवति नप्रत्यये परे भाषादौ ॥
शकारादेशः संप्रसारणवाधार्थः । विच्छि गता । विछ्यते इति विश्रः । प्रच्छ

हीप्सायाम् । पृच्छयतेऽसौ प्रश्नः । रक्षयतेऽसौ रक्षणः । सुप्यते इति सप्तः ॥
 उपसर्गकर्मधारयेषु दाघोः किः ॥ उपसर्गे कर्मण्युपपदे आधारे च दाघोः
 किः प्रत्ययो भवति ॥ अन्तर्धीयते इति अन्तर्धिः । आधिः । आदिः । विधिः ।
 आधीयते तत् आधानं आधिः । आदीयते तत् आदानं आदिः । आतोऽनपि
 इत्याकारलोपः । विधीयते तत् विधानं विधिः । संधीयते तत् संधानं संधिः ।
 उदकं धीयतेऽसिद्धिः उदधिः ॥ उदकस्य ॥ उदकशब्दस्य उदादेशो भवति
 अधिकरणे ॥ पयोधिः । अम्भो निधीयते यत्र स अम्भोनिधिः ॥

पृच्छ हीप्सायाम् ॥ पृच्छ नट् प्रत्ययः । प्रभाः ॥ सू०—'छः भे' ॥ प्रकृत घातोर्न पदे
 छकारस्य शकारो भवति संप्रसारणभाष्यश्च । 'स्वरहीनं' प्रथमैकवचने 'लोर्वि०' पृच्छन्
 प्रभाः । याचनं याचना । यज देवपूजा० । यजनं यज्ञः । नट्प्रत्ययः । 'लोः भुभिः भुः'
 'जघोर्ज्ञः' प्रथमैकवचने 'लोर्वि०' स्वप्नं स्वप्नः । टकार ईयर्गत्वेन द्रवतीति द्रोणी । राजा
 धीयते यस्यामिति राजधानी ॥ डुघाम् घारणपोषणयोः । घा विपूर्वः । किप्रत्ययः । ककारः
 कित्कार्यार्थः । इ । 'आतोऽनपि' इत्याकारलोपः । 'स्वरहीनं' 'लोर्वि०' विधानं विधिः ।
 पयं निधिः आधिः संधिः अम्भो निधीयते यत्र सः अम्भोनिधिः । [मन्धिः आशीयन् इति
 आधिः । मधि ग्रन्थने । मधू । किप्रत्ययः । 'इदित०' 'नद्यापदान्ते०' 'स्वरहीनं' प्रथमैकव-
 चने 'लोर्वि०' मन्धिः ।] विधि, निधि, संधि, आधि, समाधि, अम्भोनिधि, [मन्धिः,] एते
 सर्वेऽपि किप्रत्ययान्ताः पुंलिङ्गे हरिशब्दवत्साध्याः ॥

भावे युद्ध ॥ घातोर्भावे युद्ध प्रत्ययो भवति ॥ युवोरनाकी । प्रापते तत्
 शानम् । क्रियते तत् करणम् । दीव्यते तत् देवनम् । दीयते तत् दानम् ।
 भूय अलंकारे । भूयते तत् भूषणम् । ह्रियते तत् हरणम् । ह्रियते तत्
 हवनम् । उह्यते तत् वहनम् ॥ भाप व्यक्तायां वाचि । माप्यते तद्भाषणम् ॥
 दुप वैचित्र्ये । दृप्यते तत् दूषणम् । गीयते तत् गानम् । पीयते तत् पानम् ।
 मीयते तत् मानम् ॥ उदः स्थास्तम्भोः सलोपश्च ॥ उदुपमर्गोत्परयोः
 स्थास्तम्भयोः सकारस्य लोपो भवति ॥ उत्वीयते तत् उत्थानम् । स्तम्भ
 रोधने । उत्तम्भयते तत् उत्तम्भनम् ॥

सूत्रम्—'भावे युद्ध' ॥ प्रथमैकवचनान्तम् । 'हतेपः' ॥ वृत्तिः कृत्वा । युद्धप्रत्ययान्ता
 नपुंसकलिङ्गे भवन्ति । कृ युद्धप्रत्ययः । यु 'युवोरनाकी' 'युगः०' 'कृनो यो०' क्रियते
 इति करणम् ॥ डु दानादनयोः । ह्रियते इति हवनम् ॥ दुव वैचित्र्ये । दृप्यत इति दूषणम् ।
 'दुपेर्ज्यन्तस्य कृति च कचित्' इति दीर्घः ॥ डुशाम् दानम् ॥ परं भाषणमुदाहरणम्
 इति ॥ उत् उपसर्गपूर्वात् स्थाधातोर्युद्धप्रत्ययो भवति सलोपश्च भवति । घा गतिनिवृत्तौ

‘आदेः णः स्रः’ स्था उत्पूर्वः । शु ‘युवोरनाकौ’ ‘उद्ः स्थास्त्वम्भोः सलोपश्च’ इति सका-
रस्य लोपः । ‘खसे चपा शसानाम्’ उत्थानम् । एवं स्तम्भ निरोधे । उत्तम्भनम् वक्ष्यतिः ॥

साधनाधारयोर्युद् ॥ साधने आधारे चार्थे युद् प्रत्ययौ भवति ॥ पच्यते
अनेनेति पचनः अग्निः । पच्यतेऽस्यां स्थाल्यां सा पचनी स्थाली ॥

सूत्रम्—‘साधनाधारयोः’ ॥ साधनं च आधारश्च साधनाधारौ धयोः सप्तमीद्विवचना-
न्तम् । ‘ओसि’ ‘ए अय्’ ‘स्वरहीनं०’ ‘स्रोर्वि०’ साध्यते येन कृत्वा सप्तसाधनं करणं
यत्र आधेये साध्यते स आधारः एतयोः अर्थे युद्प्रत्ययौ भवति । पच् ‘युवोरनाकौ’
‘स्वरहीनं०’ ‘स्रोर्वि०’ पच्यते अन्नमनेनेति पचनोऽग्निः । अन्न साधने युद् । पच्यते
अत्यामिति पचनी स्थाली युद् टित्वादीप् । आधारे युद् । एवमन्येऽप्युष्ठाः ॥

ईपहुःसुपु खल्यू ॥ ईपदादिषु प्रयुज्यमानेषु खल्यू इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः
भाषादौ ॥ लकारः प्रत्ययभेदज्ञापनार्थः ॥ स्कारो गुणविधानार्थः शुभाग-
मार्थश्च ॥ ईपस्तु अकृच्छ्रार्थः । दुःकृच्छ्रार्थः । ईपदनायासेन भूयते इति
ईपद्भवः । दुर्भवः । सुभवः । ईपदनायासेन क्रियते इति ईपत्करः प्रपञ्चो
हरिणा । दुःखेन क्रियते इति दुष्करः । सुखेन क्रियतेऽसौ सुकरः । ईपदाढ्यः
क्रियते अनेनेति ईपदाढ्यंकरः । दुराढ्यंकरः । आढ्यंकरश्चैत्रो भवता । ईपत् ।
पीयते असौ ईपत्पानः सोमो भवता । दुष्पानः । सुपानः । युधि संप्रहारे ।
दुःखेन योधयितुं शक्यः दुर्योधनः । सुखेन योधयितुं शक्यः सुयोधनः ।
ईपच्छासनः । दुःखेन शासयितुं शक्यः दुःशासनः । सुशासनः ॥ इति
कृदन्ते भावाधिकारप्रक्रिया ॥ ६ ॥

सूत्रम्—‘ईपहुःसुपु खल्यू’ ॥ ईपश्च दुश्च सुश्च ईपहुःसुवः तेषु सप्तमीवहुवचनान्तम् ।
‘फिला०’ जल् च युश्च खल्यू प्रथमाद्विवचनान्तम् । ‘औ यू’ ‘सवर्णे०’ ॥ ईपदादिषु
ईपत् दुःसु एतेषु त्रिषु पूर्वपदेषु सत्सु धातोः खल्यु एतौ प्रत्ययौ भवतः । एकारः
‘जिति पदस्य’ इति शुभागमार्थः । लकारः ‘इजसि’ इति स्वप्रत्ययाद्भेदज्ञापनार्थः । भू
ईपत् दुःसुपूर्वः । खलुप्रत्ययः । अ ‘ओ अय्’ ‘स्वरहीनं०’ ‘स्रोर्वि०’ ईपद्भवतीति ईप-
द्भवः । एवं दुःखेन भवतीति दुर्भवः । सुखेन भवतीति सुभवः । एवं करोते । ईपत्क्रियते
इति ईपत्करः । दुःकरः । सुकरः । एवं दुर्जयः सुजयः । दुर्लभः सुलभः । युधधातुः
संप्रहारे संप्राप्ते । युध् दुर् पूर्वः । युप्रत्ययः । ‘युवोरनाकौ’ इति अनादेशः ‘उपधाया
लोपोः’ ‘स्वरहीनं०’ ‘स्रोर्वि०’ दुर्योधनः दुःखेन युज्यते अनेनेति दुर्योधनः । एवं सुयो-
धनः ॥ इति कृदन्ते भावाधिकारप्रक्रिया ॥ ६ ॥

कृत्यप्रक्रिया ७

अथ कृत्यप्रक्रिया ॥ तन्यादीनां कृत्यसंज्ञा पाणिनीयानाम् । कृत्यादि भाव-
कर्मणोरेव ॥ तन्यानीयो ॥ धातोस्तन्यानीयो प्रत्ययौ भवतः भाषादौ ॥

एष वृद्धौ । एध्यते वा एधितुमर्हं एधितव्यं एघनीयं धनं त्रया । भावसी-
कत्वादेकवचनं नपुंसकत्वं च । भूयते वा भवितुमर्हं भवितव्यं भवनीयम् ।
क्रियते वा कर्तुमर्हं कर्तव्यं करणीयम् । आस्यते वा आसितुमर्हं आसितव्यं
आसनीयम् । कर्तव्यः करणीयो वा धर्मस्तथा । वा प्रापणे । प्रयातुमर्हं
प्रयातव्यं प्रयाणीयम् । ईदो ग्रहाम् । गृह्यते तत् ग्रहीतव्यं ग्रहणीयम् । वृद्ध
संभक्ती । व्रियते वा वरितुं योग्यं वरितव्यं वरीतव्यम् वरणीयम् । वृन्
वरणे । व्रियते तत् वरितव्यं वरीतव्यम् वरणीयम् ॥

सूत्रम्—‘तज्यानीयौ’ ॥ तज्यञ्ज अनीयञ्ज तज्यानीयौ प्रथमाद्विचनान्तम् । ‘ओप्रौ
औ’ ॥ धातोस्तज्यानीयौ प्रत्ययौ भवतः । अकर्तरि कर्मादिकारके भावे च ॥ भू तज्य-
प्रत्ययः । ‘कृतः’ इतीहागमः । ‘स्वरहीनं’ ‘अतोऽम्’ मयनं भवितव्यम् । अत्र भावे तज्यप्र-
प्रत्ययः ॥ आस उपपेक्षने । अनीयप्रत्ययः । ‘स्वरहीनं’ ‘अतोऽम्’ ॥ कृ एङप्र तज्यप्र-
प्रत्ययः । एकत्र अनीयप्रत्ययः । स्वरान्तात्त्वान्ते । ‘स्वरहीनं’ कर्तव्यं करणीयम् । अत्र
कर्मणि । क्रियते इति कर्तव्यं करणीयम् ॥ मह तज्यप्रत्ययः । ‘कृतः’ इतीहागमः ।
महितव्य इति शिते । सूत्रम्—‘ईदो ग्रहाम्’ ॥ ई प्रथमैकवचनान्तम् । साकेतिकम् । इटः
पञ्चमेकवचनान्तं ‘स्वरहीनं’ ‘स्रोर्वि’ । महं पृथ्वीपुत्रवचनान्तं ‘स्वर’ ‘मोऽनुस्वारः’ ॥
ग्रहादीनां मह वृष् वृष्ट इत्यादीनामिटः ईकारो भवति नतु लपादौ । तेन जमहिषेणारी
न । अनेन इकारस्य ईकारः । महीतज्यम् ॥ वृज् भातुः संभक्ती संसेवानाम् । तज्यप्र-
प्रत्ययः । ‘कृतः’ इतीहागमः । ‘गुणः’ ‘स्वरहीनं’ ‘अतोऽम्’ ‘ईदो ग्रहाम्’ वरीतव्यम् ॥

स्वराद्यः ॥ स्वरान्ताद्वातोर्ध्वः प्रत्ययो भवति भारादौ ॥ चीयते वा चेतुमर्हं
चेयम् । नेयम् । जेयम् । मीयते तत् मेयम् ॥ असरूपोऽपवादः प्रत्यायोऽ-
स्त्रिपां वा बाधकः सरूपस्तु नित्यम् ॥ चीयते वा चेतुमर्हं चेतव्यं
चयनीयम् । चिकीर्ष्यते वा चिकीर्षितुमर्हं चिकीर्ष्यम् । दातुमिच्छतीति
दित्सति वा दित्सते इति दित्सम् ॥ क्षय्यज्ययौ शत्रुपार्थे निपात्येते ॥
क्षेतुं शक्यं क्षय्यम् । जेतुं शक्यं जय्यम् । अन्यत्र क्षेपं पापं जेयं मनः ।
क्षय्यज्ययौ चेति चकारादज्यमिति निपात्यते । न जीर्यतीत्यज्यं संगतम् ॥

सूत्रम्—‘स्वराद्यः’ ॥ स्वरात् पञ्चम्येकवचनान्तम् । ‘क्षितिरन्’ ‘मक्तेन’ यः प्रथमैकवच-
नान्तम् । ‘स्रो’ ‘चपा जये जयाः’ ‘स्वरहीनं’ सिद्धम् । उदाहरणम् । चिन् चपने ।
यप्रत्यये ‘गुणः’ प्रथमैकवचने ‘अतोऽम्’ ‘मोऽनुस्वारः’ वेयम् । एवं जीन् प्रापने । ‘भादेः
प्याः क्षः’ नीयप्रत्ययः । ‘गुणः’ नेयम् । क्षय्यज्ययौ एनो द्वौ शत्रुपार्थे निपात्येते । जेतुं
योग्यं शक्यं वा मय्यम् । जेतुं योग्यं शक्यं वा जय्यम् । एनो निपात्येते । केचित्तु क्षय्य-
ज्ययौ निपातौ चन्मते क्षि क्षये । क्षेतुं शक्यं क्षय्यं जेतुं शक्यं जय्यम् । पक्षे क्षेपं जेयम् ॥

ईधातः ॥ आकारान्ताद्वातोर्ध्वः प्रत्ययो भवति आकारस्य च इकारादेशः ॥

दीयते वा दातुमर्हं देयम् । ज्ञातुं योग्यं ज्ञेयम् । गीयते तत् गेयम् । ग्लेयम् ।
पातुमर्हं पेयम् । धीयते तत् धेयम् ॥

सूत्रम्—‘ईशातः’ ॥ ईत् प्रथमैकवचनान्तं सांकेतिकम् । च प्रथमैकवचनान्तम् । ‘अ-
भ्याया०’ । अतः पञ्चम्येकवचनान्तम् । ‘स्वरहीन०’ ‘स्रोर्वि०’ सिद्धम् । वृत्तिः सुगगा ।
अकारस्य चकारः । जुदाब् । ‘ईशातः’ इति यप्रत्ययः । आकारस्य ईकारः । ‘गुणः’
‘स्वरहीन०’ ‘अतोऽम्’ ‘मोऽनुस्वारः’ । देयं दीयत इति देयम् । एवं गेयं पेयं गौ ‘सध्यक्ष-
राणामा’ ॥ खनेश्च । खनेर्घातोः यप्रत्ययः । टेञ्चेकारः । खन खनने । यप्रत्ययः । खन
इत्यस्य लि । ‘गुणः’ प्रथमैकवचने । ‘अतोऽम्’ ‘मोऽनुस्वारः’ खेयम् ॥

पुशक्तात् ॥ पवर्गान्तात् शकादेश्च यः प्रत्ययो भवति भावादौ ॥ शप्
उपालम्भे आक्रोशे च । शप्यते इति शप्यम् । डुलभप् प्राप्तौ । लब्धुं
योग्यं लभ्यम् । यभ् मैथुने । यब्धुं शक्यं यम्यम् । जप्तुं योग्यं जप्यम् । सरू-
पत्वात् पक्षे न घ्यण् । शक्यम् । शक् सह गव् मव् चइ यम् तक् शस् चत्
यत् पत् जन् हन् शल् रूच् एते शकादयः । पह मर्पणे । सोडुं शक्यं शक्यते
सह्यते वा सोडुमर्हं सह्यम् । गद्यते वा गदितुमर्हं गद्यम् । मद्यते वा मदितुमर्हं
मद्यम् । चरितुमर्हं चर्यम् । यम्यम् ॥ तक् हसने । तक्यते वा तकितुमर्हं
तक्यम् ॥ शसु हिंसायाम् । शसितुमर्हं शस्यम् ॥ चते माने । चत्ते कान्तौ ॥
चत्यते इति चत्यम् ॥ यत्यम् । पत्यम् । जन्यम् ॥ हनो बधादेशो ये ॥
हन्यते वा हन्तुमर्हं वध्यम् । शल् शोभायाम् । शल्यम् । रोचितुं शक्यं
रुच्यम् । शक् सामर्थ्ये । शक् शक्तौ । शक्यते तत् शक्यम् ॥

सूत्रम्—‘पुशक्तात्’ ॥ पञ्चम्येकवचनान्तम् । ‘डसिरत्’ ‘सवर्णे०’ पवर्गान्तात् पक्वभम
इत्येतदन्तात् शकादेश्च धातोर्ध्वप्रत्ययो भवति भावादौ । यभ् मैथुने । यभ् यभ्यते इति यभ्यं
कलत्रम् । पवर्गान्तिस्वात् यप्रत्ययः । प्रथमैकवचने ‘अतोऽम्’ ‘मोऽनुस्वारः’ एवं लभ्यं
जप्यं तम्यम् इत्यादयः पवर्गान्ताः । शक् शक्तौ शक् यप्रत्ययः । शक्यम् । सह पूजा-
याम् । मव् यप्रत्ययः । ‘स्वरहीन०’ ‘अतोऽम्’ ‘मोऽनुस्वारः’ सह्यम् । एवं पह मर्पणे
सह्यम् ॥

क्रहसात् घ्यण् ॥ ऋवर्णान्ताद्धसान्ताच्च धातोर्ध्वण् प्रत्ययो भवति
भावादौ ॥ षकारो पित्तकार्यार्थः । णकारो वृद्ध्यर्थः । क्रियते वा कर्तुमर्हं
कार्यम् । वृञ् वरणे । त्रियते तत् वार्यम् । धार्यम् । चार्यम् । हस् हसने ।
हास्यम् । ह्रियते तत् हार्यम् । हनो घत् । हन्यते तत् घात्यम् । चजोः कगौ
चिति ॥ पक्तुं योग्यं पाक्यम् । वच परिभाषणे ॥ वच्चेः शब्दसंज्ञायां कुत्वं
वाच्यम् ॥ तेन वाक्यम् । अन्यत्र वाच्यम् ॥ यज्याच्चवचरुचप्रवच-

अर्चत्यजपूजगर्जमुजोऽद्यणि कृत्वाभावः ॥ याज्यम् । याज्यम् ।
याज्यम् । रोच्यम् । प्रवाच्यम् । अर्च्यम् । त्याज्यम् । पूज्यम् । गर्जे शब्दे ।
गर्ज्यते तत् गर्ज्यम् । मुज्यते तत् भोज्यम् ।] याच् हिमायाम् । बाभितुं
योग्यं वाध्यम् । भजितुं योग्यं भाज्यम् ॥

‘प्रहृष्टान्ताम् इण्’ ॥ प्रहृष्ट इत्यस्य प्रहृष्टमन्तो यस्य ॥ प्रहृष्टान्ताम् इत्यस्य
प्रहृष्टमन्तात् । ‘दगिरत्’ ‘सर्वो’ इण् प्रथमैक्यवनान्तम् । ‘होराः’ ॥ कर्षा-
न्ताम् इत्यन्तात् धातोः इण्प्रत्ययः स्यात् भावो । चकारो गित्कार्यः । जकारो
पृथगर्थः । कृ इण्प्रत्ययः । वृद्धिः । ‘स्वरहीनो’ ‘रागयो’ जलपुष्पिका । प्रथमैक्यवने
‘अतोऽम्’ । कारणाय अहं गीयते वा तत्कार्यम् । वृत्त्वं परणे । वाच्यम् ॥ वच् परिमाणे ।
वचनार्थं योग्यं वाच्यम् । वच् वचने । वच् इण्प्रत्ययः । य वृद्धिः । ‘व्याहीनो’
वन्धनाय योग्यं वच्यम् । इह इत्यस्य इण्प्रत्ययः । वृद्धिः । ‘स्वरहीनो’ ‘अतोऽम्’
ह्रासम् । हुपचप् पाके । वच् इण्प्रत्ययः । य ‘चजोः कौ’ इति चम्पकः । वृद्धिः ।
पाक्यम् । एवं पाक्यम् उच्यते इति पाक्यम् । पितृवत्कारोऽपि भवति । अवितृत्कार
पुत्रवित् ‘चजोः कौ’ इति भवति । पुत्रवित् भवति पुत्रवित्पुत्रः । तेन वाक्यं
पाक्यं भोज्यं भोग्यम् । इत्यादौ विवक्ष्यः । तत्कार्यं पूज्यं पूज्यम् अर्च्यम् इत्यादौ न ।
प्रयोगानुसारेण पुस्तकानामो दोषः ॥ अमापूर्वम् वसतेत्येण् गित्वाङ्गिर्विषयः । अह-
र्हति इण् च । अमा राह वसतमन्त्राकी अस्मानिति अमायान्ता अमायान्ता इति
विवक्षेन वृद्धिः ॥

य एते भावकार्ययोर्विहितास्तस्यादयस्तेऽर्हविर्था च वक्तव्याः । ‘रातो वसते
दृष्टम् ।’ दर्शनाहो द्रष्टव्यः । दर्शनीयः । दृश्यः ॥ इह अध्ययने । व्याख्या-
योऽध्येतव्यः । व्याख्यायो नाम वेदः ॥ शु भरणे । भरणार्थः । भ्रौतव्यः ।
भ्रौतुं योग्यं भवणीयम् ॥ मान पूजायाम् । मानितुं योग्यो मानितव्यः ।
माननीयः ॥ ध्ये चिन्तायाम् । ध्यानाहो ध्यातव्यः । ध्यातुं योग्यो
ध्यानीयः ॥ मन ज्ञाने । मननाहो मन्तव्यः । मन्तुं योग्यो मननीयः ।
सप्रत्ययान्तादपि एते प्रत्यया भवन्ति । निवरां ध्यातुमेष्टव्यो निदिष्यामि-
तव्यः । भवितुमेष्टव्यो शुभूषितव्यः । शुभूषणीयः ॥

पुनर्विनेषमाह—य एते इति ॥ एते पूर्वोक्तव्याख्यादयः सत्य, अनीय, य, इण् एते
प्रत्यया भावकार्ययोः भावोक्ती कर्मोक्ती विहिताः कृताः ते अर्हं योग्यत्वादिरिषी च कर्मव्या-
योर्वेदेरे च वक्तव्याः । कर्तव्या इत्यर्थः । दगिर् प्रेक्षणे । दर्शनाहो द्रष्टव्यः । दृष्टव्यः ।
‘गुणः’ ‘रातो वसते दृष्टम्’ इति द्र । ‘उत्तरराजादेः च’ ‘शुभिः पुः’ दृष्ट्वा अनीयवन्त्यः ।
‘गुणः’ जलपुष्पिका । दर्शनीयः । पुनः दृष्ट्वा । ‘प्रहृष्टान्ताम्’ इति वच् प्रत्ययः । ‘स्वरहीनो’
दृश्यः ॥ इह अध्ययने । इ अध्ययने । अभ्येतुं विषयोऽर्हं वा अध्ययनः तव्यप्रत्ययः ।
‘गुणः’ ‘इयं शब्दे’ ‘स्वरहीनो’ व्याख्यायोऽध्येतव्यः ॥ एवं शु भरणे । भ्रौतुं योग्यः ।

श्रूयेत वा इति श्रोतव्यः ॥ मन ज्ञाने । मन्तव्यः ॥ ध्यै चिन्तायाम् । ध्यै 'संध्यक्षरा-
णामा' ध्यातव्यः । 'सप्रत्ययान्तादपि०' इच्छार्थसप्रत्ययान्ताद्धातोरेपि तव्यादयः प्रत्यया
भवन्ति । ध्यै नितरां ध्यातुमेष्टव्यो निदिध्यासितव्यः । नितरां ध्यातुमेष्टव्य इति विप्रहे
इच्छार्थे सप्रत्ययः । 'द्विश्च' 'पूर्वस्य' 'ह्रसादिः शेषः' 'ह्रस्वः' 'यः से' इति पूर्वाकारस्य
इकारः । 'क्षपानां जवचपाः' यस्य दः । तवः सप्रत्ययान्ताच्चव्यप्रत्ययः । 'कृतः' इति
डागमः । 'यतः' इत्यकारलोपः । निपूर्वः । निदिध्यासितव्यः । ज्ञा अवधोधने ज्ञा । सप्र-
त्ययः । द्वित्वादि प्राग्वत् । विजिज्ञासितव्यः । विशेषेण ज्ञातुमेष्टव्यः ॥

ओरावश्यके घ्यण् ॥ उवर्णान्ताद्धातोरावश्यकेऽर्थे घ्यण् प्रत्ययो भवति ॥
ओदौतोर्यः प्रत्ययः स्वरवत् ॥ धातोरोकारौकारयोर्निमित्तं वा संबन्धी
यः प्रत्ययः स स्वरवत् स्यात् ॥ समासे अवश्यमादीनामन्तलोपमिच्छन्ति
शाब्दिकाः ॥

लुम्पेदवश्यमः कृत्ये तुं काममनसोरपि ।

समो वा हितततयोर्मांसस्य पचि युद्धघ्नोः ॥ १ ॥

लृङ् छेदने । लृयते वा लवितुं योग्यः लाव्यः । अवश्यं लाव्यो अवश्य-
लाव्यः । भोक्तुं कामो यस्य स भोक्तुकामः । श्रोतुं मनो यस्य स श्रोतु-
मनाः । सम्पक्प्रकारेण हितं सहितं संहितम् । संततं-सततम् । मांसस्य
पचनं मांसपचनम् । युद्धघ्नोः पचि परे मांसस्याकारो वा लुम्पेत् । मांसस्य
पचनं मांसपचनम् । मांसस्य पाकः मांस्यकः मांसपाकः ॥

'ओरावश्यके घ्यण्' ॥ ओः पञ्चम्येकवचनान्तम् । 'दिति' 'कृष्य' 'क्षोर्वि०' आवश्यके
सप्तम्येकवचनान्तम् । 'स्वरहीनं०' ॥ उवर्णान्ताद्धातोः आवश्यकेऽर्थे निश्चयार्थे घ्यण्प्र-
त्ययो भवति भावादौ । भू घ्यण्प्रत्ययः । य णकारो वृद्ध्यर्थः । मो अवश्यपूर्वः । 'ओदौ-
तोर्यः' प्रत्ययः स्वरवत् ओश्च औश्च ओदौत् तस्मात् । ओकारोक्काराभ्यां पठे यप्रत्ययस्य
यकारः स्वरवत् शेषः । स्वरवत्त्वान् 'ओ आव्' 'स्वरहीनं०' अवश्यमाह्वयम् । ययं लृङ्
छेदने । अवश्यं लाव्यम् । मकारलोपार्थमाह—समासे सति अवश्यादीनाम् अवश्यं,
तुम्, सम्, मांसानां मलोपमिच्छन्ति । मश्च अश्च मः । इति समासत्वेन मकारलोपः ।
पद्मा अन्तलोपमिच्छन्तीति पठन्ति । स्त्रीश्चात्र—लुम्पेदिति । कृत्ये प्रत्यये परे अवश्यं-
शब्दस्य पष्ठीनिर्दिष्टत्वेति अन्तं मकारं लुम्पेत् । व्याख्या । सव्य, अनीय, य, घ्यण्
पयप्, एतेषां पञ्चप्रत्ययानां कृत्यसंज्ञा ॥ तथा काममनसोः शब्दयोः परयोः तुम्शब्द-
स्यान्ते मकारं लुम्पेत् । तुमिति पष्ठान्तमवश्यम् ॥ हिततत एतयोः परयोः सतोः सप्त-
मित्यस्य मकारं वा लुम्पेत् ॥ युद्धप्रत्ययसहिते धन्यप्रत्ययसहिते च पचिधातो परे मांसश-
ब्दस्य अन्तं मकारं वा लुम्पेत् विकृतेन ॥ कृत्यसंज्ञायां संमतिमाह—तद्व्या० । पाणिनी-
यानां मते तद्व्यादीनां कृत्य इति संज्ञा । अवश्यं लाव्यमित्यत्र तव्यप्रत्ययपरत्वात् अवश्यं-
शब्दस्य मकारलोपः । अवश्यलाव्यमिति सिद्धम् । अवश्यं निश्चयेन लवितुं योग्योऽवश्य-

लाभ्यः ॥ तथा भुज तुम्प्रत्ययः । 'उपधाया लघोः' गुणः । 'घोः कुः' 'स्वरहीनं०' भोः
कामोऽभिलाषो यस्य सः भोक्तुकामः ॥ तथा शु श्रवणे । तुम्प्रत्ययः । 'गुणः' श्रोतुं मनो
यस्य स श्रोतुमन्ताः । अत्रोभयत्रापि काममनसोः सतोः तुमो मकारलोपः ॥ ओहाद
गतौ । संपूर्णः । 'क्तवत्' इति क्तप्रत्ययः । 'ह्यामि' इकारः संहितम् । 'समो वा' इति
विकल्पेन समो मकारलोपः सहितम् । तनु विस्तारे । क्तप्रत्ययः । 'लोपस्त्वनुदात्त०'
संपूर्णः । संततं सततम् । अत्रापि सतशब्दे परे, विकल्पेन समो मकारलोपः ॥ पच्
गुदप्रत्ययः । 'युवोरनाकौ' 'स्वरहीनं०' मांसपूर्वः । गुदप्रत्ययसहिते पचिधातो परे
विकल्पेन मांसशब्दस्याकारलोपः । मांसपचनं मांसपचनम् । पुनः पच् 'पच् भावे' इति
घञ् प्रत्ययः । अ वृद्धिः । 'चजोः कगौ चिति' 'स्वरहीनं०' पाक मांसपूर्वः । अत्र
घञ्प्रत्ययसहिते पचि धातौ परे विकल्पेन मांसशब्दस्याकारलोपः । मांसपकः मांस्पाकः
इति रूपद्वयम् ॥ केचिन्तु मांसशब्दस्य मकारस्य तथान्तस्याकारस्य लोपमिच्छन्ति ।
यथा मांस्पाकः । इति ॥

ऋदुपधात् क्यप् ॥ ऋकारोपधाद्भातोः क्यप् प्रत्ययो भवति भावकार्ययोः ।
कृती छेदने । कर्तितुमर्ह कृत्यम् । नितरां कर्तितुं योग्यं निश्कृत्यम् । वृत्त्यम् ।
वृत्त्यते तत् वृत्त्यम् ॥ कृषिचूल्पोर्न क्यप् ॥ कृषू सामर्थ्ये । कृपो रो लः ।
कल्पितुं योग्यं कल्प्यम् । वृत दीप्तौ । चर्त्यम् ॥ मृजो वा क्यप् ॥ मृज्यं
मार्ग्यम् ॥ ह्रस्वाच्च क्यप् ॥ ह्रस्वान्ताद्भातोर्भावे क्यप् प्रत्ययो भवति ॥
तस्य ग्रहणे तदन्तस्य ग्रहणम् । क्रियते तत्कृत्यम् ॥ कृजः क्यपि धा रिङ्
वक्तव्यः तुगभावश्च ॥ कृत्वा क्रिया ॥ छिदनेकाक्षरोऽप्यादेशस्त-
दन्तस्यैव वक्तव्यः ॥ गुपगुहोः क्यप् ॥ गोप्तुं योग्यं गुप्यम् । गूहितं
गोप्यं गुह्यम् ॥ वदेः क्यप् भावादौ ॥ वदेर्धातोः क्यप् प्रत्ययो भवति
भावादौ ॥ मृपा उद्यते इति मृपोद्यम् । ब्रह्मणा उद्यते या कथा सा ब्रह्मोद्या ॥
गृहेः क्यप् ॥ अर्जुनगृह्या सेना ॥ भुवो भावे क्यप् ॥ नास्मि उपपदे
भूयेत तत् ब्रह्मभूयं गतः । नास्मि किम् । भवितव्यं भव्यम् ॥ [स्त्ये छै
शब्दसंघातयोः । स्त्यायतेर्दृढ । छित्नाट्टिलोपः । संयोगान्तस्य लोपः । छित्त्वा-
दीप् । स्त्यायति समूहं करोति सा स्त्री । लक्ष दर्शनाङ्गनयोः ॥ लक्ष्मेरी
मुद्र च । लक्षतेर्धातोरीः प्रत्ययो भवति तस्य मुद्रागमथ । लक्ष्यते पुमाननया
सा लक्ष्मीः ॥]

सूत्रम्—'ऋदुपधात्क्यप्' ॥ ऋत् ऋकारः उपधा यस्य स ऋदुपधस्तस्मात् पञ्चन्येकव-
चनान्तम् । 'ह्रस्वित्' 'सवर्णे०' क्यप् प्रथमैकवचनान्तम् । 'ह्रसेपः०' ऋकारोपधात्

‘वृत्तु वर्तने’ इत्यादेर्धातोः क्यप्रत्ययो भवति भावाद् । ककारो गुणनिषेधार्थः । कृती छेदने । कृत् क्यप्रत्ययः । ‘स्वरहीनं०’ प्रथमैकवचने ‘अतोऽम्’ निःपूर्वः । निःकृतं नितरां कृत्यते निःकृत्यम् ॥ वृत्तु वर्तने । ‘वृत्यं नृत्त्यम्’ । ‘ह्रस्वाच्च क्यप्रत्ययो भवति’ पित्वात् ‘ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्’ इति तुगागमः । डुकृम् कृ क्यप्रत्ययः । ‘ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्’ कृत्यं स्तुत्यम् । ‘भुवो भावे क्यप्’ भूषातोर्भावे शब्दप्रवृत्तिनिमित्ते क्यप्रत्ययो भवति । कित्वाहुणो न । क्यप्रत्ययः । ब्रह्मपूर्वः । प्रथमैकवचने ‘अतोऽम्’ ब्रह्मभूयं ब्रह्मणो भावः । ब्रह्मत्वं गतः प्राप्त इत्यर्थः । पर्वं देवभूयं देवत्वम् । [‘स्त्र्यापतेर्ईट्’ स्त्र्यापतेर्धातोः स्त्रीत्वे वाच्ये इट्प्रत्ययो भवति । ङकारट्टिलोपार्थः । स्त्री स्त्री शब्दसंघातयोः । शब्दार्थे समूहार्थे च । स्त्री इट्प्रत्ययः । डित्वाट्टिलोपः । ‘संयोगान्तस्य०’ इति यलोपः । ‘स्वरहीनं०’ ‘द्रुतः’ इतीप् । प्रथमैकवचने ‘ह्रसेपः०’ स्त्री ‘लक्ष्मेरी मुद च’ लक्ष्मातोः ईप्रत्ययो भवति तस्य च मुदागमः । लक्ष वर्तनाङ्कनयोः । लक्ष ईप्रत्ययः । मुद । डित्वादादौ । ‘स्वरहीनं०’ ‘स्रोर्बि०’ लक्ष्यत इति लक्ष्मीः । अत्र ईवन्तत्वाभावात्सेर्लोपो न ॥]

इण् स्तु वृट् भृट् दासं जुप् खन् एभ्यः क्यप् वाच्यः ॥ तुक् ईयते इति इत्यः । स्तुत्यः । वृत्यः । दृष्ट आदरे । दृत्यः । भृत्यः । शासतेः शिष्यः । जुप् प्रीतिसेवनयोः । जुष्यः ॥ खन एत्वं क्यपि वाच्यम् ॥ खन्यते इति खेयम् ॥ भिद्योद्धयौ नदे निपात्येते ॥ भिनत्ति कूलमिति मिथः । उज्ज उत्सर्गे । उज्जति जलमिति उज्जः नदः । नदे किम् । भेत्ता उज्जिता ॥ कृष्टृप्पोर्वा क्यप् ॥ क्रियते तत् कृत्यम् । कर्तुं योग्यं कार्यम् । धृप धृष्टी । धृष्यम् । वर्ष्यम् ॥ [य एते भावकार्ययोर्विहितास्तव्यादधस्तेऽर्हविधौ च चरत्ख्याः ॥ रारो ह्रसे दृशाम् । दर्शनाहो द्रष्टव्यः । द्रष्टुं अर्हः दर्शनीयः दृश्यः । इष्ट अध्ययने । स्वाध्यायोऽध्येतव्यः । स्वाध्यायो नाम वेदः । श्रु श्रवणे । श्रवणार्हः श्रोतव्यः । श्रोतुं योग्यं श्रवणीयम् । मान पूजायाम् । मानितुं योग्यो मानितव्यः माननीयः । ध्ये चिन्तायाम् । ध्यानाहो ध्यातव्यः । ध्यातुं योग्यो ध्यानीयः । मन छाने । मननाहो मन्तव्यः । मन्तुं योग्यो मननीयः ॥ सप्रत्ययान्तादपि एते प्रत्यया भवन्ति ॥ नितरां ध्यातुमेष्टव्यो निदिध्यासितव्यः । भवितुमेष्टव्यो शुभृषि-ष्टव्यः शुभृषणीयः । तज्यानीर्या क्यर्ध्यण्पाः ॥]

कृत्याः पञ्च समाख्याता द्यण्क्यपौ भावकर्मणोः ।

तज्यानीयी स्वराधश्च शब्दशान्त्रविचक्षणः ॥ २ ॥

॥ इति कृत्यप्रक्रिया ॥ ७ ॥

व्यधिकारप्रक्रिया ८]

चन्द्रकीर्तिव्याख्यासहितम् ।

स्त्रीप्रत्ययाधिकारः ८

अथ रुयधिकारः ॥ स्त्रियां यजां भावे क्यप् ॥ यजादेर्धातोः स्त्रियां भावे क्यप् प्रत्ययो भवति ॥ यज् ब्रज् समज् निपद् निपत् मन् नम् विद् पुज् शीङ् भृज् इण् कृ इषु परिसृप् परिवर् अटाट्य आस् चर जागृ हन् एते यजादयः ॥ किञ्चात्संप्रसारणम् ॥ इज्यते सा इज्या । स्त्रीत्वादाप् ॥ व्रज्यते सा व्रज्या ॥ अज गतौ क्षेपणे च । समज्यते सा समज्या शिविका ॥ प्रकर्षेण व्रज्यते अस्यामिति व्रज्या ॥ पद् विशरणगत्यवसादनेषु । निपद्यते सा निपद्या ॥ निपत्या ॥ मन ज्ञाने । मन्यते सा मन्या ॥ नम्या । विद्यते सा विद्या ॥ युत्या ॥ शीङोऽयङ् कृतिर्ये वक्तव्यः ॥ श्रुत्या । भृत्या । ईयते सा इत्या । कृत्या ॥ कृजो यक् वा वाच्यः ॥ 'अयकि' । क्रियते सा क्रिया ॥ इषेच्छान्तादेशो यलोपश्च ॥ इष्यते सा इच्छा ॥ सरतेर्गुणः ॥ परिसर्या ॥ परिचर्या । अटाट्या । आस्या । चर्या ॥ जागर्तेर्गुणः ॥ जागर्या । हनस्तकारान्तादेशो हिंसायामर्थे । हन्यते सा हत्या ॥ हन्तेस्तः ॥ हन्तेर्नकारस्य तकारादेशो भवति क्यपि स्त्रियाम् ॥ व्रक्ष हन्यते इति व्रक्षहत्या ॥

सूत्रम्—'स्त्रियां यजां भावे' ॥ स्त्रियां सप्तम्येकवचनान्तम् । यजां पट्टीवहुवचनान्तम् । भावे, सप्तम्येकवचनान्तम् । यज् अज् हन् शीङ् ब्रज् विद् आस् मन् चर भृ अटाट्या निपद् निपत् इत्यादेर्धातोः स्त्रीलिङ्गे भावे क्यप् प्रत्ययो भवति । ककारः संप्रसारणार्थः । यजनमिड्या क्यप्प्रत्ययः । 'यजां यवराणां०' इति संप्रसारणम् यस्य इः । 'स्वरहीनं०' स्त्रीत्वात् । 'आवतः स्त्रियाम्' 'सवर्णे०' ग्रथमैकवचने 'आपः' । अज गतौ क्षेपणे च । अज् संपूर्वः । 'स्वरहीनं०' क्यप्प्रत्ययः । 'स्वरहीनं०' स्त्रीत्वादाप् । समज्या परिपत् । हन् ब्रह्मपूर्वः । क्यप् । 'लोपस्त्वनुदात्ततनाम्' इति वृशब्दात् सप्तम्यावेऽपि नकारस्य लोपः । 'ह्रस्वस्य मिति०' 'स्वरहीनं०' ब्रह्महत्या । ब्रह्मणो ब्राह्मणस्य हननं ब्रह्महत्या । शीङ् श्रुत्या ब्रज् व्रज्या विद् विद्या पद् निपद्या आस्या मन्या चर्या भृत्या अटाट्या । 'कृजो वा' रिङ् । कृत्या क्रिया ॥

स्त्रियां भावे क्तिः ॥ धातोः स्त्रियां भावे क्तिः प्रत्ययो भवति ॥ क्रियते सा कृतिः । बुध्यते सा बुद्धिः । स्पृष्ट् चिन्तायाम् । सर्यते सा स्पृष्टिः । पच्यते सा पक्तिः । पचि विस्तारे । पञ्च्यते तत् पञ्चनं पङ्क्तिः । संप्रसारणम् । उद्यते सा ऊढिः । संविद्यते संविचिः ॥

सूत्रम्—'स्त्रियां भावे क्तिः' ॥ धातोः क्तिप्रत्ययो भवति स्त्रीलिङ्गे भावे । ककारो गुण-निषेधार्थः संप्रसारणार्थश्च । उपचप् पाके पक्तिः । पचि विस्तारे । पच् क्तिप्रत्ययः । ति ।

‘चोः कुः’ ‘स्वरहीनं०’ ‘इदितः०’ इति लुम् । ‘नञ्चापदान्ते०’ ‘स्रोर्वि०’ पञ्चनं पङ्क्तिः श्रेणि-
रित्यर्थः । वह् प्रापणे क्तिप्रत्ययः । ‘हो ढः’ ‘वयोर्धः’ ‘गुभिः घुः’ ‘यजां यवराणां०’
इति सप्रसारणम् । वस्य उः । ‘ढि ढो लोपो दीर्घश्च’ इति ढलोपः । ऊकारस्य उकारः ।
प्रथमैकवचने ‘स्रोर्वि०’ ऊढिः । विद् संपूर्वः । क्तिप्रत्ययः । ‘खसे चपा क्षसानाम्’ इति
दस्य सः । ‘स्वरहीनं०’ सविच्तिः ॥

शमां दीर्घः ॥ शमादीनां दीर्घो भवति क्तिप्रत्यये परे ॥ शम्यते सा शान्तिः ।
दम्यते सा दान्तिः । गम्यते सा गतिः । हन्यते सा हतिः । अम्रु चलने ।
अम्यते सा भ्रान्तिः । अनुभूयते तत् अनुभवनं अनुभूतिः । विशिष्टा भूतिः
विभूतिः । प्रभूतिः । भयनं भूतिः । शुष शौचे । शोधनं शुद्धिः ॥

शाम् क्तिप्रत्ययः ॥ ‘शमां दीर्घः’ ‘नञ्चापदान्ते०’ ‘स्रोर्वि०’ शान्तिः भ्रान्तिः । ग्लै
‘संध्यक्षराणाम्’ ग्ला क्तिप्रत्ययः । ‘ह्वाद्योदितः’ तस्य नः । ग्लानिः । ग्लै ग्लानिः । भू
क्तिप्रत्ययः । भूतिः । अनुपूर्वः । अनुभवनमनुभूतिः । प्रथमैकवचने ‘स्रोर्वि०’ ॥ गमन
गतिः । नमन नतिः । ‘लोपस्त्वनुदात्तना०’ इति मलोपः ॥

ईंश्शीडोर्वरक्तिप्रत्ययौ नेङ्गुणश्च ॥ ईंश्शीडोर्वरक्तिप्रत्ययौ स्तो धरप्र-
त्ययस्य क्तिप्रत्ययस्य च इद् न । शीडो गुणोऽपि न भवति ॥ ईष्टेऽसौ
ईश्वरः । संशय्यते तत् संशयनम् संशीतिः । ही गतौ । हीयते इति हीतिः ।
जागरणं जागृतिः । निगृह्यते सा निगृहीतिः । कुच संकोचने । कुच संपर्चन-
कौटिल्यप्रतिष्ठम्भिविलेखनेषु । तुदादिः । निकुचितिः । निपठितिः । लिह
आस्कन्दने । उपलिहितिः । निपतितिः । विशेषेण ध्रियते सा विभूतिः ॥
ग्लाम्ग्लज्याहाकृत्वविभ्यः क्तेरर्थे निः प्रत्ययो भवति ॥ ग्लायते
सा ग्लानिः । ज्यानिः । हानिः । श्रित्वरा संभ्रमे ॥ त्वरतेर्धस्य उत्थं
चाच्यम् ॥ त्वर्यते सा तूर्णिः ॥ कृत्वादिभ्यश्च क्तेरर्थे निः प्रत्ययो
भवति ॥ ऋत इद् । कीर्यते सा कीर्णिः । छुनिः । धूनिः । पूर्णिः ॥
संपदादेः क्तिप् चा चाच्यः ॥ संपत् संपत्तिः ॥

शीडो गुणाभावो वक्तव्यः । ‘ईंश्शीडोर्वरक्तिप्रत्यये नेङ्गुणश्च’ ॥ सशीतिः । शुष् अव-
गमने । शुष् क्तिप्रत्ययः ‘वयोर्धः’ ‘ज्ञवे जयाः’ ‘स्वरहीनं०’ बुद्धिः ॥ अनुभूतिरित्यादी
‘कृतः’ इतीहागमे प्राप्ते तन्निषेधार्थं ‘ह्रिवलोनेट्’ इति सूत्र पठन्ति केचित् । हकारवका-
रादेः प्रत्ययस्य क्तिप्रत्यये इटो निषेधः । प्रहादेस्तु क्तिप्रत्यये इटो न निषेधः । गृहीतिः
भजितिरित्यादिः ॥

कर्तरि क्तिश्च संज्ञायाम् ॥ कर्त्रर्थे धातोः क्तिः प्रत्ययो भवति संज्ञायां
विषये ॥ डुकृष् करणे । प्रकुरुते सा प्रकृतिः । षृज् धारणे । विपूर्वः ।
विशेषेण धरतीति विभूतिः ॥

अधिकारप्रक्रिया ८]

‘कर्तरि क्तिञ्च०’ ॥ कर्तव्येपि क्तिप्रत्ययो भवति ॥ तन् किं संपूर्णः । ‘छोपस्त्रगुदाच०’ संतनोति कुलमिति संततिः ॥ एवं कृ क्तिप्रत्ययः । प्रपूर्वः । प्रकुम्ते इति प्रवृत्तिः प्रधानं पुरुषः । धृव् धारणे विपूर्वः । तिप्रत्ययः । विधृतिः ॥ पा तिप्रत्ययः । प्रथमैकवचने ‘छोर्वि०’ पत्तिः ॥

पिङ्गिद्रामद् ॥ पितो घातोर्भिदादेश स्त्रियामद् प्रत्ययो भवति मानादौ ॥ पच्यते सा पचा । मृज्यते सा मृजा ॥ जृप् घयोहानौ ॥ जरादौ डानुबन्धरहितः अः प्रत्ययो भवति ॥ जीर्यत्यनया सा जरा ॥ [इषु इच्छायामिति निर्देशान्नापकादिञ्छा इत्यादि निपात्यते । ईच्छा] इषादेरङ्घ्रं युद् ॥ एषणमिति एषणा । भिद्यते अनया सा भिदा । छिद्यतेऽनया सा छिदा । क्षिपा ॥ गुह संवरणे । गुहा ॥ मेष्ट हिंसायाम् । मेष्ट वधमेघासंग-
मेषु । मेघ्यते इति मेघा ॥ कृपा ॥ पीड वाघायाम् । पीडा ॥ बाघ पीडायाम् ।
याधा ॥ क्षपा रात्रिः ॥

सूत्रम्—‘पिङ्गिद्रामद्’ ॥ विषा भिद्यच्च पिङ्गिद्रस्तेषा पक्षीनदुबचनान्तम् । ‘स्वरहीन०’ अद् प्रथमैकवचनान्तम् ‘हसेपः०’ पितः पकारेणो घातोः भिदादेश घातोः ‘स्त्रीलिङ्गे अद् प्रत्ययो भवति मानादौ । ङकारो गुणनिषेधार्थः । रुपचप् पारे । पित्ता अद्भ-
व्यः । ‘स्वरहीन०’ स्त्रीत्वादाप् । पचनं पचा । मृजप् छुद् । मृजा । अद् । ‘स्वरहीन०’ आप् । मार्जनं मृजा ॥ एवं भेदनं भिदा । छेदनं छिदा । जरा इत्यत्र ‘ङ्कारानुबन्धरहि-
तोऽप्रत्ययो वक्तव्यः’ तेन गुणप्राप्तिर्भवति । केषिणो ‘नोकमनित्यम्’ इति न्वायेन गुणं कुर्वन्ति । जृप् घयोहानौ । जृ अप्रत्ययः । ‘गुणः’ ‘स्वरहीन०’ स्त्रीत्वादाप् । जरा । साधना
स्वरान्तस्त्रीलिङ्गे प्रतिपादिताऽस्ति ॥

गुरोर्हसात् ॥ गुरुमतो हसान्ताद्वातोः स्त्रियामद् प्रत्ययो भवति मानादौ न क्तिः ॥ ईह चेष्टायाम् । ईह्यते सा ईहा ॥ उह्यते सा ऊहा ॥ ईश दर्शनाङ्गनयोः । ईश्यते तत् ईक्षणं ईक्षा ॥ एध्यते सा एधा । गुरोः क्तिम् । भक्तिः ॥ हसारिक्म् । नीतिः ॥ लिख् रिक् लेखने । लिख्यते तद्धेयनं लेखा । रिख्यते तद्धेयनं रेखा ॥ गुध परिवेष्टने । गुध्यते इति गोधा ॥ घेद पाने । सुषु धीयते इति सुधा ॥ दुघाज् धारणपोषणयोः । अद्वीयते सा अद्धा ॥ क्षिरापादिभ्यः ॥ आप्तिः । दीप्यते सा दीप्तिः । राध्यते सा राद्धिः । प्रशाप्तिः ॥

सूत्रम्—‘गुरोर्हसान्’ ॥ गुरुशब्दस्य पञ्चम्येकवचनान्तम् । ‘ङिति’ ‘ङस्त्व’ इत्यलोपः । ‘छोर्वि०’ हसादिति पञ्चम्येकवचनान्तम् । ‘ङसित्’ ‘सज्जो०’ पञ्चान् ‘नामिनोरः’ गुरुमतो गुरूपधान् हसान्ताद्वातोः अप् कर्तरे भावेऽर्थे अप्रत्ययो भवति । उदाहरणम्—
एध वृद्धा । एध् । गुरूपधत्वात् हसान्ताच्च अप्रत्ययः । स्त्रीत्वादाप् । प्रथमैकवचने ‘आपः’

एषा ॥ ईहा । ईह वाञ्छायाम् ॥ ऊह वितर्के । ऊहा ॥ ईक्ष दर्शनाङ्गनयोः । ईक्षा ॥ एवं रेखा लेखा ॥

प्रत्ययान्तात् ॥ प्रत्ययान्ताद्घातोः स्त्रियामङ् प्रत्ययो भवति भावादौ ॥ चिकीर्ष्यते सा चिकीर्षा । आत्मनः कर्तुमिच्छा चिकीर्षा । आत्मनः पुत्रेच्छा वा पुत्रीयते सा पुत्रीया । अशितुमिच्छा अश्वनाया । लोढ्यते सा लोढ्या । अदाढ्या । कण्डूय गात्रविधरणे । कण्डूयते सा कण्डूया । शुभूर्पणं शुभूर्पा ॥

सूत्रम्—‘प्रत्ययान्तात्’ ॥ पञ्चम्येकवचनान्तम् । ‘इतिरत्’ ‘सवर्णे०’ सादयः प्रत्यया अन्ते यस्य स प्रत्ययान्तस्तस्मादपि घातोः अप्रत्ययो भवति । उदाहरणम् । कृ । ‘इच्छा-यामात्मनः सः’ ‘भूत इद्’ ‘द्वित्र’ ‘पूर्वस्य’ ‘हसादिः शेषः’ ‘कुहोक्षुः’ ‘य्वोर्विहसे’ इति दीर्घः । ‘फिलात्पः सः०’ जलतुम्बिका० चिकीर्षे इति जातम् । ततः ‘प्रत्ययान्तात्’ इति अप्रत्ययः । ‘यतः’ इत्यलोपः । ‘स्वरहीनं०’ ‘आवतः स्त्रियाम्’ ‘आपः’ कर्तुमिच्छा चिकीर्षा । एवं जिहीर्षा शुभूपा । पुत्र ‘नामो य ई चास्य’ इति यप्रत्ययः । तत्संनियोगे अकारस्य ईकारः । पुत्रीयत इति जातम् । ‘स घातुः’ ततः ‘प्रत्ययान्तात्’ इति सूत्रेण अप्रत्ययः । ‘यतः’ इत्यलोपः । ‘स्वरहीनं०’ ‘आवतः स्त्रियाम्’ प्रथमैकवचने ‘आपः’ आत्मनः पुत्रेच्छा पुत्रीया । एवं पुत्रकाम्या कण्डूया इत्यादि ॥

इक्षितपौ घातुनिर्देशे ॥ घातुनिर्देशे वाच्ये सति इक्षितपौ प्रत्ययौ भवतः । शकारः शिति चतुर्वत्कार्यार्थः । पच् इत्ययं घातुः पचिः । श्रयतिः । पचतिः । भवतिः ॥ व्यन्तआस्रग्रन्थार्थग्रन्थगद्बिदूव-दिहपिभ्यः स्त्रियां युष्वाच्यः ॥ डुकृन् करणे । युवोरनाकौ । कारणा । आसना । उपासनमिति उपासना । अर्थं याञ्जाप्रकाशनयोः । अर्थना । ग्रन्थ संदर्भे । ग्रन्थते तद्ग्रन्थनमिति ग्रन्थना । श्रयि शैथिल्ये । अन्थना । घटनमिति घटना । विद्यते वेदनमिति वेदना । वन्द्यते सा वन्दना । एषणमिति एषणा ॥ इज् अजादिभ्यः ॥ अज गतौ । आजिः । अत सातत्यगमने । आतिः ॥ इक् कृष्यादिभ्यः ॥ भावादौ ॥ कृष्यते सा कृषिः । गिरिः । किरिः । सर्वघातुभ्य इः । कविः । रविः ॥ इति क्यधिकारप्रक्रिया ॥ ८ ॥

सूत्रम्—‘इक्षितपौ घातुनिर्देशे’ ॥ इक् च शितप् च इक्षितपौ प्रथमाद्विवचनान्तम् । घातुनिर्देशे सप्तम्येकवचनान्तम् । घातोर्निर्देशे घातोर्नामग्रहणे नामोच्चारणेऽर्थे इक् शितप् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । शितपः शकारः चतुर्वत्कार्यार्थः । पच् पच् एकत्र इप्रत्ययः । ‘स्वरहीनं०’ ‘श्लोर्वि०’ पचिः पच्घातुरित्यर्थः । द्वितीये शितप्प्रत्ययः । शित्त्वान् ‘अक्-तेरि’ ‘स्वरहीनं०’ पचतिः ॥ एवं पठिः पठतिः । गमिः गच्छतिः । करोतिः ॥ इति क्य-धिकारप्रक्रिया ॥

कृत्वाधिकारप्रक्रिया ९]

चन्द्रकीर्तिव्याख्यासहितम् ।

कृत्वाप्रत्ययाधिकारः ९

अथ कृत्वादयः प्रत्ययाः ॥ पूर्वकाले कृत्वा ॥ धातोः कृत्वाप्रत्ययो भवति पूर्वकाले समानकर्तृके धातौ प्रयुज्यमाने ॥ देवदत्तः खात्वा सुहे । शुक्त्वा व्रजति ॥

‘पूर्वकाले कृत्वा’ ॥ पूर्वकाले सप्तम्येकवचनान्तम् । ‘अ इ ए’ ॥ कृत्वा प्रथमैकवचनान्तम् । ‘अव्यया०’ ॥ धातोः समानकर्तृके एककर्तृके धातोः क्रियापदे अग्रे प्रयुज्यमाने सति पूर्वकाले प्रथमकाले कृत्वाप्रत्ययो भवति । उदाहरणम्—‘प्रां शौचे । आदेः प्वाः दः’ अत्र कृत्वाप्रत्ययः त्वा इति । ‘अव्यया०’ ‘कृत्वाद्यन्तं च’ इत्यव्ययसंग्रा । खात्वा मुक्तेनाभ्यवहारयोः । सुज् कृत्वाप्रत्ययः । त्वा ‘योः कुः’ ‘स्वरहीनं०’ प्रथमैकवचने ‘अव्यया०’ शुक्त्वा व्रजति । अत्र भोजनार्थं व्रजनक्रियामध्ये च भोजनस्य प्रथमकालीनत्वात् त्वाप्रत्ययः । एवं कृत्वा दत्त्वा । ‘दो दत्ति ।’ इति सूत्रेण दत् आदेशः ॥ खात्वा दायित्वा मुक्त्वा उक्त्वा गृहीत्वा भङ्क्त्वा । णश अवर्शने । नष्ठा हित्वा जग्घ्वा इत्यादि ॥

न कृत्वा सेद कित् ॥ सेद कृत्वा किञ्च भवति ॥ वर्तित्वा । शयित्वा । भवित्वा । सेद किम् । कृत्वा ॥ रलो व्युपधाद्वलादेः संञ्च ॥ उथ इथ वी ते उपथे यस्य तस्माद्वलादे रलन्तात्परो कृत्वासनो सेदौ वा कितौ स्तः ॥ विद ज्ञाने । विदित्वा वेदित्वा ॥ लिखित्वा । युतित्वा । व्युपधात्किम् । वर्तित्वा । रलः किम् । सेवित्वा । हलादेः किम् । एषित्वा । सेद किम् । शुक्त्वा ॥ मृद्मृद्गुग्गुहृक्पुक्लिश्वद्वस्मुप्प्रहिष्पः ॥ सेद किञ्च भवति । मृड सुखने । मृडित्वा । मृद क्षोदे । मृदित्वा । गुप् रोचने । गुप् रोषे । गुधित्वा । गुह रोगे । गुह संवरणे । गुहित्वा । कुप् निष्कर्षे । कुपित्वा । लिश्व विवाधने । लिशित्वा । वद व्यक्तायां वाचि । उदित्वा । वस् निवासे । उपित्वा । शुषित्वा । गृहीत्वा ॥ नोपधात्थफान्तादा कित् ॥ नकारोपधात् थफान्ताद्भातोः सेद कृत्वा वा किञ्च भवति ॥ ग्रन्थ संदर्भे । नो लोपः । ग्रथित्वा ग्रन्थित्वा । गुम्फ ग्रन्थने । गुफित्वा-गुम्फित्वा । इत्यादि ॥ अलंखल्बोः प्रतिषेधे कृत्वा ॥ प्रतिषेधार्थयोरलंखलुशब्दयोः पूर्वपदयोः सतोः पूर्वकालं विनापि कृत्वा प्रत्ययो भवति ॥ अत्रालंखलुशब्दौ निषेधार्थौ तयोरुपपदत्वात् । अलं शुक्त्वा न मोक्तव्यम् । मोजनं मा कुरु इत्यर्थः । खलु उक्त्वा न वक्तव्यम् ॥

सूत्रम्—‘न कृत्वा सेद०’ ॥ न प्रथमैकवचनान्तम् । ‘अव्यया०’ । कृत्वा प्रथमैकवचनान्तम् । ‘अव्यया०’ । सेद प्रथमैकवचनान्तम् । ‘ह्रस्वपः०’ । कित् प्रथमैक० । इत्सु-दितः कृत्वाप्रत्ययो विकल्पेन कित्संज्ञो भवति । कित्त्वपक्षे गुणनिषेधः । कित्त्वाभावे

गुणः । विद ज्ञाने । क्त्वाप्रत्ययः । 'कृतः' इतीडागमः । एकत्र कित्त्वान्न गुणः । द्वित्वे कित्त्वाभावे 'उपधाया लघोः' इति गुणः 'स्वरहीनं०' प्रथमैकवचने 'अव्यया०' विदित्वा वेदित्वा । वृत्तित्वा वर्तित्वा ॥ 'अलंखल्योः प्रतिपेधे क्त्वा' अलं खलु एतयोः पूर्वपदयोः पूर्वकाल विनापि निपेधार्थे धातोः क्त्वाप्रत्ययो भवति । भुज क्त्वाप्रत्ययः । 'चोः कुः' 'खसे चपा०' अलंपूर्वः । 'स्वरहीनं०' 'अव्यया०' । अलं भुक्त्वा भोजनेन अलं । भोजनं मा कुर्वित्यर्थः ॥ यच् परिभाषणे । वच् क्त्वाप्रत्ययः । 'यजां यवराणां०' इति संप्रसारणम् । 'चोः कुः' 'स्वरहीनं०' खलुपूर्वः । 'सर्वे०' खलुक्त्वा वचनेन अलं मावेत्यर्थः ॥

उदितः क्त्वा वेद् ॥ उदितो धातोः परस्य क्त्वाप्रत्ययस्य वा इडागमो भवति ॥ एपित्वा इट्वा । भ्रष्ट-चलने । भ्रमित्वा-भ्रान्त्या । अदो जघुः । जगध्वा ॥

सूत्रम्—'उदितः क्त्वा वेद् ॥ उदितः पञ्चम्येकवचनान्तम् । 'स्वरहीनं०' 'स्रोर्वि०' । क्त्वा पष्ठ्येकवचनान्तम् । 'अव्यया०' । वा प्रथमैकवचनान्तम् । इट् प्रथमैकवचनान्तम् । 'ह्रसेपः०' ॥ उत् उकारः इषस्य स उदित् तस्मात् उदितः । उदितो धातोः परस्य क्त्वाप्रत्ययस्य इडागमो भवति । इप् इच्छायाम् । इप् क्त्वाप्रत्ययः । 'उदितः क्त्वा वेद्' इत्येकत्र इडागमः । 'स्वरहीनं०' 'उपधाया लघोः' इति गुणः । इडभावे कित्त्वान्न गुणः । छुभिः छुः प्रथमैकवचने 'अव्यया०' एपित्वा इट्वा ॥

समासे क्यप् ॥ समासे सति पूर्वकाले क्यप्प्रत्ययो भवति तत्कर्तृके धातौ प्रयुज्यमाने ॥ ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् ॥ डभृश् धारणपोषणयोः । सं भृत्वा करोतीति संभृत्य करोति । णम् प्रहृत्वे शब्दे च । प्रकर्षेण कायवाद्यानो-भिर्नत्वा इति प्रणम्य गच्छति । अनन्पूर्व इत्येके । अकृत्वा जल्पति । अकृत्वा गच्छति ॥

अजित्वा शात्रवान्सर्वानकृत्वा विमलं यशः ।

अदक्ष्वा वित्तमर्थिभ्यः कथं जीवन्ति भूभृतः ॥ १ ॥

सूत्रम्—'समासे०' ॥ सप्तम्येकवचनान्तम् । 'अ इ ए' । क्यप् प्रथमैकवचनान्तम् । 'ह्रसेपः०' ॥ समासे सति उपसर्गपूर्वकत्वे सति धातोः पूर्वकाले क्यप्प्रत्ययो भवति स एव कर्ता यस्य स तत्कर्तृकः तस्मिन् तत्कर्तृके एककर्तृके धातोः प्रयुज्यमाने सति । उदाहरणम् । डभृच् भृ क्यप्प्रत्ययः । 'ह्रस्वस्य पिति' संपूर्वः । 'स्वर०' 'अव्य०' संभृत्य मिलित्वा सं सम्यक् प्रकारेण भृत्वा करोति ॥ अत्र समुपसर्गेण समासः अत्र संभारक-रणक्रिययोः एक एव कर्ता । ततः संभारक्रियायाः पूर्वकालीनत्वात् क्यप्प्रत्ययः ॥ णम् प्रहृभावे । 'आदेः णः स्तः' नप् प्रपूर्वः । क्यप्प्रत्ययः । 'प्रादेश्च तथा सौ०' इति नस्य णः । 'स्वरहीनं०' प्रथमैकवचने 'अव्यया०' अत्र प्रकर्षेण नत्वा प्रणम्येति समासे क्यप् । देवदत्तः प्रणम्य गच्छति । अत्र प्रणामगमनरूपद्वयोः क्रिययोः एक एव कर्ता यत्र स एव प्रणन्ता स एव गन्ता इत्येककर्तृत्वम् । ततः प्रणामस्य पूर्वकालीनत्वात् क्यप्प्रत्ययः ॥ अनन्पूर्व इति । नन्पूर्वकत्वे क्यप्प्रत्ययो न भवति इत्येके वदन्ति । यथा कृ नज्पूर्वः ।

कृताप्रत्ययः । 'ना' इति सूत्रेण नख आकारादेशः । अकृत्वा गच्छति । अत्र नञ्पूर्वक-
त्वात् क्यप्रत्ययो नायातः । किंतु कृताप्रत्यय एवायातः ॥

क्यपि जेर्गुणश्च ॥ क्यपि लघुपूर्वस्य जेरयादेशोऽपि वाच्यः ॥ परिणम-
यित्वा इति परिणम्य्य भुङ्क्ते । विगम्य्य । विगण्य्य ॥ अलघुपूर्वस्य न ।
तेन जेलोपो वाच्यः । प्रतार्य । संग्रधारयित्वा इति संग्रधार्य । निचार्य
करोति । आप्ल व्याप्तौ । आप्नोतेर्वा । प्राप्य्य । प्राप्य ॥ दादीनां क्यपि
कृत्वाभावो वाच्यः ॥ क्यपि 'स्थामी' इति ईकारो न भवति ॥ दो अवस-
ण्डने । प्रदाय । प्रसाय । प्रमाय । प्रत्याय । उप समीपे स्थित्वा इति उप-
स्थाय ॥ पितृतेर्वा-प्रपाय प्रपीय । लोपस्त्वनुदात्ततनाम् ॥ जमस्य क्यपि वा
लोपः ॥ प्रकर्षेण नत्वा इति प्रणम्य प्रणत्य । आसमन्तात् ग्रामे आगम्य
आगत्य ॥ विपूर्वस्य दधातेः करोतेरर्थे क्यप् ॥ विधाय । प्रहाय ॥
तत्कालेऽपि क्यप् दृश्यते ॥ नेत्रे निमील्य हसति । मील संमीलने ।
मील संगमे उभयपदी । अक्षिणी संमीलित्वा इति अक्षिणी संमील्य हसति ।
चक्षुषी संमील्य हसति । मुखं व्यादत्ता इति मुखं व्यादाय स्वपिति ॥

'क्यपि जेर्गुणश्च' ॥ क्यप्रत्यये परे निप्रत्ययस्य गुणो भवति । णम् परिपूर्वः । 'धातोः
प्रेरणे' निप्रत्ययः । ['प्रत्ययान्तात्'] इति समासे क्यप्रत्ययः । परिणमिय इति स्थिते ।
'क्यपि जेर्गुणः' कथितस्वरवचकारः 'स्वरहीनं' 'अव्यया०' परिणम्य्य भुङ्क्ते परितो
सामर्थ्येन नमयित्वा परिणम्य्य पूर्वमुक्तं परिपाकं प्राप्य भुङ्क्ते इत्यर्थः । एवम् उन्नम्य्य
आकल्य्य ॥ 'तत्कालेऽपि' द्वयोः क्रिययोः समकालत्वेऽपि क्यप्रत्ययो भवति । मील
मीलने मीलं सपूर्वः । क्यप्रत्ययः । 'स्वरहीनं' । प्रथमैकवचने 'अव्यया०' नेत्रे संमील्य
हसति समकालमेव संमीलति हसति च । अत्र नेत्रसमीलनहसनयोः समकालीनत्वात्-
वकाल विनापि तत्कालेऽपि क्यप्रत्ययः ॥ हुदाम् हुने । विआहपूर्वः । क्यप्रत्ययः ।
'इ यं स्त्रे' वि आहपूर्वको दाधातुः मुखप्रसारणार्थं । तेन मुखं व्यादाय प्रसार्य स्वपिति ।
अत्रापि मुखप्रसारणस्वप्रयोः युगपत्कालीनत्वात् समानकाले क्यप्रत्ययः । कचिद्विभक्तं-
हंकेऽपि क्यप्रत्ययो दृश्यते—'मत्प्रसूतिमनाराध्याऽप्रेतेति त्वा शशतप सा' इति । 'अन-
पार्यं कार्यं गुरुतामभवन्न भयाय सान्द्रतमसम्' इत्यादि ॥

पौनःपुन्ये णम्पदं द्विश्च ॥ समानकर्तृकेषु धातुषु प्रयुज्यमानेषु पूर्वकाले
पौनःपुन्यार्थे धातोर्णम् प्रत्ययो भवति णमन्तस्य पदस्य द्विवचनं भवति ॥
आतो युक् । पीत्वा पीत्वा इति पायं पायं गच्छति । आदरे वीप्सायां
द्विर्भावः ॥ युक्त्वा युक्त्वा इति भोजं भोजं व्रजति । स्मृत्वा स्मृत्वा इति
सारं सारं नमति शिवम् ॥ कथमादिषु स्वार्थं कृज्जो णम् ॥ कथं इत्यं

अन्यथा एवं एतेषु प्रयुज्यमानेषु स्वार्थे कृजो णम् प्रत्ययो भवति ॥ कथंकारं
इत्थंकारं अन्यथाकारं एवंकारं पठति । एवं पठतीत्यर्थः ॥ समूलाकृतजी-
वेषु हनकृञ्ग्रहां णम् वाच्यः स्वार्थे तेपामनुप्रयोगश्च ॥ समूलघातं
हन्ति । अकृतकारं करोति । जीवं गृहीत्वा इति जीवग्राहं गृह्णाति इत्यादि ॥

सूत्रम्—‘पौनःपुन्ये णम्पदं द्विश्च’ ॥ पुनःपुनर्भवतीति पौनःपुन्यं तस्मिन् । सप्तम्येकव-
चनान्तम् । ‘अ इ ए’ । णम् ‘ह्रसेपः०’ । पदं प्रथमैकवचनान्तम् । ‘अतोऽम्’ । द्विः
प्रथमैक० । ‘अव्यया०’ । च ‘प्रथमैक०’ । ‘अव्यया०’ ॥ पौनःपुन्ये वारंवारार्थे धातोः
पूर्वकाले णम्प्रत्ययो भवति तस्य च णम्सहितस्य पदस्य द्वित्वं भवति समानकर्तृकेषु
धातुषु प्रयुज्यमानेषु सत्सु । पा पाने । पा णम्प्रत्ययः । अम् । ‘आतो युक्०’ ‘स्वरहीनं०’
‘मोऽनुस्वारः’ द्वित्वम् । प्रथमैकवचने ‘अव्यया०’ पायं पायं गच्छति । पीत्वा पीत्वा
गच्छतीत्यर्थः । एवं कारंकारं स्मारंस्मारम् । द्विश्चेति चकारात्—समूलघातं हन्ति जीव-
ग्राहं गृह्णाति केशग्राहं युध्यति इत्यादावपि णम्कथनान् एषु पूर्वपदैषु सत्सु स्वार्थे कथमा-
दीनामेधार्थे कृञ् धातोर्णम्प्रत्ययो भवति णिच्चाद्विद्धिः । कृ कथंपूर्वः । णम्प्रत्ययः ।
अम् । ‘धातोर्नौमिनः’ इति वृद्धिः । ‘स्वरहीनं०’ प्रथमैकवचने ‘अव्यया०’ कथंकारं
कथमित्यर्थः । इत्थंकारम् । इत्थमित्यर्थः ॥

वर्णात्कारः ॥ वर्णमात्रात्कारः प्रत्ययो भवति ॥ क इति वर्णः ककारः ।

व इति वर्णो वकारः । अ इति वर्णः अकारः । वर्णसमुदायादपि कारो
दृश्यते । अहंकारः । औकारः । टकारः । पकारः । तकारः । इत्यादि ॥

‘वर्णात्कारः’ ॥ वर्णनिर्देशे वाच्ये सति वर्णात् अकारादिक्षकारान्तात् अग्रे कारप्रत्ययो
भवति । क अग्रे कारप्रत्ययः । ककारः खकारः गकारः अकारः इकारः । अत्र बहुल-
मित्यनुवर्तते तेन अ इ उ ऋ ए ह्रस्ववरल इत्यादौ कारप्रत्ययो न । वर्णभिन्ननिर्देशे यथा ।
अः कृष्णः इः कामः को प्रज्ञा खमाकाशमित्यादौ न ॥

रादिफो वा ॥ र इति वर्णः रेफः-रकारः ॥

[रकारादीनि नामानि रामत्रस्तस्य रावण ।

रत्नानि च रमण्यश्च संव्रासं जनयन्ति मे ॥ २ ॥]

रकारादीनि नामानि शृण्वतो मम पार्वति ।

मनः प्रसन्नतामेति रामनामाभिदाङ्कया ॥ ३ ॥

‘रादिफो वा’ ॥ रात् रकाराक्षरात् वा विकल्पेन इफप्रत्ययो भवति । र अग्रे इफप्रत्ययः ।
‘अ इ ए’ रेफशब्दात् प्रथमैकवचने ‘स्रोर्वि०’ । पक्षे कारप्रत्ययः ॥ रकार इति प्रयोगे
संमतिमाह—रकारादीनीति श्लोकः । हे पार्वति रकारादीनि रकार आदिष्वेपां तानि नामानि
शृण्वतः ततो मम मनः प्रसन्नतां प्रसन्नभावं नैर्गन्त्यं सानन्दत्वं एति प्राप्नोति । कया ।
रामनामाभिदाङ्कया रकारादीनि नामान्युच्चरन् कदाचिद्रामनामाप्युचरेदित्याशङ्कया इत्या-
काङ्कया ॥

लोकाच्छेषस्य सिद्धिर्यथा मातरादेः ॥ अस्य सारस्वतव्याकरणस्य ये
शेषप्रयोगास्तेषां लोकात् अन्यव्याकरणात्सिद्धिर्भवति यथा मातरादेः ।
इत्यादिप्रयोगानुसारेण बोद्धव्यम् ॥

अथोपसंहारसूत्रमाह—‘लोकाच्छेषः’ लोकात् ॥ पञ्चम्येकवचनान्तम् । ‘इतिरत्’
‘सर्वे’ । शेषस्य पष्ठ्येकवचनान्तम् । ‘इत्स्य’ । सिद्धिः प्रथमेकवचनान्तम् । ‘श्रोर्वि’
उक्तादन्यः शेषस्तस्य शेषस्य । अत्र व्याकरणेऽनुक्तस्य सिद्धिः साधनं लोकादन्यव्याक-
रणात् ज्ञातव्या । माता च पिता च पितरौ इत्यादीनां सिद्धिर्लोकान्तेषां ॥
शास्त्रान्ते च मङ्गलाचरणं युज्यते अतो मातृपित्रोर्नोममहणेन मङ्गलमप्याचरितम् ॥

स्वरूपान्तोऽनुभूत्यादिः शब्दोऽभूद्यत्र सार्थकः ।
स मस्करी शुभां चक्रे प्रक्रियां चतुरोचिताम् ॥ ४ ॥

अथ कविः स्वनामगर्भमलंकारश्लोकमाह—स्वरूपान्त इति । स मस्करी मस्करो घंश-
दण्डोऽस्त्यस्येति मस्करी संन्यासिकः प्रक्रियां शुभासृज्नीं चक्रे कृतवान् । कथंभूतां
प्रक्रियां चतुरोचितां चतुराणां सुबुद्धीनां पुरुषाणांशुचिता योग्या तां । स कः । यत्र
यस्मिन् मस्करिणि अनुभूत्यादिः अनुभूतिः इति आदौ यस्य सः अनुभूत्यादिः तथा
स्वरूपान्तः स्वरूप इति शब्दोऽन्ते यस्य स अर्थात् अनुभूतिनामवाचकः शब्दः सार्थकः ।
अनुभूतिर्ज्ञानमेव स्वरूपं यस्येत्यर्थः । सहितोऽभूदित्यनेन अनुभूतिनामा संन्यासिकः इमां
प्रक्रियां शुभासृज्नीं सरलां चक्रे । शुभामित्यनेन स्वरूपोलकल्पनानिपातः कृतः ॥

अवताद्वो ह्यग्रीवः कमलावर ईश्वरः ।

सुरासुरनराकारमधुपापीतपत्कजः ॥ ५ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्याऽनुभूतिलक्षाचार्यविरचितायां

कृदन्तप्रक्रियायां कृत्वादिप्रत्ययप्रक्रिया समाप्ता ॥ ९ ॥

अथ पाठकश्रोतृनामभौष्टिसिद्धौ इष्टदेवताशिवमाह—अवतादिति । हयग्रीवः ईश्वरः यो
युष्मान् शिष्यान् अवतात् रक्षतु । हयस्य ग्रीवा इव ग्रीवा यस्य सः । अर्थात् पुरुषशरीरः
अश्वमुखः चतुर्विंशत्यवतारमध्यस्यः एको भगवतोऽवतारः । उक्तं च भागवतेऽष्टादशा-
ध्याये पष्ठस्कन्धे । ‘वेदान् युगान्ते तमसा तिरस्कृतान् रसातलाद्यो नृपुरज्जविमहः ।
प्रलाददे वा कपयेऽभियाचते तस्मै नमस्ते विदधे हिताय ।’ सांप्रतं तु तां हयग्रीवमूर्ति-
भेदाश्वपण्डे धर्मपुत्रो राजा भद्रश्रवाः पूजयन्नस्ति इति पुराणोक्तिः । कथंभूतो हयग्रीवः ।
कमलाकरः कमलां लक्ष्मीं करोतीति । यद्वा कमलाया लक्ष्म्या आकृतः । पुनः कथंभूतः ?
ईश्वरः ईष्टे पेश्वर्यं करोतीति ईश्वरः । पुनः कथंभूतः ? । सुरासुरनराकारमधुपापीतपत्कजः ।
के पानीये जाते कजे, पादावेव कजे कमले पत्कजे, सुरास्र असुरास्र नरास्र ॥ एव आकारा
येपामीदृशा ये मधुपाः भ्रमरालौरापीते जलादरेणावलोकिते पत्कजे चरणकमले यस्य सः ॥
इति कृत्प्रक्रिया ॥

श्रीनागपुरीयतपागच्छाधिराजभट्टारकश्रीचन्द्रकीर्तिमूरिविरचिता
सारस्वतव्याकरणस्य दीपिका समाप्ता ॥

व्याख्यातप्रशस्तिः ।

—→०४←—

सुबोधिकायां कृपायां सूरिभीचन्द्रकीर्तिभिः ।
 कृतप्रत्ययानां व्याख्यानं यभूय सुमनोहरम् ॥ १ ॥
 तीर्थे धीरजिनेश्वरस्य विरिते श्रीकोटिकाग्नौ गणे
 भीमचन्द्रकुले वटोरुहशृङ्गच्छे परिम्लाचिते । (?)
 भीमभ्रागपुत्रीयकाक्षयवया प्राप्तावशतेऽधुना
 रक्षजं सूरिगुणान्विता गणधरभेणी सदा राजते ॥ २ ॥
 यथे वेदगुनीन्द्रशंकरमिते ११७४ श्रीदेवसूरिप्रमु-
 जंशोऽभूत्तदनु प्रसिद्धमहिमा पद्मप्रभः सूरिराद ।
 तत्पट्टे प्रथितः प्रसन्नशशसृत्सूरिः सतामादिगः
 सूरिन्द्रास्तदनन्तरं गुणसमुद्राहा यभूवुर्धुधाः ॥ ३ ॥
 तत्पट्टे जयशेखराख्यमुगुरुः श्रीदमसेनस्त-
 त्पट्टे गुरुहेमपूर्वतिलकः शुद्धक्रियाद्योत्तकः ।
 तत्पट्टे प्रभुरत्र शेखरगुरुः सूरेश्वराणां वर-
 त्पट्टां बुधिपूर्णचन्द्रमनसः श्रीपूर्णचन्द्रः प्रभुः ॥ ४ ॥
 तत्पट्टेऽजनि हेमहंसगुगुरुः सर्वत्र ज्ञापयशा
 ज्ञाचार्या अपि रत्नसागरवरास्तत्पट्टपचार्यमा ।
 भीमान् हेमसमुद्रसूरिरभवच्छ्रीहेमरत्नस्त-
 त्पट्टे प्रभुसोमरत्नगुरुः सूरेश्वराः सद्गुणाः ॥ ५ ॥
 तत्पट्टोदयशैलहेलिरमलश्रीजिसबालान्वया-
 ऽलंकारः कलिकालदर्पदमनः भीराजरत्नप्रभुः ।
 तत्पट्टे जिनविश्ववादिनिबद्धा गच्छाधिपाः संप्रति
 सूरिश्रीप्रमुचन्द्रकीर्तिगुरवो गाम्भीर्यधैर्याश्रयाः ॥ ६ ॥
 तैरियं पद्मचन्द्राख्योपाध्यायाभ्यर्थनात्कृता ।
 शुभा सुबोधिका नाम्नी श्रीसारस्वतदीपिका ॥ ७ ॥
 श्रीचन्द्रकीर्तिसूरिन्द्रपादाम्भोजमधुप्रतः ।
 हर्षकीर्तिरिमां टीका प्रथमादर्शकेऽल्लिखत् ॥ ८ ॥
 अज्ञानध्वान्तविध्वंसविधाने दीपिकानिभा ।
 दीपिकेयं विजयतां वाच्यमाना बुधैश्चिरम् ॥ ९ ॥
 स्वल्पस्य सिद्धस्य सुबोधकस्य सारस्वतव्याकरणस्य टीकाम् ।
 सुबोधिकाख्यां रचयांचकार सूरेश्वरः श्रीप्रमुचन्द्रकीर्तिः ॥ १० ॥
 सारस्वतव्याकरणं चन्द्रकीर्तिन्याख्यासहितं संपूर्णम् ।

सारस्वतवृत्तित्रयस्थसूत्राणां

अकारादिवर्णक्रमः ।

सूत्राणि.	पृष्ठं.	सूत्राणि.	पृष्ठं.	सूत्राणि.	पृष्ठं.
अ.		अतोऽम्	७२	अन्यादीनां विभक्तितोषे	
अइवृद्धल समानाः	६	अतोऽमनतः	१५६	कर्मव्यतिहारे पूर्णपदस्य	
अ इ ए	२१	अत्यतिव्ययतीनां यथो	२४५	सगामो भयति	१६३
अइको य मत्वर्थे	१९०	निलमिदं	२६९	अनूपरे	१५९
अः इति विसर्जनीयः	१३	"		अन्यार्थे	१६७
अकथितं च	१५०	अस्यादयः कान्ताद्यर्थे	१५४	अन्योक्तं प्रथमा	१४८
अकर्मकधातुभिर्वागे देशः		द्वितीयया	३७१	अप् कर्तरे	२०७
कालो गन्तव्योऽप्या च		अत्र परावाचो वाच्यः		अपरयेऽप्	१७८
कर्मसंज्ञा स्यादिति वाच्यम्	१५०	अप्रत्ययवत्तन्मयच्छब्दौ		अपितादिर्दित्	२०८
अकारस्य भित्ति छन्दस्ये-	४२	पूजायै निपात्येते	४३३	अपि तादिर्दित्	
कारो वक्तव्यः		अलतो निलानिदस्यपो	२३८	अपि तादिर्दित्	
अकाराजसो लृक्कथि-	४१	वेद्	३६	अपि तादिर्दित्	
लृक्कथ्यश्छन्दसि		अवसोः सौ	४१८	अपि तादिर्दित्	
अभ्यादिः सोमादीनां पत्यं	१६१	अदसोऽम् आदेशः	३७०	अपि तादिर्दित्	
वक्तव्यम्		अदादेर्लृक्	२०९	अपि तादिर्दित्	
अदपरे यौ इहो गाद् वा	३५३	अदे	४२४	अपि तादिर्दित्	
वक्तव्यः	३४७	अदो जघुः	२७०	अपि तादिर्दित्	
अइसयोः	२५७	अवो दिस्वीरडागमो वक्तव्यः	४२	अपि तादिर्दित्	
अडि क्यौ हल उपधायाः	७५	अङ्गि		अपि तादिर्दित्	
अकाराभौ शसादौ	१२५	अङ्गिरसस्य ह्यतेः संप्रसा-	२६९	अपि तादिर्दित्	
अजावेष्टाम् वक्तव्यः		रणं वक्तव्यम्	२६४	अपि तादिर्दित्	
अजेराधयातुके वी वक्तव्यः	२३४	अन लङ्	४१२	अपि तादिर्दित्	
यसादौ वा	२३४	अन उः	४१५	अपि तादिर्दित्	
अवेः पश्यतु उमागमो वक्तव्यः	९३	अनः	८९	अपि तादिर्दित्	
अवेरलोपो दीर्घश्च	९३	अन टौतोः	२१३	अपि तादिर्दित्	
अजेः स्यौ निलमिदं वाच्यः	३२३	अनयतनेऽस्तीति	३६७	अपि तादिर्दित्	
अटौ	४०७	अनपि च हसात्	१५९	अपि तादिर्दित्	
अट्टिलिङ्गव्यवधानेपि सुद्	३२५	अनादेशोऽपदान्तवद्वाच्यः	२२७	अपि तादिर्दित्	
स्यात्		अनितो नागिवतः		अपि तादिर्दित्	
अपीनयोर्युष्मदस्यदोस्तकसि	१८६	अनुपसर्गाज्जानातेरात्मना-	३८७	अपि तादिर्दित्	
अतः	४७	मिनि फले आत्मनेपदं	२८७	अपि तादिर्दित्	
"	२१३	वाच्यम्	२९	अपि तादिर्दित्	
अत इमन्वयेः	१८०	अन्तस्था द्विप्रभेदाः	१३	अपि तादिर्दित्	
अत उपधायाः	२२८	अन्त्यस्तरादिष्टिः	१३	अपि तादिर्दित्	
अतिराये हसादेर्यद् द्विष	३६६	अन्त्यात्पूर्वं उपधा	१२७	अपि तादिर्दित्	
अतिवृष्टिभ्यां मनिष्	४४०	अन्यत्र से चः	१८३	अपि तादिर्दित्	
अतोऽप्युः	३५	अन्यस्य दक्		अपि तादिर्दित्	

सूत्राणि.	पृष्ठं.	सूत्राणि.	पृष्ठं.	सूत्राणि.	पृष्ठं.
अलङ्क कचित्	१७५	अस्यतिवक्तिर्यातीनामात्म-		वागीरितः	४२३
अल्पे शुद्धीसमीशुग्गभ्यो रः	२०१	नेपदे सेटौ वाच्यः	२८५	आदतः त्रिर्द्विध भूते	४३९
अलोपः सरेऽग्नयुक्ता-		अस्यतेहं शुग्गक्तव्यः	३११	आदेश द्वन्द्वे	१७६
च्छसादी	७६	अहो रो रात्रिषु	३४	आदेः णः छः	२२५
अलोपिनो नाङ्कार्यम्	३४५	अहः सः	११०	आद्भुवि कर्मणि	३८८
अवकुप्पन्तरेऽपि	४६	आ.		आयन्ताभ्याम्	१०
अवतेमुक्	४४०	आ इधेतदो वा	१९२	आधारे सप्तमी	१४१
अवधारणार्थे यावति च	१५६	आगमजमनित्यम्	५४	आयः	६५
अवर्जो नामिनः	९	आदादियोगे च	१४६	आप्तोत्तरीः	३६५
अभिभक्ति नाम	१९	आहो सोऽनास्यविहरवे	३८५	आगतः त्रियाम्	६६
अवेतृस्तृन्तन्त्रिकठिभ्य ईः	४४३	आहो यमहनः	३८९	"	१२५
अव्ययीभाषात्	१५४	आचार उपमाचार	३८३	आभिमुख्याभिव्यक्तये हेतु-	
अव्यवधानाच्च पुरुषविशेषः	२०९	आज्यमुग्रस्यूलपलितनम्रा-		इस्य प्राक्प्रयोगः	४५
अव्ययादिभजेलङ्क	१२५	न्यभिषेपु कृन्तः		आभ्वोर्गादी	२१५
अच्छिद्यन्वहारे दाणः प्र-		रपुद् वाच्यः	४११	आमन्त्रणे च	१३५
योगे चतुर्थ्यर्थे तृतीया		आतः	३६८	आमन्त्रणे तिथिः	४४
अशेरनामो वा	३६५	आतिसक्तोकारलोपः सरे	३६५	आमि विदेर्न गुणः	२७८
अश्वरूपयोनैश्चुमेच्छायां यः		आतो इः	४०६	आम् हेर्निगद्य	५८
प्रत्ययः सुगागमश्च	३८४	आतो णपृद्धौ	२४३	आम्प्रत्ययो मस्माद्विहितः	
अष्टनो डौ वा	८८	आतो भातोर्लोपः	५०	स चेदामनेपदी तर्हि	
असंयोगादिपरो हस्यो लघुः	१३	आतोऽनपि	२४३	अनुप्रसक्तस्य आत्मने-	
असकृतोऽपवादः प्रत्ययो		"	२४४	पदं भवसोर्नामनेपद्म्	२५३
जियां वा वापकः सकृ-		आतोऽन्तोऽदनतः	२२१	आम् सति	६४
पदम् नित्यम्	४५०	आतो मनिन्कनिव्यनिपः	४१४	आम् स्त्री	११५
असवर्णे सरे पूर्वकारोका-		आतो युक्	३९१	आयः	२३७
रयोरियुवौ वक्तव्यौ	३३२	"	४०१	आरैर् आ वृद्धिः	१२
असवर्णे सरे पूर्वस्य इया-		आदवृदातदितः	२०४	आलाडो कुत्तितभापिणि	१९३
देशो भवति	२९८	आदन्तविद्विषामन उच्		आलो भिलोपाभावो वाच्यः	४३६
अस्ति नलोपो वाच्यः	४४३	या वक्तव्यः	२७१	आसिपि	२९७
अस्तेरनपि भू वक्तव्यः	२७९	आदन्तानां यमिरमिम-		आशीःप्रेरणयोः	२१२
अस्तेरीद्	२७९	नीनां सेरिद् सकृ च		आशीर्वादादेः पं कितिति	
अस्त्यर्थे मत्तुः	१८९	पे वक्तव्यौ	२३८	वक्तव्यम्	२१७
अस्मायामेधासम्भ्योऽस्त्यर्थे		आदवे लोपश्च	३५	आ सर्वोदेः	४१७
विनिर्वक्तव्यः	१९२	आदाथ इः	२१०	आसेरानदै	४३१
अस्य गुणः	४४३	आदिजवानां इमान्तस्य		आसी	८५
अस्य पान्तादेशो सुगागमश्च		क्षमाः स्त्वोः	८०	आह्व पञ्चानाम्	२९३
निपात्यते कन्प्रत्यये परे	४४३	आदितः कर्मणि निष्ठा		आहिच दृते	२२२
अस्यतिवक्तिर्यातीलिपिति-		कर्तरि च वाच्या	४२३	इ.	
निद्वयतीनां सेटौ वा		आदिखरस्य णिति च		इक् कृव्यादिभ्यः	४६०
वाच्यः	२६९	वृद्धिः	१७८	इकृतिपौ धातुनिर्देशे	
				इयसि	४०८

अकारादिवर्णक्रमकोशः ।

३

सूत्राणि.	पृष्ठं.	सूत्राणि.	पृष्ठं.	सूत्राणि.	पृष्ठं.
इहः से गम् वाच्यः	३६६	इस्त्रासुक्तः सर्वधातुभ्यः	४४३	उपसर्गस्यात्रिमितामेव-	
इटादेवौ सुक् च	३५३	इस्ते	३६३	दादौ णलं वाच्यम्	२२८
इहो णादौ गा वक्तव्यः	२८९	इं.	४५१	उपात्तिरुत्तेरेदेवं सुह	३३१
इहो वा गी सौ लुटि च		इंवातः	२४८	वाच्यः	४४२
सत्परस्य डित्वं नाच्यम्	२८९	इंदो महाम्	२८६	उप्रत्ययः	८
इच्च तः		इंडीसोः सच्चयोरीडुकच्यः	२८६	उभये स्वराः	४०७
इच्छादेरदर्थं युद्ध	४५९	इंनि राज्ञः अलोपो वा	१२७	उरसः सलोपो सुम्वा	१०४
इच्छायामात्मनः सः	३५८	वक्तव्यः	४१५	उ रते	१८
इन् अत्रादिभ्यः	४६०	इंपि वनो नस्य रो वाच्यः	१३७	उवम्	१०१
इह ईडि	२२२	इंप् समाहारे गुणघ	७३	उशनराम्	
इणः किति णादौ पूर्वस्य		ईमो	११५	उपविद्वागृणामाम्वा	२४९
दीर्घो वक्तव्यः	२७७	ईयस्त्रिौ कितामिति वक्तव्यौ	२१७	वक्तव्यः	
गः किति स्वरे यो वक्तव्यः	२७६	ईवो हौ	४५८	उसालोपः	ऊ.
गिभो विलोपे गा वक्तव्यः	२७७	ईयसिरोवरफिप्रत्ययौ	१९३	कदितो वा	२२७
णो दीर्घता कसौ वक्तव्यः	४२९	नेहगुणघ	४५०	कणोतेर्गुणो दिस्योः	२९३
णत्तन्मकर्तरि	३८९	ईपदपरिसमातो कल्पदे-	३३६	कणोतेरात्र	२९३
इण्नुद्वाजिमुगमिभ्यः क्तरप्	४३८	इयदेशीयाः	२९४	कणोतेयो वृद्धिः	२९३
वाच्यः		इयदुःसुपु उत्तवू	२९	कणोतेवा वृद्धिः सौ परे	२९३
इण्नुत्तुवदम्वासासुपुत्तन्	४५६	इं हसे	२९	कणोतेरिडादिः प्रत्ययो वा	२९३
एभ्यः क्यप् वाच्यः	१६१	उः	६२	कित	१२३
इतरैतरयोगे द्विवचनम्	१६५	उ ओ	१३३	कुरवैकीकरणे	क्र.
इतो जातार्थे	८५	उकारान्तस्यापि क्रोष्टुशब्दस्य	१३३	क अद्	२१
इतोऽप्यष्ट	१४६	पथस्त्रिपु तुप्रत्ययान्तता	४४९	क उरणि	१७९
इत्थंभावे तृतीया	८९	वा वक्तव्या	३८६	ककारान्ताच्च	४०३
इदमोर्वं सुंति	४४२	उत ऊः	४६२	ककारान्तानासुदुपधानां च	
इदियदिशक्तिरदिभ्यो रः	२२५	उदकस्य	३८६	यदलुकि सति पूर्वस्य रुक्तरि-	
इदितो नलोपानावो वाच्यः	२२५	उदधरास्यागे	४६२	रीक् आगमा वक्तव्याः	३७६
इदितो जुम्	६७	उदः स्थासम्भोः सलोपघ	३८६	ककारादौ नामपातौ वा	
इदुभ्याम्	८६	उदितः कत्वा चेद्	३४३	ककारानुषन्मस्य गुमागम	
इना शौ सौ	१२९	उद्विभ्यां तपः	३५२	एव भवति न दीर्घता	
इन्द्रादेरानीप् च	१०७	उपवाया ऋवर्षस्यादि	२२२	वक्तव्या	४३०
इधं खियाम्	१५	क वा वक्तव्यः	२२२	कृद् डे	५५
इयं स्वरे	४५९	उपधाया लघोः	४४९	शतमादियोगे पथमी	१४३
इयादेरदर्थं युद्ध		उपसर्गकर्माघारेषु दाघोः किः	४३१	शत इद्	२४८
इयसहजमरिपरुपामनपि	२४८	उपसर्गस्थनिमित्ताप्रकारस्य	४३१	शता इन्द्रे	१७६
तसेद् वा वक्तव्यः	४३८	नो वाच्यः	२८२	शते च तृतीयासमासे एवाद्	२२
इयेरुच्छब्ध	४५७	उपसर्गस्यानिमित्तादिति-			
इयेरुच्छब्दादेशो यलोपघ		नेस्य णत्वं नाच्यम्			
इण्प्रत्यये परे वन्तानां	४३४				
निलोपानावो वाच्यः	४३४				
इण्नुत्तुः					

सूत्राणि.	पृष्ठं.	सूत्राणि.	पृष्ठं.	सूत्राणि.	पृष्ठं.
श्रुतेरीयद् स्वाधेऽनपिदु वा	२७०	ओ ओ ओ	२२	काप्यतः	१२६
श्रुतो ड उः	५५	ओदौतीर्यः प्रत्ययः खरवत्	४५४	कारकात्किवायुके	१८३
श्रुतो रिः	३७२	ओरावश्यके ध्यण्	४५४	कार्यायेत्	११
श्रुत्वतो रीगवाच्यः	३७१	ओरी	६४	कार्येण	४०६
श्रुदन्तस्य धपो नेद्	२४७	"	२७४	कालसममवेलाद् तुम्	४४५
"	२६४	ओर्वा हेः	३१४	कालाध्यनोर्नैरन्तर्ये	१३७
श्रुदुपधाक्यप्	४५५	ओष्ठेरवोर्वा	२२	कासादिप्रत्ययादाम्कुम्भत्	
श्रुप्रोतिः पूर्वस्य	२९६	ओसि	४३	भूपरः	२३०
श्रुप्रोर्दिसोरहागमो वक्तव्यः	२९६	ओ.		किमः किर्यक्ष	१९२
श्रु रम्	१८	ओ आव्	१९	किमिदमः कीश्	४१८
श्रु र इमनि	१८८	ओ निपातः	२४	किमोऽव्ययादाख्याताच्च	
श्रुसंयोगात् पादैरकिर्यक्ष		ओमले दन्तादुरः	१९२	वरतमयोराम् वक्तव्यः	१९७
वाच्यम्	२२४	ओ यू	५२	कुबुद्धतुपुवर्गाः	११
"	२४८	ओरी	६५	कुडादेर्णिगद्वर्गा प्रत्ययो द्विद्वर्गः	३०
श्रुलुप्तह्रस्वलिङ्गमामान्		ओर्वैमोर्वा लोपः	३१४	कुत्तितेपदर्थयोः कादयः	१७३
यावाजक्षरैतीदृशैद्वपद		क.		कुप्वोः ऋऋपौ वा	३३
एभ्यो नः प्रत्ययो भवति	४४१	कयमादिषु स्वार्थे ङ्नो णम्	४६३	कुङ्ठोर्ने षीर्यः	३२५
श्रुहसात् ध्यण्	४५२	कय्वाचक्ष्मा	१३१	कुक्षोष्ठः	२२५
लृ.		कमेरु द्वित्वे वाच्ये	२५९	कुजः क्यपि वारिद्वक्तव्यः	४५५
लृ भञ्ज	२२	कमेः स्वार्थे निः प्रत्ययो		कुन्नो नित्यं भमोरलोपो वाच्यः	३२५
लृकम्	१८	वक्तव्यः	२५७	कुथो यक् वा वाच्यः	४५७
ए.		करणे उपपदे यजेर्णिनिर्वाच्यः	४१८	कुन्नो ये	३२५
ए ऐ ऐ	२२	करणे च	४८१	कुतः	४००
एऐओभौ संप्रत्यक्षराणि	८	कर्तरि क्तिष्य संज्ञामाम्	४५८	कुतसेप्रसारणस्य	३५१
ए ओ णि	५२	कर्तरि पं च	२०७	कृत्कर्तरि च	३९९
एकवद्भावो वा समाहारै		कर्तरि प्रधाने क्रियाधये		कृत्कारादपेरीत् वा	
वक्तव्यः	१६२	साधने च	१३८	वक्तव्यः	१३२
एकत्वे द्विगुद्वन्द्वी	१६३	कर्तृप्रधाने णिनिर्वाच्यः	४१८	कृपिचृल्योर्न क्यप्	४५५
एकादशादेर्हः	१९८	कर्तृर्येद्	३८३	कूपो रोलः	१६२
एजा राश्च	४१०	कर्तृकरणयोस्तृतीया	१५०	कृवापाजिमिस्विदिषाश्च	
ए टाटयोः	११५	कर्तृकार्ययोरकादो कृतिपदी	१४४	एभ्य उण्प्रत्ययो भवति	४४०
एतत्क्रियसत्त्वः परिमाणे बहुः	१११	कर्गणि सपूर्वांश्च	४११	कृत्प्योर्वा क्यप्	४५६
एदोतोतः	२०	कर्मण्यपि यञ्चक्तव्यः	१८८	कृपादीनां रो वा वक्तव्यः	२४१
एरी बहुत्वे	१०२	कर्मधारयस्तुल्यार्थे	१७१	कृपादीनां वा विर्वक्तव्यः	४१
एरिम बहुत्वे	४३	कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियः	३९५	"	३३२
दे.		कर्मव्यतिहारैऽन्यत्र द्विसा-		कृमृमुत्प्रच्छस्मिदवञ्च्यश्च	
ऐ आय्	१९	देरात्	३८७	द्वर्तोससेड् वक्तव्यः	३६१
ऐ च मन्वादेः	१३३	कवतेर्यदि चलाभावा वाच्यः	३७३	गृत्वादिभ्यश्च केर्ये निः	
ऐ घण्युः	५४	कपसंयोगे धुः	८१	प्रत्ययो भवति	४५८
ओ.		वाक्यकदुष्णे	१७३	केचिरपयोगादेः वक्तव्यम्	२३४
ओ भव्	१८				

अकारादिवर्णक्रमकोशः ।

५

सूत्राणि.	पृष्ठं.	सूत्राणि.	पृष्ठं.	सूत्राणि.	पृष्ठं.
केनेयेकाः	१८४	खिति पदस्य	४०९	केरयेति प्रत्ययौ भवति	४५८
श्रित्त्वपुति	२०८	रयुद् करणे	४११	घ.	
ककवद्	४२०	ग.		पय भावे	४४५
ककवद् निष्ठा	४२४	गतिबुद्धिप्रत्ययसामान्यसाम्ब-		घदादेशो वक्तव्यः	४११
पास्य च वर्तमाने	४२३	कर्माकर्मकणामणि कर्ता		घसादेः पः	३५१
कितापादिभ्यः	४५९	स औ	१५०	घसादेः कर्मरः	४३७
पतो वा छेद्	४२२	गत्यार्थवर्तमानस्य कर्तरि क्तः	४२१	घृष्टपदो मः	४४१
क्रमः येन सुपुं दीर्घता वक्तव्या	२३८	गलरो निपात्यते लीले-धं	४३८	घ्राप्पोरीः	३७३
कमुप्रमुप्रतिबुद्धितत्प्राधान्या-		गमः परौ तिस्रो आत्मने-		ङ.	
क्षौ वा यः प्रत्ययो वक्तव्यः	२३८	पदे वा कितौ	३८४	ङतिभ्यस्योः श्रुः	११६
कादिर्गोदेः	२१६	गमां छः	२३८	ङतिरत्	४३
कियया यमभिप्रेति सोपि	२००	गमां खरे	२३९	ङसूख	५२
संप्रदानम्	३८५	गमेर्ङोः	४४३	ङस	६८
हीडोत्संपरिभ्यश्च	१४७	गमेसेः इडाच्यः	३६३	ङितामद्	६५
कुधाक्षियोगे च	४६३	गमुभनविद्विहृषां क-	४२९	ङितां यद्	५२
वयपि वेगुणश्च		सोर्बेद्		ङिति	
वयलोपे कर्मण्यधिकरणे	१४७	गम्यमूलमहमृतनादानां		ङिति हवे भिय इकारो	२९५
च पश्चमी वक्तव्या	१८	किपि यमस्य लोपो	४१७	वा वक्तव्यः	३३५
कचिरस्तरवचकारः	१५७	वाच्यः वयपि वा		डित्यनुः	
कचिदमाद्यन्तस्य परलम्	३२	गवादेर्यपांगमोऽक्षादी वा	३३३	डिदनेकाक्षरोऽप्यादेशस-	४५५
कचिदाद्	१८२	वाच्यः	४०३	दन्तस्यैव वक्तव्यः	५६
कचिद्भयोः	४१४	गिले परेऽभितस्य	२०८	डिदन्त्यस्य वक्तव्यः	४८
कनिष्कृतिवन्त्येभ्योपि ह्यस्ये	४२८	गुणः	२००	डि रिगन्	४३
कसुकानी ण्वेवत्	४१५	गुणोऽण् च	३५५	डे रक्	३१०
किप्	४१९	गुणोर्निर्धेयोगायोः	३५५	डे नरोरत् एत्वं वा वाच्यम्	५३
"	४१९	गुणपुद्गोः वयम्	३५५	डेरी डिक्	६०
किपृकृतिपृष्ठाः		गुण्यः	३५५	होः कुक्कुक् वा कति	३२
किवन्ते वक्षन्सो ङान्तादेशो	४१७	गुरुः शिव सर्वस्य वक्तव्यः	७३	हृणो हल्लाङ्गिः खरे	३०
वक्तव्यः	४४	गुरोर्द्वयत्	४५९	च.	
किलात्सः सः कृतस्य	४२८	गुरोर्द्वयत्	१९६	चङिदोऽनपि ह्याङ्कशायी	
क्षयो मः		गुरोर्दिर्धेमेयः सु गरादि-	२६४	यादी वा वक्तव्यो	२८५
क्षियो निष्ठायां कर्तरि दीर्घो	४२५	छलोपश्च	१९६	चजोः कपो पिति	४३८
वाच्यः		गुरोरुपधाया ऊङ्गणहेतौ खरे	२६४	चउतकप	१०
क्षीरलवणयोस्तृणानां चः	३८१	योः	१९८	चतुरथ लोपो ण्यणीययोः	१८३
सुद् च	४३५	गौणः प्रकृत्यर्थोऽन्यत्रसात्	२६०	चद्वाम् शौ च	८३
क्षेय तथा		प्रज्ञां किति च	२६८	चत्तारिंशदादी वा	२००
ख.		प्रदेः वयप्	४५५	चथा अथे जवाः	२६
खन एवं वयपि वाच्यम्	४५६	गलाजित्याभ्युत्थिपञ्च		चपाच्यः शः	२७
खनेरात्वं निष्ठायाम्	४२७	यज्पतिश्रुत् एभ्यः श्रुः	४३५	चरकलोपचास्य	३७०
सप्तान्ते पूर्वपदस्य लो वाच्यः	४१०	गलाजुदिभ्यां ङोः	४४३	चरिचलिपतिहनिवदीनां वा	
ससे चपा सप्तानाम्	३१	गलाज्याहृत्स्तीभ्यः		द्वित्वं पूर्वसागागमय	४०२

सूत्राणि.	पृष्ठं.	सूत्राणि.	पृष्ठं.	सूत्राणि.	पृष्ठं.
चायो यदि की वाच्यः	३७३	जहातेर्यादादावालोपो		जिह्विकरणे	३८२
नारी वा	४११	वाच्यः	२९७	धीर्वा तक् वर्तमानेपि	४२३
नार्थे द्वन्द्वः	१९०	जहातेराकारस्य कृति		क्षेः	२५७
चिनोसेः सणादौ कित्त्वं		हसे ईर्वा वाच्यः	२९७	वेरयद्विध	२५७
वा वाच्यम्	३५९	जहातेथ कृति	४२७	व्यन्त आत् प्रत्ययार्थ-	
विस्फुरोर्वावात्वं वा	३४४	जलोधिधाधि	२७३	धन्यघटविद्वदिह-	
चुरादेः	३४२	जागतैः किति गुणोषक्तव्यः	२८२	पिभ्यः स्त्रियां युर्वाच्यः	४९०
चवी दीर्घ ई वाच्य	४१२	जागतैर्गुणः	४२९	व्यन्तानां मितामिणिगिदिति	
छ.		जागतैर्लुको वाच्यः	४५७	च वा वृद्धिर्वाच्या निलोपथ	३९४
छः	३०	जा जनीशोः	४३८	ट.	
छः क्षे	४४८	जातेरयोपधात्	३१२	टाडकाः	१९९
छठपक्षक	१०	जानातेर्नी वा हस्तः	१३०	टादायुक्तपुंस्फं पुंवद्वा	७७
छन्दति	३३	जानातेथ	३५७	टा ना जियाम्	५२
छन्दति स्यादिः सर्वत्र	१४९	जायापलोष्टक्	४०२	टिरितावाद्यन्तयोर्वक्तव्यौ	३०
छन्दस्यागमजानागमजयो-		जायाया निडादेशो बहुभ्रीहौ	४११	टेन	४२
लोपालोपौ च वक्तव्यौ	१११	वक्तव्यो यलोपथ जिभ्योः		टोरन्त्यात्	२९
छापरराजतिः यः	९१	लौ गुणाभावो न इद	४३५	टीसोरे	६५
छादेरिस्त्वन्प्रचन्किप्लु-		लृत्तन्मुमुचुत्तुमुचुत्तुमु-		ट्विोऽधुः	४४७
हलो वाच्यः	४४३	ग्लुबुविभ्यश्चोर वा	३३७	ड.	
छोः शब्द वाच्यो किति दिति		हाथुस्त्वृष्टां सान्तानामात्	३२७	डाष् कचिद्वक्तव्यः	४१४
क्षप्ते परेऽनुनासिके कौ च	४१६	ज्वलन्मन्त्राश्च वा मितः	३८७	डिति टेः	५३
ज.		ज्वलादेर्णः	३५७	डित्तिस्मिक् तत्कृते	४४८
जक्ष्वादेरन्तोदन उत्	२८२	ज्वा.	४०६	ड.	
जयोर्होः	८३	ज्ञ.		दिको लोपो दीर्घथ	२४२
जडदग्ध	१०	ज्ञरघपथ	१०	ण.	
जनखनरणां किति य		शपानां जवचपाः	११५	णप्लुणस्युटो हिलान्यस्माद्	
आकारो वा वक्तव्यः	२६४	ज्ञवे जथाः	१६	रिदातेरनप्यालोपो दिति वा	२८३
जनिक्तुः प्रकृतिः	१४६	ज्ञसत्	१९७	णवादो पूर्वस्य	२५१
जनिव्यप्योर्न वृद्धिः	२७३	ज्ञसाद्धिर्हः	२७०	णलुत्तमो वा निद्वक्तव्यः	२२८
जनीजृपृक्छरजोमन्ताश्च	३५६	ज.		णादिः कित्	२१५
जनेर्जा निष्ठायाम्	४२७	जणनडम	१०	णितो वा	१८२
जरादौ डानुबन्धरहितः		जमजपां जुक्	३६९	णिले	२२८
अप्रत्ययो भवति	४५९	जमस्य कयपि वा लोपः	४६३	णिनिरतीते	४१९
जरायाः खरादौ जरसा		जमान्तस्य कृति क्षप्ते दीर्घः	४२१	णीपि परे निर्द्विर्वाच्या	
वक्तव्यः	६७	जमायपेऽस्य	३२	न्यायनणेषणीया गर्ग-	
जल्पनिक्षुड्डलुण्टवृह्प्रभ्यः		जमे जना वा	२७	नमनिब्रीषितृष्वसादेः	१८०
पाकः प्रत्ययो भवति	४३५	व्याधिष्ठवत्कार्यम्	३८२	त.	
जदशरोर्लृक्	८७	विनिमित्तः खरादेशो द्वित्वे		तडिदादिभ्यथ	१९१
जदशसोः शिः	७३	कर्त्तव्ये स्थानिवत्	३४५	तत्कालेपि कयप् दग्गते	४६३
जयी	४६	जित्स्वरितेतथ उभे	२०४	तत्प्रयोजको हेतुथ	१५०

अकारादिवर्णक्रमकोशः ।

७

सूत्राणि.	पृष्ठं.	सूत्राणि.	पृष्ठं.	सूत्राणि	पृष्ठं.
सप्तमिगणो विभक्तयर्थे	१२२	स्यादौ भविष्यति स्यप्	२१९	दिस्सोदिसाव्	२७३
तथायुक्तं चानिधितम्		प्राणाया वा	४२५	दीपादपि च वक्तव्यः	२१
तथोभेः	२२७	त्रियसुरोः स्त्रियां तिसृष-		दीपादेव स्त्रियो निष्ठाया-	
तद्वृत्ते घेद घेल्यप्राण्		तद्यवत्	१०४	सस्य नो बाध्यः -	४२५
वक्तव्यः	१९४	त्रैरय्	५९	दुपेयो कृति च दीपो वक्तव्यः	४०३
सदधीनकारस्त्र्योर्घा तात्	१२३	त्रेः संप्रसारणं सत्तरस		दुपेयो वा दीपो वक्तव्यः	१५५
सद्व्ययम्	१२५	लम्बवेकवे	११५	दुहदिहदिहगुह्यः सद्यो	
सद्वृत्तौः करपलोर्ध्वारदेव-		स्यमहंतिना	४५८	लम्बा सकारतरङ्गयोराणि	२६५
तयोः पुद् तलोपश्च		स्वरोपेय्य उत्वं बाध्यम्	११४	दुहः के वा यो बाध्यः	४०२
सनादिकरोवेस्तम्यासोर्वा		सामामा	११९	दुहः स्तुनमां बर्मेकृतिरि	
पिलोपो बाध्यः	३२४	य.		यगिनी न	३९६
तनादेवप्	३२४	यो पुद्		कृतादाहने च डेः	३६
तनादेवपभाया गुणो वा पिति	३२५	द.		ट्पादेः पर्यादिः	३४४
तनैः छे वा दीर्घः	३६५	ददातेस्तो बाध्यः	४२६	ट्पादेः वाः	४०५
तनोतेनो वा	३९३	दपातेहिनिष्ठायां बाध्यः	४२७	होष्टवसकी बोपमाने कार्ये	४१७
तयामौ सैखयाया अवयवे	२०१	दयतेर्गादी रिग्यादेर्घो		देवतागुन्दे पूर्वपदस्य वा	
तरतमेयस्त्रिधाः प्रकथे	१९५	द्विग्याभावश्च वक्तव्यः	१६०	दीपो वक्तव्यः	१६१
तवमम दसा	११६	द्विप्रातेरालोपो वक्तव्यः	४३३	देवतेऽमर्थे	१८३
तव्यानिवौ	४५०	दः घाः	३७८	देवो गारी रिग्यादीपो	
तस्मात्	४०	"	३८३	द्विग्याभावश्च	३६०
तस्ये	२९३	"	३२०	दो दसि	४२६
सादर्थ्ये बहुधा च वक्तव्या	१४७	दस्य मः	८९	दोयोरः	९८
तिरिधाद्यः	९४	दस्यनोदश्च	४२३	पुवे. पूर्वस्य संप्रसारणं	
तिष्ठतेरुपभाया इकारो		दादीनां क्यपि पलाभावा		वक्तव्यं गारी परे	२६१
वक्तव्योऽपि परे	१५०	बाध्यः	४६३	पुतादिभ्यो लुङि वा पर-	
मुदादेरः	३२६	दादेः वे	३२०	स्मिपदं बाध्यम्	३६३
मुन्दादेरिलः	१९३	दादेरिः	३७३	पुतिगमितुरोदीनां त्रिणि	
मुष्मं मष्मं डया	११५	दादेरे	३७३	कवित्रिंशं बाध्यम्	४१७
मुष्मर्थे लुण् वक्तव्यः	४४५	दादिर्घः	८०	योवतेः क्विपूरुस्य क्विणि	
मुष्म तदर्थोयां भविष्यति	४४५	दानपात्रे संप्रदानकारके		संप्रसारणं बाध्यम्	४१७
मुलोस्तातङ्काणि वा वक्तव्यः	२१३	बहुधा	१३९	दृष्टादीनां घत्तररे वा	८९
मुत्तीयादीं हरादी लृप्रत्य-		दावाहानो अण् वक्तव्यः	४११	द्वन्द्वेभ्यस्तरङ्ग तेष्वकारोदात्त-	
यान्तता वा वक्तव्या	६२	दां हो	३०१	नानां पूर्वनिपातो वक्तव्यः	१६१
सुपुणो	३९९	दिवसश्च संज्ञायाम्	१७७	द्वन्द्वे घर्षोरित्वं वा	१५६
एकलभजनप्रो किति गादौ		दिति सस्य तः क्विणि वा	२८४	द्वयोर्बहुनां चिह्नस्य निष्कारणे	
सेटि यपि चैलपूर्व-		"	३२३	क्विमादिभ्यो उत्तरदत्तमौ	
लोपो वक्तव्यो	२४०	दिवादावद	३१४	वक्तव्यो	१९८
गोलि लः	२९	दिव औ	१०४	द्वित्रिपुष्पस्यः सुः	२०१
सतनी	१८५	दिवादेर्यः	३०४	द्विपुष्पैकानां द्वायसोष्टिः	१९८
स्यदादेरः स्यादौ	५६	दिवां कः	१०८	बाध्यम्	३१७

सूत्राणि.	पृष्ठं.	सूत्राणि.	पृष्ठं.	सूत्राणि.	पृष्ठं.
द्विरुक्तस्य हन्तेः कृतं		न.		नामि	४४
वाच्यम्	३७३	न क्त्वा सेद	४६१	नामिन्धतुर्णा धो ङः	२१६
"	३७८	नन्पूर्वेभ्यः कृह	४०४	नामिनो नः स्वरे	७५
द्विरुक्तस्य हन्तेरपि घटवं		ननि	१५९	नामिनो रः	३६
वाच्यम्	२७३	नटकी	४४८	नामी	२३
द्विरुक्तस्य हन्तेर्हकारस्य		न तिष्ठचतस्र नामिदीर्घः	२०५	नाम्न आचारे किच् वाच्यः	३८३
घटवं यक्तव्यम्	४२९	नदराः संयोगादयो न द्विः	३४४	नाम्न च कृता समासः	१७२
द्विर्निमित्तेऽपि	३४७	नदादेः	१२९	नाम्नि च	५०६
द्विवचनस्यावा वा छन्दसि	५४	नपुंसस्य	७६	नाम्नि च युष्मदि वास्तदि	
द्विवच	२१५	नपुंसकात्समोर्द्धक्	७४	च भागेः	२०६
द्वेः	२९४	नमः	३२२	नाम्नो नो लोपसाधौ	८३
"	३७४	नमगादिभ्यो ननुर्धौ	१४३	नाम्नो य ई वास्य	३७९
द्वेस्तौ	२९७	नमसोऽस्य	२७८	नाम्न्यन्तात्परस्य सस्य	
द्वेः स्वरेपि नोपधागुणः	३०२	नमादेरः	४३७	कित्वं वाच्यम्	३५९
ध.		न रितः	३५५	नाम्न्यन्तोपसर्गस्य दीर्घो	
धनार्तिवाक्षिचक्षिदपूषपि-		नव परस्मैपदानि	२०५	भवति	४२६
तपिजनियच्चिभ्य उत्		न शात्	२८	नाम्न्युपधात्कः	४०२
प्रत्ययो भवति	४४३	नयोः पान्तस्य	३१०	निजा गुणः	३०२
धनुषश्च	१६७	नथापदान्ते क्षप्ते	३१	निमित्तात्कर्मयोगे च सप्तमी	१४८
धर्मोदन्	१६९	न वि	२९	निर्धारणम्	१४३
धातोः	२०३	नः सकृच्छते	३०	निषिन्धादेः	३८४
धातोर्नामिनः	२३१	न संधिद्व्योर्धुद च	१९४	निष्ठाया ह्रस्वो वाच्यः	४२३
धातोः प्रेरणे	३४६	नहिवचिरन्तिपरः प्रयोक्तव्यः		निसन्निक्षिन्दिनामुपसर्गा-	
धातोःपचाया णकारस्य ईका-		किञ्च नदन्तीत्युच्चारणीयम्	२८०	ण्यत्वं वा वाच्यम्	२३२
रादेशो वाच्यो जित्येपरि	३४५	नहिवतिव्यधिश्रितिरुचिसहित-		नुपशाम्	२३०
धातुंशालोपनिमित्ते आर्धधातुकै		नित्यु किञ्चन्तेषु पूर्वपरस्यो-		नुदामः	४४
परि सन्निमित्ते समागना-		पसर्गस्यान्ते दीर्घो वाच्यः	४१६	नुमयमः	७३
मिना गुणद्वयो न वाच्ये	३६७	नहो धः	१०३	नुवो नामि दीर्घः	६१
धावम्	७९	वा	१५९	नृपः	२१४
यिन्विभृज्योर्नो लोपो वाच्यः	३१८	वात्रयादेः	३३६	नृतनृदष्टदृदकृज्योऽष्टेः	
भेर्द	६०	वातः	३३६	सादेरिदवा	३२१
धौ	५२	नादौ	११९	नृतनृदष्टदृदकृता सस्या-	
धौ सलोपो वाच्यः	२८५	नानप्योर्नः	२५९	रोरिद वा वक्तव्यः	३०५
धौ ह्रस्वः	६८	नातिटि से	३४९	नैकस्वरादनुदात्तात्	२३४
ध्यायतेः क्षिपि संप्रसारणं		"	३५८	नोपधात्पान्ताद्वा कित्	४६१
दीर्घता च वक्तव्या	४१७	नान्ताददन्ताच्छन्दसि		नोपधायाः	७३
ध्यादेरिति	४४१	दिद्व्योर्नो लोपो वक्तव्यः	१११	नो वा	१६९
ध्वे च सेलोपः	२२१	नामधातुर्ध्वज्जिवा			
"	२६७	य. सो नेति वाच्यम्	२२५		

अकारादिवर्णक्रमकोशः ।

९

सूत्राणि.	पृष्ठं.	सूत्राणि.	पृष्ठं.	सूत्राणि.	पृष्ठं.
नृण ईप्	१२७	पिथतेरसि	४४२	प्रादिरपसर्गः	१२३
न्यस्यहतो धौ दीर्घः शौ च	९५	पुगन्तस्य गुणो वक्तव्यः	३४९	प्रादिथ तथा चो ह्युनमाम्	२२६
प.		पुंयोगे च	१३०	प्रीयुधूलोर्नुद	३५२
पविनन्दिग्रहादेरुगुणिति		पुरुषे वा	१७३	हृनः	२६
पचो वः	४०२	पुषद्वा	१६७	प्रादिर्हस्यः	३३७
	४२८	पुशकात्	४५९		
पद्मलानङ्कुह भामागमो		पुष्पादेरः	४४२	फा.	
वक्तव्यः शौ च	७९	पुंसः स्वये संयोगान्तस्या-		फगायीनामेसपूर्वलोपी वा	३५०
पद्यादेर्मैः	१९८	लोपो वक्तव्यः	१७१	वाच्यो	
पततनदरिद्राभ्यः से वा		पुंसोऽमुद्	९९	य.	
इद् वाच्यः	३६५	पूजो वा कः सेद	४२२	बहुमीहिरन्यायै	१६५
पतिरसमास एव सखि-		पूजयामयेर्नलोपामावो		बहुमीहो विशेषणसप्तम्य-	
शब्दद्वक्तव्यः	५५	वाच्यः	२३२	न्तयोः पूर्वनिपातो वक्तव्यः	१६६
पठेर्धे पुमागमो वक्तव्यः		पूर्वकाले वला	४६१	बहोर्लोपो भू व गहोः	१८९
पतो धेद	३६४	पूर्वस्य दिति त्रये घः	३०१	बह्वादेः कारकाच्छसू	२०१
पठ्यादयः	१३३	पूर्वस्य हसादिः रोपः	२२३	बाह्वादिथ	१८०
पर्यां डेः	८५	पूर्वादिभ्यो नवभ्यो ङसिद्धयोः		बुवो वधिः	२९३
पदसंज्ञभ्यर्ध्वर्ध्वर्ध्वदृक्कस्य-		स्मात्स्मिन्ना वा वक्तव्यी	४८	भजो विण्	४१२
क्षुपतत्कन्वा याङि लङि च		पूर्वादीनां तु नवानां जस		भजेरिति वा नलोपो वाच्यः	३९४
सति पूर्वस्य नुगागमो वाच्यः	३७१	ईकारो वा वक्तव्यः	४८	भयहेतो पद्यमी व वक्तव्या	१४५
पदायैस्त्विति कर्तैर्यपि सेरिण्-		पूर्वेऽप्यग्रेऽप्यमीभारः	१५४	भविष्यदर्धे निनिः	४४१
वक्तव्यः दीपादिभ्यो वा	३१२	पृच्छतेर्विण्	४१२	भविष्यदर्धे तितिवत् घट्-	
पयसस्तु विनायमा		पृथ्वादेरः	३८२	भावो भवतः	४३३
परतोऽन्यत्	३८३	प्रीदृ		भावे कर्तृणैर्धे पमि रजेर्न-	
परार्पूर्वे यतानुपपन्नैरकस्य	२०५	प्रीतः पुन्वे णम्पदं द्विथ	४६३	लोपो वाच्यः	४४५
लावं वाच्यम्	२५९	प्रायः पी	४२५	भावे कर्तृरि बाधितः	
परिमाणे दन्नादयः	११८	प्रभामेधयोरुग्रक्	१६६	कस्येद वा वाच्यः	४३३
परोक्षे	२१४	प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्	२२७	भावे तल्लयणः	१८७
पाणिपताञ्जवी क्षिप्रिति		प्रत्ययान्तात्	४६०	भावे सुद	४४९
निपात्येते	४११	प्रत्ययान्तात्		भावे यत्तमी	१४१
पातेर्धे पुगागमो वाच्यः	२५०	प्रत्ययान्तरपदयोः परतो		भावे यत्तमी	१४१
पातेर्धौ लुगवक्तव्यः	३५१	युष्मादस्यहोरेकरवे सत्तमत्	४१८	भावे यत्तमी	१४१
पात्राद्यन्तो द्विगुर्नन्तः		इत्येताबादेसौ भवतः		भावे यत्तमी	१४१
पादान्तात्त्रिगुणीषू वा		प्रथमवरमतयावदल्पार्धक-		भावे यत्तमी	१४१
वक्तव्यः		विषयवेमानो जयी वा		भावे यत्तमी	१४१
पादः पत्	३५०	प्रथमानिर्दिष्टं समास उप-		भावे यत्तमी	१४१
पादेयुक्	१५७	सजेनम्		भावे यत्तमी	१४१
पानस्य वा	१९३	प्रशंसायां रूपः		भावे यत्तमी	१४१
पाशः कुन्सायाम्		प्राग्वर्थातोः		भावे यत्तमी	१४१
पिबतेरसि पूर्वसेकारोप-		प्राजुर्वैतिकारप्राधान्यादिषु		भावे यत्तमी	१४१
भालोपो वक्तव्यी	३५०	प्रयत्नप्रत्ययो भवति		भावे यत्तमी	१४१

सूत्राणि.	पृष्ठ.	सूत्राणि.	पृष्ठ.	सूत्राणि.	पृष्ठ.
भीहुयहीणामम्बा वक्तव्यः स लुप्तवत्	२९४	वृद्धिविषये क्यपि च आत्वं वाच्यम्	३३७	यत्तदोर	१९१
भुजस्य च मुम्बा उपप्रत्य- यान्ते गमा	४०७	मुखनासिकाभ्यामुच्चार्य- माणो वर्णोऽनुनासिकः	१३	यथाऽसादृश्ये	१५५
भुजो भोजने आत्मनेपदं वाच्यम्	३८७	मुखेनोच्चार्यमाणो निरनु- नासिकः	१३	यदागमास्तद्गुणीभूता(वा.)	२१६
भुजो भावे क्यप्	४५५	मुगानेतः	४३०	यदादेवस्तद्भवति	४२
भुजो युक्	११६	मुच्चादेयम्	३९९	यरलवसयोगादेरादन्तादि-	
भुवः सिलोपे खरे वृग्वक्तव्यः	२२०	मूर्तो घनः	४४७	छातस्य नो वाच्यः	४२५
भूतपूर्वं चरद्	१९३	मृहमद्वृष्यृक्पृक्लिश्वद्-		यलोपश्च	१८५
भूते सिः	२२०	वसुमुपप्राहिभ्यः	४६१	यवनाक्षिप्याम्	१२९
भृज्वत्तैः सकाररेफौ लुप्त्वा रमा-		गृजेगुणनिमित्ते प्रत्यये	२७९	यवयोर्वैसे हकारे च लोपो	
गमोऽनपि वा वाच्यः	३२७	परे वृद्धिर्वाच्या		वक्तव्यः	३१८
भृजो लुकि	२९९	गृजेगुणनिमित्ते प्रत्यये परे		"	३५४
भृशदिभ्योऽभूततद्भावे		वृद्धिर्वाच्या किति दिति		यबाहोपे	१२९
यद् वाच्यः	३८४	खरे वा	४३५	यः से	२५६
भोसः	३५	मृजो वा क्यप्	४५५	यस्य कचिद्विकल्पेनेह तस्य	
"	१३६	मैटः	२२१	निष्ठायां नेह वाच्यः	४२०
भोस्मगोस्मधोस्	१३६	मोऽनुस्वारः	३१	यस्य लोपः	१२७
भ्यस् इभ्यम्	११५	मो नो धातोः	३७८	यस्तेष्वङ्गा तस्य लोपः	११
भ्राजभासमापदीपजीवगी-		"		याः	३०६
लपीङां वीपधाया हस्त्रो		मो राजि समं कौ	९१	या ई	२११
हपरे औ	३४३	य.		यादावौ	२४६
श्वादिः	२०३	य एवे भानकार्ययोर्विहि-		यादा प्रत्यये भोकारौका-	
म.		तास्तकादयस्तेऽहविधी		रमोरवावौ वक्तव्यौ	३८०
मदामः	४४६	च वक्तव्याः	४५६	यामियम्	२११
मनुपधाया कृ रः	४४१	यकारपरस्य रेकस्य द्वित्वं		यावत्पुरानिपातयोयोगे भवि-	
मरिजगशोर्मधे नम् वक्तव्यः	३१०	वाच्यम्	३६९	व्यदधे तिवाद्यो लङ्	३७८
म. खरे	३९	यकृष्युर्दे	२८८	युवहाणिभ्यो निः	४४१
माणि छडेव वक्तव्यः	३२१	गड लकः	४३८	युवावौ द्विवचने	११४
माप्	१०२	गडि	३६६	युवो(नाकौ)	४०१
मानादीनां पूर्वस्य दीर्घो		गडि सलोपो वाच्यः	३८३	युष्मदस्मदोः षष्ठीवतुर्थाद्वि-	
वक्तव्यः	२५६	यज्ज यवराणां यूनः		सीयामिस्त्रेगे पाथो वजसी	११८
मान्ताव्ययाम्भां यो न	३८१	यंयसारणं कि	२५१	युष इद्	२११
मान्तोपधाद्वित्वना	१९०	यज्ज्याचक्ष्वचक्षुप्रवध्वप्रवृ-		यूनस्त्रिः	११३
माधस्यलोपो वा	४९	यज्जुपूज्जर्जमुजा ध्यणि		यूयं नयं जसा	११४
मिती हसः	३४४	कुताभावः	४५३	ये	२३६
मिदेगुणः	३५५	यज्ज्याचक्ष्वचक्षुप्रवध्वप्रवृ-		येनाह्नविहारः	१४६
मिदेयं गुणो वक्तव्यः	३११	यज्ज्याचक्ष्वचक्षुप्रवध्वप्रवृ-		यूनानं पुंसके धी वा गुणो	
मीनादिमिनोतिरीदा गुण-		यज्ज्याचक्ष्वचक्षुप्रवध्वप्रवृ-		वक्तव्यः	७५
		यज्ज्याचक्ष्वचक्षुप्रवध्वप्रवृ-		य्वे द्वित्वे	२४
		यज्ज्याचक्ष्वचक्षुप्रवध्वप्रवृ-		य्योर्धातोर्द्विष्वो खरे	५७
		यज्ज्याचक्ष्वचक्षुप्रवध्वप्रवृ-		य्योर्लोपश्च वा पदान्ते	
		यज्ज्याचक्ष्वचक्षुप्रवध्वप्रवृ-		य्योर्विद्वे	१०५
		यज्ज्याचक्ष्वचक्षुप्रवध्वप्रवृ-		य्यो वा	५८

अकारादियर्णक्रमकोशः ।

११

सूत्राणि.	पृष्ठं.	सूत्राणि.	पृष्ठं.	सूत्राणि.	पृष्ठं.
रघेर्घा मृगरमणेऽर्धे नलोपो		एवपतपदस्याभूवहनृकम्-		गदेः वयस् भावारी	४५५
वाच्यः	१५६	गम् एभ्य उकार	४१६	यतिनि मनस्यान् वाच्यम्	४१५
रघेर्नलोपो वा	४०१	प्रत्ययो गवति	१३४	यतिप्रयोः गी निर्ग्य वृद्धिः	२३३
रमलभोः एरे नाद्यपी	४४५	त्रिप्रयादेर्दः	२३५	यम एन्पूर्वलोपो वा वाच्यो	२५१
विना मुभ्याच्यः	१५१	लिविपिनिहयतीनामारमने-		यसो यश्च किति लारी लो	
"		परे शेर्षा वा वाच्यः	३२५	वा वक्ष्यः	२६८
रलघोः चावर्ण्य वा	२३	लीयतेजोवात्वं वा	३५४	यसः	४३८
रलो व्युपधादलोदेः संघ	४६१	लीलोरास्त्वं वा	३४०	यर्न जेरोपो लोत्रम्	११
रः	३६	लीलोर्गो कमासुगुञ्जी वा	३५४	यर्नशिरोविन्दुरनुनासः	१३
"	३७३	लीलोः पुन्यकथ्यः	२५४	यर्नङ्कारः	४६४
"	४६३	लकि न लभिमितम्	५७	यर्नङ्दर्शनं लोत्रः	११
रः घेहयायाः	८३	"		यर्तमानानावांवा अपि विभक्तेः	
राजप उपसंत्तवानम्	४११	लुकि सति पिति रिम्य वा	३७४	आद्योमे भूतापैता वक्ष्यता	३५७
राजादेः कन्	४४२	ईकारो वक्ष्यः	१८१	यर्नमाने	२०५
रातो यो पुक्	२४४	लृग्यदुत्ते कथित्		यलपास्तस्य वाजुद्	३७१
रातयस्य	२७५	लृपयद्वद्वजपनगदद्वद्वतम्-		यशेर्मादि न संप्रसारणम्	३७१
रादिषो वा	४६४	भयो भालयैगहोयामेव यद्	३६५	यशो रये	७५
राद्यपी द्विः	१७	लोप-	३१३	यशोभुजोरिद्	४३१
राधतेहितायां किति नादी		लोः" यवां कित्ते वास्य	३८५	यशोर्न लः	१००
रोटिपविचैलपूर्वलोपो वा	३०७	लोपयि पुनर्न संघिः	२२५	यापललादयः संज्ञ-	३४
रातो शब्दे रश्नाम्	३४०	लोपस्तुदासननाम्	२७३	याचो विमलिः	१९३
राहोपाच्छोः	४२७	लोपागमयोर्मध्ये भागम-		या दापयोः	१५६
रिलोपो दीर्घस्य	३६	विभिर्बलवान्	२७५	यादीयोः शत्रुः	४३१
रीयुपधस्य	३७१	लोपो हस्याम्लसे	२६०	यादीयोः शत्रुरित्यत्र वासरा-	
रद्विदमुपमद्विषपिप्रच्छः	३६१	लोहितारादिदिपम्	१८८	द्विहकानां जघादीनां च	
रा. किङ्कच्यः		लान्तरयाकारस्य लो निलं	३४०	यदुर्मिषं मुम्प्रत्ययेषो	
रदादेर्दिसोरीहटीं च व-	३८१	वृद्धिर्वाच्यता	४२५	वक्ष्यो ननुगुणं ली वा	४३३
क्ष्वयी	३८१	स्वाद्योरितः	४४३	वाच्यत्र लृगुपनर्नते	३७४
रदादेर्द्विगुणां हलादेः	३८०	व.		वाच्यता	१०४
रभायेर्नम्	३१५	वचादेरम्	४४३	वाच्यं वाचि	६५
रहेर्गो यो वा वाच्यः	३५२	वचिप्रच्छपायतल्लुटमुट-		वाच्यमाने	८८
रेफप्रकृतिरुस्य खये वा	६३	लुधाणां दीर्घे. संप्रसार-	४१५	वाच्य	२३५
रेरिम	४०३	वाभावय वक्ष्यः		वाचि (नो) वा द्वा वाचि	३८५
रोयुष्		यवेः शब्दसंज्ञायां कुरत्वं	४५३	विदरां वयुः	४३३
ल.		वाच्यम्		विदो वयानां लदीनां	
लघेरी युद च	४४२	वक्ष्युटो हिवा दरिदातेन-		वचदिसो	२७७
लपोदीर्घः	२५६	प्यालोपो वाच्यो लुकि वा	४२५	विदरित्वाद्यम् वाच्यम्	३३५
लघो भवत्य नेद	२८६	वक्ष्यते	१८७	उव एभ्यो वाच्य	२३१
				वित्तिर्भावनयोः	२१०

सूत्राणि.	पृष्ठं.	सूत्राणि.	पृष्ठं.	सूत्राणि.	पृष्ठं.
विनासहनमन्त्रे निधो-		मोर्गुणात्	१३३	शीघ्रे यद् कृति ये वक्तव्यः	३९०
रणस्वाम्यादिभिध	१४२	ग्योरा	२०९	"	४५७
विपराभ्यां जे:	३८४	व्ययतेर्णादा पूर्वेस्य संप्र-		शीढः सर्वत्र गुणो भव-	
विपूर्वेस्य दधातेः करोते-		सारणं वक्तव्यम्	२६२	त्यपि विषये	२८८
रथे वयप्	४६३	व्यवपरिभ्यः क्लीभः	३८६	शीह् खिदिमिदिक्विदि-	
विभक्तयन्ते पदम्	३९	व्याहृष्युपेभ्यो रमः पम्	२६२	धृषु पृष्ठः क्षेनाथे	४३२
विठमोऽवसानं		व्यापारमात्रे निर्वक्तव्यः		शोयादेशे आत्मनेपदं वाच्यम्	२४६
विंशतेस्त्रिलोपः	१९९	स च क्तिद्	३५८	शीळे तुन्	४३४
विंशत्यादेर्वा तमद्	१९९	व्यासादेः क्तिः		शुचः शूदे	
विश्लेषादाधी पद्यमी	१४०	व्येयो नादी नालम्	२६९	शुपेः कः	४३८
विषये च	१४८	व्योलोपद् वा पदान्ते	१९	शुवन्योराहः	४३६
विपूजसृष्टृष्टृक्षिप् ए-		मितो जुम्	९५	श चग्वा	३०
भ्यः क्तः	४२५	शः		शोपाः कार्ये	१३६
विसर्गानुस्वारसंयोगपरो		शतादेर्निलम्	२००	श्लन्यादेः	७४
दीर्घश्च गुहः	१३	शतृशानौ तिष्ठतेवद्		श्रद्धादेर्लुः	१९२
विचर्जनीयस्य सः	३३	क्रियायाम्	४३०	शुवः ष्ट च	३१८
विहायसो विद्वद्	४०७	शनुववादेशः	११	स्थिरेरालिङ्गने	३०९
गुणस्यपुटी हित्वा दन्तिद्रातेरन-		शदेः शब्	३४९	क्षिप्सीहस्याभास् त्रिवृज-	
प्यालोपो वाच्यो लुकि वा	४०१	शम्भुदिभ्यो यद्	२८१	नरुहजीयंतीनां शोपसर्गादेन	
पुः से	३५८	शप् उपात्तम्भे	३८६	सकर्मकाणामपि कर्तरि फो	
पृद् इत्यस्य उर्वाच्यः	३६१	शमा दीर्घः	२५०	व व्यः	४२१
पृणोतेत्यपो निलसिद्	३१६	"	३११	श्वयतेर्षे द्वित्वं वा	२५३
पृतः	४९२	"	४५८	श्वयते रिणोदे षो वक्तव्यः	२५३
पृतादिभ्यः स्यभ्योर्वा पं ये-		शमेरपि पिण् वक्तव्यः	४१२	श्वयतेः संप्रसारणस्य दीर्घः	४२३
ऽनिद्वलं च	२६१	शपसः	१०	श्वयतेः सौ वृज्याभावो वाच्यः	२५३
पृदिदेतो साविटो न दीर्घः	२९६	शपसे वा	३३	श्वयतेर्णादा प्रथमं संप्रसारणं	
पृदिदेतो साविटो न दीर्घो		शसुददृक्दिगुणभूताकाराणां		वा वक्तव्यम्	२५३
वाच्यः	२४८	नैलपूर्वेलोर्वा वक्तव्यो	२३३	श्वसने	२१८
पे:	४१३	शसाल्पयाः	२२४	श्वदेवै उः	८४
पेभ्यो:	७६	शसादेः करणे प्रक्	४४१	श्वेतवाहृतयपदात्पुरोडा-	
पेभ्यो नादां संप्रसारणा-		शसादां खरे परे पादसङ्गस्य		श्वसवयाशां षट् रणे	
भावो वाच्यः	२६८	पदादेशस्य वक्तव्यः	१६८	पदान्ते चेति वक्तव्यम्	
पेभ्यो यद् नादां वा वक्तव्यः	२६८	शसि	४३	च.	
पेटो निष्ठामां इद न	४२७	शसो नो वक्तव्यः	११५	षट्पुटोः स्वद्	१९८
पेशिसे दीर्घता च	३६६	शाष्टाशाप्रापेति धेति		पटोः कः से	२४१
पे गुणः	७०	वक्तव्यम्	२२०	पपेरसेः किति गुणवक्तव्यः	४४३
पेदपि कटये बहुव्रीही		शासेति:	२८४	पप उरर्न द्योर्दो	
मापमपश्चोपय	१७७	शीलो तो यद्	२८८	पडी च देगुप्रयोगे	१४५
मोऽन्यत्रे	१७९	शीघ्रे यद् किति किति ये		पडीनिर्दिष्टादेशस्य दन्तस्य होयः	५४
		वक्तव्यः	३७४		

अकारादिवर्णक्रमकोशः ।

१३

सूत्राणि.	पृष्ठं.	सूत्राणि.	पृष्ठं.	सूत्राणि.	पृष्ठं.
पद्मसप्तम्यो चानादरे	१४८	समस्तृतीययुक्ताच्च	३८६	साधनाभास्योर्गुद	४५०
पाको कणः	४३५	समानादेलोपो धातोः	४५	सान्ताशंसयोध	४३६
पिङ्गिदामह्	४५९	समासप्रत्यययोः	१५४	सान्ताशंसमिश्र एभ्यः सः	४३६
योदश	१७४	समासस्थान्वये नाम्नाम्	१५१	प्रत्ययो भवति	११६
शुभिः शुः	२९	समासे क्यप्	४६२	सामाकम्	
प्रवितः	१९८	समासे क्त्विदैकपद्यं		सामान्ये अदसः कः स्या-	१०१
णः	८७	णत्वहेतुः	५८	दिवच्च	७९
धर्नोनीनन्ते	४६	समासे समानाधिकरणे शाक-		सावनङ्कटः	२४८
स.		पायिवादीनां मध्यमपद-		सावनिटो निलं वृद्धिः	
सत्तिपल्लोरिक्	५४	लोपो वक्तव्यः	१७५	सितनिगमिमसिचमिमवि-	
संख्यापूर्वो द्विगुः	१६३	समाहारेत ईप् द्विगुः	१६३	द्विभाकुचो एभ्यस्तुन्प्र-	४४०
संख्यायाः प्रकारे धा	२००	समाहारे ता च त्रैगुण्य	१८७	स्ययो भवति	
संख्यासु व्याघ्रादिपूर्वस्य		समूलाकृतजीवेषु हन्-		सि सः	२७८
पादशब्दस्वाकारस्य		कृत्यप्रधा णम् वाच्यः		सिसतासीत्यपाभिद्	१७७
लोपो वक्तव्यः	१६८	स्वार्थे तेषामनुप्रयोगश्च	४६४	सिसयोःदेव्यस्तु छिटि तु वा	२७०
संख्येयविशेषाधारणे द्वि-		समो गमादिभ्यः	१८४	सिसस्योः	२६२
त्रिभ्यां तीवः	१९८	संयोगादि ऋदन्तवृद्धिनां		सिद्धे वर्णविपर्ययश्च	४४७
उत्तुपाशिवो रसे पदान्ते		सिस्त्रोरामनेपदे इह वा		सुखादिभ्यो ज्ञापनायां यद्	३८४
च दीर्घो वक्तव्यः	९८	नाच्यः	३१६	सुशामः	४७
" "		संयोगादिकृदन्तवृद्धिनां		सुचित्सन्निभस्यव्यत्ययलोति-	
संहायां वा	१६७	सिस्त्रोरामनेपदे इह्वा		भ्यो यद् वाच्यः	३८८
संहायां कर्तरि च	४४६	वक्तव्यः	३४१	सुतेः सिति गुणामात्रे वाच्यः	२८७
सदोणदयः	४४०	संयोगादेरादन्तस्य किति		सुतेः सिति गुणामात्रे वाच्यः	२८७
सदादिः काले निपातत्वे	१२३	यादावेकारो वा		सुतेः सिति गुणामात्रे वाच्यः	२८७
स धातुः	२३७	वक्तव्यः	२४३	सुतेः सिति गुणामात्रे वाच्यः	२८७
संध्यक्षराणामा	२४२	संयोगान्त सलोपः	७९	सुतेः सिति गुणामात्रे वाच्यः	२८७
स ननुसकम्	१५४	सरतेर्गुणः	४५७	सुतेः सिति गुणामात्रे वाच्यः	२८७
संपदादिः क्तिप् वा नाच्यः	४५८	सर्तिशास्त्रतिभ्यो ङो छङि	२४५	सुतेः सिति गुणामात्रे वाच्यः	२८७
संपद्यकर्तरीति वक्तव्यम्	४१३	सर्वधातुभ्यस्त्रयी	४४१	सुतेः सिति गुणामात्रे वाच्यः	२८७
संपरोक्षयोस्तादौ त्रियसेः		सर्वादिः सङ्	४७	सुतेः सिति गुणामात्रे वाच्यः	२८७
परलोपार्धं वाच्यम्	३३४	सर्वणं दीर्घः सङ्	३०	सुतेः सिति गुणामात्रे वाच्यः	२८७
संपरोक्षयोर्जैभिः	२४०	सस्त्रोऽनपि	२५१	सुतेः सिति गुणामात्रे वाच्यः	२८७
संपर्युपेभ्यः परस्य करोते-		सस्यामनेपदे सरे टिलोपो		सुतेः सिति गुणामात्रे वाच्यः	२८७
भूपणैर्धे सुट्		वाच्यः	२६७	सुतेः सिति गुणामात्रे वाच्यः	२८७
संपर्युपेभ्यः करोतेभूपणे सुट्	४२६	सस्यादिर्द्विरदिः	२८९	सुतेः सिति गुणामात्रे वाच्यः	२८७
सप्तभ्यां जनेर्ङः	४२०	सहस्रतिरस्य सप्तिसमितिः	१७२	सुतेः सिति गुणामात्रे वाच्यः	२८७
सप्रत्ययान्तादपि पृते	४५६	सहायिगोणे वृत्तियाप्रपाने	१४३	सुतेः सिति गुणामात्रे वाच्यः	२८७
प्रत्यया भवन्ति	१४०	सहिवहोरोदवर्णस्य	२६३	सुतेः सिति गुणामात्रे वाच्यः	२८७
संबन्धे पृथी	३८५	साधकतयं करणम्	१५०	सुतेः सिति गुणामात्रे वाच्यः	२८७
समवप्रोपविभ्यः स्यः				सुतेः सिति गुणामात्रे वाच्यः	२८७

सूत्राणि.	पृष्ठं.	सूत्राणि.	पृष्ठं.	सूत्राणि.	पृष्ठं.
स्त्रियां भावे क्तः	४५७	स्त्रादेः	२३०	ह्लादेरीपादी टेलोपो वक्तव्यः	२१
स्त्रियां यज्ञो भावे क्यप्	४५७	स्त्रादेः परः	२९३	ह्रस्वान्तात्सक्	२४१
स्त्रिया योः	६७	"	३४४	ह्रस्वात् क्षसस्य सर्वणे क्षसे	
स्त्रीपुंसोर्नग्नत्वा	२०१	स्त्रानन्तरिता ह्रस्वाः संयोगः	११	लोपो वाच्यः	३१९
स्त्रीध्रुवोः	६९	स्त्रायः	४१५	ह्रस्वात्क्षितस्य लोपो ये	३८०
स्त्रायतेर्द्ध	४४२	स्त्रान्तानां ह्रन्महृदयो व		ह्रस्वापरस्य क्षसस्य सर्वणे	
स्त्राद्यष्टाक्षरात्पूर्वा सिवा		भावकर्मणोः सिसतासीत्य-		प्रसृते लोपो वाच्यः	२४८
वक्तव्यः	३०९	पामिद् वा इण् वक्तव्यः	३८९	ह्रस्वादानही	३३८
स्वामी	४१४	स्त्रान्ताभिसानिद्विस्थपो वेद	२३४	ह्रस्वादेर्लृङ्कारोपधस्य वा	
स्त्रादिपृथिविपतिशीद् एभ्य		स्त्रे यत्वं वा	३५	वृद्धिः सेटि सौ वाच्या	२२८
आलुवाच्यः	४३६	स्त्राद्वा	१३१	ह्रस्वात्क्षस्य लोपो यानपि	३८०
स्त्राद्यः स्त्रीः	४२८	स्त्रामित्वे पठोसप्तम्यौ	१४४	ह्रस्वा व्यप्रनानि	११
स्त्रायो वकारः स्त्रात्पूर्वा परे	३५७	स्त्रार्थेऽपि	१८६	ह्रस्वे ण् सेलोपः	५०
स्त्रभ्यः	८९	स्त्रसृतिव्यतिध्रुवपादीना-		ह्रस्वेऽर्द्धस्य	१६
स्त्रयवेरात्यात्वं लो वाच्यम्	३५२	मिद्वा वक्तव्यः	३२७	हिमाश्रययोर्महत्त्वे	१२९
स्त्रयोगे भूतार्थता वक्तव्या	२२१	ह्र-		हिंसाया प्रत्येय	२३१
स्त्रयोगे लङ्	२२१	ह्रकारस्य क्वचिज्ज्ञसंभावो		हेतौ वृत्तीया पञ्चमी च	
स्त्रुतां च कार्ये	१४४	वाच्यः	३९०	वक्तव्या	१४५
स्त्रुत्यर्थधातुमिथोने भूतार्थे		ह्रन् आत्मनेपदे सिः क्तिवाच्यः	३९२	हेपि.	२९४
लङ्	३९८	ह्रन्तः स्यपः	२३९	हो ह्रमाः	२७
स्त्रुत्तरप्रपञ्चदस्तुष्ट्या		ह्रनो यत्	३४९	हो वः	८१
पूर्वस्यातोदङ्परं वा	३४३	ह्रनो मे	८६	ह्रन्तक्षणभृतिजाह्रस्वादि-	
स्त्रादिदः	२२३	ह्रनो वधादेशाप्रत्ययः	४५७	वृजि सेटि सौ न वृद्धिः	२३६
स्यतिभृणोतिद्ववतिप्रवति-		ह्रनो वधादेशो ये	४५२	ह्रस्वः	२१५
स्त्रतिच्यववतीनाम्	३४८	ह्रन्तीजो. सो णित्	३६३	ह्रस्वदीर्घमुत्तमेदा. सर्वणाः	७
सुभिह्रवा सेरद् धातोर्द्वित्वं च	२६७	ह्रन्तेरात्मनेपदे सिः		ह्रस्वस्य पिति तुक्	४१५
स्रोर्विसर्ग	४०	क्तिवाच्यः	३८६	ह्रस्वाच्च क्यप्	४५५
स्त्रनतेर्णादी वा किलम्	२५५	ह्रन्तेर्धनञ्	४०३	ह्रस्वादेशे सुध्याक्षराणामि-	
स्त्रतञ्जः कर्ता	१५०	ह्रन्तेस्त्रः	४५७	कारोकारौ च वक्तव्यौ	७८
"	३९८	ह्रन्ते स्वाशीर्यादादौ वधा-		"	१५४
स्त्ररतिसृतिस्त्रुतिध्रुव-		देश आति वा	२७३	ह्रस्वो	१२७
धादीनां वा	३१७	ह्रन्तेः स्वाशीर्यादादौ वधा-		ह्रस्वतेरक्ति सप्रसारणं युग-	
स्त्रहीनं परेण संयोज्यम्	१६	देशो वक्तव्यः	३८६	भावश्च वक्तव्यः कृतस-	
स्त्रातो वा	४२६	"	३९२	प्रसारणस्य श्रयतेरक्ति	
स्त्रात्परः संयोगादनो		ह्रन्तेर्हिंसाया मी वा वाच्यः	३७३	कमाह्वनह्रदी वाच्ये	३५१
नदरा द्विर्न	२९३	ह्रये	४५	ह्रादोर्द्विध	२९४
स्त्रादः	४४६	ह्रयवरल	१०		